સર્વે લોકો મનમાં ઉદાસ, દીન અને દુઃખી છે. સાસુઓને બીજા જ વેષમાં જોઈ. સીતાજીના સ્વપ્નને સાંભળીને શ્રીરામચન્દ્રજીનાં નેત્રોમાં જળ ભરાઈ આવ્યાં અને સર્વેને શોકથી છોડાવનાર પ્રભુ સ્વયં [લીલાથી] શોકને વશ થઈ ગયા. ॥ ૩॥

લખન સપન યહ નીક ન હોઈ। કઠિન કુચાહ સુનાઈહિ કોઈ ॥
અસ કહિ બંધુ સમેત નહાને। પૂજિ પુરારિ સાધુ સનમાને ॥ ૪॥

[અને બોલ્યા -] લક્ષ્મણ! આ સ્વપ્ન સારું નથી. કોઈ ભીષણ કુસમાચાર (ઘણી જ ખરાબ ખબર) સંભળાવશે. આમ કહીને તેમણે ભાઈસહિત સ્નાન કર્યું અને ત્રિપુરારિ મહાદેવજીનું પૂજન કરીને સાધુઓનું સન્માન કર્યું. ॥ ૪॥

છં૦ – સનમાનિ સુર મુનિ બંદિ બૈઠે ઉતર દિસિ દેખત ભએ।
નભ ધૂરિ ખગ મૃગ ભૂરિ ભાગે બિકલ પ્રભુ આશ્રમ ગએ ॥
તુલસી ઉઠે અવલોકિ કારનુ કાહ ચિત સચકિત રહે।
સબ સમાચાર કિરાત કોલન્હિ આઈ તેહિ અવસર કહે ॥

દેવોનું સન્માન (પૂજન) અને મુનિઓની વંદના કરીને શ્રીરામચન્દ્રજી બેસી ગયા અને ઉત્તર દિશા સામું જોવા લાગ્યા. આકાશમાં ધૂળ છવાઈ રહી છે; ઘણાં જ પક્ષી અને પશુ વ્યાકુળ થઈને દોડતાં પ્રભુના આશ્રમમાં આવી રહ્યાં છે. તુલસીદાસજી કહે છે કે પ્રભુ શ્રીરામચન્દ્રજી આ જોઈને ઊઠ્યા અને વિચારવા લાગ્યા કે શું કારણ છે? તેઓ ચિત્તમાં આશ્ચર્યયુક્ત થઈ ગયા. તે વખતે કોલ-ભીલોએ આવીને સર્વ સમાચાર કહ્યા.

સો૦ – સુનત સુમંગલ બૈન મન પ્રમોદ તન પુલક ભર।
સરદ સરોરુહ નૈન તુલસી ભરે સનેહ જલ ॥ ૨૨૬॥

તુલસીદાસજી કહે છે કે સુંદર મંગળ વચન સાંભળતાં જ શ્રીરામજીના મનમાં ઘણો આનંદ થયો. શરીરમાં પુલકાવલી છવાઈ ગઈ, અને શરદ્-ઋતુના કમળની સમાન નેત્ર પ્રેમાશ્રુઓથી ભરાઈ ગયાં. ॥ ૨૨૬॥

ચૌ૦ – બહુરિ સોચબસ ભે સિયરવનૂ। કારન કવન ભરત આગવનૂ ॥
એક આઈ અસ કહા બહોરી। સેન સંગ ચતુરંગ ન થોરી ॥ ૧॥

સીતાપતિ શ્રીરામચન્દ્રજી પુનઃ વિચારવશ થઈ ગયા કે ભરતના આવવાનું શું કારણ છે? પછી એકે આવીને એમ કહ્યું કે એમની સાથે મોટી ભારે ચતુરંગિણી સેના પણ છે. ॥ ૧॥

સો સુનિ રામહિ ભા અતિ સોચૂ। ઈત પિતુ બચ ઈત બંધુ સકોચૂ ॥
ભરત સુભાઉ સમુઝિ મન માહીં। પ્રભુ ચિત હિત થિતિ પાવત નાહીં ॥ ૨॥

આ સાંભળીને શ્રીરામચન્દ્રજીને અત્યંત શોક થયો. અહીં તો પિતાનાં વચન અને અહીં ભાઈ ભરતજીનો સંકોચ! ભરતજીના સ્વભાવને મનમાં સમજીને તો પ્રભુ શ્રીરામચન્દ્રજી ચિત્તને સ્થિર કરવા માટે કોઈ સ્થાન જ નથી પામતા. ॥ ૨॥

સમાધાન તબ ભા યહ જાને । ભરતુ કહે મહુઁ સાધુ સયાને ॥
લખન લખેઉ પ્રભુ હૃદયઁ ખભારૂ । કહત સમય સમ નીતિ બિચારૂ ॥ ૩॥

પછી એમ જાણીને સમાધાન થઈ ગયું કે ભરત સાધુ (સજ્જન) અને સમજુ છે તથા મારા કહ્યામાં છે. લક્ષ્મણજીએ જોયું કે પ્રભુ શ્રીરામજીના હૃદયમાં ચિંતા છે તો તે સમયને અનુસાર પોતાનો નીતિયુક્ત વિચાર કહેવા લાગ્યા - ॥ ૩॥

બિનુ પૂછેં કછુ કહઉઁ ગોસાઈં । સેવકુ સમયઁ ન ઢીઠ ઢિઠાઈં ॥
તુમ્હ સર્બગ્ય સિરોમનિ સ્વામી । આપનિ સમુઝિ કહઉઁ અનુગામી ॥ ૪॥

હે સ્વામી! આપના વિનાપૂછ્યે હું કંઈક કહું છું, સમય આવે સેવક ધૃષ્ટતા કરે તો ધૃષ્ટ નથી મનાતો (અર્થાત્ આપ પૂછો ત્યારે હું કહું એવો અવસર નથી; એટલે આ મારું કહેવું ધૃષ્ટતા નહીં હોય). હે સ્વામી! આપ સર્વજ્ઞોમાં શિરોમણિ છો (બધું જાણો જ છો). હું સેવક તો પોતાની સમજણની વાત કહું છું. ॥ ૪॥

દો૦ – નાથ સુહૃદ સુઠિ સરલ ચિત સીલ સનેહ નિધાન ।
સબ પર પ્રીતિ પ્રતીતિ જિયઁ જાનિઅ આપુ સમાન ॥ ૨૨૭॥

હે નાથ! આપ પરમ સુહૃદ (વગર કારણે પરમ હિત કરનારા), સરળહૃદય તથા શીલ અને સ્નેહના ભંડાર છો, આપનો બધાની પર પ્રેમ અને વિશ્વાસ છે, અને આપના હૃદયમાં સર્વેને પોતાના જેવા જ જાણો છો. ॥ ૨૨૭॥

ચૌ૦ – બિષઈ જીવ પાઈ પ્રભુતાઈ । મૂઢ઼ મોહ બસ હોહિં જનાઈ ॥
ભરતુ નીતિ રત સાધુ સુજાના । પ્રભુ પદ પ્રેમુ સકલ જગુ જાના ॥ ૧॥

પરંતુ મૂઢ વિષયી જીવ પ્રભુતા પામીને મોહવશ પોતાના સાચા સ્વરૂપને પ્રકટ કરી દે છે. ભરત નીતિપરાયણ, સાધુ અને ચતુર છે તથા પ્રભુ(આપ)નાં ચરણોમાં એમનો પ્રેમ છે, આ વાતને આખું જગત જાણે છે. ॥ ૧॥

તેઊ આજુ રામ પદુ પાઈ । ચલે ધરમ મરજાદ મેટાઈ ॥
કુટિલ કુબંધુ કુઅવસરુ તાકી । જાનિ રામ બનબાસ એકાકી ॥ ૨॥

તે ભરત પણ આજે શ્રીરામજી(આપ)નું પદ (સિંહાસન કે અધિકાર) પામીને ધર્મની મર્યાદાનો લોપ કરીને ચાલ્યા છે. કુટિલ ખોટો ભાઈ ભરત કુવખત જોઈને અને આ જાણીને કે રામજી (આપ) વનવાસમાં એકલા છો; ॥ ૨॥

કરિ કુમંત્રુ મન સાજિ સમાજૂ । આએ કરૈ અકંટક રાજૂ ॥
કોટિ પ્રકાર કલપિ કુટિલાઈ । આએ દલ બટોરિ દોઉ ભાઈ ॥ ૩॥

પોતાના મનમાં ખોટો વિચાર કરીને, સમાજ જોડીને રાજ્યને નિષ્કંટક કરવાને માટે અહીં આવ્યા છે. કરોડો પ્રકારની કુટિલતાઓ રચીને સેના ભેગી કરીને બંને ભાઈ આવ્યા છે. ॥ ૩॥

જૌં જિયઁ હોતિ ન કપટ કુચાલી। કેહિ સોહાતિ રથ બાજિ ગજાલી॥
ભરતહિ દોસુ દેઇ કો જાએઁ। જગ બૌરાઇ રાજ પદુ પાએઁ॥૪॥

જો એમના હૃદયમાં કપટ અને કુચાલ ન હોત તો રથ, ઘોડા અને હાથીઓની કતાર [આવા સમયે] કોણે ગમે? પરંતુ ભરતને જ વ્યર્થ કોણ દોષ આપે? રાજપદ પામી જવાથી આખું જગત જ પાગલ (મદમસ્ત) થઈ જાય છે. ॥૪॥

દો૦ – સસિ ગુર તિય ગામી નહુષુ ચઢ઼ેઉ ભૂમિસુર જાન।
લોક બેદ તેં બિમુખ ભા અધમ ન બેન સમાન॥૨૨૮॥

ચન્દ્રમા ગુરુપત્નીગામી થયો, રાજા નહુષ બ્રાહ્મણોની પાલખી પર ચઢ્યો અને રાજા વેનના સમાન નીચ તો કોઈ નહીં હોય, જે લોક અને વેદ બંનેથી વિમુખ થઈ ગયો. ॥૨૨૮॥

ચૌ૦ – સહસબાહુ સુરનાથુ ત્રિસંકૂ। કેહિ ન રાજમદ દીન્હ કલંકૂ॥
ભરત કીન્હ યહ ઉચિત ઉપાઊ। રિપુ રિન રંચ ન રાખબ કાઊ॥૧॥

સહસ્રબાહુ, દેવરાજ ઈન્દ્ર અને ત્રિશંકુ આદિ કોણે રાજમદને કલંક નથી આપ્યું? ભરતે આ ઉપાય ઉચિત જ કર્યો છે, કારણ કે શત્રુ અને ઋણને જરાય બાકી ન રાખવાં જોઈએ. ॥૧॥

એક કીન્હિ નહિં ભરત ભલાઈ। નિદરે રામુ જાનિ અસહાઈ॥
સમુઝિ પરિહિ સોઉ આજુ બિસેષી। સમર સરોષ રામ મુખુ પેખી॥૨॥

હા, ભરતે એક વાત ઠીક નથી કરી, જે રામજી(આપ)ને અસહાય જાણીને એમનો અનાદર કર્યો! પરંતુ આજે સંગ્રામમાં શ્રીરામજી(આપ)નું ક્રોધપૂર્ણ મુખ જોઈને એ વાત પણ એની સમજણમાં વિશેષરૂપે આવી જશે (અર્થાત્ આ નિરાદરનું ફળ પણ તે સારી રીતે પામી જશે); ॥૨॥

એતના કહત નીતિ રસ ભૂલા। રન રસ બિટપુ પુલક મિસ ફૂલા॥
પ્રભુ પદ બંદિ સીસ રજ રાખી। બોલે સત્ય સહજ બલુ ભાષી॥૩॥

એટલું કહેતાં જ લક્ષ્મણજી નીતિરસ ભૂલી ગયા અને યુદ્ધરસરૂપી વૃક્ષ પુલકાવલીના વહાવવાથી ફૂલી ઊઠ્યું (અર્થાત્ નીતિની વાત કહેતાં - કહેતાં તેમના શરીરમાં વીરરસ છવાઈ ગયો) ! તે પ્રભુ શ્રીરામચન્દ્રજીના ચરણોની વંદના કરીને, ચરણરજને માથે ચઢાવીને ખરું અને સ્વાભાવિક બળ કહેતાં બોલ્યા - ॥૩॥

અનુચિત નાથ ન માનબ મોરા। ભરત હમહિ ઉપચાર ન થોરા॥
કહઁ લગિ સહિઅ રહિઅ મનુ મારેં। નાથ સાથ ધનુ હાથ હમારેં॥૪॥

હે નાથ! મારું કહેવું અનુચિત ન માનશો. ભરતે આપણને ઓછા નથી વતાવ્યા (આપણી સાથે ઓછી છેડછાડ નથી કરી). આખરે ક્યાં સુધી સહન કરાય અને મન મારીને રહેવાય? અને એ પણ જ્યારે સ્વામી મારી સાથે છે અને ધનુષ મારા હાથમાં છે! ॥૪॥

દો૦ – છત્રિ જાતિ રઘુકુલ જનમુ રામ અનુગ જગુ જાન।
લાતહુઁ મારેં ચઢ઼તિ સિર નીચ કો ધૂરિ સમાન॥૨૨૯॥

ક્ષત્રિય જાતિ, રઘુકુળમાં જન્મ અને વળી હું શ્રીરામજીનો (આપનો) અનુગામી (સેવક) છું - આ જગત જાણે છે. [પછી ભલા! કેમ સહ્યું જાય?] ધૂળની સમાન તુચ્છ કોણ છે, પરંતુ તે પણ લાત મારવાથી સિરે ચઢે છે. ॥ ૨૨૯॥

ચૌ૦ – ઉઠિ કર જોરિ રજાયસુ માગા । મનહુઁ બીર રસ સોવત જાગા ॥
બાઁધિ જટા સિર કસિ કટિ ભાથા । સાજિ સરાસનુ સાયકુ હાથા ॥ ૧॥

આમ કહીને લક્ષ્મણજીએ ઊઠીને, હાથ જોડીને આજ્ઞા માગી. જાણે વીરરસ ઊંઘમાંથી જાગી ઊઠ્યો હોય. સિર પર જટા બાંધીને કમરમાં ભાથો કસી લીધો અને ધનુષને સજાવીને તથા બાણને હાથમાં લઈને કહ્યું - ॥ ૧॥

આજુ રામ સેવક જસુ લેઉઁ । ભરતહિ સમર સિખાવન દેઉઁ ॥
રામ નિરાદર કર ફલુ પાઈ । સોવહુઁ સમર સેજ દોઉ ભાઈ ॥ ૨॥

આજે હું શ્રીરામના (આપના) સેવક થવાનો યશ લઉં અને ભરતને સંગ્રામમાં શિક્ષા આપું. શ્રીરામચન્દ્રજી(આપ)ના અનાદરનું ફળ પામીને બંને ભાઈ (ભરત - શત્રુઘ્ન) રણશય્યામાં સૂવે! ॥ ૨॥

આઇ બના ભલ સકલ સમાજૂ । પ્રગટ કરઉઁ રિસ પાછિલ આજૂ ॥
જિમિ કરિ નિકર દલઇ મૃગરાજૂ । લેઇ લપેટિ લવા જિમિ બાજૂ ॥ ૩॥

સારું થયું કે સમસ્ત સમાજ આવીને એકત્ર થઈ ગયો. આજે હું જૂનો ક્રોધ બધો પ્રગટ કરીશ. જેમ સિંહ હાથીઓના ટોળાને કચડી નાખે છે અને બાજ જેમ તેતરને લપેટ(ઝપાટા)માં લઈ લે છે – ॥ ૩॥

તૈસેહિં ભરતહિ સેન સમેતા । સાનુજ નિદરિ નિપાતઉઁ ખેતા ॥
જૌં સહાય કર સંકરુ આઈ । તૌ મારઉઁ રન રામ દોહાઈ ॥ ૪॥

તેવી જ રીતે ભરતને સેનાસમેત અને નાના ભાઈસહિત તિરસ્કાર કરીને મેદાનમાં પછાડીશ. જો શંકરજી પણ આવીને એમની સહાયતા કરે તો પણ, મને રામજીના સોગંદ છે; હું તેમને યુદ્ધમાં [અવશ્ય] મારી નાખીશ (છોડીશ નહીં). ॥ ૪॥

દો૦ – અતિ સરોષ માખે લખનુ લખિ સુનિ સપથ પ્રવાન ।
સભય લોક સબ લોકપતિ ચાહત ભભરિ ભગાન ॥ ૨૩૦॥

લક્ષ્મણજીને અત્યંત ક્રોધથી તમતમાયેલા જોઈને અને એમના પ્રામાણિક (સત્ય) સોગંદ સાંભળીને સર્વે લોક ભયભીત થઈ જાય છે અને લોકપાલો ગભરાઈને ભાગી છૂટવા ઇચ્છે છે. ॥ ૨૩૦॥

ચૌ૦ – જગુ ભય મગન ગગન ભઇ બાની । લખન બાહુબલુ બિપુલ બખાની ॥
તાત પ્રતાપ પ્રભાઉ તુમ્હારા । કો કહિ સકઇ કો જાનનિહારા ॥ ૧॥

આખું જગત ભયમાં ડૂબી ગયું. તે સમયે લક્ષ્મણજીના અપાર બાહુબળની પ્રશંસા કરતી આકાશવાણી થઈ - હે તાત! તમારા પ્રતાપ અને પ્રભાવને કોણ કહી શકે છે અને કોણ જાણી શકે છે? – ॥ ૧॥

અનુચિત ઉચિત કાજુ કિછુ હોઊ। સમુઝિ કરિઅ ભલ કહ સબુ કોઊ॥
સહસા કરિ પાછેં પછિતાહીં। કહહિં બેદ બુધ તે બુધ નાહીં॥ ૨॥

પરંતુ કોઈ પણ કામ હોય, તેને અનુચિત-ઉચિત ઘણું સમજી - વિચારીને કરવામાં આવે તો સર્વ કોઈ સારું કહે છે. વેદ અને વિદ્વાન કહે છે કે જે વિના વિચાર્યે ઉતાવળમાં કોઈ કાર્યને કરીને પછી પસ્તાય છે, તે બુદ્ધિમાન નથી. ॥ ૨॥

સુનિ સુર બચન લખન સકુચાને। રામ સીયઁ સાદર સનમાને॥
કહી તાત તુમ્હ નીતિ સુહાઈ। સબ તેં કઠિન રાજમદુ ભાઈ॥ ૩॥

દેવવાણી સાંભળીને લક્ષ્મણજી સંકોચાઈ ગયા. શ્રીરામચન્દ્રજી અને સીતાજીએ તેમનું આદર સાથે સન્માન કર્યું [અને કહ્યું-] હે તાત! તમે ઘણી સુંદર નીતિ કહી. હે ભાઈ! રાજ્યનો મદ સર્વથી કઠણ મદ છે. ॥ ૩॥

જો અચવઁત નૃપ માતહિં તેઈ। નાહિન સાધુસભા જેહિં સેઈ॥
સુનહુ લખન ભલ ભરત સરીસા। બિધિ પ્રપંચ મહઁ સુના ન દીસા॥ ૪॥

જેમણે સાધુઓની સભાનું સેવન (સત્સંગ) નથી કર્યું, તે જ રાજા રાજમદરૂપી મદિરાનું આચમન કરતાં (પીતાં જ) મદોન્મત થઈ જાય છે. હે લક્ષ્મણ! સાંભળો, ભરત જેવો ઉત્તમ પુરુષ બ્રહ્માની સૃષ્ટિમાં ન તો ક્યાંય સાંભળવામાં આવ્યો, નથી જોવામાં જ આવ્યો. ॥ ૪॥

દો૦ – ભરતહિ હોઈ ન રાજમદુ બિધિ હરિ હર પદ પાઈ।
કબહુઁ કિ કાઁજી સીકરનિ છીરસિંધુ બિનસાઈ॥ ૨૩૧॥

[અયોધ્યાના રાજ્યની તો વાત જ શું છે] બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહાદેવનું પદ પામીને પણ ભરતને રાજ્યનો મદ નહી થવાનો! શું ક્યારેય કાંજીનાં ટીપાંથી ક્ષીરસમુદ્ર નષ્ટ થઈ શકે (ફાટી શકે) છે? ॥ ૨૩૧॥

ચૌ૦ – તિમિરુ તરુન તરનિહિ મકુ ગિલઈ। ગગનુ મગન મકુ મેઘહિં મિલઈ॥
ગોપદ જલ બૂડ઼હિં ઘટજોની। સહજ છમા બરુ છાડ઼ૈ છોની॥ ૧॥

અંધકાર ભલેને તરુણ (મધ્યાહ્નના) સૂર્યને ગળી જાય. આકાશ ભલેને વાદળોમાં સમાઈને મળી જાય. ગાયની ખરી જેટલા જળમાં ભલેને અગસ્ત્યજી ડૂબી જાય અને પૃથ્વી ભલેને પોતાની સ્વાભાવિક ક્ષમા(સહનશીલતા)ને છોડી દે; ॥ ૧॥

મસક ફૂઁક મકુ મેરુ ઉડ઼ાઈ। હોઈ ન નૃપમદુ ભરતહિ ભાઈ॥
લખન તુમ્હાર સપથ પિતુ આના। સુચિ સુબંધુ નહિં ભરત સમાના॥ ૨॥

મચ્છરની ફૂંકથી ભલે મેરુ પર્વત ઊડી જાય; પરંતુ હે ભાઈ! ભરતને રાજમદ ક્યારેય નથી થઈ શકતો. હે લક્ષ્મણ! હું તમારી શપથ અને પિતાજીના સોગંદ ખાઈને કહું છું, ભરતના સમાન પવિત્ર અને ઉત્તમ ભાઈ સંસારમાં નથી. ॥ ૨॥

સગુનુ ખીરુ અવગુન જલુ તાતા । મિલઇ રચઇ પરપંચુ બિધાતા ॥
ભરતુ હંસ રબિબંસ તડ़ાગા । જનમિ કીન્હ ગુન દોષ બિભાગા ॥ ૩॥

હે તાત! ગુણરૂપી દૂધ અને અવગુણરૂપી જળને મેળવીને વિધાતા આ દૃશ્ય - પ્રપંચ (જગત)ને રચે છે. પરંતુ સૂર્યવંશરૂપી તળાવમાં હંસરૂપે જન્મ લઈને ભરતે ગુણ અને દોષના વિભાગ કરી દીધા (બંનેને જુદા જુદા પાડી દીધા). ॥ ૩॥

ગહિ ગુન પય તજિ અવગુન બારી । નિજ જસ જગત કીન્હિ ઉજિઆરી ॥
કહત ભરત ગુન સીલુ સુભાઊ । પેમ પયોધિ મગન રઘુરાઊ ॥ ૪॥

ગુણરૂપી દૂધને ગ્રહણ કરીને અને અવગુણરૂપી જળનો ત્યાગ કરીને ભરતે પોતાના યશથી જગતમાં અજવાળું કરી દીધું છે. ભરતજીનાં ગુણ, શીલ અને સ્વભાવને કહેતાં - કહેતાં શ્રીરઘુનાથજી પ્રેમસમુદ્રમાં મગ્ન થઈ ગયા. ॥ ૪॥

દો૦ – સુનિ રઘુબર બાની બિબુધ દેખિ ભરત પર હેતુ ।
સકલ સરાહત રામ સો પ્રભુ કો કૃપાનિકેતુ ॥ ૨૩૨॥

શ્રીરામચન્દ્રજીની વાણી સાંભળીને અને ભરતજી પર એમનો પ્રેમ જોઈને સમસ્ત દેવો તેમની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા [અને કહેવા લાગ્યા] કે શ્રીરામચન્દ્રજીના સમાન કૃપાના ધામ પ્રભુ બીજા કોણ છે? ॥ ૨૩૨॥

ચૌ૦ – જૌં ન હોત જગ જનમ ભરત કો । સકલ ધરમ ધુર ધરનિ ધરત કો ॥
કબિ કુલ અગમ ભરત ગુન ગાથા । કો જાનઇ તુમ્હ બિનુ રઘુનાથા ॥ ૧॥

જો જગતમાં ભરતનો જન્મ ન થાત, તો પૃથ્વી પર સંપૂર્ણ ધર્મોની ધુરાને કોણ ધારણ કરત? હે રઘુનાથજી! કવિકુળને માટે અગમ (તેમની કલ્પનાથી અતીત) ભરતજીના ગુણોની કથા આપના સિવાય બીજો કોણ જાણી શકે છે? ॥ ૧॥

લખન રામ સિયઁ સુનિ સુર બાની । અતિ સુખુ લહેઉ ન જાઇ બખાની ॥
ઈહાઁ ભરતુ સબ સહિત સહાએ । મંદાકિનીં પુનીત નહાએ ॥ ૨॥

લક્ષ્મણજી, શ્રીરામચન્દ્રજી અને સીતાજી દેવોની વાણી સાંભળીને અત્યંત સુખ પામ્યાં, જેનું વર્ણન નથી કરી શકાતું. અહીં ભરતજીએ સમસ્ત સમાજ સાથે પવિત્ર મંદાકિનીમાં સ્નાન કર્યું. ॥ ૨॥

સરિત સમીપ રાખિ સબ લોગા । માગિ માતુ ગુરુ સચિવ નિયોગા ॥
ચલે ભરતુ જહઁ સિય રઘુરાઈ । સાથ નિષાદનાથુ લઘુ ભાઈ ॥ ૩॥

પછી સૌને નદીની સમીપ રોકાવડાવીને તથા માતા, ગુરુ અને મંત્રીની આજ્ઞા માગીને નિષાદરાજ અને શત્રુઘ્નને સાથે લઈને ભરતજી ત્યાં ચાલ્યા જ્યાં શ્રીસીતાજી અને શ્રીરઘુનાથજી હતાં. ॥ ૩॥

સમુઝિ માતુ કરતબ સકુચાહીં। કરત કુતરક કોટિ મન માહીં॥
રામુ લખનુ સિય સુનિ મમ નાઉઁ। ઉઠિ જનિ અનત જાહિં તજિ ઠાઉઁ॥ ૪॥

ભરતજી પોતાનાં માતા કૈકેયીની કરણીને સમજીને (સ્મરણ કરીને) સંકોચાય છે અને મનમાં કરોડો કુતર્ક કરે છે કે [વિચારે છે -] શ્રીરામ, લક્ષ્મણ અને સીતાજી મારું નામ સાંભળીને સ્થાન છોડીને ક્યાંય બીજી જગ્યાએ ઊઠીને ચાલ્યા ન જાય. ॥ ૪॥

દો૦ – માતુ મતે મહુઁ માનિ મોહિ જો કછુ કરહિં સો થોર।
અઘ અવગુન છમિ આદરહિં સમુઝિ આપની ઓર॥ ૨૩૩॥

મને માતાના મતમાં સંમત માનીને તેઓ જે કંઈ પણ કરે તે થોડું છે, પણ તે પોતાની તરફ સમજીને [પોતાના બિરુદ અને સંબંધને જોઈને] મારાં પાપો અને અવગુણોને ક્ષમા કરીને મારો આદર જ કરશે. ॥ ૨૩૩॥

ચૌ૦ – જૌં પરિહરહિં મલિન મનુ જાની। જૌં સનમાનહિં સેવકુ માની॥
મોરેં સરન રામહિ કી પનહી। રામ સુસ્વામિ દોસુ સબ જનહી॥ ૧॥

ભલે મલિન-મન જાણીને મને ત્યાગી દે, ભલે પોતાનો સેવક જાણીને મારું સન્માન કરે (કંઈ પણ કરે); મારે તો શ્રીરામચન્દ્રજીનાં પગરખાં જ શરણું છે. શ્રીરામચન્દ્રજી તો સારા સ્વામી છે, દોષ તો બધો દાસનો જ છે. ॥ ૧॥

જગ જસ ભાજન ચાતક મીના। નેમ પેમ નિજ નિપુન નબીના॥
અસ મન ગુનત ચલે મગ જાતા। સકુચ સનેહઁ સિથિલ સબ ગાતા॥ ૨॥

જગતમાં યશનાં પાત્ર તો ચાતક અને માછલી જ છે, જે પોતાના વ્રત અને પ્રેમને સદાય નવા બનાવી રાખવામાં નિપુણ છે. આમ, મનમાં વિચારતાં ભરતજી માર્ગમાં ચાલ્યા જાય છે. તેમનાં સર્વે અંગ સંકોચ અને પ્રેમથી શિથિલ થઈ રહ્યાં છે. ॥ ૨॥

ફેરતિ મનહુઁ માતુ કૃત ખોરી। ચલત ભગતિ બલ ધીરજ ધોરી॥
જબ સમુઝત રઘુનાથ સુભાઉ। તબ પથ પરત ઉતાઇલ પાઉ॥ ૩॥

માતાએ કરેલી બૂરાઈ જાણે એમને પાછા પાડે છે પણ ભરતજી ભક્તિ અને ધૈર્યરૂપી ધોરીના બળે ચાલ્યા જાય છે. જ્યારે શ્રીરઘુનાથજીના સ્વભાવને સમજે (સ્મરણ કરે) છે ત્યારે માર્ગમાં તેમના પગ જલદી જલદી પડવા લાગે છે. ॥ ૩॥

ભરત દસા તેહિ અવસર કૈસી। જલ પ્રબાહઁ જલ અલિ ગતિ જૈસી॥
દેખિ ભરત કર સોચુ સનેહૂ। ભા નિષાદ તેહિ સમયઁ બિદેહૂ॥ ૪॥

તે સમયે ભરતની દશા જેમ જળના પ્રવાહમાં જળની ભમરીની ગતિ હોય તેવી છે. ભરતજીનો શોક અને પ્રેમ જોઈને તે સમયે નિષાદ વિદેહ થઈ ગયો અર્થાત્ દેહનું સાન-ભાન ભૂલી ગયો. ॥ ૪॥

દો૦ – લગે હોન મંગલ સગુન સુનિ ગુનિ કહત નિષાદુ ।
મિટિહિ સોચુ હોઇહિ હરષુ પુનિ પરિનામ બિષાદુ ॥ ૨૩૪॥

મંગળ શુકન થવા માંડ્યાં. તે સાંભળીને અને વિચારીને નિષાદ કહેવા લાગ્યો - શોક મટશે, હર્ષ થશે, પણ પછી અંતમાં દુઃખ થશે. ॥ ૨૩૪॥

ચૌ૦ – સેવક બચન સત્ય સબ જાને । આશ્રમ નિકટ જાઇ નિઅરાને ॥
ભરત દીખ બન સૈલ સમાજૂ । મુદિત છુધિત જનુ પાઇ સુનાજૂ ॥ ૧॥

ભરતજીએ સેવક (ગુહ)નાં સર્વે વચન સત્ય જાણ્યાં અને તેઓ આશ્રમની સમીપ જઈ પહોંચ્યા. ત્યાંના વન અને પર્વતોના સમૂહને જોયાં તો ભરતજી એટલા આનંદિત થયા જાણે કોઈ ક્ષુધાતુર સ્વાદિષ્ટ ભોજન પામી ગયો હોય. ॥ ૧॥

ઈતિ ભીતિ જનુ પ્રજા દુખારી । ત્રિબિધ તાપ પીડ઼િત ગ્રહ મારી ॥
જાઇ સુરાજ સુદેસ સુખારી । હોહિં ભરત ગતિ તેહિ અનુહારી ॥ ૨॥

જેમ ઈતિના ભયથી દુઃખી થયેલ અને ત્રણેય (આધ્યાત્મિક, આધિદૈવિક અને આધિભૌતિક) તાપો તથા ક્રૂર ગ્રહો અને મહામારીઓથી પીડિત પ્રજા કોઈ ઉત્તમ દેશ અને ઉત્તમ રાજ્યમાં જઈને સુખી થઈ જાય; ભરતજીની ગતિ (દશા) ઠીક તે જ પ્રમાણે થઈ રહી છે. ॥ ૨॥

[અધિક જળ વરસવું, ન વરસવું, ઉંદરોનો ઉત્પાત, તીડોનો ઉત્પાત, પોપટ અને અન્ય રાજાની ચઢાઈ - ખેતરોમાં વિઘ્ન નાખનારા આ છ ઉપદ્રવોને 'ઈતિ' કહે છે.]

રામ બાસ બન સંપતિ ભ્રાજા । સુખી પ્રજા જનુ પાઇ સુરાજા ॥
સચિવ બિરાગુ બિબેકુ નરેસૂ । બિપિન સુહાવન પાવન દેસૂ ॥ ૩॥

શ્રીરામચન્દ્રજીના નિવાસથી વનની સંપત્તિ એવી સુશોભિત છે જાણે સુયોગ્ય રાજાને પામીને પ્રજા સુખી હોય. સોહામણું વન જ પવિત્ર દેશ છે. વિવેક એનો રાજા છે અને વૈરાગ્ય મંત્રી છે. ॥ ૩॥

ભટ જમ નિયમ સૈલ રજધાની । સાંતિ સુમતિ સુચિ સુંદર રાની ॥
સકલ અંગ સંપન્ન સુરાઊ । રામ ચરન આશ્રિત ચિત ચાઊ ॥ ૪॥

યમ (અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહ) તથા નિયમ (શૌચ, સંતોષ તપ, સ્વાધ્યાય અને ઈશ્વરપ્રણિધાન) યોદ્ધા છે. પર્વત રાજધાની છે, શાંતિ તથા સુબુદ્ધિ બે સુંદર પવિત્ર રાણીઓ છે. તે શ્રેષ્ઠ રાજા રાજ્યનાં સર્વ અંગોથી પૂર્ણ છે અને શ્રીરામચન્દ્રજીના ચરણોના આશ્રિત રહેવાથી એના ચિત્તમાં આનંદ અને ઉત્સાહ છે. ॥ ૪॥

[સ્વામી, અમાત્ય, સુહૃદ, કોષ, રાષ્ટ્ર, દુર્ગ અને સેના - રાજ્યનાં આ સાત અંગ છે]

દો૦ – જીતિ મોહ મહિપાલુ દલ સહિત બિબેક ભુઆલુ ।
કરત અકંટક રાજુ પુરઁ સુખ સંપદા સુકાલુ ॥ ૨૩૫॥

મોહરૂપી રાજાને સેનાસહિત જીતીને વિવેકરૂપી રાજા નિષ્કંટક રાજ્ય કરી રહ્યો છે. તેના નગરમાં સુખ, સંપત્તિ અને સુકાળ વર્તમાન છે. ॥ ૨૩૫॥

ચૌ૦ – બન પ્રદેસ મુનિ બાસ ઘનેરે । જનુ પુર નગર ગાઉँ ગન ખેરે ॥
બિપુલ બિચિત્ર બિહગ મૃગ નાના । પ્રજા સમાજુ ન જાઈ બખાના ॥ ૧॥

વનરૂપી પ્રાંતોમાં જે મુનિઓનાં બહુ જ નિવાસસ્થાન છે તે જ જાણે શહેરો, નગરો, ગામો અને પરાંઓનો સમૂહ છે. ઘણાં જ વિચિત્ર પક્ષી અને અનેક પશુ જ જાણે પ્રજાઓનો સમાજ છે, જેનું વર્ણન નથી કરી શકાતું. ॥ ૧॥

ખગહા કરિ હરિ બાઘ બરાહા । દેખિ મહિષ બૃષ સાજુ સરાહા ॥
બયરુ બિહાઈ ચરહિં એક સંગા । જહँ તહँ મનહુँ સેન ચતુરંગા ॥ ૨॥

ગેંડા, હાથી, સિંહ, વાઘ, સૂવર, પાડા અને બળદો જોઈને રાજાના સાજની પ્રશંસા જ થાય છે. એ બધા પરસ્પરનું વેર છોડીને જ્યાં-ત્યાં એકીસાથે વિચરે છે; એ જ જાણે કે ચતુરંગિણી સેના છે. ॥ ૨॥

ઝરના ઝરહિં મત્ત ગજ ગાજહિં । મનહુँ નિસાન બિબિધિ બિધિ બાજહિં ॥
ચક ચકોર ચાતક સુક પિક ગન । કૂજત મંજુ મરાલ મુદિત મન ॥ ૩॥

પાણીનાં ઝરણાં ઝરી રહ્યાં છે અને મદોન્મત હાથી ચિત્કારી રહ્યા છે, એ જ જાણે કે ત્યાં અનેક પ્રકારના નગારાં વાગી રહ્યાં છે. ચકવા, ચકોર, બપૈયા, પોપટ તથા કોયલોનો સમૂહ અને સુંદર હંસ પ્રસન્ન મને કલરવ કરી રહ્યાં છે. ॥ ૩॥

અલિગન ગાવત નાચત મોરા । જનુ સુરાજ મંગલ ચહુ ઓરા ॥
બેલિ બિટપ તૃન સફલ સફૂલા । સબ સમાજુ મુદ મંગલ મૂલા ॥ ૪॥

ભમરાના સમૂહ ગુંજન કરી રહ્યા છે, મોર નાચી રહ્યા છે, જાણે તે સુંદર રાજ્યમાં ચારે બાજુ મંગળ થઈ રહ્યું છે. વેલ, વૃક્ષ, તૃણ સર્વે ફળ અને ફૂલોથી યુક્ત છે. સમસ્ત સમાજ આનંદ અને મંગળનો મૂળ બની રહ્યો છે. ॥ ૪॥

દો૦ – રામ સૈલ સોભા નિરખિ ભરત હૃદયँ અતિ પેમુ ।
તાપસ તપ ફલુ પાઈ જિમિ સુખી સિરાનેં નેમુ ॥ ૨૩૬॥

શ્રીરામજીના પર્વતની શોભા જોઈને ભરતજીના હૃદયમાં એવો અત્યંત પ્રેમ થયો, જેમ તપસ્વી તપસ્યાનું ફળ પામીને નિયમની સમાપ્તિ કરીને સુખ પામે છે. ॥ ૨૩૬॥

માસપારાયણ, વીસમો વિશ્રામ

નવાહ્ન પારાયણ, પાંચમો વિશ્રામ

ચૌ૦ – તબ કેવટ ઊँચે ચઢ़િ ધાઈ । કહેઉ ભરત સન ભુજા ઉઠાઈ ॥
નાથ દેખિઅહિં બિટપ બિસાલા । પાકરિ જંબુ રસાલ તમાલા ॥ ૧॥

પછી કેવટ (નિષાદરાજ) દોડીને ઊંચે ચઢી ગયો અને ભુજા ઉઠાવી ભરતજીને કહેવા લાગ્યો - હે નાથ! આ જે પ્લક્ષ (પાકર), જાંબુ, આંબા અને તમાલનાં વિશાળ વૃક્ષો દેખાય છે, ॥ ૧॥

જિન્હ તરુબરન્હ મધ્ય બટુ સોહા। મંજુ બિસાલ દેખિ મનુ મોહા॥
નીલ સઘન પલ્લવ ફલ લાલા। અબિરલ છાઁહ સુખદ સબ કાલા॥૨॥

તે શ્રેષ્ઠ વૃક્ષોની વચમાં એક સુંદર વિશાળ વડનું વૃક્ષ સુશોભિત છે, જેને જોઈને મન મોહિત થઈ જાય છે, એનાં પાંદડાં નીલા અને સઘન (ઘાટા) છે અને એમાં લાલ ફળ લાગ્યાં છે. તેની ઘેરી (ઘાટી) છાયા સર્વે ઋતુઓમાં સુખ આપનારી છે. ॥૨॥

માનહુઁ તિમિર અરુનમય રાસી। બિરચી બિધિ સઁકેલિ સુષમા સી॥
એ તરુ સરિત સમીપ ગોસાઁઈ। રઘુબર પરનકુટી જહઁ છાઈ॥૩॥

જાણે બ્રહ્માજીએ પરમ શોભાને એકત્ર કરીને અંધકાર અને લાલિમામય ભંડાર જેવો રચી દીધો છે. હે ગોસાઈ! તે વૃક્ષો નદીની સમીપ છે, જ્યાં શ્રીરામની પર્ણકુટી છવાઈ છે. ॥૩॥

તુલસી તરુબર બિબિધ સુહાએ। કહુઁ કહુઁ સિયઁ કહુઁ લખન લગાએ॥
બટ છાયાઁ બેદિકા બનાઈ। સિયઁ નિજ પાનિ સરોજ સુહાઈ॥૪॥

ત્યાં તુલસીજીનાં ઘણાં જ સુંદર વૃક્ષ સુશોભિત છે, જે ક્યાંક ક્યાંક સીતાજીએ અને ક્યાંક ક્યાંક લક્ષ્મણજીએ રોપ્યાં છે. આ જ વડની છાયામાં સીતાજીએ પોતાના કરકમળોથી સુંદર ઓટલો બનાવ્યો છે. ॥૪॥

દો૦ – જહાઁ બૈઠિ મુનિગન સહિત નિત સિય રામુ સુજાન।
સુનહિં કથા ઇતિહાસ સબ આગમ નિગમ પુરાન॥૨૩૭॥

જ્યાં સર્વજ્ઞ શ્રીસીતારામજી મુનિઓનાં વૃન્દ સાથે બેસીને નિત્ય શાસ્ત્ર, વેદ અને પુરાણોનાં સર્વ કથા-ઇતિહાસ સાંભળે છે. ॥૨૩૭॥

ચૌ૦ – સખા બચન સુનિ બિટપ નિહારી। ઉમગે ભરત બિલોચન બારી॥
કરત પ્રનામ ચલે દોઉ ભાઈ। કહત પ્રીતિ સારદ સકુચાઈ॥૧॥

સખાનાં વચન સાંભળીને અને વૃક્ષોને જોઈને ભરતજીનાં નેત્રોમાં જળ ઊભરાઈ આવ્યું. બંને ભાઈ પ્રણામ કરતાં ચાલ્યા. તેમના પ્રેમનું વર્ણન કરવામાં સરસ્વતીજી પણ સંકોચાય છે. ॥૧॥

હરષહિં નિરખિ રામ પદ અંકા। માનહુઁ પારસુ પાયઉ રંકા॥
રજ સિર ધરિ હિયઁ નયનન્હિ લાવહિં। રઘુબર મિલન સરિસ સુખ પાવહિં॥૨॥

શ્રીરામચન્દ્રજીનાં ચરણચિહ્ન જોઈને બંને ભાઈ એવા હર્ષિત થાય છે જાણે દરિદ્રી પારસને પામી ગયો હોય. ત્યાંની રજને મસ્તક પર રાખીને હૃદય પર અને નેત્રોએ લગાડે છે અને શ્રીરઘુનાથજીને મળ્યા સમાન સુખ પામે છે. ॥૨॥

દેખિ ભરત ગતિ અકથ અતીવા। પ્રેમ મગન મૃગ ખગ જડ઼ જીવા॥
સખહિ સનેહ બિબસ મગ ભૂલા। કહિ સુપંથ સુર બરષહિં ફૂલા॥૩॥

ભરતજીની અત્યંત અનિવર્ચનીય દશા જોઈને વનનાં પશુ, પક્ષી અને જડ (વૃક્ષાદિ) જીવ પ્રેમમાં મગ્ન થઈ ગયાં. સખા નિષાદરાજ પણ પ્રેમ પરવશતાથી માર્ગ ભૂલી ગયા. ત્યારે દેવો સુંદર માર્ગ બતાવી ફૂલ વરસાવવા લાગ્યા. ॥ ૩॥

નિરખિ સિદ્ધ સાધક અનુરાગે। સહજ સનેહુ સરાહન લાગે॥
હોત ન ભૂતલ ભાઉ ભરત કો। અચર સચર ચર અચર કરત કો॥ ૪॥

ભરતના પ્રેમની આ સ્થિતિને જોઈને સિદ્ધ અને સાધક લોકો પણ અનુરાગથી ભરાઈ ગયા અને એમના સ્વાભાવિક પ્રેમની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા કે જો આ પૃથ્વીતળ પર ભરતનો જન્મ [અથવા પ્રેમ] ન થાત, તો જડને ચેતન અને ચેતનને જડ કોણ કરત? ॥ ૪॥

દો૦ – પેમ અમિઅ મંદરુ બિરહુ ભરતુ પયોધિ ગઁભીર।
મથિ પ્રગટેઉ સુર સાધુ હિત કૃપાસિંધુ રઘુબીર॥ ૨૩૮॥

પ્રેમ અમૃત છે, રામજીનો વિરહ મન્દરાચળ પર્વત રવૈયો છે, ભરતજી ઊંડા સમુદ્ર છે. કૃપાસાગર શ્રીરામચન્દ્રજીએ સાધુરૂપી દેવોના હિત માટે સ્વયં [આ ભરતરૂપી ઊંડા સમુદ્રને પોતાના વિરહરૂપી મન્દરચળથી] મથીને આ પ્રેમરૂપી અમૃત પ્રકટ કર્યું છે. ॥ ૨૩૮॥

ચૌ૦ – સખા સમેત મનોહર જોટા। લખેઉ ન લખન સઘન બન ઓટા॥
ભરત દીખ પ્રભુ આશ્રમુ પાવન। સકલ સુમંગલ સદનુ સુહાવન॥ ૧॥

સખા નિષાદરાજસહિત આ મનોહર જોડીને ઘટાદાર વનની આડાશને કારણે લક્ષ્મણજી ન જોઈ શક્યા. ભરતજીએ પ્રભુ શ્રીરામચન્દ્રજીના સમસ્ત સુમંગલોના ધામ અને સુંદર પવિત્ર આશ્રમને જોયો. ॥ ૧॥

કરત પ્રબેસ મિટે દુખ દાવા। જનુ જોગીં પરમારથુ પાવા॥
દેખે ભરત લખન પ્રભુ આગે। પૂઁછે બચન કહત અનુરાગે॥ ૨॥

આશ્રમમાં પ્રવેશ કરતાં જ ભરતજીનું દુઃખ અને દાહ (બળતરા) મટી ગયાં, જાણે યોગીને પરમાર્થ(પરમ તત્ત્વ)ની પ્રાપ્તિ થઈ ગઈ હોય. ભરતજીએ જોયું કે લક્ષ્મણજી પ્રભુની સામે ઊભા છે અને પ્રભુના પૂછેલા પ્રશ્નો(વચનો)નો પ્રેમપૂર્વક ઉત્તર આપી રહ્યા છે. ॥ ૨॥

સીસ જટા કટિ મુનિ પટ બાઁધેં। તૂન કસેં કર સરુ ધનુ કાઁધેં॥
બેદી પર મુનિ સાધુ સમાજૂ। સીય સહિત રાજત રઘુરાજૂ॥ ૩॥

માથે જટા છે. કમરમાં મુનિઓનાં (વલ્કલ) વસ્ત્ર બાંધેલ છે અને તેમાં જ ભાથો બાંધેલ છે. હાથમાં બાણ અને ખભા પર ધનુષ છે. ઓટલા (વેદી) પર મુનિ તથા સાધુઓનો સમુદાય બેઠો છે અને સીતાજીસહિત શ્રીરઘુનાથજી વિરાજમાન છે. ॥ ૩॥

બલકલ બસન જટિલ તનુ સ્યામા। જનુ મુનિબેષ કીન્હ રતિ કામા॥
કર કમલનિ ધનુ સાયકુ ફેરત। જિય કી જરનિ હરત હઁસિ હેરત॥ ૪॥

શ્રીરામજીનાં વલ્કલ વસ્ત્ર છે, જટા ધારણ કરેલ છે, શ્યામ શરીર છે [સીતારામજી એવાં લાગે છે] જાણે રતિ અને કામદેવે મુનિઓનો વેષ ધારણ કર્યો હોય. શ્રીરામજી પોતાના કરકમળોથી ધનુષ-બાણ ફેરવી રહ્યા છે, અને હસીને જોતાં જ હૃદયની બળતરા હરી લે છે (અર્થાત્ જેની સામે પણ એકવાર જોઈ લે છે તેને પરમ આનંદ અને શાંતિ મળી જાય છે). ॥ ૪॥

દો૦ – લસત મંજુ મુનિ મંડલી મધ્ય સીય રઘુચંદુ ।
ગ્યાન સભાઁ જનુ તનુ ધરેં ભગતિ સચ્ચિદાનંદુ ॥ ૨૩૯॥

સુંદર મુનિમંડળીની વચ્ચે સીતાજી અને રઘુકુળચન્દ્ર એવા સુશોભિત થઈ રહ્યાં છે જાણે જ્ઞાનની સભામાં સાક્ષાત્ ભક્તિ અને સચ્ચિદાનંદ શરીર ધારણ કરીને વિરાજમાન છે. ॥ ૨૩૯॥

ચૌ૦ – સાનુજ સખા સમેત મગન મન । બિસરે હરષ સોક સુખ દુખ ગન ॥
પાહિ નાથ કહિ પાહિ ગોસાઈં । ભૂતલ પરે લકુટ કી નાઈં ॥ ૧॥

નાના ભાઈ શત્રુઘ્ન અને સખા નિષાદરાજ સાથે ભરતજીનું મન [પ્રેમમાં] મગ્ન થઈ રહ્યું છે. હર્ષ-શોક, સુખ-દુઃખ આદિ સર્વે ભૂલી ગયા. 'હે નાથ! રક્ષા કરો, હે ગોસાઈં! રક્ષા કરો' એવું કહીને તે પૃથ્વી પર દંડની જેમ ઢળી પડ્યા. ॥ ૧॥

બચન સપેમ લખન પહિચાને । કરત પ્રનામુ ભરત જિયઁ જાને ॥
બંધુ સનેહ સરસ એહિ ઓરા । ઉત સાહિબ સેવા બસ જોરા ॥ ૨॥

પ્રેમભર્યાં વચનોથી લક્ષ્મણજીએ જાણી લીધું અને મનમાં સમજી લીધું કે ભરતજી પ્રણામ કરી રહ્યા છે [તે શ્રીરામજીની સામે મુખ કરીને ઊભા હતા, ભરતજી પીઠ પાછળ હતા; તેથી તેમણે જોયું નહીં.] હવે આ બાજુ તો ભાઈ ભરતજીનો સરસ પ્રેમ અને ત્યાં સ્વામી શ્રીરામચન્દ્રજીની સેવામાં પ્રબળ પરવશતા - ॥ ૨॥

મિલિ ન જાઇ નહિં ગુદરત બનઈ । સુકબિ લખન મન કી ગતિ ભનઈ ॥
રહે રાખિ સેવા પર ભારૂ । ચઢ઼ી ચંગ જનુ ખૈંચ ખેલારૂ ॥ ૩॥

આ પ્રમાણે લક્ષ્મણ ન તો ભરતજીને ભેટી શકે છે કે ન તો સ્વામીની સેવા છોડી શકે છે. કોઈ શ્રેષ્ઠ કવિ જ લક્ષ્મણજીના ચિત્તની આ ગતિનું વર્ણન કરી શકે છે. તે સેવા પર જ ભાર મૂકીને સેવા કરતાં રહ્યા. જાણે ચઢેલા પતંગને ખેલાડી (પતંગ ચગાવનાર) ખેંચી રહ્યો હોય. (અર્થાત્ ભરતની તરફ જતી મનોવૃત્તિને લક્ષ્મણે નિયંત્રિત કરી અને રામની સેવામાં જ લાગ્યા રહ્યા). ॥ ૩॥

કહત સપ્રેમ નાઇ મહિ માથા । ભરત પ્રનામ કરત રઘુનાથા ॥
ઉઠે રામુ સુનિ પેમ અધીરા । કહુઁ પટ કહુઁ નિષંગ ધનુ તીરા ॥ ૪॥

લક્ષ્મણજીએ પ્રેમસહિત પૃથ્વી પર મસ્તક નમાવીને કહ્યું - હે રઘુનાથજી! ભરતજી પ્રણામ કરી રહ્યા છે. આ સાંભળતાં જ શ્રીરઘુનાથજી પ્રેમમાં અધીર થઈ ઊઠ્યા. ક્યાંક વસ્ત્ર પડ્યું, ક્યાંક ભાથો, ક્યાંક ધનુષ અને ક્યાંક બાણ; ॥ ૪॥

દો૦ – બરબસ લિએ ઉઠાઈ ઉર લાએ કૃપાનિધાન ।
ભરત રામ કી મિલનિ લખિ બિસરે સબહિ અપાન ॥ ૨૪૦॥

કૃપાનિધાન શ્રીરામચન્દ્રજીએ ભરતજીને જબરજસ્તીથી ઉઠાવી હૃદયે ચાંપી દીધા! ભરતજી અને શ્રીરામજીના મળવાની રીતિને જોઈને સૌને પોતાનું ભાન ભુલાઈ ગયું. ॥ ૨૪૦॥

ચૌ૦ – મિલનિ પ્રીતિ કિમિ જાઇ બખાની । કબિકુલ અગમ કરમ મન બાની ॥
પરમ પેમ પૂરન દોઉ ભાઈ । મન બુધિ ચિત અહમિતિ બિસરાઈ ॥ ૧॥

મિલનની પ્રીતિ કેવી રીતે વખાણી શકાય? તે તો કવિકુળના માટે કર્મ, મન, વાણી ત્રણેયથી અગમ છે. બંને ભાઈ (ભરતજી અને શ્રીરામજી) મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અહંકારને ભુલાવીને પરમ પ્રેમથી જાણે પૂર્ણ થઈ રહ્યા છે. ॥ ૧॥

કહહુ સુપેમ પ્રગટ કો કરઈ । કેહિ છાયા કબિ મતિ અનુસરઈ ॥
કબિહિ અરથ આખર બલુ સાઁચા । અનુહરિ તાલ ગતિહિ નટુ નાચા ॥ ૨॥

કહો, તે શ્રેષ્ઠ પ્રેમને કોણ પ્રકટ કરે? કવિની બુદ્ધિ કોની છાયાનું અનુસરણ કરે? કવિને તો અક્ષર અને અર્થનું જ ખરું બળ છે. નટ તાલની ગતિ પ્રમાણે જ નાચે છે! ॥ ૨॥

અગમ સનેહ ભરત રઘુબર કો । જહઁ ન જાઇ મનુ બિધિ હરિ હર કો ॥
સો મૈં કુમતિ કહૌં કેહિ ભાઁતી । બાજ સુરાગ કિ ગાઁડર તાઁતી ॥ ૩॥

ભરતજી અને શ્રીરઘુનાથજીનો પ્રેમ અગમ્ય છે, જ્યાં બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, અને મહાદેવનુંય મન નથી જઈ શકતું. તે પ્રેમને હું કુબુદ્ધિ કઈ રીતે કહું! ભલા, ગાડરના તંતુથી ક્યાંય સુંદર રાગ વાગી શકે છે? ॥ ૩॥

[તળાવો અને સરોવરોમાં એક જાતનું ઘાસ (મુંજ) જેવું, તેને ગાડર કહેવાય છે].

મિલનિ બિલોકિ ભરત રઘુબર કી । સુરગન સભય ધકધકી ધરકી ॥
સમુઝાએ સુરગુરુ જડ઼ જાગે । બરષિ પ્રસૂન પ્રસંસન લાગે ॥ ૪॥

ભરતજી અને શ્રીરામચન્દ્રજીના મિલનની આ રીત જોઈને દેવો ભયભીત થઈ ગયા. તેમનું હૃદય ધક્ધક ધડકવા લાગ્યું. દેવગુરુ બૃહસ્પતિજીએ સમજાવ્યું, ત્યારે કંઈક તે મૂર્ખ ચેત્યા અને ફૂલ વરસાવીને પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. ॥ ૪॥

દો૦ – મિલિ સપેમ રિપુસૂદનહિ કેવટુ ભેંટેઉ રામ ।
ભૂરિ ભાયઁ ભેંટે ભરત લછિમન કરત પ્રનામ ॥ ૨૪૧॥

પછી શ્રીરામજી પ્રેમ સાથે શત્રુઘ્નને મળીને પછી કેવટ(નિષાદરાજ)ને મળ્યા. પ્રણામ કરતાં લક્ષ્મણજીને ભરતજી ઘણા જ પ્રેમથી મળ્યા. ॥ ૨૪૧॥

ચૌ૦ – ભેંટેઉ લખન લલકિ લઘુ ભાઈ । બહુરિ નિષાદુ લીન્હ ઉર લાઈ ॥
પુનિ મુનિગન દુહુઁ ભાઇન્હ બંદે । અભિમત આસિષ પાઇ અનંદે ॥ ૧॥

પછી લક્ષ્મણજી પ્રબળ ઉમંગ સાથે નાના ભાઈ શત્રુઘ્નને મળ્યા. પછી તેમણે નિષાદરાજને હૃદયે લગાડી દીધા. પછી ભરત-શત્રુઘ્ન બંને ભાઈઓએ મુનિમંડળીને પ્રણામ કર્યાં અને વાંછિત આશીર્વાદ પામીને આનંદિત થયા. ॥ ૧॥

સાનુજ ભરત ઉમગિ અનુરાગા । ધરિ સિર સિય પદ પદુમ પરાગા ॥
પુનિ પુનિ કરત પ્રનામ ઉઠાએ । સિર કર કમલ પરસિ બૈઠાએ ॥ ૨॥

નાના ભાઈ શત્રુઘ્નસહિત ભરતજી પ્રેમમાં ઉમંગ સાથે સીતાજીનાં ચરણકમળોની રજ સિરે ધારણ કરીને વારંવાર પ્રણામ કરવા લાગ્યા. સીતાજીએ તેમને ઉઠાવીને એમના માથાને પોતાના કરકમળથી સ્પર્શી (માથે હાથ ફેરવીને) તે બંનેને બેસાડ્યા. ॥ ૨॥

સીયઁ અસીસ દીન્હિ મન માહીં । મગન સનેહઁ દેહ સુધિ નાહીં ॥
સબ બિધિ સાનુકૂલ લખિ સીતા । ભે નિસોચ ઉર અપડર બીતા ॥ ૩॥

સીતાજીએ મનમાં ને મનમાં આશીર્વાદ આપ્યા; કેમકે તેઓ સ્નેહમાં મગ્ન છે, તેમને દેહનું સાન-ભાન નથી. સીતાજીને સર્વે પ્રકારથી પોતાના અનુકૂળ જોઈને ભરતજી શોકરહિત થઈ ગયા અને એમના હૃદયનો કલ્પિત ભય જતો રહ્યો. ॥ ૩॥

કોઉ કિછુ કહઈ ન કોઉ કિછુ પૂઁછા । પ્રેમ ભરા મન નિજ ગતિ છૂઁછા ॥
તેહિ અવસર કેવટુ ધીરજુ ધરિ । જોરિ પાનિ બિનવત પ્રનામુ કરિ ॥ ૪॥

તે સમયે ન તો કોઈ કંઈ કહે છે, ન કોઈ કંઈ પૂછે છે. મન પ્રેમથી પરિપૂર્ણ છે, તે પોતાની ગતિમાં ખાલી છે (અર્થાત્ સંકલ્પ-વિકલ્પ અને ચાંચલ્યથી શૂન્ય છે). તે અવસરે કેવટ (નિષાદરાજ) ધીરજ ધરીને અને હાથ જોડીને પ્રણામ કરીને પ્રાર્થના કરવા લાગ્યો. ॥ ૪॥

દો૦ – નાથ સાથ મુનિનાથ કે માતુ સકલ પુર લોગ ।
સેવક સેનપ સચિવ સબ આએ બિકલ બિયોગ ॥ ૨૪૨॥

હે નાથ! મુનિનાથ વશિષ્ઠજીની સાથે સર્વે માતાઓ, નગરવાસી, સેવક, સેનાપતિ, મંત્રી સર્વે આપના વિયોગથી વ્યાકુળ થઈને આવ્યા છે. ॥ ૨૪૨॥

ચૌ૦ – સીલસિંધુ સુનિ ગુર આગવનૂ । સિય સમીપ રાખે રિપુદવનૂ ॥
ચલે સબેગ રામુ તેહિ કાલા । ધીર ધરમ ધુર દીનદયાલા ॥ ૧॥

ગુરુનું આગમન સાંભળીને શીલના સમુદ્ર શ્રીરામચન્દ્રજીએ સીતાજી પાસે શત્રુઘ્નજીને રહેવા દઈને અને તે પરમ ધીર, ધર્મધુરંધર, દીનદયાળુ શ્રીરામચન્દ્રજી તે જ સમયે વેગસાથે ચાલી નીકળ્યા. ॥ ૧॥

ગુરહિ દેખિ સાનુજ અનુરાગે । દંડ પ્રનામ કરન પ્રભુ લાગે ॥
મુનિબર ધાઇ લિએ ઉર લાઈ । પ્રેમ ઉમગિ ભેંટે દોઉ ભાઈ ॥ ૨॥

ગુરુજીનાં દર્શન કરી લક્ષ્મણજીસહિત પ્રભુ શ્રીરામચન્દ્રજી પ્રેમમાં ભરાઈ ગયા અને દંડવત્ પ્રણામ કરવા લાગ્યા. મુનિશ્રેષ્ઠ વસિષ્ઠજીએ દોડીને એમને હૃદયે લગાડી દીધા અને પ્રેમના આવેશ સાથે બંને ભાઈઓને ભેટ્યા. ॥ ૨॥

પ્રેમ પુલકિ કેવટ કહિ નામૂ। કીન્હ દૂરિ તેં દંડ પ્રનામૂ॥
રામસખા રિષિ બરબસ ભેંટા। જનુ મહિ લુઠત સનેહ સમેટા॥૩॥

વળી, પ્રેમથી પુલકિત થઈને કેવટે (નિષાદરાજે) પોતાનું નામ લઈને દૂરથી જ વસિષ્ઠજીને દંડવત્ પ્રણામ કર્યાં. ઋષિ વસિષ્ઠજીએ રામસખા જાણીને તેમને બળીજબરીથી હૃદયે લગાડી દીધા જાણે જમીન ઉપર આળોટતા પ્રેમને એકત્ર કરી લીધો હોય. ॥૩॥

રઘુપતિ ભગતિ સુમંગલ મૂલા। નભ સરાહિ સુર બરિસહિં ફૂલા॥
એહિ સમ નિપટ નીચ કોઉ નાહીં। બડ઼ બસિષ્ઠ સમ કો જગ માહીં॥૪॥

શ્રીરઘુનાથજીની ભક્તિ સુંદર મંગળોનું મૂળ છે એમ કહીને પ્રશંસા કરતાં દેવો આકાશમાંથી ફૂલ વરસાવવા લાગ્યા. તેઓ કહેવા લાગ્યા - જગતમાં આના [નિષાદરાજ] સમાન સર્વથા નીચ કોઈ નહીં અને વસિષ્ઠજીની જેમ ઉચ્ચ કોણ છે? ॥૪॥

દો૦ – જેહિ લખિ લખનહુ તેં અધિક મિલે મુદિત મુનિરાઉ।
સો સીતાપતિ ભજન કો પ્રગટ પ્રતાપ પ્રભાઉ॥૨૪૩॥

જેને (નિષાદને) જોઈને મુનિરાજ વસિષ્ઠજી લક્ષ્મણજી કરતાંય અધિક તેનાથી આનંદિત થઈને મળ્યા. આ સઘળો સીતાપતિ શ્રીરામચન્દ્રજીના ભજનનો પ્રત્યક્ષ પ્રતાપ અને પ્રભાવ છે. ॥૨૪૩॥

ચૌ૦ – આરત લોગ રામ સબુ જાના। કરુનાકર સુજાન ભગવાના॥
જો જેહિ ભાયઁ રહા અભિલાષી। તેહિ તેહિ કૈ તસિ તસિ રુખ રાખી॥૧॥

દયાની ખાણ, સુજ્ઞ ભગવાન શ્રીરામજીએ સર્વે લોકોને દુખી (મળવા માટે વ્યાકુળ) જાણ્યા. ત્યારે હર કોઈ જે જે ભાવે મળવાના અભિલાષી હતા; તેઓને તે તે રીતનો ભાવ જોઈને (તેની રુચિને અનુસાર) – ॥૧॥

સાનુજ મિલિ પલ મહુઁ સબ કાહૂ। કીન્હ દૂરિ દુખુ દારુન દાહૂ॥
યહ બડ઼િ બાત રામ કૈ નાહીં। જિમિ ઘટ કોટિ એક રબિ છાહીં॥૨॥

- તેમણે લક્ષ્મણજીસહિત પળમાત્રમાં દરેકને મળીને તેમનાં દુઃખ અને કઠણ સંતાપને દૂર કરી દીધાં. શ્રીરામચન્દ્રજીને માટે આ કોઈ મોટી વાત નથી. જેમ કરોડો ઘડાઓમાં એક જ સૂર્યની [પૃથક-પૃથક] છાયા (પ્રતિબિંબ) એક સાથે જ દેખાય છે. ॥૨॥

મિલિ કેવટહિ ઉમગિ અનુરાગા। પુરજન સકલ સરાહહિં ભાગા॥
દેખીં રામ દુખિત મહતારીં। જનુ સુબેલિ અવલીં હિમ મારીં॥૩॥

સમસ્ત પુરવાસી પ્રેમમાં ઉમંગથી કેવટને મળીને [એના] ભાગ્યની પ્રશંસા કરે છે. શ્રીરામચન્દ્રજીએ સર્વે માતાઓને દુઃખી જોઈ, જાણે સુંદર વેલોની પંક્તિઓને હિમ મારી ગયો હોય. ॥૩॥

પ્રથમ રામ ભેંટી કૈકેઈ। સરલ સુભાયઁ ભગતિ મતિ ભેઈ॥
પગ પરિ કીન્હ પ્રબોધુ બહોરી। કાલ કરમ બિધિ સિર ધરિ ખોરી॥૪॥

સર્વપ્રથમ રામજી કૈકેયીને મળ્યા અને પોતાના સરળ સ્વભાવ તથા ભક્તિથી તેમની બુદ્ધિને તરબોળ કરી દીધી. વળી, ચરણોમાં પડીને કાળ, કર્મ અને વિધાતાને માથે દોષ ઓઢાડી, શ્રીરામજીએ તેમને સાંત્વના આપી. ॥ ૪॥

દો૦ – ભેટીં રઘુબર માતુ સબ કરિ પ્રબોધુ પરિતોષુ ।
અંબ ઈસ આધીન જગુ કાહુ ન દેઇઅ દોષુ ॥ ૨૪૪॥

વળી, શ્રીરઘુનાથજી સર્વે માતાઓને મળ્યા. તેમણે સમજાવી-બુજાવી સંતોષ કરાવ્યો કે હે માતા! જગત ઈશ્વરને આધીન છે, કોઈને પણ દોષ ન આપવો જોઈએ. ॥ ૨૪૪॥

ચૌ૦ – ગુરતિય પદ બંદે દુહુ ભાઈ । સહિત બિપ્રતિય જે સઁગ આઈં ॥
ગંગ ગૌરિ સમ સબ સનમાનીં । દેહિં અસીસ મુદિત મૃદુ બાનીં ॥ ૧॥

પછી બંને ભાઈઓએ બ્રાહ્મણોની સ્ત્રીઓ સહિત - જે ભરતજીની સાથે આવી હતી, તેમની અને ગુરુજીનાં પત્ની અરુંધતીના ચરણોની વંદના કરી અને તે સર્વેનું ગંગાજી તથા ગૌરીજી સમાન સન્માન કર્યું. તે સર્વે આનંદિત થઈને કોમળ વાણીથી આશીર્વાદ આપવા લાગી. ॥ ૧॥

ગહિ પદ લગે સુમિત્રા અંકા । જનુ ભેંટી સંપતિ અતિ રંકા ॥
પુનિ જનની ચરનનિ દોઉ ભ્રાતા । પરે પેમ બ્યાકુલ સબ ગાતા ॥ ૨॥

પછી બંને ભાઈ શ્રીરામ અને લક્ષ્મણ પગ પકડીને સુમિત્રાજીના ખોળે [માથું મૂકી દીધું] જઈ વળગી પડ્યા, જાણે કોઈ અત્યંત દરિદ્રીને સંપત્તિ સાથે ભેટો થઈ ગયો હોય. પછી બંને ભાઈ માતા કૌશલ્યાજીનાં ચરણોમાં ઢળી પડ્યા, પ્રેમને લીધે એમનાં સર્વે અંગ શિથિલ છે. ॥ ૨॥

અતિ અનુરાગ અંબ ઉર લાએ । નયન સનેહ સલિલ અન્હવાએ ॥
તેહિ અવસર કર હરષ બિષાદૂ । કિમિ કબિ કહૈ મૂક જિમિ સ્વાદૂ ॥ ૩॥

ઘણા જ સ્નેહ સાથે માતાએ તેમને હૃદયે લગાડી દીધા અને નેત્રોમાંથી વહેતાં પ્રેમાશ્રુઓનાં જળથી એમને નવડાવી દીધા. તે સમયના હર્ષ અને વિષાદને કવિ કેવી રીતે કહે? બોબડો સ્વાદને કેવી રીતે વર્ણવી બતાવે? ॥ ૩॥

મિલિ જનનિહિ સાનુજ રઘુરાઊ । ગુર સન કહેઉ કિ ધારિઅ પાઊ ॥
પુરજન પાઇ મુનીસ નિયોગૂ । જલ થલ તકિ તકિ ઉતરેઉ લોગૂ ॥ ૪॥

શ્રી રઘુનાથજીએ નાના ભાઈ લક્ષ્મણજી સહિત માતા કૌશલ્યાજીને મળીને ગુરુજીને કહ્યું કે આશ્રમે પધારો. તત્પશ્ચાત્ મુનીશ્વર વસિષ્ઠજીની આજ્ઞા પામીને અયોધ્યાવાસી સર્વે લોકોએ જળ અને સ્થળની સુવિધા જોઈ-જોઈને ઉતારા કર્યા. ॥ ૪॥

દો૦ – મહિસુર મંત્રી માતુ ગુર ગને લોગ લિએ સાથ ।
પાવન આશ્રમ ગવનુ કિય ભરત લખન રઘુનાથ ॥ ૨૪૫॥

બ્રાહ્મણ, મંત્રી, માતાઓ અને ગુરુ આદિ મુખ્ય મુખ્ય વિશિષ્ટ લોકોને સાથે લઈ, ભરતજી લક્ષ્મણજી અને શ્રીરઘુનાથજી પવિત્ર આશ્રમે ચાલ્યા. ॥ ૨૪૫॥

ચૌ૦ – સીય આઈ મુનિબર પગ લાગી। ઉચિત અસીસ લહી મન માગી ॥
ગુરપતિનિહિ મુનિતિયન્હ સમેતા। મિલી પેમુ કહિ જાઇ ન જેતા ॥ ૧॥

સીતાજી આવીને મુનિશ્રેષ્ઠ વસિષ્ઠજીના ચરણે પડ્યાં અને તેમણે મનમાંગ્યા ઉચિત આશિષ મેળવ્યા. વળી, મુનિઓની સ્ત્રીઓ સહ ગુરુપત્ની અરુંધતીજીને મળ્યાં. તેમનો જેટલો પ્રેમ હતો તે કહી નથી શકાતો. ॥ ૧॥

બંદિ બંદિ પગ સિય સબહી કે। આસિરબચન લહે પ્રિય જી કે ॥
સાસુ સકલ જબ સીયઁ નિહારીં। મૂદે નયન સહમિ સુકુમારીં ॥ ૨॥

સીતાજીએ સર્વેના ચરણોની જુદી-જુદી વંદના કરીને પોતાના હૃદયને પ્રિય (અનુકૂળ) લાગનારા આશીર્વાદ મેળવ્યા. જ્યારે સુકુમારી સીતાજીએ સર્વે સાસુઓને જોયાં ત્યારે ભયવશ આંખો મીંચી દીધી. ॥ ૨॥

પરીં બધિક બસ મનહુઁ મરાલીં। કાહ કીન્હ કરતાર કુચાલીં ॥
તિન્હ સિય નિરખિ નિપટ દુખુ પાવા। સો સબુ સહિઅ જો દૈઉ સહાવા ॥ ૩॥

[સાસુઓની બૂરી દશા જોઈને] તેમને એવું પ્રતીત થયું જાણે રાજહંસીઓ પારધીને વશ થઈ ગઈ હોય. [મનમાં વિચારવા લાગ્યાં કે] કુચાલી વિધાતાએ શું કરી નાંખ્યુ? સાસુઓને પણ સીતાજીને જોઈને ઘણું દુઃખ થયું. [વિચાર્યું] જે કંઈ દૈવ સહન કરાવે તે સર્વે સહેવું જ પડે છે. ॥ ૩॥

જનકસુતા તબ ઉર ધરિ ધીરા। નીલ નલિન લોયન ભરિ નીરા ॥
મિલી સકલ સાસુન્હ સિય જાઈ। તેહિ અવસર કરુના મહિ છાઈ ॥ ૪॥

પછી જાનકીજી હૃદયમાં ધીરજ ધરીને, નીલકમળ સમાન નેત્રોમાં જળ ભરીને સર્વે સાસુઓને જઈને મળ્યાં. તે સમયે પૃથ્વી પર કરુણા છવાઈ ગઈ. ॥ ૪॥

દો૦ – લાગિ લાગિ પગ સબનિ સિય ભેંટતિ અતિ અનુરાગ।
હૃદયઁ અસીસહિં પેમ બસ રહિઅહુ ભરી સોહાગ ॥ ૨૪૬॥

સીતાજી સર્વેના પગે પડી-પડીને અત્યંત પ્રેમથી મળી રહ્યાં છે, અને સર્વે સાસુઓ સ્નેહવશ હૃદયપૂર્વક આશીર્વાદ આપી રહી છે કે તમે સદા સૌભાગ્યવતી રહો. ॥ ૨૪૬॥

ચૌ૦ – બિકલ સનેહઁ સીય સબ રાનીં। બૈઠન સબહિ કહેઉ ગુર ગ્યાનીં ॥
કહિ જગ ગતિ માયિક મુનિનાથા। કહે કછુક પરમારથ ગાથા ॥ ૧॥

સીતાજી અને સર્વે રાણીઓ સ્નેહને લીધે વ્યાકુળ છે. પછી જ્ઞાની ગુરુજીએ સર્વેને બેસાડ્યા. વળી, મુનિનાથ વશિષ્ઠજીએ જગતની ગતિને માયિક કહીને (અર્થાત્ જગત માયાનું છે, એમાં કંઈ પણ નિત્ય નથી, એમ કહીને) કંઈક પરમાર્થની કથાઓ કહી સંભળાવી. ॥ ૧॥

નૃપ કર સુરપુર ગવનુ સુનાવા। સુનિ રઘુનાથ દુસહ દુખુ પાવા ॥
મરન હેતુ નિજ નેહુ બિચારી। ભે અતિ બિકલ ધીર ધુર ધારી ॥ ૨॥

તત્પશ્ચાત્ વસિષ્ઠજીએ રાજા દશરથના સ્વર્ગગમનની વાત સંભળાવી. જે સાંભળીને રઘુનાથજી દુ:સહ્ય દુ:ખ પામ્યા. અને પોતાના પ્રતિ એમના સ્નેહને એમના મરવાનું કારણ જાણીને ધીરધુરંધર શ્રીરામચન્દ્રજી અત્યંત વ્યાકુળ થઈ ગયા. ॥ ૨॥

કુલિસ કઠોર સુનત કટુ બાની। બિલપત લખન સીય સબ રાની ॥
સોક બિકલ અતિ સકલ સમાજૂ। માનહુઁ રાજુ અકાજેઉ આજૂ ॥ ૩॥

વજ્ર સમાન કઠોર, કડવી વાણી સાંભળી લક્ષ્મણજી, સીતાજી અને સર્વે રાણીઓ વિલાપ કરવા લાગી. સમસ્ત સમાજ શોકથી અત્યંત વ્યાકુળ થઈ ગયો, જાણે રાજા આજે જ મર્યા હોય. ॥ ૩॥

મુનિબર બહુરિ રામ સમુઝાએ। સહિત સમાજ સુસરિત નહાએ ॥
બ્રતુ નિરંબુ તેહિ દિન પ્રભુ કીન્હા। મુનિહુ કહેં જલુ કાહુઁ ન લીન્હા ॥ ૪॥

પછી, મુનિશ્રેષ્ઠ વસિષ્ઠજીએ શ્રીરામજીને સમજાવ્યા. પછી તેમણે સમાજસહિત શ્રેષ્ઠ નદી મંદાકિનીજીમાં સ્નાન કર્યું. તે દિવસે પ્રભુ શ્રીરામચન્દ્રજીએ નિર્જળ વ્રત કર્યું. મુનિ વસિષ્ઠજીના કહેવા છતાંય કોઈએય જળ ગ્રહણ ન કર્યું. ॥ ૪॥

દો૦ – ભોરુ ભએઁ રઘુનંદનહિ જો મુનિ આયસુ દીન્હ।
શ્રદ્ધા ભગતિ સમેત પ્રભુ સો સબુ સાદરુ કીન્હ ॥ ૨૪૭॥

બીજા દિવસે સવાર થયે મુનિ વસિષ્ઠજીએ શ્રીરઘુનાથજીને જે જે આજ્ઞા આપી, તે સર્વે કાર્ય પ્રભુ શ્રીરામચન્દ્રજીએ શ્રદ્ધા-ભક્તિસહ આદર સાથે કર્યાં. ॥ ૨૪૭॥

ચૌ૦ – કરિ પિતુ ક્રિયા બેદ જસિ બરની। ભે પુનીત પાતક તમ તરની ॥
જાસુ નામ પાવક અઘ તૂલા। સુમિરત સકલ સુમંગલ મૂલા ॥ ૧॥

વેદોમાં જેમ કહેવાયું છે તે જ પ્રમાણે પિતાની ક્રિયા કરીને પાપરૂપી અંધકારને નષ્ટ કરનારા સૂર્યરૂપ શ્રીરામચન્દ્રજી શુદ્ધ થયા. જેમનું નામ પાપરૂપી રૂને [તુરત જ બાળી નાખવા] માટે અગ્નિ છે; અને જેમનું સ્મરણમાત્ર સમસ્ત શુભ મંગળોનું મૂળ છે, ॥ ૧॥

સુદ્ધ સો ભયઉ સાધુ સંમત અસ। તીરથ આવાહન સુરસરિ જસ ॥
સુદ્ધ ભએઁ દુઇ બાસર બીતે। બોલે ગુર સન રામ પિરીતે ॥ ૨॥

તે [નિત્ય શુદ્ધ-બુદ્ધ] ભગવાન શ્રીરામજી શુદ્ધ થયા! સાધુઓની એવી સંમતિ છે કે તેમનું શુદ્ધ થવું એવું જ છે જેવું તીર્થોના આવાહ્નથી ગંગાજી શુદ્ધ થાય છે! (ગંગાજી તો સ્વભાવથી જ શુદ્ધ છે, એમનામાં જે તીર્થોનું આવાહ્ન કરવામાં આવે છે ઊલટાં તે જ ગંગાજીના સંપર્કમાં આવવાથી શુદ્ધ થઈ જાય છે. આ રીતે સચ્ચિદાનંદરૂપ શ્રીરામ તો નિત્ય શુદ્ધ છે, એમના સંસર્ગથી કર્મ જ શુદ્ધ થઈ ગયાં.) જ્યારે શુદ્ધ થયાને બે દિવસ વીતી ગયા ત્યારે શ્રીરામચન્દ્રજીએ પ્રીતિની સાથે ગુરુજીને કહ્યું – ॥ ૨॥

નાથ લોગ સબ નિપટ દુખારી। કંદ મૂલ ફલ અંબુ અહારી ॥
સાનુજ ભરતુ સચિવ સબ માતા। દેખિ મોહિ પલ જિમિ જુગ જાતા ॥ ૩॥

હે નાથ! સર્વે લોકો અહીં અત્યંત દુઃખી થઈ રહ્યા છે. કંદ, મૂળ, ફળ અને જળનો જ આહાર કરે છે. ભાઈ શત્રુઘ્ન સહિત ભરતને, મંત્રીઓને અને સર્વે માતાઓને જોઈને મારી એક એક પળ યુગ સમાન વીતી રહી છે. ॥ ૩॥

સબ સમેત પુર ધારિઅ પાઊ। આપુ ઈહાઁ અમરાવતિ રાઊ॥
બહુત કહેઉઁ સબ કિયઉઁ ઢિઠાઈ। ઉચિત હોઈ તસ કરિઅ ગોસાઁઈ॥૪॥

માટે સર્વેની સાથે આપ અયોધ્યાપુરીમાં પધારો (પરત ફરો). આપ અહીં છો અને રાજા અમરાવતીમાં (સ્વર્ગમાં) છે (અયોધ્યા સૂની છે)! મેં ઘણું કહી નાખ્યું, આ સર્વે મોટી ધૃષ્ટતા કરી છે. હે ગોસાઈં! જેવું ઉચિત હોય, તેવું જ કરો. ॥ ૪॥

દો૦ – ધર્મ સેતુ કરુનાયતન કસ ન કહહુ અસ રામ।
લોગ દુખિત દિન દુઇ દરસ દેખિ લહહુઁ બિશ્રામ॥૨૪૮॥

[વસિષ્ઠજીએ કહ્યું -] હે રામ! તમે ધર્મના સેતુ અને દયાના ધામ છો, તમે ભલા! આવું કેમ નહીં બોલો? લોકો દુઃખી છે. બે દિવસ તમારાં દર્શન કરી ભલેને શાંતિ લાભ કરી લે. ॥ ૨૪૮॥

ચૌ૦ – રામ બચન સુનિ સભય સમાજૂ। જનુ જલનિધિ મહુઁ બિકલ જહાજૂ॥
સુનિ ગુર ગિરા સુમંગલ મૂલા। ભયઉ મનહુઁ મારુત અનુકૂલા॥૧॥

અગાઉ શ્રીરામજીનાં વચન સાંભળીને સમસ્ત સમાજ ભયભીત થઈ ગયો હતો, જાણે મધદરિયે વહાણ ડગુમગુ થઈ ગયું હોય. પરંતુ જ્યારે તેમણે ગુરુ વસિષ્ઠજીની શ્રેષ્ઠ કલ્યાણમૂલક વાણી સાંભળી, તો તે વહાણને માટે જાણે પવન અનુકૂળ થઈ ગયો. ॥ ૧॥

પાવન પયઁ તિહુઁ કાલ નહાહીં। જો બિલોકિ અઘ ઓઘ નસાહીં॥
મંગલમૂરતિ લોચન ભરિ ભરિ। નિરખહિં હરષિ દંડવત કરિ કરિ॥૨॥

સર્વે લોકો પવિત્ર પયસ્વિની નદીમાં [અથવા પયસ્વિની નદીના પવિત્ર જળમાં] ત્રણેય સમય (સવાર, બપોર અને સાંયકાળે) સ્નાન કરે છે, જેનાં દર્શનથી જ પાપોના સમૂહ નષ્ટ થઈ જાય છે. તેઓ મંગળમૂર્તિ શ્રીરામચન્દ્રજીને દંડવત્ પ્રણામ કરી-કરીને તેમને નેત્રો ભરી-ભરીને જુએ છે. ॥ ૨॥

રામ સૈલ બન દેખન જાહીં। જહઁ સુખ સકલ સકલ દુખ નાહીં॥
ઝરના ઝરહિં સુધાસમ બારી। ત્રિબિધ તાપહર ત્રિબિધ બયારી॥૩॥

સર્વે શ્રીરામચન્દ્રજીના પર્વત (કામદગિરિ) અને વનને જોવા જાય છે, જ્યાં સર્વે સુખ છે અને સર્વે દુઃખોનો અભાવ છે. ઝરણાં અમૃત સમાન જળ સ્રવે (ઝરે) છે અને ત્રણે પ્રકારનો (શીતળ, મંદ, સુગંધિત) વાયુ ત્રણ પ્રકારના (આધ્યાત્મિક, આધિભૌતિક, આધિદૈવિક) તાપોને હરી લે છે. ॥ ૩॥

બિટપ બેલિ તૃન અગનિત જાતી। ફલ પ્રસૂન પલ્લવ બહુ ભાઁતી॥
સુંદર સિલા સુખદ તરુ છાહીં। જાઈ બરનિ બન છબિ કેહિ પાહીં॥૪॥

અસંખ્ય જાતિનાં વૃક્ષ, લતાઓ અને તૃણ છે તથા ઘણી જાતનાં ફળ, ફૂલ અને પાંદડાં છે. સુંદર શિલાઓ છે, વૃક્ષોની છાયા સુખ આપનારી છે. વનની શોભાનું વર્ણન કોનાથી કરી શકાય છે? ॥ ૪॥

દો૦ – સરનિ સરોરુહ જલ બિહગ કૂજત ગુંજત ભૃંગ ।
બૈર બિગત બિહરત બિપિન મૃગ બિહંગ બહુરંગ ॥ ૨૪૯॥

તળાવમાં કમળ ખીલી રહ્યાં છે, જળનાં પક્ષી કુંજી રહ્યાં છે, ભમરા ગુંજારવ કરી રહ્યા છે અને અનેક રંગોનાં પક્ષી તથા પશુ વનમાં વેરરહિત થઈને વિહાર કરી રહ્યાં છે. ॥ ૨૪૯॥

ચૌ૦ – કોલ કિરાત ભિલ્લ બનબાસી । મધુ સુચિ સુંદર સ્વાદુ સુધા સી ॥
ભરિ ભરિ પરન પુટીં રચિ રૂરી । કંદ મૂલ ફલ અંકુર જૂરી ॥ ૧॥

કોલ, કિરાત અને ભીલ આદિ વનના રહેનારા લોકો પવિત્ર, સુંદર પડિયા બનાવીને, સુંદર અને અમૃતની સમાન સ્વાદિષ્ટ મધને, તેમાં ભરી-ભરીને તથા કંદ, મૂળ, ફળ અને અંકુર આદિની જૂડીઓને– ॥ ૧॥

સબહિ દેહિં કરિ બિનય પ્રનામા । કહિ કહિ સ્વાદ ભેદ ગુન નામા ॥
દેહિં લોગ બહુ મોલ ન લેહીં । ફેરત રામ દોહાઈ દેહીં ॥ ૨॥

સર્વેને વિનય અને પ્રણામ કરીને તે ચીજોના જુદા જુદા સ્વાદ, ભેદ (પ્રકાર), ગુણ અને નામ બતાવી-બતાવીને આપે છે. લોકો એના મોટા દામ (મૂલ્ય) આપે છે પણ તે લેતા નથી અને પરત કરવામાં શ્રીરામજીની દુહાઈ આપે છે. ॥ ૨॥

કહહિં સનેહ મગન મૃદુ બાની । માનત સાધુ પેમ પહિચાની ॥
તુમ્હ સુકૃતી હમ નીચ નિષાદા । પાવા દરસનુ રામ પ્રસાદા ॥ ૩॥

પ્રેમમાં મગ્ન થયેલા તે કોમળ વાણીથી કહે છે કે સજ્જન લોકોના પ્રેમને ઓળખીને એમનું સન્માન કરીએ છીએ (અર્થાત્ આપ સાધુ-સજ્જન છો, આપ અમારા પ્રેમને જુઓ, દામ આપીને કે આ વસ્તુઓ પરત કરીને અમારા પ્રેમનો તિરસ્કાર ન કરો.) આપ તો પુણ્યાત્મા છો, અમે નીચ નિષાદ છીએ. શ્રીરામજીની કૃપાથી જ અમે આપ લોકાનાં દર્શન પામ્યા છીએ. ॥ ૩॥

હમહિ અગમ અતિ દરસુ તુમ્હારા । જસ મરુ ધરનિ દેવધુનિ ધારા ॥
રામ કૃપાલ નિષાદ નેવાજા । પરિજન પ્રજઉ ચહિઅ જસ રાજા ॥ ૪॥

અમ લોકોને આપનાં દર્શન ઘણા જ દુર્લભ છે, જેમ મરુભૂમિને માટે ગંગાજીની ધારા દુર્લભ છે. [જુઓ,] કૃપાળુ શ્રીરામચન્દ્રજીએ નિષાદ પર કેવી કૃપા કરી છે! જેવા રાજા છે એવા જ એમનાં પરિવાર અને પ્રજાને પણ થવું જોઈએ. ॥ ૪॥

દો૦ – યહ જિયઁ જાનિ સઁકોચુ તજિ કરિઅ છોહુ લખિ નેહુ ।
હમહિ કૃતારથ કરન લગિ ફલ તૃન અંકુર લેહુ ॥ ૨૫૦॥

હૃદયમાં એમ જાણીને સંકોચ છોડીને અને અમારો પ્રેમ જોઈને કૃપા કરો અને અમને કૃતાર્થ કરવા માટે જ ફળ, તૃણ અને અંકુર લો. ॥ ૨૫૦॥

ચૌ૦ – તુમ્હ પ્રિય પાહુને બન પગુ ધારે । સેવા જોગુ ન ભાગ હમારે ॥
દેબ કાહ હમ તુમ્હહિ ગોસાઁઈ । ઈંધનુ પાત કિરાત મિતાઈ ॥ ૧॥

આપ પ્રિય પરોણા, વનમાં પધાર્યા છો. આપની સેવા કરવા યોગ્ય અમારાં ભાગ્ય નથી. હે સ્વામી! અમે આપને શું આપવાના? ભીલોની મિત્રતા તો માત્ર ઈંધણ (લાકડાં) અને પાંદડાં સુધી જ છે. ॥ ૧॥

યહ હમારિ અતિ બડ઼િ સેવકાઈ । લેહિં ન બાસન બસન ચોરાઈ ॥
હમ જડ઼ જીવ જીવ ગન ઘાતી । કુટિલ કુચાલી કુમતિ કુજાતી ॥ ૨॥

અમારી તો આ જ ઘણી મોટી સેવા છે કે અમે આપનાં કપડાં અને વાસણો નથી ચોરી જતા. અમે લોકો જડ જીવ છીએ, જીવોની હિંસા કરનારા છીએ; કુટિલ, કુચાલી, કુબુદ્ધિ અને કુજાતિના છીએ. ॥ ૨॥

પાપ કરત નિસિ બાસર જાહીં । નહિં પટ કટિ નહિં પેટ અઘાહીં ॥
સપનેહુઁ ધરમ બુદ્ધિ કસ કાઊ । યહ રઘુનંદન દરસ પ્રભાઊ ॥ ૩॥

અમારા દિવસ-રાત પાપ કરતાં જ વીતે છે. તો પણ ન તો અમારી કેડે કપડાં છે અને નથી પેટ જ ભરાતાં. અમારામાં સ્વપ્નમાંય ક્યારેય ધર્મબુદ્ધિ કેવી? આ સર્વે તો શ્રીરઘુનાથજીનાં દર્શનનો પ્રભાવ છે. ॥ ૩॥

જબ તેં પ્રભુ પદ પદુમ નિહારે । મિટે દુસહ દુખ દોષ હમારે ॥
બચન સુનત પુરજન અનુરાગે । તિન્હ કે ભાગ સરાહન લાગે ॥ ૪॥

જ્યારથી પ્રભુનાં ચરણકમળ જોયાં, ત્યારથી અમારાં દુસહ્ય દુઃખ અને દોષ મટી ગયાં. વનવાસીઓનાં વચન સાંભળીને અયોધ્યાના લોકો પ્રેમમાં તરબોળ થઈ ગયા અને એમના ભાગ્યની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. ॥ ૪॥

છં૦ – લાગે સરાહન ભાગ સબ અનુરાગ બચન સુનાવહીં ।
બોલનિ મિલનિ સિય રામ ચરન સનેહુ લખિ સુખુ પાવહીં ॥
નર નારિ નિદરહિં નેહુ નિજ સુનિ કોલ ભિલ્લનિ કી ગિરા ।
તુલસી કૃપા રઘુબંસમનિ કી લોહ લૈ લૌકા તિરા ॥

બધા એમનાં ભાગ્યની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા અને પ્રેમનાં વચન સંભળાવવા લાગ્યા. એ લોકોના બોલવા અને મળવાનો ઢંગ તથા શ્રીસીતારામજીના ચરણોમાં તેમનો પ્રેમ જોઈને બધાય સુખ પામી રહ્યા છે. તે કોલ-ભીલોની વાણી સાંભળીને સર્વે નર-નારી પોતાના પ્રેમનો અનાદર કરે છે (પોતાના પ્રેમને તુચ્છ સમજે છે). તુલસીદાસજી કહે છે કે આ રઘુવંશમણિ શ્રીરામચન્દ્રજીની જ કૃપા છે કે લોખંડ લૌકા-તુંબડાને પોતાની ઉપર લઈને તરી ગયું. (તુંબડું સ્વયં તરે છે અને તારે છે. જ્યારે લોખંડ સ્વયં ડૂબે છે, ડૂબાડે છે. પરંતુ ભગવાન શ્રીરામની કૃપા એવી છે કે લોહસ્વરૂપ કોલ-કિરાતોએ તુંબડાંરૂપી અયોધ્યાવાસીઓને પોતાની સાથે જ તારી દીધા. એટલે કે ભક્તિમાર્ગમાં કોલકિરાતો અયોધ્યાવાસીઓના પથપ્રદર્શક બન્યા!)

સો૦ – બિહરહિં બન ચહુ ઓર પ્રતિદિન પ્રમુદિત લોગ સબ ।
જલ જ્યોં દાદુર મોર ભએ પીન પાવસ પ્રથમ ॥ ૨૫૧॥

સર્વે લોકો દિને દિને પરમ આનંદિત થતાં વનમાં ચારેય બાજુ વિચરે છે; જેમ પ્રથમ વરસાદના જળથી દેડકાં અને મોર પુષ્ટ થઈ જાય છે (પ્રસન્ન થઈને નાચે-કૂદે છે). ॥ ૨૫૧॥

ચૌ૦ – પુર જન નારિ મગન અતિ પ્રીતી । બાસર જાહિં પલક સમ બીતી ॥
સીય સાસુ પ્રતિ બેષ બનાઈ । સાદર કરઇ સરિસ સેવકાઈ ॥ ૧॥

અયોધ્યાપુરીનાં પુરુષ અને સ્ત્રી દરેક, પ્રેમમાં અત્યંત મગ્ન થઈ રહ્યાં છે. તેમના દિવસ પળ સમાન વીતી જાય છે. જેટલી સાસુઓ હતી, એટલા જ વેશ (રૂપ) બનાવીને સીતાજી સર્વે સાસુઓની આદરપૂર્વક એકસમાન સેવા કરે છે. ॥ ૧॥

લખા ન મરમુ રામ બિનુ કાહૂઁ । માયા સબ સિય માયા માહૂઁ ॥
સીયઁ સાસુ સેવા બસ કીન્હીં । તિન્હ લહિ સુખ સિખ આસિષ દીન્હીં ॥ ૨॥

શ્રીરામચન્દ્રજીના સિવાય આ ભેદને અન્ય કોઈએ ન જાણ્યો. સર્વે માયાઓ [પરાશક્તિ મહામાયા] શ્રીસીતાજીની માયામાં જ છે. સીતાજીએ સાસુઓને સેવાથી વશમાં કરી લીધી. તેમણે સુખ પામીને શિખામણ અને આશીર્વાદ આપ્યાં. ॥ ૨॥

લખિ સિય સહિત સરલ દોઉ ભાઈ । કુટિલ રાનિ પછિતાનિ અઘાઈ ॥
અવનિ જમહિ જાચતિ કૈકેઈ । મહિ ન બીચુ બિધિ મીચુ ન દેઈ ॥ ૩॥

સીતાજી સાથે બંને ભાઈઓ(શ્રીરામ-લક્ષ્મણ)ને સરળ સ્વભાવે જોઈને કુટિલ રાણી કૈકેયી ભરપેટ પસ્તાઈ. તે પૃથ્વી તથા યમરાજને યાચના કરે છે, પરંતુ ધરતી (વચ્ચે ફાટીને સમાઈ જવા માટે) માર્ગ નથી આપતી અને વિધાતા મોત નથી આપતો. ॥ ૩॥

લોકહુઁ બેદ બિદિત કબિ કહહીં । રામ બિમુખ થલુ નરક ન લહહીં ॥
યહુ સંસઉ સબ કે મન માહીં । રામ ગવનુ બિધિ અવધ કિ નાહીં ॥ ૪॥

લોક અને વેદમાં પ્રસિદ્ધ છે અને કવિ (જ્ઞાની) પણ કહે છે કે જે શ્રીરામજીથી વિમુખ છે, તેમને નરકમાં પણ સ્થાન નથી મળતું. સર્વેના મનમાં આ સંશય થઈ રહ્યો હતો કે હે વિધાતા! શ્રીરામચન્દ્રજીનું અયોધ્યા જવાનું થશે કે નહીં? ॥ ૪॥

દો૦ – નિસિ ન નીદ નહિં ભૂખ દિન ભરતુ બિકલ સુચિ સોચ ।
નીચ કીચ બિચ મગન જસ મીનહિ સલિલ સઁકોચ ॥ ૨૫૨॥

ભરતજીને ન તો રાત્રે નિંદ્રા આવે છે, ન દિવસે ભૂખેય લાગે છે. તે પવિત્ર વિચારમાં એવા વ્યાકુળ છે, જેમ નીચે(તળિયે)ના કાદવમાં ડૂબેલી માછલીને જળની ઊણપને લીધે વ્યાકુળતા થાય છે. ॥ ૨૫૨॥

ચૌ૦ – કીન્હિ માતુ મિસ કાલ કુચાલી । ઈતિ ભીતિ જસ પાકત સાલી ॥
કેહિ બિધિ હોઇ રામ અભિષેકૂ । મોહિ અવકલત ઉપાઉ ન એકૂ ॥ ૧॥

[ભરતજી વિચારે છે કે] માતાના બહાને કાળે કુચાલ કરી છે, જેમ ધાનના પાકતા સમયે ઇતિનો ભય આવીને ઉપસ્થિત થાય. હવે, શ્રીરામચન્દ્રજીનો રાજ્યાભિષેક કઈ રીતે થાય, મને તો એકેય ઉપાય સૂઝી નથી આવતો. ॥ ૧॥

અવસિ ફિરહિં ગુર આયસુ માની। મુનિ પુનિ કહબ રામ રુચિ જાની॥
માતુ કહેહુઁ બહુરહિં રઘુરાઊ। રામ જનનિ હઠ કરબિ કિ કાઊ॥ ૨॥

ગુરુજીની આજ્ઞા માનીને તો શ્રીરામજી અવશ્ય જ અયોધ્યા પરત ફરશે. પરંતુ મુનિ વસિષ્ઠજી તો શ્રીરામચન્દ્રજીની રુચિ જાણીને જ કંઈક કહેશે (અર્થાત્ તે શ્રીરામજીની રુચિ જાણ્યા વિના જવાનું નહીં કહે). માતા કૌશલ્યાજીના કહેવાથીય શ્રીરઘુનાથજી પાછા વળી શકે છે, પણ ભલા! શ્રીરામજીને જન્મ આપનાર માતા શું ક્યારેય હઠ કરશે? ॥ ૨॥

મોહિ અનુચર કર કેતિક બાતા। તેહિ મહઁ કુસમઉ બામ બિધાતા॥
જૌં હઠ કરઉઁ ત નિપટ કુકરમૂ। હરગિરિ તેં ગુરુ સેવક ધરમૂ॥ ૩॥

મુજ સેવકની તો વાત જ કેટલી છે? એમાંય સમય ખરાબ છે. (મારા દિવસ સારા નથી) અને વિધાતા પ્રતિકૂળ છે. જો હું હઠ કરું છું તો આ ઘોર કુકર્મ (અધર્મ) થશે, કેમકે સેવકનો ધર્મ શિવજીના પર્વત કૈલાશથીય ભારે (નભાવવામાં કઠણ) છે. ॥ ૩॥

એકઉ જુગુતિ ન મન ઠહરાની। સોચત ભરતહિ રૈનિ બિહાની॥
પ્રાત નહાઈ પ્રભુહિ સિર નાઈ। બૈઠત પઠએ રિષયઁ બોલાઈ॥ ૪॥

એકેય યુક્તિ ભરતજીના મનમાં ન વસી. વિચારતાં ને વિચારતાં રાત વીતી ગઈ. ભરતજી પ્રાતઃકાળે સ્નાન કરીને અને પ્રભુ શ્રીરામચન્દ્રજીને શીશ નમાવી બેઠા જ હતા કે ઋષિ વસિષ્ઠજીએ એમને તેડું મોકલ્યું. ॥ ૪॥

દો૦ – ગુર પદ કમલ પ્રનામુ કરિ બૈઠે આયસુ પાઇ।
બિપ્ર મહાજન સચિવ સબ જુરે સભાસદ આઇ॥ ૨૫૩॥

ભરતજી ગુરુનાં ચરણકમળોમાં પ્રણામ કરીને આજ્ઞા પામી બેસી ગયા. તે સમયે બ્રાહ્મણ, મહાજન, મંત્રી આદિ સર્વે સભ્યો આવીને જોડાઈ ગયા. ॥ ૨૫૩॥

ચૌ૦ – બોલે મુનિબરુ સમય સમાના। સુનહુ સભાસદ ભરત સુજાના॥
ધરમ ધુરીન ભાનુકુલ ભાનૂ। રાજા રામુ સ્વબસ ભગવાનૂ॥ ૧॥

શ્રેષ્ઠ મુનિ વસિષ્ઠજી સમયોચિત વચન બોલ્યા - હે સભાસદો! હે સુજ્ઞ ભરત! સાંભળો. સૂર્યકુળના સૂર્ય મહારાજ શ્રીરામચન્દ્ર ધર્મધુરંધર અને સ્વતંત્ર ભગવાન છે. ॥ ૧॥

સત્યસંધ પાલક શ્રુતિ સેતૂ। રામ જનમુ જગ મંગલ હેતૂ॥
ગુર પિતુ માતુ બચન અનુસારી। ખલ દલુ દલન દેવ હિતકારી॥ ૨॥

તેઓ સત્યપ્રતિજ્ઞ છે અને વેદની મર્યાદાના રક્ષક છે. શ્રીરામજીનો અવતાર જ જગતના કલ્યાણને માટે થયો છે. તે ગુરુ, પિતા અને માતાનાં વચનો અનુસાર ચાલનારા છે. દુષ્ટોના દળનો નાશ કરનારા અને દેવતાઓના હિતકારી છે. ॥ ૨॥

નીતિ પ્રીતિ પરમારથ સ્વારથુ । કોઉ ન રામ સમ જાન જથારથુ ॥
બિધિ હરિ હરુ સસિ રબિ દિસિપાલા । માયા જીવ કરમ કુલિ કાલા ॥ ૩॥

નીતિ, પ્રેમ, પરમાર્થ અને સ્વાર્થને શ્રીરામજીની સમાન યથાર્થ (તત્ત્વથી) કોઈ નથી જાણતું. બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહાદેવ, ચન્દ્ર, સૂર્ય, દિક્પાળ, માયા, જીવ, સર્વે કર્મ અને કાળ – ॥ ૩॥

અહિપ મહિપ જહઁ લગિ પ્રભુતાઈ । જોગ સિદ્ધિ નિગમાગમ ગાઈ ॥
કરિ બિચાર જિયઁ દેખહુ નીકેં । રામ રજાઇ સીસ સબ હી કેં ॥ ૪॥

શેષજી અને [પૃથ્વી તથા પાતાળના અન્યાન્ય] રાજા આદિની જ્યાં સુધી પ્રભુતા છે, અને યોગની સિદ્ધિઓ, જે વેદ અને શાસ્ત્રોમાં ગવાઈ ગઈ છે, હૃદયમાં સારી રીતે વિચાર કરીને જુઓ, [તો એ સ્પષ્ટ દેખાશે કે] શ્રીરામજીની આજ્ઞા સૌથી ઉપર છે(અર્થાત્ શ્રીરામજી જ સૌના એકમાત્ર મહાન મહેશ્વર છે).

દો૦ – રાખેં રામ રજાઇ રુખ હમ સબ કર હિત હોઈ ।
સમુઝિ સયાને કરહુ અબ સબ મિલિ સંમત સોઈ ॥ ૨૫૪॥

માટે શ્રીરામજીની આજ્ઞા અને ઇચ્છામાં રહેવાથી જ આપણા સૌનું હિત થશે. [આ તત્ત્વ અને રહસ્યને સમજીને] હવે તમે સમજુ જનો, જે સર્વેને સંમત હોય, તે જ મળીને કરો. ॥ ૨૫૪॥

ચૌ૦ – સબ કહુઁ સુખદ રામ અભિષેકૂ । મંગલ મોદ મૂલ મગ એકૂ ॥
કેહિ બિધિ અવધ ચલહિં રઘુરાઊ । કહહુ સમુઝિ સોઈ કરિઅ ઉપાઊ ॥ ૧॥

શ્રીરામજીનો રાજ્યાભિષેક સૌને માટે સુખદાયક છે. મંગળ અને આનંદનો મૂળ આ જ એક માર્ગ છે. [હવે] શ્રીરઘુનાથજી અયોધ્યા કઈ રીતે ચાલે? વિચારીને કહો, જેથી એ જ ઉપાય કરી શકાય. ॥ ૧॥

સબ સાદર સુનિ મુનિબર બાની । નય પરમારથ સ્વારથ સાની ॥
ઉતરુ ન આવ લોગ ભએ ભોરે । તબ સિરુ નાઇ ભરત કર જોરે ॥ ૨॥

મુનિશ્રેષ્ઠ વસિષ્ઠજીની નીતિ, પરમાર્થ અને સ્વાર્થ(લૌકિક હિત)માં તરબોળ થયેલ વાણી સર્વેએ આદરપૂર્વક સાંભળી. પણ કોઈને કોઈ ઉત્તર આવડતો નથી. બધા લોકો ભોળા (વિચારશક્તિથી રહિત) થઈ ગયા. પછી ભરતે શીશ નમાવી હાથ જોડ્યા. ॥ ૨॥

ભાનુબંસ ભએ ભૂપ ઘનેરે । અધિક એક તેં એક બડ઼ેરે ॥
જનમ હેતુ સબ કહઁ પિતુ માતા । કરમ સુભાસુભ દેઇ બિધાતા ॥ ૩॥

[ભરતજીએ કહ્યું –] સૂર્યવંશમાં એક એકથી અધિક મોટા ઘણાય રાજા થઈ ગયા છે. સર્વેના જન્મનું કારણ પિતા-માતા હોય છે અને શુભ-અશુભ કર્મો (કર્મોનું ફળ) વિધાતા આપે છે. ॥ ૩॥

દલિ દુખ સજઇ સકલ કલ્યાના । અસ અસીસ રાઉરિ જગુ જાના ॥
સો ગોસાઈં બિધિ ગતિ જેહિં છેંકી । સકઇ કો ટારિ ટેક જો ટેકી ॥૪॥

આપની આશિષ જ એક એવી છે જે દુઃખોનું દમન કરીને સમસ્ત કલ્યાણોને સજાવી દે છે; આ જગત જાણે છે. હે સ્વામી! આપ એ જ છો જેમણે વિધાતાની ગતિ(વિધાન)ને પણ રોકી દીધી. આપે જે ટેક ટેકી દીધી (જે નિશ્ચય કરી લીધો) તેને કોણ ટાળી શકે છે? ॥૪॥

દો૦ – બૂઝિઅ મોહિ ઉપાઉ અબ સો સબ મોર અભાગુ ।
સુનિ સનેહમય બચન ગુર ઉર ઉમગા અનુરાગુ ॥૨૫૫॥

હવે, આપ મને ઉપાય પૂછો છો, એ સર્વ મારું દુર્ભાગ્ય છે. ભરતજીના પ્રેમભર્યાં વચનોને સાંભળીને ગુરુજીના હૃદયમાં પ્રેમ ઉભરાઈ આવ્યો. ॥૨૫૫॥

ચૌ૦ – તાત બાત ફુરિ રામ કૃપાહીં । રામ બિમુખ સિધિ સપનેહુઁ નાહીં ॥
સકુચઉઁ તાત કહત એક બાતા । અરધ તજહિં બુધ સરબસ જાતા ॥૧॥

[ગુરુજી બોલ્યા -] હે તાત! વાત સત્ય છે, પણ છે રામજીની કૃપાથી જ. રામવિમુખને તો સ્વપ્નમાંય સિદ્ધિ નથી મળતી. હે તાત! હું એક વાત કહેતાં સંકોચાઉં છું. બુદ્ધિમાન લોકો સર્વસ્વ જતું જોઈને [અડધાની રક્ષા માટે] અડધું છોડી દે છે. ॥૧॥

તુમ્હ કાનન ગવનહુ દોઉ ભાઈ । ફેરિઅહિં લખન સીય રઘુરાઈ ॥
સુનિ સુબચન હરષે દોઉ ભ્રાતા । ભે પ્રમોદ પરિપૂરન ગાતા ॥૨॥

માટે તમે બંને ભાઈ (ભરત - શત્રુઘ્ન) વનમાં જાઓ અને લક્ષ્મણ, સીતા અને શ્રીરામચન્દ્રને પાછા વાળવામાં આવે. આ સુંદર વચન સાંભળીને બંને ભાઈ હર્ષિત થઈ ગયા. તેમનાં સર્વે અંગ પરમાનંદથી પરિપૂર્ણ થઈ ગયાં. ॥૨॥

મન પ્રસન્ન તન તેજુ બિરાજા । જનુ જિય રાઉ રામુ ભએ રાજા ॥
બહુત લાભ લોગન્હ લઘુ હાની । સમ દુખ સુખ સબ રોવહિં રાની ॥૩॥

તેમનાં મન પ્રસન્ન થઈ ગયાં. શરીરમાં તેજ સુશોભિત થઈ ગયું, જાણે રાજા દશરથ જીવી ઊઠ્યા હોય અને શ્રીરામચન્દ્રજી રાજા થઈ ગયા હોય. અન્ય લોકોને તો આમાં લાભ અધિક અને હાનિ ઓછી પ્રતીત થઈ. પરંતુ રાણીઓને તો દુઃખ-સુખ સમાન જ હતાં (રામ-લક્ષ્મણ વનમાં રહે કે ભરત-શત્રુઘ્ન, બે પુત્રોનો વિયોગ તો રહેશે જ), એ સમજીને તે સર્વે રોવા લાગી. ॥૩॥

કહહિં ભરતુ મુનિ કહા સો કીન્હે । ફલુ જગ જીવન્હ અભિમત દીન્હે ॥
કાનન કરઉઁ જનમ ભરિ બાસૂ । એહિં તેં અધિક ન મોર સુપાસૂ ॥૪॥

ભરતજી કહેવા લાગ્યા - મુનિએ જે કહ્યું, તે કરવાથી જગતભરના જીવોને એમની ઇચ્છિત વસ્તુ આપવાનું ફળ હશે. (ચૌદ વર્ષ તો શું?) હું જનમારો આખો વનમાં વાસ કરીશ. મારા માટે આનાથી ચઢિયાતું અન્ય કોઈ સુખ નથી. ॥૪॥

દો૦ – અંતરજામી રામુ સિય તુમ્હ સરબગ્ય સુજાન।
જૌં ફુર કહહુ ત નાથ નિજ કીજિઅ બચનુ પ્રવાન ॥ ૨૫૬॥

શ્રીરામચન્દ્રજી અને સીતાજી હૃદયને જાણનારા છે અને આપ સર્વજ્ઞ તથા સુજ્ઞ છો. જો આપ આ સત્ય કહી રહ્યા હોવ તો હે નાથ! આપનાં વચનોને પ્રમાણ કરો (એના પ્રમાણે વ્યવસ્થા કરો). ॥ ૨૫૬॥

ચૌ૦ – ભરત બચન સુનિ દેખિ સનેહૂ। સભા સહિત મુનિ ભએ બિદેહૂ ॥
ભરત મહા મહિમા જલરાસી। મુનિ મતિ ઠાઢ઼િ તીર અબલા સી ॥ ૧॥

ભરતજીનાં વચન સાંભળીને અને એમનો પ્રેમ જોઈને સમસ્ત સભાસહિત મુનિ વસિષ્ઠજી વિદેહ થઈ ગયા (કોઈને પોતાના દેહનું ભાન ન રહ્યું). ભરતજીનો મહાન મહિમા સમુદ્ર છે, મુનિની બુદ્ધિ એના તટ ઉપર અબળા સ્ત્રીની સમાન ઊભી છે. ॥ ૧॥

ગા ચહ પાર જતનુ હિયઁ હેરા। પાવતિ નાવ ન બોહિતુ બેરા ॥
ઔરુ કરિહિ કો ભરત બડ઼ાઈ। સરસી સીપિ કિ સિંધુ સમાઈ ॥ ૨॥

તે [એ સમુદ્રની] પાર જવા ઈચ્છે છે, એ માટે એણે હૃદયમાં ઉપાય પણ શોધ્યા! પરંતુ [તેને પાર કરવાનાં સાધન] નાવ, વહાણ કે બેડો કંઈ પણ નથી પામતી. ભરતજીનો મહિમા બીજો કોણ કરશે? તળાવની સીપમાંય ક્યાંય સમુદ્ર સમાઈ શકે? ॥ ૨॥

ભરતુ મુનિહિ મન ભીતર ભાએ। સહિત સમાજ રામ પહિં આએ ॥
પ્રભુ પ્રનામુ કરિ દીન્હ સુઆસનુ। બૈઠે સબ સુનિ મુનિ અનુસાસનુ ॥ ૩॥

મુનિ વસિષ્ઠજીના અંતરાત્માને ભરતજી ઘણા ગમ્યા અને તેઓ સમાજસહિત શ્રીરામજીની પાસે આવ્યા. પ્રભુ શ્રીરામચન્દ્રજીએ પ્રણામ કરી ઉત્તમ આસન આપ્યું. બધાય લોકો મુનિની આજ્ઞા સાંભળીને બેસી ગયા. ॥ ૩॥

બોલે મુનિબરુ બચન બિચારી। દેસ કાલ અવસર અનુહારી ॥
સુનહુ રામ સરબગ્ય સુજાના। ધરમ નીતિ ગુન ગ્યાન નિધાના ॥ ૪॥

ગુરુ વસિષ્ઠજી દેશ, કાળ અને અવસર અનુસાર વિચાર કરીને વચન બોલ્યા - હે સર્વજ્ઞ! હે સુજ્ઞ! હે ધર્મ, નીતિ, ગુણ અને જ્ઞાનના ભંડાર રામ! સાંભળો - ॥ ૪॥

દો૦ – સબ કે ઉર અંતર બસહુ જાનહુ ભાઉ કુભાઉ।
પુરજન જનની ભરત હિત હોઈ સો કહિઅ ઉપાઉ ॥ ૨૫૭॥

આપ સૌના હૃદયની ભીતર વસો છો અને સૌના ભલા-બુરા ભાવોને જાણો છો. જેથી પુરવાસીઓ, માતાઓ અને ભરતનું હિત થાય, એવો જ ઉપાય બતાવો. ॥ ૨૫૭॥

ચૌ૦ – આરત કહહિં બિચારિ ન કાઊ। સૂઝ જુઆરિહિ આપન દાઊ ॥
સુનિ મુનિ બચન કહત રઘુરાઊ। નાથ તુમ્હારેહિ હાથ ઉપાઊ ॥ ૧॥

આર્ત (દુઃખી) લોકો ક્યારેય વિચારીને નથી કહેતા. જુગારીને પોતાનો જ દાવ સૂઝે છે. મુનિનાં વચન સાંભળીને શ્રીરઘુનાથજી કહેવા લાગ્યા - હે નાથ! ઉપાય તો આપના જ હાથમાં છે. ॥ ૧॥

સબ કર હિત રુખ રાઉરિ રાખેં। આયસુ કિએઁ મુદિત ફુર ભાષેં॥
પ્રથમ જો આયસુ મો કહુઁ હોઈ। માથેં માનિ કરૌં સિખ સોઈ॥ ૨॥

આપની ઈચ્છા અનુસાર રહેવા અને આપની આજ્ઞાને સત્ય કહીને પ્રસન્નતાપૂર્વક પાલન કરવામાં જ સર્વેનું હિત છે. પ્રથમ તો મને જે આજ્ઞા હોય, હું એ જ શિખામણને માથે ચઢાવીને પાળું. ॥ ૨॥

પુનિ જેહિ કહઁ જસ કહબ ગોસાઈં। સો સબ ભાઁતિ ઘટિહિ સેવકાઈં॥
કહ મુનિ રામ સત્ય તુમ્હ ભાષા। ભરત સનેહઁ બિચારુ ન રાખા॥ ૩॥

વળી, હે ગોસાઈં! આપ જેને જેમ કહેશો તે બધી રીતે સેવામાં લાગી જશે (આજ્ઞાપાલન કરશે) મુનિ વસિષ્ઠજી કહેવા લાગ્યા - હે રામ! તમે ખરું કહ્યું. પણ ભરતના પ્રેમે વિચારને રહેવા ન દીધો. ॥ ૩॥

તેહિં તેં કહઉઁ બહોરિ બહોરી। ભરત ભગતિ બસ ભઇ મતિ મોરી॥
મોરેં જાન ભરત રુચિ રાખી। જો કીજિઅ સો સુભ સિવ સાખી॥ ૪॥

એટલે હું વારંવાર કહું છું, મારી બુદ્ધિ ભરતની ભક્તિને વશ થઈ ગઈ છે. મારી સમજણમાં તો ભરતની રુચિને રાખીને જે કંઈ કરવામાં આવશે, શિવજી સાક્ષી છે તે સર્વે શુભ જ થશે. ॥ ૪॥

દો૦ – ભરત બિનય સાદર સુનિઅ કરિઅ બિચારુ બહોરિ।
કરબ સાધુમત લોકમત નૃપનય નિગમ નિચોરિ॥ ૨૫૮॥

પ્રથમ ભરતની વિનંતી આદરપૂર્વક સાંભળી લો, પછી તેના પર વિચાર કરો. પછી સાધુમત, લોકમત, રાજનીતિ અને વેદોનો નિચોડ કાઢીને એમ જ કરો. ॥ ૨૫૮॥

ચૌ૦ – ગુર અનુરાગુ ભરત પર દેખી। રામ હૃદયઁ આનંદુ બિસેષી॥
ભરતહિ ધરમ ધુરંધર જાની। નિજ સેવક તન માનસ બાની॥ ૧॥

ભરતજી પર ગુરુજીનો સ્નેહ જોઈને શ્રીરામચન્દ્રજીના હૃદયમાં વિશેષ આનંદ થયો. ભરતજીને ધર્મધુરંધર અને તન, મન, વચનથી પોતાના સેવક જાણીને - ॥ ૧॥

બોલે ગુર આયસ અનુકૂલા। બચન મંજુ મૃદુ મંગલ મૂલા॥
નાથ સપથ પિતુ ચરન દોહાઈ। ભયઉ ન ભુઅન ભરત સમ ભાઈ॥ ૨॥

શ્રીરામચન્દ્રજી ગુરુની આજ્ઞાને અનુકૂળ મનોહર, કોમળ અને કલ્યાણનાં મૂળ વચન બોલ્યા - હે નાથ! આપના સોગંદ અને પિતાજીના ચરણોની દુહાઈ છે (હું સત્ય કહું છું કે) વિશ્વભરમાં ભરતના સમાન ભાઈ કોઈ થયો જ નથી. ॥ ૨॥

જે ગુર પદ અંબુજ અનુરાગી। તે લોકહુઁ બેદહુઁ બડ઼ભાગી॥
રાઉર જા પર અસ અનુરાગૂ। કો કહિ સકઇ ભરત કર ભાગૂ॥ ૩॥

જે લોકો ગુરુના ચરણકમળોમાં અનુરાગી છે, તે લોકમાંય (લૌકિક દૃષ્ટિથી) અને વેદોમાંય (પારમાર્થિક દૃષ્ટિથી) મહાભાગ્યશાળી હોય છે! [વળી], જેના પર આપ(ગુરુ)નો આવો સ્નેહ છે, તે ભરતના ભાગ્યને કોણ કહી શકે છે? ॥ ૩॥

લખિ લઘુ બંધુ બુદ્ધિ સકુચાઈ। કરત બદન પર ભરત બડ઼ાઈ॥
ભરતુ કહહિં સોઇ કિએઁ ભલાઈ। અસ કહિ રામ રહે અરગાઈ॥ ૪॥

નાનો ભાઈ જાણીને ભરતના મોંઢે તેની પ્રશંસા કરવામાં મારી બુદ્ધિ સંકોચાય છે. (છતાંય, હું તો આ જ કહીશ કે) ભરત જે કંઈ કહે તે કરવામાં જ ભલાઈ છે. આવું કહીને શ્રીરામચન્દ્રજી ચૂપ થઈ ગયા. ॥ ૪॥

દો૦ – તબ મુનિ બોલે ભરત સન સબ સઁકોચુ તજિ તાત।
કૃપાસિંધુ પ્રિય બંધુ સન કહહુ હૃદય કૈ બાત॥ ૨૫૯॥

પછી મુનિએ ભરતજીને કહ્યું - હે તાત! સર્વે સંકોચ ત્યજીને કૃપાના સાગર પોતાના પ્રિય ભાઈને પોતાના હૃદયની વાત કહી સંભળાવો. ॥ ૨૫૯॥

ચૌ૦ – સુનિ મુનિ બચન રામ રુખ પાઈ। ગુરુ સાહિબ અનુકૂલ અઘાઈ॥
લખિ અપનેં સિર સબુ છરુ ભારૂ। કહિ ન સકહિં કછુ કરહિં બિચારૂ॥ ૧॥

મુનિનાં વચન સાંભળીને અને શ્રીરામચન્દ્રજીના વલણને જોઈ – ગુરુ તથા સ્વામીને સારી પેઠે પોતાના અનુકૂળ જાણીને - બધો ભાર પોતાના જ ઉપર સમજીને ભરતજી કંઈ કહી નથી શકતા. તે વિચાર કરવા લાગ્યા. ॥ ૧॥

પુલકિ સરીર સભાઁ ભએ ઠાઢ઼ે। નીરજ નયન નેહ જલ બાઢ઼ે॥
કહબ મોર મુનિનાથ નિબાહા। એહિ તેં અધિક કહૌં મૈં કાહા॥ ૨॥

શરીરથી પુલકિત થઈને એ સભામાં ઊભા થઈ ગયા. કમળ સમાન નેત્રોમાં પ્રેમાશ્રુઓનું પૂર આવી ગયું. [એ બોલ્યા-] મારું કહેવું તો મુનિનાથે જ નભાવી દીધું (જે કંઈ હું કહી શકતો હતો તે એમણે જ કહી દીધું). આનાથી અધિક હું શું કહું? ॥ ૨॥

મૈં જાનઉઁ નિજ નાથ સુભાઊ। અપરાધિહુ પર કોહ ન કાઊ॥
મો પર કૃપા સનેહુ બિસેષી। ખેલત ખુનિસ ન કબહૂઁ દેખી॥ ૩॥

પોતાના સ્વામીનો સ્વભાવ હું જાણું છું. તે અપરાધી પર ક્યારેય ક્રોધ નથી કરતા. મારા પર તો એમની વિશેષ કૃપા અને સ્નેહ છે. મેં ખેલમાં પણ ક્યારેય તેમની રીસ (અપ્રસન્નતા) નથી જોઈ. ॥ ૩॥

સિસુપન તેં પરિહરેઉઁ ન સંગૂ। કબહુઁ ન કીન્હ મોર મન ભંગૂ॥
મૈં પ્રભુ કૃપા રીતિ જિયઁ જોહી। હારેહુઁ ખેલ જિતાવહિં મોહી॥૪॥

નાનપણથી જ મેં એમનો સાથ નથી છોડ્યો અને તેમણેય મારા મનને ક્યારેય નથી તોડ્યું (મારા મનને પ્રતિકૂળ કોઈ કાર્ય નથી કર્યું). મેં પ્રભુની કૃપાની રીતિને હૃદયમાં સારી રીતે જોઈ છે. મારા હારવા છતાંય રમતમાં પ્રભુ મને જીતાડતાં રહ્યા છે. ॥૪॥

દો૦ – મહૂઁ સનેહ સકોચ બસ સનમુખ કહી ન બૈન।
દરસન તૃપિત ન આજુ લગિ પેમ પિઆસે નૈન॥૨૬૦॥

મેં પણ પ્રેમ અને સંકોચવશ ક્યારેય સામું મોં નથી ખોલ્યું. પ્રેમનાં તરસ્યાં મારાં નેત્રો આજ સુધી પ્રભુનાં દર્શનથી તૃપ્ત નથી થયાં. ॥૨૬૦॥

ચૌ૦ – બિધિ ન સકેઉ સહિ મોર દુલારા। નીચ બીચુ જનની મિસ પારા॥
યહઉ કહત મોહિ આજુ ન સોભા। અપનીં સમુઝિ સાધુ સુચિ કો ભા॥૧॥

પરંતુ વિધાતા મારા લાડને (સ્નેહને) સહી ન શક્યા. તેણે નીચ માતાને બહાને [મારા અને સ્વામીના વચ્ચે] અંતર નાંખી દીધું. આ પણ કહેવું આજે મને શોભા નથી આપતું કેમકે પોતાના માનવાથી કોણ સાધુ અને પવિત્ર થયો છે? (જેને બીજા સાધુ અને પવિત્ર માને, એ જ સાધુ છે). ॥૧॥

માતુ મંદિ મૈં સાધુ સુચાલી। ઉર અસ આનત કોટિ કુચાલી॥
ફરઈ કિ કોદવ બાલિ સુસાલી। મુકતા પ્રસવ કિ સંબુક કાલી॥૨॥

માતા નીચ છે અને હું સદાચારી અને સાધુ છું, એવું હૃદયમાં લાવવું જ કરોડો દુરાચાર સમાન છે. શું કોદરાનો ડોડો ઉત્તમ ડાંગર પકવી શકે છે (કોદરાના છોડ ઉપર ઉત્તમ ડાંગર પાકી શકે છે?)? શું કાળી છીપ મોતી ઉત્પન્ન કરી શકે છે? ॥૨॥

સપનેહુઁ દોસક લેસુ ન કાહૂ। મોર અભાગ ઉદધિ અવગાહૂ॥
બિનુ સમુઝેં નિજ અઘ પરિપાકૂ। જારિઉઁ જાયઁ જનનિ કહિ કાકૂ॥૩॥

સ્વપ્નમાંય કોઈના દોષનો લેશમાત્ર નથી. મારું દુર્ભાગ્ય જ અગાધ સમુદ્ર છે. મેં પોતાનાં પાપોનાં પરિણામ સમજ્યા વિના જ માતાને કટુ વચન કહીને વ્યર્થ જ બાળ્યાં છે. ॥૩॥

હૃદયઁ હેરિ હારેઉઁ સબ ઓરા। એકહિ ભાઁતિ ભલેહિં ભલ મોરા॥
ગુર ગોસાઈઁ સાહિબ સિય રામૂ। લાગત મોહિ નીક પરિનામૂ॥૪॥

હું પોતાના હૃદયમાં બધી બાજુ શોધ કરીને હારી ગયો (મારી ભલાઈનું કોઈ સાધન નથી સૂઝતું.) એક જ રીતે ભલે જ (નિશ્ચય જ) મારું ભલું છે. તે આ છે કે ગુરુમહારાજ સર્વસમર્થ છે અને શ્રીસીતારામજી મારા સ્વામી છે. આથી પરિણામ મને સારું જણાઈ રહ્યું છે. ॥૪॥

દો૦ – સાધુ સભાઁ ગુર પ્રભુ નિકટ કહઉઁ સુથલ સતિ ભાઉ।
પ્રેમ પ્રપંચુ કિ ઝૂઠ ફુર જાનહિં મુનિ રઘુરાઉ॥૨૬૧॥

સાધુઓની સભામાં ગુરુજી અને સ્વામીની સમીપ આ પવિત્ર તીર્થસ્થાનમાં હું સત્યભાવથી કહું છું, આ પ્રેમ છે કે પ્રપંચ? ખરું છે કે ખોટું? આને [સર્વજ્ઞ] મુનિ વસિષ્ઠજી અને [અંતર્યામી] શ્રીરઘુનાથજી જાણે છે. ॥ ૨૬૧॥

ચૌ૦ – ભૂપતિ મરન પેમ પનુ રાખી। જનની કુમતિ જગતુ સબુ સાખી॥
દેખિ ન જાહિં બિકલ મહતારીં। જરહિં દુસહ જર પુર નર નારીં॥ ૧॥

પ્રેમના પ્રણને નિભાવીને મહારાજનું મરવું અને માતાની કુબુદ્ધિ બંનેનો સાક્ષી સમસ્ત સંસાર છે. માતાઓ વ્યાકુળ છે, તે જોઈ શકાતી નથી. અવધપુરીનાં નર-નારી દુઃસહ્ય તાપથી બળી રહ્યાં છે. ॥ ૧॥

મહીં સકલ અનરથ કર મૂલા। સો સુનિ સમુઝિ સહિઉઁ સબ સૂલા॥
સુનિ બન ગવનુ કીન્હ રઘુનાથા। કરિ મુનિ બેષ લખન સિય સાથા॥ ૨॥
બિનુ પાનહિન્હ પયાદેહિ પાએઁ। સંકરુ સાખિ રહેઉઁ એહિ ઘાએઁ॥
બહુરિ નિહારિ નિષાદ સનેહૂ। કુલિસ કઠિન ઉર ભયઉ ન બેહૂ॥ ૩॥

હું જ આ સર્વે અનર્થોનું મૂળ છું, આ સાંભળીને અને સમજીને મેં સર્વ દુઃખ સહ્યાં છે. શ્રીરઘુનાથજી લક્ષ્મણ અને સીતાજીની સાથે મુનિઓનો વેષ ધારણ કરીને વિના પગરખાં પહેરે પગપાળા જ વનમાં ચાલ્યા ગયાં, આ સાંભળીનેય, શંકરજી સાક્ષી છે કે આવો આઘાત થવા છતાંય હું જીવતો રહ્યો (આ સાંભળતાં જ મારા પ્રાણ ન નીકળી ગયા). વળી, નિષાદરાજનો પ્રેમ જોઈને પણ આ વજ્રથી કઠોર હૃદય કાણું ન થયું (ફાટી ન પડ્યું). ॥ ૨-૩॥

અબ સબુ આઁખિન્હ દેખેઉઁ આઈ। જિઅત જીવ જડ઼ સબઇ સહાઈ॥
જિન્હહિ નિરખિ મગ સાઁપિનિ બીછી। તજહિં બિષમ બિષુ તામસ તીછી॥ ૪॥

હવે, અહીં આવીને સર્વે આંખે નિહાળી લીધું. આ જડ જીવ જીવતો રહીને સર્વે સહાવશે. શ્રીરામજી, લક્ષ્મણ, અને સીતાજીને જોઈને રસ્તાની નાગણો અને વીંછી પણ પોતાના ભયાનક વિષ અને તીવ્ર ક્રોધને ત્યાગી દે છે. ॥ ૪॥

દો૦ – તેઇ રઘુનંદનુ લખનુ સિય અનહિત લાગે જાહિ।
તાસુ તનય તજિ દુસહ દુખ દૈઉ સહાવઇ કાહિ॥ ૨૬૨॥

તે જ શ્રીરઘુનંદન, લક્ષ્મણ અને સીતા જેને શત્રુ જણાયાં, તે કૈકેયીના પુત્ર – મુજ સિવાય બીજા કોને દૈવ દુઃસહ્ય દુઃખ સહાવશે. ॥ ૨૬૨॥

ચૌ૦ – સુનિ અતિ બિકલ ભરત બર બાની। આરતિ પ્રીતિ બિનય નય સાની॥
સોક મગન સબ સભાઁ ખભારૂ। મનહુઁ કમલ બન પરેઉ તુસારૂ॥ ૧॥

અત્યંત વ્યાકુળ તથા દુઃખ, પ્રેમ, વિનય અને નીતિમાં તરબોળ થયેલ ભરતજીની શ્રેષ્ઠ વાણી સાંભળીને સર્વે લોકો શોકમાં મગ્ન થઈ ગયા, સમસ્ત સભામાં વિષાદ છવાઈ ગયો, જાણે કમળના વન પર હિમ પડી ગયું હોય. ॥ ૧॥

કહિ અનેક બિધિ કથા પુરાની। ભરત પ્રબોધુ કીન્હ મુનિ ગ્યાની॥
બોલે ઉચિત બચન રઘુનંદૂ। દિનકર કુલ કૈરવ બન ચંદૂ॥ ૨॥

પછી જ્ઞાની મુનિ વસિષ્ઠજીએ અનેક પ્રકારની જૂની (ઐતિહાસિક) કથાઓ કહીને ભરતજીનું સમાધાન કર્યું. પછી સૂર્યકુળરૂપી કુમુદવનને પ્રફુલ્લિત કરનારા ચન્દ્ર શ્રીરઘુનંદન ઉચિત વચન બોલ્યા – ॥ ૨॥

તાત જાયઁ જિયઁ કરહુ ગલાની। ઈસ અધીન જીવ ગતિ જાની॥
તીનિ કાલ તિભુઅન મત મોરેં। પુન્યસિલોક તાત તર તોરેં॥ ૩॥

હે તાત! તમે પોતાના હૃદયમાં વ્યર્થ જ ગ્લાનિ કરો છો. જીવની ગતિને ઈશ્વરને આધીન જાણો. મારા મતે ભૂત, ભવિષ્ય, વર્તમાન ત્રણેય કાળો અને સ્વર્ગ, પૃથ્વી અને પાતાળ ત્રણેય લોકોના સર્વે પુણ્યાત્મા પુરુષ તમારાથી નીચે (પાછળ) છે. ॥ ૩॥

ઉર આનત તુમ્હ પર કુટિલાઈ। જાઈ લોકુ પરલોકુ નસાઈ॥
દોસુ દેહિં જનનિહિ જડ઼ તેઈ। જિન્હ ગુર સાધુ સભા નહિં સેઈ॥ ૪॥

હૃદયમાં પણ તમારા પર કુટિલતાનો આરોપ વિચારવાથી આ લોક (અહીંનાં સુખ, યશ આદિ) બગડી જાય છે અને પરલોક પણ નષ્ટ થઈ જાય છે (મરણ પછીય સારી ગતિ મળતી નથી). માતા કૈકેયીને તો તે જ મૂર્ખ દોષ આપે છે જેણે ગુરુ અને સાધુઓની સભાનું સેવન નથી કર્યું. ॥ ૪॥

દો૦ – મિટિહહિં પાપ પ્રપંચ સબ અખિલ અમંગલ ભાર।
લોક સુજસુ પરલોક સુખુ સુમિરત નામુ તુમ્હાર॥ ૨૬૩॥

હે ભરત! તમારું નામ-સ્મરણ કરતાં જ સર્વે પાપ, પ્રપંચ (અજ્ઞાન) અને સમસ્ત અમંગળોના સમૂહ નષ્ટ થઈ જશે તથા આ લોકમાં સુંદર યશ અને પરલોકમાં સુખ પ્રાપ્ત થશે. ॥ ૨૬૩॥

ચૌ૦ – કહઉઁ સુભાઉ સત્ય સિવ સાખી। ભરત ભૂમિ રહ રાઉરિ રાખી॥
તાત કુતરક કરહુ જનિ જાએँ। બૈર પેમ નહિં દુરઈ દુરાએँ॥ ૧॥

હે ભરત! હું સ્વભાવથી જ સત્ય કહું છું, શિવજી સાક્ષી છે, આ પૃથ્વી તમારાથી જ ટકાવેલી ટકી રહી છે. હે તાત! તમે વ્યર્થ કુતર્ક ન કરો. વેર અને પ્રેમ છુપાવ્યો નથી છુપાતો. ॥ ૧॥

મુનિગન નિકટ બિહગ મૃગ જાહીં। બાધક બધિક બિલોકિ પરાહીં॥
હિત અનહિત પસુ પચ્છિઉ જાના। માનુષ તનુ ગુન ગ્યાન નિધાના॥ ૨॥

પક્ષી અને પશુ મુનિઓની પાસે નિર્ભયતાથી ચાલ્યા જાય છે, પરંતુ હિંસા કરનારા પારધીઓને જોતાં જ નાસી જાય છે. મિત્ર અને શત્રુને પશુ-પક્ષી પણ ઓળખે છે. વળી, મનુષ્યશરીર તો ગુણ અને જ્ઞાનનો ભંડાર જ છે. ॥ ૨॥

તાત તુમ્હહિ મૈં જાનઉઁ નીકેં। કરૌં કાહ અસમંજસ જીકેં॥
રાખેઉ રાયઁ સત્ય મોહિ ત્યાગી। તનુ પરિહરેઉ પેમ પન લાગી॥ ૩॥

હે તાત! હું તમને સારી રીતે જાણું છું. શું કરું? ચિત્તમાં મોટી અવઢવ (દ્વિધા) છે. રાજાએ મને ત્યાગીને સત્ય રાખ્યું અને પ્રેમ-પ્રણના માટે શરીર છોડી દીધું. ॥ ૩॥

તાસુ બચન મેટત મન સોચૂ। તેહિ તેં અધિક તુમ્હાર સઁકોચૂ॥
તા પર ગુર મોહિ આયસુ દીન્હા। અવસિ જો કહહુ ચહઉઁ સોઇ કીન્હા॥ ૪॥

તેમના વચનને ટાળવાથી મનમાં શોક થાય છે, તેનાથીય અધિક તમારો સંકોચ છે. આ ઉપરાંત, ગુરુજીએ મને આજ્ઞા આપી છે. માટે હવે તમે જે કંઈ કહો, અવશ્ય જ હું એ જ કરવા ઇચ્છું છું. ॥ ૪॥

દો૦ – મનુ પ્રસન્ન કરિ સકુચ તજિ કહહુ કરૌં સોઇ આજુ।
સત્યસંધ રઘુબર બચન સુનિ ભા સુખી સમાજુ॥ ૨૬૪॥

તમે મનને પ્રસન્ન કરી અને સંકોચનો ત્યાગ કરી જે કંઈ કહો, હું આજે એ જ કરું. સત્યપ્રતિજ્ઞ રઘુકુળશ્રેષ્ઠ શ્રીરામજીનું આ વચન સાંભળીને આખોય સમાજ સુખી થઈ ગયો. ॥ ૨૬૪॥

ચૌ૦ – સુર ગન સહિત સભય સુરરાજૂ। સોચહિં ચાહત હોન અકાજૂ॥
બનત ઉપાઉ કરત કછુ નાહીં। રામ સરન સબ ગે મન માહીં॥ ૧॥

દેવગણોસહિત દેવરાજ ઇન્દ્ર ભયભીત થઈને વિચારવા લાગ્યો કે હવે બન્યું-બનાવ્યું કામ બગડવા જ માગે છે. કંઈ ઉપાય કરી શકાતો નથી. ત્યારે તે સર્વે મનોમન શ્રીરામજીની શરણમાં ગયા. ॥ ૧॥

બહુરિ બિચારિ પરસ્પર કહહીં। રઘુપતિ ભગત ભગતિ બસ અહહીં॥
સુધિ કરિ અંબરીષ દુરબાસા। ભે સુર સુરપતિ નિપટ નિરાસા॥ ૨॥

વળી, તેઓ વિચાર કરીને પરસ્પર કહેવા લાગ્યા કે શ્રીરઘુનાથજી તો ભક્તની ભક્તિને વશ છે. અંબરીષ અને દુર્વાસાની ઘટના યાદ કરીને તો દેવો અને ઇન્દ્ર બિલકુલ જ નિરાશ થઈ ગયા. ॥ ૨॥

સહે સુરન્હ બહુ કાલ બિષાદા। નરહરિ કિએ પ્રગટ પ્રહલાદા॥
લગિ લગિ કાન કહહિં ધુનિ માથા। અબ સુર કાજ ભરત કે હાથા॥ ૩॥

અગાઉ દેવતાઓએ ઘણા સમય સુધી દુઃખ સહ્યાં. પછી ભક્ત પ્રહ્લાદે જ નૃસિંહ ભગવાનને પ્રકટ કર્યા હતા. સર્વે દેવતા પરસ્પર કાન કરડીને માથું પીટીને કહે છે કે હવે (આ વખતે) દેવોનું કાર્ય ભરતજીના હાથમાં છે. ॥ ૩॥

આન ઉપાઉ ન દેખિઅ દેવા। માનત રામુ સુસેવક સેવા॥
હિયઁ સપેમ સુમિરહુ સબ ભરતહિ। નિજ ગુન સીલ રામ બસ કરતહિ॥ ૪॥

હે દેવો! અન્ય કોઈ ઉપાય દેખાતો નથી. શ્રીરામજી પોતાના શ્રેષ્ઠ સેવકોની સેવાને માને છે (અર્થાત્ એમના ભક્તની કોઈ સેવા કરે છે તો તેના પર ઘણા પ્રસન્ન થાય છે). એટલે પોતાના ગુણ અને શીલથી શ્રીરામજીને વશમાં કરનારા ભરતજીનું જ સર્વે લોકો પોતપોતાના હૃદયમાં પ્રેમસહિત સ્મરણ કરો. ॥ ૪॥

દો૦ – સુનિ સુર મત સુરગુર કહેઉ ભલ તુમ્હાર બડ઼ ભાગુ ।
સકલ સુમંગલ મૂલ જગ ભરત ચરન અનુરાગુ ॥ ૨૬૫॥

દેવતાઓનો મત સાંભળીને દેવગુરુ બૃહસ્પતિજીએ કહ્યું – સારો વિચાર કર્યો, તમારાં ભાગ્ય મોટાં છે. ભરતજીના ચરણોનો પ્રેમ જગતમાં સમસ્ત શુભ મંગળોનો મૂળ છે. ॥ ૨૬૫॥

ચૌ૦ – સીતાપતિ સેવક સેવકાઈ । કામધેનુ સય સરિસ સુહાઈ ॥
ભરત ભગતિ તમ્હરેં મન આઈ । તજહુ સોચુ બિધિ બાત બનાઈ ॥ ૧॥

સીતાનાથ શ્રીરામજીના સેવકની સેવા સેંકડો કામધેનુઓ સમાન સુંદર છે. તમારા મનમાં ભરતજીની ભક્તિ આવી છે, તો હવે શોક છોડી દો. વિધાતાએ વાત બનાવી દીધી. ॥ ૧॥

દેખુ દેવપતિ ભરત પ્રભાઊ । સહજ સુભાયઁ બિબસ રઘુરાઊ ॥
મન થિર કરહુ દેવ ડરુ નાહીં । ભરતહિ જાનિ રામ પરિછાહીં ॥ ૨॥

હે દેવરાજ! ભરતજીનો પ્રભાવ તો જુઓ. શ્રીરઘુનાથજી સહજ સ્વભાવથી જ એમને પૂર્ણરૂપે વશમાં છે. હે દેવો! ભરતજીને શ્રીરામચન્દ્રજીનો પડાછાયો (પડછાયાની જેમ તેમનું અનુસરણ કરનારા) જાણીને મન સ્થિર કરો, ડરવાની કોઈ વાત નથી. ॥ ૨॥

સુનિ સુરગુર સુર સંમત સોચૂ । અંતરજામી પ્રભુહિ સકોચૂ ॥
નિજ સિર ભારુ ભરત જિયઁ જાના । કરત કોટિ બિધિ ઉર અનુમાના ॥ ૩॥

દેવગુરુ બૃહસ્પતિજી અને દેવતાઓની સંમતિ (પરસ્પરનો વિચાર) અને એમનો શોક સાંભળીને અંતર્યામી પ્રભુ શ્રીરામજીને સંકોચ થયો. ભરતજીએ પોતાના મનમાં સર્વે ભાર પોતાના જ માથે જાણ્યો અને તેઓ હૃદયમાં કરોડો પ્રકારનાં અનુમાન (વિચાર) કરવા લાગ્યા. ॥ ૩॥

કરિ બિચારુ મન દીન્હી ઠીકા । રામ રજાયસ આપન નીકા ॥
નિજ પન તજિ રાખેઉ પનુ મોરા । છોહુ સનેહુ કીન્હ નહિં થોરા ॥ ૪॥

બધી રીતે વિચાર કરીને અંતમાં એમણે મનમાં એ જ નિશ્ચય કર્યો કે શ્રીરામજીની આજ્ઞામાં જ પોતાનું કલ્યાણ છે. શ્રીરામજીએ પોતાનું પ્રણ છોડીને મારું પ્રણ રાખ્યું. આ કંઈ ઓછી કૃપા અને સ્નેહ નથી કર્યો (અર્થાત્ અત્યંત જ અનુગ્રહ અને સ્નેહ કર્યો). ॥ ૪॥

દો૦ – કીન્હ અનુગ્રહ અમિત અતિ સબ બિધિ સીતાનાથ ।
કરિ પ્રનામુ બોલે ભરતુ જોરિ જલજ જુગ હાથ ॥ ૨૬૬॥

શ્રીજાનકીનાથજીએ સર્વ પ્રકારે મારા પર અત્યંત અપાર અનુગ્રહ કર્યો. તત્પશ્ચાત્ ભરતજી બંને કરકમળ જોડીને પ્રણામ કરી બોલ્યા – ॥ ૨૬૬॥

ચૌ૦ – કહૌં કહાવૌં કા અબ સ્વામી । કૃપા અંબુનિધિ અંતરજામી ॥
ગુર પ્રસન્ન સાહિબ અનુકૂલા । મિટી મલિન મન કલપિત સૂલા ॥ ૧॥

હે સ્વામી! હે કૃપાના સમુદ્ર! હે અંતર્યામી! હવે હું [અધિક] શું કહું અને શું કહેવાઉં? ગુરુ મહારાજને પ્રસન્ન અને સ્વામીને અનુકૂળ જાણીને મારા મલિન મનની કલ્પિત પીડા મટી ગઈ. ॥ ૧॥

અપડર ડરેઉઁ ન સોચ સમૂલેં । રબિહિ ન દોસુ દેવ દિસિ ભૂલેં ॥
મોર અભાગુ માતુ કુટિલાઈ । બિધિ ગતિ બિષમ કાલ કઠિનાઈ ॥ ૨॥

હું મિથ્યા ડરથી જ ડરી ગયો હતો, મારા શોકને તો મૂળ જ ન હતું. દિશા ભૂલી જવાય એમાં હે દેવ! સૂર્યનો દોષ નથી. મારું દુર્ભાગ્ય, માતાની કુટિલતા, વિધાતાની વક્ર ચાલ અને કાળની કઠિનતા – ॥ ૨॥

પાઉ રોપિ સબ મિલિ મોહિ ઘાલા । પ્રનતપાલ પન આપન પાલા ॥
યહ નઇ રીતિ ન રાઉરિ હોઈ । લોકહુઁ બેદ બિદિત નહિં ગોઈ ॥ ૩॥

- આ સર્વેએ મળીને પગ રોપીને (પ્રણ કરીને) મને નષ્ટ કરી દીધો હતો. પરંતુ શરણાગતના રક્ષક આપે પોતાનું [શરણાગતની રક્ષાનું] પ્રણ નભાવ્યું (મને બચાવી લીધો). આ આપની કોઈ નવી રીતિ નથી. આ લોક અને વેદોમાં પ્રગટ છે, છુપાયેલ નથી. ॥ ૩॥

જગુ અનભલ ભલ એકુ ગોસાઈં । કહિઅ હોઈ ભલ કાસુ ભલાઈં ॥
દેઉ દેવતરુ સરિસ સુભાઊ । સનમુખ બિમુખ ન કાહુહિ કાઊ ॥ ૪॥

સમસ્ત જગત બૂરું [કરનારું] હોય; પરંતુ હે સ્વામી! કેવળ એક આપ જ ભલા (અનુકૂળ) હોવ તો પછી કહો, કોની ભલાઈથી ભલું થઈ શકે છે? હે દેવ! આપનો સ્વભાવ કલ્પવૃક્ષની સમાન છે; તે તો હરકોઈને સન્મુખ છે, કોઈને પ્રતિકૂળ નથી એટલે કે પ્રભુ શ્રીરામ સમદર્શી છે. ॥ ૪॥

દો૦ – જાઇ નિકટ પહિચાનિ તરુ છાહઁ સમનિ સબ સોચ ।
માગત અભિમત પાવ જગ રાઉ રંકુ ભલ પોચ ॥ ૨૬૭॥

તે વૃક્ષ(કલ્પવૃક્ષ)ને ઓળખીને જે એની પાસે જાય, તો તેની છાયા જ સર્વે ચિંતાઓનો નાશ કરનારી છે. રાજા-રંક, ભલા-બૂરા, જગતમાં સર્વે તેનાથી માગતાવેત મનવાંછિત વસ્તુ પામે છે. ॥ ૨૬૭॥

ચૌ૦ – લખિ સબ બિધિ ગુર સ્વામિ સનેહૂ । મિટેઉ છોભુ નહિં મન સંદેહૂ ॥
અબ કરુનાકર કીજિઅ સોઈ । જન હિત પ્રભુ ચિત છોભુ ન હોઈ ॥ ૧॥

ગુરુ અને સ્વામીનો સર્વે પ્રકારથી સ્નેહ જોઈને મારો ક્ષોભ મટી ગયો. મનમાં કંઈ પણ સંદેહ ન રહ્યો. હે દયાની ખાણ! હવે, એ જ કરો જેથી દાસને માટે પ્રભુના ચિત્તમાં ક્ષોભ (કોઈ પ્રકારનો વિચાર) ન થાય. ॥ ૧॥

જો સેવકુ સાહિબહિ સઁકોચી । નિજ હિત ચહઇ તાસુ મતિ પોચી ॥
સેવક હિત સાહિબ સેવકાઈ । કરૈ સકલ સુખ લોભ બિહાઈ ॥ ૨॥

જે સેવક સ્વામીને સંકોચમાં નાખીને પોતાનું ભલું ઇચ્છે છે, તેની બુદ્ધિ નીચ છે. સેવકનું હિત તો એમાં જ છે કે તે સમસ્ત સુખો અને લોભોને છોડીને સ્વામીની સેવા જ કરે. ॥ ૨॥

સ્વારથુ નાથ ફિરેં સબહી કા । કિએઁ રજાઇ કોટિ બિધિ નીકા ॥
યહ સ્વારથ પરમારથ સારૂ । સકલ સુકૃત ફલ સુગતિ સિંગારૂ ॥ ૩॥

હે નાથ! આપના પાછા ફરવામાં સર્વેનો સ્વાર્થ છે, અને આપની આજ્ઞાનું પાલન કરવામાં કરોડો પ્રકારે કલ્યાણ છે. આ જ સ્વાર્થ અને પરમાર્થનો સાર છે, સમસ્ત પુણ્યોનું ફળ અને સંપૂર્ણ શુભ ગતિઓનો શૃંગાર છે. ॥ ૩॥

દેવ એક બિનતી સુનિ મોરી । ઉચિત હોઇ તસ કરબ બહોરી ॥
તિલક સમાજુ સાજિ સબુ આના । કરિઅ સુફલ પ્રભુ જૌં મનુ માના ॥ ૪॥

હે દેવ! આપ મારી એક વિનંતી સાંભળીને, પછી જેવું ઉચિત હોય તેવું જ કરો. રાજતિલકની સર્વે સામગ્રી સજાવીને લાવવામાં આવી છે, જો પ્રભુનું મન માને તો એને સફળ કરો (એનો ઉપયોગ કરો). ॥ ૪॥

દો૦ – સાનુજ પઠઇઅ મોહિ બન કીજિઅ સબહિ સનાથ ।
નતરુ ફેરિઅહિં બંધુ દોઉ નાથ ચલૌં મૈં સાથ ॥ ૨૬૮॥

નાના ભાઈ શત્રુઘ્ન સાથે મને વનમાં મોકલી દો અને [અયોધ્યા પાછા ફરીને] સૌને સનાથ કરો. નહીં તો કોઈ પણ રીતે (જો આપ અયોધ્યા જવા તૈયાર ન હોવ તો) હે નાથ! લક્ષ્મણ અને શત્રુઘ્ન બંને ભાઈઓને પાછા વાળો અને હું આપની સાથે ચાલું. ॥ ૨૬૮॥

ચૌ૦ – નતરુ જાહિં બન તીનિઉ ભાઈ । બહુરિઅ સીય સહિત રઘુરાઈ ॥
જેહિ બિધિ પ્રભુ પ્રસન્ન મન હોઈ । કરુના સાગર કીજિઅ સોઈ ॥ ૧॥

અથવા અમે ત્રણેય ભાઈ વનમાં ચાલ્યા જઈએ અને હે રઘુનાથજી! આપ શ્રીસીતાજીસહિત [અયોધ્યા] પાછા ફરો. હે દયાસાગર! જે રીતે પ્રભુનું મન પ્રસન્ન થાય, એ જ કરો. ॥ ૧॥

દેવઁ દીન્હ સબુ મોહિ અભારૂ । મોરેં નીતિ ન ધરમ બિચારૂ ॥
કહઉઁ બચન સબ સ્વારથ હેતૂ । રહત ન આરત કેં ચિત ચેતૂ ॥ ૨॥

હે દેવ! આપે સમસ્ત ભાર મારા પર મૂકી દીધો. પણ મારામાં ન તો નીતિનો વિચાર છે ન ધર્મનો. હું તો પોતાના સ્વાર્થને માટે સર્વે વાત કહી રહ્યો છું. આર્ત મનુષ્યના ચિત્તમાં વિવેક નથી રહેતો. ॥ ૨॥

ઉતરુ દેઇ સુનિ સ્વામિ રજાઈ । સો સેવકુ લખિ લાજ લજાઈ ॥
અસ મૈં અવગુન ઉદધિ અગાધૂ । સ્વામિ સનેહઁ સરાહત સાધૂ ॥ ૩॥

સ્વામીની આજ્ઞા સાંભળીને જે ઉત્તર આપે, એવા સેવકને જોઈને લજ્જા પણ લજાઈ જાય છે. હું અવગુણોનો એવો અગાધ સમુદ્ર છું [કે પ્રભુને ઉત્તર આપી રહ્યો છું]. પરંતુ સ્વામી (આપ) સ્નેહવશ સાધુ કહીને મને વખાણો છો! ॥ ૩॥

અબ કૃપાલ મોહિ સો મત ભાવા। સકુચ સ્વામિ મન જાઈઁ ન પાવા॥
પ્રભુ પદ સપથ કહઉઁ સતિ ભાઊ। જગ મંગલ હિત એક ઉપાઊ॥ ૪॥

હે કૃપાળુ! હવે તો એ જ મત મને ગમે છે, જેનાથી સ્વામીનું મન સંકોચ ન પામે. પ્રભુના ચરણોનાં સોગંદ છે, હું સત્યભાવે જ કહું છું, જગતના કલ્યાણને માટે એક આ જ ઉપાય છે. ॥ ૪॥

દો૦ – પ્રભુ પ્રસન્ન મન સકુચ તજિ જો જેહિ આયસુ દેબ।
સો સિર ધરિ ધરિ કરિહિ સબુ મિટિહિ અનટ અવરેબ॥ ૨૬૯॥

પ્રસન્ન મનથી સંકોચ ત્યાગીને પ્રભુ જેને જે આજ્ઞા આપશે, તે સર્વે લોકો માથે ચઢાવી-ચઢાવીને [પાલન] કરશે અને સર્વે ઉપદ્રવો અને મૂંઝવણો મટી જશે. ॥ ૨૬૯॥

ચૌ૦ – ભરત બચન સુચિ સુનિ સુર હરષે। સાધુ સરાહિ સુમન સુર બરષે॥
અસમંજસ બસ અવધ નેવાસી। પ્રમુદિત મન તાપસ બનબાસી॥ ૧॥

ભરતજીનાં પવિત્ર વચન સાંભળીને દેવો હર્ષિત થયા અને 'સાધુ-સાધુ' કહીને પ્રશંસા કરતાં દેવતાઓએ ફૂલ વરસાવ્યાં. અયોધ્યાવાસી અવઢવને વશ થઈ ગયા [કે જોઈએ હવે શ્રીરામજી શું કહે છે?]. તપસ્વી તથા વનવાસી લોકો [શ્રીરામજીના વનમાં વસ્યા રહેવાની આશાથી] મનમાં પરમ આનંદિત થયા. ॥ ૧॥

ચુપહિં રહે રઘુનાથ સઁકોચી। પ્રભુ ગતિ દેખિ સભા સબ સોચી॥
જનક દૂત તેહિ અવસર આએ। મુનિ બસિષ્ઠઁ સુનિ બેગિ બોલાએ॥ ૨॥

પરંતુ સંકોચી શ્રીરઘુનાથજી ચૂપ જ રહ્યા. પ્રભુની આ સ્થિતિ (મૌન) જોઈને સમસ્ત સભા વિચારમાં ગરકાવ થઈ ગઈ. તે સમયે જનકજીના દૂત આવ્યા, આ સાંભળતાં જ મુનિ વસિષ્ઠજીએ તેમને તુરત જ બોલાવી લીધા. ॥ ૨॥

કરિ પ્રનામ તિન્હ રામુ નિહારે। બેષુ દેખિ ભએ નિપટ દુખારે॥
દૂતન્હ મુનિબર બૂઝી બાતા। કહહુ બિદેહ ભૂપ કુસલાતા॥ ૩॥

દૂતોએ [આવીને] પ્રણામ કરીને શ્રીરામચન્દ્રજીને જોયા. તેમનો [મુનિઓના જેવો] વેશ જોઈને તે ઘણા જ દુઃખી થયા. મુનિશ્રેષ્ઠ વસિષ્ઠજીએ દૂતોને વાત પૂછી કે રાજા જનકના કુશળ-ક્ષેમ કહો. ॥ ૩॥

સુનિ સકુચાઇ નાઇ મહિ માથા। બોલે ચર બર જોરેં હાથા॥
બૂઝબ રાઉર સાદર સાઈં। કુસલ હેતુ સો ભયઉ ગોસાઈં॥ ૪॥

આ (મુનિનો કુશળ પ્રશ્ન) સાંભળીને સંકોચાઈને પૃથ્વી પર મસ્તક ટેકવીને તે શ્રેષ્ઠ દૂત હાથ જોડીને બોલ્યા – હે સ્વામી! આપનું આદરની સાથે પૂછવું, એ જ હે ગોસાઈં! કુશળનું કારણ થઈ ગયું. ॥ ૪॥

દો૦ – નાહિં ત કોસલનાથ કેં સાથ કુસલ ગઈ નાથ ।
મિથિલા અવધ બિસેષ તેં જગુ સબ ભયઉ અનાથ ॥ ૨૭૦॥

નહીં તો હે નાથ! કુશળ-ક્ષેમ તો સર્વે કૌશલનાથ દશરથજીની સાથે જ ચાલ્યાં ગયાં. [તેમના ચાલ્યા જવાથી] આમ તો આખું જગત જ અનાથ (સ્વામીના વિના અસહાય) થઈ ગયું, પરંતુ મિથિલા અને અવધ તો વિશેષરૂપે અનાથ થઈ ગયાં. ॥ ૨૭૦॥

ચૌ૦ – કોસલપતિ ગતિ સુનિ જનકૌરા । ભે સબ લોક સોકબસ બૌરા ॥
જેહિં દેખે તેહિ સમય બિદેહૂ । નામુ સત્ય અસ લાગ ન કેહૂ ॥ ૧॥

(જનકપુરના દૂત વસિષ્ઠજીને અગાઉની ઘટના સંભળાવી રહ્યા છે-) અયોધ્યાનાથની ગતિ (દશરથજીનું મરણ) સાંભળીને જનકપુરવાસી સર્વે લોક શોકવશ બહાવરા થઈ ગયા હતા. તે સમયે જેમણે વિદેહને [જનકને શોકમગ્ન] જોયા, એમનામાંથી કોઈને એમ ન લાગ્યું કે એમનું વિદેહ નામ સત્ય છે! [કારણ કે દેહાભિમાનથી શૂન્ય છે તેને શોક કેવી રીતે થઈ શકે?] ॥ ૧॥

રાનિ કુચાલિ સુનત નરપાલહિ । સૂઝ ન કછુ જસ મનિ બિનુ બ્યાલહિ ॥
ભરત રાજ રઘુબર બનબાસૂ । ભા મિથિલેસહિ હૃદયઁ હરાઁસૂ ॥ ૨॥

રાણીની કુચાલ સાંભળીને રાજા જનકને, જેમ મણિના વિના સાપને નથી સૂઝતું તેમ કંઈ સૂઝ્યું નહિ, પછી ભરતજીને રાજ્ય અને શ્રીરામચન્દ્રજીને વનવાસ સાંભળીને મિથિલેશ્વર જનકજીના હૃદયમાં ઘણું દુઃખ થયું. ॥ ૨॥

નૃપ બૂઝે બુધ સચિવ સમાજૂ । કહહુ બિચારિ ઉચિત કા આજૂ ॥
સમુઝિ અવધ અસમંજસ દોઊ । ચલિઅ કિ રહિઅ ન કહ કછુ કોઊ ॥ ૩॥

રાજાએ વિદ્વાનો અને મંત્રીઓના સમાજને પૂછ્યું કે વિચારીને કહો, આજે (આ સમયે) શું કરવું ઉચિત છે? અયોધ્યાની દશા સમજીને અને બંને પ્રકારે અવઢવ જાણીને 'ચાલો અથવા રહો?' કોઈએ કંઈ ન કહ્યું. ॥ ૩॥

નૃપહિં ધીર ધરિ હૃદયઁ બિચારી । પઠએ અવધ ચતુર ચર ચારી ॥
બૂઝિ ભરત સતિ ભાઉ કુભાઊ । આએહુ બેગિ ન હોઇ લખાઊ ॥ ૪॥

[જ્યારે કોઈએ કંઈ સંમતિ ન આપી] ત્યારે રાજાએ ધીરજ ધરીને હૃદયમાં વિચારીને ચાર ચતુર ગુપ્તચર (જાસૂસ) અયોધ્યા મોકલ્યા [અને એમને કહી દીધું કે] તમે લોકો [શ્રીરામજીના પ્રત્યે] ભરતજીના સદ્ભાવ અથવા દુર્ભાવનો યથાર્થ પાર પામીને જલદી પાછા ફરજો, કોઈને તમારી જાણ ન થવા પામે. ॥ ૪॥

દો૦ – ગએ અવધ ચર ભરત ગતિ બૂઝિ દેખિ કરતૂતિ ।
ચલે ચિત્રકૂટહિ ભરતુ ચાર ચલે તેરહૂતિ ॥ ૨૭૧॥

ગુપ્તચર અવધ ગયા અને ભરતજીનું વલણ જાણીને અને એમની કરણી જોઈને, જેવા ભરતજી ચિત્રકૂટે ચાલ્યા કે તુરત જ તેઓ તિરહુત (મિથિલા) જવા ચાલી નીકળ્યા. ॥ ૨૭૧॥

ચૌ૦ – દૂતન્હ આઈ ભરત કઈ કરની। જનક સમાજ જથામતિ બરની॥
સુનિ ગુર પરિજન સચિવ મહીપતિ। ભે સબ સોચ સનેહઁ બિકલ અતિ॥૧॥

[ગુપ્ત] દૂતોએ આવીને રાજા જનકજીની સભામાં ભરતજીની કરણીનું પોતાની બુદ્ધિ અનુસાર વર્ણન કર્યું. એ સાંભળીને ગુરુ, કુટુંબી, મન્ત્રી અને રાજા સર્વે શોક અને સ્નેહથી અત્યંત વ્યાકુળ થઈ ગયા. ॥૧॥

ધરિ ધીરજુ કરિ ભરત બડ઼ાઈ। લિએ સુભટ સાહની બોલાઈ॥
ઘર પુર દેસ રાખિ રખવારે। હય ગય રથ બહુ જાન સઁવારે॥૨॥

પછી જનકજીએ ધીરજ ધરીને અને ભરતજીની પ્રશંસા કરીને ઉત્તમ યોદ્ધાઓ અને સાહનીઓને (ઘોડાર અને ગજશાળાના અધ્યક્ષોને) બોલાવ્યા. ઘર, નગર અને દેશમાં રક્ષકોને રાખી ઘોડા, હાથી, રથ આદિ ઘણાં જ વાહનો સજાવડાવ્યાં. ॥૨॥

દુઘરી સાધિ ચલે તતકાલા। કિએ બિશ્રામુ ન મગ મહિપાલા॥
ભોરહિં આજુ નહાઈ પ્રયાગા। ચલે જમુન ઉતરન સબુ લાગા॥૩॥

તેઓ બેઘડિયું મુહૂર્ત જોઈને એ જ સમયે ચાલી નીકળ્યા. રાજાએ રસ્તામાં ક્યાંય વિશ્રામ પણ નથી કર્યો. આજે જ સવારે પ્રયાગરાજમાં સ્નાન કરીને ચાલ્યા છે. જ્યારે સર્વે લોકો યમુનાજી પાર ઊતરવા લાગ્યા – ॥૩॥

ખબરિ લેન હમ પઠએ નાથા। તિન્હ કહિ અસ મહિ નાયઉ માથા॥
સાથ કિરાત છ સાતક દીન્હે। મુનિબર તુરત બિદા ચર કીન્હે॥૪॥

– ત્યારે હે નાથ! અમને ખબર લેવા મોકલ્યા. તેમણે (દૂતોએ) આવું કહીને પૃથ્વી પર મસ્તક નમાવ્યું. મુનિશ્રેષ્ઠ વસિષ્ઠજીએ કોઈ છ-સાત ભીલોને સાથે મોકલીને દૂતોને તરત જ વિદાય કરી દીધા. ॥૪॥

દો૦ – સુનત જનક આગવનુ સબુ હરષેઉ અવધ સમાજુ।
રઘુનંદનહિ સકોચુ બડ઼ સોચ બિબસ સુરરાજુ॥૨૭૨॥

જનકજીનું આગમન સાંભળીને અયોધ્યાનો સમસ્ત સમાજ હર્ષિત થઈ ગયો. શ્રીરામજીને ઘણો સંકોચ થયો અને દેવરાજ ઇન્દ્ર તો વિશેષરૂપે ચિંતાગ્રસ્ત થઈ ગયા. ॥૨૭૨॥

ચૌ૦ – ગરઈ ગલાનિ કુટિલ કૈકેઈ। કાહિ કહૈ કેહિ દૂષનુ દેઈ॥
અસ મન આનિ મુદિત નર નારી। ભયઉ બહોરિ રહબ દિન ચારી॥૧॥

કુટિલ કૈકેયી મનમાં ને મનમાં ગ્લાનિ(પશ્ચાત્તાપ)થી ગળી જાય છે. કોને કહે અને કોને દોષ આપે? અને સર્વે નર-નારી મનમાં આવો વિચાર કરીને પ્રસન્ન થઈ રહ્યાં છે કે [સારું થયું, જનકજીના આવવાથી] ચાર (બીજા થોડાક) દિવસ રોકાવાનું થઈ ગયું. ॥૧॥

એહિ પ્રકાર ગત બાસર સોઊ। પ્રાત નહાન લાગ સબુ કોઊ॥
કરિ મજ્જનુ પૂજહિં નર નારી। ગનપ ગૌરિ તિપુરારિ તમારી॥ ૨॥

આ રીતે તે દિવસેય વીતી ગયો. બીજા દિવસે પ્રાતઃકાળે સર્વે કોઈ સ્નાન કરવા લાગ્યા. સ્નાન કરીને સર્વે નર-નારી ગણેશજી, ગૌરીજી, મહાદેવજી અને સૂર્ય ભગવાનની પૂજા કરે છે. ॥ ૨॥

રમા રમન પદ બંદિ બહોરી। બિનવહિં અંજુલિ અંચલ જોરી॥
રાજા રામુ જાનકી રાની। આનઁદ અવધિ અવધ રજધાની॥ ૩॥

પછી લક્ષ્મીપતિ ભગવાન વિષ્ણુના ચરણોની વંદના કરીને, પુરુષો બંને હાથ જોડીને, સ્ત્રીઓ ખોળો પાથરીને વિનંતી કરે છે કે શ્રીરામજી રાજા થાઓ, જાનકીજી રાણી થાઓ તથા રાજધાની અયોધ્યા આનંદની સીમા થઈને – ॥ ૩॥

સુબસ બસઉ ફિરિ સહિત સમાજા। ભરતહિ રામુ કરહુઁ જુબરાજા॥
એહિ સુખ સુધાઁ સીંચિ સબ કાહૂ। દેવ દેહુ જગ જીવન લાહૂ॥ ૪॥

- ફરીથી સમાજસહિત સુખપૂર્વક વસે અને શ્રીરામજી ભરતજીને યુવરાજ બનાવે. હે દેવ! આ સુખરૂપી અમૃતથી સીંચીને સર્વે કોઈને જગતમાં જીવવાનો લાભ આપો. ॥ ૪॥

દો૦ – ગુર સમાજ ભાઈન્હ સહિત રામ રાજુ પુર હોઉ।
અછત રામ રાજા અવધ મરિઅ માગ સબુ કોઉ॥ ૨૭૩॥

ગુરુ, સમાજ અને ભાઈઓ સાથે શ્રીરામજીનું રાજ્ય અવધપુરીમાં થાય અને શ્રીરામજી રાજા રહે તે દરમિયાન જ અમે લોકો અયોધ્યામાં મૃત્યુ પામીએ. સર્વે કોઈ આ જ માગે છે. ॥ ૨૭૩॥

ચૌ૦ – સુનિ સનેહમય પુરજન બાની। નિંદહિં જોગ બિરતિ મુનિ ગ્યાની॥
એહિ બિધિ નિત્યકરમ કરિ પુરજન। રામહિ કરહિં પ્રનામ પુલકિ તન॥ ૧॥

અયોધ્યાવાસીઓની પ્રેમમય વાણી સાંભળીને જ્ઞાની મુનિ પણ પોતાના યોગ અને વૈરાગ્યની નિંદા કરે છે. અવધવાસી આ રીતે નિત્યકર્મ કરીને શ્રીરામજીને પુલકિત શરીરે થઈ પ્રણામ કરે છે. ॥ ૧॥

ઊઁચ નીચ મધ્યમ નર નારી। લહહિં દરસુ નિજ નિજ અનુહારી॥
સાવધાન સબહી સનમાનહિં। સકલ સરાહત કૃપાનિધાનહિં॥ ૨॥

ઊંચ, નીચ અને મધ્યમ સર્વે શ્રેણીઓનાં સ્ત્રી-પુરુષ પોતપોતાના ભાવ અનુસાર શ્રીરામજીનાં દર્શન પ્રાપ્ત કરે છે. શ્રીરામચન્દ્રજી સાવચેતી સાથે સર્વેનું સન્માન કરે છે અને બધાય કૃપાનિધાન શ્રીરામચન્દ્રજીની પ્રશંસા કરે છે. ॥ ૨॥

લરિકાઈહિ તેં રઘુબર બાની। પાલત નીતિ પ્રીતિ પહિચાની॥
સીલ સકોચ સિંધુ રઘુરાઊ। સુમુખ સુલોચન સરલ સુભાઊ॥ ૩॥

શ્રીરામજીની નાનપણથી જ એ ટેવ છે કે પ્રેમને ઓળખીને નીતિનું પાલન કરે છે. શ્રીરઘુનાથજી શીલ અને સંકોચના સમુદ્ર છે. તે સુંદર મુખના [કે સર્વેને અનુકૂળ રહેનારા] સુંદર નેત્રોવાળા [અથવા સર્વેને કૃપા અને પ્રેમની દૃષ્ટિથી જોનારા] અને સરળ સ્વભાવના છે. ॥ ૩॥

કહત રામ ગુન ગન અનુરાગે । સબ નિજ ભાગ સરાહન લાગે ॥
હમ સમ પુન્ય પુંજ જગ થોરે । જિન્હહિ રામુ જાનત કરિ મોરે ॥ ૪॥

શ્રીરામજીના ગુણસમૂહોને કહેતાં કહેતાં સર્વે લોકો પ્રેમમાં ભરાઈ ગયા અને પોતાનાં ભાગ્યનાં વખાણ કરવા લાગ્યાં કે જગતમાં અમારા સમાન પુણ્યની પૂંજીવાળા થોડાક જ છે; જેમને શ્રીરામજી પોતાના કરીને જાણે છે (આ મારા છે, એવું જાણે છે). ॥ ૪॥

દો૦ – પ્રેમ મગન તેહિ સમય સબ સુનિ આવત મિથિલેસુ ।
સહિત સભા સંભ્રમ ઉઠેઉ રબિકુલ કમલ દિનેસુ ॥ ૨૭૪॥

તે સમયે સર્વે લોકો પ્રેમમાં મગ્ન છે. એટલામાં જ મિથિલાપતિ જનકજીને આવતાં સાંભળીને સૂર્યકુળરૂપી કમળના સૂર્ય શ્રીરામચન્દ્રજી સભાસહિત આદરપૂર્વક જલદીથી ઊઠી ઊભા થઈ ગયા. ॥ ૨૭૪॥

ચૌ૦ – ભાઈ સચિવ ગુર પુરજન સાથા । આગેં ગવનુ કીન્હ રઘુનાથા ॥
ગિરિબરુ દીખ જનકપતિ જબહીં । કરિ પ્રનામુ રથ ત્યાગેઉ તબહીં ॥ ૧॥

ભાઈ, મન્ત્રી, ગુરુ અને પુરવાસીઓને સાથે લઈને શ્રીરઘુનાથજી જનકજીનું સામૈયું કરવા ચાલ્યા. જનકજીએ જેવો પર્વતશ્રેષ્ઠ કામદનાથને જોયો, કે તરત જ પ્રણામ કરીને તેમણે રથ છોડી દીધો (પગપાળા ચાલવું પ્રારંભ કરી દીધું). ॥ ૧॥

રામ દરસ લાલસા ઉછાહૂ । પથ શ્રમ લેસુ કલેસુ ન કાહૂ ॥
મન તહઁ જહઁ રઘુબર બૈદેહી । બિનુ મન તન દુખ સુખ સુધિ કેહી ॥ ૨॥

શ્રીરામજીનાં દર્શનની લાલસા અને ઉત્સાહને કારણે કોઈને રસ્તાનો થાક અને ક્લેશ જરાય નથી. મન તો ત્યાં છે જ્યાં શ્રીરામ અને જાનકીજી છે. મન વિના શરીરનાં સુખ-દુઃખનું ભાન કોને હોય? ॥ ૨॥

આવત જનકુ ચલે એહિ ભાઁતી । સહિત સમાજ પ્રેમ મતિ માતી ॥
આએ નિકટ દેખિ અનુરાગે । સાદર મિલન પરસપર લાગે ॥ ૩॥

જનકજી એ રીતે ચાલ્યા આવી રહ્યા છે. સમાજસહિત એમની બુદ્ધિ પ્રેમમાં મતવાળી થઈ રહી છે. નિકટ આવ્યા જાણીને સર્વે પ્રેમમાં ભરાઈ ગયા અને આદરપૂર્વક પરસ્પર ભેટવા લાગ્યા. ॥ ૩॥

લગે જનક મુનિજન પદ બંદન । રિષિન્હ પ્રનામુ કીન્હ રઘુનંદન ॥
ભાઈન્હ સહિત રામુ મિલિ રાજહિ । ચલે લવાઇ સમેત સમાજહિ ॥ ૪॥

જનકજી [વસિષ્ઠ આદિ અયોધ્યાવાસી] મુનિઓના ચરણોની વંદના કરવા લાગ્યા અને શ્રીરામચન્દ્રજીએ [શતાનંદ આદિ જનકપુરવાસી] ઋષિઓને પ્રણામ કર્યાં. પછી ભાઈઓ સાથે શ્રીરામજી રાજા જનકજીને મળીને તેમને સમાજસહિત પોતાના આશ્રમે લઈ ચાલ્યા. ॥ ૪॥

દો૦ – આશ્રમ સાગર સાંત રસ પૂરન પાવન પાથુ ।
સેન મનહુઁ કરુના સરિત લિએઁ જાહિં રઘુનાથુ ॥ ૨૭૫॥

શ્રીરામજીનો આશ્રમ શાંતરસરૂપી પવિત્ર જળથી પરિપૂર્ણ સમુદ્ર છે. જનકજીની સેના (સમાજ) જાણે કરુણારસની નદી છે, જેને શ્રીરઘુનાથજી તે આશ્રમરૂપી શાંતરસના સમુદ્રમાં મિલન કરાવવા માટે લઈ જઈ રહ્યા છે. ॥ ૨૭૫॥

ચૌ૦ – બોરતિ ગ્યાન બિરાગ કરારે । બચન સસોક મિલત નદ નારે ॥
સોચ ઉસાસ સમીર તરંગા । ધીરજ તટ તરુબર કર ભંગા ॥ ૧॥

આ કરુણાની નદી [એટલી ઊભરાયેલી છે કે] જ્ઞાન-વૈરાગ્યરૂપી કિનારાઓને ડુબાડી જાય છે. શોકભર્યાં વચન વોકળા અને વહેળા છે, જે આ નદીમાં મળે છે; અને શોકના લાંબા શ્વાસ (નિસાસા) વાયુના ફુંકાવાથી ઉઠનારા તરંગો છે, જે ધૈર્યરૂપી કિનારાના ઉત્તમ વૃક્ષોને તોડી રહ્યા છે. ॥ ૧॥

બિષમ બિષાદ તોરાવતિ ધારા । ભય ભ્રમ ભવઁર અબર્ત અપારા ॥
કેવટ બુધ બિદ્યા બડ़િ નાવા । સકહિં ન ખેઇ ઐક નહિં આવા ॥ ૨॥

ભયાનક વિષાદ (શોક) જ એ નદીની તેજ ધારા છે. ભય અને ભ્રમ (મોહ) જ એનાં અસંખ્ય વમળ અને ચક્ર છે. વિદ્વાન ખલાસી છે, વિદ્યા જ મોટી નાવ છે, પરંતુ તેઓ તેને હાંકી (ચલાવી) શકતા નથી; (તે વિદ્યાનો ઉપયોગ નથી કરી શકતા), કોઈને એની અટકળ જ આવડતી નથી. ॥ ૨॥

બનચર કોલ કિરાત બિચારે । થકે બિલોકિ પથિક હિયઁ હારે ॥
આશ્રમ ઉદધિ મિલી જબ જાઈ । મનહુઁ ઉઠેઉ અંબુધિ અકુલાઈ ॥ ૩॥

વનમાં વિચરનારા બિચારા કોલ-કિરાત જ યાત્રીઓ છે, જે એ નદીને જોઈને હૃદયમાં હારીને થાકી ગયા છે. આ કરુણા-નદી જ્યારે આશ્રમ-સમુદ્રમાં જઈને મળી, તો જાણે તે સમુદ્ર અકળાઈ (ખળભળી) ઊઠ્યો. ॥ ૩॥

સોક બિકલ દોઉ રાજ સમાજા । રહા ન ગ્યાનુ ન ધીરજુ લાજા ॥
ભૂપ રૂપ ગુન સીલ સરાહી । રોવહિં સોક સિંધુ અવગાહી ॥ ૪॥

બંને રાજસમાજ શોકથી વ્યાકુળ થઈ ગયા. કોઈનેય ન જ્ઞાન રહ્યું, ન ધીરજ અને ન લાજ રહી. રાજા દશરથજીના રૂપ, ગુણ અને શીલની પ્રશંસા કરતાં સર્વે રોઈ રહ્યા છે અને શોકસમુદ્રમાં ડૂબકી લગાવી રહ્યા છે. ॥ ૪॥

છં૦ – અવગાહિ સોક સમુદ્ર સોચહિં નારિ નર બ્યાકુલ મહા ।
દૈ દોષ સકલ સરોષ બોલહિં બામ બિધિ કીન્હો કહા ॥
સુર સિદ્ધ તાપસ જોગિજન મુનિ દેખિ દસા બિદેહ કી ।
તુલસી ન સમરથુ કોઉ જો તરિ સકૈ સરિત સનેહ કી ॥

શોકસમુદ્રમાં ડૂબકી લગાવતાં સર્વે સ્ત્રી-પુરુષ મહાવ્યાકુળ થઈને વિચાર (ચિંતા) કરી રહ્યાં છે. તે સર્વે વિધાતાને દોષ આપતાં ક્રોધયુક્ત થઈને કહી રહ્યાં છે કે પ્રતિકૂળ વિધાતાએ આ શું કર્યું? તુલસીદાસજી કહે છે કે દેવો, સિદ્ધ, તપસ્વી, યોગી અને મુનિજનોમાં કોઈ પણ સમર્થ નથી, જે એ સમયે વિદેહ(જનકરાજા)ની દશા જોઈને પ્રેમની નદીને પાર કરી શકે (પ્રેમમાં મગ્ન થયા વિના રહી શકે). ॥૫॥

સો૦ – કિએ અમિત ઉપદેસ જહઁ તહઁ લોગન્હ મુનિબરન્હ ।
ધીરજુ ધરિઅ નરેસ કહેઉ બસિષ્ઠ બિદેહ સન ॥૨૭૬॥

યત્ર તત્ર શ્રેષ્ઠ મુનિઓએ લોકોને અપરિમિત (ઘણો) ઉપદેશ આપ્યો અને વસિષ્ઠજીએ વિદેહ (જનકજી)ને કહ્યું – હે રાજન્! આપ ધૈર્ય ધારણ કરો. ॥૨૭૬॥

ચૌ૦ – જાસુ ગ્યાનુ રબિ ભવ નિસિ નાસા । બચન કિરન મુનિ કમલ બિકાસા ॥
તેહિ કિ મોહ મમતા નિઅરાઈ । યહ સિય રામ સનેહ બડ઼ાઈ ॥૧॥

જે રાજા જનકનો જ્ઞાનરૂપી સૂર્ય ભવ(આવાગમન)રૂપી રાત્રિનો નાશ કરી દે છે અને જેનાં વચનરૂપી કિરણો મુનિરૂપી કમળોને ખીલવી દે છે (આનંદિત કરે છે), શું મોહ અને મમતા એમના નિકટ પણ આવી શકે છે? આ તો શ્રીસીતારામજીના પ્રેમનો મહિમા છે! [અર્થાત્ રાજા જનકની આ દશા શ્રીસીતારામજીના અલૌકિક પ્રેમને કારણે થઈ, લૌકિક મોહ-મમતાને કારણે નહીં. જે લૌકિક મોહ-મમતાને પાર કરી ચૂક્યા છે, તેમના પર પણ શ્રીસીતારામજીનો પ્રેમ પોતાનો પ્રભાવ દેખાડ્યા વગર નથી રહેતો]. ॥૧॥

બિષઈ સાધક સિદ્ધ સયાને । ત્રિબિધ જીવ જગ બેદ બખાને ॥
રામ સનેહ સરસ મન જાસૂ । સાધુ સભાઁ બડ઼ આદર તાસૂ ॥૨॥

વિષયી, સાધક અને જ્ઞાનવાન સિદ્ધ પુરુષ – જગતમાં આ ત્રણ પ્રકારના જીવ વેદોએ બતાવ્યા છે. આ ત્રણેયમાં જેનું ચિત્ત શ્રીરામજીના સ્નેહથી સ-રસ (તરબોળ) રહે છે. સાધુઓની સભામાં એનો જ ઘણો આદર થાય છે. ॥૨॥

સોહ ન રામ પેમ બિનુ ગ્યાનૂ । કરનધાર બિનુ જિમિ જલજાનૂ ॥
મુનિ બહુબિધિ બિદેહુ સમુઝાએ । રામ ઘાટ સબ લોગ નહાએ ॥૩॥

શ્રીરામજીના પ્રેમ વિના જ્ઞાન શોભા નથી આપતું, જેમ કર્ણધાર (સુકાની) વિના વહાણ. વસિષ્ઠજીએ વિદેહરાજ(જનકજી)ને ઘણી રીતે સમજાવ્યા. તત્પશ્ચાત્ સર્વે લોકોએ શ્રીરામજીના ઘાટ પર સ્નાન કર્યું. ॥૩॥

સકલ સોક સંકુલ નર નારી । સો બાસરુ બીતેઉ બિનુ બારી ॥
પસુ ખગ મૃગન્હ ન કીન્હ અહારૂ । પ્રિય પરિજન કર કૌન બિચારૂ ॥૪॥

સ્ત્રી-પુરુષ સર્વે શોકથી પૂર્ણ હતાં. તે દિવસ વિના જળે જ વીતી ગયો. (ભોજનની વાત તો દૂર રહી, કોઈએ જળસુદ્ધા નથી પીધું). પશુ-પક્ષી અને હરણાંઓએ કંઈ આહાર ન કર્યો, તો પ્રિયજનો અને કુટુંબીઓનો તો વિચાર જ કેમ કરાય? ॥૪॥

દો૦ – દોઉ સમાજ નિમિરાજુ રઘુ-રાજુ નહાને પ્રાત ।
બૈઠે સબ બટ બિટપ તર મન મલીન કૃસ ગાત ॥ ૨૭૭॥

નિમિરાજ જનકજી અને રઘુરાજ રામચન્દ્રજી તથા બંને બાજુના સમાજે બીજા દિવસ સવારે સ્નાન કર્યું અને બધા વડના વૃક્ષ નીચે જઈ બેઠા. સર્વેનાં મન ઉદાસ અને શરીર દૂબળાં છે. ॥ ૨૭૭॥

ચૌ૦ – જે મહિસુર દસરથ પુર બાસી । જે મિથિલાપતિ નગર નિવાસી ॥
હંસ બંસ ગુર જનક પુરોધા । જિન્હ જગ મગુ પરમારથુ સોધા ॥ ૧॥

જે દશરથજીની નગરી અયોધ્યાના રહેનારા અને જે મિથિલાપતિ જનકજીના નગર જનકપુરના રહેનારા બ્રાહ્મણો હતા, તથા સૂર્યવંશના ગુરુ વસિષ્ઠજી તથા જનકજીના પુરોહિત શતાનન્દજી, જેમણે સાંસારિક અભ્યુદયનો માર્ગ તથા પરમાર્થનો માર્ગ ચાળી નાખ્યો (તપાસી લીધો) હતો, ॥ ૧॥

લગે કહન ઉપદેસ અનેકા । સહિત ધરમ નય બિરતિ બિબેકા ॥
કૌસિક કહિ કહિ કથા પુરાનીં । સમુઝાઈ સબ સભા સુબાનીં ॥ ૨॥

તે સર્વ ધર્મ, નીતિ, વૈરાગ્ય તથા વિવેકયુક્ત અનેક ઉપદેશ આપવા લાગ્યા. વિશ્વામિત્રજીએ જૂની કથાઓ (ઇતિહાસ) કહી-કહીને સર્વે સભાને સુંદર વાણીથી સમજાવ્યા. (બંન્ને સમાજને જોડનારા વિશ્વામિત્રજીનું આગમન તુલસીદાસજીએ અહીં પોતાની વિશિષ્ઠ શૈલીમાં દર્શાવ્યું છે.) ॥ ૨॥

તબ રઘુનાથ કૌસિકહિ કહેઊ । નાથ કાલિ જલ બિનુ સબુ રહેઊ ॥
મુનિ કહ ઉચિત કહત રઘુરાઈ । ગયઉ બીતિ દિન પહર અઢ઼ાઈ ॥ ૩॥

પછી શ્રીરઘુનાથજીએ વિશ્વામિત્રજીને કહ્યું કે હે નાથ! કાલે બધા લોકો જળ પીધા વગર રહ્યા હતા [હવે, કંઈક આહાર કરવો જોઈએ]. વિશ્વામિત્રજીએ કહ્યું કે શ્રીરઘુનાથજી ઉચિત જ કહી રહ્યા છે. અઢી પ્રહર દિવસ આજેય વીતી ગયો. ॥ ૩॥

રિષિ રુખ લખિ કહ તેરહુતિરાજૂ । ઇહાઁ ઉચિત નહિં અસન અનાજૂ ॥
કહા ભૂપ ભલ સબહિ સોહાના । પાઇ રજાયસુ ચલે નહાના ॥ ૪॥

વિશ્વામિત્રજીનું વલણ જોઈને તિરહુતરાજ (મિથિલાપતિ) જનકજીએ કહ્યું – અહીં અન્ન જમવું ઉચિત નથી. રાજાનું સુંદર કથન સર્વેના મનને ઠીક જણાયું. સર્વે આજ્ઞા પામી નાહવા ચાલ્યા. ॥ ૪॥

દો૦ – તેહિ અવસર ફલ ફૂલ દલ મૂલ અનેક પ્રકાર ।
લઇ આએ બનચર બિપુલ ભરિ ભરિ કાઁવરિ ભાર ॥ ૨૭૮॥

તે સમયે અનેક પ્રકારનાં ઘણાં જ ફળ, ફૂલ, મૂળ આદિ કાવડો અને ભારાઓમાં ભરી-ભરીને વનવાસી (કોલ-કિરાત) લોક લઈ આવ્યા. ॥ ૨૭૮॥

ચૌ૦ – કામદ ભે ગિરિ રામ પ્રસાદા । અવલોકત અપહરત બિષાદા ॥
સર સરિતા બન ભૂમિ બિભાગા । જનુ ઉમગત આનઁદ અનુરાગા ॥ ૧॥

શ્રીરામચન્દ્રજીની કૃપાથી સર્વે પર્વત મનવાંછિત વસ્તુ આપનાર થઈ ગયા. તે જોવામાત્રથી જ દુઃખોને સર્વથા હરી લેતા હતા. ત્યાંના તળાવ, નદીઓ, વન અને પૃથ્વીના સર્વે ભાગોમાં જાણે આનંદ અને પ્રેમ ઊભરાઈ રહ્યો છે. ॥ ૧॥

બેલિ બિટપ સબ સફલ સફૂલા । બોલત ખગ મૃગ અલિ અનુકૂલા ॥
તેહિ અવસર બન અધિક ઉછાહૂ । ત્રિબિધ સમીર સુખદ સબ કાહૂ ॥ ૨॥

વેલો અને વૃક્ષો સર્વે ફળ અને ફૂલોથી યુક્ત થઈ ગયાં. પક્ષી, પશુ અને ભમરા અનુકૂળ બોલવા લાગ્યા. તે અવસરે વનમાં ઘણો ઉત્સાહ (આનંદ) હતો, સર્વે કોઈને સુખ આપનારો શીતળ, મંદ, સુગંધિત વાયુ વહી રહ્યો હતો. ॥ ૨॥

જાઈ ન બરનિ મનોહરતાઈ । જનુ મહિ કરતિ જનક પહુનાઈ ॥
તબ સબ લોગ નહાઈ નહાઈ । રામ જનક મુનિ આયસુ પાઈ ॥ ૩॥
દેખિ દેખિ તરુબર અનુરાગે । જહઁ તહઁ પુરજન ઉતરન લાગે ॥
દલ ફલ મૂલ કંદ બિધિ નાના । પાવન સુંદર સુધા સમાના ॥ ૪॥

વનની મનોહરતાનું વર્ણન કરી નથી શકાતું, જાણે પૃથ્વી જનકજીની પરોણાગત કરી રહી હોય. પછી જનકપુરવાસી સર્વે લોક નાહી-નાહીને શ્રીરામચન્દ્રજી, જનકજી અને મુનિની આજ્ઞા પામીને, સુંદર વૃક્ષોને જોઈ-જોઈને પ્રેમપૂર્ણ રીતે સર્વત્ર ઉતારો કરવા લાગ્યા. પવિત્ર, સુંદર અને અમૃત સમાન [સ્વાદિષ્ટ] અનેક પ્રકારનાં પાંદડાં, ફળ, મૂળ અને કંદ – ॥ ૩-૪॥

દો૦ – સાદર સબ કહઁ રામગુર પઠએ ભરિ ભરિ ભાર ।
પૂજિ પિતર સુર અતિથિ ગુર લગે કરન ફરહાર ॥ ૨૭૯॥

શ્રીરામજીના ગુરુ વસિષ્ઠજીએ સર્વેની પાસે ટોપલા ભરી-ભરીને આદરપૂર્વક મોકલ્યા. પછી તે પિતૃદેવો, અતિથિ અને ગુરુની પૂજા કરીને ફળાહાર કરવા લાગ્યા. ॥ ૨૭૯॥

ચૌ૦ – એહિ બિધિ બાસર બીતે ચારી । રામુ નિરખિ નર નારિ સુખારી ॥
દુહુ સમાજ અસિ રુચિ મન માહીં । બિનુ સિય રામ ફિરબ ભલ નાહીં ॥ ૧॥

આ રીતે ચાર દિવસ વીતી ગયા. શ્રીરામચન્દ્રજીને જોઈને સર્વે નર-નારી સુખી છે. બંને સમાજોના મનમાં એવી ઈચ્છા છે કે શ્રીસીતારામજીના વિના પાછા ફરવું ઠીક નથી. ॥ ૧॥

સીતા રામ સંગ બનબાસૂ । કોટિ અમરપુર સરિસ સુપાસૂ ॥
પરિહરિ લખન રામુ બૈદેહી । જેહિ ઘરુ ભાવ બામ બિધિ તેહી ॥ ૩॥

શ્રીસીતારામજીની સાથે વનમાં રહેવું કરોડો દેવલોકોના [નિવાસની] સમાન સુખદાયક છે. શ્રીલક્ષ્મણજી, શ્રીરામજી અને શ્રીજાનકીજીને છોડીને જેમને ઘર સારું લાગે, વિધાતા તેના માટે વિપરીત છે. ॥ ૨॥

દાહિન દઇઉ હોઇ જબ સબહી । રામ સમીપ બસિઅ બન તબહી ॥
મંદાકિનિ મજ્જનુ તિહુ કાલા । રામ દરસુ મુદ મંગલ માલા ॥ ૩॥

જ્યારે દેવ સર્વેને અનુકૂળ હોય, ત્યારે શ્રીરામજીની પાસે વનમાં નિવાસ થઈ શકે છે. મંદાકિની-જીના ત્રણેય સમય સ્નાન અને આનંદ તથા મંગળોની માળા (સમૂહ) રૂપ શ્રીરામજીનું દર્શન, ॥ ૩॥

અટનુ રામ ગિરિ બન તાપસ થલ। અસનુ અમિઅ સમ કંદ મૂલ ફલ॥
સુખ સમેત સંબત દુઇ સાતા। પલ સમ હોહિં ન જનિઅહિં જાતા॥ ૪॥

શ્રીરામજીના પર્વત (કામદનાથ), વન અને તપસ્વીઓનાં સ્થાનોમાં ફરવું અને અમૃત સમાન કંદ, મૂળ, ફળોનું ભોજન; ચૌદ વર્ષ સુખની સાથે પલકારા સમાન થઈ (વીતી જશે), વીતતાં વાર થશે જ નહિ. ॥ ૪॥

દો૦ – એહિ સુખ જોગ ન લોગ સબ કહહિં કહાઁ અસ ભાગુ।
સહજ સુભાયઁ સમાજ દુહુ રામ ચરન અનુરાગુ॥ ૨૮૦॥

બધા લોકો કહી રહ્યા છે કે આપણે આ સુખને યોગ્ય નથી. અમારા આવાં ભાગ્ય ક્યાં? બંને સમાજોનો શ્રીરામચન્દ્રજીના ચરણોમાં સહેજ સ્વભાવથી જ પ્રેમ છે. ॥ ૨૮૦॥

ચૌ૦ – એહિ બિધિ સકલ મનોરથ કરહીં। બચન સપ્રેમ સુનત મન હરહીં॥
સીય માતુ તેહિ સમય પઠાઈં। દાસીં દેખિ સુઅવસરુ આઈં॥ ૧॥

આ પ્રકારે સર્વે મનોરથ કરી રહ્યા છે. તેમનાં પ્રેમયુક્ત વચન સાંભળતા જ [સાંભળનારના] મનોને હરી લે છે. તે સમયે સીતાજીનાં માતા શ્રીસુનયનાજીની મોકલેલ દાસીઓ [કૌશલ્યાજી આદિને મળવાનો] સુંદર અવસર જાણીને આવી. ॥ ૧॥

સાવકાસ સુનિ સબ સિય સાસૂ। આયઉ જનકરાજ રનિવાસૂ॥
કૌસલ્યાઁ સાદર સનમાની। આસન દિએ સમય સમ આની॥ ૨॥

તેમનાથી આ સાંભળીને કે સીતાની સર્વે સાસુઓ આ સમયે ફુરસદમાં છે, જનકરાજાનો રાણીવાસ એમને મળવા આવ્યો. કૌશલ્યાજીએ આદરપૂર્વક એમનું સન્માન કર્યું અને સમયોચિત આસન લાવીને આપ્યાં. ॥ ૨॥

સીલુ સનેહુ સકલ દુહુ ઓરા। દ્રવહિં દેખિ સુનિ કુલિસ કઠોરા॥
પુલક સિથિલ તન બારિ બિલોચન। મહિ નખ લિખન લગીં સબ સોચન॥ ૩॥

બંને બાજુ સર્વેનાં શીલ અને પ્રેમને જોઈને અને સાંભળીને કઠોર વજ્ર પણ ઓગળી જાય છે. શરીર પુલકિત અને શિથિલ છે અને નેત્રોમાં [શોક અને પ્રેમનાં] આંસુ છે. સર્વે પોતાના [પગના] નખોથી જમીન ખોતરવા અને વિચારવા લાગી. ॥ ૩॥

સબ સિય રામ પ્રીતિ કિ સિ મૂરતિ। જનુ કરુના બહુ બેષ બિસૂરતિ॥
સીય માતુ કહ બિધિ બુધિ બાઁકી। જો પય ફેનુ ફોર પબિ ટાઁકી॥ ૪॥

સર્વે શ્રીસીતારામજીના પ્રેમની મૂર્તિ જેવી છે, જાણે સ્વયં કરુણા જ ઘણાય વેષ ધારણ કરીને વિલાપ કરી રહી હોય (દુ:ખ કરી રહી હોય). સીતાજીનાં માતા સુનયનાજીએ કહ્યું – વિધાતાની બુદ્ધિ

ઘણી વાંકી છે, જે દૂધના ફેણ જેવી કોમળ વસ્તુને વજ્રના ટાંચણાથી તોડી રહ્યો છે (અર્થાત્ જે અત્યંત કોમળ અને નિર્દોષ છે તેના પર વિપત્તિઓ પર વિપત્તિઓ વરસાવી રહ્યો છે). ॥ ૪॥

દો૦ – સુનિઅ સુધા દેખિઅહિં ગરલ સબ કરતૂતિ કરાલ।
જહઁ તહઁ કાક ઉલૂક બક માનસ સકૃત મરાલ॥ ૨૮૧॥

અમૃત કેવળ સાંભળવામાં આવે છે અને વિષ જ્યાં-ત્યાં પ્રત્યક્ષ દેખાય છે. વિધાતાની સર્વે કરતૂતો ભયંકર છે. જ્યાં-ત્યાં કાગડા, ઘુવડ અને બગલાં જ [દેખાય] છે; હંસ તો એક માનસરોવરમાં જ છે. ॥ ૨૮૧॥

ચૌ૦ – સુનિ સસોચ કહ દેબિ સુમિત્રા। બિધિ ગતિ બડ઼િ બિપરીત બિચિત્રા॥
જો સૃજિ પાલઇ હરઇ બહોરી। બાલકેલિ સમ બિધિ મતિ ભોરી॥ ૧॥

આ સાંભળીને દેવી સુમિત્રાજી શોક સાથે કહેવા લાગ્યાં – વિધાતાની રમત ઘણી જ વિપરીત અને વિચિત્ર છે, જે સૃષ્ટિને ઉત્પન્ન કરીને પોષે છે અને પછી નષ્ટ કરી નાખે છે. વિધાતાની બુદ્ધિ બાળકોની રમત સમાન ભોળી (વિવેકશૂન્ય) છે. ॥ ૧॥

કૌસલ્યા કહ દોસુ ન કાહૂ। કરમ બિબસ દુખ સુખ છતિ લાહૂ॥
કઠિન કરમ ગતિ જાન બિધાતા। જો સુભ અસુભ સકલ ફલ દાતા॥ ૨॥

કૌશલ્યાજીએ કહ્યું – કોઈનો દોષ નથી. દુઃખ-સુખ, હાનિ-લાભ સર્વે કર્મને આધીન છે. કર્મની ગતિ કઠિન (દુર્વિજ્ઞેય) છે, એને વિધાતા જ જાણે છે, જે શુભ અને અશુભ સર્વે ફળોને આપનાર છે. ॥ ૨॥

ઈસ રજાઇ સીસ સબહી કેં। ઉતપતિ થિતિ લય બિષહુ અમી કેં॥
દેબિ મોહ બસ સોચિઅ બાદી। બિધિ પ્રપંચુ અસ અચલ અનાદી॥ ૩॥

ઈશ્વરની આજ્ઞા સૌના સિરે છે. ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ (પાલન) અને લય (સંહાર) તથા અમૃત અને વિષનાય માથે છે (આ સર્વે પણ તેમના જ આધીન છે). હે દેવી! મોહવશ શોક કરવો વ્યર્થ છે. વિધાતાનો પ્રપંચ આવો જ અચળ અને અનાદિ છે. ॥ ૩॥

ભૂપતિ જિઅબ મરબ ઉર આની। સોચિઅ સખિ લખિ નિજ હિત હાની॥
સીય માતુ કહ સત્ય સુબાની। સુકૃતી અવધિ અવધપતિ રાની॥ ૪॥

મહારાજના મરવા અને જીવવાની વાતને હૃદયમાં યાદ કરીને જે ચિંતા કરીએ છીએ, તે તો હે સખી! આપણે પોતાના જ હિતની હાનિ જોઈને (સ્વાર્થવશ) કરીએ છીએ. સીતાજીનાં માતાએ કહ્યું – આપનું કથન ઉત્તમ અને સત્ય છે. આપ પુણ્યાત્માઓની ચરમસીમારૂપ અવધપતિ (મહારાજા દશરથજીનાં) જ તો રાણી છો. [પછી ભલા, આવું કેમ નહીં કહો!] ॥ ૪॥

દો૦ – લખનુ રામુ સિય જાહુઁ બન ભલ પરિનામ ન પોચુ।
ગહબરિ હિયઁ કહ કૌસિલા મોહિ ભરત કર સોચુ॥ ૨૮૨॥

કૌશલ્યાજીએ દુઃખભર્યા હૃદયે કહ્યું – શ્રીરામ, લક્ષ્મણ અને સીતા વનમાં જાય; એનું પરિણામ તો સારું જ હશે, નરસું નહિ. મને તો ભરતની ચિંતા છે. ॥ ૨૮૨॥

ચૌ૦ – ઈસ પ્રસાદ અસીસ તુમ્હારી। સુત સુતબધૂ દેવસરિ બારી॥
રામ સપથ મૈં કીન્હિ ન કાઊ। સો કરિ કહઉઁ સખી સતિ ભાઊ॥ ૧॥

ઈશ્વરના અનુગ્રહ અને આપના આશીર્વાદથી મારા [ચારેય] પુત્ર અને [ચારેય] વહુઓ ગંગાજીના જળસમાન પવિત્ર છે. હે સખી! મેં કદીય શ્રીરામનાં સોગંદ લીધાં નથી, તોય આજે શ્રીરામની શપથ લઈને સત્યભાવે કહું છું – ॥ ૧॥

ભરત સીલ ગુન બિનય બડ઼ાઈ। ભાયપ ભગતિ ભરોસ ભલાઈ॥
કહત સારદહુ કર મતિ હીચે। સાગર સીપ કિ જાહિં ઉલીચે॥ ૨॥

ભરતના શીલ, ગુણ, નમ્રતા, મોટાઈ, બંધુત્વ, ભક્તિ, ભરોસો અને ભલાપણાનું વર્ણન કરવામાં સરસ્વતીજીની બુદ્ધિ પણ અચકાય છે. છીપથી ક્યાંય સમુદ્ર ઉલેચી શકાય છે? ॥ ૨॥

જાનઉઁ સદા ભરત કુલદીપા। બાર બાર મોહિ કહેઉ મહીપા॥
કસેં કનકુ મનિ પારિખિ પાએઁ। પુરુષ પરિખિઅહિં સમયઁ સુભાએઁ॥ ૩॥

હું ભરતને સદાય કુળનો દીપક જાણું છું. મહારાજે પણ વારંવાર મને આ જ કહ્યું હતું. સોનું કસોટીએ કસીને અને રત્ન પારખી(ઝવેરી)ને મળવાથી જ ઓળખી શકાય છે. તેવી જ રીતે પુરુષની પરીક્ષા સમય આવ્યે તેના સ્વભાવથી જ (તેનું ચરિત્ર જોઈને) થઈ જાય છે. ॥ ૩॥

અનુચિત આજુ કહબ અસ મોરા। સોક સનેહઁ સયાનપ થોરા॥
સુનિ સુરસરિ સમ પાવનિ બાની। ભઈ સનેહ બિકલ સબ રાની॥ ૪॥

પરંતુ આજે મારું એમ કહેવુંય અનુચિત છે. શોક અને સ્નેહમાં સમજણ (વિવેક) ઓછી થઈ જાય છે. (લોકો કહેશે કે હું સ્નેહવશ ભરતની પ્રશંસા કરી રહી છું.) કૌશલ્યાજીની ગંગાજીના જેવી પવિત્ર કરનારી વાણી સાંભળીને સર્વે રાણીઓ સ્નેહને લીધે વ્યાકુળ થઈ ઊઠી. ॥ ૪॥

દો૦ – કૌસલ્યા કહ ધીર ધરિ સુનહુ દેબિ મિથિલેસિ।
કો બિબેકનિધિ બલ્લભહિ તુમ્હહિ સકઇ ઉપદેસિ॥ ૨૮૩॥

કૌશલ્યાજીએ પછી ધીરજ ધરીને કહ્યું – હે દેવી મિથિલેશ્વરી! સાંભળો, જ્ઞાનના ભંડાર શ્રીજનકજીની પ્રિયા! આપને કોઈ ઉપદેશ આપી શકે? ॥ ૨૮૩॥

ચૌ૦ – રાનિ રાય સન અવસરુ પાઈ। અપની ભાઁતિ કહબ સમુઝાઈ॥
રખિ અહિં લખનુ ભરતુ ગવનહિં બન। જૌં યહ મત માનૈ મહીપ મન॥ ૧॥

હે રાણી! અવસર પામીને આપ રાજાને પોતાની તરફથી અને જ્યાં સુધી બની શકે ત્યાં સુધી સમજાવીને કહેજો કે લક્ષ્મણને ઘેર રાખવામાં આવે અને ભરત વનમાં જાય. જો આ મત રાજાના મનમાં [ઠીક] બેસી જાય, ॥ ૧॥

તૌ ભલ જતનુ કરબ સુબિચારી। મોરેં સોચુ ભરત કર ભારી॥
ગૂઢ઼ સનેહ ભરત મન માહીં। રહેં નીક મોહિ લાગત નાહીં॥૨॥

તો સારી રીતે ખૂબ વિચારીને આવો પ્રયત્ન કરે. મને ભરતનો અત્યાધિક શોક છે. ભરતના મનમાં અકળ પ્રેમ છે. તેમના ઘેર રહેવામાં મને ભલું નથી જણાતું (આ ડર લાગે છે કે એમના પ્રાણોને કોઈ ભય ન થઈ જાય). ॥૨॥

લખિ સુભાઉ સુનિ સરલ સુબાની। સબ ભઈ મગન કરુન રસ રાની॥
નભ પ્રસૂન ઝરિ ધન્ય ધન્ય ધુનિ। સિથિલ સનેહઁ સિદ્ધ જોગી મુનિ॥૩॥

કૌશલ્યાજીનો સ્વભાવ જોઈને અને એમની સરળ અને ઉત્તમ વાણીને સાંભળીને સર્વે રાણીઓ કરુણારસમાં નિમગ્ન થઈ ગઈ. આકાશમાંથી પુષ્પવર્ષાની હેલી થઈ ગઈ અને ધન્ય-ધન્યનો ધ્વનિ થવા લાગ્યો. સિદ્ધ, યોગી અને મુનિ સ્નેહથી શિથિલ થઈ ગયા. ॥૩॥

સબુ રનિવાસુ બિથકિ લખિ રહેઊ। તબ ધરિ ધીર સુમિત્રાઁ કહેઊ॥
દેબિ દંડ જુગ જામિનિ બીતી। રામ માતુ સુનિ ઉઠી સપ્રીતી॥૪॥

આખો રાણીવાસ જોઈને સ્તબ્ધ રહી ગયો. પછી સુમિત્રાજીએ ધીરજ ધરીને કહ્યું કે હે દેવી! બે ઘડી રાત વીતી ગઈ છે. આ સાંભળીને શ્રીરામજીનાં માતા કૌશલ્યાજી પ્રેમપૂર્વક ઊઠ્યાં – ॥૪॥

દો૦ – બેગિ પાઉ ધારિઅ થલહિ કહ સનેહઁ સતિભાય।
હમરેં તૌ અબ ઈસ ગતિ કૈ મિથિલેસ સહાય॥૨૮૪॥

અને પ્રેમસહિત સદ્‌ભાવથી બોલ્યાં – હવે, આપ શીઘ્ર ઉતારામાં પધારો. અમારે તો હવે ઈશ્વર જ ગતિ છે, અથવા મિથિલેશ્વર જનકજી સહાયક છે. ॥૨૮૪॥

ચૌ૦ – લખિ સનેહ સુનિ બચન બિનીતા। જનક પ્રિયા ગહ પાય પુનીતા॥
દેબિ ઉચિત અસિ બિનય તુમ્હારી। દસરથ ઘરિનિ રામ મહતારી॥૧॥

કૌશલ્યાજીના પ્રેમને જોઈને અને એમનાં વિનમ્ર વચનોને સાંભળીને જનકજીનાં પ્રિય પત્નીએ એમનાં પવિત્ર ચરણ પકડી લીધાં અને કહ્યું – હે દેવી! આપ રાજા દશરથજીનાં રાણી અને શ્રીરામચન્દ્રજીનાં માતા છો. આપની એવી નમ્રતા ઉચિત જ છે. ॥૧॥

પ્રભુ અપને નીચહુ આદરહીં। અગિનિ ધૂમ ગિરિ સિર તિનુ ધરહીં॥
સેવકુ રાઉ કરમ મન બાની। સદા સહાય મહેસુ ભવાની॥૨॥

પ્રભુ પોતાના નીચ જનોનું પણ આદર કરે છે. અગ્નિ ધુમાડાને અને પર્વત તૃણ(ઘાસ)ને પોતાના સિરે ધારણ કરે છે. અમારા રાજા તો કર્મ, મન અને વાણીથી આપના સેવક છે અને સદા સહાયક તો શ્રી શિવ-પાર્વતીજી છે. ॥૨॥

રઉરે અંગ જોગુ જગ કો હૈ। દીપ સહાય કિ દિનકર સોહૈ ॥
રામુ જાઇ બનુ કરિ સુર કાજૂ। અચલ અવધપુર કરિહહિં રાજૂ ॥ ૩॥

આપના સહાયક થવા યોગ્ય જગતમાં કોણ છે? દીપક સૂર્યની સહાયતા કરવા જઈને ક્યાંય શોભા પામી શકે છે? શ્રીરામચન્દ્રજી વનમાં જઈને દેવતાઓનું કાર્ય કરીને અવધપુરીમાં અચળ રાજ્ય કરશે. ॥ ૩॥

અમર નાગ નર રામ બાહુબલ। સુખ બસિહહિં અપનેં અપનેં થલ ॥
યહ સબ જાગબલિક કહિ રાખા। દેબિ ન હોઈ મુધા મુનિ ભાષા ॥ ૪॥

દેવતા, નાગ અને મનુષ્ય સર્વે શ્રીરામચન્દ્રજીની ભુજાઓને બળે પોતપોતાનાં સ્થાનો(લોકો)માં સુખપૂર્વક વસશે. આ સર્વે યાજ્ઞવલ્ક્ય મુનિએ પહેલાંથી જ કહી રાખ્યું છે. હે દેવી! મુનિનું કથન વ્યર્થ (ખોટું) ન હોઈ શકે. ॥ ૪॥

દો૦ – અસ કહિ પગ પરિ પેમ અતિ સિય હિત બિનય સુનાઇ।
સિય સમેત સિયમાતુ તબ ચલી સુઆયસુ પાઇ ॥ ૨૮૫॥

આમ કહીને ઘણા પ્રેમથી ચરણોમાં પડીને સીતાજી[ને સાથે મોકલવા]ને માટે વિનંતી કરી અને સુંદર આજ્ઞા પામી પછી સીતાજી સાથે સીતાજીનાં માતા ઉતારે ચાલ્યાં. ॥ ૨૮૫॥

ચૌ૦ – પ્રિય પરિજનહિ મિલી બૈદેહી। જો જેહિ જોગુ ભાઁતિ તેહિ તેહી ॥
તાપસ બેષ જાનકી દેખી। ભા સબુ બિકલ બિષાદ બિસેષી ॥ ૧॥

જાનકીજી પોતાનાં પ્રિય કુટુમ્બીઓને – જે, જે રીતે યોગ્ય હતાં, તે તે રીતે તેમને મળ્યાં. જાનકીજીને તપસ્વિની વેષમાં જોઈને સર્વે શોકથી અત્યંત વ્યાકુળ થઈ ગયા. ॥ ૧॥

જનક રામ ગુર આયસુ પાઈ। ચલે થલહિ સિય દેખી આઈ ॥
લીન્હિ લાઇ ઉર જનક જાનકી। પાહુનિ પાવન પેમ પ્રાન કી ॥ ૨॥

જનકજી શ્રીરામજીના ગુરુ વસિષ્ઠજીની આજ્ઞા પામીને ઉતારે ચાલ્યા અને આવીને તેમણે સીતાજીને જોયાં. જનકજીએ પોતાના પવિત્ર પ્રેમ અને પ્રાણોની પરોણી જાનકીજીને હૃદયે લગાડી દીધાં. ॥ ૨॥

ઉર ઉમગેઉ અંબુધિ અનુરાગૂ। ભયઉ ભૂપ મનુ મનહુઁ પયાગૂ ॥
સિય સનેહ બટુ બાઢ઼ત જોહા। તા પર રામ પેમ સિસુ સોહા ॥ ૩॥

તેમના હૃદયમાં [વાત્સલ્ય] પ્રેમનો સમુદ્ર ઊભરાઈ આવ્યો. રાજાનું મન જાણે પ્રયાગ થઈ ગયું. તે સમુદ્રની અંદર એમણે [આદિશક્તિ] સીતાજીના [અલૌકિક] સ્નેહરૂપી અક્ષયવટને વધતો જોયો. તેની (સીતાજીના પ્રેમરૂપી વડની) પર શ્રીરામજીનો પ્રેમરૂપી બાળ (બાળરૂપધારી ભગવાન) સુશોભિત થઈ રહ્યો છે. ॥ ૩॥

ચિરજીવી મુનિ ગ્યાન બિકલ જનુ । બૂડ़त લહેઉ બાલ અવલંબનુ ॥
મોહ મગન મતિ નહિં બિદેહ કી । મહિમા સિય રઘુબર સનેહ કી ॥૪॥

જનકજીના જ્ઞાનરૂપી ચિરંજીવી (માર્કંડેય) મુનિ વ્યાકુળ થઈને ડૂબતાં ડૂબતાં જાણે તે શ્રીરામપ્રેમરૂપી બાળકનો આધાર પામી બચી ગયા. વાસ્તવમાં [જ્ઞાનીશિરોમણિ] વિદેહરાજાની બુદ્ધિ મોહમાં મગ્ન નથી. આ તો શ્રીસીતારામજીના પ્રેમનો મહિમા છે [જેણે તેમના જેવા મહાન જ્ઞાનીના જ્ઞાનને પણ (વ્યાકુળ) ડગુમગુ કરી નાખ્યું]. ॥૪॥

દો૦ – સિય પિતુ માતુ સનેહ બસ બિકલ ન સકી સઁભારિ ।
ધરનિસુતાઁ ધીરજુ ધરેઉ સમઉ સુધરમુ બિચારિ ॥૨૮૬॥

પિતા-માતાના પ્રેમને લીધે સીતાજી એવા વ્યાકુળ થઈ ગયાં કે પોતાને સંભાળી ન શક્યાં. [પરંતુ પરમ ધૈર્યવતી] પૃથ્વીની કન્યા સીતાજીએ સમય અને સુંદર ધર્મનો વિચાર કરી ધૈર્ય ધારણ કર્યું. ॥૨૮૬॥

ચૌ૦ – તાપસ બેષ જનક સિય દેખી । ભયઉ પેમુ પરિતોષુ બિસેષી ॥
પુત્રિ પબિત્ર કિએ કુલ દોઊ । સુજસ ધવલ જગુ કહ સબુ કોઊ ॥૧॥

સીતાજીને તપસ્વિની-વેષમાં જોઈને જનકજીને વિશેષ પ્રેમ અને સંતોષ થયો. [તેમણે કહ્યું –] બેટી! તે બંને કુળ પવિત્ર કરી દીધાં. તારા નિર્મળ યશથી સમસ્ત જગત ઉજ્જ્વળ થઈ રહ્યું છે; આવું સર્વે કોઈ કહે છે. ॥૧॥

જિતિ સુરસરિ કીરતિ સરિ તોરી । ગવનુ કીન્હ બિધિ અંડ કરોરી ॥
ગંગ અવનિ થલ તીનિ બડ़ેરે । એહિં કિએ સાધુ સમાજ ઘનેરે ॥૨॥

તારી કીર્તિરૂપી નદી દેવનદી ગંગાજીને પણ જીતીને [જે એક જ બ્રહ્માંડમાં વહે છે] કરોડો બ્રહ્માંડોમાં વહી ચાલી છે. ગંગાજીએ તો પૃથ્વી પર ત્રણ જ સ્થાનો(હરિદ્વાર, પ્રયાગરાજ અને ગંગાસાગર)ને મોટા (તીર્થ) બનાવ્યાં છે. પણ તારી આ કીર્તિનદીએ તો અનેક સંતસમાજરૂપી તીર્થસ્થાન બનાવી દીધાં છે. ॥૨॥

પિતુ કહ સત્ય સનેહઁ સુબાની । સીય સકુચ મહુઁ મનહુઁ સમાની ॥
પુનિ પિતુ માતુ લીન્હિ ઉર લાઈ । સિખ આસિષ હિત દીન્હિ સુહાઈ ॥૩॥

પિતા જનકજીએ તો સ્નેહથી સાચી સુંદર વાણી કહી. પરંતુ પોતાની પ્રશંસા સાંભળીને સીતાજી જાણે સંકોચમાં સમાઈ ગયાં. પિતા-માતાએ તેમને ફરીથી હૃદયે ચાંપી દીધાં અને હિત ભરેલી સુંદર શિખામણ અને આશિષ આપ્યાં. ॥૩॥

કહતિ ન સીય સકુચિ મન માહીં । ઇહાઁ બસબ રજનીં ભલ નાહીં ॥
લખિ રુખ રાનિ જનાયઉ રાઊ । હૃદયઁ સરાહત સીલુ સુભાઊ ॥૪॥

સીતાજી કંઈ કહેતાં નથી પરંતુ મનમાં સંકોચાઈ રહ્યાં છે કે રાત્રે [સાસુઓની સેવા છોડીને] અહીં રહેવું ઠીક નથી. રાણી સુનયનાજીએ જાનકીજીનું મન જાણીને (તેમના મનની વાત સમજીને)

રાજા જનકને જણાવી દીધું. પછી બંને પોતાના હૃદયોમાં સીતાજીનાં શીલ અને સ્વભાવની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. ॥ ૪॥

દો૦ – બાર બાર મિલિ ભેંટિ સિય બિદા કીન્હિ સનમાનિ ।
કહી સમય સિર ભરત ગતિ રાનિ સુબાનિ સયાનિ ॥ ૨૮૭॥

રાજા-રાણીએ વારંવાર મળીને (ભેટીને) અને હૃદયે ચાંપીને તથા સન્માન કરીને સીતાજીને વિદાય કર્યાં. ચતુર રાણીએ સમય પામીને રાજાને સુંદર વાણીમાં ભરતજીની દશાનું વર્ણન કર્યું. ॥ ૨૮૭॥

ચૌ૦ – સુનિ ભૂપાલ ભરત બ્યવહારૂ । સોન સુગંધ સુધા સસિ સારૂ ॥
મૂદે સજલ નયન પુલકે તન । સુજસુ સરાહન લગે મુદિત મન ॥ ૧॥

સોનામાં સુગંધ અને [સમુદ્રમાંથી નીકળેલી] સુધામાં ચન્દ્રમાના સત્ત્વ અમૃતની સમાન ભરતજીનો વ્યવહાર સાંભળીને રાજાએ [પ્રેમવિહ્વળ થઈને] પોતાના [પ્રેમાશ્રુઓના] જળથી ભરીને નેત્રોને મીંચી દીધાં (તે ભરતજીના પ્રેમમાં જાણે ધ્યાનસ્થ થઈ ગયા). તે શરીરથી પુલકિત થઈ ગયા અને મનમાં આનંદિત થઈને ભરતજીના સુંદર યશની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. ॥ ૧॥

સાવધાન સુનુ સુમુખિ સુલોચનિ । ભરત કથા ભવ બંધ બિમોચનિ ॥
ધરમ રાજનય બ્રહ્મબિચારૂ । ઈહાઁ જથામતિ મોર પ્રચારૂ ॥ ૨॥

[તે બોલ્યા –] હે સુમુખી! હે સુનયની! સાવધાન થઈને સાંભળો. ભરતજીની કથા સંસારના બંધનોથી છોડાવનાર છે. ધર્મ, રાજનીતિ અને બ્રહ્મવિચાર – આ ત્રણેય વિષયોમાં પોતાની બુદ્ધિને અનુસાર મારી [થોડી-ઘણી] ગતિ છે (અર્થાત્ આ સંબંધે હું કંઈક જાણું છું). ॥ ૨॥

સો મતિ મોરિ ભરત મહિમાહી । કહૈ કાહ છલિ છુઅતિ ન છાઁહી ॥
બિધિ ગનપતિ અહિપતિ સિવ સારદ । કબિ કોબિદ બુધ બુદ્ધિ બિસારદ ॥ ૩॥

તે (ધર્મ, રાજનીતિ અને બ્રહ્મજ્ઞાનમાં પ્રવેશ રાખનારી) મારી બુદ્ધિ ભરતજીના મહિમાનું વર્ણન તો શું કરે? છળ કરીનેય તેની છાયાનેય નથી સ્પર્શી શકતી! બ્રહ્માજી, ગણેશજી, શેષજી, મહાદેવજી, સરસ્વતીજી, કવિ, જ્ઞાની, પંડિત અને બુદ્ધિમાન – ॥ ૩॥

ભરત ચરિત કીરતિ કરતૂતી । ધરમ સીલ ગુન બિમલ બિભૂતી ॥
સમુઝત સુનત સુખદ સબ કાહૂ । સુચિ સુરસરિ રુચિ નિદર સુધાહૂ ॥ ૪॥

હર કોઈને ભરતજીનાં ચરિત્ર, કીર્તિ, કરણી, ધર્મ, શીલ, ગુણ અને નિર્મળ ઐશ્વર્ય સમજવામાં અને સાંભળવામાં સુખ આપનારાં છે અને પવિત્રતામાં ગંગાજીનો તથા સ્વાદ(મધુરતા)માં અમૃતનો પણ તિરસ્કાર કરનારાં છે. ॥ ૪॥

દો૦ – નિરવધિ ગુન નિરુપમ પુરુષુ ભરતુ ભરત સમ જાનિ ।
કહિઅ સુમેરુ કિ સેર સમ કબિકુલ મતિ સકુચાનિ ॥ ૨૮૮॥

ભરતજી અસીમ ગુણસમ્પન્ન અને ઉપમારહિત પુરુષ છે. ભરતજીના સમાન ફક્ત, ભરતજી જ છે એવું જાણો. મેરુ પર્વતને શું સેર (એક સેરનું વજન) બરાબર કહી શકાય છે? એટલે જ (તેમને કોઈ પુરુષની સાથે ઉપમા આપવામાં) કવિસમાજની બુદ્ધિય સંકોચાઈ ગઈ! ॥ ૨૮૮॥

ચૌ૦ – અગમ સબહિ બરનત બરબરની। જિમિ જલહીન મીન ગમુ ધરની॥
ભરત અમિત મહિમા સુનુ રાની। જાનહિં રામુ ન સકહિં બખાની॥ ૧॥

હે શ્રેષ્ઠવર્ણી! ભરતજીના મહિમાનું વર્ણન કરવું સર્વેને માટે એવું જ અગમ છે જેમ જળરહિત પૃથ્વી પર માછલીનું ચાલવું. હે રાણી! સાંભળો, ભરતજીના અપાર મહિમાને એક શ્રીરામચન્દ્રજી જ જાણે છે; તેઓ પણ એનું વર્ણન નથી કરી શકતા. ॥ ૧॥

બરનિ સપ્રેમ ભરત અનુભાઊ। તિય જિય કી રુચિ લખિ કહ રાઊ॥
બહુરહિં લખનુ ભરતુ બન જાહીં। સબ કર ભલ સબ કે મન માહીં॥ ૨॥

આ પ્રમાણે પ્રેમપૂર્વક ભરતજીના પ્રભાવનું વર્ણન કરીને; વળી, પત્નીના મનની રુચિ જાણીને રાજાએ કહ્યું – લક્ષ્મણજી પાછા ફરે અને ભરતજી વનમાં જાય, એમાં સૌનું ભલું છે અને આ જ સૌના મનમાં છે. ॥ ૨॥

દેબિ પરંતુ ભરત રઘુબર કી। પ્રીતિ પ્રતીતિ જાઇ નહિં તરકી॥
ભરતુ અવધિ સનેહ મમતા કી। જદ્યપિ રામુ સીમ સમતા કી॥ ૩॥

પરંતુ હે દેવી! ભરતજી અને શ્રીરામચન્દ્રજીનો પ્રેમ અને એકબીજા પરનો વિશ્વાસ, બુદ્ધિ અને વિચારની સીમામાં નથી આવી શકતા. યદ્યપિ શ્રીરામચન્દ્રજી સમતાની સીમા છે, તથાપિ ભરતજી પ્રેમ અને મમતાની સીમા છે. ॥ ૩॥

પરમારથ સ્વારથ સુખ સારે। ભરત ન સપનેહુઁ મનહુઁ નિહારે॥
સાધન સિદ્ધિ રામ પગ નેહૂ। મોહિ લખિ પરત ભરત મત એહૂ॥ ૪॥

[શ્રીરામચન્દ્રજી પ્રત્યે અનન્ય પ્રેમ છોડીને] ભરતજીએ સમસ્ત પરમાર્થ, સ્વાર્થ અને સુખોની સામે સ્વપ્નમાંય મનથી જોયું નથી. શ્રીરામજીના ચરણોમાં પ્રેમ જ એમનું સાધન છે અને એ જ સિદ્ધિ છે. મને તો ભરતજીનો બસ, આ જ એકમાત્ર સિદ્ધાંત જણાય છે. ॥ ૪॥

દો૦ – ભોરેહુઁ ભરત ન પેલિહહિં મનસહુઁ રામ રજાઇ।
કરિઅ ન સોચુ સનેહ બસ કહેઉ ભૂપ બિલખાઈ॥ ૨૮૯॥

રાજાએ ગળગળા (પ્રેમથી ગદ્ગદ) થઈને કહ્યું – ભરતજી ભૂલમાંય શ્રીરામચન્દ્રજીની આજ્ઞાને મનથી પણ નહીં ટાળે. અતઃ સ્નેહને વશ થઈને ચિંતા ન કરવી જોઈએ. ॥ ૨૮૯॥

ચૌ૦ – રામ ભરત ગુન ગનત સપ્રીતી। નિસિ દંપતિહિ પલક સમ બીતી॥
રાજ સમાજ પ્રાત જુગ જાગે। ન્હાઈ ન્હાઈ સુર પૂજન લાગે॥ ૧॥

શ્રીરામજી અને ભરતજીના ગુણોની પ્રેમપૂર્વક ગણના કરતાં (કહેતાં-સાંભળતાં) પતિ-પત્નીને રાત પલકારાની જેમ વીતી ગઈ. પ્રાતઃકાળે બંને રાજસમાજ જાગ્યા અને નાહી-નાહીને દેવોની પૂજા કરવા લાગ્યા. ॥૧॥

ગે નહાઇ ગુર પહિં રઘુરાઈ। બંદિ ચરન બોલે રુખ પાઈ॥
નાથ ભરતુ પુરજન મહતારી। સોક બિકલ બનબાસ દુખારી॥૨॥

શ્રીરઘુનાથજી સ્નાન કરીને ગુરુ વસિષ્ઠજીની પાસે ગયા અને ચરણોની વંદના કરીને તેમનો સંકેત પામીને બોલ્યા – હે નાથ! ભરત, અવધપુરવાસી તથા માતાઓ, સર્વે શોકથી વ્યાકુળ અને વનવાસથી દુઃખી છે. ॥૨॥

સહિત સમાજ રાઉ મિથિલેસૂ। બહુત દિવસ ભએ સહત કલેસૂ॥
ઉચિત હોઈ સોઈ કિજિઅ નાથા। હિત સબહી કર રૌરેં હાથા॥૩॥

મિથિલાપતિ રાજા જનકજીને પણ સમાજસહિત ક્લેશ સહેતાં ઘણા દિવસ થઈ ગયા. માટે હે નાથ! જે ઉચિત હોય તે જ કરો. આપના જ હાથમાં સર્વેનું હિત છે. ॥૩॥

અસ કહિ અતિ સકુચે રઘુરાઊ। મુનિ પુલકે લખિ સીલુ સુભાઊ॥
તુમ્હ બિનુ રામ સકલ સુખ સાજા। નરક સરિસ દુહુ રાજ સમાજા॥૪॥

આવું કહીને શ્રીરઘુનાથજી અત્યંત સંકોચાઈ ગયા. તેમનાં શીલ-સ્વભાવ જોઈને [પ્રેમ અને આનંદથી] મુનિ વસિષ્ઠજી પુલકિત થઈ ગયા. [તેમણે ખુલ્લા મને કહ્યું –] હે રામ! તમારા વિના [ઘર-બાર આદિ] સંપૂર્ણ સુખોનો સાજ બંને રાજસમાજો માટે નરકની સમાન છે. ॥૪॥

દો૦ – પ્રાન પ્રાન કે જીવ કે જિવ સુખ કે સુખ રામ।
તુમ્હ તજિ તાત સોહાત ગૃહ જિન્હહિ તિન્હહિ બિધિ બામ॥૨૯૦॥

હે રામ! તમે પ્રાણોનાય પ્રાણ, આત્માનાય આત્મા અને સુખનાય સુખ છો. હે તાત! તમને છોડીને જેને ઘર ગમે છે તેમને વિધાતા વિપરીત છે. ॥૨૯૦॥

ચૌ૦ – સો સુખુ કરમુ ધરમુ જરિ જાઊ। જહઁ ન રામ પદ પંકજ ભાઊ॥
જોગુ કુજોગુ ગ્યાનુ અગ્યાનૂ। જહઁ નહિં રામ પેમ પરધાનૂ॥૧॥

જ્યાં શ્રીરામનાં ચરણકમળોમાં પ્રેમ નથી; તે સુખ, કર્મ અને ધર્મ બળી જાય. જેમાં શ્રીરામપ્રેમની પ્રધાનતા નથી, તે યોગ કુયોગ છે અને તે જ્ઞાન અજ્ઞાન છે. ॥૧॥

તુમ્હ બિનુ દુખી સુખી તુમ્હ તેહીં। તુમ્હ જાનહુ જિય જો જેહિ કેહીં॥
રાઉર આયસુ સિર સબહી કેં। બિદિત કૃપાલહિ ગતિ સબ નીકેં॥૨॥

તમારા વિના જ સર્વે દુઃખી છે અને જે સુખી છે તે તમારાથી જ સુખી છે. જે કોઈના ચિત્તમાં જે કંઈ છે તે સર્વ તમે જાણો છો. આપની આજ્ઞા સર્વેના સિરે છે. કૃપાળુ[આપ]ને સર્વેની સ્થિતિની સારી રીતે જાણ છે. ॥૨॥

આપુ આશ્રમહિ ધારિઅ પાઊ। ભયઊ સનેહ સિથિલ મુનિરાઊ॥
કરી પ્રનામુ તબ રામુ સિધાએ। રિષિ ધરિ ધીર જનક પહિં આએ॥૩॥

માટે આપ આશ્રમે પધારો. આટલું કહીને મુનિરાજ સ્નેહથી શિથિલ થઈ ગયા. પછી શ્રીરામજી પ્રણામ કરીને ચાલ્યા ગયા અને ઋષિ વસિષ્ઠજી ધીરજ ધરીને જનકજીની પાસે આવ્યા. ॥૩॥

રામ બચન ગુરુ નૃપહિ સુનાએ। સીલ સનેહ સુભાયઁ સુહાએ॥
મહારાજ અબ કીજિઅ સોઈ। સબ કર ધરમ સહિત હિત હોઈ॥૪॥

ગુરુજીએ શ્રીરામચન્દ્રજીના શીલ અને સ્નેહથી યુક્ત સ્વાભાવિક સુંદર વચન રાજા જનકજીને સંભળાવ્યાં [અને કહ્યું –] હે મહારાજ! હવે એ જ કરો જેમાં સર્વેનું ધર્મસહિત હિત હોય. ॥૪॥

દો૦ – ગ્યાન નિધાન સુજાન સુચિ ધરમ ધીર નરપાલ।
તુમ્હ બિનુ અસમંજસ સમન કો સમરથ એહિ કાલ॥૨૯૧॥

હે રાજન્! તમે જ્ઞાનના ભંડાર, સુજ્ઞ, પવિત્ર અને ધર્મમાં ધીર છો. આ સમયે તમારા વિના આ દુવિધા[દ્વિધા]ને દૂર કરવામાં બીજો કોણ સમર્થ છે? ॥૨૯૧॥

ચૌ૦ – સુનિ મુનિ બચન જનક અનુરાગે। લખિ ગતિ ગ્યાનુ બિરાગુ બિરાગે॥
સિથિલ સનેહઁ ગુનત મન માહીં। આએ ઈહાઁ કીન્હ ભલ નાહીં॥૧॥

મુનિ વસિષ્ઠજીનાં વચન સાંભળીને જનકજી પ્રેમમાં મગ્ન થઈ ગયા. એમની દશા જોઈને જ્ઞાન અને વૈરાગ્યનેય વૈરાગ્ય થઈ ગયો (અર્થાત્ તેમનાં જ્ઞાન-વૈરાગ્ય જાણે છૂટી ગયાં) તે પ્રેમથી શિથિલ થઈ ગયા અને મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યા કે અમે અહીં આવ્યા, આ ઠીક નથી કર્યું. ॥૧॥

રામહિ રાયઁ કહેઉ બન જાના। કીન્હ આપુ પ્રિય પ્રેમ પ્રવાના॥
હમ અબ બન તેં બનહિ પઠાઈ। પ્રમુદિત ફિરબ બિબેક બડ઼ાઈ॥૨॥

રાજા દશરથજીએ શ્રીરામજીને વન જવા માટે કહ્યું અને સ્વયં પોતાના પ્રિયના પ્રેમને પ્રમાણિત (સત્ય) કરી દીધો (પ્રિયવિયોગમાં પ્રાણ ત્યાગી દીધા). પરંતુ આપણે હવે એમને વનથી [વધુ ગાઢ] વનમાં મોકલીને પોતાના વિવેકની પ્રશંસામાં આનંદિત થતાં પાછા ફરીશું. [કે અમને જરાય મોહ નથી; અમે શ્રીરામજીને વનમાં છોડીને ચાલ્યા આવ્યા, દશરથજીની જેમ મૃત્યુ ન પામ્યા!] ॥૨॥

તાપસ મુનિ મહિસુર સુનિ દેખી। ભએ પ્રેમ બસ બિકલ બિસેષી॥
સમઉ સમુઝિ ધરિ ધીરજુ રાજા। ચલે ભરત પહિં સહિત સમાજા॥૩॥

તપસ્વી, મુનિ અને બ્રાહ્મણ આ સર્વે સાંભળીને અને જોઈને પ્રેમવશ ઘણા જ વ્યાકુળ થઈ ગયા. સમયનો વિચાર કરીને રાજા જનકજી ધીરજ ધરીને સમાજસહિત ભરતજી પાસે ચાલ્યા. ॥૩॥

ભરત આઈ આગેં ભઈ લીન્હે। અવસર સરિસ સુઆસન દીન્હે॥
તાત ભરત કહ તેરહુતિ રાઊ। તુમ્હહિ બિદિત રઘુબીર સુભાઊ॥૪॥

ભરતજીએ આવીને એમનું સામૈયું કર્યું (આગળ આવીને તેમનું સ્વાગત કર્યું) અને સમયાનુકૂળ સારાં આસન આપ્યાં. તિરહુતરાજ જનકજી કહેવા લાગ્યા – હે તાત ભરત! તમને શ્રીરામજીનો સ્વભાવ ખબર જ છે. ॥ ૪॥

દો૦ – રામ સત્યબ્રત ધરમ રત સબ કર સીલુ સનેહુ ।
સંકટ સહત સકોચ બસ કહિઅ જો આયસુ દેહુ ॥ ૨૯૨॥

શ્રીરામચન્દ્રજી સત્યવ્રતી અને ધર્મપરાયણ છે, સૌનું શીલ અને સ્નેહ રાખનારા છે. માટે તે સંકોચવશ સંકટ સહી રહ્યા છે. હવે, તમે જે આજ્ઞા આપો, તે તેમને કહેવામાં આવે. ॥ ૨૯૨॥

ચૌ૦ – સુનિ તન પુલકિ નયન ભરિ બારી । બોલે ભરતુ ધીર ધરિ ભારી ॥
પ્રભુ પ્રિય પૂજ્ય પિતા સમ આપૂ । કુલગુરુ સમ હિત માય ન બાપૂ ॥ ૧॥

ભરતજી આ સાંભળીને પુલકિત શરીર થઈ નેત્રોમાં જળ ભરીને ભારે ધૈર્યને ધારણ કરીને બોલ્યા – હે પ્રભો! આપ અમારા પિતાની સમાન પ્રિય અને પૂજ્ય છો અને કુલગુરુ શ્રીવસિષ્ઠજીના સમાન હિતૈષી તો માતા-પિતાય નથી. ॥ ૧॥

કૌસિકાદિ મુનિ સચિવ સમાજૂ । ગ્યાન અંબુનિધિ આપુનુ આજૂ ॥
સિસુ સેવકુ આયસુ અનુગામી । જાનિ મોહિ સિખ દેઇઅ સ્વામી ॥ ૨॥

વિશ્વામિત્રજી આદિ મુનિઓ અને મંત્રીઓનો સમાજ છે અને આજના દિવસે જ્ઞાનના સમુદ્ર આપ પણ ઉપસ્થિત છો. હે સ્વામી! મને આપનો બાળક, સેવક અને આજ્ઞાનુસાર ચાલનારો સમજીને ઉપદેશ આપો. ॥ ૨॥

એહિં સમાજ થલ બૂઝબ રાઉર । મૌન મલિન મૈં બોલબ બાઉર ॥
છોટે બદન કહઉઁ બડ઼િ બાતા । છમબ તાત લખિ બામ બિધાતા ॥ ૩॥

આ સમાજ અને [પુણ્ય] સ્થળમાં આપ[જેવા જ્ઞાની અને પૂજ્ય]નું પૂછવું! છતાંય હું જો મૌન રહું છું તો મલિન ગણાઈશ અને બોલવું તો પાગલપણું મનાશે તોય હું નાના મુખે મોટી વાત કહું છું. હે તાત! વિધાતાને પ્રતિકૂળ જાણીને ક્ષમા કરજો. ॥ ૩॥

આગમ નિગમ પ્રસિદ્ધ પુરાના । સેવા ધરમુ કઠિન જગુ જાના ॥
સ્વામિ ધરમ સ્વારથહિ બિરોધૂ । બૈરુ અંધ પ્રેમહિ ન પ્રબોધૂ ॥ ૪॥

વેદ, શાસ્ત્ર અને પુરાણોમાં પ્રસિદ્ધ છે અને જગત જાણે છે કે સેવાધર્મ ઘણો કઠિન છે. સ્વામીધર્મમાં (સ્વામીના પ્રત્યે કર્તવ્યપાલનમાં) અને સ્વાર્થમાં વિરોધ છે (બંને એક સાથે નથી નભી શકતાં); વેર આંધળું હોય છે અને પ્રેમને જ્ઞાન નથી રહેતું [હું સ્વાર્થવશ કહીશ કે પ્રેમવશ, બંનેમાંય ભૂલ થવાનો ભય છે]. ॥ ૪॥

દો૦ – રાખિ રામ રુખ ધરમુ બ્રતુ પરાધીન મોહિ જાનિ ।
સબ કેં સંમત સર્બ હિત કરિઅ પેમુ પહિચાનિ ॥ ૨૯૩॥

એટલે મને પરાધીન જાણીને (મને ન પૂછીને) શ્રીરામચન્દ્રજીની રુચિ, ધર્મ અને [સત્યના] વ્રતને આધારે જે સર્વને સંમત અને સર્વને માટે હિતકારી થાય તેમ, આપ સૌના પ્રેમને જાણીને તેવું જ કરો. ॥ ૨૯૩॥

ચૌ૦ – ભરત બચન સુનિ દેખિ સુભાઊ। સહિત સમાજ સરાહત રાઊ॥
સુગમ અગમ મૃદુ મંજુ કઠોરે। અરથુ અમિત અતિ આખર થોરે॥ ૧॥

ભરતજીનાં વચન સાંભળીને અને એમનો સ્વભાવ જોઈને સમાજસહિત રાજા જનક એમની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. ભરતજીનાં વચન સુગમ અને અગમ, સુંદર, કોમળ અને કઠોર છે. તેમાં અક્ષર થોડા છે, પરંતુ અર્થ અત્યંત અપાર ભરેલો છે. ॥ ૧॥

જ્યોં મુખુ મુકુર મુકુરુ નિજ પાની। ગહિ ન જાઇ અસ અદભુત બાની॥
ભૂપ ભરતુ મુનિ સહિત સમાજૂ। ગે જહઁ બિબુધ કુમુદ દ્વિજરાજૂ॥ ૨॥

જેમ મુખ [નું પ્રતિબિંબ] દર્પણમાં દેખાય છે અને દર્પણ પોતાના હાથમાં હોય છતાંય તે (મુખનું પ્રતિબિંબ) પકડી નથી શકાતું, તે રીતે ભરતજીની આ અદ્ભુત વાણી પણ પકડી નથી શકાતી. (શબ્દોથી એનો આશય સમજાતો નથી). [કોઈથી કંઈ ઉત્તર આપી શકાયો નહીં]. પછી રાજા જનકજી, ભરતજી તથા મુનિ વસિષ્ઠજી સમાજની સાથે ત્યાં ગયા કે જ્યાં દેવોરૂપી કમળોને ખીલવનાર (સુખ આપનાર) ચન્દ્રરૂપી શ્રીરામજી હતા. ॥ ૨॥

સુનિ સુધિ સોચ બિકલ સબ લોગા। મનહુઁ મીનગન નવ જલ જોગા॥
દેવઁ પ્રથમ કુલગુર ગતિ દેખી। નિરખિ બિદેહ સનેહ બિસેષી॥ ૩॥

આ સમાચાર સાંભળીને સર્વે લોકો શોકથી વ્યાકુળ થઈ ગયા, જેમ નવી (પ્રથમ) વર્ષાના જળના સંયોગથી માછલીઓ વ્યાકુળ થાય છે. દેવતાઓએ પહેલા કુળગુરુ વસિષ્ઠજીની [પ્રેમવિહ્વળ] દશા જોઈ, પછી વિદેહજીના વિશેષ સ્નેહને જોયો; ॥ ૩॥

રામ ભગતિમય ભરતુ નિહારે। સુર સ્વારથી હહરિ હિયઁ હારે॥
સબ કોઉ રામ પેમમય પેખા। ભએ અલેખ સોચ બસ લેખા॥ ૪॥

અને પછી શ્રીરામભક્તિથી ઓતપ્રોત ભરતજીને જોયા. આ સર્વેને જોઈને સ્વાર્થી દેવો ગભરાઈને હૃદયથી હાર માની ગયા (નિરાશ થઈ ગયા). તેમણે સર્વ કોઈને શ્રીરામપ્રેમમાં તરબોળ જોયા. આથી દેવતા એટલા શોકને વશ થઈ ગયા કે જેનો કોઈ હિસાબ નથી. ॥ ૪॥

દો૦ – રામુ સનેહ સકોચ બસ કહ સસોચ સુરરાજુ।
રચહુ પ્રપંચહિ પંચ મિલિ નાહિં ત ભયઉ અકાજુ॥ ૨૯૪॥

દેવરાજ ઇન્દ્ર શોકમાં ભરાઈને કહેવા લાગ્યા કે શ્રીરામચન્દ્રજી તો સ્નેહ અને સંકોચને વશમાં છે એટલે સર્વે લોકો મળીને કંઈ પ્રપંચ (માયા) રચો; નહીંતર કામ બગડ્યું [જ સમજો]. ॥ ૨૯૪॥

ચૌ૦ – સુરન્હ સુમિરિ સારદા સરાહી। દેબિ દેવ સરનાગત પાહી॥
ફેરિ ભરત મતિ કરિ નિજ માયા। પાલુ બિબુધ કુલ કરિ છલ છાયા॥૧॥

દેવોએ સરસ્વતીનું સ્મરણ કરી એમની પ્રશંસા (સ્તુતિ) કરી અને કહ્યું – હે દેવી! દેવો આપના શરણાગત છે, એમની રક્ષા કરો. પોતાની માયા રચીને ભરતજીની બુદ્ધિને ફેરવી નાખો અને છળની છાયા કરીને દેવતાઓના કુળનું પાલન (રક્ષા) કરો. ॥૧॥

બિબુધ બિનય સુનિ દેબિ સયાની। બોલી સુર સ્વારથ જડ઼ જાની॥
મો સન કહહુ ભરત મતિ ફેરૂ। લોચન સહસ ન સૂઝ સુમેરૂ॥૨॥

દેવોની વિનંતી સાંભળીને અને દેવો સ્વાર્થવશ થયેલા હોવાથી તેમને મૂર્ખ જાણીને બુદ્ધિમતી સરસ્વતીજી બોલ્યાં – મને કહી રહ્યા છો કે ભરતજીની મતિ ફેરવી નાખો? હજારો નેત્રોથીય તમને મેરુ નથી દેખાઈ પડતો! ॥૨॥

બિધિ હરિ હર માયા બડ઼િ ભારી। સોઉ ન ભરત મતિ સકઇ નિહારી॥
સો મતિ મોહિ કહત કરુ ભોરી। ચંદિનિ કર કિ ચંડકર ચોરી॥૩॥

બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશની માયા ઘણી પ્રબળ છે. પરંતુ તે પણ ભરતજીની બુદ્ધિ સામે જોઈ નથી શકતી. તે બુદ્ધિને માટે તમે મને કહી રહ્યા છો કે તેને ભોળી કરી નાખો (ભુલામણીમાં નાખી દો)! અરે! ચાંદની શું પ્રચંડ કિરણોવાળા સૂર્યને ચોરી શકે છે? ॥૩॥

ભરત હૃદયઁ સિય રામ નિવાસૂ। તહઁ કિ તિમિર જહઁ તરનિ પ્રકાસૂ॥
અસ કહિ સારદ ગઇ બિધિ લોકા। બિબુધ બિકલ નિસિ માનહુઁ કોકા॥૪॥

ભરતજીના હૃદયમાં શ્રીસીતારામજીનું ધામ છે. જ્યાં સૂર્યનો પ્રકાશ છે, ત્યાં કદી અંધારું રહી શકે છે? આમ કહીને સરસ્વતીજી બ્રહ્મલોકે ચાલ્યા ગયાં. દેવતા એવા વ્યાકુળ થયા જેમ રાત્રિએ ચકવો વ્યાકુળ થાય છે. ॥૪॥

દો૦ – સુર સ્વારથી મલીન મન કીન્હ કુમંત્ર કુઠાટુ।
રચિ પ્રપંચ માયા પ્રબલ ભય ભ્રમ અરતિ ઉચાટુ॥૨૯૫॥

મલિન મનવાળા સ્વાર્થી દેવોએ ખોટી મસલત કરીને બૂરું ષડયંત્ર રચ્યું. પ્રબળ માયાજાળ રચીને ભય, ભ્રમ, અપ્રીતિ અને ઉચ્ચાટન ફેલાવી દીધાં. ॥૨૯૫॥

ચૌ૦ – કરિ કુચાલિ સોચત સુરરાજૂ। ભરત હાથ સબુ કાજુ અકાજૂ॥
ગએ જનકુ રઘુનાથ સમીપા। સનમાને સબ રબિકુલ દીપા॥૧॥

કુચાલ કરીને દેવરાજ ઈન્દ્ર વિચારવા લાગ્યા કે કામનું બનવું-બગડવું સર્વે ભરતજીના હાથમાં છે. આ બાજુ રાજા જનકજી [મુનિ વસિષ્ઠ આદિની સાથે] શ્રીરઘુનાથજીની પાસે ગયા. સૂર્યકુળના દીપક શ્રીરામચન્દ્રજીએ સર્વેનું સન્માન કર્યું. ॥૧॥

સમય સમાજ ધરમ અબિરોધા । બોલે તબ રઘુબંસ પુરોધા ॥
જનક ભરત સંબાદુ સુનાઈ । ભરત કહાઉતિ કહી સુહાઈ ॥ ૨॥

પછી રઘુકુળના પુરોહિત વશિષ્ઠજી સમય, સમાજ અને ધર્મના અવિરોધી (અર્થાત્ અનુકૂળ) વચન બોલ્યા. તેમણે પહેલા જનકજી અને ભરતજીનો સંવાદ સંભળાવ્યો. પછી ભરતજીની કહેલી સુંદર વાતો કહી સંભળાવી. ॥ ૨॥

તાત રામ જસ આયસુ દેહૂ । સો સબુ કરૈ મોર મત એહૂ ॥
સુનિ રઘુનાથ જોરિ જુગ પાની । બોલે સત્ય સરલ મૃદુ બાની ॥ ૩॥

[પછી બોલ્યા –] હે તાત રામ! મારો મત તો આ છે કે તમે જેવી આજ્ઞા આપો, તેવું જ સર્વે કરે! આ સાંભળીને બંને હાથ જોડીને શ્રીરઘુનાથજી સત્ય, સરળ અને કોમળ વાણી બોલ્યા – ॥ ૩॥

બિદ્યમાન આપુનિ મિથિલેસૂ । મોર કહબ સબ ભાઁતિ ભદેસૂ ॥
રાઉર રાય રજાયસુ હોઈ । રાઉરિ સપથ સહી સિર સોઈ ॥ ૪॥

આપના અને મિથિલેશ્વર જનકજીના વિદ્યમાન રહેતાં મારું કંઈક કહેવું સર્વ પ્રકારે અનુચિત છે. આપની અને મહારાજની જે આજ્ઞા હશે; હું આપની શપથ લઈને કહું છું કે તે સાચે જ સર્વેને સિરોધાર્ય હશે. ॥ ૪॥

દો૦ – રામ સપથ સુનિ મુનિ જનકુ સકુચે સભા સમેત ।
સકલ બિલોકત ભરત મુખુ બનઈ ન ઊતરુ દેત ॥ ૨૯૬॥

શ્રીરામચન્દ્રજીની શપથ સાંભળીને સભાની સાથે મુનિ અને જનકજી સંકોચાઈ ગયા (સ્તબ્ધ રહી ગયા). કોઈથી ઉત્તર આપી નથી શકાતો. સર્વે લોકો ભરતજીના મુખ સામે જોઈ રહ્યા છે. ॥ ૨૯૬॥

ચૌ૦ – સભા સકુચ બસ ભરત નિહારી । રામ બંધુ ધરિ ધીરજુ ભારી ॥
કુસમઉ દેખિ સનેહુ સઁભારા । બઢ઼ત બિંધિ જિમિ ઘટજ નિવારા ॥ ૧॥

ભરતજીએ સભાને સંકોચને વશ જોઈ. રામબંધુ(ભરતજી)એ મોટા ભારે ધૈર્યને ધારણ કરીને કુસમય જાણીને પોતાના [ઊભરાતાં] પ્રેમને રોક્યો, જેમ વધતાં વિંધ્યાચળને અગસ્ત્યજીએ રોક્યો હતો. ॥ ૧॥

સોક કનકલોચન મતિ છોની । હરી બિમલ ગુન ગન જગજોની ॥
ભરત બિબેક બરાહઁ બિસાલા । અનાયાસ ઉધરી તેહિ કાલા ॥ ૨॥

શોકરૂપી હિરણ્યાક્ષે [સમસ્ત સભાની] બુદ્ધિરૂપી પૃથ્વીને હરી લીધી જે બુદ્ધિ વિમલ ગુણસમૂહરૂપી જગતની યોનિ (ઉત્પન્ન કરનારી) હતી. તે જ વખતે ભરતજીના વિવેકરૂપી વિશાળ વરાહે (વરાહરૂપધારી ભગવાને) [શોકરૂપી હિરણ્યાક્ષને નષ્ટ કરી] વિના પરિશ્રમે જ એનો ઉદ્ધાર કરી નાખ્યો! ॥ ૨॥

કરિ પ્રનામુ સબ કહઁ કર જોરે। રામુ રાઉ ગુર સાધુ નિહોરે॥
છમબ આજુ અતિ અનુચિત મોરા। કહઉઁ બદન મૃદુ બચન કઠોરા॥ ૩॥

ભરતજીએ પ્રણામ કરીને સર્વ પ્રત્યે હાથ જોડ્યા; તથા શ્રીરામચન્દ્રજી, રાજા જનકજી, ગુરુ વસિષ્ઠજી અને સાધુ-સંત સર્વેને વિનંતી કરી અને કહ્યું – આજે મારા આ અત્યંત અનુચિત આચરણને ક્ષમા કરજો. હું કોમળ (નાના) મુખથી કઠોર (ધૃષ્ટતાપૂર્ણ) વચન કહી રહ્યો છું. ॥ ૩॥

હિયઁ સુમિરી સારદા સુહાઈ। માનસ તેં મુખ પંકજ આઈ॥
બિમલ બિબેક ધરમ નય સાલી। ભરત ભારતી મંજુ મરાલી॥ ૪॥

પછી તેમણે હૃદયમાં સોહામણા સરસ્વતીજીનું સ્મરણ કર્યું. તે માનસમાંથી (તેમના મનરૂપી માનસરોવરમાંથી) એમના મુખારવિંદ ઉપર આવી બિરાજ્યાં. નિર્મળ વિવેક, ધર્મ અને નીતિથી યુક્ત ભરતજીની વાણી સુંદર હંસી [ના સમાન ગુણ-દોષનું વિવેચન કરનારી] છે. ॥ ૪॥

દો૦ – નિરખિ બિબેક બિલોચનન્હિ સિથિલ સનેહઁ સમાજુ।
કરિ પ્રનામુ બોલે ભરતુ સુમિરિ સીય રઘુરાજુ॥ ૨૯૭॥

વિવેકનાં નેત્રોથી સમસ્ત સમાજને પ્રેમથી શિથિલ જોઈ, સર્વેને પ્રણામ કરી, શ્રીસીતાજી અને શ્રીરઘુનાથજીનું સ્મરણ કરીને ભરતજી બોલ્યા – ॥ ૨૯૭॥

ચૌ૦ – પ્રભુ પિતુ માતુ સુહૃદ ગુર સ્વામી। પૂજ્ય પરમ હિત અંતરજામી॥
સરલ સુસાહિબુ સીલ નિધાનૂ। પ્રનતપાલ સર્બગ્ય સુજાનૂ॥ ૧॥

હે પ્રભુ! આપ પિતા, માતા, સુહૃદ (મિત્ર), ગુરુ, સ્વામી, પૂજ્ય, પરમ હિતૈષી અને અંતર્યામી છો. સરળહૃદય, શ્રેષ્ઠ માલિક, શીલના ભંડાર, શરણાગતોની રક્ષા કરનારા, સર્વજ્ઞ, સુજ્ઞ, ॥ ૧॥

સમરથ સરનાગત હિતકારી। ગુનગાહકુ અવગુન અઘ હારી॥
સ્વામિ ગોસાઁઇહિ સરિસ ગોસાઈ। મોહિ સમાન મૈં સાઈં દોહાઈ॥ ૨॥

સમર્થ, શરણાગતનું હિત કરનારા, ગુણોનું આદર કરનારા અને અવગુણો તથા પાપોને હરનારા છો. હે ગોસાઈં! આપ જેવા સ્વામી, આપ જ છો અને સ્વામીની સાથે દ્રોહ કરવામાં મારા જેવો હું જ છું. ॥ ૨॥

પ્રભુ પિતુ બચન મોહ બસ પેલી। આયઉઁ ઇહાઁ સમાજુ સકેલી॥
જગ ભલ પોચ ઊઁચ અરુ નીચૂ। અમિઅ અમરપદ માહુરુ મીચૂ॥ ૩॥

હું મોહવશ પ્રભુ(આપ)નાં અને પિતાજીનાં વચનોનું ઉલ્લંઘન કરીને અને સમાજને એકત્ર કરી અહીં આવ્યો છું. જગતમાં ભલા-બૂરા, ઊંચા અને નીચા, અમરત્વ આપનાર અમૃત અને મૃત્યુ આપનાર વિષ આદિ – ॥ ૩॥

રામ રજાઇ મેટ મન માહીં। દેખા સુના કતહુઁ કોઉ નાહીં॥
સો મૈં સબ બિધિ કીન્હિ ઢિઠાઈ। પ્રભુ માની સનેહ સેવકાઈ॥ ૪॥

કોઈએ પણ ક્યાંય એવું નથી જોયું–સાંભળ્યું જે મનમાંય શ્રીરામચન્દ્રજીની આજ્ઞા ટાળી દે. મેં બધી રીતે એ જ ધૃષ્ટતા કરી, પરંતુ પ્રભુએ એ ધૃષ્ટતાને સ્નેહ અને સેવા માની લીધાં! ॥ ૪॥

દો૦ – કૃપાઁ ભલાઈં આપની નાથ કીન્હ ભલ મોર ।
દૂષન ભે ભૂષન સરિસ સુજસુ ચારુ ચહુ ઓર ॥ ૨૯૮॥

હે નાથ! આપે આપની કૃપા અને ભલાઈથી મારું ભલું કર્યું, જેનાથી મારા દૂષણ (દોષ) પણ ભૂષણ (ગુણ) સમાન થઈ ગયા અને ચારેય બાજુ મારો સુંદર યશ છવાઈ ગયો. ॥ ૨૯૮॥

ચૌ૦ – રાઉરિ રીતિ સુબાનિ બડ઼ાઈ । જગત બિદિત નિગમાગમ ગાઈ ॥
ક્રૂર કુટિલ ખલ કુમતિ કલંકી । નીચ નિસીલ નિરીસ નિસંકી ॥ ૧॥

હે નાથ! આપની રીતિ અને સુંદર સ્વભાવનો મહિમા જગતમાં પ્રસિદ્ધ છે, અને વેદ-શાસ્ત્રોએ ગાયો છે. જે ક્રૂર, કુટિલ, દુષ્ટ, કુબુદ્ધિ, કલંકી, નીચ, શીલરહિત, નિરીશ્વરવાદી (નાસ્તિક) અને નિઃશંક (નીડર) છે, ॥ ૧॥

તેઉ સુનિ સરન સામુહેં આએ । સકૃત પ્રનામુ કિહેં અપનાએ ॥
દેખિ દોષ કબહુઁ ન ઉર આને । સુનિ ગુન સાધુ સમાજ બખાને ॥ ૨॥

તેમને પણ આપની શરણમાં સન્મુખ આવ્યા સાંભળીને એકવાર પ્રણામ કરવાથી જ અપનાવી લીધા. તેમના (શરણાગતોના) દોષોને જોઈને પણ આપ ક્યારેય હૃદયમાં નથી લાવ્યા અને તેમના ગુણોને સાંભળીને સાધુઓના સમાજમાં એમનાં વખાણ કર્યાં. ॥ ૨॥

કો સાહિબ સેવકહિ નેવાજી । આપ સમાજ સાજ સબ સાજી ॥
નિજ કરતૂતિ ન સમુઝિઅ સપનેં । સેવક સકુચ સોચુ ઉર અપનેં ॥ ૩॥

આવા સેવક પર કૃપા કરનારા સ્વામી કોણ છે જે પોતે જ સેવકનો સમસ્ત સાજ-સામાન સજાવી દે (એમની બધી આવશ્યકતાઓને પૂરી કરી નાખે) અને સ્વપ્નમાંય પોતાની કોઈ કરણી ન સમજીને (અર્થાત્ મેં સેવકને માટે કંઈક કર્યું છે એમ ન જાણીને) ઊલટા સેવકને સંકોચ થશે, એવો વિચાર પોતાના હૃદયમાં રાખે! ॥ ૩॥

સો ગોસાઈં નહિં દૂસર કોપી । ભુજા ઉઠાઇ કહઉઁ પન રોપી ॥
પસુ નાચત સુક પાઠ પ્રબીના । ગુન ગતિ નટ પાઠક આધીના ॥ ૪॥

હું ભુજા ઉઠાવીને અને પ્રણ (પ્રતિજ્ઞા) કરીને કહું છું, આવો સ્વામી આપના સિવાય બીજો કોઈ નથી. [વાંદરા આદિ] પશુ નાચતાં અને પોપટ [શીખેલા] પાઠમાં પ્રવીણ થઈ જાય છે. પરંતુ પોપટના [પાઠપ્રવીણતા રૂપ] ગુણ અને પશુના નાચવાની ગતિ [ક્રમશઃ] ભણાવનાર અને નચાવનારને આધીન છે. ॥ ૪॥

દો૦ – યોં સુધારિ સનમાનિ જન કિએ સાધુ સિરમોર ।
કો કૃપાલ બિનુ પાલિહૈ બિરદાવલિ બરજોર ॥ ૨૯૯॥

આ પ્રમાણે પોતાના સેવકોની [બગડેલી] વાત સુધારીને અને સન્માન આપીને આપે તેમને સાધુઓના શિરોમણિ બનાવી દીધા! કૃપાળુ(આપ)ના સિવાય પોતાની બિરુદાવલીનું બીજું કોણ જબરજસ્તીથી (હઠપૂર્વક) પાલન કરશે? ॥ ૨૯૯॥

ચૌ૦ – સોક સનેહઁ કિ બાલ સુભાએઁ। આયઉઁ લાઇ રજાયસુ બાએઁ ॥
તબહુઁ કૃપાલ હેરિ નિજ ઓરા। સબહિ ભાઁતિ ભલ માનેઉ મોરા ॥ ૧॥

હું શોકથી કે સ્નેહથી કે બાળકસ્વભાવથી આજ્ઞાને ઉલ્લંઘીને (ન માનીને) ચાલ્યો આવ્યો. તોય કૃપાળુ સ્વામીએ (આપે) પોતાની સામે જોઈને સર્વે પ્રકારે મારું ભલું જ માન્યું (મારા આ અનુચિત કાર્યને યોગ્ય જ માન્યું). ॥ ૧॥

દેખેઉઁ પાય સુમંગલ મૂલા। જાનેઉઁ સ્વામિ સહજ અનુકૂલા ॥
બડ઼ેં સમાજ બિલોકેઉઁ ભાગૂ। બડ઼ીં ચૂક સાહિબ અનુરાગૂ ॥ ૨॥

મેં સુંદર મંગળોના મૂળ આપના ચરણોનાં દર્શન કર્યાં અને આ જાણી લીધું કે સ્વામી મારા પર સ્વભાવથી જ અનુકૂળ છે. આ મોટા સમાજમાં પોતાના ભાગ્યને જોયું કે આટલી મોટી ચૂક થવા છતાંય સ્વામીનો મારા પર કેટલો અનુરાગ છે! ॥ ૨॥

કૃપા અનુગ્રહુ અંગુ અઘાઈ। કીન્હિ કૃપાનિધિ સબ અધિકાઈ ॥
રાખા મોર દુલાર ગોસાઈં। અપનેં સીલ સુભાયઁ ભલાઈં ॥ ૩॥

કૃપાનિધાને મારા પર સાંગોપાંગ ભરપેટ કૃપા અને અનુગ્રહ, સર્વે અધિક જ કર્યા છે (અર્થાત્ હું જેને જરાય લાયક ન હતો એનાથી અધિક સર્વાંગપૂર્ણ કૃપા આપે મારા પર કરી છે.) હે ગોસાઈં! આપે આપના શીલ, સ્વભાવ અને ભલાઈથી મારો સ્નેહ રાખ્યો. ॥ ૩॥

નાથ નિપટ મૈં કીન્હિ ઢિઠાઈ। સ્વામિ સમાજ સકોચ બિહાઈ ॥
અબિનય બિનય જથારુચિ બાની। છમિહિ દેઉ અતિ આરતિ જાની ॥ ૪॥

હે નાથ! મેં સ્વામી અને સમાજના સંકોચને છોડીને અવિનય કે વિનયભરી જેવી રુચિ થઈ તેવી જ વાણી કહીને સર્વથા ધૃષ્ટતા કરી છે. હે દેવ! મારા આર્તભાવ (આતુરતા)ને જાણીને આપ ક્ષમા કરશો. ॥ ૪॥

દો૦ – સુહૃદ સુજાન સુસાહિબહિ બહુત કહબ બડ઼િ ખોરિ ।
આયસુ દેઇઅ દેવ અબ સબઇ સુધારી મોરિ ॥ ૩૦૦॥

સુહૃદ (વિના હેતુએ હિત કરનારા), બુદ્ધિમાન અને શ્રેષ્ઠ માલિકને ઘણું કહેવું મોટો અપરાધ છે. માટે હે દેવ! હવે આપ મને આજ્ઞા આપો, આપે મારી સર્વે વાત સુધારી દીધી. ॥ ૩૦૦॥

ચૌ૦ – પ્રભુ પદ પદુમ પરાગ દોહાઈ। સત્ય સુકૃત સુખ સીવઁ સુહાઈ ॥
સો કરિ કહઉઁ હિએ અપને કી। રુચિ જાગત સોવત સપને કી ॥ ૧॥

પ્રભુ(આપ)નાં ચરણકમળોની રજ, જે સત્ય, સુકૃત (પુણ્ય) અને સુખની સોહામણી સીમા (અવધિ) છે, તેની દુહાઈ કરીને હું પોતાના હૃદયની જાગતા, ઊંઘતા અને સ્વપ્નમાંય બની રહેનારી રુચિ (ઇચ્છા) કહું છું. ॥૧॥

સહજ સનેહઁ સ્વામિ સેવકાઈ। સ્વારથ છલ ફલ ચારિ બિહાઈ॥
અગ્યા સમ ન સુસાહિબ સેવા। સો પ્રસાદુ જન પાવૈ દેવા॥૨॥

તે રુચિ છે – કપટ, સ્વાર્થ અને [અર્થ-ધર્મ-કામ મોક્ષરૂપ] ચારે ફળોને છોડીને સ્વાભાવિક પ્રેમથી સ્વામીની સેવા કરવી. આજ્ઞાપાલન સમાન સ્વામીની બીજી કોઈ શ્રેષ્ઠ સેવા નથી. હે દેવ! હવે એ જ આજ્ઞારૂપ પ્રસાદ સેવકને મળી જાય. ॥૨॥

અસ કહિ પ્રેમ બિબસ ભએ ભારી। પુલક સરીર બિલોચન બારી॥
પ્રભુ પદ કમલ ગહે અકુલાઈ। સમઉ સનેહુ ન સો કહિ જાઈ॥૩॥

ભરતજી આવું કહીને પ્રેમને ઘણા વિવશ થઈ ગયા. શરીર પુલકિત થઈ ઊઠ્યું, નેત્રોમાં [પ્રેમાશ્રુઓનું] જળ ભરાઈ આવ્યું. અકળાઈને તેમણે પ્રભુ શ્રીરામચન્દ્રજીનાં ચરણકમળ પકડી લીધાં. તે સમયને અને સ્નેહને વર્ણવી નથી શકાતો. ॥૩॥

કૃપાસિંધુ સનમાનિ સુબાની। બૈઠાએ સમીપ ગહિ પાની॥
ભરત બિનય સુનિ દેખિ સુભાઊ। સિથિલ સનેહઁ સભા રઘુરાઊ॥૪॥

કૃપાસિંધુ શ્રીરામચન્દ્રજીએ સુંદર વાણીથી ભરતજીનું સન્માન કરીને હાથ પકડીને પોતાની પાસે બેસાડી દીધા. ભરતજીની વિનંતી સાંભળીને અને એમનો સ્વભાવ જોઈને સમસ્ત સભા અને શ્રીરઘુનાથજી સ્નેહથી શિથિલ થઈ ગયાં. ॥૪॥

છં૦ – રઘુરાઉ સિથિલ સનેહઁ સાધુ સમાજ મુનિ મિથિલા ધની।
મન મહુઁ સરાહત ભરત ભાયપ ભગતિ કી મહિમા ઘની॥
ભરતહિ પ્રસંસત બિબુધ બરષત સુમન માનસ મલિન સે।
તુલસી બિકલ સબ લોગ સુનિ સકુચે નિસાગમ નલિન સે॥

શ્રીરઘુનાથજી, સાધુઓનો સમાજ, મુનિ વસિષ્ઠજી અને મિથિલાપતિ જનકજી સ્નેહથી શિથિલ થઈ ગયા. સર્વે મનમાં ને મનમાં ભરતજીના બંધુત્વ અને એમની ભક્તિના અતિશય મહિમાની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. દેવતાઓ મલિન જેવા મનથી ભરતજીની પ્રશંસા કરતાં એમની ઉપર ફૂલ વરસાવવા લાગ્યા. તુલસીદાસજી કહે છે – સર્વે લોક ભરતજીનું ભાષણ સાંભળીને વ્યાકુળ થઈ ગયા અને એવા સંકોચાઈ ગયા જેમ રાત્રિના આગમનથી કમળ! ॥૫॥

સો૦ – દેખિ દુખારી દીન દુહુ સમાજ નર નારિ સબ।
મઘવા મહા મલીન મુએ મારિ મંગલ ચહત॥૩૦૧॥

બંને સમાજોનાં સર્વે નર-નારીઓને દીન અને દુ:ખી જોઈને મહામલિન મનવાળો ઇન્દ્ર મરેલાઓને મારીને પોતાનું મંગળ ઇચ્છે છે. ॥૩૦૧॥

ચૌ૦ – કપટ કુચાલિ સીવઁ સુરરાજૂ । પર અકાજ પ્રિય આપન કાજૂ ॥
કાક સમાન પાકરિપુ રીતી । છલી મલીન કતહુઁ ન પ્રતીતી ॥ ૧॥

દેવરાજ ઈન્દ્ર કપટ અને કુચાલની સીમા છે. તેને પારકી હાનિ અને પોતાનો લાભ જ પ્રિય છે. ઈન્દ્રની રીતિ કાગડાના જેવી છે. તે કપટી અને મલિન મનવાળો છે, એને ક્યાંય કોઈની ઉપર વિશ્વાસ નથી. ॥ ૧॥

પ્રથમ કુમત કરિ કપટુ સઁકેલા । સો ઉચાટુ સબ કેં સિર મેલા ॥
સુરમાયાઁ સબ લોગ બિમોહે । રામ પ્રેમ અતિસય ન બિછોહે ॥ ૨॥

પહેલા તો કુમત (બૂરો વિચાર) કરીને કપટને ભેગું કર્યું (અનેક પ્રકારે કપટના સાજ સજ્યા). પછી તે (કપટજનિત) ઉચાટ સર્વેના સિરે નાખી દીધો. પછી દેવમાયાથી સર્વે લોકોને વિશેષરૂપે મોહિત કરી દીધા. પરંતુ શ્રીરામચન્દ્રજીના પ્રેમથી એમનો અત્યંત વિયોગ ન થયો. (અર્થાત્ તેમનો શ્રીરામજીના પ્રત્યે પ્રેમ કંઈક તો બનેલો જ રહ્યો). ॥ ૨॥

ભય ઉચાટ બસ મન થિર નાહીં । છન બન રુચિ છન સદન સોહાહીં ॥
દુબિધ મનોગતિ પ્રજા દુખારી । સરિત સિંધુ સંગમ જનુ બારી ॥ ૩॥

ભય અને ઉચાટને વશ કોઈનું મન સ્થિર નથી. ક્ષણમાં એમની વનમાં રહેવાની ઈચ્છા થાય છે અને ક્ષણમાં એમને ઘર સારાં લાગવા માંડે છે. મનની આ પ્રમાણેની દુવિધામય સ્થિતિથી પ્રજા દુઃખી થઈ રહી છે. જાણે નદી અને સમુદ્રના સંગમનું જળ ક્ષુબ્ધ થઈ રહ્યું હોય. (જેમ નદી અને સમુદ્રના સંગમનું જળ સ્થિર નથી રહેતું, ક્યારેક અહીં આવે અને ક્યારેક ત્યાં જાય છે, તે પ્રમાણેની દશા પ્રજાના મનની થઈ ગઈ). ॥ ૩॥

દુચિત કતહુઁ પરિતોષુ ન લહહીં । એક એક સન મરમુ ન કહહીં ॥
લખિ હિયઁ હઁસિ કહ કૃપાનિધાનૂ । સરિસ સ્વાન મઘવાન જુબાનૂ ॥ ૪॥

ચિત્ત બેતરફી થઈ જવાના લીધે તેઓ ક્યાંય સંતોષ નથી પામતા અને એકબીજાને પોતાનો મર્મ પણ નથી કહેતા. કૃપાનિધાન શ્રીરામચન્દ્રજી આ દશા જોઈને હૃદયમાં હસીને કહેવા લાગ્યા – કૂતરો, ઈન્દ્ર અને નવયુવક (કામી પુરુષ) એકસરખા (એક જ સ્વભાવના) છે. [પાણિનીય વ્યાકરણ મુજબ શ્વન, યુવન્ અને મઘવન્ શબ્દોનાં રૂપ પણ એકસરખાં જ હોય છે]. ॥ ૪॥

દો૦ – ભરતુ જનકુ મુનિજન સચિવ સાધુ સચેત બિહાઈ ।
લાગિ દેવમાયા સબહિ જથાજોગુ જનુ પાઈ ॥ ૩૦૨॥

ભરતજી, જનકજી, મુનિજન, મંત્રી અને જ્ઞાની સાધુ-સંતોને છોડીને અન્ય સર્વે પર, જે મનુષ્યને જે યોગ્ય (જે પ્રકૃતિ અને જે સ્થિતિના) હતા, તેના પર તેવી જ દેવમાયા લાગી ગઈ. ॥ ૩૦૨॥

ચૌ૦ – કૃપાસિંધુ લખિ લોગ દુખારે । નિજ સનેહઁ સુરપતિ છલ ભારે ॥
સભા રાઉ ગુર મહિસુર મંત્રી । ભરત ભગતિ સબ કૈ મતિ જંત્રી ॥ ૧॥

કૃપાસિંધુ શ્રીરામચન્દ્રજીએ લોકોને પોતાના સ્નેહ અને દેવરાજ ઇન્દ્રના ભારે છળથી દુઃખી જોયા. સભા, રાજા જનક, ગુરુ, બ્રાહ્મણ અને મન્ત્રી આદિ સર્વેની બુદ્ધિને ભરતજીની ભક્તિએ મેખ મારી દીધી. અર્થાત્ સર્વેને નિરુત્તર કરી દીધા. ॥ ૧॥

રામહિ ચિતવત ચિત્ર લિખે સે। સકુચત બોલત બચન સિખે સે॥
ભરત પ્રીતિ નતિ બિનય બડ઼ાઈ। સુનત સુખદ બરનત કઠિનાઈ॥ ૨॥

સર્વે લોકો ચિત્રમાં દોર્યા હોય તે રીતે શ્રીરામચન્દ્રજીની સામે જોઈ રહ્યા છે. સંકોચાતાં શિખવાડ્યાં હોય એવાં જ વચન બોલે છે. ભરતજીની પ્રીતિ, નમ્રતા, વિનય અને મોટાઈ સાંભળવામાં સુખ આપનાર છે, પરંતુ એમનું વર્ણન કરવામાં કઠિનતા છે. ॥ ૨॥

જાસુ બિલોકિ ભગતિ લવલેસૂ। પ્રેમ મગન મુનિગન મિથિલેસૂ॥
મહિમા તાસુ કહૈ કિમિ તુલસી। ભગતિ સુભાયઁ સુમતિ હિયઁ હુલસી॥ ૩॥

જેમની ભક્તિનો લવલેશ જોઈને મુનિગણ અને મિથિલેશ્વર જનકજી પ્રેમમાં મગ્ન થઈ ગયા, તે ભરતજીનો મહિમા તુલસીદાસ કેવી રીતે કહે? તેમની ભક્તિ અને સુંદર સ્વભાવથી [કવિના] હૃદયમાં સુબુદ્ધિ ઉલ્લાસ પામી રહી છે (વિકસિત થઈ રહી છે). ॥ ૩॥

આપુ છોટિ મહિમા બડ઼િ જાની। કબિકુલ કાનિ માનિ સકુચાની॥
કહિ ન સકતિ ગુન રુચિ અધિકાઈ। મતિ ગતિ બાલ બચન કી નાઈ॥ ૪॥

પરંતુ તે બુદ્ધિ પોતાને નાની અને ભરતજીના મહિમાને મોટો જાણીને કવિ પરમ્પરાની મર્યાદાઓ જાણીને સંકોચાઈ ગઈ (તેનું વર્ણન કરવાનું સાહસ ન કરી શકી). તેની ગુણોમાં રુચિ તો ઘણી છે પણ તેને કહી નથી શકતી. બુદ્ધિની ગતિ બાળકનાં વચનોની જેવી થઈ ગઈ (તે કુંઠિત થઈ ગઈ)! ॥ ૪॥

દો૦— ભરત બિમલ જસુ બિમલ બિધુ સુમતિ ચકોરકુમારિ।
ઉદિત બિમલ જન હૃદય નભ એકટક રહી નિહારિ॥ ૩૦૩॥

ભરતજીનો નિર્મળ યશ નિર્મળ ચન્દ્રમા છે અને કવિની સુબુદ્ધિ ચકોરી છે, જે ભક્તોના હૃદયરૂપી નિર્મળ આકાશમાં એ ચન્દ્રમાને ઉદિત જોઈને તેની સામે એકટશે જોતી જ રહી ગઈ! [પછી એનું વર્ણન કોણ કરે?] ॥ ૩૦૩॥

ચૌ૦— ભરત સુભાઉ ન સુગમ નિગમહૂઁ। લઘુ મતિ ચાપલતા કબિ છમહૂઁ॥
કહત સુનત સતિ ભાઉ ભરત કો। સીય રામ પદ હોઇ ન રત કો॥ ૧॥

ભરતજીના સ્વભાવનું વર્ણન વેદોને માટેય સુગમ નથી. [માટે] મારી તુચ્છ બુદ્ધિની ચંચળતાને કવિ લોકો ક્ષમા કરે! ભરતજીના સદ્ભાવને કહેતાં-સાંભળતાં કયો મનુષ્ય શ્રીસીતારામજીના ચરણોમાં અનુરક્ત નહીં થઈ જાય! ॥ ૧॥

સુમિરત ભરતહિ પ્રેમુ રામ કો। જેહિ ન સુલભુ તેહિ સરિસ બામ કો॥
દેખિ દયાલ દસા સબહી કી। રામ સુજાન જાનિ જન જી કી॥ ૨॥

ભરતજીનું સ્મરણ કરવાથી જેને શ્રીરામજીનો પ્રેમ સુલભ ન થયો, તેના જેવો વામ (અભાગિયો) બીજો કોણ હશે? દયાળુ અને સુજ્ઞ શ્રીરામજીએ સર્વેની દશા જોઈને અને ભક્ત (ભરતજી)ના હૃદયની સ્થિતિ જાણીને; ॥ ૨॥

ધરમ ધુરીન ધીર નય નાગર। સત્ય સનેહ સીલ સુખ સાગર॥
દેસુ કાલુ લખિ સમઉ સમાજૂ। નીતિ પ્રીતિ પાલક રઘુરાજૂ॥ ૩॥

ધર્મધુરંધર, ધીર, નીતિમાં ચતુર; સત્ય, સ્નેહ, શીલ અને સુખના સમુદ્ર; નીતિ અને પ્રીતિનું પાલન કરનારા શ્રીરઘુનાથજી દેશ, કાળ, અવસર અને સમાજને જોઈને, ॥ ૩॥

બોલે બચન બાનિ સરબસુ સે। હિત પરિનામ સુનત સસિ રસુ સે॥
તાત ભરત તુમ્હ ધરમ ધુરીના। લોક બેદ બિદ પ્રેમ પ્રબીના॥ ૪॥

[તે પ્રમાણે] આવાં વચન બોલ્યા જે જાણે કે વાણીનાં સર્વસ્વ હતાં, પરિણામમાં હિતકારી હતાં અને સાંભળવામાં ચન્દ્રમાના રસ (અમૃત) સમાન હતા. [તેમણે કહ્યું –] હે તાત ભરત! તમે ધર્મની ધુરાને ધારણ કરનારા છો, લોક અને વેદ બંનેને જાણનારા અને પ્રેમમાં પ્રવીણ છો. ॥ ૪॥

દો૦– કરમ બચન માનસ બિમલ તુમ્હ સમાન તુમ્હ તાત।
ગુર સમાજ લઘુ બંધુ ગુન કુસમયઁ કિમિ કહિ જાત॥ ૩૦૪॥

હે તાત! કર્મથી, વચનથી અને મનથી નિર્મળ તમારા જેવા તમે જ છો. ગુરુજનોના સમાજમાં અને આવા કુસમયમાં નાના ભાઈના ગુણ કઈ રીતે કહી શકાય છે? ॥ ૩૦૪॥

ચૌ૦– જાનહુ તાત તરનિ કુલ રીતી। સત્યસંધ પિતુ કીરતિ પ્રીતી॥
સમઉ સમાજુ લાજ ગુરજન કી। ઉદાસીન હિત અનહિત મન કી॥ ૧॥

હે તાત! તમે સૂર્યકુળની રીતિને, સત્યપ્રતિજ્ઞ પિતાજીની કીર્તિ અને પ્રીતિને, સમય, સમાજ અને ગુરુજનોની લજ્જા(મર્યાદા)ને તથા ઉદાસીન (તટસ્થ), મિત્ર અને શત્રુ સર્વેના મનની વાતને જાણો છો. ॥ ૧॥

તુમ્હહિ બિદિત સબહી કર કરમૂ। આપન મોર પરમ હિત ધરમૂ॥
મોહિ સબ ભાઁતિ ભરોસ તુમ્હારા। તદપિ કહઉઁ અવસર અનુસારા॥ ૨॥

તમને સર્વેનાં કર્મો(કર્તવ્યો)ના અને પોતાના તથા મારા પરમ હિતકારી ધર્મનું જ્ઞાન છે. જોકે મને તમારો સર્વ પ્રકારે ભરોસો છે, તો પણ હું સમયને અનુસાર કંઈક કહું છું. ॥ ૨॥

તાત તાત બિનુ બાત હમારી। કેવલ ગુરકુલ કૃપાઁ સઁભારી॥
નતરુ પ્રજા પરિજન પરિવારૂ। હમહિ સહિત સબુ હોત ખુઆરૂ॥ ૩॥

હે તાત! પિતાજી વિના (એમની અનુપસ્થિતિમાં) અમારી વાત કેવળ કુલગુરુ વસિષ્ઠજીની કૃપાએ જ સંભાળી રાખી છે; નહીંતર તો અમારા સાથે પ્રજા, કુટુમ્બ, પરિવાર સર્વે બરબાદ થઈ જાત. ॥ ૩॥

જૌં બિનુ અવસર અથવઁ દિનેસૂ। જગ કેહિ કહહુ ન હોઇ કલેસૂ॥
તસ ઉતપાતુ તાત બિધિ કીન્હા। મુનિ મિથિલેસ રાખિ સબુ લીન્હા॥૪॥

જો કટાણે (સંધ્યાથી પૂર્વે જ) સૂર્ય અસ્ત થઈ જાય, તો કહો જગતમાં કોને ક્લેશ નહીં થાય? હે તાત! એ જ પ્રકારનો ઉત્પાત વિધાતાએ આ (પિતાના અકાળ મૃત્યુથી) કર્યો છે. પણ મુનિ મહારાજે તથા મિથિલેશ્વરે સર્વેને બચાવી લીધા. ॥૪॥

દો૦– રાજ કાજ સબ લાજ પતિ ધરમ ધરનિ ધન ધામ।
ગુર પ્રભાઉ પાલિહિ સબહિ ભલ હોઇહિ પરિનામ॥૩૦૫॥

રાજ્યના સર્વ કાર્ય, લજ્જા, પ્રતિષ્ઠા, ધર્મ, પૃથ્વી, ધન, ઘર – આ સર્વેનું પાલન (રક્ષણ) ગુરુજીનો પ્રભાવ (સામર્થ્ય) કરશે અને પરિણામ શુભ થશે. ॥૩૦૫॥

ચૌ૦– સહિત સમાજ તુમ્હાર હમારા। ઘર બન ગુર પ્રસાદ રખવારા॥
માતુ પિતા ગુર સ્વામિ નિદેસૂ। સકલ ધરમ ધરનીધર સેસૂ॥૧॥

ગુરુજીનો પ્રસાદ (અનુગ્રહ) જ ઘરમાં અને વનમાં સમાજસહિત તમારો અને અમારો રક્ષક છે. માતા, પિતા, ગુરુ અને સ્વામીની આજ્ઞા [નું પાલન] સમસ્ત ધર્મરૂપી પૃથ્વીને ધારણ કરનાર શેષજી સમાન છે. ॥૧॥

સો તુમ્હ કરહુ કરાવહુ મોહૂ। તાત તરનિકુલ પાલક હોહૂ॥
સાધક એક સકલ સિધિ દેની। કીરતિ સુગતિ ભૂતિમય બેની॥૨॥

હે તાત! તમે એવું જ કરો અને મારાથીય પણ કરાવો તથા સૂર્યકુળના રક્ષક બનો. સાધકને માટે આ એક જ (આજ્ઞાપાલનરૂપી સાધના) સંપૂર્ણ સિદ્ધિઓને આપનારી, કીર્તિમયી, સદ્ગતિમયી અને ઐશ્વર્યમય ત્રિવેણી છે. ॥૨॥

સો બિચારિ સહિ સંકટુ ભારી। કરહુ પ્રજા પરિવારુ સુખારી॥
બાઁટી બિપતિ સબહિં મોહિ ભાઈ। તુમ્હહિ અવધિ ભરિ બડ઼િ કઠિનાઈ॥૩॥

આનો વિચાર કરી ભારે સંકટ સહીનેય પ્રજા અને પરિવારને સુખી કરો. હે ભાઈ! મારી વિપત્તિ સર્વેએ વહેંચી લીધી છે પરંતુ આપને તો અવધિ (ચૌદ વર્ષ) સુધીની મોટી મુશ્કેલી છે (સર્વથી અધિક દુઃખ છે). ॥૩॥

જાનિ તુમ્હહિ મૃદુ કહઉઁ કઠોરા। કુસમયઁ તાત ન અનુચિત મોરા॥
હોહિં કુઠાયઁ સુબંધુ સહાએ। ઓડ઼િઅહિં હાથ અસનિહુ કે ઘાએ॥૪॥

આપને કોમળ જાણીનેય હું કઠોર (વિયોગની વાત) કરી રહ્યો છું. હે તાત! બૂરા સમયમાં મારા માટે આ કોઈ અનુચિત વાત નથી. કવખતે શ્રેષ્ઠ ભાઈ જ સહાયક હોય છે. વજ્રનો આઘાત પણ હાથથી જ રોકી શકાય છે. ॥૪॥

દો૦ – સેવક કર પદ નયન સે મુખ સો સાહિબુ હોઈ ।
તુલસી પ્રીતિ કિ રીતિ સુનિ સુકબિ સરાહહિં સોઈ ॥ ૩૦૬॥

સેવક હાથ, પગ અને નેત્રોની સમાન અને સ્વામી મુખ સમાન હોવા જોઈએ. તુલસીદાસજી કહે છે કે સેવક-સ્વામીની એવી પ્રીતિની રીતિ સાંભળીને સુકવિ તેની પ્રશંસા કરે છે. ॥ ૩૦૬॥

ચૌ૦ – સભા સકલ સુનિ રઘુબર બાની । પ્રેમ પયોધિ અમિઅઁ જનુ સાની ॥
સિથિલ સમાજ સનેહ સમાધી । દેખિ દસા ચુપ સારદ સાધી ॥ ૧॥

શ્રીરઘુનાથજીની વાણી સાંભળીને, જે જાણે પ્રેમરૂપી સમુદ્રના [મંથનમાંથી નીકળેલ] અમૃતમાં તરબોળ હતી, આખો સમાજ શિથિલ થઈ ગયો. સર્વેને પ્રેમસમાધિ લાગી ગઈ. આ દશા જોઈને સરસ્વતીએ ચુપકીદી સાધી લીધી. ॥ ૧॥

ભરતહિ ભયઉ પરમ સંતોષૂ । સનમુખ સ્વામિ બિમુખ દુખ દોષૂ ॥
મુખ પ્રસન્ન મન મિટા બિષાદૂ । ભા જનુ ગૂઁગેહિ ગિરા પ્રસાદૂ ॥ ૨॥

ભરતજીને પરમ સંતોષ થયો. સ્વામીના સન્મુખ (અનુકૂળ) થતાં જ એમનાં દુઃખ અને દોષોએ મુખ ફેરવી લીધું (તે તેમને છોડીને ભાગી ગયા). એમનું મુખ પ્રસન્ન થઈ ગયું અને મનનો વિષાદ ટળી ગયો. જાણે મૂંગા પર સરસ્વતીની કૃપા થઈ ગઈ હોય. ॥ ૨॥

કીન્હ સપ્રેમ પ્રનામુ બહોરી । બોલે પાનિ પંકરુહ જોરી ॥
નાથ ભયઉ સુખુ સાથ ગએ કો । લહેઉઁ લાહુ જગ જનમુ ભએ કો ॥ ૩॥

તેમણે ફરી પ્રેમપૂર્વક પ્રણામ કર્યાં અને કરકમળોને જોડીને તે બોલ્યા – હે નાથ! મને આપની સાથે જવાનું સુખ પ્રાપ્ત થઈ ગયું અને મેં જગતમાં જન્મ લેવાનો લાભ પણ પામી લીધો. ॥ ૩॥

અબ કૃપાલ જસ આયસુ હોઈ । કરૌં સીસ ધરિ સાદર સોઈ ॥
સો અવલંબ દેવ મોહિ દેઈ । અવધિ પારુ પાવૌં જેહિ સેઈ ॥ ૪॥

હે કૃપાળુ! હવે જેવી આજ્ઞા હોય, એને જ હું સિરે ધરીને આદરપૂર્વક પાળું. પરંતુ દેવ! આપ મને એવું અવલંબન (કોઈ આધાર) આપો કે જેની સેવા કરીને હું અવધિને પાર પામી જઉં (અવધિને વીતાવી દઉં). ॥ ૪॥

દો૦ – દેવ દેવ અભિષેક હિત ગુર અનુસાસનુ પાઈ ।
આનેઉઁ સબ તીરથ સલિલુ તેહિ કહઁ કાહ રજાઈ ॥ ૩૦૭॥

હે દેવ! સ્વામી(આપ)ના અભિષેકને માટે ગુરુજીની આજ્ઞા પામીને હું સર્વે તીર્થોનું જળ લેતો આવ્યો છું, તેને માટે શું આજ્ઞા થાય છે? ॥ ૩૦૭॥

ચૌ૦ – એકુ મનોરથુ બડ઼ મન માહીં । સભયઁ સકોચ જાત કહિ નાહીં ॥
કહહુ તાત પ્રભુ આયસુ પાઈ । બોલે બાનિ સનેહ સુહાઈ ॥ ૧॥

મારા મનમાં એક અન્ય મોટો મનોરથ છે, જે ભય અને સંકોચને કારણે કહી નથી શકાતો. [શ્રીરામચન્દ્રજીએ કહ્યું –] હે ભાઈ! કહો. પછી પ્રભુની આજ્ઞા પામીને ભરતજી સ્નેહપૂર્ણ સુંદર વાણી બોલ્યા – ॥ ૧॥

ચિત્રકૂટ સુચિ થલ તીરથ બન। ખગ મૃગ સર સરિ નિર્ઝર ગિરિગન ॥
પ્રભુ પદ અંકિત અવનિ બિસેષી। આયસુ હોઇ ત આવૌં દેખી ॥ ૨॥

આજ્ઞા હોય તો ચિત્રકૂટનાં પવિત્ર સ્થાન, તીર્થ, વન, પશુ-પક્ષી, નદી-તળાવ, ઝરણાં અને પર્વતોના સમૂહ તથા વિશેષ રીતે પ્રભુ(આપ)નાં ચરણચિહ્નોથી અંકિત ભૂમિને જોઈ આવું. ॥ ૨॥

અવસિ અત્રિ આયસુ સિર ધરહૂ। તાત બિગતભય કાનન ચરહૂ ॥
મુનિ પ્રસાદ બનુ મંગલ દાતા। પાવન પરમ સુહાવન ભ્રાતા ॥ ૩॥

[શ્રીરઘુનાથજી બોલ્યા –] અવશ્ય જ અત્રિ ઋષિની આજ્ઞાને સિરે ધારણ કરો (એમને પૂછીને તેઓ જેમ કહે તેમ કરો) અને નિર્ભય થઈને વનમાં વિચરો. હે ભાઈ! અત્રિ મુનિના પ્રસાદથી વન મંગળોને આપનારું, પરમ પવિત્ર અને અત્યંત સુંદર છે – ॥ ૩॥

રિષિનાયકુ જહઁ આયસુ દેહીં। રાખેહુ તીરથ જલુ થલ તેહીં ॥
સુનિ પ્રભુ બચન ભરત સુખુ પાવા। મુનિ પદ કમલ મુદિત સિરુ નાવા ॥ ૪॥

અને ઋષિઓના પ્રમુખ અત્રિજી જ્યાં આજ્ઞા આપે ત્યાં [લાવેલું] તીર્થોનું જળ સ્થાપિત કરી દેજો. પ્રભુનાં વચન સાંભળીને ભરતજીએ સુખ મેળવ્યું અને આનંદિત થઈને મુનિ અત્રિજીનાં ચરણકમળોમાં શીશ નમાવ્યું. ॥ ૪॥

દો૦– ભરત રામ સંબાદુ સુનિ સકલ સુમંગલ મૂલ।
સુર સ્વારથી સરાહિ કુલ બરષત સુરતરુ ફૂલ ॥ ૩૦૮॥

સમસ્ત સુંદર મંગળોના મૂળ ભરતજી અને શ્રીરામચન્દ્રજીનો સંવાદ સાંભળીને સ્વાર્થી દેવો રઘુકુળની પ્રશંસા કરીને કલ્પવૃક્ષનાં ફૂલ વરસાવવા લાગ્યા. ॥ ૩૦૮॥

ચૌ૦– ધન્ય ભરત જય રામ ગોસાઈં। કહત દેવ હરષત બરિઆઈં ॥
મુનિ મિથિલેસ સભાઁ સબ કાહૂ। ભરત બચન સુનિ ભયઉ ઉછાહૂ ॥ ૧॥

'ભરતજી ધન્ય છે, સ્વામી શ્રીરામજીનો જય હો!' આમ કહેતાં દેવો બળપૂર્વક (અત્યાધિક) હર્ષિત થવા લાગ્યા. ભરતજીનાં વચન સાંભળીને મુનિ વસિષ્ઠજી, મિથિલાપતિ જનકજી અને સભામાં હર કોઈને ઘણો ઉત્સાહ (આનંદ) થયો. ॥ ૧॥

ભરત રામ ગુન ગ્રામ સનેહૂ। પુલકિ પ્રસંસત રાઉ બિદેહૂ ॥
સેવક સ્વામિ સુભાઉ સુહાવન। નેમુ પેમુ અતિ પાવન પાવન ॥ ૨॥

ભરતજી અને શ્રીરામચન્દ્રજીના ગુણસમૂહની તથા પ્રેમની વિદેહરાજ જનકજી પુલકિત થઈને પ્રશંસા કરી રહ્યા છે. સેવક અને સ્વામી બંનેનો સુંદર સ્વભાવ છે. એમના નિયમ અને પ્રેમ પવિત્રને પણ અત્યંત પવિત્ર કરનારા છે. ॥ ૨॥

મતિ અનુસાર સરાહન લાગે। સચિવ સભાસદ સબ અનુરાગે ॥
સુનિ સુનિ રામ ભરત સંબાદૂ। દુહુ સમાજ હિયઁ હરષુ બિષાદૂ ॥ ૩॥

મન્ત્રી અને સભાસદ સર્વે પ્રેમમુગ્ધ થઈને પોતપોતાની બુદ્ધિ અનુસાર પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. શ્રીરામચન્દ્રજી અને ભરતજીનો સંવાદ સાંભળી-સાંભળીને બંને સમાજોના હૃદયોમાં હર્ષ અને વિષાદ (ભરતજીના સેવાધર્મને જોઈને હર્ષ અને રામવિયોગની સંભાવનાથી વિષાદ) બંને થયા. ॥ ૩॥

રામ માતુ દુખુ સુખુ સમ જાની। કહિ ગુન રામ પ્રબોધીં રાની ॥
એક કહહિં રઘુબીર બડ઼ાઈ। એક સરાહત ભરત ભલાઈ ॥ ૪॥

શ્રીરામચન્દ્રજીનાં માતા કૌશલ્યાજીએ દુ:ખ અને સુખને સમાન જાણીને શ્રીરામચન્દ્રજીના ગુણ કહીને બીજી રાણીઓને ધૈર્ય આપ્યું. કોઈ શ્રીરામજીના મહિમા(મોટાઈ)ની ચર્ચા કરી રહ્યા છે, તો કોઈ ભરતજીની ભલમનસાઈની પ્રશંસા કરે છે. ॥ ૪॥

દો૦ – અત્રિ કહેઉ તબ ભરત સન સૈલ સમીપ સુકૂપ।
રાખિઅ તીરથ તોય તહઁ પાવન અમિઅ અનૂપ ॥ ૩૦૯॥

પછી અત્રિજીએ ભરતજીને કહ્યું – આ પર્વતની સમીપે જ એક સુંદર કૂવો છે. આ પવિત્ર, અનુપમ અને અમૃત જેવા તીર્થજળને એમાં સ્થાપિત કરી દો. ॥ ૩૦૯॥

ચૌ૦ – ભરત અત્રિ અનુસાસન પાઈ। જલ ભાજન સબ દિએ ચલાઈ ॥
સાનુજ આપુ અત્રિ મુનિ સાધૂ। સહિત ગએ જહઁ કૂપ અગાધૂ ॥ ૧॥

ભરતજીએ અત્રિમુનિની આજ્ઞા પામીને જળની સાથે સર્વે પાત્ર રવાના કરી દીધા અને નાના ભાઈ શત્રુઘ્ન, અત્રિ મુનિ તથા અન્ય સાધુ-સંતો સહિત પોતે જ્યાં તે અગાધ કૂવો હતો ત્યાં ગયા. ॥ ૧॥

પાવન પાથ પુન્યથલ રાખા। પ્રમુદિત પ્રેમ અત્રિ અસ ભાષા ॥
તાત અનાદિ સિદ્ધ થલ એહૂ। લોપેઉ કાલ બિદિત નહિં કેહૂ ॥ ૨॥

અને ત્યાં પવિત્ર જળને એ પુણ્યસ્થળમાં મૂકી દીધું. પછી અત્રિ ઋષિએ પ્રેમથી આનંદિત થઈને આવું કહ્યું – હે તાત! આ અનાદિ સિદ્ધસ્થળ છે. કાળક્રમે આનો લોપ થઈ ગયો હતો એટલે કોઈને એની જાણ ન હતી. ॥ ૨॥

તબ સેવકન્હ સરસ થલુ દેખા। કીન્હ સુજલ હિત કૂપ બિસેષા ॥
બિધિ બસ ભયઉ બિસ્વ ઉપકારૂ। સુગમ અગમ અતિ ધરમ બિચારૂ ॥ ૩॥

પછી [ભરતજીના] સેવકોએ તે જળયુક્ત સ્થાનને જોયું અને તે સુંદર [તીર્થોના] જળને માટે એક ખાસ કૂવો બનાવી દીધો. દૈવયોગે આખાય વિશ્વને માટે ઉપકાર થઈ ગયો. ધર્મનો વિચાર જે અત્યંત અગમ હતો, તે [આ કૂપના પ્રભાવથી] સુગમ થઈ ગયો. ॥ ૩॥

ભરતકૂપ અબ કહિહહિં લોગા । અતિ પાવન તીરથ જલ જોગા ॥
પ્રેમ સનેમ નિમજ્જત પ્રાની । હોઇહહિં બિમલ કરમ મન બાની ॥ ૪॥

હવે, આને લોકો ભરતકૂપ કહેશે. તીર્થોના જળના સંયોગથી તો એ અત્યંત જ પવિત્ર થઈ ગયો. તેના જળથી પ્રેમપૂર્વક નિયમથી સ્નાન કરવાથી પ્રાણી મન, વચન અને કર્મથી નિર્મળ થઈ જશે. ॥ ૪॥

દો૦– કહત કૂપ મહિમા સકલ ગએ જહાઁ રઘુરાઉ ।
અત્રિ સુનાયઉ રઘુબરહિ તીરથ પુન્ય પ્રભાઉ ॥ ૩૧૦॥

કૂવાનો મહિમા કહેતાં કહેતાં સર્વે લોક ત્યાં ગયા કે જ્યાં શ્રીરઘુનાથજી હતા. શ્રીરઘુનાથજીને અત્રિજીએ એ તીર્થનો પુણ્ય પ્રભાવ કહી સંભળાવ્યો. ॥ ૩૧૦॥

ચૌ૦– કહત ધરમ ઇતિહાસ સપ્રીતી । ભયઉ ભોરુ નિસિ સો સુખ બીતી ॥
નિત્ય નિબાહિ ભરત દોઉ ભાઈ । રામ અત્રિ ગુર આયસુ પાઈ ॥ ૧॥

પ્રેમપૂર્વક ધર્મનો ઇતિહાસ કહેતાં કહેતાં તે રાત્રિ સુખથી વીતી ગઈ અને સવાર થઈ ગયું. ભરત-શત્રુઘ્ન બંને ભાઈ નિત્યક્રિયા પૂર્ણ કરીને શ્રીરામજી, અત્રિજી અને ગુરુ વસિષ્ઠજીની આજ્ઞા પામીને; ॥ ૧॥

સહિત સમાજ સાજ સબ સાદેં । ચલે રામ બન અટન પયાદેં ॥
કોમલ ચરન ચલત બિનુ પનહીં । ભઇ મૃદુ ભૂમિ સકુચિ મન મનહીં ॥ ૨॥

સમાજસહિત સર્વે સાદા સાજમાં શ્રીરામજીના વનમાં ભ્રમણ (પ્રદક્ષિણા) કરવા માટે પગપાળા જ ચાલ્યા. કોમળ ચરણ છે અને પગરખાં વિના ચાલી રહ્યા છે; આ જોઈને પૃથ્વી મનમાં ને મનમાં સંકોચાઈને કોમળ થઈ ગઈ. ॥ ૨॥

કુસ કંટક કાઁકરીં કુરાઈં । કટુક કઠોર કુબસ્તુ દુરાઈં ॥
મહિ મંજુલ મૃદુ મારગ કીન્હે । બહત સમીર ત્રિબિધ સુખ લીન્હે ॥ ૩॥

દર્ભ, કાંટા, કાંકરા, ફાટો આદિ કડવી, કઠોર અને બુરી વસ્તુઓને છુપાવીને પૃથ્વીએ સુંદર અને કોમળ માર્ગો કરી દીધા. સુખોને સાથે લઈને (સુખદાયક) શીતળ, મંદ, સુગંધિત વાયુ ચાલવા લાગ્યો. ॥ ૩॥

સુમન બરષિ સુર ઘન કરિ છાહીં । બિટપ ફૂલિ ફલિ તૃન મૃદુતાહીં ॥
મૃગ બિલોકિ ખગ બોલિ સુબાની । સેવહિં સકલ રામ પ્રિય જાની ॥ ૪॥

માર્ગમાં દેવો ફૂલ વરસાવીને, વાદળો છાયા કરીને, વૃક્ષો ફૂલી-ફાલીને, ઘાસ પોતાની કોમળતાથી, મૃગ (પશુ) જોઈને અને પક્ષી સુંદર વાણી બોલીને – સર્વે ભરતજીને શ્રીરામચન્દ્રજીના પ્રિય જાણીને એમની સેવા કરવા લાગ્યા. ॥ ૪॥

દો૦– સુલભ સિદ્ધિ સબ પ્રાકૃતહુ રામ કહત જમુહાત ।
રામ પ્રાનપ્રિય ભરત કહુઁ યહ ન હોઇ બડ઼િ બાત ॥ ૩૧૧॥

જ્યારે એક સાધારણ મનુષ્યને પણ બગાસું ખાતા સમયે 'રામ' કહી દેવાથી જ સર્વે સિદ્ધિઓ સુલભ થઈ જાય છે; પછી શ્રીરામચન્દ્રજીના પ્રાણપ્રિય ભરતજીને માટે આ કોઈ મોટી (આશ્ચર્યની) વાત નથી. ॥ ૩૧૧॥

ચૌ૦ – એહિ બિધિ ભરતુ ફિરત બન માહીં। નેમુ પ્રેમુ લખિ મુનિ સકુચાહીં॥
પુન્ય જલાશ્રય ભૂમિ બિભાગા। ખગ મૃગ તરુ તૃન ગિરિ બન બાગા॥ ૧॥

આ પ્રમાણે ભરતજી વનમાં ફરી રહ્યા છે. એમના નિયમ અને પ્રેમને જોઈને મુનિ પણ સંકોચાઈ જાય છે. પવિત્ર જળના સ્થાન (નદી, વાવડી, કુંડ આદિ) પૃથ્વીના પૃથક-પૃથક ભાગ, પશુ, પક્ષી, વૃક્ષ, તૃણ (ઘાસ), પર્વત, વન અને બગીચા – ॥ ૧॥

ચારુ બિચિત્ર પબિત્ર બિસેષી। બૂઝત ભરતુ દિબ્ય સબ દેખી॥
સુનિ મન મુદિત કહત રિષિરાઊ। હેતુ નામ ગુન પુન્ય પ્રભાઊ॥ ૨॥

– બધાં વિશેષરૂપે સુંદર, વિચિત્ર, પવિત્ર અને દિવ્ય જોઈને ભરતજી પૂછે છે અને એમનો પ્રશ્ન સાંભળીને ઋષિરાજ અત્રિજી પ્રસન્ન મનથી સર્વેનાં કારણ, નામ, ગુણ અને પુણ્ય-પ્રભાવને કહે છે. ॥ ૨॥

કતહું નિમજ્જન કતહું પ્રનામા। કતહું બિલોકત મન અભિરામા॥
કતહું બૈઠિ મુનિ આયસુ પાઈ। સુમિરત સીય સહિત દોઉ ભાઈ॥ ૩॥

ભરતજી ક્યાંક સ્નાન કરે છે, ક્યાંક પ્રણામ કરે છે, ક્યાંક મનોહર સ્થાનોનાં દર્શન કરે છે અને ક્યાંક મુનિ અત્રિજીની આજ્ઞા પામીને બેસીને, સીતાજીસહિત શ્રીરામ-લક્ષ્મણ બંને ભાઈઓનું સ્મરણ કરે છે. ॥ ૩॥

દેખિ સુભાઉ સનેહુ સુસેવા। દેહિં અસીસ મુદિત બનદેવા॥
ફિરહિં ગએઁ દિનુ પહર અઢ઼ાઈ। પ્રભુ પદ કમલ બિલોકહિં આઈ॥ ૪॥

ભરતજીના સ્વભાવ, પ્રેમ અને સુંદર સેવાભાવને જોઈને વનદેવતા આનંદિત થઈને આશીર્વાદ આપે છે. આમ, હરી-ફરીને અઢી પ્રહર દિવસ વીતતાં પાછા ફરે છે અને આવીને પ્રભુ શ્રીરઘુનાથજીનાં ચરણકમળોનાં દર્શન કરે છે. ॥ ૪॥

દો૦ – દેખે થલ તીરથ સકલ ભરત પાઁચ દિન માંઝ।
કહત સુનત હરિ હર સુજસુ ગયઉ દિવસુ ભઇ સાઁઝ॥ ૩૧૨॥

ભરતજીએ પાંચ દિવસમાં સર્વે તીર્થસ્થાનોનાં દર્શન કરી લીધાં. ભગવાન વિષ્ણુ અને મહાદેવજીના સુંદર યશને કહેતાં-સાંભળતાં તે (પાંચમો) દિવસ પણ વીતી ગયો, સંધ્યા થઈ ગઈ. ॥ ૩૧૨॥

ચૌ૦ – ભોર ન્હાઇ સબુ જુરા સમાજૂ। ભરત ભૂમિસુર તેરહુતિ રાજૂ॥
ભલ દિન આજુ જાનિ મન માહીં। રામુ કૃપાલ કહત સકુચાહીં॥ ૧॥

[પછીના છઠ્ઠા દિવસે] સવારે સ્નાન કરીને ભરતજી, બ્રાહ્મણ, રાજા જનક અને સમસ્ત સમાજ આવી એકત્ર થયો. (આજે સર્વેને વિદાય કરવા માટેનો) સારો દિવસ છે, આમ મનમાં જાણીને પણ કૃપાળુ શ્રીરામજી કહેતાં સંકોચાઈ રહ્યા છે. ॥ ૧॥

ગુર નૃપ ભરત સભા અવલોકી। સકુચિ રામ ફિરિ અવનિ બિલોકી॥
સીલ સરાહિ સભા સબ સોચી। કહુઁ ન રામ સમ સ્વામિ સઁકોચી॥ ૨॥

શ્રીરામચન્દ્રજીએ ગુરુ વસિષ્ઠજી, રાજા જનકજી, ભરતજી અને સમસ્ત સભાની સામે જોયું, પરંતુ પછી સંકોચાઈને દૃષ્ટિ ફેરવી તેઓ પૃથ્વીની સામે નિહાળવા લાગ્યા. સભા તેમના શીલની પ્રશંસા કરીને વિચારે છે કે શ્રીરામચન્દ્રજીના સમાન સંકોચી સ્વામી ક્યાંય નથી. ॥ ૨॥

ભરત સુજાન રામ રુખ દેખી। ઉઠિ સપ્રેમ ધરિ ધીર બિસેષી॥
કરિ દંડવત કહત કર જોરી। રાખીં નાથ સકલ રુચિ મોરી॥ ૩॥

સુજ્ઞ ભરતજી શ્રીરામચન્દ્રજીની રુચિ જોઈને પ્રેમપૂર્વક ઊઠીને, વિશેષરૂપે ધીરજ ધારણ કરી દંડવત્ પ્રણામ કરીને હાથ જોડીને કહેવા લાગ્યા – હે નાથ! આપે મારી સર્વે રુચિઓ રાખી. ॥ ૩॥

મોહિ લગિ સહેઉ સબહિં સંતાપૂ। બહુત ભાઁતિ દુખુ પાવા આપૂ॥
અબ ગોસાઈઁ મોહિ દેઉ રજાઈ। સેવૌં અવધ અવધિ ભરિ જાઈ॥ ૪॥

મારા માટે સર્વે લોકોએ સંતાપ સહ્યો અને આપ પણ અનેક પ્રકારે દુઃખ પામ્યા. હવે, સ્વામી! મને આજ્ઞા આપો. હું જઈને અવધિ સુધી (ચૌદ વર્ષ સુધી) અવધનું સેવન કરું. ॥ ૪॥

દો૦– જેહિં ઉપાય પુનિ પાય જનુ દેખૈ દીનદયાલ।
સો સિખ દેઇઅ અવધિ લગિ કોસલપાલ કૃપાલ॥ ૩૧૩॥

હે દીનદયાળુ! જે ઉપાયથી આ દાસ પાછો ચરણોનાં દર્શન કરે – હે કૌશલાધીશ! હે કૃપાળુ! પૂર્ણ અવધિ માટે મને એવો જ ઉપદેશ આપો. ॥ ૩૧૩॥

ચૌ૦– પુરજન પરિજન પ્રજા ગોસાઈં। સબ સુચિ સરસ સનેહઁ સગાઈં॥
રાઉર બદિ ભલ ભવ દુખ દાહૂ। પ્રભુ બિનુ બાદિ પરમ પદ લાહૂ॥ ૧॥

હે ગોસાઈં! આપના પ્રેમ અને સંબંધથી અવધપુરવાસી, કુટુમ્બી અને પ્રજા સર્વે પવિત્ર અને રસ(આનંદ)થી યુક્ત છે. આપને માટે ભવદુઃખ(જન્મ-મરણના દુઃખ)ની જ્વાળામાં બળવુંય સારું છે અને પ્રભુ(આપ)ના વિના પરમપદનો લાભ પણ વ્યર્થ છે. ॥ ૧॥

સ્વામિ સુજાનુ જાનિ સબ હી કી। રુચિ લાલસા રહનિ જન જી કી॥
પ્રનતપાલુ પાલિહિ સબ કાહૂ। દેઉ દુહૂ દિસિ ઓર નિબાહૂ॥ ૨॥

હે સ્વામી! આપ સુજ્ઞ છો, સર્વેના હૃદયની અને મુજ સેવકના મનની રુચિ, લાલસા (અભિલાષા) અને રહેણી જાણીને, હે પ્રણતપાલ! આપ દરેકનું પાલન કરશો અને હે દેવ! બંને તરફથી અને અંત સુધી નભાવશો. ॥ ૨॥

અસ મોહિ સબ બિધિ ભૂરિ ભરોસો । કિએઁ બિચારુ ન સોચુ ખરો સો ॥
આરતિ મોર નાથ કર છોહૂ । દુહુઁ મિલિ કીન્હ ઢીઠુ હઠિ મોહૂ ॥ ૩॥

મને સર્વ પ્રકારે એવો બહુ મોટો ભરોસો છે. વિચાર કરવાથી તણખલાં બરાબરેય (જરા પણ) શોક નથી રહી જતો! મારી દીનતા અને સ્વામીનો સ્નેહ બંને મળીને મને જબરજસ્તીથી ધૃષ્ટ બનાવી દીધો છે. ॥ ૩॥

યહ બડ઼ દોષુ દૂરિ કરિ સ્વામી । તજિ સકોચ સિખઇઅ અનુગામી ॥
ભરત બિનય સુનિ સબહિં પ્રસંસી । ખીર નીર બિબરન ગતિ હંસી ॥ ૪॥

હે સ્વામી! આ મોટા દોષને દૂર કરવા સંકોચ ત્યાગીને મને-સેવકને શિખામણ આપો. દૂધ અને જળને જુદાં જુદાં કરવામાં હંસીના જેવી ગતિવાળી ભરતજીની વિનંતી સાંભળીને તેની સર્વેએ પ્રશંસા કરી. ॥ ૪॥

દો૦ – દીનબંધુ સુનિ બંધુ કે બચન દીન છલહીન ।
દેસ કાલ અવસર સરિસ બોલે રામુ પ્રબીન ॥ ૩૧૪॥

દીનબંધુ અને પરમ ચતુર શ્રીરામજી, ભાઈ ભરતજીનાં દીન અને છલ રહિત વચન સાંભળીને દેશ, કાળ અને અવસરને અનુસાર અનુકૂળ વચન બોલ્યા – ॥ ૩૧૪॥

ચૌ૦ – તાત તુમ્હારિ મોરિ પરિજન કી । ચિંતા ગુરહિ નૃપહિ ઘર બન કી ॥
માથે પર ગુર મુનિ મિથિલેસૂ । હમહિ તુમ્હહિ સપનેહુઁ ન કલેસૂ ॥ ૧॥

હે તાત! તમારી, મારી, પરિવારની, ઘરની અને વનની સર્વે ચિંતા ગુરુ વસિષ્ઠજી અને મહારાજ જનકજીને છે. અમારા સિરે જ્યારે ગુરુજી, મુનિ વિશ્વામિત્રજી, વામદેવજી, જાબાલિ અને મિથિલાપતિ જનકજી છે, ત્યારે અમને અને તમને સ્વપ્નમાંય ક્લેશ નથી. ॥ ૧॥

મોર તુમ્હાર પરમ પુરુષારથુ । સ્વારથુ સુજસુ ધરમુ પરમારથુ ॥
પિતુ આયસુ પાલિહિં દુહુ ભાઈ । લોક બેદ ભલ ભૂપ ભલાઈ ॥ ૨॥

મારો અને તમારો તો પરમ પુરુષાર્થ, સ્વાર્થ, સુયશ, ધર્મ અને પરમાર્થ એમાં જ છે કે આપણે બંને ભાઈ પિતાજીની આજ્ઞાનું પાલન કરીએ. એમની આજ્ઞાના પાલનમાં જ લોક અને વેદ બંનેની અને રાજાની પણ ભલાઈ છે. ॥ ૨॥

ગુર પિતુ માતુ સ્વામિ સિખ પાલેં । ચલેહુઁ કુમગ પગ પરહિં ન ખાલેં ॥
અસ બિચારિ સબ સોચ બિહાઈ । પાલહુ અવધ અવધિ ભરિ જાઈ ॥ ૩॥

ગુરુ, પિતા, માતા અને સ્વામીના ઉપદેશ(આજ્ઞા)નું પાલન કરવામાં કુમાર્ગેય ચાલવાથી પગ ખાડામાં નથી પડતો (પતન નથી થતું). આવો વિચાર કરીને સર્વે શોક ત્યજીને અવધ જઈને અવધિ સુધી એનું પાલન કરો. ॥ ૩॥

દેસુ કોસુ પરિજન પરિવારૂ। ગુર પદ રજહિં લાગ છરુભારૂ ॥
તુમ્હ મુનિ માતુ સચિવ સિખ માની। પાલેહુ પુહુમિ પ્રજા રજધાની ॥૪॥

દેશ, ખજાનો, કુટુમ્બ, પરિવાર આદિ સર્વેની જવાબદારી તો ગુરુજીની ચરણરજ ઉપર છે. તમે તો મુનિ વસિષ્ઠજી, માતાઓ અને મંત્રીઓની શિખામણ માનીને તે પ્રમાણે પૃથ્વી, પ્રજા અને રાજધાનીનું પાલન (રક્ષા) માત્ર કરતાં રહેજો. ॥૪॥

દો૦– મુખિઆ મુખુ સો ચાહિઐ ખાન પાન કહુઁ એક।
પાલઈ પોષઈ સકલ અઁગ તુલસી સહિત બિબેક ॥૩૧૫॥

તુલસીદાસજી કહે છે – [શ્રીરામજીએ કહ્યું –] મુખી મુખના સમાન હોવો જોઈએ, જે ખાવા-પીવા માટે તો એક (એકલો) છે, પરંતુ વિવેકપૂર્વક સર્વે અંગોનું પાલન-પોષણ કરે છે. ॥૩૧૫॥

ચૌ૦– રાજધરમ સરબસુ એતનોઈ। જિમિ મન માહઁ મનોરથ ગોઈ ॥
બંધુ પ્રબોધુ કીન્હ બહુ ભાઁતી। બિનુ અધાર મન તોષુ ન સાઁતી ॥૧॥

રાજધર્મનો (સર્વસ્વ) સાર પણ આટલો જ છે. જેમ મનના ભીતર મનોરથ છુપાઈ રહે છે. શ્રીરઘુનાથજીએ ભાઈ ભરતને ઘણી રીતે સમજાવ્યા. પરંતુ કોઈ અવલમ્બન (આધાર) પામ્યા વિના તેમના મનમાં સંતોષ ન થયો, ન શાંતિ થઈ. ॥૧॥

ભરત સીલ ગુર સચિવ સમાજૂ। સકુચ સનેહ બિબસ રઘુરાજૂ ॥
પ્રભુ કરિ કૃપા પાઁવરીં દીન્હીં। સાદર ભરત સીસ ધરિ લીન્હીં ॥૨॥

અહીં તો ભરતજીના શીલ (પ્રેમ) અને ત્યાં ગુરુજનો, મન્ત્રીઓ તથા સમાજની ઉપસ્થિતિ! આ જોઈને શ્રીરઘુનાથજી સંકોચ તથા સ્નેહને વિશેષ વશીભૂત થઈ ગયા. (અર્થાત્ ભરતજીના પ્રેમને વશ થઈ એમને પાદુકા આપવા ઇચ્છે છે, પરંતુ સાથે જ ગુરુ આદિનો સંકોચ પણ થાય છે.) અંતે [ભરતજીના પ્રેમને વશ] પ્રભુ શ્રીરામચન્દ્રજીએ કૃપા કરીને પાદુકા આપી દીધી અને ભરતજીએ તેને આદરપૂર્વક સિર ઉપર ધારણ કરી લીધી. ॥૨॥

ચરન પીઠ કરુનાનિધાન કે। જનુ જુગ જામિક પ્રજા પ્રાન કે ॥
સંપુટ ભરત સનેહ રતન કે। આખર જુગ જનુ જીવ જતન કે ॥૩॥

કરુણાનિધાન શ્રીરામચન્દ્રજીની બંને પાદુકા પ્રજાના પ્રાણોની રક્ષા માટે જાણે બે ચોકીદાર છે. ભરતજીના પ્રેમરૂપી રત્નને માટે જાણે દાબડો છે અને જીવના સાધનને માટે જાણે રામ-નામના બે અક્ષર છે. ॥૩॥

કુલ કપાટ કર કુસલ કરમ કે। બિમલ નયન સેવા સુધરમ કે ॥
ભરત મુદિત અવલંબ લહે તેં। અસ સુખ જસ સિય રામુ રહે તેં ॥૪॥

રઘુકુળ[ની રક્ષા]ને માટે બે કમાડ છે. કુશળ (શ્રેષ્ઠ) કર્મ કરવાને માટે બે હાથની જેમ (સહાયક) છે અને સેવારૂપી શ્રેષ્ઠ ધર્મને ઓળખવા માટે નિર્મળ નેત્રો છે. ભરતજી આ આધાર મળી જવાને કારણે પરમ આનંદિત છે. તેમને એવું જ સુખ થયું, જેવું શ્રીસીતારામજીના રહેવાથી થાત. ॥૪॥

દો૦ – માગેઉ બિદા પ્રનામુ કરિ રામ લિએ ઉર લાઇ ।
લોગ ઉચાટે અમરપતિ કુટિલ કુઅવસરુ પાઇ ॥ ૩૧૬॥

ભરતજીએ પ્રણામ કરીને વિદાય માગી, ત્યારે શ્રીરામચન્દ્રજીએ એમને હૃદયે ચાંપી દીધા. અહીં કુટિલ ઇન્દ્રે ખરાબ તક જોઈને લોકોને ઉચાટ કરી દીધા. ॥ ૩૧૬॥

ચૌ૦ – સો કુચાલિ સબ કહઁ ભઇ નીકી । અવધિ આસ સમ જીવનિ જી કી ॥
નતરુ લખન સિય રામ બિયોગા । હહરિ મરત સબ લોગ કુરોગા ॥ ૧॥

તે કુચાલ પણ સર્વને માટે હિતકર થઈ ગઈ. અવધિની આશા સમાન જ તે જીવનને માટે સંજીવની થઈ ગઈ. નહીંતર (ઉચાટ્ટન ન થાત તો) લક્ષ્મણજી, સીતાજી અને શ્રીરામચન્દ્રજીના વિયોગરૂપી ખરાબ રોગથી સર્વે લોકો ગભરાઈને (હાય-હાય કરીને) મરી જ જતા. ॥ ૧॥

રામકૃપાઁ અવરેબ સુધારી । બિબુધ ધારિ ભઇ ગુનદ ગોહારી ॥
ભેંટત ભુજ ભરિ ભાઇ ભરત સો । રામ પ્રેમ રસુ કહિ ન પરત સો ॥ ૨॥

શ્રીરામજીની કૃપાએ સર્વે મૂંઝવણ સુધારી દીધી. દેવોની સેના જે લૂંટવા આવી હતી, તે જ ગુણદાયક (હિતકારી) અને રક્ષક બની ગઈ. શ્રીરામજી બાથે ભરીને ભાઈ ભરતને ભેટી રહ્યા છે. શ્રીરામજીના પ્રેમનો તે રસ (આનંદ) કહી નથી શકાતો. ॥ ૨॥

તન મન બચન ઉમગ અનુરાગા । ધીર ધુરંધર ધીરજુ ત્યાગા ॥
બારિજ લોચન મોચત બારી । દેખિ દસા સુર સભા દુખારી ॥ ૩॥

તન, મન અને વચન ત્રણેયમાં પ્રેમ ઊભરાઈ પડ્યો. ધીરજની ધુરીને ધારણ કરનારા શ્રીરઘુનાથજીએ પણ ધીરજ ત્યાગી દીધી. તે કમળ સમાન નેત્રોમાંથી [પ્રેમાશ્રુઓનું] જળ વહાવવા લાગ્યા. તેમની આ દશા જોઈને દેવતાઓની સભા દુઃખી થઈ ગઈ. ॥ ૩॥

મુનિગન ગુર ધુર ધીર જનક સે । ગ્યાન અનલ મન કસેં કનક સે ॥
જે બિરંચિ નિરલેપ ઉપાએ । પદુમ પત્ર જિમિ જગ જલ જાએ ॥ ૪॥

મુનિગણ, ગુરુ વશિષ્ઠજી અને જનકજી જેવા ધીરધુરંધર જે પોતાના મનને જ્ઞાનરૂપી અગ્નિમાં સોના સમાન કસી ચૂક્યા હતા, જેમને બ્રહ્માજીએ નિર્લેપ જ રચ્યા અને જે જગતરૂપી જળમાં કમળના પાંદડાની જેમ જ (જગતમાં રહેતાંય જગતથી અનાસક્ત) ઉત્પન્ન થયા, ॥ ૪॥

દો૦ – તેઉ બિલોકિ રઘુબર ભરત પ્રીતિ અનૂપ અપાર ।
ભએ મગન મન તન બચન સહિત બિરાગ બિચાર ॥ ૩૧૭॥

તે પણ શ્રીરામજી અને ભરતજીના ઉપમારહિત અપાર પ્રેમને જોઈને વૈરાગ્ય અને વિવેકસહિત તન, મન, વચનથી એ પ્રેમમાં મગ્ન થઈ ગયા. ॥ ૩૧૭॥

ચૌ૦ – જહાઁ જનક ગુર ગતિ મતિ ભોરી । પ્રાકૃત પ્રીતિ કહત બડ઼િ ખોરી ॥
બરનત રઘુબર ભરત બિયોગૂ । સુનિ કઠોર કબિ જાનિહિ લોગૂ ॥ ૧॥

જ્યાં જનકજી અને ગુરુ વશિષ્ઠજીની બુદ્ધિની ગતિ કુંઠિત થઈ ગઈ, તે દિવ્ય પ્રેમને પ્રાકૃત (લૌકિક) કહેવામાં મોટો દોષ છે. શ્રીરામચન્દ્રજી અને ભરતજીના વિયોગનું વર્ણન કરતાં સાંભળીને લોકો કવિને કઠોરહૃદય સમજશે. ॥ ૧॥

સો સકોચ રસુ અકથ સુબાની। સમઉ સનેહુ સુમિરિ સકુચાની॥
ભેંટિ ભરતુ રઘુબર સમુઝાએ। પુનિ રિપુદવનુ હરષિ હિયઁ લાએ॥ ૨॥

તે સંકોચ-રસ અકથનીય છે. માટે કવિની સુંદર વાણી એ સમયે એના પ્રેમનું સ્મરણ કરીને સંકોચાઈ ગઈ. ભરતજીને ભેટીને શ્રીરઘુનાથજીએ એમને સમજાવ્યા. પછી હર્ષિત થઈને શત્રુઘ્નજીને હૃદયે લગાડી દીધા. ॥ ૨॥

સેવક સચિવ ભરત રુખ પાઈ। નિજ નિજ કાજ લગે સબ જાઈ॥
સુનિ દારુન દુખુ દુહૂઁ સમાજા। લગે ચલન કે સાજન સાજા॥ ૩॥

સેવક અને મન્ત્રી ભરતજીની રુચિ જાણીને સર્વે પોતપોતાના કાર્યમાં લાગી ગયા. આ સાંભળીને બંને સમાજોમાં દારુણ દુઃખ છવાઈ ગયું. તેઓ ચાલવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા. ॥ ૩॥

પ્રભુ પદ પદુમ બંદિ દોઉ ભાઈ। ચલે સીસ ધરિ રામ રજાઈ॥
મુનિ તાપસ બનદેવ નિહોરી। સબ સનમાનિ બહોરિ બહોરી॥ ૪॥

પ્રભુનાં ચરણકમળોની વંદના કરીને તથા શ્રીરામચન્દ્રજીની આજ્ઞા સિરોધાર્ય કરીને ભરત-શત્રુઘ્ન બંને ભાઈ ચાલ્યા. અને મુનિ, તપસ્વી અને વનદેવતા સર્વેનું વારંવાર સન્માન કરીને એમને વિનંતી કરી. ॥ ૪॥

દો૦– લખનહિ ભેંટિ પ્રનામુ કરિ સિર ધરિ સિય પદ ધૂરિ।
ચલે સપ્રેમ અસીસ સુનિ સકલ સુમંગલ મૂરિ॥ ૩૧૮॥

પછી લક્ષ્મણજીને ક્રમશઃ ભેટીને તથા પ્રણામ કરીને, સીતાજીના ચરણોની રજને માથે ધારણ કરીને, સમસ્ત મંગળોના મૂળ આશીર્વાદ સાંભળીને, તેઓ પ્રેમસહિત ચાલ્યા. ॥ ૩૧૮॥

ચૌ૦– સાનુજ રામ નૃપહિ સિર નાઈ। કીન્હિ બહુત બિધિ બિનય બડ઼ાઈ॥
દેવ દયા બસ બડ઼ દુખુ પાયઉ। સહિત સમાજ કાનનહિં આયઉ॥ ૧॥

નાના ભાઈ લક્ષ્મણજી સાથે શ્રીરામજીએ રાજા જનકજીને શીશ નમાવી તેમની અનેક પ્રકારે પ્રાર્થના અને પ્રશંસા કરી [અને કહ્યું –] હે દેવ! દયાવશ આપ ઘણું દુઃખ પામ્યા. આપ સમાજસહિત વનમાં આવ્યા. ॥ ૧॥

પુર પગુ ધારિઅ દેઇ અસીસા। કીન્હ ધીર ધરિ ગવનુ મહીસા॥
મુનિ મહિદેવ સાધુ સનમાને। બિદા કિએ હરિ હર સમ જાને॥ ૨॥

હવે, આશીર્વાદ આપીને નગરે પધારો. આ સાંભળીને રાજા જનકજીએ ધીરજ ધરીને પ્રયાણ કર્યું. પછી શ્રીરામચન્દ્રજીએ મુનિ, બ્રાહ્મણ અને સાધુઓને વિષ્ણુ અને શિવની સમાન જાણીને સન્માન કરીને વિદાય કર્યા. ॥ ૨॥

સાસુ સમીપ ગએ દોઉ ભાઈ। ફિરે બંદિ પગ આસિષ પાઈ॥
કૌસિક બામદેવ જાબાલી। પુરજન પરિજન સચિવ સુચાલી॥૩॥

પછી શ્રીરામ-લક્ષ્મણ બંને ભાઈ સાસુ(સુનયનાજી)ની પાસે ગયા અને એમના ચરણોની વંદના કરીને આશીર્વાદ પામી પાછા આવ્યા. પછી વિશ્વામિત્ર, વામદેવ, જાબાલિ અને શુભ આચરણવાળા કુટુમ્બી, નગરનિવાસી અને મન્ત્રી – ॥૩॥

જથા જોગુ કરિ બિનય પ્રનામા। બિદા કિએ સબ સાનુજ રામા॥
નારિ પુરુષ લઘુ મધ્ય બડ઼ેરે। સબ સનમાનિ કૃપાનિધિ ફેરે॥૪॥

સર્વેને નાના ભાઈ લક્ષ્મણજી સાથે શ્રીરામચન્દ્રજીએ યથાયોગ્ય વિનય અને પ્રણામ કરીને વિદાય કર્યા. કૃપાનિધાન શ્રીરામચન્દ્રજીએ નાના, વચેટ અને વડીલ સર્વે શ્રેણીનાં સ્ત્રી-પુરુષોનું સન્માન કરીને એમને પાછા વાળ્યાં. ॥૪॥

દો૦– ભરત માતુ પદ બંદિ પ્રભુ સુચિ સનેહઁ મિલિ ભેંટિ।
બિદા કીન્હ સજિ પાલકી સકુચ સોચ સબ મેટિ॥૩૧૯॥

ભરતનાં માતા કૈકેયીના ચરણોની વંદના કરીને પ્રભુ શ્રીરામચન્દ્રજીએ પવિત્ર (નિષ્કપટ) પ્રેમની સાથે એમને મળી-ભેટીને તથા એમના સર્વે સંકોચ અને શોકને મટાડી પાલખી સજાવીને એમને વિદાય કર્યાં. ॥૩૧૯॥

ચૌ૦– પરિજન માતુ પિતહિ મિલિ સીતા। ફિરી પ્રાનપ્રિય પ્રેમ પુનીતા॥
કરિ પ્રનામુ ભેંટીં સબ સાસૂ। પ્રીતિ કહત કબિ હિયઁ ન હુલાસૂ॥૧॥

પ્રાણપ્રિય પતિ શ્રીરામચન્દ્રજીની સાથે પવિત્ર પ્રેમ કરનારાં સીતાજી પિયરના કુટુમ્બીઓને તથા માતા-પિતાને મળીને પાછા આવ્યાં. પછી પ્રણામ કરી સર્વે સાસુઓને ગળે લાગી ભેટ્યાં. એમના પ્રેમનું વર્ણન કરવાને માટે કવિના હૃદયમાં ઉલ્લાસ (ઉત્સાહ) નથી થતો. ॥૧॥

સુનિ સિખ અભિમત આસિષ પાઈ। રહી સીય દુહુ પ્રીતિ સમાઈ॥
રઘુપતિ પટુ પાલકીં મગાઈં। કરિ પ્રબોધુ સબ માતુ ચઢ઼ાઈં॥૨॥

તેમનો ઉપદેશ સાંભળીને મનમાગ્યો આશીર્વાદ પામીને સીતાજી સાસુઓ તથા માતા-પિતા બંને તરફની પ્રીતિમાં સમાઈ (ઘણી વાર સુધી નિમગ્ન) રહ્યાં! [પછી] શ્રીરઘુનાથજીએ સુંદર પાલખીઓ મંગાવડાવી અને સર્વે માતાઓને આશ્વાસન આપીને એની પર ચઢાવ્યાં. ॥૨॥

બાર બાર હિલિ મિલિ દુહુ ભાઈં। સમ સનેહઁ જનનીં પહુઁચાઈં॥
સાજિ બાજિ ગજ બાહન નાના। ભરત ભૂપ દલ કીન્હ પયાના॥૩॥

બંને ભાઈઓએ માતાઓને સમાન પ્રેમથી વારંવાર હળી-મળીને એમને વિદાય આપી. ભરતજી અને રાજા જનકજીનાં સૈન્યોએ ઘોડા, હાથી અને અનેક પ્રકારની સવારીઓ સજાવીને પ્રસ્થાન કર્યું. ॥૩॥

હૃદયઁ રામુ સિય લખન સમેતા । ચલે જાહિં સબ લોગ અચેતા ॥
બસહ બાજિ ગજ પસુ હિયઁ હારેં । ચલે જાહિં પરબસ મન મારેં ॥ ૪॥

સીતાજી અને લક્ષ્મણજીસહિત શ્રીરામચન્દ્રજીને હૃદયમાં રાખીને સર્વે લોક બેભાન થઈ ચાલ્યા જઈ રહ્યાં છે. બળદ-ઘોડા, હાથી આદિ પશુ હૃદયથી હારીને, (શિથિલ) પરવશ બની મનને મારી ચાલ્યા જઈ રહ્યાં છે. ॥ ૪॥

દો૦ – ગુર ગુરતિય પદ બંદિ પ્રભુ સીતા લખન સમેત ।
ફિરે હરષ બિસમય સહિત આએ પરન નિકેત ॥ ૩૨૦॥

ગુરુ વશિષ્ઠજી અને ગુરુપત્ની અરુંધતીના ચરણોની વંદના કરીને સીતાજી અને લક્ષ્મણજીસહિત પ્રભુ શ્રીરામચન્દ્રજી હર્ષ અને વિષાદની સાથે પાછા વળીને પર્ણકુટીએ આવ્યા. ॥ ૩૨૦॥

ચૌ૦ – બિદા કીન્હ સનમાનિ નિષાદૂ । ચલેઉ હૃદયઁ બડ઼ બિરહ બિષાદૂ ॥
કોલ કિરાત ભિલ્લ બનચારી । ફેરે ફિરે જોહારિ જોહારી ॥ ૧॥

પછી સન્માન કરીને નિષાદરાજને વિદાય કર્યા. તે ચાલ્યો તો ખરો, પરંતુ એના હૃદયમાં વિરહનો મોટો ભારે વિષાદ હતો. પછી શ્રીરામજીએ કોલ, કિરાત, ભીલ આદિ વનવાસી લોકોને વળાવ્યા. તે સર્વે જુહાર-જુહાર કરી (વંદના કરી કરી) પાછા ફર્યા. ॥ ૧॥

પ્રભુ સિય લખન બૈઠિ બટ છાહીં । પ્રિય પરિજન બિયોગ બિલખાહીં ॥
ભરત સનેહ સુભાઉ સુબાની । પ્રિયા અનુજ સન કહત બખાની ॥ ૨॥

પ્રભુ શ્રીરામચન્દ્રજી, સીતાજી અને લક્ષ્મણજી વડની છાયામાં બેસીને પ્રિયજન અને પરિવારના વિયોગથી દુઃખી થઈ રહ્યાં છે. ભરતજીના સ્નેહ, સ્વભાવ અને સુંદર વાણીને વખાણી-વખાણીને તે પ્રિય પત્ની સીતાજી અને નાના ભાઈ લક્ષ્મણજીને કહેવા લાગ્યા. ॥ ૨॥

પ્રીતિ પ્રતીતિ બચન મન કરની । શ્રીમુખ રામ પ્રેમ બસ બરની ॥
તેહિ અવસર ખગ મૃગ જલ મીના । ચિત્રકૂટ ચર અચર મલીના ॥ ૩॥

શ્રીરામચન્દ્રજીએ પ્રેમને વશ થઈને ભરતજીનાં વચન, મન, કર્મની પ્રીતિ તથા વિશ્વાસનું પોતાના શ્રીમુખથી વર્ણન કર્યું. તે સમયે પક્ષી, પશુ અને જળની માછલીઓ, ચિત્રકૂટના સર્વે ચેતન અને જડ જીવ ઉદાસ થઈ ગયા. ॥ ૩॥

બિબુધ બિલોકિ દસા રઘુબર કી । બરષિ સુમન કહિ ગતિ ઘર ઘર કી ॥
પ્રભુ પ્રનામુ કરિ દીન્હ ભરોસો । ચલે મુદિત મન ડર ન ખરો સો ॥ ૪॥

શ્રીરઘુનાથજીની દશા જોઈને દેવતાઓએ એમની ઉપર ફૂલ વરસાવીને, પોતાના ઘરઘરની દશા કહી (દુખડાં સંભળાવ્યાં). પ્રભુ શ્રીરામચન્દ્રજીએ એમને પ્રણામ કરી આશ્વાસન આપ્યું. પછી તે પ્રસન્ન થઈને ચાલ્યા. મનમાં જરાય ડર ન રહ્યો. ॥ ૪॥

દો૦– સાનુજ સીય સમેત પ્રભુ રાજત પરન કુટીર ।
ભગતિ ગ્યાનુ બૈરાગ્ય જનુ સોહત ધરેં સરીર ॥ ૩૨૧॥

નાના ભાઈ લક્ષ્મણજી અને સીતાજીસહિત પ્રભુ શ્રીરામચન્દ્રજી પર્ણકુટીમાં એવા સુશોભિત થઈ રહ્યા છે જાણે વૈરાગ્ય, ભક્તિ અને જ્ઞાન શરીર ધારણ કરીને શોભિત થઈ રહ્યાં હોય. ॥ ૩૨૧॥

ચૌ૦– મુનિ મહિસુર ગુર ભરત ભુઆલૂ । રામ બિરહઁ સબુ સાજુ બિહાલૂ ॥
પ્રભુ ગુન ગ્રામ ગનત મન માહીં । સબ ચુપચાપ ચલે મગ જાહીં ॥ ૧॥

મુનિ, બ્રાહ્મણ, ગુરુ વશિષ્ઠજી, ભરતજી અને રાજા જનકજી – સર્વે સમાજ શ્રીરામચન્દ્રજીના વિરહમાં વિહ્વળ છે. પ્રભુના ગુણસમૂહોનું મનમાં સ્મરણ કરતાં સર્વે લોકો માર્ગમાં ચુપચાપ ચાલ્યા જઈ રહ્યા છે. ॥ ૧॥

જમુના ઉતરિ પાર સબુ ભયઊ । સો બાસરુ બિનુ ભોજન ગયઊ ॥
ઉતરિ દેવસરિ દૂસર બાસૂ । રામસખાઁ સબ કીન્હ સુપાસૂ ॥ ૨॥

[પ્રથમ દિવસે] બધા લોકો યમુનાજી ઊતરીને પાર થયા. તે દિવસ વગર ભોજને જ વીતી ગયો. બીજો મુકામ ગંગાજી ઊતરીને (ગંગાપાર શૃંગવેરપુરમાં) થયો. ત્યાં રામસખા નિષાદરાજે સર્વે સુપ્રબંધ કરી દીધો. ॥ ૨॥

સઈ ઉતરિ ગોમતીં નહાએ । ચૌથેં દિવસ અવધપુર આએ ॥
જનકુ રહે પુર બાસર ચારી । રાજ કાજ સબ સાજ સઁભારી ॥ ૩॥

પછી સઈ નદી ઊતરીને ગોમતીજીમાં સ્નાન કર્યું અને ચોથે દિવસે સર્વે અયોધ્યાજી જઈ પહોંચ્યા. જનકજી ચાર દિવસ અયોધ્યાજીમાં રહ્યા અને રાજકાજ અને સર્વે સાજ-સામાનને વ્યવસ્થિત કરી; ॥ ૩॥

સૌંપિ સચિવ ગુર ભરતહિ રાજૂ । તેરહુતિ ચલે સાજિ સબુ સાજૂ ॥
નગર નારિ નર ગુર સિખ માની । બસે સુખેન રામ રજધાની ॥ ૪॥

તથા મન્ત્રી, ગુરુજી તથા ભરતજીને રાજ્ય સોંપીને, સર્વે સાજ-સામાન ઠીક કરીને તિરહુતે (જનકપુરીએ) ચાલ્યા. નગરનાં સ્ત્રી-પુરુષ ગુરુજીનો ઉપદેશ માનીને શ્રીરામજીની રાજધાની અયોધ્યાજીમાં સુખપૂર્વક રહેવા લાગ્યાં. ॥ ૪॥

દો૦– રામ દરસ લગિ લોગ સબ કરત નેમ ઉપબાસ ।
તજિ તજિ ભૂષન ભોગ સુખ જિઅત અવધિ કીં આસ ॥ ૩૨૨॥

સર્વે લોકો શ્રીરામચન્દ્રજીનાં દર્શનને માટે નિયમ અને ઉપવાસ કરવા લાગ્યા. તે ભૂષણ અને ભોગ-સુખોને ત્યજીને અવધિની આશાએ જીવી રહ્યા છે. ॥ ૩૨૨॥

ચૌ૦– સચિવ સુસેવક ભરત પ્રબોધે । નિજ નિજ કાજ પાઇ સિખ ઓધે ॥
પુનિ સિખ દીન્હિ બોલિ લઘુ ભાઈ । સૌંપી સકલ માતુ સેવકાઈ ॥ ૧॥

ભરતજીએ મન્ત્રીઓ અને વિશ્વાસી સેવકોને સમજાવી તૈયાર કર્યા. તે સર્વે શિખામણ માનીને પોતપોતાના કાર્યમાં લાગી ગયા. વળી, નાના ભાઈ શત્રુઘ્નજીને બોલાવી શિખામણ આપી અને સર્વે માતાઓની સેવા એમને સોંપી. ॥ ૧॥

ભૂસુર બોલિ ભરત કર જોરે । કરિ પ્રનામ બય બિનય નિહોરે ॥
ઊઁચ નીચ કારજુ ભલ પોચૂ । આયસુ દેબ ન કરબ સઁકોચૂ ॥ ૨॥

બ્રાહ્મણોને બોલાવી ભરતજીએ હાથ જોડીને પ્રણામ કરી અવસ્થા અનુસાર વિનય અને વિનંતી કરી કે આપ લોકો ઊચ્ચ-નીચ (મોટું-નાનું), સારું-નરસું જે કંઈ પણ કાર્ય હોય, એને માટે આજ્ઞા આપજો. સંકોચ ન કરશો. ॥ ૨॥

પરિજન પુરજન પ્રજા બોલાએ । સમાધાનુ કરિ સુબસ બસાએ ॥
સાનુજ ગે ગુર ગેહઁ બહોરી । કરિ દંડવત કહત કર જોરી ॥ ૩॥

ભરતજીએ પછી પરિવારના લોકોને, નાગરિકોને તથા અન્ય પ્રજાને બોલાવીને, એમનું સમાધાન કરીને તેમને સુખપૂર્વક વસાવ્યા. પછી નાના ભાઈ શત્રુઘ્નસહિત તે ગુરુજીના ઘેર ગયા અને દંડવત્ કરીને હાથ જોડીને બોલ્યા – ॥ ૩॥

આયસુ હોઈ ત રહૌં સનેમા । બોલે મુનિ તન પુલકિ સપેમા ॥
સમુઝબ કહબ કરબ તુમ્હ જોઈ । ધરમ સારુ જગ હોઇહિ સોઈ ॥ ૪॥

આજ્ઞા હોય તો હું નિયમપૂર્વક રહું! મુનિ વશિષ્ઠજી શરીરે પુલકિત થઈ પ્રેમપૂર્વક બોલ્યા – હે ભરત! તમે જે કંઈ સમજશો, કહેશો અને કરશો, એ જ જગતમાં ધર્મનો સાર હશે. ॥ ૪॥

દો૦– સુનિ સિખ પાઇ અસીસ બડ઼િ ગનક બોલિ દિનુ સાધિ ।
સિંઘાસન પ્રભુ પાદુકા બૈઠારે નિરુપાધિ ॥ ૩૨૩॥

ભરતજીએ આ સાંભળીને અને શિખામણ તથા મોટો આશીર્વાદ પામીને જ્યોતિષિઓને બોલાવ્યા અને દિવસ (સારું મુહૂર્ત) જોઈને પ્રભુની ચરણપાદુકાઓને નિર્વિઘ્નતાપૂર્વક સિંહાસને બિરાજમાન કરાવી. ॥ ૩૨૩॥

ચૌ૦– રામ માતુ ગુર પદ સિરુ નાઈ । પ્રભુ પદ પીઠ રજાયસુ પાઈ ॥
નંદિગાવઁ કરિ પરન કુટીરા । કીન્હ નિવાસુ ધરમ ધુર ધીરા ॥ ૧॥

વળી, શ્રીરામજીનાં માતા કૌશલ્યાજી અને ગુરુજીના ચરણોમાં માથું નમાવીને અને પ્રભુની ચરણપાદુકાઓની આજ્ઞા પામીને ધર્મની ધુરાને ધારણ કરવામાં ધીર ભરતજીએ નંદિગ્રામમાં પર્ણકુટિ બનાવીને એમાં જ નિવાસ કર્યો. ॥ ૧॥

જટાજૂટ સિર મુનિપટ ધારી । મહિ ખનિ કુસ સાઁથરી સઁવારી ॥
અસન બસન બાસન બ્રત નેમા । કરત કઠિન રિષિધરમ સપ્રેમા ॥ ૨॥

સિર પર જટાજૂટ અને શરીર પર મુનિઓનાં (વલ્કલ) વસ્ત્ર ધારણ કરીને, પૃથ્વીને ખોદીને એમાં દર્ભનું આસન પાથર્યું. ભોજન, વસ્ત્ર, વાસણ, વ્રત, નિયમ – સર્વે વાતોમાં તે ઋષિઓના કઠિન ધર્મનું પ્રેમસહિત આચરણ કરવા લાગ્યા. ॥ ૨॥

ભૂષન બસન ભોગ સુખ ભૂરી । મન તન બચન તજે તિન તૂરી ॥
અવધ રાજુ સુર રાજુ સિહાઈ । દસરથ ધનુ સુનિ ધનદુ લજાઈ ॥ ૩॥

ઘરેણાં-કપડાં અને અનેક પ્રકારનાં ભોગ-સુખોને મન, તન અને વચનથી તૃણ તોડીને (પ્રતિજ્ઞા કરીને) ત્યાગી દીધા. જે અયોધ્યાના રાજ્યને જોઈને દેવરાજ ઇન્દ્ર પણ ઈર્ષ્યા કરતા હતા અને [જ્યાંના રાજા] દશરથજીની સંપત્તિ સાંભળીને કુબેર પણ લજાઈ જતા હતા, ॥ ૩॥

તેહિં પુર બસત ભરત બિનુ રાગા । ચંચરીક જિમિ ચંપક બાગા ॥
રમા બિલાસુ રામ અનુરાગી । તજત બમન જિમિ જન બડ઼ભાગી ॥ ૪॥

તે અયોધ્યાપુરીમાં ભરતજી અનાસક્ત થઈને એ રીતે નિવાસ કરી રહ્યા છે જેમ ચંપાના બગીચામાં ભમરો. શ્રીરામચન્દ્રજીના પ્રેમી ધનભાગી પુરુષ લક્ષ્મીના વિલાસ(ભોગૈશ્વર્ય)ને વમનની જેમ ત્યાગી દે છે (પછી તેની તરફ જોતા પણ નથી). ॥ ૪॥

દો૦– રામ પેમ ભાજન ભરતુ બડ઼ે ન એહિં કરતૂતિ ।
ચાતક હંસ સરાહિઅત ટેંક બિબેક બિભૂતિ ॥ ૩૨૪॥

પછી ભરતજી તો [સ્વયં] શ્રીરામચન્દ્રજીના પ્રેમને પાત્ર છે. તે આ (ભોગૈશ્વર્ય ત્યાગરૂપ) કરણીથી મોટા નથી થયા (અર્થાત્ તેમને માટે આ કોઈ મોટી વાત નથી). [પૃથ્વી પરનું જળ ન પીવાની] ટેકથી ચાતકની અને નીર-ક્ષીર-વિવેકની વિભૂતિ(શક્તિ)થી હંસનીય પ્રશંસા થાય છે. ॥ ૩૨૪॥

ચૌ૦– દેહ દિનહુઁ દિન દૂબરિ હોઈ । ઘટઇ તેજુ બલુ મુખછબિ સોઈ ॥
નિત નવ રામ પ્રેમ પનુ પીના । બઢ઼ત ધરમ દલુ મનુ ન મલીના ॥ ૧॥

ભરતજીનું શરીર દિવસે દિવસે દૂબળું થતું જાય છે. (અન્ન, ઘૃત આદિથી ઉત્પન્ન થનાર મેદ* ઘટી રહ્યો છે.) તેજ વધી રહ્યું છે. બળ અને મુખછબિ (મુખની કાન્તિ અથવા શોભા) તેવી જ બનેલી છે. રામપ્રેમનું પ્રણ નિત્ય નવું અને પુષ્ટ થાય છે, ધર્મના અંશો વધે છે અને મન ઉદાસ નથી (અર્થાત્ પ્રસન્ન છે). ॥ ૧॥

જિમિ જલુ નિઘટત સરદ પ્રકાસે । બિલસત બેતસ બનજ બિકાસે ॥
સમ દમ સંજમ નિયમ ઉપાસા । નખત ભરત હિય બિમલ અકાસા ॥ ૨॥

જેમ શરદઋતુના પ્રકાશ(વિકાસ)થી જળ ઘટે છે પરંતુ નેતર શોભા પામે છે અને કમળ વિકસિત થાય છે. શમ, દમ, સંયમ, નિયમ અને ઉપવાસ આદિ ભરતજીના હૃદયરૂપી નિર્મળ આકાશના નક્ષત્ર (તારાગણ) છે. ॥ ૨॥

ધ્રુવ બિસ્વાસુ અવધિ રાકા સી । સ્વામિ સુરતિ સુરબીથિ બિકાસી ॥
રામ પેમ બિધુ અચલ અદોષા । સહિત સમાજ સોહ નિત ચોખા ॥ ૩॥

વિશ્વાસ જ [એ આકાશમાં] ધ્રુવતારો છે, ચૌદ વર્ષની અવધિ [નું ધ્યાન] પૂર્ણિમાના સમાન છે અને સ્વામી શ્રીરામજીની સુરતિ (સ્મૃતિ) આકાશગંગા જેવી પ્રકાશિત છે. રામપ્રેમ જ અચળ (સદા રહેનાર) અને કલંકરહિત ચન્દ્રમા છે. તે પોતાના સમાજ (નક્ષત્રો) સહિત નિત્ય સુંદર સુશોભિત છે. ॥ ૩॥

ભરત રહનિ સમુઝનિ કરતૂતી । ભગતિ બિરતિ ગુન બિમલ બિભૂતી ॥
બરનત સકલ સુકબિ સકુચાહીં । સેસ ગનેસ ગિરા ગમુ નાહીં ॥ ૪॥

ભરતજીની રહેણી, સમજણ, કરણી, ભક્તિ, વૈરાગ્ય, નિર્મળ ગુણ અને ઐશ્વર્યનું વર્ણન કરવામાં સર્વે સુકવિ સંકોચાય છે; કેમ કે ત્યાં [અન્યોની તો વાત જ શું] સ્વયં શેષ, ગણેશ અને સરસ્વતીની પણ પહોંચ નથી. ॥ ૪॥

દો૦ – નિત પૂજત પ્રભુ પાઁવરી પ્રીતિ ન હૃદયઁ સમાતિ ।
માગિ માગિ આયસુ કરત રાજ કાજ બહુ ભાઁતિ ॥ ૩૨૫॥

તેઓ નિત્ય પ્રભુની પાદુકાઓનું પૂજન કરે છે, હૃદયમાં પ્રેમ સમાતો નથી. પાદુકાઓ પાસેથી આજ્ઞા માગી-માગીને અનેક પ્રકારનાં (સર્વે જાતનાં) રાજ-કાજ કરે છે. ॥ ૩૨૫॥

ચૌ૦ – પુલક ગાત હિયઁ સિય રઘુબીરૂ । જીહ નામુ જપ લોચન નીરૂ ॥
લખન રામ સિય કાનન બસહીં । ભરતુ ભવન બસિ તપ તનુ કસહીં ॥ ૧॥

શરીર પુલકિત છે, હૃદયમાં શ્રીસીતા-રામજી છે. જીભ રામ-નામ જપી રહી છે, નેત્રોમાં પ્રેમનું જળ ભરાયું છે. લક્ષ્મણજી, શ્રીરામજી અને સીતાજી તો વનમાં વસે છે, પરંતુ ભરતજી ઘરમાં જ રહીને તપ દ્વારા શરીરને કસી રહ્યા છે. ॥ ૧॥

દોઉ દિસિ સમુઝિ કહત સબુ લોગૂ । સબ બિધિ ભરત સરાહન જોગૂ ॥
સુનિ બ્રત નેમ સાધુ સકુચાહીં । દેખિ દસા મુનિરાજ લજાહીં ॥ ૨॥

બંને તરફની સ્થિતિ સમજીને સર્વે લોક કહે છે કે ભરતજી સર્વે પ્રકારે પ્રશંસા કરવા યોગ્ય છે. તેમના વ્રત અને નિયમોને સાંભળીને સાધુ-સંત પણ સંકોચાઈ જાય છે અને એમની સ્થિતિ જોઈને મુનિરાજ પણ લજ્જિત થાય છે. ॥ ૨॥

પરમ પુનીત ભરત આચરનૂ । મધુર મંજુ મુદ મંગલ કરનૂ ॥
હરન કઠિન કલિ કલુષ કલેસૂ । મહામોહ નિસિ દલન દિનેસૂ ॥ ૩॥

ભરતજીનું પરમ પવિત્ર આચરણ (ચરિત્ર) મધુર, સુંદર અને આનંદ-મંગળોને કરનારું છે. કળિયુગનાં કઠિન પાપો અને ક્લેશોને હરનારું છે. મહામોહરૂપી રાત્રિને નષ્ટ કરવા માટે સૂર્યની સમાન છે. ॥ ૩॥

પાપ પુંજ કુંજર મૃગરાજૂ। સમન સકલ સંતાપ સમાજૂ॥
જન રંજન ભંજન ભવ ભારૂ। રામ સનેહ સુધાકર સારૂ॥૪॥

પાપસમૂહરૂપી હાથીને માટે સિંહ છે. બધાય સંતાપોના સૈન્યનો નાશ કરનારું છે. ભક્તોને આનંદ આપનાર અને ભવના ભાર(સંસારના દુઃખ)નું ભંજન કરનારું તથા શ્રીરામપ્રેમરૂપી ચન્દ્રમાનું સત્ત્વ (અમૃત) છે. ॥૪॥

છં૦— સિય રામ પ્રેમ પિયૂષ પૂરન હોત જનમુ ન ભરત કો।
મુનિ મન અગમ જમ નિયમ સમ દમ બિષમ બ્રત આચરત કો॥
દુખ દાહ દારિદ દંભ દૂષન સુજસ મિસ અપહરત કો।
કલિકાલ તુલસી સે સઠન્હિ હઠિ રામ સનમુખ કરત કો॥

શ્રીસીતારામજીના પ્રેમરૂપી અમૃતથી પરિપૂર્ણ ભરતજીનો જન્મ જો ન થાત, તો મુનિઓના મનને પણ અગમ યમ, નિયમ, શમ, દમ આદિ કઠિન વ્રતોનું આચરણ કોણ કરત? દુઃખ, સંતાપ, દરિદ્રતા, દંભ આદિ દોષોને પોતાના સુયશના બહાને કોણ હરણ કરત? તથા કળિકાળમાં તુલસીદાસ-જેવા શઠોને હઠપૂર્વક કોણ શ્રીરામજીની સન્મુખ કરત?

સો૦— ભરત ચરિત કરિ નેમુ તુલસી જો સાદર સુનહિં।
સીય રામ પદ પેમુ અવસિ હોઈ ભવ રસ બિરતિ॥૩૨૬॥

તુલસીદાસજી કહે છે — જે કોઈ ભરતજીના ચરિત્રને નિયમથી આદરપૂર્વક સાંભળશે, તેમને અવશ્ય જ શ્રીસીતારામજીના ચરણોમાં પ્રેમ થશે અને સાંસારિક વિષય-રસથી વૈરાગ્ય થશે. ॥૩૨૬॥

માસપારાયણ, એકવીસમો વિશ્રામ

ઈતિ શ્રીમદ્રામચરિતમાનસે સકલકલિકલુષવિધ્વંસને દ્વિતીયઃ સોપાનઃ સમાપ્તઃ।

કળિયુગનાં સંપૂર્ણ પાપોનો વિધ્વંસ કરનાર શ્રીરામચરિતમાનસનો આ બીજો સોપાન સમાપ્ત થયો.

(અયોધ્યાકાંડ સમાપ્ત)

ભગવાન રામની સુગ્રીવ સાથે મૈત્રી
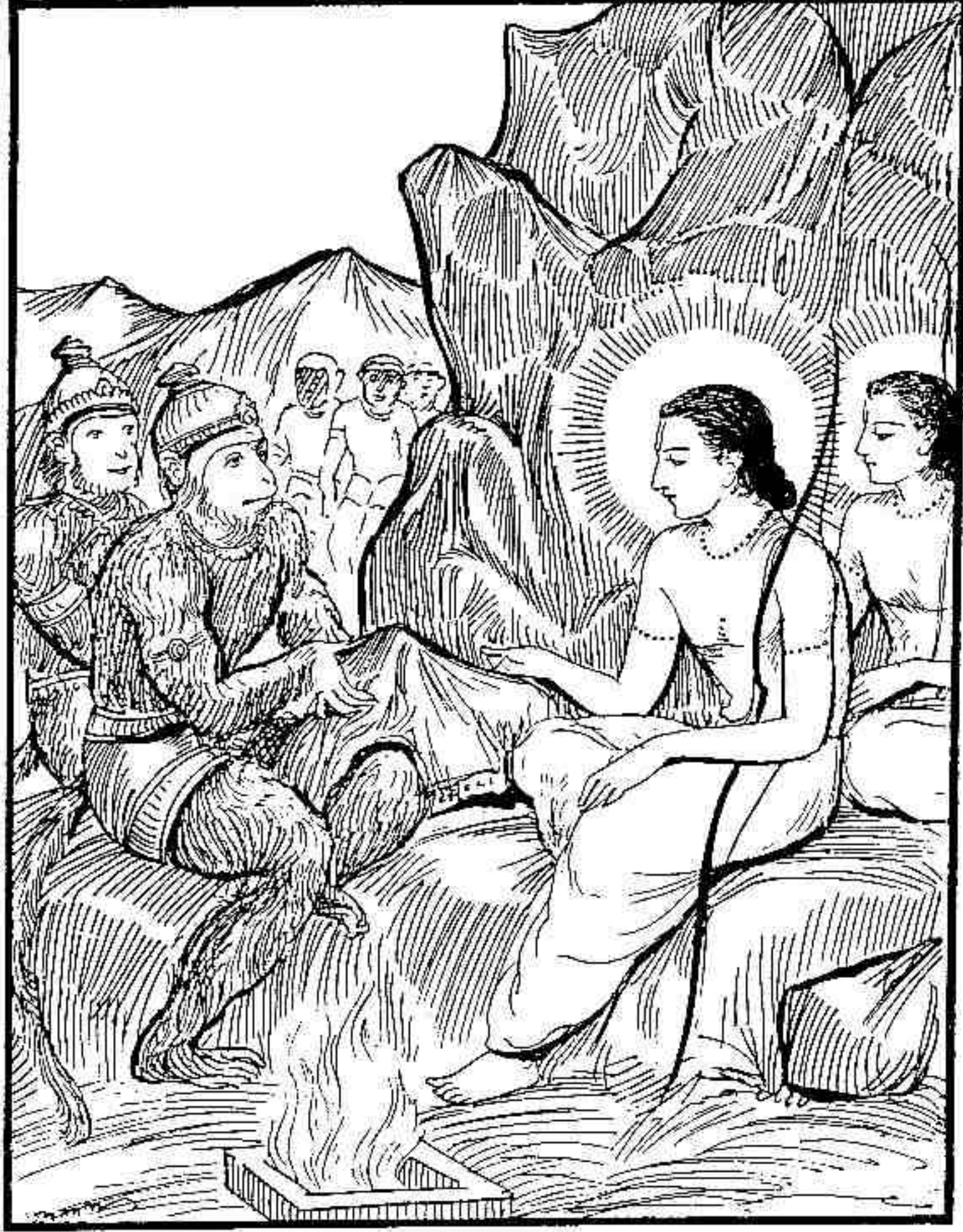
સખા સોચ ત્યાગહુ બલ મોરેં। સબ બિધિ ઘટબ કાજ મૈં તોરેં।।

શ્રીગણેશાય નમઃ

શ્રીજાનકીવલ્લભો વિજયતે

શ્રીરામચરિતમાનસ

તૃતીય સોપાન

અરણ્યકાંડ

શ્લોક

મૂલં ધર્મતરોર્વિવેકજલધેઃ પૂર્ણેન્દુમાનન્દદં
વૈરાગ્યામ્બુજભાસ્કરં હ્યઘઘનધ્વાન્તાપહં તાપહમ્ ।
મોહામ્ભોધરપૂગપાટનવિધૌ સ્વઃસમ્ભવં શઙ્કરં
વન્દે બ્રહ્મકુલં કલઙ્કશમનં શ્રીરામભૂપપ્રિયમ્ ॥ ૧ ॥

ધર્મરૂપી વૃક્ષનાં મૂળ, વિવેકરૂપી સમુદ્રને આનંદ આપનાર પૂર્ણચન્દ્ર, વૈરાગ્યરૂપી કમળને [વિકસિત કરનાર] સૂર્ય, પાપરૂપી ઘોર અન્ધકારનો નિશ્ચયપૂર્વક નાશ કરનાર, ત્રિવિધ તાપને હરનાર, મોહરૂપી વાદળોના સમૂહને છિન્ન-ભિન્ન કરવાની ક્રિયામાં આકાશથી ઉત્પન્ન થનાર પવનસ્વરૂપ, બ્રહ્માજીના વંશજ (આત્મજ) તથા કલંકનાશક મહારાજ શ્રીરામચન્દ્રજીના પ્રિય શ્રીશંકરજીની હું વન્દના કરું છું. ॥ ૧ ॥

સાન્દ્રાનન્દપયોદસૌભગતનું પીતામ્બરં સુન્દરં
પાણૌ બાણશરાસનં કટિલસત્તૂણીરભારં વરમ્ ।
રાજીવાયતલોચનં ધૃતજટાજૂટેન સંશોભિતં
સીતાલક્ષ્મણસંયુતં પથિગતં રામાભિરામં ભજે ॥ ૨ ॥

જેમનું શરીર જળયુક્ત મેઘોના સમાન સુન્દર (શ્યામવર્ણ) તેમજ આનંદઘન છે, જેમણે સુન્દર (વલ્કલનાં) પીળાં વસ્ત્રો ધારણ કર્યાં છે, જેમના હાથમાં ધનુષ અને બાણ છે, કમર ઉત્તમ ભાથાના ભારથી સુશોભિત છે, કમળના સમાન વિશાળ નેત્રો છે અને મસ્તક પર જટાજૂટ ધારણ કરેલ છે, એવા અત્યંત શોભાયમાન શ્રીસીતાજી તથા લક્ષ્મણજીની સાથે માર્ગમાં જતાં, આનંદ આપનારા શ્રીરામચન્દ્રજીને હું ભજું છું. ॥ ૨ ॥

સો૦ – ઉમા રામ ગુન ગૂઢ઼ પંડિત મુનિ પાવહિં બિરતિ ।
પાવહિં મોહ બિમૂઢ઼ જે હરિ બિમુખ ન ધર્મ રતિ ॥

હે પાર્વતી! શ્રીરામજીના ગુણો ગૂઢ છે, પંડિતો તથા મુનિઓ તેમને સમજીને વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત કરે છે. પરન્તુ જેઓ ભગવાનથી વિમુખ છે અને જેમનો ધર્મમાં પ્રેમ નથી, એવા મહામૂઢો [તેમનું શ્રવણ કરીને] મોહ પામે છે.

ચૌ૦ – પુર નર ભરત પ્રીતિ મૈં ગાઈ । મતિ અનુરૂપ અનૂપ સુહાઈ ॥
અબ પ્રભુ ચરિત સુનહુ અતિ પાવન । કરત જે બન સુર નર મુનિ ભાવન ॥ ૧॥

નગરજનો અને ભરતજીના અનુપમ અને સુન્દર પ્રેમનું મેં મારી બુદ્ધિ પ્રમાણે ગાન કર્યું. હવે દેવતા, મનુષ્ય અને મુનિઓના મનને ગમનાર પ્રભુ શ્રીરામચન્દ્રજીનાં તે અત્યંત પવિત્ર ચરિત્ર સાંભળો, જે તેઓ વનમાં કરી રહ્યા છે. ॥ ૧॥

એક બાર ચુનિ કુસુમ સુહાએ । નિજ કર ભૂષન રામ બનાએ ॥
સીતહિ પહિરાએ પ્રભુ સાદર । બૈઠે ફટિક સિલા પર સુંદર ॥ ૨॥

એક વાર શ્રીરામચન્દ્રજીએ સુન્દર ફૂલો વીણીને પોતાના હાથે ભાત-ભાતનાં આભૂષણો બનાવ્યાં અને સુન્દર સ્ફટિક શિલા પર બેઠેલાં પ્રભુએ શ્રીસીતાજીને તે ઘરેણાં આદર સહિત પહેરાવ્યાં. ॥ ૨॥

સુરપતિ સુત ધરિ બાયસ બેષા । સઠ ચાહત રઘુપતિ બલ દેખા ॥
જિમિ પિપીલિકા સાગર થાહા । મહા મંદમતિ પાવન ચાહા ॥ ૩॥

દેવરાજ ઈન્દ્રનો મૂર્ખ પુત્ર મહામંદબુદ્ધિ જયંત કાગડાનું રૂપ ધારણ કરીને શ્રીરઘુનાથજીનું બળ જોવા ઇચ્છે છે, જેમ કીડી સમુદ્રનો તાગ પામવા ઇચ્છતી હોય. ॥ ૩॥

સીતા ચરન ચોંચ હતિ ભાગા । મૂઢ઼ મંદમતિ કારન કાગા ॥
ચલા રુધિર રઘુનાયક જાના । સીંક ધનુષ સાયક સંધાના ॥ ૪॥

તે મૂઢ જયંત, મન્દબુદ્ધિ હોવાના કારણે (ભગવાનના બળની પરીક્ષા કરવા માટે) બનેલો કાગડો સીતાજીના ચરણ પર ચાંચ મારીને ભાગ્યો. જ્યારે લોહી વહેવા લાગ્યું, ત્યારે શ્રીરઘુનાથજીએ જાણ્યું અને ધનુષ પર સરકડાના બાણનું સંધાન કર્યું. ॥ ૪॥

દો૦ – અતિ કૃપાલ રઘુનાયક સદા દીન પર નેહ ।
તા સન આઇ કીન્હ છલુ મૂરખ અવગુન ગેહ ॥ ૧॥

શ્રીરઘુનાથજી કે જેઓ અત્યંત કૃપાળુ છે અને જેમનો દીનજનો પર સર્વદા સ્નેહ રહે છે, તેમની સાથે પણ તે અવગુણોના ઘર સમાન મૂર્ખ જયંતે ત્યાં આવીને કપટ કર્યું. ॥ ૧॥

ચૌ૦ – પ્રેરિત મંત્ર બ્રહ્મસર ધાવા । ચલા ભાજિ બાયસ ભય પાવા ॥
ધરિ નિજ રૂપ ગયઉ પિતુ પાહીં । રામ બિમુખ રાખા તેહિ નાહીં ॥ ૧॥

મન્ત્રથી પ્રેરિત થઈને તે બ્રહ્મબાણ દોડ્યું, ત્યારે કાગડો ભયભીત થઈને નાસી છૂટ્યો. તે પોતાનું અસલ રૂપ ધારણ કરીને પોતાના પિતા ઈન્દ્ર પાસે ગયો, પરંતુ શ્રીરામજીનો વિરોધી જાણીને ઈન્દ્રે એને (પોતાની પાસે) રાખ્યો નહિ – ॥ ૧॥

ભા નિરાસ ઉપજી મન ત્રાસા। જથા ચક્ર ભય રિષિ દુર્બાસા॥
બ્રહ્મધામ સિવપુર સબ લોકા। ફિરા શ્રમિત બ્યાકુલ ભય સોકા॥૨॥

ત્યારે તે નિરાશ થઈ ગયો. તેના મનમાં ભય ઉત્પન્ન થઈ ગયો, જેમ દુર્વાસા ઋષિને સુદર્શન ચક્રથી ભય ઊભો થયો હતો. તે બ્રહ્મલોક, શિવલોક વગેરે સઘળા લોકોમાં થાકીને અને ભય-શોકથી વ્યાકુળ થઈને ભાગતો ફર્યો. ॥૨॥

કાહૂઁ બૈઠન કહા ન ઓહી। રાખિ કો સકઇ રામ કર દ્રોહી॥
માતુ મૃત્યુ પિતુ સમન સમાના। સુધા હોઇ બિષ સુનુ હરિજાના॥૩॥

(પરન્તુ રાખવાનું તો દૂર રહ્યું) કોઈએ તેને બેસવા માટે પણ કહ્યું નહિ. શ્રીરામજીના દ્રોહીને કોણ રાખી શકે છે? [કાકભુશુંડિજી કહે છે –] હે ગરુડ! સાંભળો, તેના માટે માતા મૃત્યુના સમાન, પિતા યમરાજના સમાન અને અમૃત વિષ સમાન થઈ જાય છે. ॥૩॥

મિત્ર કરઇ સત રિપુ કૈ કરની। તા કહઁ બિબુધનદી બૈતરની॥
સબ જગુ તાહિ અનલહુ તે તાતા। જો રઘુબીર બિમુખ સુનુ ભ્રાતા॥૪॥

મિત્ર સેંકડો શત્રુઓની જેમ વર્તવા લાગે છે, દેવનદી ગંગાજી તેના માટે વૈતરણી (યમપુરીની નદી) થઈ જાય છે. હે ભાઈ! સાંભળો, જે શ્રીરઘુનાથજીથી વિમુખ થઈ જાય છે, તેના માટે સમસ્ત જગત અગ્નિથી પણ વધારે ગરમ (બાળનાર) થઈ જાય છે. ॥૪॥

નારદ દેખા બિકલ જયંતા। લાગિ દયા કોમલ ચિત સંતા॥
પઠવા તુરત રામ પહિં તાહી। કહેસિ પુકારિ પ્રનત હિત પાહી॥૫॥

નારદજીએ જયંતને વ્યાકુળ જોયો તો તેમને દયા આવી ગઈ. કારણ કે સંતોનું ચિત્ત ઘણું જ કોમળ હોય છે. નારદજીએ જયંતને એવી શિખામણ આપી કે શ્રીરામજીની પાસે શીઘ્ર જઈને પોકારીને એમ કહેજો કે 'હે શરણાગતના હિતકારી! મારી રક્ષા કરો!' જયંતે નારદજીના કહ્યા પ્રમાણે કર્યું. ॥૫॥

આતુર સભય ગહેસિ પદ જાઈ। ત્રાહિ ત્રાહિ દયાલ રઘુરાઈ॥
અતુલિત બલ અતુલિત પ્રભુતાઈ। મૈં મતિમંદ જાનિ નહિં પાઈ॥૬॥

આતુર અને ભયભીત જયંતે જઈને શ્રીરામચન્દ્રજીના ચરણ પકડી લીધા. [અને કહ્યું –] હે દયાળુ રઘુનાથજી! રક્ષા કરો, રક્ષા કરો. આપના અતુલિત બળ અને આપની અતુલિત પ્રભુતા (સામર્થ્ય)ને હું મંદબુદ્ધિ નહોતો જાણી શક્યો. ॥૬॥

નિજ કૃત કર્મ જનિત ફલ પાયઉઁ। અબ પ્રભુ પાહિ સરન તકિ આયઉઁ॥
સુનિ કૃપાલ અતિ આરત બાની। એકનયન કરિ તજા ભવાની॥૭॥

પોતાના કરેલ કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલ ફળ મેં પામી લીધું. હવે, હે પ્રભુ! મારી રક્ષા કરો. હું આપના શરણે આવ્યો છું. [શિવજી કહે છે –] હે પાર્વતી! કૃપાળુ શ્રીરઘુનાથજીએ તેની અત્યંત આર્ત વાણી સાંભળીને તેને એક આંખે કાણો કરીને છોડી દીધો. ॥૭॥

સો૦ – કીન્હ મોહ બસ દ્રોહ જદ્યપિ તેહિ કર બધ ઉચિત।
પ્રભુ છાડ़ેઉ કરિ છોહ કો કૃપાલ રઘુબીર સમ ॥ ૨॥

તેણે મોહવશ દ્રોહ કર્યો હતો, માટે તેનો વધ યોગ્ય જ હતો, છતાંય, પ્રભુએ કૃપા કરીને તેને છોડી દીધો. શ્રીરામજીના સમાન કૃપાળુ બીજો કોણ હોઈ શકે? ॥ ૨॥

ચૌ૦ – રઘુપતિ ચિત્રકૂટ બસિ નાના। ચરિત કિએ શ્રુતિ સુધા સમાના ॥
બહુરિ રામ અસ મન અનુમાના। હોઈહિ ભીર સબહિં મોહિ જાના ॥ ૧॥

ચિત્રકૂટમાં રહીને શ્રીરઘુનાથજીએ ઘણાં જ ચરિત્રો કર્યાં, જે કાનો માટે અમૃત સમાન [પ્રિય] છે. ત્યારબાદ (કેટલાક સમય પછી) શ્રીરામજીએ મનમાં એવું અનુમાન કર્યું કે મને બધા લોકો ઓળખી ગયા છે, જેથી (અહીં) માણસોની મોટી ભીડ થઈ જશે. ॥ ૧॥

સકલ મુનિન્હ સન બિદા કરાઈ। સીતા સહિત ચલે દ્વૌ ભાઈ ॥
અત્રિ કે આશ્રમ જબ પ્રભુ ગયઊ। સુનત મહામુનિ હરષિત ભયઊ ॥ ૨॥

[એટલા માટે] સર્વે મુનિઓ પાસેથી વિદાય લઈને સીતાજીસહિત બન્ને ભાઈઓ ચાલ્યા! જ્યારે પ્રભુ અત્રિજીના આશ્રમમાં ગયા, તો તેમનું આગમન સાંભળતાં જ મહામુનિ હર્ષિત થઈ ગયા. ॥ ૨॥

પુલકિત ગાત અત્રિ ઉઠિ ધાએ। દેખિ રામુ આતુર ચલિ આએ ॥
કરત દંડવત મુનિ ઉર લાએ। પ્રેમ બારિ દ્વૌ જન અન્હવાએ ॥ ૩॥

શરીર પુલકિત થઈ ગયું, અત્રિજી ઊઠીને દોડ્યા. તેમને દોડતાં આવતા જોઈને શ્રીરામજી અધિક શીઘ્રતાથી ચાલ્યા આવ્યા. દંડવત્ પ્રણામ કરતાં શ્રીરામજીને [ઉઠાવીને] મુનિએ હૃદય સાથે લગાવી દીધા અને પ્રેમાશ્રુઓના જળથી બન્ને ભાઈઓને નવડાવી દીધા. ॥ ૩॥

દેખિ રામ છબિ નયન જુડ़ાને। સાદર નિજ આશ્રમ તબ આને ॥
કરિ પૂજા કહિ બચન સુહાએ। દિએ મૂલ ફલ પ્રભુ મન ભાએ ॥ ૪॥

શ્રીરામજીની શોભા જોઈને મુનિનાં નેત્રો શીતળ થઈ ગયાં. પછી તેઓ તેમને આદરપૂર્વક પોતાના આશ્રમમાં લઈ આવ્યા. પૂજન કરીને સુન્દર વચનો કહીને મુનિએ તેમને કંદમૂળ અને ફળો આપ્યાં, જે પ્રભુના મનને બહુ જ ગમ્યાં. ॥ ૪॥

સો૦ – પ્રભુ આસન આસીન ભરિ લોચન સોભા નિરખિ।
મુનિબર પરમ પ્રબીન જોરિ પાનિ અસ્તુતિ કરત ॥ ૩॥

પ્રભુ આસન પર વિરાજમાન છે. નેત્રો ભરીને તેમની શોભા નિરખીને, પરમ પ્રવીણ મુનિશ્રેષ્ઠ હાથ જોડીને સ્તુતિ કરવા લાગ્યા – ॥ ૩॥

છં૦ – નમામિ ભક્ત વત્સલં। કૃપાલુ શીલ કોમલં।
ભજામિ તે પદાંબુજં। અકામિનાં સ્વધામદં ॥ ૧॥

હે ભક્તવત્સલ! હે કૃપાળુ! હે કોમળ સ્વભાવવાળા! હું આપને નમસ્કાર કરું છું. નિષ્કામ પુરુષોને પોતાનું પરમધામ પ્રદાન કરનારાં આપનાં ચરણકમળોને હું ભજું છું. ॥ ૧॥

નિકામ શ્યામ સુંદરં । ભવાંબુનાથ મંદરં ।
પ્રફુલ્લ કંજ લોચનં । મદાદિ દોષ મોચનં ॥ ૨॥

આપ અત્યંત સુંદર-શ્યામ અને સંસારરૂપી સમુદ્રને મથવા માટે મંદરાચળરૂપ, વિકસિત કમળ સમાન નેત્રોવાળા અને મદાદિક દોષોથી છોડાવનારા છો. ॥ ૨॥

પ્રલંબ બાહુ વિક્રમં । પ્રભોઽપ્રમેય વૈભવં ।
નિષંગ ચાપ સાયકં । ધરં ત્રિલોક નાયકં ॥ ૩॥

હે પ્રભો! આપની લાંબી ભુજાઓનું પરાક્રમ અને આપનું ઐશ્વર્ય અપ્રમેય (બુદ્ધિથી પર અથવા અસીમ) છે. આપ ભાથા અને ધનુષ-બાણ ધારણ કરનારા ત્રણેય લોકોના સ્વામી; ॥ ૩॥

દિનેશ વંશ મંડનં । મહેશ ચાપ ખંડનં ।
મુનીંદ્ર સંત રંજનં । સુરારિ વૃંદ ભંજનં ॥ ૪॥

સૂર્યવંશના ભૂષણ, મહાદેવજીના ધનુષને તોડનારા, મુનિરાજો અને સંતોને આનંદ આપનારા તથા દેવતાઓના શત્રુ-અસુરોના સમૂહનો નાશ કરનારા છો. ॥ ૪॥

મનોજ વૈરિ વંદિતં । અજાદિ દેવ સેવિતં ।
વિશુદ્ધ બોધ વિગ્રહં । સમસ્ત દૂષણાપહં ॥ ૫॥

આપ કામદેવના શત્રુ મહાદેવજી દ્વારા વન્દિત, બ્રહ્મા આદિ દેવતાઓથી સેવિત, વિશુદ્ધ જ્ઞાનમય વિગ્રહ અને સમસ્ત દોષોને નષ્ટ કરનારા છો. ॥ ૫॥

નમામિ ઇંદિરા પતિં । સુખાકરં સતાં ગતિં ।
ભજે સશક્તિ સાનુજં । શચી પતિ પ્રિયાનુજં ॥ ૬॥

હે લક્ષ્મીપતે! સુખોની ખાણ અને સત્પુરુષોની એકમાત્ર ગતિ! હું આપને નમસ્કાર કરું છું. હે શચીપતિ(ઇન્દ્ર)ના પ્રિય નાના ભાઈ (વામનજી)! સ્વરૂપા-શક્તિ શ્રીસીતાજી અને નાના ભાઈ લક્ષ્મણજીસહિત આપને હું ભજું છું. ॥ ૬॥

ત્વદંઘ્રિ મૂલ યે નરાઃ । ભજંતિ હીન મત્સરાઃ ।
પતંતિ નો ભવાર્ણવે । વિતર્ક વીચિ સંકુલે ॥ ૭॥

જે મનુષ્યો મત્સર (ઈર્ષા) રહિત થઈને આપનાં ચરણકમળોને સેવે છે, તેઓ તર્ક-વિતર્ક(અનેક પ્રકારના સંદેહ)રૂપી તરંગોથી પૂર્ણ સંસારરૂપી સમુદ્રમાં પડતા નથી. (આવાગમનના ચક્કરમાં પડતા નથી). ॥ ૭॥

વિવિક્ત વાસિનઃ સદા । ભજંતિ મુક્તયે મુદા ।
નિરસ્ય ઇંદ્રિયાદિકં । પ્રયાંતિ તે ગતિં સ્વકં ॥ ૮॥

જે એકાન્તવાસી મનુષ્ય, મુક્તિના માટે, ઇન્દ્રિયાદિકનો નિગ્રહ કરીને (તેમને વિષયોથી દૂર રાખીને) પ્રસન્નતાપૂર્વક આપને ભજે છે, તે સ્વકીય ગતિને (પોતાના સ્વરૂપને) પ્રાપ્ત કરે છે. ॥ ૮॥

તમેકમદ્ભુતં પ્રભું । નિરીહમીશ્વરં વિભું ।
જગદ્ગુરું ચ શાશ્વતં । તુરીયમેવ કેવલં ॥ ૯॥
ભજામિ ભાવ વલ્લભં । કુયોગિનાં સુદુર્લભં ।
સ્વભક્ત કલ્પ પાદપં । સમં સુસેવ્યમન્વહં ॥ ૧૦॥

આપ જ એક (અદ્વિતીય) અદ્ભુત (માયિક જગતથી વિલક્ષણ), પ્રભુ (સર્વસમર્થ), ઈચ્છારહિત, ઈશ્વર (સર્વના સ્વામી), વ્યાપક, જગદ્ગુરુ, સનાતન (નિત્ય) તુરીય (ત્રણેય ગુણોથી સર્વથા પર) અને કેવળ (આપના સ્વરૂપમાં સ્થિત) છો.

[તથા] જે ભાવપ્રિય, કુયોગિઓ (વિષયી પુરુષો) માટે અત્યંત દુર્લભ, પોતાના ભક્તો માટે કલ્પવૃક્ષ (અર્થાત્ તેમની સમસ્ત કામનાઓને પૂર્ણ કરનાર), સમ (પક્ષપાત રહિત) અને સદા સુખપૂર્વક સેવન કરવાયોગ્ય છો; એવા આપને હું નિરંતર ભજું છું. ॥ ૯-૧૦॥

અનૂપ રૂપ ભૂપતિં । નતોઽહમુર્વિજા પતિં ।
પ્રસીદ મે નમામિ તે । પદાબ્જ ભક્તિ દેહિ મે ॥ ૧૧॥

હે અનુપમ સુન્દર, પૃથ્વીપતિ! હે જાનકીનાથ! આપને હું પ્રણામ કરું છું. મારા પર પ્રસન્ન થાઓ, હું આપને નમસ્કાર કરું છું. મને આપનાં ચરણકમળોની ભક્તિ આપો. ॥ ૧૧॥

પઠંતિ યે સ્તવં ઈદં । નરાદરેણ તે પદં ।
વ્રજંતિ નાત્ર સંશયં । ત્વદીય ભક્તિ સંયુતાઃ ॥ ૧૨॥

જે મનુષ્ય આ સ્તુતિનો આદરપૂર્વક પાઠ કરે છે, તે આપની ભક્તિથી યુક્ત થઈને આપના પરમપદને પ્રાપ્ત થાય છે, એમાં સંદેહ નથી. ॥ ૧૨॥

દો૦ – બિનતી કરિ મુનિ નાઈ સિરુ કહ કર જોરિ બહોરિ ।
ચરન સરોરુહ નાથ જનિ કબહુઁ તજૈ મતિ મોરિ ॥ ૪॥

મુનિએ [આ પ્રમાણે] વિનંતી કરીને અને પછી શીશ નમાવી હાથ જોડીને કહ્યું – હે નાથ! મારી બુદ્ધિ આપનાં ચરણકમળોને કદાપિ ન છોડે. ॥ ૪॥

ચૌ૦ – અનુસુઈયા કે પદ ગહિ સીતા । મિલી બહોરિ સુસીલ બિનીતા ॥
રિષિપતિની મન સુખ અધિકાઈ । આસિષ દેઈ નિકટ બૈઠાઈ ॥ ૧॥

પછી પરમ શીલવાન અને વિનમ્ર શ્રીસીતાજી અનસૂયાજી[અત્રિ મુનિનાં પત્ની]ના ચરણ પકડીને તેમને મળ્યાં. ઋષિપત્નીના મનમાં ઘણું જ સુખ ઊપજ્યું. તેમણે આશિષ આપીને સીતાજીને પોતાની પાસે બેસાડ્યાં. ॥ ૧॥

દિબ્ય બસન ભૂષન પહિરાએ । જે નિત નૂતન અમલ સુહાએ ॥
કહ રિષિબધૂ સરસ મૃદુ બાની । નારિધર્મ કછુ બ્યાજ બખાની ॥ ૨॥

અને તેમને એવાં દિવ્ય વસ્ત્રો અને આભૂષણો પહેરાવ્યાં કે જે નિત્ય નૂતન નિર્મળ અને સોહામણાં જ રહે છે. પછી ઋષિપત્ની તેમને ઉપદેશ આપવાના બહાને મધુર અને કોમળ વાણીમાં સ્ત્રીઓના કેટલાક ધર્મ વખાણીને કહેવા લાગ્યાં. ॥ ૨॥

માતુ પિતા ભ્રાતા હિતકારી। મિતપ્રદ સબ સુનુ રાજકુમારી॥
અમિત દાનિ ભર્તા બયદેહી। અધમ સો નારિ જો સેવ ન તેહી॥૩॥

હે રાજકુમારી! સાંભળો, માતા, પિતા, ભાઈ અને હિત કરનાર સુહૃદ સર્વે એક સીમા સુધી જ (સુખ) આપનાર છે. પરંતુ હે જાનકી! પતિ તો [મોક્ષરૂપ] અસીમ [સુખ] આપનાર છે. તે સ્ત્રી અધમ છે, જે પતિની સેવા કરતી નથી. ॥૩॥

ધીરજ ધર્મ મિત્ર અરુ નારી। આપદ કાલ પરિખિઅહિં ચારી॥
બૃદ્ધ રોગબસ જડ઼ ધનહીના। અંધ બધિર ક્રોધી અતિ દીના॥૪॥

ધૈર્ય, ધર્મ, મિત્ર અને સ્ત્રી – આ ચારેયની વિપત્તિના સમયે જ પરીક્ષા થાય છે. વૃદ્ધ, રોગી, મૂર્ખ, નિર્ધન, આંધળો, બહેરો, ક્રોધી અને અત્યંત દીન – ॥૪॥

ઐસેહુ પતિ કર કિએઁ અપમાના। નારિ પાવ જમપુર દુખ નાના॥
એકઇ ધર્મ એક બ્રત નેમા। કાયઁ બચન મન પતિ પદ પ્રેમા॥૫॥

એવાય પતિનું અપમાન કરવાથી પત્ની યમપુરીમાં જાત-જાતનાં દુઃખો પામે છે. શરીર, વચન અને મનથી પતિના ચરણોમાં પ્રેમ કરવો માત્ર આ એક જ ધર્મ સ્ત્રીના માટે છે, એક જ વ્રત છે અને એક જ નિયમ છે. ॥૫॥

જગ પતિબ્રતા ચારિ બિધિ અહહીં। બેદ પુરાન સંત સબ કહહીં॥
ઉત્તમ કે અસ બસ મન માહીં। સપનેહુઁ આન પુરુષ જગ નાહીં॥૬॥

જગતમાં ચાર પ્રકારની પતિવ્રતાઓ છે. વેદ, પુરાણ અને સંત સર્વે આવું કહે છે કે ઉત્તમ શ્રેણીની પતિવ્રતાના મનમાં એવો ભાવ રહેલો હોય છે કે, જગતમાં પતિ સિવાય બીજો પુરુષ સ્વપ્નમાંય (તેના માટે) નથી. ॥૬॥

મધ્યમ પરપતિ દેખઇ કૈસેં। ભ્રાતા પિતા પુત્ર નિજ જૈસેં॥
ધર્મ બિચારિ સમુઝિ કુલ રહઈ। સો નિકિષ્ટ ત્રિય શ્રુતિ અસ કહઈ॥૭॥

મધ્યમ શ્રેણીની પતિવ્રતા પારકા પતિને એવી રીતે જુએ છે, જેમ તે પોતાનો સગો ભાઈ, પિતા કે પુત્ર હોય (અર્થાત્ સમાન અવસ્થાવાળાને તે ભાઈના રૂપમાં જુએ છે. મોટાને પિતાના રૂપમાં અને નાનાને પુત્રના રૂપમાં જુએ છે). જે ધર્મનો વિચાર કરીને અને પોતાના કુળની મર્યાદા સમજીને બચીને રહે છે, તે નિમ્ન શ્રેણીની સ્ત્રી છે, એવું વેદો કહે છે. ॥૭॥

બિનુ અવસર ભય તેં રહ જોઈ। જાનેહુ અધમ નારિ જગ સોઈ॥
પતિ બંચક પરપતિ રતિ કરઈ। રૌરવ નરક કલ્પ સત પરઈ॥૮॥

અને જે સ્ત્રી તક ન મળવાથી અથવા ભયવશ પતિવ્રતા બની રહે છે, જગતમાં તેને અધમ સ્ત્રી જાણવી. પતિને દગો દેનાર જે સ્ત્રી પર પુરુષ સાથે રમણ કરે છે, તે તો સો કલ્પ સુધી રૌરવ નરકમાં પડી રહે છે. ॥૮॥

છન સુખ લાગિ જનમ સત કોટી । દુખ ન સમુઝ તેહિ સમ કો ખોટી ॥
બિનુ શ્રમ નારિ પરમ ગતિ લહઈ । પતિબ્રત ધર્મ છાડ઼િ છલ ગહઈ ॥૯॥

ક્ષણિક સુખ માટે જે સો કરોડ જન્મોનાં દુઃખને સમજતી નથી, તેના જેવી દુષ્ટા કોણ હશે? જે સ્ત્રી કપટ ત્યજીને પાતિવ્રતધર્મને ગ્રહણ કરે છે, તે પરિશ્રમ વિનાય પરમગતિને પ્રાપ્ત કરે છે. ॥ ૯॥

પતિ પ્રતિકૂલ જનમ જહઁ જાઈ । બિધવા હોઈ પાઈ તરુનાઈ ॥ ૧૦॥

પરન્તુ જે પતિને પ્રતિકૂળ ચાલે છે, તે જ્યાં પણ જઈને જન્મ લે છે, ત્યાં જ યુવાવસ્થા પામીને (ભર યુવાન વયે) વિધવા થઈ જાય છે. ॥ ૧૦॥

સો૦ – સહજ અપાવનિ નારિ પતિ સેવત સુભ ગતિ લહઈ ।
જસુ ગાવત શ્રુતિ ચારિ અજહુઁ તુલસિકા હરિહિ પ્રિય ॥ ૫ (ક) ॥

સ્ત્રી જન્મથી જ અપવિત્ર છે, પરન્તુ પતિની સેવા કરીને તે અનાયાસે જ શુભગતિ પ્રાપ્ત કરી લે છે. [પાતિવ્રતધર્મના કારણે જ] આજે પણ 'તુલસીજી' ભગવાનને પ્રિય છે અને ચારેય વેદો તેમનો યશ ગાય છે. ॥ ૫ (ક)॥

સુનુ સીતા તવ નામ સુમિરિ નારિ પતિબ્રત કરહિં ।
તોહિ પ્રાનપ્રિય રામ કહિઉઁ કથા સંસાર હિત ॥ ૫ (ખ) ॥

હે સીતા! સાંભળો, તમારું તો નામ જ લઈ-લઈને સ્ત્રીઓ પાતિવ્રતધર્મનું પાલન કરશે. તમને તો શ્રીરામજી પ્રાણસમાન પ્રિય છે, આ (પાતિવ્રતધર્મની) કથા તો મેં સંસારના હિત માટે કહી છે. ॥ ૫ (ખ)॥

ચૌ૦ – સુનિ જાનકીં પરમ સુખુ પાવા । સાદર તાસુ ચરન સિરુ નાવા ॥
તબ મુનિ સન કહ કૃપાનિધાના । આયસુ હોઈ જાઉઁ બન આના ॥ ૧॥

જાનકીજી આ સાંભળીને પરમ સુખ પામ્યાં અને આદરપૂર્વક તેમના ચરણોમાં શીશ નમાવ્યું. ત્યારે કૃપાનિધાન શ્રીરામજીએ મુનિને કહ્યું – આજ્ઞા હોય તો હવે બીજા વનમાં જઉં. ॥ ૧॥

સંતત મો પર કૃપા કરેહૂ । સેવક જાનિ તજેહુ જનિ નેહૂ ॥
ધર્મ ધુરંધર પ્રભુ કૈ બાની । સુનિ સપ્રેમ બોલે મુનિ ગ્યાની ॥ ૨॥

મારા પર નિરન્તર કૃપા રાખજો અને આપનો સેવક જાણીને સ્નેહ છોડશો નહિ. ધર્મધુરન્ધર પ્રભુ શ્રીરામજીનાં વચન સાંભળીને જ્ઞાની મુનિ પ્રેમપૂર્વક બોલ્યા – ॥ ૨॥

જાસુ કૃપા અજ સિવ સનકાદી । ચહત સકલ પરમારથ બાદી ॥
તે તુમ્હ રામ અકામ પિઆરે । દીન બંધુ મૃદુ બચન ઉચારે ॥ ૩॥

બ્રહ્મા, શિવ અને સનકાદિ સર્વે પરમાર્થવાદી (તત્ત્વવેત્તા) જેમની કૃપા ઇચ્છે છે, હે રામજી! આપ તે જ નિષ્કામી પુરુષોનાય પ્રિય અને દીનબન્ધુ ભગવાન છો, જે આ પ્રમાણે કોમળ વચન બોલી રહ્યા છો. ॥ ૩॥

અબ જાની મૈં શ્રી ચતુરાઈ। ભજી તુમ્હહિ સબ દેવ બિહાઈ ॥
જેહિ સમાન અતિસય નહિં કોઈ। તા કર સીલ કસ ન અસ હોઈ ॥૪॥

હવે, મને લક્ષ્મીજીની ચતુરાઈ સમજાઈ, જેમણે સર્વે દેવતાઓને છોડીને માત્ર આપને જ ભજ્યાં. જેના સમાન કોઈ છે જ નહિ તો અધિક તો કેવી રીતે હોઈ જ શકે? નમ્રતાના કારણે જ આપ સૌથી ચઢિયાતા છો તો એવા આપનું શીલ ભલા, આવું કેમ ન હોય? ॥૪॥

કેહિ બિધિ કહૌં જાહુ અબ સ્વામી। કહહુ નાથ તુમ્હ અંતરજામી ॥
અસ કહિ પ્રભુ બિલોકિ મુનિ ધીરા। લોચન જલ બહ પુલક સરીરા ॥૫॥

હું કઈ રીતે કહું કે હે સ્વામી! આપ હવે જાઓ? હે નાથ! આપ અન્તર્યામી છો, આપ જ કહો. એમ કહીને ધીર મુનિ પ્રભુને જોવા લાગ્યા. મુનિનાં નેત્રોમાંથી [પ્રેમાશ્રુઓનું] જળ વહી રહ્યું છે અને શરીર પુલકિત છે. ॥૫॥

છં૦ – તન પુલક નિર્ભર પ્રેમ પૂરન નયન મુખ પંકજ દિએ।
મન ગ્યાન ગુન ગોતીત પ્રભુ મૈં દીખ જપ તપ કા કિએ ॥
જપ જોગ ધર્મ સમૂહ તેં નર ભગતિ અનુપમ પાવઈ।
રઘુબીર ચરિત પુનીત નિસિ દિન દાસ તુલસી ગાવઈ ॥

અત્રિ મુનિ અત્યંત પ્રેમથી પૂર્ણ છે, તેમનું શરીર પુલકિત છે અને નેત્રોને શ્રીરામજીના મુખકમળે લગાવ્યાં છે. [મનમાં વિચારી રહ્યા છે કે] મેં એવાં ક્યાં જપ-તપ કર્યાં હતાં કે જેના કારણે મન, જ્ઞાન, ગુણ અને ઇન્દ્રિયોથી પર પ્રભુનાં દર્શન પામ્યો. જપ, યોગ અને ધર્મ-સમૂહથી મનુષ્ય અનુપમ ભક્તિને પામે છે. શ્રીરઘુવીરનાં પવિત્ર ચરિત્રોને તુલસીદાસ રાત-દિવસ ગાય છે. ॥૬॥

દો૦ – કલિમલ સમન દમન મન રામ સુજસ સુખમૂલ।
સાદર સુનહિં જે તિન્હ પર રામ રહહિં અનુકૂલ ॥૬ (ક)॥

શ્રીરામજીનો સુન્દર યશ કળિયુગનાં પાપોનો નાશ કરનાર, મનનું દમન કરનાર અને સુખનું મૂળ છે. જે લોકો આને આદરપૂર્વક સાંભળે છે તેમની પર શ્રીરામજી પ્રસન્ન રહે છે. ॥૬ (ક)॥

સો૦ – કઠિન કાલ મલ કોસ ધર્મ ન ગ્યાન ન જોગ જપ।
પરિહરિ સકલ ભરોસ રામહિ ભજહિં તે ચતુર નર ॥૬ (ખ)॥

આ કઠણ કળિકાલ પાપોનો ખજાનો છે, તેમાં નથી ધર્મ, નથી જ્ઞાન કે નથી યોગ તથા જપ. આમાં તો જે લોકો સર્વે ભરોસાઓને છોડીને શ્રીરામજીને જ ભજે છે, તે જ ચતુર છે. ॥૬ (ખ)॥

ચૌ૦ – મુનિ પદ કમલ નાઈ કરિ સીસા। ચલે બનહિ સુર નર મુનિ ઈસા ॥
આગેં રામ અનુજ પુનિ પાછેં। મુનિ બર બેષ બને અતિ કાછેં ॥૧॥

મુનિનાં ચરણકમળોમાં શીશ નમાવીને, દેવતા, મનુષ્ય અને મુનિઓના સ્વામી શ્રીરામજી વનમાં ચાલી નીકળ્યા. આગળ શ્રીરામજી છે અને તેમની પાછળ નાના ભાઈ લક્ષ્મણજી છે. બન્નેય મુનિઓનો સુન્દર વેષ ધરીને અત્યંત સુશોભિત છે. ॥૧॥

ઉભય બીચ શ્રી સોહઇ કૈસી । બ્રહ્મ જીવ બિચ માયા જૈસી ॥
સરિતા બન ગિરિ અવઘટ ઘાટા । પતિ પહિચાનિ દેહિં બર બાટા ॥ ૨॥

બન્નેની વચ્ચે શ્રીજાનકીજી એવાં સુશોભિત છે કે જેમ બ્રહ્મ અને જીવની વચ્ચે માયા હોય. નદી, વન, પર્વત અને દુર્ગમ ખીણો - સર્વે પોતાના સ્વામીને ઓળખી જઈને સુન્દર માર્ગ આપી દે છે. ॥ ૨॥

જહઁ જહઁ જાહિં દેવ રઘુરાયા । કરહિં મેઘ તહઁ તહઁ નભ છાયા ॥
મિલા અસુર બિરાધ મગ જાતા । આવતહીં રઘુબીર નિપાતા ॥ ૩॥

જ્યાં-જ્યાં પ્રભુ શ્રીરઘુનાથજી જાય છે, ત્યાં ત્યા વાદળાં આકાશમાં છાયા કરતાં જાય છે. રસ્તામાં આગળ જતાં વિરાધ રાક્ષસ મળ્યો. સામે આવતાં જ શ્રીરઘુવીરજીએ તેને મારી નાખ્યો. ॥ ૩॥

તુરતહિં રુચિર રૂપ તેહિં પાવા । દેખિ દુખી નિજ ધામ પઠાવા ॥
પુનિ આએ જહઁ મુનિ સરભંગા । સુંદર અનુજ જાનકી સંગા ॥ ૪॥

[શ્રીરામજીના હાથે મરતાં જ] તેણે તરત જ સુન્દર (દિવ્ય) રૂપ પ્રાપ્ત કરી લીધું. દુઃખી જોઈને પ્રભુએ તેને પોતાના પરમ ધામમાં મોકલી આપ્યો. ત્યાર પછી સુન્દર નાના ભાઈ લક્ષ્મણજી અને જાનકીજીની સાથે ત્યાં આવ્યા, જ્યાં મુનિ શરભંગજી હતા. ॥ ૪॥

દો૦ – દેખિ રામ મુખ પંકજ મુનિબર લોચન ભૃંગ ॥
સાદર પાન કરત અતિ ધન્ય જન્મ સરભંગ ॥ ૭॥

શ્રીરામચન્દ્રજીનું મુખકમળ જોઈને મુનિશ્રેષ્ઠના નેત્રરૂપી ભ્રમરો અત્યંત આદરપૂર્વક તેનું (મકરન્દ રસનું) પાન કરી રહ્યા છે. શરભંગજીનો જન્મ ધન્ય છે. ॥ ૭॥

ચૌ૦ – કહ મુનિ સુનુ રઘુબીર કૃપાલા । સંકર માનસ રાજમરાલા ॥
જાત રહેઉઁ બિરંચિ કે ધામા । સુનેઉઁ શ્રવન બન ઐહહિં રામા ॥ ૧॥

મુનિએ કહ્યું – હે કૃપાળુ રઘુવીર! હે શંકરજીના મનરૂપી માનસરોવરના રાજહંસ! સાંભળો, હું બ્રહ્મલોકમાં જઈ રહ્યો હતો. [એટલામાં] કાનોથી સાંભળ્યું કે શ્રીરામજી વનમાં આવશે – ॥ ૧॥

ચિતવત પંથ રહેઉઁ દિન રાતી । અબ પ્રભુ દેખિ જુડ઼ાની છાતી ॥
નાથ સકલ સાધન મૈં હીના । કીન્હી કૃપા જાનિ જન દીના ॥ ૨॥

ત્યારથી હું દિવસ ને રાત આપની વાટ જોતો રહ્યો છું. હવે (આજે) પ્રભુને જોઈને મારી છાતી શીતળ થઈ ગઈ. હે નાથ! હું સર્વે સાધનોથી હીન છું. આપે આપનો દીન સેવક જાણીને મારા પર કૃપા કરી છે. ॥ ૨॥

સો કછુ દેવ ન મોહિ નિહોરા । નિજ પન રાખેઉ જન મન ચોરા ॥
તબ લગિ રહહુ દીન હિત લાગી । જબ લગિ મિલૌં તુમ્હહિ તનુ ત્યાગી ॥ ૩॥

હે દેવ! આ કંઈ મારા પર આપનો અહેસાન નથી. હે ભક્ત-મનચોર! આવું કરીને આપે આપના બિરુદની જ રક્ષા કરી છે. હવે, આ ગરીબના કલ્યાણ માટે, ત્યાં સુધી રોકાઈ જાઓ, કે જ્યાં સુધી હું શરીર છોડીને જ [આપશ્રીના ધામમાં ન] મળું. ॥ ૩॥

જોગ જગ્ય જપ તપ બ્રત કીન્હા। પ્રભુ કહઁ દેઈ ભગતિ બર લીન્હા॥
એહિ બિધિ સર રચિ મુનિ સરભંગા। બૈઠે હૃદયઁ છાડ઼િ સબ સંગા॥૪॥

યોગ, યજ્ઞ, જપ, તપ જે કંઈ વ્રત આદિ મુનિએ કર્યાં હતાં, તે સઘળાં પ્રભુને સમર્પણ કરીને બદલામાં ભક્તિનું વરદાન લઈ લીધું. આ પ્રમાણે [દુર્લભ ભક્તિ પ્રાપ્ત કર્યા પછી] ચિતા રચીને મુનિ શરભંગજી હૃદયપૂર્વક સર્વ આસક્તિ છોડીને તેની ઉપર જઈને બેસી ગયા. ॥૪॥

દો૦ – સીતા અનુજ સમેત પ્રભુ નીલ જલદ તનુ સ્યામ।
મમ હિયઁ બસહુ નિરંતર સગુનરૂપ શ્રીરામ॥૮॥

હે નીલ મેઘ સમાન શ્યામ શરીરવાળા સગુણરૂપ શ્રીરામજી! સીતાજી અને નાના ભાઈ લક્ષ્મણજીસહિત પ્રભુ! (આપ) નિરન્તર મારા હૃદયમાં નિવાસ કરો. ॥૮॥

ચૌ૦ – અસ કહિ જોગ અગિનિ તનુ જારા। રામ કૃપાઁ બૈકુંઠ સિધારા॥
તાતે મુનિ હરિ લીન ન ભયઊ। પ્રથમહિં ભેદ ભગતિ બર લયઊ॥૧॥

એમ કહીને શરભંગજીએ યોગાગ્નિથી પોતાના શરીરને ભસ્મ કરી નાખ્યું અને શ્રીરામજીની કૃપાથી તેઓ વૈકુંઠમાં ચાલ્યા ગયા. મુનિ ભગવાનમાં એટલા માટે લીન થયા નહિ કે તેમણે પહેલાથી જ ભેદ-ભક્તિનું વરદાન માગી લીધું હતું. ॥૧॥

રિષિ નિકાય મુનિબર ગતિ દેખી। સુખી ભએ નિજ હૃદયઁ બિસેષી॥
અસ્તુતિ કરહિં સકલ મુનિ બૃંદા। જયતિ પ્રનત હિત કરુના કંદા॥૨॥

મુનિશ્રેષ્ઠ શરભંગજીની આ (દુર્લભ) ગતિ જોઈને ઋષિસમૂહ પોતાના હૃદયમાં વિશેષરૂપે સુખી થયા. સમસ્ત મુનિવૃંદ શ્રીરામજીની સ્તુતિ કરી રહ્યાં છે [અને કહી રહ્યાં છે] કે શરણાગત - હિતકારી, કરુણાની વર્ષા કરનારા પ્રભુનો જય હો! ॥૨॥

પુનિ રઘુનાથ ચલે બન આગે। મુનિબર બૃંદ બિપુલ સઁગ લાગે॥
અસ્થિ સમૂહ દેખિ રઘુરાયા। પૂછી મુનિન્હ લાગિ અતિ દાયા॥૩॥

પછી શ્રીરઘુનાથજી વનમાં આગળ ચાલ્યા. શ્રેષ્ઠ મુનિઓના ઘણા જ સમૂહો તેમની સાથે ચાલવા લાગ્યા. [રસ્તામાં] હાડકાંનો ઢગલો જોઈને શ્રીરઘુનાથજીને બહુ જ દયા આવી; તેમણે મુનિઓને પૂછ્યું. ॥૩॥

જાનતહૂઁ પૂછિઅ કસ સ્વામી। સબદરસી તુમ્હ અંતરજામી॥
નિસિચર નિકર સકલ મુનિ ખાએ। સુનિ રઘુબીર નયન જલ છાએ॥૪॥

[મુનિઓએ કહ્યું –] હે સ્વામી! આપ સર્વદર્શી (સર્વજ્ઞ) અને અન્તર્યામી (સર્વના હૃદયનું જાણનારા) છો. જાણવા છતાંય [અજાણ્યાની માફક] અમને કેમ પૂછી રહ્યા છો? રાક્ષસોનાં દળો સર્વે મુનિઓને ખાઈ ગયાં છે [આ સઘળો તેમનાં જ હાડકાંનો ઢગલો છે]. આ સાંભળતાંની સાથે જ શ્રીરઘુવીરનાં નેત્રોમાં જળ છવાઈ ગયું. (તેમની આંખોમાં કરુણાનાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં). ॥૪॥

દો૦ – નિસિચર હીન કરઉઁ મહિ ભુજ ઉઠાઇ પન કીન્હ ।
સકલ મુનિન્હ કે આશ્રમન્હિ જાઇ જાઇ સુખ દીન્હ ॥ ૯॥

શ્રીરામજીએ હાથ ઉઠાવીને પ્રતિજ્ઞા કરી કે હું પૃથ્વીને રાક્ષસોથી રહિત કરી દઈશ. પછી સમસ્ત મુનિઓના આશ્રમોમાં જઈ-જઈને તેમને [દર્શન તેમજ વાર્તાલાપનું] સુખ આપ્યું. ॥ ૯॥

ચો૦ – મુનિ અગસ્તિ કર સિષ્ય સુજાના । નામ સુતીછન રતિ ભગવાના ॥
મન ક્રમ બચન રામ પદ સેવક । સપનેહુઁ આન ભરોસ ન દેવક ॥ ૧॥

મુનિ અગસ્ત્યજીના એક સુતીક્ષ્ણ નામના જ્ઞાની શિષ્ય હતા, તેમની ભગવાનમાં પ્રીતિ હતી, તેઓ મન, વચન અને કર્મથી શ્રીરામના ચરણોના સેવક હતા. તેમણે સ્વપ્નમાં પણ બીજા કોઈ દેવતાનો ભરોસો ન હતો. ॥ ૧॥

પ્રભુ આગવનુ શ્રવન સુનિ પાવા । કરત મનોરથ આતુર ધાવા ॥
હે બિધિ દીનબંધુ રઘુરાયા । મો સે સઠ પર કરિહહિં દાયા ॥ ૨॥

તેમણે પ્રભુનું આગમન જ્યારે કાનેથી સાંભળ્યું, કે તરત જ અનેક પ્રકારના મનોરથ કરતાં તેઓ આતુરતાથી દોડી ચાલ્યા. હે વિધાતા! શું દીનબન્ધુ શ્રીરઘુનાથજી મારા જેવા દુષ્ટ પર પણ દયા કરશે? ॥ ૨॥

સહિત અનુજ મોહિ રામ ગોસાઈં । મિલિહહિં નિજ સેવક કી નાઈં ॥
મોરે જિયઁ ભરોસ દૃઢ઼ નાહીં । ભગતિ બિરતિ ન ગ્યાન મન માહીં ॥ ૩॥

શું સ્વામી શ્રીરામજી નાના ભાઈ લક્ષ્મણજીસહિત મને પોતાના સેવકની માફક મળશે? મારા હૃદયમાં દૃઢ વિશ્વાસ થતો નથી; કારણકે મારા મનમાં ભક્તિ, વૈરાગ્ય કે જ્ઞાન કંઈ પણ નથી. ॥ ૩॥

નહિં સતસંગ જોગ જપ જાગા । નહિં દૃઢ઼ ચરન કમલ અનુરાગા ॥
એક બાનિ કરુનાનિધાન કી । સો પ્રિય જાકેં ગતિ ન આન કી ॥ ૪॥

મેં ન તો સત્સંગ, યોગ, જપ અથવા યજ્ઞ જ કર્યાં છે અને ન તો મારો પ્રભુનાં ચરણકમળોમાં દૃઢ અનુરાગ છે. ખરેખર દયાના ભંડાર પ્રભુની એક ટેવ છે કે જેને બીજા કોઈનો પણ આશરો નથી, તે તેમને પ્રિય હોય છે. ॥ ૪॥

હોઇહૈં સુફલ આજુ મમ લોચન । દેખિ બદન પંકજ ભવ મોચન ॥
નિર્ભર પ્રેમ મગન મુનિ ગ્યાની । કહિ ન જાઇ સો દસા ભવાની ॥ ૫॥

[ભગવાનની આ ટેવનું સ્મરણ થતાં જ મુનિ આનંદમગ્ન થઈને મનમાં ને મનમાં કહેવા લાગ્યા –] અહો! ભવબન્ધનથી છોડાવનાર પ્રભુના મુખારવિંદને જોઈને આજે મારાં નેત્રો સફળ થશે. [શિવજી કહે છે –] હે ભવાની! જ્ઞાની મુનિ પ્રેમમાં પૂર્ણરૂપેણ ડૂબેલા છે. તેમની આ દશા કહી શકાતી નથી. ॥ ૫॥

દિસિ અરુ બિદિસિ પંથ નહિં સૂઝા । કો મૈં ચલેઉઁ કહાઁ નહિં બૂઝા ॥
કબહુઁક ફિરિ પાછેં પુનિ જાઈ । કબહુઁક નૃત્ય કરઇ ગુન ગાઈ ॥ ૬॥

તેમને દિશા-વિદિશા અને રસ્તા, કંઈ પણ સૂઝી રહ્યું નથી. હું કોણ છું અને ક્યાં જઈ રહ્યો છું, એ પણ જાણતા નથી. તેઓ ક્યારેક પાછા વળીને પછી આગળ ચાલવા માંડે છે અને ક્યારેક પ્રભુના ગુણ ગાઈ-ગાઈને નાચવા લાગે છે. ॥ ૬॥

અબિરલ પ્રેમ ભગતિ મુનિ પાઈ । પ્રભુ દેખૈં તરુ ઓટ લુકાઈ ॥
અતિસય પ્રીતિ દેખિ રઘુબીરા । પ્રગટે હૃદયઁ હરન ભવ ભીરા ॥ ૭॥

મુનિએ પ્રગાઢ પ્રેમભક્તિ પ્રાપ્ત કરી લીધી. પ્રભુ શ્રીરામજી વૃક્ષની આડમાં છુપાઈને [ભક્તની પ્રેમોન્મત્ત દશા] જોઈ રહ્યા છે. મુનિનો અત્યંત પ્રેમ જોઈને ભવભયને હરનારા શ્રીરઘુનાથજી મુનિના હૃદયમાં પ્રગટ થઈ ગયા. ॥ ૭॥

મુનિ મગ માઝ અચલ હોઈ બૈસા । પુલક સરીર પનસ ફલ જૈસા ॥
તબ રઘુનાથ નિકટ ચલિ આએ । દેખિ દસા નિજ જન મન ભાએ ॥ ૮॥

[હૃદયમાં પ્રભુનાં દર્શન પામીને] મુનિ રસ્તાની વચ્ચે અચળ થઈને બેસી ગયા. તેમનું શરીર રોમાંચથી ફણસના ફળની માફક કંટકિત થઈ ગયું એટલે કે રોમાંચિત થઈ ગયું. ત્યારે શ્રીરઘુનાથજી સ્વયં તેમની પાસે ચાલ્યા આવ્યા અને પોતાના ભક્તની પ્રેમદશા જોઈને મનમાં બહુ જ પ્રસન્ન થયા. ॥ ૮॥

મુનિહિ રામ બહુ ભાઁતિ જગાવા । જાગ ન ધ્યાન જનિત સુખ પાવા ॥
ભૂપ રૂપ તબ રામ દુરાવા । હૃદયઁ ચતુર્ભુજ રૂપ દેખાવા ॥ ૯॥

શ્રીરામજીએ મુનિને અનેક પ્રકારે જગાડ્યા, છતાંય મુનિ જાગ્યા નહિ; કારણ કે તેમને પ્રભુના ધ્યાનનું સુખ પ્રાપ્ત થઈ રહ્યું હતું. પછી શ્રીરામજીએ પોતાના રાજરૂપને છુપાવી દીધું અને તેમના હૃદયમાં પોતાનું ચતુર્ભુજરૂપ પ્રગટ કર્યું. ॥ ૯॥

મુનિ અકુલાઈ ઉઠા તબ કૈસેં । બિકલ હીન મનિ ફનિબર જૈસેં ॥
આગેં દેખિ રામ તન સ્યામા । સીતા અનુજ સહિત સુખ ધામા ॥ ૧૦॥

પછી (પોતાનું ઈષ્ટ સ્વરૂપ અન્તર્ધાન થતાં જ) મુનિ એવા વ્યાકુળ થઈને ઊઠ્યા જેમ શ્રેષ્ઠ (મણિધર) સર્પ મણિ વિના વ્યાકુળ થઈ જાય છે. મુનિએ પોતાની સામે સીતાજી અને લક્ષ્મણજીસહિત શ્યામસુન્દર–વિગ્રહ, સુખધામ શ્રીરામજીને જોયા. ॥ ૧૦॥

પરેઉ લકુટ ઇવ ચરનન્હિ લાગી । પ્રેમ મગન મુનિબર બડ઼ભાગી ॥
ભુજ બિસાલ ગહિ લિએ ઉઠાઈ । પરમ પ્રીતિ રાખે ઉર લાઈ ॥ ૧૧॥

પ્રેમમાં મગ્ન થયેલા મહાભાગ્યશાળી શ્રેષ્ઠ મુનિ શ્રીરામજીના ચરણોમાં લાકડીની જેમ ઢળી પડ્યા. શ્રીરામજીએ પોતાની વિશાળ ભુજાઓથી પકડીને તેમને ઉઠાવી લીધા અને પરમ પ્રેમથી હૃદય સરસા ચાંપી રાખ્યા. (મુનિ ભગવાનના પ્રેમમાં વિભોર થઈને પોતાની સૂધબૂધ ખોઈ બેઠા અને લાકડી જે રીતે જડ હોય છે તેવી રીતે સુતીક્ષ્ણજી ભગવાનના ચરણોમાં પોતાનું ભાન વિસારીને ઢળી પડ્યા). ॥ ૧૧॥

મુનિહિ મિલત અસ સોહ કૃપાલા। કનક તરુહિ જનુ ભેંટ તમાલા॥
રામ બદનુ બિલોક મુનિ ઠાઢ़ા। માનહુઁ ચિત્ર માઝ લિખિ કાઢ़ા॥૧૨॥

કૃપાળુ શ્રીરામચન્દ્રજી મુનિને ભેટતાં એવા શોભિત થઈ રહ્યા છે કે જાણે સોનાના વૃક્ષની સાથે તમાલનું વૃક્ષ ગળે લાગી ભેટી રહ્યું હોય. મુનિ [નિસ્તબ્ધ] ઊભા રહી [એકીટસે] શ્રીરામજીનું મુખ જોઈ રહ્યા છે, જાણે ચિત્રમાં ચિત્રિત કરવામાં આવ્યા હોય! ॥૧૨॥

દો૦ – તબ મુનિ હૃદયઁ ધીર ધરિ ગહિ પદ બારહિં બાર।
નિજ આશ્રમ પ્રભુ આનિ કરિ પૂજા બિબિધ પ્રકાર॥૧૦॥

પછી મુનિએ હૃદયમાં ધીરજ ધરીને વારંવાર [ભગવાનના] ચરણોનો સ્પર્શ કર્યો. પછી પ્રભુને પોતાના આશ્રમમાં લાવીને અનેક પ્રકારે તેમની પૂજા કરી. ॥૧૦॥

ચૌ૦ – કહ મુનિ પ્રભુ સુનુ બિનતી મોરી। અસ્તુતિ કરૌં કવન બિધિ તોરી॥
મહિમા અમિત મોરિ મતિ થોરી। રબિ સન્મુખ ખદ્યોત અઁજોરી॥૧॥

મુનિ કહેવા લાગ્યા – હે પ્રભો! મારી વિનંતી સાંભળો. હું કયા પ્રકારે આપની સ્તુતિ કરું? આપનો મહિમા અપાર છે અને મારી મતિ અલ્પ છે, જેમ સૂર્યની સામે આગિયાનું અજવાળું! ॥૧॥

શ્યામ તામરસ દામ શરીરં। જટા મુકુટ પરિધન મુનિચીરં॥
પાણિ ચાપ શર કટિ તૂણીરં। નૌમિ નિરંતર શ્રીરઘુવીરં॥૨॥

હે નીલકમળના ભંડાર સમાન શ્યામ શરીરવાળા! હે જટાઓનો મુગટ અને મુનિઓનાં (વલ્કલ) વસ્ત્ર પહેરેલાં, હાથોમાં ધનુષ-બાણ ધારણ કરેલા તથા કમર પર ભાથા બાંધેલા શ્રીરામજી! હું આપને નિરંતર નમસ્કાર કરું છું. ॥૨॥

મોહ વિપિન ઘન દહન કૃશાનુઃ। સંત સરોરુહ કાનન ભાનુઃ॥
નિસિચર કરિ વરૂથ મૃગરાજઃ। ત્રાતુ સદા નો ભવ ખગ બાજઃ॥૩॥

જે મોહરૂપી ગાઢ વનને બાળી નાખવા માટે અગ્નિ છે, સંતરૂપી કમળોના વનને પ્રફુલ્લિત કરવા માટે સૂર્ય છે, રાક્ષસરૂપી હાથીઓના સમૂહને પછાડવા માટે સિંહ છે અને ભવરૂપી પક્ષીને મારવા માટે બાજરૂપ છે તે પ્રભુ શ્રીરામજી સદા અમારી રક્ષા કરો. ॥૩॥

અરુણ નયન રાજીવ સુવેશં। સીતા નયન ચકોર નિશેશં॥
હર હૃદિ માનસ બાલ મરાલં। નૌમિ રામ ઉર બાહુ વિશાલં॥૪॥

હે લાલ કમળના સમાન નેત્ર અને સુંદર વેષવાળા! સીતાજીના નયનરૂપી ચકોર માટે ચન્દ્રમા, શિવજીના હૃદયરૂપી માનસરોવરના બાળહંસ, વિશાળ હૃદય અને બાહુવાળા શ્રીરામચન્દ્રજી! હું આપને નમસ્કાર કરું છું. ॥૪॥

સંશય સર્પ ગ્રસન ઉરગાદઃ। શમન સુકર્કશ તર્ક વિષાદઃ॥
ભવ ભંજન રંજન સુર યૂથઃ। ત્રાતુ સદા નો કૃપા વરૂથઃ॥૫॥

જે સંશયરૂપી સર્પને ગળી જવા માટે ગરુડજી છે, અત્યંત – કઠોર તર્કથી ઉત્પન્ન થનાર વિષાદનો નાશ કરનાર છે, આવાગમનને ટાળનારા અને દેવતાઓના સમૂહને આનંદ આપનાર છે, તે કૃપાના સમૂહ શ્રીરામજી! સદા મારી રક્ષા કરો. ॥૫॥

નિર્ગુણ સગુણ વિષમ સમ રૂપં। જ્ઞાન ગિરા ગોતીતમનૂપં॥
અમલમખિલમનવદ્યમપારં। નૌમિ રામ ભંજન મહિ ભારં॥૬॥

હે નિર્ગુણ, સગુણ, વિષમ અને સમરૂપ! હે જ્ઞાન, વાણી અને ઈન્દ્રિયોથી અતીત! હે અનુપમ, નિર્મળ, સમ્પૂર્ણ દોષરહિત, અનન્ત તેમજ પૃથ્વીનો ભાર ઉતારનાર શ્રીરામચન્દ્રજી! હું આપને નમસ્કાર કરું છું. ॥૬॥

ભક્ત કલ્પપાદપ આરામઃ। તર્જન ક્રોધ લોભ મદ કામઃ॥
અતિ નાગર ભવ સાગર સેતુઃ। ત્રાતુ સદા દિનકર કુલ કેતુઃ॥૭॥

જે ભક્તોના માટે કલ્પવૃક્ષના બગીચા છે. કામ, ક્રોધ, લોભ અને મદને ડરાવનાર છે, અત્યંત ચતુર અને સંસારરૂપી સમુદ્રને તરવા માટે સેતુરૂપ છે, તે સૂર્યવંશના ધ્વજરૂપ શ્રીરામજી સદા મારી રક્ષા કરો. ॥૭॥

અતુલિત ભુજ પ્રતાપ બલ ધામઃ। કલિ મલ વિપુલ વિભંજન નામઃ॥
ધર્મ વર્મ નર્મદ ગુણ ગ્રામઃ। સંતત શં તનોતુ મમ રામઃ॥૮॥

જેમની ભુજાઓનો પ્રતાપ અતુલનીય છે, જેઓ બળના ધામ છે, જેમનું નામ કળિયુગનાં ભારે (ભયંકર) પાપોનો નાશ કરનાર છે, જે ધર્મના કવચ (રક્ષક) છે અને જેમનો ગુણસમૂહ આનંદદાયક છે, તે શ્રીરામજી નિરન્તર મારા કલ્યાણનો વિસ્તાર કરો. ॥૮॥

જદપિ બિરજ બ્યાપક અબિનાસી। સબ કે હૃદયઁ નિરંતર બાસી॥
તદપિ અનુજ શ્રી સહિત ખરારી। બસતુ મનસિ મમ કાનન ચારી॥૯॥

જોકે આપ નિર્મળ, વ્યાપક, અવિનાશી અને સર્વના હૃદયમાં નિરન્તર નિવાસ કરનારા છો, તથાપિ હે ખરારિ શ્રીરામજી! લક્ષ્મણજી અને શ્રીસીતાજીસહિત વનમાં વિચરનારા આપ, આ જ રૂપે મારા હૃદયમાં નિવાસ કરો. ॥૯॥

જે જાનહિં તે જાનહુઁ સ્વામી। સગુન અગુન ઉર અંતરજામી॥
જો કોસલપતિ રાજિવ નયના। કરઉ સો રામ હૃદય મમ અયના॥૧૦॥

હે સ્વામી! જે લોકો આપને સગુણ, નિર્ગુણ અને સૌના હૃદયમાં રહેનારા અંતર્યામી જાણતા હોય, તે એવા જ જાણ્યા કરે; મારા હૃદયમાં તો કૌશલપતિ કમલનયન શ્રીરામજી છે એ જ પોતાનું નિવાસ બનાવો. ॥૧૦॥

અસ અભિમાન જાઈ જનિ ભોરે। મૈં સેવક રઘુપતિ પતિ મોરે॥
સુનિ મુનિ બચન રામ મન ભાએ। બહુરિ હરષિ મુનિબર ઉર લાએ॥૧૧॥

ભૂલથીય એવું અભિમાન ન છોડી દેવાય કે હું સેવક છું અને શ્રીરઘુનાથજી મારા સ્વામી છે. મુનિનાં વચન સાંભળીને શ્રીરામજી મનમાં બહુ જ પ્રસન્ન થયા. પછી હરખાઈને શ્રેષ્ઠ મુનિને પુનઃ હૃદયે ચાંપી દીધા. ॥ ૧૧॥

પરમ પ્રસન્ન જાનુ મુનિ મોહી । જો બર માગહુ દેઉઁ સો તોહી ॥
મુનિ કહ મૈં બર કબહુઁ ન જાચા । સમુઝિ ન પરઈ ઝૂઠ કા સાચા ॥ ૧૨॥

[અને કહ્યું –] હે મુનિ! મને પરમ પ્રસન્ન જાણો. તમે જે વર માગો તે જ હું તમને આપું! મુનિ સુતીક્ષ્ણજીએ કહ્યું – મેં તો વર ક્યારેય માગ્યો જ નથી. મને તો સમજણ જ પડતી નથી કે ખોટું શું છે અને સાચું શું છે? (શું માગું, શું ન માગું). ॥ ૧૨॥

તુમ્હહિ નીક લાગૈ રઘુરાઈ । સો મોહિ દેહુ દાસ સુખદાઈ ॥
અબિરલ ભગતિ બિરતિ બિગ્યાના । હોહુ સકલ ગુન ગ્યાન નિધાના ॥ ૧૩॥

[એથી] હે રઘુનાથજી! હે દાસોને સુખ આપનાર! આપને જે યોગ્ય લાગે તે જ મને આપો. [શ્રીરામચન્દ્રજીએ કહ્યું – હે મુને!] તમે પ્રગાઢ ભક્તિ, વૈરાગ્ય, વિજ્ઞાન અને સમસ્ત ગુણો તથા જ્ઞાનના ભંડાર થઈ જાઓ. ॥ ૧૩॥

પ્રભુ જો દીન્હ સો બરુ મૈં પાવા । અબ સો દેહુ મોહિ જો ભાવા ॥ ૧૪॥

[ત્યારે મુનિ બોલ્યા –] પ્રભુએ જે વરદાન આપ્યું તે તો મને મળી ગયું. હવે, મને જે સારું લાગે છે તે આપો – ॥ ૧૪॥

દો૦ – અનુજ જાનકી સહિત પ્રભુ ચાપ બાન ધર રામ ।
મમ હિય ગગન ઇંદુ ઇવ બસહુ સદા નિહકામ ॥ ૧૧॥

હે પ્રભો! હે શ્રીરામજી! નાના ભાઈ લક્ષ્મણજી અને શ્રીસીતાજીસહિત - ધનુષ-બાણધારી આપ મારા નિષ્કામ હૃદયરૂપી આકાશમાં ચન્દ્રમાની માફક સદા નિવાસ કરો. (પછી અહીંથી જવાની કામના કરશો નહિ, સ્થિર ભાવે જ રહેશો.) ॥ ૧૧॥

ચૌ૦ – એવમસ્તુ કરિ રમાનિવાસા । હરષિ ચલે કુંભજ રિષિ પાસા ॥
બહુત દિવસ ગુર દરસનુ પાએઁ । ભએ મોહિ એહિં આશ્રમ આએઁ ॥ ૧॥

'એવમસ્તુ' (એમ જ થાઓ) કહીને લક્ષ્મીનિવાસ શ્રીરામચન્દ્રજી આનંદિત થઈને અગસ્ત્ય ઋષિની પાસે ચાલ્યા [ત્યારે સુતીક્ષ્ણજી બોલ્યા –] ગુરુ અગસ્ત્યજીનાં દર્શન કર્યે અને આ આશ્રમમાં આવ્યે મને ઘણા દિવસો થઈ ગયા. ॥ ૧॥

અબ પ્રભુ સંગ જાઉઁ ગુર પાહીં । તુમ્હ કહઁ નાથ નિહોરા નાહીં ॥
દેખિ કૃપાનિધિ મુનિ ચતુરાઈ । લિએ સંગ બિહસે દ્વૌ ભાઈ ॥ ૨॥

હવે, હું પણ પ્રભુ(આપ)ની સાથે ગુરુજીની પાસે આવું છું. એમાં હે નાથ! આપ પર મારો કોઈ અહેસાન નથી. મુનિની ચતુરતા જોઈને કૃપાનિધાન (ભક્તોના ભક્ત પ્રભુ) શ્રીરામજીએ તેમને સાથે લઈ લીધા અને બન્ને ભાઈ હસવા લાગ્યા. ॥ ૨॥

પંથ કહત નિજ ભગતિ અનૂપા। મુનિ આશ્રમ પહુઁચે સુરભૂપા॥
તુરત સુતીછન ગુર પહિં ગયઊ। કરિ દંડવત કહત અસ ભયઊ॥૩॥

રસ્તામાં પોતાની અનુપમ ભક્તિનું વર્ણન કરતાં દેવતાઓના રાજરાજેશ્વર શ્રીરામજી અગસ્ત્ય મુનિના આશ્રમ પર પહોંચ્યા. સુતીક્ષ્ણજી તરત જ ગુરુ અગસ્ત્યજીની પાસે ગયા અને દંડવત્ કરીને એવું કહેવા લાગ્યા – ॥૩॥

નાથ કોસલાધીસ કુમારા। આએ મિલન જગત આધારા॥
રામ અનુજ સમેત બૈદેહી। નિસિ દિનુ દેવ જપત હહુ જેહી॥૪॥

હે નાથ! અયોધ્યાના રાજા દશરથજીના કુમાર, જગદાધાર શ્રીરામચન્દ્રજી નાના ભાઈ લક્ષ્મણજી અને શ્રીસીતાજીસહિત આપને મળવા આવ્યા છે, જેમનો હે દેવ! આપ રાત-દિવસ જપ કરતાં રહો છો. ॥૪॥

સુનત અગસ્તિ તુરત ઉઠિ ધાએ। હરિ બિલોકિ લોચન જલ છાએ॥
મુનિ પદ કમલ પરે દ્વૌ ભાઈ। રિષિ અતિ પ્રીતિ લિએ ઉર લાઈ॥૫॥

આ સાંભળતાંની સાથે જ અગસ્ત્યજી તુરત જ ઊભા થઈને દોડ્યા. ભગવાનને જોતાં જ તેમનાં નેત્રોમાં [આનંદ અને પ્રેમાશ્રુઓનું] જળ ભરાઈ આવ્યું. બંને ભાઈઓ મુનિનાં ચરણકમળોમાં નમી પડ્યા. ઋષિએ [ઉઠાવીને] બહુ પ્રેમથી તેમને હૃદય સરસા ચાંપી દીધા. ॥૫॥

સાદર કુસલ પૂછિ મુનિ ગ્યાની। આસન બર બૈઠારે આની॥
પુનિ કરિ બહુ પ્રકાર પ્રભુ પૂજા। મોહિ સમ ભાગ્યવંત નહિં દૂજા॥૬॥

જ્ઞાની મુનિએ આદરપૂર્વક કુશળતા પૂછીને, તેમને આવકારીને શ્રેષ્ઠ આસન પર બેસાડ્યા. પછી અનેક પ્રકારે પ્રભુની પૂજા કરીને કહ્યું – મારા જેવો ભાગ્યશાળી આજે બીજો કોઈ નથી. ॥૬॥

જહઁ લગિ રહે અપર મુનિ બૃંદા। હરષે સબ બિલોકિ સુખકંદા॥૭॥

ત્યાં જેટલાં પણ અન્ય મુનિવૃંદ હતાં, તે સર્વે આનંદની વર્ષા કરનારા શ્રીરામજીનાં દર્શન કરીને પ્રસન્ન થઈ ગયાં. ॥૭॥

દો૦ – મુનિ સમૂહ મહઁ બૈઠે સન્મુખ સબ કી ઓર।
સરદ ઇંદુ તન ચિતવત માનહુઁ નિકર ચકોર॥૧૨॥

મુનિઓના સમૂહમાં શ્રીરામચન્દ્રજી સર્વની તરફ સન્મુખ થઈને બેઠા છે (અર્થાત્ પ્રત્યેક મુનિને શ્રીરામજી પોતાની જ સામે મુખ કરીને બેઠેલા જોવામાં આવે છે અને સર્વે મુનિઓ એકીટસે તેમના મુખને નિહાળી રહ્યા છે.) એવું જાણાય છે કે જાણે ચકોરોનો સમુદાય શરદપૂનમના ચન્દ્રમાની સામે જોઈ રહ્યો હોય! ॥૧૨॥

ચૌ૦ – તબ રઘુબીર કહા મુનિ પાહીં। તુમ્હ સન પ્રભુ દુરાવ કછુ નાહીં॥
તુમ્હ જાનહુ જેહિ કારન આયઉઁ। તાતે તાત ન કહિ સમુઝાયઉઁ॥૧॥

ત્યારે શ્રીરામજીએ મુનિને કહ્યું – હે પ્રભો! આપથી તો કંઈ છૂપું છે જ નહિ. હું જે કારણથી આવ્યો છું તે આપ જાણો જ છો. માટે હે તાત! મેં આપને સમજાવીને કંઈ કહ્યું નથી. ॥૧॥

અબ સો મંત્ર દેહુ પ્રભુ મોહી। જેહિ પ્રકાર મારૌં મુનિદ્રોહી ॥
મુનિ મુસુકાને સુનિ પ્રભુ બાની। પૂછેહુ નાથ મોહિ કા જાની ॥ ૨॥

હે પ્રભો! હવે આપ મને એવો મંત્ર આપો કે, જેનાથી હું મુનિઓના દ્રોહી રાક્ષસોનો નાશ કરું. પ્રભુની વાણી સાંભળીને મુનિ મલકાયા અને બોલ્યા – હે નાથ! આપે શું સમજીને મને આ પ્રશ્ન કર્યો છે? ॥ ૨॥

તુમ્હરેઇઁ ભજન પ્રભાવ અઘારી। જાનઉઁ મહિમા કછુક તુમ્હારી ॥
ઊમરિ તરુ બિસાલ તવ માયા। ફલ બ્રહ્માંડ અનેક નિકાયા ॥ ૩॥

હે પાપોનો નાશ કરનારા! હું તો આપના જ ભજનના પ્રભાવથી આપનો કંઈક થોડોક મહિમા જાણું છું. આપની વિશાળ માયા ઊમરાના વૃક્ષ સમાન છે, અનેક બ્રહ્માંડોના સમૂહ જ જેનાં ફળ છે; ॥ ૩॥

જીવ ચરાચર જંતુ સમાના। ભીતર બસહિં ન જાનહિં આના ॥
તે ફલ ભચ્છક કઠિન કરાલા। તવ ભયઁ ડરત સદા સોઉ કાલા ॥ ૪॥

ચર અને અચર જીવ [ઊમરાના ફળની અંદર રહેનાર નાના-નાના] જંતુઓ સમાન [બ્રહ્માંડરૂપી ફળો] તેની અંદર વસે છે અને તેઓ [પોતાના તે નાનકડા જગત સિવાય] બીજું કંઈ જાણતા નથી. તે ફળોનું ભક્ષણ કરનાર કઠણ અને કરાળ કાળ છે. તે કાળ પણ સદા આપથી ભયભીત રહે છે, ॥ ૪॥

તે તુમ્હ સકલ લોકપતિ સાઈં। પૂઁછેહુ મોહિ મનુજ કી નાઈં ॥
યહ બર માગઉઁ કૃપાનિકેતા। બસહુ હૃદયઁ શ્રી અનુજ સમેતા ॥ ૫॥

એવા જ આપે, સમસ્ત લોકપાળોના સ્વામી હોવા છતાં પણ મને એક મનુષ્યની જેમ પ્રશ્ન કર્યો છે. હે કૃપાના ધામ! હું તો એવું વરદાન માગું છું કે આપ શ્રીસીતાજી તથા નાના ભાઈ લક્ષ્મણજીસહિત મારા હૃદયમાં [સદા] નિવાસ કરો. ॥ ૫॥

અબિરલ ભગતિ બિરતિ સતસંગા। ચરન સરોરુહ પ્રીતિ અભંગા ॥
જદ્યપિ બ્રહ્મ અખંડ અનંતા। અનુભવ ગમ્ય ભજહિં જેહિ સંતા ॥ ૬॥

મને પ્રગાઢ ભક્તિ, વૈરાગ્ય, સત્સંગ અને આપનાં ચરણકમળમાં અતૂટ પ્રેમ પ્રાપ્ત થાય. જોકે આપ અખંડ અને અનન્ત બ્રહ્મ છો, જે અનુભવથી જાણવામાં આવો છો અને જેમનું સંતજનો ભજન કરે છે; ॥ ૬॥

અસ તવ રૂપ બખાનઉઁ જાનઉઁ। ફિરિ ફિરિ સગુન બ્રહ્મ રતિ માનઉઁ ॥
સંતત દાસન્હ દેહુ બડ઼ાઈ। તાતેં મોહિ પૂઁછેહુ રઘુરાઈ ॥ ૭॥

જોકે હું આપના એવા રૂપને જાણું છું અને તેનું વર્ણન પણ કરું છું, તોય વળી વળીને હું સગુણ બ્રહ્મમાં (આપના આ સુન્દર સ્વરૂપમાં) જ પ્રેમ માનું છું. આપ સર્વદા સેવકોને મોટાઈ આપ્યા કરો છો, એથી હે રઘુનાથજી! આપે મને પૂછ્યું છે. ॥ ૭॥

હે પ્રભુ પરમ મનોહર ઠાઊઁ। પાવન પંચબટી તેહિ નાઊઁ॥
દંડક બન પુનીત પ્રભુ કરહૂ। ઉગ્ર સાપ મુનિબંર કર હરહૂ॥૮॥

હે પ્રભો! એક પરમ મનોહર અને પવિત્ર સ્થાન છે, તેનું નામ પંચવટી છે. હે પ્રભો! આપ દંડકારણ્યને [જ્યાં પંચવટી છે] પવિત્ર કરો અને શ્રેષ્ઠ મુનિ ગૌતમજીના કઠોર શાપને હરી લો. ॥૮॥

બાસ કરહુ તહઁ રઘુકુલ રાયા। કીજે સકલ મુનિન્હ પર દાયા॥
ચલે રામ મુનિ આયસુ પાઈ। તુરતહિં પંચબટી નિઅરાઈ॥૯॥

હે રઘુકુળના સ્વામી! આપ સર્વે મુનિઓ પર દયા કરીને ત્યાં જ નિવાસ કરો. મુનિની આજ્ઞા પામીને શ્રીરામચન્દ્રજી ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યા અને તરત જ પંચવટી નજીક પહોંચી ગયા. ॥૯॥

દો૦ – ગીધરાજ સૈં ભેંટ ભઈ બહુ બિધિ પ્રીતિ બઢ़ાઈ।
ગોદાવરી નિકટ પ્રભુ રહે પરન ગૃહ છાઈ॥૧૩॥

ત્યાં ગીધરાજ જટાયુનો મેળાપ થયો. તેની સાથે અનેક પ્રકારે પ્રેમ વધારીને પ્રભુ શ્રીરામચન્દ્રજી ગોદાવરીજી [નદીની] નજીક પર્ણકુટી બનાવીને રહેવા લાગ્યા. ॥૧૩॥

ચૌ૦ – જબ તે રામ કીન્હ તહઁ બાસા। સુખી ભએ મુનિ બીતી ત્રાસા॥
ગિરિ બન નદીં તાલ છબિ છાએ। દિન દિન પ્રતિ અતિ હોહિં સુહાએ॥૧॥

જ્યારથી શ્રીરામજીએ ત્યાં નિવાસ કર્યો ત્યારથી મુનિઓ સુખી થઈ ગયા, તેમનો ભય જતો રહ્યો. પર્વત, વન, નદી અને તળાવો શોભાથી છવાઈ ગયાં. તેઓ દિવસે દિવસે અધિક સોહામણાં જણાવા લાગ્યાં. ॥૧॥

ખગ મૃગ બૃંદ અનંદિત રહહીં। મધુપ મધુર ગુંજત છબિ લહહીં॥
સો બન બરનિ ન સક અહિરાજા। જહાઁ પ્રગટ રઘુબીર બિરાજા॥૨॥

પક્ષીઓ તથા પશુઓના સમૂહ આનંદિત રહે છે અને ભમરા મધુર ગુંજારવ કરતાં શોભા પામી રહ્યા છે. જ્યાં પ્રત્યક્ષ શ્રીરામજી બિરાજમાન છે, તે વનનું વર્ણન સર્પરાજ શેષજી પણ કરી શકતા નથી. ॥૨॥

એક બાર પ્રભુ સુખ આસીના। લછિમન બચન કહે છલહીના॥
સુર નર મુનિ સચરાચર સાઈં। મૈં પૂછઉઁ નિજ પ્રભુ કી નાઈં॥૩॥

એક વાર પ્રભુ શ્રીરામજી સુખપૂર્વક બેઠા હતા. તે સમયે લક્ષ્મણજીએ છળરહિત (સરળ) વચન કહ્યાં – હે દેવતા, મનુષ્ય, મુનિ અને ચરાચરના સ્વામી! હું પોતાના પ્રભુની જેમ (મારા સ્વામી સમજીને) આપને પૂછું છું. ॥૩॥

મોહિ સમુઝાઇ કહહુ સોઇ દેવા। સબ તજિ કરૌં ચરન રજ સેવા॥
કહહુ ગ્યાન બિરાગ અરુ માયા। કહહુ સો ભગતિ કરહુ જેહિં દાયા॥૪॥

હે દેવ! મને સમજાવીને તે જ કહો, જેનાથી સઘળું છોડીને હું આપની ચરણરજની જ સેવા કરું. જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને માયાનું વર્ણન કરો અને તે ભક્તિને કહો જેના કારણે આપ દયા કરો છો. ॥૪॥

દો૦ – ઈસ્વર જીવ ભેદ પ્રભુ સકલ કહૌ સમુઝાઇ ॥
જાતેં હોઇ ચરન રતિ સોક મોહ ભ્રમ જાઇ ॥ ૧૪॥

હે પ્રભો! ઈશ્વર અને જીવનો ભેદ પણ સર્વે સમજાવીને કહો, જેનાથી આપના ચરણોમાં મારી પ્રીતિ થાય અને શોક, મોહ તથા ભ્રમ નષ્ટ થઈ ટળી જાય. ॥ ૧૪॥

ચૌ૦ – થોરેહિં મહઁ સબ કહઉઁ બુઝાઈ । સુનહુ તાત મતિ મન ચિત લાઈ ॥
મૈં અરુ મોર તોર તૈં માયા । જેહિં બસ કીન્હે જીવ નિકાયા ॥ ૧॥

[શ્રીરામજીએ કહ્યું –] હે તાત! હું થોડામાં જ ઘણું સમજાવીને કહી દઉં છું. તમે મન, ચિત્ત અને બુદ્ધિથી ધ્યાનપૂર્વક સાંભળો. હું અને મારું, તું અને તારું – આ જ માયા છે, જેણે સઘળા જીવોને વશ કરી રાખ્યા છે. ॥ ૧॥

ગો ગોચર જહઁ લગિ મન જાઈ । સો સબ માયા જાનેહુ ભાઈ ॥
તેહિ કર ભેદ સુનહુ તુમ્હ સોઊ । બિદ્યા અપર અબિદ્યા દોઊ ॥ ૨॥

ઇન્દ્રિયો અને ઇન્દ્રિયોના વિષયો અને જ્યાં સુધી મન જાય છે, હે ભાઈ! તે સર્વને માયા જાણવી. તેમાંય – એક વિદ્યા અને બીજી અવિદ્યા, આ બન્ને ભેદોને તમે સાંભળો – ॥ ૨॥

એક દુષ્ટ અતિસય દુખરૂપા । જા બસ જીવ પરા ભવકૂપા ॥
એક રચઇ જગ ગુન બસ જાકેં । પ્રભુ પ્રેરિત નહિં નિજ બલ તાકેં ॥ ૩॥

એક (અવિદ્યા) દુષ્ટ (દોષયુક્ત) છે અને અત્યંત દુઃખરૂપ છે, જેને વશ થઈને જીવ સંસારરૂપી કૂવામાં પડ્યો છે અને એક (વિદ્યા) જેના વશમાં ગુણો છે અને જે જગતની રચના કરે છે, તે પ્રભુથી જ પ્રેરિત થાય છે, તેનું પોતાનું બળ કંઈ પણ નથી. ॥ ૩॥

ગ્યાન માન જહઁ એકઉ નાહીં । દેખ બ્રહ્મ સમાન સબ માહીં ॥
કહિઅ તાત સો પરમ બિરાગી । તૃન સમ સિદ્ધિ તીનિ ગુન ત્યાગી ॥ ૪॥

જ્ઞાન તે છે જેમાં માન આદિ એક પણ [દોષ] નથી ને જે સર્વમાં સમાનરૂપે બ્રહ્મને જુએ છે. હે તાત! તેને જ પરમ વૈરાગ્યવાન કહેવો જોઈએ, જે સર્વે સિદ્ધિઓ અને ત્રણેય ગુણોને તણખલાની જેમ ત્યાગી ચૂક્યો હોય. ॥ ૪॥

[જેનામાં માન, દંભ, હિંસા, ક્ષમાનો અભાવ, વાંકાપણું, આચાર્ય સેવાનો અભાવ, અપવિત્રતા, અસ્થિરતા, મન પર નિગ્રહ ન હોવો, ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં આસક્તિ, અહંકાર, જન્મ-મૃત્યુ-જરા-વ્યાધિમય જગતમાં સુખબુદ્ધિ, સ્ત્રી, પુત્ર, મકાન આદિમાં મમતા તથા આસક્તિ, ઇષ્ટ અને અનિષ્ટની પ્રાપ્તિમાં હર્ષ-શોક, ભક્તિનો અભાવ, એકાંતમાં મન ન લાગવું, વિષયી મનુષ્યોની સોબતમાં પ્રેમ – આ અઢાર દોષ ન હોય અને નિત્ય અધ્યાત્મ(આત્મા)માં સ્થિતિ તથા તત્ત્વજ્ઞાનના અર્થ (તત્ત્વજ્ઞાન દ્વારા જાણવા યોગ્ય) પરમાત્માનું નિત્યદર્શન થાય, તે જ જ્ઞાન કહેવાય છે. જુઓ ગીતા-અધ્યાય-૧૩; શ્લોક ૭ થી ૧૧.]

દો૦ – માયા ઈસ ન આપુ કહુઁ જાન કહિઅ સો જીવ।
બંધ મોચ્છ પ્રદ સર્બપર માયા પ્રેરક સીવ ॥ ૧૫॥

જે માયાને, ઈશ્વરને અને પોતાના સ્વરૂપને જાણતો નથી, તેને જીવ કહેવો જોઈએ. જે [કર્માનુસાર] બંધન અને મોક્ષ આપનાર છે, સર્વથી પર અને માયાનો પ્રેરક છે તે ઈશ્વર છે. ॥ ૧૫॥

ચૌ૦ – ધર્મ તેં બિરતિ જોગ તેં ગ્યાના। ગ્યાન મોચ્છપ્રદ બેદ બખાના ॥
જાતેં બેગિ દ્રવઉઁ મૈં ભાઈ। સો મમ ભગતિ ભગત સુખદાઈ ॥ ૧॥

ધર્મ[ના આચરણ]થી વૈરાગ્ય અને યોગથી જ્ઞાન થાય છે તથા જ્ઞાન મોક્ષ આપનાર છે – એવું વેદોએ વર્ણન કર્યું છે અને હે ભાઈ! જેનાથી હું શીઘ્ર જ પ્રસન્ન થાઉં છું, તે મારી ભક્તિ છે, જે ભક્તોને સુખ આપનારી છે. ॥ ૧॥

સો સુતંત્ર અવલંબ ન આના। તેહિ આધીન ગ્યાન બિગ્યાના ॥
ભગતિ તાત અનુપમ સુખમૂલા। મિલઇ જો સંત હોઈઁ અનુકૂલા ॥ ૨॥

તે ભક્તિ સ્વતંત્ર છે કે જેને [જ્ઞાન-વિજ્ઞાન વગેરે કોઈ પણ] બીજા કોઈ સાધનનો આધાર (અપેક્ષા) નથી. જ્ઞાન અને વિજ્ઞાન તો તેને આધીન છે. હે તાત! ભક્તિ અનુપમ તેમજ સુખનું મૂળ છે અને તે ત્યારે જ મળે છે, જ્યારે સંતો અનુકૂળ (પ્રસન્ન) થાય છે. ॥ ૨॥

ભગતિ કિ સાધન કહઉઁ બખાની। સુગમ પંથ મોહિ પાવહિં પ્રાની ॥
પ્રથમહિં બિપ્ર ચરન અતિ પ્રીતી। નિજ નિજ કર્મ નિરત શ્રુતિ રીતી ॥ ૩॥

હવે, હું ભક્તિનાં સાધનો વિસ્તારથી કહું છું – આ સુગમ-સહેલો માર્ગ છે, જેનાથી જીવ મને સહજ [સરળતાથી] પામી જાય છે. પહેલાં તો બ્રાહ્મણોના ચરણોમાં અત્યંત પ્રીતિ થાય અને વેદની રીત પ્રમાણે પોતપોતાનાં [વર્ણાશ્રમનાં] કર્મોમાં મંડ્યો રહે. ॥ ૩॥

એહિ કર ફલ પુનિ બિષય બિરાગા। તબ મમ ધર્મ ઉપજ અનુરાગા ॥
શ્રવનાદિક નવ ભક્તિ દૃઢ઼ાહીં। મમ લીલા રતિ અતિ મન માહીં ॥ ૪॥

આનું ફળ, પછી વિષયોમાં વૈરાગ્ય થશે. ત્યારે (વૈરાગ્ય થવાથી) મારા ધર્મ(ભાગવત ધર્મ)માં પ્રેમ ઊપજશે. પછી શ્રવણ આદિ નવ પ્રકારની ભક્તિઓ દૃઢ થશે અને મનમાં મારી લીલાઓ પ્રત્યે અત્યંત પ્રેમ થશે. ॥ ૪॥

સંત ચરન પંકજ અતિ પ્રેમા। મન ક્રમ બચન ભજન દૃઢ઼ નેમા ॥
ગુરુ પિતુ માતુ બંધુ પતિ દેવા। સબ મોહિ કહઁ જાનૈ દૃઢ઼ સેવા ॥ ૫॥

જેનો સંતોનાં ચરણકમળમાં અત્યંત પ્રેમ હોય; મન, વચન અને કર્મથી ભજનનો દૃઢ નિયમ હોય અને જે મને જ ગુરુ, પિતા, માતા, ભાઈ, પતિ અને દેવતા સર્વ કંઈ જાણે અને સેવામાં દૃઢ થાય; ॥ ૫॥

મમ ગુન ગાવત પુલક સરીરા। ગદગદ ગિરા નયન બહ નીરા ॥
કામ આદિ મદ દંભ ન જાકેં। તાત નિરંતર બસ મૈં તાકેં ॥ ૬॥

મારા ગુણોનું ગાન કરતાં જેનું શરીર પુલકિત થઈ જાય, વાણી ગદ્‌ગદ થઈ જાય અને નેત્રોમાંથી [પ્રેમાશ્રુઓનું] જળ વહેવા લાગે અને કામ, મદ અને દંભ વગેરે જેનામાં ન હોય, હે ભાઈ! હું સદા તેના વશમાં રહું છું. ॥ ૬॥

દો૦ – બચન કર્મ મન મોરિ ગતિ ભજનુ કરહિં નિઃકામ ।
તિન્હ કે હૃદય કમલ મહુઁ કરઉઁ સદા બિશ્રામ ॥ ૧૬॥

જેમને કર્મ, વચન અને મનથી મારી જ ગતિ છે અને જેઓ નિષ્કામભાવથી મારું ભજન કરે છે, તેમના હૃદયકમળમાં હું સદા વિશ્રામ કરતો રહું છું. ॥ ૧૬॥

ચૌ૦ – ભગતિ જોગ સુનિ અતિ સુખ પાવા । લછિમન પ્રભુ ચરનન્હિ સિરુ નાવા ॥
એહિ બિધિ ગએ કછુક દિન બીતી । કહત બિરાગ ગ્યાન ગુન નીતી ॥ ૧॥

આ ભક્તિયોગને સાંભળીને લક્ષ્મણજી અત્યંત સુખ પામ્યા અને તેમણે પ્રભુ શ્રીરામચન્દ્રજીના ચરણોમાં શીશ નમાવ્યું. આ પ્રમાણે વૈરાગ્ય, જ્ઞાન, ગુણ અને નીતિ સમજાવતાં (વર્ણન કરતાં) કેટલાક દિવસો વીતી ગયા. ॥ ૧॥

સૂપનખા રાવન કૈ બહિની । દુષ્ટ હૃદય દારુન જસ અહિની ॥
પંચબટી સો ગઇ એક બારા । દેખિ બિકલ ભઇ જુગલ કુમારા ॥ ૨॥

શૂર્પણખા નામની રાવણની એક બહેન હતી, જે નાગણની સમાન ભયાનક અને દુષ્ટ હૃદયની હતી. તે એકવાર પંચવટીમાં ગઈ અને બન્ને રાજકુમારોને જોઈને કામપીડિત થઈ ગઈ. ॥ ૨॥

ભ્રાતા પિતા પુત્ર ઉરગારી । પુરુષ મનોહર નિરખત નારી ॥
હોઇ બિકલ સક મનહિ ન રોકી । જિમિ રબિમનિ દ્રવ રબિહિ બિલોકી ॥ ૩॥

[કાકભુશુંડિજી કહે છે –] હે ગરુડજી! [શૂર્પણખા - જેવી રાક્ષસી ધર્મજ્ઞાનશૂન્ય - કામાંધ] સ્ત્રી મનોહર પુરુષને જોઈને, ભલે તે ભાઈ, પિતા, પુત્ર જ હોય, વ્યાકુળ થઈ જાય છે અને મનને રોકી શકતી નથી, જેમ સૂર્યકાન્તમણિ સૂર્યને જોઈને દ્રવિત થઈ જાય છે (જ્વાળાથી પીગળી જાય છે). ॥ ૩॥

રુચિર રૂપ ધરિ પ્રભુ પહિં જાઈ । બોલી બચન બહુત મુસુકાઈ ॥
તુમ્હ સમ પુરુષ ન મો સમ નારી । યહ સઁજોગ બિધિ રચા બિચારી ॥ ૪॥

તે સુન્દર રૂપ ધરીને પ્રભુની પાસે જઈને ઘણું મલકાઈને વચન બોલી – ન તો તમારા સમાન કોઈ પુરુષ છે, ન મારા સમાન સ્ત્રી! વિધાતાએ આ સંયોગ બહુ વિચારીને રચ્યો છે. ॥ ૪॥

મમ અનુરૂપ પુરુષ જગ માહીં । દેખેઉઁ ખોજિ લોક તિહુ નાહીં ॥
તાતેં અબ લગિ રહિઉઁ કુમારી । મનુ માના કછુ તુમ્હહિ નિહારી ॥ ૫॥

મારા યોગ્ય પુરુષ સમસ્ત જગતમાં નથી. એ મેં ત્રણેય લોકમાં શોધી જોયું છે. માટે જ હું અત્યાર સુધી કુમારી રહી. હવે તમને જોઈને કંઈક મારું મન માન્યું છે. ॥ ૫॥

સીતહિ ચિતઇ કહી પ્રભુ બાતા । અહઇ કુઆર મોર લઘુ ભ્રાતા ॥
ગઇ લછિમન રિપુ ભગિની જાની । પ્રભુ બિલોકિ બોલે મૃદુ બાની ॥ ૬॥

સીતાજીની તરફ જોઈને પ્રભુ શ્રીરામચન્દ્રજીએ આ વાત કહી કે મારો નાનો ભાઈ કુંવારો છે. ત્યારે તે લક્ષ્મણજીની પાસે ગઈ. લક્ષ્મણજી તેને શત્રુની બહેન સમજીને અને પ્રભુની સામે જોઈને કોમળ વાણીથી બોલ્યા – ॥ ૬॥

સુંદરિ સુનુ મૈં ઉન્હ કર દાસા । પરાધીન નહિં તોર સુપાસા ॥
પ્રભુ સમર્થ કોસલપુર રાજા । જો કછુ કરહિં ઉનહિ સબ છાજા ॥ ૭॥

હે સુન્દરી! સાંભળ, હું તો એમનો દાસ છું. હું પરાધીન છું, તેથી તને સુખ નહીં મળે. પ્રભુ સમર્થ છે, કૌશલપુરના રાજા છે, તેઓ જે કંઈ કરે તે તેમને જ શોભે છે. ॥ ૭॥

સેવક સુખ ચહ માન ભિખારી । બ્યસની ધન સુભ ગતિ બિભિચારી ॥
લોભી જસુ ચહ ચાર ગુમાની । નભ દુહિ દૂધ ચહત એ પ્રાની ॥ ૮॥

સેવક સુખ ઇચ્છે, ભિખારી સન્માન ઇચ્છે, વ્યસની (જેને જુગાર, દારૂ વગેરેનું વ્યસન હોય) ધન ઇચ્છે, અને વ્યભિચારી શુભ ગતિ ઇચ્છે, લોભી યશ ઇચ્છે અને ચાર એટલે કે દૂત સ્વાભિમાની થવા ઇચ્છે - તો આ સર્વે કાર્યો એવાં અસંભવ છે કે જેમ કોઈ આકાશને દોહીને દૂધ લેવા માગે છે (અર્થાત્ અસંભવ વાતને સંભવ કરવા માગતા હોય). ॥ ૮॥

પુનિ ફિરિ રામ નિકટ સો આઈ । પ્રભુ લછિમન પહિં બહુરિ પઠાઈ ॥
લછિમન કહા તોહિ સો બરઈ । જો તૃન તોરિ લાજ પરિહરઈ ॥ ૯॥

તે વળીને પાછી શ્રીરામજીની પાસે આવી. પ્રભુએ ફરીથી તેને લક્ષ્મણજીની પાસે મોકલી આપી. લક્ષ્મણજીએ કહ્યું – તારી સાથે તે જ વિવાહ કરશે જે લાજ-શરમને ઘાસના તણખલાની જેમ તોડીને (અર્થાત્ પ્રતિજ્ઞા કરીને) ત્યાગી દેશે (અર્થાત્ જે બહુ નિર્લજ્જ હશે). ॥ ૯॥

તબ ખિસિઆનિ રામ પહિં ગઈ । રૂપ ભયંકર પ્રગટત ભઈ ॥
સીતહિ સભય દેખિ રઘુરાઈ । કહા અનુજ સન સયન બુઝાઈ ॥ ૧૦॥

ત્યારે તે શરમને કારણે ખસિયાણી પડી ને તે શ્રીરામજીની પાસે ગઈ અને તેણે પોતાનું ભયંકર રૂપ પ્રગટ કર્યું. સીતાજીને ભયભીત જોઈને શ્રીરઘુનાથજીએ લક્ષ્મણજીને ઈશારો કરી સમજાવ્યું. ॥ ૧૦॥

દો૦ – લછિમન અતિ લાઘવઁ સો નાક કાન બિનુ કીન્હિ ।
તાકે કર રાવન કહઁ મનૌ ચુનૌતી દીન્હિ ॥ ૧૭॥

લક્ષ્મણજીએ બહુ જ સ્ફૂર્તિથી તેને નાક-કાન વગરની કરી નાખી, જાણે તેના હાથે રાવણને પડકાર્યો હોય! ॥ ૧૭॥

ચૌ૦ – નાક કાન બિનુ ભઇ બિકરારા । જનુ સ્રવ સૈલ ગેરુ કૈ ધારા ॥
ખર દૂષન પહિં ગઇ બિલપાતા । ધિગ ધિગ તવ પૌરુષ બલ ભ્રાતા ॥ ૧॥

નાક-કાન વગરની તે વિકરાળ થઈ ગઈ [તેના શરીરમાંથી લોહી એ પ્રકારે વહેવા લાગ્યું] જાણે [કાળા] પર્વતમાંથી ગેરૂની ધારા વહી રહી હોય. તે વિલાપ કરતાં કરતાં ખર-દૂષણની પાસે ગઈ, [અને બોલી –] હે ભાઈ! તમારા પૌરુષ(વીરતા)ને ધિક્કાર છે, તમારા બળને ધિક્કાર છે. ॥ ૧॥

તેહિં પૂછા સબ કહેસિ બુઝાઈ । જાતુધાન સુનિ સેન બનાઈ ॥
ધાએ નિસિચર નિકર બરૂથા । જનુ સપચ્છ કજ્જલ ગિરિ જૂથા ॥ ૨॥

તેમણે પૂછ્યું, ત્યારે શૂર્પણખાએ બધું સમજાવીને કહ્યું. રાક્ષસે સર્વે સાંભળીને સેના તૈયાર કરી. રાક્ષસસમૂહનાં ટોળેટોળાં દોડ્યાં જાણે પાંખોવાળા કાજળના (કાળા) પર્વતોનાં ટોળાં હોય! ॥ ૨॥

નાના બાહન નાનાકારા । નાનાયુધ ધર ઘોર અપારા ॥
સૂપનખા આગેં કરિ લીની । અસુભ રૂપ શ્રુતિ નાસા હીની ॥ ૩॥

તેઓ અનેક જાતનાં વાહનો પર ચઢેલા તથા અનેક આકાર(ચહેરા)ના છે. તેઓ અપાર છે અને અનેક પ્રકારનાં અસંખ્ય ભયાનક હથિયાર ધારણ કરેલાં છે. તેમણે નાક-કાન કપાયેલી અમંગળરૂપિણી શૂર્પણખાને આગળ કરી દીધી. ॥ ૩॥

અસગુન અમિત હોહિં ભયકારી । ગનહિં ન મૃત્યુ બિબસ સબ ઝારી ॥
ગર્જહિં તર્જહિં ગગન ઉડાહીં । દેખિ કટકુ ભટ અતિ હરષાહીં ॥ ૪॥

અગણિત ભયંકર અપશુકન થઈ રહ્યાં છે. પરંતુ મૃત્યુના વશ હોવાના કારણે તે સર્વેસર્વ તેમને કંઈ ગણકારતા નથી. ગર્જે છે, પડકારે છે અને આકાશમાં ઊડે છે. સેના જોઈને યોદ્ધાઓ બહુ જ હરખાય છે. ॥ ૪॥

કોઉ કહ જિઅત ધરહુ દ્વૌ ભાઈ । ધરિ મારહુ તિય લેહુ છડ઼ાઈ ॥
ધૂરિ પૂરિ નભ મંડલ રહા । રામ બોલાઈ અનુજ સન કહા ॥ ૫॥

કોઈ કહે છે – બન્ને ભાઈઓને જીવતા જ પકડી લો, પકડીને મારી નાખો અને સ્ત્રીને છીનવી લો. આકાશમંડળ ધૂળથી ભરાઈ ગયું. ત્યારે શ્રીરામજીએ લક્ષ્મણજીને બોલાવીને તેમને કહ્યું – ॥ ૫॥

લૈ જાનકિહિ જાહુ ગિરિ કંદર । આવા નિસિચર કટકુ ભયંકર ॥
રહેહુ સજગ સુનિ પ્રભુ કૈ બાની । ચલે સહિત શ્રી સર ધનુ પાની ॥ ૬॥

રાક્ષસોની ભયંકર સેના આવી ગઈ છે. જાનકીજીને લઈને તમે પર્વતની ગુફામાં ચાલ્યા જાઓ. સાવધાન રહેજો. પ્રભુ શ્રીરામચન્દ્રજીનાં વચન સાંભળીને લક્ષ્મણજી હાથમાં ધનુષ-બાણ લઈને શ્રીસીતાજી સહિત ચાલ્યા. ॥ ૬॥

દેખિ રામ રિપુદલ ચલિ આવા । બિહસિ કઠિન કોદંડ ચઢ઼ાવા ॥ ૭॥

શત્રુઓની સેના [સમીપ] ચાલી આવી છે, આ જોઈને, શ્રીરામે હસીને કઠણ ધનુષને ચઢાવ્યું. ॥ ૭॥

છં૦ – કોદંડ કઠિન ચઢ઼ાઇ સિર જટ જૂટ બાઁધત સોહ ક્યોં ।
મરકત સયલ પર લરત દામિનિ કોટિ સોં જુગ ભુજગ જ્યોં ॥
કટિ કસિ નિષંગ બિસાલ ભુજ ગહિ ચાપ બિસિખ સુધારિ કૈ ।
ચિતવત મનહુઁ મૃગરાજ પ્રભુ ગજરાજ ઘટા નિહારિ કૈ ॥

કઠણ ધનુષ ચઢાવીને, સિર પર જટાનો જૂટ બાંધતાં પ્રભુ એવા શોભિત થઈ રહ્યા છે કે જેમ મરકતમણિ(પન્ના)ના પર્વત પર કરોડો વીજળીઓથી બે સાપ લડી રહ્યા હોય. કમર પર ભાથો

કસીને વિશાળ ભુજાઓમાં ધનુષ લઈને અને બાણ સજ્જ કરીને પ્રભુ શ્રીરામચન્દ્રજી રાક્ષસોની સામે એવી રીતે જોઈ રહ્યા છે કે જાણે મદોન્મત હાથીઓના ટોળાંને [આવતા] જોઈને સિંહ [તેમની સામે] તાકી રહ્યો હોય. ॥ ૮॥

સો૦ – આઈ ગએ બગમેલ ધરહુ ધરહુ ધાવત સુભટ।
જથા બિલોકિ અકેલ બાલ રબિહિ ઘેરત દનુજ ॥ ૧૮॥

ઘણી ઝડપથી દોડતાં દોડતાં તે લોકો 'દોડો-દોડો પકડો-પકડો' પોકારતાં દોડી આવ્યા [અને તેમણે શ્રીરામજીને ચારે બાજુથી ઘેરી લીધા], જેમ બાળસૂર્યને (ઉદયકાળના સૂર્યને) એકલો જોઈને મન્દેહ નામના દૈત્યો ઘેરી લે છે. ॥ ૧૮॥

ચૌ૦ – પ્રભુ બિલોકિ સર સકહિં ન ડારી। થકિત ભઈ રજનીચર ધારી ॥
સચિવ બોલિ બોલે ખર દૂષન। યહ કોઉ નૃપબાલક નર ભૂષન ॥ ૧॥

[સૌન્દર્ય-માધુર્યનિધિ] પ્રભુ શ્રીરામચન્દ્રજીને જોઈને રાક્ષસોની સેના સ્તબ્ધ રહી ગઈ. પગ ઊપડતાં જ નથી. તેઓ એમની ઉપર બાણ છોડી શક્યા નહિ. મન્ત્રીને બોલાવીને ખર-દૂષણે કહ્યું – આ રાજકુમાર મનુષ્યોમાં કોઈ ભૂષણ છે. ॥ ૧॥

નાગ અસુર સુર નર મુનિ જેતે। દેખે જિતે હતે હમ કેતે ॥
હમ ભરિ જન્મ સુનહુ સબ ભાઈ। દેખી નહિં અસિ સુંદરતાઈ ॥ ૨॥

જેટલા પણ નાગ, અસુર, દેવતા, મનુષ્ય અને મુનિઓ છે, તેમનામાંથી અમે ન જાણે કેટલાય જોયા, જીત્યા અને મારી નાખ્યા છે. પરન્તુ હે સર્વે ભાઈઓ! સાંભળો, અમે અમારા આખા આયખામાં આવી સુન્દરતા ક્યાંય જોઈ નથી. ॥ ૨॥

જદ્યપિ ભગિની કીન્હિ કુરૂપા। બધ લાયક નહિં પુરુષ અનૂપા ॥
દેહુ તુરત નિજ નારિ દુરાઈ। જીઅત ભવન જાહુ દ્વૌ ભાઈ ॥ ૩॥

જોકે એમણે અમારી બહેનને કુરૂપ કરી નાખી તો પણ આ અનુપમ પુરુષ વધ કરવા યોગ્ય નથી. 'છુપાવી રાખેલી પોતાની સ્ત્રીને તરત જ આપી દો અને બન્ને ભાઈઓ જીવતા જ ઘરે પાછા વળો;' ॥ ૩॥

મોર કહા તુમ્હ તાહિ સુનાવહુ। તાસુ બચન સુનિ આતુર આવહુ ॥
દૂતન્હ કહા રામ સન જાઈ। સુનત રામ બોલે મુસુકાઈ ॥ ૪॥

મારુ આ કથન તમે લોકો તેને સંભળાવો અને તેનું વચન (પ્રત્યુત્તર) સાંભળીને શીઘ્ર આવો. દૂતોએ જઈને આ સંદેશો શ્રીરામચન્દ્રજીને કહ્યો. તેને સાંભળતાં જ શ્રીરામચન્દ્રજી મલકાઈને બોલ્યા – ॥ ૪॥

હમ છત્રી મૃગયા બન કરહીં। તુમ્હ સે ખલ મૃગ ખોજત ફિરહીં ॥
રિપુ બલવંત દેખિ નહિં ડરહીં। એક બાર કાલહુ સન લરહીં ॥ ૫॥

અમે ક્ષત્રિય છીએ. વનમાં શિકાર કરીએ છીએ અને તમારા જેવા દુષ્ટ પશુઓને તો શોધતાં જ ફરીએ છીએ. અમે બળવાન શત્રુને દેખીને ડરતા નથી. [લડવાને માટે આવે તો] એક વાર તો અમે કાળ સાથે પણ લડી શકીએ છીએ. ॥ ૫॥

જદ્યપિ મનુજ દનુજ કુલ ઘાલક। મુનિ પાલક ખલ સાલક બાલક॥
જૌં ન હોઈ બલ ઘર ફિરિ જાહૂ। સમર બિમુખ મૈં હતઉઁ ન કાહૂ॥ ૬॥

જોકે અમે મનુષ્ય છીએ, છતાંય દૈત્યકુળનો નાશ કરનાર અને મુનિઓની રક્ષા કરનારા છીએ. અમે બાળક છીએ, પરન્તુ દુષ્ટોને દંડ દેનારા છીએ. જો બળ ન હોય તો ઘરે પાછા જાઓ. વળી, સંગ્રામમાં પીઠ દેખાડનાર કોઈને પણ હું મારતો નથી. ॥ ૬॥

રન ચઢ़િ કરિઅ કપટ ચતુરાઈ। રિપુ પર કૃપા પરમ કદરાઈ॥
દૂતન્હ જાઈ તુરત સબ કહેઊ। સુનિ ખર દૂષન ઉર અતિ દહેઊ॥ ૭॥

રણમાં ચઢી આવીને છળ-કપટ કરવું અને શત્રુ પર કૃપા કરવી (દયા દાખવવી) તે તો ઘણી જ મોટી કાયરતા છે. દૂતોએ પાછા ફરીને તરત જ સઘળી વાતો કહી; જે સાંભળીને ખર-દૂષણનું હૃદય અત્યંત બળવા લાગ્યું. ॥ ૭॥

છં૦ – ઉર દહેઉ કહેઉ કિ ધરહુ ધાએ બિકટ ભટ રજનીચરા।
સર ચાપ તોમર સક્તિ સૂલ કૃપાન પરિઘ પરસુ ધરા॥
પ્રભુ કીન્હિ ધનુષ ટકોર પ્રથમ કઠોર ઘોર ભયાવહા।
ભએ બધિર બ્યાકુલ જાતુધાન ન ગ્યાન તેહિ અવસર રહા॥

[ખર-દૂષણનું] હૃદય બળી ઊઠ્યું એટલે તેમણે કહ્યું – પકડી લો (કેદ કરી લો). [આ સાંભળીને] ભયંકર રાક્ષસ યોદ્ધાઓ બાણ, ધનુષ, તોમર, શક્તિ (સાંગ), શૂલ (બરછી) કટાર, પરિઘ અને ફરશુ ધારણ કરીને દોડી પડ્યા. પ્રભુ શ્રીરામે પહેલા ધનુષનો ઘણો જ કઠોર, ઘોર અને ભયાનક ટંકાર કર્યો, જે સાંભળતાંવેત રાક્ષસો બહેરા અને વ્યાકુળ થઈ ગયા. તે વખતે તેમને કંઈ પણ ભાન ન રહ્યું. ॥ ૮॥

દો૦ – સાવધાન હોઈ ધાએ જાનિ સબલ આરાતિ।
લાગે બરષન રામ પર અસ્ત્ર સસ્ત્ર બહુભાઁતિ॥ ૧૯ (ક)॥

પછી તેઓ શત્રુને બળવાન જાણીને સાવધાન થઈને દોડ્યા અને શ્રીરામચન્દ્રજી ઉપર બહુ પ્રકારનાં અસ્ત્ર-શસ્ત્રો વરસાવવા લાગ્યા. ॥ ૧૯ (ક)॥

તિન્હ કે આયુધ તિલ સમ કરિ કાટે રઘુબીર।
તાનિ સરાસન શ્રવન લગિ પુનિ છાઁડ़े નિજ તીર॥ ૧૯ (ખ)॥

શ્રીરઘુવીરજીએ તેમનાં હથિયારોના તલના જેવા (ટુકડે-ટુકડા) કરીને કાપી નાખ્યાં. પછી ધનુષને કાન સુધી ખેંચીને પોતાનાં બાણ છોડ્યાં. ॥ ૧૯ (ખ)॥

છં૦ – તબ ચલે બાન કરાલ। ફુંકરત જનુ બહુ બ્યાલ॥
કોપેઉ સમર શ્રીરામ। ચલે બિસિખ નિસિત નિકામ॥ ૧॥

ત્યારે ભયંકર બાણ એવાં ચાલ્યાં જાણે ફૂંફાડા મારતાં ઘણા જ સર્પો જઈ રહ્યા હોય. શ્રીરામચન્દ્રજી સંગ્રામમાં ક્રોધાયમાન થયા અને અત્યંત તીક્ષ્ણ બાણ છૂટ્યાં. ॥ ૧॥

અવલોકિ ખરતર તીર । મુરિ ચલે નિસિચર બીર ॥
ભએ ક્રુદ્ધ તીનિઉ ભાઈ । જો ભાગિ રન તે જાઈ ॥ ૨॥

અત્યંત તીક્ષ્ણ બાણોને જોઈને રાક્ષસ-વીર પીઠ બતાવીને ભાગવા માંડ્યા. ત્યારે ખર, દૂષણ અને ત્રિશિરા ત્રણે ભાઈઓ ક્રોધિત થઈને બોલ્યા – જે રણમાંથી ભાગીને જશે – ॥ ૨॥

તેહિ બધબ હમ નિજ પાનિ । ફિરે મરન મન મહુઁ ઠાનિ ॥
આયુધ અનેક પ્રકાર । સનમુખ તે કરહિં પ્રહાર ॥ ૩॥

તેનો અમે અમારા હાથે વધ કરીશું. ત્યારે મરવાનું ચોક્કસ છે એમ મનમાં માનીને રાક્ષસો પાછા આવ્યા અને સામા થઈને તેઓ અનેક પ્રકારનાં હથિયારોથી શ્રીરામજી પર પ્રહાર કરવા લાગ્યા. ॥ ૩॥

રિપુ પરમ કોપે જાનિ । પ્રભુ ધનુષ સર સંધાનિ ॥
છાંડ઼ે બિપુલ નારાચ । લગે કટન બિકટ પિસાચ ॥ ૪॥

શત્રુઓને અત્યંત ક્રોધે ભરાયેલા જાણીને પ્રભુએ ધનુષ પર બાણ ચઢાવીને ઘણાં જ બાણ છોડ્યાં, જેનાથી ભયંકર રાક્ષસો કપાવા લાગ્યા. ॥ ૪॥

ઉર સીસ ભુજ કર ચરન । જહઁ તહઁ લગે મહિ પરન ॥
ચિક્કરત લાગત બાન । ધર પરત કુધર સમાન ॥ ૫॥

તેમની છાતી, સિર, ભુજા, હાથ અને પગ ચારેકોર પૃથ્વી પર પડવા લાગ્યા. બાણ લાગતાં જ તેઓ હાથીની જેમ ચીત્કારે છે. તેમનાં પર્વત સમાન ધડ કપાઈ-કપાઈને પડી રહ્યાં છે. ॥ ૫॥

ભટ કટત તન સત ખંડ । પુનિ ઉઠત કરિ પાષંડ ॥
નભ ઉડ઼ત બહુ ભુજ મુંડ । બિનુ મૌલિ ધાવત રુંડ ॥ ૬॥

યોદ્ધાઓનાં શરીર કપાઈને સેંકડો ટુકડા થઈ જાય છે. તેઓ ફરીથી માયા કરીને ઊઠીને ઊભા થાય છે. આકાશમાં ઘણી જ ભુજાઓ અને મસ્તકો ઊડી રહ્યાં છે તથા મસ્તક વગરનાં ધડ દોડી રહ્યાં છે. ॥ ૬॥

ખગ કંક કાક સૃગાલ । કટકટહિં કઠિન કરાલ ॥ ૭॥

સમડીઓ [કિ ક્રૌંચ], કાગડા વગેરે પક્ષીઓ તથા શિયાળ કઠોર, ભયંકર કટ-કટ (કર્કશ) શબ્દો કરી રહ્યાં છે. ॥ ૭॥

છં૦ – કટકટહિં જંબુક ભૂત પ્રેત પિસાચ ખર્પર સંચહીં ।
બેતાલ બીર કપાલ તાલ બજાઈ જોગિનિ નંચહીં ॥
રઘુબીર બાન પ્રચંડ ખંડહિં ભટન્હ કે ઉર ભુજ સિરા ।
જહઁ તહઁ પરહિં ઉઠિ લરહિં ધર ધરુ ધરુ કરહિં ભયકર ગિરા ॥ ૧॥

શિયાળવા દાંત કટકટાવે છે. ભૂત, પ્રેત અને પિશાચ ખોપરીઓ વીણી રહ્યાં છે [અથવા ખપ્પર ભરી રહ્યાં છે]. વીર-વેતાળ ખોપરીઓ પર તાલ દઈ રહ્યા છે અને યોગિનીઓ નાચી રહી છે. શ્રીરઘુવીરનાં પ્રચંડ બાણ યોદ્ધાઓનાં વક્ષઃસ્થળ, ભુજા અને મસ્તકોના ટુકડે-ટુકડા કરી નાખે છે. તેમનાં ધડ યત્ર-તત્ર ઢળી પડે છે. પાછાં ઊઠે છે અને લડે છે અને 'પકડો-પકડો'નાં ભયંકર નાદ કરે છે. ॥ ૧॥

અંતાવરીં ગહિ ઉડ઼ત ગીધ પિસાચ કર ગહિ ધાવહીં।
સંગ્રામ પુર બાસી મનહુઁ બહુ બાલ ગુડ઼ી ઉડાવહીં॥
મારે પછારે ઉર બિદારે બિપુલ ભટ કહઁરત પરે।
અવલોકિ નિજ દલ બિકલ ભટ તિસિરાદિ ખર દૂષન ફિરે॥૨॥

આંતરડાના એક છેડાને પકડીને ગીધો ઊડે છે અને એમનો જ બીજો છેડો હાથથી પકડીને પિશાચો દોડે છે. એમ માલૂમ પડે છે કે જાણે સંગ્રામરૂપી નગરના નિવાસી ઘણાં જ બાળકો પતંગ ઉડાવી રહ્યાં હોય. અનેક યોદ્ધાઓ મરાયા અને પછડાયા. ઘણા જ, જેમનાં હૃદય ચીરાઈ ગયાં છે, પડ્યા પડ્યા કણસી રહ્યા છે. પોતાની સેનાને વ્યાકુળ જોઈને ત્રિશિરા અને ખર-દૂષણ વગેરે યોદ્ધાઓ શ્રીરામજીની તરફ વળ્યા. ॥ ૨॥

સર સક્તિ તોમર પરસુ સૂલ કૃપાન એકહિ બારહીં।
કરિ કોપ શ્રીરઘુબીર પર અગનિત નિસાચર ડારહીં॥
પ્રભુ નિમિષ મહુઁ રિપુ સર નિવારિ પચારિ ડારે સાયકા।
દસ દસ બિસિખ ઉર માઝ મારે સકલ નિસિચર નાયકા॥૩॥

અગણિત રાક્ષસો ક્રોધ કરીને બાણ, શક્તિ, તોમર, ફરસા, ત્રિશૂલ અને કટાર એક જ વખતે શ્રીરઘુવીર પર છોડવા લાગ્યા. પ્રભુએ પળવારમાં જ શત્રુઓનાં બાણોને કાપીને લલકારીને તેમની ઉપર પોતાનાં બાણ છોડ્યાં. સર્વ રાક્ષસ-સેનાપતિઓના હૃદયમાં દસ-દસ બાણ માર્યાં. ॥ ૩॥

મહિ પરત ઉઠિ ભટ ભિરત મરત ન કરત માયા અતિ ઘની।
સુર ડરત ચૌદહ સહસ પ્રેત બિલોકિ એક અવધ ધની॥
સુર મુનિ સભય પ્રભુ દેખિ માયાનાથ અતિ કૌતુક કર્યો।
દેખહિં પરસપર રામ કરિ સંગ્રામ રિપુ દલ લરિ મર્યો॥૪॥

યોદ્ધા પૃથ્વી પર ઢળી પડે છે, ફરીથી ઊઠીને ટકરાય છે. મરતા નથી, અનેક પ્રકારની ઘણી માયા રચે છે. દેવતાઓ આ જોઈને ડરે છે કે પ્રેત (રાક્ષસ) ચૌદ હજાર છે અને અયોધ્યાનાથ શ્રીરામજી એકલા છે. દેવતાઓ અને મુનિઓને ભયભીત જોઈને માયાના સ્વામી પ્રભુએ એક મોટું કૌતુક કર્યું, જેનાથી શત્રુઓની સેના એકબીજાને રામરૂપે જોવા લાગી અને પરસ્પર યુદ્ધ કરીને લડી મરી. ॥ ૪॥

દો૦ – રામ રામ કહિ તનુ તજહિં પાવહિં પદ નિર્બાન।
કરિ ઉપાય રિપુ મારે છન મહુઁ કૃપાનિધાન॥ ૨૦ (ક)॥

બધા જ ['આ રામ છે, એને મારો' આ પ્રકારે] રામરામ કહીને શરીર છોડે છે અને નિર્વાણ પદ પામે છે. કૃપાનિધાન શ્રીરામજીએ આ ઉપાય કરીને ક્ષણવારમાં જ શત્રુઓને મારી નાખ્યા. ॥ ૨૦ (ક)॥

હરષિત બરષહિં સુમન સુર બાજહિં ગગન નિસાન।
અસ્તુતિ કરિ કરિ સબ ચલે સોભિત બિબિધ બિમાન ॥ ૨૦ (ખ) ॥

દેવતાઓ આનંદિત થઈને ફૂલો વરસાવે છે. આકાશમાં નગારાં વાગી રહ્યાં છે. પછી તે બધા સ્તુતિ કરી-કરીને અનેક વિમાનોમાં શોભાયમાન થઈ ચાલ્યા ગયા. ॥ ૨૦ (ખ)॥

ચૌ૦ – જબ રઘુનાથ સમર રિપુ જીતે। સુર નર મુનિ સબ કે ભય બીતે ॥
તબ લછિમન સીતહિ લૈ આએ। પ્રભુ પદ પરત હરષિ ઉર લાએ ॥ ૧॥

જ્યારે શ્રીરઘુનાથજીએ યુદ્ધમાં શત્રુઓને જીતી લીધા તથા દેવતા, મનુષ્યો અને મુનિઓ આદિ સર્વેનો ભય દૂર થઈ ગયો, ત્યારે લક્ષ્મણજી સીતાજીને લઈ આવ્યા. ચરણોમાં પડતાં તેમને પ્રભુએ પ્રસન્નતાપૂર્વક ઉઠાવીને હૃદયે ચાંપી દીધા. ॥ ૧॥

સીતા ચિતવ સ્યામ મૃદુ ગાતા। પરમ પ્રેમ લોચન ન અઘાતા ॥
પંચબટીં બસિ શ્રીરઘુનાયક। કરત ચરિત સુર મુનિ સુખદાયક ॥ ૨॥

સીતાજી શ્રીરામજીના શ્યામ અને કોમળ શરીરને પરમ પ્રેમથી નીરખી રહ્યાં છે, નેત્ર તૃપ્ત થતાં નથી. આ રીતે પંચવટીમાં વસીને શ્રીરઘુનાથજી દેવતાઓ અને મુનિઓને સુખ આપનારાં ચરિત્રો કરવા લાગ્યા. ॥ ૨॥

ધુઆઁ દેખિ ખરદૂષન કેરા। જાઈ સુપનખાઁ રાવન પ્રેરા ॥
બોલી બચન ક્રોધ કરિ ભારી। દેસ કોસ કૈ સુરતિ બિસારી ॥ ૩॥

ખર-દૂષણનો વિધ્વંસ જોઈને શૂર્પણખાએ જઈને રાવણને ભડકાવ્યો. તે બહુ જ ક્રોધ કરીને વચન બોલી – તે દેશ અને ખજાનાની સૂધ વિસારી જ દીધી છે. ॥ ૩॥

કરસિ પાન સોવસિ દિનુ રાતી। સુધિ નહિં તવ સિર પર આરાતી ॥
રાજ નીતિ બિનુ ધન બિનુ ધર્મા। હરિહિ સમર્પે બિનુ સતકર્મા ॥ ૪॥
બિદ્યા બિનુ બિબેક ઉપજાએઁ। શ્રમ ફલ પઢ઼ેં કિએઁ અરુ પાએઁ ॥
સંગ તેં જતી કુમંત્ર તે રાજા। માન તે ગ્યાન પાન તેં લાજા ॥ ૫॥

મદિરા પીધે રાખે છે અને રાત-દિવસ પડ્યોપાથર્યો રહે છે. તને ખબર નથી કે શત્રુ તારા માથે ઊભો છે? નીતિ વિના રાજ્ય અને ધર્મ વિના ધન પ્રાપ્ત કરવાથી, ભગવાનને સમર્પણ કર્યા વિના ઉત્તમ કર્મ કરવાથી અને વિવેક ઉત્પન્ન કર્યા વિના વિદ્યા ભણવાના પરિણામે શ્રમ જ હાથમાં આવે છે. વિષયોના સંગથી સંન્યાસી, ખોટી સલાહથી રાજા, માનથી જ્ઞાન અને મદિરાપાનથી લાજ – ॥ ૪-૫॥

પ્રીતિ પ્રનય બિનુ મદ તે ગુની। નાસહિં બેગિ નીતિ અસ સુની ॥ ૬॥

નમ્રતા વિના (નમ્રતા ન હોવાથી) પ્રીતિ તેમ જ મદ(અહંકાર)થી ગુણવાન શીઘ્ર જ નાશ પામી જાય છે, આ પ્રકારની નીતિ મેં સાંભળી છે. [અહીં શ્રીતુલસીદાસજીની ભગવત્પરાયણતા છે કે રાક્ષસી દ્વારા પણ સત્કર્મને ભગવદ્અર્પણ કરવાનો ઉપદેશ અપાવી રહ્યા છે] ॥ ૬॥

સૌ૦ – રિપુ રુજ પાવક પાપ પ્રભુ અહિ ગનિઅ ન છોટ કરિ ।
અસ કહિ બિબિધ બિલાપ કરિ લાગી રોદન કરન ॥ ૨૧ (ક) ॥

શત્રુ, રોગ, અગ્નિ, પાપ, સ્વામી અને સાપને નાનો ન ગણવો જોઈએ. એમ કહીને શૂર્પણખા અનેક પ્રકારે વિલાપ કરી રોવા લાગી. ॥ ૨૧ (ક)॥

દો૦ – સભા માઝ પરિ બ્યાકુલ બહુ પ્રકાર કહ રોઈ ।
તોહિ જિઅત દસકંધર મોરિ કિ અસિ ગતિ હોઈ ॥ ૨૧ (ખ) ॥

[રાવણની] સભાની વચ્ચે તે વ્યાકુળ થઈને પડી-પડી અનેક પ્રકારે રડી-રડીને કહી રહી છે કે – અરે દશગ્રીવ! તારી હયાતીમાં જ શું મારી આવી દશા થવી જોઈએ? ॥ ૨૧ (ખ)॥

ચૌ૦ – સુનત સભાસદ ઉઠે અકુલાઈ । સમુઝાઈ ગહિ બાઁહ ઉઠાઈ ॥
કહ લંકેસ કહસિ નિજ બાતા । કેઇઁ તવ નાસા કાન નિપાતા ॥ ૧॥

શૂર્પણખાનાં આવાં વચનો સાંભળતાં જ સભાસદો અકળાઈ ઊઠ્યા. તેમણે શૂર્પણખાનો હાથ પકડી તેને ઊભી કરી અને સમજાવી. લંકાપતિ રાવણે કહ્યું – તું પોતાની વાત તો કહે, કોણે તારાં નાક-કાન કાપી નાખ્યાં? ॥ ૧॥

અવધ નૃપતિ દસરથ કે જાએ । પુરુષ સિંઘ બન ખેલન આએ ॥
સમુઝિ પરી મોહિ ઉન્હ કૈ કરની । રહિત નિસાચર કરિહહિં ધરની ॥ ૨॥

[તે બોલી –] અયોધ્યાના રાજા દશરથના પુત્ર, જે પુરુષોમાં સિંહ સમાન છે, તે વનમાં શિકાર ખેલવા આવ્યા છે. મને તેમની કરણી પરથી એમ સમજાય છે કે તેઓ પૃથ્વીને નિશાચર રહિત કરી નાખશે. ॥ ૨॥

જિન્હ કર ભુજબલ પાઇ દસાનન । અભય ભએ બિચરત મુનિ કાનન ॥
દેખત બાલક કાલ સમાના । પરમ ધીર ધન્વી ગુન નાના ॥ ૩॥

જેમની ભુજાઓનું બળ પામીને હે દશમુખ! મુનિલોકો વનમાં નિર્ભય થઈને વિચરવા લાગ્યા છે. તેઓ દેખાવમાં તો બાળક છે, પરંતુ છે કાળના સમાન. તેઓ પરમ ધીર, શ્રેષ્ઠ ધનુર્ધારી અને અનેક ગુણોથી યુક્ત છે. ॥ ૩॥

અતુલિત બલ પ્રતાપ દ્વૌ ભ્રાતા । ખલ બધ રત સુર મુનિ સુખદાતા ॥
સોભા ધામ રામ અસ નામા । તિન્હ કે સંગ નારિ એક સ્યામા ॥ ૪॥

બન્ને ભાઈઓનાં બળ અને પ્રતાપ અતુલનીય છે. તેઓ દુષ્ટોનો વધ કરવા મંડી પડ્યા છે, અને દેવો તથા મુનિઓના સુખદાતા છે. તેઓ શોભાના ધામ છે, 'રામ' એવું તેમનું નામ છે. તેમની સાથે એક યુવાન સુંદર સ્ત્રી છે. ॥ ૪॥

રૂપ રાસિ બિધિ નારિ સઁવારી । રતિ સત કોટિ તાસુ બલિહારી ॥
તાસુ અનુજ કાટે શ્રુતિ નાસા । સુનિ તવ ભગિનિ કરહિં પરિહાસા ॥ ૫॥

વિધાતાએ તે સ્ત્રીને રૂપનો અંબાર બનાવી છે, કે સો કરોડ રતિ (કામદેવની સ્ત્રી) તેના પર ન્યોછાવર છે. તેમના જ નાના ભાઈએ મારાં નાક-કાન કાપી નાખ્યાં. હું તારી બહેન છું, એ સાંભળીને તેઓ મારી મશ્કરી કરવા લાગ્યા. ॥ ૫॥

ખર દૂષન સુનિ લગે પુકારા। છન મહુઁ સકલ કટક ઉન્હ મારા ॥
ખર દૂષન તિસિરા કર ઘાતા। સુનિ દસસીસ જરે સબ ગાતા ॥ ૬॥

મારો પોકાર સાંભળીને ખર-દૂષણ સહાય કરવા માટે આવ્યા. પરન્તુ તેમણે પળવારમાં જ સમગ્ર સેનાને મારી નાંખી. ખર-દૂષણ અને ત્રિશિરાનો વધ સાંભળીને રાવણનાં સઘળાં અંગો બળી ઊઠ્યાં. ॥ ૬॥

દો૦ – સૂપનખહિ સમુઝાઇ કરિ બલ બોલેસિ બહુ ભાઁતિ ।
ગયઉ ભવન અતિ સોચબસ નીદ પરઇ નહિં રાતિ ॥ ૨૨॥

તેણે શૂર્પણખાને સમજાવીને અનેક પ્રકારે પોતાના બળનાં વખાણ કર્યાં, પરન્તુ [મનમાં] તે અત્યંત ચિન્તાવશ થઈને પોતાના મહેલમાં ગયો, તેને આખીય રાત નિંદ્રા આવી જ નહિ. ॥ ૨૨॥

ચૌ૦ – સુર નર અસુર નાગ ખગ માહીં। મોરે અનુચર કહઁ કોઉ નાહીં ॥
ખર દૂષન મોહિ સમ બલવંતા। તિન્હહિ કો મારઇ બિનુ ભગવંતા ॥ ૧॥

[તે મનમાં-ને-મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો –] દેવતા, મનુષ્ય, અસુર નાગ ને પક્ષીઓમાં કોઈ એવો નથી કે જે મારા સેવકનેય પહોંચી શકે. ખર-દૂષણ તો મારા જેવા જ બળવાન હતા. તેમને ભગવાનના સિવાય બીજો કોણ મારી શકે છે? ॥ ૧॥

સુર રંજન ભંજન મહિ ભારા। જૌં ભગવંત લીન્હ અવતારા ॥
તૌ મૈં જાઇ બૈરુ હઠિ કરઉઁ। પ્રભુ સર પ્રાન તજેં ભવ તરઉઁ ॥ ૨॥

દેવતાઓને આનંદ આપનાર અને પૃથ્વીના ભારને હરણ કરનારા ભગવાને જ જો અવતાર લીધો છે તો હું જઈને તેમની સાથે હઠપૂર્વક વેર કરીશ અને પ્રભુનાં બાણો[ના પ્રહાર]થી પ્રાણ છોડીને ભવસાગરને તરી જઈશ. ॥ ૨॥

હોઇહિ ભજનુ ન તામસ દેહા। મન ક્રમ બચન મંત્ર દૃઢ઼ એહા ॥
જૌં નરરૂપ ભૂપસુત કોઊ। હરિહઉઁ નારિ જીતિ રન દોઊ ॥ ૩॥

આ તામસી શરીરથી ભજન તો થશે નહિ. એટલા માટે મન, વચન અને કર્મથી આ જ દૃઢ નિશ્ચય છે, અને જો તેઓ મનુષ્યરૂપમાં કોઈ રાજકુમાર હશે, તો તે બન્નેને રણમાં જીતીને તેમની સ્ત્રીને હરી લઈશ. ॥ ૩॥

ચલા અકેલ જાન ચઢ઼િ તહવાઁ। બસ મારીચ સિંધુ તટ જહવાઁ ॥
ઇહાઁ રામ જસિ જુગુતિ બનાઈ। સુનહુ ઉમા સો કથા સુહાઈ ॥ ૪॥

[એમ વિચારીને] રાવણ રથ પર ચઢીને એકલો જ ત્યાં ચાલ્યો, જ્યાં સમુદ્રના તટ પર મારીચ રહેતો હતો. [શિવજી કહે છે કે –] હે પાર્વતી! અહીં શ્રીરામચન્દ્રજીએ જે યુક્તિ રચી, તે સુન્દર કથા સાંભળો. ॥ ૪॥

દો૦ – લછિમન ગએ બનહિં જબ લેન મૂલ ફલ કંદ ।
જનકસુતા સન બોલે બિહસિ કૃપા સુખ બૃંદ ॥ ૨૩॥

લક્ષ્મણજી જ્યારે કન્દ-મૂળ-ફળ લેવા માટે વનમાં ગયા, ત્યારે [એકાન્તમાં] કૃપા અને સુખના સમૂહ શ્રીરામચન્દ્રજીએ મલકાઈને જાનકીજીને કહ્યું – ॥ ૨૩॥

ચૌ૦ – સુનહુ પ્રિયા બ્રત રુચિર સુસીલા । મૈં કછુ કરબિ લલિત નરલીલા ॥
તુમ્હ પાવક મહુઁ કરહુ નિવાસા । જૌ લગિ કરૌં નિસાચર નાસા ॥ ૧॥

હે પ્રિયે! હે સુન્દર પતિવ્રતા-ધર્મનું પાલન કરનારી સુશીલા! સાંભળો. હું હવે કંઈક મનોહર મનુષ્યલીલા કરીશ. માટે, જ્યાં સુધી હું રાક્ષસોનો નાશ કરું, ત્યાં સુધી તમે અગ્નિમાં નિવાસ કરો. ॥ ૧॥

જબહિં રામ સબ કહા બખાની । પ્રભુ પદ ધરિ હિયઁ અનલ સમાની ॥
નિજ પ્રતિબિંબ રાખિ તહઁ સીતા । તૈસઇ સીલ રૂપ સુબિનીતા ॥ ૨॥

જ્યારે શ્રીરામજીએ બધું સમજાવીને કહ્યું કે તરત જ શ્રીસીતાજી પ્રભુના ચરણોને હૃદયમાં ધરીને અગ્નિમાં સમાઈ ગયાં. સીતાજીએ પોતાની જ છાયામૂર્તિ ત્યાં રાખી દીધી, જે તેમના જેવી જ શીલ-સ્વભાવ અને રૂપવાન તથા તેવી જ વિનમ્ર હતી. ॥ ૨॥

લછિમનહૂઁ યહ મરમુ ન જાના । જો કછુ ચરિત રચા ભગવાના ॥
દસમુખ ગયઉ જહાઁ મારીચા । નાઇ માથ સ્વારથ રત નીચા ॥ ૩॥

ભગવાને જે કંઈ લીલા રચી, એ રહસ્યને લક્ષ્મણજીએ પણ જાણ્યું નહિ. સ્વાર્થપરાયણ અને નીચ રાવણ જ્યાં મારીચ હતો ત્યાં ગયો અને તેને શીશ નમાવ્યું. ॥ ૩॥

નવનિ નીચ કૈ અતિ દુખદાઈ । જિમિ અંકુસ ધનુ ઉરગ બિલાઈ ॥
ભયદાયક ખલ કૈ પ્રિય બાની । જિમિ અકાલ કે કુસુમ ભવાની ॥ ૪॥

નીચનું નમવું પણ અત્યંત દુઃખદાયક હોય છે; જેમ અંકુશ, ધનુષ, સાપ અને બિલાડીનું નીચે નમવું. હે ભવાની! દુષ્ટની મીઠી વાણી પણ [તે જ પ્રકારે] ભય આપનાર હોય છે, જેવી રીતે વિના ઋતુનાં ફૂલો. ॥ ૪॥

દો૦ – કરિ પૂજા મારીચ તબ સાદર પૂછી બાત ।
કવન હેતુ મન બ્યગ્ર અતિ અકસર આયહુ તાત ॥ ૨૪॥

ત્યારે મારીચે તેની પૂજા કરીને આદરપૂર્વક વાત પૂછી – હે તાત! આપનું મન કયા કારણે આટલું અધિક વ્યગ્ર છે અને આપ અત્યારે એકલા જ કયા કારણે આવ્યા છો? ॥ ૨૪॥

ચૌ૦ – દસમુખ સકલ કથા તેહિ આગેં । કહી સહિત અભિમાન અભાગેં ॥
હોહુ કપટ મૃગ તુમ્હ છલકારી । જેહિ બિધિ હરિ આનૌં નૃપનારી ॥ ૧॥

ભાગ્યહીન રાવણે સર્વે કથા અભિમાનસહિત તેની સામે કહી [અને પછી કહ્યું –] તમે છળ કરનારા કપટ-મૃગ બનો, જે ઉપાયથી હું તે રાજવધૂનું અપહરણ કરી લઉં. ॥ ૧॥

તેહિં પુનિ કહા સુનહુ દસસીસા। તે નરરૂપ ચરાચર ઈસા ॥
તાસોં તાત બયરુ નહિં કીજૈ। મારેં મરિઅ જિઆએँ જીજૈ ॥ ૨॥

ત્યારે તેણે (મારીચે) કહ્યું – હે દશશીશ! સાંભળો. તેઓ મનુષ્યરૂપમાં ચરાચરના ઈશ્વર છે. હે તાત! તેમની સાથે વેર ન કરો. તેમના મારવાથી મરવું અને તેમના જીવાડવાથી જીવવાનું હોય છે (સર્વનું જીવન-મરણ તેમના જ આધીન છે). ॥ ૨॥

મુનિ મખ રાખન ગયઉ કુમારા। બિનુ ફર સર રઘુપતિ મોહિ મારા ॥
સત જોજન આયઉँ છન માહીં। તિન્હ સન બયરુ કિએँ ભલ નાહીં ॥ ૩॥

આ જ રાજકુમારો વિશ્વામિત્રના યજ્ઞની રક્ષા માટે ગયા હતા. તે સમયે શ્રીરઘુનાથજીએ ફણા વગરનું બાણ મને માર્યું હતું, જેનાથી હું પળવારમાં જ સો યોજન દૂર આવી પડ્યો. તેમની સાથે વેર કરવામાં ભલાઈ નથી. ॥ ૩॥

ભઇ મમ કીટ ભૃંગ કી નાઈ। જહँ તહँ મૈં દેખઉँ દોઉ ભાઈ ॥
જૌં નર તાત તદપિ અતિ સૂરા। તિન્હહિ બિરોધિ ન આઇહિ પૂરા ॥ ૪॥

મારી દશા તો ભમરીના કીડાના-જેવી થઈ ગઈ છે. હવે, હું ચારે બાજુ શ્રીરામ-લક્ષ્મણ બન્ને ભાઈઓને જ જોઉં છું. અને હે તાત! જો તેઓ મનુષ્ય છે તો પણ અતિ શૂરવીર છે. એમનો વિરોધ કરવામાં પૂરા નહિ પડાય (સફળતા મળશે નહિ). ॥ ૪॥

દો૦ – જેહિં તાડ़કા સુબાહુ હતિ ખંડેઉ હર કોદંડ।
ખર દૂષન તિસિરા બધેઉ મનુજ કિ અસ બરિબંડ ॥ ૨૫॥

જેણે તાડકા અને સુબાહુને મારીને શિવજીનું ધનુષ તોડી નાખ્યું અને ખર, દૂષણ અને ત્રિશિરાનો વધ કરી નાખ્યો, એવો પ્રચંડ બળવાન પણ ક્યાંય મનુષ્ય હોઈ શકે? ॥ ૨૫॥

ચૌ૦ – જાહુ ભવન કુલ કુસલ બિચારી। સુનત જરા દીન્હિસિ બહુ ગારી ॥
ગુરુ જિમિ મૂઢ़ કરસિ મમ બોધા। કહુ જગ મોહિ સમાન કો જોધા ॥ ૧॥

આથી જ આપના કુળનું કુશળ વિચારીને આપ ઘરે પાછા વળી જાઓ. આ સાંભળીને રાવણ અકળાઈ ઊઠ્યો અને તેણે ઘણી જ ગાળો દીધી (દુર્વચનો કહ્યાં). [કહ્યું –] અરે મૂર્ખ! તું ગુરુની જેમ મને જ્ઞાન શિખવાડે છે? કહે જો, સંસારમાં મારા સમાન યોદ્ધો કોણ છે? ॥ ૧॥

તબ મારીચ હૃદયँ અનુમાના। નવહિ બિરોધેં નહિં કલ્યાના ॥
સસ્ત્રી મર્મી પ્રભુ સઠ ધની। બૈદ બંદિ કબિ ભાનસ ગુની ॥ ૨॥

ત્યારે મારીચે હૃદયમાં અનુમાન કર્યું કે શસ્ત્રધારી, મર્મી (ભેદ જાણનાર), સમર્થ સ્વામી, મૂર્ખ, ધનવાન, વૈદ્ય, ભાટ, કવિ અને રસોઈયા – આ નવ વ્યક્તિઓની સાથે વિરોધ (વેર) કરવાથી કલ્યાણ થતું નથી. ॥ ૨॥

ઉભય ભાઁતિ દેખા નિજ મરના। તબ તાકિસિ રઘુનાયક સરના ॥
ઉતરુ દેત મોહિ બધબ અભાગેં। કસ ન મરૌં રઘુપતિ સર લાગેં ॥ ૩॥

જ્યારે મારીચે બન્ને પ્રકારે પોતાનું મરણ દેખ્યું, ત્યારે તેણે શ્રીરઘુનાથજીનું શરણ જોયું (અર્થાત્ તેમના શરણે જવામાં જ કલ્યાણ માન્યું). [વિચાર્યું કે] ઉત્તર આપતાં જ (ના કહેતાં જ) આ અભાગિયો મને મારી નાખશે. તો પછી શ્રીરઘુનાથજીનાં બાણોથી જ શું કામ ન મરું? ॥ ૩॥

અસ જિયઁ જાનિ દસાનન સંગા। ચલા રામ પદ પ્રેમ અભંગા ॥
મન અતિ હરષ જનાવ ન તેહી। આજુ દેખિહઉઁ પરમ સનેહી ॥ ૪॥

મનમાં આવું સમજીને તે રાવણની સાથે ચાલ્યો. શ્રીરામજીના ચરણોમાં તેનો અખંડ પ્રેમ છે. તેના મનમાં આ વાતનો અત્યંત હર્ષ છે કે આજે હું પોતાના પરમ સ્નેહી શ્રીરામજીને નિરખીશ. પરંતુ તેણે આ હર્ષ રાવણને જણાવ્યો નહિ. ॥ ૪॥

છં૦ – નિજ પરમ પ્રીતમ દેખિ લોચન સુફલ કરિ સુખ પાઇહૌં।
શ્રીસહિત અનુજ સમેત કૃપાનિકેત પદ મન લાઇહૌં ॥
નિર્બાન દાયક ક્રોધ જા કર ભગતિ અબસહિ બસકરી।
નિજ પાનિ સર સંધાનિ સો મોહિ બધિહિ સુખસાગર હરી ॥

[તે મનમાં-ને-મનમાં વિચારવા લાગ્યો –] પોતાના પરમ પ્રિયતમનાં દર્શન કરીને નેત્રોને સફળ કરીને સુખ પામીશ. જાનકીજી સહિત અને નાના ભાઈ લક્ષ્મણજી સહિત કૃપાનિધાન શ્રીરામજીના ચરણોમાં મન લગાવીશ. જેનો ક્રોધ પણ મોક્ષ આપનારો છે અને જેમની ભક્તિ અવશ્યમેવ ભગવાનનેય વશમાં કરનારી છે, કેમકે અવશમાં ન થનાર મન પણ ભક્તિ દ્વારા વશમાં થઈ જાય છે. અહો! તેઓ જ સુખના સાગર શ્રીહરિ પોતાના હાથે જ બાણસંધાન કરીને મારો વધ કરશે!

દો૦ – મમ પાછેં ધર ધાવત ધરેં સરાસન બાન।
ફિરિ ફિરિ પ્રભુહિ બિલોકિહઉઁ ધન્ય ન મો સમ આન ॥ ૨૬॥

ધનુષ-બાણ ધારણ કરેલા મારી પાછળ-પાછળ પૃથ્વી પર [પકડવા માટે] દોડતાં પ્રભુને હું પાછું વળી-વળીને જોઈશ. મારા સમાન ધન્ય બીજો કોઈ નથી. ॥ ૨૬॥

ચૌ૦ – તેહિ બન નિકટ દસાનન ગયઊ। તબ મારીચ કપટમૃગ ભયઊ ॥
અતિ બિચિત્ર કછુ બરનિ ન જાઈ। કનક દેહ મનિ રચિત બનાઈ ॥ ૧॥

જ્યારે રાવણ તે વન(જે વનમાં શ્રીરઘુનાથજી રહેતા હતા)ની પાસે પહોંચ્યો, ત્યારે મારીચ કપટમૃગ બની ગયો. તે અત્યંત વિચિત્ર હતો, તેનું કંઈ વર્ણન કરી શકાતું નથી. સોનાનું શરીર મણિઓથી જડીને બનાવ્યું હતું. ॥ ૧॥

સીતા પરમ રુચિર મૃગ દેખા। અંગ અંગ સુમનોહર બેષા ॥
સુનહુ દેવ રઘુબીર કૃપાલા। એહિ મૃગ કર અતિ સુંદર છાલા ॥ ૨॥

સીતાજીએ તે પરમ સુન્દર હરણને જોયું, જેના અંગે-અંગની છટા અત્યંત મનોહર હતી. [તેઓ કહેવા લાગ્યાં –] હે દેવ! હે કૃપાળુ રઘુવીર! સાંભળો. આ મૃગનું ચામડું ઘણું જ સુંદર છે. ॥ ૨॥

સત્યસંધ પ્રભુ બધિ કરિ એહી। આનહુ ચર્મ કહતિ બૈદેહી ॥
તબ રઘુપતિ જાનત સબ કારન। ઉઠે હરષિ સુર કાજુ સઁવારન ॥ ૩॥

જાનકીજીએ કહ્યું – હે સત્યપ્રતિજ્ઞ પ્રભો! આનો વધ કરીને એનું ચામડું લાવી આપો. ત્યારે શ્રીરઘુનાથજી [મારીચના કપટમૃગ બનવાનાં] સઘળાં કારણો જાણતા હોવા છતાંય દેવતાઓનું કાર્ય કરવા માટે હરખાઈને ઊઠ્યા. ॥ ૩॥

મૃગ બિલોકિ કટિ પરિકર બાઁધા। કરતલ ચાપ રુચિર સર સાઁધા ॥
પ્રભુ લછિમનહિ કહા સમુઝાઈ। ફિરત બિપિન નિસિચર બહુ ભાઈ ॥ ૪॥

હરણને જોઈને શ્રીરામજીએ કમર પર ફેટો બાંધ્યો અને હાથમાં ધનુષ લઈને તે પર સુંદર (દિવ્ય) બાણ ચઢાવ્યું. પછી પ્રભુએ લક્ષ્મણજીને સમજાવીને કહ્યું – હે ભાઈ! વનમાં ઘણા જ રાક્ષસો ફરે છે. ॥ ૪॥

સીતા કેરિ કરેહુ રખવારી। બુધિ બિબેક બલ સમય બિચારી ॥
પ્રભુહિ બિલોકિ ચલા મૃગ ભાજી। ધાએ રામુ સરાસન સાજી ॥ ૫॥

તમે બુદ્ધિ અને વિવેક દ્વારા બળ અને સમયનો વિચાર કરીને સીતાજીની રખેવાળી કરજો. પ્રભુને જોઈને મૃગ દોડી નાઠું. શ્રીરામચન્દ્રજી પણ ધનુષ ચઢાવીને તેની પાછળ દોડ્યા. ॥ ૫॥

નિગમ નેતિ સિવ ધ્યાન ન પાવા। માયામૃગ પાછેં સો ધાવા ॥
કબહુઁ નિકટ પુનિ દૂરિ પરાઈ। કબહુઁક પ્રગટઇ કબહુઁ છપાઈ ॥ ૫॥

વેદ જેમના વિષયમાં 'નેતિ-નેતિ' કહીને રહી જાય છે અને શિવજી પણ જેમને ધ્યાનમાં પામી શકતા નથી (અર્થાત્ જે મન અને વાણીથી નિતાન્ત પર છે); તે જ શ્રીરામજી માયાથી બનેલા મૃગની પાછળ દોડી રહ્યા છે. તે ક્યારેક પાસે આવી જાય છે અને પાછો દૂર નાસી જાય છે. ક્યારેક તે પ્રગટ થઈ જાય છે અને ક્યારેક તે છુપાઈ જાય છે. ॥ ૬॥

પ્રગટત દુરત કરત છલ ભૂરી। એહિ બિધિ પ્રભુહિ ગયઉ લૈ દૂરી ॥
તબ તકિ રામ કઠિન સર મારા। ધરનિ પરેઉ કરિ ઘોર પુકારા ॥ ૭॥

આ રીતે પ્રગટ થતો અને છુપાઈ જતો તથા ઘણાં જ છળ-કપટ કરતો તે પ્રભુને દૂર લઈ ગયો. ત્યારે શ્રીરામચન્દ્રજીએ તાકીને કઠોર બાણ માર્યું. [જે લાગતાં જ] તે ઘોર નાદ કરતો પૃથ્વી પર ઢળી પડ્યો. ॥ ૭॥

લછિમન કર પ્રથમહિં લૈ નામા। પાછેં સુમિરેસિ મન મહુઁ રામા॥
પ્રાન તજત પ્રગટેસિ નિજ દેહા। સુમિરેસિ રામુ સમેત સનેહા॥૮॥

પહેલાં લક્ષ્મણજીનું [મોટેથી] નામ લઈને તેણે પછી મનમાં શ્રીરામજીનું સ્મરણ કર્યું. પ્રાણ ત્યજતાં સમયે તેણે પોતાનું (રાક્ષસી) શરીર પ્રગટ કર્યું અને પ્રેમસહિત શ્રીરામજીનું સ્મરણ કર્યું. ॥૮॥

અંતર પ્રેમ તાસુ પહિચાના। મુનિ દુર્લભ ગતિ દીન્હિ સુજાના॥૯॥

સુજ્ઞ શ્રીરામજીએ તેના હૃદયના પ્રેમને ઓળખીને તેને પોતાનું પરમપદ આપ્યું જે મુનિઓને પણ દુર્લભ છે. ॥૯॥

દો૦ – બિપુલ સુમન સુર બરષહિં ગાવહિં પ્રભુ ગુન ગાથ।
નિજ પદ દીન્હ અસુર કહુઁ દીનબંધુ રઘુનાથ॥૨૭॥

દેવતાઓ ઘણાં જ ફૂલો વરસાવી રહ્યા છે અને પ્રભુના ગુણોની ગાથાઓ ગાઈ રહ્યા છે [કે] શ્રીરઘુનાથજી એવા દીનબંધુ છે કે તેમણે અસુરને પણ પોતાનું પરમપદ પ્રદાન કરી દીધું. ॥૨૭॥

ચૌ૦ – ખલ બધિ તુરત ફિરે રઘુબીરા। સોહ ચાપ કર કટિ તૂનીરા॥
આરત ગિરા સુની જબ સીતા। કહ લછિમન સન પરમ સભીતા॥૧॥

દુષ્ટ મારીચને મારીને શ્રીરઘુવીર તરત જ પાછા ફર્યા. હાથમાં ધનુષ અને કમરમાં ભાથો શોભા આપી રહ્યો છે. આ બાજુ જ્યારે સીતાજીએ દુઃખભર્યો નાદ (મરતી વખતે મારીચનો 'હા લક્ષ્મણ'નો અવાજ) સાંભળ્યો, તો તેઓ બહુ જ ભયભીત થઈને લક્ષ્મણજીને કહેવા લાગ્યાં – ॥૧॥

જાહુ બેગિ સંકટ અતિ ભ્રાતા। લછિમન બિહસિ કહા સુનુ માતા॥
ભૃકુટિ બિલાસ સૃષ્ટિ લય હોઈ। સપનેહુઁ સંકટ પરઇ કિ સોઈ॥૨॥

તમે ઝડપથી જાઓ, તમારા ભાઈ મોટા સંકટમાં છે. લક્ષ્મણજીએ હસીને કહ્યું – 'હે માતા! સાંભળો, જેમના ભ્રુકુટિવિલાસ (ભ્રમરના ઇશારા) માત્રથી આખી સૃષ્ટિનો લય (પ્રલય) થઈ જાય છે, તે શ્રીરામજી શું ક્યારેય સ્વપ્નમાંય સંકટમાં પડી શકે છે?' ॥૨॥

મરમ બચન જબ સીતા બોલા। હરિ પ્રેરિત લછિમન મન ડોલા॥
બન દિસિ દેવ સૌંપિ સબ કાહૂ। ચલે જહાઁ રાવન સસિ રાહૂ॥૩॥

આ વાત પર સીતાજી કંઈક હૈયે ભોંકાનારાં વચન કહેવા લાગ્યાં, ત્યારે ભગવાનની પ્રેરણાથી લક્ષ્મણજીનું મન પણ ચંચળ થઈ ગયું. તેઓ શ્રીસીતાજીને વન અને દિશાઓના દેવતાઓને સોંપીને ત્યાં ચાલ્યા, જ્યાં રાવણરૂપી ચન્દ્રમાને માટે રાહુરૂપ શ્રીરામજી હતા. ॥૩॥

સૂન બીચ દસકંધર દેખા। આવા નિકટ જતી કેં બેષા॥
જાકેં ડર સુર અસુર ડેરાહીં। નિસિ ન નીદ દિન અન્ન ન ખાહીં॥૪॥

રાવણ સૂની તક જોઈને યતિ(સંન્યાસી)ના વેષમાં શ્રીસીતાજીની પાસે આવ્યો. જેના ડરથી દેવતા અને દૈત્યો પણ એટલા ડરે છે કે રાત્રે નિંદ્રા નથી આવતી અને દિવસે (પેટ ભરીને) અન્ન ખાતા નથી. ॥ ૪॥

સો દસસીસ સ્વાન કી નાઈં। ઇત ઉત ચિતઇ ચલા ભડ઼િહાઈં॥
ઇમિ કુપંથ પગ દેત ખગેસા। રહ ન તેજ તન બુધિ બલ લેસા॥ ૫॥

એ જ દસ માથાળો રાવણ કૂતરાની જેમ આમ-તેમ જોતાં ભડિહાઈ* (ચોરી) માટે ચાલ્યો. [કાકભુશુંડિજી કહે છે –] હે ગરુડજી! આ પ્રમાણે કુમાર્ગે પગ મૂકતાં જ શરીરમાં તેજ તથા બુદ્ધિ અને બળ લેશમાત્ર રહેતાં નથી. ॥ ૫॥

* સૂનું પામીને કૂતરો ચૂપચાપ આવીને વાસણ-કૂસણમાં મોં નાંખીને કંઈક ચોરી જાય છે, તેને 'ભડિહાઈ' કહે છે.

નાના બિધિ કરિ કથા સુહાઈ। રાજનીતિ ભય પ્રીતિ દેખાઈ॥
કહ સીતા સુનુ જતી ગોસાઈં। બોલેહુ બચન દુષ્ટ કી નાઈં॥ ૬॥

રાવણે અનેક પ્રકારની સોહામણી કથાઓ રચીને સીતાજીને રાજનીતિ, ભય અને પ્રેમ દેખાડ્યો. સીતાજીએ કહ્યું – હે યતિ ગોસાઈં! સાંભળો, તમે તો દુષ્ટની જેમ વચન કહ્યાં છે. ॥ ૬॥

તબ રાવન નિજ રૂપ દેખાવા। ભઈ સભય જબ નામ સુનાવા॥
કહ સીતા ધરિ ધીરજુ ગાઢ઼ા। આઇ ગયઉ પ્રભુ રહુ ખલ ઠાઢ઼ા॥ ૭॥

પછી રાવણે પોતાનું અસલ રૂપ બતાવ્યું અને જ્યારે નામ સંભળાવ્યું; ત્યારે તો સીતાજી ભયભીત થઈ ગયાં. તેમણે ગાઢ ધીરજ ધરીને કહ્યું – 'અરે દુષ્ટ! ઊભો તો રહે, પ્રભુ આવી ગયા.' ॥ ૭॥

જિમિ હરિબધુહિ છુદ્ર સસ ચાહા। ભએસિ કાલબસ નિસિચર નાહા॥
સુનત બચન દસસીસ રિસાના। મન મહુઁ ચરન બંદિ સુખ માના॥ ૮॥

સિંહની સ્ત્રીને જેમ તુચ્છ સસલો ઇચ્છે તેમ જ અરે રાક્ષસરાજ! તું [મારી કામના રાખી] કાળને વશ થયો છે. આ વચનો સાંભળતાં જ રાવણને ક્રોધ આવી ગયો, પરન્તુ મનમાં તેણે સીતાજીના ચરણોની વંદના કરીને સુખ માન્યું. ॥ ૮॥

દો૦ – ક્રોધવંત તબ રાવન લીન્હિસિ રથ બૈઠાઇ।
ચલા ગગનપથ આતુર ભયઁ રથ હાઁકિ ન જાઇ॥ ૨૮॥

પછી ક્રોધે ભરાઈને રાવણે સીતાજીને રથ પર બેસાડી દીધાં અને તે ઘણી જ ઉતાવળથી આકાશમાર્ગે ચાલ્યો; પરન્તુ ભયના કારણે તેનાથી રથ હાંકી શકાતો ન હતો. ॥ ૨૮॥

ચૌ૦ – હા જગ એક બીર રઘુરાયા। કેહિં અપરાધ બિસારેહુ દાયા॥
આરતિ હરન સરન સુખદાયક। હા રઘુકુલ સરોજ દિનનાયક॥ ૧॥

[સીતાજી વિલાપ કરી રહ્યાં હતાં –] હા જગતના અદ્વિતીય વીર શ્રીરઘુનાથજી! આપે કયા અપરાધથી મારા ઉપરની દયા વિસારી દીધી? હે દુઃખોને હરનાર! હે શરણાગતને સુખ આપનાર હા રઘુકુલરૂપી કમળના સૂર્ય! ॥ ૧॥

હા લછિમન તુમ્હાર નહિં દોસા। સો ફલુ પાયઉँ કીન્હેઉँ રોસા॥
બિબિધ બિલાપ કરતિ બૈદેહી। ભૂરિ કૃપા પ્રભુ દૂરિ સનેહી॥ ૨॥

હા લક્ષ્મણ! તમારો દોષ નથી. મેં ક્રોધ કર્યો, તેનું ફળ મળ્યું. શ્રીજાનકીજી અનેક પ્રકારે વિલાપ કરી રહ્યાં છે – [હાય!] પ્રભુની કૃપા તો ઘણી જ છે, પરન્તુ તે સ્નેહી પ્રભુ ઘણા જ દૂર રહી ગયા છે. ॥ ૨॥

બિપતિ મોરિ કો પ્રભુહિ સુનાવા। પુરોડાસ ચહ રાસભ ખાવા॥
સીતા કૈ બિલાપ સુનિ ભારી। ભએँ ચરાચર જીવ દુખારી॥ ૩॥

પ્રભુને મારી આ વિપત્તિ કોણ સંભળાવે? યજ્ઞના અન્નને ગધેડો ખાવા ઇચ્છે છે. સીતાજીનો ભારે વિલાપ સાંભળીને જડ-ચેતન સર્વે જીવો દુઃખી થઈ ગયા. ॥ ૩॥

ગીધરાજ સુનિ આરત બાની। રઘુકુલતિલક નારિ પહિચાની॥
અધમ નિસાચર લીન્હે જાઈ। જિમિ મલેછ બસ કપિલા ગાઈ॥ ૪॥

ગીધરાજ જટાયુએ સીતાજીની દુઃખ ભરેલી વાણી સાંભળી ઓળખી ગયા કે આ રઘુકુલતિલક શ્રીરામચન્દ્રજીનાં પત્ની છે. [તેમણે જોયું કે] નીચ રાક્ષસ એમને [ખરાબ દાનતથી] એવી રીતે લઈ જઈ રહ્યો છે, જેમ કપિલા ગાય મ્લેચ્છના તાબામાં આવી ગઈ હોય. ॥ ૪॥

સીતે પુત્રિ કરસિ જનિ ત્રાસા। કરિહઉँ જાતુધાન કર નાસા॥
ધાવા ક્રોધવંત ખગ કૈસેં। છૂટઇ પબિ પરબત કહુँ જૈસેં॥ ૫॥

[તે બોલ્યો –] હે પુત્રી સીતે ! ભય પામીશ નહિ. હું આ રાક્ષસનો નાશ કરીશ. [એમ કહીને] તે પક્ષી ક્રોધે ભરાઈને એવી રીતે દોડ્યો, જેમ પર્વતની તરફ વજ્ર છૂટતું હોય. ॥ ૫॥

રે રે દુષ્ટ ઠાઢ़ કિન હોહી। નિર્ભય ચલેસિ ન જાનેહિ મોહી॥
આવત દેખિ કૃતાંત સમાના। ફિરિ દસકંધર કર અનુમાના॥ ૬॥

[તેણે પડકારો કરીને કહ્યું –] રે રે દુષ્ટ! ઊભો કેમ નથી રહેતો? નીડર થઈને ચાલ્યો જાય છે! શું મને તે ઓળખ્યો નથી? તેને યમરાજની સમાન આવતો જોઈને રાવણ પાછો વળીને મનમાં અનુમાન કરવા લાગ્યો – ॥ ૬॥

કી મૈનાક કિ ખગપતિ હોઈ। મમ બલ જાન સહિત પતિ સોઈ॥
જાના જરઠ જટાયૂ એહા। મમ કર તીરથ છાँડ़િહિ દેહા॥ ૭॥

કાં તો મૈનાક પર્વત છે કાં પક્ષીઓના સ્વામી ગરુડ. પરન્તુ તે (ગરુડ) તો પોતાના સ્વામી વિષ્ણુસહિત મારા બળને જાણે છે. [કંઈક પાસે આવતાં] રાવણે તેને ઓળખી લીધો. [અને બોલ્યો –] આ તો વૃદ્ધ જટાયુ છે. આ મારા હાથરૂપી તીર્થમાં શરીર છોડશે. ॥ ૭॥

સુનત ગીધ ક્રોધાતુર ધાવા । કહ સુનુ રાવન મોર સિખાવા ॥
તજિ જાનકિહિ કુસલ ગૃહ જાહૂ । નાહિં ત અસ હોઇહિ બહુબાહૂ ॥ ૮॥

આ સાંભળતાં જ ગીધ ક્રોધે ભરાઈને બહુ જ વેગથી દોડ્યો અને બોલ્યો – રાવણ! મારી શિખામણ સાંભળ. જાનકીજીને છોડીને કુશળતાપૂર્વક પોતાના ઘેર ચાલ્યો જા. નહીં તો હે ઘણી ભુજાઓવાળા! એવું થશે કે – ॥ ૮॥

રામ રોષ પાવક અતિ ઘોરા । હોઇહિ સકલ સલભ કુલ તોરા ॥
ઉતરુ ન દેત દસાનન જોધા । તબહિં ગીધ ધાવા કરિ ક્રોધા ॥ ૯॥

શ્રીરામજીના ક્રોધરૂપી અત્યંત ભયાનક અગ્નિમાં તારો સમગ્ર વંશ પતંગિયું [બનીને ભસ્મ] થઈ જશે. યોદ્ધા રાવણ કંઈ ઉત્તર આપતો નથી, ત્યારે ગીધરાજ ક્રોધ કરીને દોડ્યો. ॥ ૯॥

ધરિ કચ બિરથ કીન્હ મહિ ગિરા । સીતહિ રાખિ ગીધ પુનિ ફિરા ॥
ચોચન્હ મારિ બિદારેસિ દેહી । દંડ એક ભઇ મુરુછા તેહી ॥ ૧૦॥

તેણે [રાવણના] વાળ પકડીને તેને રથ વિનાનો કરી દીધો અર્થાત્ રથથી નીચે ઉતારી દીધો. રાવણ પૃથ્વી પર પડી ગયો. ગીધરાજે સીતાજીને એક તરફ બેસાડ્યાં અને પાછા ફર્યા અને ચાંચોથી મારી-મારીને રાવણના શરીરને વિદીર્ણ કરી નાંખ્યું. એનાથી એક ઘડી માટે તેને મૂર્ચ્છા આવી ગઈ. ॥ ૧૦॥

તબ સક્રોધ નિસિચર ખિસિઆના । કાઢ઼ેસિ પરમ કરાલ કૃપાના ॥
કાટેસિ પંખ પરા ખગ ધરની । સુમિરિ રામ કરિ અદભુત કરની ॥ ૧૧॥

ત્યારે ખસિયાણા પડેલા રાવણે ક્રોધયુક્ત થઈને અત્યંત ભયાનક કટાર કાઢી અને તેનાથી જટાયુની પાંખો કાંપી નાખી. આ પ્રમાણે અદ્ભુત પરાક્રમનું કાર્ય કરીને અને શ્રીરામજીનું સ્મરણ કરીને ગીધરાજ જટાયુ પૃથ્વી પર ઢળી પડ્યા. ॥ ૧૧॥

સીતહિ જાન ચઢ઼ાઇ બહોરી । ચલા ઉતાઇલ ત્રાસ ન થોરી ॥
કરતિ બિલાપ જાતિ નભ સીતા । બ્યાધ બિબસ જનુ મૃગી સભીતા ॥ ૧૨॥

સીતાજીને પાછા રથ પર ચઢાવીને રાવણ ઘણી ઉતાવળથી ચાલ્યો, તેને ભય ઓછો ન હતો. સીતાજી આકાશમાં વિલાપ કરતાં જઈ રહ્યાં છે, જાણે વ્યાધ(શિકારી)ના વશમાં (ફંદામાં સપડાયેલી) કોઈ ભયભીત હરણી હોય. ॥ ૧૨॥

ગિરિ પર બૈઠે કપિન્હ નિહારી । કહિ હરિ નામ દીન્હ પટ ડારી ॥
એહિ બિધિ સીતહિ સો લૈ ગયઊ । બન અસોક મહઁ રાખત ભયઊ ॥ ૧૩॥

પર્વત પર બેઠેલા વાનરોને જોઈને સીતાજીએ હરિનામ લઈને વસ્ત્ર નાખી દીધું. આ રીતે તે સીતાજીને લઈ ગયો અને તેમને અશોકવનમાં રાખ્યાં. ॥ ૧૩॥

દો૦ – હારિ પરા ખલ બહુ બિધિ ભય અરુ પ્રીતિ દેખાઈ ।
તબ અસોક પાદપ તર રાખિસિ જતન કરાઈ ॥ ૨૯ (ક) ॥

સીતાજીને અનેક પ્રકારે ભય અને પ્રીતિ દેખાડીને જ્યારે તે દુષ્ટ હારી ગયો, ત્યારે ગોઠવણ કરીને (બધા જ પ્રકારની વ્યવસ્થા કરાવીને) અશોક વૃક્ષની નીચે તેમને રાખી દીધાં. ॥ ૨૯ (ક)॥

નવાહ્નપારાયણ, છઠ્ઠો વિશ્રામ

જેહિ બિધિ કપટ કુરંગ સઁગ ધાઈ ચલે શ્રીરામ ।
સો છબિ સીતા રાખિ ઉર રટતિ રહતિ હરિનામ ॥ ૨૯ (ખ) ॥

જે રીતે કપટમૃગની સાથે શ્રીરામજી દોડી પડ્યા હતા, તે જ છબીને હૃદયમાં રાખીને સીતાજી હરિનામ (રામનામ) રટ્યા કરે છે. ॥ ૨૯ (ખ)॥

ચૌ૦ – રઘુપતિ અનુજહિ આવત દેખી । બાહિજ ચિંતા કીન્હિ બિસેષી ॥
જનકસુતા પરિહરિહુ અકેલી । આયહુ તાત બચન મમ પેલી ॥ ૧॥

[આ બાજુ] શ્રીરઘુનાથજીએ નાના ભાઈ લક્ષ્મણજીને આવતા જોઈને બાહ્યરૂપે બહુ જ ચિન્તા કરી [અને કહ્યું –] હે ભાઈ! તમે જાનકીજીને એકલાં છોડી દીધાં અને મારી આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરીને અહીં ચાલ્યા આવ્યા! ॥ ૧॥

નિસિચર નિકર ફિરહિં બન માહીં । મમ મન સીતા આશ્રમ નાહીં ॥
ગહિ પદ કમલ અનુજ કર જોરી । કહેઉ નાથ કછુ મોહિ ન ખોરી ॥ ૨॥

રાક્ષસોનાં ટોળાં વનમાં ફરતાં રહે છે. મારા મનમાં એમ થાય છે કે સીતા આશ્રમમાં નથી. નાના ભાઈ લક્ષ્મણજીએ શ્રીરામજીનાં ચરણકમળ પકડીને હાથ જોડી કહ્યું – હે નાથ! મારો કંઈ પણ દોષ નથી. ॥ ૨॥

અનુજ સમેત ગએ પ્રભુ તહવાઁ । ગોદાવરિ તટ આશ્રમ જહવાઁ ॥
આશ્રમ દેખિ જાનકી હીના । ભએ બિકલ જસ પ્રાકૃત દીના ॥ ૩॥

લક્ષ્મણજીસહિત પ્રભુ શ્રીરામજી ત્યાં ગયા જ્યાં ગોદાવરીના તટ પર તેમનો આશ્રમ હતો. આશ્રમને જાનકીજીરહિત જોઈને શ્રીરામજી સાધારણ મનુષ્યની જેમ વ્યાકુળ અને દીન થઈ ગયા. ॥ ૩॥

હા ગુન ખાનિ જાનકી સીતા । રૂપ સીલ બ્રત નેમ પુનીતા ॥
લછિમન સમુઝાએ બહુ ભાઁતી । પૂછત ચલે લતા તરુ પાઁતી ॥ ૪॥

[તેઓ વિલાપ કરવા લાગ્યા –] હા ગુણોની ખાણ જાનકી! હા રૂપ, શીલ, વ્રત અને નિયમોમાં પવિત્ર સીતે! લક્ષ્મણજીએ અનેક પ્રકારે સમજાવ્યા. ત્યારે શ્રીરામજી લતાઓ અને વૃક્ષોની પંક્તિઓને પૂછતાં ચાલવા લાગ્યા. ॥ ૪॥

હે ખગ મૃગ હે મધુકર શ્રેની। તુમ્હ દેખી સીતા મૃગનૈની॥
ખંજન સુક કપોત મૃગ મીના। મધુપ નિકર કોકિલા પ્રબીના॥ ૫॥

હે પક્ષીઓ, હે પશુઓ! હે ભ્રમરોની પંક્તિઓ! તમે ક્યાંય મૃગનયની સીતાને જોઈ છે? ખંજન, પોપટ, કબૂતર, હરણ, માછલી, ભમરાઓના સમૂહ, પ્રવીણ કોયલ, ॥ ૫॥

કુંદ કલી દાડ઼િમ દામિની। કમલ સરદ સસિ અહિભામિની॥
બરુન પાસ મનોજ ધનુ હંસા। ગજ કેહરિ નિજ સુનત પ્રસંસા॥ ૬॥

કુંદકળી (મોગરાની કળી), દાડમ, વીજળી, કમળ, શરદનો ચન્દ્રમા અને નાગણ, વરુણનો પાશ, કામદેવનું ધનુષ, હંસ, હાથી અને સિંહ - આ બધા જ આજે પોતાની પ્રશંસા સાંભળી રહ્યાં છે. (જાણે છે કે જાનકીજી રહ્યાં નથી તો એ પ્રતિભટ થઈ ગયા અને એમનું અખંડ રાજ્ય સ્થપાઈ ગયું) ॥ ૬॥

શ્રીફલ કનક કદલિ હરષાહીં। નેકુ ન સંક સકુચ મન માહીં॥
સુનુ જાનકી તોહિ બિનુ આજૂ। હરષે સકલ પાઈ જનુ રાજૂ॥ ૭॥

શ્રીફળ, સુવર્ણ અને કેળ હર્ષ પામી રહ્યાં છે. એમના મનમાં જરા પણ શંકા અને સંકોચ નથી. હે જાનકી! સાંભળો, તમારા વિના આ સૌ આજે એવા હરખાય છે, જાણે કે રાજ્ય પામી ગયાં હોય (અર્થાત્ તમારાં અંગોની સામે આ સઘળા તુચ્છ, અપમાનિત અને લજ્જિત હતાં. આજે તમને ન જોઈને તેઓ પોતાની શોભાના અભિમાનમાં ફૂલાઈ રહ્યાં છે). ॥ ૭॥

કિમિ સહિ જાત અનખ તોહિ પાહીં। પ્રિયા બેગિ પ્રગટસિ કસ નાહીં॥
એહિ બિધિ ખોજત બિલપત સ્વામી। મનહુઁ મહા બિરહી અતિ કામી॥ ૮॥

તમારાથી આ અનખ (સ્પર્ધા) કેવી રીતે સહી શકાય છે? હે પ્રિયે! તમે તરત જ પ્રગટ કેમ થતાં નથી? આ પ્રકારે [અનન્ત બ્રહ્માંડોના અથવા મહામહિમામયી સ્વરૂપાશક્તિ શ્રીસીતાજીના] સ્વામી શ્રીરામજી સીતાજીને શોધતાં [આ પ્રમાણે] વિલાપ કરે છે, જાણે કે કોઈ મહાવિરહી અને અત્યંત કામી પુરુષ હોય! ॥ ૮॥

પૂરનકામ રામ સુખ રાસી। મનુજચરિત કર અજ અબિનાસી॥
આગેં પરા ગીધપતિ દેખા। સુમિરત રામ ચરન જિન્હ રેખા॥ ૯॥

પૂર્ણકામ, આનંદના ભંડાર! અજન્મા અને અવિનાશી શ્રીરામજી મનુષ્યોનાં જેવાં ચરિત્રો કરી રહ્યાં છે. આગળ [જતાં] તેમણે ગીધપતિ જટાયુને પડેલો જોયો. તે શ્રીરામજીના ચરણોનું સ્મરણ કરી રહ્યો હતો, જેમાં [ધજા, ધનુષ આદિની] રેખાઓ (ચિહ્ન) છે. ॥ ૯॥

દો૦ – કર સરોજ સિર પરસેઉ કૃપાસિંધુ રઘુબીર॥
નિરખિ રામ છબિ ધામ મુખ બિગત ભઈ સબ પીર॥ ૩૦॥

કૃપાસાગર શ્રીરઘુવીરે પોતાના કરકમળથી તેના સિરને સ્પર્શ કર્યો (તેના સિર પર કરકમળ ફેરવ્યો). શોભાધામ શ્રીરામજીનું [પરમ સુન્દર] મુખ જોઈને તેની સઘળી પીડા જતી રહી. ॥ ૩૦॥

ચૌ૦ – તબ કહ ગીધ બચન ધરિ ધીરા । સુનહુ રામ ભંજન ભવ ભીરા ॥
નાથ દસાનન યહ ગતિ કીન્હી । તેહિં ખલ જનકસુતા હરિ લીન્હી ॥ ૧॥

પછી ધીરજ ધરીને ગીધે આ વચન કહ્યાં – હે ભવભંજન શ્રીરામજી! સાંભળો. હે નાથ! રાવણે મારી આ દશા કરી છે. તે જ દુષ્ટે જાનકીજીનું હરણ કર્યું છે. ॥ ૧॥

લૈ દચ્છિન દિસિ ગયઉ ગોસાઈં । બિલપતિ અતિ કુરરી કી નાઈં ॥
દરસ લાગિ પ્રભુ રાખેઉઁ પ્રાના । ચલન ચહત અબ કૃપાનિધાના ॥ ૨॥

હે ગોસાઈં! તે તેમને લઈને દક્ષિણ દિશામાં ગયો છે. સીતાજી ટીટોડીની જેમ અત્યંત વિલાપ કરી રહ્યાં હતાં. હે પ્રભો! મેં આપનાં દર્શન માટે જ પ્રાણ રોકી રાખ્યા હતા. હે કૃપાનિધાન! હવે, આ પ્રાણ જવા જ માગે છે. ॥ ૨॥

રામ કહા તનુ રાખહુ તાતા । મુખ મુસુકાઇ કહી તેહિં બાતા ॥
જા કર નામ મરત મુખ આવા । અધમઉ મુકુત હોઈ શ્રુતિ ગાવા ॥ ૩॥

શ્રીરામચન્દ્રજીએ કહ્યું – હે તાત! આ શરીરને જીવિત રાખો. ત્યારે તેણે મલકાતાં મુખે આ વાત કહી – મરતી વખતે જેમનું નામ મુખમાં આવી જવાથી અધમ (મહાન પાપી) પણ મુક્ત થઈ જાય છે, એવું વેદો કહે છે – ॥ ૩॥

સો મમ લોચન ગોચર આગેં । રાખૌં દેહ નાથ કેહિ ખાઁગે ॥
જલ ભરિ નયન કહહિં રઘુરાઈ । તાત કર્મ નિજ તેં ગતિ પાઈ ॥ ૪॥

તે જ (આપ) મારાં નેત્રોનો વિષય થઈને સામે ઊભા છો. હે નાથ! હવે હું કઈ ઊણપ [ની પૂર્તિ] માટે દેહને રાખું? નેત્રોમાં જળ ભરીને શ્રીરઘુનાથજી કહેવા લાગ્યા – હે તાત! આપે આપનાં શ્રેષ્ઠ કાર્યોથી [દુર્લભ] ગતિ પ્રાપ્ત કરી છે. ॥ ૪॥

પરહિત બસ જિન્હ કે મન માહીં । તિન્હ કહુઁ જગ દુર્લભ કછુ નાહીં ॥
તનુ તજિ તાત જાહુ મમ ધામા । દેઉઁ કાહ તુમ્હ પૂરનકામા ॥ ૫॥

જેમના મનમાં બીજાનું હિત વસે છે (સમાયેલું રહે છે), તેમના માટે જગતમાં કંઈ પણ (કોઈ પણ ગતિ) દુર્લભ નથી. હે તાત! શરીર છોડીને આપ મારા પરમ ધામમાં જાઓ. હું આપને શું આપું? આપ તો પૂર્ણકામ છો (સર્વ કાંઈ પ્રાપ્ત કરી ચૂક્યા છો). ॥ ૫॥

દો૦ – સીતા હરન તાત જનિ કહહુ પિતા સન જાઇ ।
જૌં મૈં રામ ત કુલ સહિત કહિહિ દસાનન આઇ ॥ ૩૧॥

હે તાત! સીતાહરણની વાત આપ જઈને પિતાજીને કહેશો નહિ. જો હું રામ છું તો દશમુખી રાવણ કુટુમ્બસહિત ત્યાં આવીને સ્વયં જ કહેશે. ॥ ૩૧॥

ચૌ૦ – ગીધ દેહ તજિ ધરિ હરિ રૂપા। ભૂષન બહુ પટ પીત અનૂપા॥
સ્યામ ગાત બિસાલ ભુજ ચારી। અસ્તુતિ કરત નયન ભરિ બારી॥૧॥

જટાયુએ ગીધનો દેહ છોડીને હરિનું રૂપ ધારણ કર્યું અને ઘણાં જ અનુપમ (દિવ્ય) આભૂષણો અને [દિવ્ય] પીતામ્બર પહેરી લીધાં. શ્યામ શરીર છે, ચાર વિશાળ ભુજાઓ છે અને નેત્રોમાં [પ્રેમ તથા આનન્દના આસુંઓનું] જળ ભરીને તે સ્તુતિ કરી રહ્યો છે – ॥૧॥

છં૦ – જય રામ રૂપ અનૂપ નિર્ગુન સગુન ગુન પ્રેરક સહી।
દસસીસ બાહુ પ્રચંડ ખંડન ચંડ સર મંડન મહી॥
પાથોદ ગાત સરોજ મુખ રાજીવ આયત લોચનં।
નિત નૌમિ રામુ કૃપાલ બાહુ બિસાલ ભવ ભય મોચનં॥૧॥

હે શ્રીરામજી! આપનો જય થાઓ! આપનું રૂપ અનુપમ છે, આપ નિર્ગુણ છો. સગુણ છો અને ખરેખર આપ જ ગુણોના (માયાના) પ્રેરક છો. દસ સિરવાળા રાવણની પ્રચંડ ભુજાઓના ટુકડે-ટુકડા કરવા માટે પ્રચંડ બાણ ધારણ કરનાર, પૃથ્વીને સુશોભિત કરનાર, જળયુક્ત મેઘના સમાન શ્યામ શરીરવાળા, કમળના સમાન મુખ અને [લાલ] કમળના સમાન વિશાળ નેત્રોવાળા, વિશાળ ભુજાઓવાળા અને ભવભયથી છોડાવનાર કૃપાળુ શ્રીરામજીને હું નિત્ય નમસ્કાર કરું છું. ॥૧॥

બલમપ્રમેયમનાદિમજમબ્યક્તમેકમગોચરં।
ગોબિંદ ગોપર દ્વંદ્વહર બિગ્યાનઘન ધરનીધરં॥
જે રામ મંત્ર જપંત સંત અનંત જન મન રંજનં।
નિત નૌમિ રામ અકામ પ્રિય કામાદિ ખલ દલ ગંજનં॥૨॥

આપ અપરિમિત બળવાળા છો, અનાદિ, અજન્મા, અવ્યક્ત (નિરાકાર) એક (અદ્વિતીય), અગોચર (અલક્ષ્ય), ગોવિન્દ (વેદવાક્યો દ્વારા જાણવા યોગ્ય) ઇન્દ્રિયોથી અતીત, [જન્મ-મરણ, સુખ-દુઃખ, હર્ષ-શોકાદિ] દ્વન્દ્વોને હરનાર, વિજ્ઞાનની ઘનમૂર્તિ અને પૃથ્વીના આધાર છો. તથા જે સંતો રામમંત્રને જપે છે, તે અનન્ત સેવકોના મનને આનંદ આપનાર છે. તે નિષ્કામપ્રિય (નિષ્કામજનોના પ્રેમી અથવા તેમને પ્રિય) તથા કામ આદિ દુષ્ટો(દુષ્ટ વૃત્તિઓ)ના દળનો નાશ કરનાર, શ્રીરામજીને હું નિત્ય નમસ્કાર કરું છું. ॥૨॥

જેહિ શ્રુતિ નિરંજન બ્રહ્મ બ્યાપક બિરજ અજ કહિ ગાવહીં।
કરિ ધ્યાન ગ્યાન બિરાગ જોગ અનેક મુનિ જેહિ પાવહીં॥
સો પ્રગટ કરુનાકંદ સોભા બૃંદ અગ જગ મોહઈ।
મમ હૃદય પંકજ ભૃંગ અંગ અનંગ બહુ છબિ સોહઈ॥૩॥

જેમનું શ્રુતિઓ નિરંજન (માયાથી પર), બ્રહ્મ, વ્યાપક, નિર્વિકાર અને જન્મરહિત કહીને ગાન કરે છે. મુનિઓ જેમને ધ્યાન, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને યોગ આદિ અનેક સાધનો કરીને પામે છે.

તે જ કરુણાકન્દ (કરુણાની વર્ષા કરનારા), શોભાના સમૂહ [સ્વયં શ્રીભગવાન] પ્રગટ થઈને જડ-ચેતન સમસ્ત જગતને મોહિત કરી રહ્યા છે. મારા હૃદય કમળના ભ્રમરરૂપ તેમના અંગે-અંગમાં ઘણા જ કામદેવોની છબી શોભા પામી રહી છે. ॥ ૩॥

જો અગમ સુગમ સુભાવ નિર્મલ અસમ સમ સીતલ સદા।
પસ્યંતિ જં જોગી જતન કરિ કરત મન ગો બસ સદા॥
સો રામ રમા નિવાસ સંતત દાસ બસ ત્રિભુવન ધની।
મમ ઉર બસઉ સો સમન સંસૃતિ જાસુ કીરતિ પાવની॥ ૪॥

જેઓ અગમ અને સુગમ છે, નિર્મળ સ્વભાવ છે, વિષમ અને સમ છે અને સદા શીતળ (શાન્ત) છે. મન અને ઇન્દ્રિયોને સદા વશ કરનાર યોગી બહુ જ સાધન કરવાથી જેમને જોઈ શકે છે તે ત્રણેય લોકોના સ્વામી રમાનિવાસ શ્રીરામજી નિરંતર પોતાના દાસોના વશમાં રહે છે, તેઓ જ મારા હૃદયમાં નિવાસ કરો, જેમની પવિત્ર કીર્તિ આવાગમનને મટાડનારી છે. ॥ ૪॥

દો૦ – અબિરલ ભગતિ માગિ બર ગીધ ગયઉ હરિધામ।
તેહિ કી ક્રિયા જથોચિત નિજ કર કીન્હી રામ॥ ૩૨॥

અખંડ ભક્તિનું વરદાન માગીને ગૃધ્રરાજ જટાયુ શ્રીહરિના પરમધામમાં ચાલ્યા ગયા. શ્રીરામચન્દ્રજીએ તેની [દાહસંસ્કાર આદિ સઘળી] ક્રિયાઓ યથાયોગ્ય પોતાના હાથે કરી. ॥ ૩૨॥

ચૌ૦ – કોમલ ચિત અતિ દીનદયાલા। કારન બિનુ રઘુનાથ કૃપાલા॥
ગીધ અધમ ખગ આમિષ ભોગી। ગતિ દીન્હી જો જાચત જોગી॥ ૧॥

શ્રીરઘુનાથજી અત્યંત કોમળ ચિત્તવાળા, દીનદયાળુ અને કારણ વિના જ કૃપાળુ છે. ગીધ (પક્ષીઓમાં પણ) અધમ પક્ષી અને માંસાહારી હતું, તેને પણ તે દુર્લભ ગતિ આપી, જેને યોગીજનો માગતા રહે છે. ॥ ૧॥

સુનહુ ઉમા તે લોગ અભાગી। હરિ તજિ હોહિં બિષય અનુરાગી॥
પુનિ સીતહિ ખોજત દ્વૌ ભાઈ। ચલે બિલોકત બન બહુતાઈ॥ ૨॥

[શિવજી કહે છે –] હે પાર્વતી! સાંભળો, તે લોકો અભાગિયા છે, જેઓ ભગવાનને છોડીને વિષયોમાં અનુરાગ (પ્રીતિ) કરે છે. પછી બન્ને ભાઈઓ સીતાજીને શોધતાં શોધતાં આગળ ચાલ્યા. તેઓ વનની ગીચતા જોતા જાય છે. ॥ ૨॥

સંકુલ લતા બિટપ ઘન કાનન। બહુ ખગ મૃગ તહઁ ગજ પંચાનન॥
આવત પંથ કબંધ નિપાતા। તેહિં સબ કહી સાપ કૈ બાતા॥ ૩॥

તે ગીચ (ગાઢ) વન લતાઓ અને વૃક્ષોથી ભરેલું છે. તેમાં ઘણાં જ પક્ષીઓ, હરણ, હાથી અને સિંહ રહે છે. શ્રીરામજીએ રસ્તામાં આવતાં કબંધ રાક્ષસને મારી નાખ્યો. તેણે પોતાના શાપની બધી વાત કહી. ॥ ૩॥

દુરબાસા મોહિ દીન્હી સાપા । પ્રભુ પદ પેખિ મિટા સો પાપા ॥
સુનુ ગંધર્બ કહઉઁ મૈં તોહી । મોહિ ન સોહાઇ બ્રહ્મકુલ દ્રોહી ॥ ૪॥

[તે બોલ્યો –] દુર્વાસાજીએ મને શાપ આપ્યો હતો. હવે, પ્રભુના ચરણોનાં દર્શનથી તે પાપ મટી ગયું. [શ્રીરામજીએ કહ્યું –] હે ગન્ધર્વ! સાંભળો, હું તમને કહું છું, બ્રાહ્મણકુળનો દ્રોહ કરનાર મને ગમતો નથી. ॥ ૪॥

દો૦ – મન ક્રમ બચન કપટ તજિ જો કર ભૂસુર સેવ ।
મોહિ સમેત બિરંચિ સિવ બસ તાકેં સબ દેવ ॥ ૩૩॥

મન, વચન અને કર્મથી કપટ છોડીને જે લોકો ભૂદેવ-બ્રાહ્મણોની સેવા કરે છે, મારા સહિત બ્રહ્મા, શિવ વગેરે સર્વે દેવતાઓ તેના વશમાં થઈ જાય છે. ॥ ૩૩॥

ચૌ૦ – સાપત તાડ઼ત પરુષ કહંતા । બિપ્ર પૂજ્ય અસ ગાવહિં સંતા ॥
પૂજિઅ બિપ્ર સીલ ગુન હીના । સૂદ્ર ન ગુન ગન ગ્યાન પ્રબીના ॥ ૧॥

શાપ આપતો, મારતો અને કઠોર વચન કહેતોય બ્રાહ્મણ પૂજનીય છે, એમ સંતો કહે છે. શીલ અને ગુણથી હીન પણ બ્રાહ્મણ પૂજનીય છે અને ગુણગણોથી (ગુણોના સમૂહોથી) યુક્ત અને જ્ઞાનમાં નિપુણ હોય તો પણ શૂદ્ર પૂજનીય નથી. ॥ ૧॥

કહિ નિજ ધર્મ તાહિ સમુઝાવા । નિજ પદ પ્રીતિ દેખિ મન ભાવા ॥
રઘુપતિ ચરન કમલ સિરુ નાઈ । ગયઉ ગગન આપનિ ગતિ પાઈ ॥ ૨॥

શ્રીરામજીએ પોતાનો ધર્મ (ભાગવત્-ધર્મ) કહીને તેને સમજાવ્યો. પોતાના ચરણોમાં પ્રેમ જોઈને તે તેમના મનને ગમ્યો. ત્યાર પછી શ્રીરઘુનાથજીનાં ચરણકમળમાં શીશ નમાવીને તે પોતાની ગતિ (ગન્ધર્વનું સ્વરૂપ) પ્રાપ્ત કરીને આકાશમાં ચાલ્યો ગયો. ॥ ૨॥

તાહિ દેઇ ગતિ રામ ઉદારા । સબરી કેં આશ્રમ પગુ ધારા ॥
સબરી દેખિ રામ ગૃહઁ આએ । મુનિ કે બચન સમુઝિ જિયઁ ભાએ ॥ ૩॥

ઉદાર શ્રીરામજી તેને ગતિ આપીને શ્રીશબરીજીના આશ્રમમાં પધાર્યા. શબરીજીએ શ્રીરામચન્દ્રજીને ઘરમાં આવેલા જોયા, ત્યારે મુનિ મતંગજીનાં વચનોને યાદ કરીને તેમનું મન પ્રસન્ન થઈ ગયું. ॥ ૩॥

સરસિજ લોચન બાહુ બિસાલા । જટા મુકુટ સિર ઉર બનમાલા ॥
સ્યામ ગૌર સુંદર દોઉ ભાઈ । સબરી પરી ચરન લપટાઈ ॥ ૪॥

કમળ-સમાન નેત્ર અને વિશાળ ભુજાવાળા, સિર પર જટાઓના મુગટ અને હૃદય પર વનમાળા ધારણ કરીને સુન્દર શ્યામ અને ગૌર બન્ને ભાઈઓના ચરણોમાં શબરીજી વીંટળાઈ વળ્યાં. (નમી પડ્યાં.) ॥ ૪॥

પ્રેમ મગન મુખ બચન ન આવા। પુનિ પુનિ પદ સરોજ સિર નાવા ॥
સાદર જલ લૈ ચરન પખારે। પુનિ સુંદર આસન બૈઠારે ॥ ૫॥

તેઓ પ્રેમમાં મગ્ન થઈ ગયાં. મુખમાંથી વચન નીકળતાં નથી. વારંવાર ચરણકમળોમાં શીશ નમાવી રહ્યાં છે. પછી જળ લઈને આદરપૂર્વક બન્ને ભાઈઓના ચરણ ધોયા અને પછી તેમને સુન્દર આસનો પર બેસાડ્યા. ॥ ૫॥

દો૦ – કંદ મૂલ ફલ સુરસ અતિ દિએ રામ કહુઁ આનિ।
પ્રેમ સહિત પ્રભુ ખાએ બારંબાર બખાનિ ॥ ૩૪॥

તેમણે અત્યંત રસીલાં અને સ્વાદિષ્ટ કન્દ, મૂળ અને ફળ લાવીને શ્રીરામજીને આપ્યાં. પ્રભુએ વારંવાર પ્રશંસા કરીને પ્રેમસહિત આરોગ્યાં. ॥ ૩૪॥

ચૌ૦ – પાનિ જોરિ આગેં ભઇ ઠાઢ़ી। પ્રભુહિ બિલોકિ પ્રીતિ અતિ બાઢ़ી ॥
કેહિ બિધિ અસ્તુતિ કરૌં તુમ્હારી। અધમ જાતિ મૈં જડ़મતિ ભારી ॥ ૧॥

પછી, શબરીજી હાથ જોડીને આગળ ઊભાં રહી ગયાં. પ્રભુને જોઈને તેમનો પ્રેમ અત્યંત વધી ગયો. [તેમણે કહ્યું –] હું કયા પ્રકારે આપની સ્તુતિ કરું? હું નીચ જાતિની અને અત્યંત મૂઢમતિ છું. ॥ ૧॥

અધમ તે અધમ અધમ અતિ નારી। તિન્હ મહઁ મૈં મતિમંદ અઘારી ॥
કહ રઘુપતિ સુનુ ભામિનિ બાતા। માનઉઁ એક ભગતિ કર નાતા ॥ ૨॥

જે અધમમાંય અધમ છે, તેમાંય સ્ત્રીઓ અત્યંત અધમ છે. વળી, તેમાંય હે પાપનાશન! હું તો મંદબુદ્ધિ છું. શ્રીરઘુનાથજીએ કહ્યું – હે ભામિની! મારી વાત સાંભળ; હું તો માત્ર એક ભક્તિનો જ સંબંધ જાણું છું (માનું છું). ॥ ૨॥

જાતિ પાઁતિ કુલ ધર્મ બડ़ાઈ। ધન બલ પરિજન ગુન ચતુરાઈ ॥
ભગતિ હીન નર સોહઇ કૈસા। બિનુ જલ બારિદ દેખિઅ જૈસા ॥ ૩॥

નાત, જાત, કુળ, ધર્મ, મોટાઈ, ધન, બળ, કુટુંબ, ગુણ અને ચતુરતા – આ બધું હોવા છતાંય ભક્તિથી રહિત મનુષ્ય એવો લાગે છે, જાણે કે જળહીન વાદળાંનું [શોભાહીન] દેખાવું છે. ॥ ૩॥

નવધા ભગતિ કહઉઁ તોહિ પાહીં। સાવધાન સુનુ ધરુ મન માહીં ॥
પ્રથમ ભગતિ સંતન્હ કર સંગા। દૂસરિ રતિ મમ કથા પ્રસંગા ॥ ૪॥

હું તને હવે નવધા ભક્તિ કહું છું. તું સાવધાન થઈને સાંભળ અને મનમાં ધારણ કર. પહેલી ભક્તિ છે સંતોનો સત્સંગ, બીજી ભક્તિ છે મારા કથા-પ્રસંગોમાં પ્રેમ; ॥ ૪॥

દો૦ – ગુર પદ પંકજ સેવા તીસરિ ભગતિ અમાન ।
ચૌથિ ભગતિ મમ ગુન ગન કરઇ કપટ તજિ ગાન ॥ ૩૫॥

ત્રીજી ભક્તિ છે અભિમાનરહિત થઈને ગુરુનાં ચરણકમળોની સેવા અને ચોથી ભક્તિ એ છે કે કપટ છોડીને મારા ગુણસમૂહોનું ગાન કરવું. ॥ ૩૫॥

ચૌ૦ – મંત્ર જાપ મમ દૃઢ઼ બિસ્વાસા । પંચમ ભજન સો બેદ પ્રકાસા ॥
છઠ દમ સીલ બિરતિ બહુ કરમા । નિરત નિરંતર સજ્જન ધરમા ॥ ૧॥

મારા (રામ) મન્ત્રનો જાપ અને મારામાં દૃઢ વિશ્વાસ – આ પાંચમી ભક્તિ છે, જે વેદોમાં પ્રસિદ્ધ છે. છઠ્ઠી ભક્તિ છે ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ, શીલ (સારો સ્વભાવ કે ચારિત્ર્ય), ઘણાં કાર્યોમાંથી વૈરાગ્ય અને નિરંતર સંત પુરુષોના ધર્મ(આચરણ)માં જોડાઈ રહેવું. ॥ ૧॥

સાતવઁ સમ મોહિ મય જગ દેખા । મોતેં સંત અધિક કરિ લેખા ॥
આઠવઁ જથાલાભ સંતોષા । સપનેહુઁ નહિં દેખઇ પરદોષા ॥ ૨॥

સાતમી ભક્તિ છે જગતમાત્રને સમભાવથી મારામાં ઓતપ્રોત (રામમય) જોવું અને સંતોને મારાથી પણ અધિક કરીને માનવા. આઠમી ભક્તિ છે જે કંઈ મળી જાય, તેમાં જ સંતોષ માનવો અને સ્વપ્નમાંય પારકા દોષો ન જોવા. ॥ ૨॥

નવમ સરલ સબ સન છલહીના । મમ ભરોસ હિયઁ હરષ ન દીના ॥
નવ મહુઁ એકઉ જિન્હ કેં હોઈ । નારિ પુરુષ સચરાચર કોઈ ॥ ૩॥

નવમી ભક્તિ છે સરળતા અને સર્વની સાથે કપટરહિત વર્તન કરવું, હૃદયમાં મારો ભરોસો રાખવો અને કોઈ પણ અવસ્થામાં હર્ષ અને દૈન્ય(વિષાદ)નું ન હોવું – આ નવમાંથી એક પણ જેમનામાં હોય છે, તે સ્ત્રી-પુરુષ, જડ-ચેતન કોઈ પણ કેમ ન હોય – ॥ ૩॥

સોઈ અતિસય પ્રિય ભામિનિ મોરેં । સકલ પ્રકાર ભગતિ દૃઢ઼ તોરેં ॥
જોગિ બૃંદ દુરલભ ગતિ જોઈ । તો કહુઁ આજુ સુલભ ભઇ સોઈ ॥ ૪॥

હે ભામિની! મને તે અત્યંત પ્રિય છે. વળી, તારામાં તો સર્વ પ્રકારની દૃઢ ભક્તિ છે. માટે જે ગતિ યોગીઓનેય દુર્લભ છે, તે આજ તારા માટે સુલભ થઈ ગઈ છે. ॥ ૪॥

મમ દરસન ફલ પરમ અનૂપા । જીવ પાવ નિજ સહજ સરૂપા ॥
જનકસુતા કઇ સુધિ ભામિની । જાનહિ કહુ કરિબરગામિની ॥ ૫॥

મારા દર્શનનું પરમ અનુપમ ફળ એ છે કે જીવ પોતાના સહજ સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. હે ભામિની! હવે જો ગજગામિની જાનકીની કંઈ ખબર જાણતી હોય તો કહે. ॥ ૫॥

પંપા સરહિ જાહુ રઘુરાઈ । તહઁ હોઇહિ સુગ્રીવ મિતાઈ ॥
સો સબ કહિહિ દેવ રઘુબીરા । જાનતહૂઁ પૂછહુ મતિધીરા ॥ ૬॥

[શબરીએ કહ્યું –] હે રઘુનાથજી! આપ પંપા નામના સરોવરે જાઓ. ત્યાં આપની સુગ્રીવની સાથે મિત્રતા થશે. હે દેવ! હે રઘુવીર! તે સમસ્ત વિવરણ કહેશે. હે ધીરબુદ્ધિ! આપ સઘળું જાણતા હોવા છતાંય મને પૂછો છો! ॥ ૬॥

બાર બાર પ્રભુ પદ સિરુ નાઈ । પ્રેમ સહિત સબ કથા સુનાઈ ॥ ૭॥

વારંવાર પ્રભુના ચરણોમાં શીશ નમાવીને, પ્રેમસહિત તેણે સઘળી કથા સંભળાવી. ॥ ૭॥

છં૦ – કહિ કથા સકલ બિલોકિ હરિ મુખ હૃદયઁ પદ પંકજ ધરે ।
તજિ જોગ પાવક દેહ હરિ પદ લીન ભઈ જહઁ નહિં ફિરે ॥
નર બિબિધ કર્મ અધર્મ બહુ મત સોકપ્રદ સબ ત્યાગહૂ ।
બિસ્વાસ કરિ કહ દાસ તુલસી રામ પદ અનુરાગહૂ ॥

સઘળી કથા કહીને, ભગવાનના મુખનાં દર્શન કરીને, હૃદયમાં તેમનાં ચરણકમળોને ધારણ કરી લીધાં અને યોગાગ્નિથી દેહનો ત્યાગ કરીને તે એ દુર્લભ હરિપદમાં લીન થઈ ગયાં, જ્યાંથી પાછા ફરવાનું હોતું નથી. તુલસીદાસજી કહે છે કે અનેક પ્રકારનાં કર્મ, અધર્મ અને ઘણા જ મત – આ સર્વે શોકપ્રદ છે; હે મનુષ્યો! એમનો ત્યાગ કરી દો અને વિશ્વાસ કરીને શ્રીરામજીના ચરણોમાં પ્રેમ કરો.• ॥ ૮॥

દો૦ – જાતિ હીન અઘ જન્મ મહિ મુક્ત કીન્હિ અસિ નારિ ।
મહામંદ મન સુખ ચહસિ ઐસે પ્રભુહિ બિસારિ ॥ ૩૬॥

જે નીચ જાતિની અને પાપોની જન્મભૂમિ હતી, એવી સ્ત્રીને પણ જેમણે મુક્ત કરી દીધી, અરે મહાદુર્બુદ્ધિ મન! તું આવા પ્રભુને ભૂલીને સુખ ઇચ્છે છે? ॥ ૩૬॥

ચૌ૦ – ચલે રામ ત્યાગા બન સોઊ । અતુલિત બલ નર કેહરિ દોઊ ॥
બિરહી ઈવ પ્રભુ કરત બિષાદા । કહત કથા અનેક સંબાદા ॥ ૧॥

શ્રીરામચન્દ્રજીએ તે વનને પણ છોડી દીધું અને તેઓ આગળ ચાલ્યા. બન્ને ભાઈઓ અતુલનીય બળવાન અને મનુષ્યોમાં સિંહના સમાન છે. પ્રભુ વિરહીની માફક વિષાદ કરતાં અનેક કથાઓ અને સંવાદો કહે છે – ॥ ૧॥

લછિમન દેખુ બિપિન કઇ સોભા । દેખત કેહિ કર મન નહિં છોભા ॥
નારિ સહિત સબ ખગ મૃગ બૃંદા । માનહુઁ મોરિ કરત હહિં નિંદા ॥ ૨॥

હે લક્ષ્મણ! જરા વનની શોભા તો જુઓ. એને જોઈને કોનું મન ક્ષુબ્ધ નહિ થાય? પક્ષી અને પશુઓના સમૂહ સર્વે સ્ત્રીઓ સહિત છે. જાણે કે તેઓ મારી નિંદા કરી રહ્યાં છે. ॥ ૨॥

હમહિ દેખિ મૃગ નિકર પરાહીં । મૃગીં કહહિં તુમ્હ કહઁ ભય નાહીં ॥
તુમ્હ આનંદ કરહુ મૃગ જાએ । કંચન મૃગ ખોજન એ આએ ॥ ૩॥

અમને જોઈને [જ્યારે ડરના માર્યા] હરણોનાં ટોળાં ભાગવા લાગે છે, ત્યારે હરણીઓ તેમને કહે છે – તમને ભય નથી. તમે તો સાધારણ હરણોથી ઉત્પન્ન થયા છો, એટલે તમે આનન્દ કરો. એ તો સોનાનું હરણ શોધવા આવ્યા છે. ॥ ૩॥

સંગ લાઈ કરિનીં કરિ લેહીં। માનહુઁ મોહિ સિખાવનુ દેહીં॥
સાસ્ત્ર સુચિંતિત પુનિ પુનિ દેખિઅ। ભૂપ સુસેવિત બસ નહિં લેખિઅ॥૪॥

હાથી હાથણીઓને સાથે જ રાખે છે, જાણે કે તેઓ મને શિખામણ આપે છે [કે સ્ત્રીને ક્યારેય એકલી છોડવી ન જોઈએ]. સારી રીતે ચિંતન કરેલા શાસ્ત્રને પણ વારંવાર જોતાં રહેવું જોઈએ. સારી રીતે સેવા કરવા છતાંય રાજાને વશમાં ન સમજવો જોઈએ. ॥૪॥

રાખિઅ નારિ જદપિ ઉર માહીં। જુબતી સાસ્ત્ર નૃપતિ બસ નાહીં॥
દેખહુ તાત બસંત સુહાવા। પ્રિયા હીન મોહિ ભય ઉપજાવા॥૫॥

અને સ્ત્રીને ભલે હૃદયમાં જ કેમ ન રાખવામાં આવે; પરન્તુ યુવા સ્ત્રી, શાસ્ત્ર અને રાજા કોઈના વશમાં રહેતાં નથી. હે તાત! આ સુન્દર વસન્તને તો જુઓ. પ્રિયાના વિના મને તે ભય ઉત્પન્ન કરી રહી છે. ॥૫॥

દો૦ – બિરહ બિકલ બલહીન મોહિ જાનેસિ નિપટ અકેલ।
સહિત બિપિન મધુકર ખગ મદન કીન્હ બગમેલ॥૩૭ (ક)॥

મને વિરહથી વ્યાકુળ, બળહીન અને બિલકુલ એકલો જાણીને કામદેવે વન, ભમરા અને પક્ષીઓને સાથે લઈને મારી પર હુમલો કરી દીધો. ॥૩૭ (ક)॥

દેખિ ગયઉ ભ્રાતા સહિત તાસુ દૂત સુનિ બાત।
ડેરા કીન્હેઉ મનહુઁ તબ કટકુ હટકિ મનજાત॥૩૭ (ખ)॥

પરંતુ જ્યારે તેનો દૂત આ જોઈ ગયો કે હું ભાઈની સાથે છું (એકલો નથી) ત્યારે તેની વાત સાંભળીને કામદેવે જાણે કે સેનાને રોકીને ડેરો તાણી દીધો છે. ॥૩૭ (ખ)॥

ચૌ૦ – બિટપ બિસાલ લતા અરુઝાની। બિબિધ બિતાન દિએ જનુ તાની॥
કદલિ તાલ બર ધુજા પતાકા। દેખિ ન મોહ ધીર મન જાકા॥૧॥

વિશાળ વૃક્ષોમાં લતાઓ એવી વીંટળાયેલી જણાય છે કે જાણે વિવિધ પ્રકારના તંબૂ તાણી દેવામાં આવ્યાં છે. કેળ અને તાડ સુન્દર ધજા-પતાકા સમાન છે. એમને જોઈને તે જ નથી મોહિત થતો કે જેનું મન ધીર છે. ॥૧॥

બિબિધ ભાઁતિ ફૂલે તરુ નાના। જનુ બાનૈત બને બહુ બાના॥
કહુઁ કહુઁ સુંદર બિટપ સુહાએ। જનુ ભટ બિલગ બિલગ હોઇ છાએ॥૨॥

અનેક વૃક્ષો જુદી જુદી રીતે ફાલ્યાં છે. જાણે જુદા જુદા પોશાક ધારણ કરેલ અનેક તીર મારનારા હોય. ક્યાંક ક્યાંક સુન્દર વૃક્ષો શોભા આપી રહ્યાં છે, જાણે કે યોદ્ધા લોકોએ અલગ-અલગ થઈને છાવણી નાખી હોય. ॥૨॥

કૂજત પિક માનહુઁ ગજ માતે। ઢેક મહોખ ઊઁટ બિસરાતે ॥
મોર ચકોર કીર બર બાજી। પારાવત મરાલ સબ તાજી ॥ ૩॥

કોયલો કૂંજી રહી છે, એ એવું જણાય છે કે મદમસ્ત હાથી [ચિત્કારી રહ્યા] હોય. ઢેક (જળચર) અને મહોખ પક્ષીઓ જાણે કે ઊંટ અને ખચ્ચર છે. મોર, ચકોર, પોપટ, કબૂતર અને હંસ જાણે સઘળા સુન્દર તાજી (અરબી) ઘોડા છે. ॥ ૩॥

તીતિર લાવક પદચર જૂથા। બરનિ ન જાઈ મનોજ બરૂથા ॥
રથ ગિરિ સિલા દુંદુભીં ઝરના। ચાતક બંદી ગુન ગન બરના ॥ ૪॥

તેતર અને બટેર પક્ષીઓ પાયદળ સૈનિકોનાં ટોળાં છે. કામદેવની સેનાનું વર્ણન થઈ શકતું નથી. પર્વતોની શિલાઓ રથ અને જળનાં ઝરણાં નગારાં છે. બપૈયા ભાટ છે, જે ગુણસમૂહ(બિરદાવલી)નું વર્ણન કરે છે. ॥ ૪॥

મધુકર મુખર ભેરિ સહનાઈ। ત્રિબિધ બયારિ બસીઠીં આઈ ॥
ચતુરંગિની સેન સઁગ લીન્હેં। બિચરત સબહિ ચુનૌતી દીન્હેં ॥ ૫॥

ભમરાઓનો ગુંજારવ ભેરી અને શરણાઈ છે. શીતળ મન્દ અને સુગંધિત વાયુ જાણે દૂતનું કાર્ય લઈને આવેલ છે. આ પ્રકારે ચતુરંગિણી સેના સાથે લઈને કામદેવ જાણે સર્વેને પડકારતો વિચરી રહ્યો છે. ॥ ૫॥

લછિમન દેખત કામ અનીકા। રહહિં ધીર તિન્હ કૈ જગ લીકા ॥
એહિ કેં એક પરમ બલ નારી। તેહિ તેં ઉબર સુભટ સોઈ ભારી ॥ ૬॥

હે લક્ષ્મણ! કામદેવની આ સેનાને જોઈને જે લોકો ધીર બની રહે છે, જગતમાં તેમની જ વીરોમાં પ્રતિષ્ઠા થાય છે. આ કામદેવની એક સ્ત્રીનું મોટું ભારે બળ છે. તેનાથી જે બચી જાય, તે જ શ્રેષ્ઠ યોદ્ધો છે. ॥ ૬॥

દો૦ – તાત તીનિ અતિ પ્રબલ ખલ કામ ક્રોધ અરુ લોભ।
મુનિ બિગ્યાન ધામ મન કરહિં નિમિષ મહુઁ છોભ ॥ ૩૮ (ક) ॥

હે તાત! કામ, ક્રોધ અને લોભ - આ ત્રણ અત્યન્ત પ્રબળ દુષ્ટો છે. એ વિજ્ઞાનના ધામ મુનિઓના મનને પણ પળવારમાં ક્ષુબ્ધ કરી દે છે. ॥ ૩૮ (ક)॥

લોભ કેં ઇચ્છા દંભ બલ કામ કેં કેવલ નારિ।
ક્રોધ કેં પરુષ બચન બલ મુનિબર કહહિં બિચારિ ॥ ૩૮ (ખ) ॥

લોભને ઇચ્છા અને દંભનું બળ છે. કામને કેવળ સ્ત્રીનું બળ છે અને ક્રોધને કઠોર વચનોનું બળ છે; શ્રેષ્ઠ મુનિઓ વિચારીને આવું કહે છે. ॥ ૩૮ (ખ)॥

ચૌ૦ – ગુનાતીત સચરાચર સ્વામી । રામ ઉમા સબ અંતરજામી ॥
કામિન્હ કૈ દીનતા દેખાઈ । ધીરન્હ કેં મન બિરતિ દૃઢ઼ાઈ ॥ ૧॥

[શિવજી કહે છે –] હે પાર્વતી! શ્રીરામચન્દ્રજી ગુણાતીત (ત્રણે ગુણોથી પર), ચરાચર જગતના સ્વામી અને સર્વના અન્તરને જાણનાર (અન્તર્યામી) છે. [ઉપરોક્ત વાતો કહીને] તેમણે કામી લોકોની દીનતા (વિવશતા) જણાવી છે અને ધીર (વિવેકી) પુરુષોના મનમાં વૈરાગ્યને દૃઢ કર્યો છે. ॥ ૧॥

ક્રોધ મનોજ લોભ મદ માયા । છૂટહિં સકલ રામ કીં દાયા ॥
સો નર ઇંદ્રજાલ નહિં ભૂલા । જા પર હોઈ સો નટ અનુકૂલા ॥ ૨॥

ક્રોધ, કામ, લોભ, મદ અને માયા - આ સર્વે શ્રીરામજીની દયાથી છૂટી જાય છે. તે નટ (નટરાજ ભગવાન) જેની પર પ્રસન્ન થાય છે, તે મનુષ્ય ઇન્દ્રજાળ(માયા)માં ભૂલો પડતો નથી. ॥ ૨॥

ઉમા કહઉઁ મૈં અનુભવ અપના । સત હરિ ભજનુ જગત સબ સપના ॥
પુનિ પ્રભુ ગએ સરોબર તીરા । પંપા નામ સુભગ ગંભીરા ॥ ૩॥

હે ઉમા! હું તમને પોતાનો અનુભવ કહું છું – હરિનું ભજન જ સત્ય છે, આ સમગ્ર જગત તો સ્વપ્ન[ની માફક જૂઠું] છે. પછી પ્રભુ શ્રીરામજી પંપા નામના સુંદર અને અગાધ સરોવરના તટે ગયા. ॥ ૩॥

સંત હૃદય જસ નિર્મલ બારી । બાઁધે ઘાટ મનોહર ચારી ॥
જહઁ તહઁ પિઅહિં બિબિધ મૃગ નીરા । જનુ ઉદાર ગૃહ જાચક ભીરા ॥ ૪॥

તેનું જળ સંતોના હૃદય જેવું નિર્મળ છે. મનને હરનારા સુંદર ચાર ઘાટ બાંધેલા છે. જાત-જાતનાં પશુ યત્ર-તત્ર જળ પી રહ્યાં છે, જાણે ઉદાર દાની પુરુષોના ઘેર યાચકોની ભીડ લાગી હોય! ॥ ૪॥

દો૦ – પુરઇનિ સઘન ઓટ જલ બેગિ ન પાઇઅ મર્મ ।
માયાછન્ન ન દેખિએ જૈસેં નિર્ગુન બ્રહ્મ ॥ ૩૯ (ક) ॥

સઘન પર્ણો (કમળનાં પાંદડાં)ની આડશમાં જળનો જલદી પત્તો મળતો નથી, તેમ માયાથી આચ્છાદિત રહેવાના કારણે નિર્ગુણ બ્રહ્મ દેખાતું નથી. ॥ ૩૯ (ક)॥

સુખી મીન સબ એકરસ અતિ અગાધ જલ માહિં ।
જથા ધર્મસીલન્હ કે દિન સુખ સંજુત જાહિં ॥ ૩૯ (ખ) ॥

તે સરોવરના અત્યંત અગાધ જળમાં સર્વે માછલીઓ સદા એક સમાન સુખી રહે છે, તેમ ધર્મશીલ પુરુષોના સઘળા દિવસો સુખપૂર્વક વીતે છે. ॥ ૩૯ (ખ)॥

ચૌ૦ – બિકસે સરસિજ નાના રંગા । મધુર મુખર ગુંજત બહુ ભૃંગા ॥
બોલત જલકુક્કુટ કલહંસા । પ્રભુ બિલોકિ જનુ કરત પ્રસંસા ॥ ૧॥

તેમાં રંગબેરંગી કમળો ખીલેલાં છે. ઘણા જ ભમરાઓ મધુર સ્વરથી ગુંજાર કરી રહ્યા છે. જલકૂકડા અને રાજહંસ બોલી રહ્યા છે, જાણે પ્રભુને જોઈને તેમની પ્રશંસા કરી રહ્યા હોય. ॥ ૧॥

ચક્રબાક બક ખગ સમુદાઈ । દેખત બનઈ બરનિ નહિં જાઈ ॥
સુંદર ખગ ગન ગિરા સુહાઈ । જાત પથિક જનુ લેત બોલાઈ ॥ ૨॥

ચક્રવાક, બગલા વગેરે પક્ષીઓના સમુદાય જોતજોતામાં જ બને છે, તેમનું વર્ણન કરી શકાતું નથી. સુંદર પક્ષીઓની બોલી ઘણી સોહામણી લાગે છે, જાણે [રસ્તે] જતા પથિકને બોલાવી રહી હોય. ॥ ૨॥

તાલ સમીપ મુનિન્હ ગૃહ છાએ । ચહુ દિસિ કાનન બિટપ સુહાએ ॥
ચંપક બકુલ કદંબ તમાલા । પાટલ પનસ પરાસ રસાલા ॥ ૩॥

તે સરોવર(પંપા)ની સમીપ મુનિઓએ આશ્રમ બનાવી રાખ્યા છે. તેની ચારેય બાજુ વનનાં સુંદર વૃક્ષો છે. ચમ્પા, બોરસલી, કદમ્બ, તમાલ, પાટલ, ફણસ, ઢાક અને આંબા વગેરે – ॥ ૩॥

નવ પલ્લવ કુસુમિત તરુ નાના । ચંચરીક પટલી કર ગાના ॥
સીતલ મંદ સુગંધ સુભાઊ । સંતત બહઈ મનોહર બાઊ ॥ ૪॥

અનેક પ્રકારનાં વૃક્ષો નવાં-નવાં પાદડાં અને [સુગંધિત] પુષ્પોથી યુક્ત છે. [જેની ઉપર] ભમરાના સમૂહ ગુંજાર કરી રહ્યા છે. સ્વભાવથી જ શીતળ, મંદ, સુગંધિત તેમજ મનને હરનારી હવા સદા વહેતી રહે છે. ॥ ૪॥

કુહૂ કુહૂ કોકિલ ધુનિ કરહીં । સુનિ રવ સરસ ધ્યાન મુનિ ટરહીં ॥ ૫॥

કોયલો 'કુહૂ' 'કુહૂ'નો શબ્દ કરી રહી છે. તેમની રસીલી બોલી સાંભળીને મુનિઓનું પણ ધ્યાન તૂટી જાય છે. ॥ ૫॥

દો૦ – ફલ ભારન નમિ બિટપ સબ રહે ભૂમિ નિઅરાઈ ॥
પર ઉપકારી પુરુષ જિમિ નવહિં સુસંપતિ પાઈ ॥ ૪૦॥

ફળોના ભારથી નમીને સઘળાં વૃક્ષો પૃથ્વીની નજીક નમી પડ્યાં છે, જેમ પરોપકારી પુરુષો ઘણી સંપત્તિ પામીને [વિનયથી] નમી પડે છે. ॥ ૪૦॥

ચૌ૦ – દેખિ રામ અતિ રુચિર તલાવા । મજ્જનુ કીન્હ પરમ સુખ પાવા ॥
દેખી સુંદર તરુબર છાયા । બૈઠે અનુજ સહિત રઘુરાયા ॥ ૧॥

શ્રીરામજીએ અત્યંત સુન્દર તળાવ જોઈને સ્નાન કર્યું અને પરમ સુખ પામ્યા. એક સુંદર ઉત્તમ વૃક્ષની છાયા જોઈને શ્રીરઘુનાથજી નાના ભાઈ લક્ષ્મણજીસહિત ત્યાં બેસી ગયા. ॥ ૧॥

તહઁ પુનિ સકલ દેવ મુનિ આએ । અસ્તુતિ કરિ નિજ ધામ સિધાએ ॥
બૈઠે પરમ પ્રસન્ન કૃપાલા । કહત અનુજ સન કથા રસાલા ॥ ૨॥

પછી ત્યાં સર્વ દેવો અને મુનિઓ આવ્યા અને સ્તુતિ કરીને પોતપોતાના ધામમાં ચાલ્યા ગયા. કૃપાળુ શ્રીરામજી પરમ પ્રસન્ન બેઠેલા નાના ભાઈ લક્ષ્મણજીને રસીલી કથાઓ કહી રહ્યા છે. ॥ ૨॥

બિરહવંત ભગવંતહિ દેખી । નારદ મન ભા સોચ બિસેષી ॥
મોર સાપ કરિ અંગીકારા । સહત રામ નાના દુખ ભારા ॥ ૩॥

ભગવાનને વિરહયુક્ત જોઈને નારદજીના મનમાં વિશેષરૂપે શોક થયો. [તેમણે વિચાર કર્યો કે] મારા જ શાપનો સ્વીકાર કરીને શ્રીરામજી અનેક પ્રકારનાં દુઃખોનો ભાર સહી રહ્યા છે (દુઃખ વેઠી રહ્યા છે). ॥ ૩॥

ઐસે પ્રભુહિ બિલોકઉઁ જાઈ । પુનિ ન બનિહિ અસ અવસરુ આઈ ॥
યહ બિચારિ નારદ કર બીના । ગએ જહાઁ પ્રભુ સુખ આસીના ॥ ૪॥

એવા (ભક્તવત્સલ) પ્રભુને જઈને જોઉં. પછી આવો અવસર આવશે નહિ. એમ વિચારીને નારદજી હાથમાં વીણા લઈને ત્યાં ગયા, જ્યાં પ્રભુ સુખપૂર્વક બેઠા હતા. ॥ ૪॥

ગાવત રામ ચરિત મૃદુ બાની । પ્રેમ સહિત બહુ ભાઁતિ બખાની ॥
કરત દંડવત લિએ ઉઠાઈ । રાખે બહુત બાર ઉર લાઈ ॥ ૫॥

તેઓ કોમળ વાણીથી પ્રેમની સાથે અનેક પ્રકારે વખાણી-વખાણીને રામચરિતનું ગાન કરતાં કરતાં આવી રહ્યા હતા. દંડવત્ કરતાં જોઈને શ્રીરામચન્દ્રજીએ નારદજીને ઉઠાવી લીધા અને બહુ જ વાર સુધી હૃદયે ચાંપી રાખ્યા. ॥ ૫॥

સ્વાગત પૂઁછિ નિકટ બૈઠારે । લછિમન સાદર ચરન પખારે ॥ ૬॥

પછી સ્વાગત (કુશળ) પૂછીને પાસે બેસાડી દીધા. લક્ષ્મણજીએ આદરની સાથે તેમના ચરણ ધોયા ॥ ૬॥

દો૦ – નાના બિધિ બિનતી કરિ પ્રભુ પ્રસન્ન જિયઁ જાનિ ।
નારદ બોલે બચન તબ જોરિ સરોરુહ પાનિ ॥ ૪૧॥

અનેક પ્રકારે વિનંતી કરીને અને પછી પ્રભુને મનમાં પ્રસન્ન જાણીને નારદજી કમળ સમાન હાથોને જોડીને વચન બોલ્યા ॥ ૪૧॥

ચૌ૦ – સુનહુ ઉદાર સહજ રઘુનાયક । સુંદર અગમ સુગમ બર દાયક ॥
દેહુ એક બર માગઉઁ સ્વામી । જદ્યપિ જાનત અંતરજામી ॥ ૧॥

હે સ્વભાવથી જ ઉદાર શ્રીરઘુનાથજી! સાંભળો! આપ સુંદર અગમ અને સુગમ વર આપનાર છો. હે સ્વામી! હું એક વર માગું છું, તે મને આપો. જોકે આપ અન્તર્યામી હોવાને લીધે સઘળું જાણો જ છો. ॥ ૧॥

જાનહુ મુનિ તુમ્હ મોર સુભાઊ । જન સન કબહુઁ કિ કરઉઁ દુરાઊ ॥
કવન બસ્તુ અસિ પ્રિય મોહિ લાગી । જો મુનિબર ન સકહુ તુમ્હ માગી ॥ ૨॥

[શ્રીરામજીએ કહ્યું –] હે મુનિ! તમે મારો સ્વભાવ જાણો જ છો! શું હું પોતાના ભક્તોથી ક્યારેય કંઈ છૂપું રાખું છું? મને એવી કઈ વસ્તુ પ્રિય લાગે છે, જેને હે મુનિશ્રેષ્ઠ! તમે માગી શકતા નથી? ॥ ૨॥

જન કહુઁ કછુ અદેય નહિં મોરેં । અસ બિસ્વાસ તજહુ જનિ ભોરેં ॥
તબ નારદ બોલે હરષાઈ । અસ બર માગઉઁ કરઉઁ ઢિઠાઈ ॥ ૩॥

ભક્તોના માટે મારી પાસે કંઈ પણ અદેય (આપી ન શકાય તેવું) નથી, એવો વિશ્વાસ ભૂલથી પણ ત્યજશો નહિ. ત્યારે નારદજી હર્ષિત થઈને બોલ્યા – હું એવો વર માગું છું - આ ધૃષ્ટતા કરું છું – ॥ ૩॥

જદ્યપિ પ્રભુ કે નામ અનેકા । શ્રુતિ કહ અધિક એક તેં એકા ॥
રામ સકલ નામન્હ તે અધિકા । હોઉ નાથ અઘ ખગ ગન બધિકા ॥ ૪॥

જોકે પ્રભુનાં અનેક નામ છે અને વેદો કહે છે કે તે સર્વે એકેએકથી ચઢિયાતાં છે. તો પણ હે નાથ! રામનામ સર્વ નામોથી અધિક હોય અને પાપરૂપી પક્ષીઓના સમૂહ માટે એ શિકારી સમાન હોય. ॥ ૪॥

દો૦ – રાકા રજની ભગતિ તવ રામ નામ સોઈ સોમ ।
અપર નામ ઉડગન બિમલ બસહુઁ ભગત ઉર બ્યોમ ॥ ૪૨ (ક) ॥

આપની ભક્તિ પૂર્ણિમાની રાત્રી છે, તેમાં 'રામ' નામ એ જ પૂર્ણ ચન્દ્રમા થઈને, અને અન્ય સર્વે નામો તારાગણ થઈને ભક્તોના હૃદયરૂપી નિર્મળ આકાશમાં નિવાસ કરો. ॥ ૪૨ (ક)॥

એવમસ્તુ મુનિ સન કહેઉ કૃપાસિંધુ રઘુનાથ ।
તબ નારદ મન હરષ અતિ પ્રભુ પદ નાયઉ માથ ॥ ૪૨ (ખ) ॥

કૃપાસાગર શ્રીરઘુનાથજીએ મુનિને 'એવમસ્તુ' (એમ જ થાઓ) કહ્યું, ત્યારે નારદજીએ મનમાં અત્યંત હર્ષિત થઈને પ્રભુના ચરણોમાં મસ્તક નમાવ્યું. ॥ ૪૨ (ખ)॥

ચૌ૦ – અતિ પ્રસન્ન રઘુનાથહિ જાની । પુનિ નારદ બોલે મૃદુ બાની ॥
રામ જબહિં પ્રેરેઉ નિજ માયા । મોહેહુ મોહિ સુનહુ રઘુરાયા ॥ ૧॥

શ્રીરઘુનાથજીને અત્યંત પ્રસન્ન જાણીને નારદજી પાછા કોમળ વાણી બોલ્યા – હે રામજી! હે રઘુનાથજી! સાંભળો, જ્યારે આપે પોતાની માયાને પ્રેરિત કરીને મને મોહિત કર્યો હતો, ॥ ૧॥

તબ બિબાહ મૈં ચાહઉઁ કીન્હા । પ્રભુ કેહિ કારન કરૈ ન દીન્હા ॥
સુનુ મુનિ તોહિ કહઉઁ સહરોસા । ભજહિં જે મોહિ તજિ સકલ ભરોસા ॥ ૨॥

ત્યારે હું વિવાહ કરવા માગતો હતો. હે પ્રભુ! આપે મને કયા કારણે વિવાહ ન કરવા દીધો? [પ્રભુ બોલ્યા –] હે મુનિ! સાંભળો, હું તમને પ્રસન્નતાપૂર્વક કહું છું કે જેઓ સમસ્ત આશા-ભરોસા છોડીને માત્ર મને જ ભજે છે, ॥ ૨॥

કરઉઁ સદા તિન્હ કૈ રખવારી । જિમિ બાલક રાખઇ મહતારી ॥
ગહ સિસુ બચ્છ અનલ અહિ ધાઈ । તહઁ રાખઇ જનની અરગાઈ ॥ ૩॥

હું સદા તેમની તેવી જ રખેવાળી કરું છું, જેમ માતા બાળકની રક્ષા કરે છે. નાનું બાળક જ્યારે દોડીને આગ અને સાપને પકડવા જાય છે તો ત્યાં માતા તેને [પોતાના હાથે] અલગ કરીને બચાવી લે છે. ॥ ૩॥

પ્રૌઢ઼ ભએઁ તેહિ સુત પર માતા। પ્રીતિ કરઇ નહિં પાછિલિ બાતા॥
મોરેં પ્રૌઢ઼ તનય સમ ગ્યાની। બાલક સુત સમ દાસ અમાની॥૪॥

સમજણા (પ્રૌઢ) થઈ ગયેલ તે પુત્રને માતા પ્રેમ તો કરે જ છે, પણ વીતેલ વાત તો રહેતી જ નથી (અર્થાત્ માતૃપરાયણ શિશુની જેમ પછી એના રક્ષણ માટે ચિંતા કરતી નથી; કેમકે તે માતાને આધારે ન રહેતાં, પોતાનું રક્ષણ સ્વયં કરવા લાગે છે). જ્ઞાની મારા પ્રૌઢ (સમજણા) પુત્રના જેવો છે અને [તમારા જેવો] પોતાના બળનો ગર્વ ન કરનાર સેવક તો મારા શિશુપુત્રના જેવો છે. ॥૪॥

જનહિ મોર બલ નિજ બલ તાહી। દુહુ કહઁ કામ ક્રોધ રિપુ આહી॥
યહ બિચારિ પંડિત મોહિ ભજહીં। પાએહુઁ ગ્યાન ભગતિ નહિં તજહીં॥૫॥

મારા સેવકને માત્ર મારું જ બળ રહે છે અને તેને (જ્ઞાનીને) પોતાનું બળ હોય છે. પરન્તુ કામ-ક્રોધરૂપી શત્રુ તો બન્નેના માટે છે. [ભક્તોના શત્રુઓને મારવાની જવાબદારી મારા પર રહે છે, કારણ કે તેઓ મારા પરાયણ થઈને મારું જ બળ માને છે; પરન્તુ પોતાના બળને માનનાર જ્ઞાનીના શત્રુઓનો નાશ કરવાની જવાબદારી મારા પર નથી] એમ વિચારીને પંડિતજનો (બુદ્ધિમાન લોકો) મને જ ભજે છે. તેઓ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થઈ ગયા પછીય ભક્તિને ત્યજતા નથી. ॥૫॥

દો૦ – કામ ક્રોધ લોભાદિ મદ પ્રબલ મોહ કૈ ધારિ।
તિન્હ મહઁ અતિ દારુન દુખદ માયારૂપી નારિ॥૪૩॥

કામ, ક્રોધ, લોભ અને મદ આદિ મોહ(અજ્ઞાન)ની પ્રબળ સેના છે. એમાં માયારૂપિણી (માયાની સાક્ષાત મૂર્તિ) સ્ત્રી તો અત્યંત દારુણ દુઃખ આપનારી છે. ॥૪૩॥

ચૌ૦ – સુનુ મુનિ કહ પુરાન શ્રુતિ સંતા। મોહ બિપિન કહુઁ નારિ બસંતા॥
જપ તપ નેમ જલાશ્રય ઝારી। હોઇ ગ્રીષમ સોષઇ સબ નારી॥૧॥

હે મુનિ! સાંભળો, પુરાણ, વેદ અને સંતો કહે છે કે મોહરૂપી વન[ને વિકસિત કરવા] માટે સ્ત્રી વસન્ત ઋતુના સમાન છે. જપ, તપ, નિયમરૂપી સમ્પૂર્ણ જળનાં સ્થાનોને સ્ત્રી ગ્રીષ્મરૂપ થઈને સર્વથા શોષી લે છે. ॥૧॥

કામ ક્રોધ મદ મત્સર ભેકા। ઇન્હહિ હરષપ્રદ બરષા એકા॥
દુર્બાસના કુમુદ સમુદાઈ। તિન્હ કહઁ સરદ સદા સુખદાઈ॥૨॥

કામ, ક્રોધ, મદ અને મત્સર (ઈર્ષા) આદિ દેડકાં છે. એમને વર્ષાઋતુ થઈને હર્ષ પ્રદાન કરનારી એક માત્ર આ જ (સ્ત્રી) છે. ખરાબ વાસનાઓ કુમુદોનો સમૂહ છે. તેમને સદૈવ સુખ આપનારી આ શરદઋતુ છે. ॥૨॥

ધર્મ સકલ સરસીરુહ બૃંદા। હોઇ હિમ તિન્હહિ દહઇ સુખ મંદા॥
પુનિ મમતા જવાસ બહુતાઈ। પલુહઇ નારિ સિસિર રિતુ પાઈ॥૩॥

સમસ્ત ધર્મ કમળોનાં ટોળાં છે. આ નીચ (વિષયજન્ય) સુખ આપનાર સ્ત્રી હિમઋતુ થઈને તેમને બાળી નાખે છે. પછી મમતારૂપી જવાસા(એક ઔષધિ)નો સમૂહ (વન) સ્ત્રીરૂપી શિશિરઋતુને પામીને લીલોછમ થઈ જાય છે. ॥ ૩॥

પાપ ઉલૂક નિકર સુખકારી। નારિ નિબિડ઼ રજની અઁધિઆરી॥
બુધિ બલ સીલ સત્ય સબ મીના। બનસી સમ ત્રિય કહહિં પ્રબીના॥ ૪॥

પાપરૂપી ઘુવડોના સમૂહ માટે આ સ્ત્રી સુખ આપનારી ઘોર અંધકારમયી રાત્રી છે. બુદ્ધિ, બળ, શીલ અને સત્ય – આ સર્વે માછલીઓ છે અને તેમને [ફસાવીને નષ્ટ કરવા] માટે સ્ત્રી વાંસળી સમાન છે – ચતુર પુરુષો આવું કહે છે. ॥ ૪॥

દો૦ – અવગુન મૂલ સૂલપ્રદ પ્રમદા સબ દુખ ખાનિ।
તાતે કીન્હ નિવારન મુનિ મૈં યહ જિયઁ જાનિ॥ ૪૪॥

યુવાન સ્ત્રી અવગુણોનું મૂળ, પીડા આપનારી અને સઘળાં દુઃખોની ખાણ છે. એટલા માટે હે મુનિ! મેં ચિત્તમાં આમ વિચારી તમને વિવાહ કરવાથી રોક્યા હતા. ॥ ૪૪॥

ચૌ૦ – સુનિ રઘુપતિ કે બચન સુહાએ। મુનિ તન પુલક નયન ભરિ આએ॥
કહહુ કવન પ્રભુ કૈ અસિ રીતી। સેવક પર મમતા અરુ પ્રીતી॥ ૧॥

શ્રીરઘુનાથજીનાં સુન્દર વચન સાંભળીને મુનિનું શરીર પુલકિત થઈ ગયું અને નેત્રો [પ્રેમાશ્રુઓનાં જળથી] ભરાઈ આવ્યાં. [તેઓ મનમાં-ને-મનમાં કહેવા લાગ્યા –] કહો તો કયા પ્રભુની આવી રીત છે કે જેને સેવક પર આટલાં મમત્વ અને પ્રેમ હોય. ॥ ૧॥

જે ન ભજહિં અસ પ્રભુ ભ્રમ ત્યાગી। ગ્યાન રંક નર મંદ અભાગી॥
પુનિ સાદર બોલે મુનિ નારદ। સુનહુ રામ બિગ્યાન બિસારદ॥ ૨॥

જે મનુષ્ય ભ્રમને ત્યજીને આવા પ્રભુને ભજતા નથી, તેઓ જ્ઞાનના કંગાળ, દુર્બુદ્ધિ અને અભાગિયા છે. પછી નારદમુનિ આદરસહિત બોલ્યા – હે વિજ્ઞાન-વિશારદ શ્રીરામજી! સાંભળો – ॥ ૨॥

સંતન્હ કે લચ્છન રઘુબીરા। કહહુ નાથ ભવ ભંજન ભીરા॥
સુનુ મુનિ સંતન્હ કે ગુન કહઊઁ। જિન્હ તે મૈં ઉન્હ કેં બસ રહઊઁ॥ ૩॥

હે રઘુવીર! હે ભવ-ભય(જન્મ-મરણના ભય)નો નાશ કરનારા મારા નાથ! હવે, કૃપા કરીને સંતોનાં લક્ષણ કહો. [શ્રીરામજીએ કહ્યું –] હે મુનિ! સાંભળો, હું સંતોના ગુણોને કહું છું, જેના કારણે હું તેમના વશમાં રહું છું. ॥ ૩॥

ષટ બિકાર જિત અનઘ અકામા। અચલ અકિંચન સુચિ સુખધામા॥
અમિત બોધ અનીહ મિતભોગી। સત્યસાર કબિ કોબિદ જોગી॥ ૪॥

તે સંત [કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ અને મત્સર - આ] છ વિકારો(દોષો)ને જીતીને પાપરહિત, કામનારહિત, નિશ્ચલ (સ્થિરબુદ્ધિ), અકિંચન, (સર્વત્યાગી) બહાર-અંદરથી પવિત્ર, સુખના ધામ, અસીમ જ્ઞાનવાન, ઈચ્છારહિત, મિતાહારી, સત્યનિષ્ઠ, કવિ, વિદ્વાન, યોગી, ॥ ૪॥

સાવધાન માનદ મદહીના । ધીર ધર્મ ગતિ પરમ પ્રબીના ॥ ૫॥

સાવધાન, બીજાઓને માન આપનાર, અભિમાનરહિત ધૈર્યવાન, ધર્મનું જ્ઞાન અને આચરણમાં અત્યંત નિપુણ, ॥ ૫॥

દો૦ – ગુનાગાર સંસાર દુખ રહિત બિગત સંદેહ ।
તજિ મમ ચરન સરોજ પ્રિય તિન્હ કહુઁ દેહ ન ગેહ ॥ ૪૫॥

ગુણોના ધામ, સંસારનાં દુ:ખોથી રહિત અને સંદેહોથી સર્વથા છૂટેલા હોય છે. મારાં ચરણકમળોને છોડીને તેમને ન તો દેહ પ્રિય હોય છે, ન ઘર. ॥ ૪૫॥

ચૌ૦ – નિજ ગુન શ્રવન સુનત સકુચાહીં । પર ગુન સુનત અધિક હરષાહીં ॥
સમ સીતલ નહિં ત્યાગહિં નીતી । સરલ સુભાઉ સબહિ સન પ્રીતી ॥ ૧॥

કાનોથી પોતાના ગુણ સાંભળવામાં સંકોચાય છે. બીજાના ગુણ સાંભળવાથી વિશેષ હર્ષ પામે છે. સમ અને શીતળ છે, ન્યાયનો ક્યારેય ત્યાગ કરતા નથી. સરળ સ્વભાવના હોય છે અને સર્વની સાથે પ્રેમ રાખે છે. ॥ ૧॥

જપ તપ બ્રત દમ સંજમ નેમા । ગુરુ ગોબિંદ બિપ્ર પદ પ્રેમા ॥
શ્રદ્ધા છમા મયત્રી દાયા । મુદિતા મમ પદ પ્રીતિ અમાયા ॥ ૨॥

તેઓ જપ, તપ, વ્રત, દમ, સંયમ અને નિયમમાં રત રહે છે ને ગુરુ ગોવિન્દ તથા બ્રાહ્મણોના ચરણોમાં પ્રેમ રાખે છે. તેમનામાં શ્રદ્ધા, ક્ષમા, મૈત્રી, દયા, મુદિતા (પ્રસન્નતા) અને મારા ચરણોમાં નિષ્કપટ પ્રેમ હોય છે. ॥ ૨॥

બિરતિ બિબેક બિનય બિગ્યાના । બોધ જથારથ બેદ પુરાના ॥
દંભ માન મદ કરહિં ન કાઊ । ભૂલિ ન દેહિં કુમારગ પાઊ ॥ ૩॥

તથા વૈરાગ્ય, વિવેક, વિનય, વિજ્ઞાન (પરમાત્માના તત્ત્વનું જ્ઞાન) અને વેદ-પુરાણનું યથાર્થ જ્ઞાન રહે છે. તેઓ દંભ, અભિમાન અને મદ ક્યારેય કરતા નથી અને ભૂલથી પણ કુમાર્ગ પર પગ મૂકતા નથી. ॥ ૩॥

ગાવહિં સુનહિં સદા મમ લીલા । હેતુ રહિત પરહિત રત સીલા ॥
મુનિ સુનુ સાધુન્હ કે ગુન જેતે । કહિ ન સકહિં સારદ શ્રુતિ તેતે ॥ ૪॥

સદા મારી લીલાઓને ગાય - સાંભળે છે અને વિના કારણેય બીજાઓના હિતમાં લાગ્યા રહેનાર હોય છે. હે મુનિ! સાંભળો! સંતોના જેટલા ગુણ છે, તેમને સરસ્વતી અને વેદો પણ કહી શકતાં નથી. ॥ ૪॥

છં૦ – કહિ સક ન સારદ સેષ નારદ સુનત પદ પંકજ ગહે ।
અસ દીનબંધુ કૃપાલ અપને ભગત ગુન નિજ મુખ કહે ॥
સિરુ નાઈ બારહિં બાર ચરનન્હિ બ્રહ્મપુર નારદ ગએ ।
તે ધન્ય તુલસીદાસ આસ બિહાઈ જે હરિ રઁગ રઁએ ॥

'શેષ અને શારદા પણ કહી શકતાં નથી' આ સાંભળતાં જ નારદજીએ શ્રીરામજીનાં ચરણકમળ પકડી લીધાં. દીનબન્ધુ કૃપાળુ પ્રભુએ આ પ્રમાણે પોતાના શ્રીમુખથી પોતાના ભક્તોના ગુણ કહ્યા. ભગવાનના ચરણોમાં વારંવાર શીશ નમાવીને નારદજી બ્રહ્મલોકમાં ચાલ્યા ગયા. તુલસીદાસજી કહે છે કે તે પુરુષો ધન્ય છે, જે સર્વ આશા છોડીને માત્ર શ્રીહરિના રંગમાં રંગાઈ ગયા છે. ॥ ૫॥

દો૦ – રાવનારિ જસુ પાવન ગાવહિં સુનહિં જે લોગ ।
રામ ભગતિ દૃઢ઼ પાવહિં બિનુ બિરાગ જપ જોગ ॥ ૪૬ (ક) ॥

જે લોકો રાવણના શત્રુ શ્રીરામચન્દ્રજીનો પવિત્ર યશ ગાશે અને સાંભળશે, તેઓ વૈરાગ્ય, જપ અને યોગ વિનાય શ્રીરામજીની દૃઢ ભક્તિ પામશે. ॥ ૪૬ (ક)॥

દીપ સિખા સમ જુબતિ તન મન જનિ હોસિ પતંગ ।
ભજહિ રામ તજિ કામ મદ કરહિ સદા સતસંગ ॥ ૪૬ (ખ) ॥

જુવાન સ્ત્રીઓનું શરીર દીપકની જ્યોત સમાન છે, હે મન! તું તેનું પતંગિયું ન બન. કામ અને મદને છોડીને શ્રીરામચન્દ્રજીનું ભજન કર અને સદા સત્સંગ કર. ॥ ૪૬ (ખ)॥

માસપારાયણ, બાવીસમો વિશ્રામ

ઇતિ શ્રીમદ્રામચરિતમાનસે સકલકલિકલુષવિધ્વંસને તૃતીયઃ સોપાનઃ સમાપ્તઃ ।

કળિયુગનાં સંપૂર્ણ પાપોનો વિધ્વંસ કરનાર શ્રીરામચરિતમાનસનો આ ત્રીજો સોપાન સમાપ્ત થયો.

(અરણ્યકાંડ સમાપ્ત)

શ્રીગણેશાય નમઃ

શ્રીજાનકીવલ્લભો વિજયતે

શ્રીરામચરિતમાનસ

ચતુર્થ સોપાન

કિષ્કિન્ધાકાંડ

શ્લોક

કુન્દેન્દીવરસુન્દરાવતિબલૌ વિજ્ઞાનધામાવુભૌ
શોભાઢ્યૌ વરધન્વિનૌ શ્રુતિનુતૌ ગોવિપ્રવૃન્દપ્રિયૌ ।
માયામાનુષરૂપિણૌ રઘુવરૌ સદ્ધર્મવર્મૌ હિતૌ
સીતાન્વેષણતત્પરૌ પથિગતૌ ભક્તિપ્રદૌ તૌ હિ નઃ ॥ ૧॥

મોગરાનાં પુષ્પ સમાન સુંદર ગૌર વર્ણ અને નીલકમળના સમાન શ્યામવર્ણ, અત્યંત બળવાન, વિજ્ઞાનના ધામ, શોભાસમ્પન્ન, શ્રેષ્ઠ ધનુર્ધર, વેદોના દ્વારા વંદિત, ગાય અને બ્રાહ્મણોના સમૂહને પ્રિય [અથવા પ્રેમી] માયાથી મનુષ્યરૂપ ધારણ કરેલા, શ્રેષ્ઠ ધર્મ માટે કવચસ્વરૂપ, સર્વના હિતકારી, શ્રીસીતાજીની શોધમાં લાગેલાં, પથિકરૂપ રઘુકુળના શ્રેષ્ઠ શ્રીરામજી અને શ્રીલક્ષ્મણજી બન્ને ભાઈ નિશ્ચયે જ અમને ભક્તિપ્રદ થાઓ. ॥ ૧॥

બ્રહ્મામ્ભોધિસમુદ્ભવં કલિમલપ્રધ્વંસનં ચાવ્યયં
શ્રીમચ્છમ્ભુમુખેન્દુસુન્દરવરે સંશોભિતં સર્વદા ।
સંસારામયભેષજં સુખકરં શ્રીજાનકીજીવનં
ધન્યાસ્તે કૃતિનઃ પિબન્તિ સતતં શ્રીરામનામામૃતમ્ ॥ ૨॥

તે સુકૃતી (પુણ્યાત્મા પુરુષ) ધન્ય છે જે વેદરૂપી સમુદ્ર[ના મંથન]થી ઉત્પન્ન થયેલ કળિયુગના મળને સર્વથા નષ્ટ કરી દેનાર, અવિનાશી, ભગવાન શ્રીશંભુના સુન્દર તેમજ શ્રેષ્ઠ મુખરૂપી ચન્દ્રમામાં સદા શોભાયમાન, જન્મ-મરણરૂપી રોગના ઔષધ, સર્વને સુખ આપનાર અને શ્રીજાનકીજીના જીવનસ્વરૂપ શ્રીરામનામરૂપી અમૃતનું નિરન્તર પાન કરતાં રહે છે. ॥ ૨॥

સો૦ – મુક્તિ જન્મ મહિ જાનિ ગ્યાન ખાનિ અઘ હાનિ કર ।
જહઁ બસ સંભુ ભવાનિ સો કાસી સેઇઅ કસ ન ॥

જ્યાં શ્રીશિવ-પાર્વતી વસે છે, તે કાશીને મુક્તિની જન્મભૂમિ, જ્ઞાનની ખાણ અને પાપોનો નાશ કરનારી જાણીને તેનું સેવન કેમ ન કરવામાં આવે?

જરત સકલ સુર બૃંદ બિષમ ગરલ જેહિં પાન કિય ।
તેહિ ન ભજસિ મન મંદ કો કૃપાલ સંકર સરિસ ॥

જે ભીષણ હળાહળ વિષથી સર્વે દેવજનો બળી રહ્યા હતા, તે જેમણે સ્વયં પાન કરી લીધું, રે મંદ મન! તું એ શંકરજીને કેમ નથી ભજતું? તેમના સમાન કૃપાળુ [બીજો] કોણ છે?

ચૌ૦ – આગેં ચલે બહુરિ રઘુરાયા । રિષ્યમૂક પર્બત નિઅરાયા ॥
તહઁ રહ સચિવ સહિત સુગ્રીવા । આવત દેખિ અતુલ બલ સીંવા ॥ ૧ ॥

શ્રીરઘુનાથજી પછી આગળ ચાલ્યા. ઋષ્યમૂક પર્વત નજીક આવી ગયો. ત્યાં (ઋષ્યમૂક પર્વત પર) મંત્રિઓ સહિત સુગ્રીવ રહેતા હતા. અતુલનીય બળની સીમા શ્રીરામચન્દ્રજી અને લક્ષ્મણજીને આવતા જોઈને – ॥ ૧ ॥

અતિ સભીત કહ સુનુ હનુમાના । પુરુષ જુગલ બલ રૂપ નિધાના ॥
ધરિ બટુ રૂપ દેખુ તૈં જાઈ । કહેસુ જાનિ જિયઁ સયન બુઝાઈ ॥ ૨ ॥

સુગ્રીવ અત્યંત ભયભીત થઈને બોલ્યા – હે હનુમાન! સાંભળો, આ બન્ને પુરુષો બળ અને રૂપના ભંડાર છે. તમે બ્રહ્મચારીનું રૂપ ધારણ કરી, જઈને જુઓ. પોતાના હૃદયમાં તેમની યથાર્થ વાત જાણીને મને ઈશારાથી સમજાવીને કહી દેજો ॥ ૨ ॥

પઠએ બાલિ હોહિં મન મૈલા । ભાગૌં તુરત તજૌં યહ સૈલા ॥
બિપ્ર રૂપ ધરિ કપિ તહઁ ગયઊ । માથ નાઈ પૂછત અસ ભયઊ ॥ ૩ ॥

જો તેઓ મનના મલિન વાલિના મોકલેલા હોય તો હું તરત જ આ પર્વતને છોડીને નાસી જઉં. [આ સાંભળીને] હનુમાનજી બ્રાહ્મણનું રૂપ ધરીને ત્યાં ગયા અને મસ્તક નમાવીને આ પ્રમાણે પૂછવા લાગ્યા – ॥ ૩ ॥

કો તુમ્હ સ્યામલ ગૌર સરીરા । છત્રી રૂપ ફિરહુ બન બીરા ॥
કઠિન ભૂમિ કોમલ પદ ગામી । કવન હેતુ બિચરહુ બન સ્વામી ॥ ૪ ॥

હે વીર! શ્યામ અને ગૌર શરીરવાળા આપ કોણ છો, જે ક્ષત્રિયના રૂપમાં વનમાં ફરી રહ્યા છો? હે સ્વામી! કઠોર ભૂમિ પર કોમળ ચરણોથી ચાલનારા આપ કયા કારણે વનમાં વિચરી રહ્યા છો? ॥ ૪ ॥

મૃદુલ મનોહર સુંદર ગાતા । સહત દુસહ બન આતપ બાતા ॥
કી તુમ્હ તીનિ દેવ મહઁ કોઊ । નર નારાયન કી તુમ્હ દોઊ ॥ ૫ ॥

મનને હરનારાં આપનાં સુન્દર કોમળ અંગો છે અને આપ વનના દુઃસહ્ય તાપ અને વાયુને સહી રહ્યા છો. શું આપ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશ – આ ત્રણ દેવતાઓમાંથી કોઈ છો, અથવા આપ બંને નર અને નારાયણ છો? ॥ ૫ ॥

દો૦ – જગ કારન તારન ભવ ભંજન ધરની ભાર ।
કી તુમ્હ અખિલ ભુવન પતિ લીન્હ મનુજ અવતાર ॥ ૧॥

અથવા આપ જગતના મૂળ કારણ, સમસ્ત લોકોના સ્વામી સ્વયં ભગવાન છો, જેમણે લોકોને ભવસાગરથી પાર ઉતારવા તથા પૃથ્વીનો ભાર નષ્ટ કરવા માટે મનુષ્યરૂપે અવતાર લીધો છે? ॥ ૧॥

ચૌ૦ – કોસલેસ દસરથ કે જાએ । હમ પિતુ બચન માનિ બન આએ ॥
નામ રામ લછિમન દોઉ ભાઈ । સંગ નારિ સુકુમારિ સુહાઈ ॥ ૧॥

[શ્રીરામચન્દ્રજીએ કહ્યું –] અમે કૌશલરાજ દશરથજીના પુત્રો છીએ અને પિતાનું વચન માનીને વનમાં આવ્યા છીએ. અમારાં રામ-લક્ષ્મણ નામ છે, અમે બન્ને ભાઈઓ છીએ. અમારી સાથે સુંદર સુકુમારી સ્ત્રી હતી. ॥ ૧॥

ઈહાઁ હરી નિસિચર બૈદેહી । બિપ્ર ફિરહિં હમ ખોજત તેહી ॥
આપન ચરિત કહા હમ ગાઈ । કહહુ બિપ્ર નિજ કથા બુઝાઈ ॥ ૨॥

અહીં (વનમાં) રાક્ષસે [મારાં પત્ની] જાનકીને હરી લીધી. હે બ્રાહ્મણ, અમે તેને જ શોધતાં ફરીએ છીએ. અમે તો અમારું પોતાનું ચરિત્ર કહી સંભળાવ્યું. હવે, હે બ્રાહ્મણ! પોતાની કથા સમજાવીને કહો. ॥ ૨॥

પ્રભુ પહિચાનિ પરેઉ ગહિ ચરના । સો સુખ ઉમા જાઈ નહિં બરના ॥
પુલકિત તન મુખ આવ ન બચના । દેખત રુચિર બેષ કૈ રચના ॥ ૩॥

પ્રભુને ઓળખીને હનુમાનજી તેમના ચરણ પકડીને પૃથ્વી પર ઢળી પડ્યા. (તેમણે સાષ્ટાંગ દંડવત્-પ્રણામ કર્યા) [શિવજી કહે છે –] હે પાર્વતી! તે સુખનું વર્ણન કરી શકાતું નથી. શરીર પુલકિત છે, મુખમાંથી વચન નીકળતાં નથી. તેઓ પ્રભુના સુન્દર વેષની રચના [શોભા] જોઈ રહ્યા છે. ॥ ૩॥

પુનિ ધીરજુ ધરિ અસ્તુતિ કીન્હી । હરષ હૃદયઁ નિજ નાથહિ ચીન્હી ॥
મોર ન્યાઉ મૈં પૂછા સાઈં । તુમ્હ પૂછહુ કસ નર કી નાઈં ॥ ૪॥

પછી ધીરજ ધરીને સ્તુતિ કરી. પોતાના નાથને ઓળખી લેવાથી હૃદયમાં હર્ષ થઈ રહ્યો છે. [પછી હનુમાનજીએ કહ્યું –] હે સ્વામી! મેં જે પૂછ્યું તે મારું પૂછવું તો ન્યાય હતો, [વર્ષો પછી આપને જોયા, તે પણ તપસ્વીના વેષમાં અને મારી વાનરી-બુદ્ધિ, આથી હું તો આપને ઓળખી ન શક્યો અને પોતાની પરિસ્થિતિ પ્રમાણે મેં આપને પૂછ્યું] પરન્તુ આપ મનુષ્યની જેમ કેમ પૂછી રહ્યા છો? ॥ ૪॥

તવ માયા બસ ફિરઉઁ ભુલાના । તાતે મૈં નહિ પ્રભુ પહિચાના ॥

હું તો આપની માયાને વશ ભૂલ્યો ભટકું છું, આથી જ મેં પોતાના સ્વામી(આપ)ને ઓળખ્યા નહિ. ॥ ૫॥

દો૦ – એકુ મૈં મંદ મોહબસ કુટિલ હૃદય અગ્યાન।
પુનિ પ્રભુ મોહિ બિસારેઉ દીનબંધુ ભગવાન ॥ ૨॥

એક તો હું આમેય મન્દ છું, બીજું મોહના વશમાં છું, ત્રીજું હૃદયનો કુટિલ અને અજ્ઞાની છું. તોય હે દીનબન્ધુ ભગવાન! પ્રભુએ (આપે) પણ મને વિસારી દીધો! ॥ ૨॥

ચૌ૦ – જદપિ નાથ બહુ અવગુન મોરેં। સેવક પ્રભુહિ પરૈ જનિ ભોરેં॥
નાથ જીવ તવ માયાઁ મોહા। સો નિસ્તરઈ તુમ્હારેહિં છોહા ॥ ૧॥

હે નાથ! જોકે મારામાં ઘણા જ અવગુણો છે, તથાપિ સેવક સ્વામીની વિસ્મૃતિમાં પડે નહિ. એટલે કે આપની વિસ્મૃતિનો વિષય હું ન બનું અર્થાત્ આપ મને ન ભૂલી જાઓ. હે નાથ! જીવ આપની માયાથી મોહિત છે; તે આપની જ કૃપાથી પાર ઊતરી શકે છે. ॥ ૧॥

તા પર મૈં રઘુબીર દોહાઈ। જાનઉઁ નહિં કછુ ભજન ઉપાઈ॥
સેવક સુત પતિ માતુ ભરોસેં। રહઈ અસોચ બનઈ પ્રભુ પોસેં॥ ૨॥

તેમ છતાંય હે રઘુવીર! હું આપના શપથ લઈને કહું છું કે હું ભજન-સાધન કંઈ જાણતો નથી. સેવક સ્વામીના અને પુત્ર માતાના ભરોસે નિશ્ચિન્ત રહે છે. પ્રભુએ સેવકનું પાલન-પોષણ કરવું જ પડે છે. ॥ ૨॥

અસ કહિ પરેઉ ચરન અકુલાઈ। નિજ તનુ પ્રગટિ પ્રીતિ ઉર છાઈ॥
તબ રઘુપતિ ઉઠાઈ ઉર લાવા। નિજ લોચન જલ સીંચિ જુડ઼ાવા॥ ૩॥

એમ કહીને હનુમાનજી અકળાઈને પ્રભુના ચરણોમાં ઢળી પડ્યા, તેમણે પોતાનું અસલી શરીર પ્રગટ કરી દીધું. તેમના હૃદયમાં પ્રેમ છવાઈ ગયો. ત્યારે શ્રીરઘુનાથજીએ તેમને ઉઠાવીને હૃદય સાથે ચાંપી દીધા અને પોતાનાં નેત્રોના જળથી સીંચીને શીતળ કર્યા. ॥ ૩॥

સુનુ કપિ જિયઁ માનસિ જનિ ઊના। તૈં મમ પ્રિય લછિમન તે દૂના॥
સમદરસી મોહિ કહ સબ કોઊ। સેવક પ્રિય અનન્ય ગતિ સોઊ॥ ૪॥

[પછી કહ્યું –] હે કપિ! સાંભળો, મનમાં ગ્લાનિ કરશો નહિ (મન નાનું ન કરતા). તમે મને લક્ષ્મણથી પણ બમણા પ્રિય છો. સર્વ કોઈ મને સમદર્શી કહે છે (મારા માટે ન કોઈ પ્રિય છે ન અપ્રિય) પરન્તુ મને સેવક ઘણો પ્રિય છે, કારણ કે તે અનન્યગતિ હોય છે (મને છોડીને તેને કોઈ બીજો આશ્રય હોતો નથી). ॥ ૪॥

દો૦ – સો અનન્ય જાકેં અસિ મતિ ન ટરઈ હનુમંત।
મૈં સેવક સચરાચર રૂપ સ્વામિ ભગવંત॥ ૩॥

અને હે હનુમાન! અનન્ય તે જ છે કે જેની આવી બુદ્ધિ ક્યારેય ટળતી નથી કે હું સેવક છું અને આ ચરાચર (જડ-ચેતન) જગત મારા સ્વામી ભગવાનનું રૂપ છે. ॥ ૩॥

ચૌ○ – દેખિ પવનસુત પતિ અનુકૂલા । હૃદયઁ હરષ બીતી સબ સૂલા ॥
નાથ સૈલ પર કપિપતિ રહઈ । સો સુગ્રીવ દાસ તવ અહઈ ॥ ૧॥

સ્વામીને અનુકૂળ (પ્રસન્ન) જોઈને પવનકુમાર હનુમાનજીના હૃદયમાં હર્ષ છવાઈ ગયો અને તેમનાં સઘળાં દુઃખો જતાં રહ્યાં. [તેમણે કહ્યું –] હે નાથ! આ પર્વત પર વાનરરાજ સુગ્રીવ રહે છે, તે આપનો દાસ છે. ॥ ૧॥

તેહિ સન નાથ મયત્રી કીજે । દીન જાનિ તેહિ અભય કરીજે ॥
સો સીતા કર ખોજ કરાઇહિ । જહઁ તહઁ મરકટ કોટિ પઠાઇહિ ॥ ૨॥

હે નાથ! તેની સાથે મિત્રતા કરો અને તેને દીન જાણીને નિર્ભય કરી દો. તે સીતાજીની શોધ કરાવશે અને ચારેકોર કરોડો વાનરોને મોકલશે. ॥ ૨॥

એહિ બિધિ સકલ કથા સમુઝાઈ । લિએ દુઔ જન પીઠિ ચઢ઼ાઈ ॥
જબ સુગ્રીવઁ રામ કહુઁ દેખા । અતિસય જન્મ ધન્ય કરિ લેખા ॥ ૩॥

આ પ્રમાણે સઘળી વાતો સમજાવીને હનુમાનજીએ (શ્રીરામ-લક્ષ્મણ) બન્ને જણને પીઠ પર ચઢાવી લીધા. જ્યારે સુગ્રીવે શ્રીરામચન્દ્રજીને જોયા તો પોતાના જન્મને અત્યન્ત ધન્ય સમજ્યા. ॥ ૩॥

સાદર મિલેઉ નાઇ પદ માથા । ભેંટેઉ અનુજ સહિત રઘુનાથા ॥
કપિ કર મન બિચાર એહિ રીતી । કરિહહિં બિધિ મો સન એ પ્રીતી ॥ ૪॥

સુગ્રીવ ચરણોમાં મસ્તક નમાવીને આદરસહિત મળ્યા. શ્રીરઘુનાથજી પણ નાનાભાઈ સહિત તેમને ગળે લગાવીને ભેટ્યા. સુગ્રીવ મનમાં આ પ્રકારે વિચારી રહ્યા છે કે હે વિધાતા! શું તેઓ મારાથી પ્રીતિ કરશે? ॥ ૪॥

દો○ – તબ હનુમંત ઉભય દિસિ કી સબ કથા સુનાઇ ।
પાવક સાખી દેઇ કરિ જોરી પ્રીતિ દૃઢ઼ાઇ ॥ ૪॥

ત્યારે હનુમાનજીએ બન્ને બાજુની સઘળી કથા સંભળાવીને અગ્નિની સાક્ષી આપીને પરસ્પર દૃઢ કરીને પ્રીતિ જોડી દીધી (અર્થાત્ અગ્નિની સાક્ષી આપીને પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક તેમની મૈત્રી કરાવી દીધી). ॥ ૪॥

ચૌ○ – કીન્હિ પ્રીતિ કછુ બીચ ન રાખા । લછિમન રામ ચરિત સબ ભાષા ॥
કહ સુગ્રીવ નયન ભરિ બારી । મિલિહિ નાથ મિથિલેસકુમારી ॥ ૧॥

બન્નેએ [હૃદયથી] પ્રીતિ રાખી, કંઈ પણ અન્તર રાખ્યું નહિ. ત્યારે લક્ષ્મણજીએ શ્રીરામચન્દ્રજીનો સઘળો ઇતિહાસ કહ્યો. સુગ્રીવે નેત્રોમાં જળ ભરીને કહ્યું – હે નાથ! મિથિલેશકુમારી જાનકીજી મળી જશે. ॥ ૧॥

મંત્રિન્હ સહિત ઇહાઁ એક બારા । બૈઠ રહેઉઁ મૈં કરત બિચારા ॥
ગગન પંથ દેખી મૈં જાતા । પરબસ પરી બહુત બિલપાતા ॥ ૨॥

હું એકવાર અહીં મંત્રીઓની સાથે બેસીને કંઈ વિચાર કરી રહ્યો હતો. ત્યારે મેં પરાયા(શત્રુ)ના વશમાં પડેલાં ઘણો જ વિલાપ કરતાં સીતાજીને આકાશમાર્ગથી જતાં જોયાં હતાં. ॥ ૨॥

રામ રામ હા રામ પુકારી । હમહિ દેખિ દીન્હેઉ પટ ડારી ॥
માગા રામ તુરત તેહિં દીન્હા । પટ ઉર લાઈ સોચ અતિ કીન્હા ॥ ૩॥

અમને જોઈને તેમણે 'રામ! રામ! હા રામ! પોકાર કરીને વસ્ત્ર પાડી નાખ્યું હતું. શ્રીરામજીએ તેને માગ્યું, ત્યારે સુગ્રીવે તરત જ આપી દીધું. વસ્ત્રને હૃદયે લગાવીને શ્રીરામચન્દ્રજીએ ઘણો જ શોક કર્યો. ॥ ૩॥

કહ સુગ્રીવ સુનહુ રઘુબીરા । તજહુ સોચ મન આનહુ ધીરા ॥
સબ પ્રકાર કરિહઉઁ સેવકાઈ । જેહિ બિધિ મિલિહિ જાનકી આઈ ॥ ૪॥

સુગ્રીવે કહ્યું – હે રઘુવીર! સાંભળો, શોક છોડી દો અને મનમાં ધીરજ રાખો. હું સર્વ પ્રકારથી આપની સેવા કરીશ, અને એવા ઉપાય કરીશ કે જાનકીજી આવીને આપને મળે. ॥ ૪॥

દો૦ – સખા બચન સુનિ હરષે કૃપાસિંધુ બલસીંવ ।
કારન કવન બસહુ બન મોહિ કહહુ સુગ્રીવ ॥ ૫॥

કૃપાના સમુદ્ર અને બળની સીમા શ્રીરામજી સખા સુગ્રીવનાં વચન સાંભળીને હર્ષિત થયા. [અને બોલ્યા –] હે સુગ્રીવ! મને બતાવો, તમે વનમાં કયા કારણે રહો છો? ॥ ૫॥

ચૌ૦ – નાથ બાલિ અરુ મૈં દ્વૌ ભાઈ । પ્રીતિ રહી કછુ બરનિ ન જાઈ ॥
મયસુત માયાવી તેહિ નાઉઁ । આવા સો પ્રભુ હમરેં ગાઉઁ ॥ ૧॥

[સુગ્રીવે કહ્યું –] હે નાથ! વાલિ અને હું બે ભાઈઓ છીએ. અમારા બન્નેમાં એવી પ્રીતિ હતી કે જેનું વર્ણન કરી શકાતું નથી. હે પ્રભો! મયદાનવનો એક પુત્ર હતો, તેનું નામ માયાવી હતું. એક વાર તે અમારા ગામમાં આવ્યો. ॥ ૧॥

અર્ધ રાતિ પુર દ્વાર પુકારા । બાલી રિપુ બલ સહૈ ન પારા ॥
ધાવા બાલિ દેખિ સો ભાગા । મૈં પુનિ ગયઉઁ બંધુ સઁગ લાગા ॥ ૨॥

તેણે અડધી રાત્રે નગરના દરવાજા પર આવીને પોકાર કર્યો. વાલિ શત્રુના પડકારને સહન કરી શક્યો નહિ. તે દોડ્યો, તેને જોઈને માયાવી નાઠો. હું પણ ભાઈની સંગાથે થઈ ગયો. ॥ ૨॥

ગિરિબર ગુહાઁ પૈઠ સો જાઈ । તબ બાલીં મોહિ કહા બુઝાઈ ॥
પરિખેસુ મોહિ એક પખવારા । નહિં આવૌં તબ જાનેસુ મારા ॥ ૩॥

તે માયાવી એક પર્વતની ગુફામાં પેસી ગયો. ત્યારે વાલિએ મને સમજાવીને કહ્યું – તમે એક પખવાડિયા સુધી મારી વાટ જોજો. જો હું એટલા દિવસોમાં ન આવું તો જાણી લેજો કે હું માર્યો ગયો. ॥ ૩॥

માસ દિવસ તહઁ રહેઉઁ ખરારી । નિસરી રુધિર ધાર તહઁ ભારી ॥
બાલિ હતેસિ મોહિ મારિહિ આઈ । સિલા દેઇ તહઁ ચલેઉઁ પરાઈ ॥ ૪॥

હે ખરારિ! હું ત્યાં એક મહિના સુધી રહ્યો. ત્યાં (તે ગુફામાંથી) લોહીની મોટી ભારે ધારા નીકળી ત્યારે [હું સમજ્યો કે] તેણે વાલિને મારી નાખ્યો, હવે આવીને મને મારશે. એટલે હું ત્યાં (ગુફાના દ્વાર પર) એક શિલા લગાવીને નાસી આવ્યો. ॥ ૪॥

મંત્રિન્હ પુર દેખા બિનુ સાઈં। દીન્હેઉ મોહિ રાજ બરિઆઈં॥
બાલી તાહિ મારિ ગૃહ આવા। દેખિ મોહિ જિયઁ ભેદ બઢ़ાવા॥૫॥

મંત્રીઓએ નગરને સ્વામી વિનાનું જોયું, તો મને જબરજસ્તીથી રાજ્ય આપી દીધું. વાલિ તેને મારીને ઘરે આવી પહોંચ્યો. મને [રાજસિંહાસન પર] જોઈને તેના મનમાં શંકા થઈ. તે સમજ્યો કે આ રાજ્યના લોભથી જ ગુફાના દ્વાર પર શિલા મૂકીને આવ્યો હતો, જેથી હું બહાર ન નીકળી શકું અને પોતે જ અહીં આવીને રાજા બની બેઠો. ॥૫॥

રિપુ સમ મોહિ મારેસિ અતિ ભારી। હરિ લીન્હેસિ સર્બસુ અરુ નારી॥
તાકેં ભય રઘુબીર કૃપાલા। સકલ ભુવન મૈં ફિરેઉઁ બિહાલા॥૬॥

તેણે મને શત્રુ સમાન જાણી ઘણો માર્યો અને મારું સર્વસ્વ તથા મારી સ્ત્રીને પણ પડાવી લીધી. હે કૃપાળુ રઘુવીર! હું તેના ભયથી સમસ્ત લોકોમાં બેહાલ થઈને ફરતો રહ્યો. ॥૬॥

ઈહાઁ સાપ બસ આવત નાહીં। તદપિ સભીત રહઉઁ મન માહીં॥
સુનિ સેવક દુખ દીનદયાલા। ફરકિ ઉઠીં દ્વૈ ભુજા બિસાલા॥૭॥

તે શાપના કારણે અહીં આવતો નથી, તો પણ હું મનમાં ભયભીત રહું છું. સેવકનું દુઃખ સાંભળીને દીનો પર દયા કરનારા શ્રીરઘુનાથજીની બન્ને વિશાળ ભુજાઓ ફરકી ઊઠી ॥૭॥

દો૦ – સુનુ સુગ્રીવ મારિહઉઁ બાલિહિ એકહિં બાન।
બ્રહ્મ રુદ્ર સરનાગત ગએઁ ન ઉબરિહિં પ્રાન॥૬॥

[તેમણે કહ્યું –] હે સુગ્રીવ! સાંભળો, હું એક જ બાણથી વાલિને મારી નાખીશ. બ્રહ્મા અને રુદ્રની શરણમાં જવા છતાંય તેના પ્રાણ બચશે નહિ. ॥૬॥

ચૌ૦ – જે ન મિત્ર દુખ હોહિં દુખારી। તિન્હહિ બિલોકત પાતક ભારી॥
નિજ દુખ ગિરિ સમ રજ કરિ જાના। મિત્રક દુખ રજ મેરુ સમાના॥૧॥

જે લોકો મિત્રના દુઃખે દુખી થતા નથી, તેમને જોવાથી જ મોટું પાપ લાગે છે. પોતાના પર્વત સમાન દુઃખને ધૂળની સમાન અને મિત્રના ધૂળ સમાન દુઃખને મેરુની સમાન જાણે; ॥૧॥

જિન્હ કેં અસિ મતિ સહજ ન આઈ। તે સઠ કત હઠિ કરત મિતાઈ॥
કુપથ નિવારિ સુપંથ ચલાવા। ગુન પ્રગટૈ અવગુનન્હિ દુરાવા॥૨॥

જેમને સ્વભાવથી જ આવી બુદ્ધિ પ્રાપ્ત નથી, તે મૂર્ખ લોકો હઠ કરીને કેમ કોઈની સાથે મિત્રતા કરે છે? મિત્રનો ધર્મ છે કે મિત્રને કુમાર્ગે જતાં રોકી સારા માર્ગ પર ચલાવે. તેના ગુણોને પ્રગટ કરે અને અવગુણોને છુપાવે. ॥૨॥

દેત લેત મન સંક ન ધરઈ। બલ અનુમાન સદા હિત કરઈ॥
બિપતિ કાલ કર સતગુન નેહા। શ્રુતિ કહ સંત મિત્ર ગુન એહા॥૩॥

લેવડદેવડમાં મનમાં શંકા ન રાખે. પોતાના બળ પ્રમાણે સદા હિત જ કરતો રહે. વિપત્તિના સમયમાં તો સદા સોગણો સ્નેહ કરે. વેદ કહે છે કે સંત(શ્રેષ્ઠ) મિત્રના ગુણો (લક્ષણો) આ છે; ॥૩॥

આગેં કહ મૃદુ બચન બનાઈ। પાછેં અનહિત મન કુટિલાઈ॥
જાકર ચિત અહિ ગતિ સમ ભાઈ। અસ કુમિત્ર પરિહરેહિં ભલાઈ॥૪॥

જે સામે તો બનાવી-બનાવીને કોમળ વચન કહે છે અને પીઠ પાછળ બુરાઈ કરે છે તથા મનમાં કપટ રાખે છે – હે ભાઈ! [આ રીતે] જેનું મન સાપની ચાલ સમાન વાંકું છે, એવા કુમિત્રને તો ત્યાગવામાં જ ભલાઈ છે. ॥૪॥

સેવક સઠ નૃપ કૃપન કુનારી। કપટી મિત્ર સૂલ સમ ચારી॥
સખા સોચ ત્યાગહુ બલ મોરેં। સબ બિધિ ઘટબ કાજ મૈં તોરેં॥૫॥

મૂર્ખ સેવક, કંજૂસ રાજા, કુલટા સ્ત્રી અને કપટી મિત્ર - એ ચારે શૂળની જેમ (પીડા આપનાર) છે. હે સખા! મારા બળ પર હવે તમે ચિંતા છોડી દો. હું સર્વ પ્રકારે તમારા કામમાં આવીશ (તમારી સહાય કરીશ). ॥૫॥

કહ સુગ્રીવ સુનહુ રઘુબીરા। બાલિ મહાબલ અતિ રનધીરા॥
દુંદુભિ અસ્થિ તાલ દેખરાએ। બિનુ પ્રયાસ રઘુનાથ ઢહાએ॥૬॥

સુગ્રીવે કહ્યું – હે રઘુવીર! સાંભળો, વાલિ મહા બળવાન અને અત્યંત રણધીર છે. પછી સુગ્રીવે શ્રીરામજીને દુન્દુભિ રાક્ષસનાં હાડકાં અને તાડનાં વૃક્ષ બતાવ્યાં. શ્રીરઘુનાથજીએ તેમને વિના કોઈ પરિશ્રમે (સહેલાઈથી) જમીનદોસ્ત કરી દીધાં. ॥૬॥

દેખિ અમિત બલ બાઢ़ી પ્રીતી। બાલિ બધબ ઇન્હ ભઇ પરતીતી॥
બાર બાર નાવઇ પદ સીસા। પ્રભુહિ જાનિ મન હરષ કપીસા॥૭॥

શ્રીરામજીનું અપરિમિત બળ જોઈને સુગ્રીવની પ્રીતિ વધી ગઈ અને તેમને વિશ્વાસ થઈ ગયો કે તેઓ વાલિનો વધ અવશ્ય કરશે. તેઓ વારંવાર પ્રભુના ચરણોમાં શીશ નમાવવા લાગ્યા. પ્રભુને ઓળખીને સુગ્રીવ મનમાં હર્ષિત થઈ રહ્યા હતા. ॥૭॥

ઉપજા ગ્યાન બચન તબ બોલા। નાથ કૃપાઁ મન ભયઉ અલોલા॥
સુખ સંપતિ પરિવાર બડ़ાઈ। સબ પરિહરિ કરિહઉँ સેવકાઈ॥૮॥

જ્યારે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું ત્યારે તેઓ આ વચન બોલ્યા કે હે નાથ! આપની કૃપાથી હવે મારું મન સ્થિર થઈ ગયું. સુખ, સમ્પત્તિ, પરિવાર અને મોટાઈ સર્વેનો ત્યાગ કરીને હું આપની સેવા જ કરીશ. ॥૮॥

એ સબ રામ ભગતિ કે બાધક। કહહિં સંત તવ પદ અવરાધક॥
સત્રુ મિત્ર સુખ દુખ જગ માહીં। માયાકૃત પરમારથ નાહીં॥૯॥

કારણકે આપના ચરણોની આરાધના કરનાર સંતો કહે છે કે આ સર્વ (સુખ-સમ્પત્તિ આદિ) રામભક્તિના વિરોધી છે. જગતમાં જેટલા પણ શત્રુ-મિત્ર અને સુખ-દુઃખ [આદિ દ્વન્દ્વ] છે, સર્વે-સર્વ માયારચિત છે, પરમાર્થતઃ (વાસ્તવમાં) નથી. ॥૯॥

બાલિ પરમ હિત જાસુ પ્રસાદા। મિલેહુ રામ તુમ્હ સમન બિષાદા॥
સપનેં જેહિ સન હોઇ લરાઈ। જાગેં સમુઝત મન સકુચાઈ॥૧૦॥

હે શ્રીરામજી! વાલિ તો મારો પરમ હિતકારી છે, જેની કૃપાથી શોકનો નાશ કરનાર આપ મને મળ્યા અને જેની સાથે હવે સ્વપ્નમાંય લડાઈ થાય તો જાગી ગયા પછી તેને સમજીને મનમાં સંકોચ થશે [કે સ્વપ્નમાં પણ હું તેની સાથે શા માટે લડ્યો]. ॥૧૦॥

અબ પ્રભુ કૃપા કરહુ એહિ ભાઁતી। સબ તજિ ભજનુ કરૌં દિન રાતી॥
સુનિ બિરાગ સંજુત કપિ બાની। બોલે બિહઁસિ રામુ ધનુપાની॥૧૧॥

હે પ્રભો! હવે તો એ રીતે કૃપા કરો કે સર્વ છોડીને દિન-રાત હું આપનું ભજન જ કરું. સુગ્રીવની વૈરાગ્યયુક્ત વાણી સાંભળીને (તેના ક્ષણિક વૈરાગ્યને જોઈને) હાથમાં ધનુષ ધારણ કરનાર શ્રીરામજી મલકાઈને બોલ્યા – ॥૧૧॥

જો કછુ કહેહુ સત્ય સબ સોઈ। સખા બચન મમ મૃષા ન હોઈ॥
નટ મરકટ ઇવ સબહિ નચાવત। રામુ ખગેસ બેદ અસ ગાવત॥૧૨॥

તમે જે કંઈ કહ્યું છે, તે સઘળું સત્ય છે, પરન્તુ હે સખા! મારું વચન મિથ્યા થતું નથી (અર્થાત્ વાલિ માર્યો જશે અને તમને રાજ્ય મળશે). [કાકભુશુંડિજી કહે છે કે –] હે પક્ષીઓના રાજા ગરુડ! નટના માંકડાની જેમ શ્રીરામજી બધાને નચાવે છે, વેદ આવું કહે છે. ॥૧૨॥

લૈ સુગ્રીવ સંગ રઘુનાથા। ચલે ચાપ સાયક ગહિ હાથા॥
તબ રઘુપતિ સુગ્રીવ પઠાવા। ગર્જેસિ જાઇ નિકટ બલ પાવા॥૧૩॥

તત્પશ્ચાત્ સુગ્રીવને સાથે લઈને અને હાથમાં ધનુષ-બાણ ધારણ કરીને શ્રીરઘુનાથજી ચાલ્યા. પછી શ્રીરઘુનાથજીએ સુગ્રીવને વાલિની પાસે મોકલ્યો. તે શ્રીરામજીનું બળ પામીને વાલિની નિકટ જઈને ગરજ્યો. ॥૧૩॥

સુનત બાલિ ક્રોધાતુર ધાવા। ગહિ કર ચરન નારિ સમુઝાવા॥
સુનુ પતિ જિન્હહિ મિલેઉ સુગ્રીવા। તે દ્વૌ બંધુ તેજ બલ સીંવા॥૧૪॥

વાલિ સાંભળતાં જ ક્રોધે ભરાઈને વેગથી દોડ્યો. તેની સ્ત્રી તારાએ ચરણ પકડીને તેને સમજાવ્યો કે હે નાથ! સાંભળો, સુગ્રીવ જેમની સાથે મળ્યા છે તે બન્ને ભાઈઓ તેજ અને બળની સીમા છે. ॥૧૪॥

કોસલેસ સુત લછિમન રામા। કાલહુ જીતિ સકહિં સંગ્રામા॥૧૫॥

તેઓ કૌશલાધીશ દશરથજીના પુત્રો રામ અને લક્ષ્મણ છે, જે સંગ્રામમાં કાળને પણ જીતી શકે છે. ॥૧૫॥

દો૦ – કહ બાલી સુનુ ભીરુ પ્રિય સમદરસી રઘુનાથ।
જૌં કદાચિ મોહિ મારહિં તૌ પુનિ હોઉઁ સનાથ॥૭॥

વાલિએ કહ્યું – હે ભીરુ! (બીકણ) પ્રિયે! સાંભળો, શ્રીરઘુનાથજી સમદર્શી છે. જો કદાચિત તેઓ મને મારશે તોય હું સનાથ થઈ જઈશ (પરમપદ પામી જઈશ). ॥૭॥

ચૌ૦ – અસ કહિ ચલા મહા અભિમાની । તૃન સમાન સુગ્રીવહિ જાની ॥
ભિરે ઉભૌ બાલી અતિ તર્જા । મુઠિકા મારિ મહાધુનિ ગર્જા ॥ ૧॥

આમ કહીને તે મહા અભિમાની વાલિ સુગ્રીવને તણખલાની સમાન જાણીને ચાલ્યો. બન્ને ભિડાઈ ગયા. વાલિએ સુગ્રીવને બહુ જ ધમકાવ્યો અને મુક્કો મારીને બહુ જ જોરથી ગરજ્યો. ॥ ૧॥

તબ સુગ્રીવ બિકલ હોઈ ભાગા । મુષ્ટિ પ્રહાર બજ્ર સમ લાગા ॥
મૈં જો કહા રઘુબીર કૃપાલા । બંધુ ન હોઈ મોર યહ કાલા ॥ ૨॥

ત્યારે સુગ્રીવ વ્યાકુળ થઈને નાઠો. મુક્કાની ચોટ તેને વજ્રના સમાન લાગી. [સુગ્રીવે આવીને કહ્યું] હે કૃપાળુ રઘુવીર! મેં આપને પહેલાં જ કહ્યું હતું કે વાલિ મારો ભાઈ નહિ પણ કાળ છે. ॥ ૨॥

એકરૂપ તુમ્હ ભ્રાતા દોઊ । તેહિ ભ્રમ તેં નહિં મારેઉઁ સોઊ ॥
કર પરસા સુગ્રીવ સરીરા । તનુ ભા કુલિસ ગઈ સબ પીરા ॥ ૩॥

[શ્રીરામજીએ કહ્યું –] તમારું બન્ને ભાઈઓનું એકસરખું જ રૂપ છે. આ ભ્રમથી મેં તેને માર્યો નથી. પછી શ્રીરામજીએ સુગ્રીવના શરીરને હાથથી સ્પર્શ કર્યો, જેથી તેનું શરીર વજ્રના સમાન થઈ ગયું અને બધી પીડા ટળી ગઈ. ॥ ૩॥

મેલી કંઠ સુમન કૈ માલા । પઠવા પુનિ બલ દેઇ બિસાલા ॥
પુનિ નાના બિધિ ભઈ લરાઈ । બિટપ ઓટ દેખહિં રઘુરાઈ ॥ ૪॥

પછી શ્રીરામજીએ સુગ્રીવના ગળામાં ફૂલોની માળા પહેરાવી અને પછી તેને ઘણું ભારે બળ આપીને મોકલ્યો. બન્ને વચ્ચે ફરીથી અનેક પ્રકારે યુદ્ધ થયું. શ્રીરઘુનાથજી વૃક્ષની આડમાંથી જોઈ રહ્યા હતા. ॥ ૪॥

દો૦ – બહુ છલ બલ સુગ્રીવ કર હિયઁ હારા ભય માનિ ।
મારા બાલિ રામ તબ હૃદય માઝ સર તાનિ ॥ ૮॥

સુગ્રીવે ઘણાં જ છળ-બળ કર્યાં, પણ [અન્તમાં] ભય જાણીને હૈયાથી હારી ગયો. ત્યારે શ્રીરામજીએ તાણીને વાલિના હૃદયમાં બાણ માર્યું. ॥ ૮॥

ચૌ૦ – પરા બિકલ મહિ સર કે લાગેં । પુનિ ઉઠિ બૈઠ દેખિ પ્રભુ આગેં ॥
સ્યામ ગાત સિર જટા બનાએઁ । અરુન નયન સર ચાપ ચઢ़ાએઁ ॥ ૧॥

બાણ વાગતાં જ વાલિ વ્યાકુળ થઈને પૃથ્વી પર પડી ગયો. પરન્તુ પ્રભુ શ્રીરામચન્દ્રજીને આગળ આવેલ જોઈને તે પાછો ઊઠીને બેઠો. ભગવાનનું શ્યામ શરીર છે, સિર પર જટા બનાવી છે, લાલ નેત્રો છે, બાણ લીધું છે અને ધનુષ ચઢાવ્યું છે. ॥ ૧॥

પુનિ પુનિ ચિતઈ ચરન ચિત દીન્હા । સુફલ જન્મ માના પ્રભુ ચીન્હા ॥
હૃદયઁ પ્રીતિ મુખ બચન કઠોરા । બોલા ચિતઈ રામ કી ઓરા ॥ ૨॥

વાલિએ વારંવાર ભગવાનની સામે જોઈને ચિત્તને તેમના ચરણોમાં લગાવી દીધું. પ્રભુને ઓળખીને તેણે પોતાનો જન્મ સફળ માન્યો. તેના હૃદયમાં પ્રીતિ હતી, પરન્તુ મુખમાં કઠોર વચન હતાં. તે શ્રીરામજીની સામે જોઈને બોલ્યો – ॥ ૨॥

ધર્મ હેતુ અવતરેહુ ગોસાઈં। મારેહુ મોહિ બ્યાધ કી નાઈં ॥
મૈં બૈરી સુગ્રીવ પિઆરા। અવગુન કવન નાથ મોહિ મારા ॥ ૩॥

હે ગોસાઈં! આપે ધર્મની રક્ષા માટે અવતાર લીધો છે અને મને શિકારીની જેમ (છુપાઈને) માર્યો? હું વેરી અને સુગ્રીવ પ્રિય! હે નાથ! કયા દોષે આપે મને માર્યો? ॥ ૩॥

અનુજ બધૂ ભગિની સુત નારી। સુનુ સઠ કન્યા સમ એ ચારી ॥
ઈન્હહિ કુદૃષ્ટિ બિલોકઇ જોઈ। તાહિ બધેં કછુ પાપ ન હોઈ ॥ ૪॥

[શ્રીરામજીએ કહ્યું –] હે મૂર્ખ! સાંભળ, નાના ભાઈની સ્ત્રી, બહેન, પુત્રની સ્ત્રી અને કન્યા - એ ચારેય સમાન છે. એમને જો કોઈ કુદૃષ્ટિથી જુએ, તો તેને મારવામાં કોઈ પણ પાપ લાગતું નથી. ॥ ૪॥

મૂઢ઼ તોહિ અતિસય અભિમાના। નારિ સિખાવન કરસિ ન કાના ॥
મમ ભુજ બલ આશ્રિત તેહિ જાની। મારા ચહસિ અધમ અભિમાની ॥ ૫॥

હે મૂઢ! તને અત્યંત અભિમાન છે. તેં પોતાની સ્ત્રીની શિખામણ પણ કાને ધરી નહિ. સુગ્રીવને મારી ભુજાઓના બળનો આશ્રિત જાણીને પણ અરે અધમ અભિમાની! તેને મારવાની ઈચ્છા તેં કરી? ॥ ૫॥

દો૦ – સુનહુ રામ સ્વામી સન ચલ ન ચાતુરી મોરિ।
પ્રભુ અજહૂઁ મૈં પાપી અંતકાલ ગતિ તોરિ ॥ ૯॥

[વાલિએ કહ્યું –] હે શ્રીરામજી! સાંભળો, સ્વામી (આપની) સામે મારી ચતુરાઈ ચાલી શકતી નથી. હે પ્રભો! અંતકાળે આપની ગતિ (શરણ) પામીને હું હજુ પણ શું પાપી જ રહ્યો? ॥ ૯॥

ચૌ૦ – સુનત રામ અતિ કોમલ બાની। બાલિ સીસ પરસેઉ નિજ પાની ॥
અચલ કરૌં તનુ રાખહુ પ્રાના। બાલિ કહા સુનુ કૃપાનિધાના ॥ ૧॥

વાલિની અત્યંત કોમળ વાણી સાંભળીને શ્રીરામજીએ તેના સિરને પોતાના હાથથી સ્પર્શ કર્યો [અને કહ્યું –] હું તમારા શરીરને અચલ કરી દઉં, તમે પ્રાણોને રાખો. વાલિએ કહ્યું – હે કૃપાનિધાન! સાંભળો – ॥ ૧॥

જન્મ જન્મ મુનિ જતનુ કરાહીં। અંત રામ કહિ આવત નાહીં ॥
જાસુ નામ બલ સંકર કાસી। દેત સબહિ સમ ગતિ અબિનાસી ॥ ૨॥

મુનિજનો જન્મ-જન્મમાં અનેક પ્રકારનાં સાધન કરતાં રહે છે. છતાંય અંતકાળે તેઓ 'રામ' નથી કહી શકતા. (એમના મુખમાંથી રામનામ નીકળતું નથી). જેમના નામના બળે શંકરજી કાશીમાં સર્વને સમાનરૂપથી અવિનાશિની ગતિ (મુક્તિ) આપે છે. ॥ ૨॥

મમ લોચન ગોચર સોઇ આવા। બહુરિ કિ પ્રભુ અસ બનિહિ બનાવા ॥ ૩॥

તે શ્રીરામજી સ્વયં મારાં નેત્રોની સામે આવી ગયા છે. હે પ્રભો! આવો સંયોગ શું ફરી ક્યારેય બની શકશે? ॥ ૩॥

છં૦ – સો નયન ગોચર જાસુ ગુન નિત નેતિ કહિ શ્રુતિ ગાવહીં।
જિતિ પવન મન ગો નિરસ કરિ મુનિ ધ્યાન કબહુઁક પાવહીં॥
મોહિ જાનિ અતિ અભિમાન બસ પ્રભુ કહેઉ રાખુ સરીરહી।
અસ કવન સઠ હઠિ કાટિ સુરતરુ બારિ કરિહિ બબૂરહી॥૧॥

શ્રુતિઓ 'નેતિ-નેતિ' કહીને નિરન્તર જેમનું ગુણગાન કરતી રહે છે, તથા પ્રાણ અને મનને જીતીને તેમજ ઇન્દ્રિયોને [વિષયોના રસથી સર્વથા] નીરસ બનાવીને મુનિજનો ધ્યાનમાં જેમની ક્યારેક ક્વચિત્ જ ઝલક પામે છે, તે જ પ્રભુ (આપ) સાક્ષાત મારી સામે પ્રગટ છો. આપે મને અત્યંત અભિમાનવશ જાણીને આમ કહ્યું કે તમે શરીર રાખી લો. પરન્તુ એવો મૂર્ખ કોણ હશે જે હઠપૂર્વક કલ્પવૃક્ષને કાપીને તેનાથી બાવળની વાડ વાવશે (અર્થાત્ પૂર્ણકામ બનાવી દેનાર આપને છોડીને આપની પાસે આ નશ્વર શરીરનું રક્ષણ માગશે)? ॥૧॥

અબ નાથ કરિ કરુના બિલોકહુ દેહુ જો બર માગઊઁ।
જેહિં જોનિ જન્મૌં કર્મ બસ તહઁ રામ પદ અનુરાગઊઁ॥
યહ તનય મમ સમ બિનય બલ કલ્યાનપ્રદ પ્રભુ લીજિએ।
ગહિ બાઁહ સુર નર નાહ આપન દાસ અંગદ કીજિએ॥૨॥

હે નાથ! હવે, મારા પર દયાદૃષ્ટિ કરો અને હું જે વર માગું છું તેને આપો. હું કર્મવશાત્ જે યોનિમાં જન્મ લઉં, ત્યાં શ્રીરામજી(આપ)ના ચરણોમાં પ્રેમ કરું! હે કલ્યાણપ્રદ પ્રભો! આ મારો પુત્ર અંગદ વિનય અને બળમાં મારા જ સમાન છે, તેનો સ્વીકાર કરો. અને હે દેવતા અને મનુષ્યોના નાથ! બાંય પકડીને એને પોતાનો દાસ બનાવો. ॥૨॥

દો૦ – રામ ચરન દૃઢ઼ પ્રીતિ કરિ બાલિ કીન્હ તનુ ત્યાગ।
સુમન માલ જિમિ કંઠ તે ગિરત ન જાનઇ નાગ॥૧૦॥

શ્રીરામજીના ચરણોમાં દૃઢ પ્રીતિ કરીને વાલિએ શરીરને એવી રીતે જ (સહેલાઈથી) ત્યાગી દીધું, જેમ હાથી પોતાના ગળામાંથી ફૂલોની માળાનું પડવું ન જાણે. ॥૧૦॥

ચૌ૦ – રામ બાલિ નિજ ધામ પઠાવા। નગર લોગ સબ બ્યાકુલ ધાવા॥
નાના બિધિ બિલાપ કર તારા। છૂટે કેસ ન દેહ સઁભારા॥૧॥

શ્રીરામચન્દ્રજીએ વાલિને પોતાના પરમ ધામમાં મોકલી દીધો. નગરના સર્વે લોકો વ્યાકુળ થઈને દોડ્યા. વાલિની સ્ત્રી તારા અનેક પ્રકારે વિલાપ કરવા લાગી. તેના વાળ વિખરાયેલા છે અને દેહનું ભાન નથી. ॥૧॥

તારા બિકલ દેખિ રઘુરાયા। દીન્હ ગ્યાન હરિ લીન્હી માયા॥
છિતિ જલ પાવક ગગન સમીરા। પંચ રચિત અતિ અધમ સરીરા॥૨॥

તારાને વ્યાકુળ જોઈને શ્રીરઘુનાથજીએ તેને જ્ઞાન આપ્યું અને તેની માયા (અજ્ઞાન) હરી લીધી. [તેમણે કહ્યું –] પૃથ્વી, જળ, અગ્નિ, આકાશ અને વાયુ – આ પાંચ તત્ત્વોથી આ અત્યંત અધમ શરીર રચવામાં આવ્યું છે. ॥૨॥

પ્રગટ સો તનુ તવ આગેં સોવા । જીવ નિત્ય કેહિ લગિ તુમ્હ રોવા ॥
ઉપજા ગ્યાન ચરન તબ લાગી । લીન્હેસિ પરમ ભગતિ બર માગી ॥ ૩॥

તે શરીર તો પ્રત્યક્ષ તમારી સામે સૂતેલું છે, અને જીવ નિત્ય છે. પછી તું શા માટે રડી રહી છો? જ્યારે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થઈ ગયું, ત્યારે તે ભગવાનના ચરણે પડી અને તેણે પરમ ભક્તિનો વર માગી લીધો. ॥ ૩॥

ઉમા દારુ જોષિત કી નાઈં । સબહિ નચાવત રામુ ગોસાઈં ॥
તબ સુગ્રીવહિ આયસુ દીન્હા । મૃતક કર્મ બિધિવત સબ કીન્હા ॥ ૪॥

[શિવજી કહે છે –] હે ઉમા! સ્વામી શ્રીરામજી બધાંને કઠપૂતળીની પેઠે નચાવે છે. ત્યાર પછી શ્રીરામજીએ સુગ્રીવને આજ્ઞા આપી અને સુગ્રીવે વિધિપૂર્વક વાલિનું સર્વ મૃતક-કર્મ કર્યું. ॥ ૪॥

રામ કહા અનુજહિ સમુઝાઈ । રાજ દેહુ સુગ્રીવહિ જાઈ ।
રઘુપતિ ચરન નાઇ કરિ માથા । ચલે સકલ પ્રેરિત રઘુનાથા ॥ ૫॥

પછી શ્રીરામચન્દ્રજીએ નાના ભાઈ લક્ષ્મણને સમજાવીને કહ્યું કે તમે જઈને સુગ્રીવને રાજ્ય આપી દો. શ્રીરઘુનાથજીને સૌએ પ્રણામ કર્યા અને એમની પ્રેરણાથી ચાલી નીકળ્યા. ॥ ૫॥

દો૦ – લછિમન તુરત બોલાએ પુરજન બિપ્ર સમાજ ।
રાજુ દીન્હ સુગ્રીવ કહઁ અંગદ કહઁ જુબરાજ ॥ ૧૧॥

લક્ષ્મણજીએ તરત જ સર્વે નગરવાસીઓને અને બ્રાહ્મણોના સમાજને બોલાવી લીધો [તેમની સામે] અને સુગ્રીવને રાજ્ય અને અંગદને યુવરાજપદ આપ્યું. ॥ ૧૧॥

ચૌ૦ – ઉમા રામ સમ હિત જગ માહીં । ગુરુ પિતુ માતુ બંધુ પ્રભુ નાહીં ॥
સુર નર મુનિ સબ કૈ યહ રીતી । સ્વારથ લાગિ કરહિં સબ પ્રીતી ॥ ૧॥

હે પાર્વતી! જગતમાં શ્રીરામજીના સમાન હિત કરનાર ગુરુ પિતા, માતા, બન્ધુ અને સ્વામી કોઈ નથી. દેવતા, મનુષ્ય અને મુનિ સર્વની આ રીત છે કે સ્વાર્થના માટે જ સૌ પ્રીતિ કરે છે. ॥ ૧॥

બાલિ ત્રાસ બ્યાકુલ દિન રાતી । તન બહુ બ્રન ચિંતાઁ જર છાતી ॥
સોઇ સુગ્રીવ કીન્હ કપિરાઊ । અતિ કૃપાલ રઘુબીર સુભાઊ ॥ ૨॥

જે સુગ્રીવ દિન-રાત વાલિના ભયથી વ્યાકુળ રહેતો હતો, જેના શરીરમાં ઘણા જ ઘા થયા હતા અને જેની છાતી ચિન્તાના કારણે બળી રહી હતી, તે સુગ્રીવને તેમણે વાનરોનો રાજા બનાવી દીધો. શ્રીરામચન્દ્રજીનો સ્વભાવ જ અત્યંત કૃપાળુ છે. ॥ ૨॥

જાનતહૂઁ અસ પ્રભુ પરિહરહીં । કાહે ન બિપતિ જાલ નર પરહીં ॥
પુનિ સુગ્રીવહિ લીન્હ બોલાઈ । બહુ પ્રકાર નૃપનીતિ સિખાઈ ॥ ૩॥

જે લોકો જાણવા છતાંય આવા પ્રભુને ત્યાગી દે છે તેઓ કેમ વિપત્તિની જાળમાં ન ફસાય? પછી શ્રીરામજીએ સુગ્રીવને બોલાવી લીધા અને અનેક પ્રકારે તેમને રાજનીતિની શિખામણો આપી. ॥ ૩॥

કહ પ્રભુ સુનુ સુગ્રીવ હરીસા। પુર ન જાઉઁ દસ ચારિ બરીસા॥
ગત ગ્રીષમ બરષા રિતુ આઈ। રહિહઉઁ નિકટ સૈલ પર છાઈ॥૪॥

પછી પ્રભુએ કહ્યું – હે વાનરપતિ સુગ્રીવ! સાંભળો, હું ચૌદ વર્ષ સુધી ગામમાં જઈશ નહિ. ગ્રીષ્મઋતુ વીતી ને વર્ષાઋતુ આવી ગઈ છે. આથી હું અહીં પાસે જ પર્વત પર જઈને રહીશ. ॥૪॥

અંગદ સહિત કરહુ તુમ્હ રાજૂ। સંતત હૃદયઁ ધરેહુ મમ કાજૂ॥
જબ સુગ્રીવ ભવન ફિરિ આએ। રામુ પ્રબરષન ગિરિ પર છાએ॥૫॥

તમે અંગદસહિત રાજ્ય કરો. મારા કાર્યનું હૃદયમાં સદા ધ્યાન રાખજો. ત્યાર પછી જ્યારે સુગ્રીવજી ઘરે પાછા આવ્યા, ત્યારે શ્રીરામજી પ્રવર્ષણ પર્વત પર જઈને રહ્યા. ॥૫॥

દો૦ – પ્રથમહિં દેવન્હ ગિરિ ગુહા રાખેઉ રુચિર બનાઈ।
રામ કૃપાનિધિ કછુ દિન બાસ કરહિંગે આઈ॥૧૨॥

દેવતાઓએ પહેલાથી જ તે પર્વતની એક ગુફાને સુન્દર બનાવી (સજાવી) રાખી હતી. તેમણે વિચારી રાખ્યું હતું કે કૃપાની ખાણ શ્રીરામજી અહીં આવીને કેટલાક દિવસ નિવાસ કરશે. ॥૧૨॥

ચૌ૦ – સુંદર બન કુસુમિત અતિ સોભા। ગુંજત મધુપ નિકર મધુ લોભા॥
કંદ મૂલ ફલ પત્ર સુહાએ। ભએ બહુત જબ તે પ્રભુ આએ॥૧॥

સુન્દર વન ફૂલોથી અત્યંત સુશોભિત છે. મધના લોભથી ભમરાના સમૂહ ગુંજાર કરી રહ્યા છે. જ્યારથી પ્રભુ આવ્યા, ત્યારથી વનમાં સુન્દર કન્દ, મૂળ, ફળ અને પર્ણોનો બહુ જ વધારો થઈ ગયો. ॥૧॥

દેખિ મનોહર સૈલ અનૂપા। રહે તહઁ અનુજ સહિત સુરભૂપા॥
મધુકર ખગ મૃગ તનુ ધરિ દેવા। કરહિં સિદ્ધ મુનિ પ્રભુ કૈ સેવા॥૨॥

મનોહર અને અનુપમ પર્વતને જોઈને દેવતાઓના સમ્રાટ શ્રીરામજી નાના ભાઈ સહિત ત્યાં રહી ગયા. દેવતા, સિદ્ધો અને મુનિઓ ભમરા, પક્ષીઓ અને પશુઓનાં શરીર ધારણ કરીને પ્રભુની સેવા કરવા લાગ્યા. ॥૨॥

મંગલરૂપ ભયઉ બન તબ તે। કીન્હ નિવાસ રમાપતિ જબ તે॥
ફટિક સિલા અતિ સુભ્ર સુહાઈ। સુખ આસીન તહાઁ દ્વૌ ભાઈ॥૩॥

જ્યારથી રમાપતિ શ્રીરામજીએ ત્યાં નિવાસ કર્યો, ત્યારથી વન મંગળસ્વરૂપ થઈ ગયું. સુન્દર સ્ફટિક મણિની એક અત્યંત ઉજ્જવળ શિલા છે, તે પર બન્ને ભાઈઓ સુખપૂર્વક વિરાજમાન છે. ॥૩॥

કહત અનુજ સન કથા અનેકા। ભગતિ બિરતિ નૃપનીતિ બિબેકા॥
બરષા કાલ મેઘ નભ છાએ। ગરજત લાગત પરમ સુહાએ॥૪॥

શ્રીરામજી નાના ભાઈ લક્ષ્મણજીને ભક્તિ, વૈરાગ્ય, રાજનીતિ અને જ્ઞાનની અનેક કથાઓ કહે છે. વર્ષાકાળમાં આકાશમાં છવાયેલાં ગરજતાં વાદળાં ઘણાં જ સોહામણાં લાગે છે. ॥૪॥

દો૦ – લછિમન દેખુ મોર ગન નાચત બારિદ પેખિ।
ગૃહી બિરતિ રત હરષ જસ બિષ્નુભગત કહુઁ દેખિ ॥ ૧૩॥

[શ્રીરામજી કહેવા લાગ્યા –] હે લક્ષ્મણ! જુઓ, મોરોનું ટોળું વાદળાંને જોઈને નાચી રહ્યું છે, જેમ વૈરાગ્યમાં અનુરક્ત ગૃહસ્થ કોઈક વિષ્ણુભક્તને જોઈને હરખાઈ જાય છે. ॥ ૧૩॥

ચૌ૦ – ઘન ઘમંડ નભ ગરજત ઘોરા। પ્રિયા હીન ડરપત મન મોરા॥
દામિનિ દમક રહ ન ઘન માહીં। ખલ કૈ પ્રીતિ જથા થિર નાહીં॥ ૧॥

આકાશમાં વાદળાં ઘેરાઈ-ઘેરાઈને ઘોર ગર્જના કરી રહ્યાં છે, પ્રિયા(સીતાજી)ના વિના મારું મન ડરી રહ્યું છે. વીજળીનો ચમકારો વાદળોમાં થોભતો નથી, જેમ દુષ્ટની પ્રીતિ સ્થિર રહેતી નથી. ॥ ૧॥

બરષહિં જલદ ભૂમિ નિઅરાએઁ। જથા નવહિં બુધ બિદ્યા પાએઁ॥
બૂંદ અઘાત સહહિં ગિરિ કૈસેં। ખલ કે બચન સંત સહ જૈસેં॥ ૨॥

વાદળો પૃથ્વીની સમીપ આવીને (નીચે ઊતરીને) વરસી રહ્યાં છે, જેમ વિદ્યા પામીને વિદ્વાન નમ્ર થઈ જાય છે. બિન્દુઓની થપાટ પર્વત એવી રીતે સહે છે, જેમ દુષ્ટોનાં વચનો સંતો સહે છે. ॥ ૨॥

છુદ્ર નદીં ભરિ ચલીં તોરાઈ। જસ થોરેહુઁ ધન ખલ ઇતરાઈ॥
ભૂમિ પરત ભા ઢાબર પાની। જનુ જીવહિ માયા લપટાની॥ ૩॥

નાની નદીઓ ઉભરાઈને [કિનારાને] તોડતી ચાલી, જેમ થોડા ધનથી પણ દુષ્ટો ક્તરાઈ જાય છે (ઘમંડથી મર્યાદાનો ત્યાગ કરી દે છે). પૃથ્વી પર પડતાં જ પાણી ગંદું થઈ ગયું છે, જેમ શુદ્ધ જીવને માયા વીંટળાઈ ગઈ હોય. ॥ ૩॥

સમિટિ સમિટિ જલ ભરહિં તલાવા। જિમિ સદગુન સજ્જન પહિં આવા॥
સરિતા જલ જલનિધિ મહુઁ જાઈ। હોઈ અચલ જિમિ જિવ હરિ પાઈ॥ ૪॥

જળ એકત્ર થઈ-થઈને તળાવોમાં ભરાઈ રહ્યું છે, જેમ સદ્ગુણ [એક-એક કરીને] સજ્જનની પાસે ચાલ્યા આવે છે. નદીનું જળ સમુદ્રમાં જઈને તેવું જ સ્થિર થઈ જાય છે, જેમ જીવ શ્રીહરિને પામીને અચલ (આવાગમનથી મુક્ત) થઈ જાય છે. ॥ ૪॥

દો૦ – હરિત ભૂમિ તૃન સંકુલ સમુઝિ પરહિં નહિં પંથ।
જિમિ પાખંડ બાદ તેં ગુપ્ત હોહિં સદગ્રંથ॥ ૧૪॥

પૃથ્વી ઘાસથી પરિપૂર્ણ થઈને લીલીછમ થઈ ગઈ છે, જેથી રસ્તા સમજી શકાતા નથી. જેમ પાખંડ-મતના પ્રચારથી સદ્ગ્રન્થ ગુપ્ત (લુપ્ત) થઈ જાય છે. ॥ ૧૪॥

ચૌ૦ – દાદુર ધુનિ ચહુ દિસા સુહાઈ। બેદ પઢ઼હિં જનુ બટુ સમુદાઈ॥
નવ પલ્લવ ભએ બિટપ અનેકા। સાધક મન જસ મિલેં બિબેકા॥ ૧॥

ચારે દિશાઓમાં દેડકાંનો ધ્વનિ એવો સોહામણો લાગે છે, જાણે કે વિદ્યાર્થીઓનો સમુદાય વેદ ભણી રહ્યો હોય. અનેક વૃક્ષોમાં નવાં પાંદડાં આવી ગયાં છે, જેથી તેઓ એવાં હર્યાં-ભર્યાં અને સુશોભિત થઈ ગયાં છે જેમ સાધકનું મન વિવેક (જ્ઞાન) પામી જવાથી થઈ જાય છે. ॥ ૧॥

અર્ક જવાસ પાત બિનુ ભયઊ। જસ સુરાજ ખલ ઉદ્યમ ગયઊ॥
ખોજત કતહુઁ મિલઇ નહિં ધૂરી। કરઇ ક્રોધ જિમિ ધરમહિ દૂરી॥ ૨॥

આકડો અને જવાસા પાંદડાં વગરનાં થઈ ગયા (તેમનાં પાન ખરી પડ્યાં) જેમ શ્રેષ્ઠ રાજ્યમાં દુષ્ટોનો ઉદ્યમ જતો રહે (તેમનું કંઈ પણ ચાલે નહિ). ધૂળ ક્યાંય શોધવા છતાંય મળતી નથી, જેમ ક્રોધ ધર્મને દૂર કરી દે છે (અર્થાત્ ક્રોધનો આવેશ થવાથી ધર્મનું જ્ઞાન રહેતું નથી). ॥ ૨॥

સસિ સંપન્ન સોહ મહિ કૈસી। ઉપકારી કૈ સંપતિ જૈસી॥
નિસિ તમ ઘન ખદ્યોત બિરાજા। જનુ દંભિન્હ કર મિલા સમાજા॥ ૩॥

અન્નથી યુક્ત (ફૂલ્યાફાલ્યા પાકથી લીલીછમ) પૃથ્વી એવી શોભિત થઈ રહી છે કે જેમ ઉપકારી પુરુષની સમ્પત્તિ. રાતના ગાઢ અંધકારમાં આગિયા શોભા પામી રહ્યા છે, જાણે દંભીઓનો સમાજ ઊમટી પડ્યો હોય. ॥ ૩॥

મહાબૃષ્ટિ ચલિ ફૂટિ કિઆરીં। જિમિ સુતંત્ર ભએઁ બિગરહિં નારીં॥
કૃષી નિરાવહિં ચતુર કિસાના। જિમિ બુધ તજહિં મોહ મદ માના॥ ૪॥

ભારે વરસાદ(મહાવૃષ્ટિ)થી ખેતરોના ક્યારા તૂટી ગયા છે, જેમ સ્વતન્ત્ર થવાથી સ્ત્રીઓ બગડી જાય છે. ચતુર ખેડૂત ખેતરોને નીંદાવી રહ્યા છે (તેમાંથી ઘાસ આદિકને બહાર કાઢીને ફેંકી રહ્યા છે), જેમ વિદ્વાન લોકો મોહ, મદ અને માનનો ત્યાગ કરી દે છે. ॥ ૪॥

દેખિઅત ચક્રબાક ખગ નાહીં। કલિહિ પાઇ જિમિ ધર્મ પરાહીં॥
ઊષર બરષઇ તૃન નહિં જામા। જિમિ હરિજન હિયઁ ઉપજ ન કામા॥ ૫॥

ચક્રવાક પક્ષીઓ નથી દેખાઈ રહ્યાં જેમ કળિયુગ પામીને ધર્મ પલાયન થઈ જાય છે. ખારા-પાટમાં વર્ષા થાય છે, પરન્તુ ત્યાં ઘાસ સુદ્ધા ઊગતું નથી, જેમ હરિભક્તના હૃદયમાં કામ ઉત્પન્ન થતો નથી. ॥ ૫॥

બિબિધ જંતુ સંકુલ મહિ ભ્રાજા। પ્રજા બાઢ઼ જિમિ પાઇ સુરાજા॥
જહઁ તહઁ રહે પથિક થકિ નાના। જિમિ ઇંદ્રિય ગન ઉપજેં ગ્યાના॥ ૬॥

પૃથ્વી અનેક પ્રકારના જીવોથી ભરેલી એવી રીતે શોભાયમાન છે, જેમ સુરાજ્ય પ્રાપ્ત કરીને પ્રજાની વૃદ્ધિ થાય છે. યત્રતત્ર અનેક પથિકો થાકી જઈને રોકાયા છે, જેમ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થવાથી ઇન્દ્રિયો [શિથિલ થઈને વિષયો તરફ જવાનું છોડી દે છે]. ॥ ૬॥

દો૦ – કબહુઁ પ્રબલ બહ મારુત જહઁ તહઁ મેઘ બિલાહિં।
જિમિ કપૂત કે ઉપજેં કુલ સદ્ધર્મ નસાહિં॥ ૧૫ (ક)॥

ક્યારેક-ક્યારેક વાયુ ઘણા જોરથી ચાલવા લાગે છે, જેનાથી વાદળાં જ્યાં-ત્યાં ગાયબ થઈ જાય છે. જેમ કુપુત્રના ઉત્પન્ન થવાથી કુળના ઉત્તમ ધર્મ (શ્રેષ્ઠ આચરણ) નષ્ટ થઈ જાય છે. ॥ ૧૫ (ક)॥

કબહુઁ દિવસ મહઁ નિબિડ઼ તમ કબહુઁક પ્રગટ પતંગ ।
બિનસઇ ઉપજઇ ગ્યાન જિમિ પાઇ કુસંગ સુસંગ ॥ ૧૫ (ખ) ॥

ક્યારેક [વાદળાંના કારણે] દિવસે ઘોર અન્ધકાર છવાઈ જાય છે અને ક્યારેક સૂર્ય પ્રગટ થઈ જાય છે. જેમ કુસંગ પામીને જ્ઞાન નષ્ટ થઈ જાય છે અને સુસંગ પામીને જ્ઞાન ઉત્પન્ન થઈ જાય છે. ॥ ૧૫ (ખ)॥

ચૌ૦ – બરષા બિગત સરદ રિતુ આઈ । લછિમન દેખહુ પરમ સુહાઈ ॥
ફૂલેં કાસ સકલ મહિ છાઈ । જનુ બરષાઁ કૃત પ્રગટ બુઢ઼ાઈ ॥ ૧॥

હે લક્ષ્મણ! જુઓ, વર્ષા વીતી ગઈ અને પરમ સુન્દર શરદઋતુ આવી ગઈ. ફાલેલા દર્ભથી સમસ્ત પૃથ્વી છવાઈ ગઈ છે, જાણે વર્ષાઋતુએ [કાસરૂપી સફેદ વાળોના રૂપમાં] પોતાની વૃદ્ધાવસ્થા પ્રગટ કરી (કાસ એક પ્રકારની ઘાસ) છે. ॥ ૧॥

ઉદિત અગસ્તિ પંથ જલ સોષા । જિમિ લોભહિ સોષઇ સંતોષા ॥
સરિતા સર નિર્મલ જલ સોહા । સંત હૃદય જસ ગત મદ મોહા ॥ ૨॥

અગસ્ત્યના તારાએ ઉદિત થઈને માર્ગના જળને શોષી લીધું, જેમ સન્તોષ લોભને શોષી લે છે. નદીઓ અને તળાવોનું નિર્મળ જળ એવી શોભા પામી રહ્યાં છે, જેમ મદ અને મોહથી રહિત સંતોનું હૃદય! ॥ ૨॥

રસ રસ સૂખ સરિત સર પાની । મમતા ત્યાગ કરહિં જિમિ ગ્યાની ॥
જાનિ સરદ રિતુ ખંજન આએ । પાઇ સમય જિમિ સુકૃત સુહાએ ॥ ૩॥

નદી અને તળાવોનું જળ ધીરે ધીરે સુકાઈ રહ્યું છે, જેમ જ્ઞાની (વિવેકી) પુરુષો મમતાનો ત્યાગ કરે છે. શરદઋતુ જાણીને ખંજન પક્ષી આવી ગયાં; જેમ સમય આવ્યે સુન્દર સુકૃત આવી જાય છે (પુણ્ય પ્રગટ થઈ જાય છે). ॥ ૩॥

પંક ન રેનુ સોહ અસિ ધરની । નીતિ નિપુન નૃપ કૈ જસિ કરની ॥
જલ સંકોચ બિકલ ભઇઁ મીના । અબુધ કુટુંબી જિમિ ધનહીના ॥ ૪॥

ન કાદવ છે ન ધૂળ; આથી ધરતી [નિર્મળ થઈને] એવી શોભા આપી રહી છે જેમ નીતિનિપુણ રાજાની કરણી. જળ ઓછું થવાથી માછલીઓ વ્યાકુળ થઈ રહી છે, જેમ મૂર્ખ (વિવેકશૂન્ય) કુટુમ્બી (ગૃહસ્થ) ધન વિના વ્યાકુળ થાય છે. ॥ ૪॥

બિનુ ઘન નિર્મલ સોહ અકાસા । હરિજન ઇવ પરિહરિ સબ આસા ॥
કહુઁ કહુઁ બૃષ્ટિ સારદી થોરી । કોઉ એક પાવ ભગતિ જિમિ મોરી ॥ ૫॥

વિના વાદળોનું નિર્મળ આકાશ એવું શોભિત થઈ રહ્યું છે, જેમ ભગવદ્ભક્ત બધી આશાઓને છોડીને સુશોભિત થાય છે. ક્યાંક-ક્યાંક (વિરલ સ્થાનોમાં) શરદઋતુની થોડી-થોડી વર્ષા થઈ રહી છે; જેમ કોઈ વિરલા જ મારી ભક્તિ પામે છે. ॥ ૫॥

દો૦ – ચલે હરષિ તજિ નગર નૃપ તાપસ બનિક ભિખારિ।
જિમિ હરિભગતિ પાઈ શ્રમ તજહિં આશ્રમી ચારિ ॥ ૧૬॥

[શરદઋતુ આવતાં] રાજા, તપસ્વી, વેપારી અને ભિખારી [ક્રમશઃ વિજય, તપ, વેપાર અને ભિક્ષા માટે] હર્ષિત થઈને નગર છોડીને ચાલ્યા; જેમ શ્રીહરિની ભક્તિ પામીને ચારે આશ્રમવાળા [અનેક પ્રકારનાં સાધનરૂપી] શ્રમોનો ત્યાગ કરી દે છે. ॥ ૧૬॥

ચૌ૦ – સુખી મીન જે નીર અગાધા। જિમિ હરિ સરન ન એકઉ બાધા॥
ફૂલેં કમલ સોહ સર કૈસા। નિર્ગુન બ્રહ્મ સગુન ભએँ જૈસા॥ ૧॥

જે માછલીઓ અગાધ જળમાં છે, તેઓ સુખી છે; જેમ શ્રીહરિના શરણમાં ચાલ્યા જવાથી એક પણ વિઘ્ન રહેતું નથી. કમળોના ફૂલવાથી તળાવ એવી શોભા આપી રહ્યું છે, જેમ નિર્ગુણ બ્રહ્મ સગુણ થવાથી શોભિત થાય છે. ॥ ૧॥

ગુંજત મધુકર મુખર અનૂપા। સુંદર ખગ રવ નાના રૂપા॥
ચક્રબાક મન દુખ નિસિ પેખી। જિમિ દુર્જન પર સંપતિ દેખી॥ ૨॥

ભમરા અનુપમ શબ્દ કરતાં ગુંજી રહ્યા છે તથા પક્ષીઓના જુદા-જુદા પ્રકારના સુન્દર શબ્દો થઈ રહ્યા છે. રાત્રી જોઈને ચક્રવાકના મનમાં એવું દુઃખ થઈ રહ્યું છે જેમ બીજાની સમ્પત્તિ જોઈને દુષ્ટને (દુઃખ) થાય છે. ॥ ૨॥

ચાતક રટત તૃષા અતિ ઓહી। જિમિ સુખ લહઈ ન સંકરદ્રોહી॥
સરદાતપ નિસિ સસિ અપહરઈ। સંત દરસ જિમિ પાતક ટરઈ॥ ૩॥

બપૈયા રટ લગાવી રહ્યા છે, તેમને મોટી તરસ છે, જેમ શ્રીશંકરજીનો દ્રોહી સુખ પામતો નથી (સુખના માટે ઝંખતો રહે છે). શરદઋતુના તાપને રાત્રીના સમયે ચન્દ્રમા હરી લે છે, જેમ સંતોનાં દર્શનથી પાપ દૂર થઈ જાય છે. ॥ ૩॥

દેખિ ઇંદુ ચકોર સમુદાઈ। ચિતવહિં જિમિ હરિજન હરિ પાઈ॥
મસક દંસ બીતે હિમ ત્રાસા। જિમિ દ્વિજ દ્રોહ કિએँ કુલ નાસા॥ ૪॥

ચકોરોનો સમુદાય ચન્દ્રમાને જોઈને એ રીતે એકીટસે જોઈ રહે છે, જેમ ભગવદ્ભક્ત ભગવાનને પામીને તેમનાં [નિર્નિમેષ નેત્રોથી] દર્શન કરે છે. મચ્છર અને ડાંસ ઠંડીના ડરથી એ પ્રકારે નષ્ટ થઈ ગયા છે, જેમ બ્રાહ્મણોની સાથે વેર કરવાથી કુળનો નાશ થઈ જાય છે. ॥ ૪॥

દો૦ – ભૂમિ જીવ સંકુલ રહે ગએ સરદ રિતુ પાઈ।
સદગુર મિલેં જાહિં જિમિ સંસય ભ્રમ સમુદાઈ॥ ૧૭॥

[વર્ષાઋતુના કારણે] પૃથ્વી પર જે જીવ-જન્તુઓ ભરાઈ ગયાં હતાં, તે શરદઋતુને પામીને એવાં જ નષ્ટ થઈ ગયા જેમ સદ્ગુરુ મળી જવાથી સન્દેહ અને ભ્રમનો સમૂહ નષ્ટ થઈ જાય છે. ॥ ૧૭॥

ચૌ૦ – બરષા ગત નિર્મલ રિતુ આઈ। સુધિ ન તાત સીતા કૈ પાઈ॥
એક બાર કૈસેહુઁ સુધિ જાનૌં। કાલહુ જીતિ નિમિષ મહુઁ આનૌં॥ ૧॥

વર્ષા વીતી ગઈ, નિર્મળ શરદઋતુ આવી ગઈ. પરન્તુ હે તાત! સીતાના કોઈ ખબર મળ્યા નથી. એક વાર કેમ કરીને પણ પત્તો મળી જાય તો કાળને પણ જીતીને પળવારમાં જાનકીને લઈ આવું. ॥ ૧॥

કતહુઁ રહઉ જૌં જીવતિ હોઈ। તાત જતન કરિ આનઉઁ સોઈ॥
સુગ્રીવહુઁ સુધિ મોરિ બિસારી। પાવા રાજ કોસ પુર નારી॥ ૨॥

ક્યાંય પણ હશે, જો જીવતી હશે તો હે તાત! પ્રયત્ન કરીને હું તેને અવશ્ય લાવીશ. રાજ્ય, ખજાનો, નગર અને સ્ત્રી પામી ગયો, એટલે સુગ્રીવે પણ મારી સૂધ-બૂધ ભુલાવી દીધી. ॥ ૨॥

જેહિં સાયક મારા મૈં બાલી। તેહિં સર હતૌં મૂઢ઼ કહઁ કાલી॥
જાસુ કૃપાઁ છૂટહિં મદ મોહા। તા કહુઁ ઉમા કિ સપનેહુઁ કોહા॥ ૩॥

જે બાણથી મેં વાલિને માર્યો હતો, તે જ બાણથી કાલે તે મૂઢને મારું! [શિવજી કહે છે –] હે ઉમા! જેમની કૃપાથી મદ અને મોહ છૂટી જાય છે, તેમને કદીય સ્વપ્નમાંય ક્રોધ આવી શકે છે? [આ તો લીલામાત્ર છે]. ॥ ૩॥

જાનહિં યહ ચરિત્ર મુનિ ગ્યાની। જિન્હ રઘુબીર ચરન રતિ માની॥
લછિમન ક્રોધવંત પ્રભુ જાના। ધનુષ ચઢ઼ાઇ ગહે કર બાના॥ ૪॥

જ્ઞાની, મુનિ જેમણે શ્રીરઘુનાથજીના ચરણોમાં પ્રીતિ માની લીધી છે (જોડી દીધી છે), તેઓ જ આ ચરિત્ર(લીલારહસ્ય)ને જાણે છે. લક્ષ્મણજીએ જ્યારે પ્રભુને ક્રોધયુક્ત જાણ્યા ત્યારે તેમણે ધનુષ ચઢાવીને બાણ હાથમાં લઈ લીધાં. ॥ ૪॥

દો૦ – તબ અનુજહિ સમુઝાવા રઘુપતિ કરુના સીંવ।
ભય દેખાઇ લૈ આવહુ તાત સખા સુગ્રીવ॥ ૧૮॥

ત્યારે દયાની સીમા શ્રીરઘુનાથજીએ નાના ભાઈ લક્ષ્મણજીને સમજાવ્યા કે હે તાત! સુગ્રીવ સખા છે, તેને કેવળ માત્ર ભય દેખાડીને લઈ આવો [તેને મારવાની વાત નથી]. ॥ ૧૮॥

ચૌ૦ – ઇહાઁ પવનસુત હૃદયઁ બિચારા। રામ કાજુ સુગ્રીવઁ બિસારા॥
નિકટ જાઇ ચરનન્હિ સિરુ નાવા। ચારિહુ બિધિ તેહિ કહિ સમુઝાવા॥ ૧॥

અહીં (કિષ્કિન્ધાનગરીમાં) પવનકુમાર શ્રીહનુમાનજીએ વિચાર કર્યો કે સુગ્રીવે શ્રીરામજીના કાર્યને વિસારી દીધુ. તેમણે સુગ્રીવની પાસે જઈને ચરણોમાં શીશ નમાવ્યું [સામ, દાન, દંડ, ભેદ] ચારેય પ્રકારની નીતિ કહીને તેને સમજાવ્યો. ॥ ૧॥

સુનિ સુગ્રીવઁ પરમ ભય માના । બિષયઁ મોર હરિ લીન્હેઉ ગ્યાના ॥
અબ મારુતસુત દૂત સમૂહા । પઠવહુ જહઁ તહઁ બાનર જૂહા ॥ ૨॥

હનુમાનજીનાં વચન સાંભળીને સુગ્રીવે બહુ જ ભય જાણ્યો. [અને કહ્યું –] વિષયોએ મારા જ્ઞાનને હરી લીધું. હવે, હે પવનસુત! જ્યાં-જ્યાં વાનરોનાં જૂથો રહે છે, ત્યાં દૂતોના સમૂહોને મોકલો. ॥ ૨॥

કહહુ પાખ મહુઁ આવ ન જોઈ । મોરેં કર તા કર બધ હોઈ ॥
તબ હનુમંત બોલાએ દૂતા । સબ કર કરિ સનમાન બહૂતા ॥ ૩॥

અને કહેવડાવી દો કે એક પખવાડિયામાં જે નહિ આવી જાય, તેનો મારા હાથે વધ થશે. પછી હનુમાનજીએ દૂતોને બોલાવ્યા અને સર્વેનું બહુ સન્માન કરીને – ॥ ૩॥

ભય અરુ પ્રીતિ નીતિ દેખરાઈ । ચલે સકલ ચરનન્હિ સિર નાઈ ॥
એહિ અવસર લછિમન પુર આએ । ક્રોધ દેખિ જહઁ તહઁ કપિ ધાએ ॥ ૪॥

સર્વેને ભય, પ્રીતિ અને નીતિ બતાવી. સર્વે વાનરો શીશ નમાવીને ચાલ્યા. આ જ સમયે લક્ષ્મણજી નગરમાં આવ્યા. તેમનો ક્રોધ જોઈને વાનરો આમ તેમ નાઠા. ॥ ૪॥

દો૦ – ધનુષ ચઢ़ાઇ કહા તબ જારિ કરઉઁ પુર છાર ।
બ્યાકુલ નગર દેખિ તબ આયઉ બાલિકુમાર ॥ ૧૯॥

ત્યારપછી લક્ષ્મણજીએ ધનુષ ચઢાવીને કહ્યું કે નગરને બાળીને હમણાં જ રાખ કરી નાંખીશ. ત્યારે સમગ્ર નગરને વ્યાકુળ જોઈને વાલિપુત્ર અંગદજી તેમની પાસે આવ્યા. ॥ ૧૯॥

ચૌ૦ – ચરન નાઇ સિરુ બિનતી કીન્હી । લછિમન અભય બાઁહ તેહિ દીન્હી ॥
ક્રોધવંત લછિમન સુનિ કાના । કહ કપીસ અતિ ભયઁ અકુલાના ॥ ૧॥

અંગદે તેમના ચરણોમાં શીશ નમાવીને વિનંતી કરી (ક્ષમાયાચના કરી). ત્યારે લક્ષ્મણજીએ તેમને અભયદાન આપ્યું (ભુજા ઉઠાવીને કહ્યું કે ડરો નહિ). સુગ્રીવે પોતાના કાનેથી લક્ષ્મણજીને ક્રોધયુક્ત સાંભળીને ભયથી અત્યંત વ્યાકુળ થઈને કહ્યું – ॥ ૧॥

સુનુ હનુમંત સંગ લૈ તારા । કરિ બિનતી સમુઝાઉ કુમારા ॥
તારા સહિત જાઇ હનુમાના । ચરન બંદિ પ્રભુ સુજસ બખાના ॥ ૨॥

હે હનુમાન! સાંભળો, તમે તારાને સાથે લઈ જઈને વિનતી કરીને રાજકુમારોને સમજાવો (સમજાવી-બુજાવીને શાંત કરો). હનુમાનજીએ તારાસહિત જઈને લક્ષ્મણજીના ચરણોની વંદના કરી અને પ્રભુના સુન્દર યશનાં વખાણ કર્યાં. ॥ ૨॥

કરિ બિનતી મંદિર લૈ આએ। ચરન પખારિ પલઁગ બૈઠાએ ॥
તબ કપીસ ચરનન્હિ સિરુ નાવા। ગહિ ભુજ લછિમન કંઠ લગાવા ॥ ૩॥

તેઓ વિનંતી કરીને તેમને મહેલમાં લઈ આવ્યા તથા ચરણોને ધોઈને તેમને પલંગ પર બેસાડ્યા. ત્યારે વાનરરાજ સુગ્રીવે તેમના ચરણોમાં શીશ નમાવ્યું અને લક્ષ્મણજીએ હાથ પકડીને તેમને ગળે લગાવ્યા. ॥ ૩॥

નાથ બિષય સમ મદ કછુ નાહીં। મુનિ મન મોહ કરઈ છન માહીં ॥
સુનત બિનીત બચન સુખ પાવા। લછિમન તેહિ બહુબિધિ સમુઝાવા ॥ ૪॥

[સુગ્રીવે કહ્યું –] હે નાથ! વિષયના સમાન બીજો કોઈ મદ નથી. તે મુનિઓના મનમાંય ક્ષણમાત્રમાં મોહ ઉત્પન્ન કરી દે છે [પછી હું તો વિષયી જીવ રહ્યો]. સુગ્રીવનાં વિનયયુક્ત વચન સાંભળીને લક્ષ્મણજી સુખ પામ્યા અને તેમને અનેક પ્રકારે સમજાવ્યા. ॥ ૪॥

પવન તનય સબ કથા સુનાઈ। જેહિ બિધિ ગએ દૂત સમુદાઈ ॥

ત્યારે પવનસુત હનુમાનજીએ જે રીતે સર્વ દિશાઓમાં દૂતોના સમૂહ ગયા હતા તે સઘળા સમાચાર શ્રીલક્ષ્મણજીને કહી સંભળાવ્યા. ॥ ૫॥

દો૦ – હરષિ ચલે સુગ્રીવ તબ અંગદાદિ કપિ સાથ।
રામાનુજ આગેં કરિ આએ જહઁ રઘુનાથ ॥ ૨૦॥

ત્યારે અંગદ આદિ વાનરોને સાથે લઈને અને શ્રીરામજીના નાના ભાઈ લક્ષ્મણજીને આગળ કરીને (અર્થાત્ તેમની પાછળ પાછળ) સુગ્રીવ હર્ષિત થઈને ચાલ્યા અને જ્યાં શ્રીરઘુનાથજી હતા ત્યાં આવ્યા. ॥ ૨૦॥

ચૌ૦ – નાઈ ચરન સિરુ કહ કર જોરી। નાથ મોહિ કછુ નાહિન ખોરી ॥
અતિસય પ્રબલ દેવ તવ માયા। છૂટઈ રામ કરહુ જૌં દાયા ॥ ૧॥

શ્રીરઘુનાથજીના ચરણોમાં શીશ નમાવીને હાથ જોડીને સુગ્રીવે કહ્યું – હે નાથ! મારો કંઈ પણ દોષ નથી. હે દેવ! આપની માયા અત્યંત જ પ્રબળ છે. આપ જ્યારે દયા કરો છો, હે રામ! ત્યારે જ એ છૂટે છે. ॥ ૧॥

બિષય બસ્ય સુર નર મુનિ સ્વામી। મૈં પાવઁર પસુ કપિ અતિ કામી ॥
નારિ નયન સર જાહિ ન લાગા। ઘોર ક્રોધ તમ નિસિ જો જાગા ॥ ૨॥

હે સ્વામી! દેવતા, મનુષ્ય અને મુનિ બધા જ વિષયોના વશમાં છે. પછી હું તો પામર પશુ અને પશુઓમાં પણ અત્યંત કામી વાનર છું. સ્ત્રીનાં નયન-બાણ જેને નથી વાગ્યાં, જે ભયંકર ક્રોધરૂપી અંધારી રાત્રિમાંય જાગતો રહે છે (ક્રોધાન્ધ નથી થતો). ॥ ૨॥

લોભ પાઁસ જેહિં ગર ન બઁધાયા। સો નર તુમ્હ સમાન રઘુરાયા॥
યહ ગુન સાધન તેં નહિં હોઈ। તુમ્હરી કૃપાઁ પાવ કોઈ કોઈ॥૩॥

અને લોભની ફાંસીથી જેણે પોતાનું ગળું નથી બંધાવ્યું, હે રઘુનાથજી! તે મનુષ્ય આપના જ સમાન છે. આ ગુણો સાધનથી પ્રાપ્ત થતા નથી. આપની કૃપાથી જ કોઈ કોઈ એમને પ્રાપ્ત કરે છે. ॥૩॥

તબ રઘુપતિ બોલે મુસુકાઈ। તુમ્હ પ્રિય મોહિ ભરત જિમિ ભાઈ॥
અબ સોઈ જતનુ કરહુ મન લાઈ। જેહિ બિધિ સીતા કૈ સુધિ પાઈ॥૪॥

ત્યારે શ્રી રઘુનાથજી મલકાઈને બોલ્યા – હે ભાઈ! તમે મને ભરતના સમાન પ્રિય છો. હવે, મન લગાવીને એવા ઉપાય કરો કે જે ઉપાયથી સીતાની ભાળ મળે. ॥૪॥

દો૦ – એહિ બિધિ હોત બતકહી આએ બાનર જૂથ।
નાના બરન સકલ દિસિ દેખિઅ કીસ બરૂથ॥૨૧॥

આ પ્રકારે વાતચીત થઈ રહી હતી કે વાનરોનાં જૂથ આવી ગયાં. અનેક રંગોનાં વાનરોનાં દળ સર્વે દિશાઓમાં દેખાવા લાગ્યાં. ॥૨૧॥

ચૌ૦ – બાનર કટક ઉમા મૈં દેખા। સો મૂરુખ જો કરન ચહ લેખા॥
આઈ રામ પદ નાવહિં માથા। નિરખિ બદનુ સબ હોહિં સનાથા॥૧॥

[શિવજી કહે છે –] હે ઉમા! વાનરોની તે સેના મેં જોઈ હતી. તેની જે ગણતરી કરવા ઈચ્છે તે મહાન મૂર્ખ છે. સર્વે વાનરો આવી-આવીને શ્રીરામજીના ચરણોમાં મસ્તક નમાવે છે અને [સૌન્દર્ય-માધુર્યનિધિ] શ્રીમુખનાં દર્શન કરીને કૃતાર્થ થાય છે. ॥૧॥

અસ કપિ એક ન સેના માહીં। રામ કુસલ જેહિ પૂછી નાહીં॥
યહ કછુ નહિં પ્રભુ કઇ અધિકાઈ। બિસ્વરૂપ બ્યાપક રઘુરાઈ॥૨॥

સેનામાં એક પણ વાનર એવો ન હતો કે જેને શ્રીરામજીએ કુશળતા ન પૂછી હોય, પ્રભુના માટે આ કોઈ મોટી વાત નથી. કારણ કે શ્રીરઘુનાથજી વિશ્વરૂપ તથા સર્વવ્યાપક છે (સર્વ રૂપો અને સર્વ સ્થળોએ છે). ॥૨॥

ઠાઢ઼ે જહઁ તહઁ આયસુ પાઈ। કહ સુગ્રીવ સબહિ સમુઝાઈ॥
રામ કાજુ અરુ મોર નિહોરા। બાનર જૂથ જાહુ ચહુઁ ઓરા॥૩॥

આજ્ઞા પામીને સર્વે યત્ર-તત્ર ઊભા રહી ગયા. પછી સુગ્રીવે સૌને સમજાવીને કહ્યું કે હે વાનરોના સમૂહો! આ પ્રભુ શ્રીરામચન્દ્રજીનું કાર્ય છે અને મારો અનુરોધ છે, તમે ચારેય બાજુ જાઓ. ॥૩॥

જનકસુતા કહુઁ ખોજહુ જાઈ। માસ દિવસ મહઁ આએહુ ભાઈ॥
અવધિ મેટિ જો બિનુ સુધિ પાએઁ। આવઇ બનિહિ સો મોહિ મરાએઁ॥૪॥

અને જઈને જાનકીજીને શોધો. હે ભાઈ! માસમાત્રમાં પાછા આવી જજો. જે [માસમાત્રની] અવધિ વીતાવીને ભાળ કાઢ્યા વિના જ પાછો આવશે તે મારા દ્વારા મરાવી નાખવો પડશે(અર્થાત્ મારે તેનો વધ કરાવવો જ પડશે). ॥૪॥

દો૦ – બચન સુનત સબ બાનર જહઁ તહઁ ચલે તુરંત।
તબ સુગ્રીવઁ બોલાએ અંગદ નલ હનુમંત॥૨૨॥

સુગ્રીવનાં વચન સાંભળતાં જ સૌ વાનર તરત ચારેકોર જુદી જુદી દિશાઓમાં ચાલી નીકળ્યા. ત્યારે સુગ્રીવે અંગદ, નીલ, હનુમાન વગેરે મુખ્ય મુખ્ય યોદ્ધાઓને બોલાવ્યા [અને કહ્યું –] ॥૨૨॥

ચૌ૦ – સુનહુ નીલ અંગદ હનુમાના। જામવંત મતિધીર સુજાના॥
સકલ સુભટ મિલિ દચ્છિન જાહૂ। સીતા સુધિ પૂઁછેહુ સબ કાહૂ॥૧॥

હે ધીરબુદ્ધિ અને ચતુર નીલ, અંગદ, જામ્બવાન અને હનુમાન ! તમે સર્વે શ્રેષ્ઠ યોદ્ધાઓ મળીને દક્ષિણ દિશામાં જાઓ અને સૌ કોઈને સીતાજીના સમાચાર પૂછજો. ॥૧॥

મન ક્રમ બચન સો જતન બિચારેહુ। રામચંદ્ર કર કાજુ સઁવારેહુ॥
ભાનુ પીઠિ સેઇઅ ઉર આગી। સ્વામિહિ સર્બ ભાવ છલ ત્યાગી॥૨॥

મન, વચન તથા કર્મથી તેનો જ (સીતાજીની ભાળ કાઢવાનો) ઉપાય વિચારજો. શ્રીરામચન્દ્રજીનું કાર્ય સમ્પન્ન (સફળ) કરજો. સૂર્યનું પીઠથી અને અગ્નિનું હૃદયથી (સામેથી) સેવન કરવું જોઈએ. પરન્તુ સ્વામીની સેવા તો છળ છોડીને સર્વભાવથી (મન, વચન, કર્મથી) કરવી જોઈએ. ॥૨॥

તજિ માયા સેઇઅ પરલોકા। મિટહિં સકલ ભવસંભવ સોકા॥
દેહ ધરે કર યહ ફલુ ભાઈ। ભજિઅ રામ સબ કામ બિહાઈ॥૩॥

માયા(વિષયોની મમતા-આસક્તિ)ને છોડીને પરલોકનું સેવન (ભગવાનના દિવ્ય ધામની પ્રાપ્તિ માટે ભગવત્સેવારૂપ સાધન) કરવું જોઈએ, જેનાથી ભવ(જન્મ-મરણ)થી ઉત્પન્ન સઘળા શોક મટી જાય. હે ભાઈ! દેહ ધારણ કરવાનું આ જ ફળ છે કે સઘળાં કામો(કામનાઓ)ને છોડીને શ્રીરામજીનું ભજન જ કરવામાં આવે. ॥૩॥

સોઇ ગુનગ્ય સોઈ બડ઼ભાગી। જો રઘુબીર ચરન અનુરાગી॥
આયસુ માગિ ચરન સિરુ નાઈ। ચલે હરષિ સુમિરત રઘુરાઈ॥૪॥

સદ્ગુણોને ઓળખનાર (ગુણવાન) તથા મહાભાગ્યશાળી તે જ છે જે શ્રીરઘુનાથજીના ચરણોનો પ્રેમી છે. આજ્ઞા માગીને અને ચરણોમાં ફરીથી શીશ નમાવીને શ્રીરઘુનાથજીનું સ્મરણ કરતાં કરતાં સૌ આનંદિત થઈને ચાલ્યા. ॥૪॥

પાછેં પવન તનય સિરુ નાવા। જાનિ કાજ પ્રભુ નિકટ બોલાવા ॥
પરસા સીસ સરોરુહ પાની। કરમુદ્રિકા દીન્હિ જન જાની ॥૫॥

સૌના પછી પવનસુત શ્રીહનુમાનજીએ શીશ નમાવ્યું. કાર્યનો વિચાર કરીને પ્રભુએ તેમને પોતાની પાસે બોલાવ્યા. તેમણે પોતાના કર-કમળથી તેમના સિરને સ્પર્શ કર્યો તથા પોતાના સેવક જાણીને તેમને પોતાના હાથની વીંટી ઉતારીને આપી. ॥૫॥

બહુ પ્રકાર સીતહિ સમુઝાએહુ। કહિ બલ બિરહ બેગિ તુમ્હ આએહુ ॥
હનુમત જન્મ સુફલ કરિ માના। ચલેઉ હૃદયઁ ધરિ કૃપાનિધાના ॥૬॥

[અને કહ્યું –] અનેક પ્રકારે સીતાને સમજાવજો અને મારું બળ તથા વિરહ (પ્રેમ) કહીને તમે શીઘ્ર પાછા આવજો. હનુમાનજીએ પોતાનો જન્મ સફળ સમજ્યો અને કૃપાનિધાન પ્રભુને હૃદયમાં ધારણ કરીને તેઓ ચાલ્યા. ॥૬॥

જદ્યપિ પ્રભુ જાનત સબ બાતા। રાજનીતિ રાખત સુરત્રાતા ॥૭॥

જોકે દેવતાઓની રક્ષા કરનારા પ્રભુ સઘળી વાત જાણે છે, તો પણ તેઓ રાજનીતિની રક્ષા કરી રહ્યા છે (નીતિની મર્યાદા જાળવવા માટે સીતાજીની ભાળ મેળવવા ચારે બાજુ વાનરોને મોકલી રહ્યા છે). ॥૭॥

દો૦ – ચલે સકલ બન ખોજત સરિતા સર ગિરિ ખોહ।
રામ કાજ લયલીન મન બિસરા તન કર છોહ ॥૨૩॥

સઘળા વાનરો વન, નદી, તળાવ, પર્વત અને પર્વતોની ગુફાઓમાં શોધતાં-શોધતાં ચાલ્યા જાય છે. મન શ્રીરામજીના કાર્યમાં લવલીન છે, શરીર સુદ્ધાં પ્રેમ (મમત્વ) ભૂલી ગયું છે. ॥૨૩॥

ચૌ૦ – કતહુઁ હોઇ નિસિચર સૈં ભેટા। પ્રાન લેહિં એક એક ચપેટા ॥
બહુ પ્રકાર ગિરિ કાનન હેરહિં। કોઉ મુનિ મિલઇ તાહિ સબ ઘેરહિં ॥૧॥

ક્યાંક કોઈક રાક્ષસથી ભેટો થઈ જાય છે, તો એક-એક તમાચામાં જ તેનો પ્રાણ લઈ લે છે. પર્વતો અને વનોમાં અનેક પ્રકારે ખોળી રહ્યા છે. કોઈ મુનિ મળી જાય છે, તો ભાળ મેળવવા માટે તેને સૌ ઘેરી લે છે. ॥૧॥

લાગિ તૃષા અતિસય અકુલાને। મિલઇ ન જલ ઘન ગહન ભુલાને ॥
મન હનુમાન કીન્હ અનુમાના। મરન ચહત સબ બિનુ જલ પાના ॥૨॥

એટલામાં જ સૌને અત્યંત તરસ લાગી, જેનાથી સૌ અત્યંત જ વ્યાકુળ થઈ ગયા. પણ જળ ક્યાંય ન મળ્યું. ગાઢ જંગલમાં સૌ ભૂલા પડ્યા. હનુમાનજીએ મનમાં અનુમાન કર્યું કે જળ પીધા વિના સૌ લોકો મરવા જ માગે છે. ॥૨॥

ચઢ઼િ ગિરિ સિખર ચહૂઁ દિસિ દેખા। ભૂમિ બિબર એક કૌતુક પેખા॥
ચક્રબાક બક હંસ ઉડ઼ાહીં। બહુતક ખગ પ્રબિસહિં તેહિ માહીં॥૩॥

તેમણે પર્વતના શિખર પર ચઢીને ચારે બાજુ જોયું તો પૃથ્વીની અંદર એક ગુફામાં તેમને એક કૌતુક દેખાયું. તેની ઉપર ચક્રવાક, બગલા અને હંસ ઊડી રહ્યાં છે અને ઘણાં જ પક્ષીઓ તેમાં પ્રવેશ કરી રહ્યાં છે. ॥૩॥

ગિરિ તે ઉતરિ પવનસુત આવા। સબ કહુઁ લૈ સોઈ બિબર દેખાવા॥
આગેં કૈ હનુમંતહિ લીન્હા। પૈઠે બિબર બિલંબુ ન કીન્હા॥૪॥

પવનકુમાર હનુમાનજી પર્વતથી ઊતરીને આવ્યા અને સૌને લઈ જઈને તે ગુફા બતાવી. સૌએ હનુમાનજીને આગળ કરી દીધા અને તેઓ ગુફામાં ઘુસી ગયા, વાર ન લગાડી. ॥૪॥

દો૦ – દીખ જાઈ ઉપબન બર સર બિગસિત બહુ કંજ।
મંદિર એક રુચિર તહઁ બૈઠિ નારિ તપ પુંજ॥૨૪॥

અંદર જઈને તેમણે એક ઉત્તમ ઉપવન (બગીચો) અને તળાવ જોયાં, જેમાં ઘણાં જ કમળો ખીલ્યાં છે. ત્યાં એક સુન્દર મન્દિર છે, જેમાં એક તપોમૂર્તિ સ્ત્રી બેઠી છે. ॥૨૪॥

ચૌ૦ – દૂરિ તે તાહિ સબન્હિ સિરુ નાવા। પૂછેં નિજ બૃત્તાંત સુનાવા॥
તેહિં તબ કહા કરહુ જલ પાના। ખાહુ સુરસ સુંદર ફલ નાના॥૧॥

દૂરથી જ બધાંએ તેને શીશ નમાવ્યાં અને પૂછવાથી પોતાનો સઘળો વૃત્તાંત કહી સંભળાવ્યો. ત્યારે તેણીએ કહ્યું – જળપાન કરો અને ભાતન્ભાતનાં રસદાર સુન્દર ફળ ખાઓ. ॥૧॥

મજ્જનુ કીન્હ મધુર ફલ ખાએ। તાસુ નિકટ પુનિ સબ ચલિ આએ॥
તેહિં સબ આપનિ કથા સુનાઈ। મૈં અબ જાબ જહાઁ રઘુરાઈ॥૨॥

[આજ્ઞા પામીને] સૌએ સ્નાન કર્યું, મીઠાં ફળ ખાધાં અને પછી સૌ તેની પાસે ચાલ્યા આવ્યા. પછી તેણીએ પોતાની સઘળી કથા કહી સંભળાવી [અને કહ્યું –] હું હવે જ્યાં શ્રીરઘુનાથજી છે ત્યાં જઈશ. ॥૨॥

મૂદહુ નયન બિબર તજિ જાહૂ। પૈહહુ સીતહિ જનિ પછિતાહૂ॥
નયન મૂદિ પુનિ દેખહિં બીરા। ઠાઢ઼ે સકલ સિંધુ કેં તીરા॥૩॥

તમે લોકો આંખો બંધ કરી દો અને ગુફાને છોડીને બહાર જાઓ. તમે સીતાજીને પામી જશો. પસ્તાઓ નહિ (નિરાશ ન થાઓ). આંખો મીંચીને ફરીથી જ્યારે આંખો ખોલી તો સૌ વીરો શું જુએ છે કે સૌ સમુદ્રના તટે ઊભા છે. ॥૩॥

સો પુનિ ગઈ જહાઁ રઘુનાથા। જાઇ કમલ પદ નાએસિ માથા ॥
નાના ભાઁતિ બિનય તેહિં કીન્હી। અનપાયની ભગતિ પ્રભુ દીન્હી ॥૪॥

અને તે સ્વયં ત્યાં ગઈ જ્યાં શ્રીરઘુનાથજી હતા. તેણીએ જઈને પ્રભુનાં ચરણકમળોમાં મસ્તક નમાવ્યું અને અનેક પ્રકારે વિનંતી કરી. પ્રભુએ તેને પોતાની અનપાયિની (અચળ) ભક્તિ આપી. ॥૪॥

દો૦ – બદરીબન કહુઁ સો ગઈ પ્રભુ અગ્યા ધરિ સીસ।
ઉર ધરિ રામ ચરન જુગ જે બંદત અજ ઈસ ॥૨૫॥

પ્રભુની આજ્ઞા સિર પર ધારણ કરીને અને શ્રીરામજીનાં યુગલ ચરણોને - જેમની બ્રહ્મા અને મહેશ પણ વંદના કરે છે - હૃદયમાં ધારણ કરીને તે (સ્વયંપ્રભા) બદરિકાશ્રમમાં ચાલી ગઈ. ॥ ૨૫॥

ચૌ૦ – ઈહાઁ બિચારહિં કપિ મન માહીં। બીતી અવધિ કાજ કછુ નાહીં ॥
સબ મિલિ કહહિં પરસ્પર બાતા। બિનુ સુધિ લએઁ કરબ કા ભ્રાતા ॥ ૧॥

અહીં વાનરજનો મનમાં વિચાર કરી રહ્યા છે કે અવધિ તો વીતી ગઈ પરન્તુ કાર્ય કંઈ ન થયું. સૌ મળીને પરસ્પર વાત કરવા લાગ્યા કે હે ભાઈ! હવે તો સીતાજીની ખબર લીધા વિના પાછા ફરીને પણ શું કરીશું? ॥૧॥

કહ અંગદ લોચન ભરિ બારી। દુહુઁ પ્રકાર ભઇ મૃત્યુ હમારી ॥
ઈહાઁ ન સુધિ સીતા કૈ પાઈ। ઉહાઁ ગએઁ મારિહિ કપિરાઈ ॥ ૨॥

અંગદે આંખોમાં જળ ભરીને કહ્યું કે બન્નેય રીતે આપણું મૃત્યુ નક્કી છે. અહીં તો સીતાજીની ભાળ મળી નથી અને ત્યાં જવાથી વાનરરાજ સુગ્રીવ મારી નાખશે. ॥ ૨॥

પિતા બધે પર મારત મોહી। રાખા રામ નિહોર ન ઓહી ॥
પુનિ પુનિ અંગદ કહ સબ પાહીં। મરન ભયઉ કછુ સંસય નાહીં ॥ ૩॥

તેઓ તો પિતાનો વધ થયા પછી જ મને મારી નાખત. શ્રીરામજીએ જ મારી રક્ષા કરી, આમાં સુગ્રીવનો કોઈ ઉપકાર નથી. અંગદ વારંવાર સૌને કહી રહ્યા છે કે હવે મૃત્યુ આવ્યું, એમાં કોઈ પણ સન્દેહ નથી. ॥ ૩॥

અંગદ બચન સુનત કપિ બીરા। બોલિ ન સકહિં નયન બહ નીરા ॥
છન એક સોચ મગન હોઇ રહે। પુનિ અસ બચન કહત સબ ભએ ॥ ૪॥

વાનર વીરો અંગદનાં વચન સાંભળે છે, પરન્તુ કંઈ બોલી શકતા નથી. તેમનાં નેત્રોમાંથી જળ વહી રહ્યું છે. એક ક્ષણ માટે સૌ ઊંડા વિચારમાં ગરકાવ થઈ ગયા, પછી સૌ એવાં વચન કહેવા લાગ્યા – ॥ ૪॥

હમ સીતા કૈ સુધિ લીન્હેં બિના । નહિં જૈહૈં જુબરાજ પ્રબીના ॥
અસ કહિ લવન સિંધુ તટ જાઈ । બૈઠે કપિ સબ દર્ભ ડસાઈ ॥ ૫॥

હે સુયોગ્ય યુવરાજ! અમે લોકો સીતાજીની ભાળ મેળવ્યા સિવાય પાછા ફરીશું નહિ. એમ કહીને લવણસાગરના તટ પર જઈને સઘળા વાનરો દર્ભ બીછાવીને બેસી ગયા. ॥ ૫॥

જામવંત અંગદ દુખ દેખી । કહીં કથા ઉપદેસ બિસેષી ॥
તાત રામ કહુઁ નર જનિ માનહુ । નિર્ગુન બ્રહ્મ અજિત અજ જાનહુ ॥ ૬॥

જામ્બવાને અંગદનું દુઃખ જોઈને વિશેષ ઉપદેશની કથાઓ કહી. [તેઓ બોલ્યા –] હે તાત! શ્રીરામજીને મનુષ્ય ન જાણો, તેમને નિર્ગુણ બ્રહ્મ, અજેય અને અજન્મા સમજો. ॥ ૬॥

હમ સબ સેવક અતિ બડ઼ભાગી । સંતત સગુન બ્રહ્મ અનુરાગી ॥ ૭॥

આપણે સૌ સેવકો અત્યન્ત મોટા ભાગ્યવાળા છીએ, જે નિરન્તર સગુણ બ્રહ્મ(શ્રીરામજી)માં પ્રીતિ રાખીએ છીએ. ॥ ૭॥

દો૦ – નિજ ઇચ્છાઁ પ્રભુ અવતરઇ સુર મહિ ગો દ્વિજ લાગિ ।
સગુન ઉપાસક સંગ તહઁ રહહિં મોચ્છ સબ ત્યાગિ ॥ ૨૬॥

દેવતા, પૃથ્વી, ગાય અને બ્રાહ્મણોના માટે પ્રભુ પોતાની ઇચ્છાથી [કોઈ કર્મબન્ધનથી નહિ] અવતાર લે છે. ત્યાં સગુણોપાસક [ભક્તજનો સાલોક્ય, સામીપ્ય, સારૂપ્ય, સાર્ષ્ટિ અને સાયુજ્ય] સર્વ પ્રકારના મોક્ષોને ત્યાગીને તેમની સેવામાં સાથે રહે છે. ॥ ૨૬॥

ચૌ૦ – એહિ બિધિ કથા કહહિં બહુ ભાઁતી । ગિરિ કંદરાઁ સુની સંપાતી ॥
બાહેર હોઈ દેખિ બહુ કીસા । મોહિ અહાર દીન્હ જગદીસા ॥ ૧॥

આ પ્રમાણે જામ્બવાન અનેક પ્રકારની કથાઓ કહી રહ્યા છે. એમની વાતો પર્વતની ગુફામાં બેઠેલા સમ્પાતીએ સાંભળી. બહાર નીકળીને તેણે ઘણા જ વાનરો જોયા! [ત્યારે તે બોલ્યો –] જગદીશ્વરે મને ઘેર બેઠાં ઘણો જ આહાર મોકલી આપ્યો! ॥ ૧॥

આજુ સબહિ કહઁ ભચ્છન કરઊઁ । દિન બહુ ચલે અહાર બિનુ મરઊઁ ॥
કબહુઁ ન મિલ ભરિ ઉદર અહારા । આજુ દીન્હ બિધિ એકહિં બારા ॥ ૨॥

આજે આ બધાને ખાઈ જઈશ. ઘણા જ દિવસો વીતી ગયા, ભોજન વિના મરી રહ્યો હતો. પેટભરીને ભોજન ક્યારેય મળતું નથી. આજે વિધાતાએ એક સાથે ઘણું જ ભોજન આપી દીધું. ॥ ૨॥

ડરપે ગીધ બચન સુનિ કાના । અબ ભા મરન સત્ય હમ જાના ॥
કપિ સબ ઉઠે ગીધ કહઁ દેખી । જામવંત મન સોચ બિસેષી ॥ ૩॥

ગીધનાં વચનો કાનેથી સાંભળતાં જ સૌ ડરી ગયા કે હવે તો સાચેસાચ જ મરણ આવી ગયું, એ અમે જાણી લીધું. પછી તે ગીધ(સમ્પાતી)ને જોઈને સૌ વાનરો ઊઠીને ઊભા થયા. જામ્બવાનના મનમાં વિશેષ શોક થયો. ॥ ૩॥

કહ અંગદ બિચારિ મન માહીં । ધન્ય જટાયૂ સમ કોઉ નાહીં ॥
રામ કાજ કારન તનુ ત્યાગી । હરિ પુર ગયઉ પરમ બડ઼ભાગી ॥ ૪॥

અંગદે મનમાં વિચાર કરીને કહ્યું – અહા! જટાયુના સમાન ધન્ય કોઈ જ નથી. શ્રીરામજીના કાર્ય માટે શરીર છોડી તે પરમ ભાગ્યશાળી બનીને ભગવાનના પરમધામમાં ચાલ્યો ગયો. ॥ ૪॥

સુનિ ખગ હરષ સોક જુત બાની । આવા નિકટ કપિન્હ ભય માની ॥
તિન્હહિ અભય કરિ પૂછેસિ જાઈ । કથા સકલ તિન્હ તાહિ સુનાઈ ॥ ૫॥

હર્ષ અને શોકયુક્ત વાણી (સમાચાર) સાંભળીને તે પક્ષી (સમ્પાતી) વાનરોની પાસે આવ્યો. વાનરો ડરી ગયા. વાનરોને સમ્પાતીએ અભયદાન આપીને અને એમની પાસે જઈને જટાયુનું વૃત્તાન્ત પૂછ્યું, ત્યારે તેમણે સર્વે હકીકત તેને કહી સંભળાવી. ॥ ૫॥

સુનિ સંપાતિ બંધુ કૈ કરની । રઘુપતિ મહિમા બહુબિધિ બરની ॥ ૬॥

ભાઈ જટાયુની કરણી સાંભળીને સમ્પાતીએ અનેક પ્રકારે શ્રીરઘુનાથજીના મહિમાનું વર્ણન કર્યું. ॥ ૬॥

દો૦ – મોહિ લૈ જાહુ સિંધુતટ દેઉઁ તિલાંજલિ તાહિ ।
બચન સહાઇ કરબિ મૈં પૈહહુ ખોજહુ જાહિ ॥ ૨૭॥

[તેણે કહ્યું –] મને સમુદ્રના કિનારે લઈ ચાલો, હું જટાયુને તિલાંજલિ આપી દઉં. આ સેવાના બદલામાં હું તમારી વચનથી સહાય કરીશ. (અર્થાત્ સીતાજી ક્યાં છે તે બતાવી દઈશ) જેને તમે શોધી રહ્યા છો, તેને પામી જશો. ॥ ૨૭॥

ચૌ૦ – અનુજ ક્રિયા કરિ સાગર તીરા । કહિ નિજ કથા સુનહુ કપિ બીરા ॥
હમ દ્વૌ બંધુ પ્રથમ તરુનાઈ । ગગન ગએ રબિ નિકટ ઉડ઼ાઈ ॥ ૧॥

સમુદ્રના તીરે નાના-ભાઈ જટાયુની શ્રાદ્ધ આદિ ક્રિયા કરીને સમ્પાતી પોતાની કથા કહેવા લાગ્યો – હે વીર વાનરો! સાંભળો, અમે બન્ને ભાઈઓ ચઢતી યુવાનીમાં એકવાર આકાશમાં ઊડીને સૂર્યની પાસે ચાલ્યા ગયા. ॥ ૧॥

તેજ ન સહિ સક સો ફિરિ આવા । મૈં અભિમાની રબિ નિઅરાવા ॥
જરે પંખ અતિ તેજ અપારા । પરેઉઁ ભૂમિ કરિ ઘોર ચિકારા ॥ ૨॥

તે (જટાયુ) તેજ ન સહી શક્યો, આથી તે પાછો આવ્યો (પણ) હું અભિમાની હતો એટલા માટે સૂર્યની પાસે ચાલ્યો ગયો. અત્યંત અપાર તેજથી મારી પાંખો બળી ગઈ. હું ઘણી મોટેથી ચીસ પાડીને જમીન પર ઢળી પડ્યો. ॥ ૨॥

મુનિ એક નામ ચંદ્રમા ઓહી । લાગી દયા દેખિ કરિ મોહી ॥
બહુ પ્રકાર તેહિં ગ્યાન સુનાવા । દેહજનિત અભિમાન છડ઼ાવા ॥ ૩॥

शबरीके अतिथि
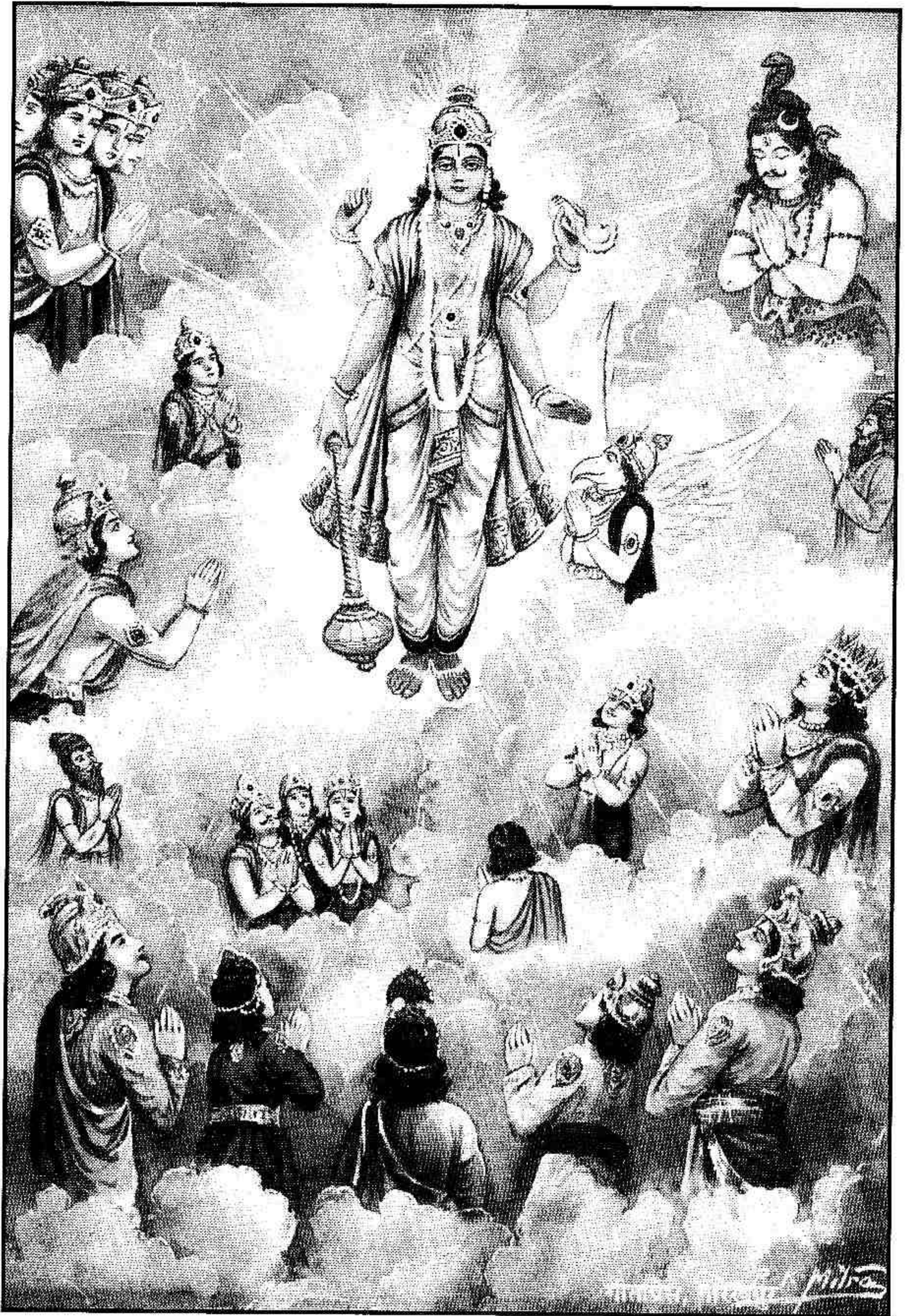
देवसभामें भगवान् विष्णु

गीताप्रेस, गोरखपुर

माता कौसल्याकी गोदमें परब्रह्म श्रीराम
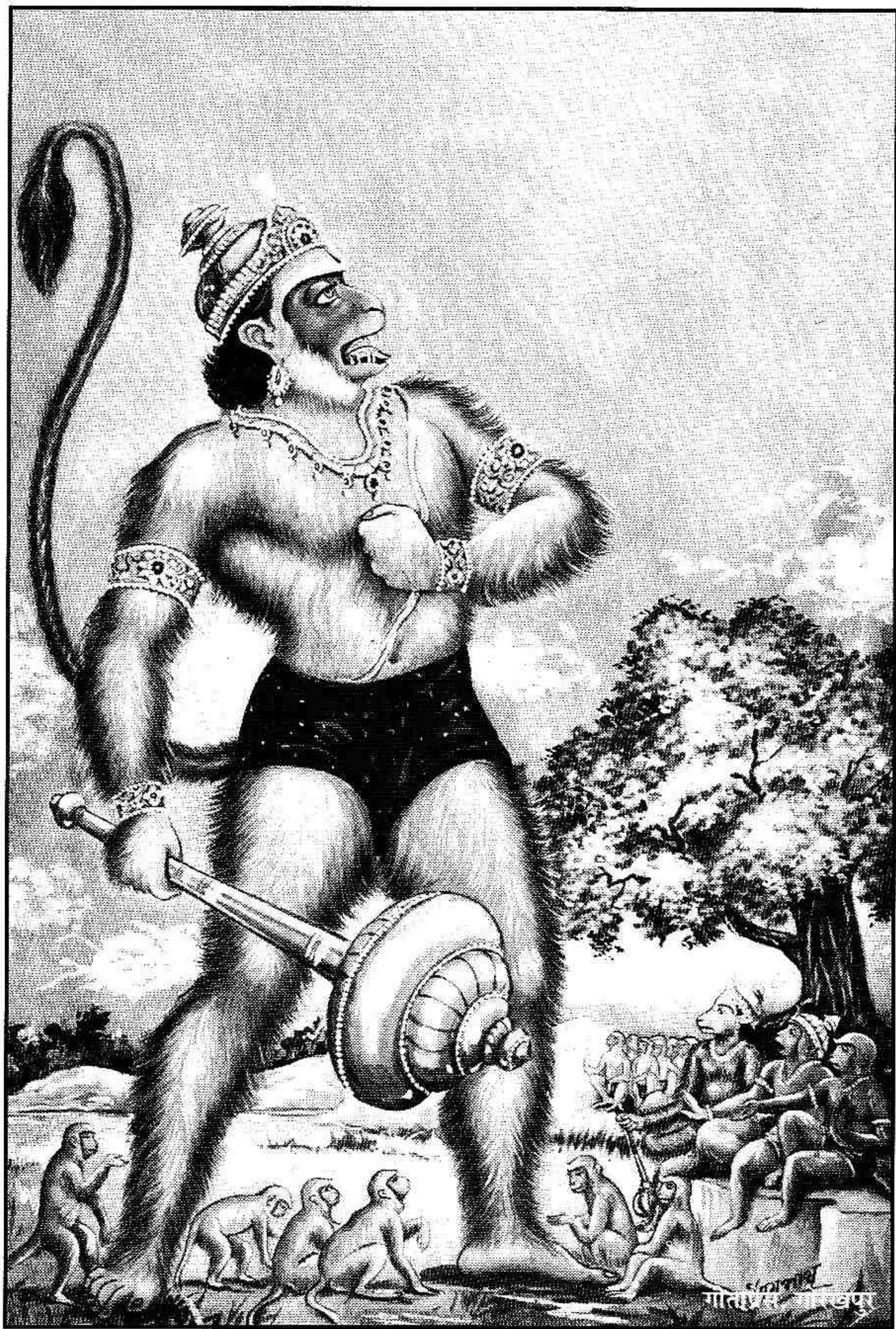
भूधराकार हनुमान्
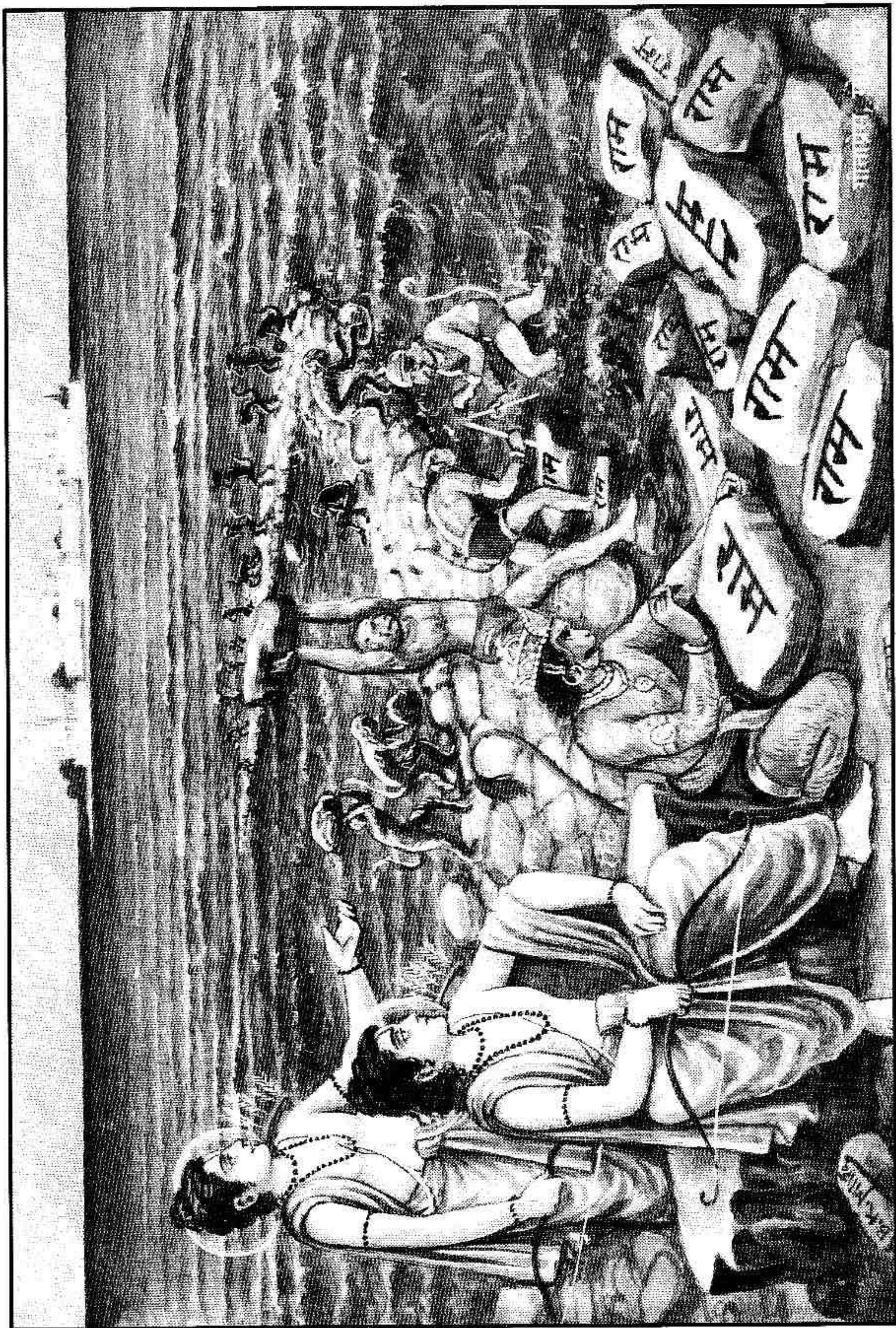
सेतुबन्ध

गीताप्रेस, गोरखपुर

चारों भाई वर-वेशमें
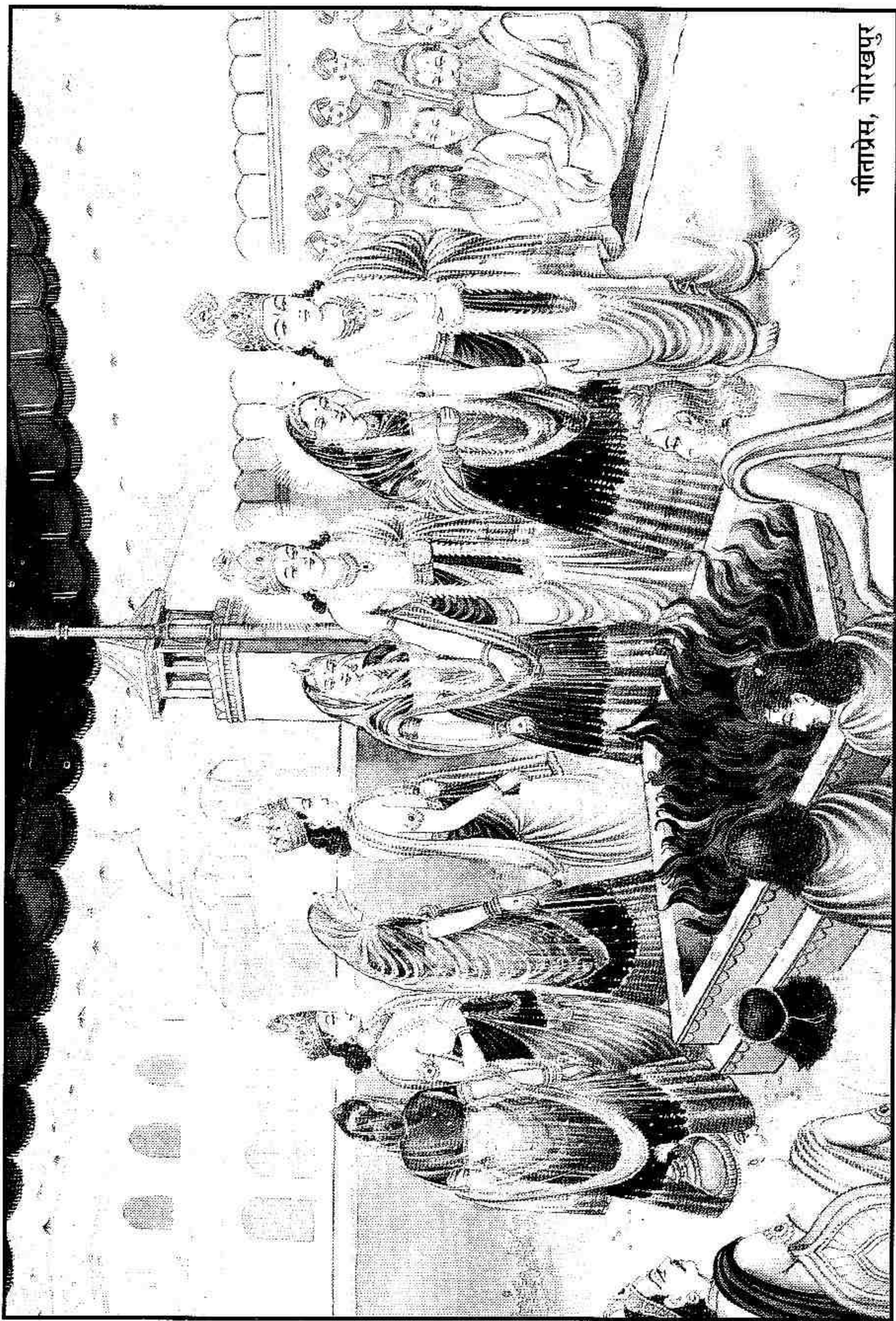
गङ्गा-संतरण
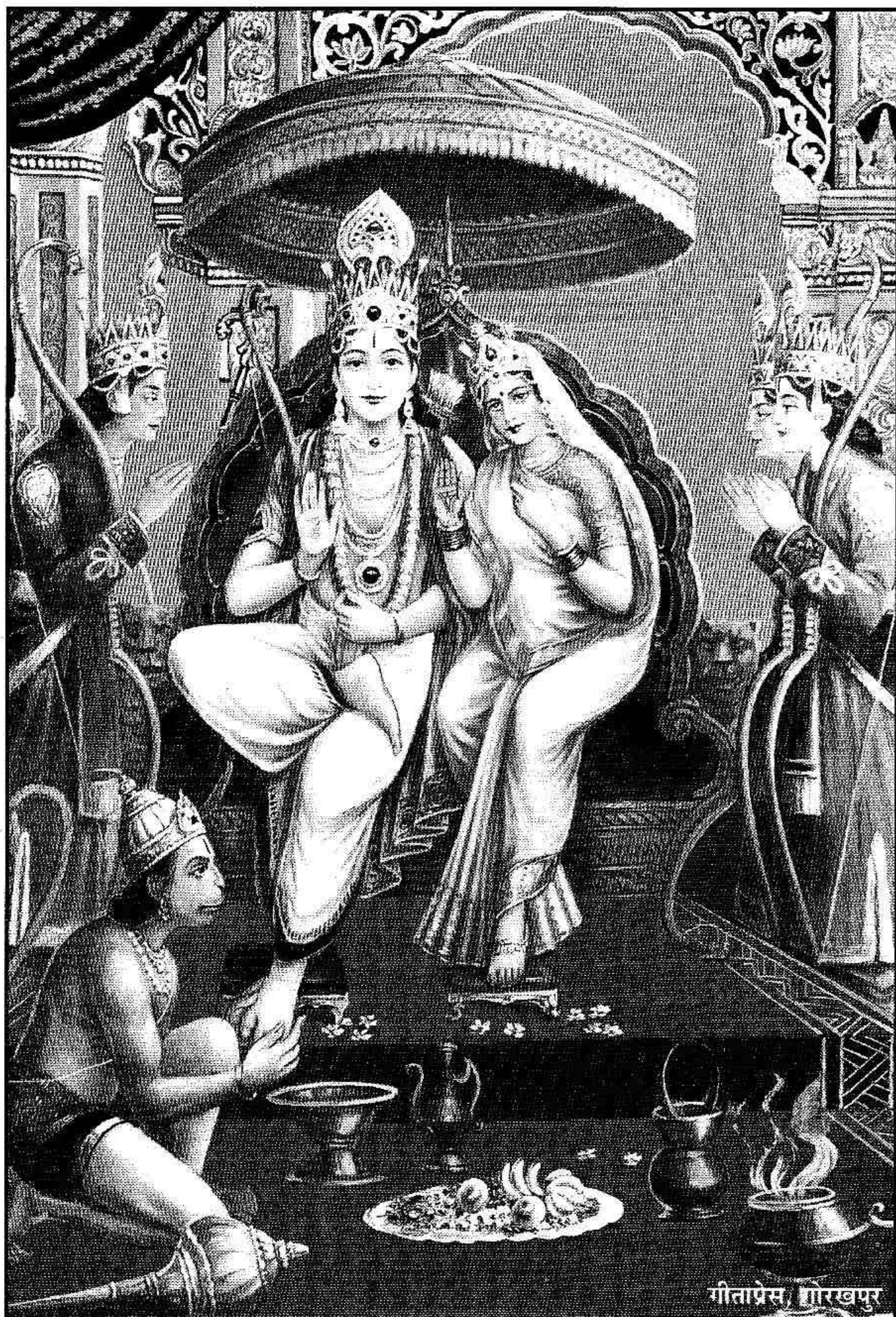
श्रीरामदरबारकी झाँकी

ત્યાં ચન્દ્રમા નામના એક મુનિ હતા. મને જોઈને તેમને બહુ જ દયા આવી. તેમણે અનેક પ્રકારે મને જ્ઞાન સંભળાવ્યું અને મારું દેહજનિત (દેહ સમ્બન્ધી) અભિમાન છોડાવી દીધું. ॥ ૩॥

ત્રેતાઁ બ્રહ્મ મનુજ તનુ ધરિહી । તાસુ નારિ નિસિચર પતિ હરિહી ॥
તાસુ ખોજ પઠઈહિ પ્રભુ દૂતા । તિન્હહિ મિલેં તૈં હોબ પુનીતા ॥ ૪॥

[તેમણે કહ્યું –] ત્રેતાયુગમાં સાક્ષાત્ પરબ્રહ્મ મનુષ્યશરીર ધારણ કરશે. તેમની સ્ત્રીને રાક્ષસોનો રાજા હરીને લઈ જશે. તેની શોધમાં પ્રભુ દૂતોને મોકલશે. તેમને મળવાથી તું પવિત્ર થઈ જઈશ. ॥ ૪॥

જમિહહિં પંખ કરસિ જનિ ચિંતા । તિન્હહિ દેખાઇ દેહેસુ તૈં સીતા ॥
મુનિ કઇ ગિરા સત્ય ભઈ આજૂ । સુનિ મમ બચન કરહુ પ્રભુ કાજૂ ॥ ૫॥

અને તારી પાંખો ફૂટી નીકળશે; ચિન્તા ન કર. તેમને તું સીતાજીને બતાવી દેજે. મુનિની તે વાણી આજે સત્ય થઈ. હવે મારાં વચન સાંભળીને તમે પ્રભુનું કાર્ય કરો. ॥ ૫॥

ગિરિ ત્રિકૂટ ઊપર બસ લંકા । તહઁ રહ રાવન સહજ અસંકા ॥
તહઁ અસોક ઉપબન જહઁ રહઈ । સીતા બૈઠિ સોચ રત અહઈ ॥ ૬॥

ત્રિકૂટ પર્વત પર લંકા વસેલી છે. ત્યાં સ્વભાવથી જ નીડર રાવણ રહે છે. ત્યાં અશોક નામનું ઉપવન છે, જ્યાં સીતાજી રહે છે. [આ સમયે પણ] તેઓ ઊંડા શોકમાં ગરકાવ બેઠાં છે. ॥ ૬॥

દો૦ – મૈં દેખઉઁ તુમ્હ નાહીં ગીધહિ દૃષ્ટિ અપાર ।
બૂઢ़ ભયઉઁ ન ત કરતેઉઁ કછુક સહાય તુમ્હાર ॥ ૨૮॥

હું તેમને જોઈ રહ્યો છું, તમે જોઈ શકતા નથી. કારણકે ગીધની દૃષ્ટિ અપાર હોય છે. (ઘણે જ દૂર સુધી જાય છે.) શું કરું? હું વૃદ્ધ થઈ ગયો, નહિ તો તમારી કંઈક તો સહાય અવશ્ય કરત. ॥ ૨૮॥

ચૌ૦ – જો નાઘઇ સત જોજન સાગર । કરઇ સો રામ કાજ મતિ આગર ॥
મોહિ બિલોકિ ધરહુ મન ધીરા । રામ કૃપાઁ કસ ભયઉ સરીરા ॥ ૧॥

જે સો યોજન (ચારસો કોસ) સમુદ્ર લાંઘી (છલાંગ મારીને કૂદી) શકશે અને બુદ્ધિનિધાન હશે તે જ શ્રીરામચન્દ્રજીનું કાર્ય કરી શકશે [નિરાશ થઈને ગભરાઓ નહિ]. મને જોઈને મનમાં ધીરજ ધરો. જુઓ, શ્રીરામજીની કૃપાથી (જોતજોતામાં) મારું શરીર કેવું થઈ ગયું! (પાંખો વિનાનું બેહાલ હતું, પાંખો આવવાથી સુન્દર થઈ ગયું)! ॥ ૧॥

પાપિઉ જા કર નામ સુમિરહીં । અતિ અપાર ભવસાગર તરહીં ॥
તાસુ દૂત તુમ્હ તજિ કદરાઈ । રામ હૃદયઁ ધરિ કરહુ ઉપાઈ ॥ ૨॥

પાપી પણ જેમનું નામ સ્મરણ કરીને અત્યંત અપાર ભવસાગરને તરી જાય છે, તમે તેમના દૂત છો એટલે કાયરતા છોડીને શ્રીરામજીને હૃદયમાં ધારણ કરીને ઉપાય કરો. ॥ ૨॥

અસ કહિ ગરુડ઼ ગીધ જબ ગયઊ। તિન્હ કેં મન અતિ બિસમય ભયઊ॥
નિજ નિજ બલ સબ કાહૂઁ ભાષા। પાર જાઇ કર સંસય રાખા॥ ૩॥

[કાકભુશુંડિજી કહે છે –] હે ગરુડજી! આ પ્રમાણે કહીને જ્યારે ગીધ ચાલ્યું ગયું, ત્યારે તે (વાનરો)ના મનમાં અત્યંત વિસ્મય થયું. સૌ કોઈએ પોતપોતાનું બળ કહ્યું. પરન્તુ સમુદ્રની પાર જવામાં સૌએ સન્દેહ પ્રગટ કર્યો. ॥ ૩॥

જરઠ ભયઉઁ અબ કહઇ રિછેસા। નહિં તન રહા પ્રથમ બલ લેસા॥
જબહિં ત્રિબિક્રમ ભએ ખરારી। તબ મૈં તરુન રહેઉઁ બલ ભારી॥ ૪॥

ઋક્ષરાજ જામ્બવાન કહેવા લાગ્યા – હું હવે ઘરડો થઈ ગયો. શરીરમાં પહેલાંના બળનો અંશમાત્ર નથી રહ્યો. જ્યારે ખરારિ (ખરના શત્રુ શ્રીરામ) વામન બન્યા હતા, ત્યારે હું યુવાન હતો અને મારામાં ભારે બળ હતું. ॥ ૪॥

દો૦ – બલિ બાઁધત પ્રભુ બાઢ઼ેઉ સો તનુ બરનિ ન જાઇ।
ઉભય ઘરી મહઁ દીન્હીં સાત પ્રદચ્છિન ધાઇ॥ ૨૯॥

બલિને બાંધતી વખતે પ્રભુ એટલા મોટા થયા કે તે શરીરનું વર્ણન થઈ શકતું નથી, પણ મેં બે જ ઘડીમાં દોડીને [તે શરીરની] સાત પ્રદક્ષિણાઓ કરી લીધી. ॥ ૨૯॥

ચૌ૦ – અંગદ કહઇ જાઉઁ મૈં પારા। જિયઁ સંસય કછુ ફિરતી બારા॥
જામવંત કહ તુમ્હ સબ લાયક। પઠઇઅ કિમિ સબહી કર નાયક॥ ૧॥

અંગદે કહ્યું – હું પાર તો ચાલ્યો જઈશ. પરન્તુ પરત થવાના સમય માટે હૃદયમાં કંઈક શંકા છે. જામ્બવાને કહ્યું – તમે સર્વ પ્રકારે યોગ્ય છો. પરન્તુ તમે સૌના નેતા છો, તમને કેમ મોકલી શકાય? ॥ ૧॥

કહઇ રીછપતિ સુનુ હનુમાના। કા ચુપ સાધિ રહેઉ બલવાના॥
પવન તનય બલ પવન સમાના। બુધિ બિબેક બિગ્યાન નિધાના॥ ૨॥

ઋક્ષરાજ જામ્બવાને શ્રીહનુમાનજીને કહ્યું – હે હનુમાન! હે બળવાન! સાંભળો, તમે આમ કેમ ચુપકીદી સાધી રાખી છે? તમે પવનના પુત્ર છો અને બળમાં પવનના સમાન છો. તમે બુદ્ધિ-વિવેક અને વિજ્ઞાનની ખાણ છો. ॥ ૨॥

કવન સો કાજ કઠિન જગ માહીં। જો નહિં હોઇ તાત તુમ્હ પાહીં॥
રામ કાજ લગિ તવ અવતારા। સુનતહિં ભયઉ પર્બતાકારા॥ ૩॥

જગતમાં કયું એવું કઠણ કામ છે જે હે તાત! તમારાથી ન થઈ શકે. શ્રીરામજીના કાર્ય માટે જ તો તમારો અવતાર થયો છે. આ સાંભળતાં જ હનુમાનજી પર્વતના આકારના (અત્યંત વિશાળકાય) થઈ ગયા. ॥ ૩॥

કનક બરન તન તેજ બિરાજા। માનહુઁ અપર ગિરિન્હ કર રાજા॥
સિંહનાદ કરિ બારહિં બારા। લીલહિં નાઘઉઁ જલનિધિ ખારા॥૪॥

તેમનો સોના-જેવો રંગ છે, શરીર પર તેજ સુશોભિત છે, જાણે કે બીજો પર્વતોનો રાજા સુમેરુ હોય. હનુમાનજીએ વારંવાર સિંહનાદ કરીને કહ્યું – હું આ ખારા સમુદ્રને ખેલમાં જ લાઁઘી શકું છું. ॥૪॥

સહિત સહાય રાવનહિ મારી। આનઉઁ ઇહાઁ ત્રિકૂટ ઉપારી॥
જામવંત મૈં પૂઁછઉઁ તોહી। ઉચિત સિખાવનુ દીજહુ મોહી॥૫॥

અને સહાયકોસહિત રાવણને મારીને ત્રિકૂટ પર્વતને ઉખાડીને અહીં લાવી શકું છું. હે જામ્બવાન! હું તમને પૂછું છું, તમે મને ઉચિત શિખામણ આપો[કિ મારે શું કરવું જોઈએ]. ॥૫॥

એતના કરહુ તાત તુમ્હ જાઈ। સીતહિ દેખિ કહહુ સુધિ આઈ॥
તબ નિજ ભુજ બલ રાજિવનૈના। કૌતુક લાગિ સંગ કપિ સેના॥૬॥

[જામ્બવાને કહ્યું –] હે તાત! તમે જઈને એટલું જ કરો કે સીતાજીને જોઈને પાછા આવો અને તેમના ખબર કહી દો. પછી કમળનયન શ્રીરામજી પોતાના બાહુબળથી [જ રાક્ષસોનો સંહાર કરીને સીતાજીને લઈ આવશે] કેવળ રમત માટે જ તેઓ વાનરોની સેના સાથે લેશે. ॥૬॥

છં૦ – કપિ સેન સંગ સઁઘારિ નિસિચર રામુ સીતહિ આનિહૈં।
ત્રૈલોક પાવન સુજસુ સુર મુનિ નારદાદિ બખાનિહૈં॥
જો સુનત ગાવત કહત સમુઝત પરમ પદ નર પાવઈ।
રઘુબીર પદ પાથોજ મધુકર દાસ તુલસી ગાવઈ॥

વાનરોની સેના સાથે લઈને રાક્ષસોનો સંહાર કરીને શ્રીરામજી સીતાજીને લઈ આવશે. ત્યારે દેવતા અને નારદાદિ મુનિ ભગવાનના ત્રણે લોકોને પવિત્ર કરનાર સુન્દર યશનાં વખાણ કરશે, જેના શ્રવણ, ગાન, કથન (કથા) અને સમજવાથી મનુષ્ય પરમપદ પામે છે અને જેને શ્રીરઘુવીરનાં ચરણકમળનો મધુકર (ભ્રમર) તુલસીદાસ ગાય છે. ॥૭॥

દો૦ – ભવ ભેષજ રઘુનાથ જસુ સુનહિં જે નર અરુ નારિ।
તિન્હ કર સકલ મનોરથ સિદ્ધ કરહિં ત્રિસિરારિ॥૩૦ (ક)॥

શ્રીરઘુવીરનો યશ ભવરૂપી રોગની અચૂક દવા છે. જે પુરુષ અને સ્ત્રી આને સાંભળશે, ત્રિશિરાના શત્રુ શ્રીરામજી તેમના સર્વે મનોરથો સિદ્ધ કરશે. ॥૩૦ (ક)॥

સો૦ – નીલોત્પલ તન સ્યામ કામ કોટિ સોભા અધિક ।
સુનિઅ તાસુ ગુન ગ્રામ જાસુ નામ અઘ ખગ બધિક ॥ ૩૦ (ખ) ॥

જેમનું નીલકમળના સમાન શ્યામ શરીર છે, જેમની શોભા કરોડો કામદેવોથી પણ અધિક છે અને જેમનું નામ પાપરૂપી પક્ષીઓને મારવા માટે બધિક (શિકારી) સમાન છે, તે શ્રીરામના ગુણોના સમૂહ(લીલા)ને અવશ્ય સાંભળવા જોઈએ. ॥ ૩૦ (ખ)॥

માસપારાયણ, ત્રેવીસમો વિશ્રામ

ઇતિ શ્રીમદ્‌રામચરિતમાનસે સકલકલિકલુષવિધ્વંસને ચતુર્થઃ સોપાનઃ સમાપ્તઃ ।

કળિયુગનાં સમસ્ત પાપોનો નાશ કરનાર શ્રીરામચરિતમાનસનો આ ચોથો સોપાન સમાપ્ત થયો

(કિષ્કિન્ધાકાંડ સમાપ્ત)

શ્રીગણેશાય નમઃ

શ્રીજાનકીવલ્લભો વિજયતે

શ્રીરામચરિતમાનસ

પંચમ સોપાન

સુંદરકાંડ

શ્લોક

શાન્તં શાશ્વતમપ્રમેયમનઘં નિર્વાણશાન્તિપ્રદં
બ્રહ્માશમ્ભુફણીન્દ્રસેવ્યમનિશં વેદાન્તવેદ્યં વિભુમ્ ।
રામાખ્યં જગદીશ્વરં સુરગુરું માયામનુષ્યં હરિં
વન્દેઽહં કરુણાકરં રઘુવરં ભૂપાલચૂડામણિમ્ ॥ ૧॥

શાંત, સનાતન, અપ્રમેય (પ્રમાણોથી પર), નિષ્પાપ, મોક્ષરૂપ પરમ શાન્તિ આપનારા, બ્રહ્મા, શંભુ અને શેષજી દ્વારા નિરંતર સેવિત, વેદાન્ત દ્વારા જાણવાયોગ્ય, સર્વવ્યાપક, દેવોમાં સૌથી મોટા, માયાથી મનુષ્યરૂપે દેખાનારા, સમસ્ત પાપોને હરનારા, કરુણાની ખાણ, રઘુકુળમાં શ્રેષ્ઠ તથા રાજાઓના શિરોમણિ, રામ કહેવડાવનારા જગદીશ્વરની હું વંદના કરું છું. ॥૧॥

નાન્યા સ્પૃહા રઘુપતે હૃદયેઽસ્મદીયે
સત્યં વદામિ ચ ભવાનખિલાન્તરાત્મા ।
ભક્તિં પ્રયચ્છ રઘુપુઙ્ગવ નિર્ભરાં મે
કામાદિદોષરહિતં કુરુ માનસં ચ ॥ ૨॥

હે રઘુનાથજી! હું સત્ય કહું છું અને વળી, આપ સર્વેના અંતરાત્મા જ છો (સઘળું જાણો જ છો) કે મારા હૃદયમાં બીજી કોઈ ઇચ્છા નથી. હે રઘુકુળશ્રેષ્ઠ! મને આપની નિર્ભરા (ભરપૂર) ભક્તિ આપો અને મારા મનને કામ આદિ દોષોથી રહિત કરો. ॥ ૨॥

અતુલિતબલધામં હેમશૈલાભદેહં
દનુજવનકૃશાનું જ્ઞાનિનામગ્રગણ્યમ્ ।
સકલગુણનિધાનં વાનરાણામધીશં
રઘુપતિપ્રિયભક્તં વાતજાતં નમામિ ॥ ૩॥

અતુલ બળના ધામ, સોનાના પર્વત (મેરુ) સમાન કાંતિયુક્ત શરીરવાળા, દૈત્યરૂપી વન[નો ધ્વંસ કરવા]ને માટે અગ્નિરૂપ, જ્ઞાનીઓમાં અગ્રગણ્ય, સમસ્ત ગુણોના નિધાન, વાનરોના સ્વામી, શ્રીરઘુનાથજીના પ્રિય ભક્ત પવનપુત્ર શ્રીહનુમાનજીને હું પ્રણામ કરું છું. ॥ ૩॥

ચૌ૦ – જામવંત કે બચન સુહાએ । સુનિ હનુમંત હૃદય અતિ ભાએ ॥
તબ લગિ મોહિ પરિખેહુ તુમ્હ ભાઈ । સહિ દુખ કંદ મૂલ ફલ ખાઈ ॥ ૧॥

જામ્બવાનનાં સુંદર વચનો સાંભળીને હનુમાનજીના હૃદયને તે ઘણાં જ ગમ્યાં. [તે બોલ્યા –] હે ભાઈ! તમે લોકો દુઃખ વેઠીને, કંદ-મૂળ- ફળ ખાઈને ત્યાં સુધી મારી વાટ જોજો કે - ॥ ૧॥

જબ લગિ આવૌં સીતહિ દેખી । હોઇહિ કાજુ મોહિ હરષ બિસેષી ॥
યહ કહિ નાઇ સબન્હિ કહુઁ માથા । ચલેઉ હરષિ હિયઁ ધરિ રઘુનાથા ॥ ૨॥

જ્યાં સુધી હું સીતાજીને જોઈને [પાછો] ન આવું, કાર્ય અવશ્ય થશે, કારણ કે મને ઘણો જ હર્ષ થઈ રહ્યો છે. આમ કહીને અને સર્વેને શીશ નમાવીને તથા હૃદયમાં શ્રીરઘુનાથજીને ધારણ કરીને હનુમાનજી હરખાઈને ચાલ્યા. ॥ ૨॥

સિંધુ તીર એક ભૂધર સુંદર । કૌતુક કૂદિ ચઢ઼ેઉ તા ઊપર ॥
બાર બાર રઘુબીર સઁભારી । તરકેઉ પવનતનય બલ ભારી ॥ ૩॥

સમુદ્ર તટે એક સુંદર પર્વત હતો. હનુમાનજી રમતમાં જ (અનાયાસે જ) કૂદીને તેની ઉપર જઈ ચઢ્યા અને વારંવાર શ્રીરઘુવીરનું સ્મરણ કરીને અત્યંત બળવાન હનુમાનજી તેના પરથી મોટા વેગથી કૂદ્યા (ઉછળ્યા) ॥ ૩॥

જેહિં ગિરિ ચરન દેઇ હનુમંતા । ચલેઉ સો ગા પાતાલ તુરંતા ॥
જિમિ અમોઘ રઘુપતિ કર બાના । એહી ભાઁતિ ચલેઉ હનુમાના ॥ ૪॥

જે પર્વત પરથી હનુમાનજી પગ મૂકીને ચાલ્યા (જેના પરથી તેમણે છલાંગ લગાવી), તે તરત જ પાતાળમાં ધસી પડ્યો. જેમ શ્રીરઘુનાથજીનું અમોઘ બાણ ચાલે છે, તેવી જ રીતે હનુમાનજી ચાલ્યા. ॥ ૪॥

જલનિધિ રઘુપતિ દૂત બિચારી । તૈં મૈનાક હોહિ શ્રમહારી ॥ ૫॥

સમુદ્રએ તેમને શ્રીરઘુનાથજીના દૂત સમજીને મૈનાક પર્વતને કહ્યું કે હે મૈનાક! તું એમનો થાક ઉતારનાર બન (અર્થાત્ પોતાના ઉપર એમને વિશ્રામ આપ). ॥ ૫॥

દો૦ – હનૂમાન તેહિ પરસા કર પુનિ કીન્હ પ્રનામ ।
રામ કાજુ કીન્હેં બિનુ મોહિ કહાઁ બિશ્રામ ॥ ૧॥

હનુમાનજીએ તેને હાથથી સ્પર્શ કર્યો, પછી પ્રણામ કરીને કહ્યું - ભાઈ! શ્રીરામચન્દ્રજીનું કાર્ય કર્યા વિના મને વિશ્રામ ક્યાં? ॥ ૧॥

ચૌ૦ – જાત પવનસુત દેવન્હ દેખા । જાનૈં કહુઁ બલ બુદ્ધિ બિસેષા ॥
સુરસા નામ અહિન્હ કૈ માતા । પઠઇન્હિ આઇ કહી તેહિં બાતા ॥ ૧॥

દેવોએ પવનપુત્ર હનુમાનજીને જતાં જોયા. તેમનાં વિશિષ્ટ બળ-બુદ્ધિની પરીક્ષા માટે તેમણે સુરસા નામે સર્પોની માતાને મોકલી, તેણીએ આવીને હનુમાજીને કહ્યું – ॥ ૧॥

આજુ સુરન્હ મોહિ દીન્હ અહારા । સુનત બચન કહ પવનકુમારા ॥
રામ કાજુ કરિ ફિરિ મૈં આવૌં । સીતા કઇ સુધિ પ્રભુહિ સુનાવૌં ॥ ૨॥

આજે દેવોએ મને ભોજન આપ્યું છે. આ વચન સાંભળીને પવનકુમાર હનુમાનજીએ કહ્યું - શ્રીરામજીનું કાર્ય કરીને હું પાછો વળું અને સીતાજીના ખબર પ્રભુને સંભળાવી દઉં, ॥ ૨॥

તબ તવ બદન પૈઠિહઉઁ આઈ । સત્ય કહઉઁ મોહિ જાન દે માઈ ॥
કવનેહુઁ જતન દેઇ નહિં જાના । ગ્રસસિ ન મોહિ કહેઉ હનુમાના ॥ ૩॥

પછી હું આવીને તમારા મુખમાં પેસી જઈશ [તમે મને ખાઈ જજે]. હે માતા! હું સત્ય કહું છું, અત્યારે મને જવા દે. જ્યારે કોઈ પણ ઉપાયે તેણે જવા ન દીધા, ત્યારે હનુમાનજીએ કહ્યું - તો પછી મને ખાઈ જ લે ને! ॥ ૩॥

જોજન ભરિ તેહિં બદનુ પસારા । કપિ તનુ કીન્હ દુગુન બિસ્તારા ॥
સોરહ જોજન મુખ તેહિં ઠયઊ । તુરત પવનસુત બત્તિસ ભયઊ ॥ ૪॥

તેણીએ યોજન જેટલું (ચાર ગાઉ) મુખ ફેલાવ્યું; ત્યારે હનુમાનજીએ પોતાના શરીરને તેનાથી બમણું વધારી દીધું. તેણીએ સોળ યોજનનું મુખ કર્યું. હનુમાનજી તરત જ બત્રીસ યોજનના થઈ ગયા. ॥ ૪॥

જસ જસ સુરસા બદનુ બઢ઼ાવા । તાસુ દૂન કપિ રૂપ દેખાવા ॥
સત જોજન તેહિં આનન કીંન્હા । અતિ લઘુ રૂપ પવનસુત લીન્હા ॥ ૫॥

જેમ જેમ સુરસા મુખનો વિસ્તાર વધારતી હતી, હનુમાનજી તેનાથી બમણું રૂપ બતાવતા હતા. તેણીએ સો યોજન(ચારસો ગાઉ)નું મુખ કર્યું, ત્યારે હનુમાનજીએ ઘણું જ નાનું રૂપ ધારણ કરી લીધું; ॥ ૫॥

બદન પઇઠિ પુનિ બાહેર આવા । માગા બિદા તાહિ સિરુ નાવા ॥
મોહિ સુરન્હ જેહિ લાગિ પઠાવા । બુધિ બલ મરમુ તોર મૈં પાવા ॥ ૬॥

અને તેઓ તેના મુખમાં પેસીને [તરત જ] પાછા બહાર નીકળી આવ્યા અને તેને શીશ નમાવીને વિદાય માગવા લાગ્યા. [તેણીએ કહ્યું -] મેં તમારાં બુદ્ધિ - બળનો ભેદ પામી લીધો; જેના માટે દેવોએ મને મોકલી હતી; ॥ ૬॥

દો૦ – રામ કાજુ સબુ કરિહહુ તુમ્હ બલ બુદ્ધિ નિધાન ।
આસિષ દેઇ ગઈ સો હરષિ ચલેઉ હનુમાન ॥ ૨॥

તમે શ્રીરામચન્દ્રજીનાં સર્વે કાર્ય કરશો, કેમકે તમે બળ-બુદ્ધિના ભંડાર છો. આ આશીર્વાદ આપીને તે ચાલી ગઈ; પછી હનુમાનજી હર્ષિત થઈને ચાલ્યા. ॥ ૨॥

ચૌ૦ – નિસિચરિ એક સિંધુ મહુઁ રહઈ । કરિ માયા નભુ કે ખગ ગહઈ ॥
જીવ જંતુ જે ગગન ઉડ઼ાહીં । જલ બિલોકિ તિન્હ કૈ પરિછાહીં ॥ ૧॥
ગહઈ છાહઁ સક સો ન ઉડ઼ાઈ । એહિ બિધિ સદા ગગનચર ખાઈ ॥
સોઇ છલ હનૂમાન કહઁ કીન્હા । તાસુ કપટુ કપિ તુરતહિં ચીન્હા ॥ ૨॥

સમુદ્રમાં એક રાક્ષસી રહેતી હતી. તે માયા કરીને આકાશમાંથી ઊડતાં પંખીઓને પકડી લેતી હતી. આકાશમાં જે જીવ-જંતુ ઊડ્યા કરતાં હતાં, તેમનો પડછાયો જોઈને તે એ પડછાયાને પકડી લેતી હતી; તેથી તે ઊડી શકતાં ન હતાં [અને જળમાં પડી જતાં હતાં]. આ પ્રમાણે તે કાયમ આકાશમાં ઊડનારા જીવોને ખાધે રાખતી હતી. તેણીએ એ જ છળ હનુમાનજી સાથે પણ કર્યું. હનુમાનજીએ તરત જ તેનું કપટ ઓળખી લીધું. ॥ ૧-૨॥

તાહિ મારિ મારુતસુત બીરા । બારિધિ પાર ગયઉ મતિધીરા ॥
તહાઁ જાઇ દેખી બન સોભા । ગુંજત ચંચરીક મધુ લોભા ॥ ૩॥

પવનપુત્ર ધીરબુદ્ધિ વીર હનુમાનજી તેને મારીને સમુદ્રની પાર ગયા. ત્યાં જઈને તેમણે વનની શોભા જોઈ. મધુ(પુષ્પરસ)ના લોભે ભમરા ગુંજન કરી રહ્યા હતા. ॥ ૩॥

નાના તરુ ફલ ફૂલ સુહાએ । ખગ મૃગ બૃંદ દેખિ મન ભાએ ॥
સૈલ બિસાલ દેખિ એક આગેં । તા પર ધાઈ ચઢ઼ેઉ ભય ત્યાગેં ॥ ૪॥

અનેક પ્રકારનાં વૃક્ષ ફળ-ફૂલથી શોભિત છે. પક્ષી અને પશુઓના સમૂહને જોઈને તો તેઓ મનમાં ઘણા જ પ્રસન્ન થયા. સામે એક વિશાળ પર્વતને જોઈને હનુમાનજી ભય ત્યાગીને તેના પર દોડીને જઈ ચઢ્યા. ॥ ૪॥

ઉમા ન કછુ કપિ કૈ અધિકાઈ । પ્રભુ પ્રતાપ જો કાલહિ ખાઈ ॥
ગિરિ પર ચઢ઼િ લંકા તેહિં દેખી । કહિ ન જાઇ અતિ દુર્ગ બિસેષી ॥ ૫॥
અતિ ઉતંગ જલનિધિ ચહુઁ પાસા । કનક કોટ કર પરમ પ્રકાસા ॥ ૬॥

[શિવજી કહે છે -] હે ઉમા! આમાં વાનર હનુમાનની કંઈ મોટાઈ નથી. આ તો પ્રભુનો પ્રતાપ છે, જે કાળને પણ ખાઈ જાય છે. પર્વત પર ચઢીને તેમણે લંકા જોઈ. ઘણો જ મોટો કિલ્લો છે, કંઈ કહી નથી શકાતો. તે અત્યંત ઊંચો છે, તેની ચારેય કોર સમુદ્ર છે. સોનાના કોટ(વંડા)નો પરમ પ્રકાશ થઈ રહ્યો છે. ॥ ૫-૬॥

છં૦ – કનક કોટ બિચિત્ર મનિ કૃત સુંદરાયતના ઘના ।
ચઉહટ્ટ હટ્ટ સુબટ્ટ બીથીં ચારુ પુર બહુ બિધિ બના ॥
ગજ બાજિ ખચ્ચર નિકર પદચર રથ બરૂથન્હિ કો ગનૈ ।
બહુરૂપ નિસિચર જૂથ અતિબલ સેન બરનત નહિં બનૈ ॥ ૧॥

વિચિત્ર મણિઓથી જડેલો સોનાનો કોટ છે, તેની અંદર ઘણાં જ સુંદર-સુંદર ઘર છે. ચાર રસ્તાઓ, બજાર, સુંદર માર્ગો અને શેરીઓ છે; સુંદર નગર અનેક પ્રકારે શણગારેલું છે. હાથી, ઘોડા, ખચ્ચરોના

સમૂહ તથા પગપાળા (પાયદળ) અને રથોના સમૂહોને કોણ ગણી શકે છે! અનેક પ્રકારનાં રાક્ષસોનાં દળો છે, તેમની અત્યંત બળશાળી સેના વર્ણવી જ શકાતી નથી. ॥ ૧॥

બન બાગ ઉપબન બાટિકા સર કૂપ બાપીં સોહહીં।
નર નાગ સુર ગંધર્બ કન્યા રૂપ મુનિ મન મોહહીં॥
કહુઁ માલ દેહ બિસાલ સૈલ સમાન અતિબલ ગર્જહીં।
નાના અખારેન્હ ભિરહિં બહુબિધિ એક એકન્હ તર્જહીં॥ ૨॥

વન, બાગ, ઉપવન, ફૂલવાડી, તળાવ, કૂવા અને વાવડીઓ સુશોભિત છે. મનુષ્ય, નાગ, દેવો અને ગંધર્વોની કન્યાઓ પોતાના સૌન્દર્યથી મુનિઓનાંય મનોને મોહી લે છે. ક્યાંક પર્વત સમાન વિશાળ શરીરવાળા ઘણા જ બળવાન મલ્લ (પહેલવાન) ગરજી રહ્યા છે. તેઓ અનેક અખાડાઓમાં અનેક પ્રકારે ભીડાય છે અને એકબીજાને લલકારે છે. ॥ ૨॥

કરિ જતન ભટ કોટિન્હ બિકટ તન નગર ચહુઁ દિસિ રચ્છહીં।
કહુઁ મહિષ માનુષ ધેનુ ખર અજ ખલ નિસાચર ભચ્છહીં॥
એહિ લાગિ તુલસીદાસ ઈન્હ કી કથા કછુ એક હૈ કહી।
રઘુબીર સર તીરથ સરીરન્હિ ત્યાગિ ગતિ પૈહહિં સહી॥ ૩॥

ભયંકર શરીરવાળા કરોડો યોદ્ધા યત્ન કરીને (ઘણી ચોકસાઈથી) નગરની ચારેય દિશાઓમાં (સર્વે બાજુથી) રખેવાળી કરે છે. ક્યાંક દુષ્ટ રાક્ષસ ભેંસો, મનુષ્યો, ગાયો, ગધેડાં અને બકરાઓને ખાઈ રહ્યા છે. તુલસીદાસે આની કથા એટલા માટે કંઈક ટૂંકમાં જ કહી છે કે તે (રાક્ષસો) ચોક્કસ શ્રીરામચન્દ્રજીના બાણરૂપી તીર્થમાં શરીરોને ત્યાગીને પરમગતિને પામશે. ॥ ૩॥

દો૦ – પુર રખવારે દેખિ બહુ કપિ મન કીન્હ બિચાર।
અતિ લઘુ રૂપ ધરૌં નિસિ નગર કરૌં પઈસાર॥ ૩॥

નગરના બહુસંખ્યક રખેવાળોને જોઈને હનુમાનજીએ મનમાં વિચાર કર્યો કે અત્યંત નાનું રૂપ ધરું અને રાત્રિના સમયે નગરમાં પ્રવેશ કરું. ॥ ૩॥

ચૌ૦ – મસક સમાન રૂપ કપિ ધરી। લંકહિ ચલેઉ સુમિરિ નરહરી॥
નામ લંકિની એક નિસિચરી। સો કહ ચલેસિ મોહિ નિંદરી॥ ૧॥

હનુમાનજી મચ્છર સમાન (નાનકડું) રૂપ ધારણ કરીને નરસિંહરૂપે લીલા કરનારા પુરુષસિંહ રામ અને લક્ષ્મણનું સ્મરણ કરીને લંકાએ ચાલ્યા. [લંકાના દ્વાર ઉપર] લંકિની નામની એક રાક્ષસી રહેતી હતી. તે બોલી - મારો અનાદર કરીને (મને પૂછ્યા વિના) ક્યાં ચાલ્યો જઈ રહ્યો છે? ॥ ૧॥

જાનેહિ નહીં મરમુ સઠ મોરા। મોર અહાર જહાઁ લગિ ચોરા॥
મુઠિકા એક મહા કપિ હની। રુધિર બમત ધરનીં ઢનમની॥ ૨॥

હે મૂર્ખ! તેં મારો ભેદ નથી જાણ્યો? જ્યાં સુધી (જેટલા) ચોર છે, તે સર્વે મારા આહાર છે. મહાકપિ હનુમાનજીએ તેને એક ઠૂંસો માર્યો, જેનાથી તે લોહીની ઊલટી કરતાં પૃથ્વી પર ઢળી પડી. ॥ ૨॥

પુનિ સંભારિ ઉઠી સો લંકા। જોરિ પાનિ કર બિનય સસંકા॥
જબ રાવનહિ બ્રહ્મ બર દીન્હા। ચલત બિરંચિ કહા મોહિ ચીન્હા॥૩॥

તે લંકિની પછી સંભાળીને ઊઠી અને ભયને લીધે હાથ જોડીને વિનંતી કરવા લાગી. [તે બોલી] રાવણને જ્યારે બ્રહ્માજીએ વર આપ્યો હતો, ત્યારે જતી વખતે તેમણે મને રાક્ષસોના વિનાશની આ ઓળખાણ આપી દીધી હતી કે - ॥૩॥

બિકલ હોસિ તૈં કપિ કે મારે। તબ જાનેસુ નિસિચર સંઘારે॥
તાત મોર અતિ પુન્ય બહૂતા। દેખેઉઁ નયન રામ કર દૂતા॥૪॥

જ્યારે તું વાનરના મારવાથી વ્યાકુળ થઈ જાય, ત્યારે તું રાક્ષસોનો સંહાર થયો જાણી લેજે. હે તાત! મારાં અત્યંત મોટાં પુણ્ય છે. કે હું શ્રીરામચન્દ્રજીના દૂત(આપ)ને નેત્રોથી જોવા પામી. ॥૪॥

દો૦ – તાત સ્વર્ગ અપબર્ગ સુખ ધરિઅ તુલા એક અંગ॥
તૂલ ન તાહિ સકલ મિલિ જો સુખ લવ સતસંગ॥૪॥

હે તાત! સ્વર્ગ અને મોક્ષનાં સર્વે સુખોને ત્રાજવાના એક પલ્લામાં મૂકવામાં આવે, તો પણ તે સર્વે મળીને [બીજા પલ્લામાં રાખેલા] તે સુખોની બરાબર નથી થઈ શકતાં, જે લવમાત્રના (ક્ષણમાત્ર)ના સત્સંગથી થાય છે. ॥૪॥

ચૌ૦ – પ્રબિસિ નગર કીજે સબ કાજા। હૃદયઁ રાખિ કોસલપુર રાજા॥
ગરલ સુધા રિપુ કરહિં મિતાઈ। ગોપદ સિંધુ અનલ સિતલાઈ॥૧॥
ગરુડ઼ સુમેરુ રેનુ સમ તાહી। રામ કૃપા કરિ ચિતવા જાહી॥
અતિ લઘુ રૂપ ધરેઉ હનુમાના। પૈઠા નગર સુમિરિ ભગવાના॥૨॥

અયોધ્યાપુરીના રાજા શ્રીરઘુનાથજીને હૃદયમાં રાખીને નગરમાં પ્રવેશીને સર્વે કાર્ય કરો. જેને શ્રીરામચન્દ્રજીએ એક વાર કૃપા કરીને જોઈ લીધો. તેની સાથે શત્રુ પણ મિત્રતા કરવા માંડે છે, એને માટે વિષ અમૃત થઈ જાય છે, સમુદ્ર ગાયની ખરી જેટલો થઈ જાય છે, અગ્નિમાં શીતળતા આવી જાય છે. અને હે ગરુડજી! સુમેરુ પર્વત એને માટે રજ સમાન થઈ જાય છે, પછી હનુમાનજીએ ઘણું જ નાનું રૂપ ધારણ કર્યું અને ભગવાનનું સ્મરણ કરીને નગરમાં પ્રવેશ કર્યો. ॥૧-૨॥

મંદિર મંદિર પ્રતિ કરિ સોધા। દેખે જહઁ તહઁ અગનિત જોધા॥
ગયઉ દસાનન મંદિર માહીં। અતિ બિચિત્ર કહિ જાત સો નાહીં॥૩॥

તેમણે એકેએક (પ્રત્યેક) મહેલમાં તપાસ કરી. જ્યાં - ત્યાં અસંખ્ય યોદ્ધા જોયા. પછી તે રાવણના મહેલમાં ગયા. તે અત્યંત વિચિત્ર હતો, જેનું વર્ણન નથી થઈ શકતું. ॥૩॥

સયન કિએँ દેખા કપિ તેહી। મંદિર મહુઁ ન દીખિ બૈદેહી॥
ભવન એક પુનિ દીખ સુહાવા। હરિ મંદિર તહઁ ભિન્ન બનાવા॥૪॥

હનુમાનજીએ તેને (રાવણને) શયન કરતાં જોયો; પરંતુ મહેલમાં જાનકીજી જોવામાં ન આવ્યાં. પછી એક સુંદર મહેલ દેખાયો; જ્યાં ભગવાનનું એક જુદું મંદિર પણ બનેલું હતું. ॥૪॥

દો○ – રામાયુધ અંકિત ગૃહ સોભા બરનિ ન જાઈ ।
નવ તુલસિકા બૃંદ તહઁ દેખિ હરષ કપિરાઈ ॥ ૫॥

તે મહેલ શ્રીરામજીના આયુધ(ધનુષ-બાણ)ના ચિહ્નોથી અંકિત હતો, તેની શોભા વર્ણવી શકાતી નથી. ત્યાં નવીન-નવીન (તાજાં તાજાં) તુલસીના વૃક્ષસમૂહોને જોઈને કપિરાજ શ્રીહનુમાનજી હરખાયા. ॥ ૫॥

ચૌ○ – લંકા નિસિચર નિકર નિવાસા । ઈહાઁ કહાઁ સજ્જન કર બાસા ॥
મન મહુઁ તરક કરૈં કપિ લાગા । તેહીં સમય બિભીષનુ જાગા ॥ ૧॥

લંકા તો રાક્ષસોના સમૂહનું નિવાસસ્થાન છે. અહીં સજ્જન(સાધુ પુરુષ)નો નિવાસ ક્યાંથી? હનુમાનજી મનમાં આ પ્રકારનો તર્ક કરવા લાગ્યા. તે જ સમયે વિભીષણજી જાગ્યા. ॥ ૧॥

રામ રામ તેહિં સુમિરન કીન્હા । હૃદયઁ હરષ કપિ સજ્જન ચીન્હા ॥
એહિ સન હઠિ કરિહઉઁ પહિચાની । સાધુ તે હોઈ ન કારજ હાની ॥ ૨॥

તેમણે (વિભીષણે) રામનામનું સ્મરણ કર્યું. હનુમાનજીએ તેમને સજ્જન જાણ્યા અને હૃદયમાં હર્ષિત થયા. [હનુમાનજીએ વિચાર કર્યો કે] આમનો પોતાની તરફથી જ હું પરિચય કરીશ. કેમકે સાધુથી કાર્યની હાનિ થતી નથી [પ્રત્યુત લાભ જ થાય છે] ॥ ૨॥

બિપ્ર રૂપ ધરિ બચન સુનાએ । સુનત બિભીષન ઉઠિ તહઁ આએ ॥
કરિ પ્રનામ પૂઁછી કુસલાઈ । બિપ્ર કહહુ નિજ કથા બુઝાઈ ॥ ૩॥

બ્રાહ્મણનું રૂપ ધરીને હનુમાનજીએ તેમને વચન સંભળાવ્યાં. સાંભળતાં જ વિભીષણજી ઊઠીને ત્યાં આવ્યા. પ્રણામ કરીને કુશળ પૂછ્યા [અને કહ્યું કે] હે બ્રાહ્મણ દેવ! આપની કથા સમજાવીને કહો. ॥ ૩॥

કી તુમ્હ હરિ દાસન્હ મહઁ કોઈ । મોરેં હૃદય પ્રીતિ અતિ હોઈ ॥
કી તુમ્હ રામુ દીન અનુરાગી । આયહુ મોહિ કરન બડ઼ભાગી ॥ ૪॥

શું આપ હરિભક્તોમાંથી કોઈ છો? કેમકે આપને જોઈને મારા હૃદયમાં અત્યંત પ્રેમ ઊભરાઈ રહ્યો છે. અથવા શું આપ દીનોને પ્રેમ કરનારા સ્વયં શ્રીરામજી જ છો, જે મને ધનભાગી બનાવવા (ઘેરબેઠાં દર્શન દઈને કૃતાર્થ કરવા) આવ્યા છો? ॥ ૪॥

દો○ – તબ હનુમંત કહી સબ રામ કથા નિજ નામ ।
સુનત જુગલ તન પુલક મન મગન સુમિરિ ગુન ગ્રામ ॥ ૬॥

પછી હનુમાનજીએ શ્રીરામચન્દ્રજીની સમસ્ત કથા કહીને પોતાનું નામ જણાવ્યું. સાંભળતાં જ બંનેનાં શરીર પુલિકત થઈ ગયાં અને શ્રીરામજીના ગુણસમૂહોનું સ્મરણ કરીને બંનેનાં મન [પ્રેમ અને આનંદમાં] મગ્ન થઈ ગયાં. ॥ ૬॥

ચૌ○ – સુનહુ પવનસુત રહનિ હમારી । જિમિ દસનન્હિ મહુઁ જીભ બિચારી ॥
તાત કબહુઁ મોહિ જાનિ અનાથા । કરિહહિં કૃપા ભાનુકુલ નાથા ॥ ૧॥

[વિભીષણજીએ કહ્યું -] હે પવનપુત્ર! મારી રહેણી સાંભળો. હું અહીં એમ રહું છું, જેમ દાંતોની વચ્ચે બિચારી જીભ! હે તાત! મને અનાથ જાણીને સૂર્યકુળના નાથ શ્રીરામચન્દ્રજી શું મારા ઉપર ક્યારેક કૃપા કરશે? ॥ ૧॥

તામસ તનુ કછુ સાધન નાહીં। પ્રીતિ ન પદ સરોજ મન માહીં॥
અબ મોહિ ભા ભરોસ હનુમંતા। બિનુ હરિકૃપા મિલહિં નહિં સંતા॥ ૨॥

મારું તામસી (રાક્ષસ) શરીર હોવાથી સાધન તો કંઈ થતું નથી અને મનમાંય શ્રીરામચન્દ્રજીનાં ચરણકમળોમાં પ્રેમેય નથી. પરંતુ હે હનુમાન! હવે મને વિશ્વાસ થઈ ગયો કે શ્રીરામજીની મારા પર કૃપા છે; કારણ કે હરિની કૃપા વિના સંત મળતા નથી. ॥ ૨॥

જૌં રઘુબીર અનુગ્રહ કીન્હા। તૌ તુમ્હ મોહિ દરસુ હઠિ દીન્હા॥
સુનહુ બિભીષન પ્રભુ કૈ રીતી। કરહિં સદા સેવક પર પ્રીતી॥ ૩॥

જ્યારે શ્રીરઘુવીરે કૃપા કરી છે, ત્યારે જ તો તમે મને હઠ કરીને (પોતાની તરફથી) દર્શન આપ્યાં છે. [હનુમાનજીએ કહ્યું -] હે વિભીષણજી! સાંભળો, પ્રભુની આ જ રીત છે કે તેઓ સેવક પર સદાય પ્રેમ કર્યા કરે છે. ॥ ૩॥

કહહુ કવન મૈં પરમ કુલીના। કપિ ચંચલ સબહીં બિધિ હીના॥
પ્રાત લેઈ જો નામ હમારા। તેહિ દિન તાહિ ન મિલૈ અહારા॥ ૪॥

ભલા કહો, હું જ કયો મોટો કુળવાન છું? [જાતિએ] ચંચળ વાનર છું અને સર્વ પ્રકારે નીચ છું. પ્રાતઃકાળે જે અમારા લોકોનું નામ લઈ લે તો તેને તે દિવસે ભોજન ન મળે; ॥ ૪॥

દો૦ – અસ મૈં અધમ સખા સુનુ મોહૂ પર રઘુબીર।
કીન્હી કૃપા સુમિરિ ગુન ભરે બિલોચન નીર॥ ૭॥

હે સખા! સાંભળો, હું આવો અધમ છું; પણ શ્રીરામચન્દ્રજીએ તો મારા પર પણ કૃપા જ કરી છે. ભગવાનના ગુણોનું સ્મરણ કરીને હનુમાનજીનાં બંને નેત્રોમાં [પ્રેમાશ્રુઓનું] જળ ભરાઈ આવ્યું. ॥ ૭॥

ચૌ૦ – જાનતહૂઁ અસ સ્વામિ બિસારી। ફિરહિં તે કાહે ન હોહિં દુખારી॥
એહિ બિધિ કહત રામ ગુન ગ્રામા। પાવા અનિર્બાચ્ય બિશ્રામા॥ ૧॥

જાણવા છતાંય આવા સ્વામી(શ્રીરઘુનાથજી)ને ભૂલીને જે [વિષયો પાછળ] ભટકતાં ફરે છે, તે દુઃખી કેમ ન થાય? આ પ્રમાણે શ્રીરામજીના ગુણસમૂહોને કહેતાં તેમણે અનિર્વચનીય (પરમ) શાંતિ પ્રાપ્ત કરી. ॥ ૧॥

પુનિ સબ કથા બિભીષન કહી। જેહિ બિધિ જનકસુતા તહઁ રહી॥
તહ હનુમંત કહા સુનુ ભ્રાતા। દેખી ચહઉઁ જાનકી માતા॥ ૨॥

પછી વિભીષણજીએ, શ્રીજાનકીજી જે રીતે ત્યાં રહેતાં હતાં, તે સઘળી કથા કહી સંભળાવી. ત્યારે હનુમાનજીએ કહ્યું - હે ભાઈ! સાંભળો, હું જાનકી માતાને જોવા માગું છું. ॥ ૨॥

જુગુતિ બિભીષન સકલ સુનાઈ। ચલેઉ પવનસુત બિદા કરાઈ॥
કરિ સોઇ રૂપ ગયઉ પુનિ તહવાઁ। બન અસોક સીતા રહ જહવાઁ॥ ૩॥

વિભીષણજીએ [માતાનાં દર્શન માટે] સર્વે યુક્તિઓ કહી સંભળાવી. પછી હનુમાનજી વિદાય લઈને ચાલ્યા. પાછા તે જ પહેલાના મચ્છર જેવા રૂપને ધરીને ત્યાં ગયા, જ્યાં અશોક વનમાં વનના જે ભાગમાં સીતાજી રહેતાં હતાં. ॥ ૩॥

દેખિ મનહિં મહુઁ કીન્હ પ્રનામા। બૈઠેહિં બીતિ જાત નિસિ જામા॥
કૃસ તનુ સીસ જટા એક બેની। જપતિ હૃદયઁ રઘુપતિ ગુન શ્રેની॥૪॥

સીતાજીને જોઈને હનુમાનજીએ તેમને મનોમન પ્રણામ કર્યાં. તેમને બેઠાં બેઠાં જ રાત્રિના ચારેય પ્રહર વીતી જાય છે. શરીર દૂબળું થઈ ગયું છે, સિર પર જટાઓની એક વેણી (લટ) છે. હૃદયમાં શ્રીરઘુનાથજીના ગુણસમૂહોના જપ કરતાં રહે છે. ॥૪॥

દો૦ – નિજ પદ નયન દિએઁ મન રામ પદ કમલ લીન।
પરમ દુખી ભા પવનસુત દેખિ જાનકી દીન॥૮॥

શ્રીજાનકીજીએ નેત્રોને પોતાનાં ચરણોમાં લગાવી રાખ્યાં છે (નીચું જ જોઈ રહ્યાં છે) અને મન શ્રીરામજીનાં ચરણકમળોમાં લીન છે. જાનકીજીને દીન જોઈને પવનપુત્ર હનુમાનજી ઘણા જ દુઃખી થયા. ॥૮॥

ચૌ૦ – તરુ પલ્લવ મહુઁ રહા લુકાઈ। કરઇ બિચાર કરૌં કા ભાઈ॥
તેહિ અવસર રાવનુ તહઁ આવા। સંગ નારિ બહુ કિએઁ બનાવા॥૧॥

હનુમાનજી વૃક્ષનાં પાંદડાંઓમાં છુપાઈ રહ્યા અને વિચાર કરવા લાગ્યા કે હે ભાઈ! શું કરું (આમનું દુઃખ કેવી રીતે દૂર કરું)? તે જ સમયે ઘણી જ સ્રીઓને સાથે લઈને ઠાઠ-માઠથી રાવણ ત્યાં આવ્યો. ॥૧॥

બહુ બિધિ ખલ સીતહિ સમુઝાવા। સામ દાન ભય ભેદ દેખાવા॥
કહ રાવનુ સુનુ સુમુખિ સયાની। મંદોદરી આદિ સબ રાની॥૨॥
તવ અનુચરીં કરઉઁ પન મોરા। એક બાર બિલોકુ મમ ઓરા॥
તૃન ધરિ ઓટ કહતિ બૈદેહી। સુમિરિ અવધપતિ પરમ સનેહી॥૩॥

તે દુષ્ટે સીતાજીને ઘણી રીતે સમજાવ્યાં. સામ, દાન, ભય અને ભેદ બતાડ્યો. રાવણે કહ્યું - હે સુમુખી! હે ચતુર! સાંભળ, મંદોદરી આદિ સર્વે રાણીઓને હું તારી દાસી બનાવી દઈશ, આ મારું પ્રણ છે. તું એકવાર મારી સામે જો તો ખરી! પોતાના પરમ સ્નેહી કૌશલાધીશ શ્રીરામચન્દ્રજીનું સ્મરણ કરીને જાનકીજી તણખલાની આડ કરીને કહેવા લાગ્યાં - ॥૨-૩॥

સુનુ દસમુખ ખદ્યોત પ્રકાસા। કબહુઁ કિ નલિની કરઇ બિકાસા॥
અસ મન સમુઝુ કહતિ જાનકી। ખલ સુધિ નહિં રઘુબીર બાન કી॥૪॥
સઠ સૂનેં હરિ આનેહિ મોહી। અધમ નિલજ્જ લાજ નહિં તોહી॥૫॥

હે દશમુખ! સાંભળ, આગિયાના પ્રકાશથી કદીય કમલિની ખીલી શકે છે? જાનકીજી પાછા કહે છે - તું [પોતાના માટેય] આવું જ મનમાં સમજી લે. અરે દુષ્ટ! તને શ્રીરઘુવીરના બાણની ખબર જ નથી. અરે પાપી! તું મને એકાંતમાંથી હરી લાવ્યો છે. અરે અધમ! નિર્લજ્જ! તનેં લાજ નથી આવતી? ॥૪-૫॥

દો૦ – આપુહિ સુનિ ખદ્યોત સમ રામહિ ભાનુ સમાન ।
પરુષ બચન સુનિ કાઢ઼િ અસિ બોલા અતિ ખિસિઆન ॥ ૯॥

પોતાને આગિયા સમાન અને રામચન્દ્રજીને સૂર્યની સમાન સાંભળીને અને સીતાજીનાં કઠોર વચનોને સાંભળી રાવણ ઘણો ખસિયાણો પડી ગયો અને તલવાર કાઢીને બહુ ગુસ્સામાં આવીને બોલ્યો - ॥ ૯॥

ચૌ૦ – સીતા તૈં મમ કૃત અપમાના । કટિહઉઁ તવ સિર કઠિન કૃપાના ॥
નાહિં ત સપદિ માનુ મમ બાની । સુમુખિ હોતિ ન ત જીવન હાની ॥ ૧॥

સીતા! તેં મારું અપમાન કર્યું છે. હું તારું સિર આ કઠોર કૃપાણથી કાપી નાંખીશ. નહીં તો [હજી પણ] જલદી મારી વાત માની લે. હે સુમુખી! નહીં તો જીવનથી હાથ ધોવા પડશે! ॥ ૧॥

સ્યામ સરોજ દામ સમ સુંદર । પ્રભુ ભુજ કરિ કર સમ દસકંધર ॥
સો ભુજ કંઠ કિ તવ અસિ ઘોરા । સુનુ સઠ અસ પ્રવાન પન મોરા ॥ ૨॥

[સીતાજીએ કહ્યું -] હે દશગ્રીવ! પ્રભુની ભુજા જે શ્યામ કમળની માળા સમાન સુંદર અને હાથીની સૂંઢ જેવી [પુષ્ટ તથા વિશાળ] છે, કાં તો તે ભુજા જ મારા કંઠમાં પડશે કાં તારી ભયાનક તલવાર! અરે શઠ! સાંભળ, આ જ મારું ખરું પ્રણ છે. ॥ ૨॥

ચંદ્રહાસ હરુ મમ પરિતાપં । રઘુપતિ બિરહ અનલ સંજાતં ॥
સીતલ નિસિત બહસિ બર ધારા । કહ સીતા હરુ મમ દુખ ભારા ॥ ૩॥

સીતાજી કહે છે - હે ચન્દ્રહાસ (તલવાર)! શ્રીરઘુનાથજીના વિરહની અગ્નિથી ઉત્પન્ન મારા ઘણા ભારે દાહને તું હરી લે! હે તલવાર! તું શીતળ, તીવ્ર અને શ્રેષ્ઠ ધારા વહાવે છે (અર્થાત્ તારી ધાર ઠંડી અને તેજ છે), તું મારા દુઃખના ભારને હરી લે. ॥ ૩॥

સુનત બચન પુનિ મારન ધાવા । મયતનયાઁ કહિ નીતિ બુઝાવા ॥
કહેસિ સકલ નિસિચરન્હિ બોલાઈ । સીતહિ બહુ બિધિ ત્રાસહુ જાઈ ॥ ૪॥
માસ દિવસ મહુઁ કહા ન માના । તૌ મૈં મારબિ કાઢ઼િ કૃપાના ॥ ૫॥

સીતાજીનાં આ વચન સાંભળતાં જ તે મારવા દોડ્યો. ત્યારે મયદાનવની પુત્રી મંદોદરીએ નીતિ કહીને તેને સમજાવ્યો. પછી રાવણે સર્વે રાક્ષસીઓને બોલાવીને કહ્યું કે જઈને સીતાજીને ઘણી રીતે ભય પમાડો. જો માસભરમાં આ કહેવું ન માને તો હું આ તલવાર કાઢીને એને મારી નાંખીશ. ॥ ૪-૫॥

દો૦ – ભવન ગયઉ દસકંધર ઇહાઁ પિસાચિનિ બૃંદ ।
સીતહિ ત્રાસ દેખાવહિં ધરહિં રૂપ બહુ મંદ ॥ ૧૦॥

[આમ કહીને] રાવણ ઘેર ચાલ્યો ગયો. અહીં રાક્ષસીઓના સમૂહ ઘણાં જ કુરૂપ ધારણ કરીને સીતાને ભય પમાડવા લાગ્યા. ॥ ૧૦॥

ચૌ૦ – ત્રિજટા નામ રાચ્છસી એકા। રામ ચરન રતિ નિપુન બિબેકા॥
સબન્હૌ બોલિ સુનાએસિ સપના। સીતહિ સેઈ કરહુ હિત અપના॥૧॥

તેમાં એક ત્રિજટા નામની રાક્ષસી હતી. તેની શ્રીરામચન્દ્રજીના ચરણોમાં પ્રીતિ હતી અને તે વિવેક(જ્ઞાન)માં નિપુણ હતી. તેણે સર્વેને બોલાવીને પોતાનું સ્વપ્ન સંભળાવ્યું અને કહ્યું - સીતાજીની સેવા કરીને પોતાનું કલ્યાણ કરી લો. ॥૧॥

સપનેં બાનર લંકા જારી। જાતુધાન સેના સબ મારી॥
ખર આરૂઢ઼ નગન દસસીસા। મુંડિત સિર ખંડિત ભુજ બીસા॥૨॥

સ્વપ્નમાં [મેં જોયું કે] એક વાનરે લંકા બાળી નાખી. રાક્ષસોની આખી સેના મારી નાખવામાં આવી. રાવણ ગધેડા પર નાગો બેઠેલો છે. તેનાં માથાં મુંડાવેલાં છે, વીસેય ભુજાઓ કપાયેલી છે. ॥૨॥

એહિ બિધિ સો દચ્છિન દિસિ જાઈ। લંકા મનહુઁ બિભીષન પાઈ॥
નગર ફિરી રઘુબીર દોહાઈ। તબ પ્રભુ સીતા બોલિ પઠાઈ॥૩॥

આ પ્રમાણે તે દક્ષિણ (યમપુરીની) દિશામાં જઈ રહ્યો છે અને જાણે લંકા વિભીષણને મળી છે. નગરમાં શ્રીરામચન્દ્રજીની આણ વર્તાઈ ગઈ છે. પછી પ્રભુએ સીતાજીને તેડું મોકલ્યું. ॥૩॥

યહ સપના મૈં કહઉઁ પુકારી। હોઇહિ સત્ય ગએઁ દિન ચારી॥
તાસુ બચન સુનિ તે સબ ડરીં। જનકસુતા કે ચરનન્હિ પરીં॥૪॥

હુ પોકારીને (નિશ્ચય સાથે) કહું છું કે આ સ્વપ્ન ચાર (થોડાક જ) દિવસો પછી સત્ય થઈને રહેશે. તેનાં વચન સાંભળીને તે સર્વે રાક્ષસીઓ ડરી ગઈ અને જાનકીજીના ચરણે પડી ગઈ. ॥૪॥

દો૦ – જહઁ તહઁ ગઈં સકલ તબ સીતા કર મન સોચ।
માસ દિવસ બીતેં મોહિ મારિહિ નિસિચર પોચ॥૧૧॥

(આ પછી) તે સર્વે આસ-પાસ ચાલી ગઈ. સીતાજી મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યાં કે એક મહિનો વીત્યે નીચ રાક્ષસ રાવણ મને મારશે. ॥૧૧॥

ચૌ૦ – ત્રિજટા સન બોલીં કર જોરી। માતુ બિપતિ સંગિનિ તૈં મોરી॥
તજૌં દેહ કરુ બેગિ ઉપાઈ। દુસહ બિરહુ અબ નહિં સહિ જાઈ॥૧॥

સીતાજીએ હાથ જોડીને ત્રિજટાને કહ્યું - હે માતા! તું મારી વિપત્તિની સંગિની (સાથી) છે. જલદી કોઈ એવો ઉપાય કર, જેથી હું શરીર ત્યજી શકું. વિરહ અસહ્ય થઈ ચાલ્યો છે. હવે, એ સહેવાતો નથી. ॥૧॥

આનિ કાઠ રચુ ચિતા બનાઈ। માતુ અનલ પુનિ દેહિ લગાઈ॥
સત્ય કરહિ મમ પ્રીતિ સયાની। સુનૈ કો શ્રવન સૂલ સમ બાની॥૨॥

લાકડાં લાવીને ચિતા બનાવી તૈયાર કરી દે. હે માતા! પછી તેમાં આગ ચાંપી દે. હે સમજુ! તું મારી પ્રીતિને સત્ય કરી દે. રાવણની શૂળ સમાન દુઃખ આપનારી વાણી કાનોથી કોણ સાંભળે? ॥૨॥

સુનત બચન પદ ગહિ સમુઝાએસિ । પ્રભુ પ્રતાપ બલ સુજસુ સુનાએસિ ॥
નિસિ ન અનલ મિલ સુનુ સુકુમારી । અસ કહિ સો નિજ ભવન સિધારી ॥ ૩॥

સીતાજીનાં વચન સાંભળીને ત્રિજટાએ ચરણ પકડીને તેમને સમજાવ્યાં અને પ્રભુનો પ્રતાપ, બળ અને સુયશ સંભળાવ્યો. [તેણીએ કહ્યું -] હે સુકુમારી! સાંભળો, રાત્રિના સમયે આગ નહિ મળે. એમ કહીને તે પોતાના ઘેર ચાલી ગઈ. ॥ ૩॥

કહ સીતા બિધિ ભા પ્રતિકૂલા । મિલિહિ ન પાવક મિટિહિ ન સૂલા ॥
દેખિઅત પ્રગટ ગગન અંગારા । અવનિ ન આવત એકઉ તારા ॥ ૪॥

સીતાજી [મનમાં ને મનમાં] કહેવા લાગ્યાં - [શું કરું?] વિધાતા જ વિપરીત થઈ ગયો. ન આગ મળશે, ન પીડા મટશે. આકાશમાં અંગારા પ્રગટ દેખાઈ રહ્યા છે, પણ પૃથ્વી પર એકેય તારો નથી આવતો. ॥ ૪॥

પાવકમય સસિ સ્રવત ન આગી । માનહુઁ મોહિ જાનિ હતભાગી ॥
સુનહિ બિનય મમ બિટપ અસોકા । સત્ય નામ કરુ હરુ મમ સોકા ॥ ૫॥

ચન્દ્ર અગ્નિમય છે, પરંતુ તે પણ જાણે મને ભાગ્યહીન જાણીને આગ નથી વરસાવતો. હે અશોકવૃક્ષ! મારી વિનંતી સાંભળ! મારો શોક હરી લે અને પોતાનું અશોક નામ સાર્થક કર. ॥ ૫॥

નૂતન કિસલય અનલ સમાના । દેહિ અગિનિ જનિ કરહિ નિદાના ॥
દેખિ પરમ બિરહાકુલ સીતા । સો છન કપિહિ કલપ સમ બીતા ॥ ૬॥

તારા નવાં નવાં [તાજાં-તાજાં] કોમળ પાંદડાં અગ્નિ સમાન છે. અગ્નિ આપ. તેના કારણનો વિચાર ન કર અર્થાત્ અગ્નિ આપું કે નહિ તે વિચારવાની જરૂર નથી. સીતાજીને વિરહથી પરમ વ્યાકુળ થયેલાં જોતાં તે ક્ષણ હનુમાનજીને કલ્પ સમાન વીત્યો. ॥ ૬॥

સો૦ – કપિ કરિ હૃદયઁ બિચાર દીન્હિ મુદ્રિકા ડારિ તબ ।
જનુ અસોક અંગાર દીન્હ હરષિ ઉઠિ કર ગહેઉ ॥ ૧૨॥

પછી હનુમાનજીએ હૃદયમાં વિચારીને [સીતાજીની સામે] વીંટી નાંખી દીધી, જાણે અશોકે અંગારો આપી દીધો હોય. સીતાજીએ હરખાઈને ઊભા થઈ તેને હાથમાં લઈ લીધો. ॥ ૧૨॥

ચૌ૦ – તબ દેખી મુદ્રિકા મનોહર । રામ નામ અંકિત અતિ સુંદર ॥
ચકિત ચિતવ મુદરી પહિચાની । હરષ બિષાદ હૃદયઁ અકુલાની ॥ ૧॥

ત્યારે તેમણે રામનામથી અંકિત અત્યંત સુંદર અને મનોહર વીંટી જોઈ. વીંટીને ઓળખીને સીતાજી આશ્ચર્યચકિત થઈને એને જોવા લાગ્યાં અને હર્ષ તથા વિષાદથી હૃદયમાં અકળાઈ ઊઠ્યાં. ॥ ૧॥

જીતિ કો સકઇ અજય રઘુરાઈ । માયા તેં અસિ રચિ નહિં જાઈ ॥
સીતા મન બિચાર કર નાના । મધુર બચન બોલેઉ હનુમાના ॥ ૨॥

[તે વિચારવા લાગ્યાં -] શ્રીરઘુનાથજી તો સર્વથા અજેય (અજિત) છે, તેમને કોણ જીતી શકે છે? અને માયાથી આવી (માયાના ઉપાદાનથી સર્વથા રહિત દિવ્ય, ચિન્મય) વીંટી બનાવી શકાતી નથી. સીતાજી મનમાં અનેક પ્રકારના વિચાર કરી રહ્યાં હતાં. આ સમયે હનુમાનજી મધુર વચન બોલ્યા – ॥ ૨॥

રામચંદ્ર ગુન બરનૈં લાગા । સુનતહિં સીતા કર દુખ ભાગા ॥
લાગી સુનૈં શ્રવન મન લાઈ । આદિહુ તેં સબ કથા સુનાઈ ॥ ૩॥

તે શ્રીરામચન્દ્રજીના ગુણોનું વર્ણન કરવા લાગ્યા, [જેને] સાંભળતાં જ સીતાજીનું દુઃખ જતું રહ્યું. તેઓ કાન અને મન લગાવી તેને સાંભળવા માંડ્યા. હનુમાનજીએ આદિથી લઈને સમસ્ત કથા કહી સંભળાવી. ॥ ૩॥

શ્રવનામૃત જેહિં કથા સુહાઈ । કહી સો પ્રગટ હોતિ કિન ભાઈ ॥
તબ હનુમંત નિકટ ચલિ ગયઊ । ફિરિ બૈઠીં મન બિસમય ભયઊ ॥ ૪॥

[સીતાજી બોલ્યાં -] જેણે કાનોને માટે અમૃતરૂપ આ સુંદર કથા કહી, તે હે ભાઈ! પ્રગટ કેમ નથી થતો? ત્યારે હનુમાનજી નજીક ચાલ્યા ગયા. તેમને જોઈને સીતાજી પીઠ ફેરવીને બેસી ગયાં; તેમના મનમાં આશ્ચર્ય થયું. ॥ ૪॥

રામ દૂત મૈં માતુ જાનકી । સત્ય સપથ કરુનાનિધાન કી ॥
યહ મુદ્રિકા માતુ મૈં આની । દીન્હિ રામ તુમ્હ કહઁ સહિદાની ॥ ૫॥
નર બાનરહિ સંગ કહુ કૈસેં । કહી કથા ભઇ સંગતિ જૈસેં ॥ ૬॥

[હનુમાનજીએ કહ્યું -] હે માતા જાનકી! હું શ્રીરામજીનો દૂત છું. કરુણાનિધાનની સાચી શપથ લઉં છું. હે માતા! આ વીંટી હું જ લાવ્યો છું. શ્રીરામજીએ આપના માટે મને આ નિશાની (ઓળખ) આપી છે. [સીતાજીએ પૂછ્યું -] નર અને વાનરનો સંગ કહો કેવી રીતે થયો? પછી હનુમાનજીએ જેવી રીતે સંગ થયો હતો, તે સર્વે કથા કહી સંભળાવી. ॥ ૫-૬॥

દો૦ – કપિ કે બચન સપ્રેમ સુનિ ઉપજા મન બિસ્વાસ ।
જાના મન ક્રમ બચન યહ કૃપાસિંધુ કર દાસ ॥ ૧૩॥

હનુમાનજીનાં પ્રેમયુક્ત વચન સાંભળીને સીતાજીના મનમાં વિશ્વાસ ઉત્પન્ન થઈ ગયો. તેમણે જાણી લીધું કે આ મન, વચન અને કર્મથી કૃપાસાગર શ્રીરઘુનાથજીનો દાસ છે. ॥ ૧૩॥

ચૌ૦ – હરિજન જાનિ પ્રીતિ અતિ ગાઢ઼ી । સજલ નયન પુલકાવલિ બાઢ઼ી ॥
બૂડ઼ત બિરહ જલધિ હનુમાના । ભયહુ તાત મો કહુઁ જલજાના ॥ ૧॥

ભગવાનનો સેવક જાણીને અત્યંત ગાઢ પ્રીતિ થઈ ગઈ. નેત્રોમાં [પ્રેમાશ્રુઓનું] જળ ભરાઈ આવ્યું અને શરીર અત્યંત પુલકિત થઈ ગયું. [સીતાજીએ કહ્યું –] હે તાત હનુમાન! વિરહસાગરમાં ડૂબતી જતી હું, તમે મારા માટે વહાણ થયા. ॥૧॥

અબ કહુ કુસલ જાઉઁ બલિહારી। અનુજ સહિત સુખ ભવન ખરારી॥
કોમલચિત કૃપાલ રઘુરાઈ। કપિ કેહિ હેતુ ધરી નિઠુરાઈ॥૨॥

હું વારી જાઉં છું; હવે, નાના ભાઈ લક્ષ્મણજીસહિત ખરના શત્રુ સુખધામ પ્રભુનાં કુશળ-મંગળ કહો. શ્રીરઘુનાથજી તો કોમળ હૃદય અને કૃપાળુ છે. વળી, હે હનુમાન! તેમણે કયા કારણે આ નિષ્ઠુરતા ધારણ કરી લીધી છે? ॥૨॥

સહજ બાનિ સેવક સુખદાયક। કબહુઁક સુરતિ કરત રઘુનાયક॥
કબહુઁ નયન મમ સીતલ તાતા। હોઇહહિં નિરખિ સ્યામ મૃદુ ગાતા॥૩॥

સેવકને સુખ આપવું એ એમની સ્વાભાવિક ટેવ છે. તે શ્રીરઘુનાથજી શું કદી મનેય યાદ કરે છે? હે તાત! શું કદીક એમનાં કોમળ શ્યામ અંગોને જોઈને મારાં નેત્રો શીતળ થશે? ॥૩॥

બચનુ ન આવ નયન ભરે બારી। અહહ નાથ હૌં નિપટ બિસારી॥
દેખિ પરમ બિરહાકુલ સીતા। બોલા કપિ મૃદુ બચન બિનીતા॥૪॥

[મુખમાંથી] વચન નથી નીકળતાં, નેત્રોમાં [વિરહના આંસુઓનું] જળ ભરાઈ આવ્યું. [ઘણા દુઃખ સાથે તે બોલ્યાં -] હા નાથ! આપે મને બિલકુલ જ ભુલાવી દીધી! સીતાજીને વિરહથી પરમ વ્યાકુળ જોઈને હનુમાનજી કોમળ અને નમ્ર વચન બોલ્યા - ॥૪॥

માતુ કુસલ પ્રભુ અનુજ સમેતા। તવ દુખ દુખી સુકૃપા નિકેતા॥
જનિ જનની માનહુ જિયઁ ઊના। તુમ્હ તે પ્રેમુ રામ કેં દૂના॥૫॥

હે માતા! સુંદર કૃપાના ધામ પ્રભુ ભાઈ લક્ષ્મણજી સહિત કુશળ છે, પરંતુ આપના દુઃખથી દુઃખી છે. હે માતા! મનમાં ગ્લાનિ ન અનુભવો (મન નાનું કરીને દુઃખ ન કરો). શ્રીરામચન્દ્રજીના હૃદયમાં આપના માટે બમણો પ્રેમ છે. ॥૫॥

દો૦ – રઘુપતિ કર સંદેસુ અબ સુનુ જનની ધરિ ધીર।
અસ કહિ કપિ ગદગદ ભયઉ ભરે બિલોચન નીર॥૧૪॥

હે માતા! હવે ધીરજ ધરીને શ્રીરઘુનાથજીનો સંદેશો સાંભળો. આવું કહીને હનુમાનજી પ્રેમથી ગદ્ગદ થઈ ગયા. તેમનાં નેત્રોમાં પ્રેમાશ્રુઓનું જળ ઊભરાઈ આવ્યું. ॥૧૪॥

ચૌ૦ – કહેઉ રામ બિયોગ તવ સીતા। મો કહુઁ સકલ ભએ બિપરીતા॥
નવ તરુ કિસલય મનહુઁ કૃસાનૂ। કાલનિસા સમ નિસિ સસિ ભાનૂ॥૧॥

[હનુમાનજી બોલ્યા -] શ્રીરામચન્દ્રજીએ કહ્યું છે કે હે સીતે! તમારા વિયોગમાં મારા માટે સઘળા પદાર્થ પ્રતિકૂળ થઈ ગયા છે. વૃક્ષોનાં નવાં-નવાં કોમળ પાંદડાં જાણે અગ્નિના સમાન, રાત્રિ કાળ-રાત્રિ સમાન, ચન્દ્રમા સૂર્ય સમાન - ॥૧॥

કુબલય બિપિન કુંત બન સરિસા। બારિદ તપત તેલ જનુ બરિસા॥
જે હિત રહે કરત તેઈ પીરા। ઉરગ સ્વાસ સમ ત્રિબિધ સમીરા॥૨॥

અને કમળોનાં વન ભાલાના (કાંટાના) વનને સમાન થઈ ગયા છે. મેઘ જાણે ઉકળતું તેલ વરસાવે છે. જે હિત કરનારા હતા, તે જ હવે પીડા આપવા લાગ્યા છે. ત્રિવિધ (શીતળ, મંદ, સુગંધિત) વાયુ સર્પના શ્વાસ સમાન (ઝેરી અને ગરમ) થઈ ગયો છે. ॥૨॥

કહેહૂ તેં કછુ દુખ ઘટિ હોઈ। કાહિ કહૌં યહ જાન ન કોઈ॥
તત્વ પ્રેમ કર મમ અરુ તોરા। જાનત પ્રિયા એકુ મનુ મોરા॥૩॥

મનનું દુઃખ કહી નાખવાથી કંઈક ઓછું થઈ જાય છે. પણ કહું કોને? આ દુઃખ કોઈ જાણતું નથી. હે પ્રિયે! મારા અને તારા પ્રેમનું તત્ત્વ (રહસ્ય) એક મારું મન જ જાણે છે. ॥૩॥

સો મનુ સદા રહત તોહિ પાહીં। જાનુ પ્રીતિ રસુ એતનેહિ માહીં॥
પ્રભુ સંદેસુ સુનત બૈદેહી। મગન પ્રેમ તન સુધિ નહિં તેહી॥૪॥

અને તે મન સદા તારી જ પાસે રહે છે. બસ, મારા પ્રેમનો સાર એટલામાં જ સમજી લો. પ્રભુનો સંદેશ સાંભળતાં જ જાનકીજી પ્રેમમાં મગ્ન થઈ ગયાં. તેમને શરીરની સૂધ ન રહી. ॥૪॥

કહ કપિ હૃદયઁ ધીર ધરુ માતા। સુમિરુ રામ સેવક સુખદાતા॥
ઉર આનહુ રઘુપતિ પ્રભુતાઈ। સુનિ મમ બચન તજહુ કદરાઈ॥૫॥

હનુમાનજીએ કહ્યું - હે માતા! હૃદયમાં ધૈર્ય ધારણ કરો અને સેવકોને સુખ આપનારા શ્રીરામજીનું સ્મરણ કરો. શ્રીરઘુનાથજીની પ્રભુતાને હૃદયમાં લાવો અને મારાં વચન સાંભળીને કાયરતા મૂકી દો. ॥૫॥

દો૦ – નિસિચર નિકર પતંગ સમ રઘુપતિ બાન કૃસાનુ।
જનની હૃદયઁ ધીર ધરુ જરે નિસાચર જાનુ॥૧૫॥

રાક્ષસોના સમૂહ પતંગિયા સમાન અને શ્રીરઘુનાથજીનાં બાણ અગ્નિ સમાન છે. હે માતા! હૃદયમાં ધૈર્ય ધારણ કરો અને રાક્ષસોને બળ્યા જ સમજો. ॥૧૫॥

ચૌ૦ – જૌં રઘુબીર હોતિ સુધિ પાઈ। કરતે નહિં બિલંબુ રઘુરાઈ॥
રામ બાન રબિ ઉએઁ જાનકી। તમ બરૂથ કહઁ જાતુધાન કી॥૧॥

શ્રીરામચન્દ્રજીને જો ભાળ મળી હોત તો તેઓ વિલંબ ન કરત. હે જાનકીજી! રામબાણરૂપી સૂર્યનો ઉદય થયે રાક્ષસોનો સેનારૂપી અંધકાર ક્યાં રહી શકે છે? ॥૧॥

અબહિં માતુ મૈં જાઉઁ લવાઈ। પ્રભુ આયસુ નહિં રામ દોહાઈ॥
કછુક દિવસ જનની ધરુ ધીરા। કપિન્હ સહિત અઈહહિં રઘુબીરા॥૨॥

હે માતા! હું આપને હમણાં જ અહીંથી લઈ જાઉં, પણ શ્રીરામચન્દ્રજીના સોગંદ છે; મને પ્રભુની આજ્ઞા નથી. એટલે હે માતા! થોડાક દિવસ હજુ ધીરજ ધરો. શ્રીરામચન્દ્રજી વાનરો સહિત અહીં આવશે. ॥૨॥

નિસિચર મારિ તોહિ લૈ જૈહહિં। તિહુઁ પુર નારદાદિ જસુ ગૈહહિં ॥
હૈં સુત કપિ સબ તુમ્હહિ સમાના। જાતુધાન અતિ ભટ બલવાના ॥ ૩॥

અને રાક્ષસોને મારીને આપને લઈ જશે. નારદ આદિ [ઋષિ-મુનિ] ત્રણેય લોકમાં એમનો યશ ગાશે. [સીતાજીએ કહ્યું -] હે પુત્ર! સર્વે વાનર તમારા જ જેવા (નાના-નાના) હશે, રાક્ષસો તો ઘણા બળવાન યોદ્ધાઓ છે. ॥ ૩॥

મોરેં હૃદય પરમ સંદેહા। સુનિ કપિ પ્રગટ કીન્હિ નિજ દેહા ॥
કનક ભૂધરાકાર સરીરા। સમર ભયંકર અતિબલ બીરા ॥ ૪॥
સીતા મન ભરોસ તબ ભયઊ। પુનિ લઘુ રૂપ પવનસુત લયઊ ॥ ૫॥

તેથી મારા હૃદયમાં મોટો ભારે સંશય થાય છે [કે તમારા - જેવા વાનરો રાક્ષસોને કેવી રીતે જીતશે!]. આ સાંભળીને હનુમાનજીએ પોતાનું શરીર પ્રગટ કર્યું. સોનાના પર્વત સુમેરુના આકારનું અત્યંત વિશાળ શરીર હતું, જે યુદ્ધમાં શત્રુઓના હૃદયમાં ભય ઉત્પન્ન કરનારું, અત્યંત બળવાન અને વીર હતું. ત્યારે (એને જોઈને) સીતાજીના મનમાં વિશ્વાસ થયો. હનુમાનજીએ પાછું નાનું રૂપ ધારણ કરી લીધું. ॥ ૪-૫॥

દો૦ – સુનુ માતા સાખામૃગ નહિં બલ બુદ્ધિ બિસાલ ॥
પ્રભુ પ્રતાપ તેં ગરુડ઼હિ ખાઇ પરમ લઘુ બ્યાલ ॥ ૧૬॥

હે માતા! સાંભળો, વાનરોમાં ઘણાં બળ-બુદ્ધિ નથી હોતાં. પરંતુ પ્રભુના પ્રતાપથી અત્યંત નાના સર્પ પણ ગરુડને ખાઈ શકે છે (અત્યંત નિર્બળ પણ મહાબળવાનને મારી શકે છે). ॥ ૧૬॥

ચૌ૦ – મન સંતોષ સુનત કપિ બાની। ભગતિ પ્રતાપ તેજ બલ સાની ॥
આસિષ દીન્હિ રામપ્રિય જાના। હોહુ તાત બલ સીલ નિધાના ॥ ૧॥

ભક્તિ, પ્રતાપ, તેજ અને બળથી ભરેલી હનુમાનજીની વાણી સાંભળીને સીતાજીના મનમાં સંતોષ થયો. શ્રીસીતાજીએ હનુમાનજીને શ્રીરામજીના પ્રિય જાણીને આશીર્વાદ આપ્યા કે હે તાત! તમે બળ અને શીલના ભંડાર થાવ. ॥ ૧॥

અજર અમર ગુનનિધિ સુત હોહૂ। કરહુઁ બહુત રઘુનાયક છોહૂ ॥
કરહુઁ કૃપા પ્રભુ અસ સુનિ કાના। નિર્ભર પ્રેમ મગન હનુમાના ॥ ૨॥

હે પુત્ર! તમે અજર, અમર અને ગુણોનો ખજાનો થાવ. શ્રીરઘુનાથજી તમારા પર ઘણી કૃપા કરે. 'પ્રભુ કૃપા કરે' - આવું કાનેથી સાંભળતાં જ હનુમાનજી પૂર્ણ પ્રેમમાં મગ્ન થઈ ગયાં. ॥ ૨॥

બાર બાર નાએસિ પદ સીસા। બોલા બચન જોરિ કર કીસા ॥
અબ કૃતકૃત્ય ભયઉઁ મૈં માતા। આસિષ તવ અમોઘ બિખ્યાતા ॥ ૩॥

હનુમાનજીએ વારંવાર સીતાજીના ચરણોમાં સિર નમાવ્યું અને પછી હાથ જોડીને કહ્યું - હે માતા! હવે, હું કૃતાર્થ થઈ ગયો. આપનો આશીર્વાદ અમોઘ છે, આ વાત પ્રસિદ્ધ છે. ॥ ૩॥

સુનહુ માતુ મોહિ અતિસય ભૂખા । લાગિ દેખિ સુંદર ફલ રૂખા ॥
સુનુ સુત કરહિં બિપિન રખવારી । પરમ સુભટ રજનીચર ભારી ॥ ૪॥

હે માતા! સાંભળો, સુંદર ફળવાળાં વૃક્ષોને જોઈને મને ઘણી જ ભૂખ લાગી ગઈ છે. [સીતાજીએ કહ્યું –] હે બેટા! સાંભળો, મોટા ભારે યોદ્ધા રાક્ષસ આ વનની રખેવાળી કરે છે. ॥ ૪॥

તિન્હ કર ભય માતા મોહિ નાહીં । જૌં તુમ્હ સુખ માનહુ મન માહીં ॥ ૫॥

[હનુમાનજીએ કહ્યું -] હે માતા! જો આપ મનમાં સુખ માનો (પ્રસન્ન થઈને આજ્ઞા આપો) તો મને તેમનો ભય તો બિલકુલ નથી. ॥ ૫॥

દો૦ – દેખિ બુદ્ધિ બલ નિપુન કપિ કહેઉ જાનકીં જાહુ ।
રઘુપતિ ચરન હૃદયઁ ધરિ તાત મધુર ફલ ખાહુ ॥ ૧૭॥

હનુમાનજીને બુદ્ધિ અને બળમાં નિપુણ જોઈને જાનકીજીએ કહ્યું - જાઓ. હે તાત! શ્રીરઘુનાથજીના ચરણોને હૃદયમાં ધારણ કરીને મીઠાં ફળ ખાઓ. ॥ ૧૭॥

ચૌ૦ – ચલેઉ નાઈ સિરુ પૈઠેઉ બાગા । ફલ ખાએસિ તરુ તોરૈં લાગા ॥
રહે તહાઁ બહુ ભટ રખવારે । કછુ મારેસિ કછુ જાઈ પુકારે ॥ ૧॥

તેઓ સીતાજીને શીશ નમાવીને ચાલ્યા અને બગીચામાં પેસી ગયા. ફળ ખાધાં અને વૃક્ષોને તોડવા માંડ્યાં. ત્યાં ઘણા જ યોદ્ધા રખેવાળ હતા. તેમાંથી કેટલાકને મારી નાખ્યા અને કેટલાકે જઈને રાવણને પોકાર કર્યો - ॥ ૧॥

નાથ એક આવા કપિ ભારી । તેહિં અસોક બાટિકા ઉજારી ॥
ખાએસિ ફલ અરુ બિટપ ઉપારે । રચ્છક મર્દિ મર્દિ મહિ ડારે ॥ ૨॥

[અને કહ્યું -] હે નાથ! એક મોટો ભારે વાનર આવ્યો છે. તેણે અશોકવાટિકા ઉજાડી નાખી. ફળ ખાધાં, વૃક્ષોને ઉખાડી નાંખ્યાં અને રખેવાળોને મસળી-મસળીને જમીન પર નાખી દીધા. ॥ ૨॥

સુનિ રાવન પઠએ ભટ નાના । તિન્હહિ દેખિ ગર્જેઉ હનુમાના ॥
સબ રજનીચર કપિ સંઘારે । ગએ પુકારત કછુ અધમારે ॥ ૩॥

આ સાંભળીને રાવણે ઘણા જ યોદ્ધા મોકલ્યા. તેમને જોઈને હનુમાનજીએ ગર્જના કરી. હનુમાનજીએ સર્વે રાક્ષસોને મારી નાખ્યા, કેટલાક જે અધમૂઆ હતા તે, બૂમરાણ કરતાં નાઠા. ॥ ૩॥

પુનિ પઠયઉ તેહિં અચ્છકુમારા। ચલા સંગ લૈ સુભટ અપારા॥
આવત દેખિ બિટપ ગહિ તર્જા। તાહિ નિપાતિ મહાધુનિ ગર્જા॥૪॥

પછી રાવણે અક્ષકુમારને મોકલ્યો. તે અસંખ્ય શ્રેષ્ઠ યોદ્ધાઓને સાથે લઈને ચાલ્યો. તેને આવતો જોઈને હનુમાનજીએ એક વૃક્ષ [હાથમાં] લઈને પડકાર્યો અને તેને મારીને મહાધ્વનિથી ગર્જના કરી. ॥૪॥

દો૦ – કછુ મારેસિ કછુ મર્દેસિ કછુ મિલએસિ ધરિ ધૂરિ।
કછુ પુનિ જાઈ પુકારે પ્રભુ મર્કટ બલ ભૂરિ॥૧૮॥

તેમણે સેનામાંથી કેટલાકને મારી નાખ્યા અને કેટલાકને મસળી નાખ્યા અને કેટલાકને પકડી-પકડીને ધૂળમાં રગદોળી નાખ્યા. કેટલાકે પાછા [રાવણ પાસે] જઈને પોકાર કર્યો કે હે પ્રભુ! વાનર ઘણો જ બળવાન છે. ॥૧૮॥

ચૌ૦ – સુનિ સુત બધ લંકેસ રિસાના। પઠએસિ મેઘનાદ બલવાના॥
મારસિ જનિ સુત બાંધેસુ તાહી। દેખિઅ કપિહિ કહાઁ કર આહી॥૧॥

પુત્રનો વધ સાંભળીને રાવણ ક્રોધિત થઈ ગયો. અને તેણે [પોતાના જ્યેષ્ઠ પુત્ર] બળવાન મેઘનાદને મોકલ્યો. [તેને કહ્યું કે -] હે પુત્ર! મારી ન નાખતો, તેને બાંધી લાવજે. તે વાનર ક્યાંનો છે તે જોઈ લઈએ. ॥૧॥

ચલા ઇંદ્રજિત અતુલિત જોધા। બંધુ નિધન સુનિ ઉપજા ક્રોધા॥
કપિ દેખા દારુન ભટ આવા। કટકટાઈ ગર્જા અરુ ધાવા॥૨॥

ઇન્દ્રને જીતનારો અતુલનીય યોદ્ધા મેઘનાદ ચાલ્યો. ભાઈના માર્યા જવાનું સાંભળીને તેને ક્રોધ થઈ આવ્યો. હનુમાનજીએ જોયું કે આ વખતે ભયાનક યોદ્ધા આવ્યો છે. ત્યારે તેઓ કટકટાવીને ગર્જ્યા અને દોડ્યા. ॥૨॥

અતિ બિસાલ તરુ એક ઉપારા। બિરથ કીન્હ લંકેસ કુમારા॥
રહે મહાભટ તાકે સંગા। ગહિ ગહિ કપિ મર્દઇ નિજ અંગા॥૩॥

તેમણે એક ઘણું મોટું વૃક્ષ ઉખાડી લીધું અને તેના પ્રહારથી લંકેશ્વર રાવણના પુત્ર મેઘનાદને રથ વિનાનો કરી દીધો (રથને તોડીને તેને નીચે પાડી નાખ્યો). તેની સાથે જે મોટા મોટા યોદ્ધા હતા, તેમને પકડી-પકડીને હનુમાનજી પોતાના શરીરથી મસળવા લાગ્યા. ॥૩॥

તિન્હહિ નિપાતિ તાહિ સન બાજા। ભિરે જુગલ માનહુઁ ગજરાજા॥
મુઠિકા મારિ ચઢ़ા તરુ જાઈ। તાહિ એક છન મુરુછા આઈ॥૪॥
ઉઠિ બહોરિ કીન્હિસિ બહુ માયા। જીતિ ન જાઇ પ્રભંજન જાયા॥૫॥

તે સર્વેને મારીને પછી મેઘનાદથી લડવા લાગ્યા. [લડતાં તેઓ એવા જણાતા હતા કે] જાણે બે ગજરાજ ભિડાયા હોય. હનુમાનજી તેને એક ઠૂંસો મારીને વૃક્ષ પર જઈ ચઢ્યા. તેને પળવાર

માટે મૂર્છા આવી ગઈ. પછી ઊઠીને તેણે (મેઘનાદે) ઘણી માયા રચી; પરંતુ પવનના પુત્ર તેનાથી જીતી શકાતા નથી. ॥૪-૫॥

દો૦ – બ્રહ્મ અસ્ત્ર તેહિં સાઁધા કપિ મન કીન્હ બિચાર ।
જૌં ન બ્રહ્મસર માનઉઁ મહિમા મિટઇ અપાર ॥૧૯॥

અંતમાં તેણે બ્રહ્માસ્ત્રનુ સંધાન કર્યું, ત્યારે હનુમાનજીએ મનમાં વિચાર કર્યો કે જો બ્રહ્માસ્ત્રને ન માનું તો તેનો અપાર મહિમા નષ્ટ પામશે. ॥૧૯॥

ચૌ૦ – બ્રહ્મબાન કપિ કહુઁ તેહિં મારા । પરતિહુઁ બાર કટકુ સઁઘારા ॥
તેહિં દેખા કપિ મુરુછિત ભયઊ । નાગપાસ બાઁધેસિ લૈ ગયઊ ॥૧॥

મેઘનાદે હનુમાનજીને બ્રહ્મબાણ માર્યું [જે વાગતાં જ તેઓ વૃક્ષની જેમ નીચે પડી ગયા]. પરંતુ પડતી વખતે પણ તેઓએ ઘણી જ સેનાને મારી નાખી. જ્યારે તેણે જોયું કે હનુમાનજી મૂર્છિત થઈ ગયા છે ત્યારે તે તેમને પોતાના નાગપાશથી બાંધીને લઈ ગયો. ॥૧॥

જાસુ નામ જપિ સુનહુ ભવાની । ભવ બંધન કાટહિં નર ગ્યાની ॥
તાસુ દૂત કિ બંધ તરુ આવા । પ્રભુ કારજ લગિ કપિહિં બઁધાવા ॥૨॥

[શિવજી કહે છે-] હે ભવાની! સાંભળો, જેમનું નામ જપીને જ્ઞાની (વિવેકી) મનુષ્ય સંસારના બંધનને કાપી નાંખે છે, તેમનો દૂત શું બંધનમાં આવી શકે છે? પરંતુ પ્રભુના કાર્ય માટે હનુમાનજીએ સ્વયં પોતાને બંધાવી લીધા. ॥૧૨॥

કપિ બંધન સુનિ નિસિચર ધાએ । કૌતુક લાગિ સભાઁ સબ આએ ॥
દસમુખ સભા દીખિ કપિ જાઈ । કહિ ન જાઇ કછુ અતિ પ્રભુતાઈ ॥૩॥

વાનરનું બંધાવું જાણીને રાક્ષસો દોડ્યા અને કૌતુક માટે સર્વે સભામાં આવ્યા. હનુમાનજીએ જઈને રાવણની સભા જોઈ. તેની અત્યંત પ્રભુતા (ઐશ્વર્ય) કંઈ કહી શકાતી નથી. ॥૩॥

કર જોરેં સુર દિસિપ બિનીતા । ભૃકુટિ બિલોકત સકલ સભીતા ॥
દેખિ પ્રતાપ ન કપિ મન સંકા । જિમિ અહિગન મહુઁ ગરુડ઼ અસંકા ॥૪॥

દેવો અને દિગપાળો હાથ જોડીને ઘણી નમ્રતા સાથે ભયભીત થતાં સર્વે રાવણની ભૃકુટી સામે જોઈ રહ્યા છે (તેનું વલણ જોઈ રહ્યા છે). તેનો આવો પ્રતાપ જોઈનેય હનુમાનજીના મનને જરાય ડર ન લાગ્યો. તે એવા નિઃશંક ઊભા રહ્યા, જેમ સર્પોના સમૂહમાં ગરુડ નિઃશંક રહે છે. ॥૪॥

દો૦ – કપિહિ બિલોકિ દસાનન બિહસા કહિ દુર્બાદ ।
સુત બધ સુરતિ કીન્હિ પુનિ ઉપજા હૃદયઁ બિષાદ ॥૨૦॥

હનુમાનજીને જોઈને રાવણ દુર્વચન કહેતો ઘણો હસ્યો. પછી પુત્ર-વધનું સ્મરણ કર્યું તો તેના હૃદયમાં વિષાદ ઉત્પન્ન થઈ ગયો. ॥૨૦॥

ચૌ૦ – કહ લંકેસ કવન તૈં કીસા । કેહિ કેં બલ ઘાલેહિ બન ખીસા ॥
કી ધૌં શ્રવન સુનેહિ નહિં મોહી । દેખઉઁ અતિ અસંક સઠ તોહી ॥ ૧॥

લંકાપતિ રાવણે કહ્યું - અરે વાનર! તું કોણ છે? કોના બળે તે વનને ઊજાડીને નષ્ટ કરી નાખ્યું? શું તે કદીય મને કાનેથી નથી સાંભળ્યો? અરે શઠ! હું તને અત્યંત નિઃશંક જોઈ રહ્યો છું. ॥ ૧॥

મારે નિસિચર કેહિં અપરાધા । કહુ સઠ તોહિ ન પ્રાન કઇ બાધા ॥
સુનુ રાવન બ્રહ્માંડ નિકાયા । પાઇ જાસુ બલ બિરચતિ માયા ॥ ૨॥

તેં કયા અપરાધે રાક્ષસોને માર્યા? અરે મૂર્ખ! બતાવ, શું તને પ્રાણ જવાનો ભય નથી? [હનુમાનજીએ કહ્યું -] હે રાવણ! સાંભળ, જેમનું બળ પામીને માયા સમસ્ત બ્રહ્માંડોના સમૂહોની રચના કરે છે; ॥ ૨॥

જાકેં બલ બિરંચિ હરિ ઈસા । પાલત સૃજત હરત દસસીસા ॥
જા બલ સીસ ધરત સહસાનન । અંડકોસ સમેત ગિરિ કાનન ॥ ૩॥

જેમના બળે હે દશશીશ! બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશ (ક્રમશઃ) સૃષ્ટિનું સર્જન, પાલન અને સંહાર કરે છે; જેમના બળથી સહસ્રમુખ (ફેણો) વાળા શેષજી પર્વત અને વનસહિત સમસ્ત બ્રહ્માડને સિર પર ધારણ કરે છે; ॥ ૩॥

ધરઇ જો બિબિધ દેહ સુરત્રાતા । તુમ્હ સે સઠન્હ સિખાવનુ દાતા ॥
હર કોદંડ કઠિન જેહિં ભંજા । તેહિ સમેત નૃપ દલ મદ ગંજા ॥ ૪॥

જે દેવોની રક્ષાને માટે અનેક પ્રકારના દેહ ધારણ કરે છે અને જે તમારા જેવા મૂર્ખોને દંડ આપનારા છે; જેમણે શિવજીના કઠોર ધનુષને તોડી નાંખ્યુ અને એ સાથે જ રાજાઓના સમૂહના ગર્વનો ચૂરો કરી નાખ્યો; ॥ ૪॥

ખર દૂષન ત્રિસિરા અરુ બાલી । બધે સકલ અતુલિત બલસાલી ॥ ૫॥

જેમણે ખર, દૂષણ, ત્રિશિરા અને વાલિને મારી નાંખ્યા, જે સર્વેસર્વ અતુલનીય બળવાન હતા. ॥ ૫॥

દો૦ – જાકે બલ લવલેસ તેં જિતેહુ ચરાચર ઝારિ ।
તાસુ દૂત મૈં જા કરિ હરિ આનેહુ પ્રિય નારિ ॥ ૨૧॥

જેના લેશમાત્ર બળથી તેં સમસ્ત ચરાચર જગતને જીતી લીધું અને જેમની પ્રિય પત્નીને તું ચોરીથી હરી લાવ્યો છે; હું એમનો જ દૂત છું. ॥ ૨૧॥

ચૌ૦ – જાનઉઁ મૈં તુમ્હારિ પ્રભુતાઈ । સહસબાહુ સન પરી લરાઈ ॥
સમર બાલિ સન કરિ જસુ પાવા । સુનિ કપિ બચન બિહસિ બિહરાવા ॥ ૧॥

હું તારી પ્રભુતાને ખૂબ જાણું છું, સહસ્રબાહુ સાથે તારું યુદ્ધ થયું હતું અને વાલિ સાથે યુદ્ધ કરીને યશ પ્રાપ્ત કર્યો હતો. હનુમાનજીનાં માર્મિક વચન સાંભળીને રાવણે હસીને વાત ટાળી દીધી. ॥૧॥

ખાયઉઁ ફલ પ્રભુ લાગી ભૂઁખા । કપિ સુભાવ તેં તોરેઉઁ રૂખા ॥
સબ કેં દેહ પરમ પ્રિય સ્વામી । મારહિં મોહિ કુમારગ ગામી ॥ ૨॥

હે [રાક્ષસોના] સ્વામી! મને ભૂખ લાગી હતી, (માટે) મેં ફળ ખાધાં અને વાનર-સ્વભાવના કારણે વૃક્ષ તોડ્યાં. હે (નિશાચરોના) માલિક! દેહ સર્વેને પરમ પ્રિય છે; કુમાર્ગે ચાલનારા (દુષ્ટ) રાક્ષસ જ્યારે મને મારવા લાગ્યા - ॥ ૨॥

જિન્હ મોહિ મારા તે મૈં મારે । તેહિ પર બાઁધેઉઁ તનયઁ તુમ્હારે ॥
મોહિ ન કછુ બાઁધે કઇ લાજા । કીન્હ ચહઉઁ નિજ પ્રભુ કર કાજા ॥ ૩॥

ત્યારે જેમણે મને માર્યા, તેમને મેં પણ માર્યા. તેમ છતાંય તારા પુત્રે મને બાંધી લીધો. [પરંતુ] મને પોતાના બંધાઈ જવાની કંઈ પણ લાજ (શરમ) નથી. મેં તો પોતાના પ્રભુનું કાર્ય પાર પાડવા ઇચ્છ્યું છે. ॥ ૩॥

બિનતી કરઉઁ જોરિ કર રાવન । સુનહુ માન તજિ મોર સિખાવન ॥
દેખહુ તુમ્હ નિજ કુલહિ બિચારી । ભ્રમ તજિ ભજહુ ભગત ભય હારી ॥ ૪॥

હે રાવણ! હું હાથ જોડીને તમને વિનંતી કરું છું, તમે અભિમાન ત્યજીને મારી શિખામણ સાંભળો. તમે પોતાના પવિત્ર કુળનો વિચાર કરીને જુઓ અને ભ્રમને છોડીને ભક્તભયહારી (ભક્તના ભયને હરનારા) ભગવાનને ભજો. ॥ ૪॥

જાકેં ડર અતિ કાલ ડેરાઈ । જો સુર અસુર ચરાચર ખાઈ ॥
તાસોં બયરુ કબહુઁ નહિં કીજૈ । મોરે કહેં જાનકી દીજૈ ॥ ૫॥

જે દેવો, રાક્ષસો અને સમસ્ત ચરાચરને ખાઈ જાય છે, તે કાળ પણ જેના ડરથી અત્યંત બીવે છે; તેમની સાથે કદાપિ વેર ન રાખો અને મારા કહેવાથી જાનકીજીને આપી દો. ॥ ૫॥

દો૦ – પ્રનતપાલ રઘુનાયક કરુના સિંધુ ખરારિ ।
ગએઁ સરન પ્રભુ રાખિહૈં તવ અપરાધ બિસારિ ॥ ૨૨॥

ખરના શત્રુ શ્રીરઘુનાથજી શરણાગતોના રક્ષક અને દયાના સમુદ્ર છે. શરણે જવાથી પ્રભુ તમારો અપરાધ ભૂલીને તમને પોતાની શરણમાં રાખી લેશે. ॥ ૨૨॥

ચૌ૦ – રામ ચરન પંકજ ઉર ધરહૂ । લંકા અચલ રાજુ તુમ્હ કરહૂ ॥
રિષિ પુલસ્તિ જસુ બિમલ મયંકા । તેહિ સસિ મહુઁ જનિ હોહુ કલંકા ॥ ૧॥

તમે શ્રીરામજીનાં ચરણકમળોને હૃદયમાં ધારણ કરો. અને લંકાનું અચળ રાજ્ય કરો. ઋષિ પુલસ્ત્યજીનો યશ નિર્મળ ચન્દ્રમા સમાન છે. તે ચન્દ્રમામાં તમે કલંક ન બનો. ॥ ૧॥

રામ નામ બિનુ ગિરા ન સોહા। દેખુ બિચારિ ત્યાગિ મદ મોહા॥
બસન હીન .નહિં સોહ સુરારી। સબ ભૂષન ભૂષિત બર નારી॥૨॥

રામનામ વિના વાણી શોભા નથી પામતી, મદ-મોહ છોડીને વિચાર કરી જુઓ. હે દેવોના શત્રુ! સર્વે દાગીનાઓથી સજ્જ થયેલ સુંદરી પણ કપડાં વિના શોભા નથી પામતી. ॥૨॥

રામ બિમુખ સંપતિ પ્રભુતાઈ। જાઇ રહી પાઈ બિનુ પાઈ॥
સજલ મૂલ જિન્હ સરિતન્હ નાહીં। બરષિ ગએँ પુનિ તબહિં સુખાહીં॥૩॥

રામવિમુખ પુરુષની સંપત્તિ અને પ્રભુતા જે ભૂતકાળમાં રહી હોય, વર્તમાનમાં હોય અને ભવિષ્યમાં જે પ્રાપ્ત થવાની હોય તે સઘળી ચાલી જાય છે અને તે ન પામવા સમાન થઈ જાય છે. જે નદીઓના મૂળમાં કોઈ જળસ્રોત નથી (અર્થાત્ જેમને કેવળ વરસાદનો જ આધાર છે) તે વર્ષા વીતી ગયે પાછી તરત જ સુકાઈ જાય છે. ॥૩॥

સુનુ દસકંઠ કહઉँ પન રોપી। બિમુખ રામ ત્રાતા નહિં કોપી॥
સંકર સહસ બિષ્નુ અજ તોહી। સકહિં ન રાખિ રામ કર દ્રોહી॥૪॥

હે રાવણ! સાંભળો, હું પ્રતિજ્ઞા કરીને કહું છું કે રામવિમુખની રક્ષા કરનારો કોઈ પણ નથી. હજારો શંકર, વિષ્ણુ અને બ્રહ્મા પણ શ્રીરામજીની સાથે દ્રોહ કરનારા—તમને બચાવી નહીં શકે. ॥૪॥

દો૦ – મોહમૂલ બહુ સૂલ પ્રદ ત્યાગહુ તમ અભિમાન।
ભજહુ રામ રઘુનાયક કૃપા સિંધુ ભગવાન॥૨૩॥

મોહ જ જેમનું મૂળ છે એવા (અજ્ઞાનજનિત), ઘણા પીડા આપનારા, તમરૂપ અભિમાનને ત્યજી દો અને રઘુકુળના સ્વામી, કૃપાના સમુદ્ર ભગવાન શ્રીરામચન્દ્રજીનું ભજન કરો. ॥૨૩॥

ચૌ૦ – જદપિ કહી કપિ અતિ હિત બાની। ભગતિ બિબેક બિરતિ નય સાની॥
બોલા બિહસિ મહા અભિમાની। મિલા હમહિ કપિ ગુર બડ઼ ગ્યાની॥૧॥

જોકે હનુમાનજીએ ભક્તિ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને નીતિથી ભરપૂર ઘણા જ હિતની વાણી કહી, તો પણ તે મહાન અભિમાની રાવણ ઘણુ હસીને (વ્યંગથી) બોલ્યો કે અમને આ વાનર મોટો જ્ઞાની ગુરુ મળ્યો! ॥૧॥

મૃત્યુ નિકટ આઈ ખલ તોહી। લાગેસિ અધમ સિખાવન મોહી॥
ઉલટા હોઇહિ કહ હનુમાના। મતિભ્રમ તોર પ્રગટ મૈં જાના॥૨॥

અરે દુષ્ટ! તારું મૃત્યુ નિકટ આવી ગયું છે. અધમ! મને શિખામણ આપવા આવ્યો છે? હનુમાનજીએ કહ્યું - આથી વિપરીત જ થશે (અર્થાત્ મૃત્યુ તારા સમીપ આવ્યું છે, મારા નહીં). આ તારો મતિભ્રમ છે, મેં પ્રત્યક્ષ જાણી લીધું છે. ॥૨॥

સુનિ કપિ બચન બહુત ખિસિઆના। બેગિ ન હરહુ મૂઢ઼ કર પ્રાના॥
સુનત નિસાચર મારન ધાએ। સચિવન્હ સહિત બિભીષનુ આએ॥ ૩॥

હનુમાનજીનાં વચન સાંભળીને તે ઘણો જ ખસિયાણો પડી ક્રોધિત થઈ ગયો [અને બોલ્યો -] અરે! આ મૂર્ખનો પ્રાણ શીઘ્ર જ કેમ નથી હરી લેતા? સાંભળતાં જ રાક્ષસ તેમને મારવા દોડ્યા. તે જ સમયે મંત્રીઓની સાથે વિભીષણ ત્યાં આવી પહોંચ્યા. ॥ ૩॥

નાઈ સીસ કરિ બિનય બહૂતા। નીતિ બિરોધ ન મારિઅ દૂતા॥
આન દંડ કછુ કરિઅ ગોસાઁઈ। સબહીં કહા મંત્ર ભલ ભાઈ॥ ૪॥
સુનત બિહસિ બોલા દસકંધર। અંગ ભંગ કરિ પઠઈઅ બંદર॥ ૫॥

તેમણે શીશ નમાવીને અને ઘણી નમ્રતા સાથે રાવણને કહ્યું કે દૂતને મારવો ન જોઈએ, આ નીતિના વિરુદ્ધ છે. હે ગોસાઈં! કોઈ અન્ય દંડ આપવામાં આવે. સર્વેએ કહ્યું - ભાઈ! આ સલાહ ઉત્તમ છે. આ સાંભળતાં જ રાવણ હસીને બોલ્યો - સારું, તો વાનરને અંગ-ભંગ કરીને મોકલી આપવામાં આવે. ॥ ૪-૫॥

દો૦ – કપિ કેં મમતા પૂઁછ પર સબહિ કહઉઁ સમુઝાઇ।
તેલ બોરિ પટ બાઁધિ પુનિ પાવક દેહુ લગાઇ॥ ૨૪॥

હું સર્વેને સમજાવીને કહું છું કે વાનરની મમતા પૂંછ પર હોય છે. માટે તેલમાં કાપડ બોળીને તે આની પૂંછડીએ બાંધીને પછી આગ ચાંપી દો. ॥ ૨૪॥

ચૌ૦ – પૂઁછહીન બાનર તહઁ જાઇહિ। તબ સઠ નિજ નાથહિ લઇ આઇહિ॥
જિન્હ કૈ કીન્હિસિ બહુત બડ઼ાઈ। દેખઉઁ મૈં તિન્હ કૈ પ્રભુતાઈ॥ ૧॥

જ્યારે પૂંછ વિના આ વાનર ત્યાં (પોતાના સ્વામીની પાસે) જશે, ત્યારે આ મૂર્ખ પોતાના માલિકને સાથે લઈ આવશે, જેમની પ્રશંસા એણે ઘણી કરી છે. હું જરા તેમની પ્રભુતા (સામર્થ્ય) તો જોઉં! ॥ ૧॥

બચન સુનત કપિ મન મુસુકાના। ભઇ સહાય સારદ મૈં જાના॥
જાતુધાન સુનિ રાવન બચના। લાગે રચૈં મૂઢ઼ સોઇ રચના॥ ૨॥

આ વચન સાંભળતાં જ હનુમાનજી મનમાં મલકાયા [અને મનમાં ને મનમાં બોલ્યા કે] હું જાણી ગયો, સરસ્વતીજી [આને આવી બુદ્ધિ આપવામાં] સહાયક થયાં છે. રાવણનાં વચન સાંભળીને મૂર્ખ રાક્ષસ ત્યાં જ (પૂંછમાં આગ ચાંપવાની) તૈયારી કરવા લાગ્યા. ॥ ૨॥

રહા ન નગર બસન ઘૃત તેલા। બાઢ઼ી પૂંછ કીન્હ કપિ ખેલા॥
કૌતુક કહઁ આએ પુરબાસી। મારહિં ચરન કરહિં બહુ હાઁસી॥ ૩॥

[પૂંછડું વીંટવામાં એટલું કાપડ અને ઘી તેલ વપરાયું કે] નગરમાં કાપડ, ઘી અને તેલ ન રહ્યું. હનુમાનજીએ એવો ખેલ કર્યો કે પૂંછડું વધતું ગયું (લાંબુ થઈ ગયું). નગરવાસી લોકો કૌતુક જોવા આવ્યા. તેઓ હનુમાનજીને પગેથી ઠોકરો મારે છે અને એમની બહુ મશ્કરી કરે છે. ॥ ૩॥

બાજહિં ઢોલ દેહિં સબ તારી। નગર ફેરિ પુનિ પૂઁછ પ્રજારી॥
પાવક જરત દેખિ હનુમંતા। ભયઉ પરમ લઘુરૂપ તુરંતા॥૪॥
નિબુકિ ચઢ़ેઉ કપિ કનક અટારીં। ભઈં સભીત નિસાચર નારીં॥૫॥

ઢોલ વાગે છે, સર્વે લોકો તાળીઓ પાડે છે. હનુમાનજીને નગરમાં ફેરવીને, પછી પૂંછડામાં આગ ચાંપી દીધી. અગ્નિને બળતો જોઈને હનુમાનજી તરત જ ઘણા નાના રૂપમાં થઈ ગયા. બંધનમાંથી નીકળીને તેઓ સોનાની અટારીઓ પર જઈ ચઢ્યા. તેમને જોઈને રાક્ષસોની પત્નીઓ ભયભીત થઈ ગઈ. ॥૪-૫॥

દો૦ – હરિ પ્રેરિત તેહિ અવસર ચલે મરુત ઉનચાસ।
અટ્ટહાસ કરિ ગર્જા કપિ બઢ़િ લાગ અકાસ॥૨૫॥

તે સમયે ભગવાનની પ્રેરણાથી ઓગણપચાસ પવનો એકી સાથે ફુંકાવા લાગ્યા. હનુમાનજી અટ્ટહાસ્ય કરીને ગર્જ્યા અને વધીને આકાશે જઈ પહોંચ્યા. ॥૨૫॥

ચૌ૦ – દેહ બિસાલ પરમ હરુઆઈ। મંદિર તેં મંદિર ચઢ़ ધાઈ॥
જરઈ નગર ભા લોગ બિહાલા। ઝપટ લપટ બહુ કોટિ કરાલા॥૧॥

દેહ ઘણો વિશાળ, પરંતુ ઘણો જ હલકો (સ્ફૂર્તિવાળો) છે. તેઓ દોડીને એક મહેલથી બીજા મહેલ પર ચઢી જાય છે. નગર સળગી રહ્યું છે, લોકો બેહાલ થઈ ગયા છે. અગ્નિની કરોડો ભયંકર જ્વાળાઓ ભડકી રહી છે. ॥૧॥

તાત માતુ હા સુનિઅ પુકારા। એહિં અવસર કો હમહિ ઉબારા॥
હમ જો કહા યહ કપિ નહિં હોઈ। બાનર રૂપ ધરેં સુર કોઈ॥૨॥

હે બાપા! હાય મા! આ અવસરે અમને કોણ બચાવશે? [ચારેય કોર] આ જ પોકારો સંભળાઈ રહ્યા છે. અમે તો પહેલાથી જ કહ્યું હતું કે આ વાનર નથી, વાનરનું રૂપ ધરેલો કોઈ દેવ છે! ॥૨॥

સાધુ અવગ્યા કર ફલુ ઐસા। જરઈ નગર અનાથ કર જૈસા॥
જારા નગરુ નિમિષ એક માહીં। એક બિભીષન કર ગૃહ નાહીં॥૩॥

સાધુના અપમાનનું આ જ ફળ છે કે નગર અનાથના નગરની જેમ સળગી રહ્યું છે. હનુમાનજીએ એક જ ક્ષણમાં આખું નગર બાળી નાખ્યું. એક વિભીષણનું ઘર ન બાળ્યું. ॥૩॥

તા કર દૂત અનલ જેહિં સિરિજા। જરા ન સો તેહિ કારન ગિરિજા॥
ઉલટિ પલટિ લંકા સબ જારી। કૂદિ પરા પુનિ સિંધુ મઝારી॥૪॥

[શિવજી કહે છે -] હે પાર્વતી! જેમણે અગ્નિ બનાવ્યો, હનુમાનજી તેમના જ દૂત છે. આ જ કારણે તે અગ્નિથી બળતા નથી. હનુમાનજીએ એક છેડાથી લઈને બીજા છેડા સુધી ફરી ફરીને સમસ્ત લંકા બાળી નાખી. પછી તે સમુદ્રમાં કૂદી પડ્યા. ॥૪॥

દો○ – પૂઁછ બુઝાઈ ખોઈ શ્રમ ધરિ લઘુ રૂપ બહોરિ ।
જનકસુતા કેં આગેં ઠાઢ઼ ભયઉ કર જોરિ ॥ ૨૬॥

પૂંછ બુજાવીને, થાક દૂર કરીને અને પાછું નાનકડું રૂપ ધરીને હનુમાનજી શ્રીજાનકીજીની સામે હાથ જોડીને ઊભા રહી ગયા. ॥ ૨૬॥

ચૌ○ – માતુ મોહિ દીજે કછુ ચીન્હા । જૈસેં રઘુનાયક મોહિ દીન્હા ॥
ચૂડ઼ામનિ ઉતારિ તબ દયઊ । હરષ સમેત પવનસુત લયઊ ॥ ૧॥

[હનુમાનજીએ કહ્યું -] હે માતા! મને કોઈ ચિહ્ન-નિશાની આપો, જેમ શ્રીરઘુનાથજીએ આપ્યું હતું. પછી સીતાજીએ ચૂડામણિ ઉતારીને આપ્યો. હનુમાનજીએ હર્ષપૂર્વક તે લઈ લીધો. ॥ ૧॥

કહેહુ તાત અસ મોર પ્રનામા । સબ પ્રકાર પ્રભુ પૂરનકામા ॥
દીન દયાલ બિરિદુ સંભારી । હરહુ નાથ મમ સંકટ ભારી ॥ ૨॥

જાનકીજીએ અંગુલિનિર્દેશ દ્વારા પ્રણામની ચેષ્ટા કરીને અર્થાત્ શ્રીરામજી - લક્ષ્મણજીનું ધ્યાન કરીને આપનાં ચરણોમાં પ્રણામ કરીને કહ્યું કે હે પ્રભો! જોકે આપ સર્વ પ્રકારે પૂર્ણકામ છો (આપને કોઈ પ્રકારની કામના નથી), તો પણ દીનો પર દયા કરવાનું આપનું બિરુદ છે [અને હું દીન છું] માટે તે બિરુદને યાદ કરીને હે નાથ! મારા મોટા સંકટને દૂર કરો. ॥ ૨॥

તાત સક્રસુત કથા સુનાએહુ । બાન પ્રતાપ પ્રભુહિ સમુઝાએહુ ॥
માસ દિવસ મહુઁ નાથુ ન આવા । તૌ પુનિ મોહિ જિઅત નહિં પાવા ॥ ૩॥

હે તાત! ઈન્દ્રપુત્ર જયંતની કથા સંભળાવજો અને પ્રભુને એમના બાણનો મહિમા સમજાવજો (સ્મરણ કરાવજો). જો મહિનામાત્રમાં નાથ ન આવ્યા તો પછી મને જીવતી નહીં પામે. ॥ ૩॥

કહુ કપિ કેહિ બિધિ રાખૌં પ્રાના । તુમ્હહૂ તાત કહત અબ જાના ॥
તોહિ દેખિ સીતલિ ભઈ છાતી । પુનિ મો કહુઁ સોઈ દિનુ સો રાતી ॥ ૪॥

હે હનુમાન! કહો, હું કઈ રીતે પ્રાણ રાખું! હે તાત! તમે પણ હવે જવાનું કહી રહ્યા છો. તમને જોઈને છાતી શીતળ થઈ હતી. પાછા મારે એ જ દિવસ અને એ જ રાત્રિ. ॥ ૪॥

દો○ – જનકસુતહિ સમુઝાઈ કરિ બહુ બિધિ ધીરજુ દીન્હ ।
ચરન કમલ સિરુ નાઈ કપિ ગવનુ રામ પહિં કીન્હ ॥ ૨૭॥

હનુમાનજીએ જાનકીજીને સમજાવીને અનેક પ્રકારે ધીરજ આપી અને એમનાં ચરણકમળોમાં શીશ નમાવીને શ્રીરામજી પાસે જવા પ્રયાણ કર્યું. ॥ ૨૭॥

ચૌ○ – ચલત મહાધુનિ ગર્જેસિ ભારી । ગર્ભ સ્ત્રવહિં સુનિ નિસિચર નારી ॥
નાઘિ સિંધુ એહિ પારહિ આવા । સબદ કિલિકિલા કપિન્હ સુનાવા ॥ ૧॥

ચાલતી વખતે તેમણે મહાધ્વનિથી ભારે ગર્જના કરી, જેને સાંભળીને રાક્ષસોની સ્ત્રીઓના ગર્ભ પડવા લાગ્યા. સમુદ્ર લાંઘીને તેઓ આ પાર આવ્યા અને તેમણે વાનરોને કિલકિલાટનો નાદ સંભળાવ્યો. ॥ ૧॥

હરષે સબ બિલોકિ હનુમાના । નૂતન જન્મ કપિન્હ તબ જાના ॥
મુખ પ્રસન્ન તન તેજ બિરાજા । કીન્હેસિ રામચંદ્ર કર કાજા ॥ ૨॥

હનુમાનજીને જોઈને સર્વે હર્ષિત થઈ ગયા અને ત્યારે વાનરો પોતાનો નવો જન્મ થયો સમજ્યા. હનુમાનજીનું મુખ પ્રસન્ન છે અને શરીરમાં તેજ વિરાજમાન છે, [જેથી એમણે સમજી લીધું કે] આ શ્રીરામચન્દ્રજીનું કાર્ય કરીને આવ્યા છે. ॥ ૨॥

મિલે સકલ અતિ ભએ સુખારી । તલફત મીન પાવ જિમિ બારી ॥
ચલે હરષિ રઘુનાયક પાસા । પૂઁછત કહત નવલ ઇતિહાસા ॥ ૩॥

સર્વે હનુમાનજીને ભેટ્યા અને ઘણા જ સુખી થયા; જેમ તડપતી માછલીને જળ મળી ગયું હોય. સર્વે હર્ષિત થઈને નવો - નવો ઇતિહાસ (વૃત્તાન્ત) પૂછતાં - કહેતાં શ્રીરઘુનાથજીની પાસે ચાલ્યા. ॥ ૩॥

તબ મધુબન ભીતર સબ આએ । અંગદ સંમત મધુ ફલ ખાએ ॥
રખવારે જબ બરજન લાગે । મુષ્ટિ પ્રહાર હનત સબ ભાગે ॥ ૪॥

ત્યારે સર્વે લોકો મધુવનમાં આવ્યા અને અંગદની સંમતિથી સર્વેએ મધુર ફળ [અથવા મધ અને ફળ] ખાધાં. જ્યારે રખેવાળો રોકીને ના પાડવા લાગ્યા તો ઠૂંસાઓનો માર મારતાં જ તે સર્વે રખેવાળો ભાગી છૂટ્યા. ॥ ૪॥

દો૦ – જાઇ પુકારે તે સબ બન ઉજાર જુબરાજ ।
સુનિ સુગ્રીવ હરષ કપિ કરિ આએ પ્રભુ કાજ ॥ ૨૮॥

ત્યારે દધિમુખજી તથા અન્ય રક્ષકોએ જઈને સુગ્રીવને ફરિયાદ કરી કે યુવરાજ અંગદ વન ઉજાડી રહ્યા છે. આ સાંભળીને સુગ્રીવ હર્ષિત થયા કે વાનર પ્રભુનું કાર્ય કરી આવ્યા છે. ॥ ૨૮॥

ચૌ૦ – જૌં ન હોતિ સીતા સુધિ પાઈ । મધુબન કે ફલ સકહિં કિ ખાઈ ॥
એહિ બિધિ મન બિચાર કર રાજા । આઇ ગએ કપિ સહિત સમાજા ॥ ૧॥

જો સીતાજીની ભાળ ન મળી હોત તો શું તે મધુવનનાં ફળ ખાઈ શકવાના હતા? આ પ્રમાણે રાજા સુગ્રીવ મનમાં વિચાર કરી જ રહ્યા હતા કે સમાજસહિત વાનરો આવી ગયા. ॥ ૧॥

આઇ સબન્હિ નાવા પદ સીસા । મિલેઉ સબન્હિ અતિ પ્રેમ કપીસા ॥
પૂઁછી કુસલ કુસલ પદ દેખી । રામ કૃપાઁ ભા કાજુ બિસેષી ॥ ૨॥

સર્વેએ આવીને સુગ્રીવના ચરણોમાં શીશ નમાવ્યું. કપિરાજ સુગ્રીવ સર્વેને ઘણા પ્રેમથી ભેટ્યા! તેમણે કુશળ પૂછ્યા [ત્યારે વાનરોએ ઉત્તર આપ્યો –] આપના ચરણોનાં દર્શનથી સર્વે કુશળ છે. શ્રીરામજીની કૃપાથી જે વિશેષ કાર્ય હતું તે થયું (કાર્યમાં વિશેષ સફળતા મળી છે). ॥ ૨॥

નાથ કાજુ કીન્હેઉ હનુમાના । રાખે સકલ કપિન્હ કે પ્રાના ॥
સુનિ સુગ્રીવ બહુરિ તેહિ મિલેઊ । કપિન્હ સહિત રઘુપતિ પહિં ચલેઊ ॥ ૩॥

જામ્બવાને કહ્યું કે હે નાથ! હનુમાને જ સર્વ કાર્ય કર્યું છે અને સર્વે વાનરોના પ્રાણ બચાવી લીધા. આ સાંભળીને સુગ્રીવજી હનુમાનજીને ફરીથી ભેટ્યા અને સર્વે વાનરો સાથે શ્રીરઘુનાથજીની પાસે ચાલ્યા. ॥ ૩॥

રામ કપિન્હ જબ આવત દેખા । કિએઁ કાજુ મન હરષ બિસેષા ॥
ફટિક સિલા બૈઠે દ્વૌ ભાઈ । પરે સકલ કપિ ચરનન્હિ જાઈ ॥ ૪॥

શ્રીરામજીએ જ્યારે વાનરોને કાર્ય કરીને આવતા જોયા ત્યારે તેમના મનમાં વિશેષ હર્ષ થયો. બંને ભાઈ ગુફાની બહાર આવીને સ્ફટિક શિલા પર બેસી ગયા. સર્વે વાનર જઈને એમના ચરણોમાં નમી પડ્યા. ॥ ૪॥

દો૦ – પ્રીતિ સહિત સબ ભેટે રઘુપતિ કરુના પુંજ ।
પૂઁછી કુસલ નાથ અબ કુસલ દેખિ પદ કંજ ॥ ૨૯॥

દયાના ભંડાર શ્રી રઘુનાથજી સર્વેને પ્રેમસહિત ગળે લાગીને ભેટ્યા અને કુશળ પૂછ્યા. [વાનરોએ કહ્યું –] હે નાથ! આપનાં ચરણકમળોનાં દર્શન પામવાથી હવે કુશળ છીએ. ॥ ૨૯॥

ચૌ૦ – જામવંત કહ સુનુ રઘુરાયા । જા પર નાથ કરહુ તુમ્હ દાયા ॥
તાહિ સદા સુભ કુસલ નિરંતર । સુર નર મુનિ પ્રસન્ન તા ઊપર ॥ ૧॥

જામ્બવાને કહ્યું – હે રઘુનાથજી! સાંભળો. હે નાથ! જેની પર આપ દયા કરો છો, તેને સદાય કલ્યાણ અને નિરંતર કુશળ છે. દેવો, મનુષ્ય અને મુનિ સર્વે એની પર પ્રસન્ન રહે છે. ॥ ૧॥

સોઈ બિજઈ બિનઈ ગુન સાગર । તાસુ સુજસુ ત્રૈલોક ઉજાગર ॥
પ્રભુ કીં કૃપા ભયઉ સબુ કાજૂ । જન્મ હમાર સફલ ભા આજૂ ॥ ૨॥

તે જ વિજયી છે, તે જ વિનયી છે અને તે જ ગુણોનો સમુદ્ર બની જાય છે. તેનો સુંદર યશ ત્રણેય લોકોમાં પ્રકાશિત થાય છે. પ્રભુની કૃપાથી સર્વે કાર્ય થયું. આજે અમારો જન્મ સફળ થઈ ગયો. ॥ ૨॥

નાથ પવનસુત કીન્હિ જો કરની । સહસહુઁ મુખ ન જાઈ સો બરની ॥
પવનતનય કે ચરિત સુહાએ । જામવંત રઘુપતિહિ સુનાએ ॥ ૩॥

હે નાથ! પવનપુત્ર હનુમાને જે કરણી કરી, તેનું હજાર મુખોથીય વર્ણન નથી કરી શકાતું. પછી જામ્બવાને હનુમાનજીનાં સુંદર ચરિત્ર શ્રીરઘુનાથજીને સંભળાવ્યાં. ॥ ૩॥

સુનત કૃપાનિધિ મન અતિ ભાએ। પુનિ હનુમાન હરષિ હિયઁ લાએ॥
કહહુ તાત કેહિ ભાઁતિ જાનકી। રહતિ કરતિ રચ્છા સ્વપ્રાન કી॥૪॥

[તે ચરિત્ર] સાંભળવામાં કૃપાનિધાન શ્રીરામચન્દ્રજીના મનને ઘણાં જ ગમ્યાં. તેમણે હર્ષિત થઈને હનુમાનજીને ફરી હૃદય સરસા ચાંપી દીધા અને કહ્યું – હે તાત! કહો, સીતા કઈ રીતે રહે છે અને પોતાના પ્રાણોની રક્ષા કરે છે? ॥૪॥

દો૦ – નામ પાહરૂ દિવસ નિસિ ધ્યાન તુમ્હાર કપાટ।
લોચન નિજ પદ જંત્રિત જાહિં પ્રાન કેહિં બાટ॥૩૦॥

[હનુમાનજીએ કહ્યું] આપનું નામ રાત-દિવસ ચોકી કરનારું છે, આપનું ધ્યાન જ કમાડ છે. નેત્રોને આપનાં ચરણોમાં લગાવેલાં રાખે છે, એ જ તાળું છે; પછી પ્રાણ જાય તો કયા માર્ગે? ॥૩૦॥

ચૌ૦ – ચલત મોહિ ચૂડામનિ દીન્હી। રઘુપતિ હૃદયઁ લાઈ સોઈ લીન્હી॥
નાથ જુગલ લોચન ભરિ બારી। બચન કહે કછુ જનકકુમારી॥૧॥

આવતી વેળાએ તેમણે મને ચૂડામણિ ઉતારીને આપ્યો. શ્રીરઘુનાથજીએ તેને લઈને હૃદયે ચાંપી દીધો. [હનુમાનજીએ પાછું કહ્યું –] હે નાથ! બંને નેત્રોમાં જળ ભરીને જાનકીજીએ મને થોડાંક વચનો કહ્યાં – ॥૧॥

અનુજ સમેત ગહેહુ પ્રભુ ચરના। દીન બંધુ પ્રનતારતિ હરના॥
મન ક્રમ બચન ચરન અનુરાગી। કેહિં અપરાધ નાથ હૌં ત્યાગી॥૨॥

નાના ભાઈ સહિત પ્રભુના ચરણ પકડજો. [અને કહેજો કે] આપ દીનબંધુ છો, શરણાગતનાં દુઃખોને હરનારા છો અને હું મન, વચન અને કર્મથી આપના ચરણોની અનુરાગિણી છું. તોય સ્વામીએ મને કયા અપરાધે ત્યાગી દીધી? ॥૨॥

અવગુન એક મોર મૈં માના। બિછુરત પ્રાન ન કીન્હ પયાના॥
નાથ સો નયનન્હિ કો અપરાધા। નિસરત પ્રાન કરહિં હઠિ બાધા॥૩॥

[હા] એક દોષ હું પોતાનો [અવશ્ય] માનું છું કે આપનો વિયોગ થતાં જ મારા પ્રાણ જતા ન રહ્યા. પરંતુ હે નાથ! આ તો નેત્રોનો અપરાધ છે, જે પ્રાણોને નીકળવામાં હઠપૂર્વક વિઘ્ન કરે છે. ॥૩॥

બિરહ અગિનિ તનુ તૂલ સમીરા। સ્વાસ જરઈ છન માહિં સરીરા॥
નયન સ્રવહિં જલુ નિજ હિત લાગી। જરૈં ન પાવ દેહ બિરહાગી॥૪॥

વિરહ અગ્નિ છે, શરીર રૂ છે અને શ્વાસ પવન છે; આ પ્રમાણે અગ્નિ અને પવનનો સંયોગ થવાથી આ શરીર ક્ષણમાત્રમાં બળી શકે છે. પરંતુ નેત્ર પોતાના હિતને માટે (પ્રભુનું સ્વરૂપ જોઈને સુખી થવા માટે) જળ વરસાવે છે, જેથી વિરહના અગ્નિથી પણ દેહ બળવા નથી પામતો. ॥૪॥

સીતા કૈ અતિ બિપતિ બિસાલા। બિનહિં કહે ભલિ દીનદયાલા ॥ ૫॥

સીતાજીની વિપત્તિ બહુ મોટી છે. હે દીનદયાળુ! તે વગર કહ્યે જ સારી છે કહેવાથી આપને ઘણો કલેશ થશે. ॥ ૫॥

દો૦ – નિમિષ નિમિષ કરુનાનિધિ જાહિં કલપ સમ બીતિ।
બેગિ ચલિઅ પ્રભુ આનિઅ ભુજ બલ ખલ દલ જીતિ ॥ ૩૧॥

હે કરુણાનિધાન! તેમનો એક એક પળ કલ્પ સમાન વીતે છે. માટે હે પ્રભુ! તુરત ચાલો અને પોતાની ભુજાઓના બળે દુષ્ટોના સૈન્યને જીતીને સીતાજીને લઈ આવો. ॥ ૩૧॥

ચૌ૦ – સુનિ સીતા દુખ પ્રભુ સુખ અયના। ભરિ આએ જલ રાજિવ નયના ॥
બચન કાયઁ મન મમ ગતિ જાહી। સપનેહુઁ બૂઝિઅ બિપતિ કિ તાહી ॥ ૧॥

સીતાજીનું દુઃખ સાંભળીને સુખના ધામ પ્રભુનાં કમળનેત્રોમાં જળ ઊભરાયું [અને તે બોલ્યા-] મન, વચન અને દેહથી જેણે મારી જ ગતિ (મારો જ આશ્રય) છે, તેને શું સ્વપ્નમાંય વિપત્તિ આવી શકે છે? ॥ ૧॥

કહ હનુમંત બિપતિ પ્રભુ સોઈ। જબ તવ સુમિરન ભજન ન હોઈ ॥
કેતિક બાત પ્રભુ જાતુધાન કી। રિપુહિ જીતિ આનિબી જાનકી ॥ ૨॥

હનુમાનજીએ કહ્યું – હે પ્રભો! વિપત્તિ તો એ (ત્યારે) જ છે જ્યારે આપનું ભજન-સ્મરણ ન થાય! પરંતુ સીતાજીનો સઘળો સમય આપના જ અનન્ય ભજન-ચિંતનમાં વીતે છે, માટે વિપત્તિ કેવી? પ્રભુ! રાક્ષસોની વાત જ કેટલી છે? આપ શત્રુને જીતીને જાનકીજીને લઈ આવશો. ॥ ૨॥

સુનુ કપિ તોહિ સમાન ઉપકારી। નહિં કોઉ સુર નર મુનિ તનુધારી ॥
પ્રતિ ઉપકાર કરૌં કા તોરા। સનમુખ હોઈ ન સકત મન મોરા ॥ ૩॥

[ભગવાન કહેવા લાગ્યા –] હે હનુમાન! સાંભળ, તારા સમાન મારો ઉપકારી દેવ, મનુષ્ય અથવા મુનિ કોઈ પણ શરીરધારી નથી. હું તારો પ્રત્યુપકાર તો શું કરું, મારું મન પણ તારા સામે નથી થઈ શકતું. ॥ ૩॥

સુનુ સુત તોહિ ઉરિન મૈં નાહીં। દેખેઉઁ કરિ બિચાર મન માહીં ॥
પુનિ પુનિ કપિહિ ચિતવ સુરત્રાતા। લોચન નીર પુલક અતિ ગાતા ॥ ૪॥

હે પુત્ર! સાંભળ; મેં મનમાં [ઘણો] વિચાર કરીને જોઈ લીધું કે હું તારાથી (ઉઋણ) ઋણમુક્ત નથી થઈ શકતો. દેવતાઓના રક્ષક પ્રભુ વારંવાર હનુમાનજીને જોઈ રહ્યા છે. નેત્રોમાં પ્રેમાશ્રુઓનું જળ ભરાયું છે અને શરીર અત્યંત પુલકિત છે. ॥ ૪॥

દો૦ – સુનિ પ્રભુ બચન બિલોકિ મુખ ગાત હરષિ હનુમંત।
ચરન પરેઉ પ્રેમાકુલ ત્રાહિ ત્રાહિ ભગવંત ॥ ૩૨॥

પ્રભુનાં વચન સાંભળીને અને એમના [પ્રસન્ન] મુખ તથા [પુલકિત] અંગોને જોઈને હનુમાનજી હર્ષિત થઈ ગયા અને પ્રેમમાં વ્યાકુળ થઈને 'હે ભગવન! મારી રક્ષા કરો, રક્ષા કરો' કહેતાં શ્રીરામજીના ચરણોમાં નમી પડ્યા. ॥ ૩૨॥

ચૌ૦ – બાર બાર પ્રભુ ચહઈ ઉઠાવા। પ્રેમ મગન તેહિ ઉઠબ ન ભાવા ॥
પ્રભુ કર પંકજ કપિ કેં સીસા। સુમિરિ સો દસા મગન ગૌરીસા ॥ ૧॥

પ્રભુ એમને વારંવાર ઉઠાડવા ઇચ્છે છે, પરંતુ પ્રેમમાં ડૂબેલા હનુમાનજીને ચરણોમાંથી ઊઠવું ગમતું નથી. પ્રભુના કરકમળ હનુમાનજીના સિર ઉપર છે. એ સ્થિતિનું સ્મરણ કરીને અર્થાત્ હનુમાનજીરૂપે શિવજી પોતાના જ સિરે શ્રીરામજીનો કરકમળ રાખેલો સમજીને શિવજી પ્રેમમગ્ન થઈ ગયા અને તેમને સમાધિ લાગી ગઈ. ॥ ૧॥

સાવધાન મન કરિ પુનિ સંકર। લાગે કહન કથા અતિ સુંદર ॥
કપિ ઉઠાઇ પ્રભુ હૃદયઁ લગાવા। કર ગહિ પરમ નિકટ બૈઠાવા ॥ ૨॥

[સમાધિમાંથી જાગ્રત થઈ] મનને સાવધાન કરીને શંકરજી અત્યંત સુંદર કથા કહેવા લાગ્યા – હનુમાનજીને ઉઠાડીને પ્રભુએ હૃદયે ચાંપ્યા અને હાથ પકડીને અત્યંત નજીક બેસાડી દીધા. ॥ ૨॥

કહુ કપિ રાવન પાલિત લંકા। કેહિ બિધિ દહેઉ દુર્ગ અતિ બંકા ॥
પ્રભુ પ્રસન્ન જાના હનુમાના। બોલા બચન બિગત અભિમાના ॥ ૩॥

હે હનુમાન! કહો તો, રાવણ દ્વારા સુરક્ષિત લંકા અને તેના ઘણા બંકા કોટને તમે કઈ રીતે સળગાવ્યો? હનુમાનજીએ પ્રભુને પ્રસન્ન જાણ્યા અને તેઓ અભિમાનરહિત વચન બોલ્યા – ॥ ૩॥

સાખામૃગ કૈ બડ઼િ મનુસાઈ। સાખા તેં સાખા પર જાઈ ॥
નાઘિ સિંધુ હાટકપુર જારા। નિસિચર ગન બધિ બિપિન ઉજારા ॥ ૪॥
સો સબ તવ પ્રતાપ રઘુરાઈ। નાથ ન કછૂ મોરિ પ્રભુતાઈ ॥ ૫॥

વાનરનો બસ, આ જ મોટો પુરુષાર્થ છે કે તે એક ડાળીથી બીજી ડાળીએ ચાલ્યો જાય છે. મેં જે સમુદ્ર ઓળંગીને સોનાનું નગર બાળ્યું અને રાક્ષસગણોને મારી અશોકવનને ઉજાડી નાંખ્યું, આ સર્વે તો હે શ્રીરઘુનાથજી! આપનો જ પ્રતાપ છે. હે નાથ! આમાં મારી પ્રભુતા (સામર્થ્ય) કંઈ પણ નથી. ॥ ૪-૫॥

દો૦ – તા કહુઁ પ્રભુ કછુ અગમ નહિં જા પર તુમ્હ અનુકૂલ।
તવ પ્રભાવઁ બડ઼વાનલહિ જારિ સકઇ ખલુ તૂલ ॥ ૩૩॥

હે પ્રભુ! જેની પર આપ પ્રસન્ન હોવ, તેના માટે કંઈ પણ કઠિન નથી. આપના પ્રભાવથી રૂ [જે સ્વયં બહુ ઝડપથી બળી જનાર વસ્તુ છે] વડવાનળને નિશ્ચયે જ બાળી શકે છે (અર્થાત્ અસંભવ પણ સંભવ થઈ શકે છે). ॥ ૩૩॥

ચૌ૦ – નાથ ભગતિ અતિ સુખદાયની । દેહુ કૃપા કરિ અનપાયની ॥
સુનિ પ્રભુ પરમ સરલ કપિ બાની । એવમસ્તુ તબ કહેઉ ભવાની ॥ ૧॥

હે નાથ! મને અત્યંત સુખ આપનારી પોતાની નિશ્ચલ ભક્તિ કૃપા કરીને આપો. હનુમાનજીની અત્યંત સરળ વાણી સાંભળીને, હે ભવાની! ત્યારે પ્રભુ શ્રીરામચન્દ્રજીએ 'એવમસ્તુ' (એમ જ થાઓ) કહ્યું. ॥ ૧॥

ઉમા રામ સુભાઉ જેહિં જાના । તાહિ ભજનુ તજિ ભાવ ન આના ॥
યહ સંબાદ જાસુ ઉર આવા । રઘુપતિ ચરન ભગતિ સોઈ પાવા ॥ ૨॥

હે ઉમા! જેણે શ્રીરામજીનો સ્વભાવ જાણી લીધો, તેને ભજન સિવાયની બીજી વાત જ નથી ગમતી. આ સ્વામી-સેવકનો સંવાદ જેના હૃદયમાં આવી ગયો, તે જ શ્રીરઘુનાથજીના ચરણોની ભક્તિ પામી ગયો. ॥ ૨॥

સુનિ પ્રભુ બચન કહહિં કપિબૃંદા । જય જય જય કૃપાલ સુખકંદા ॥
તબ રઘુપતિ કપિપતિહિ બોલાવા । કહા ચલૈં કર કરહુ બનાવા ॥ ૩॥

પ્રભુનાં વચન સાંભળીને વાનરજનો કહેવા લાગ્યા – કૃપાળુ આનંદકંદ શ્રીરામજીનો જય હો, જય હો, જય હો. પછી શ્રીરઘુનાથજીએ કપિરાજ સુગ્રીવને બોલાવ્યા અને કહ્યું – જવાની તૈયારી કરો. ॥ ૩॥

અબ બિલંબુ કેહિ કારન કીજે । તુરત કપિન્હ કહુઁ આયસુ દીજે ॥
કૌતુક દેખિ સુમન બહુ બરષી । નભ તેં ભવન ચલે સુર હરષી ॥ ૪॥

હવે, વિલંબ શા કારણે કરાય? વાનરોને તુરત જ આજ્ઞા આપો. [ભગવાનની] આ લીલા (રાવણવધની તૈયારી) જોઈને, ઘણાં જ ફૂલ વરસાવીને અને હરખાઈને દેવતા આકાશમાંથી પોતપોતાના લોકે ચાલ્યા. ॥ ૪॥

દો૦ – કપિપતિ બેગિ બોલાએ આએ જૂથપ જૂથ ।
નાના બરન અતુલ બલ બાનર ભાલુ બરૂથ ॥ ૩૪॥

વાનરરાજ સુગ્રીવે શીઘ્રતાથી વાનરોને બોલાવ્યા, સેનાપતિઓના સમૂહ આવી ગયા. વાનર-રીંછોનાં ટોળાં અનેક રંગોનાં છે અને તેમનામાં અતુલનીય બળ છે. ॥ ૩૪॥

ચૌ૦ – પ્રભુ પદ પંકજ નાવહિં સીસા । ગર્જહિં ભાલુ મહાબલ કીસા ॥
દેખી રામ સકલ કપિ સેના । ચિતઈ કૃપા કરિ રાજિવ નૈના ॥ ૧॥

તેઓ પ્રભુના ચરણોમાં શીશ નમાવે છે. મહા બળવાન રીંછ અને વાનર ગરજી રહ્યા છે. શ્રીરામજીએ વાનરોની સમસ્ત સેના જોઈ, ત્યારે કમળનેત્રોથી કૃપાપૂર્વક તેમની સામે દૃષ્ટિ ફેરવી. ॥ ૧॥

રામ કૃપા બલ પાઈ કપિંદા। ભએ પચ્છજુત મનહુઁ ગિરિંદા॥
હરષિ રામ તબ કીન્હ પયાના। સગુન ભએ સુંદર સુભ નાના॥૨॥

રામકૃપાનું બળ પામીને શ્રેષ્ઠ વાનરો જાણે પાંખોવાળા મોટા પર્વત થઈ ગયા. પછી શ્રીરામજીએ હરખાઈને પ્રસ્થાન કર્યું. અનેક સુંદર અને શુભ શુકન થયાં. ॥૨॥

જાસુ સકલ મંગલમય કીતી। તાસુ પયાન સગુન યહ નીતી॥
પ્રભુ પયાન જાના બૈદેહીં। ફરકિ બામ અઁગ જનુ કહિ દેહીં॥૩॥

જેમની કીર્તિ સર્વ મંગળોથી પૂર્ણ છે, તેમના પ્રસ્થાનના સમયે શુકન થવા, આ નીતિ છે (લીલાની મર્યાદા છે). પ્રભુનું પ્રસ્થાન જાનકીજીએ પણ જાણી લીધું. તેમનાં ડાબા અંગો ફરકીને જાણે કહી દેતાં હતાં [કે શ્રીરામજી આવી રહ્યા છે]. ॥૩॥

જોઈ જોઈ સગુન જાનકિહિ હોઈ। અસગુન ભયઉ રાવનહિ સોઈ॥
ચલા કટકુ કો બરનૈં પારા। ગર્જહિં બાનર ભાલુ અપારા॥૪॥

જાનકીજીને જે જે શુકન થતાં હતાં, તે તે રાવણ માટે અપશુકન થયાં. સેના ચાલી નીકળી, તેનું વર્ણન કોણ કરી શકે છે? અસંખ્ય વાનર અને રીંછ ગર્જના કરી રહ્યાં છે. ॥૪॥

નખ આયુધ ગિરિ પાદપધારી। ચલે ગગન મહિ ઈચ્છાચારી॥
કેહરિનાદ ભાલુ કપિ કરહીં। ડગમગાહિં દિગ્ગજ ચિક્કરહીં॥૫॥

નખ જ જેમનાં શસ્ત્ર છે, તે ઈચ્છાનુસાર (સર્વત્ર વિના રોકટોકે) ચાલનારા રીંછ-વાનર પર્વતો અને વૃક્ષોને ધારણ કરીને કોઈ આકાશમાર્ગે અને કોઈ પૃથ્વી પર ચાલ્યા જઈ રહ્યા છે. તેઓ સિંહ સમાન ગર્જના કરી રહ્યા છે. [તેમના ચાલવા અને ગર્જનાથી] દિશાઓના હાથી વિચલિત થઈને ચિત્કારી રહ્યા છે. ॥૫॥

છં૦ – ચિક્કરહિં દિગ્ગજ ડોલ મહિ ગિરિ લોલ સાગર ખરભરે।
મન હરષ સભ ગંધર્બ સુર મુનિ નાગ કિંનર દુખ ટરે॥
કટકટહિં મર્કટ બિકટ ભટ બહુ કોટિ કોટિન્હ ધાવહીં॥
જય રામ પ્રબલ પ્રતાપ કોસલનાથ ગુન ગન ગાવહીં॥૧॥

દિશાઓના હાથી ચિત્કારવા લાગ્યા, પૃથ્વી ડોલવા લાગી, પર્વત ચંચળ થઈ ગયા (કંપવા લાગ્યા) અને સમુદ્ર ખળભળી ઊઠ્યા. ગંધર્વ, દેવતા, મુનિ, નાગ, કિન્નર સર્વેસર્વ મનમાં હરખાયા કે [હવે] અમારાં દુઃખ ટળી ગયાં. કરોડે કરોડો ભયાનક વાનર યોદ્ધા દાંત કટકટાવે છે અને કરોડોય દોડી રહ્યા છે. 'પ્રબળપ્રતાપ કૌશલનાથ શ્રીરામચન્દ્રજીનો જય હો' એમ પોકારતાં તેઓ તેમના ગુણસમૂહોનું ગાન કરી રહ્યા છે. ॥૧॥

સહિ સક ન ભાર ઉદાર અહિપતિ બાર બારહિં મોહઈ।
ગહ દસન પુનિ પુનિ કમઠ પૃષ્ટ કઠોર સો કિમિ સોહઈ॥
રઘુબીર રુચિર પ્રયાન પ્રસ્થિતિ જાનિ પરમ સુહાવની।
જનુ કમઠ ખર્પર સર્પરાજ સો લિખત અબિચલ પાવની॥૨॥

ઉદાર (પરમ શ્રેષ્ઠ અને મહાન) સર્પરાજ શેષજી પણ સેનાનો ભાર નથી સહી શકતા, તેઓ વારંવાર મોહિત થઈ જાય (ગભરાઈ જાય) છે અને વારંવાર કચ્છપની કઠોર પીઠને દાંતોથી પકડે છે. આમ કરતાં (અર્થાત્ વારંવાર દાંતોને ગડાવીને કચ્છપની પીઠ ઉપર લીટી જેવું દોરતાં) તે એવા શોભી રહ્યા છે જાણે શ્રીરામચન્દ્રજીની સુંદર પ્રસ્થાનયાત્રાને પરમ સોહામણી જાણીને તેની અચળ પવિત્ર કથાને સર્પરાજ શેષજી કચ્છપની પીઠ પર લખી રહ્યા હોય. ॥ ૨॥

દો૦ – એહિ બિધિ જાઇ કૃપાનિધિ ઉતરે સાગર તીર ।
જહઁ તહઁ લાગે ખાન ફલ ભાલુ બિપુલ કપિ બીર ॥ ૩૫॥

આ પ્રમાણે કૃપાનિધાન શ્રીરામજી સમુદ્રતટે જઈ રોકાયા. અનેક રીંછ-વાનર યત્ર તત્ર ફળ ખાવા લાગ્યાં. ॥ ૩૫॥

ચૌ૦ – ઉહાઁ નિસાચર રહહિં સસંકા । જબ તેં જારિ ગયઉ કપિ લંકા ॥
નિજ નિજ ગૃહઁ સબ કરહિં બિચારા । નહિં નિસિચર કુલ કેર ઉબારા ॥ ૧॥

ત્યાં (લંકામાં) જ્યારથી હનુમાનજી લંકાને બાળીને ગયા, ત્યારથી રાક્ષસો ભયભીત રહેવા લાગ્યા. પોતપોતાનાં ઘરોમાં સર્વે વિચાર કરે છે કે હવે રાક્ષસકુળની રક્ષાનો કોઈ ઉપાય નથી. ॥ ૧॥

જાસુ દૂત બલ બરનિ ન જાઈ । તેહિ આએઁ પુર કવન ભલાઈ ॥
દૂતિન્હ સન સુનિ પુરજન બાની । મંદોદરી અધિક અકુલાની ॥ ૨॥

જેના દૂતનું બળ વર્ણન નથી કરી શકાતું, તેના સ્વયં નગરમાં આવવાથી કઈ ભલાઈ છે (આપણા લોકોની ઘણી ખરાબ દશા થશે)? દૂતીઓ દ્વારા નગરનિવાસીઓનાં વચન સાંભળીને મંદોદરી ઘણી જ વ્યાકુળ થઈ ગઈ. ॥ ૨॥

રહસિ જોરિ કર પતિ પગ લાગી । બોલી બચન નીતિ રસ પાગી ॥
કંત કરષ હરિ સન પરિહરહૂ । મોર કહા અતિ હિત હિયઁ ધરહૂ ॥ ૩॥

તે એકાંતમાં હાથ જોડીને પતિ(રાવણ)ના ચરણે પડી અને નીતિરસમાં રસબસ થયેલ વાણી બોલી – હે પ્રિયતમ! શ્રીહરિ સાથેનો વિરોધ ત્યજી દો. મારા કહ્યાને અત્યંત હિતકારી જાણીને હૃદયમાં ધારણ કરો. ॥ ૩॥

સમુઝત જાસુ દૂત કઇ કરની । સ્રવહિં ગર્ભ રજનીચર ઘરની ॥
તાસુ નારિ નિજ સચિવ બોલાઈ । પઠવહુ કંત જો ચહહુ ભલાઈ ॥ ૪॥

જેમના દૂતની કરણીનો વિચાર કરતાં જ (સ્મરણ આવતા જ) રાક્ષસોની સ્ત્રીઓના ગર્ભ પડી જાય છે, હે પ્રિય સ્વામી! જો ભલું ઇચ્છતા હોવ તો મંત્રીને બોલાવી તેની સાથે તેમની (શ્રીરામજીની) સ્ત્રીને મોકલી આપો. ॥ ૪॥

તવ કુલ કમલ બિપિન દુખદાઈ। સીતા સીત નિસા સમ આઈ॥
સુનહુ નાથ સીતા બિનુ દીન્હેં। હિત ન તુમ્હાર સંભુ અજ કીન્હેં॥૫॥

સીતા આપના કુળરૂપી કમળોના વનને દુઃખ આપનારી શિયાળાની રાત્રિ સમાન આવી છે. હે નાથ! સાંભળો, સીતાને આપ્યા (પરત કર્યા) વિના શંભુ અને બ્રહ્માના કર્યા છતાંય આપનું ભલું નહીં થઈ શકે. ॥૫॥

દો૦ – રામ બાન અહિ ગન સરિસ નિકર નિસાચર ભેક।
જબ લગિ ગ્રસત ન તબ લગિ જતનુ કરહુ તજિ ટેક॥૩૬॥

શ્રીરામજીનાં બાણ સર્પોના સમૂહ સમાન છે અને રાક્ષસોના સમૂહ દેડકાં સમાન. જ્યાં સુધી તે એમને ગ્રસી ન લે (ગળી ન જાય) ત્યાં સુધીમાં હઠ છોડીને ઉપાય કરી લો. ॥૩૬॥

ચૌ૦ – શ્રવન સુની સઠ તા કરિ બાની। બિહસા જગત બિદિત અભિમાની॥
સભય સુભાઉ નારિ કર સાચા। મંગલ મહુઁ ભય મન અતિ કાચા॥૧॥

મૂર્ખ અને જગત્પ્રસિદ્ધ અભિમાની રાવણ કાનેથી તેની વાત સાંભળીને ખૂબ હસ્યો [અને કહ્યું -] સ્ત્રીઓનો સ્વભાવ ખરેખર જ બહુ ડરપોક હોય છે. મંગળમાંય ભય કરો છો! તમારું મન (હૃદય) ઘણું જ કાચું (કમજોર) છે. ॥૧॥

જૌં આવઇ મર્કટ કટકાઈ। જિઅહિં બિચારે નિસિચર ખાઈ॥
કંપહિં લોકપ જાકીં ત્રાસા। તાસુ નારિ સભીત બડ઼િ હાસા॥૨॥

જો વાનરોની સેના આવશે તો બિચારા રાક્ષસ તેને ખાઈને પોતાનો જીવનનિર્વાહ કરશે. લોકપાળ પણ જેના ડરથી કાંપે છે, તેની સ્ત્રી થઈને ડરો છો! આ તો મોટા ઉપહાસની વાત છે. ॥૨॥

અસ કહિ બિહસિ તાહિ ઉર લાઈ। ચલેઉ સભાઁ મમતા અધિકાઈ॥
મંદોદરી હૃદયઁ કર ચિંતા। ભયઉ કંત પર બિધિ બિપરીતા॥૩॥

રાવણે આમ કહીને હસીને એને હૃદયે ચાંપી દીધી અને મમતા વધારીને (અધિક સ્નેહ દર્શાવીને) તે સભામાં ચાલ્યો ગયો. મંદોદરી હૃદયમાં ચિંતા કરવા લાગી કે પતિને વિધાતા પ્રતિકૂળ થઈ ગયા. ॥૩॥

બૈઠેઉ સભાઁ ખબરિ અસિ પાઈ। સિંધુ પાર સેના સબ આઈ॥
બૂઝેસિ સચિવ ઉચિત મત કહહૂ। તે સબ હઁસે મષ્ટ કરિ રહહૂ॥૪॥

જેવો જ તે સભામાં જઈને બેઠો, તેને એવા ખબર મળ્યા કે શત્રુની સમસ્ત સેના સમુદ્રના સામા તટે આવી ગઈ છે. તેણે મંત્રીઓને પૂછ્યું કે ઉચિત સલાહ કહો[હવે, શું કરવું જોઈએ?]. ત્યારે તે સર્વે હસ્યા અને બોલ્યા કે શાંતિથી બેઠા રહીએ(આમાં સલાહની કઈ વાત છે?). ॥૪॥

જિતેહુ સુરાસુર તબ શ્રમ નાહીં । નર બાનર કેહિ લેખે માહીં ॥ ૫॥

આપે દેવતાઓ અને રાક્ષસોને જીતી લીધા, ત્યારે તો કંઈ શ્રમ જ નહોતો થયો. તો પછી વાનર અને મનુષ્ય કઈ ગણતરીમાં છે? ॥ ૫॥

દો૦ – સચિવ બૈદ ગુર તીનિ જૌં પ્રિય બોલહિં ભય આસ ।
રાજ ધર્મ તન તીનિ કર હોઈ બેગિહીં નાસ ॥ ૩૭॥

મંત્રી, વૈદ્ય અને ગુરુ – આ ત્રણેય જો [અપ્રસન્નતાથી] ભય કે [લાભની] આશાએ [હિતની વાત ન કહીને] પ્રિય બોલે છે (ખુશામત કરવા લાગે છે); તો [ક્રમશઃ] રાજ્ય, શરીર અને ધર્મ – આ ત્રણેયનો શીઘ્ર જ નાશ થઈ જાય છે. ॥ ૩૭॥

ચૌ૦ – સોઇ રાવન કહુઁ બની સહાઈ । અસ્તુતિ કરહિં સુનાઇ સુનાઈ ॥
અવસર જાનિ બિભીષનુ આવા । ભ્રાતા ચરન સીસુ તેહિં નાવા ॥ ૧॥

રાવણને માટે પણ એ જ સહાયતા (સંયોગ) આવી ઊભી છે. મંત્રી એને સંભળાવી-સંભળાવીને (મોં પર) સ્તુતિ કરે છે. [આ જ સમયે] અવસર (તક) જાણીને વિભીષણજી આવ્યા. તેમણે મોટા ભાઈના ચરણોમાં શીશ નમાવ્યું. ॥ ૧॥

પુનિ સિરુ નાઇ બૈઠ નિજ આસન । બોલા બચન પાઇ અનુસાસન ॥
જૌ કૃપાલ પૂઁછિહુ મોહિ બાતા । મતિ અનુરૂપ કહઉઁ હિત તાતા ॥ ૨॥

પછી તે શીશ નમાવીને પોતાના આસન પર બેસી ગયા અને આજ્ઞા પામીને વિભીષણજી બોલ્યા – હે કૃપાળુ! જ્યારે આપે મને વાત (સલાહ) પૂછી જ છે, તો હે તાત! હું પોતાની બુદ્ધિ અનુસાર આપના હિતની વાત કહું છું – ॥ ૨॥

જો આપન ચાહૈ કલ્યાના । સુજસુ સુમતિ સુભ ગતિ સુખ નાના ॥
સો પરનારિ લિલાર ગોસાઈં । તજઉ ચઉથિ કે ચંદ કિ નાઈં ॥ ૩॥

જે મનુષ્ય પોતાનું કલ્યાણ, સુંદર યશ, સુબુદ્ધિ, શુભ ગતિ અને વિવિધ પ્રકારનાં સુખ ઇચ્છતો હોય, તે હે સ્વામી! પરસ્ત્રીના લલાટને ચોથના ચન્દ્રમાની જેમ ત્યજી દે (અર્થાત્ જેમ લોકો ચોથના ચન્દ્રમાને નથી જોતા, તે જ રીતે પરસ્ત્રીનું મુખ જ ન જુએ) – ॥ ૩॥

ચૌદહ ભુવન એક પતિ હોઈ । ભૂતદ્રોહ તિષ્ટઇ નહિં સોઈ ॥
ગુન સાગર નાગર નર જોઊ । અલપ લોભ ભલ કહઇ ન કોઊ ॥ ૪॥

ચૌદ ભુવનોનો એક જ સ્વામી હોય, તે પણ જીવોથી વેર કરીને રહી નથી શકતો (નષ્ટ થઈ જાય છે). જે મનુષ્ય ગુણોનો સમુદ્ર અને ચતુર હોય, તેને ભલે થોડોક જ લોભ કેમ ન હોય, તો પણ કોઈ ભલો નથી કહેતા. ॥ ૪॥

દો૦ – કામ ક્રોધ મદ લોભ સબ નાથ નરક કે પંથ।
સબ પરિહરિ રઘુબીરહિ ભજહુ ભજહિં જેહિ સંત ॥ ૩૮॥

હે નાથ! કામ, ક્રોધ, મદ અને લોભ – આ સર્વે નરકના માર્ગ છે. આ સર્વેને છોડીને શ્રીરામચન્દ્રજીને ભજો, જેમને સંત (સત્પુરુષ) ભજે છે. ॥ ૩૮॥

ચૌ૦ – તાત રામ નહિં નર ભૂપાલા। ભુવનેસ્વર કાલહુ કર કાલા॥
બ્રહ્મ અનામય અજ ભગવંતા। બ્યાપક અજિત અનાદિ અનંતા॥ ૧॥

હે તાત! રામ મનુષ્યોના જ રાજા નથી. તે સમસ્ત લોકોના સ્વામી અને કાળના પણ કાળ છે. તે [સંપૂર્ણ ઐશ્વર્ય, યશ, શ્રી, ધર્મ, વૈરાગ્ય અને જ્ઞાનના ભંડાર] ભગવાન છે; તે નિરામય (વિકારરહિત), અજન્મા, વ્યાપક, અજેય, અનાદિ અને અનંત બ્રહ્મ છે. ॥ ૧॥

ગો દ્વિજ ધેનુ દેવ હિતકારી। કૃપા સિંધુ માનુષ તનુધારી॥
જન રંજન ભંજન ખલ બ્રાતા। બેદ ધર્મ રચ્છક સુનુ ભ્રાતા॥ ૨॥

તે કૃપાના સમુદ્ર ભગવાને પૃથ્વી, બ્રાહ્મણ, ગાયો અને દેવતાઓનું હિત કરવા માટે જ મનુષ્ય-શરીર ધારણ કર્યું છે. હે ભાઈ! સાંભળો, તેઓ સેવકોને આનંદ આપનારા, દુષ્ટોના સમૂહનો નાશ કરનારા અને વેદ તથા ધર્મની રક્ષા કરનારા છે. ॥ ૨॥

તાહિ બયરુ તજિ નાઇઅ માથા। પ્રનતારતિ ભંજન રઘુનાથા॥
દેહુ નાથ પ્રભુ કહુઁ બૈદેહી। ભજહુ રામ બિનુ હેતુ સનેહી॥ ૩॥

વેર ત્યાગીને તેમને મસ્તક નમાવો. તે શ્રીરઘુનાથજી શરણાગતનું દુઃખ નાશ કરનારા છે. હે નાથ! તે પ્રભુ(સર્વેશ્વર)ને જાનકીજી આપી દો અને વિના જ કારણે સ્નેહ રાખનારા શ્રીરામજીને ભજો. ॥ ૩॥

સરન ગએઁ પ્રભુ તાહુ ન ત્યાગા। બિસ્વ દ્રોહ કૃત અઘ જેહિ લાગા॥
જાસુ નામ ત્રય તાપ નસાવન। સોઇ પ્રભુ પ્રગટ સમુઝુ જિયઁ રાવન॥ ૪॥

જેને સંપૂર્ણ જગતનો દ્રોહ કરવાનું પાપ લાગ્યું છે, શરણે જવાથી પ્રભુ તેનો પણ ત્યાગ નથી કરતા. જેમનું નામ ત્રણેય તાપોને નાશ કરનારું છે, તે જ પ્રભુ (ભગવાન) મનુષ્યરૂપમાં પ્રગટ થયા છે. હે રાવણ! હૃદયમાં આ સમજી લો. ॥ ૪॥

દો૦ – બાર બાર પદ લાગઉઁ બિનય કરઉઁ દસસીસ।
પરિહરિ માન મોહ મદ ભજહુ કોસલાધીસ॥ ૩૯ (ક)॥

હે દશશીશ! હું વારંવાર આપના ચરણે પડું છું અને વિનંતી કરું છું કે માન, મોહ અને મદનો ત્યાગ કરીને આપ કૌશલપતિ શ્રીરામજીનું ભજન કરો. ॥ ૩૯ (ક)॥

મુનિ પુલસ્તિ નિજ સિષ્ય સન કહિ પઠઈ યહ બાત।
તુરત સો મૈં પ્રભુ સન કહી પાઈ સુઅવસરુ તાત ॥ ૩૯ (ખ) ॥

મુનિ પુલસ્ત્યજીએ પોતાના શિષ્યની સાથે આ વાત કહી મોકલી છે. હે તાત! સુંદર અવસર પામીને મેં તરત જ આ વાત પ્રભુ(આપ)ને કહી દીધી. ॥ ૩૯ (ખ)॥

ચૌ૦ – માલ્યવંત અતિ સચિવ સયાના। તાસુ બચન સુનિ અતિ સુખ માના ॥
તાત અનુજ તવ નીતિ બિભૂષન। સો ઉર ધરહુ જો કહત બિભીષન ॥ ૧॥

માલ્યવાન નામે એક ઘણો જ બુદ્ધિમાન મંત્રી હતો. તેણે એમનાં (વિભીષણનાં) વચનો સાંભળીને ઘણું સુખ માન્યું [અને કહ્યું –] હે તાત! આપના નાના ભાઈ નીતિ-વિભૂષણ (નીતિને ભૂષણ રૂપમાં ધારણ કરનારા અર્થાત્ નીતિમાન) છે. વિભીષણ જે કંઈ કહી રહ્યા છે તેને હૃદયમાં ધારણ કરી લો. ॥ ૧॥

રિપુ ઉતકરષ કહત સઠ દોઊ। દૂરિ ન કરહુ ઇહાઁ હઇ કોઊ ॥
માલ્યવંત ગૃહ ગયઉ બહોરી। કહઇ બિભીષનુ પુનિ કર જોરી ॥ ૨॥

[રાવણે કહ્યું –] આ બંને મૂર્ખ શત્રુના મહિમાને વખાણી રહ્યા છે. અહીં કોઈ છે? આને દૂર કરો ને! ત્યારે માલ્યવાન તો ઘેર પાછો જતો રહ્યો અને વિભીષણજી હાથ જોડીને ફરી કહેવા લાગ્યા – ॥ ૨॥

સુમતિ કુમતિ સબ કેં ઉર રહહીં। નાથ પુરાન નિગમ અસ કહહીં ॥
જહાઁ સુમતિ તહઁ સંપતિ નાના। જહાઁ કુમતિ તહઁ બિપતિ નિદાના ॥ ૩॥

હે નાથ! પુરાણ અને વેદ આમ કહે છે કે સુબુદ્ધિ (સારી બુદ્ધિ) અને કુબુદ્ધિ (ખોટી બુદ્ધિ) સર્વેના હૃદયમાં રહે છે, જ્યાં સુબુદ્ધિ છે ત્યાં અનેક પ્રકારની સંપદાઓ (સુખની સ્થિતિ) રહે છે અને જ્યાં કુબુદ્ધિ છે ત્યાં પરિણામમાં વિપત્તિ (દુઃખ) રહે છે. ॥ ૩॥

તવ ઉર કુમતિ બસી બિપરીતા। હિત અનહિત માનહુ રિપુ પ્રીતા ॥
કાલરાતિ નિસિચર કુલ કેરી। તેહિ સીતા પર પ્રીતિ ઘનેરી ॥ ૪॥

આપના હૃદયમાં ફક્ત કુબુદ્ધિ આવી વસી છે. એનાથી આપ હિતને અહિત અને શત્રુને મિત્ર માની રહ્યા છો. જે રાક્ષસકુળને માટે કાળરાત્રિ [ની સમાન] છે, તે સીતા પર આપની ઘણી પ્રીતિ છે. ॥ ૪॥

દો૦ – તાત ચરન ગહિ માગઉઁ રાખહુ મોર દુલાર।
સીતા દેહુ રામ કહુઁ અહિત ન હોઇ તુમ્હાર ॥ ૪૦॥

હે તાત! હું ચરણ પકડીને આપની પાસે ભીખ માગું છું (વિનંતી કરું છું) કે આપ મારા પ્રેમને રાખો, મુજ નાનાભાઈના આગ્રહનો સ્નેહપૂર્વક સ્વીકાર કરો. શ્રીરામજીને સીતાજી આપી દો, જેનાથી આપનું અહિત ન થાય. ॥ ૪૦॥

ચૌ૦ – બુધ પુરાન શ્રુતિ સંમત બાની । કહી બિભીષન નીતિ બખાની ॥
સુનત દસાનન ઉઠા રિસાઈ । ખલ તોહિ નિકટ મૃત્યુ અબ આઈ ॥ ૧॥

વિભીષણે પંડિતો, પુરાણો અને વેદો દ્વારા સંમત (અનુમોદિત) વાણીથી નીતિ વખાણીને કહી. પણ એને સાંભળતાં જ રાવણ ક્રોધિત થઈને ઊઠ્યો અને બોલ્યો કે અરે દુષ્ટ! હવે મૃત્યુ તારા નિકટ આવી ગયું છે! ॥ ૧॥

જિઅસિ સદા સઠ મોર જિઆવા । રિપુ કર પચ્છ મૂઢ઼ તોહિ ભાવા ॥
કહસિ ન ખલ અસ કો જગ માહીં । ભુજ બલ જાહિ જિતા મૈં નાહીં ॥ ૨॥

અરે મૂર્ખ! તું જીવે છે તો સદા મારો જીવાડેલો (અર્થાત મારા જ અન્નથી પોષાઈ રહ્યો છે); પણ હે મૂઢ! પક્ષ તને શત્રુનો જ સારો લાગે છે! અરે દુષ્ટ! બતાવ ને, જગતમાં એવો કોણ છે જેને મેં પોતાની ભુજાઓના બળે ન જીત્યો હોય? ॥ ૨॥

મમ પુર બસિ તપસિન્હ પર પ્રીતી । સઠ મિલુ જાઇ તિન્હહિ કહુ નીતી ॥
અસ કહિ કીન્હેસિ ચરન પ્રહારા । અનુજ ગહે પદ બારહિં બારા ॥ ૩॥

મારા નગરમાં રહીને પ્રેમ કરે છે તપસ્વીઓ પર! મૂર્ખ! તેમને જ જઈને મળ અને એમને જ નીતિ બતાવ. આવું કહીને રાવણે તેમને લાત મારી. પરંતુ [મારવા છતાંય] નાના ભાઈ વિભીષણે વારંવાર તેના ચરણો જ પકડ્યા ॥ ૩॥

ઉમા સંત કઇ ઇહઇ બડ઼ાઈ । મંદ કરત જો કરઇ ભલાઈ ॥
તુમ્હ પિતુ સરિસ ભલેહિં મોહિ મારા । રામુ ભજેં હિત નાથ તુમ્હારા ॥ ૪॥

[શિવજી કહે છે –] હે ઉમા! સંતની આ જ મોટાઈ (મહિમા) છે કે નિંદા કરવા છતાંય [નિંદા કરનારનું] ભલું જ કરે છે. [વિભીષણજીએ કહ્યું –] આપ મારા પિતાની સમાન છો, ભલે તમે મને માર્યું પરંતુ હે નાથ! આપનું ભલું શ્રીરામજીને ભજવામાં જ છે. ॥ ૪॥

સચિવ સંગ લૈ નભ પથ ગયઊ । સબહિ સુનાઇ કહત અસ ભયઊ ॥ ૫॥

[આટલું કહીને] વિભીષણ પોતાના મંત્રીઓને સાથે લઈને આકાશમાર્ગમાં ગયા અને સર્વેને સંભળાવીને તેઓ આમ કહેવા લાગ્યા – ॥ ૫॥

દો૦ – રામુ સત્યસંકલ્પ પ્રભુ સભા કાલબસ તોરિ ।
મૈં રઘુબીર સરન અબ જાઉઁ દેહુ જનિ ખોરિ ॥ ૪૧॥

શ્રીરામજી સત્યસંકલ્પ અને [સર્વસમર્થ] પ્રભુ છે અને [હે રાવણ!] તમારી સભા કાળને વશ છે. માટે હું હવે શ્રીરઘુવીરના શરણમાં જઉં છું, મને દોષ ન આપતા. ॥ ૪૧॥

ચૌ૦ – અસ કહિ ચલા બિભીષનુ જબહીં । આયૂહીન ભએ સબ તબહીં ॥
સાધુ અવગ્યા તુરત ભવાની । કર કલ્યાન અખિલ કૈ હાની ॥ ૧॥

આમ કહીને વિભીષણ જેવા ચાલી નીકળ્યા કે તરત જ સર્વે રાક્ષસ આયુહીન થઈ ગયા (તેમનું મૃત્યુ નિશ્ચિત થઈ ગયું) [શિવજી કહે છે –] હે ભવાની! સાધુનું અપમાન તરત જ સંપૂર્ણ કલ્યાણની હાનિ (નાશ) કરી નાખે છે. ॥ ૧॥

રાવન જબહિં બિભીષન ત્યાગા । ભયઉ બિભવ બિનુ તબહિં અભાગા ॥
ચલેઉ હરષિ રઘુનાયક પાહીં । કરત મનોરથ બહુ મન માહીં ॥ ૨॥

રાવણે જે ક્ષણે વિભીષણને ત્યાગ્યો, તે જ ક્ષણે તે અભાગિયો વૈભવ(ઐશ્વર્ય)થી હીન થઈ ગયો. વિભીષણજી હરખાઈને મનમાં અનેક મનોરથો કરતાં શ્રીરઘુનાથજીની પાસે ચાલ્યા. ॥ ૨॥

દેખિહઉઁ જાઈ ચરન જલજાતા । અરુન મૃદુલ સેવક સુખદાતા ॥
જે પદ પરસિ તરી રિષિનારી । દંડક કાનન પાવનકારી ॥ ૩॥

[તેઓ વિચારતા જતા હતા કે -] હું જઈને ભગવાનનાં કોમળ અને લાલ રંગનાં સુંદર ચરણકમળોનું દર્શન કરીશ, જે સેવકોને સુખ આપનારાં છે, જે ચરણોનો સ્પર્શ પામીને ઋષિપત્ની અહલ્યા તરી ગયાં અને જે દંડકવનને પવિત્ર કરનારાં છે. ॥ ૩॥

જે પદ જનકસુતાઁ ઉર લાએ । કપટ કુરંગ સંગ ધર ધાએ ॥
હર ઉર સર સરોજ પદ જેઈ । અહોભાગ્ય મૈં દેખિહઉઁ તેઈ ॥ ૪॥

જે ચરણોને જાનકીજીએ હૃદયમાં ધારણ કરી રાખ્યા છે, જે કપટમૃગની સાથે પૃથ્વી પર [તેને પકડવા] દોડ્યા હતા અને જે ચરણકમળ સાક્ષાત્ શિવજીના હૃદયરૂપી સરોવરમાં બિરાજમાન છે, મારું અહોભાગ્ય છે કે તેમને જ આજે હું જોઈશ. ॥ ૪॥

દો૦ – જિન્હ પાયન્હ કે પાદુકન્હિ ભરતુ રહે મન લાઈ ॥
તે પદ આજુ બિલોકિહઉઁ ઇન્હ નયનન્હિ અબ જાઈ ॥ ૪૨॥

જે ચરણોની પાદુકાઓમાં ભરતજીએ પોતાનું મન લગાવી રાખ્યું છે, અહા! આજે હું એ જ ચરણોને હમણાં જ જઈને આ નેત્રોથી જોઈશ. ॥ ૪૨॥

ચૌ૦ – એહિ બિધિ કરત સપ્રેમ બિચારા । આયઉ સપદિ સિંધુ એહિં પારા ॥
કપિન્હ બિભીષનુ આવત દેખા । જાના કોઉ રિપુ દૂત બિસેષા ॥ ૧॥

આ પ્રમાણે પ્રેમસહિત વિચાર કરતાં તેઓ શીઘ્ર જ સમુદ્રની આ પાર (જ્યાં શ્રીરામચન્દ્રજીની સેના હતી ત્યાં) આવી ગયા. વાનરોએ વિભીષણને આવતા જોયા તો તેમણે માન્યું કે શત્રુનો કોઈ ખાસ દૂત છે. ॥ ૧॥

તાહિ રાખિ કપીસ પહિં આએ । સમાચાર સબ તાહિ સુનાએ ॥
કહ સુગ્રીવ સુનહુ રઘુરાઈ । આવા મિલન દસાનન ભાઈ ॥ ૨॥

તેમને [ચોકીએ] રોકીને તે (વાનરો) સુગ્રીવની પાસે આવ્યા અને એમને સર્વે સમાચાર કહી સંભળાવ્યા. સુગ્રીવે [શ્રીરામજીની પાસે જઈને] કહ્યું – હે રઘુનાથજી! સાંભળો, રાવણનો ભાઈ [આપને] મળવા આવ્યો છે. ॥ ૨॥

કહ પ્રભુ સખા બૂઝિઐ કાહા । કહઇ કપીસ સુનહુ નરનાહા ॥
જાનિ ન જાઈ નિસાચર માયા । કામરૂપ કેહિ કારન આયા ॥ ૩॥

પ્રભુ શ્રીરામજીએ કહ્યું – હે મિત્ર તમે શું સમજો છો (તમારો શું મત છે)? વાનરરાજ સુગ્રીવે કહ્યું – હે મહારાજ! સાંભળો, રાક્ષસોની માયા ઓળખી શકાતી નથી. આ ઇચ્છાનુસાર રૂપ બદલનારો (કપટી) ન જાણે કયા કારણે આવ્યો છે. ॥ ૩॥

ભેદ હમાર લેન સઠ આવા । રાખિઅ બાઁધિ મોહિ અસ ભાવા ॥
સખા નીતિ તુમ્હ નીકિ બિચારી । મમ પન સરનાગત ભયહારી ॥ ૪॥

[જણાય છે કે] આ મૂર્ખ આપણો ભેદ લેવા આવ્યો છે. એટલે મને તો એ જ યોગ્ય લાગે છે કે એને બાંધી રાખવામાં આવે. [શ્રીરામજીએ કહ્યું –] હે મિત્ર! તમે નીતિ તો ઠીક વિચારી! પરંતુ મારું તો પ્રણ છે કે શરણાગતના ભયને હરી લેવો! ॥ ૪॥

સુનિ પ્રભુ બચન હરષ હનુમાના । સરનાગત બચ્છલ ભગવાના ॥ ૫॥

પ્રભુનાં વચન સાંભળીને હનુમાનજી હર્ષિત થયા [અને મનમાં ને મનમાં કહેવા લાગ્યા કે] ભગવાન કેવા શરણાગતવત્સલ (શરણમાં આવેલા પર પિતાની જેમ પ્રેમ કરનારા) છે. ॥ ૫॥

દો૦ – સરનાગત કહુઁ જે તજહિં નિજ અનહિત અનુમાનિ ।
તે નર પાવઁર પાપમય તિન્હહિ બિલોકત હાનિ ॥ ૪૩॥

[શ્રીરામજી ફરી બોલ્યા –] જે મનુષ્ય પોતાના અહિતનું અનુમાન કરીને શરણમાં આવેલાનો ત્યાગ કરી દે છે, તે પામર (ક્ષુદ્ર) છે, પાપમય છે; તેમને જોવામાંય હાનિ છે(પાપ લાગે છે). ॥ ૪૩॥

ચૌ૦ – કોટિ બિપ્ર બધ લાગહિં જાહૂ । આએઁ સરન તજઉઁ નહિં તાહૂ ॥
સનમુખ હોઇ જીવ મોહિ જબહીં । જન્મ કોટિ અઘ નાસહિં તબહીં ॥ ૧॥

જેને કરોડો બ્રાહ્મણોની હત્યા લાગી હોય, શરણમાં આવ્યા પછી હું તેને પણ નથી ત્યજતો. જીવ જેવા જ મારા સન્મુખ થાય છે તેવા જ એના કરોડો જન્મોનાં પાપ નષ્ટ થઈ જાય છે. ॥ ૧॥

પાપવંત કર સહજ સુભાઊ । ભજનુ મોર તેહિ ભાવ ન કાઊ ॥
જૌં પૈ દુષ્ટ હૃદય સોઇ હોઈ । મોરેં સનમુખ આવ કિ સોઈ ॥ ૨॥

પાપીનો આ સહેજ સ્વભાવ હોય છે કે મારું ભજન એને કદીય નથી ગમતું. જો તે (રાવણનો ભાઈ) નિશ્ચયે જ દુષ્ટ હૃદયનો હોત તો શું તે મારા સન્મુખ આવી શકત? ॥ ૨॥

નિર્મલ મન જન સો મોહિ પાવા । મોહિ કપટ છલ છિદ્ર ન ભાવા ॥
ભેદ લેન પઠવા દસસીસા । તબહુઁ ન કછુ ભય હાનિ કપીસા ॥ ૩॥

જે મનુષ્ય નિર્મળ મનનો હોય છે તે જ મને પામે છે. મને કપટ અને છળ-છિદ્રો ગમતાં જ નથી. જો રાવણે તેને ભેદ લેવા મોકલ્યો છે, તો પણ હે સુગ્રીવ! આપણને તો કોઈ ભય કે હાનિ નથી; ॥ ૩॥

જગ મહુઁ સખા નિસાચર જેતે । લછિમનુ હનઇ નિમિષ મહુઁ તેતે ॥
જૌં સભીત આવા સરનાઈ । રખિહઉઁ તાહિ પ્રાન કી નાઈ ॥ ૪॥

કારણકે હે સખા! જગતમાં જેટલા પણ રાક્ષસો છે, લક્ષ્મણ પળવારમાં તે સર્વેને મારી શકે છે અને જો તે ભયભીત થઈને મારે શરણે આવ્યો છે તો હું એને પ્રાણોની જેમ રાખીશ. ॥ ૪॥

દો૦ – ઉભય ભાઁતિ તેહિ આનહુ હઁસિ કહ કૃપાનિકેત ।
જય કૃપાલ કહિ કપિ ચલે અંગદ હનૂ સમેત ॥ ૪૪॥

કૃપાના ધામ શ્રીરામજીએ હસીને કહ્યું – બંને જ દશામાં તેને લઈ આવો. ત્યારે અંગદ અને હનુમાનજીસહિત સર્વે વાનર 'કૃપાળુ શ્રીરામજીનો જય હો' કહેતાં ચાલ્યા. ॥ ૪૪॥

ચૌ૦ – સાદર તેહિ આગેં કરિ બાનર । ચલે જહાઁ રઘુપતિ કરુનાકર ॥
દૂરિહિ તે દેખે દ્વૌ ભ્રાતા । નયનાનંદ દાન કે દાતા ॥ ૧॥

વિભીષણજીને આદરસહિત આગળ કરીને વાનરો પછી ત્યાં ચાલ્યા, જ્યાં કરુણાની ખાણ શ્રીરઘુનાથજી હતા. નેત્રોને આનંદનું દાન આપનારા (અત્યંત સુખદ) બંને ભાઈઓને વિભીષણજીએ દૂરથી જ જોયા. ॥ ૧॥

બહુરિ રામ છબિધામ બિલોકી । રહેઉ ઠટુકિ એકટક પલ રોકી ॥
ભુજ પ્રલંબ કંજારુન લોચન । સ્યામલ ગાત પ્રનત ભય મોચન ॥ ૨॥

પછી શોભાના ધામ શ્રીરામજીને જોઈને તેઓ પલકારો રોકીને સ્તબ્ધ થઈને એકીટશે જોતાં જ રહી ગયા. ભગવાનની વિશાળ ભુજાઓ છે, લાલ કમળ સમાન નેત્રો છે અને શરણાગતના ભયને નાશ કરનારું શ્યામ શરીર છે. ॥ ૧॥

સિંઘ કંધ આયત ઉર સોહા । આનન અમિત મદન મન મોહા ॥
નયન નીર પુલકિત અતિ ગાતા । મન ધરિ ધીર કહી મૃદુ બાતા ॥ ૩॥

સિંહના જેવા ખભા છે, વિશાળ વક્ષ:સ્થળ (પહોળી છાતી) અત્યંત શોભા આપી રહ્યું છે. અસંખ્ય કામદેવોના મનને મોહિત કરનારું મુખ છે. ભગવાનના સ્વરૂપને જોઈને વિભીષણજીનાં નેત્રોમાં [પ્રેમાશ્રુઓનું] જળ ભરાઈ આવ્યું અને શરીર અત્યંત પુલકિત થઈ ગયું. પછી મનમાં ધીરજ ધરીને તેમણે કોમળ વચન કહ્યાં. ॥ ૩॥

નાથ દસાનન કર મૈં ભ્રાતા । નિસિચર બંસ જનમ સુરત્રાતા ॥
સહજ પાપપ્રિય તામસ દેહા । જથા ઉલૂકહિ તમ પર નેહા ॥ ૪॥

હે નાથ! હું દશમુખ રાવણનો ભાઈ છું. હે દેવોના રક્ષક! મારો જન્મ રાક્ષસકુળમાં થયો છે. મારું તામસી શરીર છે, સ્વભાવથી જ મને પાપ પ્રિય છે, જેમ ઘુવડને અંધકાર ઉપર સ્વાભાવિક રૂપે સ્નેહ હોય છે. ॥ ૪॥

દો૦ — શ્રવન સુજસુ સુનિ આયઉઁ પ્રભુ ભંજન ભવ ભીર ।
ત્રાહિ ત્રાહિ આરતિ હરન સરન સુખદ રઘુબીર ॥ ૪૫॥

હું કાનેથી આપનો સુયશ સાંભળીને આવ્યો છું કે પ્રભુ ભવના ભયનો નાશ કરનારા છે. હે દુ:ખીઓના દુ:ખ દૂર કરનારા અને શરણાગતને સુખ આપનારા શ્રીરઘુવીરજી! મારી રક્ષા કરો, રક્ષા કરો. ॥ ૪૫॥

ચૌ૦ — અસ કહિ કરત દંડવત દેખા । તુરત ઉઠે પ્રભુ હરષ બિસેષા ॥
દીન બચન સુનિ પ્રભુ મન ભાવા । ભુજ બિસાલ ગહિ હૃદયઁ લગાવા ॥ ૧॥

પ્રભુએ એમને આવું કહીને દંડવત કરતાં જોયા તો તેઓ અત્યંત હરખાઈને તુરત જ ઊઠ્યા. વિભીષણજીનાં દીન વચન સાંભળવાથી પ્રભુને મનમાં ઘણાં જ ગમ્યાં. તેમણે પોતાની વિશાળ ભુજાઓમાં પકડીને તેમને હૃદય સરસા ચાંપી દીધા. ॥ ૧॥

અનુજ સહિત મિલિ ઢિગ બૈઠારી । બોલે બચન ભગત ભયહારી ॥
કહુ લંકેસ સહિત પરિવારા । કુસલ કુઠાહર બાસ તુમ્હારા ॥ ૨॥

નાના ભાઈ લક્ષ્મણજીસહિત ગળે મળીને તેમને પોતાની પાસે બેસાડીને શ્રીરામજી ભક્તોના ભયને હરનારાં વચન બોલ્યા — હે લંકેશ! પરિવારસહિત પોતાની કુશળતા કહો. તમારો નિવાસ ખોટી જગ્યાએ છે. ॥ ૨॥

ખલ મંડલી બસહુ દિનુ રાતી । સખા ધરમ નિબહઇ કેહિ ભાઁતી ॥
મૈં જાનઉઁ તુમ્હારિ સબ રીતી । અતિ નય નિપુન ન ભાવ અનીતી ॥ ૩॥

દિવસ-રાત દુષ્ટોની મંડળીમાં વસો છો. [આવી દશામાં] હે સખા! તમારો ધર્મ કયા પ્રકારે નભે છે? હું તમારી સર્વે રીતિ જાણું છું. તમે અત્યંત નીતિનિપુણ છો, તમને અનીતિ નથી ગમતી. ॥ ૩॥

બરુ ભલ બાસ નરક કર તાતા । દુષ્ટ સંગ જનિ દેઇ બિધાતા ॥
અબ પદ દેખિ કુસલ રઘુરાયા । જૌં તુમ્હ કીન્હિ જાનિ જન દાયા ॥ ૪॥

હે તાત! નરકમાં રહેવાનું વરદાન સારું છે, પરંતુ વિધાતા દુષ્ટોનો સંગ [ક્યારેય] ન આપે. [વિભીષણજીએ કહ્યું —] હે રઘુનાથજી! હવે આપના ચરણોનું દર્શન કરીને કુશળ છું, જે આપે પોતાનો સેવક જાણીને મારા પર દયા કરી છે. ॥ ૪॥

દો૦ — તબ લગિ કુસલ ન જીવ કહુઁ સપનેહુઁ મન બિશ્રામ ।
જબ લગિ ભજત ન રામ કહુઁ સોક ધામ તજિ કામ ॥ ૪૬॥

ત્યાં લગી જીવની કુશળતા નથી અને સ્વપ્નમાંય તેના મનનેય શાંતિ નથી કે જ્યાં સુધી તે શોકનાં ઘર વિષયભોગોની કામનાને છોડીને શ્રીરામજીને નથી ભજતો. ॥ ૪૬॥

ચૌ૦ – તબ લગિ હૃદયઁ બસત ખલ નાના। લોભ મોહ મચ્છર મદ માના॥
જબ લગિ ઉર ન બસત રઘુનાથા। ધરેં ચાપ સાયક કટિ ભાથા॥૧॥

લોભ, મોહ, મત્સર (ઈર્ષા), મદ અને માન આદિ અનેક દુષ્ટ ત્યાં સુધી જ હૃદયમાં વસે છે કે જ્યાં સુધી ધનુષ-બાણ અને કમરમાં ભાથો ધારણ કરેલા શ્રીરઘુનાથજી હૃદયમાં નથી વસતા. ॥૧॥

મમતા તરુન તમી અઁધિઆરી। રાગ દ્વેષ ઉલૂક સુખકારી॥
તબ લગિ બસતિ જીવ મન માહીં। જબ લગિ પ્રભુ પ્રતાપ રબિ નાહીં॥૨॥

મમતા પૂર્ણ અંધારી રાત છે, જે રાગ-દ્વેષરૂપી ઘુવડોને સુખ આપનારી છે. તે (મમતારૂપી રાત્રિ) ત્યાં સુધી જ જીવના મનમાં વસે છે, જ્યાં સુધી પ્રભુ(આપ)નો પ્રતાપરૂપી સૂર્ય ઉદય નથી થતો. ॥૨॥

અબ મૈં કુસલ મિટે ભય ભારે। દેખિ રામ પદ કમલ તુમ્હારે॥
તુમ્હ કૃપાલ જા પર અનુકૂલા। તાહિ ન બ્યાપ ત્રિબિધ ભવ સૂલા॥૩॥

હે શ્રીરામજી! આપનાં ચરણારવિંદનાં દર્શન કરી હવે હું કુશળ છું, મારો ભારે ભય ટળી ગયો. હે કૃપાળુ! આપ જેના પર અનુકૂળ થાવ છો, તેને ત્રણેય પ્રકારના ભવશૂળ (આધ્યાત્મિક, આધિદૈવિક અને આધિભૌતિક તાપ) નથી વ્યાપતા. ॥૩॥

મૈં નિસિચર અતિ અધમ સુભાઊ। સુભ આચરનુ કીન્હ નહિં કાઊ॥
જાસુ રૂપ મુનિ ધ્યાન ન આવા। તેહિં પ્રભુ હરષિ હૃદયઁ મોહિ લાવા॥૪॥

હું અત્યંત નીચ સ્વભાવનો રાક્ષસ છું. મેં ક્યારેય શુભ આચરણ નથી કર્યું. જેમનું રૂપ મુનિઓનાય ધ્યાનમાં નથી આવતું, તે પ્રભુએ સ્વયં હર્ષિત થઈને મને હૃદયસરસો ચાંપી દીધો. ॥૪॥

દો૦ – અહોભાગ્ય મમ અમિત અતિ રામ કૃપા સુખ પુંજ।
દેખેઉઁ નયન બિરંચિ સિવ સેબ્ય જુગલ પદ કંજ॥૪૭॥

હે કૃપા અને સુખના પુંજ શ્રીરામજી! મારું અત્યંત અસીમ સૌભાગ્ય છે, જે મેં બ્રહ્મા અને શિવજીના દ્વારા સેવિત યુગલ ચરણકમળોને પોતાનાં નેત્રોથી જોયાં. ॥૪૭॥

ચૌ૦ – સુનહુ સખા નિજ કહઉઁ સુભાઊ। જાન ભુસુંડિ સંભુ ગિરિજાઊ॥
જૌં નર હોઈ ચરાચર દ્રોહી। આવૈ સભય સરન તકિ મોહી॥૧॥

[શ્રીરામજીએ કહ્યું –] હે સખા! સાંભળો, હું તમને પોતાનો સ્વભાવ કહું છું, જેને કાકભુશુંડિ, શિવજી અને પાર્વતીજી પણ જાણે છે. કોઈ મનુષ્ય [સંપૂર્ણ] જડ-ચેતન જગતનો દ્રોહી હોય, જો તે પણ ભયભીત થઈને મારા શરણે આવી જાય, ॥૧॥

તજિ મદ મોહ કપટ છલ નાના। કરઉઁ સદ્ય તેહિ સાધુ સમાના॥
જનની જનક બંધુ સુત દારા। તનુ ધનુ ભવન સુહૃદ પરિવારા॥૨॥

મદ, મોહ તથા અનેક પ્રકારનાં છળ-કપટ આદિ અવગુણોની ત્યાગી દે તો એના દોષો પર દૃષ્ટિ ન કરી એટલે કે તેના અવગુણો તરફ ધ્યાન ન આપીને હું તેને શીઘ્ર સાધુ સમાન કરી નાખું છું. માતા, પિતા, ભાઈ, પુત્ર, સ્ત્રી, શરીર, ધન, ઘર, મિત્ર અને પરિવાર – ॥૨॥

સબ કૈ મમતા તાગ બટોરી। મમ પદ મનહિ બાઁધ બરિ ડોરી॥
સમદરસી ઇચ્છા કછુ નાહીં। હરષ સોક ભય નહિં મન માહીં॥ ૩॥

આ સર્વેના મમત્વરૂપી તાર ભેગા કરીને તે સર્વની એક દોરી વણીને તેના દ્વારા જે પોતાના મનને મારા ચરણોમાં બાંધી દે છે (સમસ્ત સાંસારિક સંબંધોનું કેન્દ્ર મને બનાવી લે છે), જે સમદર્શી છે, જેને કંઈ ઇચ્છા નથી અને જેના મનમાં હર્ષ, શોક અને ભય નથી- ॥ ૩॥

અસ સજ્જન મમ ઉર બસ કૈસેં। લોભી હૃદયઁ બસઇ ધનુ જૈસેં॥
તુમ્હ સારિખે સંત પ્રિય મોરેં। ધરઉઁ દેહ નહિં આન નિહોરેં॥ ૪॥

આવા સજ્જન મારા હૃદયમાં એવા વસે છે, જેમ લોભીના હૃદયમાં ધન વસ્યા કરે છે. તમારા જેવા સંત જ મને પ્રિય છે. હું અન્ય કોઈ કારણવશ દેહ ધારણ નથી કરતો. ॥ ૪॥

દો૦ – સગુન ઉપાસક પરહિત નિરત નીતિ દૃઢ઼ નેમ।
તે નર પ્રાન સમાન મમ જિન્હ કેં દ્વિજ પદ પ્રેમ॥ ૪૮॥

જે સગુણ (સાકાર) ભગવાનના ઉપાસક છે, બીજાના હિતમાં લાગ્યા રહે છે, નીતિ અને નિયમોમાં દઢ છે અને જેને બ્રાહ્મણોના ચરણોમાં પ્રેમ છે, તે મનુષ્ય મારા પ્રાણોના સમાન છે. ॥ ૪૮॥

ચૌ૦ – સુનુ લંકેસ સકલ ગુન તોરેં। તાતેં તુમ્હ અતિસય પ્રિય મોરેં॥
રામ બચન સુનિ બાનર જૂથા। સકલ કહહિં જય કૃપા બરૂથા॥ ૧॥

હે લંકાપતિ! સાંભળો, તમારામાં ઉપર્યુક્ત સર્વે ગુણ છે. એથી તમે મને અત્યંત જ પ્રિય છો. શ્રીરામજીનાં વચન સાંભળીને સર્વે વાનરસમૂહ કહેવા લાગ્યા – કૃપાના સમૂહ શ્રીરામજીનો જય હો! ॥ ૧॥

સુનત બિભીષનુ પ્રભુ કૈ બાની। નહિં અઘાત શ્રવનામૃત જાની॥
પદ અંબુજ ગહિ બારહિં બારા। હૃદયઁ સમાત ન પ્રેમુ અપારા॥ ૨॥

પ્રભુની વાણી સાંભળે છે અને તેને કાનો માટે અમૃત જાણીને વિભીષણજી ધરાતા નથી. તેઓ વારંવાર શ્રીરામજીનાં ચરણકમળને પકડે છે. અપાર પ્રેમ છે, હૃદયમાં સમાતો જ નથી. ॥ ૨॥

સુનહુ દેવ સચરાચર સ્વામી। પ્રનતપાલ ઉર અંતરજામી॥
ઉર કછુ પ્રથમ બાસના રહી। પ્રભુ પદ પ્રીતિ સરિત સો બહી॥ ૩॥

[વિભીષણજીએ કહ્યું –] હે દેવ! હે ચરાચર જગતના સ્વામી! હે શરણાગતના રક્ષક! હે સર્વેના હૃદયના ભીતરનું જાણનારા! સાંભળો, મારા હૃદયમાં પહેલા કંઈક વાસના હતી, તે પ્રભુના ચરણોની પ્રીતિરૂપ નદીમાં વહી ગઈ. ॥ ૩॥

અબ કૃપાલ નિજ ભગતિ પાવની। દેહુ સદા સિવ મન ભાવની॥
એવમસ્તુ કહિ પ્રભુ રનધીરા। માગા તુરત સિંધુ કર નીરા॥ ૪॥

હવે તો હે કૃપાળુ! શિવજીના મનને સદાય પ્રિય લાગનારી પોતાની પવિત્ર ભક્તિ મને આપો. 'એવમસ્તુ' (એમ જ થાઓ) કહીને રણધીર પ્રભુ શ્રીરામજીએ તરત જ સમુદ્રનું જળ માગ્યું. ॥ ૪॥

જદપિ સખા તવ ઈચ્છા નાહીં। મોર દરસુ અમોઘ જગ માહીં॥
અસ કહિ રામ તિલક તેહિ સારા। સુમન બૃષ્ટિ નભ ભઈ અપારા॥૫॥

[અને કહ્યું –] હે સખા! જોકે તમારી ઈચ્છા નથી, પણ જગતમાં મારું દર્શન અમોઘ છે (તે નિષ્ફળ નથી જતું). આવું કહીને શ્રીરામજીએ એમને રાજતિલક કરી દીધું. આકાશમાંથી પુષ્પોની અપાર વૃષ્ટિ થઈ. ॥૫॥

દો૦ – રાવન ક્રોધ અનલ નિજ સ્વાસ સમીર પ્રચંડ।
જરત બિભીષનુ રાખેઉ દીન્હેઉ રાજુ અખંડ॥૪૯ (ક)॥

રાવણનો ક્રોધ પ્રચંડ અગ્નિ છે. વિભીષણનો આહ ભરીને નિશ્વાસ નાખવો એ વાયુ છે. જેને પામીને રાવણની ક્રોધાગ્નિ ભભકી ઊઠી. તેમાં બળતા વિભીષણને ભગવાન શ્રીરામજીએ બચાવી લીધો અને એને અખંડ રાજ્ય આપ્યું. ॥૪૯ (ક)॥

જો સંપતિ સિવ રાવનહિ દીન્હિ દિએઁ દસ માથ।
સોઈ સંપદા બિભીષનહિ સકુચિ દીન્હિ રઘુનાથ॥૪૯ (ખ)॥

શિવજીએ જે સંપત્તિ રાવણને દસ માથાની બલિ આપવાથી આપી હતી, એ જ સંપત્તિ શ્રીરઘુનાથજીએ વિભીષણને ઘણાં જ સંકોચ સાથે આપી. (એટલે કે તેમને એમ લાગ્યું કે મેં કંઈ આપ્યું નથી.) ॥૪૯ (ખ)॥

ચૌ૦ – અસ પ્રભુ છાડ઼િ ભજહિં જે આના। તે નર પસુ બિનુ પૂઁછ બિષાના॥
નિજ જન જાનિ તાહિ અપનાવા। પ્રભુ સુભાવ કપિ કુલ મન ભાવા॥૧॥

આવા પરમ કૃપાળુ પ્રભુને છોડીને જે મનુષ્ય બીજાને ભજે છે, તે શિંગડાં-પૂંછડાં વગરનાં પશુ છે. પોતાના સેવક જાણીને વિભીષણને શ્રીરામજીએ અપનાવી લીધા. પ્રભુનો સ્વભાવ વાનરકુળના મનને [ઘણો] ગમ્યો. ॥૧॥

પુનિ સર્બગ્ય સર્બ ઉર બાસી। સર્બરૂપ સબ રહિત ઉદાસી॥
બોલે બચન નીતિ પ્રતિપાલક। કારન મનુજ દનુજ કુલ ઘાલક॥૨॥

પછી સર્વ કંઈ જાણનારા, સર્વેના હૃદયોમાં વસનારા, સર્વરૂપ (સર્વે રૂપોમાં પ્રકટ), સર્વેથી રહિત, ઉદાસીન, ભક્તો પર કૃપા કરનારા તથા રાક્ષસોના કુળનો નાશ કરનારા, લીલાથી મનુષ્ય બનેલા શ્રીરામજી નીતિની રક્ષા કરનારાં વચન બોલ્યા – ॥૨॥

સુનુ કપીસ લંકાપતિ બીરા। કેહિ બિધિ તરિઅ જલધિ ગંભીરા॥
સંકુલ મકર ઉરગ ઝષ જાતી। અતિ અગાધ દુસ્તર સબ ભાઁતી॥૩॥

હે વીર વાનરરાજ સુગ્રીવ અને લંકાપતિ વિભીષણ! સાંભળો, આ ઊંડા સમુદ્રને કઈ રીતે પાર કરી શકાય? અનેક જાતિનાં મગર, સર્પ અને માછલાંથી ભરેલો આ અત્યંત અગાધ સમુદ્ર પાર કરવો સર્વે પ્રકારે કઠિન છે. ॥૩॥

કહ લંકેસ સુનહુ રઘુનાયક। કોટિ સિંધુ સોષક તવ સાયક॥
જદ્યપિ તદપિ નીતિ અસિ ગાઈ। બિનય કરિઅ સાગર સન જાઈ॥૪॥

વિભીષણજીએ કહ્યું – હે રઘુનાથજી! સાંભળો, જોકે આપનું બાણ જ કરોડો સમુદ્રને શોષનારું છે (શોષી શકે છે), તો પણ નીતિ એમ કહેવાઈ છે (યોગ્ય આ હશે) કે [પહેલા] જઈને સમુદ્રને પ્રાર્થના કરવામાં આવે. ॥૪॥

દો૦ – પ્રભુ તુમ્હાર કુલગુર જલધિ કહિહિ ઉપાય બિચારિ।
બિનુ પ્રયાસ સાગર તરિહિ સકલ ભાલુ કપિ ધારિ॥૫૦॥

હે પ્રભુ! સમુદ્ર આપના કુળમાં મોટા (પૂર્વજ) છે, તે વિચારીને ઉપાય બતાવી દેશે. પછી રીંછ અને વાનરોની સમસ્ત સેના વિના પરિશ્રમે સમુદ્રની પાર ઊતરી જશે. ॥૫૦॥

ચૌ૦ – સખા કહી તુમ્હ નીકિ ઉપાઈ। કરિઅ દૈવ જૌં હોઈ સહાઈ॥
મંત્ર ન યહ લછિમન મન ભાવા। રામ બચન સુનિ અતિ દુખ પાવા॥૧॥

[શ્રીરામજીએ કહ્યું –] હે સખા! તમે ઠીક ઉપાય બતાવ્યો. આ જ કરવામાં આવે, જો દૈવ સહાયક થાય. આ સલાહ લક્ષ્મણજીના મનને ઠીક ન લાગી. શ્રીરામજીનાં વચન સાંભળીને તો તેમને ઘણું જ દુઃખ થયું. ॥૧॥

નાથ દૈવ કર કવન ભરોસા। સોષિઅ સિંધુ કરિઅ મન રોસા॥
કાદર મન કહુઁ એક અધારા। દૈવ દૈવ આલસી પુકારા॥૨॥

[લક્ષ્મણજીએ કહ્યું –] હે નાથ! દૈવનો શું ભરોસો! મનમાં ક્રોધ કરો અને સમુદ્રને સૂકવી નાખો. દૈવ તો કાયરના મનનો એક આધાર છે. આળસુ લોકો જ દૈવ-દૈવ પોકાર્યા કરે છે. ॥૨॥

સુનત બિહસિ બોલે રઘુબીરા। ઐસેહિં કરબ ધરહુ મન ધીરા॥
અસ કહિ પ્રભુ અનુજહિ સમુઝાઈ। સિંધુ સમીપ ગએ રઘુરાઈ॥૩॥

આ સાંભળીને શ્રીરઘુવીર હસીને બોલ્યા – આવું જ કરીશું, મનમાં ધીરજ રાખો. એવું કહીને નાના ભાઈને સમજાવી પ્રભુ શ્રીરઘુનાથજી સમુદ્રની સમીપ ગયા. ॥૩॥

પ્રથમ પ્રનામ કીન્હ સિરુ નાઈ। બૈઠે પુનિ તટ દર્ભ ડસાઈ॥
જબહિં બિભીષન પ્રભુ પહિં આએ। પાછેં રાવન દૂત પઠાએ॥૪॥

તેમણે પહેલા શીશ નમાવીને પ્રણામ કર્યાં. પછી કિનારા પર દર્ભ પાથરીને બેસી ગયા. અહીં જ્યારે વિભીષણ પ્રભુની પાસે આવ્યા હતા, ત્યારે જ રાવણે એમની પાછળ દૂત મોકલ્યા હતા. ॥૪॥

દો૦ – સકલ ચરિત તિન્હ દેખે ધરેં કપટ કપિ દેહ॥
પ્રભુ ગુન હૃદયઁ સરાહહિં સરનાગત પર નેહ॥૫૧॥

કપટથી વાનરોનું શરીર ધારણ કરીને તેમણે સર્વ લીલાઓ જોઈ. તેઓ પોતાના હૃદયમાં પ્રભુના ગુણોની અને શરણાગત પર એમના સ્નેહની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. ॥૫૧॥

ચૌ૦ – પ્રગટ બખાનહિં રામ સુભાઊ। અતિ સપ્રેમ ગા બિસરિ દુરાઊ॥
રિપુ કે દૂત કપિન્હ તબ જાને। સકલ બાઁધિ કપીસ પહિં આને॥૧॥

પછી તેઓ પ્રગટરૂપમાં ય અત્યંત પ્રેમની સાથે શ્રીરામજીના સ્વભાવની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. તેઓ છદ્મ વેષ ભૂલી ગયા. પછી વાનરોએ જાણ્યું કે આ શત્રુના દૂત છે અને વાનરો તે સર્વેને બાંધીને સુગ્રીવની પાસે લઈ આવ્યા. ॥૧॥

કહ સુગ્રીવ સુનહુ સબ બાનર। અંગ ભંગ કરિ પઠવહુ નિસિચર॥
સુનિ સુગ્રીવ બચન કપિ ધાએ। બાઁધિ કટક ચહુ પાસ ફિરાએ॥૨॥

સુગ્રીવે કહ્યું – સર્વે વાનરો! સાંભળો, રાક્ષસોના અંગ-ભંગ કરીને મોકલી દો. સુગ્રીવનાં વચન સાંભળીને વાનરો દોડ્યા. દૂતોને બાંધીને તેમને સેનાની ચારેય બાજુએ ફેરવ્યા. ॥૨॥

બહુ પ્રકાર મારન કપિ લાગે। દીન પુકારત તદપિ ન ત્યાગે॥
જો હમાર હર નાસા કાના। તેહિ કોસલાધીસ કૈ આના॥૩॥

વાનર તેમને અનેક પ્રકારે મારવા લાગ્યા. તેઓ દીન થઈને પોકારતા હતા, તોય વાનરોએ તેમને ન છોડ્યા. [પછી દૂતોએ પોકારીને કહ્યું –] જે અમારાં નાક-કાન કાપશે, તેને કૌશલાધીશ શ્રીરામજીનાં સોગંદ છે. ॥૩॥

સુનિ લછિમન સબ નિકટ બોલાએ। દયા લાગિ હઁસિ તુરત છોડ઼ાએ॥
રાવન કર દીજહુ યહ પાતી। લછિમન બચન બાચુ કુલઘાતી॥૪॥

આ સાંભળીને લક્ષ્મણજીએ સર્વેને નિકટ બોલાવ્યા. તેમને ઘણી દયા આવી, જેથી હસીને તેમણે રાક્ષસોને તુરત જ છોડાવી દીધા. [અને એમને કહ્યું –] રાવણના હાથમાં આ ચિઠ્ઠી આપજો [અને કહેજો –] હે કુલઘાતક! લક્ષ્મણના શબ્દો(સંદેશા)ને વાંચો. ॥૪॥

દો૦ – કહેહુ મુખાગર મૂઢ઼ સન મમ સંદેસુ ઉદાર।
સીતા દેઇ મિલહુ ન ત આવા કાલુ તુમ્હાર॥૫૨॥

પછી તે મૂર્ખને વાણીથી આ મારો ઉદાર (કૃપાથી ભરેલો) સંદેશો કહેજો કે સીતાજીને આપી તેમને (શ્રીરામજીને) મળો, નહિંતર તમારો કાળ આવી ગયો[સમજો]. ॥૫૨॥

ચૌ૦ – તુરત નાઇ લછિમન પદ માથા। ચલે દૂત બરનત ગુન ગાથા॥
કહત રામ જસુ લંકાઁ આએ। રાવન ચરન સીસ તિન્હ નાએ॥૧॥

લક્ષ્મણજીના ચરણોમાં મસ્તક નમાવીને, શ્રીરામજીના ગુણોની કથાનું વર્ણન કરતાં દૂત તુરત જ ચાલી નીકળ્યા. શ્રીરામજીનો યશ કહેતાં તેઓ લંકામાં આવ્યા અને તેઓએ રાવણનાં ચરણોમાં શીશ નમાવ્યાં. ॥૧॥

બિહસિ દસાનન પૂઁછી બાતા । કહસિ ન સુક આપનિ કુસલાતા ॥
પુનિ કહુ ખબરિ બિભીષન કેરી । જાહિ મૃત્યુ આઈ અતિ નેરી ॥ ૨॥

દશમુખ રાવણે હસીને વાત પૂછી – અરે શુક! પોતાના કુશળ કેમ નથી કહેતા? પછી તે વિભીષણના સમાચાર સંભળાવ, મૃત્યુ જેની અત્યંત નિકટ આવી ગયું છે. ॥ ૨॥

કરત રાજ લંકા સઠ ત્યાગી । હોઇહિ જવ કર કીટ અભાગી ॥
પુનિ કહુ ભાલુ કીસ કટકાઈ । કઠિન કાલ પ્રેરિત ચલિ આઈ ॥ ૩॥

મૂર્ખે રાજ્ય કરતાં કરતાં લંકાને ત્યાગી દીધી. અભાગિયો હવે જવનો કીડો (ધનેરું) બનશે (જવની સાથે જેમ ધનેરું પણ દળાઈ જાય છે, તેવી જ રીતે નર-વાનરોની સાથે તે પણ માર્યો જશે), પછી રીંછ અને વાનરોની સેનાનો વૃત્તાંત કહે, જે કઠિન કાળની પ્રેરણાથી અહીં ચાલી આવી છે. ॥ ૩॥

જિન્હ કે જીવન કર રખવારા । ભયઉ મૃદુલ ચિત સિંધુ બિચારા ॥
કહુ તપસિન્હ કૈ બાત બહોરી । જિન્હ કે હૃદયઁ ત્રાસ અતિ મોરી ॥ ૪॥

અને જેમના જીવનનો રક્ષક કોમળ ચિત્તવાળો બિચારો સમુદ્ર બની ગયો છે (અર્થાત્ તેમના અને રાક્ષસોની વચ્ચે સમુદ્ર ન હોત તો અત્યાર સુધીમાં રાક્ષસ તેમને મારીને ખાઈ ગયા હોત). પછી તે તપસ્વીઓની વાત કહે, જેમના હૃદયમાં મારો ભારે ભય છે. ॥ ૪॥

દો૦ – કી ભઇ ભેંટ કિ ફિરિ ગએ શ્રવન સુજસુ સુનિ મોર ।
કહસિ ન રિપુ દલ તેજ બલ બહુત ચકિત ચિત તોર ॥ ૫૩॥

તારો ભેટો તેમને થયો કે કાનેથી મારો સુયશ સાંભળીને જ પાછા ફરી ગયા? શત્રુસેનાનું તેજ અને બળ બતાવતો કેમ નથી? તારું ચિત્ત ઘણું જ ચકિત (સ્તંભિત) થઈ રહ્યું છે. ॥ ૫૩॥

ચૌ૦ – નાથ કૃપા કરિ પૂઁછેહુ જૈસેં । માનહુ કહા ક્રોધ તજિ તૈસેં ॥
મિલા જાઇ જબ અનુજ તુમ્હારા । જાતહિં રામ તિલક તેહિ સારા ॥ ૧॥

[દૂતે કહ્યું –] હે નાથ! આપે જેમ કૃપા કરીને પૂછ્યું છે, તેમ ક્રોધ છોડીને મારું કહેવું માનો (મારી વાત પર વિશ્વાસ રાખો). જ્યારે આપનો નાનો ભાઈ શ્રીરામજીને જઈને મળ્યો, ત્યારે તેના પહોંચતાં જ શ્રીરામજીએ તેને રાજતિલક કરી દીધું. ॥ ૧॥

રાવન દૂત હમહિ સુનિ કાના । કપિન્હ બાઁધિ દીન્હે દુખ નાના ॥
શ્રવન નાસિકા કાટૈં લાગે । રામ સપથ દીન્હેં હમ ત્યાગે ॥ ૨॥

અમે રાવણના દૂત છીએ, આવું કાનેથી સાંભળીને વાનરોએ અમને બાંધીને ઘણાં કષ્ટ આપ્યાં. એટલા સુધી કે તેઓ અમારાં નાક-કાન કાપવા લાગ્યા. શ્રીરામજીના સોગંદ આપવાથી તેમણે અમને કંઈક છોડ્યા. ॥ ૨॥

પૂઁછિહુ નાથ રામ કટકાઈ । બદન કોટિ સત બરનિ ન જાઈ ॥
નાના બરન ભાલુ કપિ ધારી । બિકટાનન બિસાલ ભયકારી ॥ ૩॥

હે નાથ! આપે શ્રીરામજીની સેના પૂછી; તો તે તો સો કરોડ મુખોથીય વર્ણન નથી કરી શકાતી. અનેક રંગોનાં રીંછ અને વાનરોની સેના છે, જે ભયંકર મુખવાળા, વિશાળ શરીરવાળા અને ભયાનક છે. ॥ ૩॥

જેહિં પુર દહેઉ હતેઉ સુત તોરા । સકલ કપિન્હ મહઁ તેહિ બલુ થોરા ॥
અમિત નામ ભટ કઠિન કરાલા । અમિત નાગ બલ બિપુલ બિસાલા ॥ ૪॥

જેને નગર બાળ્યું અને આપના પુત્ર અક્ષકુમારને માર્યો એનું બળ તો સર્વે વાનરોમાં ઓછું છે. અસંખ્ય નામવાળા ઘણા જ કઠોર અને ભયાનક યોદ્ધા છે. તેમનામાં અસંખ્ય હાથીઓનું બળ છે અને તેઓ ઘણા જ વિશાળ છે. ॥ ૪॥

દો૦ – દ્વિબિદ મયંદ નીલ નલ અંગદ ગદ બિકટાસિ ।
દધિમુખ કેહરિ નિસઠ સઠ જામવંત બલરાસિ ॥ ૫૪॥

દ્વિવિદ, મયંદ, નીલ, નલ, અંગદ, ગદ, વિકટાસ્ય, દધિમુખ, કેસરી, નિશઠ, શઠ અને જામ્બવાન – એ સર્વે બળના ભંડાર છે. ॥ ૫૪॥

ચૌ૦ – એ કપિ સબ સુગ્રીવ સમાના । ઈન્હ સમ કોટિન્હ ગનઈ કો નાના ॥
રામ કૃપાઁ અતુલિત બલ તિન્હહીં । તૃન સમાન ત્રૈલોકહિ ગનહીં ॥ ૧॥

આ સર્વે વાનરો બળમાં સુગ્રીવ સમાન છે અને એમનાં જેવા [એક-બે નહીં] કરોડો છે. તે અનેકોને ગણી જ કોણ શકે છે? શ્રીરામજીની કૃપાથી તેમનામાં અતુલનીય બળ છે. તે ત્રણેય લોકોને તૃણની સમાન [તુચ્છ] સમજે છે. ॥ ૧॥

અસ મૈં સુના શ્રવન દસકંધર । પદુમ અઠારહ જૂથપ બંદર ॥
નાથ કટક મહઁ સો કપિ નાહીં । જો ન તુમ્હહિ જીતૈ રન માહીં ॥ ૨॥

હે દશગ્રીવ! મેં કાનેથી એવું સાંભળ્યું છે કે અઢાર પદ્મ તો એકલા વાનરોના સેનાપતિ છે. હે નાથ! એ સેનામાં એવો કોઈ વાનર નથી, જે આપને રણમાં જીતી ન શકે. ॥ ૨॥

પરમ ક્રોધ મીજહિં સબ હાથા । આયસુ પૈ ન દેહિં રઘુનાથા ॥
સોષહિં સિંધુ સહિત ઝષ બ્યાલા । પૂરહિં ન ત ભરિ કુધર બિસાલા ॥ ૩॥

સર્વે-સર્વ અત્યંત ક્રોધથી હાથ મસળે છે. પણ શ્રીરઘુનાથજી તેમને આજ્ઞા નથી આપતા. અમે માછલીઓ અને સર્પોસહિત સમુદ્રને શોષી લઈશું. નહીંતર મોટામોટા પર્વતોથી એને ભરીને પૂરી દઈશું; ॥ ૩॥

મર્દિ ગર્દ મિલવહિં દસસીસા । ઐસેઇ બચન કહહિં સબ કીસા ॥
ગર્જહિં તર્જહિં સહજ અસંકા । માનહુઁ ગ્રસન ચહત હહિં લંકા ॥ ૪॥

અને રાવણને મસળીને ધૂળમાં મેળવી દઈશું. સર્વે વાનરો આવાં જ વચન કહી રહ્યા છે. સર્વે સ્વાભાવિક રૂપે નીડર છે; એવી રીતે ગરજે અને આગળ વધે છે જાણે લંકાને ગળી જ જવા ઇચ્છતા હોય. ॥ ૪॥

દોહ — સહજ સૂર કપિ ભાલુ સબ પુનિ સિર પર પ્રભુ રામ।
રાવન કાલ કોટિ કહુઁ જીતિ સકહિં સંગ્રામ ॥ ૫૫॥

બધા વાનર-રીંછ સ્વાભાવિક રૂપે જ શૂરવીર છે. વળી, એમના માથે પ્રભુ (સર્વેશ્વર) શ્રીરામજી છે, જેઓ રાવણ જ નહીં, સંગ્રામમાં કરોડો કાળને પણ જીતી શકે છે. ॥ ૫૫॥

ચૌ૦ — રામ તેજ બલ બુધિ બિપુલાઈ। સેષ સહસ સત સકહિં ન ગાઈ ॥
સક સર એક સોષિ સત સાગર। તવ ભ્રાતહિ પૂઁછેઉ નય નાગર ॥ ૧॥

શ્રીરામચન્દ્રજીનાં તેજ (સામર્થ્ય), બળ અને બુદ્ધિની અધિકતાને લાખો શેષ પણ નથી ગાઈ શકતા. તેઓ એક જ બાણથી સેંકડો સમુદ્રોને શોષી શકે છે, પરંતુ નીતિનિપુણ શ્રીરામજીએ [નીતિના રક્ષણ માટે] આપના ભાઈને ઉપાય પૂછ્યો. ॥ ૧॥

તાસુ બચન સુનિ સાગર પાહીં। માગત પંથ કૃપા મન માહીં ॥
સુનત બચન બિહસા દસસીસા। જૌં અસિ મતિ સહાય કૃત કીસા ॥ ૨॥

વિભીષણનાં વચન સાંભળીને શ્રીરામજી સમુદ્ર પાસે રસ્તો માગી રહ્યા છે, તેમના મનમાં કૃપા ભરેલી છે [એટલે તેઓ તેને શોષતા નથી]. દૂતનાં આ વચન સાંભળતાં જ રાવણ ખૂબ હસ્યો [અને બોલ્યો] જ્યારે આવી બુદ્ધિ છે, ત્યારે જ તો વાનરોને સેવક બનાવ્યા છે! ॥ ૨॥

સહજ ભીરુ કર બચન દૃઢ઼ાઈ। સાગર સન ઠાની મચલાઈ ॥
મૂઢ઼ મૃષા કા કરસિ બડ઼ાઈ। રિપુ બલ બુદ્ધિ થાહ મૈં પાઈ ॥ ૩॥

સ્વાભાવિકરૂપે જ બીકણ વિભીષણના વચનને પ્રમાણ કરીને તેમણે સમુદ્ર સાથે [બાળ] હઠ નિર્ધારી છે. અરે મૂર્ખ! જૂઠી મોટાઈ શું કરે છે? બસ મેં શત્રુના બળ અને બુદ્ધિનો તાગ પામી લીધો. ॥ ૪॥

સચિવ સભીત બિભીષન જાકેં। બિજય બિભૂતિ કહાઁ જગ તાકેં ॥
સુનિ ખલ બચન દૂત રિસ બાઢ઼ી। સમય બિચારિ પત્રિકા કાઢ઼ી ॥ ૪॥

જેના વિભીષણ જેવા બીકણ મંત્રી હોય, તેને જગતમાં વિજય અને વિભૂતિ (ઐશ્વર્ય) ક્યાં? દુષ્ટ રાવણનાં વચન સાંભળીને દૂતનો ક્રોધ વધી ગયો. તેણે તક જોઈને પત્રિકા કાઢી. ॥ ૪॥

રામાનુજ દીન્હી યહ પાતી। નાથ બચાઇ જુડ઼ાવહુ છાતી ॥
બિહસિ બામ કર લીન્હી રાવન। સચિવ બોલિ સઠ લાગ બચાવન ॥ ૫॥

[અને કહ્યું —] શ્રીરામજીના નાના ભાઈ લક્ષ્મણે આ પત્રિકા આપી છે. હે નાથ! આને વંચાવીને છાતી ઠંડી કરો. રાવણે હસીને તેને ડાબા હાથમાં લીધી અને મંત્રીને બોલાવીને તે મૂર્ખ તેને વંચાવવા લાગ્યો. ॥ ૫॥

દોહ — બાતન્હ મનહિ રિઝાઇ સઠ જનિ ઘાલસિ કુલ ખીસ।
રામ બિરોધ ન ઉબરસિ સરન બિષ્નુ અજ ઈસ ॥ ૫૬ (ક) ॥

[પત્રિકામાં લખ્યું હતું —] અરે મૂર્ખ! કેવળ વાતોથી જ મનને રાજી કરીને પોતાના કુળને નષ્ટ-ભ્રષ્ટ ન કર. શ્રીરામજીથી વિરોધ કરીને તું વિષ્ણુ, બ્રહ્મા અને મહેશની શરણમાં જવા છતાંય નહીં બચે. ॥ ૫૬ (ક)॥

કી તજિ માન અનુજ ઈવ પ્રભુ પદ પંકજ ભૃંગ ।
હોહિ કિ રામ સરાનલ ખલ કુલ સહિત પતંગ ॥ ૫૬ (ખ) ॥

કાં તો અભિમાન છોડીને પોતાના નાના ભાઈ વિભીષણની જેમ પ્રભુનાં ચરણકમળોનો ભ્રમર બની જા. અથવા અરે દુષ્ટ! શ્રીરામજીના બાણરૂપ અગ્નિમાં પરિવારસહિત પતંગિયું થઈ જા(બંનેમાંથી જે ઠીક લાગે તે કર). ॥ ૫૬ (ખ)॥

ચૌ૦ – સુનત સભય મન મુખ મુસુકાઈ । કહત દસાનન સબહિ સુનાઈ ॥
ભૂમિ પરા કર ગહત અકાસા । લઘુ તાપસ કર બાગ બિલાસા ॥ ૧॥

પત્રિકા સાંભળતાં જ રાવણ મનમાં ભયભીત થઈ ગયો, પરંતુ મુખેથી (ઉપરથી) મલકાતો તે સર્વેને સંભળાવીને કહેવા લાગ્યો – જેમ કોઈ પૃથ્વી પર પડેલો હાથથી આકાશને પકડવાની ચેષ્ટા કરતો હોય, તેવી જ રીતે આ નાનો તપસ્વી (લક્ષ્મણ) વાગ્વિલાસ કરે છે (શેખી બકે છે). ॥ ૧॥

કહ સુક નાથ સત્ય સબ બાની । સમુઝહુ છાડ઼િ પ્રકૃતિ અભિમાની ॥
સુનહુ બચન મમ પરિહરિ ક્રોધા । નાથ રામ સન તજહુ બિરોધા ॥ ૨॥

શુકે (દૂતે) કહ્યું – હે નાથ! અભિમાની સ્વભાવને ત્યજીને [આ પત્રમાં લખેલી] સર્વે વાતોને સત્ય સમજો. ક્રોધ છોડીને મારાં વચન સાંભળો. હે નાથ! શ્રીરામજી સાથે વેર ત્યજી દો. ॥ ૨॥

અતિ કોમલ રઘુબીર સુભાઊ । જદ્યપિ અખિલ લોક કર રાઊ ॥
મિલત કૃપા તુમ્હ પર પ્રભુ કરિહી । ઉર અપરાધ ન એકઉ ધરિહી ॥ ૩॥

જોકે શ્રીરઘુવીર સમસ્ત લોકોના સ્વામી છે, પણ એમનો સ્વભાવ અત્યંત જ કોમળ છે. મળતાં જ પ્રભુ આપ પર કૃપા કરશે અને આપનો એક પણ અપરાધ તેઓ હૃદયમાં રાખશે નહિ. ॥ ૩॥

જનકસુતા રઘુનાથહિ દીજે । એતના કહા મોર પ્રભુ કીજે ॥
જબ તેહિં કહા દેન બૈદેહી । ચરન પ્રહાર કીન્હ સઠ તેહી ॥ ૪॥

જાનકીજી શ્રીરઘુનાથજીને આપી દો. હે પ્રભુ! આટલું કહેવું મારું માનો. જ્યારે તે દૂતે જાનકીજીને આપવા માટે કહ્યું, ત્યારે દુષ્ટ રાવણે તેને લાત મારી. ॥ ૪॥

નાઈ ચરન સિરુ ચલા સો તહાઁ । કૃપાસિંધુ રઘુનાયક જહાઁ ॥
કરિ પ્રનામુ નિજ કથા સુનાઈ । રામ કૃપાઁ આપનિ ગતિ પાઈ ॥ ૫॥

તે પણ [વિભીષણની જેમ] ચરણોમાં શીશ નમાવીને ત્યાં જ ચાલ્યો, જ્યાં કૃપાસાગર શ્રીરઘુનાથજી હતા. પ્રણામ કરીને તેણે પોતાની કથા સંભળાવી અને શ્રીરામજીની કૃપાથી પોતાની ગતિ (મુનિનું સ્વરૂપ) પામ્યો. ॥ ૫॥

રિષિ અગસ્તિ કીં સાપ ભવાની । રાછસ ભયઉ રહા મુનિ ગ્યાની ॥
બંદિ રામ પદ બારહિં બારા । મુનિ નિજ આશ્રમ કહુઁ પગુ ધારા ॥ ૬॥

[શિવજી કહે છે –] હે ભવાની! તે જ્ઞાની મુનિ હતો, અગસ્ત્ય ઋષિના શાપથી રાક્ષસ થયો હતો. વારંવાર શ્રીરામજીના ચરણોની વંદના કરીને તે મુનિ પોતાના આશ્રમે ચાલ્યો ગયો. ॥ ૬॥

દો૦ – બિનય ન માનત જલધિ જડ઼ ગએ તીનિ દિન બીતિ।
બોલે રામ સકોપ તબ ભય બિનુ હોઇ ન પ્રીતિ ॥ ૫૭॥

અહીં ત્રણ દિવસ વીતી ગયા પરંતુ જડ સમુદ્ર નમ્રતાને માનતો નથી. ત્યારે શ્રીરામજી ક્રોધસહિત બોલ્યા – વિના ભયે પ્રીતિ થતી નથી! ॥ ૫૭॥

ચૌ૦ – લછિમન બાન સરાસન આનૂ। સોષૌં બારિધિ બિસિખ કૃસાનૂ॥
સઠ સન બિનય કુટિલ સન પ્રીતી। સહજ કૃપન સન સુંદર નીતી॥ ૧॥

હે લક્ષ્મણ! ધનુષ-બાણ લાવો, હું અગ્નિબાણથી સમુદ્રને શોષી લઉં. મૂર્ખને વિનય, કુટિલને પ્રીતિ, સ્વાભાવિક જ કંજૂસને સુંદર નીતિ (ઉદારતાનો ઉપદેશ), ॥ ૧॥

મમતા રત સન ગ્યાન કહાની। અતિ લોભી સન બિરતિ બખાની॥
ક્રોધિહિ સમ કામિહિ હરિકથા। ઊસર બીજ બએँ ફલ જથા॥ ૨॥

મમતામાં ફસાયેલા મનુષ્યને જ્ઞાનની કથા, અત્યંત લોભીને વૈરાગ્યનું વર્ણન, ક્રોધીને શમ (શાંતિની વાત) અને કામીને ભગવાનની કથા – આનું ફળ એવું જ હોય છે જેમ ખારાપાટમાં બીજ વાવવાથી થાય છે (અર્થાત્ ખારાપાટમાં બી વાવવાની જેમ આ સર્વે વ્યર્થ જાય છે). ॥ ૨॥

અસ કહિ રઘુપતિ ચાપ ચઢ઼ાવા। યહ મત લછિમન કે મન ભાવા॥
સંધાનેઉ પ્રભુ બિસિખ કરાલા। ઉઠી ઉદધિ ઉર અંતર જ્વાલા॥ ૩॥

આવું કહીને શ્રીરઘુનાથજીએ ધનુષ ચઢાવ્યું. આ મત લક્ષ્મણજીના મનને ઘણો જ ઠીક લાગ્યો. પ્રભુએ ભયાનક [અગ્નિ] બાણનું સંધાન કર્યું, જેથી સમુદ્રના હૃદયની અંદર અગ્નિની જ્વાળા ઊઠી. ॥ ૩॥

મકર ઉરગ ઝષ ગન અકુલાને। જરત જંતુ જલનિધિ જબ જાને॥
કનક થાર ભરિ મનિ ગન નાના। બિપ્ર રૂપ આયઉ તજિ માના॥ ૪॥

મગર, સર્પ તથા માછલીઓનો સમૂહ વ્યાકુળ થઈ ગયો. જ્યારે સમુદ્રે જીવોને બળતાં જોયા, ત્યારે સોનાના થાળમાં અનેક મણિઓ(રત્નો)ને ભરીને અભિમાન છોડી તે બ્રાહ્મણના રૂપમાં આવ્યો. ॥ ૪॥

દો૦ – કાટેહિં પઇ કદરી ફરઇ કોટિ જતન કોઉ સીંચ।
બિનય ન માન ખગેસ સુનુ ડાટેહિં પઇ નવ નીચ॥ ૫૮॥

[કાકભુશુંડિજી કહે છે –] હે ગરુડજી! સાંભળો, ભલે કોઈ કરોડો ઉપાય કરીને સીંચે પણ કેળ તો કાપ્યા પછી જ ફળે છે. નીચ નમ્રતાથી નથી માનતો. તેને વઢવાથી જ તે નમે છે(રસ્તા ઉપર આવે છે). ॥ ૫૮॥

સભય સિંધુ ગહિ પદ પ્રભુ કેરે। છમહુ નાથ સબ અવગુન મેરે॥
ગગન સમીર અનલ જલ ધરની। ઇન્હ કઇ નાથ સહજ જડ઼ કરની॥ ૧॥

સમુદ્રએ ભયભીત થઈને પ્રભુના ચરણ પકડીને કહ્યું – હે નાથ! મારા સર્વે અવગુણ (દોષ) ક્ષમા કરો. હે નાથ! આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, જળ અને પૃથ્વી – આ સર્વેની કરણી સ્વભાવથી જ જડ છે. ॥ ૧॥

તવ પ્રેરિત માયાઁ ઉપજાએ । સૃષ્ટિ હેતુ સબ ગ્રંથનિ ગાએ ॥
પ્રભુ આયસુ જેહિ કહઁ જસ અહઈ । સો તેહિ ભાઁતિ રહેં સુખ લહઈ ॥ ૨॥

આપની પ્રેરણાથી માયાએ એમને સૃષ્ટિની માટે ઉત્પન્ન કર્યાં છે, સર્વે ગ્રંથોએ આ જ ગાયું છે. જેના માટે સ્વામીની જેવી આજ્ઞા છે, તે જ રીતે રહેવામાં તે સુખ પામે છે. ॥ ૨॥

પ્રભુ ભલ કીન્હ મોહિ સિખ દીન્હી । મરજાદા પુનિ તુમ્હરી કીન્હી ॥
ઢોલ ગવાઁર સૂદ્ર પસુ નારી । સકલ તાડ઼ના કે અધિકારી ॥ ૩॥

પ્રભુએ સારું કર્યું જે મને દંડ આપ્યો; પરંતુ મર્યાદા (જીવોનો સ્વભાવ) પણ આપની જ બનાવેલી છે. ઢોલ, ગમાર, શૂદ્ર, પશુ અને સ્ત્રી – આ સર્વે દંડના અધિકારી છે. ॥ ૩॥

પ્રભુ પ્રતાપ મૈં જાબ સુખાઈ । ઉતરિહિ કટકુ ન મોરિ બડ઼ાઈ ॥
પ્રભુ અગ્યા અપેલ શ્રુતિ ગાઈ । કરૌં સો બેગિ જો તુમ્હહિ સોહાઈ ॥ ૪॥

પ્રભુના પ્રતાપથી હું સુકાઈ જઈશ અને સેના પાર ઊતરી જશે, એમાં મારી મોટાઈ નથી (મારી મર્યાદા નહિ રહે). તો પણ પ્રભુની આજ્ઞા અચૂક છે (અર્થાત્ આપની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન નથી થઈ શકતું) એવું વેદો ગાય છે. હવે, આપને જે ઠીક લાગે, તે જ હું તુરત જ કરું. ॥ ૪॥

દો૦ – સુનત બિનીત બચન અતિ કહ કૃપાલ મુસુકાઇ ।
જેહિ બિધિ ઉતરૈ કપિ કટકુ તાત સો કહહુ ઉપાઇ ॥ ૫૯॥

સમુદ્રના અત્યંત નમ્ર વચન સાંભળીને કૃપાળુ શ્રીરામજીએ મલકાઈને કહ્યું – હે તાત! જે રીતે વાનરોની સેના પાર ઊતરી જાય, એ ઉપાય બતાવો. ॥ ૫૯॥

ચૌ૦ – નાથ નીલ નલ કપિ દ્વૌ ભાઈ । લરિકાઈં રિષિ આસિષ પાઈ ॥
તિન્હ કેં પરસ કિએઁ ગિરિ ભારે । તરિહહિં જલધિ પ્રતાપ તુમ્હારે ॥ ૧॥

[સમુદ્રે કહ્યું –] હે નાથ! નીલ અને નલ બે વાનર ભાઈઓ છે. તેમણે નાનપણમાં ઋષિઓથી આશીર્વાદ મેળવ્યા હતા. તેમના સ્પર્શ કરી લેવાથી જ ભારે ભારે પર્વત પણ આપના પ્રતાપથી સમુદ્ર પર તરી જશે. ॥ ૧॥

મૈં પુનિ ઉર ધરિ પ્રભુ પ્રભુતાઈ । કરિહઉઁ બલ અનુમાન સહાઈ ॥
એહિ બિધિ નાથ પયોધિ બઁધાઇઅ । જેહિં યહ સુજસુ લોક તિહુઁ ગાઇઅ ॥ ૨॥

હું પણ પ્રભુની પ્રભુતાને હૃદયમાં ધારણ કરીને પોતાના બળ અનુસાર (જ્યાં સુધી મારાથી બનશે) સહાયતા કરીશ. હે નાથ! આ રીતે સમુદ્રને બંધાવો, જેથી ત્રણેય લોકોમાં આપનો સુંદર યશ ગવાય. ॥ ૨॥

એહિં સર મમ ઉત્તર તટ બાસી । હતહુ નાથ ખલ નર અઘ રાસી ॥
સુનિ કૃપાલ સાગર મન પીરા । તુરતહિં હરી રામ રનધીરા ॥ ૩॥

આ બાણથી મારા ઉત્તરકિનારે રહેનારા પાપના ભંડાર દુષ્ટ મનુષ્યોનો વધ કરો. કૃપાળુ અને રણધીર શ્રીરામજીએ સમુદ્રના મનની પીડા સાંભળીને તેને તરત જ હરી લીધી (અર્થાત્ બાણથી એ દુષ્ટોનો વધ કરી દીધો). ॥ ૩॥

દેખિ રામ બલ પૌરુષ ભારી । હરષિ પયોનિધિ ભયઉ સુખારી ॥
સકલ ચરિત કહિ પ્રભુહિ સુનાવા । ચરન બંદિ પાથોધિ સિધાવા ॥ ૪॥

શ્રીરામજીના ભારે બળ અને પૌરુષને જોઈને સમુદ્ર હર્ષિત થઈને સુખી થઈ ગયો. તેણે એ દુષ્ટોનું સમસ્ત ચરિત્ર પ્રભુને કહી સંભળાવ્યું. પછી ચરણોની વંદના કરીને સમુદ્ર ચાલ્યો ગયો. ॥ ૪॥

છં૦ – નિજ ભવન ગવનેઉ સિંધુ શ્રીરઘુપતિહિ યહ મત ભાયઊ ।
યહ ચરિત કલિ મલહર જથામતિ દાસ તુલસી ગાયઊ ॥
સુખ ભવન સંસય સમન દવન બિષાદ રઘુપતિ ગુન ગના ।
તજિ સકલ આસ ભરોસ ગાવહિ સુનહિ સંતત સઠ મના ॥

સમુદ્ર પોતાના સ્થાને ચાલ્યો ગયો, શ્રીરઘુનાથજીને આ મત (તેની સલાહ) ઠીક લાગ્યો. આ ચરિત્ર કળિયુગનાં પાપોને હરનારું છે. એને તુલસીદાસે પોતાની બુદ્ધિ પ્રમાણે ગાયું છે. શ્રીરઘુનાથજીના ગુણસમૂહો સુખના ધામ અને સંદેહનો નાશ કરનારા અને વિષાદનું દમન કરનારા છે. અરે મૂર્ખ મન! તું સંસારનાં સર્વ આશા-ભરોસા ત્યાગીને નિરંતર આને ગા અને સાંભળ. ॥ ૫॥

દો૦ – સકલ સુમંગલ દાયક રઘુનાયક ગુન ગાન ।
સાદર સુનહિં તે તરહિં ભવ સિંધુ બિના જલજાન ॥ ૬૦॥

શ્રીરઘુનાથજીના ગુણગાન સંપૂર્ણ સુંદર મંગળોને આપનાર છે. જે આને આદરસહિત સાંભળશે, તે વિના કોઈ વહાણે (અન્ય સાધન વિના) જ ભવસાગરને તરી જશે. ॥ ૬૦॥

માસપારાયણ, ચોવીસમો વિશ્રામ

ઇતિ શ્રીમદ્રામચરિતમાનસે સકલકલિકલુષવિધ્વંસને પઞ્ચમઃ સોપાનઃ સમાપ્તઃ ।

કળિયુગનાં સમસ્ત પાપોનો નાશ કરનારા શ્રીરામચરિતમાનસનો
આ પાંચમો સોપાન સમાપ્ત થયો.

(સુંદરકાંડ સમાપ્ત)

શ્રીગણેશાય નમઃ

શ્રીજાનકીવલ્લભો વિજયતે

શ્રીરામચરિતમાનસ

ષષ્ઠ સોપાન

લંકાકાંડ

શ્લોક

રામં કામારિસેવ્યં ભવભયહરણં કાલમત્તેભસિંહં
યોગીન્દ્રં જ્ઞાનગમ્યં ગુણનિધિમજિતં નિર્ગુણં નિર્વિકારમ્ ।
માયાતીતં સુરેશં ખલવધનિરતં બ્રહ્મવૃન્દૈકદેવં
વન્દે કન્દાવદાતં સરસિજનયનં દેવમુર્વીશરૂપમ્ ॥ ૧॥

કામદેવના શત્રુ શિવજીના સેવ્ય, ભવ(જન્મ-મૃત્યુ)ના ભયને હરનારા, કાળરૂપી મદમસ્ત હાથીને માટે સિંહ સમાન, યોગીઓના સ્વામી (યોગેશ્વર), જ્ઞાન દ્વારા જાણવા યોગ્ય, ગુણોના ભંડાર, અજેય, નિર્ગુણ, નિર્વિકાર, માયાથી પર, દેવતાઓના સ્વામી, દુષ્ટોના વધમાં તત્પર, બ્રાહ્મણવૃંદના એક માત્ર દેવ (રક્ષક), જળવાળા મેઘની સમાન સુંદર શ્યામ, કમળના જેવાં નેત્રોવાળા, પૃથ્વીપતિ (રાજા)ના રૂપમાં પરમદેવ શ્રીરામજીની હું વંદના કરું છું. ॥ ૧॥

શઙ્ખેન્દ્વાભમતીવસુન્દરતનું શાર્દૂલચર્મામ્બરં
કાલવ્યાલકરાલભૂષણધરં ગઙ્ગાશશાઙ્કપ્રિયમ્ ।
કાશીશં કલિકલ્મષૌઘશમનં કલ્યાણકલ્પદ્રુમં
નૌમીડ્યં ગિરિજાપતિં ગુણનિધિં કન્દર્પહં શઙ્કરમ્ ॥ ૨॥

શંખ અને ચન્દ્ર જેવી કાંતિના અત્યંત સુંદર શરીરવાળા, વ્યાઘ્રચર્મનાં વસ્ત્રવાળા, કાળના સમાન [અથવા કાળા રંગના] ભયાનક સર્પોનાં ભૂષણ ધારણ કરનારા, ગંગા અને ચન્દ્રમાના પ્રેમી, કાશીપતિ, કળિયુગના પાપસમૂહનો નાશ કરનારા, કલ્યાણના કલ્પવૃક્ષ, ગુણોના નિધાન અને કામદેવને ભસ્મ કરનારા પાર્વતિપતિ વંદનીય શ્રીશંકરજીને હું નમસ્કાર કરું છું. ॥ ૨॥

યો દદાતિ સતાં શમ્ભુઃ કૈવલ્યમપિ દુર્લભમ્ ।
ખલાનાં દણ્ડકૃદ્યોઽસૌ શઙ્કરઃ શં તનોતુ મે ॥ ૩॥

જે સત્પુરુષોને અત્યંત દુર્લભ કૈવલ્યમુક્તિ સુદ્ધાં આપી દે છે અને જે દુષ્ટોને દંડ આપનારા છે, તે કલ્યાણકારી શ્રીશંભુ મારા કલ્યાણનો વિસ્તાર કરે. ॥ ૩॥

દો૦ – લવ નિમેષ પરમાનુ જુગ બરષ કલપ સર ચંડ ।
ભજસિ ન મન તેહિ રામ કો કાલુ જાસુ કોદંડ ॥

લવ, નિમેષ, પરમાણુ, વર્ષ, યુગ અને કલ્પ જેમનાં પ્રચંડ બાણ છે અને કાળ જેમનું ધનુષ છે, હે મન! તું એ શ્રીરામજીને કેમ નથી ભજતું? ॥ ૪॥

સો૦ – સિંધુ બચન સુનિ રામ સચિવ બોલિ પ્રભુ અસ કહેઉ ।
અબ બિલંબુ કેહિ કામ કરહુ સેતુ ઉતરૈ કટકુ ॥ ૧॥

સમુદ્રનાં વચન સાંભળીને પ્રભુ શ્રીરામજીએ મંત્રીઓને બોલાવીને આવું કહ્યું – હવે, વિલંબ શા માટે થઈ રહ્યો છે? સેતુ તૈયાર કરો, જેથી સેના પાર ઊતરે.

સુનહુ ભાનુકુલ કેતુ જામવંત કર જોરિ કહ ।
નાથ નામ તવ સેતુ નર ચઢ઼િ ભવ સાગર તરહિં ॥ ૨॥

જામ્બવાને હાથ જોડીને કહ્યું – હે સૂર્યકુળની ધ્વજા-સ્વરૂપ (કીર્તિને વધારનારા) શ્રીરામજી! સાંભળો. હે નાથ! [સર્વેથી મોટો] સેતુ તો આપનું નામ જ છે, જેના પર ચઢીને (જેનો આશ્રય લઈને) મનુષ્ય સંસારરૂપી સમુદ્રને પાર થઈ જાય છે.

ચૌ૦ – યહ લઘુ જલધિ તરત કતિ બારા। અસ સુનિ પુનિ કહ પવનકુમારા ॥
પ્રભુ પ્રતાપ બડ઼વાનલ ભારી। સોષેઉ પ્રથમ પયોનિધિ બારી ॥ ૧॥

પછી આ નાનકડો સમુદ્ર પાર કરવામાં કેટલી વાર લાગશે? આવું સાંભળીને, પછી પવનપુત્ર શ્રીહનુમાનજીએ કહ્યું – પ્રભુનો પ્રતાપ ભારે વડવાનળ સમાન છે. તેણે અગાઉ સમુદ્રના જળને શોષી લીધું હતું. ॥ ૧॥

તવ રિપુ નારિ રુદન જલ ધારા । ભરેઉ બહોરિ ભયઉ તેહિં ખારા ॥
સુનિ અતિ ઉકુતિ પવનસુત કેરી । હરષે કપિ રઘુપતિ તન હેરી ॥ ૨॥

પરંતુ આપના શત્રુઓની સ્ત્રીઓનાં આંસુઓની ધારાથી આ ફરી ભરાઈ ગયો અને તેથી જ ખારો પણ થઈ ગયો. હનુમાનજીની આ અત્યુક્તિ (અલંકારપૂર્ણ યુક્તિ) સાંભળીને વાનરો શ્રીરઘુનાથજીની સામે જોઈને હર્ષિત થઈ ગયા. ॥ ૨॥

જામવંત બોલે દોઉ ભાઈ । નલ નીલહિ સબ કથા સુનાઈ ॥
રામ પ્રતાપ સુમિરિ મન માહીં । કરહુ સેતુ પ્રયાસ કછુ નાહીં ॥ ૩॥

જામ્બવાને નલ-નીલ બંને ભાઈઓને બોલાવી તેમને સમસ્ત કથા કહી સંભળાવી [અને કહ્યું–] મનમાં શ્રીરામજીના પ્રતાપનું સ્મરણ કરીને સેતુ તૈયાર કરો, [રામ પ્રતાપથી] કંઈ પણ પરિશ્રમ નહીં થાય. ॥ ૩॥

બોલિ લિએ કપિ નિકર બહોરી। સકલ સુનહુ બિનતી કછુ મોરી॥
રામ ચરન પંકજ ઉર ધરહૂ। કૌતુક એક ભાલુ કપિ કરહૂ॥ ૪॥

પછી વાનરોના સમૂહને બોલાવી લીધો [અને કહ્યું –] આપ સર્વે લોકો મારી થોડીક વિનંતી સાંભળો. પોતાના હૃદયમાં શ્રીરામજીનાં ચરણકમળોને ધારણ કરી લો અને સર્વે રીંછ અને વાનર એક ખેલ કરો. ॥ ૪॥

ધાવહુ મર્કટ બિકટ બરૂથા। આનહુ બિટપ ગિરિન્હ કે જૂથા॥
સુનિ કપિ ભાલુ ચલે કરિ હૂહા। જય રઘુબીર પ્રતાપ સમૂહા॥ ૫॥

વિકટ વાનરોના સમૂહ દોડી જાઓ અને વૃક્ષો તથા પર્વતોના સમૂહોને ઉખાડી લાવો. આ સાંભળીને વાનરો અને રીંછો હૂહ (હુંકાર) કરીને અને શ્રીરઘુનાથજીના પ્રતાપ સમૂહનો [અથવા પ્રતાપના પુંજ શ્રીરામચન્દ્રજીનો] જય પોકારતાં ચાલ્યાં. ॥ ૫॥

દો૦ – અતિ ઉતંગ ગિરિ પાદપ લીલહિં લેહિં ઉઠાઇ।
આનિ દેહિં નલ નીલહિ રચહિં તે સેતુ બનાઇ॥ ૧॥

ઘણાં ઊંચા-ઊંચા પર્વતો અને વૃક્ષોને ખેલની જેમ જ [ઉખાડીને] ઉઠાવી લે છે અને લાવી-લાવીને નલ-નીલને આપે છે. તેઓ યોગ્ય રીતે ઘડીને [સુંદર] સેતુ બનાવે છે. ॥ ૧॥

ચૌ૦ – સૈલ બિસાલ આનિ કપિ દેહીં। કંદુક ઈવ નલ નીલ તે લેહીં॥
દેખિ સેતુ અતિ સુંદર રચના। બિહસિ કૃપાનિધિ બોલે બચના॥ ૧॥

વાનરો મોટા મોટા પહાડ લાવી-લાવીને આપે છે અને નલ-નીલ તેમને દડાની જેમ લઈ લે છે. સેતુની અત્યંત સુંદર રચના જોઈને કૃપાસિંધુ શ્રીરામજી હસીને વચન બોલ્યા – ॥ ૧॥

પરમ રમ્ય ઉત્તમ યહ ધરની। મહિમા અમિત જાઇ નહિં બરની॥
કરિહઉઁ ઇહાઁ સંભુ થાપના। મોરે હૃદયઁ પરમ કલપના॥ ૨॥

આ (અહીંની) ભૂમિ પરમ રમણીય અને ઉત્તમ છે. એનો અસીમ મહિમા વર્ણન કરી શકાતો નથી. હું અહીં શિવજીની સ્થાપના કરીશ. મારા હૃદયમાં આ મહાન સંકલ્પ છે. ॥ ૨॥

સુનિ કપીસ બહુ દૂત પઠાએ। મુનિબર સકલ બોલિ લૈ આએ॥
લિંગ થાપિ બિધિવત કરિ પૂજા। સિવ સમાન પ્રિય મોહિ ન દૂજા॥ ૩॥

શ્રીરામજીનાં વચન સાંભળીને વાનરરાજ સુગ્રીવે ઘણા જ દૂત મોકલ્યા, જે સર્વે શ્રેષ્ઠ મુનિઓને બોલાવીને લઈ આવ્યા. શિવલિંગની સ્થાપના કરીને વિધિપૂર્વક તેનું પૂજન કર્યું. [પછી ભગવાન બોલ્યા –] શિવજી સમાન મને અન્ય કોઈ પ્રિય નથી. ॥ ૩॥

ચૌ૦ – અસ કૌતુક બિલોકિ દ્વૌ ભાઈ। બિહઁસિ ચલે કૃપાલ રઘુરાઈ ॥
સેન સહિત ઉતરે રઘુબીરા। કહિ ન જાઇ કપિ જૂથપ ભીરા ॥ ૧॥

કૃપાળુ રઘુનાથજી [તથા લક્ષ્મણજી] બંને ભાઈ આવું કૌતુક જોઈને હસતાં હસતાં ચાલ્યા. શ્રીરઘુવીર સેના સાથે સમુદ્ર પાર થઈ ગયા. વાનરો અને એમના સેનાપતિઓની ભીડ કહી નથી શકાતી. ॥ ૧॥

સિંધુ પાર પ્રભુ ડેરા કીન્હા। સકલ કપિન્હ કહુઁ આયસુ દીન્હા ॥
ખાહુ જાઇ ફલ મૂલ સુહાએ। સુનત ભાલુ કપિ જહઁ તહઁ ધાએ ॥ ૨॥

પ્રભુએ સમુદ્ર પાર ઉતારો કર્યો અને સર્વે વાનરોને આજ્ઞા આપી કે તમે જઈને સુંદર ફળ-મૂળ ખાઓ. આ સાંભળતાં જ રીંછ-વાનર આમ-તેમ દોડી પડ્યાં. ॥ ૨॥

સબ તરુ ફરે રામ હિત લાગી। રિતુ અરુ કુરિતુ કાલ ગતિ ત્યાગી ॥
ખાહિં મધુર ફલ બિટપ હલાવહિં। લંકા સન્મુખ સિખર ચલાવહિં ॥ ૩॥

શ્રીરામજીના હિત(સેવા)ને માટે સર્વે વૃક્ષ ઋતુ-કુઋતુ - સમયની ગતિ ત્યજીને ફળી ઉઠ્યાં. વાનર-રીંછ મીઠાં મીઠાં ફળ ખાઈ રહ્યાં છે, વૃક્ષોને હલાવી રહ્યાં છે અને પર્વતોનાં શિખરોને લંકાની સામે ફેંકી રહ્યાં છે. ॥ ૩॥

જહઁ કહુઁ ફિરત નિસાચર પાવહિં। ઘેરિ સકલ બહુ નાચ નચાવહિં ॥
દસનન્હિ કાટિ નાસિકા કાના। કહિ પ્રભુ સુજસુ દેહિં તબ જાના ॥ ૪॥

હરતાં-ફરતાં જ્યાં કોઈ રાક્ષસને પામી જાય છે તો સર્વે તેને ઘેરીને ખૂબ નાચ નચાવે છે અને દાંતોથી તેનાં નાક-કાન કાપીને પ્રભુનો સુયશ કહીને (અથવા કહેવડાવીને) પછી તેને જવા દે છે. ॥ ૪॥

જિન્હ કર નાસા કાન નિપાતા। તિન્હ રાવનહિ કહી સબ બાતા ॥
સુનત શ્રવન બારિધિ બંધાના। દસમુખ બોલિ ઉઠા અકુલાના ॥ ૫॥

જે રાક્ષસોનાં નાક અને કાન કાપી નાખવામાં આવ્યાં, તેમણે રાવણને સર્વ સમાચાર કહ્યા. 'સમુદ્ર [પર સેતુ] બાંધ્યો ગયો' કાનેથી સાંભળતાં જ રાવણ ગભરાઈને દશે મુખથી બોલી ઊઠ્યો ॥ ૫॥

દો૦ – બાઁધ્યો બનનિધિ નીરનિધિ જલધિ સિંધુ બારીસ।
સત્ય તોયનિધિ કંપતિ ઉદધિ પયોધિ નદીસ ॥ ૫॥

અરે વનનિધિને! અરે નીરનિધિને! અરે જલધિને! અરે સિંધુને! અરે વારીશને! અરે તોયનિધિને! અરે કંપતિને! અરે ઉદધિને! અરે પયોધિને! અરે નદીશને! શું સાચેસાચ જ બાંધી લીધો? (આ પ્રમાણે દસે મુખથી સમુદ્રના એક એક નામ એટલે દસ નામ લઈને સુનિશ્ચિત કરે છે કે ખરેખર આવું કરી નાખવામાં આવ્યું!! ॥ ૫॥

ચૌ૦ – નિજ બિકલતા બિચારિ બહોરી। બિહઁસિ ગયઉ ગૃહ કરિ ભય ભોરી ॥
મંદોદરીં સુન્યો પ્રભુ આયો। કૌતુકહીં પાથોધિ બઁધાયો ॥ ૧॥

પછી પોતાની વ્યાકુળતાને સમજીને [ઉપરથી] હસતો, ભયને ભુલાવીને રાવણ મહેલે ગયો. [જ્યારે] મંદોદરીએ સાંભળ્યું કે પ્રભુ શ્રીરામજી આવી ગયા છે અને એમણે ખેલમાં જ સમુદ્રને બંધાવી દીધો છે – ॥ ૧॥

કર ગહિ પતિહિ ભવન નિજ આની । બોલી પરમ મનોહર બાની ॥
ચરન નાઈ સિરુ અંચલુ રોપા । સુનહુ બચન પિય પરિહરિ કોપા ॥ ૨॥

[પછી] તે હાથ પકડીને, પતિને પોતાના મહેલમાં લાવીને પરમ મનોહર વાણી બોલ્યાં. ચરણોમાં શીશ નમાવીને તેણીએ પોતાનો ખોળો પાથર્યો અને કહ્યું – હે પ્રિયતમ! ક્રોધ ત્યાગીને મારું વચન સાંભળો. ॥ ૨॥

નાથ બયરુ કીજે તાહી સોં । બુધિ બલ સકિઅ જીતિ જાહી સોં ॥
તુમ્હહિ રઘુપતિહિ અંતર કૈસા । ખલુ ખદ્યોત દિનકરહિ જૈસા ॥ ૩॥

હે નાથ! વેર તેની સાથે જ કરવું જોઈએ કે જેને બુદ્ધિ અને બળ દ્વારા જીતી શકાય. આપનામાં અને શ્રીરઘુનાથજીમાં નિશ્ચયે જ કેવું અંતર છે, જેવું આગિયા અને અને સૂર્યમાં! ॥ ૩॥

અતિ બલ મધુ કૈટભ જેહિં મારે । મહાબીર દિતિસુત સંઘારે ॥
જેહિં બલિ બાઁધિ સહજભુજ મારા । સોઈ અવતરેઉ હરન મહિ ભારા ॥ ૪॥

જેમણે [વિષ્ણુરૂપમાં] અત્યંત બળવાન મધુ અને કૈટભ [દૈત્ય] માર્યા અને [વારાહ અને નૃસિંહરૂપે] મહાન્ શૂરવીર દિતિના પુત્રો હિરણ્યાક્ષ અને હિરણ્યકશિપુનો સંહાર કર્યો; જેમણે વામનરૂપે બલિને બાંધ્યો અને પરશુરામરૂપે સહસ્રબાહુને હણ્યો, તે જ ભગવાન પૃથ્વીનો ભાર હરવા માટે રામરૂપે અવતીર્ણ થયા છે! ॥ ૪॥

તાસુ બિરોધ ન કીજિઅ નાથા । કાલ કરમ જિવ જાકેં હાથા ॥ ૫॥

હે નાથ ! જેમના હાથમાં કાળ, કર્મ અને જીવ સર્વે છે, તેમનો વિરોધ ન કરો. (અર્થાત્ કાળ કર્મ અને જીવ સર્વેના જે નાથ છે; અને તમે જીવ છો, તમારા પણ તેઓ નાથ છે, તેથી તમેય તેમના અધિકાર બહાર નથી). ॥ ૫॥

દો૦ – રામહિ સૌંપિ જાનકી નાઈ કમલ પદ માથ ।
સુત કહુઁ રાજ સમર્પિ બન જાઈ ભજિઅ રઘુનાથ ॥ ૬॥

શ્રીરામજીના ચરણકમળોમાં સિર નમાવીને તેમની શરણમાં જઈને એમને જાનકીજી સોંપી દો અને આપ પુત્રને રાજ્ય આપીને વનમાં જઈને શ્રીરઘુનાથજીનું ભજન કરો. ॥ ૬॥

ચૌ૦ – નાથ દીનદયાલ રઘુરાઈ । બાઘઉ સનમુખ ગએઁ ન ખાઈ ॥
ચાહિઅ કરન સો સબ કરિ બીતે । તુમ્હ સુર અસુર ચરાચર જીતે ॥ ૧॥

હે નાથ! શ્રીરઘુનાથજી તો દીનો પર દયા કરનારા છે. સન્મુખ (શરણે) જવાથી તો વાઘ પણ નથી ખાતો. આપે જે કંઈ કરવું જોઈતું હતું, તે સર્વે આપ કરી ચૂક્યા. આપે દેવતા, રાક્ષસ તથા ચર-અચર સર્વેને જીતી લીધા. ॥ ૧॥

સંત કહહિં અસિ નીતિ દસાનન। ચૌથેંપન જાઇહિ નૃપ કાનન॥
તાસુ ભજનુ કીજિઅ તહઁ ભર્તા। જો કર્તા પાલક સંહર્તા॥૨॥

હે દશમુખ! સંતજન આવી નીતિ કહે છે કે ચોથી અવસ્થા(વૃદ્ધાવસ્થા)માં રાજાએ વનમાં ચાલ્યા જવું જોઈએ. હે સ્વામી! ત્યાં (વનમાં) આપ એમનું ભજન કરો જે સૃષ્ટિના રચનારા, પાળનારા અને સંહાર કરનારા છે. ॥૨॥

સોઇ રઘુબીર પ્રનત અનુરાગી। ભજહુ નાથ મમતા સબ ત્યાગી॥
મુનિબર જતનુ કરહિં જેહિ લાગી। ભૂપ રાજુ તજિ હોહિં બિરાગી॥૩॥

હે નાથ! આપ વિષયોની સમસ્ત મમતા છોડીને તે જ શરણાગત પર પ્રેમ કરનારા ભગવાનનું ભજન કરો. જેના માટે શ્રેષ્ઠ મુનિ સાધન કરે છે અને રાજા રાજ્ય છોડીને વૈરાગી થઈ જાય છે – ॥૩॥

સોઇ કોસલાધીસ રઘુરાયા। આયઉ કરન તોહિ પર દાયા॥
જૌં પિય માનહુ મોર સિખાવન। સુજસુ હોઇ તિહુઁ પુર અતિ પાવન॥૪॥

તે જ કૌશલાધીશ શ્રીરઘુનાથજી આપ પર દયા કરવા આવ્યા છે. હે પ્રિયતમ! જો આપ મારી શિખામણ માની લેશો તો આપનો અત્યંત પવિત્ર અને સુંદર યશ ત્રણેય લોકમાં પ્રસરી જશે. ॥૪॥

દો૦ – અસ કહિ નયન નીર ભરિ ગહિ પદ કંપિત ગાત।
નાથ ભજહુ રઘુનાથહિ અચલ હોઇ અહિવાત॥૭॥

આવું કહીને, નેત્રોમાં [કરુણાનું] જળ ભરીને અને પતિના ચરણ પકડીને ધ્રૂજતાં શરીરે મંદોદરીએ કહ્યું – હે નાથ! શ્રીરઘુનાથજીનું ભજન કરો, જેથી મારું સૌભાગ્ય અખંડ થઈ જાય. ॥૭॥

તબ રાવન મયસુતા ઉઠાઈ। કહૈ લાગ ખલ નિજ પ્રભુતાઈ॥
સુનુ તૈં પ્રિયા બૃથા ભય માના। જગ જોધા કો મોહિ સમાના॥૧॥

ત્યારે રાવણે મંદોદરીને ઉઠાડી અને તે દુષ્ટ તેને પોતાની પ્રભુતા કહેવા લાગ્યો – હે પ્રિયે! સાંભળ, તેં વ્યર્થ જ ભય માની રાખ્યો છે. બતાવ તો જગતમાં મારા જેવો યોદ્ધા છે કોઈ? ॥૧॥

બરુન કુબેર પવન જમ કાલા। ભુજ બલ જિતેઉઁ સકલ દિગપાલા॥
દેવ દનુજ નર સબ બસ મોરેં। કવન હેતુ ઉપજા ભય તોરેં॥૨॥

વરુણ, કુબેર, પવન, યમરાજ, કાળ આદિ સર્વે દિગ્પાળોનેય મેં મારી ભુજાઓના બળે જીતી લીધા છે. દેવો, દાનવો અને મનુષ્યો સર્વે મારા વશમાં છે. પછી તને આ ભય કયા કારણે ઉત્પન્ન થઈ ગયો? ॥૨॥

નાના બિધિ તેહિ કહેસિ બુઝાઈ। સભાઁ બહોરિ બૈઠ સો જાઈ॥
મંદોદરીં હૃદયઁ અસ જાના। કાલ બસ્ય ઉપજા અભિમાના॥૩॥

આ પ્રમાણે રાવણે અનેક પ્રકારે મંદોદરીને સમજાવીને કહ્યું અને તે પાછો સભામાં જઈને બેસી ગયો. મંદોદરીએ હૃદયમાં એમ માની લીધું કે કાળને વશ હોવાથી પતિને અભિમાન થઈ ગયું છે. ॥૩॥

સભાઁ આઇ મંત્રિન્હ તેહિં બૂઝા । કરબ કવન બિધિ રિપુ સૈં જૂઝા ॥
કહહિં સચિવ સુનુ નિસિચર નાહા । બાર બાર પ્રભુ પૂછહુ કાહા ॥૪॥

સભામાં આવીને તેણે મંત્રીઓને પૂછ્યું કે શત્રુની સાથે કઈ રીતે યુદ્ધ કરવું પડશે? મંત્રી કહેવા લાગ્યા – હે રાક્ષસોના નાથ! હે પ્રભુ! સાંભળો, આપ વારંવાર શું પૂછો છો? ॥૪॥

કહહુ કવન ભય કરિઅ બિચારા । નર કપિ ભાલુ અહાર હમારા ॥૫॥

કહો તો [એવો] કયો મોટો ભય છે, જેનો વિચાર કરાય? (ભયની વાત જ શું છે?) મનુષ્ય અને વાનર-રીંછ તો અમારા ભોજન [ની સામગ્રી] છે. ॥૫॥

દો૦ – સબ કે બચન શ્રવન સુનિ કહ પ્રહસ્ત કર જોરિ ।
નીતિ બિરોધ ન કરિઅ પ્રભુ મંત્રિન્હ મતિ અતિ થોરિ ॥૮॥

કાનોથી સર્વેનાં વચન સાંભળીને [રાવણનો પુત્ર] પ્રહસ્ત હાથ જોડીને કહેવા લાગ્યો – હે પ્રભુ! નીતિના વિરુદ્ધ કંઈ પણ ન કરવું જોઈએ, મંત્રીઓમાં ઘણી જ ઓછી બુદ્ધિ છે. ॥૮॥

ચૌ૦ – કહહિં સચિવ સઠ ઠકુરસોહાતી । નાથ ન પૂર આવ એહિ ભાઁતી ॥
બારિધિ નાઘિ એક કપિ આવા । તાસુ ચરિત મન મહુઁ સબુ ગાવા ॥૧॥

આ સર્વે મૂર્ખ (ખુશામતી) મંત્રીઓ ઉપર ઉપરથી ખુશામત કરી રહ્યા છે. હે નાથ! આ પ્રમાણેની વાતોથી પૂરું નહીં પડે. એક જ વાનર સમુદ્ર ઓળંગીને આવ્યો હતો. તેનું ચરિત્ર સર્વે લોકો હજી પણ મનમાં ને મનમાં ગાયા કરે છે (સ્મરણ કરે રાખે છે). ॥૧॥

છુધા ન રહી તુમ્હહિ તબ કાહૂ । જારત નગરુ કસ ન ધરિ ખાહૂ ॥
સુનત નીક આગેં દુખ પાવા । સચિવન અસ મત પ્રભુહિ સુનાવા ॥૨॥

તે સમયે તમારા લોકોમાંથી કોઈનેય ભૂખ ન હતી? [વાનર તો તમારું ભોજન જ છે, તો પછી] નગર બાળતી વખતે તેને પકડીને કેમ ન ખાઈ લીધો? આ મંત્રીઓએ સ્વામી(આપ)ને એવી સંમતિ સંભળાવી છે જે સાંભળવામાં સારી છે પણ એનાથી આગળ ચાલીને દુઃખ ભોગવવું પડશે. ॥૨॥

જેહિં બારીસ બઁધાયઉ હેલા । ઉતરેઉ સેન સમેત સુબેલા ॥
સો ભનુ મનુજ ખાબ હમ ભાઈ । બચન કહહિં સબ ગાલ ફુલાઈ ॥૩॥

જેણે ખેલખેલમાં જ સમુદ્ર બાંધી લીધો અને જે સેનાસહિત સુબેલ પર્વત પર આવી ઊતર્યો. હે ભાઈઓ! કહો તે સામાન્ય મનુષ્ય છે, જેને કહો છો કે અમે ખાઈ જઈશું? સર્વે ગાલ ફુલાવી ફુલાવીને (પાગલોની જેમ) વચન કહી રહ્યાં છો! ॥૩॥

તાત બચન મમ સુનુ અતિ આદર । જનિ મન ગુનહુ મોહિ કરિ કાદર ॥
પ્રિય બાની જે સુનહિં જે કહહીં । ઐસે નર નિકાય જગ અહહીં ॥૪॥

હે તાત! મારાં વચનોને ઘણા આદરથી (બહુ ધ્યાનથી) સાંભળો. મને મનથી કાયર ન સમજી લેજો. જગતમાં એવા મનુષ્યોનાં ટોળેટોળાં છે, જે પ્રિય [મુખ પર મીઠી લાગનારી] વાત જ સાંભળે છે અને કહે છે. ॥૪॥

બચન પરમ હિત સુનત કઠોરે। સુનહિં જે કહહિં તે નર પ્રભુ થોરે ॥
પ્રથમ બસીઠ પઠઉ સુનુ નીતી। સીતા દેઇ કરહુ પુનિ પ્રીતી ॥૫॥

હે પ્રભો! સાંભળવામાં કઠોર પરંતુ [પરિણામમાં] પરમ હિતકારી વચન જે સાંભળે અને કહે છે, તે મનુષ્ય ઘણા જ ઓછા છે. નીતિ સાંભળો, [તે મુજબ] પહેલા દૂત મોકલો અને [પછી] સીતાને સોંપીને શ્રીરામજી સાથે પ્રીતિ [મેળ] સાધી લો. ॥૫॥

દો૦ – નારિ પાઇ ફિરિ જાહિં જૌં તૌ ન બઢ઼ાઇઅ રારિ।
નાહિં ત સન્મુખ સમર મહિ તાત કરિઅ હઠિ મારિ ॥૯॥

જો તેઓ સ્ત્રી પામીને પાછા વળી જાય, ત્યારે તો [વ્યર્થ] ઝઘડો ન વધારો. નહિતર (જો ન વળે તો) હે તાત! સન્મુખ યુદ્ધભૂમિમાં તેમની સાથે હઠપૂર્વક (ઝઝૂમીને) યુદ્ધ કરો. ॥૯॥

ચૌ૦ – યહ મત જૌં માનહુ પ્રભુ મોરા। ઉભય પ્રકાર સુજસુ જગ તોરા ॥
સુત સન કહ દસકંઠ રિસાઈ। અસિ મતિ સઠ કેહિં તોહિ સિખાઈ ॥૧॥

હે પ્રભો! જો આપ મારી આ સદ્મતિ માનશો, તો જગતમાં બંનેય પ્રકારથી આપનો સુયશ થશે. રાવણે ગુસ્સે ભરાઈને પુત્રને કહ્યું – અરે મૂર્ખ! તને આવી બુદ્ધિ કોણે શિખવાડી? ॥૧॥

અબહીં તે ઉર સંસય હોઈ। બેનુમૂલ સુત ભયહુ ઘમોઈ ॥
સુનિ પિતુ ગિરા પરુષ અતિ ઘોરા। ચલા ભવન કહિ બચન કઠોરા ॥૨॥

હજી પણ હૃદયમાં સંશય (ભય) થઈ રહ્યો છે? હે પુત્ર! તું તો વાંસના મૂળમાં ઘમોઈ (જીવાત) થયો. (તું મારા વંશને અનુકૂળ કે અનુરૂપ ન થયો). પિતાની અત્યંત ઘોર અને કઠોર વાણી સાંભળીને પ્રહસ્ત ઉગ્ર વચન કહેતાં ઘેર ચાલ્યો ગયો. ॥૨॥

હિત મત તોહિ ન લાગત કૈસેં। કાલ બિબસ કહુઁ ભેષજ જૈસેં ॥
સંધ્યા સમય જાનિ દસસીસા। ભવન ચલેઉ નિરખત ભુજ બીસા ॥૩॥

હિતની સલાહ આપને એવી લાગતી (અસર કરતી) નથી જેમ મૃત્યુને વશ થયેલા[રોગી]ને દવા નથી લાગતી (લાગૂ પડતી નથી). સંધ્યાનો સમય જાણીને રાવણ પોતાની વીસેય ભુજાઓને જોતાં જોતાં મહેલે ચાલ્યો. ॥૩॥

લંકા સિખર ઉપર આગારા। અતિ બિચિત્ર તહઁ હોઈ અખારા ॥
બૈઠ જાઇ તેહિં મંદિર રાવન। લાગે કિંનર ગુન ગન ગાવન ॥૪॥
બાજહિં તાલ પખાઉજ બીના। નૃત્ય કરહિં અપછરા પ્રબીના ॥૫॥

લંકાના શિખર પર એક અત્યંત વિચિત્ર મહેલ હતો. ત્યાં નાચ-ગાનનો અખાડો જામતો હતો. રાવણ તે મહેલમાં જઈને બેસી ગયો. કિન્નર એના ગુણસમૂહોને ગાવા લાગ્યા. તાલ (કરતાલ), પખાવજ (મૃદંગ) અને વીણા વાગી રહ્યાં છે. નૃત્યમાં પ્રવીણ અપ્સરાઓ નાચી રહી છે. ॥૪-૫॥

દો૦ – સુનાસીર સત સરિસ સો સંતત કરઈ બિલાસ ।
પરમ પ્રબલ રિપુ સીસ પર તદ્યપિ સોચ ન ત્રાસ ॥ ૧૦॥

તે નિરંતર સેંકડો ઇન્દ્રોની સમાન ભોગ-વિલાસ કરતો રહે છે. જોકે [શ્રીરામજી જેવા] અત્યંત પ્રબળ શત્રુ માથે છે તો પણ એને ન તો ચિંતા છે અને ન ડર જ છે. ॥ ૧૦॥

ચૌ૦ – ઈહાઁ સુબેલ સૈલ રઘુબીરા । ઉતરે સેન સહિત અતિ ભીરા ॥
સિખર એક ઉતંગ અતિ દેખી । પરમ રમ્ય સમ સુભ્ર બિસેષી ॥ ૧॥

અહીં શ્રીરઘુવીર સુબેલ પર્વત પર સેનાના મોટા સમૂહની સાથે ઊતર્યા. પર્વતના એકેએક બહુ ઊંચા, પરમ રમણીય, સમતળ અને વિશેષરૂપે ઉજ્જ્વળ શિખર જોઈને – ॥ ૧॥

તહઁ તરુ કિસલય સુમન સુહાએ । લછિમન રચિ નિજ હાથ ડસાએ ॥
તા પર રુચિર મૃદુલ મૃગછાલા । તેહિં આસન આસીન કૃપાલા ॥ ૨॥

ત્યાં લક્ષ્મણજીએ વૃક્ષોનાં કોમળ પાંદડાં અને સુંદર ફૂલ પોતાના હાથે સજાવીને બિછાવી દીધાં. તેની ઉપર સુંદર અને કોમળ મૃગચર્મ બિછાવી દીધું. એ જ આસન પર કૃપાળુ શ્રીરામજી વિરાજમાન હતા. ॥ ૨॥

પ્રભુ કૃત સીસ કપીસ ઉછંગા । બામ દહિન દિસિ ચાપ નિષંગા ॥
દુહુઁ કર કમલ સુધારત બાના । કહ લંકેસ મંત્ર લગિ કાના ॥ ૩॥

પ્રભુ શ્રીરામજીએ વાનરરાજ સુગ્રીવના ખોળામાં પોતાનું સિર મૂકેલું છે. તેમની ડાબી બાજુ ધનુષ તથા જમણી બાજુ ભાથો [રાખ્યો] છે. તે પોતાના બંને કર-કમળોથી બાણ સુધારી (સજાવી) રહ્યા છે. વિભીષણજી કાનમાં કંઈક સલાહ આપી રહ્યા છે. ॥ ૩॥

બડ઼ભાગી અંગદ હનુમાના । ચરન કમલ ચાપત બિધિ નાના ॥
પ્રભુ પાછેં લછિમન બીરાસન । કટિ નિષંગ કર બાન સરાસન ॥ ૪॥

પરમ ભાગ્યશાળી અંગદ અને હનુમાન અનેક પ્રકારે પ્રભુનાં ચરણકમળોને દબાવી રહ્યા છે. લક્ષ્મણજી કમરમાં ભાથો કસીને અને હાથોમાં ધનુષ-બાણ લઈને વીરાસનમાં પ્રભુની પાછળ સુશોભિત છે. ॥ ૪॥

દો૦ – એહિ બિધિ કૃપા રૂપ ગુન ધામ રામુ આસીન ।
ધન્ય તે નર એહિં ધ્યાન જે રહત સદા લયલીન ॥ ૧૧ (ક) ॥

આ પ્રમાણે કૃપા, રૂપ (સૌંદર્ય) અને ગુણોના ધામ શ્રીરામજી વિરાજમાન છે. તે મનુષ્ય ધન્ય છે જે સદાય આ ધ્યાનમાં લીન રહે છે. ॥ ૧૧ (ક)॥

પૂરબ દિસા બિલોકિ પ્રભુ દેખા ઉદિત મયંક ।
કહત સબહિ દેખહુ સસિહિ મૃગપતિ સરિસ અસંક ॥ ૧૧ (ખ) ॥

પૂર્વ દિશાની સામે જોઈને પ્રભુ શ્રીરામજીએ ચન્દ્રમાને ઉદિત થતો જોયો. પછી તે સર્વેને કહેવા લાગ્યા – ચન્દ્રને જુઓ! કેવો સિંહ સમાન નીડર છે! ॥ ૧૧ (ખ)॥

ચૌ૦ – પૂરબ દિસિ ગિરિગુહા નિવાસી । પરમ પ્રતાપ તેજ બલ રાસી ॥
મત્ત નાગ તમ કુંભ બિદારી । સસિ કેસરી ગગન બન ચારી ॥ ૧॥

પૂર્વદિશારૂપી પર્વતની ગુફામાં રહેનારા, અત્યંત પ્રતાપ, તેજ અને બળનો ભંડાર આ ચન્દ્રમારૂપી સિંહ, અંધકારરૂપી મદોન્મત હાથીના મસ્તકને વિદીર્ણ કરીને આકાશરૂપી વનમાં નિર્ભય થઈને વિચરી રહ્યો છે. ॥ ૧॥

બિથુરે નભ મુકુતાહલ તારા । નિસિ સુંદરી કેર સિંગારા ॥
કહ પ્રભુ સસિ મહુઁ મેચકતાઈ । કહહુ કાહ નિજ નિજ મતિ ભાઈ ॥ ૨॥

આકાશમાં વિખરાયેલા તારા મોતીઓ સમાન છે, જે રાત્રિરૂપી સુંદર સ્ત્રીના શણગાર છે. પ્રભુએ કહ્યું – ભાઈઓ! ચન્દ્રમામાં જે કાળાશ છે તે શું છે? પોતપોતાની બુદ્ધિ અનુસાર કહો. ॥ ૨॥

કહ સુગ્રીવ સુનહુ રઘુરાઈ । સસિ મહુઁ પ્રગટ ભૂમિ કૈ ઝાઁઈ ॥
મારેઉ રાહુ સસિહિ કહ કોઈ । ઉર મહઁ પરી સ્યામતા સોઈ ॥ ૩॥

સુગ્રીવે કહ્યું – હે રઘુનાથજી! સાંભળો. ચન્દ્રમાં પૃથ્વીની છાયા દેખાઈ રહી છે. કોઈએ કહ્યું – ચન્દ્રને રાહુએ માર્યો હતો. તે જ [ઘાનો] કાળો ડાઘ હૃદય પર પડેલો છે. ॥ ૩॥

કોઉ કહ જબ બિધિ રતિ મુખ કીન્હા । સાર ભાગ સસિ કર હરિ લીન્હા ॥
છિદ્ર સો પ્રગટ ઇંદુ ઉર માહીં । તેહિ મગ દેખિઅ નભ પરિછાહીં ॥ ૪॥

કોઈ કહે છે – જ્યારે બ્રહ્માએ [કામદેવની સ્ત્રી] રતિનું મુખ બનાવ્યું ત્યારે તેણે ચન્દ્રમાનો સાર(સત્ત્વ)નો ભાગ કાઢી લીધો [જેથી રતિનું મુખ તો પરમ સુંદર બની ગયું, પરંતુ ચન્દ્રમાના હૃદયમાં કાણું થઈ ગયું]. તે જ છિદ્ર ચન્દ્રમાના હૃદયમાં હયાત છે, જેના માર્ગેથી આકાશની કાળી છાયા તેમાં દેખાય છે. ॥ ૪॥

પ્રભુ કહ ગરલ બંધુ સસિ કેરા । અતિ પ્રિય નિજ ઉર દીન્હ બસેરા ॥
બિષ સંજુત કર નિકર પસારી । જારત બિરહવંત નર નારી ॥ ૫॥

પ્રભુ શ્રીરામજીએ કહ્યું – વિષ ચન્દ્રમાનો ઘણો પ્રિય ભાઈ છે. એટલે તેણે વિષને પોતાના હૃદયમાં સ્થાન આપી રાખ્યું છે. વિષયુક્ત પોતાના કિરણસમૂહો પ્રસરાવીને તે વિયોગી નર-નારીઓને બાળતો રહે છે. ॥ ૫॥

દો૦ – કહ હનુમંત સુનહુ પ્રભુ સસિ તુમ્હાર પ્રિય દાસ ।
તવ મૂરતિ બિધુ ઉર બસતિ સોઈ સ્યામતા અભાસ ॥ ૧૨ (ક) ॥

હનુમાનજીએ કહ્યું – હે પ્રભો! સાંભળો, ચન્દ્રમા આપનો પ્રિય દાસ છે. આપની સુંદર શ્યામ મૂર્તિ ચન્દ્રમાના હૃદયમાં વસે છે, તે જ શ્યામળતાની ઝલક ચન્દ્રમામાં છે. ॥ ૧૨ (ક)॥

નવાહ્ન પારાયણ, સાતમો વિશ્રામ

પવન તનય કે બચન સુનિ બિહઁસે રામુ સુજાન ।
દચ્છિન દિસિ અવલોકિ પ્રભુ બોલે કૃપા નિધાન ॥ ૧૨ (ખ) ॥

પવનપુત્ર હનુમાનજીનાં વચન સાંભળીને સુજ્ઞ શ્રીરામજી હસ્યા. પછી દક્ષિણ દિશા સામે જોઈને કૃપાનિધાન પ્રભુ બોલ્યા - ॥ ૧૨ (ખ)॥

ચૌ૦ – દેખુ બિભીષન દચ્છિન આસા । ઘન ઘમંડ દામિની બિલાસા ॥
મધુર મધુર ગરજઈ ઘન ઘોરા । હોઈ બૃષ્ટિ જનિ ઉપલ કઠોરા ॥ ૧॥

હે વિભીષણ! દક્ષિણ દિશા સામું જુઓ, વાદળ કેવું ઘેરાઈ રહ્યું છે અને વીજળી ચમકી રહી છે. ભયાનક વાદળ મીઠા-મીઠા સ્વરે ગરજી રહ્યું છે. ક્યાંક ઘોર વૃષ્ટિ કે કઠોર કરાનો વરસાદ ન થાય! ॥ ૧॥

કહત બિભીષન સુનહુ કૃપાલા । હોઇ ન તડ઼િત ન બારિદ માલા ॥
લંકા સિખર ઉપર આગારા । તહઁ દસકંધર દેખ અખારા ॥ ૨॥

વિભીષણ બોલ્યા - હે કૃપાળુ! સાંભળો, આ ન તો વીજળી છે, ન વાદળોની ઘટા. લંકાની ચોટી પર એક મહેલ છે. દશગ્રીવ રાવણ ત્યાં [નાચ-ગાનનો] અખાડો જોઈ રહ્યો છે. ॥ ૨॥

છત્ર મેઘડંબર સિર ધારી । સોઇ જનુ જલદ ઘટા અતિ કારી ॥
મંદોદરી શ્રવન તાટંકા । સોઇ પ્રભુ જનુ દામિની દમંકા ॥ ૩॥

રાવણે માથા પર મેઘાડંબર (વાદળોના ડંબર જેવું વિશાળ અને કાળું) છત્ર ધારણ કરી રાખ્યું છે. એ જ જાણે વાદળોની અત્યંત કાળી ઘટા છે. મંદોદરીના કાનમાં જે કર્ણફૂલ હલી રહ્યાં છે; હે પ્રભો! એ જ જાણે વીજળી ચમકી રહી છે. ॥ ૩॥

બાજહિં તાલ મૃદંગ અનૂપા । સોઇ રવ મધુર સુનહુ સુરભૂપા ॥
પ્રભુ મુસુકાન સમુઝિ અભિમાના । ચાપ ચઢ઼ાઇ બાન સંધાના ॥ ૪॥

હે દેવતાઓના સમ્રાટ! સાંભળો. અનુપમ તાલ અને મૃદંગ વાગી રહ્યાં છે. તે જ મધુર [ગર્જન] ધ્વનિ છે. રાવણનું અભિમાન સમજીને પ્રભુ મલકાયા. તેમણે ધનુષ ચઢાવીને તેના પર બાણનું સંધાન કર્યું, ॥ ૪॥

દો૦ – છત્ર મુકુટ તાટંક તબ હતે એકહીં બાન ।
સબ કેં દેખત મહિ પરે મરમુ ન કોઊ જાન ॥ ૧૩ (ક) ॥

અને એક જ બાણથી [રાવણનાં] છત્ર-મુગટ અને [મંદોદરીનાં] કર્ણફૂલ કાપી નાખ્યાં. બધાના જોતજોતામાં તે જમીન પર આવી પડ્યાં પણ એનો ભેદ (કારણ) કોઈએ ન જાણ્યો. ॥ ૧૩ (ક)॥

અસ કૌતુક કરિ રામ સર પ્રબિસેઉ આઇ નિષંગ ।
રાવન સભા સસંક સબ દેખિ મહા રસભંગ ॥ ૧૩ (ખ) ॥

આવો ચમત્કાર કરીને શ્રીરામજીનું બાણ [પાછું] આવીને [ફરીથી] ભાથામાં પેસી ગયું. આ મહાન રસ-ભંગ (રંગમાં ભંગ) જોઈને રાવણની સમસ્ત સભા ભયભીત થઈ ગઈ. ॥ ૧૩ (ખ)॥

ચૌ૦ – કંપ ન ભૂમિ ન મરુત બિસેષા। અસ્ત્ર સસ્ત્ર કછુ નયન ન દેખા॥
સોચહિં સબ નિજ હૃદય મઝારી। અસગુન ભયઉ ભયંકર ભારી॥૧॥

ન ધરતીકંપ થયો, ન ઘણા જોશથી હવા (આંધી) ચાલી. ન કોઈ અસ્ત્ર-શસ્ત્ર જ નેત્રોએ જોયાં [તો પછી આ છત્ર, મુગટ અને કર્ણફૂલ કેવી રીતે કપાઈને પડી ગયાં?] સર્વે પોતપોતાના હૃદયમાં વિચારી રહ્યા છે કે આ મોટા ભયંકર અપશુકન થયાં! ॥૧॥

દસમુખ દેખિ સભા ભય પાઈ। બિહસિ બચન કહ જુગુતિ બનાઈ॥
સિરઉ ગિરે સંતત સુભ જાહી। મુકુટ પરે કસ અસગુન તાહી॥૨॥

સભાને ભયભીત જોઈને રાવણે હસીને યુક્તિ રચીને આ વચન કહ્યાં - મસ્તકોનું પડવું પણ જેને માટે નિરંતર શુભ થતું રહ્યું છે, તેને માટે મુગટનું પડવું એ અપશુકન કેવું? ॥૨॥

સયન કરહુ નિજ નિજ ગૃહ જાઈ। ગવને ભવન સકલ સિર નાઈ॥
મંદોદરી સોચ ઉર બસેઊ। જબ તે શ્રવનપૂર મહિ ખસેઊ॥૩॥

પોતપોતાના ઘેર જઈને ઊંઘી જાઓ[ડરવાની કોઈ વાત નથી]. ત્યારે સર્વે લોકો માથું નમાવીને ઘેર ગયા. જ્યારથી કર્ણફૂલ પૃથ્વી પર પડ્યું, ત્યારથી મંદોદરીના હૃદયમાં શોક વસી ગયો. ॥૩॥

સજલ નયન કહ જુગ કર જોરી। સુનહુ પ્રાનપતિ બિનતી મોરી॥
કંત રામ બિરોધ પરિહરહૂ। જાનિ મનુજ જનિ હઠ મન ધરહૂ॥૪॥

નેત્રોમાં જળ ભરીને, બંને હાથ જોડીને તે [રાવણને] કહેવા લાગી - હે પ્રાણનાથ! મારી વિનંતી સાંભળો. હે પ્રિયતમ! શ્રીરામ સાથેનો વિરોધ છોડી દો. તેમને મનુષ્ય જાણીને મનમાં હઠ ન પકડી રાખો. ॥૪॥

દો૦ – બિસ્વરૂપ રઘુબંસ મનિ કરહુ બચન બિસ્વાસુ।
લોક કલ્પના બેદ કર અંગ અંગ પ્રતિ જાસુ॥૧૪॥

મારાં આ વચનો ઉપર વિશ્વાસ કરો કે રઘુકુળ શિરોમણિ શ્રીરામચન્દ્રજી વિશ્વરૂપ છે— (આ સમસ્ત વિશ્વ તેમનું જ રૂપ છે). વેદ જેમના અંગેઅંગમાં લોકોની કલ્પના કરે છે. ॥૧૪॥

ચૌ૦ – પદ પાતાલ સીસ અજ ધામા। અપર લોક અઁગ અઁગ બિશ્રામા॥
ભૃકુટિ બિલાસ ભયંકર કાલા। નયન દિવાકર કચ ઘન માલા॥૧॥

પાતાળ [જે વિશ્વરૂપ ભગવાનના] ચરણ છે, બ્રહ્મલોક માથું છે, અન્ય (વચના સર્વે) લોકોનો વિશ્રામ (સ્થિતિ) જેમના અન્ય જુદાં જુદાં અંગો ઉપર છે. ભયંકર કાળ જેમના ભૃકુટિસંચાલન (ભ્રમરોનું ફરવું) છે. સૂર્ય નેત્ર છે, વાદળોનો સમૂહ વાળ છે. ॥૧॥

જાસુ ઘ્રાન અસ્વિનીકુમારા। નિસિ અરુ દિવસ નિમેષ અપારા॥
શ્રવન દિસા દસ બેદ બખાની। મારુત સ્વાસ નિગમ નિજ બાની॥૨॥

અશ્વિનીકુમાર જેમની નાસિકા છે, રાત અને દિવસ જેમના અપાર નિમેષ (પલક મારવું અને ખોલવાં) છે. દશે દિશાઓ કાન છે, વેદ આવું કહે છે. વાયુ શ્વાસ છે અને વેદ જેમની પોતાની વાણી છે. ॥ ૨॥

અધર લોભ જમ દસન કરાલા । માયા હાસ બાહુ દિગપાલા ॥
આનન અનલ અંબુપતિ જીહા । ઉતપતિ પાલન પ્રલય સમીહા ॥ ૩॥

લોભ જેમના અધર (હોઠ) છે, યમરાજ ભયાનક દાંત છે, માયા હાસ્ય છે, દિગ્પાળ ભુજાઓ છે, અગ્નિ મુખ છે, વરુણ જીભ છે. ઉત્પત્તિ, પાલન અને પ્રલય જેમની ચેષ્ટા (ક્રિયા) છે. ॥ ૩॥

રોમ રાજિ અષ્ટાદસ ભારા । અસ્થિ સૈલ સરિતા નસ જારા ॥
ઉદર ઉદધિ અધગો જાતના । જગમય પ્રભુ કા બહુ કલપના ॥ ૪॥

અઢાર પ્રકારની અસંખ્ય વનસ્પતિઓ જેમની રોમાવલિ છે, પર્વત અસ્થિઓ છે, નદીઓ નસોની જાળ છે, સમુદ્ર પેટ છે અને નરક જેમની નીચેની ઇન્દ્રિયો છે. આ પ્રકારે પ્રભુ વિશ્વમય છે, વધુ કલ્પના (ઊહાપોહ) શું કરવામાં આવે? ॥ ૪॥

દો૦ – અહંકાર સિવ બુદ્ધિ અજ મન સસિ ચિત્ત મહાન ।
મનુજ બાસ સચરાચર રૂપ રામ ભગવાન ॥ ૧૫ (ક) ॥

શિવ જેમનો અહંકાર છે, બ્રહ્મા બુદ્ધિ છે, ચન્દ્રમા વન છે અને મહાન (વિષ્ણુ) જ ચિત્ત છે. તે જ ચરાચરરૂપ ભગવાન શ્રીરામજીએ મનુષ્યરૂપમાં નિવાસ કર્યો છે. ॥ ૧૫ (ક)॥

અસ બિચારિ સુનુ પ્રાનપતિ પ્રભુ સન બયરુ બિહાઈ ।
પ્રીતિ કરહુ રઘુબીર પદ મમ અહિવાત ન જાઈ ॥ ૧૫ (ખ) ॥

હે પ્રાણપતિ! સાંભળો, આવો વિચાર કરી પ્રભુ સાથેનું વેર ત્યજીને, શ્રીરઘુવીરના ચરણોમાં પ્રેમ કરો, જેથી મારું સૌભાગ્ય ન નંદવાય. ॥ ૧૫ (ખ)॥

ચૌ૦ – બિહઁસા નારિ બચન સુનિ કાના । અહો મોહ મહિમા બલવાના ॥
નારિ સુભાઉ સત્ય સબ કહહીં । અવગુન આઠ સદા ઉર રહહીં ॥ ૧॥

પત્નીનાં વચન કાનેથી સાંભળીને રાવણ ખૂબ હસ્યો. [અને બોલ્યો -] અહો! મોહ(અજ્ઞાન)નો મહિમા ઘણો બળવાન છે. સ્ત્રીનો સ્વભાવ - સર્વે સત્ય કહે છે કે તેના હૃદયમાં આઠ અવગુણ સદાય રહે છે ॥ ૧॥

સાહસ અનૃત ચપલતા માયા । ભય અબિબેક અસૌચ અદાયા ॥
રિપુ કર રૂપ સકલ તૈં ગાવા । અતિ બિસાલ ભય મોહિ સુનાવા ॥ ૨॥

સાહસ, જૂઠ, ચંચળતા, માયા (છળ), ભય (બીકણપણું), અવિવેક (મૂર્ખતા), અપવિત્રતા અને નિર્દયતા. તેં શત્રુના સમસ્ત (વિરાટ) રૂપ ગાયાં અને મને તેનો મોટો ભારે ભય સંભળાવ્યો. ॥ ૨॥

સો સબ પ્રિયા સહજ બસ મોરેં। સમુઝિ પરા પ્રસાદ અબ તોરેં॥
જાનિઉઁ પ્રિયા તોરિ ચતુરાઈ। એહિ બિધિ કહહુ મોરિ પ્રભુતાઈ॥૩॥

હે પ્રિયે! તે સર્વ (વરુણ, યમ, કુબેર આદિ આખું ચરાચર વિશ્વ તો) સ્વભાવથી જ મારા વશમાં છે. તારી કૃપાથી મને આ હવે સમજાયું. હે પ્રિયે! તારી ચતુરાઈ તો હું જાણી ગયો. તું આ રીતે (આ બહાને) મારી પ્રભુતાનાં વખાણ કરી રહી છે. ॥૩॥

તવ બતકહી ગૂઢ઼ મૃગલોચનિ। સમુઝત સુખદ સુનત ભય મોચનિ॥
મંદોદરિ મન મહુઁ અસ ઠયઊ। પિયહિ કાલ બસ મતિ ભ્રમ ભયઊ॥૪॥

હે મૃગનયની! તારી વાતો ઘણી ગૂઢ (રહસ્યપૂર્ણ) છે, સમજવામાં સુખ આપનારી અને સાંભળવામાં ભય છોડાવનારી છે. મંદોદરીએ મનમાં એવો નિશ્ચય કરી લીધો કે પતિને કાળવશ મતિભ્રમ થઈ ગયો છે. ॥૪॥

દો૦ – એહિ બિધિ કરત બિનોદ બહુ પ્રાત પ્રગટ દસકંધ।
સહજ અસંક લંકપતિ સભાઁ ગયઉ મદ અંધ॥૧૬ (ક)॥

આ પ્રમાણે [અજ્ઞાનવશ] ઘણો જ વિનોદ કરતાં કરતાં રાવણનું સવાર થઈ ગયું. પછી સ્વાભાવિકરૂપે જ નીડર અને અભિમાનથી આંધળો લંકાપતિ સભામાં ગયો. ॥૧૬ (ક)॥

સો૦ – ફૂલઈ ફરઈ ન બેત જદપિ સુધા બરષહિં જલદ।
મૂરુખ હૃદયઁ ન ચેત જૌં ગુર મિલહિં બિરંચિ સમ॥૧૬ (ખ)॥

જોકે વાદળ અમૃત-જેવું જળ વરસાવે છે, તો પણ નેતર ફૂલતો-ફળતો નથી. આ પ્રમાણે ભલે બ્રહ્માની જેવા જ જ્ઞાની ગુરુ મળે તો પણ મૂર્ખના હૃદયમાં ચેતના (જ્ઞાન) નથી થતી. ॥૧૬ (ખ)॥

ચૌ૦ – ઇહાઁ પ્રાત જાગે રઘુરાઈ। પૂછા મત સબ સચિવ બોલાઈ॥
કહહુ બેગિ કા કરિઅ ઉપાઈ। જામવંત કહ પદ સિર નાઈ॥૧॥

અહીં (સુબેલ પર્વત પર) પ્રાતઃકાળે શ્રીરઘુનાથજી જાગ્યા અને તેમણે સર્વે મંત્રીઓને બોલાવીને સલાહ પૂછી કે શીઘ્ર બતાવો, હવે કયો ઉપાય કરવો જોઈએ? જામ્બવાને શ્રીરામજીના ચરણોમાં શીશ નમાવીને કહ્યું - ॥૧॥

સુનુ સર્બગ્ય સકલ ઉર બાસી। બુધિ બલ તેજ ધર્મ ગુન રાસી॥
મંત્ર કહઉઁ નિજ મતિ અનુસારા। દૂત પઠાઇઅ બાલિકુમારા॥૨॥

હે સર્વજ્ઞ! હે સર્વેના હૃદયમાં વસનારા! હે બુદ્ધિ, બળ, તેજ, ધર્મ અને ગુણોના ભંડાર! સાંભળો! હું પોતાની બુદ્ધિ પ્રમાણે સલાહ આપું છું કે વાલિકુમાર અંગદને દૂત બનાવીને મોકલવામાં આવે! ॥૨॥

નીક મંત્ર સબ કે મન માના। અંગદ સન કહ કૃપાનિધાના॥
બાલિતનય બુધિ બલ ગુન ધામા। લંકા જાહુ તાત મમ કામા॥૩॥

તે યોગ્ય સલાહ સર્વેના મનને ઠીક લાગી. કૃપાના નિધાન શ્રીરામજીએ અંગદને કહ્યું - હે બળ, બુદ્ધિ અને ગુણોના ધામ વાલિપુત્ર! હે તાત! તમે મારા કાર્યને માટે લંકામાં જાઓ. ॥ ૩॥

બહુત બુઝાઈ તુમ્હહિ કા કહઊઁ। પરમ ચતુર મૈં જાનત અહઊઁ॥
કાજુ હમાર તાસુ હિત હોઈ। રિપુ સન કરેહુ બતકહી સોઈ॥ ૪॥

તમને બહુ સમજાવીને શું કહું! હું જાણું છું કે તમે પરમ ચતુર છો. શત્રુ સાથે એવી જ વાતચીત કરજો જેનાથી અમારું કાર્ય થાય અને તેનું કલ્યાણ થાય. ॥ ૪॥

સો૦ – પ્રભુ અગ્યા ધરિ સીસ ચરન બંદિ અંગદ ઉઠેઉ।
સોઈ ગુન સાગર ઈસ રામ કૃપા જા પર કરહુ॥ ૧૭ (ક)॥

પ્રભુની આજ્ઞા માથે ચઢાવીને અને એમના ચરણોની વંદના કરીને અંગદજી ઊઠ્યા [અને બોલ્યા -] હે ભગવાન શ્રીરામજી! આપ જેના પર કૃપા કરો, એ જ ગુણોનો સમુદ્ર થઈ જાય છે. ॥ ૧૭ (ક)॥

સ્વયંસિદ્ધ સબ કાજ નાથ મોહિ આદરુ દિયઉ।
અસ બિચારિ જુબરાજ તન પુલકિત હરષિત હિયઉ॥ ૧૭ (ખ)॥

સ્વામીનાં સર્વે કાર્ય આપોઆપ સિદ્ધ છે, આ તો પ્રભુએ મને માન આપ્યું છે [કે આપ મને પોતાના કાર્ય માટે મોકલી રહ્યા છો]. આવો વિચાર કરીને યુવરાજ અંગદનું હૃદય હર્ષિત અને શરીર પુલકિત થઈ ગયાં. ॥ ૧૭ (ખ)॥

ચૌ૦ – બંદિ ચરન ઉર ધરિ પ્રભુતાઈ। અંગદ ચલેઉ સબહિ સિરુ નાઈ॥
પ્રભુ પ્રતાપ ઉર સહજ અસંકા। રન બાઁકુરા બાલિસુત બંકા॥ ૧॥

ચરણોની વંદના કરીને અને ભગવાનની પ્રભુતા હૃદયમાં ધરીને અંગદ સર્વેને શીશ નમાવીને ચાલ્યા. પ્રભુના પ્રતાપને હૃદયમાં ધારણ કરેલા રણયોદ્ધા વીર વાલિપુત્ર સ્વાભાવિક રૂપે જ નિર્ભય છે. ॥ ૧॥

પુર પૈઠત રાવન કર બેટા। ખેલત રહા સો હોઇ ગૈ ભેટા॥
બાતહિં બાત કરષ બઢ़િ આઈ। જુગલ અતુલ બલ પુનિ તરુનાઈ॥ ૨॥

લંકામાં પ્રવેશ કરતાં જ રાવણના પુત્ર સાથે મેળાપ થઈ ગયો, જે ત્યાં ખેલી રહ્યો હતો. વાત વાતમાં જ બંનેમાં ઝઘડો વધી પડ્યો [કારણ કે] બંનેય અતુલનીય બળવાન હતા અને પાછી બંનેની યુવાવસ્થા હતી. ॥ ૨॥

તેહિં અંગદ કહુઁ લાત ઉઠાઈ। ગહિ પદ પટકેઉ ભૂમિ ભવાઁઈ॥
નિસિચર નિકર દેખિ ભટ ભારી। જહઁ તહઁ ચલે ન સકહિં પુકારી॥ ૩॥

તેણે અંગદ ઉપર લાત ઉગામી. અંગદે [ત્યાં જ] પગ પકડીને તેને ફેરવીને જમીન ઉપર પછાડ્યો(મારી નાંખ્યો). રાક્ષસોના સમૂહ મોટો ભારે યોદ્ધા જાણીને આમ-તેમ [નાસી] ગયા. તેઓ ભયને લીધે પોકાર પણ ન મચાવી શક્યા. ॥ ૩॥

એક એક સન મરમુ ન કહહીં। સમુઝિ તાસુ બધ ચુપ કરિ રહહીં ॥
ભયઉ કોલાહલ નગર મઝારી। આવા કપિ લંકા જેહિં જારી ॥ ૪॥

એક બીજાને મર્મ (સાચી વાત) નથી જણાવતા, તેનો (રાવણના પુત્રનો) વધ સમજીને સર્વે ચુપકીદી રાખી ચૂપ રહી જાય છે. [રાવણના પુત્રનું મૃત્યુ જાણીને અને રાક્ષસોને ભયના લીધે નાસતા જોઈને] નગરભરમાં કોહરામ મચી ગયો કે જેને લંકા બાળી હતી, તે જ વાનર ફરી આવી ગયો છે. ॥ ૪॥

અબ ધૌં કહા કરિહિ કરતારા। અતિ સભીત સબ કરહિં બિચારા ॥
બિનુ પૂછેં મગુ દેહિં દિખાઈ। જેહિ બિલોક સોઈ જાઈ સુખાઈ ॥ ૫॥

સર્વે અત્યંત ભયભીત થઈને વિચાર કરવા લાગ્યા કે વિધાતા હવે ન જાણે શું કરશે. તે વિનાપૂછ્યે જ અંગદને રાવણના દરબારનો માર્ગ બતાવી દે છે. જેને તે (અંગદ) જુએ છે તે જ ભયને લીધે સુકાઈ જાય છે. ॥ ૫॥

દો૦ – ગયઉ સભા દરબાર તબ સુમિરિ રામ પદ કંજ।
સિંહ ઠવનિ ઈત ઉત ચિતવ ધીર બીર બલ પુંજ ॥ ૧૮॥

શ્રીરામજીનાં ચરણકમળોનું સ્મરણ કરીને અંગદ રાવણની સભાના દ્વારે ગયા. અને તે ધીર, વીર, અને બળના ભંડાર અંગદ સિંહ સમાન રૂઆબથી આમ-તેમ જોવા લાગ્યા. ॥ ૧૮॥

ચૌ૦ – તુરત નિસાચર એક પઠાવા। સમાચાર રાવનહિ જનાવા ॥
સુનત બિહઁસિ બોલા દસસીસા। આનહુ બોલિ કહાઁ કર કીસા ॥ ૧॥

તુરત જ તેમણે એક રાક્ષસને મોકલ્યો અને રાવણને પોતાના આવવાના સમાચાર સૂચિત કર્યા. સાંભળતાં જ રાવણ હસીને બોલ્યો - બોલાવી લાવો, [જોઈએ] ક્યાંનો વાનર છે? ॥ ૧॥

આયસુ પાઇ દૂત બહુ ધાએ। કપિકુંજરહિ બોલિ લૈ આએ ॥
અંગદ દીખ દસાનન બૈસેં। સહિત પ્રાન કજ્જલગિરિ જૈસેં ॥ ૨॥

આજ્ઞા પામીને ઘણા જ દૂતો દોડ્યા અને વાનરોમાં હાથી સમાન અંગદને બોલાવી લાવ્યા. અંગદે રાવણને એમ બેઠેલો જોયો જેમ કોઈ સજીવ મેશનો પર્વત હોય! ॥ ૨॥

ભુજા બિટપ સિર સૃંગ સમાના। રોમાવલી લતા જનુ નાના ॥
મુખ નાસિકા નયન અરુ કાના। ગિરિ કંદરા ખોહ અનુમાના ॥ ૩॥

ભુજાઓ વૃક્ષો સમાન અને શીશ પર્વતોનાં શિખરો સમાન છે. રોમાવલી જાણે ઘણી જ લતાઓ સમાન છે. મુખ, નાક, નેત્ર અને કાન પર્વતની કંદરાઓ અને ગુફાઓની સમાન છે.

ગયઉ સભાઁ મન નેકુ ન મુરા। બાલિતનય અતિબલ બાઁકુરા ॥
ઉઠે સભાસદ કપિ કહુઁ દેખી। રાવન ઉર ભા ક્રોધ બિસેષી ॥ ૪॥

અત્યંત બળવાન રણબંકા વીર વાલિપુત્ર અંગદ સભામાં ગયા, તે મનમાં થોડાય પાછા ન પડ્યા(ખચકાયા). અંગદને જોતાં જ સર્વે સભાસદ ઊભા થઈ ગયા. આ જોઈને રાવણના હૃદયમાં ઘણો ક્રોધ થયો. ॥ ૪॥

દો૦ – જથા મત્ત ગજ જૂથ મહુઁ પંચાનન ચલિ જાઈ ।
રામ પ્રતાપ સુમિરિ મન બૈઠ સભાઁ સિરુ નાઈ ॥ ૧૯॥

જેમ મદોન્મત હાથીઓના ટોળામાં સિંહ [નિઃશંક થઈને] ચાલ્યો જાય છે, તેવી જ રીતે શ્રીરામજીના પ્રતાપનું હૃદયમાં સ્મરણ કરીને તે [નિર્ભય] સભામાં માથું નમાવી બેસી ગયા. ॥ ૧૯॥

ચૌ૦ – કહ દસકંઠ કવન તૈં બંદર । મૈં રઘુબીર દૂત દસકંધર ॥
મમ જનકહિ તોહિ રહી મિતાઈ । તવ હિત કારન આયઉઁ ભાઈ ॥ ૧॥

રાવણે કહ્યું - અરે વાનર! તું કોણ છે? [અંગદે કહ્યું -] હે દશગ્રીવ! હું શ્રીરઘુવીરનો દૂત છું. મારા પિતાની અને તમારી મિત્રતા હતી. એટલા માટે હે ભાઈ! હું તમારી ભલાઈ માટે જ આવ્યો છું. ॥ ૧॥

ઉત્તમ કુલ પુલસ્તિ કર નાતી । સિવ બિરંચિ પૂજેહુ બહુ ભાઁતી ॥
બર પાયહુ કીન્હેહુ સબ કાજા । જીતેહુ લોકપાલ સબ રાજા ॥ ૨॥

તમારું ઉત્તમ કુળ છે, પુલસ્ત્ય ઋષિના તમે પૌત્ર છો. શિવજીની અને બ્રહ્માજીની તમે અનેક પ્રકારે પૂજા કરી છે. તેમનાથી વર મેળવ્યા છે અને સર્વે કાર્ય સિદ્ધ કર્યા છે. લોકપાળો અને સર્વે રાજાઓને તમે જીતી લીધા છે. ॥ ૨॥

નૃપ અભિમાન મોહ બસ કિંબા । હરિ આનિહુ સીતા જગદંબા ॥
અબ સુભ કહા સુનહુ તુમ્હ મોરા । સબ અપરાધ છમિહિ પ્રભુ તોરા ॥ ૩॥

રાજમદથી કે મોહવશ તમે જગતજનની સીતાજીને હરી લાવ્યા છો. હવે તમે મારાં શુભ વચન સાંભળો! પ્રભુ શ્રીરામજી તમારા સર્વે અપરાધ ક્ષમા કરી દેશે – ॥ ૩॥

દસન ગહહુ તૃન કંઠ કુઠારી । પરિજન સહિત સંગ નિજ નારી ॥
સાદર જનકસુતા કરિ આગેં । એહિ બિધિ ચલહુ સકલ ભય ત્યાગેં ॥ ૪॥

દાંતોમાં તણખલું દબાવો, ગળામાં કુહાડી નાખો અને કુટુંબીઓ સહિત પોતાની સ્ત્રીઓને લઈને આદરપૂર્વક જાનકીજીને આગળ કરીને, આ પ્રમાણે સર્વે ભય છોડીને ચાલો - ॥ ૪॥

દો૦ – પ્રનતપાલ રઘુબંસમનિ ત્રાહિ ત્રાહિ અબ મોહિ ।
આરત ગિરા સુનત પ્રભુ અભય કરૈગો તોહિ ॥ ૨૦॥

અને 'હે શરણાગતનું પાલન કરનારા રઘુવંશ શિરોમણિ શ્રીરામજી! મારી રક્ષા કરો, રક્ષા કરો' [આ પ્રમાણે આર્ત પ્રાર્થના કરો], આર્તપોકાર સાંભળતાં જ પ્રભુ તમને નિર્ભય કરી દેશે. ॥ ૨૦॥

ચૌ૦ – રે કપિપોત બોલુ સંભારી । મૂઢ઼ ન જાનેહિ મોહિ સુરારી ॥
કહુ નિજ નામ જનક કર ભાઈ । કેહિ નાતેં માનિઐ મિતાઈ ॥ ૧॥

[રાવણે કહ્યું -] અરે વાનર બચ્ચા! સંભાળીને બોલ! મૂર્ખ! મને-દેવતાઓના શત્રુને તેં ઓળખ્યો નથી? અરે ભાઈ! પોતાનું અને બાપનું નામ તો બતાવ. કયા સંબંધે મિત્રતા માને છે? ॥ ૧॥

અંગદ નામ બાલિ કર બેટા । તાસોં કબહુઁ ભઈ હી ભેટા ॥
અંગદ બચન સુનત સકુચાના । રહા બાલિ બાનર મૈં જાના ॥ ૨॥

[અંગદે કહ્યું -] મારું નામ અંગદ છે, હું વાલિનો પુત્ર છું. તેમનો કદીક તમારે મેળાપ થયો હતો? અંગદનું વચન સાંભળતાં જ રાવણ કંઈક સંકોચાઈ ગયો [અને બોલ્યો] હા! હું જાણી ગયો (મને યાદ આવી ગયું), વાલિ નામનો એક વાનર હતો. ॥ ૨॥

અંગદ તહીં બાલિ કર બાલક । ઉપજેહુ બંસ અનલ કુલ ઘાલક ॥
ગર્ભ ન ગયહુ બ્યર્થ તુમ્હ જાયહુ । નિજ મુખ તાપસ દૂત કહાયહુ ॥ ૩॥

અરે અંગદ! તું જ વાલિનો પુત્ર છે? અરે કુળનાશક! તું તો પોતાના કુળરૂપી વાંસ માટે અગ્નિરૂપે જ ઉત્પન્ન થયો! ગર્ભમાં જ કેમ નષ્ટ ન થઈ ગયો? તું વ્યર્થ જ ઉત્પન્ન થયો જે પોતાના જ મુખથી તપસ્વીઓનો દૂત કહેવડાવે છે! ॥ ૩॥

અબ કહુ કુસલ બાલિ કહઁ અહઈ । બિહઁસિ બચન તબ અંગદ કહઈ ॥
દિન દસ ગએઁ બાલિ પહિં જાઈ । બૂઝેહુ કુસલ સખા ઉર લાઈ ॥ ૪॥

હવે વાલિના કુશળ તો બતાવ, તે [આજકાલ] ક્યાં છે? ત્યારે અંગદે હસીને કહ્યું - દસ (થોડા જ) દિવસ વીત્યા પછી [સ્વયં] વાલિની પાસે જઈને, પોતાના મિત્રને હૃદયે લગાડીને, તેને જ કુશળ પૂછી લેજો. ॥ ૪॥

રામ બિરોધ કુસલ જસિ હોઈ । સો સબ તોહિ સુનાઇહિ સોઈ ॥
સુનુ સઠ ભેદ હોઇ મન તાકેં । શ્રીરઘુબીર હૃદય નહિં જાકેં ॥ ૫॥

શ્રીરામજીનો વિરોધ કરવાથી જેવી કુશળતા થાય છે, તે સર્વ તમને તે સંભળાવશે. હે મૂર્ખ! સાંભળ, ભેદ એના મનમાં જ પડી શકે છે (ભેદ નીતિ એના પર જ પોતાનો પ્રભાવ પાથરી શકે છે), જેના હૃદયમાં શ્રીરઘુવીર ન હોય. ॥ ૫॥

દો૦ – હમ કુલ ઘાલક સત્ય તુમ્હ કુલ પાલક દસસીસ ।
અંધઉ બધિર ન અસ કહહિં નયન કાન તવ બીસ ॥ ૨૧॥

સાચું છે, હું તો કુળનો નાશ કરનારો છું અને હે રાવણ! તમે કુળના રક્ષક છો. આંધળા-બહેરા પણ આવી વાત નથી કહેતાં, તમારે તો વીસ નેત્ર અને વીસ કાન છે! ॥ ૨૧॥

ચૌ૦ – સિવ બિરંચિ સુર મુનિ સમુદાઈ । ચાહત જાસુ ચરન સેવકાઈ ॥
તાસુ દૂત હોઇ હમ કુલ બોરા । અઇસિહુઁ મતિ ઉર બિહર ન તોરા ॥ ૧॥

શિવ, બ્રહ્મા [આદિ] દેવો અને મુનિઓના સમુદાય જેમના ચરણોની સેવા [કરવા] ઇચ્છે છે, એમનો દૂત થઈને મેં કુળને ડુબાડી દીધું? અરે આવી બુદ્ધિ હોવા છતાંય તમારું હૃદય ફાટી નથી પડતું? ॥ ૧॥

સુનિ કઠોર બાની કપિ કેરી। કહત દસાનન નયન તરેરી ॥
ખલ તવ કઠિન બચન સબ સહઊઁ। નીતિ ધર્મ મૈં જાનત અહઊઁ ॥ ૨॥

વાનર(અંગદ)ની કઠોર વાણી સાંભળીને રાવણ આંખ તતડાવીને (ત્રાંસી કરીને) બોલ્યો - અરે દુષ્ટ! હું તારા સર્વે કઠોર વચન એટલા માટે સહી રહ્યો છું કે હું નીતિ અને ધર્મને જાણું છું(તેની જ રક્ષા કરી રહ્યો છું). ॥ ૨॥

કહ કપિ ધર્મસીલતા તોરી। હમહુઁ સુની કૃત પર ત્રિય ચોરી ॥
દેખી નયન દૂત રખવારી। બૂડ़િ ન મરહુ ધર્મ બ્રતધારી ॥ ૩॥

અંગદે કહ્યું - તમારી ધર્મશીલતા મેં પણ સાંભળી છે. [તે આ કે] તમે પારકી સ્ત્રીની ચોરી કરી છે! અને દૂતની રક્ષાની વાત તો પોતાની આંખે નિહાળી લીધી. એવા ધર્મના વ્રતને ધારણ (પાલન) કરનારા તમે ડૂબી કેમ નથી મરતા? ॥ ૩॥

કાન નાક બિનુ ભગિની નિહારી। છમા કીન્હિ તુમ્હ ધર્મ બિચારી ॥
ધર્મસીલતા તવ જગ જાગી। પાવા દરસુ હમહુઁ બડ़ભાગી ॥ ૪॥

નાક - કાનથી રહિત બહેનને જોઈને તમે ધર્મનો વિચાર કરીને જ ક્ષમા આપી દીધી હતી! તમારી ધર્મશીલતા જગજાહેર છે. હું તો મોટો ભાગ્યવાન છું, જે મને તમારાં દર્શન થયાં! ॥ ૪॥

દો૦ – જનિ જલ્પસિ જડ़ જંતુ કપિ સઠ બિલોકુ મમ બાહુ।
લોકપાલ બલ બિપુલ સસિ ગ્રસન હેતુ સબ રાહુ ॥ ૨૨ (ક) ॥

[રાવણે કહ્યું -] અરે જડ જંતુ વાનર! વ્યર્થ બકબક ન કર; અરે મૂર્ખ! મારી ભુજાઓ તો જો. આ સર્વે લોકપાળોના વિશાળ બળરૂપી ચન્દ્રમાને ગ્રસવા માટે રાહુ છે. ॥ ૨૨ (ક)॥

પુનિ નભ સર મમ કર નિકર કમલન્હિ પર કરિ બાસ।
સોભત ભયઉ મરાલ ઈવ સંભુ સહિત કૈલાસ ॥ ૨૨ (ખ) ॥

વળી, [તે સાંભળ્યું જ હશે કે] આકાશરૂપી તળાવમાં મારા ભુજાઓરૂપી કમળો પર વસીને શિવજીસહિત કૈલાસ હંસ જેવી શોભાને પ્રાપ્ત થયો હતો! ॥ ૨૨ (ખ)॥

ચૌ૦ – તુમ્હરે કટક માઝ સુનુ અંગદ। મો સન ભિરિહિ કવન જોધા બદ ॥
તવ પ્રભુ નારિ બિરહઁ બલહીના। અનુજ તાસુ દુખ દુખી મલીના ॥ ૧॥

અરે અંગદ! સાંભળ, તારી સેનામાં બતાવ, એવો કયો યોદ્ધો છે જે મારાથી ભિડાઈ શકશે(ટક્કર લેશે). તારો માલિક તો સ્ત્રીના વિયોગમાં બલહીન થઈ રહ્યો છે. અને એનો નાનો ભાઈ એના જ દુઃખે દુઃખી અને ઉદાસ છે. ॥ ૧॥

તુમ્હ સુગ્રીવ કૂલદ્રુમ દોઊ। અનુજ હમાર ભીરુ અતિ સોઊ ॥
જામવંત મંત્રી અતિ બૂઢ़ા। સો કિ હોઈ અબ સમરારૂઢ़ા ॥ ૨॥

તું અને સુગ્રીવ, બંને નદીતટનાં વૃક્ષ છો. રહ્યો મારો નાનો ભાઈ વિભીષણ, [તો] તે પણ ઘણો બીકણ છે. મંત્રી જામ્બવાન્ ઘણો ઘરડો છે. તે હવે લડાઈમાં શું કરી શકવાનો? ॥ ૨॥

સિલ્પિ કર્મ જાનહિં નલ નીલા । હૈ કપિ એક મહા બલસીલા ॥
આવા પ્રથમ નગરુ જેહિં જારા । સુનત બચન કહ બાલિકુમારા ॥ ૩॥

નલ-નીલ તો શિલ્પકર્મ જાણે છે (તે લડવું શું જાણે). હા, એક વાનર જરૂર મહાન અને બળવાન છે, જે અગાઉ આવ્યો હતો અને જેણે લંકા બાળી હતી. આ વચન સાંભળતાં જ વાલિપુત્ર અંગદે કહ્યું - ॥ ૩॥

સત્ય બચન કહુ નિસિચર નાહા । સાઁચેહુઁ કીસ કીન્હ પુર દાહા ॥
રાવન નગર અલ્પ કપિ દહઈ । સુનિ અસ બચન સત્ય કો કહઈ ॥ ૪॥

હે રાક્ષસરાજ! સાચી વાત કહો! શું તે વાનરે ખરેખર તમારું નગર બાળી નાંખ્યું? રાવણ જેવા જગત વિજયી યોદ્ધાનું નગર એક નાનકડા વાનરે બાળી નાખ્યું! આવાં વચન સાંભળીને તેને સત્ય કોણ કહેશે? ॥ ૪॥

જો અતિ સુભટ સરાહેહુ રાવન । સો સુગ્રીવ કેર લઘુ ધાવન ॥
ચલઈ બહુત સો બીર ન હોઈ । પઠવા ખબરિ લેન હમ સોઈ ॥ ૫॥

હે રાવણ! જેની તમે ઘણો મોટો યોદ્ધો કહીને પ્રશંસા કરો છો, તે તો સુગ્રીવનો એક નાનકડો દોડીને ચાલનારો હરકારો છે. તે બહુ ચાલે છે, વીર નથી. તેને તો અમે [માત્ર] સમાચાર લેવા માટે જ મોકલ્યો હતો. ॥ ૫॥

દો૦ – સત્ય નગરુ કપિ જારેઉ બિનુ પ્રભુ આયસુ પાઈ ।
ફિરિ ન ગયઉ સુગ્રીવ પહિં તેહિં ભય રહા લુકાઈ ॥ ૨૩ (ક) ॥

શું ખરેખર તે વાનરે પ્રભુની આજ્ઞા પામ્યા વિના જ તમારું નગર બાળી નાખ્યું? માલૂમ પડે છે, આ જ ભયને લીધે પાછા ફરીને તે સુગ્રીવની પાસે ન ગયો અને ક્યાંક છુપાઈ ગયો! ॥ ૨૩ (ક)॥

સત્ય કહહિ દસકંઠ સબ મોહિ ન સુનિ કછુ કોહ ।
કોઉ ન હમારેં કટક અસ તો સન લરત જો સોહ ॥ ૨૩ (ખ) ॥

હે રાવણ! તમે સર્વે સત્ય જ કહો છો, મને સાંભળીને કંઈ પણ ક્રોધ નથી. ખરેખર અમારી સેનામાં કોઈ પણ એવો નથી જે તમારી સાથે લડવામાં શોભા પામે. ॥ ૨૩ (ખ)॥

પ્રીતિ બિરોધ સમાન સન કરિઅ નીતિ અસિ આહિ ।
જૌં મૃગપતિ બધ મેડુકન્હિ ભલ કિ કહઈ કોઉ તાહિ ॥ ૨૩ (ગ) ॥

પ્રીતિ અને વેર બરાબરીવાળાથી જ કરવાં જોઈએ, નીતિ એ જ છે. સિંહ જો દેડકાંઓને મારે તો શું એને કોઈ ભલો કહેશે? ॥ ૨૩ (ગ)॥

જદ્યપિ લઘુતા રામ કહુઁ તોહિ બધેં બડ઼ દોષ ।
તદપિ કઠિન દસકંઠ સુનુ છત્ર જાતિ કર રોષ ॥ ૨૩ (ઘ) ॥

જોકે તમને મારવામાં શ્રીરામજીની લઘુતા છે અને મોટો દોષેય છે તો પણ હે રાવણ! સાંભળો, ક્ષત્રિય જાતિનો ક્રોધ ઘણો કઠિન હોય છે. ॥ ૨૩ (ઘ)॥

બક્ર ઉક્તિ ધનુ બચન સર હૃદય દહેઉ રિપુ કીસ ।
પ્રતિઉત્તર સડ઼સિન્હ મનહુઁ કાઢ઼ત ભટ દસસીસ ॥ ૨૩ (ઙ) ॥

વક્રોક્તિરૂપી ધનુષથી વચનરૂપી બાણ મારીને અંગદે શત્રુના હૃદયને બાળી નાખ્યું. વીર રાવણ તે બાણોને જાણે પ્રત્યુત્તર રૂપી સાણસીઓથી કાઢી રહ્યો છે. ॥ ૨૩ (ઙ)॥

હઁસિ બોલેઉ દસમૌલિ તબ કપિ કર બડ઼ ગુન એક ।
જો પ્રતિપાલઈ તાસુ હિત કરઈ ઉપાય અનેક ॥ ૨૩ (ચ) ॥

પછી રાવણ હસીને બોલ્યો - વાનરમાં આ એક મોટો ગુણ છે કે જે એને પાળે છે, તેનું તે અનેક ઉપાયોથી ભલું કરવાની ચેષ્ટા કરે છે. ॥ ૨૩ (ચ)॥

ચૌ૦ – ધન્ય કીસ જો નિજ પ્રભુ કાજા । જહઁ તહઁ નાચઈ પરિહરિ લાજા ॥
નાચિ કૂદિ કરિ લોક રિઝાઈ । પતિ હિત કરઈ ધર્મ નિપુનાઈ ॥ ૧॥

વાનરને ધન્ય છે કે જે પોતાના માલિકને માટે લાજ છોડીને યત્ર-તત્ર સર્વત્ર નાચે છે. નાચી-કૂદીને, લોકોને રીઝવી, માલિકનું હિત કરે છે. આ તેના ધર્મની નિપુણતા છે. ॥ ૧॥

અંગદ સ્વામિભક્ત તવ જાતી । પ્રભુ ગુન કસ ન કહસિ એહિ ભાઁતી ॥
મૈં ગુન ગાહક પરમ સુજાના । તવ કટુ રટનિ કરઉઁ નહિં કાના ॥ ૨॥

હે અંગદ! તારી જાતિ સ્વામીભક્ત છે [પછી ભલા!] તું પોતાના માલિકના ગુણ આ પ્રમાણે કેમ નહિ વખાણે? હું ગુણગ્રાહક (ગુણોનો આદર કરનારો) અને પરમ સુજ્ઞ (સમજદાર) છું. એટલે તારી બળી-જળી બક-બક પર કાન નથી આપતો. ॥ ૨॥

કહ કપિ તવ ગુન ગાહકતાઈ । સત્ય પવનસુત મોહિ સુનાઈ ॥
બન બિધંસિ સુત બધિ પુર જારા । તદપિ ન તેહિં કછુ કૃત અપકારા ॥ ૩॥

અંગદે કહ્યું - તમારી સાચી ગુણગ્રાહકતા તો મને હનુમાને સંભળાવી હતી. તેણે અશોકવનનો વિધ્વંસ (ખેદાન-મેદાન) કરીને તમારા પુત્રને મારીને નગરને બાળી નાખ્યું હતું. તોય [તમે પોતાની ગુણગ્રાહકતાને કારણે આ જ સમજ્યા કે] તેણે તમારો કંઈ પણ અપકાર નથી કર્યો. ॥ ૩॥

સોઈ બિચારિ તવ પ્રકૃતિ સુહાઈ । દસકંધર મૈં કીન્હિ ઢિઠાઈ ॥
દેખેઉઁ આઈ જો કછુ કપિ ભાષા । તુમ્હરેં લાજ ન રોષ ન માખા ॥ ૪॥

તમારો એ જ સુંદર સ્વભાવ વિચારીને, હે દશગ્રીવ! મેં કંઈક ધૃષ્ટતા કરી છે. હનુમાને જે કંઈ કહ્યું હતું, તેને આવીને મેં પ્રત્યક્ષ જોઈ લીધું કે તમને ન લાજ છે, ન ક્રોધ અને નફરત પણ નથી. ॥ ૪॥

જૌં અસિ મતિ પિતુ ખાએ કીસા। કહિ અસ બચન હઁસા દસસીસા॥
પિતહિ ખાઈ ખાતેઉઁ પુનિ તોહી। અબહીં સમુઝિ પરા કછુ મોહી॥૫॥

[રાવણ બોલ્યો -] અરે વાનર! જ્યારે તારી આવી બુદ્ધિ છે ત્યારે જ તું બાપને ભરખી ગયો. આવું વચન કહીને રાવણ હસ્યો. અંગદે કહ્યું - પિતાને ભરખીને પછી તને પણ ભરખી જાત. પરંતુ અત્યારે તુરત જ કોઈ અન્ય જ વાત મારી સમજમાં આવી ગઈ. ॥૫॥

બાલિ બિમલ જસ ભાજન જાની। હતઉઁ ન તોહિ અધમ અભિમાની॥
કહુ રાવન રાવન જગ કેતે। મૈં નિજ શ્રવન સુને સુનુ જેતે॥૬॥

અરે નીચ અભિમાની! વાલિના નિર્મળ યશનું પાત્ર (કારણ) જાણીને તને હું મારતો નથી. રાવણ! એ તો બતાવ કે જગતમાં કેટલા રાવણ છે? મેં જેટલા રાવણ પોતાના કાનોથી સાંભળી રાખ્યા છે, તેમને સાંભળ - ॥૬॥

બલિહિ જિતન એક ગયઉ પતાલા। રાખેઉ બાઁધિ સિસુન્હ હયસાલા॥
ખેલહિં બાલક મારહિં જાઈ। દયા લાગિ બલિ દીન્હ છોડ઼ાઈ॥૭॥

એક રાવણ તો બલિને જીતવા પાતાળમાં ગયો હતો, ત્યારે બાળકોએ એને ઘોડારમાં બાંધી રાખ્યો. બાળક રમતાં હતાં અને જઈ - જઈને એને મારતાં હતાં. બલિને દયા આવી, ત્યારે તેમણે તેને છોડાવી દીધો. ॥૭॥

એક બહોરિ સહસભુજ દેખા। ધાઇ ધરા જિમિ જંતુ બિસેષા॥
કૌતુક લાગિ ભવન લૈ આવા। સો પુલસ્તિ મુનિ જાઈ છોડ઼ાવા॥૮॥

પછી એક રાવણને સહસ્રબાહુએ જોયો, અને દોડીને તેને એક વિશેષ પ્રકારના (વિચિત્ર) જંતુની જેમ [સમજીને] પકડી લીધો. કૌતુક માટે તે તેને ઘેર લઈ ગયો. ત્યારે પુલસ્ત્ય મુનિએ જઈને એને છોડાવ્યો. ॥૮॥

દો૦ – એક કહત મોહિ સકુચ અતિ રહા બાલિ કીં કાઁખ।
ઇન્હ મહુઁ રાવન તૈં કવન સત્ય બદહિ તજિ માખ॥૨૪॥

એક રાવણની વાત કહેવામાં તો મને મોટો સંકોચ થઈ રહ્યો છે - તે [ઘણી વાર સુધી] વાલિની કાખમાં રહ્યો હતો. આમાંથી તું કયો રાવણ છો? ચીડાવું છોડીને ખરેખર કહો. ॥૨૪॥

ચૌ૦ – સુનુ સઠ સોઇ રાવન બલસીલા। હરગિરિ જાન જાસુ ભુજ લીલા॥
જાન ઉમાપતિ જાસુ સુરાઈ। પૂજેઉઁ જેહિ સિર સુમન ચઢ઼ાઈ॥૧॥

[રાવણે કહ્યું -] અરે મૂર્ખ! સાંભળ, હું એ જ બળવાન રાવણ છું જેની ભુજાઓની લીલા (કરામત) કૈલાસ પર્વત જાણે છે. જેની શૂરતા ઉમાપતિ મહાદેવજી જાણે છે, જેમને પોતાના મસ્તકરૂપી પુષ્પ ચઢાવી ચઢાવીને મેં પૂજ્યા હતા. ॥૧॥

સિર સરોજ નિજ કરન્હિ ઉતારી। પૂજેઉઁ અમિત બાર ત્રિપુરારી॥
ભુજ બિક્રમ જાનહિં દિગપાલા। સઠ અજહૂઁ જિન્હ કેં ઉર સાલા॥ ૨॥

મસ્તકરૂપી કમળોને પોતાના હાથેથી ઉતારી ઉતારીને મેં અગણિત વાર ત્રિપુરારિ શિવજીની પૂજા કરી છે. અરે મૂર્ખ! મારી ભુજાઓનું પરાક્રમ દિગ્પાળો જાણે છે, જેમના હૃદયમાં તે આજેય ખૂંચી રહ્યું છે. ॥ ૨॥

જાનહિં દિગ્ગજ ઉર કઠિનાઈ। જબ જબ ભિરઉઁ જાઇ બરિઆઈ॥
જિન્હ કે દસન કરાલ ન ફૂટે। ઉર લાગત મૂલક ઇવ ટૂટે॥ ૩॥

દિગ્ગજ (દિશાઓના હાથી) મારી છાતીની કઠોરતાને જાણે છે. જેમના ભયાનક દાંત, જ્યારે જ્યારે જઈને હું તેમનાથી જબરજસ્ત રીતે ભિડાયો, ત્યારે મારી છાતીમાં ક્યારેય ન ફૂટ્યા (પોતાનું ચિહ્ન પણ ન બનાવી શક્યા) ઊલટાના મારી છાતીને અડતાં જ તે મૂળાની જેમ તૂટી ગયા. ॥ ૩॥

જાસુ ચલત ડોલતિ ઇમિ ધરની। ચઢ़त મત્ત ગજ જિમિ લઘુ તરની॥
સોઇ રાવન જગ બિદિત પ્રતાપી। સુનેહિ ન શ્રવન અલીક પ્રલાપી॥ ૪॥

જેના ચાલવાથી પૃથ્વી એ રીતે હલે છે કે જેમ મદોન્મત હાથીના ચઢતા સમયે નાની નાવ! હું એ જ જગપ્રસિદ્ધ પ્રતાપી રાવણ છું. અરે જૂઠી બકવાસ કરનારા! શું તેં મને ક્યારેય કાનોથી સાંભળ્યો નથી? ॥ ૪॥

દો૦ – તેહિ રાવન કહઁ લઘુ કહસિ નર કર કરસિ બખાન।
રે કપિ બર્બર ખર્બ ખલ અબ જાના તવ ગ્યાન॥ ૨૫॥

તે (મહાન પ્રતાપી અને જગપ્રસિદ્ધ) રાવણને (મને) તું નાનો કહે છે અને મનુષ્યની મોટાઈ કરે છે? અરે! દુષ્ટ, અસભ્ય, તુચ્છ વાનર! હવે મેં તારું જ્ઞાન જાણી લીધું. ॥ ૨૫॥

ચૌ૦ – સુનિ અંગદ સકોપ કહ બાની। બોલુ સઁભારિ અધમ અભિમાની॥
સહસબાહુ ભુજ ગહન અપારા। દહન અનલ સમ જાસુ કુઠારા॥ ૧॥

રાવણનાં આ વચન સાંભળીને અંગદ ક્રોધસહિત વચન બોલ્યા - અરે નીચ અભિમાની! સંભાળીને (સમજી - વિચારીને) બોલ. જેમનો ફરસો સહસ્રબાહુની ભુજાઓરૂપી અપાર વનને બાળવા માટે અગ્નિ સમાન હતો, ॥ ૧॥

જાસુ પરસુ સાગર ખર ધારા। બૂડે નૃપ અગનિત બહુ બારા॥
તાસુ ગર્બ જેહિ દેખત ભાગા। સો નર ક્યોં દસસીસ અભાગા॥ ૨॥

જેમના ફરસારૂપી સમુદ્રની તીવ્ર ધારામાં અગણિત રાજા અનેકવાર ડૂબી ગયા, તે પરશુરામજીનો ગર્વ જેમને જોતાં જ ભાગી ગયો. અરે અભાગિયા દશશીશ! તેં કેવી રીતે (સામાન્ય) મનુષ્ય છે? ॥ ૨॥

રામ મનુજ કસ રે સઠ બંગા। ધન્વી કામુ નદી પુનિ ગંગા॥
પસુ સુરધેનુ કલ્પતરુ રૂખા। અન્ન દાન અરુ રસ પીયૂષા॥૩॥

કેમ રે મૂર્ખ ઉદંડ! શ્રીરામચન્દ્રજી શું (સામાન્ય) મનુષ્ય છે? કામદેવ પણ શું (સામાન્ય) ધનુર્ધારી છે? અને ગંગાજી શું (સામાન્ય) નદી છે? કામધેનુ શું (સામાન્ય) પશુ છે? અને કલ્પવૃક્ષ શું (સામાન્ય) ઝાડ છે? અન્નદાન પણ શું (સામાન્ય) દાન છે? અને અમૃત શું (સામાન્ય) રસ છે? ॥૩॥

બૈનતેય ખગ અહિ સહસાનન। ચિંતામનિ પુનિ ઉપલ દસાનન॥
સુનુ મતિમંદ લોક બૈકુંઠા। લાભ કિ રઘુપતિ ભગતિ અકુંઠા॥૪॥

ગરુડજી શું (સામાન્ય) પક્ષી છે? શેષજી શું (સામાન્ય) સર્પ છે? અરે રાવણ! ચિંતામણિ પણ શું (સામાન્ય) પથ્થર છે? અરે ઓ મૂર્ખ! સાંભળ, વૈકુંઠ પણ શું (સામાન્ય) લોક છે? અને શ્રીરઘુનાથજીની અખંડ ભક્તિ શું અન્ય લાભો જેવો જ (સામાન્ય) લાભ છે? ॥૪॥

દો૦— સેન સહિત તવ માન મથિ બન ઉજારિ પુર જારિ।
કસ રે સઠ હનુમાન કપિ ગયઉ જો તવ સુત મારિ॥૨૬॥

સેનાસહિત તારું માન મથીને, અશોકવનને ઉજાડીને, નગરને બાળીને અને તારા પુત્રને મારીને જે પાછા વળ્યા [તું એમનું કંઈ પણ ન બગાડી શક્યો], કેમ રે દુષ્ટ! તે હનુમાનજી શું (સામાન્ય) વાનર છે? ॥૨૬॥

ચૌ૦— સુનુ રાવન પરિહરિ ચતુરાઈ। ભજસિ ન કૃપાસિંધુ રઘુરાઈ॥
જૌં ખલ ભએસિ રામ કર દ્રોહી। બ્રહ્મ રુદ્ર સક રાખિ ન તોહી॥૧॥

અરે રાવણ! ચતુરાઈ (કપટ) છોડીને સાંભળ. કૃપાના સમુદ્ર શ્રીરઘુનાથજીનું તું ભજન કેમ નથી કરતો? અરે દુષ્ટ! જો તું શ્રીરામજીનો વેરી થયો તો તને બ્રહ્મા અને રુદ્ર પણ નહીં બચાવી શકે. ॥૧॥

મૂઢ઼ બૃથા જનિ મારસિ ગાલા। રામ બયર અસ હોઇહિ હાલા॥
તવ સિર નિકર કપિન્હ કે આગેં। પરિહહિં ધરનિ રામ સર લાગેં॥૨॥

હે મૂઢ! વ્યર્થ બકવાસ ન હાંક (ડીંગ ન માર). શ્રીરામજી સાથે વેર કરવામાં તારો એવો હાલ થશે કે તારા સિર-સમૂહ શ્રીરામજીનાં બાણ વાગતાં જ વાનરોની સામે પૃથ્વી પર પડશે, ॥૨॥

તે તવ સિર કંદુક સમ નાના। ખેલિહહિં ભાલુ કીસ ચૌગાના॥
જબહિં સમર કોપિહિ રઘુનાયક। છુટિહહિં અતિ કરાલ બહુ સાયક॥૩॥

અને રીંછ - વાનર તારા તે દડા જેવા અનેક મસ્તકોથી મેદાનમાં ગેડીદડો રમશે. જ્યારે શ્રીરઘુનાથજી યુદ્ધમાં કોપ કરશે અને એમનાં અત્યંત તીક્ષ્ણ અનેક બાણ છૂટશે, ॥૩॥

તબ કિ ચલિહિ અસ ગાલ તુમ્હારા। અસ બિચારિ ભજુ રામ ઉદારા॥
સુનત બચન રાવન પરજરા। જરત મહાનલ જનુ ઘૃત પરા॥૪॥

ત્યારે શું તારા ગાલ (તારી આવી ડીંગો) ચાલશે? એવો વિચાર કરીને ઉદાર (કૃપાળુ) શ્રીરામજીને ભજ. અંગદનાં આ વચન સાંભળીને રાવણ અત્યંત બળી ઉઠ્યો, જાણે બળતાં પ્રચંડ અગ્નિમાં ઘી પડી ગયું હોય. ॥ ૪॥

દો૦ – કુંભકરન અસ બંધુ મમ સુત પ્રસિદ્ધ સક્રારિ।
મોર પરાક્રમ નહિં સુનેહિ જિતેઉઁ ચરાચર ઝારિ ॥ ૨૭॥

[તે બોલ્યો - અરે મૂર્ખ] કુંભકર્ણ - એવો મારો ભાઈ છે, ઇન્દ્રનો શત્રુ સુપ્રસિદ્ધ મેઘનાદ મારો પુત્ર છે! અને મારું પરાક્રમ તો તે સાંભળ્યું જ નથી કે મેં સંપૂર્ણ જડ-ચેતન જગતને જીતી લીધું છે. ॥ ૨૭॥

ચૌ૦ – સઠ સાખામૃગ જોરિ સહાઈ। બાઁધા સિંધુ ઈહઈ પ્રભુતાઈ ॥
નાઘહિં ખગ અનેક બારીસા। સૂર ન હોહિં તે સુનુ સબ કીસા ॥ ૧॥

અરે દુષ્ટ! વાનરોની સહાયતા મેળવીને તારા સ્વામીએ સમુદ્રને બાંધી લીધો, બસ એ જ એમની પ્રભુતા છે! સમુદ્ર તો અનેક પક્ષી પણ લાંઘી જાય છે. પણ તેથી તે સર્વે શૂરવીર નથી થઈ જતાં. અરે મૂર્ખ વાનર! સાંભળ - ॥ ૧॥

મમ ભુજ સાગર બલ જલ પૂરા। જહઁ બૂડ़े બહુ સુર નર સૂરા ॥
બીસ પયોધિ અગાધ અપારા। કો અસ બીર જો પાઇહિ પારા ॥ ૨॥

મારો એકેએક ભુજારૂપી સમુદ્ર બળરૂપી જળથી પૂર્ણ છે, જેમાં ઘણા જ શૂરવીર દેવો અને મનુષ્ય ડૂબી ચૂક્યા છે. [બતાવ] કયો એવો શૂરવીર છે જે મારા આ અગાધ અને અપાર વીસ સમુદ્રોને પાર પામી જશે? ॥ ૨॥

દિગપાલન્હ મૈં નીર ભરાવા। ભૂપ સુજસ ખલ મોહિ સુનાવા ॥
જૌં પૈ સમર સુભટ તવ નાથા। પુનિ પુનિ કહસિ જાસુ ગુન ગાથા ॥ ૩॥

અરે દુષ્ટ! મેં દિગ્પાળોય પાસે પાણી ભરાવડાવ્યું અને તું એક રાજાનો યશ મને સંભળાવે છે? જો તારો માલિક, જેની ગુણગાથા તું વારંવાર કહી રહ્યો છે, સંગ્રામમાં લડનારો યોદ્ધો છે - ॥ ૩॥

તૌ બસીઠ પઠવત કેહિ કાજા। રિપુ સન પ્રીતિ કરત નહિં લાજા ॥
હરગિરિ મથન નિરખુ મમ બાહૂ। પુનિ સઠ કપિ નિજ પ્રભુહિ સરાહૂ ॥ ૪॥

તો [પછી] તે દૂત શા માટે મોકલે છે? શત્રુ સાથે પ્રીતિ (સંધિ) કરતાં તેને લાજ આવતી નથી? (અગાઉ) કૈલાસનું મંથન કરનારી મારી ભુજાઓને જો. પછી અરે મૂર્ખ વાનર! પોતાના માલિકની પ્રશંસા કરજે. ॥ ૪॥

દો૦ – સૂર કવન રાવન સરિસ સ્વકર કાટિ જેહિં સીસ।
હુને અનલ અતિ હરષ બહુ બાર સાખિ ગૌરીસ ॥ ૨૮॥

રાવણના જેવો શૂરવીર કોણ છે? જેણે પોતાના જ હાથોથી માથાં કાપી-કાપીને અત્યંત હર્ષની સાથે ઘણી વખત તેમને અગ્નિમાં હોમી દીધાં! સ્વયં ગૌરીપતિ શિવજી આ વાતના સાક્ષી છે. ॥ ૨૮॥

ચૌ૦ – જરત બિલોકેઉઁ જબહિં કપાલા । બિધિ કે લિખે અંક નિજ ભાલા ॥
નર કેં કર આપન બધ બાઁચી । હસેઉઁ જાનિ બિધિ ગિરા અસાઁચી ॥ ૧॥

મસ્તકો બળતી વખતે જ્યારે મેં પોતાના લલાટો પર લખેલા વિધાતાના અક્ષર જોયા, ત્યારે મનુષ્યના હાથે પોતાનું મૃત્યુ થવાનું વાંચીને, વિધાતાની વાણી(લેખ)ને અસત્ય જાણીને હું હસ્યો. ॥ ૧॥

સોઉ મન સમુઝિ ત્રાસ નહિં મોરેં । લિખા બિરંચિ જરઠ મતિ ભોરેં ॥
આન બીર બલ સઠ મમ આગેં । પુનિ પુનિ કહસિ લાજ પતિ ત્યાગેં ॥ ૨॥

તે વાતને સમજીને(સ્મરણ કરીને)ય મારા મનમાં ડર નથી. [કેમકે હું સમજું છું કે] ઘરડા બ્રહ્માએ ભ્રમથી આવું લખી દીધું છે. અરે મૂર્ખ! તું લજ્જા અને મર્યાદા છોડીને મારા સામે વારંવાર બીજા વીરનું બળ કહે છે! ॥ ૨॥

કહ અંગદ સલજ્જ જગ માહીં । રાવન તોહિ સમાન કોઉ નાહીં ॥
લાજવંત તવ સહજ સુભાઊ । નિજ મુખ નિજ ગુન કહસિ ન કાઊ ॥ ૩॥

અંગદે કહ્યું - અરે રાવણ! તારા સમાન લજ્જાવાન જગતમાં કોઈ નથી. લજ્જાશીલતા તો તારો સ્વાભાવિક સ્વભાવ જ છે! તું પોતાના મુખથી પોતાના ગુણ ક્યારેય નથી કહેતો! ॥ ૩॥

સિર અરુ સૈલ કથા ચિત રહી । તાતે બાર બીસ તૈં કહી ॥
સો ભુજબલ રાખેહુ ઉર ઘાલી । જીતેહુ સહસબાહુ બલિ બાલી ॥ ૪॥

મસ્તક કાપવા અને કૈલાસ ઉપાડવાની કથા ચિત્તમાં ચઢેલી હતી, એટલે તેં એને વીસેય વાર કહી. ભુજાઓના એ બળને તો તેં હૃદયમાં જ યુક્તિ કરી (છુપાવી) રાખ્યું છે, જેનાથી તે સહસ્રબાહુ, બલિ અને વાલિને જીત્યા હતા. ॥ ૪॥

સુનુ મતિમંદ દેહિ અબ પૂરા । કાટેં સીસ કિ હોઇઅ સૂરા ॥
ઇંદ્રજાલિ કહુઁ કહિઅ ન બીરા । કાટઇ નિજ કર સકલ સરીરા ॥ ૫॥

અરે મંદબુદ્ધિ! સાંભળ, હવે ઉત્તર આપ, માથું કાપવાથી શું કોઈ શૂરવીર થઈ જાય છે? ઈન્દ્રજાળ રચનારાને (જાદુગરને) વીર નથી કહી શકાતો, જોકે તે સ્વહસ્તે જ પોતાનું શરીર કાપી નાખે છે! ॥ ૫॥

દો૦ – જરહિં પતંગ મોહ બસ ભાર બહહિં ખર બૃંદ ।
તે નહિં સૂર કહાવહિં સમુઝિ દેખુ મતિમંદ ॥ ૨૯॥

અરે મંદબુદ્ધિ! સમજીને જો. પતંગિયા મોહવશ અગ્નિમાં બળી મરે છે, ગધેડાંનાં ટોળાં ભાર ઉપાડીને ચાલે છે, પણ તે કારણે તેઓ શૂરવીર નથી કહેવાતાં. ॥ ૨૯॥

ચૌ૦ – અબ જનિ બતબઢ઼ાવ ખલ કરહી । સુનુ મમ બચન માન પરિહરહી ॥
દસમુખ મૈં ન બસીઠીં આયઉઁ । અસ બિચારિ રઘુબીર પઠાયઉઁ ॥ ૧॥

અરે દુષ્ટ! હવે, વાત - વધારો ન કર; મારું વચન-સાંભળ અને અભિમાન ત્યાગી દે. હે દશમુખ! હું દૂતની જેમ [સંધિ કરવા] નથી આવ્યો. શ્રીરઘુવીરે એવો વિચાર કરીને મોકલ્યો છે - ॥ ૧॥

બાર બાર અસ કહઇ કૃપાલા । નહિં ગજારિ જસુ બધેં સૃકાલા ॥
મન મહુઁ સમુઝિ બચન પ્રભુ કેરે । સહેઉઁ કઠોર બચન સઠ તેરે ॥ ૨॥

કૃપાળુ શ્રીરામજી વારંવાર આવું કહે છે કે શિયાળને મારવાથી સિંહને યશ નથી મળતો. અરે! મૂર્ખ! પ્રભુના તે વચનોને મનમાં યાદ કરીને જ મેં તારાં કઠોર વચન સહ્યાં છે; ॥ ૨॥

નાહિં ત કરિ મુખ ભંજન તોરા । લૈ જાતેઉઁ સીતહિ બરજોરા ॥
જાનેઉઁ તવ બલ અધમ સુરારી । સૂનેં હરિ આનિહિ પરનારી ॥ ૩॥

નહિંતર તારું મુખ તોડીને હું સીતાજીને બળીજબરી લઈ જાત. અરે અધમ! દેવતાઓના શત્રુ! તારું બળ તો મેં ત્યારે જ જાણી લીધું, જ્યારે તું એકાંતમાંથી પારકી સ્ત્રીને હરી (ચોરી) લાવ્યો. ॥ ૩॥

તૈં નિસિચર પતિ ગર્બ બહૂતા । મૈં રઘુપતિ સેવક કર દૂતા ॥
જૌં ન રામ અપમાનહિં ડરઉઁ । તોહિ દેખત અસ કૌતુક કરઉઁ ॥ ૪॥

તું રાક્ષસોનો રાજા અને ઘણો અભિમાની છે. પરંતુ હું તો શ્રીરઘુનાથજીના સેવક(સુગ્રીવ)નો દૂત (સેવકનો ય સેવક) છું. જો હું શ્રીરામજીના અપમાનથી ન બીતો હોત તો તારા જોતજોતામાં હું એવું કૌતુક કરત કે - ॥ ૪॥

દો૦ – તોહિ પટકિ મહિ સેન હતિ ચૌપટ કરિ તવ ગાઉઁ ।
તવ જુબતિન્હ સમેત સઠ જનકસુતહિ લૈ જાઉઁ ॥ ૩૦॥

તને જમીન પર પછાડીને, તારી સેનાનો સંહાર કરીને અને તારા ગામને રમળભમળ [નષ્ટ-ભ્રષ્ટ] કરીને અરે મૂર્ખ! તારી યુવાન સ્ત્રીઓ સહિત જાનકીજીને લઈ જાત. ॥ ૩૦॥

ચૌ૦ – જૌં અસ કરૌં તદપિ ન બડ઼ાઈ । મુએહિ બધેં નહિં કછુ મનુસાઈ ॥
કૌલ કામબસ કૃપિન બિમૂઢ઼ા । અતિ દરિદ્ર અજસી અતિ બૂઢ઼ા ॥ ૧॥

જો હું આવું કરું તોય એમાં મારી કોઈ મોટાઈ નથી. મરેલાને મારવામાં કંઈ પણ પુરુષત્વ નથી. વામમાર્ગી, કામી, કંજૂસ, અત્યંત મૂઢ, અતિ દરિદ્ર, બદનામ, ઘણો વૃદ્ધ; ॥ ૧॥

સદા રોગબસ સંતત ક્રોધી । બિષ્નુ બિમુખ શ્રુતિ સંત બિરોધી ॥
તનુ પોષક નિંદક અઘ ખાની । જીવત સવ સમ ચૌદહ પ્રાની ॥ ૨॥

નિત્યનો રોગી, નિરંતર ક્રોધયુક્ત રહેનારો, ભગવાન વિષ્ણુથી વિમુખ, વેદ અને સંતોનો વિરોધી, પોતાના જ શરીરનું પોષણ કરનારો, પારકી નિંદા કરનારો અને પાપની ખાણ (મહાપાપી) – આ ચૌદ પ્રાણી જીવતા હોવા છતાં મડદાં સમાન છે. ॥ ૨॥

અસ બિચારિ ખલ બધઉઁ ન તોહી । અબ જનિ રિસ ઉપજાવસિ મોહી ॥
સુનિ સકોપ કહ નિસિચર નાથા । અધર દસન દસિ મીજત હાથા ॥ ૩॥

અરે દુષ્ટ! આવો વિચાર કરીને હું તને નથી મારતો. હવે, તું મારામાં ક્રોધ ન ઉત્પન્ન કર. અંગદનાં વચન સાંભળીને રાક્ષસરાજ રાવણ હોઠ કરડીને, ક્રોધિત થઈને હાથ ઘસતાં બોલ્યો - ॥ ૩॥

રે કપિ અધમ મરન અબ ચહસી । છોટે બદન બાત બડ઼િ કહસી ॥
કટુ જલ્પસિ જડ઼ કપિ બલ જાકેં । બલ પ્રતાપ બુધિ તેજ ન તાકેં ॥ ૪॥

અરે નીચ વાનર! હવે, તું મરવા જ ઇચ્છે છે! એટલે જ નાના મુખે મોટી વાત કહે છે. અરે મૂર્ખ વાનર! તું જેના બળ ઉપર કડવાં વેણ બકી રહ્યો છે, તેનામાં બળ, પ્રતાપ, બુદ્ધિ અથવા તેજ કે કંઈ પણ નથી. ॥ ૪॥

દો૦ – અગુન અમાન જાનિ તેહિ દીન્હ પિતા બનબાસ ।
સો દુખ અરુ જુબતી બિરહ પુનિ નિસિ દિન મમ ત્રાસ ॥ ૩૧ (ક) ॥

તેને ગુણહીન અને માનહીન સમજીને જ તો પિતાએ વનવાસ આપી દીધો. તેને એક તો તે દુઃખ; ઉપરાંત, જુવાન સ્ત્રીનો વિરહ અને વળી, રાત-દિવસ મારો ડર બન્યો રહે છે. ॥ ૩૧ (ક)॥

જિન્હ કે બલ કર ગર્બ તોહિ અઈસે મનુજ અનેક ।
ખાહિં નિસાચર દિવસ નિસિ મૂઢ઼ સમુઝુ તજિ ટેક ॥ ૩૧ (ખ) ॥

જેના બળનો ગર્વ તને છે, એવા અનેક મનુષ્યોને તો રાક્ષસ રાત-દિવસ ભરખતાં રહે છે. અરે મૂઢ! જીદ છોડીને સમજ (વિચાર કર). ॥ ૩૧ (ખ)॥

ચૌ૦ – જબ તેહિં કીન્હિ રામ કૈ નિંદા । ક્રોધવંત અતિ ભયઉ કપિંદા ॥
હરિ હર નિંદા સુનઈ જો કાના । હોઈ પાપ ગોઘાત સમાના ॥ ૧॥

જ્યારે તેણે શ્રીરામજીની નિંદા કરી ત્યારે તો કપિશ્રેષ્ઠ અંગદ અત્યંત ક્રોધિત થયા. કેમકે [શાસ્ત્ર એવું કહે છે કે] જે પોતાના કાનેથી ભગવાન વિષ્ણુ અને શિવની નિંદા સાંભળે છે, તેને ગોવધના સમાન પાપ લાગે છે. ॥ ૧॥

કટકટાન કપિકુંજર ભારી । દુહુ ભુજદંડ તમકિ મહિ મારી ॥
ડોલત ધરનિ સભાસદ ખસે । ચલે ભાજિ ભય મારુત ગ્રસે ॥ ૨॥

વાનરશ્રેષ્ઠ અંગદે જોરથી દાંત કટકટાવ્યા (નાદ કર્યો) અને તેમણે આવેશપૂર્વક (જોરથી) પોતાના બંને ભુજદંડોને પૃથ્વી પર પછાડ્યા. પૃથ્વી હલવા લાગી, [જેથી બેઠેલા] સભાસદ ઢળી પડ્યા અને ભયરૂપી પવન(ભૂત)થી ગ્રસ્ત થઈને ભાગી નીકળ્યા. ॥ ૨॥

ગિરત સઁભારિ ઉઠા દસકંધર । ભૂતલ પરે મુકુટ અતિ સુંદર ॥
કછુ તેહિં લૈ નિજ સિરન્હિ સઁવારે । કછુ અંગદ પ્રભુ પાસ પબારે ॥ ૩॥

રાવણ પડતાં-પડતાં સંભાળીને ઊઠ્યો. તેના અત્યંત સુંદર મુગટ પૃથ્વી પર પડી ગયા. કેટલાક તો તેણે ઉઠાવીને પોતાના માથાં પર સજાવીને મૂક્યા, કેટલાક અંગદે ઉઠાવીને પ્રભુ શ્રીરામચન્દ્રજીની પાસે ફેંકી દીધા. ॥ ૩॥

આવત મુકુટ દેખિ કપિ ભાગે । દિનહીં લૂક પરન બિધિ લાગે ॥
કી રાવન કરિ કોપ ચલાએ । કુલિસ ચારિ આવત અતિ ધાએ ॥ ૪॥

મુગટોને આવતાં જોઈને વાનર ભાગ્યા. [વિચારવા લાગ્યા] વિધાતા! શું દિવસેય ઉલ્કાપાત થવા લાગ્યો? અથવા શું રાવણે ક્રોધ કરીને ચાર વજ્ર ચલાવ્યાં છે, જે ઘણા તીવ્ર વેગે આવી રહ્યાં છે? ॥ ૪॥

કહ પ્રભુ હઁસિ જનિ હૃદયઁ ડેરાહૂ । લૂક ન અસનિ કેતુ નહિં રાહૂ ॥
એ કિરીટ દસકંધર કેરે । આવત બાલિતનય કે પ્રેરે ॥ ૫॥

પ્રભુએ હસીને કહ્યું - મનમાં ન ડરો. આ ન તો ઉલ્કા છે, ન વજ્ર છે અને ન કેતુ કે રાહુ છે. અરે ભાઈ! આ તો રાવણના મુગટ છે; જે વાલિપુત્ર અંગદના ફેંકાયેલા આવી રહ્યા છે. ॥ ૫॥

દો૦ – તરકિ પવનસુત કર ગહે આનિ ધરે પ્રભુ પાસ ।
કૌતુક દેખહિં ભાલુ કપિ દિનકર સરિસ પ્રકાસ ॥ ૩૨ (ક) ॥

પવનપુત્ર શ્રીહનુમાનજીએ ઉછળીને તેમને હાથમાં પકડી લીધા અને લાવીને પ્રભુની પાસે મૂકી દીધા. રીંછ અને વાનર તમાશો જોવા લાગ્યા. મુગટનો પ્રકાશ સૂર્યની સમાન હતો. ॥ ૩૨ (ક)॥

ઉહાઁ સકોપિ દસાનન સબ સન કહત રિસાઈ ।
ધરહુ કપિહિ ધરિ મારહુ સુનિ અંગદ મુસુકાઈ ॥ ૩૨ (ખ) ॥

ત્યાં (સભામાં) ક્રોધયુક્ત રાવણ સર્વેને ક્રોધિત થઈને કહેવા લાગ્યો કે - વાનરને પકડી લો અને પકડીને મારી નાખો. અંગદ આ સાંભળીને મલકાવા લાગ્યા. ॥ ૩૨ (ખ)॥

ચૌ૦ – એહિ બધિ બેગિ સુભટ સબ ધાવહુ । ખાહુ ભાલુ કપિ જહઁ જહઁ પાવહુ ॥
મર્કટહીન કરહુ મહિ જાઈ । જિઅત ધરહુ તાપસ દ્વૌ ભાઈ ॥ ૧॥

[વળી રાવણ બોલ્યો -] આને મારીને સર્વે યોદ્ધા તુરત જ દોડો અને જ્યાં - ક્યાંય રીંછ વાનરોને જુઓ, ત્યાં જ તેમને ખાઈ જાઓ. પૃથ્વીને વાનરરહિત કરી દો અને જઈને બંને તપસ્વી ભાઈઓને જીવતાં જ પકડી લો. ॥ ૧॥

પુનિ સકોપ બોલેઉ જુબરાજા । ગાલ બજાવત તોહિ ન લાજા ॥
મરુ ગર કાટિ નિલજ કુલઘાતી । બલ બિલોકિ બિહરતિ નહિં છાતી ॥ ૨॥

[રાવણનાં કોપ ભરેલાં વચન સાંભળીને] યુવરાજ અંગદ ક્રોધિત થઈને બોલ્યા - તને ગાલ વગાડતા શરમ નથી આવતી! અરે નિર્લજ્જ! અરે કુળનાશક! ગળું કાપીને (આત્મહત્યા કરીને) મરી જા. મારું બળ જોઈનેય શું તારી છાતી નથી ફાટતી. ॥ ૨॥

રે ત્રિય ચોર કુમારગ ગામી। ખલ મલ રાસિ મંદમતિ કામી॥
સન્યપાત જલ્પસિ દુર્બાદા। ભએસિ કાલબસ ખલ મનુજાદા॥૩॥

અરે સ્ત્રીના ચોર! અરે કુમાર્ગે ચાલનારા! અરે દુષ્ટ! પાપના ભંડાર! મંદબુદ્ધિ અને કામી! તું સન્નિપાતમાં શું દુર્વચન બકી રહ્યો છે? અરે દુષ્ટ રાક્ષસ! તું કાળને વશ થઈ ગયો છે! ॥૩॥

યાકો ફલુ પાવહિગો આગેં। બાનર ભાલુ ચપેટન્હિ લાગેં॥
રામુ મનુજ બોલત અસિ બાની। ગિરહિં ન તવ રસના અભિમાની॥૪॥
ગિરિહહિં રસના સંસય નાહીં। સિરન્હિ સમેત સમર મહિ માહીં॥૫॥

આનું ફળ તું આગળ વાનર અને રીંછોના લાફા ખાઈને પામીશ. રામ મનુષ્ય છે - એવા વચન બોલતાં જ અરે અભિમાની! તારી જીભ ખરી નથી પડતી? એમા સંદેહ નથી કે તારી જીભ [એકલી જ નહીં પણ] મસ્તકોની સાથે રણભૂમિમાં પડશે. ॥૪-૫॥

સો૦ – સો નર ક્યોં દસકંધ બાલિ બધ્યો જેહિં એક સર।
બીસહુઁ લોચન અંધ ધિગ તવ જન્મ કુજાતિ જડ઼॥૩૩ (ક)॥

અરે દશકંધ! જેણે એક જ બાણથી વાલિને મારી નાખ્યો, તે મનુષ્ય કેવી રીતે છે? અરે કુજાતિ, અરે જડ! વીસ આંખ હોવા છતાંય તું આંધળો છે. તારા જન્મને ધિક્કાર છે ॥ ૩૩ (ક)॥

તવ સોનિત કીં પ્યાસ તૃષિત રામ સાયક નિકર।
તજઉઁ તોહિ તેહિ ત્રાસ કટુ જલ્પક નિસિચર અધમ॥૩૩ (ખ)॥

શ્રીરામચન્દ્રજીના બાણસમૂહ તારા રક્તની તરસમાં તરસ્યા છે. [તે તરસ્યા જ રહી જશે] એ ડરથી, અરે કડવી બકવાસ કરનારા નીચ રાક્ષસ! હું તને છોડું છું ॥ ૩૩ (ખ)॥

ચૌ૦ – મૈં તવ દસન તોરિબે લાયક। આયસુ મોહિ ન દીન્હ રઘુનાયક॥
અસિ રિસ હોતિ દસઉ મુખ તોરૌં। લંકા ગહિ સમુદ્ર મહઁ બોરૌં॥૧॥

હું તારા દાંત તોડવા સમર્થ છું. પણ શું કરું? શ્રીરઘુનાથજીએ મને આજ્ઞા નથી આપી. એવો ક્રોધ આવે છે કે તારા દસેય મોં તોડી નાખું અને લંકાને પકડીને સમુદ્રમાં ડુબાડી દઉં. ॥૧॥

ગૂલરિ ફલ સમાન તવ લંકા। બસહુ મધ્ય તુમ્હ જંતુ અસંકા॥
મૈં બાનર ફલ ખાત ન બારા। આયસુ દીન્હ ન રામ ઉદારા॥૨॥

તારી લંકા ઊમરાના ફળ જેવી છે. તમે સર્વ કીડા તેની અંદર [અજ્ઞાનવશ] નીડર થઈને વસી રહ્યા છો. હું વાનર છું, મને આ ફળને ખાતાં કેટલી વાર લાગવાની હતી? પણ ઉદાર (કૃપાળુ) શ્રીરઘુવીરજીએ તેવી આજ્ઞા આપી નથી. ॥૨॥

જુગુતિ સુનત રાવન મુસુકાઈ। મૂઢ઼ સિખિહિ કહઁ બહુત ઝુઠાઈ॥
બાલિ ન કબહુઁ ગાલ અસ મારા। મિલિ તપસિન્હ તૈં ભએસિ લબારા॥૩॥

અંગદની યુક્તિ સાંભળીને રાવણ મલકાયો [અને બોલ્યો -] અરે મૂર્ખ! ઘણું જૂઠું બોલવાનું તું ક્યાં શીખ્યો? વાલિએ તો ક્યારેય આવી ડીંગ નથી હાંકી. જણાય છે કે તું તપસ્વીઓ સાથે મળીને લબાડ થઈ ગયો છે. ॥ ૩॥

સાઁચેહું મૈં લબાર ભુજ બીહા । જૌં ન ઉપારિઉઁ તવ દસ જીહા ॥
સમુઝિ રામ પ્રતાપ કપિ કોપા । સભા માઝ પન કરિ પદ રોપા ॥ ૪॥

[અંગદે કહ્યું] અરે વીસ ભુજાવાળા! જો તારી દસેય જીભ હું ન ઉખાડી લઉં તો ખરેખર હું લબાડ જ છું. શ્રીરામચન્દ્રજીના પ્રતાપને સમજીને (સ્મરણ કરીને) અંગદ ક્રોધિત થઈ ઊઠ્યા અને તેમણે રાવણની સભામાં પ્રણ કરીને (દૃઢતાપૂર્વક) પગ રોપી દીધો; ॥ ૪॥

જૌં મમ ચરન સકસિ સઠ ટારી । ફિરહિં રામુ સીતા મૈં હારી ॥
સુનહુ સુભટ સબ કહ દસસીસા । પદ ગહિ ધરનિ પછારહુ કીસા ॥ ૫॥

[અને કહ્યું -] અરે મૂર્ખ! જો તું મારો ચરણ હઠાવી શકે તો શ્રીરામજી પાછા ફરી જશે, હું સીતાજીને હારી જઈશ. રાવણે કહ્યું - હે સર્વ વીરો! સાંભળો, પગ પકડીને વાનરને પૃથ્વી પર પછાડી દો. ॥ ૫॥

ઇંદ્રજીત આદિક બલવાના । હરષિ ઉઠે જહઁ તહઁ ભટ નાના ॥
ઝપટહિં કરિ બલ બિપુલ ઉપાઈ । પદ ન ટરઈ બૈઠહિં સિરુ નાઈ ॥ ૬॥

ઈન્દ્રજીત (મેઘનાદ) આદિ અનેક બળવાન યોદ્ધા આજુબાજુથી હર્ષિત થઈને ઊઠ્યા. તે પૂર્ણ બળથી ઘણા જ ઉપાય કરીને તૂટી પડે છે. પરંતુ પગ હઠતો નથી, ત્યારે માથું નીચું કરીને પાછા પોતપોતાના સ્થાન પર જઈ બેસી જાય છે. ॥ ૬॥

પુનિ ઉઠિ ઝપટહિં સુર આરાતી । ટરઈ ન કીસ ચરન એહિ ભાઁતી ॥
પુરુષ કુજોગી જિમિ ઉરગારી । મોહ બિટપ નહિં સકહિં ઉપારી ॥ ૭॥

[કાકભુશુંડિજી કહે છે -] તે દેવતાઓના શત્રુ (રાક્ષસ) પાછા ઊઠીને તૂટી પડે છે. પરંતુ હે સર્પોના શત્રુ ગરુડજી! અંગદનો પગ એમનાથી તેવી જ રીતે નથી હઠતો જેમ કુયોગી (વિષયી) પુરુષ મોહરૂપી વૃક્ષને નથી ઉખાડી શકતો. ॥ ૭॥

દો૦ – કોટિન્હ મેઘનાદ સમ સુભટ ઉઠે હરષાઈ ।
ઝપટહિં ટરૈ ન કપિ ચરન પુનિ બૈઠહિં સિર નાઈ ॥ ૩૪ (ક) ॥

કરોડો વીર યોદ્ધા જે બળમાં મેઘનાદ સમાન હતા, તે હર્ષિત થઈને ઊઠ્યા. તેઓ વારંવાર ઊઠીને તૂટી પડે છે, પણ વાનરનો પગ નથી હઠતો એથી લજ્જાને કારણે શીશ નમાવીને બેસી જાય છે. ॥ ૩૪ (ક)॥

ભૂમિ ન છાઁડ઼ત કપિ ચરન દેખત રિપુ મદ ભાગ ।
કોટિ બિઘ્ન તે સંત કર મન જિમિ નીતિ ન ત્યાગ ॥ ૩૪ (ખ) ॥

જેમ કરોડો વિઘ્ન આવવા છતાંય સંતનું મન નીતિને નથી છોડતું, તેવી જ રીતે વાનર (અંગદ)નો પગ પૃથ્વીને નથી છોડતો. આ જોઈને શત્રુ (રાવણ)નો મદ દૂર થઈ ગયો! ॥ ૩૪ (ખ)॥

ચૌ૦ – કપિ બલ દેખિ સકલ હિયઁ હારે । ઉઠા આપુ કપિ કેં પરચારે ॥
ગહત ચરન કહ બાલિકુમારા । મમ પદ ગહેં ન તોર ઉબારા ॥ ૧॥

અંગદનું બળ જોઈને સર્વે હૃદયથી હારી ગયા. ત્યારે અંગદના પડકારાથી રાવણ સ્વયં ઊઠ્યો. જ્યારે તે અંગદનો પગ પકડવા લાગ્યો ત્યારે વાલિકુમાર અંગદે કહ્યું - મારો પગ પકડવાથી તારો બચાવ નહિ થાય! ॥ ૧॥

ગહસિ ન રામ ચરન સઠ જાઈ । સુનત ફિરા મન અતિ સકુચાઈ ॥
ભયઉ તેજહત શ્રી સબ ગઈ । મધ્ય દિવસ જિમિ સસિ સોહઈ ॥ ૨॥

અરે મૂર્ખ! તું જઈને શ્રીરામજીના ચરણ કેમ નથી પકડતો? આ સાંભળીને તે મનમાં ઘણો જ સંકોચાઈને પાછો ફરી ગયો. તેની સમસ્ત શ્રી જતી રહી. તે એવો તેજહીન થઈ ગયો જેમ મધ્યાહ્નમાં ચન્દ્ર દેખાય છે. ॥ ૨॥

સિંઘાસન બૈઠેઉ સિર નાઈ । માનહુઁ સંપતિ સકલ ગઁવાઈ ॥
જગદાતમા પ્રાનપતિ રામા । તાસુ બિમુખ કિમિ લહ બિશ્રામા ॥ ૩॥

તે નીચું માથું રાખીને સિંહાસન પર જઈ બેઠો, જાણે સમસ્ત સંપત્તિ ખોઈને બેઠો હોય. શ્રીરામચન્દ્રજી સમસ્ત જગતના આત્મા અને પ્રાણોના સ્વામી છે. તેમનાથી વિમુખ રહેનારો શાંતિ કઈ રીતે પામી શકે ? ॥ ૩॥

ઉમા રામ કી ભૃકુટિ બિલાસા । હોઈ બિસ્વ પુનિ પાવઈ નાસા ॥
તૃન તે કુલિસ કુલિસ તૃન કરઈ । તાસુ દૂત પન કહુ કિમિ ટરઈ ॥ ૪॥

[શિવજી કહે છે -] હે ઉમા! જે શ્રીરામચન્દ્રજીના ભ્રૂવિલાસ(ભ્રમરના ઇશારે)થી વિશ્વ ઉત્પન્ન થાય છે અને પછી નાશને પ્રાપ્ત થાય છે, જે તૃણને વજ્ર અને વજ્રને તૃણ બનાવી દે છે (અત્યંત નિર્બળને મહાન પ્રબળ અને મહાન પ્રબળને અત્યંત નિર્બળ કરી દે છે), તેમના દૂતનું પ્રણ, કહો કેવી રીતે ટળી શકે છે? ॥ ૪॥

પુનિ કપિ કહી નીતિ બિધિ નાના । માન ન તાહિ કાલુ નિઅરાના ॥
રિપુ મદ મથિ પ્રભુ સુજસુ સુનાયો । યહ કહિ ચલ્યો બાલિ નૃપ જાયો ॥ ૫॥

પછી અંગદે અનેક પ્રકારે નીતિ કહી. પણ રાવણે ન માની, કેમકે એનો કાળ નજીક આવી ગયો હતો. શત્રુના ગર્વને ચૂર કરીને અંગદે એને પ્રભુ શ્રીરામચન્દ્રજીનો સુયશ સંભળાવ્યો અને પછી તે રાજા વાલિનો પુત્ર અંગદ આમ કહીને ચાલી નીકળ્યો - ॥ ૫॥

હતૌં ન ખેત ખેલાઇ ખેલાઈ। તોહિ અબહિં કા કરૌં બડ઼ાઈ ॥
પ્રથમહિં તાસુ તનય કપિ મારા। સો સુનિ રાવન ભયઉ દુખારા ॥ ૬॥
જાતુધાન અંગદ પન દેખી। ભય બ્યાકુલ સબ ભએ બિસેષી ॥ ૭॥

જ્યાં સુધી રણભૂમિમાં તને રમાડી-રમાડીને ન મારું ત્યાં સુધી (અગાઉથી) શું મોટાઈ કરું. અંગદે પહેલા જ (સભામાં આવતાં પૂર્વે) તેના પુત્રને મારી નાખ્યો હતો, તે સંવાદ સાંભળીને રાવણ દુ:ખી થઈ ગયો. અંગદનું પ્રણ [સફળ] જોઈને સર્વે રાક્ષસો ભયથી અત્યંત વ્યાકુળ થઈ ગયા. ॥ ૬-૭॥

દો૦ – રિપુ બલ ધરષિ હરષિ કપિ બાલિતનય બલ પુંજ।
પુલક સરીર નયન જલ ગહે રામ પદ કંજ ॥ ૩૫ (ક) ॥

શત્રુના બળનું મર્દન કરીને બળના ભંડાર વાલિપુત્ર અંગદજીએ હર્ષપૂર્વક આવીને શ્રીરામચન્દ્રજીનાં ચરણકમળ પકડી લીધાં. તેમનું શરીર પુલકિત છે અને નેત્રોમાં [આનંદાશ્રુઓનું] જળ ભરાયું છે. ॥ ૩૫ (ક)॥

સાઁઝ જાનિ દસકંધર ભવન ગયઉ બિલખાઇ।
મંદોદરીં રાવનહિ બહુરિ કહા સમુઝાઇ ॥ ૩૫ (ખ) ॥

સંધ્યા થઈ ગઈ જાણીને દશગ્રીવ ઉદાસ થઈને ખિન્ન મુખે મહેલમાં ગયો. મંદોદરીએ ફરીથી રાવણને સમજાવીને કહ્યું - ॥ ૩૫ (ખ)॥

ચૌ૦ – કંત સમુઝિ મન તજહુ કુમતિહી। સોહ ન સમર તુમ્હહિ રઘુપતિહી ॥
રામાનુજ લઘુ રેખ ખચાઈ। સોઉ નહિં નાઘેહુ અસિ મનુસાઈ ॥ ૧॥

હે કાંત! મનમાં સમજીને (વિચારીને) કુબુદ્ધિને છોડી દો. આપનું અને રઘુનાથજીનું યુદ્ધ શોભા નથી આપતું. તેમના નાના ભાઈએ એક નાનકડી રેખા ખેંચી હતી, તેને પણ આપ લાંઘી શક્યા ન હતા, એવું તો આપનું પુરુષત્વ છે. ॥ ૧॥

પિય તુમ્હ તાહિ જિતબ સંગ્રામા। જાકે દૂત કેર યહ કામા ॥
કૌતુક સિંધુ નાઘિ તવ લંકા। આયઉ કપિ કેહરી અસંકા ॥ ૨॥

હે પ્રિયતમ! [શું] આપ એમને સંગ્રામમાં જીતી શકશો, જેના દૂતનું આવું કાર્ય છે? રમતમાં જ સમુદ્ર ઓળંગીને તે વાનરોમાં સિંહ (હનુમાન) આપની લંકામાં નિર્ભય [બનીને] ચાલ્યો આવ્યો! ॥ ૨॥

રખવારે હતિ બિપિન ઉજારા। દેખત તોહિ અચ્છ તેહિં મારા ॥
જારિ સકલ પુર કીન્હેસિ છારા। કહાઁ રહા બલ ગર્બ તુમ્હારા ॥ ૩॥

રખેવાળોને મારીને તેણે અશોકવન ઉજાડી નાખ્યું. આપના જોતા-જોતામાં તેણે અક્ષકુમારને મારી નાંખ્યો અને સમસ્ત નગરને બાળીને રાખ કરી દીધું. તે સમયે આપના બળનું ગર્વ ક્યાં ચાલ્યું ગયું હતું. ॥ ૩॥

અબ પતિ મૃષા ગાલ જનિ મારહુ । મોર કહા કછુ હૃદયઁ બિચારહુ ॥
પતિ રઘુપતિહિ નૃપતિ જનિ માનહુ । અગ જગ નાથ અતુલબલ જાનહુ ॥ ૪॥

હવે હે સ્વામી! ખોટા (વ્યર્થ) ગાલ ન વગાડો. મારા કહ્યા ઉપર હૃદયમાં કંઈક વિચાર કરો. હે પતિ! આપ શ્રીરઘુપતિને [ફક્ત] રાજા ન સમજો, બલ્કે અગ-જગનાથ (ચરાચરના સ્વામી) અને અતુલનીય બળવાન સમજો. ॥ ૪॥

બાન પ્રતાપ જાન મારીચા । તાસુ કહા નહિં માનેહિ નીચા ॥
જનક સભાઁ અગનિત ભૂપાલા । રહે તુમ્હઉ બલ અતુલ બિસાલા ॥ ૫॥

શ્રીરામજીના બાણનો પ્રતાપ તો મારીચ પણ જાણતો હતો પરંતુ આપે તેનું કહેવુંય ન માન્યું, એની વાતને હલકી માની. જનકની સભામાં અગણિત રાજાગણ હતા, જ્યાં વિશાળ અને અતુલનીય બળશાળી આપ પણ હતા, ॥ ૫॥

ભંજિ ધનુષ જાનકી બિઆહી । તબ સંગ્રામ જિતેહુ કિન તાહી ॥
સુરપતિ સુત જાનઈ બલ થોરા । રાખા જિઅત આઁખિ ગહિ ફોરા ॥ ૬॥
સૂપનખા કૈ ગતિ તુમ્હ દેખી । તદપિ હૃદયઁ નહિં લાજ બિસેષી ॥ ૭॥

ત્યાં શિવજીનું ધનુષ તોડીને શ્રીરામજીએ જાનકીજી સાથે વિવાહ કર્યા ત્યારે આપે એમને સંગ્રામમાં કેમ ન જીત્યા? ઇન્દ્રપુત્ર જયંત તેમના બળને કંઈક કંઈક જાણે છે. શ્રીરામજીએ પકડીને, કેવળ તેની એક આંખ જ ફોડી અને એને જીવતો જ છોડી મૂક્યો. શૂર્પણખાની દશા તો આપે જોઈ જ લીધી, તો પણ આપના હૃદયમાં એમની સાથે લડવાની વાત વિચારતાં વિશેષ (કંઈ પણ) લજ્જા નથી આવતી! ॥ ૬-૭॥

દો૦ – બધિ બિરાધ ખર દૂષનહિ લીલાઁ હત્યો કબંધ ।
બાલિ એક સર માર્‌યો તેહિ જાનહુ દસકંધ ॥ ૩૬॥

જેમણે વિરાધ અને ખર-દૂષણને મારીને લીલાથી જ કબંધને પણ મારી નાખ્યો; અને જેમણે વાલિને એક જ બાણથી મારી નાખ્યો; હે દશકંધ! આપ આ સઘળું જાણો જ છો. (આથી આપ શ્રીરામજીના મહત્ત્વને સમજી જાઓ). ॥ ૩૬॥

ચૌ૦ – જેહિં જલનાથ બઁધાયઉ હેલા । ઉતરે પ્રભુ દલ સહિત સુબેલા ॥
કારુનીક દિનકર કુલ કેતૂ । દૂત પઠાયઉ તવ હિત હેતૂ ॥ ૧॥

જેમણે રમતમાત્રમાં જ સમુદ્રને બંધાવી લીધો અને જે પ્રભુ સેનાસહિત સુબેલ પર્વત પર ઊતરી પડ્યા, તે સૂર્યકુળના ધ્વજાસ્વરૂપ કરુણામય ભગવાને આપના જ હિતને માટે દૂત મોકલ્યો. ॥ ૧॥

સભા માઝ જેહિં તવ બલ મથા । કરિ બરૂથ મહુઁ મૃગપતિ જથા ॥
અંગદ હનુમત અનુચર જાકે । રન બાઁકુરે બીર અતિ બાઁકે ॥ ૨॥

જેણે સભાની વચ્ચે આવીને આપના બળને એ પ્રમાણે મથી નાખ્યું જેમ હાથીઓના ટોળામાં આવીને સિંહ તેને છિન્નભિન્ન કરી નાખે છે. રણમાં બંકા અત્યંત વિકટ વીર અંગદ અને હનુમાન જેમના સેવક છે; ॥ ૨॥

તેહિ કહઁ પિય પુનિ પુનિ નર કહહૂ । મુધા માન મમતા મદ બહહૂ ॥
અહહ કંત કૃત રામ બિરોધા । કાલ બિબસ મન ઉપજ ન બોધા ॥ ૩॥

હે પતિદેવ! તેમને આપ વારંવાર મનુષ્ય કહો છો. આપ વ્યર્થ જ માન, મમતા અને મદનો ભાર વહી રહ્યા છો! હે પ્રિયતમ! આપે શ્રીરામજી સાથે વિરોધ કરી લીધો અને કાળના વિશેષ વશમાં હોવાથી આપના મનમાં હજી પણ જ્ઞાન ઉત્પન્ન નથી થતું. ॥ ૩॥

કાલ દંડ ગહિ કાહુ ન મારા । હરઈ ધર્મ બલ બુદ્ધિ બિચારા ॥
નિકટ કાલ જેહિ આવત સાઈં । તેહિ ભ્રમ હોઈ તુમ્હારિહિ નાઈં ॥ ૪॥

કાળ દંડ (લાઠી) લઈને કોઈને નથી મારતો. તે ધર્મ, બળ, બુદ્ધિ અને વિચારને હરી લે છે. હે સ્વામી! જેનો કાળ (મરણ-સમય) નજીક આવી જાય છે, તેને આપની જ જેમ ભ્રમ થઈ જાય છે. ॥ ૪॥

દો૦ – દુઇ સુત મરે દહેઉ પુર અજહુઁ પૂર પિય દેહુ ।
કૃપાસિંધુ રઘુનાથ ભજિ નાથ બિમલ જસુ લેહુ ॥ ૩૭॥

આપના બે પુત્ર માર્યા ગયા અને નગર બળી ગયું [જે થવાનું હતું તે થયું]. હે પ્રિયતમ! હવે આ ભૂલ સુધારી લો. (શ્રીરામજી સાથેનું વેર ત્યજી દો); અને હે નાથ! કૃપાના સમુદ્ર શ્રીરઘુનાથજીને ભજીને નિર્મળ યશ મેળવો. ॥ ૩૭॥

ચૌ૦ – નારિ બચન સુનિ બિસિખ સમાના । સભાઁ ગયઉ ઉઠિ હોત બિહાના ॥
બૈઠ જાઇ સિંઘાસન ફૂલી । અતિ અભિમાન ત્રાસ સબ ભૂલી ॥ ૧॥

સ્ત્રીના બાણસમાન વચન સાંભળીને તે સવાર થતાં જ ઊઠીને સભામાં ચાલ્યો ગયો અને સર્વે ભય ભુલાવીને અત્યંત અભિમાનમાં ફૂલીને સિંહાસન ઉપર જઈ બેઠો. ॥ ૧॥

ઇહાઁ રામ અંગદહિ બોલાવા । આઇ ચરન પંકજ સિરુ નાવા ॥
અતિ આદર સમીપ બૈઠારી । બોલે બિહઁસિ કૃપાલ ખરારી ॥ ૨॥

અહીં (સુબેલ પર્વત પર) શ્રીરામજીએ અંગદને બોલાવ્યા. તેમને આવીને ચરણકમળોમાં શીશ નમાવ્યું. ઘણા આદરથી તેમને પાસે બેસાડીને ખરના શત્રુ કૃપાળુ શ્રીરામજી હસીને બોલ્યા. ॥ ૨॥

બાલિતનય કૌતુક અતિ મોહી । તાત સત્ય કહુ પૂછઉઁ તોહી ॥
રાવનુ જાતુધાન કુલ ટીકા । ભુજ બલ અતુલ જાસુ જગ લીકા ॥ ૩॥

હે વાલિના પુત્ર! મને મોટું કુતૂહલ છે. હે તાત! એટલે હું તમને પૂછું છું, સત્ય કહેજો. જે રાવણ રાક્ષસોના કુળનું તિલક છે અને જેના અતુલનીય બાહુબળની જગતભરમાં ધાક છે, ॥ ૩॥

તાસુ મુકુટ તુમ્હ ચારિ ચલાએ । કહહુ તાત કવની બિધિ પાએ ॥
સુનુ સર્બગ્ય પ્રનત સુખકારી । મુકુટ ન હોહિં ભૂપ ગુન ચારી ॥૪॥

તેના ચાર મુગટ તમે ફેંક્યા. હે તાત! બતાવો, તમે તેમને કઈ રીતે મેળવ્યા! [અંગદે કહ્યું -] હે સર્વજ્ઞ! હે શરણાગતને સુખ આપનાર! સાંભળો, તે મુગટ નથી. તે તો રાજાના ચાર ગુણ છે. ॥૪॥

સામ દાન અરુ દંડ બિભેદા । નૃપ ઉર બસહિં નાથ કહ બેદા ॥
નીતિ ધર્મ કે ચરન સુહાએ । અસ જિયઁ જાનિ નાથ પહિં આએ ॥૫॥

હે નાથ! વેદો કહે છે કે સામ, દાન, દંડ અને ભેદ - આ ચારેય રાજાના હૃદયમાં વસે છે. આપના ચરણ નીતિ અને ધર્મથી સુશોભિત છે એમ ચિત્તમાં જાણીને એ નાથની પાસે આવી ગયા છે. ॥૫॥

દો૦ – ધર્મહીન પ્રભુ પદ બિમુખ કાલ બિબસ દસસીસ ।
તેહિ પરિહરિ ગુન આએ સુનહુ કોસલાધીસ ॥ ૩૮ (ક) ॥

દશશીશ રાવણ ધર્મહીન, પ્રભુના પદથી વિમુખ અને કાળના વશમાં છે. એટલા માટે હે કૌશલરાજ! સાંભળો, તે ગુણ રાવણને છોડીને આપની પાસે આવી ગયા છે. ॥ ૩૮ (ક)॥

પરમ ચતુરતા શ્રવન સુનિ બિહઁસે રામુ ઉદાર ।
સમાચાર પુનિ સબ કહે ગઢ઼ કે બાલિકુમાર ॥ ૩૮ (ખ) ॥

અંગદની પરમ ચતુરતા [પૂર્ણ ઉક્તિ] કાનોથી સાંભળીને ઉદાર શ્રીરામચન્દ્રજી હસવા લાગ્યા. પછી વાલિપુત્રે કિલ્લાના (લંકાના) સર્વે સમાચાર કહ્યા. ॥ ૩૮ (ખ)॥

ચૌ૦ –રિપુ કે સમાચાર જબ પાએ । રામ સચિવ સબ નિકટ બોલાએ ॥
લંકા બાઁકે ચારિ દુઆરા । કેહિ બિધિ લાગિઅ કરહુ બિચારા ॥ ૧॥

જ્યારે શત્રુના સમાચાર પ્રાપ્ત થઈ ગયા, ત્યારે શ્રીરામચન્દ્રજીએ સર્વે મંત્રીઓને પાસે બોલાવ્યા [અને કહ્યું -] લંકાના ચાર ઘણા વિકટ દરવાજા છે. તેમની ઉપર કઈ રીતે આક્રમણ કરી શકાય, તેનો વિચાર કરો. ॥૧॥

તબ કપીસ રિચ્છેસ બિભીષન । સુમિરિ હૃદયઁ દિનકર કુલ ભૂષન ॥
કરિ બિચાર તિન્હ મંત્ર દઢ઼ાવા । ચારિ અની કપિ કટકુ બનાવા ॥ ૨॥

ત્યારે વાનરરાજ સુગ્રીવ, ઋક્ષપતિ જામ્બવાન અને વિભીષણે હૃદયમાં સૂર્યકુળના ભૂષણ શ્રીરઘુનાથજીનું સ્મરણ કર્યું અને વિચાર કરીને તેમણે કર્તવ્ય નક્કી કર્યું. વાનરોની સેનાનાં ચાર દળ બનાવ્યાં – ॥૨॥

જથાજોગ સેનાપતિ કીન્હે । જૂથપ સકલ બોલિ તબ લીન્હે ॥
પ્રભુ પ્રતાપ કહિ સબ સમુઝાએ । સુનિ કપિ સિંઘનાદ કરિ ધાએ ॥ ૩॥

અને એમને માટે યથાયોગ્ય (જેવા જોઈએ તેવા) સેનાપતિ નિયુક્ત કર્યા. પછી સર્વે જૂથપતિઓને બોલાવી લીધા અને પ્રભુનો પ્રતાપ કહીને સર્વેને સમજાવ્યા; જેને સાંભળીને વાનર સિંહ સમાન ગર્જના કરીને દોડ્યા. ॥ ૩॥

હરષિત રામ ચરન સિર નાવહિં । ગહિ ગિરિ સિખર બીર સબ ધાવહિં ॥
ગર્જહિં તર્જહિં ભાલુ કપીસા । જય રઘુબીર કોસલાધીસા ॥ ૪॥

તેઓ હર્ષિત થઈને શ્રીરામજીના ચરણોમાં શીશ નમાવે છે અને પર્વતોનાં શિખર લઈ-લઈને સર્વે વીર દોડે છે. 'કૌશલરાજ શ્રીરઘુવીરજીનો જય હો' પોકારતાં રીંછ અને વાનર ગરજે છે અને પડકારા કરે છે. ॥ ૪॥

જાનત પરમ દુર્ગ અતિ લંકા । પ્રભુ પ્રતાપ કપિ ચલે અસંકા ॥
ઘટાટોપ કરિ ચહુઁ દિસિ ઘેરી । મુખહિં નિસાન બજાવહિં ભેરી ॥ ૫॥

લંકાને અત્યંત શ્રેષ્ઠ (અજેય) કિલ્લો જાણવા છતાંય પ્રભુ શ્રીરામચન્દ્રજીના પ્રતાપે વાનર નીડર થઈને ચાલ્યા. ચારેય તરફથી ઘેરાયેલ વાદળાઓની ઘટાની જેમ લંકાને ચારેય દિશાઓમાંથી ઘેરીને તેઓ મુખેથી જ ડંકા અને દુંદુભિ વગાડવા લાગ્યા. ॥ ૫॥

દો૦ – જયતિ રામ જય લછિમન જય કપીસ સુગ્રીવ ।
ગર્જહિં સિંહનાદ કપિ ભાલુ મહા બલ સીંવ ॥ ૩૯॥

મહાન બળની સીમા, તે વાનર-રીંછ સિંહ સમાન ઉચ્ચ સ્વરે 'શ્રીરામજીનો જય', 'લક્ષ્મણજીનો જય', 'વાનરરાજ સુગ્રીવનો જય' - એવી ગર્જના કરવા લાગ્યા. ॥ ૩૯॥

ચૌ૦ – લંકાઁ ભયઉ કોલાહલ ભારી । સુના દસાનન અતિ અહઁકારી ॥
દેખહુ બનરન્હ કેરિ ઢિઠાઈ । બિહઁસિ નિસાચર સેન બોલાઈ ॥ ૧॥

લંકામાં મોટો ભારે શોર-બકોર મચી ગયો. અત્યંત અહંકારી રાવણે તે સાંભળીને કહ્યું વાનરોની ધૃષ્ટતા તો જુઓ! આ કહેતાં હસીને તેણે રાક્ષસોની સેના બોલાવી. ॥ ૧॥

આએ કીસ કાલ કે પ્રેરે । છુધાવંત સબ નિસિચર મેરે ॥
અસ કહિ અટ્ટહાસ સઠ કીન્હા । ગૃહ બૈઠેં અહાર બિધિ દીન્હા ॥ ૨॥

વાનરો કાળની પ્રેરણાથી ચાલ્યા આવ્યા છે. મારા રાક્ષસો સર્વે ભૂખ્યા છે. વિધાતાએ એમને ઘેરબેઠા ભોજન મોકલી દીધું. આવું કહીને તે મૂર્ખે અટ્ટહાસ કર્યું (તે ઘણા જોરથી ખડખડાટ હસી પડ્યો). ॥ ૨॥

સુભટ સકલ ચારિહુઁ દિસિ જાહૂ । ધરિ ધરિ ભાલુ કીસ સબ ખાહૂ ॥
ઉમા રાવનહિ અસ અભિમાના । જિમિ ટિટ્ટિભ ખગ સૂત ઉતાના ॥ ૩॥

[અને બોલ્યો -] હે વીરો! સર્વે લોકો ચારેય દિશાઓમાં જાવ અને રીંછ - વાનર સર્વેને પકડી-પકડીને ખાવ. [શિવજી કહે છે-] હે ઉમા! રાવણને એવું અભિમાન હતું, જેમ ટિટોડી પગ ઉપરની (આકાશની તરફ) કરીને સૂવે છે [જાણે આકાશને રોકી લેશે]. ॥ ૩॥

ચલે નિસાચર આયસુ માગી। ગહિ કર ભિંડિપાલ બર સાઁગી॥
તોમર મુદ્ગર પરસુ પ્રચંડા। સૂલ કૃપાન પરિઘ ગિરિખંડા॥૪॥

આજ્ઞા માગીને અને હાથોમાં ઉત્તમ ભિંદિપાળ, સાંગી (બરછી), તોમર, મુદ્ગર, પ્રચંડ ફરસા, શૂલ, બેધારી તલવાર, પરિઘ અને પર્વતોના ટુકડા લઈને રાક્ષસો ચાલ્યા. ॥૪॥

જિમિ અરુનોપલ નિકર નિહારી। ધાવહિં સઠ ખગ માંસ અહારી॥
ચોંચ ભંગ દુખ તિન્હહિ ન સૂઝા। તિમિ ધાએ મનુજાદ અબૂઝા॥૫॥

જેમ મૂર્ખ માંસાહારી પક્ષી લાલ પથ્થરોનો સમૂહ જોઈને તેની પર તૂટી પડે છે, [પથ્થરો પર વાગવાથી] ચાંચ તૂટવાનું દુઃખ તેમને નથી સૂઝતું, તેવી જ રીતે તે નાસમજ રાક્ષસ દોડ્યા. ॥૫॥

દો૦ – નાનાયુધ સર ચાપ ધર જાતુધાન બલ બીર।
કોટ કઁગૂરન્હિ ચઢ़િ ગએ કોટિ કોટિ રનધીર॥૪૦॥

અનેક પ્રકારનાં અસ્ત્ર-શસ્ત્ર અને ધનુષ-બાણ ધારણ કરેલા કરોડો બળવાન અને રણધીર રાક્ષસ વીર કિલ્લાના કાંગરો પર ચઢી ગયા. ॥૪૦॥

ચૌ૦ – કોટ કઁગૂરન્હિ સોહહિં કૈસે। મેરુ કે સૃંગનિ જનુ ઘન બૈસે॥
બાજહિં ઢોલ નિસાન જુઝાઊ। સુનિ ધુનિ હોઇ ભટન્હિ મન ચાઊ॥૧॥

તે કિલ્લાના કાંગરા કેવા શોભી રહ્યા છે, જાણે સુમેરુનાં શિખરો પર વાદળાં બેઠાં હોય. યુદ્ધનાં ઢોલ અને ડંકા આદિ વાગી રહ્યાં છે, [જેમનો] ધ્વનિ સાંભળીને યોદ્ધાઓના મનમાં [લડવાનો] ઉમંગ થાય છે. ॥૧॥

બાજહિં ભેરિ નફીરિ અપારા। સુનિ કાદર ઉર જાહિં દરારા॥
દેખિન્હ જાઇ કપિન્હ કે ઠટ્ટા। અતિ બિસાલ તનુ ભાલુ સુભટ્ટા॥૨॥

અગણિત નફેરી અને નૌબત વાગી રહી છે, [જેને] સાંભળીને કાયરોના હૃદયમાં ચીરા પડી જાય છે. તેમણે જઈને અત્યંત વિશાળ શરીરવાળા મહાન યોદ્ધા વાનર અને રીંછોની ઠઠ જોઈ. ॥૨૨॥

ધાવહિં ગનહિં ન અવઘટ ઘાટા। પર્બત ફોરિ કરહિં ગહિ બાટા॥
કટકટાહિં કોટિન્હ ભટ ગર્જહિં। દસન ઓઠ કાટહિં અતિ તર્જહિં॥૩॥

[જોયું કે] તે રીંછ-વાનર દોડે છે; ઔઘટ (ઉબડ-ખાબડ ઊંચી નીચી વિકટ) ખીણોને કંઈ ગણતરીમાં લેતા નથી. પર્વતને પકડીને ફોડીને રસ્તો બનાવી લે છે. કરોડો યોદ્ધા કટકટાવે અને ગર્જે છે. દાંતથી હોઠ કરડતાં ખૂબ જુસ્સાથી ધસે છે. ॥૩॥

ઉત રાવન ઇત રામ દોહાઈ। જયતિ જયતિ જય પરી લરાઈ॥
નિસિચર સિખર સમૂહ ઢહાવહિં। કૂદિ ધરહિં કપિ ફેરિ ચલાવહિં॥૪॥

ત્યાં રાવણની અને અહીં શ્રીરામજીની દુહાઈ બોલાઈ રહી છે. 'જય' 'જય' 'જય'નો ધ્વનિ થતાં જ યુદ્ધ છેડાઈ ગયું. રાક્ષસો શિખરોના ઢગલેઢગલા ફેંકે છે. વાનર કૂદીને તેમને પકડી લે છે અને પાછા એમની બાજુ જ ફેંકે છે. ॥૪॥

છં૦ – ધરિ કુધર ખંડ પ્રચંડ મર્કટ ભાલુ ગઢ઼ પર ડારહીં।
ઝપટહિં ચરન ગહિ પટકિ મહિ ભજિ ચલત બહુરિ પ્રચારહીં॥
અતિ તરલ તરુન પ્રતાપ તરપહિં તમકિ ગઢ઼ ચઢ઼િ ચઢ઼િ ગએ।
કપિ ભાલુ ચઢ઼િ મંદિરન્હ જહઁ તહઁ રામ જસુ ગાવત ભએ॥

પ્રચંડ વાનર અને રીંછ પર્વતશિલાઓને લઈ - લઈને કિલ્લા પર નાખે છે, તેઓ તૂટી પડે છે અને રાક્ષસોના પગ પકડીને તેમને પૃથ્વી પછાડે છે. રાક્ષસો જ્યારે નાસવા લાગે છે ત્યારે પાછા પડકારે છે. ઘણા જ ચંચળ અને મોટા તેજસ્વી વાનર-રીંછ ઘણી સ્ફૂર્તિથી ઉછળીને કિલ્લા પર ચઢી-ચઢીને ગયા અને જ્યાં ત્યાં મહેલોમાં પેસી જઈને શ્રીરામજીનો યશ ગાવા લાગ્યા.

દો૦ – એકુ એકુ નિસિચર ગહિ પુનિ કપિ ચલે પરાઈ।
ઊપર આપુ હેઠ ભટ ગિરહિં ધરનિ પર આઈ॥ ૪૧॥

પછી એક એક રાક્ષસને પકડીને તે વાનર ભાગી નીકળ્યા. ઉપર પોતે અને નીચે [રાક્ષસ] યોદ્ધા - આ પ્રમાણે તેઓ [કિલ્લા પરથી] ધરતી પર આવી પડે છે. ॥ ૪૧॥

ચૌ૦ – રામ પ્રતાપ પ્રબલ કપિજૂથા। મર્દહિં નિસિચર સુભટ બરૂથા॥
ચઢ઼ે દુર્ગ પુનિ જહઁ તહઁ બાનર। જય રઘુબીર પ્રતાપ દિવાકર॥ ૧॥

શ્રીરામજીના પ્રતાપે પ્રબળ વાનરોનાં ટોળાં રાક્ષસ યોદ્ધાઓના સમૂહેસમૂહ યોદ્ધાઓને મસળી રહ્યાં છે. વાનર પાછા ચારેકોર કિલ્લા પર ચઢી ગયા અને પ્રતાપમાં સૂર્ય સમાન શ્રીરઘુવીરનો જય બોલવા લાગ્યા. ॥ ૧॥

ચલે નિસાચર નિકર પરાઈ। પ્રબલ પવન જિમિ ઘન સમુદાઈ॥
હાહાકાર ભયઉ પુર ભારી। રોવહિં બાલક આતુર નારી॥ ૨॥

રાક્ષસોનાં ટોળાં એવી રીતે નાઠાં જેમ જોરથી વાયુ ચાલતાં વાદળોના સમૂહ વેર-વિખેર થઈ જાય છે. લંકા નગરીમાં મોટો ભારે હાહાકાર મચી ગયો. બાળકો અને સ્ત્રીઓ આતુરતાને કારણે રોવા લાગ્યાં. ॥ ૨॥

સબ મિલિ દેહિં રાવનહિ ગારી। રાજ કરત એહિં મૃત્યુ હઁકારી॥
નિજ દલ બિચલ સુની તેહિં કાના। ફેરિ સુભટ લંકેસ રિસાના॥ ૩॥

સર્વે મળીને રાવણને ગાળો આપવા લાગ્યા કે રાજ્ય કરતાં કરતાં એણે મૃત્યુને બોલાવી લીધું. રાવણે જ્યારે પોતાની સેનાનું વિચલિત થવું કાનોથી સાંભળ્યું, ત્યારે [નાસતાં] યોદ્ધાઓને પાછા વાળીને તે ક્રોધિત થઈને બોલ્યો - ॥ ૩॥

જો રન બિમુખ સુના મૈં કાના। સો મૈં હતબ કરાલ કૃપાના॥
સર્બસુ ખાઇ ભોગ કરિ નાના। સમર ભૂમિ ભએ બલ્લભ પ્રાના॥ ૪॥

હું જેને રણમાં પીઠ બતાવીને નાસતો પોતાના કાનોથી સાંભળીશ, તેને સ્વયં ભયાનક દુધારી તલવારથી મારીશ. મારું સર્વે કંઈ ખાધું, જાતજાતના ભોગ કર્યા અને હવે રણભૂમિમાં પ્રાણ પ્રિય થઈ ગયા! ॥ ૪॥

ઉગ્ર બચન સુનિ સકલ ડેરાને । ચલે ક્રોધ કરિ સુભટ લજાને ॥
સન્મુખ મરન બીર કૈ સોભા । તબ તિન્હ તજા પ્રાન કર લોભા ॥ ૫॥

રાવણનાં ઉગ્ર (કઠોર) વચન સાંભળીને સર્વે વીરો ડરી ગયા અને લજ્જિત થઈને ક્રોધ કરીને યુદ્ધ માટે પાછા ફર્યા. રણમાં [શત્રુના] સન્મુખ (યુદ્ધ કરતાં) મરવામાં જ વીરની શોભા છે. [આમ વિચારીને] પછી તેમણે પ્રાણોનો લોભ છોડી દીધો. ॥ ૫॥

દો૦ – બહુ આયુધ ધર સુભટ સબ ભિરહિં પચારિ પચારિ ।
બ્યાકુલ કિએ ભાલુ કપિ પરિઘ ત્રિસૂલન્હિ મારિ ॥ ૪૨॥

ઘણાં જ અસ્ત્ર-શસ્ત્ર ધારણ કરેલા સર્વે વીર પડકારી-પડકારીને ભિડાવા લાગ્યા. તેમણે પરિઘો અને ત્રિશૂળોથી મારી-મારીને સર્વે રીંછ-વાનરોને વ્યાકુળ કરી દીધાં. ॥ ૪૨॥

ચૌ૦ – ભય આતુર કપિ ભાગન લાગે । જદ્યપિ ઉમા જીતિહહિં આગે ॥
કોઉ કહ કહઁ અંગદ હનુમંતા । કહઁ નલ નીલ દુબિદ બલવંતા ॥ ૧॥

[શિવજી કહે છે -] વાનર ભયાતુર થઈને (ડરના લીધે ગભરાઈને) નાસવા લાગ્યા, જોકે હે ઉમા! આગળ જતાં [તેઓ જ] જીતશે. કોઈ કહે છે - અંગદ, હનુમાન ક્યાં છે? બળવાન નલ, નીલ અને દ્વિવિદ ક્યાં છે? ॥ ૧॥

નિજ દલ બિકલ સુના હનુમાના । પચ્છિમ દ્વાર રહા બલવાના ॥
મેઘનાદ તહઁ કરઇ લરાઈ । ટૂટ ન દ્વાર પરમ કઠિનાઈ ॥ ૨॥

હનુમાનજીએ પોતાના દળને વિકળ (ભયભીત) થયેલું સાંભળ્યું, ત્યારે તેઓ બળવાન પશ્ચિમ દ્વારે હતા. ત્યાં એમની સાથે મેઘનાદ યુદ્ધ કરી રહ્યો હતો. તે દ્વાર તૂટતું નહોતું, મોટી ભારે કઠણાઈ થઈ રહી હતી. ॥ ૨॥

પવનતનય મન ભા અતિ ક્રોધા । ગર્જેઉ પ્રબલ કાલ સમ જોધા ॥
કૂદિ લંક ગઢ઼ ઊપર આવા । ગહિ ગિરિ મેઘનાદ કહુઁ ધાવા ॥ ૩॥

ત્યારે પવનપુત્ર હનુમાનજીને મનમાં ઘણો ભારે ક્રોધ થયો. તે કાળસમાન યોદ્ધા ઘણા જોરથી ગરજ્યા અને કૂદીને લંકાના કિલ્લા પર આવી ગયા અને પર્વત લઈને મેઘનાદની સામે દોડ્યા. ॥ ૩॥

ભંજેઉ રથ સારથી નિપાતા । તાહિ હૃદય મહુઁ મારેસિ લાતા ॥
દુસરેં સૂત બિકલ તેહિ જાના । સ્યંદન ઘાલિ તુરત ગૃહ આના ॥ ૪॥

રથ તોડી નાંખ્યો, સારથિને મારી નાખ્યો અને મેઘનાદની છાતીમાં લાત મારી. બીજો સારથિ મેઘનાદને વ્યાકુળ જાણીને, તેને રથમાં નાખીને તુરત જ ઘેર લઈ આવ્યો. ॥ ૪॥

દો૦ – અંગદ સુના પવનસુત ગઢ઼ પર ગયઉ અકેલ ।
રન બાઁકુરા બાલિસુત તરકિ ચઢ઼ેઉ કપિ ખેલ ॥ ૪૩॥

અહીં અંગદે સાંભળ્યું કે પવનપુત્ર હનુમાનજી કોટ ઉપર એકલા જ ગયા છે, તો રણમાં બંકા વાલિપુત્ર વાનરના ખેલની જેમ ઉછળીને કોટ પર ચઢી ગયા. ॥ ૪૩॥

ચૌ૦ – જુદ્ધ બિરુદ્ધ ક્રુદ્ધ દ્વૌ બંદર । રામ પ્રતાપ સુમિરિ ઉર અંતર ॥
રાવન ભવન ચઢ઼ે દ્વૌ ધાઈ । કરહિં કોસલાધીસ દોહાઈ ॥ ૧॥

યુદ્ધમાં શત્રુઓની વિરુદ્ધ બંને વાનર ક્રુદ્ધ થઈ ગયા. હૃદયમાં શ્રીરામજીના પ્રતાપનું સ્મરણ કરીને બંને દોડીને રાવણના મહેલ પર જઈ ચઢ્યા અને કૌશલરાજ શ્રીરામજીની દુહાઈ બોલવા લાગ્યા. ॥ ૧॥

કલસ સહિત ગહિ ભવનુ ઢહાવા । દેખિ નિસાચરપતિ ભય પાવા ॥
નારિ બૃંદ કર પીટહિં છાતી । અબ દુઇ કપિ આએ ઉતપાતી ॥ ૨॥

તેમણે કળશસહિત મહેલને પકડીને પાડી નાખ્યો. આ જોઈને રાક્ષસરાજ રાવણ ડરી ગયો. સર્વે સ્ત્રીઓ હાથેથી છાતી કૂટવા લાગી [અને કહેવા લાગી -] આ વખતે બે ઉત્પાતી વાનર [એકી સાથે] આવી ગયા. ॥ ૨॥

કપિલીલા કરિ તિન્હહિ ડેરાવહિં । રામચંદ્ર કર સુજસુ સુનાવહિં ॥
પુનિ કર ગહિ કંચન કે ખંભા । કહેન્હિ કરિઅ ઉતપાત અરંભા ॥ ૩॥

વાનરલીલા કરીને (ઘૂરકીને) બંને તેમને બીવડાવે છે અને શ્રીરામચન્દ્રજીનો સુંદર યશ સંભળાવે છે. પછી સોનાના થાંભલાઓને હાથોથી પકડીને તેમણે [પરસ્પર] કહ્યું કે હવે ઉત્પાત પ્રારંભ કરવામાં આવે. ॥ ૩॥

ગર્જિ પરે રિપુ કટક મઝારી । લાગે મર્દૈ ભુજ બલ ભારી ॥
કાહુહિ લાત ચપેટન્હિ કેહૂ । ભજહુ ન રામહિ સો ફલ લેહૂ ॥ ૪॥

તેઓ ગર્જીને શત્રુની સેનાની વચ્ચે કૂદી પડ્યા અને પોતાના ભારે ભુજબળથી તેમનું મર્દન કરવા લાગ્યા. કોઈકની લાતોથી અને કોઈકની થપ્પડોથી ખબર લે છે [અને કહે છે કે] તું શ્રીરામજીને નથી ભજતો, તેનું આ ફળ લે. ॥ ૪॥

દો૦ – એક એક સોં મર્દહિં તોરિ ચલાવહિં મુંડ ।
રાવન આગેં પરહિં તે જનુ ફૂટહિં દધિ કુંડ ॥ ૪૪॥

એકને બીજા સાથે [ઘસીને] મસળી નાખે છે અને માથાંઓને તોડીને ફેંકે છે. તે માથાં જઈને રાવણની સામે પડે છે અને એવા ફૂટે છે જાણે દહીનાં કૂંડાં ફૂટી રહ્યાં હોય. ॥ ૪૪॥

ચૌ૦ – મહા મહા મુખિઆ જે પાવહિં । તે પદ ગહિ પ્રભુ પાસ ચલાવહિં ॥
કહઇ બિભીષનુ તિન્હ કે નામા । દેહિં રામ તિન્હહૂ નિજ ધામા ॥ ૧॥

જે મોટા-મોટા મુખ્ય(પ્રધાન સેનાપતિઓ)ને પકડી લે છે, તેમના પગ પકડીને તેમને પ્રભુની પાસે ફેંકી દે છે. વિભીષણજી તેમનાં નામ બતાવે છે અને શ્રીરામજી તેમને પણ પોતાનું ધામ (પરમ પદ) આપી દે છે. ॥ ૧॥

ખલ મનુજાદ દ્વિજામિષ ભોગી। પાવહિં ગતિ જો જાચત જોગી॥
ઉમા રામ મૃદુચિત કરુનાકર। બયર ભાવ સુમિરત મોહિ નિસિચર॥ ૨॥

બ્રાહ્મણોનું માંસ ખાનાર તે નરભક્ષી દુષ્ટ રાક્ષસો પણ એ પરમગતિ પામે છે જેની યોગીઓ પણ યાચના કર્યા કરે છે. [પરંતુ સરળતાથી નથી પામતા]. [શિવજી કહે છે -] હે ઉમા! શ્રીરામજી ઘણા જ કોમળ હૃદય અને કરુણાની ખાણ છે. [તેઓ વિચારે છે કે] રાક્ષસ મને વેરભાવથી તો વેરભાવથીય, સ્મરણ તો કરે જ છે ને. ॥ ૨॥

દેહિં પરમ ગતિ સો જિયઁ જાની। અસ કૃપાલ કો કહહુ ભવાની॥
અસ પ્રભુ સુનિ ન ભજહિં ભ્રમ ત્યાગી। નર મતિમંદ તે પરમ અભાગી॥ ૩॥

આવું હૃદયમાં જાણીને તેઓ એમને પરમગતિ (મોક્ષ) આપે છે. હે ભવાની! કહો તો આવો કૃપાળુ [અન્ય] કોણ છે? પ્રભુનો આવો સ્વભાવ સાંભળીનેય જે મનુષ્ય ભ્રમ ત્યાગીને તેમનું ભજન નથી કરતો, તે અત્યંત મંદમતિ અને પરમ ભાગ્યહીન છે. ॥ ૩॥

અંગદ અરુ હનુમંત પ્રબેસા। કીન્હ દુર્ગ અસ કહ અવધેસા॥
લંકાઁ દ્વૌ કપિ સોહહિં કૈસેં। મથહિં સિંધુ દુઇ મંદર જૈસેં॥ ૪॥

શ્રીરામજીએ કહ્યું કે અંગદ અને હનુમાન કિલ્લામાં પેસી ગયા છે. બંને વાનર લંકામાં [વિધ્વંસ કરતાં] એવા શોભી રહ્યા છે, જેમ બે મંદરાચલ સમુદ્રને મથી રહ્યા હોય. ॥ ૪॥

દો૦ – ભુજ બલ રિપુ દલ દલમલિ દેખિ દિવસ કર અંત।
કૂદે જુગલ બિગત શ્રમ આએ જહઁ ભગવંત॥ ૪૫॥

ભુજાઓના બળથી શત્રુની સેનાને કચડીને અને મસળીને; વળી, દિવસનો અંત થતો જોઈને હનુમાન અને અંગદ બંને કૂદી પડ્યા અને શ્રમ (થાક) રહિત થઈને ત્યાં આવી ગયા જ્યાં ભગવાન રામજી હતા. ॥ ૪૫॥

ચૌ૦ – પ્રભુ પદ કમલ સીસ તિન્હ નાએ। દેખિ સુભટ રઘુપતિ મન ભાએ॥
રામ કૃપા કરિ જુગલ નિહારે। ભએ બિગતશ્રમ પરમ સુખારે॥ ૧॥

તેમણે પ્રભુનાં ચરણકમળમાં શીશ નમાવ્યાં. ઉત્તમ યોદ્ધાઓને જોઈને શ્રીરઘુનાથજી મનમાં ઘણા પ્રસન્ન થયા. શ્રીરામજીએ કૃપા કરીને બંનેને જોયા, જેથી તેઓ શ્રમરહિત અને પરમસુખી થઈ ગયા. ॥ ૧॥

ગએ જાનિ અંગદ હનુમાના। ફિરે ભાલુ મર્કટ ભટ નાના॥
જાતુધાન પ્રદોષ બલ પાઈ। ધાએ કરિ દસસીસ દોહાઈ॥ ૨॥

અંગદ અને હનુમાનને ગયા જાણીને સર્વે રીંછ અને વાનર વીર પાછા ફર્યા. રાક્ષસોએ પ્રદોષ (સાયં) કાળનું બળ પામીને રાવણની દુહાઈ આપતાં વાનરો પર હુમલો કર્યો. ॥ ૨॥

નિસિચર અની દેખિ કપિ ફિરે। જહઁ તહઁ કટકટાઇ ભટ ભિરે॥
દ્વૌ દલ પ્રબલ પચારિ પચારી। લરત સુભટ નહિં માનહિં હારી॥ ૩॥

રાક્ષસોની સેનાને આવતી જોઈને વાનર પાછા વળ્યા અને તે યોદ્ધા જ્યાં ત્યાં કટકટાવીને ભિડાઈ ગયા. બંનેય દળ ઘણા બળવાન છે. યોદ્ધા પકડકારી - પડકારીને લડે છે, કોઈ હાર નથી માનતા. ॥ ૩॥

મહાબીર નિસિચર સબ કારે। નાના બરન બલીમુખ ભારે॥
સબલ જુગલ દલ સમબલ જોધા। કૌતુક કરત લરત કરિ ક્રોધા॥ ૪॥

સર્વે રાક્ષસ મહાન વીર અને અત્યંત કાળા છે અને વાનર વિશાળકાય તથા અનેક રંગોના છે. બંનેય દળ બળવાન છે અને સમાન બળવાળા યોદ્ધા છે. તેઓ ક્રોધ કરીને લડે છે અને રમત કરે (વીરતા દેખાડે) છે. ॥ ૪॥

પ્રાબિટ સરદ પયોદ ઘનેરે। લરત મનહુઁ મારુત કે પ્રેરે॥
અનિપ અકંપન અરુ અતિકાયા। બિચલત સેન કીન્હિ ઇન્હ માયા॥ ૫॥
ભયઉ નિમિષ મહઁ અતિ અઁધિઆરા। બૃષ્ટિ હોઇ રુધિરોપલ છારા॥ ૬॥

[રાક્ષસ અને વાનર યુદ્ધ કરતાં એવા જણાય છે કે] જાણે ક્રમશઃ વર્ષા અને શરદઋતુનાં ઘણાં જ વાદળાં પવનથી પ્રેરાઈને લડી રહ્યાં હોય. અનિપ, અકંપન અને અતિકાય આ વીરોએ પોતાની સેનાને વિચલિત થતી જોઈને માયા કરી. પળવારમાં અત્યંત અંધકાર થઈ ગયો. [અનિષ, અકંપન, અતિકાય ત્રણેય ક્રમશઃ] લોહી, પથ્થર અને રાખની વર્ષા કરવા લાગ્યા. ॥ ૫-૬॥

દો૦ – દેખિ નિબિડ઼ તમ દસહુઁ દિસિ કપિદલ ભયઉ ખભાર।
એકહિ એક ન દેખઇ જહઁ તહઁ કરહિં પુકાર॥ ૪૬॥

દસે દિશાઓમાં અત્યંત ગાઢ અંધકાર જોઈને વાનરોની સેનામાં ખળભળાટ થઈ ગયો. એકબીજાને નથી જોઈ શકતા અને સર્વે જ્યાં - ત્યાં પોકાર કરી રહ્યા છે. ॥ ૪૬॥

ચૌ૦ – સકલ મરમુ રઘુનાયક જાના। લિએ બોલિ અંગદ હનુમાના॥
સમાચાર સબ કહિ સમુઝાએ। સુનત કોપિ કપિકુંજર ધાએ॥ ૧॥

શ્રીરઘુનાથજી સર્વે રહસ્ય જાણી ગયા. તેમણે અંગદ અને હનુમાનને બોલાવી લીધા અને સર્વે સમાચાર કહીને સમજાવ્યા. સાંભળતાં જ તે બંને કપિશ્રેષ્ઠ ક્રોધ કરીને દોડ્યા. ॥ ૧॥

પુનિ કૃપાલ હઁસિ ચાપ ચઢ઼ાવા। પાવક સાયક સપદિ ચલાવા॥
ભયઉ પ્રકાસ કતહુઁ તમ નાહીં। ગ્યાન ઉદયઁ જિમિ સંસય જાહીં॥ ૨॥

પછી કૃપાળુ શ્રીરામજીએ હસીને ધનુષ ચઢાવ્યું અને તુરત જ અગ્નિબાણ ચલાવ્યું, જેથી પ્રકાશ થઈ ગયો. ક્યાંય અંધારું ન રહી ગયું, જેમ જ્ઞાનનો ઉદય થવાથી [સર્વે પ્રકારના] સંશય દૂર થઈ જાય છે. ॥ ૨॥

ભાલુ બલીમુખ પાઈ પ્રકાસા । ધાએ હરષ બિગત શ્રમ ત્રાસા ॥
હનૂમાન અંગદ રન ગાજે । હાઁક સુનત રજનીચર ભાજે ॥ ૩॥

રીંછ અને વાનર પ્રકાશ પામીને શ્રમ અને ભયથી રહિત તથા પ્રસન્ન થઈને દોડ્યા. હનુમાન અને અંગદ રણમાં ગર્જી ઊઠ્યા. તેમની હાંક સાંભળતાં જ રાક્ષસ ભાગી છૂટ્યા. ॥ ૩॥

ભાગત ભટ પટકહિં ધરિ ધરની । કરહિં ભાલુ કપિ અદ્‌ભુત કરની ॥
ગહિ પદ ડારહિં સાગર માહીં । મકર ઉરગ ઝષ ધરિ ધરિ ખાહીં ॥ ૪॥

નાસતાં રાક્ષસ યોદ્ધાઓને વાનર અને રીંછ પકડીને પથ્થર ઉપર પછાડે છે અને અદ્‌ભુત કરણી કરે છે (યુદ્ધ કૌશલ દેખાડે છે). પગ પકડીને તેમને સમુદ્રમાં નાખી દે છે. ત્યાં મગર, સર્પ અને મચ્છ તેમને પકડી-પકડીને ખાઈ જાય છે. ॥ ૪॥

દો૦ – કછુ મારે કછુ ઘાયલ કછુ ગઢ઼ ચઢ઼ે પરાઇ ।
ગર્જહિં ભાલુ બલીમુખ રિપુ દલ બલ બિચલાઇ ॥ ૪૭॥

કેટલાક માર્યા ગયા, કેટલાક ઘાયલ થયા, કેટલાક નાસીને ગઢ પર ચઢી ગયા. પોતાના બળથી શત્રુદળને વિચલિત કરીને રીંછ અને વાનર [વીર] ગરજી રહ્યાં છે. ॥ ૪૭॥

ચૌ૦ – નિસા જાનિ કપિ ચારિઉ અની । આએ જહાઁ કોસલા ધની ॥
રામ કૃપા કરિ ચિતવા સબહી । ભએ બિગતશ્રમ બાનર તબહી ॥ ૧॥

રાત થયેલી જાણીને વાનરોની ચારેય સેનાઓની ટુકડીઓ ત્યાં આવી જ્યાં કૌશલપતિ શ્રીરામજી હતા. શ્રીરામજીએ જેવા જ સર્વેને કૃપા કરીને જોયા કે તરત જ તે વાનરો શ્રમરહિત થઈ ગયા. ॥ ૧॥

ઉહાઁ દસાનન સચિવ હઁકારે । સબ સન કહેસિ સુભટ જે મારે ॥
આધા કટકુ કપિન્હ સંઘારા । કહહુ બેગિ કા કરિઅ બિચારા ॥ ૨॥

ત્યાં [લંકામાં] રાવણે મંત્રીઓને બોલાવ્યા અને જે સર્વે યોદ્ધા માર્યા ગયા હતા તે સર્વેને બતાવ્યા. [તેણે કહ્યું -] વાનરોએ અડધી સેનાનો સંહાર કરી દીધો! હવે શીઘ્ર બતાવો, કયો વિચાર (ઉપાય) કરવો જોઈએ? ॥ ૨॥

માલ્યવંત અતિ જરઠ નિસાચર । રાવન માતુ પિતા મંત્રી બર ॥
બોલા બચન નીતિ અતિ પાવન । સુનહુ તાત કછુ મોર સિખાવન ॥ ૩॥

માલ્યવંત [નામનો એક] અત્યંત વૃદ્ધ રાક્ષસ હતો. તે રાવણની માતાનો પિતા (અર્થાત્ તેનો માતામહ) અને શ્રેષ્ઠ મંત્રી હતો. તે અત્યંત પવિત્ર નીતિનાં વચન બોલ્યો - હે તાત! કંઈક મારી શિખામણ પણ સાંભળો - ॥ ૩॥

જબ તે તુમ્હ સીતા હરિ આની । અસગુન હોહિં ન જાહિં બખાની ॥
બેદ પુરાન જાસુ જસુ ગાયો । રામ બિમુખ કાહુઁ ન સુખ પાયો ॥ ૪॥

જ્યારથી તમે સીતાને હરી લાવ્યા છો, ત્યારથી એટલાં અપશુકનો થઈ રહ્યાં છે કે જે વર્ણન નથી કરી શકાતાં. વેદ-પુરાણોએ જેમનો યશ ગાયો છે, તે શ્રીરામની વિમુખ થઈને કોઈ સુખ નથી પામ્યા. ॥ ૪॥

દો૦ – હિરન્યાચ્છ ભ્રાતા સહિત મધુ કૈટભ બલવાન ।
જેહિં મારે સોઇ અવતરેઉ કૃપાસિંધુ ભગવાન ॥ ૪૮ (ક) ॥

ભાઈ હિરણ્યકશિપુસહિત હિરણ્યાક્ષને અને બળવાન મધુ-કૈટભને જેમણે માર્યા હતા, તે જ કૃપાના સમુદ્ર ભગવાન [રામરૂપે] અવતરિત થયા છે. ॥ ૪૮ (ક) ॥

માસપારાયણ, પચીસમો વિશ્રામ

દો૦ – કાલરૂપ ખલ બન દહન ગુનાગાર ઘનબોધ ।
સિવ બિરંચિ જેહિ સેવહિં તાસોં કવન બિરોધ ॥ ૪૮ (ખ) ॥

જે કાળસ્વરૂપ છે, દુષ્ટોના સમૂહરૂપી વનને ભસ્મ કરનાર [અગ્નિ] છે. ગુણોના ધામ અને જ્ઞાનઘન છે, અને શિવજી તથા બ્રહ્માજી પણ જેમની સેવા કરે છે, તેમનાથી વેર કેવું? ॥ ૪૮ (ખ) ॥

ચૌ૦ – પરિહરિ બયરુ દેહુ બૈદેહી । ભજહુ કૃપાનિધિ પરમ સનેહી ॥
તાકે બચન બાન સમ લાગે । કરિઆ મુહ કરિ જાહિ અભાગે ॥ ૧॥

[એટલે] વેર ત્યજીને તેમને જાનકીજી સોંપી દો અને કૃપાનિધાન પરમ સ્નેહી શ્રીરામજીનું ભજન કરો. રાવણને તેનાં વચન બાણસમાન લાગ્યાં. [તે બોલ્યો -] અરે અભાગિયા! મોં કાળું કરીને [અહીંથી] નીકળી જા. ॥ ૧॥

બૂઢ઼ ભએસિ ન ત મરતેઉઁ તોહી । અબ જનિ નયન દેખાવસિ મોહી ॥
તેહિં અપને મન અસ અનુમાના । બધ્યો ચહત એહિ કૃપાનિધાના ॥ ૨॥

તું વૃદ્ધ થઈ ગયો છે, નહિતર તો તને મારી જ નાખત. હવે, મારી આંખોને પોતાનું મોં ન બતાવ. રાવણનાં વચન સાંભળીને તેણે (માલ્યવાને) પોતાના મનમાં એવું અનુમાન કર્યું કે આને કૃપાનિધાન શ્રીરામજી હવે મારવા જ ઇચ્છે છે. ॥ ૨॥

સો ઉઠિ ગયઉ કહત દુર્બાદા । તબ સકોપ બોલેઉ ઘનનાદા ॥
કૌતુક પ્રાત દેખિઅહુ મોરા । કરિહઉઁ બહુત કહૌં કા થોરા ॥ ૩॥

રાવણે દુર્વચન કહેતાં જ (માલ્યવાન) ઊભો થઈને ચાલ્યો ગયો. ત્યારે મેઘનાદ ક્રોધપૂર્વક બોલ્યો – સવારે મારો ચમત્કાર જોજો. હું ઘણું બધું કરીશ; થોડું શું કહું? (જે કંઈ વર્ણન કરીશ થોડુંક જ હશે). ॥ ૩॥

સુનિ સુત બચન ભરોસા આવા। પ્રીતિ સમેત અંક બૈઠાવા ॥
કરત બિચાર ભયઉ ભિનુસારા। લાગે કપિ પુનિ ચહૂઁ દુઆરા ॥૪॥

પુત્રનાં વચન સાંભળીને રાવણને ભરોસો આવી ગયો. તેણે પ્રેમની સાથે તેને ખોળામાં બેસાડી દીધો. વિચાર કરતાં કરતાં જ સવાર પડી ગઈ. વાનર પાછા ચારેય દરવાજે જઈ ચોંટ્યા. ॥૪॥

કોપિ કપિન્હ દુર્ઘટ ગઢુ ઘેરા। નગર કોલાહલુ ભયઉ ઘનેરા ॥
બિબિધાયુધ ધર નિસિચર ધાએ। ગઢ઼ તે પર્બત સિખર ઢહાએ ॥૫॥

વાનરોએ ક્રોધ કરીને દુર્ગમ કિલ્લાને ઘેરી લીધો. નગરમાં ઘણો જ શોરબકોર મચી ગયો. રાક્ષસ અનેક પ્રકારનાં અસ્ત્ર-શસ્ત્ર ધારણ કરીને દોડ્યા અને તેમણે કિલ્લા પરથી પર્વતોનાં શિખરો ગબડાવ્યાં. ॥૫॥

છં૦ – ઢાહે મહીધર સિખર કોટિન્હ બિબિધ બિધિ ગોલા ચલે।
ઘહરાત જિમિ પબિપાત ગર્જત જનુ પ્રલય કે બાદલે ॥
મર્કટ બિકટ ભટ જુટત કટત ન લટત તન જર્જર ભએ।
ગહિ સૈલ તેહિ ગઢ઼ પર ચલાવહિં જહઁ સો તહઁ નિસિચર હએ ॥

તેમણે પર્વતોનાં કરોડો શિખરો ગબડાવ્યાં, અનેક પ્રકારે ગોળા ચાલવા લાગ્યા. તે ગોળા એવા ગરજે છે કે જેમ વજ્રપાત થયો હોય (વીજળી પડી હોય) અને યોદ્ધાઓ એવા ગરજે છે જાણે પ્રલયકાળનાં વાદળ હોય. વિકટ વાનર યોદ્ધા ભિડાય છે, કપાઈ જાય છે (ઘાયલ થઈ જાય છે), તેમનાં શરીર જર્જર થઈ જાય છે, તો પણ તે થાકતા નથી (હિમ્મત નથી હારતા). તેઓ પર્વત ઉઠાવીને કોટ પર ફેંકે છે. રાક્ષસ ત્યાં ને ત્યાં (જે જ્યાં હોય છે ત્યાં જ) માર્યા જાય છે.

દો૦ – મેઘનાદ સુનિ શ્રવન અસ ગઢુ પુનિ છેંકા આઈ।
ઉતર્‌યો બીર દુર્ગ તેં સન્મુખ ચલ્યો બજાઈ ॥૪૯॥

મેઘનાદે કાનેથી એવું સાંભળ્યું કે વાનરોએ આવીને ફરી કિલ્લો ઘેરી લીધો છે, ત્યારે તે વીર કિલ્લા પરથી ઊતર્યો અને ડંકો વગાડીને એમની સામે ચાલ્યો. ॥૪૯॥

ચૌ૦ – કહઁ કોસલાધીસ દ્વૌ ભ્રાતા। ધન્વી સકલ લોક બિખ્યાતા ॥
કહઁ નલ નીલ દુબિંદ સુગ્રીવા। અંગદ હનૂમંત બલ સીંવા ॥૧॥

[મેઘનાદે પોકારીને કહ્યું -] સમસ્ત લોકોમાં પ્રસિદ્ધ ધનુર્ધર કૌશલાધીશ બંને ભાઈ ક્યાં છે? નલ, નીલ, દ્વિવિદ, સુગ્રીવ અને બળની સીમા અંગદ અને હનુમાન ક્યાં છે? ॥૧॥

કહાઁ બિભીષનુ ભ્રાતાદ્રોહી। આજુ સબહિ હઠિ મારઉઁ ઓહી ॥
અસ કહિ કઠિન બાન સંધાને। અતિસય ક્રોધ શ્રવન લગિ તાને ॥૨॥

ભાઈથી દ્રોહ કરનારો વિભીષણ ક્યાં છે? આજે હું સર્વેને અને એ દુષ્ટને તો હઠપૂર્વક મારી નાખીશ. આમ કહીને તેણે ધનુષ પર કઠિન બાણોનું સંધાન કર્યું અને અત્યંત ક્રોધ કરીને તેને કાન સુધી તાણ્યું. ॥૨॥

સર સમૂહ સો છાડૈ લાગા । જનુ સપચ્છ ધાવહિં બહુ નાગા ॥
જહઁ તહઁ પરત દેખિઅહિં બાનર । સન્મુખ હોઈ ન સકે તેહિ અવસર ॥ ૩॥

તે બાણોના સમૂહ છોડવા લાગ્યો જાણે ઘણા જ પાંખોવાળા સર્પ દોડી જઈ રહ્યા હોય. આમ-તેમ વાનર પડતા દેખાવા લાગ્યા. તે સમયે કોઈ પણ એની સામે ન થઈ શક્યા. ॥ ૩॥

જહઁ તહઁ ભાગિ ચલે કપિ રીછા । બિસરી સબહિ જુદ્ધ કૈ ઈછા ॥
સો કપિ ભાલુ ન રન મહઁ દેખા । કીન્હેસિ જેહિ ન પ્રાન અવસેષા ॥ ૪॥

રીંછ-વાનર આમ-તેમ ભાગી છૂટ્યાં. સૌને યુદ્ધની ઈચ્છા ભુલાઈ ગઈ. રણભૂમિમાં એવો એકેય વાનર કે રીંછ ન દેખાયો કે જેને એને પ્રાણમાત્ર અવશેષ ન કરી દીધો હોય. ॥ ૪॥

દો૦ – દસ દસ સર સબ મારેસિ પરે ભૂમિ કપિ બીર ।
સિંહનાદ કરિ ગર્જા મેઘનાદ બલ ધીર ॥ ૫૦॥

પછી તેણે સર્વેને દસ દસ બાણ માર્યાં, વાનર વીર પૃથ્વી પર ઢળી પડ્યા. બળવાન અને ધીર મેઘનાદ સિંહની સમાન નાદ કરીને ગરજવા લાગ્યો. ॥ ૫૦॥

ચૌ૦ – દેખિ પવનસુત કટક બિહાલા । ક્રોધવંત જનુ ધાયઉ કાલા ॥
મહાસૈલ એક તુરત ઉપારા । અતિ રિસ મેઘનાદ પર ડારા ॥ ૧॥

સમસ્ત સેનાને બેહાલ (વ્યાકુળ) જોઈને પવનસુત હનુમાન ક્રોધ કરીને એવા દોડ્યા જાણે સ્વયં કાળ દોડી આવતો હોય. તેમણે તરત એક ભારે પર્વત ઉખાડી લીધો અને ઘણા જ ક્રોધની સાથે તેને મેઘનાદ પર નાંખ્યો. ॥ ૧॥

આવત દેખિ ગયઉ નભ સોઈ । રથ સારથી તુરગ સબ ખોઈ ॥
બાર બાર પચાર હનુમાના । નિકટ ન આવ મરમુ સો જાના ॥ ૨॥

પર્વતને આવતો જોઈને તે આકાશમાં ઊડી ગયો. [તેના] રથ, સારથિ અને ઘોડા સર્વે નષ્ટ થઈ ગયા(ચૂરેચૂરા થઈ ગયા). હનુમાનજી તેને વારંવાર પડકારે છે. પણ તે નજીક નથી આવતો, કારણ કે તે એમના બળનો મર્મ જાણતો હતો. ॥ ૨॥

રઘુપતિ નિકટ ગયઉ ઘનનાદા । નાના ભાઁતિ કરેસિ દુર્બાદા ॥
અસ્ત્ર સસ્ત્ર આયુધ સબ ડારે । કૌતુકહીં પ્રભુ કાટિ નિવારે ॥ ૩॥

[પછી] મેઘનાદ શ્રીરઘુનાથજીની પાસે ગયો અને [તેમના પ્રતિ] અનેકો પ્રકારનાં દુર્વચનોનો પ્રયોગ કર્યો. [વળી,] તેણે એમના ઉપર અસ્ત્ર-શસ્ત્ર તથા અન્ય સર્વે હથિયાર ચલાવ્યાં. પ્રભુએ ખેલમાં જ સર્વેને કાપી નાખ્યાં. ॥ ૩॥

દેખિ પ્રતાપ મૂઢ઼ ખિસિઆના । કરૈ લાગ માયા બિધિ નાના ॥
જિમિ કોઉ કરૈ ગરુડ઼ સૈં ખેલા । ડરપાવૈ ગહિ સ્વલ્પ સપેલા ॥ ૪॥

શ્રીરામજીનો પ્રતાપ જોઈને તે મૂર્ખ ખસિયાણો પડી ગયો અને અનેક પ્રકારની માયા કરવા લાગ્યો, જેમ કોઈ નાનકડા સર્પના બચ્ચાને હાથમાં લઈને ગરુડને બીવડાવે અને એનાથી ખેલ કરે. ॥ ૪॥

દો૦ – જાસુ પ્રબલ માયા બસ સિવ બિરંચિ બડ઼ છોટ ।
તાહિ દિખાવઈ નિસિચર નિજ માયા મતિ ખોટ ॥ ૫૧॥

શિવજી અને બ્રહ્માજી સુદ્ધાં નાના મોટા (સર્વે) જેમની અત્યંત બળવાન માયાના વશમાં છે, નીચબુદ્ધિ નિશાચર તેમને પોતાની માયા બતાડે છે. ॥ ૫૧॥

ચૌ૦ – નભ ચઢ઼િ બરષ બિપુલ અંગારા । મહિ તે પ્રગટ હોહિં જલધારા ॥
નાના ભાઁતિ પિસાચ પિસાચી । મારુ કાટુ ધુનિ બોલહિં નાચી ॥ ૧॥

આકાશમાં [ઊંચે] ચઢીને તે બહુ જ અંગારા વરસાવવા લાગ્યો. પૃથ્વીમાંથી જળની ધારાઓ પ્રકટ થવા લાગી. અનેક પ્રકારનાં પિશાચ તથા પિશાચણીઓ નાચી-નાચીને 'મારો, મારો–કાપો, કાપો'નો અવાજ કરવા લાગ્યાં. ॥ ૧॥

બિષ્ટા પૂય રુધિર કચ હાડ઼ા । બરષઈ કબહુઁ ઉપલ બહુ છાડ઼ા ॥
બરષિ ધૂરિ કીન્હેસિ અઁધિઆરા । સૂઝ ન આપન હાથ પસારા ॥ ૨॥

તે ક્યારેક તો વિષ્ઠા, પાચ, લોહી, વાળ અને હાડકાં વરસાવતો હતો અને ક્યારેક ઘણા જ પથ્થર ફેંકતો હતો. પછી તેણે ધૂળ વરસાવીને એવું અંધારું કરી દીધું કે પોતાનો જ ફેલાવેલો હાથ સૂઝતો નહોતો. ॥ ૨॥

કપિ અકુલાને માયા દેખેં । સબ કર મરન બના એહિ લેખેં ॥
કૌતુક દેખિ રામ મુસુકાને । ભએ સભીત સકલ કપિ જાને ॥ ૩॥

માયા જોઈને વાનર અકળાઈ ઊઠ્યા. તેઓ વિચારવા લાગ્યા કે આ પ્રમાણે તો સર્વેનું મરણ આવી બન્યું. આ કૌતુક જોઈને શ્રીરામજી મલકાયા. તેમણે જાણી લીધું કે સર્વે વાનર ભયભીત થઈ ગયા છે. ॥ ૩॥

એક બાન કાટી સબ માયા । જિમિ દિનકર હર તિમિર નિકાયા ॥
કૃપાદૃષ્ટિ કપિ ભાલુ બિલોકે । ભએ પ્રબલ રન રહહિં ન રોકે ॥ ૪॥

ત્યારે શ્રીરામજીએ એક જ બાણથી બધી માયા કાપી નાખી, જેમ સૂર્ય અંધકારના સમૂહને હરી લે છે. તત્પશ્ચાત્ તેમણે કૃપાભરેલી દૃષ્ટિથી વાનર-રીંછોની સામે જોયું, [જેનાથી] તે એવા પ્રબળ થઈ ગયા કે રણમાં રોકવા છતાંય તે રોકાતા ન હતા. ॥ ૪॥

દો૦ – આયસુ માગિ રામ પહિં અંગદાદિ કપિ સાથ ।
લછિમન ચલે ક્રુદ્ધ હોઇ બાન સરાસન હાથ ॥ ૫૨॥

શ્રીરામજીની આજ્ઞા માગીને અંગદ આદિ વાનરોની સાથે હાથમાં ધનુષ-બાણ લીધેલા શ્રીલક્ષ્મણજી ક્રુદ્ધ થઈને ચાલ્યા. ॥ ૫૨॥

ચૌ૦ – છતજ નયન ઉર બાહુ બિસાલા । હિમગિરિ નિભ તનુ કછુ એક લાલા ॥
ઈહાઁ દસાનન સુભટ પઠાએ । નાના અસ્ત્ર સસ્ત્ર ગહિ ધાએ ॥ ૧॥

તેમનાં લાલ નેત્રો છે, પહોળી છાતી અને વિશાળ ભુજાઓ છે. હિમાચલ પર્વતની સમાન ઉજ્જવળ (ગોરવર્ણ) શરીરે કંઈક લાલાશ ધારણ કરી છે. અહીં રાવણે પણ મોટા મોટા યોદ્ધા મોકલ્યા, જે અનેક અસ્ત્ર-શસ્ત્ર લઈને દોડ્યા. ॥ ૧॥

ભૂધર નખ બિટપાયુધ ધારી । ધાએ કપિ જય રામ પુકારી ॥
ભિરે સકલ જોરિહિ સન જોરી । ઈત ઉત જય ઈચ્છા નહિં થોરી ॥ ૨॥

પર્વત, નખ અને વૃક્ષરૂપી હથિયાર ધારણ કરેલા વાનર 'શ્રીરામચન્દ્રજીનો જય' પોકારીને દોડ્યા. વાનર અને રાક્ષસ સર્વે જોડીથી જોડી ભિડાઈ ગયા. અહીં અને ત્યાં બંને બાજુ જયની ઈચ્છા ઓછી ન હતી (અર્થાત્ પ્રબળ હતી). ॥ ૨॥

મુઠિકન્હ લાતન્હ દાતન્હ કાટહિં । કપિ જયસીલ મારિ પુનિ ડાટહિં ॥
મારુ મારુ ધરુ ધરુ ધરુ મારૂ । સીસ તોરિ ગહિ ભુજા ઉપારૂ ॥ ૩॥

વાનર તેમને મુક્કા અને લાતોથી મારે છે, દાંતોથી કરડે છે. વિજયશીલ વાનર તેમને મારીને પાછા ધમકાવે પણ છે. 'મારો, મારો, પકડો, પકડો, પકડીને મારી નાખો, માથું તોડી નાખો અને ભુજાઓ પકડીને ઉખાડી નાખો –' ॥ ૩॥

અસિ રવ પૂરિ રહી નવ ખંડા । ધાવહિં જહઁ તહઁ રુંડ પ્રચંડા ॥
દેખહિં કૌતુક નભ સુર બૃંદા । કબહુઁક બિસમય કબહુઁ અનંદા ॥ ૪॥

– નવે ખંડોમાં આવો અવાજ ભરાઈ રહ્યો છે. પ્રચંડ રૂંડ (ધડ) અહીં-તહીં દોડી રહ્યાં છે. આકાશમાં દેવતાજન આ કૌતુક જોઈ રહ્યા છે. તેમને ક્યારેક ખેદ તો ક્યારેક આનંદ થાય છે. ॥ ૪॥

દો૦ – રુધિર ગાડ઼ ભરિ ભરિ જમ્યો ઊપર ધૂરિ ઉડ઼ાઈ ।
જનુ અઁગાર રાસિન્હ પર મૃતક ધૂમ રહ્યો છાઈ ॥ ૫૩॥

લોહી ખાડાઓમાં ભરાઈ-ભરાઈને જામી ગયું છે અને તેના પર ધૂળ ઊડીને પડી રહી છે [તે દૃશ્ય આવું છે], જાણે અંગારાના ઢગલા પર રાખ છવાઈ રહી હોય. ॥ ૫૩॥

ચૌ૦ – ઘાયલ બીર બિરાજહિં કૈસે । કુસુમિત કિંસુક કે તરુ જૈસે ॥
લછિમન મેઘનાદ દ્વૌ જોધા । ભિરહિં પરસપર કરિ અતિ ક્રોધા ॥ ૧॥

ઘાયલ વીર એવા શોભે છે, જેમ વિકસેલ ખાખરાનાં વૃક્ષ. લક્ષ્મણ અને મેઘનાદ બન્ને યોદ્ધા અત્યંત ક્રોધ કરીને એક બીજાથી ભિડાય છે. ॥ ૧॥

એકહિ એક સકઈ નહિં જીતી । નિસિચર છલ બલ કરઈ અનીતી ॥
ક્રોધવંત તબ ભયઉ અનંતા । ભંજેઉ રથ સારથી તુરંતા ॥ ૨॥

એક બીજાને (કોઈ કોઈને) જીતી નથી શકતા. રાક્ષસ છળ-બળ (માયા) અને અનીતિ (અધર્મ) કરે છે, ત્યારે ભગવાન અનંતજી (લક્ષ્મણજી) ક્રોધિત થયા અને તેમણે તરત એના રથને તોડી નાખ્યો અને સારથિના ટુકડેટુકડા કરી નાખ્યા. ॥ ૨॥

નાના બિધિ પ્રહાર કર સેષા । રાચ્છસ ભયઉ પ્રાન અવસેષા ॥
રાવન સુત નિજ મન અનુમાના । સંકઠ ભયઉ હરિહિ મમ પ્રાના ॥ ૩॥

શેષજી (લક્ષ્મણજી) તેના પર અનેક પ્રકારે પ્રહાર કરવા લાગ્યા. રાક્ષસના પ્રાણમાત્ર શેષ રહી ગયા. રાવણપુત્ર મેઘનાદે મનમાં અનુમાન કર્યું કે હવે તો પ્રાણસંકટ આવી પડ્યું, આ મારા પ્રાણોને હરી લેશે. ॥ ૩॥

બીરઘાતિની છાડ઼િસિ સાઁગી । તેજપુંજ લછિમન ઉર લાગી ॥
મુરુછા ભઈ સક્તિ કે લાગેં । તબ ચલિ ગયઉ નિકટ ભય ત્યાગેં ॥ ૪॥

ત્યારે તેણે વીરઘાતિની શક્તિ ચલાવી. તે તેજપૂર્ણ શક્તિ લક્ષ્મણજીની છાતીમાં વાગી. શક્તિ લાગવાથી તેમને મૂર્છા આવી ગઈ. ત્યારે મેઘનાદ ભય ત્યજીને તેમની પાસે ચાલ્યો ગયો. ॥ ૪॥

દો૦ – મેઘનાદ સમ કોટિ સત જોધા રહે ઉઠાઈ ।
જગદાધાર સેષ કિમિ ઉઠૈ ચલે ખિસિઆઈ ॥ ૫૪॥

મેઘનાદ સમાન સો કરોડ (અગણિત) યોદ્ધા તેમને ઊંચકી રહ્યા છે. પરંતુ જગતના આધાર શ્રીશેષજી (લક્ષ્મણજી) તેમનાથી કેમ ઊંચકાય! ત્યારે તે લજાઈને ચાલ્યા ગયા. ॥ ૫૪॥

ચૌ૦ – સુનુ ગિરિજા ક્રોધાનલ જાસૂ । જારઈ ભુવન ચારિદસ આસૂ ॥
સક સંગ્રામ જીતિ કો તાહી । સેવહિં સુર નર અગ જગ જાહી ॥ ૧॥

[શિવજી કહે છે -] હે ગિરિજે! સાંભળો, [પ્રલયકાળમાં] જેના (શેષનાગના) ક્રોધની અગ્નિ ચૌદ ભુવનોને તુરત જ બાળી નાખે છે અને દેવો, મનુષ્યો તથા સમસ્ત ચરાચર [જીવ] જેમની સેવા કરે છે, તેમને સંગ્રામમાં કોણ જીતી શકે છે? ॥ ૧॥

યહ કૌતૂહલ જાનઈ સોઈ । જા પર કૃપા રામ કૈ હોઈ ॥
સંધ્યા ભઈ ફિરિ દ્વૌ બાહની । લગે સઁભારન નિજ નિજ અની ॥ ૨॥

આ લીલાને એ જ જાણી શકે છે જેના પર શ્રીરામજીની કૃપા હોય. સંધ્યા થવાથી બંને બાજુઓની સેનાઓ પાછી વળી; સેનાપતિ પોતપોતાની સેનાઓ સંભાળવા લાગ્યા. ॥ ૨॥

બ્યાપક બ્રહ્મ અજિત ભુવનેસ્વર । લછિમન કહાઁ બૂઝ કરુનાકર ॥
તબ લગિ લૈ આયઉ હનુમાના । અનુજ દેખિ પ્રભુ અતિ દુખ માના ॥ ૩॥

વ્યાપક, બ્રહ્મ, અજેય, સંપૂર્ણ બ્રહ્માંડના ઈશ્વર અને કરુણાની ખાણ શ્રીરામચન્દ્રજીએ પૂછ્યું – લક્ષ્મણ ક્યાં છે? ત્યાં સુધીમાં હનુમાન એમને લઈ આવ્યા. નાના ભાઈને [આ દશામાં] જોઈને પ્રભુને ઘણું જ દુઃખ થયું. ॥ ૩॥

જામવંત કહ બૈદ સુષેના । લંકાઁ રહઈ કો પઠઈ લેના ॥
ધરિ લઘુ રૂપ ગયઉ હનુમંતા । આનેઉ ભવન સમેત તુરંતા ॥ ૪॥

જામ્બવાને કહ્યું - લંકામાં સુષેણ વૈદ્ય રહે છે, તેને લઈ આવવા માટે કોણે મોકલવામાં આવે? હનુમાનજી નાનું રૂપ ધરીને ગયા અને સુષેણને તેના ઘર સાથે તુરંત જ ઉઠાવી લઈ આવ્યા. ॥ ૪॥

દો૦ – રામ પદારબિંદ સિર નાયઉ આઈ સુષેન ।
કહા નામ ગિરિ ઔષધી જાહુ પવનસુત લેન ॥ ૫૫॥

સુષેણે આવીને શ્રીરામજીનાં ચરણારવિન્દોમાં શીશ નમાવ્યું. તેણે પર્વત અને ઔષધનું નામ બતાવ્યું, [અને કહ્યું કે] હે પવનપુત્ર! ઔષધિ લેવા જાઓ. ॥ ૫૫॥

ચૌ૦ – રામ ચરન સરસિજ ઉર રાખી । ચલા પ્રભંજનસુત બલ ભાષી ॥
ઉહાઁ દૂત એક મરમુ જનાવા । રાવનુ કાલનેમિ ગૃહ આવા ॥ ૧॥

શ્રીરામજીનાં ચરણકમળોને હૃદયમાં રાખીને પવનપુત્ર હનુમાનજી પોતાનું બળ વખાણીને (અર્થાત્ હું હમણાં લઈ આવું છું, એમ કહીને) ચાલ્યા. ત્યાં એક ગુપ્તચરે રાવણને આ રહસ્યના સમાચાર આપ્યા. પછી રાવણ કાલનેમિના ઘેર આવ્યો. ॥ ૧॥

દસમુખ કહા મરમુ તેહિં સુના । પુનિ પુનિ કાલનેમિ સિરુ ધુના ॥
દેખત તુમ્હહિ નગરુ જેહિં જારા । તાસુ પંથ કો રોકન પારા ॥ ૨॥

રાવણે તેને સઘળો મર્મ જણાવ્યો. કાલનેમિએ સાંભળ્યો અને વારંવાર માથું પીટ્યું [તેણે કહ્યું -] તમારા જોતજોતામાં જેણે નગર બાળી નાખ્યું, તેનો માર્ગ કોણ રોકી શકે છે? ॥ ૨॥

ભજિ રઘુપતિ કરુ હિત આપના । છાઁડ઼હુ નાથ મૃષા જલ્પના ॥
નીલ કંજ તનુ સુંદર સ્યામા । હૃદયઁ રાખુ લોચનાભિરામા ॥ ૩॥

શ્રીરઘુનાથજીનું ભજન કરીને તમે પોતાનું કલ્યાણ કરો. હે નાથ! જૂઠો બકવાસ (વાદવિવાદ) છોડી દો. નેત્રોને આનંદ આપનારા નીલકમળ સમાન સુંદર શ્યામ શરીરને પોતાના હૃદયમાં રાખો. ॥ ૩॥

મૈં તૈં મોર મૂઢ઼તા ત્યાગૂ । મહા મોહ નિસિ સૂતત જાગૂ ॥
કાલ બ્યાલ કર ભચ્છક જોઈ । સપનેહુઁ સમર કિ જીતિઅ સોઈ ॥ ૪॥

હું-તું (ભેદ-ભાવ) અને મમતારૂપી મૂઢતાને ત્યાગી દો. મહામોહ (અજ્ઞાન) રૂપી રાત્રિમાં સૂઈ રહ્યા હોય તો જાગી ઊઠો. જે કાળરૂપી સર્પનોય ભક્ષક છે, ક્યાંય સ્વપ્નમાં પણ રણમાં તે જીતી શકાય છે? ॥ ૪॥

દો૦ – સુનિ દસકંઠ રિસાન અતિ તેહિં મન કીન્હ બિચાર ।
રામ દૂત કર મરૌં બરુ યહ ખલ રત મલ ભાર ॥ ૫૬॥

તેની આ વાતો સાંભળી રાવણ ઘણો જ ક્રોધિત થયો. પછી કાલનેમિએ મનમાં વિચાર કર્યો કે [આના હાથે મરવા કરતાં] શ્રીરામજીના દૂતના હાથે જ મરવું ઠીક છે. આ દુષ્ટ તો પાપસમૂહોમાં રત છે. ॥ ૫૬॥

ચૌ૦ – અસ કહિ ચલા રચિસિ મગ માયા। સર મંદિર બર બાગ બનાયા॥
મારુતસુત દેખા સુભ આશ્રમ। મુનિહિ બૂઝિ જલ પિયૌં જાઈ શ્રમ॥ ૧॥

તે મનમાં ને મનમાં એવું કહીને ચાલ્યો અને માર્ગમાં માયા રચી. તળાવ, મંદિર અને સુંદર બાગ બનાવ્યો. હનુમાનજીએ સુંદર આશ્રમ જોઈને વિચાર્યું કે મુનિને પૂછીને જળ પી લઉં, જેથી થાક દૂર થઈ જાય. ॥ ૧॥

રાચ્છસ કપટ બેષ તહઁ સોહા। માયાપતિ દૂતહિ ચહ મોહા॥
જાઈ પવનસુત નાયઉ માથા। લાગ સો કહૈ રામ ગુન ગાથા॥ ૨॥

રાક્ષસ ત્યાં કપટ[થી મુનિ]નો વેષ બનાવીને બિરાજમાન હતો. તે મૂર્ખ પોતાની માયાથી માયાપતિના દૂતને મોહિત કરવા ઇચ્છતો હતો. મારુતિએ તેની પાસે જઈને શીશ નમાવ્યું. તે શ્રીરામજીના ગુણની કથા કહેવા લાગ્યો. ॥ ૨॥

હોત મહા રન રાવન રામહિં। જિતિહહિં રામ ન સંસય યા મહિં॥
ઇહાઁ ભએઁ મૈં દેખઉઁ ભાઈ। ગ્યાનદૃષ્ટિ બલ મોહિ અધિકાઈ॥ ૩॥

[તે બોલ્યો –] રાવણ અને રામમાં મહાન યુદ્ધ થઈ રહ્યું છે. રામજી જીતશે તેમાં સંશય નથી. હે ભાઈ! હું અહીંયાં રહીને સર્વે જોઈ રહ્યો છું. મને જ્ઞાનદૃષ્ટિનું ઘણું મોટું બળ છે. ॥ ૩॥

માગા જલ તેહિં દીન્હ કમંડલ। કહ કપિ નહિં અઘાઉઁ થોરેં જલ॥
સર મજ્જન કરિ આતુર આવહુ। દિચ્છા દેઉઁ ગ્યાન જેહિં પાવહુ॥ ૪॥

હનુમાનજીએ તેની પાસે જળ માગ્યું તો તેણે કમંડળ આપી દીધું. હનુમાનજીએ કહ્યું - થોડા જળથી હું તૃપ્ત થવાનો નથી. ત્યારે તે બોલ્યો - તળાવમાં સ્નાન કરીને તુરત જ પાછા આવો તો હું તમને દીક્ષા આપું, જેનાથી તમે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરો. ॥ ૪॥

દો૦ – સર પૈઠત કપિ પદ ગહા મકરીં તબ અકુલાન।
મારી સો ધરિ દિબ્ય તનુ ચલી ગગન ચઢ઼િ જાન॥ ૫૭॥

તળાવમાં પ્રવેશ કરતાં જ એક મગરીએ અકળાઈને એ જ સમયે હનુમાનજીનો પગ પકડી લીધો. હનુમાનજીએ તેને મારી નાખી. ત્યારે તે દિવ્ય દેહ ધારણ કરીને વિમાને ચઢીને આકાશમાં ચાલી. ॥ ૫૭॥

ચૌ૦ – કપિ તવ દરસ ભઇઉઁ નિષ્પાપા। મિટા તાત મુનિબર કર સાપા॥
મુનિ ન હોઈ યહ નિસિચર ઘોરા। માનહુઁ સત્ય બચન કપિ મોરા॥ ૧॥

[તેણીએ કહ્યું] હે વાનર! હું તમારાં દર્શનથી પાપરહિત થઈ ગઈ. હે તાત! શ્રેષ્ઠ મુનિનો શાપ મટી ગયો. હે કપિ! આ મુનિ નથી, ઘોર નિશાચર છે. મારું વચન સત્ય માનો– ॥ ૧॥

અસ કહિ ગઈ અપછરા જબહીં । નિસિચર નિકટ ગયઉ કપિ તબહીં ॥
કહ કપિ મુનિ ગુરદછિના લેહૂ । પાછેં હમહિં મંત્ર તુમ્હ દેહૂ ॥ ૨॥

આમ કહીને જેવી તે અપ્સરા ગઈ કે તેવા જ હનુમાનજી નિશાચરની પાસે ગયા. હનુમાનજીએ કહ્યું - હે મુનિ! પહેલાં ગુરુદક્ષિણા લઈ લો, પછી આપ મને મંત્ર આપજો. ॥ ૨॥

સિર લંગૂર લપેટિ પછારા । નિજ તનુ પ્રગટેસિ મરતી બારા ॥
રામ રામ કહિ છાડ઼ેસિ પ્રાના । સુનિ મન હરષિ ચલેઉ હનુમાના ॥ ૩॥

હનુમાનજીએ તેના માથાને પૂંછમાં વીંટાળીને એને પછાડી દીધો. મરતી વેળાએ તેણે પોતાનું (રાક્ષસી) શરીર પ્રકટ કર્યું. તેણે રામ-રામ કહીને પ્રાણ છોડ્યા. આ (એના મુખમાંથી રામ-નામનું ઉચ્ચારણ) સાંભળીને હનુમાનજી મનમાં હરખાઈને ચાલ્યા. ॥ ૩॥

દેખા સૈલ ન ઔષધ ચીન્હા । સહસા કપિ ઉપારિ ગિરિ લીન્હા ॥
ગહિ ગિરિ નિસિ નભ ધાવત ભયઊ । અવધપુરી ઊપર કપિ ગયઊ ॥ ૪॥

તેમણે પર્વતને જોયો, પણ ઔષધ ન ઓળખી શક્યા. પછી હનુમાનજીએ તરત જ પર્વતને જ ઉખાડી લીધો. પર્વત લઈને હનુમાનજી રાત્રિએ જ આકાશમાર્ગે દોડી નીકળ્યા અને અયોધ્યાપુરીની ઉપર પહોંચી ગયા. ॥ ૪॥

દો૦ – દેખા ભરત બિસાલ અતિ નિસિચર મન અનુમાનિ ।
બિનુ ફર સાયક મારેઉ ચાપ શ્રવન લગિ તાનિ ॥ ૫૮॥

ભરતજીએ આકાશમાં અત્યંત વિશાળ સ્વરૂપ જોયું, ત્યારે મનમાં અનુમાન કર્યું કે આ કોઈ રાક્ષસ છે. તેમણે કાન સુધી ધનુષને ખેંચીને ફણા વિનાનું બાણ માર્યું. ॥ ૫૮॥

ચૌ૦ – પરેઉ મુરુછિ મહિ લાગત સાયક । સુમિરત રામ રામ રઘુનાયક ॥
સુનિ પ્રિય બચન ભરત તબ ધાએ । કપિ સમીપ અતિ આતુર આએ ॥ ૧॥

બાણ વાગતાં જ હનુમાનજી 'રામ, રામ, રઘુપતિ' ઉચ્ચારણ કરતાં કરતાં મૂર્છિત થઈને પૃથ્વી પર ઢળી પડ્યા. પ્રિય વચન (રામનામ) સાંભળીને ભરતજી ઊઠીને દોડ્યા અને ઘણી ઉતાવળથી હનુમાનજીની પાસે આવ્યા. ॥ ૧॥

બિકલ બિલોકિ કીસ ઉર લાવા । જાગત નહિં બહુ ભાઁતિ જગાવા ॥
મુખ મલીન મન ભએ દુખારી । કહત બચન ભરિ લોચન બારી ॥ ૨॥

હનુમાનજીને વ્યાકુળ જોઈને એમને હૃદયે ચાંપી દીધા. ઘણી રીતે જગાડ્યા પણ તે જાગતા ન હતા. ત્યારે ભરતજીનું મુખ ઉદાસ થઈ ગયું. તે મનમાં ઘણા દુ:ખી થયા અને નેત્રોમાં [વિષાદના આંસુઓનું] જળ ભરીને આ વચન બોલ્યા - ॥ ૨॥

જેહિં બિધિ રામ બિમુખ મોહિ કીન્હા । તેહિં પુનિ યહ દારુન દુખ દીન્હા ॥
જૌં મોરેં મન બચ અરુ કાયા । પ્રીતિ રામ પદ કમલ અમાયા ॥ ૩॥

જે વિધાતાએ મને શ્રીરામથી વિમુખ કર્યો, તેણે જ ફરી આ ભયાનક દુઃખ પણ આપ્યું. જો મન, વચન અને શરીરથી શ્રીરામજીનાં ચરણકમળોમાં મારો નિષ્કપટ પ્રેમ હોય, ॥ ૩॥

તૌ કપિ હોઉ બિગત શ્રમ સૂલા । જૌં મો પર રઘુપતિ અનુકૂલા ॥
સુનત બચન ઉઠિ બૈઠ કપીસા । કહિ જય જયતિ કોસલાધીસા ॥ ૪॥

અને જો શ્રીરઘુનાથજી મારા પર પ્રસન્ન હોય તો આ વાનર થાક અને પીડાથી રહિત થઈ જાય! આ વચન સાંભળતાં જ કપિરાજ હનુમાનજી 'કૌશલપતિ શ્રીરામચન્દ્રજીનો જય હો, જય હો' કહેતાં ઊઠીને બેઠા. ॥ ૪॥

સો૦ – લીન્હ કપિહિ ઉર લાઈ પુલકિત તનુ લોચન સજલ ॥
પ્રીતિ ન હૃદયઁ સમાઈ સુમિરિ રામ રઘુકુલ તિલક ॥ ૫૯॥

ભરતજીએ વાનર(હનુમાનજી)ને હૃદયે ચાંપી દીધા. તેમનું શરીર પુલકિત થઈ ગયું અને નેત્રોમાં [આનંદ તથા પ્રેમનાં આંસુઓનું] જળ ભરાઈ આવ્યું. રઘુકુલતિલક શ્રીરામચન્દ્રજીનું સ્મરણ કરીને ભરતજીના હૃદયમાં પ્રીતિ સમાતી નહોતી. ॥ ૫૯॥

ચૌ૦ – તાત કુસલ કહુ સુખનિધાન કી । સહિત અનુજ અરુ માતુ જાનકી ॥
કપિ સબ ચરિત સમાસ બખાને । ભએ દુખી મન મહુઁ પછિતાને ॥ ૧॥

[ભરતજી બોલ્યા -] હે તાત! નાના ભાઈ લક્ષ્મણ તથા માતા જાનકીસહિત સુખનિધાન શ્રીરામજીના કુશળ કહો. હનુમાનજીએ સંક્ષેપમાં સર્વે કથા કહી. સાંભળીને ભરતજી દુઃખી થયા અને મનમાં પસ્તાવા લાગ્યા. ॥ ૧॥

અહહ દૈવ મૈં કત જગ જાયઉઁ । પ્રભુ કે એકહુ કાજ ન આયઉઁ ॥
જાનિ કુઅવસરુ મન ધરિ ધીરા । પુનિ કપિ સન બોલે બલબીરા ॥ ૨॥

હા દૈવ! હું જગતમાં કેમ જન્મ્યો? પ્રભુના એક પણ કાર્યમાં કામ ન આવ્યો! પછી કુઅવસર જાણીને મનમાં ધીરજ ધરીને બળવીર ભરતજીએ હનુમાનજીને કહ્યું - ॥ ૨॥

તાત ગહરુ હોઇહિ તોહિ જાતા । કાજુ નસાઇહિ હોત પ્રભાતા ॥
ચઢુ મમ સાયક સૈલ સમેતા । પઠવૌં તોહિ જહઁ કૃપાનિકેતા ॥ ૩॥

હે તાત! તમને જવામાં મોડું થશે. અને સવાર થતાં જ કાર્ય બગડી જશે. [માટે] તમે પર્વતસહિત મારા બાણ પર ચઢી જાઓ, હું તમને ત્યાં મોકલી આપું જ્યાં કૃપાના ધામ શ્રીરામજી છે. ॥ ૩॥

સુનિ કપિ મન ઉપજા અભિમાના । મોરેં ભાર ચલિહિ કિમિ બાના ॥
રામ પ્રભાવ બિચારિ બહોરી । બંદિ ચરન કહ કપિ કર જોરી ॥ ૪॥

ભરતજીની આ વાત સાંભળીને [એક વાર તો] હનુમાનજીના મનમાં અભિમાન ઉત્પન્ન થયું કે મારા ભારથી બાણ કેવી રીતે ચાલશે? [પરંતુ] પછી શ્રીરામચન્દ્રજીના પ્રભાવનો વિચાર કરીને તેઓ ભરતજીના ચરણોની વંદના કરીને હાથ જોડીને બોલ્યા - ॥ ૪॥

દો૦ – તવ પ્રતાપ ઉર રાખિ પ્રભુ જૈહઉँ નાથ તુરંત ।
અસ કહિ આયસુ પાઈ પદ બંદિ ચલેઉ હનુમંત ॥ ૬૦ (ક) ॥

હે નાથ! હે પ્રભો! હું આપનો પ્રતાપ હૃદયમાં રાખીને તુરત જ જતો રહીશ. એમ કહીને આજ્ઞા પામીને અને ભરતજીના ચરણોની વંદના કરી હનુમાનજી ચાલ્યા. ॥ ૬૦ (ક)॥

ભરત બાહુ બલ સીલ ગુન પ્રભુ પદ પ્રીતિ અપાર ।
મન મહુँ જાત સરાહત પુનિ પુનિ પવનકુમાર ॥ ૬૦ (ખ) ॥

ભરતજીના બાહુબળ, શીલ (સુંદર સ્વભાવ), ગુણ અને પ્રભુના ચરણોમાં અપાર પ્રેમની મનમાં ને મનમાં વારંવાર પ્રશંસા કરતાં મારુતિ શ્રીહનુમાનજી જઈ રહ્યા છે. ॥ ૬૦ (ખ)॥

ચૌ૦ – ઉહાँ રામ લછિમનહિ નિહારી । બોલે બચન મનુજ અનુસારી ॥
અર્ધ રાતિ ગઈ કપિ નહિં આયઉ । રામ ઉઠાઈ અનુજ ઉર લાયઉ ॥ ૧॥

ત્યાં લક્ષ્મણજીને જોઈને શ્રીરામજી સાધારણ માનવ સ્વભાવ અનુસાર વચન બોલ્યા - અડધી રાત વીતી ચૂકી, હનુમાન ન આવ્યા. આમ કહીને શ્રીરામજીએ નાના ભાઈ લક્ષ્મણજીને ઊંચકીને હૃદયે ચાંપી દીધાં; ॥ ૧॥

સકહુ ન દુખિત દેખિ મોહિ કાઊ । બંધુ સદા તવ મૃદુલ સુભાઊ ॥
મમ હિત લાગિ તજેહુ પિતુ માતા । સહેહુ બિપિન હિમ આતપ બાતા ॥ ૨॥

[અને બોલ્યા -] હે ભાઈ! તમે મને ક્યારેય દુઃખી જોઈ શકતા નહોતા. તમારો સ્વભાવ કાયમથી કોમળ હતો. મારા હિત માટે તમે માતા-પિતાનેય છોડી દીધાં અને વનમાં ઠંડી, ગરમી અને હવા સર્વે સહન કર્યું. ॥ ૨॥

સો અનુરાગ કહાँ અબ ભાઈ । ઉઠહુ ન સુનિ મમ બચ બિકલાઈ ॥
જૌં જનેતઉँ બન બંધુ બિછોહૂ । પિતા બચન મનતેઉँ નહિં ઓહૂ ॥ ૩॥

હે ભાઈ! તે પ્રેમ હવે ક્યાં છે? મારાં વ્યાકુળતાપૂર્ણ વચન સાંભળીને ઊઠતા કેમ નથી? જો હું જાણતો હોત કે વનમાં ભાઈનો વિયોગ થશે તો હું પિતાનાં વચન [જેને માનવા મારા માટે પરમ કર્તવ્ય હતું] તે પણ ન માનત. ॥ ૩॥

સુત બિત નારિ ભવન પરિવારા । હોહિં જાહિં જગ બારહિં બારા ॥
અસ બિચારિ જિયँ જાગહુ તાતા । મિલઇ ન જગત સહોદર ભ્રાતા ॥ ૪॥

પુત્ર, ધન, સ્ત્રી, ઘર અને પરિવાર - એ જગતમાં વારંવાર આવે અને જાય છે, પરંતુ જગતમાં સહોદર ભાઈ વારંવાર નથી મળતો. હૃદયમાં આવો વિચાર કરીને હે તાત! જાગો. ॥ ૪॥

જથા પંખ બિનુ ખગ અતિ દીના । મનિ બિનુ ફનિ કરિબર કર હીના ॥
અસ મમ જિવન બંધુ બિનુ તોહી । જૌં જડ઼ દૈવ જિઆવૈ મોહી ॥ ૫॥

જેમ પાંખો વિના પક્ષી, મણિ વિના સર્પ અને સૂંઢ વિના શ્રેષ્ઠ હાથી અત્યંત દીન થઈ જાય છે, હે ભાઈ! જો ક્યાંક જડ દૈવ મને જીવિત રાખે તો તમારા વિના મારું જીવન પણ એવું જ હશે. ॥ ૫॥

જૈહઉઁ અવધ કૌન મુહુ લાઈ। નારિ હેતુ પ્રિય ભાઇ ગઁવાઈ ॥
બરુ અપજસ સહતેઉઁ જગ માહીં। નારિ હાનિ બિસેષ છતિ નાહીં ॥ ૬॥

સ્ત્રીને માટે પ્રિય ભાઈને ખોઈને, હું કયું મોં લઈને અવધ જઈશ? હું જગતમાં બદનામી ભલે જ સહી લેત (કે રામમાં કંઈ પણ વીરતા નથી જે સ્ત્રીને ખોઈ બેઠા). સ્ત્રીની હાનિથી [આ હાનિને જોતા] કોઈ વિશેષ ક્ષતિ તો ન હતી. ॥ ૬॥

અબ અપલોકુ સોકુ સુત તોરા। સહિહિ નિઠુર કઠોર ઉર મોરા ॥
નિજ જનની કે એક કુમારા। તાત તાસુ તુમ્હ પ્રાન અધારા ॥ ૭॥

હવે તો હે પુત્ર! મારું નિષ્ઠુર અને કઠોર હૃદય આ અપયશ અને તમારો શોક બંનેનેય સહન કરશે. હે તાત! તમે પોતાની માતાના એક અદ્વિતીય પુત્ર છો અને એના પ્રાણાધાર છો. ॥ ૭॥

સૌંપેસિ મોહિ તુમ્હહિ ગહિ પાની। સબ બિધિ સુખદ પરમ હિત જાની ॥
ઉતરુ કાહ દૈહઉઁ તેહિ જાઈ। ઉઠિ કિન મોહિ સિખાવહુ ભાઈ ॥ ૮॥

આવા પુત્રને, સર્વે પ્રકારથી સુખ આપનારો અને પરમ હિતકારી જાણીને તેમણે તમારો હાથ પકડીને મને સોંપ્યા હતા. હું હવે જઈને તેમને શો ઉત્તર આપીશ? હે ભાઈ! તમે ઊઠીને મને શિખવાડતા (સમજાવતા) કેમ નથી? ॥ ૮॥

બહુ બિધિ સોચત સોચ બિમોચન। સ્રવત સલિલ રાજિવ દલ લોચન ॥
ઉમા એક અખંડ રઘુરાઈ। નર ગતિ ભગત કૃપાલ દેખાઈ ॥ ૯॥

શોકથી છોડાવનારા શ્રીરામજી અનેક પ્રકારે શોક કરી રહ્યા છે. તેમના કમળની પાંખડી સમાન નેત્રોથી [વિષાદનાં આંસુઓનું] જળ વહી રહ્યું છે. [શિવજી કહે છે -] હે ઉમા! શ્રીરઘુનાથજી એક (અદ્વિતીય) અને અખંડ (વિયોગરહિત) છે. ભક્તો પર કૃપા કરનારા ભગવાને [લીલા કરીને] મનુષ્યની દશા બતાવી છે. ॥ ૯॥

સો૦ – પ્રભુ પ્રલાપ સુનિ કાન બિકલ ભએ બાનર નિકર।
આઇ ગયઉ હનુમાન જિમિ કરુના મહઁ બીર રસ ॥ ૬૧॥

પ્રભુના [લીલા માટે કરવામાં આવેલા] પ્રલાપને કાનેથી સાંભળીને વાનરોના સમૂહ વ્યાકુળ થઈ ગયા. [એટલામાં જ] હનુમાનજી આવી ગયા, જેમ કરુણરસ[ના પ્રસંગ]માં વીરરસ [નો પ્રસંગ] આવી ગયો હોય. ॥ ૬૧॥

ચૌ૦ – હરષિ રામ ભેટેઉ હનુમાના। અતિ કૃતગ્ય પ્રભુ પરમ સુજાના ॥
તુરત બૈદ તબ કીન્હિ ઉપાઈ। ઉઠિ બૈઠે લછિમન હરષાઈ ॥ ૧॥

શ્રીરામજી હર્ષિત થઈને હનુમાનજીને ગળે મળીને ભેટ્યા. પ્રભુ પરમ સુજ્ઞ (ચતુર) અને અત્યંત જ કૃતજ્ઞ છે. પછી વૈદ્યે (સુષેણે) તુરત જ ઉપાય કર્યો, [જેથી] લક્ષ્મણજી હર્ષિત થઈને ઊઠીને બેઠા. ॥ ૧॥

હૃદયઁ લાઈ પ્રભુ ભેંટેઉ ભ્રાતા। હરષે સકલ ભાલુ કપિ બ્રાતા॥
કપિ પુનિ બૈદ તહાઁ પહુઁચાવા। જેહિ બિધિ તબહિં તાહિ લઈ આવા॥ ૨॥

પ્રભુ ભાઈને હૃદયે ચાંપીને ભેટ્યા. રીંછ અને વાનરોના સમૂહ સર્વે હરખાઈ ગયા. હનુમાનજીએ વૈદ્યને પાછા તે જ પ્રમાણે ત્યાં પહોંચાડી દીધા, જે રીતે તેઓ તેમને (અગાઉ) લઈ આવ્યા હતા. ॥ ૨॥

યહ બૃત્તાંત દસાનન સુનેઊ। અતિ બિષાદ પુનિ પુનિ સિર ધુનેઊ॥
બ્યાકુલ કુંભકરન પહિં આવા। બિબિધ જતન કરિ તાહિ જગાવા॥ ૩॥

આ સમાચાર જ્યારે રાવણે સાંભળ્યા, ત્યારે તેણે અત્યંત વિષાદથી વારંવાર માથું કૂટ્યું. તે વ્યાકુળ થઈને કુંભકર્ણની પાસે ગયો અને ઘણા જ ઉપાય કરીને તેને જગાડ્યો. ॥ ૩॥

જાગા નિસિચર દેખિઅ કૈસા। માનહુઁ કાલુ દેહ ધરિ બૈસા॥
કુંભકરન બૂઝા કહુ ભાઈ। કાહે તવ મુખ રહે સુખાઈ॥ ૪॥

કુંભકર્ણ જાગ્યો (ઊઠીને બેઠો). તે એવો દેખાય છે જાણે સ્વયં કાળ જ શરીર ધારણ કરીને બેઠો હોય. કુંભકર્ણે પૂછ્યું - હે ભાઈ! કહો તો, તમારાં મુખ કેમ સુકાઈ રહ્યાં છે? ॥ ૪॥

કથા કહી સબ તેહિં અભિમાની। જેહિ પ્રકાર સીતા હરિ આની॥
તાત કપિન્હ સબ નિસિચર મારે। મહા મહા જોધા સંઘારે॥ ૫॥

જે પ્રમાણે સીતાને હરી લાવ્યો હતો તે સઘળી કથા અભિમાની રાવણે કહી. [પછી કહ્યું -] હે તાત! વાનરોએ સર્વે રાક્ષસ મારી નાખ્યા. મોટા મોટા યોદ્ધાઓનો પણ સંહાર કરી નાખ્યો. ॥ ૫॥

દુર્મુખ સુરરિપુ મનુજ અહારી। ભટ અતિકાય અકંપન ભારી॥
અપર મહોદર આદિક બીરા। પરે સમર મહિ સબ રનધીરા॥ ૬॥

દુર્મુખ, દેવશત્રુ (દેવાંતક), મનુષ્યભક્ષક (નરાંતક), ભારે યોદ્ધા અતિકાય અને અકમ્પન તથા મહોદર આદિ અન્ય સર્વે રણધીર વીર રણભૂમિમાં માર્યા ગયા. ॥ ૬॥

દો૦ – સુનિ દસકંધર બચન તબ કુંભકરન બિલખાન।
જગદંબા હરિ આનિ અબ સઠ ચાહત કલ્યાન॥ ૬૨॥

પછી રાવણનાં વચન સાંભળીને કુંભકરણ વિલાપ કરીને (દુઃખી થઈને) બોલ્યો - અરે મૂર્ખ! જગતજનની જાનકીને હરી લાવીને હવે તું કલ્યાણ ઇચ્છે છે? ॥ ૬૨॥

ચૌ૦ – ભલ ન કીન્હ તૈં નિસિચર નાહા । અબ મોહિ આઈ જગાએહિ કાહા ॥
અજહૂઁ તાત ત્યાગિ અભિમાના । ભજહુ રામ હોઇહિ કલ્યાના ॥ ૧॥

હે રાક્ષસરાજ! તેં ઠીક નથી કર્યું. હવે આવીને મને કેમ જગાડ્યો? હે તાત! હજી પણ અભિમાન છોડીને શ્રીરામજીને ભજો તો કલ્યાણ થશે. ॥ ૧॥

હૈં દસસીસ મનુજ રઘુનાયક । જાકે હનૂમાન સે પાયક ॥
અહહ બંધુ તૈં કીન્હિ ખોટાઈ । પ્રથમહિં મોહિ ન સુનાએહિ આઈ ॥ ૨॥

હે રાવણ! જેમના હનુમાન જેવા સેવક છે, તે શ્રીરઘુનાથજી શું સામાન્ય મનુષ્ય છે? હાય ભાઈ! તેં ખોટું કર્યું, જે પહેલા જ આવીને મને આ હાલ ન સંભળાવ્યો. ॥ ૨॥

કીન્હેહુ પ્રભુ બિરોધ તેહિ દેવક । સિવ બિરંચિ સુર જાકે સેવક ॥
નારદ મુનિ મોહિ ગ્યાન જો કહા । કહતેઉઁ તોહિ સમય નિરબહા ॥ ૩॥

હે સ્વામી! તમે એ પરમ દેવનો વિરોધ કર્યો, જેના શિવ, બ્રહ્મા આદિ દેવો સેવક છે. નારદ મુનિએ મને જે જ્ઞાન કહ્યું હતું, તે હું તને કહેત; પણ હવે તો સમય જતો રહ્યો. ॥ ૩॥

અબ ભરિ અંક ભેંટુ મોહિ ભાઈ । લોચન સુફલ કરૌં મૈં જાઈ ॥
સ્યામ ગાત સરસીરુહ લોચન । દેખૌં જાઇ તાપ ત્રય મોચન ॥ ૪॥

હે ભાઈ! હવે તો [અંતિમ વાર] બાથ ભીડીને મને ભેટી લો. હું જઈને પોતાનાં નેત્રોને સફળ કરું. ત્રણેય તાપને છોડાવનાર શ્યામશરીર, કમળનેત્ર શ્રીરામજીનાં જઈને દર્શન કરું. ॥ ૪॥

દો૦ – રામ રૂપ ગુન સુમિરત મગન ભયઉ છન એક ।
રાવન માગેઉ કોટિ ઘટ મદ અરુ મહિષ અનેક ॥ ૬૩॥

શ્રીરામચન્દ્રજીના રૂપ અને ગુણોનું સ્મરણ કરીને તે એક ક્ષણ માટે પ્રેમમાં મગ્ન થઈ ગયો. પછી રાવણે કરોડો ઘડા મદિરા અને અનેક પાડા મગાવ્યા. ॥ ૬૩॥

ચૌ૦ – મહિષ ખાઇ કરિ મદિરા પાના । ગર્જા બજ્રાઘાત સમાના ॥
કુંભકરન દુર્મદ રન રંગા । ચલા દુર્ગ તજિ સેન ન સંગા ॥ ૧॥

પાડા ખાઈને અને મદિરા પીને તે વજ્રઘાત (વીજળી પડવા) સમાન ગર્જ્યો. મદથી ચૂર રણના ઉત્સાહથી પૂર્ણ કુંભકર્ણ કિલ્લો છોડીને ચાલ્યો. સેના પણ સાથે ન લીધી. ॥ ૧॥

દેખિ બિભીષનુ આગે આયઉ । પરેઉ ચરન નિજ નામ સુનાયઉ ॥
અનુજ ઉઠાઇ હૃદયઁ તેહિ લાયો । રઘુપતિ ભક્ત જાનિ મન ભાયો ॥ ૨॥

તેને જોઈને વિભીષણ આગળ આવ્યા અને એના ચરણોમાં નમીને પોતાનું નામ સંભળાવ્યું. નાના ભાઈને ઉઠાડીને એને હૃદયે ચાંપી દીધો અને શ્રીરઘુનાથજીનો ભક્ત જાણીને તે તેના મનને પ્રિય લાગ્યો. ॥ ૨॥

તાત લાત રાવન મોહિ મારા। કહત પરમ હિત મંત્ર બિચારા॥
તેહિં ગલાનિ રઘુપતિ પહિં આયઉઁ। દેખિ દીન પ્રભુ કે મન ભાયઉઁ॥ ૩॥

[વિભીષણે કહ્યું -] હે તાત! પરમ હિતકારી સલાહ અને વિચાર કહેવાથી રાવણે મને લાત મારી. તે જ ગ્લાનિને લીધે હું શ્રીરઘુનાથજીની પાસે ચાલ્યો આવ્યો. દીન જોઈને પ્રભુના મનને હું [ઘણો] પ્રિય લાગ્યો. ॥ ૩॥

સુનુ સુત ભયઉ કાલબસ રાવન। સો કિ માન અબ પરમ સિખાવન॥
ધન્ય ધન્ય તૈં ધન્ય બિભીષન। ભયહુ તાત નિસિચર કુલ ભૂષન॥ ૪॥
બંધુ બંસ તૈં કીન્હ ઉજાગર। ભજેહુ રામ સોભા સુખ સાગર॥ ૫॥

[કુંભકર્ણે કહ્યું -] હે પુત્ર! સાંભળ, રાવણ તો કાળને વશ થઈ ગયો છે (તેના માથે મોત ભમે છે). તે શું હવે ઉત્તમ શિખામણ માની શકે છે? હે વિભીષણ! તું ધન્ય છે, ધન્ય છે, ધન્ય છે. હે તાત! તું રાક્ષસકુળનું ભૂષણ થઈ ગયો. હે ભાઈ! તેં પોતાના કુળને દેદીપ્યમાન કરી દીધું, જે શોભા અને સુખના સમુદ્ર શ્રીરામજીને ભજ્યા. ॥ ૪-૫॥

દો૦ – બચન કર્મ મન કપટ તજિ ભજેહુ રામ રનધીર॥
જાહુ ન નિજ પર સૂઝ મોહિ ભયઉઁ કાલબસ બીર॥ ૬૪॥

મન, વચન અને કર્મથી કપટ છોડીને રણધીર શ્રીરામજીનું ભજન કરજે. હે ભાઈ! હું કાળ(મૃત્યુ)ને વશ થઈ ગયો છું. મને પોતાનું-પારકું નથી સૂઝતું, માટે હવે તમે જાઓ. ॥ ૬૪॥

ચૌ૦ – બંધુ બચન સુનિ ચલા બિભીષન। આયઉ જહઁ ત્રૈલોક બિભૂષન॥
નાથ ભૂધરાકાર સરીરા। કુંભકરન આવત રનધીરા॥ ૧॥

ભાઈનાં વચન સાંભળીને વિભીષણ પાછા ફર્યા અને ત્યાં આવ્યા જ્યાં ત્રિલોકીના ભૂષણ શ્રીરામજી હતા. [વિભીષણે કહ્યું -] હે નાથ! પર્વત સમાન [વિશાળ] દેહવાળો રણધીર કુંભકર્ણ આવી રહ્યો છે.

એતના કપિન્હ સુના જબ કાના। કિલકિલાઇ ધાએ બલવાના॥
લિએ ઉઠાઇ બિટપ અરુ ભૂધર। કટકટાઇ ડારહિં તા ઊપર॥ ૨॥

વાનરોએ જ્યારે કાનોથી આટલું સાંભળ્યું, ત્યારે તે બળવાન કિલકિલાટ કરીને દોડ્યા. વૃક્ષ અને પર્વત [ઉખાડીને] ઊંચકી લીધાં અને દાંત કટકટાવીને તેની ઉપર નાખવા લાગ્યા. ॥ ૨॥

કોટિ કોટિ ગિરિ સિખર પ્રહારા। કરહિં ભાલુ કપિ એક એક બારા॥
મુર્‌યો ન મનુ તનુ ટર્‌યો ન ટાર્‌યો। જિમિ ગજ અર્ક ફલનિ કો માર્‌યો॥ ૩॥

રીંછ-વાનર એક એકવારમાં જ કરોડો પર્વતોનાં શિખરોથી તેના પર પ્રહાર કરે છે. પરંતુ એનાથી ન તો તેનું મન જ વાળ્યું (વિચલિત થયું) અને ન શરીર જ ટાળે ટળ્યું, જેમ આકડાના ફળોના પ્રહારથી હાથી પર કંઈ પણ અસર નથી થતી. ॥ ૩॥

તબ મારુતસુત મુઠિકા હન્યો। પર્‌યો ધરનિ બ્યાકુલ સિર ધુન્યો ॥
પુનિ ઉઠિ તેહિં મારેઉ હનુમંતા। ઘુર્મિત ભૂતલ પરેઉ તુરંતા ॥ ૪॥

પછી હનુમાનજીએ તેમને એક મુક્કો માર્યો, જેથી તે વ્યાકુળ થઈને પૃથ્વી પર ઢળી પડ્યો અને માથું પીટવા લાગ્યો. પછી તેણે ઊભા થઈને હનુમાનજીને માર્યા. તેઓ ચક્કર ખાઈને તુરત જ પૃથ્વી પર પડી ગયા. ॥ ૪॥

પુનિ નલ નીલહિ અવનિ પછારેસિ। જહઁ તહઁ પટકિ પટકિ ભટ ડારેસિ ॥
ચલી બલીમુખ સેન પરાઈ। અતિ ભય ત્રસિત ન કોઉ સમુહાઈ ॥ ૫॥

પછી તેણે નલ-નીલને પૃથ્વી પર પછાડી દીધા અને બીજા યોદ્ધાઓને પણ જ્યાં ત્યાં પછાડી-પછાડીને નાખી દીધા. વાનરસેના નાસવા લાગી. સર્વે અત્યંત ભયભીત થઈ ગયા, કોઈ સામે નથી આવતું. ॥ ૫॥

દો૦ – અંગદાદિ કપિ મુરુછિત કરિ સમેત સુગ્રીવ ॥
કાઁખ દાબિ કપિરાજ કહુઁ ચલા અમિત બલ સીંવ ॥ ૬૫॥

સુગ્રીવ સાથે અંગદાદિ વાનરોને મૂર્છિત કરીને પછી તે અપરિમિત બળની સીમા કુંભકર્ણ વાનરરાજ સુગ્રીવને બગલમાં દબાવીને ચાલ્યો. ॥ ૬૫॥

ચૌ૦ – ઉમા કરત રઘુપતિ નરલીલા। ખેલત ગરુડ઼ જિમિ અહિગન મીલા ॥
ભૃકુટિ ભંગ જો કાલહિ ખાઈ। તાહિ કિ સોહઇ ઐસિ લરાઈ ॥ ૧॥

[શિવજી કહે છે -] હે ઉમા! શ્રીરઘુનાથજી એવી જ નરલીલા કરી રહ્યા છે જેમ ગરુડ સર્પોના સમૂહમાં ભળીને રમતો હોય. જે ભ્રમરના ઈશારામાત્રથી (વિના પરિશ્રમે) કાળને પણ ખાઈ જાય છે, તેને શું આવી લડાઈ શોભા આપે છે? ॥ ૧॥

જગ પાવનિ કીરતિ બિસ્તરિહહિં। ગાઇ ગાઇ ભવનિધિ નર તરિહહિં ॥
મુરુછા ગઇ મારુતસુત જાગા। સુગ્રીવહિ તબ ખોજન લાગા ॥ ૨॥

ભગવાન [આ દ્વારા] જગતને પવિત્ર કરનારી તે કીર્તિ પ્રસરાવશે જેને ગાઈ-ગાઈને મનુષ્ય ભવસાગરમાંથી તરી જશે. મૂર્છા જતી રહી ત્યારે મારુતિનન્દન હનુમાનજી જાગ્યા અને પછી તેઓ સુગ્રીવને શોધવા લાગ્યા. ॥ ૨॥

સુગ્રીવહુ કૈ મુરુછા બીતી। નિબુકિ ગયઉ તેહિ મૃતક પ્રતીતી ॥
કાટેસિ દસન નાસિકા કાના। ગરજિ અકાસ ચલેઉ તેહિં જાના ॥ ૩॥

સુગ્રીવનીય મૂર્છા દૂર થઈ, ત્યારે તે [મડદા સમાન થઈને] ખસકી ગયા. (બગલમાંથી નીચે પડી ગયા) કુંભકર્ણે તેમને મૃત જાણ્યા. તેમણે કુંભકર્ણના નાક-કાન દાંતેથી કરડી લીધા અને પછી ગરજીને આકાશની બાજુ ચાલ્યા ત્યારે કુંભકર્ણે જાણ્યું. ॥ ૩॥

ગહેઉ ચરન ગહિ ભૂમિ પછારા । અતિ લાઘવઁ ઉઠિ પુનિ તેહિ મારા ॥
પુનિ આયઉ પ્રભુ પહિં બલવાના । જયતિ જયતિ જય કૃપાનિધાના ॥ ૪॥

કુંભકર્ણે સુગ્રીવનો પગ પકડીને તેમને પૃથ્વી પર પછાડી દીધા. પછી સુગ્રીવે ઘણી સ્ફૂર્તિથી ઊઠીને તેને માર્યું; અને પછી બળવાન સુગ્રીવ પ્રભુની પાસે આવ્યા. અને કહ્યું - કૃપાનિધાન પ્રભુનો જય હો, જય હો, જય હો. ॥ ૪॥

નાક કાન કાટે જિયઁ જાની । ફિરા ક્રોધ કરિ ભઈ મન ગ્લાની ॥
સહજ ભીમ પુનિ બિનુ શ્રુતિ નાસા । દેખત કપિ દલ ઉપજી ત્રાસા ॥ ૫॥

નાક-કાન કપાયાં, એવું મનમાં જાણીને ઘણી ગ્લાનિ થઈ; અને તે (કુંભકર્ણ) ક્રોધ કરીને પાછો આવ્યો. એક તો તે સ્વભાવિક રૂપે જ ભયંકર હતો અને પાછો નાક-કાન વિનાનો થવાથી અધિક ભયાનક થઈ ગયો. તેને જોતાં જ વાનરોની સેનામાં ભય ઉત્પન્ન થઈ ગયો. ॥ ૫॥

દો૦ – જય જય જય રઘુબંસ મનિ ધાએ કપિ દૈ હૂહ ।
એકહિ બાર તાસુ પર છાડ઼ેન્હિ ગિરિ તરુ જૂહ ॥ ૬૬॥

'રઘુવંશમણિનો જય હો, જય હો, જય હો,' એવો પોકાર કરીને વાનર હૂહ કરીને દોડ્યા અને સર્વેએ એકીસાથે તેના પર પર્વત અને વૃક્ષોના સમૂહ ફેંક્યા. ॥ ૬૬॥

ચૌ૦ – કુંભકરન રન રંગ બિરુદ્ધા । સન્મુખ ચલા કાલ જનુ ક્રુદ્ધા ॥
કોટિ કોટિ કપિ ધરિ ધરિ ખાઈ । જનુ ટીડ઼ી ગિરિ ગુહાઁ સમાઈ ॥ ૧॥

રણના ઉત્સાહમાં કુંભકર્ણ વિપરીત થઈને [તેમની] સામે એમ ચાલ્યો જાણે ક્રોધિત થઈને કાળ આવી રહ્યો હોય. તે કરોડ-કરોડ વાનરોને એકીસાથે પકડી પકડીને ખાવા લાગ્યો! [તે એના મુખમાં એ રીતે પેસવા લાગ્યા] જાણે પર્વતની ગુફામાં તીડ સમાઈ રહ્યાં હોય. ॥ ૧॥

કોટિન્હ ગહિ સરીર સન મર્દા । કોટિન્હ મીજિ મિલવ મહિ ગર્દા ॥
મુખ નાસા શ્રબનન્હિ કીં બાટા । નિસરિ પરાહિં ભાલુ કપિ ઠાટા ॥ ૨॥

કરોડો(વાનરો)ને પકડીને તેણે શરીરથી મસળી નાખ્યા. કરોડોને હાથેથી મર્દન કરી પૃથ્વીની ધૂળમાં મેળવી દીધા. [પેટમાં ગયેલા] રીંછ અને વાનરોની પંક્તિ ને પંક્તિ તેના મુખ, નાક અને કાનના માર્ગેથી નીકળી-નીકળીને ભાગી રહી છે. ॥ ૨॥

રન મદ મત્ત નિસાચર દર્પા । બિસ્વ ગ્રસિહિ જનુ એહિ બિધિ અર્પા ॥
મુરે સુભટ સબ ફિરહિં ન ફેરે । સૂઝ ન નયન સુનહિં નહિં ટેરે ॥ ૩॥

રણના મદમાં ઉન્મત્ત રાક્ષસ કુંભકર્ણ આ પ્રમાણે ગર્વિત થયો, જાણે વિધાતાએ તેને સમસ્ત વિશ્વ અર્પણ કરી દીધું હોય, અને તેને તે કોળિયો કરી જશે. સર્વે યોદ્ધા નાસી ગયા, તે પાછા વાળવા છતાં વળતા નથી. આંખોથી તેમને કંઈ સૂઝતું નથી. એ પોકારવાથી સાંભળતા નથી. ॥ ૩॥

કુંભકરન કપિ ફૌજ બિડારી । સુનિ ધાઈ રજનીચર ધારી ॥
દેખી રામ બિકલ કટકાઈ । રિપુ અનીક નાના બિધિ આઈ ॥ ૪॥

કુંભકર્ણે વાનરસેનાને રમણભમણ કરી દીધી. આ સાંભળીને રાક્ષસસેના પણ દોડી. શ્રીરામચન્દ્રજીએ જોયું કે પોતાની સેના વ્યાકુળ છે અને શત્રુની અનેક પ્રકારની સેના આવી ગઈ છે. ॥ ૪॥

દો૦ – સુનુ સુગ્રીવ બિભીષન અનુજ સઁભારેહુ સૈન ।
મૈં દેખઉઁ ખલ બલ દલહિ બોલે રાજિવનૈન ॥ ૬૭॥

ત્યારે કમળનયન શ્રીરામજી બોલ્યા - હે સુગ્રીવ! હે વિભીષણ! અને હે લક્ષ્મણ! સાંભળો, તમે સેનાને સંભાળજો. હું આ દુષ્ટના બળ અને સેનાને જોઉં છું. ॥ ૬૭॥

ચૌ૦ – કર સારંગ સાજિ કટિ ભાથા । અરિ દલ દલન ચલે રઘુનાથા ॥
પ્રથમ કીન્હિ પ્રભુ ધનુષ ટઁકોરા । રિપુ દલ બધિર ભયઉ સુનિ સોરા ॥ ૧॥

હાથમાં શાર્ઙ્ગ ધનુષ અને કમરમાં ભાથો સજીને શ્રીરઘુનાથજી શત્રુસેનાનું દમન કરવા ચાલ્યા. પ્રભુએ પહેલા તો ધનુષનો ટંકાર કર્યો જેનો ભયાનક નાદ સાંભળતાં જ શત્રુદળ બહેરું થઈ ગયું. ॥ ૧॥

સત્યસંધ છાઁડ઼ે સર લચ્છા । કાલસર્પ જનુ ચલે સપચ્છા ॥
જહઁ તહઁ ચલે બિપુલ નારાચા । લગે કટન ભટ બિકટ પિસાચા ॥ ૨॥

પછી સત્યપ્રતિજ્ઞ શ્રીરામજીએ એક લાખ બાણ છોડ્યાં. તે એવાં ચાલ્યાં જાણે પાંખવાળા કાળસર્પ ચાલ્યા હોય. આમ-તેમ ઘણાં જ બાણ ચાલ્યાં, જેનાથી ભયંકર રાક્ષસ યોદ્ધા કપાવા લાગ્યા. ॥ ૨॥

કટહિં ચરન ઉર સિર ભુજદંડા । બહુતક બીર હોહિં સત ખંડા ॥
ઘુર્મિ ઘુર્મિ ઘાયલ મહિ પરહીં । ઉઠિ સંભારિ સુભટ પુનિ લરહીં ॥ ૩॥

તેમનાં ચરણ, છાતી, માથું અને ભુજદંડ કપાઈ રહ્યાં છે. ઘણા જ વીરોના સો-સો ટુકડા થઈ જાય છે. ઘાયલ ચક્કર ખાઈ-ખાઈને પૃથ્વી પર ઢળી રહ્યા છે. ઉત્તમ યોદ્ધા પાછા સંભાળીને ઊઠે છે અને લડે છે. ॥ ૩॥

લાગત બાન જલદ જિમિ ગાજહિં । બહુતક દેખિ કઠિન સર ભાજહિં ॥
રુંડ પ્રચંડ મુંડ બિનુ ધાવહિં । ધરુ ધરુ મારુ મારુ ધુનિ ગાવહિં ॥ ૪॥

બાણ વાગતાં જ તેઓ મેઘની જેમ ગરજે છે. ઘણા જ તો કઠિન બાણોને જોઈને જ નાસી જાય છે. મુંડ વિનાના પ્રચંડ રૂંડ (ધડ) દોડી રહ્યાં છે અને 'પકડો, પકડો, મારો, મારો'ના નાદ કરતાં ચીસો પાડી રહ્યાં છે. ॥ ૪॥

દો૦ – છન મહુઁ પ્રભુ કે સાયકન્હિ કાટે બિકટ પિસાચ ।
પુનિ રઘુબીર નિષંગ મહુઁ પ્રબિસે સબ નારાચ ॥ ૬૮॥

પ્રભુનાં બાણોએ ક્ષણમાત્રમાં ભયાનક રાક્ષસોને કાપી નાખ્યા. પછી તે સર્વે બાણ પાછા ફરીને શ્રીરઘુનાથજીના ભાથામાં પેસી ગયાં. ॥ ૬૮॥

ચૌ૦ – કુંભકરન મન દીખ બિચારી । હતિ છન માઝ નિસાચર ધારી ॥
ભા અતિ ક્રુદ્ધ મહાબલ બીરા । કિયો મૃગનાયક નાદ ગઁભીરા ॥ ૧॥

કુંભકર્ણે મનમાં વિચારી જોયું કે શ્રીરામજીએ ક્ષણમાત્રમાં રાક્ષસી સેનાનો સંહાર કરી નાંખ્યો. ત્યારે તે મહાબલી વીર અત્યંત ક્રોધિત થયો અને તેણે ગંભીર સિંહનાદ કર્યો. ॥ ૧॥

કોપિ મહીધર લેઇ ઉપારી । ડારઇ જહઁ મર્કટ ભટ ભારી ॥
આવત દેખિ સૈલ પ્રભુ ભારે । સરન્હિ કાટિ રજ સમ કરિ ડારે ॥ ૨॥

તે ક્રોધ કરીને પર્વત ઉખાડી લે છે અને જ્યાં ભારે ભારે વાનર યોદ્ધા હોય છે, ત્યાં ફેંકી દે છે, મોટા મોટા પર્વતોને આવતા જોઈને પ્રભુએ તેમને બાણોથી કાપીને ધૂળ સમાન (ચૂર-ચૂર) કરી નાંખ્યા. ॥ ૨॥

પુનિ ધનુ તાનિ કોપિ રઘુનાયક । છાઁડ઼ે અતિ કરાલ બહુ સાયક ॥
તનુ મહુઁ પ્રબિસિ નિસરિ સર જાહીં । જિમિ દામિનિ ઘન માઝ સમાહીં ॥ ૩॥

પછી શ્રીરઘુનાથજીએ ક્રોધ કરીને ધનુષને તાણીને ઘણાં જ અત્યંત ભયાનક બાણ છોડ્યાં. તે બાણ કુંભકર્ણના શરીરમાં પેસીને [પાછળથી એ પ્રમાણે] આરપાર નીકળી જાય છે [કે તેમની ખબર પડતી જ નથી], જાણે વીજળીઓ વાદળાંમાં સમાઈ જાય છે. ॥ ૩॥

સોનિત સ્રવત સોહ તન કારે । જનુ કજ્જલ ગિરિ ગેરુ પનારે ॥
બિકલ બિલોકિ ભાલુ કપિ ધાએ । બિહઁસા જબહિં નિકટ કપિ આએ ॥ ૪॥

તેના કાળા શરીરમાંથી વહેતું રુધિર એવી શોભા આપે છે, જાણે કાજળના પર્વતમાંથી ગેરુના ઝરણાં વહી રહ્યાં હોય. તેને વ્યાકુળ જોઈને રીંછ-વાનર દોડ્યાં. તે જેવા નજીક આવ્યાં કે તરત જ તે હસ્યો, ॥ ૪॥

દો૦ – મહાનાદ કરિ ગર્જા કોટિ કોટિ ગહિ કીસ ।
મહિ પટકઇ ગજરાજ ઇવ સપથ કરઇ દસસીસ ॥ ૬૯॥

અને ઘોર નાદ કરીને ગરજ્યો. તથા કરોડ-કરોડ વાનરોને પકડીને તે ગજરાજની જેમ તેમને પૃથ્વી પર પછાડવા લાગ્યો અને રાવણની આણ વર્તાવા લાગ્યો. ॥ ૬૯॥

ચૌ૦ – ભાગે ભાલુ બલીમુખ જૂથા । બૃકુ બિલોકિ જિમિ મેષ બરૂથા ॥
ચલે ભાગિ કપિ ભાલુ ભવાની । બિકલ પુકારત આરત બાની ॥ ૧॥

આ જોઈને રીંછ-વાનરોનાં ટોળા એવા ભાગ્યાં જાણે દીપડાને જોઈને ઘેટાનાં ટોળાં! [શિવજી કહે છે -] હે ભવાની! વાનર-રીંછ વ્યાકુળ થઈને આર્તવાણીથી પોકારતાં નાસવા મંડ્યાં. ॥ ૧॥

યહ નિસિચર દુકાલ સમ અહઈ । કપિકુલ દેસ પરન અબ ચહઈ ॥
કૃપા બારિધર રામ ખરારી । પાહિ પાહિ પ્રનતારતિ હારી ॥ ૨॥

[તેઓ કહેવા લાગ્યા -] આ રાક્ષસ દુર્ભિક્ષ (દુકાળ) સમાન છે, જે હવે વાનરકુળ રૂપી દેશમાં પડવા ઇચ્છે છે, હે કૃપારૂપી જળને ધારણ કરનારા મેઘરૂપી શ્રીરામ! હે ખરના શત્રુ! હે શરણાગતના દુઃખ હરનારા! રક્ષા કરો, રક્ષા કરો! ॥ ૨॥

સકરુન બચન સુનત ભગવાના । ચલે સુધારિ સરાસન બાના ॥
રામ સેન નિજ પાછેં ઘાલી । ચલે સકોપ મહા બલસાલી ॥ ૩॥

કરુણાભર્યાં વચન સાંભળતાં જ ભગવાન ધનુષ-બાણ સજાવીને ચાલ્યા. મહાબળશાળી શ્રીરામજીએ સેનાને પોતાની પાછળ કરી દીધી અને તેઓ [એકલા] ક્રોધપૂર્વક ચાલ્યા (આગળ વધ્યા). ॥ ૩॥

ખૈંચિ ધનુષ સર સત સંધાને । છૂટે તીર સરીર સમાને ॥
લાગત સર ધાવા રિસ ભરા । કુધર ડગમગત ડોલતિ ધરા ॥ ૪॥

તેમણે ધનુષ ખેંચીને સો બાણનું સંધાન કર્યું. બાણ છૂટ્યાં અને તેના શરીરમાં સમાઈ ગયાં. બાણો વાગતાં જ તે ક્રોધે ભરાઈને દોડ્યો. તેના દોડવાથી પર્વત ડગમગાવા લાગ્યા, પૃથ્વી હલવા લાગી. ॥ ૪॥

લીન્હ એક તેહિં સૈલ ઉપાટી । રઘુકુલતિલક ભુજા સોઈ કાટી ॥
ધાવા બામ બાહુ ગિરિ ધારી । પ્રભુ સોઉ ભુજા કાટિ મહિ પારી ॥ ૫॥

તેણે એક પર્વત ઉખાડી લીધો. રઘુકુલતિલક શ્રીરામજીએ તેની તે ભુજા જ કાપી નાખી. પછી ડાબા હાથમાં પર્વત લઈને દોડ્યો. પ્રભુએ તેની તે ભુજા પણ કાપીને પૃથ્વી પર પાડી નાંખી. ॥ ૫॥

કાટેં ભુજા સોહ ખલ કૈસા । પચ્છહીન મંદર ગિરિ જૈસા ॥
ઉગ્ર બિલોકનિ પ્રભુહિ બિલોકા । ગ્રસન ચહત માનહુઁ ત્રૈલોકા ॥ ૬॥

ભુજાઓ કપાઈ જવાથી તે દુષ્ટ એવી શોભા પામવા લાગ્યો, જેમ પાંખ વિનાનો મંદરાચળ પર્વત હોય. તેણે ઉગ્ર દૃષ્ટિથી પ્રભુને જોયા, જાણે ત્રણેય લોકને ગળી જવા માગતો હોય. ॥ ૬॥

દો૦ – કરિ ચિક્કાર ઘોર અતિ ધાવા બદનુ પસારિ ।
ગગન સિદ્ધ સુર ત્રાસિત હા હા હેતિ પુકારિ ॥ ૭૦॥

તે ઘણા જોશથી ચિત્કાર કરીને મોં ફાડીને દોડ્યો. આકાશમાં સિદ્ધો અને દેવતા ડરીને હા! હા! હાય! આ પ્રમાણે પોકારવા લાગ્યા. ॥ ૭૦॥

ચૌ૦ – સભય દેવ કરુનાનિધિ જાન્યો । શ્રવન પ્રજંત સરાસનુ તાન્યો ॥
બિસિખ નિકર નિસિચર મુખ ભરેઊ । તદપિ મહાબલ ભૂમિ ન પરેઊ ॥ ૧॥

કરુણાનિધાન ભગવાને દેવતાઓને ભયભીત જાણ્યા, ત્યારે તેમણે ધનુષને કાન સુધી તાણીને રાક્ષસના મુખને બાણોના સમૂહથી ભરી દીધું. તોય તે મહાબલી પૃથ્વી પર ન પડ્યો. ॥ ૧॥

સરન્હિ ભરા મુખ સન્મુખ ધાવા । કાલ ત્રોન સજીવ જનુ આવા ॥
તબ પ્રભુ કોપિ તીબ્ર સર લીન્હા । ધર તે ભિન્ન તાસુ સિર કીન્હા ॥ ૨॥

મુખમાં બાણ ભરેલો તે [પ્રભુની] સામે દોડ્યો. જાણે કાળરૂપી સજીવ ભાથો જ આવી રહ્યો હોય. ત્યારે પ્રભુએ ક્રોધ કરીને તીક્ષ્ણ બાણ લીધું અને તેના માથાને ધડથી જુદું કરી નાખ્યું. ॥ ૨॥

સો સિર પરેઉ દસાનન આગેં । બિકલ ભયઉ જિમિ ફનિ મનિ ત્યાગેં ॥
ધરનિ ધસઈ ધર ધાવ પ્રચંડા । તબ પ્રભુ કાટિ કીન્હ દુઈ ખંડા ॥ ૩॥

તે માથું રાવણની સામે જઈને પડ્યું. તેને જોઈને રાવણ એવો વ્યાકુળ થયો જેમ મણિના છૂટી જવાથી સર્પ. કુંભકર્ણનું પ્રચંડ ધડ દોડ્યું, જેનાથી પૃથ્વી ધસી પડતી હતી. ત્યારે પ્રભુએ કાપીને એના બે ટુકડા કરી નાંખ્યા. ॥ ૩॥

પરે ભૂમિ જિમિ નભ તેં ભૂધર । હેઠ દાબિ કપિ ભાલુ નિસાચર ॥
તાસુ તેજ પ્રભુ બદન સમાના । સુર મુનિ સબહિં અચંભવ માના ॥ ૪॥

વાનર-રીંછ અને નિશાચરોને પોતાની નીચે દબાવતાં તે બે ટુકડા પૃથ્વી પર એવા પડ્યા જેમ આકાશમાંથી બે પર્વત પડ્યા હોય. તેનું તેજ પ્રભુ શ્રીરામચન્દ્રજીના મુખમાં સમાઈ ગયું. [આ જોઈને] દેવો અને મુનિઓ સર્વેને આશ્ચર્ય થયું. ॥ ૪॥

સુર દુંદુભીં બજાવહિં હરષહિં । અસ્તુતિ કરહિં સુમન બહુ બરષહિં ॥
કરિ બિનતી સુર સકલ સિધાએ । તેહી સમય દેવરિષિ આએ ॥ ૫॥

દેવો નગારાં વગાડતાં, હરખાતાં અને સ્તુતિ કરતાં અનેક ફૂલો વરસાવી રહ્યા છે. સ્તુતિ કરીને સર્વે દેવો ચાલ્યા ગયા. એ જ વખતે દેવર્ષિ નારદ આવ્યા. ॥ ૫॥

ગગનોપરિ હરિ ગુન ગન ગાએ । રુચિર બીરરસ પ્રભુ મન ભાએ ॥
બેગિ હતહુ ખલ કહિ મુનિ ગએ । રામ સમર મહિ સોભત ભએ ॥ ૬॥

આકાશમાં ઉપરથી તેમણે શ્રીહરિના સુંદર વીરરસયુક્ત ગુણસમૂહનું ગાન કર્યું, જે પ્રભુના મનને ઘણું જ ગમ્યું. મુનિ આ કહીને ચાલ્યા ગયા કે હવે દુષ્ટ રાવણને શીઘ્ર હણો. [તે વખતે] શ્રીરામચન્દ્રજી રણભૂમિમાં આવીને [અત્યંત] સુશોભિત થયા. ॥ ૬॥

છં૦ – સંગ્રામ ભૂમિ બિરાજ રઘુપતિ અતુલ બલ કોસલ ધની ।
શ્રમ બિંદુ મુખ રાજીવ લોચન અરુન તન સોનિત કની ॥
ભુજ જુગલ ફેરત સર સરાસન ભાલુ કપિ ચહુ દિસિ બને ।
કહ દાસ તુલસી કહિ ન સક છબિ સેષ જેહિ આનન ઘને ॥

અતુલનીય બળવાન કોસલપતિ શ્રીરઘુનાથજી રણભૂમિમાં શોભાયમાન છે. મુખ પર પરસેવાનાં ટીપાં છે, કમળ સમાન નેત્રો કંઈક લાલ થઈ રહ્યાં છે. શરીર પર રક્તના કણ છે, બંને હાથોથી ધનુષ-બાણ ફેરવી રહ્યાં છે. ચારેકોર રીંછ-વાનર સુશોભિત છે. તુલસીદાસજી કહે છે કે પ્રભુની આ શોભાનું વર્ણન શેષજી પણ નથી કરી શકતા, જેમનાં હજાર મુખ છે.

દો૦ – નિસિચર અધમ મલાકર તાહિ દીન્હ નિજ ધામ ॥
ગિરિજા તે નર મંદમતિ જે ન ભજહિં શ્રીરામ ॥ ૭૧॥

[શિવજી કહે છે -] હે ગિરિજે! કુંભકર્ણ, જે નીચ રાક્ષસ અને પાપની ખાણ હતો, તેનેય શ્રીરામજીએ પોતાનું પરમધામ આપી દીધું. માટે તે મનુષ્ય [નિશ્ચયે જ] મંદબુદ્ધિ છે જે શ્રીરામજીને નથી ભજતો. ॥ ૭૧॥

ચૌ૦ – દિન કેં અંત ફિરીં દ્વૌ અની । સમર ભઈ સુભટન્હ શ્રમ ઘની ॥
રામ કૃપાઁ કપિ દલ બલ બાઢ઼ા । જિમિ તૃન પાઈ લાગ અતિ ડાઢ઼ા ॥ ૧॥

દિવસનો અંત થયે બંનેય સેનાઓ પાછી ફરી. [આજના યુદ્ધમાં] યોદ્ધાઓને ઘણો થાક લાગ્યો. પણ શ્રીરામજીની કૃપાથી વાનરસેનાનું બળ એ પ્રકારે વધી ગયું જેમ ઘાસ પામીને અગ્નિ અધિક વધી જાય છે. ॥ ૧॥

છીજહિં નિસિચર દિનુ અરુ રાતી । નિજ મુખ કહેં સુકૃત જેહિ ભાઁતી ॥
બહુ બિલાપ દસકંધર કરઈ । બંધુ સીસ પુનિ પુનિ ઉર ધરઈ ॥ ૨॥

ત્યાં રાક્ષસ દિવસ-રાત આ પ્રમાણે ઘટતા જઈ રહ્યા છે જે પ્રમાણે પોતાના જ મુખેથી કહેવાથી પુણ્યો ઘટી જાય છે. રાવણ ઘણો વિલાપ કરી રહ્યો છે. વારંવાર ભાઈ(કુંભકર્ણ)નું માથું કાળજે ચાંપે છે. ॥ ૨॥

રોવહિં નારિ હૃદય હતિ પાની । તાસુ તેજ બલ બિપુલ બખાની ॥
મેઘનાદ તેહિ અવસર આયઉ । કહિ બહુ કથા પિતા સમુઝાયઉ ॥ ૩॥

સ્ત્રીઓ તેના ઘણા ભારે તેજ અને બળનાં વખાણ કરી કરીને હાથોથી છાતી કૂટી કૂટીને રોઈ રહી છે. તે સમયે મેઘનાદ આવ્યો અને તેણે અનેક કથાઓ કહીને પિતાને સમજાવ્યા. ॥ ૩॥

દેખેહુ કાલિ મોરિ મનુસાઈ । અબહિં બહુત કા કરૌં બડ઼ાઈ ॥
ઈષ્ટદેવ સૈં બલ રથ પાયઉઁ । સો બલ તાત ન તોહિ દેખાયઉઁ ॥ ૪॥

[અને કહ્યું -] કાલે મારો પુરુષાર્થ જોજો. અત્યારે હું શું મોટાઈ કરું? હે તાત! હું પોતાના ઈષ્ટદેવથી જે બળ અને રથ પામ્યો હતો તે બળ [અને રથ] હજુ સુધી મેં આપને દેખાડ્યાં ન હતાં. ॥ ૪॥

એહિ બિધિ જલ્પત ભયઉ બિહાના । ચહુઁ દુઆર લાગે કપિ નાના ॥
ઈત કપિ ભાલુ કાલ સમ બીરા । ઉત રજનીચર અતિ રનધીરા ॥ ૫॥
લરહિં સુભટ નિજ નિજ જય હેતૂ । બરનિ ન જાઈ સમર ખગકેતૂ ॥ ૬॥

આ પ્રમાણે ડીંગ મારતા સવાર થઈ ગયું. લંકાના ચારેય દરવાજાઓ ઉપર ઘણા જ વાનર આવી પહોંચ્યા. અહીં કાળ સમાન વીર વાનર-રીંછ છે અને ત્યાં અત્યંત રણધીર રાક્ષસ. બંને બાજુના યોદ્ધા પોતપોતાના જય માટે લડી રહ્યા છે. હે ગરુડ! તેમના યુદ્ધનું વર્ણન કરી શકાતું નથી. ॥ ૫-૬॥

દો૦ – મેઘનાદ માયામય રથ ચઢ઼િ ગયઉ અકાસ ।
ગર્જેઉ અટ્ટહાસ કરિ ભઈ કપિ કટકહિ ત્રાસ ॥ ૭૨॥

મેઘનાદ તે જ (પૂર્વોક્ત) માયામય રથ પર ચઢીને આકાશમાં ચાલ્યો ગયો અને અટ્ટહાસ્ય કરીને ગરજ્યો, જેથી વાનરોની સેનામાં ભય છવાઈ ગયો. ॥ ૭૨॥

ચૌ૦ – સક્તિ સૂલ તરવારિ કૃપાના । અસ્ત્ર સસ્ત્ર કુલિસાયુધ નાના ॥
ડારઈ પરસુ પરિઘ પાષાના । લાગેઉ બૃષ્ટિ કરૈ બહુ બાના ॥ ૧॥

તે શક્તિ, ત્રિશૂળ, તલવાર, કૃપાણ આદિ અસ્ત્ર, શસ્ત્ર અને વજ્ર આદિ અનેક આયુધ ચલાવવા તથા ફરસા, પરિઘ, પથ્થર આદિ નાખવા અને ઘણાં જ બાણોની વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યો. ॥ ૧॥

દસ દિસિ રહે બાન નભ છાઈ । માનહુઁ મઘા મેઘ ઝરિ લાઈ ॥
ધરુ ધરુ મારુ સુનિઅ ધુનિ કાના । જો મારઈ તેહિ કોઉ ન જાના ॥ ૨॥

આકાશમાં દસેય દિશાઓમાં બાણ છવાઈ ગયાં, જાણે મઘા નક્ષત્રનાં વાદળોએ રમઝટ લગાવી દીધી હોય. 'પકડો, પકડીને મારો' આ શબ્દ કાનેથી સંભળાઈ રહ્યા છે. પણ જે મારી રહ્યો છે તેને કળી નથી શકાતો. ॥ ૨॥

ગહિ ગિરિ તરુ અકાસ કપિ ધાવહિં । દેખહિં તેહિ ન દુખિત ફિરિ આવહિં ॥
અવઘટ ઘાટ બાટ ગિરિ કંદર । માયા બલ કીન્હેસિ સર પંજર ॥ ૩॥

પર્વત અને વૃક્ષોને લઈને વાનર આકાશમાંથી દોડીને જાય છે. પણ તેને જોઈ શકતા નથી, તેથી દુઃખી થઈ પાછા આવે છે. મેઘનાદે માયાના બળથી અટપટી ખીણો, માર્ગો અને પર્વત-કંદરાઓને બાણોનાં પિંજરાં બનાવી દીધાં (બાણોથી ભરી દીધાં.) ॥ ૩॥

જાહિં કહાઁ બ્યાકુલ ભયે બંદર । સુરપતિ બંદિ પરે જનુ મંદર ॥
મારુતસુત અંગદ નલ નીલા । કીન્હેસિ બિકલ સકલ બલસીલા ॥ ૪॥

હવે ક્યાં જઈએ, આ વિચારીને (રસ્તો ન પામીને) વાનર વ્યાકુળ થઈ ગયા, જાણે પર્વત ઇન્દ્રની કેદમાં પડ્યા હોય. મેઘનાદે મારુતિ હનુમાન, અંગદ, નલ અને નીલ આદિ સર્વે બળવાનોને વ્યાકુળ કરી દીધા. ॥ ૪॥

પુનિ લછિમન સુગ્રીવ બિભીષન । સરન્હિ મારિ કીન્હેસિ જર્જર તન ॥
પુનિ રઘુપતિ સૈં જૂઝૈ લાગા । સર છાઁડ઼ઇ હોઇ લાગહિં નાગા ॥ ૫॥

પછી તેણે લક્ષ્મણજી, સુગ્રીવ અને વિભીષણને બાણોથી મારીને તેમનાં શરીરોને જર્જરિત કરી દીધાં. પછી તે શ્રીરઘુનાથજીથી લડવા લાગ્યો. તે જે બાણ છોડે છે, તે સર્પ થઈને વાગે છે. ॥ ૫॥

બ્યાલ પ્રાસ બસ ભએ ખરારી। સ્વબસ અનંત એક અબિકારી॥
નટ ઈવ કપટ ચરિત કર નાના। સદા સ્વતંત્ર એક ભગવાના॥ ૬॥
રન સોભા લગિ પ્રભુહિં બઁધાયો। નાગપાસ દેવન્હ ભય પાયો॥ ૭॥

જે સ્વતંત્ર, અનંત, એક (અખંડ) અને નિર્વિકાર છે, તે ખરના શત્રુ શ્રીરામજી [લીલાથી] નાગપાશના વશમાં થઈ ગયા (તેમાં બંધાઈ ગયા). શ્રીરામચન્દ્રજી સદા સ્વતંત્ર, એક (અદ્વિતીય) ભગવાન છે; તે નટની જેમ અનેક પ્રકારનાં બનાવટી ચરિત્ર કરે છે. રણની શોભાને માટે પ્રભુએ પોતાને નાગપાશમાં બંધાવી લીધા, તેથી દેવોને મોટો ભય થયો. ॥ ૬-૭॥

દો૦ – ગિરિજા જાસુ નામ જપિ મુનિ કાટહિં ભવ પ્રાસ।
સો કિ બંધ તર આવઇ બ્યાપક બિસ્વ નિવાસ॥ ૭૩॥

[શિવજી કહે છે -] હે ગિરિજે! જેમનું નામ જપીને મુનિ ભવ(જન્મ-મૃત્યુ)ની ફાંસીને કાપી નાખે છે, તે સર્વવ્યાપક અને વિશ્વનિવાસ (વિશ્વના આધાર) પ્રભુ કદીય બંધનમાં આવી શકે છે? ॥ ૭૩॥

ચૌ૦ – ચરિત રામ કે સગુન ભવાની। તર્કિ ન જાહિં બુદ્ધિ બલ બાની॥
અસ બિચારિ જે તગ્ય બિરાગી। રામહિ ભજહિં તર્ક સબ ત્યાગી॥ ૧॥

હે ભવાની! શ્રીરામજીની આ સગુણ લીલાઓના વિષયમાં બુદ્ધિ અને વાણીના બળથી તર્ક (નિર્ણય) કરી શકાય નહિ. આવો વિચાર કરી જે તત્ત્વજ્ઞાની અને વિરક્ત પુરુષ છે તે સર્વે તર્ક (શંકા) છોડીને શ્રીરામજીનું ભજન જ કરે છે – ॥ ૧॥

બ્યાકુલ કટકુ કીન્હ ઘનનાદા। પુનિ ભા પ્રગટ કહઇ દુર્બાદા॥
જામવંત કહ ખલ રહુ ઠાઢ઼ા। સુનિ કરિ તાહિ ક્રોધ અતિ બાઢ઼ા॥ ૨॥

મેઘનાદે સેનાને વ્યાકુળ કરી નાખી. પછી તે પ્રગટ થઈ ગયો અને દુર્વચન કહેવા લાગ્યો. તેથી જામ્બવાને કહ્યું - અરે દુષ્ટ! ઊભો રહે. આ સાંભળીને તેનો ક્રોધ ઘણો વધ્યો. ॥ ૨॥

બૂઢ઼ જાનિ સઠ છાઁડ઼ેઉઁ તોહી। લાગેસિ અધમ પચારૈ મોહી॥
અસ કહિ તરલ ત્રિસૂલ ચલાયો। જામવંત કર ગહિ સોઇ ધાયો॥ ૩॥

અરે મૂર્ખ! મેં વૃદ્ધ જાણીને તને છોડી દીધો હતો. અરે અધમ! હવે તું મને જ લલકારવા લાગ્યો છે? આવું કહીને તેણે ચમકતું ત્રિશૂળ ચલાવ્યું. જામ્બવાન તે જ ત્રિશૂળને હાથમાં પકડીને દોડ્યા. ॥ ૩॥

મારિસિ મેઘનાદ કૈ છાતી। પરા ભૂમિ ઘુર્મિત સુરઘાતી॥
પુનિ રિસાન ગહિ ચરન ફિરાયો। મહિ પછારિ નિજ બલ દેખરાયો॥૪॥

અને તેને મેઘનાદની છાતી પર માર્યું. તે દેવોનો શત્રુ ચક્કર ખાઈને પૃથ્વી પર ઢળી પડ્યો. જામ્બવાને પાછા ક્રોધે ભરાઈને પગ પકડીને તેને ફેરવ્યો અને પૃથ્વી પર પછાડીને તેને પોતાનું બળ બતાવ્યું. ॥૪॥

બર પ્રસાદ સો મરઇ ન મારા। તબ ગહિ પદ લંકા પર ડારા॥
ઈહાઁ દેવરિષિ ગરુડ઼ પઠાયો। રામ સમીપ સપદિ સો આયો॥૫॥

[પરંતુ] વરદાનના પ્રતાપે તે માર્યો નથી મરાતો. પછી જામ્બવાને તેનો પગ પકડીને લંકામાં ફેંકી દીધો. અહીં દેવર્ષિ નારદજીએ ગરુડને મોકલ્યા. તેઓ તુરત જ શ્રીરામજીની પાસે આવી પહોંચ્યા. ॥૫॥

દો૦ – ખગપતિ સબ ધરિ ખાએ માયા નાગ બરૂથ।
માયા બિગત ભએ સબ હરષે બાનર જૂથ॥૭૪ (ક)॥

પક્ષીરાજ ગરુડજી સર્વે માયા-સર્પના સમૂહોને પકડીને ખાઈ ગયા. ત્યારે સર્વે વાનરોનાં ટોળાં માયાથી રહિત થઈને હર્ષિત થયા. ॥૭૪ (ક)॥

ગહિ ગિરિ પાદપ ઉપલ નખ ધાએ કીસ રિસાઇ।
ચલે તમીચર બિકલતર ગઢ઼ પર ચઢ઼ે પરાઇ॥૭૪ (ખ)॥

પર્વત, વૃક્ષ, પથ્થર અને નખ ધારણ કરેલા વાનર ક્રોધિત થઈને દોડ્યા. નિશાચર વિશેષ વ્યાકુળ થઈ દોડી પડ્યા અને દોડીને કિલ્લા પર ચઢી ગયા. ॥૭૪ (ખ)॥

મેઘનાદ કૈ મુરછા જાગી। પિતહિ બિલોકિ લાજ અતિ લાગી॥
તુરત ગયઉ ગિરિબર કંદરા। કરૌં અજય મખ અસ મન ધરા॥૧॥

મેઘનાદની મૂર્છા છૂટી, [ત્યારે] પિતાને જોઈને તેને ઘણી શરમ આવી. હું અજય (અજેય થવાનો) યજ્ઞ કરું, આવો મનમાં નિશ્ચય કરીને તે તુરત જ શ્રેષ્ઠ પર્વતની ગુફામાં ચાલ્યો ગયો. ॥૧॥

ઈહાઁ બિભીષન મંત્ર બિચારા। સુનહુ નાથ બલ અતુલ ઉદારા॥
મેઘનાદ મખ કરઇ અપાવન। ખલ માયાવી દેવ સતાવન॥૨॥

અહીં વિભીષણે આ સલાહ વિચારી [અને શ્રીરામચન્દ્રજીને કહ્યું -] હે અતુલનીય બળવાન ઉદાર પ્રભો! દેવોને પજવનારો દુષ્ટ, માયાવી મેઘનાદ અપવિત્ર યજ્ઞ કરી રહ્યો છે. ॥૨॥

જૌં પ્રભુ સિદ્ધ હોઇ સો પાઇહિ। નાથ બેગિ પુનિ જીતિ ન જાઇહિ॥
સુનિ રઘુપતિ અતિસય સુખ માના। બોલે અંગદાદિ કપિ નાના॥૩॥

હે પ્રભો! જો તે યજ્ઞ સિદ્ધ થઈ જશે તો હે નાથ! પછી મેઘનાદને જલદી જીતી નહીં શકાય. આ સાંભળીને શ્રીરઘુનાથજીએ ઘણું સુખ માન્યું અને અંગદાદિ ઘણા જ વાનરોને બોલાવ્યા [અને કહ્યું -]॥૩॥

લછિમન સંગ જાહુ સબ ભાઈ। કરહુ બિધંસ જગ્ય કર જાઈ॥
તુમ્હ લછિમન મારેહુ રન ઓહી। દેખિ સભય સુર દુખ અતિ મોહી॥૪॥

હે ભાઈઓ! સર્વે લોકો લક્ષ્મણના સાથે જાઓ અને જઈને યજ્ઞનો વિધ્વંસ કરો. હે લક્ષ્મણ! સંગ્રામમાં તમે એને મારજો. દેવોને ભયભીત થયેલા જોઈને મને મોટું દુઃખ થાય છે. ॥૪॥

મારેહુ તેહિ બલ બુદ્ધિ ઉપાઈ। જેહિં છીજૈ નિસિચર સુનુ ભાઈ॥
જામવંત સુગ્રીવ બિભીષન। સેન સમેત રહેહુ તીનિઉ જન॥૫॥

હે ભાઈ! સાંભળો, એને એવા બળ અને બુદ્ધિના ઉપાયથી મારજો, જેથી નિશાચરનો નાશ થાય. હે જામ્બવાન, સુગ્રીવ અને વિભીષણ! તમે ત્રણેય જણ સેનાસહિત [આમની] સાથે રહેજો. ॥૫॥

જબ રઘુબીર દીન્હિ અનુસાસન। કટિ નિષંગ કસિ સાજિ સરાસન॥
પ્રભુ પ્રતાપ ઉર ધરિ રનધીરા। બોલે ઘન ઇવ ગિરા ગઁભીરા॥૬॥

[આ પ્રમાણે] જ્યારે શ્રીરઘુવીરે આજ્ઞા આપી, ત્યારે કમરમાં ભાથો કસીને અને ધનુષ સજાવીને રણધીર શ્રીલક્ષ્મણજી પ્રભુના પ્રતાપને હૃદયમાં ધારણ કરીને મેઘસમાન ગંભીર વાણી બોલ્યા - ॥૬॥

જૌં તેહિ આજુ બધેં બિનુ આવૌં। તૌ રઘુપતિ સેવક ન કહાવૌં॥
જૌં સત સંકર કરહિં સહાઈ। તદપિ હતઉઁ રઘુબીર દોહાઈ॥૭॥

જો હું આજે એને માર્યા વગર આવું, તો શ્રીરઘુનાથજીનો સેવક ન કહેવડાવું. જો સેંકડો શંકર પણ એની સહાય કરે તો પણ શ્રીરઘુવીરની દુહાઈ છે, આજે હું એને મારી જ નાખીશ. ॥૭॥

દો૦ – રઘુપતિ ચરન નાઇ સિરુ ચલેઉ તુરંત અનંત।
અંગદ નીલ મયંદ નલ સંગ સુભટ હનુમંત॥૭૫॥

શ્રીરઘુનાથજીના ચરણોમાં માથું નમાવીને શેષાવતાર શ્રીલક્ષ્મણજી તુરત જ ચાલ્યા. તેમની સાથે અંગદ, નીલ, મયંદ, નલ અને હનુમાન આદિ ઉત્તમ યોદ્ધા હતા. ॥૭૫॥

ચૌ૦ – જાઇ કપિન્હ સો દેખા બૈસા। આહુતિ દેત રુધિર અરુ ભૈંસા॥
કીન્હ કપિન્હ સબ જગ્ય બિધંસા। જબ ન ઉઠઇ તબ કરહિં પ્રસંસા॥૧॥

વાનરોએ જઈને જોયું કે તે બેસીને લોહી અને પાડાની આહુતિ આપી રહ્યો છે. વાનરોએ સઘળો યજ્ઞ વિધ્વંસ કરી નાખ્યો. તોય તે જ્યારે ન ઊઠ્યો ત્યારે તેઓ તેની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. ॥૧॥

તદપિ ન ઉઠઇ ધરેન્હિ કચ જાઈ। લાતન્હિ હતિ હતિ ચલે પરાઈ॥
લૈ ત્રિસૂલ ધાવા કપિ ભાગે। આએ જહઁ રામાનુજ આગે॥૨॥

આમ છતાંય તે ન ઊઠ્યો, [ત્યારે] તેમણે જઈને એના વાળ પકડ્યા અને લાતોથી મારી-મારીને નાસવા લાગ્યા. તે ત્રિશૂળ લઈને દોડ્યો, ત્યારે વાનર ભાગ્યા અને ત્યાં આવી પહોંચ્યા કે જ્યાં આગળ લક્ષ્મણજી ઊભા હતા. ॥૨॥

આવા પરમ ક્રોધ કર મારા । ગર્જ ઘોર રવ બારહિં બારા ॥
કોપિ મરુતસુત અંગદ ધાએ । હતિ ત્રિસૂલ ઉર ધરનિ ગિરાએ ॥ ૩॥

તે અત્યંત ક્રોધે ભરાઈને આવ્યો અને વારંવાર ભયંકર શબ્દ (નાદ) કરીને ગરજવા લાગ્યો. હનુમાન અને અંગદ ક્રોધ કરીને દોડ્યા. તેણે ત્રિશૂળ મારીને બંનેને ધરતી પર પાડી દીધા. ॥ ૩॥

પ્રભુ કહઁ છાઁડ઼েসি સૂલ પ્રચંડા । સર હતિ કૃત અનંત જુગ ખંડા ॥
ઉઠિ બહોરિ મારુતિ જુબરાજા । હતહિં કોપિ તેહિ ઘાઉ ન બાજા ॥ ૪॥

પછી તેણે પ્રભુ શ્રીલક્ષ્મણજી ઉપર પ્રચંડ ત્રિશૂળ છોડ્યું. અનન્તે (શ્રીલક્ષ્મણજીએ) બાણ મારીને એના બે ટુકડા કરી નાખ્યા. હનુમાનજી અને યુવરાજ અંગદ પાછા ઊઠીને ક્રોધ કરી તેને મારવા લાગ્યા, પણ તેને ચોટ લાગી નહીં. ॥ ૪॥

ફિરે બીર રિપુ મરઈ ન મારા । તબ ધાવા કરિ ઘોર ચિકારા ॥
આવત દેખિ ક્રુદ્ધ જનુ કાલા । લછિમન છાડ઼ે બિસિખ કરાલા ॥ ૫॥

શત્રુ (મેઘનાદ) માર્યો નથી મરાતો, આ જોઈને જ્યારે વીર પાછા ફર્યા, ત્યારે તે ઘોર ચિત્કાર કરીને દોડ્યો. તેને ક્રુદ્ધ કાળની જેમ આવતો જોઈને લક્ષ્મણજીએ ભયાનક બાણ છોડ્યાં. ॥ ૫॥

દેખેસિ આવત પબિ સમ બાના । તુરત ભયઉ ખલ અંતરધાના ॥
બિબિધ બેષ ધરિ કરઈ લરાઈ । કબહુઁક પ્રગટ કબહુઁ દુરિ જાઈ ॥ ૬॥

વજ્ર સમાન બાણોને આવતાં જોઈને તે દુષ્ટ તુરત જ અંતર્ધાન થઈ ગયો અને પાછો જાત જાતનાં રૂપ ધારણ કરીને યુદ્ધ કરવા લાગ્યો. તે ક્યારેક પ્રગટ થતો હતો અને ક્યારેક છુપાઈ જતો હતો. ॥ ૬॥

દેખિ અજય રિપુ ડરપે કીસા । પરમ ક્રુદ્ધ તબ ભયઉ અહીસા ॥
લછિમન મન અસ મંત્ર દૃઢ઼ાવા । એહિ પાપિહિ મૈં બહુત ખેલાવા ॥ ૭॥

શત્રુને પરાજિત ન થતો જોઈને વાનર ડર્યા. ત્યારે સર્પરાજ શેષજી (લક્ષ્મણજી) બહુ જ ક્રોધિત થયા. લક્ષ્મણજીએ મનમાં આ વિચાર દૃઢ કર્યો કે આ પાપીને હું બહુ જ રમાડી ચૂક્યો [હવે, વધારે રમાડવો ઠીક નથી, હવે તો એને સમાપ્ત જ કરી દેવો જોઈએ]. ॥ ૭॥

સુમિરિ કોસલાધીસ પ્રતાપા । સર સંધાન કીન્હ કરિ દાપા ॥
છાડ઼ા બાન માઝ ઉર લાગા । મરતી બાર કપટુ સબ ત્યાગા ॥ ૮॥

કૌશલપતિ શ્રીરામજીના પ્રતાપનું સ્મરણ કરીને લક્ષ્મણજીએ વીરોચિત દર્પ કરીને બાણનું સંધાન કર્યું. બાણ છોડતાં જ તેની છાતીની વચ્ચે વાગ્યું. મરતી વખતે તેણે સર્વે કપટ ત્યજી દીધું. ॥ ૮॥

દો૦ – રામાનુજ કહઁ રામુ કહઁ અસ કહિ છાઁડ઼েসি પ્રાન ।
ધન્ય ધન્ય તવ જનની કહ અંગદ હનુમાન ॥ ૭૬॥

[તેના હૃદયના ભાવ નીકળી પડ્યા કે –] રામના નાના ભાઈ લક્ષ્મણ ક્યાં છે? રામ ક્યાં છે? એમ કહીને તેણે પ્રાણ છોડી દીધા. અંગદ અને હનુમાન કહેવા લાગ્યા - તારી માતા ધન્ય

છે, ધન્ય છે [જે તું લક્ષ્મણજીના હાથે મરાયો અને મરતી વખતે શ્રીરામ-લક્ષ્મણને સ્મરણ કરીને તે એમનાં નામોનું ઉચ્ચારણ કર્યું.] ॥૭૬॥

ચૌ૦ – બિનુ પ્રયાસ હનુમાન ઉઠાયો। લંકા દ્વાર રાખિ પુનિ આયો॥
તાસુ મરન સુનિ સુર ગંધર્બા। ચઢ़િ બિમાન આએ નભ સર્બા॥૧॥

હનુમાનજીએ એને વિના પરિશ્રમે ઉપાડી લીધો અને લંકાના દરવાજે મૂકીને પાછા આવ્યા. તેનું મરણ સાંભળી દેવો અને ગંધર્વ આદિ સર્વે વિમાનો પર ચઢીને આકાશમાં આવ્યા. ॥૧॥

બરષિ સુમન દુંદુભીં બજાવહિં। શ્રીરઘુનાથ બિમલ જસુ ગાવહિં॥
જય અનંત જય જગદાધારા। તુમ્હ પ્રભુ સબ દેવન્હિ નિસ્તારા॥૨॥

તેઓ ફૂલ વરસાવીને નગારાં વગાડે છે અને શ્રીરઘુનાથજીનો નિર્મળ યશ ગાય છે. હે અનંત! આપનો જય હો, હે જગદાધાર! આપનો જય હો. હે પ્રભો! આપે સર્વ દેવતાઓનો [મહાન વિપત્તિથી] ઉદ્ધાર કર્યો. ॥૨॥

અસ્તુતિ કરિ સુર સિદ્ધ સિધાએ। લછિમન કૃપાસિંધુ પહિં આએ॥
સુત બધ સુના દસાનન જબહીં। મુરુછિત ભયઉ પરેઉ મહિ તબહીં॥૩॥

દેવતા અને સિદ્ધ સ્તુતિ કરીને ચાલ્યા ગયા, ત્યારે લક્ષ્મણજી કૃપાના સમુદ્ર શ્રીરામજી પાસે આવ્યા. રાવણે જેવા પુત્ર-વધના સમાચાર સાંભળ્યાં, તેવો જ તે મૂર્છિત થઈને પૃથ્વી પર ઢળી પડ્યો. ॥૩॥

મંદોદરી રુદન કર ભારી। ઉર તાડ़ન બહુ ભાઁતિ પુકારી॥
નગર લોગ સબ બ્યાકુલ સોચા। સકલ કહહિં દસકંધર પોચા॥૪॥

મંદોદરી છાતી કૂટી-કૂટીને અને અનેક પ્રકારે પોકારી-પોકારીને ઘણો ભારે વિલાપ કરવા લાગી. નગરના સર્વે લોકો શોકથી વ્યાકુળ થઈ ગયા. સર્વે રાવણને નીચ કહેવા લાગ્યા. ॥૪॥

દો૦ – તબ દસકંઠ બિબિધિ બિધિ સમુઝાઈ સબ નારિ।
નસ્વર રૂપ જગત સબ દેખહુ હૃદયઁ બિચારિ॥૭૭॥

ત્યારે રાવણે સર્વે સ્ત્રીઓને અનેક પ્રકારે સમજાવી કે સમસ્ત જગતનું આ રૂપ નાશવાન છે, હૃદયમાં વિચારીને જુઓ. ॥૭૭॥

ચૌ૦ – તિન્હહિ ગ્યાન ઉપદેસા રાવન। આપુન મંદ કથા સુભ પાવન॥
પર ઉપદેસ કુસલ બહુતેરે। જે આચરહિં તે નર ન ઘનેરે॥૧॥

રાવણે એમને જ્ઞાનનો ઉપદેશ કર્યો. તે સ્વયં તો નીચ છે, પણ તેની કથા (વાતો) શુભ અને પવિત્ર છે. બીજાઓને ઉપદેશ આપવામાં તો ઘણા લોકો નિપુણ હોય છે, પણ એવા લોકો અધિક નથી જે ઉપદેશ અનુસાર આચરણ પણ કરે છે. ॥૧॥

નિસા સિરાનિ ભયઉ ભિનુસારા । લગે ભાલુ કપિ ચારિહુઁ દ્વારા ॥
સુભટ બોલાઈ દસાનન બોલા । રન સન્મુખ જા કર મન ડોલા ॥ ૨॥

રાત વીતી ગઈ, સવાર થયું. રીંછ-વાનર [પાછા] ચારેય દરવાજે જઈ ચઢ્યાં. યોદ્ધાઓને બોલાવીને દશમુખ રાવણે કહ્યું - યુદ્ધમાં શત્રુની સન્મુખ જેનું મન ડામાડોળ થાય; ॥ ૨॥

સો અબહીં બરુ જાઉ પરાઈ । સંજુગ બિમુખ ભએઁ ન ભલાઈ ॥
નિજ ભુજ બલ મૈં બયરુ બઢ઼ાવા । દેહઉઁ ઉતરુ જો રિપુ ચઢ઼િ આવા ॥ ૩॥

તે અત્યારે જ નાસી જાય તે ઠીક છે. યુદ્ધમાં જઈને વિમુખ થવા(નાસવા)માં ભલું નથી. મેં પોતાની ભુજાઓના બળે વેર વધાર્યું છે. જે શત્રુ ચઢી આવ્યો છે, તેને હું જ ઉત્તર આપી દઈશ. ॥ ૩॥

અસ કહિ મરુત બેગ રથ સાજા । બાજે સકલ જુઝાઊ બાજા ॥
ચલે બીર સબ અતુલિત બલી । જનુ કજ્જલ કૈ આઁધી ચલી ॥ ૪॥
અસગુન અમિત હોહિં તેહિ કાલા । ગનઈ ન ભુજ બલ ગર્બ બિસાલા ॥ ૫॥

આવું કહીને તેણે પવન સમાન વેગે ચાલનારો રથ સજાવ્યો. સઘળાં યુદ્ધનાં વાદ્યો વાગવાં લાગ્યાં. સર્વે અતુલનીય બળવાન વીર એવા ચાલ્યા જાણે કાજળની આંધી ફુંકાઈ હોય. તે સમયે અસંખ્ય અપશુકન થવા લાગ્યાં. પણ પોતાની ભુજાઓના બળનો મોટો ગર્વ હોવાથી રાવણ તેને ગણતરીમાં લેતો નથી. ॥ ૪-૫॥

છં૦ – અતિ ગર્બ ગનઈ ન સગુન અસગુન સ્રવહિં આયુધ હાથ તે ।
ભટ ગિરત રથ તે બાજિ ગજ ચિક્કરત ભાજહિં સાથ તે ॥
ગોમાય ગીધ કરાલ ખર રવ સ્વાન બોલહિં અતિ ઘને ।
જનુ કાલદૂત ઉલૂક બોલહિં બચન પરમ ભયાવને ॥

અત્યંત ગર્વના કારણે તે શુકન-અપશુકનનો વિચાર નથી કરતો. હથિયાર હાથમાંથી પડી રહ્યાં છે. યોદ્ધા રથમાંથી ઢળી પડે છે. ઘોડા, હાથી સંગાથ છોડીને ચિત્કારતાં ભાગી જાય છે. શિયાળ, ગીધ, કાગડા અને ગધેડા નાદ કરી રહ્યા છે. ઘણા અધિક કૂતરા ભસી રહ્યા છે. ઘુવડ એવા અત્યંત ભયાનક શબ્દ કરી રહ્યા છે, જાણે કાળના દૂત હોય (મૃત્યુનો સંદેશો સંભળાવી રહ્યા હોય).

દો૦ – તાહિ કિ સંપતિ સગુન સુભ સપનેહુઁ મન બિશ્રામ ।
ભૂત દ્રોહ રત મોહબસ રામ બિમુખ રતિ કામ ॥ ૭૮॥

જે જીવોના દ્રોહમાં રત છે, મોહના વશ થઈ રહ્યો છે, રામવિમુખ છે અને કામાસક્ત છે, તેને શું કદી સ્વપ્નમાંય સંપત્તિ, શુભ શુકન અને ચિત્તની શાંતિ હોઈ શકે છે? ॥ ૭૮॥

ચૌ૦ – ચલેઉ નિસાચર કટકુ અપારા । ચતુરંગિની અની બહુ ધારા ॥
બિબિધિ ભાઁતિ બાહન રથ જાના । બિપુલ બરન પતાક ધ્વજ નાના ॥ ૧॥

રાક્ષસોની અપાર સેના ચાલી. ચતુરંગિણી સેનાની ઘણી જ ટુકડીઓ છે. અનેક પ્રકારનાં વાહન, રથ અને સવારીઓ છે તથા અનેક રંગોની અનેક પતાકાઓ અને ધજાઓ છે. ॥ ૧॥

ચલે મત્ત ગજ જૂથ ઘનેરે । પ્રાબિટ જલદ મરુત જનુ પ્રેરે ॥
બરન બરન બિરદૈત નિકાયા । સમર સૂર જાનહિં બહુ માયા ॥ ૨॥

મદોન્મત હાથીઓનાં ઘણાં જ ટોળાં ચાલ્યાં, જાણે પવનથી પ્રેરિત થયેલાં વર્ષાઋતુનાં વાદળાં હોય. રંગબેરંગી પોશાક ધારણ કરનારા વીરોના સમૂહ છે, જે યુદ્ધમાં મોટા શૂરવીર છે અને અનેક પ્રકારની માયા જાણે છે. ॥ ૨॥

અતિ બિચિત્ર બાહિની બિરાજી । બીર બસંત સેન જનુ સાજી ॥
ચલત કટક દિગસિંધુર ડગહીં । છુભિત પયોધિ કુધર ડગમગહીં ॥ ૩॥

અત્યંત વિચિત્ર લશ્કર શોભિત છે, જાણે વીર વસંતે સેના સજાવી હોય. સેનાના ચાલવાથી દિશાઓના હાથી ડગવા લાગ્યા, સમુદ્ર ક્ષુભિત થઈ ગયા અને પર્વત ડગમગાવા લાગ્યા. ॥ ૩॥

ઉઠી રેનુ રબિ ગયઉ છપાઈ । મરુત થકિત બસુધા અકુલાઈ ॥
પનવ નિસાન ઘોર રવ બાજહિં । પ્રલય સમય કે ઘન જનુ ગાજહિં ॥ ૪॥

એટલી ધૂળ ઊડી કે સૂર્ય છુપાઈ ગયો. [પછી એકાએક] પવન રોકાઈ ગયો. અને પૃથ્વી અકળાઈ ઊઠી. ઢોલ અને નગારાં ભીષણ ધ્વનિથી વાગી રહ્યાં છે; જેમ પ્રલયકાળનાં વાદળ ગરજી રહ્યાં હોય. ॥ ૪॥

ભેરિ નફીરિ બાજ સહનાઈ । મારૂ રાગ સુભટ સુખદાઈ ॥
કેહરિ નાદ બીર સબ કરહીં । નિજ નિજ બલ પૌરુષ ઉચ્ચરહીં ॥ ૫॥

રણશિંગુ, નફેરી (તુરી) અને શરણાઈઓમાં યોદ્ધાઓને સુખ આપનારો મારુ રાગ વાગી રહ્યો છે. સર્વે વીર સિંહનાદ કરે છે અને પોતપોતાનાં બળ-પૌરુષનાં વખાણ કરી રહ્યા છે. ॥ ૫॥

કહઈ દસાનન સુનહુ સુભટ્ટા । મર્દહુ ભાલુ કપિન્હ કે ઠટ્ટા ॥
હૌં મારિહઉઁ ભૂપ દ્વૌ ભાઈ । અસ કહિ સન્મુખ ફૌજ રેંગાઈ ॥ ૬॥
યહ સુધિ સકલ કપિન્હ જબ પાઈ । ધાએ કરિ રઘુબીર દોહાઈ ॥ ૭॥

રાવણે કહ્યું - હે ઉત્તમ યોદ્ધાઓ! સાંભળો! તમે રીંછ-વાનરોના સમૂહને મસળી નાખો. અને હું બંને રાજકુમાર ભાઈઓને મારીશ. આવું કહીને તેણે પોતાની સેના સામે ચલાવી. જ્યારે સર્વે વાનરોને આ ખબર પડી, ત્યારે તેઓ શ્રીરઘુવીરની દોહાઈ આપતાં દોડ્યાં. ॥ ૬-૭॥

છં૦ – ધાએ બિસાલ કરાલ મર્કટ ભાલુ કાલ સમાન તે ।
માનહુઁ સપચ્છ ઉડ઼ાહિં ભૂધર બૃંદ નાના બાન તે ॥
નખ દસન સૈલ મહાદ્રુમાયુધ સબલ સંક ન માનહીં ।
જય રામ રાવન મત્ત ગજ મૃગરાજ સુજસુ બખાનહીં ॥

તે વિશાળ અને કાળસમાન કરાળ વાનર-રીંછ દોડ્યાં, જાણે પાંખોવાળા પર્વતોના સમૂહ ઊડી રહ્યા હોય. તેઓ અનેક વર્ણોના છે. નખ, દાંત, પર્વત અને મોટાં-મોટાં વૃક્ષો જ એમનાં હથિયાર છે. તે ઘણા બળવાન છે, અને બીજા કોઈનોય ભય નથી માનતા. રાવણરૂપી મદોન્મત હાથી માટે સિંહરૂપી શ્રીરામજીનો જયજયકાર કરીને તેઓ તેમના સુંદર યશનાં વખાણ કરે છે.

દો૦ – દુહુ દિસિ જય જયકાર કરિ નિજ નિજ જોરી જાનિ।
ભિરે બીર ઈત રામહિ ઉત રાવનહિ બખાનિ ॥ ૭૯॥

બંને બાજુના યોદ્ધા જય-જયકાર કરીને પોતપોતાની જોડી જાણીને અહીં શ્રીરઘુનાથજી અને ત્યાં રાવણનાં વખાણ કરીને પરસ્પર ભિડાઈ ગયા. ॥ ૭૯॥

ચૌ૦ – રાવનુ રથી બિરથ રઘુબીરા। દેખિ બિભીષન ભયઉ અધીરા ॥
અધિક પ્રીતિ મન ભા સંદેહા। બંદિ ચરન કહ સહિત સનેહા ॥ ૧॥

રાવણને રથ ઉપર અને શ્રીરઘુવીરને વિના રથના જોઈને વિભીષણ અધીરા થઈ ગયા. પ્રેમ અધિક થઈ જવાને કારણે તેમના મનમાં સંશય થઈ ગયો [કે તેઓ વિના રથે રાવણને કેવી રીતે જીતી શકશે]. શ્રીરામજીના ચરણોની વંદના કરીને તેઓ સ્નેહપૂર્વક કહેવા લાગ્યા. ॥ ૧॥

નાથ ન રથ નહિં તન પદ ત્રાના। કેહિ બિધિ જિતબ બીર બલવાના ॥
સુનહુ સખા કહ કૃપાનિધાના। જેહિં જય હોઈ સો સ્યંદન આના ॥ ૨॥

હે નાથ! આપને ન તો રથ છે, ન તનની રક્ષા કરનારું કવચ છે અને પગરખાંય નથી. તે બળવાન વીર રાવણને કંઈ રીતે જીતી શકાશે? કૃપાનિધાન શ્રીરામજીએ કહ્યું - હે સખા! સાંભળો! જેનાથી જય થાય છે તે રથ બીજો જ છે. ॥ ૨॥

સૌરજ ધીરજ તેહિ રથ ચાકા। સત્ય સીલ દૃઢ઼ ધ્વજા પતાકા ॥
બલ બિબેક દમ પરહિત ઘોરે। છમા કૃપા સમતા રજુ જોરે ॥ ૩॥

શૌર્ય અને ધૈર્ય એ રથનાં પૈડાં છે. સત્ય અને શીલ (સદાચાર) તેની મજબૂત ધજા અને પતાકાઓ છે. બળ, વિવેક, દમ (ઇન્દ્રિયોનું વશમાં હોવું) અને પરોપકાર - આ ચાર એના ઘોડા છે; જે ક્ષમા, દયા અને સમતારૂપી દોરડાંથી રથમાં જોડેલા છે. ॥ ૩॥

ઈસ ભજનુ સારથી સુજાના। બિરતિ ચર્મ સંતોષ કૃપાના ॥
દાન પરસુ બુધિ સક્તિ પ્રચંડા। બર બિગ્યાન કઠિન કોદંડા ॥ ૪॥

ઈશ્વરનું ભજન જ [તે રથને ચલાવનાર] ચતુર સારથિ છે. વૈરાગ્ય ઢાલ છે અને સંતોષ તલવાર છે. દાન ફરસો છે, બુદ્ધિ પ્રચંડ શક્તિ છે, શ્રેષ્ઠ વિજ્ઞાન કઠણ ધનુષ છે. ॥ ૪॥

અમલ અચલ મન ત્રોન સમાના। સમ જમ નિયમ સિલીમુખ નાના ॥
કવચ અભેદ બિપ્ર ગુર પૂજા। એહિ સમ બિજય ઉપાય ન દૂજા ॥ ૫॥
સખા ધર્મમય અસ રથ જાકેં। જીતન કહઁ ન કતહુઁ રિપુ તાકેં ॥ ૬॥

નિર્મળ (પાપરહિત) અને અચળ (સ્થિર) મન ભાથા સમાન છે. શમ (મનનું વશમાં હોવું), [અહિંસાદિ] યમ અને [શૌચાદિ] નિયમ - આ અનેક બાણ છે. બ્રાહ્મણો અને ગુરુનું પૂજન અભેદ્ય કવચ છે. આના જેવો વિજયનો બીજો કોઈ ઉપાય નથી હે સખા! આવો ધર્મમય રથ જેની પાસે હોય તેને માટે જીતવાને ક્યાંય શત્રુ જ નથી. ॥ ૫-૬॥

દો○ – મહા અજય સંસાર રિપુ જીતિ સકઈ સો બીર ।
જાકેં અસ રથ હોઈ દૃઢ઼ સુનહુ સખા મતિધીર ॥ ૮૦ (ક) ॥

હે ધીરબુદ્ધિવાળા સખા! સાંભળો, જેની પાસે આવો દૃઢ રથ હોય, તે વીર સંસાર (જન્મ-મૃત્યુ) રૂપી મહાન દુર્જય શત્રુનેય જીતી શકે છે [રાવણની તો વાત જ શું છે]. ॥ ૮૦ (ક)॥

સુનિ પ્રભુ બચન બિભીષન હરષિ ગહે પદ કંજ ।
એહિ મિસ મોહિ ઉપદેસેહુ રામ કૃપા સુખ પુંજ ॥ ૮૦ (ખ) ॥

પ્રભુનાં વચન સાંભળીને વિભીષણજીએ હરખાઈને તેમનાં ચરણકમળ પકડી લીધાં [અને કહ્યું -] હે કૃપા અને સુખના સમૂહ શ્રીરામજી! આપે આ બહાને મને [મહાન] ઉપદેશ આપ્યો. ॥ ૮૦ (ખ)॥

ઉત પચાર દસકંધર ઈત અંગદ હનુમાન ।
લરત નિસાચર ભાલુ કપિ કરિ નિજ નિજ પ્રભુ આન ॥ ૮૦ (ગ) ॥

ત્યાંથી રાવણ લલકારી રહ્યો છે અને અહીંથી અંગદ અને હનુમાન. રાક્ષસ અને રીંછ-વાનર પોતાના સ્વામીની દોહાઈ આપીને લડી રહ્યા છે. ॥ ૮૦ (ગ)॥

ચૌ○ – સુર બ્રહ્માદિ સિદ્ધ મુનિ નાના । દેખત રન નભ ચઢ઼ે બિમાના ॥
હમહૂ ઉમા રહે તેહિં સંગા । દેખત રામ ચરિત રન રંગા ॥ ૧॥

બ્રહ્મા આદિ દેવો અને અનેક સિદ્ધો તથા મુનિઓ વિમાનો પર ચઢીને આકાશમાંથી યુદ્ધ જોઈ રહ્યા છે. [શિવજી કહે છે-] હે ઉમા! હું પણ એ સમાજમાં હતો અને શ્રીરામજીના રણ-રંગ-(રણોત્સાહ)ની લીલા જોઈ રહ્યો હતો. ॥ ૧॥

સુભટ સમર રસ દુહુ દિસિ માતે । કપિ જયસીલ રામ બલ તાતે ॥
એક એક સન ભિરહિં પચારહિં । એકન્હ એક મર્દિ મહિ પારહિં ॥ ૨॥

બંને બાજુના યોદ્ધા રણરસમાં મદોન્મત થઈ રહ્યા છે. વાનરોને શ્રીરામજીનું બળ છે, એટલે તેઓ જયશીલ છે (જીતી રહ્યા છે). એક બીજાથી ભિડાય છે અને પડકારે છે તેમજ એક બીજાને મસળી-મસળીને પૃથ્વી ઉપર નાંખી દે છે. ॥ ૨॥

મારહિં કાટહિં ધરહિં પછારહિં । સીસ તોરિ સીસન્હ સન મારહિં ॥
ઉદર બિદારહિં ભુજા ઉપારહિં । ગહિ પદ અવનિ પટકિ ભટ ડારહિં ॥ ૩॥

તેઓ મારે, કાપે, પકડે અને પછાડી દે છે અને માથાં તોડીને તે જ માથાંઓથી બીજાઓને મારે છે. પેટ ફાડે છે, ભુજાઓ ઉખાડે છે અને યોદ્ધાઓના પગ પકડીને પૃથ્વી ઉપર પછાડે છે. ॥૩॥

નિસિચર ભટ મહિ ગાડ઼હિં ભાલૂ। ઊપર ઢારિ દેહિં બહુ બાલૂ॥
બીર બલીમુખ જુદ્ધ બિરુદ્ધે। દેખિઅત બિપુલ કાલ જનુ ક્રુદ્ધે॥૪॥

રાક્ષસ યોદ્ધાઓને રીંછ પૃથ્વીમાં દાટી દે છે અને ઉપરથી ઘણી જ રેતી નાખી દે છે. યુદ્ધમાં શત્રુઓના વિરોધી થયેલા વીર વાનર એવા દેખાય છે કે જાણે અનેક ક્રોધિત કાળ હોય. ॥૪॥

છં૦ – ક્રુદ્ધે કૃતાંત સમાન કપિ તન સ્રવત સોનિત રાજહીં।
મર્દહિં નિસાચર કટક ભટ બલવંત ઘન જિમિ ગાજહીં॥
મારહિં ચપેટન્હિ ડાટિ દાતન્હ કાટિ લાતન્હ મીજહીં।
ચિક્કરહિં મર્કટ ભાલુ છલ બલ કરહિં જેહિં ખલ છીજહીં॥૧॥

ક્રોધિત થયેલા કાળ સમાન તે વાનર લોહી વહેતાં શરીરોથી શોભિત થઈ રહ્યા છે. તે બળવાન વીર રાક્ષસોની સેનાના યોદ્ધાઓને મસળે છે અને મેઘની જેમ ગરજે છે. ધમકાવીને લાફા મારે છે અને દાંતોથી કરડીને લાતોથી કચડી નાખે છે. વાનર-રીંછ ચિત્કારે છે અને એવાં છળ-બળ કરે છે કે જેથી દુષ્ટ રાક્ષસો નષ્ટ થઈ જાય. ॥૧॥

ધરિ ગાલ ફારહિં ઉર બિદારહિં ગલ અઁતાવરિ મેલહીં।
પ્રહ્લાદપતિ જનુ બિબિધ તનુ ધરિ સમર અંગન ખેલહીં॥
ધરુ મારુ કાટુ પછારુ ઘોર ગિરા ગગન મહિ ભરિ રહી।
જય રામ જો તૃન તે કુલિસ કર કુલિસ તે કર તૃન સહી॥૨॥

તેઓ રાક્ષસોના ગાલ પકડીને ફાડી નાખે છે, છાતી ચીરી નાખે છે અને તેમનાં આંતરડાં કાઢીને ગળામાં પહેરી લે છે. તે વાનરો એવા જણાય છે જાણે પ્રહ્લાદના સ્વામી શ્રીનૃસિંહ ભગવાન અનેક શરીર ધારણ કરીને યુદ્ધના મેદાનમાં ક્રીડા કરી રહ્યા હોય. પકડો, મારો, કાપો, પછાડો આદિ ઘોર શબ્દો આકાશ અને પૃથ્વીમાં છવાઈ ગયા છે. શ્રીરામચન્દ્રજીનો જય હો, જે ખરેખર તણખલાને વજ્ર અને વજ્રને તણખલું કરી દે છે (નિર્બળને સબળ અને સબળને નિર્બળ કરી દે છે). ॥૨॥

દો૦ – નિજ દલ બિચલત દેખેસિ બીસ ભુજાઁ દસ ચાપ।
રથ ચઢ઼િ ચલેઉ દસાનન ફિરહુ ફિરહુ કરિ દાપ॥૮૧॥

પોતાની સેનાને વિચલિત થતી જોઈ, ત્યારે વીસ ભુજાઓમાં દસ ધનુષ લઈને રાવણ રથ ઉપર ચઢીને ગર્વ કરતો 'પાછા ફરો, પાછા ફરો' કહેતો ચાલ્યો. ॥૮૧॥

ચૌ૦ – ધાયઉ પરમ ક્રુદ્ધ દસકંધર। સન્મુખ ચલે હૂહ દૈ બંદર॥
ગહિ કર પાદપ ઉપલ પહારા। ડારેન્હિ તા પર એકહિં બારા॥૧॥

રાવણ અત્યંત ક્રોધિત થઈને દોડ્યો. વાનર હોંકારો કરતાં [લડવા માટે] તેની સામે ચાલ્યા. તેમણે હાથમાં વૃક્ષ, પથ્થર અને પર્વત લઈને રાવણ ઉપર એકીસાથે નાંખ્યાં. ॥ ૧॥

લાગહિં સૈલ બજ્ર તન તાસૂ। ખંડ ખંડ હોઈ ફૂટહિં આસૂ॥
ચલા ન અચલ રહા રથ રોપી। રન દુર્મદ રાવન અતિ કોપી॥ ૨॥

પર્વતો તેના વજ્રતુલ્ય શરીરમાં લાગતાં જ તુરત જ ટુકડે ટુકડા થઈને ફૂટી જાય છે. અત્યંત ક્રોધી રણોન્મત રાવણ રથ રોકીને અચળ ઊભો રહ્યો, [પોતાના સ્થાનેથી] જરા પણ ન ખસ્યો. ॥ ૨॥

ઈત ઉત ઝપટિ દપટિ કપિ જોધા। મર્દૈ લાગ ભયઉ અતિ ક્રોધા॥
ચલે પરાઈ ભાલુ કપિ નાના। ત્રાહિ ત્રાહિ અંગદ હનુમાના॥ ૩॥

તેને ઘણો જ ક્રોધ થયો. તે આમ-તેમ ઝપટીને અને આગળ વધીને વાનર યોદ્ધાઓને મસળવા લાગ્યો. અનેક વાનર-રીંછો 'હે અંગદ! હે હનુમાન! રક્ષા કરો, રક્ષા કરો' [પોકારતાં નાસી ગયાં]. ॥ ૩॥

પાહિ પાહિ રઘુબીર ગોસાઈં। યહ ખલ ખાઈ કાલ કી નાઈં॥
તેહિં દેખે કપિ સકલ પરાને। દસહુઁ ચાપ સાયક સંધાને॥ ૪॥

હે રઘુવીર! હે ગોસાઈં! રક્ષા કરો, રક્ષા કરો. આ દુષ્ટ કાળની જેમ અમને ખાઈ રહ્યો છે. તેણે જોયું કે સર્વે વાનર ભાગી છૂટ્યા. ત્યારે [રાવણે] દસેય ધનુષો પર બાણોનાં સંધાન કર્યાં. ॥ ૪॥

છં૦ – સંધાનિ ધનુ સર નિકર છાડ़ેસિ ઉરગ જિમિ ઉડ़િ લાગહીં।
રહે પૂરિ સર ધરની ગગન દિસિ બિદિસિ કહઁ કપિ ભાગહીં॥
ભયો અતિ કોલાહલ બિકલ કપિ દલ ભાલુ બોલહિં આતુરે।
રઘુબીર કરુના સિંધુ આરત બંધુ જન રચ્છક હરે॥

તેણે ધનુષ પર સંધાન કરીને બાણોના સમૂહ છોડ્યા. તે બાણ સર્પની જેમ ઊડીને વાગતાં હતાં. પૃથ્વી-આકાશ અને દિશા-વિદિશા સર્વત્ર બાણ ભરાઈ રહ્યાં છે. વાનર નાસે તો ક્યાં? અત્યંત કોહરામ મચી ગયો. વાનર-રીંછોની સેના વ્યાકુળ થઈને આર્ત પોકાર કરવા લાગી - હે રઘુવીર! હે કરુણાસાગર! હે પીડિતોના બંધુ! હે સેવકોની રક્ષા કરીને એમનાં દુઃખ હરનારા હરિ!

દો૦ – નિજ દલ બિકલ દેખિ કટિ કસિ નિષંગ ધનુ હાથ॥
લછિમન ચલે ક્રુદ્ધ હોઈ નાઈ રામ પદ માથ॥ ૮૨॥

પોતાની સેનાને વ્યાકુળ જોઈને કમરમાં ભાથો કસીને અને હાથમાં ધનુષ લઈને શ્રીરઘુનાથજીના ચરણોમાં મસ્તક નમાવીને લક્ષ્મણજી ક્રોધિત થઈને ચાલ્યા. ॥ ૮૨॥

ચૌ૦ – રે ખલ કા મારસિ કપિ ભાલૂ। મોહિ બિલોકુ તોર મૈં કાલૂ॥
ખોજત રહેઉઁ તોહિ સુતઘાતી। આજુ નિપાતિ જુડ़ાવઉઁ છાતી॥ ૧॥

[લક્ષ્મણજીએ પાસે જઈને કહ્યું -] અરે દુષ્ટ! વાનર-રીંછોને શું મારી રહ્યો છે? મને જો, હું તારો કાળ છું. [રાવણે કહ્યું -] અરે મારા પુત્રના ઘાતક! હું તને જ શોધી રહ્યો હતો. આજે તને મારીને [પોતાની] છાતી ટાઢી કરીશ. ॥ ૧॥

અસ કહિ છાડ़ેસિ બાન પ્રચંડા । લછિમન કિએ સકલ સત ખંડા ॥
કોટિન્હ આયુધ રાવન ડારે । તિલ પ્રવાન કરિ કાટિ નિવારે ॥ ૨॥

આવું કહીને તેણે પ્રચંડ બાણ છોડ્યાં. લક્ષ્મણજીએ સર્વના સેંકડો ટુકડા કરી નાંખ્યા. રાવણે કરોડો અસ્ત્ર-શસ્ત્ર ચલાવ્યાં. લક્ષ્મણજીએ તલ જેવડા કરીને કાપીને હઠાવી દીધા. ॥ ૨॥

પુનિ નિજ બાનન્હ કીન્હ પ્રહારા । સ્યંદનુ ભંજિ સારથી મારા ॥
સત સત સર મારે દસ ભાલા । ગિરિ સૃંગન્હ જનુ પ્રબિસહિં બ્યાલા ॥ ૩॥

પછી પોતાનાં બાણોથી [તેની પર] પ્રહાર કર્યા અને [તેના] રથને તોડીને સારથિને મારી નાખ્યો. [રાવણનાં] દસેય માથાંઓ પર સો-સો બાણ માર્યાં. તે માથાંઓમાં એવાં પેસી ગયાં જાણે પર્વતનાં શિખરોમાં સર્પ પ્રવેશ કરી રહ્યા હોય. ॥ ૩॥

પુનિ સત સર મારા ઉર માહીં । પરેઉ ધરનિ તલ સુધિ કછુ નાહીં ॥
ઉઠા પ્રબલ પુનિ મુરુછા જાગી । છાડ़િસિ બ્રહ્મ દીન્હિ જો સાँગી ॥ ૪॥

પછી સો બાણ તેની છાતીમાં માર્યાં. તે પૃથ્વી પર ઢળી પડ્યો, તેને કંઈ પણ ભાન ન રહ્યું. મૂર્છા ટળ્યા પછી તે પ્રબળ રાવણ ઊઠ્યો અને તેણે તે શક્તિ ચલાવી જે બ્રહ્માજીએ તેને આપી હતી. ॥ ૪॥

છં૦ – સો બ્રહ્મ દત્ત પ્રચંડ સક્તિ અનંત ઉર લાગી સહી ।
પર્યો બીર બિકલ ઉઠાવ દસમુખ અતુલ બલ મહિમા રહી ॥
બ્રહ્માંડ ભવન બિરાજ જાકેં એક સિર જિમિ રજ કની ।
તેહિ ચહ ઉઠાવન મૂઢ़ રાવન જાન નહિં ત્રિભુઅન ધની ॥

તે બ્રહ્માએ આપેલી પ્રચંડ શક્તિ લક્ષ્મણજીની છાતીએ બરાબર વાગી. વીર લક્ષ્મણજી વ્યાકુળ થઈને પડી ગયા. ત્યારે રાવણ તેમને ઉઠાવવા લાગ્યો, પણ લક્ષ્મણજીના અતુલિત બળનો પ્રભાવ છવાયેલો જ રહ્યો. જેને બ્રહ્મદત્ત શક્તિ હઠાવી ન શકી અને ન તો રાવણ તેમને ઊંચકી શક્યો. જેના એક જ માથા પર બ્રહ્માંડરૂપી ભવન ધૂળના એક કણ સમાન બિરાજે છે, તેને મૂર્ખ રાવણ ઊંચકવા ઇચ્છે છે! તે ત્રણેય ભુવનોના સ્વામી લક્ષ્મણજીને નથી ઓળખતો.

દો૦ – દેખિ પવનસુત ધાયઉ બોલત બચન કઠોર ।
આવત કપિહિ હન્યો તેહિં મુષ્ટિ પ્રહાર પ્રઘોર ॥ ૮૩॥

આ જોઈને પવનપુત્ર હનુમાનજી કઠોર વચન કહેતાં દોડ્યા. હનુમાનજીના આવતાની સાથે જ રાવણે તેમના પર અત્યંત ભયંકર મુક્કાનો પ્રહાર કર્યો. ॥ ૮૩॥

ચૌ૦ – જાનુ ટેકિ કપિ ભૂમિ ન ગિરા । ઉઠા સઁભારિ બહુત રિસ ભરા ॥
મુઠિકા એક તાહિ કપિ મારા । પરેઉ સૈલ જનુ બજ્ર પ્રહારા ॥ ૧॥

હનુમાનજી ઘૂંટણ ટેકવીને બેસી પડ્યા, પૃથ્વી પર ન ઢળી પડ્યા. અને પછી ઘણા ક્રોધે ભરાઈને સંભાળીને ઊઠ્યા. હનુમાનજીએ રાવણને એક મુક્કો માર્યો. તે એવો પડી ગયો કે જેમ વજ્રના પ્રહારથી પર્વત પડ્યો હોય. ॥ ૧॥

મુરુછા ગૈ બહોરિ સો જાગા । કપિ બલ બિપુલ સરાહન લાગા ॥
ધિગ ધિગ મમ પૌરુષ ધિગ મોહી । જૌં તૈં જિઅત રહેસિ સુરદ્રોહી ॥ ૨॥

મૂર્છા ભંગ થયા પછી તે જાગ્યો અને હનુમાનજીના મોટા ભારે બળને વખાણવા લાગ્યો. [હનુમાનજીએ કહ્યું -] મારા પૌરુષને ધિક્કાર છે, ધિક્કાર છે અને મનેય ધિક્કાર છે, કે હે દેવદ્રોહી! તું હજુ સુધી જીવતો રહી ગયો ॥ ૨॥

અસ કહિ લછિમન કહુઁ કપિ લ્યાયો । દેખિ દસાનન બિસમય પાયો ॥
કહ રઘુબીર સમુઝુ જિયઁ ભ્રાતા । તુમ્હ કૃતાંત ભચ્છક સુર ત્રાતા ॥ ૩॥

આવું કહીને અને લક્ષ્મણજીને ઊંચકીને હનુમાનજી શ્રીરઘુનાથજીની પાસે લઈ આવ્યા. આ જોઈને રાવણને મોટું આશ્ચર્ય થયું. શ્રીરઘુવીરે [લક્ષ્મણજીને] કહ્યું - હે ભાઈ! હૃદયમાં સમજોકે તમે કાળનાય ભક્ષક અને દેવતાઓના રક્ષક છો. ॥ ૩॥

સુનત બચન ઉઠિ બૈઠ કૃપાલા । ગઈ ગગન સો સકતિ કરાલા ॥
પુનિ કોદંડ બાન ગહિ ધાએ । રિપુ સન્મુખ અતિ આતુર આએ ॥ ૪॥

આ વચન સાંભળતાં જ કૃપાળુ લક્ષ્મણજી ઊઠી ગયા. તે કરાળ શક્તિ આકાશમાં ચાલી ગઈ. લક્ષ્મણજી પાછા ધનુષ-બાણ લઈને દોડ્યા અને ઘણી ઝડપથી શત્રુની સામે આવી પહોંચ્યા. ॥ ૪॥

છં૦ – આતુર બહોરિ બિભંજિ સ્યંદન સૂત હતિ બ્યાકુલ કિયો ॥
ગિર્‌યો ધરનિ દસકંધર બિકલતર બાન સત બેધ્યો હિયો ॥
સારથી દૂસર ઘાલિ રથ તેહિ તુરત લંકા લૈ ગયો ॥
રઘુબીર બંધુ પ્રતાપ પુંજ બહોરિ પ્રભુ ચરનન્હિ નયો ॥

પછી તેમણે ઘણી જ શીઘ્રતાથી રાવણના રથને ચૂરચૂર કરી દીધો અને સારથિને મારી તેને (રાવણને) વ્યાકુળ કરી દીધો. સો બાણોથી એનું હૃદય વેધી નાખ્યું, જેથી રાવણ અત્યંત વ્યાકુળ થઈને પૃથ્વી પર ઢળી પડ્યો. પછી બીજો સારથિ એને રથમાં નાંખીને તુરત જ લંકામાં લઈ ગયો. પ્રતાપના સમૂહ શ્રીરઘુવીરના ભાઈ લક્ષ્મણજીએ પાછા આવીને પ્રભુના ચરણોમાં પ્રણામ કર્યાં.

દો૦ – ઉહાઁ દસાનન જાગિ કરિ કરૈ લાગ કછુ જગ્ય ।
રામ બિરોધ બિજય ચહ સઠ હઠ બસ અતિ અગ્ય ॥ ૮૪॥

ત્યાં (લંકામાં) રાવણ મૂર્છાથી જાગીને કંઈક યજ્ઞ કરવા લાગ્યો. તે મૂર્ખ અને અત્યંત અજ્ઞાની હઠવશ શ્રીરઘુનાથજીનો વિરોધ કરીને વિજય ઇચ્છે છે. ॥ ૮૪॥

ચૌ૦ – ઈહાઁ બિભીષન સબ સુધિ પાઈ। સપદિ જાઇ રઘુપતિહિ સુનાઈ॥
નાથ કરઇ રાવન એક જાગા। સિદ્ધ ભએઁ નહિં મરિહિ અભાગા॥ ૧॥

અહીં વિભીષણજીને સર્વે ખબર મળ્યા અને તુરત જ જઈને શ્રીરઘુનાથજીને કહી સંભળાવ્યા કે હે નાથ! રાવણ એક યજ્ઞ કરી રહ્યો છે. તેના સિદ્ધ થવાથી તે અભાગિયો સરળતાથી નહીં જ મરે. ॥ ૧॥

પઠવહુ નાથ બેગિ ભટ બંદર। કરહિં બિધંસ આવ દસકંધર॥
પ્રાત હોત પ્રભુ સુભટ પઠાએ। હનુમદાદિ અંગદ સબ ધાએ॥ ૨॥

હે નાથ! તુરંત વાનર યોદ્ધાઓને મોકલો, જે યજ્ઞનો વિધ્વંસ કરે; જેથી રાવણ યુદ્ધમાં આવે. પ્રાતઃકાળ થતાં જ પ્રભુએ વીર યોદ્ધાઓને મોકલ્યા. હનુમાન અને અંગદ આદિ સર્વે [મુખ્ય વીર] દોડ્યા. ॥ ૨॥

કૌતુક કૂદિ ચઢ઼ે કપિ લંકા। પૈઠે રાવન ભવન અસંકા॥
જગ્ય કરત જબહીં સો દેખા। સકલ કપિન્હ ભા ક્રોધ બિસેષા॥ ૩॥

વાનર રમતમાં જ કૂદીને લંકામાં જઈ ચઢ્યા અને નિર્ભય થઈને રાવણના મહેલમાં જઈ પેઠા. જેવો તેને યજ્ઞ કરતો જોયો કે તુરત જ સર્વે વાનરોને ઘણો ક્રોધ આવ્યો. ॥ ૩॥

રન તે નિલજ ભાજિ ગૃહ આવા। ઈહાઁ આઇ બક ધ્યાન લગાવા॥
અસ કહિ અંગદ મારા લાતા। ચિતવ ન સઠ સ્વારથ મન રાતા॥ ૪॥

[તેમણે કહ્યું -] અરે નિર્લજ્જ! રણભૂમિમાંથી ઘેર નાસી આવ્યો અને અહીં આવીને બગલાની જેમ ધ્યાન લગાવીને બેઠો છે? આવું કહીને અંગદે લાત મારી. પણ તેણે આમની સામે જોયું પણ નહીં; તે દુષ્ટનું મન સ્વાર્થમાં અનુરક્ત હતું. ॥ ૪॥

છં૦ – નહિં ચિતવ જબ કરિ કોપ કપિ ગહિ દસન લાતન્હ મારહીં।
ધરિ કેસ નારિ નિકારિ બાહેર તેઽતિદીન પુકારહીં॥
તબ ઉઠેઉ કુદ્ધ કૃતાંત સમ ગહિ ચરન બાનર ડારઈ।
એહિ બીચ કપિન્હ બિધંસ કૃત મખ દેખિ મન મહુઁ હારઈ॥

જ્યારે તેણે જોયું નહિ, ત્યારે વાનર ક્રોધ કરીને તેને દાંતોથી પકડીને [કરડવા અને] લાતોથી મારવા લાગ્યા. સ્ત્રીઓના વાળ પકડીને ઘરથી બહાર ઘસડી લાવ્યા, તે અત્યંત દીન થઈને પોકારવા લાગી. ત્યારે રાવણ કાળ સમાન ક્રોધિત થઈને ઊઠ્યો અને વાનરોના પગ પકડીને પછાડવા લાગ્યો. આ દરમિયાન વાનરોએ યજ્ઞનો વિધ્વંસ કરી નાખ્યો. આ જોઈને તે મનથી હારવા લાગ્યો (નિરાશ થવા લાગ્યો).

દો૦ – જગ્ય બિધંસિ કુસલ કપિ આએ રઘુપતિ પાસ।
ચલેઉ નિસાચર ક્રુદ્ધ હોઇ ત્યાગિ જિવન કૈ આસ॥૮૫॥

યજ્ઞ વિધ્વંસ કરીને સર્વે ચતુર વાનર રઘુનાથજીની પાસે આવી ગયા. ત્યારે રાવણ જીવવાની આશા છોડીને ક્રોધિત થઈને ચાલ્યો. ॥૮૫॥

ચૌ૦ – ચલત હોહિં અતિ અસુભ ભયંકર। બૈઠહિં ગીધ ઉડ़ાઇ સિરન્હ પર॥
ભયઉ કાલબસ કાહુ ન માના। કહેસિ બજાવહુ જુદ્ધ નિસાના॥૧॥

ચાલતા સમયે અત્યંત ભયંકર અમંગળ (અપશુકન) થવા લાગ્યાં. ગીધ ઊડી-ઊડીને એના માથાંઓ પર બેસવા લાગ્યાં. પરંતુ તે કાળને વશ હતો, એટલે કોઈ પણ અપશુકનને માનતો ન હતો. તેણે કહ્યું - યુદ્ધનો ડંકો વગાડો. ॥૧॥

ચલી તમીચર અની અપારા। બહુ ગજ રથ પદાતિ અસવારા॥
પ્રભુ સન્મુખ ધાએ ખલ કૈસેં। સલભ સમૂહ અનલ કહઁ જૈસેં॥૨॥

નિશાચરોની અપાર સેના ચાલી. તેમાં ઘણા જ હાથી, રથ ઘોડેસવાર અને પાયદળ છે. તે દુષ્ટો પ્રભુની સામે એવા દોડ્યા, જેમ પતંગિયાઓનો સમૂહ અગ્નિની તરફ [બળવા માટે] દોડે છે. ॥૨॥

ઇહાઁ દેવતન્હ અસ્તુતિ કીન્હી। દારુન બિપતિ હમહિ એહિં દીન્હી॥
અબ જનિ રામ ખેલાવહુ એહી। અતિસય દુખિત હોતિ બૈદેહી॥૩॥

અહીં દેવતાઓએ સ્તુતિ કરી કે હે શ્રીરામજી! તેણે (રાવણે) અમને દારુણ દુઃખ આપ્યાં છે. હવે આપ એને [અધિક] ન રમાડો. જાનકીજી ઘણાં દુઃખી થઈ રહ્યાં છે. ॥૩॥

દેવ બચન સુનિ પ્રભુ મુસુકાના। ઉઠિ રઘુબીર સુધારે બાના॥
જટા જૂટ દૃઢ़ બાઁધે માથે। સોહહિં સુમન બીચ બિચ ગાથે॥૪॥

દેવતાઓનાં વચન સાંભળીને પ્રભુ મલકાયા. પછી શ્રીરઘુવીરે ઊઠીને બાણ સજાવ્યાં. મસ્તક પર જટાઓનો જૂટ ખેંચીને બાંધેલો છે, તેની વચ્ચે-વચ્ચે પુષ્પ ગૂંથેલાં તેઓ શોભિત થઈ રહ્યા છે. ॥૪॥

અરુન નયન બારિદ તનુ સ્યામા। અખિલ લોક લોચનાભિરામા॥
કટિતટ પરિકર કસ્યૌ નિષંગા। કર કોદંડ કઠિન સારંગા॥૫॥

લાલ નેત્ર અને મેઘ સમાન શ્યામ શરીરવાળા અને સંપૂર્ણ લોકોનાં નેત્રોને આનંદ આપનારા છે. પ્રભુએ કમરમાં ફેંટો તથા ભાથો કસી લીધા અને હાથમાં કઠોર શાર્ઙ્ગ ધનુષ લઈ લીધું. ॥૫॥

છં૦ – સારંગ કર સુંદર નિષંગ સિલીમુખાકર કટિ કસ્યો।
ભુજદંડ પીન મનોહરાયત ઉર ધરાસુર પદ લસ્યો॥
કહ દાસ તુલસી જબહિં પ્રભુ સર ચાપ કર ફેરન લગે।
બ્રહ્માંડ દિગ્ગજ કમઠ અહિ મહિ સિંધુ ભૂધર ડગમગે॥

પ્રભુએ હાથમાં શાર્ઙ્ગ ધનુષ લઈને કમરમાં બાણોની ખાણ જેવો (અક્ષય) સુંદર ભાથો કસી લીધો. એમના ભુજદંડ પુષ્ટ છે અને મનોહર પહોળી છાતી પર બ્રાહ્મણ શ્રેષ્ઠ (ભૃગુજી)ના ચરણનું ચિહ્ન શોભિત છે. તુલસીદાસજી કહે છે, જેવા પ્રભુ ધનુષ-બાણ હાથમાં લઈને ફેરવવા લાગ્યા કે તરત જ બ્રહ્માંડ, દિશાઓના હાથી, કચ્છપ, શેષજી, પૃથ્વી, સમુદ્ર અને પર્વત સર્વે ડગમગાવાં લાગ્યાં.

દો૦ – સોભા દેખિ હરષિ સુર બરષહિં સુમન અપાર ।
જય જય જય કરુનાનિધિ છબિ બલ ગુન આગાર ॥ ૮૬॥

[ભગવાનની] શોભા જોઈને દેવો હર્ષિત થઈને ફૂલોની અપાર વર્ષા કરવા લાગ્યા. અને શોભા, શક્તિ અને ગુણોના ધામ કરુણાનિધાન પ્રભુનો 'જય હો, જય હો, જય હો' – [એમ] પોકારવા લાગ્યા. ॥ ૮૬॥

ચૌ૦ – એહીં બીચ નિસાચર અની । કસમસાત આઈ અતિ ઘની ॥
દેખિ ચલે સન્મુખ કપિ ભટ્ટા । પ્રલયકાલ કે જનુ ઘન ઘટ્ટા ॥ ૧॥

આ દરમિયાન નિશાચરોની અત્યંત ગીચ સેના ખળભળાતી (આઘી-પાછી પરસ્પર અથડાતી) આવી. તેને જોઈને વાનર યોદ્ધા એવી રીતે [તેની] સામે ચાલ્યા જેમ પ્રલયકાળનાં વાદળોનો સમૂહ હોય. ॥ ૧॥

બહુ કૃપાન તરવારિ ચમંકહિં । જનુ દહઁ દિસિ દામિનીં દમંકહિં ॥
ગજ રથ તુરગ ચિકાર કઠોરા । ગર્જહિં મનહુઁ બલાહક ઘોરા ॥ ૨॥

ઘણાં જ કિરપાણો અને તલવારો ચમકી રહ્યાં છે, જાણે દસેય દિશાઓમાં વીજળીઓ ચમકી રહી હોય. હાથી, રથ અને ઘોડાઓનો કઠોર ચિત્કાર એવો લાગે છે જાણે વાદળાં ભયંકર ગર્જના કરી રહ્યાં હોય. ॥ ૨॥

કપિ લંગૂર બિપુલ નભ છાએ । મનહુઁ ઇંદ્રધનુ ઉએ સુહાએ ॥
ઉઠઇ ધૂરિ માનહુઁ જલધારા । બાન બુંદ ભૈ બૃષ્ટિ અપારા ॥ ૩॥

વાનરોની ઘણી જ પૂંછડીઓ આકાશમાં છવાયેલી છે. [તે એવી શોભા આપી રહી છે] જાણે સુંદર ઇન્દ્રધનુષ ઉદય થયાં હોય. ધૂળ એવી ચઢી રહી છે જાણે જળની ધારા હોય. બાણરૂપી બુંદો (ટીંપાંઓ)ની અપાર વૃષ્ટિ થઈ. ॥ ૩॥

દુહુઁ દિસિ પર્બત કરહિં પ્રહારા । બજ્રપાત જનુ બારહિં બારા ॥
રઘુપતિ કોપિ બાન ઝરિ લાઈ । ઘાયલ ભૈ નિસિચર સમુદાઈ ॥ ૪॥

બંને બાજુના યોદ્ધા પર્વતોનો પ્રહાર કરે છે, જાણે વારંવાર વજ્રપાત થઈ રહ્યો હોય. શ્રીરઘુનાથજીએ ક્રોધ કરીને બાણોની ઝડી લગાવી દીધી, [જેથી] રાક્ષસોની સેના ઘાયલ થઈ ગઈ. ॥ ૪॥

લાગત બાન બીર ચિક્કરહીં। ઘુર્મિ ઘુર્મિ જહઁ તહઁ મહિ પરહીં॥
સ્રવહિં સૈલ જનુ નિર્ઝર ભારી। સોનિત સરિ કાદર ભયકારી॥૫॥

બાણ વાગતાં જ વીર ચિત્કારી ઊઠે છે અને ચક્કર ખાઈ-ખાઈને આમતેમ પૃથ્વી પર ઢળી પડે છે. તેમનાં શરીરોમાંથી લોહી એમ વહી રહ્યું છે, જાણે પર્વતના ભારે ઝરણાંઓમાંથી જળ વહી રહ્યું હોય. આ પ્રમાણે બીકણોને ભય ઉત્પન્ન કરનારી રુધિરની નંદી વહી નીકળી. ॥૫॥

છં૦ – કાદર ભયંકર રુધિર સરિતા ચલી પરમ અપાવની।
દોઉ કૂલ દલ રથ રેત ચક્ર અબર્ત બહતિ ભયાવની॥
જલજંતુ ગજ પદચર તુરગ ખર બિબિધ બાહન કો ગને।
સર સક્તિ તોમર સર્પ ચાપ તરંગ ચર્મ કમઠ ઘને॥

બીકણોને ભય ઉપજાવનારી અત્યંત અપવિત્ર રક્તની નદી વહી નીકળી. બંને દળ એના બે કિનારા છે. રથ રેતી છે અને પૈડાં ભમરીઓ છે. તે નદી ઘણી ભયામણી વહી રહી છે. હાથી, પાયદળ, ઘોડા, ગધેડાં તથા અનેક સવારીઓ તે નદીના જળજંતું છે, જેમની ગણતરી કોણ કરે? બાણ, શક્તિ અને તોમર સર્પ છે; ધનુષ તરંગો છે અને ઢાલ ઘણા જ કાચબા છે.

દો૦ – બીર પરહિં જનુ તીર તરુ મજ્જા બહુ બહ ફેન।
કાદર દેખિ ડરહિં તહઁ સુભટન્હ કે મન ચેન॥૮૭॥

વીર પૃથ્વી પર એ પ્રમાણે ઢળી રહ્યા છે જાણે નદીકિનારાનાં વૃક્ષો જમીનદોસ્ત થઈ રહ્યાં હોય. ઘણી જ મજ્જા (હાડકાંની અંદરની મજ્જા) વહી રહી છે, એ જ ફેણ છે. બીકણો જ્યાં આને જોઈને ડરે છે, ત્યાં ઉત્તમ યોદ્ધાઓનાં મનમાં સુખ ઊપજે છે. ॥૮૭॥

ચૌ૦ – મજ્જહિં ભૂત પિસાચ બેતાલા। પ્રમથ મહા ઝોટિંગ કરાલા॥
કાક કંક લૈ ભુજા ઉડ઼ાહીં। એક તે છીનિ એક લૈ ખાહીં॥૧॥

ભૂત, પિશાચ અને વેતાળ; મોટી મોટી જટાઓવાળા મહાભયંકર જટાધારી અને પ્રમથ (શિવગણ) તે નદીમાં સ્નાન કરે છે. કાગડા અને સમડીઓ ભુજાઓ લઈને ઊડે છે અને એક-બીજા પાસેથી છીનવી ખાઈ જાય છે. ॥૧॥

એક કહહિં ઐસિઉ સૌંઘાઈ। સઠહુ તુમ્હાર દરિદ્ર ન જાઈ॥
કહઁરત ભટ ઘાયલ તટ ગિરે। જહઁ તહઁ મનહુઁ અર્ધજલ પરે॥૨॥

એક કહે છે, અરે મૂર્ખ! આવી સોંઘવારી હોવા છતાંય તમારી દરિદ્રતા નથી મટતી? ઘાયલ યોદ્ધા તટ ઉપર પડ્યા કણસી રહ્યા છે, જાણે મૃત્યુની અંતિમ વેળાએ આમતેમ અર્ધજળે પડ્યા હોય. ॥૨॥

ખૈંચહિં ગીધ આઁત તટ ભએ। જનુ બંસી ખેલત ચિત દએ॥
બહુ ભટ બહહિં ચઢ઼ે ખગ જાહીં। જનુ નાવરિ ખેલહિં સરિ માહીં॥૩॥

ગીધ આંતરડાં ખેંચી રહ્યાં છે, જાણે માછીમાર નદી તટે ચિત્ત લગાડી (ધ્યાનસ્થ થઈને) બંસી ખેલી રહ્યો હોય (બંસીથી માછલી પકડી રહ્યો હોય). ઘણા જ યોદ્ધા વહી જઈ રહ્યા છે અને પક્ષી એમની ઉપર સવાર થઈ ચાલ્યા જઈ રહ્યાં છે, જાણે તેઓ નદીમાં નૌકાવિહાર કરી રહ્યાં હોય. ॥ ૩॥

જોગિનિ ભરિ ભરિ ખપ્પર સંચહિં । ભૂત પિસાચ બધૂ નભ નંચહિં ॥
ભટ કપાલ કરતાલ બજાવહિં । ચામુંડા નાના બિધિ ગાવહિં ॥ ૪॥

યોગિનીઓ ખપ્પરોમાં ભરી-ભરીને રક્ત ભેગું કરી રહી છે. ભૂત-પિશાચોની સ્ત્રીઓ આકાશમાં નાચી રહી છે. ચામુંડાઓ યોદ્ધાઓની ખોપડીઓની કરતાલ વગાડી રહી છે અને અનેક પ્રકારે ગાઈ રહી છે. ॥ ૪॥

જંબુક નિકર કટક્કટ કટ્ટહિં । ખાહિં હુઆહિં અઘાહિં દપટ્ટહિં ॥
કોટિન્હ રુંડ મુંડ બિનુ ડોલ્લહિં । સીસ પરે મહિ જય જય બોલ્લહિં ॥ ૫॥

શિયાળવાના સમૂહ કટ-કટ અવાજ કરતાં મડદાંઓને કાપતાં, ખાતાં, હુઆઁ-હુઆઁ કરે છે અને પેટ ભરાઈ ગયે એકબીજાને ધમકાવે છે. કરોડો ધડ વિના સિર ઘૂમી રહ્યાં છે અને સિર પૃથ્વી પર પડ્યે પડ્યે જય જય બોલી રહ્યાં છે. ॥ ૫॥

છં૦ – બોલ્લહિં જો જય જય મુંડ રુંડ પ્રચંડ સિર બિનુ ધાવહીં ।
ખપ્પરિન્હ ખગ્ગ અલુજ્ઝિ જુજ્ઝહિં સુભટ ભટન્હ ઢહાવહીં ॥
બાનર નિસાચર નિકર મર્દહિં રામ બલ દર્પિત ભએ ।
સંગ્રામ અંગન સુભટ સોવહિં રામ સર નિકરન્હિ હએ ॥

મુંડ (કપાયેલાં શીશ) જય જય બોલે છે અને પ્રચંડ રુંડ (ધડ) વિના સિરે દોડે છે. પક્ષી ખોપરીઓ માટે ઝઘડી-ઝઘડીને પરસ્પર લડી મરે છે. ઉત્તમ યોદ્ધા બીજા યોદ્ધાઓને જમીનદોસ્ત કરી રહ્યા છે. શ્રીરામચન્દ્રજીના બળથી દર્પિત થયેલા વાનર રાક્ષસોનાં ટોળાંઓને મસળી નાખે છે. શ્રીરામજીના બાણસમૂહોથી મરેલા યોદ્ધાઓ યુદ્ધના મેદાનમાં સૂઈ રહ્યા છે.

દો૦ – રાવન હૃદયઁ બિચારા ભા નિસિચર સંઘાર ।
મૈં અકેલ કપિ ભાલુ બહુ માયા કરૌં અપાર ॥ ૮૮॥

રાવણે હૃદયમાં વિચાર્યું કે રાક્ષસોનો નાશ થઈ ગયો છે. હું એકલો છું અને વાનર-રીંછ ઘણાં છે, માટે હવે હું અપાર માયા રચું. ॥ ૮૮॥

ચૌ૦ – દેવન્હ પ્રભુહિ પયાદેં દેખા । ઉપજા ઉર અતિ છોભ બિસેષા ॥
સુરપતિ નિજ રથ તુરત પઠાવા । હરષ સહિત માતલિ લૈ આવા ॥ ૧॥

દેવોએ પ્રભુને પગપાળા જોયા તો તેમના હૃદયમાં મોટો ક્ષોભ ઉત્પન્ન થયો. ઈન્દ્રએ તુરત જ પોતાનો રથ મોકલી દીધો. [તેનો સારથિ] માતલિ હર્ષ સાથે રથ લઈ આવ્યો. ॥ ૧॥

તેજ પુંજ રથ દિબ્ય અનૂપા । હરષિ ચઢ઼ે કોસલપુર ભૂપા ॥
ચંચલ તુરગ મનોહર ચારી । અજર અમર મન સમ ગતિકારી ॥ ૨॥

તે દિવ્ય અનુપમ અને તેજના પુંજ (તેજોમય) રથ ઉપર કૌશલપુરીના રાજા શ્રીરામચન્દ્રજી હર્ષિત થઈને ચઢ્યા. તેમાં ચાર ચંચળ, મનોહર, અજર, અમર અને મનની ગતિની જેમ શીઘ્ર ચાલનારા (દેવલોકના) ઘોડા જોતરેલા હતા. ॥ ૨॥

રથારૂઢ઼ રઘુનાથહિ દેખી । ધાએ કપિ બલુ પાઇ બિસેષી ॥
સહી ન જાઇ કપિન્હ કૈ મારી । તબ રાવન માયા બિસ્તારી ॥ ૩॥

શ્રીરઘુનાથજીને રથ પર ચઢેલા જોઈને વાનર વિશેષ બળ પામીને દોડ્યા. વાનરોનો માર સહેવાતો નથી; ત્યારે રાવણે માયા પ્રસરાવી. ॥ ૩॥

સો માયા રઘુબીરહિ બાઁચી । લછિમન કપિન્હ સો માની સાઁચી ॥
દેખી કપિન્હ નિસાચર અની । અનુજ સહિત બહુ કોસલધની ॥ ૪॥

એક શ્રીરઘુવીરને જ તે માયા ન લાગી. સર્વે વાનરો અને લક્ષ્મણજીએ પણ તે માયાને સાચી માની લીધી. વાનરોએ રાક્ષસી સેનામાં ભાઈ લક્ષ્મણજી સહિત ઘણા જ રામોને જોયા. ॥ ૪॥

છં૦ – બહુ રામ લછિમન દેખિ મર્કટ ભાલુ મન અતિ અપડરે ।
જનુ ચિત્ર લિખિત સમેત લછિમન જહઁ સો તહઁ ચિતવહિં ખરે ॥
નિજ સેન ચકિત બિલોકિ હઁસિ સર ચાપ સજિ કોસલ ધની ।
માયા હરી હરિ નિમિષ મહુઁ હરષી સકલ મર્કટ અની ॥

ઘણા જ રામ-લક્ષ્મણ જોઈને વાનર-રીંછ મનમાં મિથ્યા ડરથી ઘણા જ ડરી ગયા. લક્ષ્મણજીસહિત તેઓ જાણે ચિત્રાંકનની જેમ જ્યાંના ત્યાં ઊભા રહી જોવા લાગ્યા. પોતાની સેનાને આશ્ચર્યચક્તિ જોઈને કૌશલપતિ ભગવાન હરિ(દુઃખોને હરનારા શ્રીરામજી)એ હસીને ધનુષ પર બાણ ચઢાવીને, પળવારમાં સઘળી માયા હરી લીધી. વાનરોની સમસ્ત સેના હરખાઈ ગઈ.

દો૦ – બહુરિ રામ સબ તન ચિતઇ બોલે બચન ગઁભીર ।
દ્વંદજુદ્ધ દેખહુ સકલ શ્રમિત ભએ અતિ બીર ॥ ૮૯॥

પછી શ્રીરામજી સર્વેની સામે જોઈને ગંભીર વચનો બોલ્યા-હે વીરો! તમે સર્વે ઘણા જ થાકી ગયા છો, માટે હવે [મારું અને રાવણનું] દ્વન્દ્વ યુદ્ધ જુઓ. ॥ ૮૯॥

ચૌ૦ – અસ કહિ રથ રઘુનાથ ચલાવા । બિપ્ર ચરન પંકજ સિરુ નાવા ॥
તબ લંકેસ ક્રોધ ઉર છાવા । ગર્જત તર્જત સન્મુખ ધાવા ॥ ૧॥

આવું કહીને શ્રીરઘુનાથજીએ (મનમાં) બ્રાહ્મણોનાં ચરણકમળોમાં શીશ નમાવ્યું અને પછી રથ ચલાવ્યો. ત્યારે રાવણના હૃદયમાં ક્રોધ છવાઈ ગયો અને તે ગરજતો, પડકારતો સામે દોડ્યો. ॥ ૧॥

જીતેહુ જે ભટ સંજુગ માહીં। સુનુ તાપસ મૈં તિન્હ સમ નાહીં॥
રાવન નામ જગત જસ જાના। લોકપ જાકેં બંદીખાના॥ ૨॥

[તેણે કહ્યું -] અરે તપસ્વી! સાંભળો, તમે યુદ્ધમાં જે યોદ્ધાઓને જીત્યા છે, હું એમના સમાન નથી. મારું નામ રાવણ છે. મારો યશ આખુંય જગત જાણે છે. લોકપાલ સુદ્ધાં જેના કેદખાનામાં પડ્યા છે. ॥ ૨॥

ખર દૂષન બિરાધ તુમ્હ મારા। બધેહુ બ્યાધ ઈવ બાલિ બિચારા॥
નિસિચર નિકર સુભટ સંઘારેહુ। કુંભકરન ઘનનાદહિ મારેહુ॥ ૩॥

તમે ખર, દૂષણ અને વિરાધને માર્યો, બિચારા વાલિનો વધ શિકારીની જેમ કર્યો. મોટા-મોટા રાક્ષસ યોદ્ધાઓના સમૂહનો સંહાર કર્યો અને કુંભકર્ણ તથા મેઘનાદને પણ માર્યો. ॥ ૩॥

આજુ બયરુ સબુ લેઉઁ નિબાહી। જૌં રન ભૂપ ભાજિ નહિં જાહી॥
આજુ કરઉઁ ખલુ કાલ હવાલે। પરેહુ કઠિન રાવન કે પાલે॥ ૪॥

અરે ભૂપ! જો તમે રણમાંથી ભાગી ન ગયા તો આજે હું [તે] સઘળાં વેર લઈ લઈશ. આજે હું તમને નિશ્ચય જ કાળના હવાલે કરી દઈશ. તમે કઠિન રાવણના પનારે પડ્યા છો. ॥ ૪॥

સુનિ દુર્બચન કાલબસ જાના। બિહઁસિ બચન કહ કૃપાનિધાના॥
સત્ય સત્ય સબ તવ પ્રભુતાઈ। જલ્પસિ જનિ દેખાઉ મનુસાઈ॥ ૫॥

રાવણનાં દુર્વચન સાંભળીને અને તેને કાળવશ જાણીને કૃપાનિધાન શ્રીરામજીએ હસીને આ વચન કહ્યાં - તમારી સઘળી પ્રભુતા, જેવી તમે કહો છો, તેવી સાચી છે, ખરેખર સાચી છે. પણ હવે વ્યર્થ બકવાસ ન કરો, પોતાનો પુરુષાર્થ બતાડો. ॥ ૫॥

છં૦ – જનિ જલ્પના કરિ સુજસુ નાસહિ નીતિ સુનહિ કરહિ છમા।
સંસાર મહઁ પૂરુષ ત્રિબિધ પાટલ રસાલ પનસ સમા॥
એક સુમનપ્રદ એક સુમન ફલ એક ફલઈ કેવલ લાગહીં।
એક કહહિં કહહિં કરહિં અપર એક કરહિં કહત ન બાગહીં॥

વ્યર્થ બકવાસ કરીને પોતાના સુંદર યશનો નાશ ન કરો. ક્ષમા કરજો, તમને નીતિ સંભળાવું છું, સાંભળો! સંસારમાં ત્રણ પ્રકારના પુરુષ હોય છે - પાટલ (ગુલાબ), આંબો, અને ફણસ સમાન. એક (પાટલ) ફૂલ આપે છે, એક (આંબો) ફૂલ અને ફળ બંને આપે છે અને એક(ફણસ)માં કેવળ ફળ જ લાગે છે. આ જ રીતે [પુરુષોમાં] એક કહે છે [કરતા નથી], બીજા કહે અને કરે પણ છે અને એક [ત્રીજા] કેવળ કરે છે, પણ વાણીથી કહેતા નથી.

દો૦ – રામ બચન સુનિ બિહઁસા મોહિ સિખાવત ગ્યાન।
બયરુ કરત નહિં તબ ડરે અબ લાગે પ્રિય પ્રાન॥ ૯૦॥

શ્રીરામજીનાં વચન સાંભળીને તે ખૂબ હસ્યો [અને બોલ્યો -] મને જ્ઞાન શિખવાડો છો? તે સમયે વેર કરતાં તો ન ડર્યા, હવે પ્રાણ પ્રિય લાગી રહ્યા છે? ॥ ૯૦॥

ચૌ૦ – કહિ દુર્બચન ક્રુદ્ધ દસકંધર। કુલિસ સમાન લાગ છાँડ़ै સર॥
નાનાકાર સિલીમુખ ધાએ। દિસિ અરુ બિદિસિ ગગન મહિ છાએ॥ ૧॥

દુર્વચન કહીને રાવણ ક્રુદ્ધ થઈને વજ્ર સમાન બાણ છોડવા લાગ્યો. અનેક આકારનાં બાણ દોડ્યાં અને દિશા, વિદિશા તથા આકાશ અને પૃથ્વીમાં, સર્વે જગ્યાએ છવાઈ ગયાં. ॥ ૧॥

પાવક સર છાँડ़ेઉ રઘુબીરા। છન મહુँ જરે નિસાચર તીરા॥
છાડ़િસિ તીબ્ર સક્તિ ખિસિઆઈ। બાન સંગ પ્રભુ ફેરિ ચલાઈ॥ ૨॥

શ્રીરઘુવીરે અગ્નિબાણ છોડ્યું, [જેનાથી] રાવણનાં સર્વે બાણ ક્ષણવારમાં ભસ્મ થઈ ગયાં. ત્યારે તેણે ખસિયાણા પડીને તીક્ષ્ણ શક્તિ છોડી. [પરંતુ] શ્રીરામચન્દ્રજીએ તેને બાણની સાથે પાછી મોકલી દીધી. ॥ ૨॥

કોટિન્હ ચક્ર ત્રિસૂલ પબારૈ। બિનુ પ્રયાસ પ્રભુ કાટિ નિવારૈ॥
નિફલ હોહિં રાવન સર કૈસેં। ખલ કે સકલ મનોરથ જૈસેં॥ ૩॥

તે કરોડો ચક્ર અને ત્રિશૂળ ચલાવે છે, પરંતુ પ્રભુ વિનાપરિશ્રમે કાપીને હઠાવી દે છે. રાવણનાં બાણ એવી રીતે નિષ્ફળ થાય છે, જેમ દુષ્ટ મનુષ્યના સર્વે મનોરથ! ॥ ૩॥

તબ સત બાન સારથી મારેસિ। પરેઉ ભૂમિ જય રામ પુકારેસિ॥
રામ કૃપા કરિ સૂત ઉઠાવા। તબ પ્રભુ પરમ ક્રોધ કહુँ પાવા॥ ૪॥

ત્યારે તેણે શ્રીરામજીના સારથિને સો બાણ માર્યાં. તે શ્રીરામજીનો જય પોકારીને પૃથ્વી પર પડી ગયો. શ્રીરામજીએ કૃપા કરીને સારથિને ઊંચકી લીધો. પછી પ્રભુ અત્યંત ક્રોધને પામ્યા. ॥ ૪॥

છં૦ – ભએ ક્રુદ્ધ જુદ્ધ બિરુદ્ધ રઘુપતિ ત્રોન સાયક કસમસે।
કોદંડ ધુનિ અતિ ચંડ સુનિ મનુજાદ સબ મારુત ગ્રસે॥
મંદોદરી ઉર કંપ કંપતિ કમઠ ભૂ ભૂધર ત્રસે।
ચિક્કરહિં દિગ્ગજ દસન ગહિ મહિ દેખિ કૌતુક સુર હँસે॥

યુદ્ધમાં શત્રુના વિરુદ્ધ શ્રીરઘુનાથજી ક્રોધિત થયા, ત્યારે ભાથામાં બાણ સળવળવા લાગ્યાં. (બહાર નીકળવાને આતુર થવા લાગ્યાં). તેમના ધનુષનો અત્યંત પ્રચંડ શબ્દ (ટંકાર) સાંભળીને મનુષ્યભક્ષી સર્વે રાક્ષસ વાતગ્રસ્ત થઈ ગયા (અત્યંત ભયભીત થઈ ગયા). મંદોદરીનું હૃદય કંપી ઊઠ્યું. સમુદ્ર, કચ્છપ, પૃથ્વી અને પર્વત ડરી ગયા. દિશાઓના હાથી પૃથ્વીને દાંતોથી પકડીને ચિત્કારવા લાગ્યા. આ કૌતુક દેખીને દેવતાઓ હસ્યા.

દો૦ – તાનેઉ ચાપ શ્રવન લગિ છાँડ़ે બિસિખ કરાલ।
રામ મારગન ગન ચલે લહલહાત જનુ બ્યાલ॥ ૯૧॥

ધનુષને કાન સુધી તાણીને શ્રીરામચન્દ્રજીએ ભયાનક બાણ છોડ્યાં. શ્રીરામજીના બાણસમૂહ એવા ચાલ્યા જાણે સર્પ લહેરાતાં જઈ રહ્યા હોય. ॥ ૯૧॥

ચૌ૦ – ચલે બાન સપચ્છ જનુ ઉરગા । પ્રથમહિં હતેઉ સારથી તુરગા ॥
રથ બિભંજિ હતિ કેતુ પતાકા । ગર્જા અતિ અંતર બલ થાકા ॥ ૧॥

બાણ એવાં છૂટ્યાં જાણે પાંખોવાળા સર્પ ઊડી રહ્યા હોય. તેમણે પહેલા સારથિ અને ઘોડાઓને મારી નાખ્યા. પછી રથને ચૂરચૂર કરીને ધ્વજા અને પતાકાઓને પાડી નાખી. ત્યારે રાવણ ઘણા જોરથી ગરજ્યો, પણ અંદરથી તેનું બળ થાકી ગયું હતું. ॥ ૧॥

તુરત આન રથ ચઢ઼િ ખિસિઆના । અસ્ત્ર સસ્ત્ર છાઁડ઼ેસિ બિધિ નાના ॥
બિફલ હોહિં સબ ઉદ્યમ તાકે । જિમિ પરદ્રોહ નિરત મનસા કે ॥ ૨॥

તુરત જ બીજા રથ ઉપર ચઢી ખસિયાણા પડેલા તેણે અનેક પ્રકારનાં અસ્ત્ર-શસ્ત્ર છોડ્યાં. તેના સર્વે ઉદ્યોગ આમેય નિષ્ફળ થઈ રહ્યા છે, જેમ પરદ્રોહમાં પડેલા ચિત્તવાળા મનુષ્યના થાય છે. ॥ ૨॥

તબ રાવન દસ સૂલ ચલાવા । બાજિ ચારિ મહિ મારિ ગિરાવા ॥
તુરગ ઉઠાઈ કોપિ રઘુનાયક । ખૈંચિ સરાસન છાઁડે સાયક ॥ ૩॥

ત્યારે રાવણે દસ ત્રિશૂળ ચલાવ્યાં અને શ્રીરામજીના ચારેય ઘોડાઓને મારીને પૃથ્વી પર પાડી નાખ્યા. ઘોડાઓને (પોતાના અલૌકિક પ્રભાવથી સજીવ કરી) ઉઠાવીને શ્રીરઘુનાથજીએ ક્રોધ કરીને ધનુષ ખેંચીને બાણ છોડ્યાં. ॥ ૩॥

રાવન સિર સરોજ બનચારી । ચલિ રઘુબીર સિલીમુખ ધારી ॥
દસ દસ બાન ભાલ દસ મારે । નિસરિ ગએ ચલે રુધિર પનારે ॥ ૪॥

રાવણના મસ્તકરૂપી કમળવનમાં વિચરણ કરનારા શ્રીરઘુવીરના બાણરૂપી ભ્રમરોની પંક્તિ ચાલી. શ્રીરામચન્દ્રજીએ તેનાં દસેય માથાંમાં દસ-દસ બાણ માર્યાં, જે આર-પાર થઈ ગયાં અને માથાંમાંથી રક્તનાં ઝરણાં વહી ચાલ્યાં. ॥ ૪॥

સ્રવત રુધિર ધાયઉ બલવાના । પ્રભુ પુનિ કૃત ધનુ સર સંધાના ॥
તીસ તીર રઘુબીર પબારે । ભુજન્હિ સમેત સીસ મહિ પારે ॥ ૫॥

રુધિર વહાવતાં ય બળવાન રાવણ દોડ્યો. પ્રભુએ પાછું ધનુષ પર બાણસંધાન કર્યું. શ્રીરઘુવીરે ત્રીસ બાણ માર્યાં અને વીસ ભુજાઓસહિત દસેય માથાં કાપીને પૃથ્વી પર પાડી નાંખ્યાં. ॥ ૫॥

કાટતહીં પુનિ ભએ નબીને । રામ બહોરિ ભુજા સિર છીને ॥
પ્રભુ બહુ બાર બાહુ સિર હએ । કટત ઝટિતિ પુનિ નૂતન ભએ ॥ ૬॥

[માથું અને હાથ] કપાતાં જ પાછાં નવાં જ થઈ ગયાં. શ્રીરામજીએ પાછાં માથાં અને ભુજાઓ કાપી નાખ્યાં. આ રીતે પ્રભુએ અનેક વાર ભુજાઓ અને મસ્તકો કાપ્યાં. પરંતુ કપાતાં જ તે તુરત જ પાછાં નવાં થઈ ગયાં. ॥ ૬॥

પુનિ પુનિ પ્રભુ કાટત ભુજ સીસા । અતિ કૌતુકી કોસલાધીસ ॥
રહે છાઈ નભ સિર અરુ બાહૂ । માનહુઁ અમિત કેતુ અરુ રાહૂ ॥ ૭॥

પ્રભુ વારંવાર તેની ભુજાઓ અને મસ્તકોને કાપી રહ્યા છે; કેમકે કૌશલપતિ શ્રીરામજી મોટાં કૌતુકી છે. આકાશમાં મસ્તક અને ભુજાઓ એવા છવાઈ ગયાં છે, જાણે અસંખ્ય કેતુ અને રાહુ હોય. ॥ ૭॥

છં૦ – જનુ રાહુ કેતુ અનેક નભ પથ સ્રવત સોનિત ધાવહીં।
રઘુબીર તીર પ્રચંડ લાગહિં ભૂમિ ગિરન ન પાવહીં॥
એક એક સર સિર નિકર છેદે નભ ઉડ़ત ઇમિ સોહહીં।
જનુ કોપિ દિનકર કર નિકર જહઁ તહઁ બિધુંતુદ પોહહીં॥

જાણે અનેક રાહુ અને કેતુ રુધિર વહાવતાં આકાશમાર્ગેથી દોડી રહ્યા હોય. શ્રીરઘુવીરનાં પ્રચંડ બાણો [વારંવાર] લાગવાથી તે પૃથ્વી પર પડી શકતાં નથી. એકેએક બાણથી સમૂહેસમૂહ છેદાયેલાં મસ્તકો આકાશમાં ઊડતાં એવી શોભા આપી રહ્યાં છે જાણે સૂર્યનાં કિરણો ક્રોધ કરીને સર્વત્ર રાહુઓને પરોવી રહ્યાં હોય.

દો૦ – જિમિ જિમિ પ્રભુ હર તાસુ સિર તિમિ તિમિ હોહિં અપાર।
સેવત બિષય બિબર્ધ જિમિ નિત નિત નૂતન માર॥ ૯૨॥

જેમ જેમ પ્રભુ તેનાં મસ્તકો કાપે છે, તેમ તેમ તે અપાર થતાં જાય છે, જેમ વિષયોનું સેવન કરવાથી કામ (તેમને ભોગવવાની ઇચ્છા) દિન-પ્રતિદિન નવીન નવીન વધતો જાય છે. ॥ ૯૨॥

ચૌ૦ – દસમુખ દેખિ સિરન્હ કૈ બાઢ़ી। બિસરા મરન ભઈ રિસ ગાઢ़ી॥
ગર્જેઉ મૂઢ़ મહા અભિમાની। ધાયઉ દસહુ સરાસન તાની॥ ૧॥

મસ્તકોનું પૂર જોઈને રાવણ પોતાનું મરણ ભૂલી ગયો અને તેને ઘણો ગાઢ ક્રોધ થયો. તે મહાન અભિમાની મૂર્ખ ગરજ્યો અને દસેય ધનુષોને તાણીને ભાગ્યો. ॥ ૧॥

સમર ભૂમિ દસકંધર કોપ્યો। બરષિ બાન રઘુપતિ રથ તોપ્યો॥
દંડ એક રથ દેખિ ન પરેઊ। જનુ નિહાર મહુઁ દિનકર દુરેઊ॥ ૨॥

રણભૂમિમાં રાવણે ક્રોધ કર્યો અને બાણ વરસાવીને શ્રીરઘુનાથજીના રથને ઢાંકી દીધો. એક ઘડી સુધી રથ દેખાઈ ન પડ્યો, જાણે ધુમ્મસમાં સૂર્ય છુપાઈ ગયો હોય. ॥ ૨॥

હાહાકાર સુરન્હ જબ કીન્હા। તબ પ્રભુ કોપિ કારમુક લીન્હા॥
સર નિવારિ રિપુ કે સિર કાટે। તે દિસિ બિદિસિ ગગન મહિ પાટે॥ ૩॥

જ્યારે દેવતાઓએ હાહાકાર કર્યો, ત્યારે પ્રભુએ ક્રોધ કરીને ધનુષ ઉઠાવ્યું. અને શત્રુનાં બાણોને હઠાવી શત્રુનાં શીશ કાપ્યાં અને તેનાથી દિશા, વિદિશા, આકાશ અને પૃથ્વી સર્વેને આચ્છાદિત કરી દીધાં. ॥ ૩॥

કાટે સિર નભ મારગ ધાવહિં। જય જય ધુનિ કરિ ભય ઉપજાવહિં॥
કહઁ લછિમન સુગ્રીવ કપીસા। કહઁ રઘુબીર કોસલાધીસા॥ ૪॥

કપાયેલાં મસ્તકો આકાશમાર્ગે દોડે છે અને જય જયનો ધ્વનિ કરીને ભય ઉત્પન્ન કરે છે. 'લક્ષ્મણ અને વાનરરાજ સુગ્રીવ ક્યાં છે?' 'કૌશલપતિ રઘુવીર ક્યાં છે?' ॥ ૪॥

છં૦ – કહઁ રામુ કહિ સિર નિકર ધાએ દેખિ મર્કટ ભજિ ચલે।
સંધાનિ ધનુ રઘુબંસમનિ હઁસિ સરન્હિ સિર બેધે ભલે॥
સિર માલિકા કર કાલિકા ગહિ બૃંદ બૃંદન્હિ બહુ મિલીં।
કરિ રુધિર સરિ મજ્જનુ મનહુઁ સંગ્રામ બટ પૂજન ચલીં॥

'રામ ક્યાં છે?' આમ કહીને મસ્તકોના સમૂહ દોડ્યા. તેમને જોઈને વાનર ભાગી નીકળ્યા. ત્યારે ધનુષ સંધાન કરીને રઘુકુળમણિ શ્રીરામજીએ હસીને બાણોથી એ મસ્તકોને સારી રીતે વીંધી નાખ્યાં. હાથોમાં મુંડોની માળાઓ લઈને ઘણી જ કાળકાઓ ટોળેટોળાં મળીને એકઠી થઈ અને રુધિરની નદીમાં સ્નાન કરવા ચાલી, જાણે સંગ્રામરૂપી વટવૃક્ષની પૂજા કરવા જઈ રહી હોય.

દો૦ – પુનિ દસકંઠ ક્રુદ્ધ હોઇ છાઁડ઼ી સક્તિ પ્રચંડ।
ચલી બિભીષન સન્મુખ મનહુઁ કાલ કર દંડ॥ ૯૩॥

પછી રાવણે ક્રોધિત થઈને પ્રચંડ શક્તિ છોડી. તે વિભીષણની સામે એવી ઊપડી જાણે કાળ-(યમરાજ)નો દંડ હોય. ॥ ૯૩॥

ચૌ૦ – આવત દેખિ સક્તિ અતિ ઘોરા। પ્રનતારતિ ભંજન પ્રન મોરા॥
તુરત બિભીષન પાછેં મેલા। સન્મુખ રામ સહેઉ સોઇ સેલા॥ ૧॥

અત્યંત ભયાનક શક્તિને આવતી જોઈને અને આમ વિચારીને કે મારું પ્રણ શરણાગતનાં દુઃખોનું નાશ કરવાનું છે; શ્રીરામજીએ તુરત જ વિભીષણને પાછળ કરી દીધા અને સામે આવીને તે શક્તિને સ્વયં સહી લીધી. ॥ ૧॥

લાગિ સક્તિ મુરુછા કછુ ભઈ। પ્રભુ કૃત ખેલ સુરન્હ બિકલઈ॥
દેખિ બિભીષન પ્રભુ શ્રમ પાયો। ગહિ કર ગદા ક્રુદ્ધ હોઇ ધાયો॥ ૨॥

શક્તિ લાગવાથી તેમને કંઈક મૂર્છા થઈ આવી. પ્રભુએ તો આ લીલા કરી, પણ દેવતાઓને વ્યાકુળતા થઈ. પ્રભુને શ્રમ (શારીરિક કષ્ટ) પ્રાપ્ત થયેલા જોઈને વિભીષણ ક્રોધિત થઈને હાથમાં ગદા લઈને દોડ્યા. ॥ ૨॥

રે કુભાગ્ય સઠ મંદ કુબુદ્ધે। તૈં સુર નર મુનિ નાગ બિરુદ્ધે॥
સાદર સિવ કહુઁ સીસ ચઢ઼ાએ। એક એક કે કોટિન્હ પાએ॥ ૩॥

[અને બોલ્યા -] અરે અભાગિયા! મૂર્ખ, નીચ દુર્બુદ્ધિ! તેં દેવતા, મનુષ્ય, મુનિ, નાગ સર્વે સાથે વિરોધ કર્યો. તેં આદરસહિત શિવજીને શીશ ચઢાવ્યાં, એટલે જ એકએકના બદલામાં કરોડો મેળવ્યાં છે. ॥ ૩॥

તેહિ કારન ખલ અબ લગિ બાઁચ્યો । અબ તવ કાલુ સીસ પર નાચ્યો ॥
રામ બિમુખ સઠ ચહસિ સંપદા । અસ કહિ હનેસિ માઝ ઉર ગદા ॥ ૪॥

એ જ કારણે અરે દુષ્ટ! તું અત્યાર સુધી બચ્યો છે. [પરંતુ] હવે કાળ તારા માથે નાચી રહ્યો છે. અરે મૂર્ખ! તું રામવિમુખ થઈને સંપત્તિ ઇચ્છે છે? આમ કહીને વિભીષણે રાવણની છાતી વચ્ચોવચ ગદા મારી. ॥ ૪॥

છં૦ – ઉર માઝ ગદા પ્રહાર ઘોર કઠોર લાગત મહિ પર્યો ।
દસ બદન સોનિત સ્રવત પુનિ સંભારિ ધાયો રિસ ભર્યો ॥
દ્વૌ ભિરે અતિબલ મલ્લજુદ્ધ બિરુદ્ધ એકુ એકહિ હનૈ ।
રઘુબીર બલ દર્પિત બિભીષનુ ઘાલિ નહિં તા કહુઁ ગનૈ ॥

છાતી વચ્ચે કઠોર ગદાનો ઘોર અને કઠિન ઘા વાગતાં જ તે પૃથ્વી પર પડી ગયો. તેનાં દસેય મુખોથી રુધિર વહેવા લાગ્યું. તે પોતાને સંભાળીને પાછો ક્રોધભર્યો દોડ્યો. બંને અત્યંત બળવાન યોદ્ધાઓ ભિડાઈ ગયા અને મલ્લયુદ્ધમાં એક-બીજાના વિરુદ્ધ થઈને મારવા લાગ્યા. શ્રીરઘુવીરના બળથી ગર્વિત વિભીષણ તેને (રાવણ જેવા જગત્‌વિજયી યોદ્ધાને) સહેજ પણ ગણકારતો નથી.

દો૦ – ઉમા બિભીષનુ રાવનહિ સન્મુખ ચિતવ કિ કાઉ ॥
સો અબ ભિરત કાલ જ્યોં શ્રીરઘુબીર પ્રભાઉ ॥ ૯૪॥

[શિવજી કહે છે -] હે ઉમા! વિભીષણ શું કદીય રાવણની સામે આંખ ઉઠાવીનેય જોઈ શકતો હતો? પરંતુ અત્યારે તે જ કાળની સમાન તેનાથી ભિડાઈ રહ્યો છે. આ શ્રીરઘુવીરનો જ પ્રભાવ છે. ॥ ૯૪॥

ચૌ૦ – દેખા શ્રમિત બિભીષનુ ભારી । ધાયઉ હનૂમાન ગિરિ ધારી ॥
રથ તુરંગ સારથી નિપાતા । હૃદય માઝ તેહિ મારેસિ લાતા ॥ ૧॥

વિભીષણને ઘણો જ થાકેલો જોઈ પર્વત ધારણ કરેલા હનુમાનજી દોડ્યા. તેમણે તે પર્વતથી રાવણનો રથ, ઘોડા અને સારથિનો સંહાર કરી નાંખ્યો અને તેની છાતી ઉપર લાત મારી. ॥ ૧॥

ઠાઢ઼ રહા અતિ કંપિત ગાતા । ગયઉ બિભીષનુ જહઁ જનત્રાતા ॥
પુનિ રાવન કપિ હતેઉ પચારી । ચલેઉ ગગન કપિ પૂઁછ પસારી ॥ ૨॥

રાવણ ઊભો રહ્યો, પણ તેનું શરીર અત્યંત ધ્રુજવા લાગ્યું. વિભીષણ ત્યાં ગયા, જ્યાં સેવકોના રક્ષક શ્રીરામજી હતા. પછી રાવણે પડકારો કરીને હનુમાનજીને માર્યા. તેઓ પૂંછ પ્રસારીને આકાશમાં ચાલ્યા ગયા. ॥ ૨॥

ગહિસિ પૂઁછ કપિ સહિત ઉડ઼ાના । પુનિ ફિરિ ભિરેઉ પ્રબલ હનુમાના ॥
લરત અકાસ જુગલ સમ જોધા । એકહિ એકુ હનત કરિ ક્રોધા ॥ ૩॥

રાવણે પૂંછ પકડી લીધી, ત્યારે હનુમાનજી તેને સાથે લઈને ઉપર ઊડ્યા. પાછા વળીને મહાબળવાન હનુમાનજી તેનાથી ભિડાઈ ગયા. બંને સરખા યોદ્ધાઓ આકાશમાં લડતાં લડતાં એકબીજાને ક્રોધ કરીને મારવા લાગ્યા. ॥ ૩॥

સોહહિં નભ છલ બલ બહુ કરહીં । કજ્જલગિરિ સુમેરુ જનુ લરહીં ॥
બુધિ બલ નિસિચર પરઈ ન પાર્‌યો । તબ મારુત સુત પ્રભુ સંભાર્‌યો ॥ ૪॥

બંને અનેક પ્રકારનાં છળ-બળ કરતાં આકાશમાં એવા શોભાયમાન થઈ રહ્યા છે જાણે કજ્જલગિરિ અને સુમેરુ પર્વતો લડી રહ્યા હોય. જ્યારે બુદ્ધિ અને બળથી રાક્ષસ પાડ્યો ન પડ્યો ત્યારે મારુતિ શ્રીહનુમાનજીએ પ્રભુનું સ્મરણ કર્યું. ॥ ૪॥

છં૦ – સંભારિ શ્રીરઘુબીર ધીર પચારિ કપિ રાવનુ હન્યો ।
મહિ પરત પુનિ ઉઠિ લરત દેવન્હ જુગલ કહુઁ જય જય ભન્યો ॥
હનુમંત સંકટ દેખિ મર્કટ ભાલુ ક્રોધાતુર ચલે ।
રન મત્ત રાવન સકલ સુભટ પ્રચંડ ભુજ બલ દલમલે ॥

શ્રીરઘુવીરનું સ્મરણ કરીને ધીર હનુમાનજીએ લલકારીને રાવણને માર્યું. તે બંને પૃથ્વી પર પડે છે અને ઊઠીને પાછા લડે છે; દેવોએ બંનેનો 'જય-જય' પોકાર્યો. હનુમાનજી ઉપર સંકટ જોઈને વાનર-રીંછ ક્રોધાતુર થઈને દોડ્યાં. પરંતુ રણોન્મત રાવણે સર્વે યોદ્ધાઓને પોતાની પ્રચંડ ભુજાઓના બળથી કચડી અને મસળી નાખ્યા.

દો૦ – તબ રઘુબીર પચારે ધાએ કીસ પ્રચંડ ।
કપિ બલ પ્રબલ દેખિ તેહિં કીન્હ પ્રગટ પાષંડ ॥ ૯૫॥

ત્યારે શ્રીરઘુવીરના લલકારવાથી પ્રચંડ વીર વાનર દોડ્યા. વાનરોના પ્રબળ દળને જોઈને રાવણે માયા પ્રગટ કરી. ॥ ૯૫॥

ચૌ૦ – અંતરધાન ભયઉ છન એકા । પુનિ પ્રગટે ખલ રૂપ અનેકા ॥
રઘુપતિ કટક ભાલુ કપિ જેતે । જહઁ તહઁ પ્રગટ દસાનન તેતે ॥ ૧॥

પળવાર માટે તે અદૃશ્ય થઈ ગયો. પછી તે દુષ્ટે પોતાનાં અનેક રૂપ પ્રગટ કર્યાં. શ્રીરઘુનાથજીની સેનામાં જેટલાં રીંછ-વાનરો હતાં, એટલા જ રાવણ ચારેય બાજુ પ્રગટ થઈ ગયા. ॥ ૧॥

દેખે કપિન્હ અમિત દસસીસા । જહઁ તહઁ ભજે ભાલુ અરુ કીસા ॥
ભાગે બાનર ધરહિં ન ધીરા । ત્રાહિ ત્રાહિ લછિમન રઘુબીરા ॥ ૨॥

વાનરોએ અપરિમિત રાવણો જોયા. રીંછ અને વાનર સર્વે આમ-તેમ ભાગવા લાગ્યા. વાનર ધીરજ નથી ધરતા. 'હે લક્ષ્મણજી! હે રઘુનાથજી! બચાવો, બચાવો' એમ પોકારતાં નાસી રહ્યા છે. ॥ ૨॥

દહૅં દિસિ ધાવહિં કોટિન્હ રાવન। ગર્જહિં ઘોર કઠોર ભયાવન ॥
ડરે સકલ સુર ચલે પરાઈ। જય કૈ આસ તજહુ અબ ભાઈ ॥ ૩॥

દસે દિશાઓમાં કરોડો રાવણ દોડે છે, અને ઘોર, કઠોર ભયાનક ગર્જના કરી રહ્યા છે. સર્વે દેવો ડરી ગયા અને એમ કહેતાં નાસવા લાગ્યા કે હે ભાઈ! હવે જયની આશા છોડી દો! ॥ ૩॥

સબ સુર જિતે એક દસકંધર। અબ બહુ ભએ તકહુ ગિરિ કંદર ॥
રહે બિરંચિ સંભુ મુનિ ગ્યાની। જિન્હ જિન્હ પ્રભુ મહિમા કછુ જાની ॥ ૪॥

એક જ રાવણે સર્વે દેવતાઓને જીતી લીધા હતા, હવે તો અનેક રાવણ થઈ ગયા છે. એટલે હવે પર્વતની ગુફાઓનો આશ્રય લો (અર્થાત્ તેમાં છુપાઈ રહો). ત્યાં બ્રહ્મા, શંભુ અને જ્ઞાની મુનિઓ જે મંડ્યા રહ્યા, જેમણે પ્રભુનો કંઈક મહિમા જાણ્યો હતો. ॥ ૪॥

છં૦ – જાના પ્રતાપ તે રહે નિર્ભય કપિન્હ રિપુ માને ફુરે।
ચલે બિચલિ મર્કટ ભાલુ સકલ કૃપાલ પાહિ ભયાતુરે ॥
હનુમંત અંગદ નીલ નલ અતિબલ લરત રન બાઁકુરે।
મર્દહિં દસાનન કોટિ કોટિન્હ કપટ ભૂ ભટ અંકુરે ॥

જે પ્રભુના પ્રતાપને જાણતા હતા, તે નિર્ભય થઈને રોકાયા. વાનરોએ શત્રુઓને (અનેક રાવણોને) સાચા જ માની લીધા. [એથી] સર્વે વાનર-રીંછ વિચલિત થઈને 'હે કૃપાળુ! રક્ષા કરો' પોકારતાં ભયથી વ્યાકુળ થઈને ભાગી છૂટ્યાં. અત્યંત બળવાન રણબંકા હનુમાનજી, અંગદ, નીલ અને નલ લડે છે અને કપટરૂપી ભૂમિમાં અંકુરની જેમ ઊપજેલા કોટિ કોટિ યોદ્ધા રાવણોને મસળે છે.

દો૦ – સુર બાનર દેખે બિકલ હઁસ્યો કોસલાધીસ।
સજિ સારંગ એક સર હતે સકલ દસસીસ ॥ ૯૬॥

દેવો અને વાનરોને વ્યાકુળ જોઈને કૌશલપતિ શ્રીરામજી હસ્યા અને શાર્ઙ્ગ ધનુષ પર એક બાણ ચઢાવીને [માયાના બનેલા] સર્વે રાક્ષસોને મારી નાખ્યા. ॥ ૯૬॥

ચૌ૦ – પ્રભુ છન મહુઁ માયા સબ કાટી। જિમિ રબિ ઉએઁ જાહિં તમ ફાટી ॥
રાવનુ એકુ દેખિ સુર હરષે। ફિરે સુમન બહુ પ્રભુ પર બરષે ॥ ૧॥

પ્રભુએ ક્ષણવારમાં બધી માયા કાપી નાખી, જેમ સૂર્યનો ઉદય થતાં જ અંધકારનો ભંડાર ફાટી પડે છે(નષ્ટ થઈ જાય છે). હવે એક જ રાવણને જોઈને દેવતા હર્ષિત થયા. અને તેમણે પાછા ફરીને પ્રભુ ઉપર અનેક પુષ્પ વરસાવ્યાં. ॥ ૧॥

ભુજ ઉઠાઈ રઘુપતિ કપિ ફેરે। ફિરે એક એકન્હ તબ ટેરે ॥
પ્રભુ બલુ પાઇ ભાલુ કપિ ધાએ। તરલ તમકિ સંજુગ મહિ આએ ॥ ૨॥

શ્રીરઘુનાથજીએ ભુજા ઉઠાવીને સર્વે વાનરોને પાછા વાળ્યા. ત્યારે તેઓ એકબીજાને પોકારી-પોકારીને પાછા આવ્યા. પ્રભુનું બળ પામીને રીંછ-વાનર દોડી પડ્યાં. ક્રોધિત થઈને શીઘ્રતાથી તેઓ રણભૂમિમાં આવી ગયાં. ॥ ૨॥

અસ્તુતિ કરત દેવતન્હિ દેખેં। ભયઉઁ એક મૈં ઇન્હ કે લેખેં॥
સઠહુ સદા તુમ્હ મોર મરાયલ। અસ કહિ કોપિ ગગન પર ધાયલ॥૩॥

દેવતાઓને શ્રીરામજીની સ્તુતિ કરતાં જોઈને રાવણે વિચાર્યું, હું એમની સમજણમાં એક થઈ ગયો. [પરંતુ એમને એ ખબર નથી કે આમને માટે હું એકલો જ ઘણો છું] અને કહ્યું અરે મૂર્ખાઓ! તમે તો સદાયથી મારા મારેલ (મારો માર ખાનાર) છો. એમ કહીને તે ક્રોધ કરીને આકાશમાં [દેવતાઓ સામે] દોડ્યો. ॥૩॥

હાહાકાર કરત સુર ભાગે। ખલહુ જાહુ કહઁ મોરેં આગે॥
દેખિ બિકલ સુર અંગદ ધાયો। કૂદિ ચરન ગહિ ભૂમિ ગિરાયો॥૪॥

દેવો હાહાકાર કરતાં ભાગ્યા. [રાવણે કહ્યું -] દુષ્ટો! મારા આગળથી ક્યાં જઈ શકશો? દેવોને વ્યાકુળ જોઈને અંગદ દોડ્યા અને ઉછળીને રાવણનો પગ પકડીને તેને પૃથ્વી પર પાડી નાખ્યો.

છં૦ – ગહિ ભૂમિ પાર્‌યો લાત માર્‌યો બાલિસુત પ્રભુ પહિં ગયો।
સંભારિ ઉઠિ દસકંઠ ઘોર કઠોર રવ ગર્જત ભયો॥
કરિ દાપ ચાપ ચઢ़ાઇ દસ સંધાનિ સર બહુ બરષઈ।
કિએ સકલ ભટ ઘાયલ ભયાકુલ દેખિ નિજ બલ હરષઈ॥

તેને પકડીને પૃથ્વી ઉપર પાડીને, લાત મારીને વાલિપુત્ર અંગદ પ્રભુની પાસે ચાલ્યા ગયા. રાવણ સંભાળીને ઊઠ્યો અને મોટા ભયંકર કઠોર શબ્દોથી ગરજવા લાગ્યો. તે ગર્વ કરીને દસે ધનુષ ચઢાવીને તેની ઉપર ઘણાં બાણ સંધાન કરીને વરસાવવા લાગ્યો. તેણે સર્વે યોદ્ધાઓને ઘાયલ અને ભયથી વ્યાકુળ કરી દીધા અને પોતાનું બળ જોઈને તે હરખાવા લાગ્યો.

દો૦ – તબ રઘુપતિ રાવન કે સીસ ભુજા સર ચાપ।
કાટે બહુત બઢ़ે પુનિ જિમિ તીરથ કર પાપ॥૯૭॥

ત્યારે શ્રીરઘુનાથજીએ રાવણનાં શીશ, ભુજાઓ, બાણ અને ધનુષ કાપી નાંખ્યા. પરંતુ પાછા તે બહુ જ વધી ગયાં, જેમ તીર્થમાં કરેલાં પાપો વધી જાય છે (અનેક ગણા અધિક ભયાનક ફળ ઉત્પન્ન કરે છે)! ॥૯૭॥

ચૌ૦ – સિર ભુજ બાઢ़િ દેખિ રિપુ કેરી। ભાલુ કપિન્હ રિસ ભઈ ઘનેરી॥
મરત ન મૂઢ़ કટેહુઁ ભુજ સીસા। ધાએ કોપિ ભાલુ ભટ કીસા॥૧॥

શત્રુનાં શીશ અને ભુજાઓની વૃદ્ધિ જોઈને રીંછ-વાનરોને ઘણો જ ક્રોધ થયો. 'આ મૂર્ખ ભુજાઓ અને માથાં કપાવા છતાંય નથી મરતો,' [આવું કહેતાં] રીંછ અને વાનર યોદ્ધા ક્રોધ કરીને દોડ્યા. ॥૧॥

બાલિતનય મારુતિ નલ નીલા। બાનરરાજ દુબિદ બલસીલા॥
બિટપ મહીધર કરહિં પ્રહારા। સોઇ ગિરિ તરુ ગહિ કપિન્હ સો મારા॥૨॥

વાલિપુત્ર અંગદ, મારુતિ હનુમાનજી, નલ, નીલ, વાનરરાજ સુગ્રીવ અને દ્વિવિદ આદિ બળવાન તેની પર વૃક્ષ અને પર્વતોના પ્રહાર કરે છે. તે એ જ પર્વતો અને વૃક્ષોને પકડીને વાનરોને મારે છે. ॥ ૨॥

એક નખન્હિ રિપુ બપુષ બિદારી। ભાગિ ચલહિં એક લાતન્હ મારી ॥
તબ નલ નીલ સિરન્હિ ચઢ़િ ગયઊ। નખન્હિ લિલાર બિદારત ભયઊ ॥ ૩॥

કોઈ એક વાનર નખથી શત્રુના શરીરને ફાડીને ભાગી જાય છે તો કોઈ તેને લાતોથી મારીને. પછી નલ અને નીલ રાવણનાં માથાંઓ પર ચઢી ગયા અને નખોથી તેના લલાટને ફાડવા લાગ્યા. ॥ ૩॥

રુધિર દેખિ બિષાદ ઉર ભારી। તિન્હહિ ધરન કહુઁ ભુજા પસારી ॥
ગહે ન જાહિં કરન્હિ પર ફિરહીં। જનુ જુગ મધુપ કમલ બન ચરહીં ॥ ૪॥

લોહી જોઈને તેને હૃદયમાં ઘણું દુઃખ થયું. તેણે એમને પકડવા હાથ પ્રસાર્યો, પરંતુ તે પકડમાં આવતા નથી; હાથોની ઉપર જ ફરે છે, જાણે બે ભમરા કમળોનાં વનમાં વિચરણ કરી રહ્યા હોય. ॥ ૪॥

કોપિ કૂદિ દ્વૌ ધરેસિ બહોરી। મહિ પટકત ભજે ભુજા મરોરી ॥
પુનિ સકોપ દસ ધનુ કર લીન્હે। સરન્હિ મારિ ઘાયલ કપિ કીન્હે ॥ ૫॥

પછી તેણે ક્રોધ કરીને ઉછળીને બંનેને પકડી લીધા. પૃથ્વી પર પછાડતી વખતે તેઓ તેની ભુજાઓને મરડીને ભાગી છૂટ્યા. તેણે ક્રોધ કરીને હાથોમાં દસ ધનુષ લીધાં અને વાનરોને બાણોથી મારીને ઘાયલ કરી દીધા. ॥ ૫॥

હનુમદાદિ મુરુછિત કરિ બંદર। પાઈ પ્રદોષ હરષ દસકંધર ॥
મુરુછિત દેખિ સકલ કપિ બીરા। જામવંત ધાયઉ રનધીરા ॥ ૬॥

હનુમાનજી આદિ સર્વે વાનરોને મૂર્છિત કરીને અને સંધ્યાનો સમય પામીને રાવણ હરખાયો. સમસ્ત વાનર-વીરોને મૂર્છિત જોઈને રણધીર જામ્બવાન દોડ્યા. ॥ ૬॥

સંગ ભાલુ ભૂધર તરુ ધારી। મારન લગે પચારિ પચારી ॥
ભયઉ ક્રુદ્ધ રાવન બલવાના। ગહિ પદ મહિ પટકઈ ભટ નાના ॥ ૭॥
દેખિ ભાલુપતિ નિજ દલ ઘાતા। કોપિ માઝ ઉર મારેસિ લાતા ॥ ૮॥

જામ્બવાનની સાથે જે રીંછ હતાં, તે પર્વત અને વૃક્ષ ધારણ કરીને રાવણને લલકારી લલકારીને મારવા લાગ્યા. બળવાન રાવણ ક્રોધિત થયો અને પગ પકડી-પકડીને તે અનેક યોદ્ધાઓને પૃથ્વી પર પછાડવા લાગ્યો. જામ્બવાને પોતાના દળનો વિધ્વંસ જોઈને ક્રોધ કરીને રાવણની છાતીમાં લાત મારી. ॥ ૭-૮॥

છં૦ – ઉર લાત ઘાત પ્રચંડ લાગત બિકલ રથ તે મહિ પરા।
ગહિ ભાલુ બીસહુઁ કર મનહુઁ કમલન્હિ બસે નિસિ મધુકરા॥
મુરુછિત બિલોકિ બહોરિ પદ હતિ ભાલુપતિ પ્રભુ પહિં ગયો।
નિસિ જાનિ સ્યંદન ઘાલિ તેહિ તબ સૂત જતનુ કરત ભયો॥

છાતીમાં લાતોનો પ્રચંડ આઘાત લાગતાં જ રાવણ વ્યાકુળ થઈને રથમાંથી પૃથ્વી પર પડી ગયો. તેણે વીસ હાથોમાં રીંછોને પકડી રાખ્યાં હતાં. [એવું જણાતું હતું કે] જાણે રાત્રિને સમયે ભમરા કમળોમાં વસેલા હોય. તેને મૂર્છિત જોઈને, પછી લાત મારીને ઋક્ષરાજ જામ્બવાન પ્રભુની પાસે ચાલ્યા ગયા. રાત્રિ જાણીને સારથિ રાવણને રથમાં નાખીને તેને ભાનમાં લાવવાનો ઉપાય કરવા લાગ્યો.

દો૦ – મુરુછા બિગત ભાલુ કપિ સબ આએ પ્રભુ પાસ।
નિસિચર સકલ રાવનહિ ઘેરિ રહે અતિ ત્રાસ॥૯૮॥

મૂર્છા દૂર થયા પછી સર્વે રીંછ-વાનર પ્રભુની પાસે આવ્યાં. પેલી બાજુ સર્વે રાક્ષસોએ ઘણા જ ભયભીત થઈને રાવણને ઘેરી લીધો. ॥૯૮॥

માસપારાયણ, છવ્વીસમો વિશ્રામ

ચૌ૦ – તેહી નિસિ સીતા પહિં જાઈ। ત્રિજટા કહિ સબ કથા સુનાઈ॥
સિર ભુજ બાઢ઼િ સુનત રિપુ કેરી। સીતા ઉર ભઇ ત્રાસ ઘનેરી॥૧॥

તે રાત્રે ત્રિજટાએ સીતાજીની પાસે જઈને તેમને સર્વે કથા કહી સંભળાવી. શત્રુનાં શીશ અને ભુજાઓની વૃદ્ધિનો સંવાદ સાંભળીને સીતાજીના હૃદયમાં મોટો ભય થયો. ॥૧॥

મુખ મલીન ઉપજી મન ચિંતા। ત્રિજટા સન બોલી તબ સીતા॥
હોઇહિ કહા કહસિ કિન માતા। કેહિ બિધિ મરિહિ બિસ્વ દુખદાતા॥૨॥

[તેમનું] મુખ ઉદાસ થઈ ગયું, મનમાં ચિંતા ઉત્પન્ન થઈ ગઈ. પછી સીતાજીએ ત્રિજટાને કહ્યું - હે માતા! જણાવતાં કેમ નથી? શું થશે? સંપૂર્ણ વિશ્વને દુઃખ આપનારો આ કેવી રીતે મરશે? ॥૨॥

રઘુપતિ સર સિર કટેહુઁ ન મરઈ। બિધિ બિપરીત ચરિત સબ કરઈ॥
મોર અભાગ્ય જિઆવત ઓહી। જેહિં હૌં હરિ પદ કમલ બિછોહી॥૩॥

શ્રીરઘુનાથજીનાં બાણોથી શીશ કપાવા છતાંય નથી મરતો. વિધાતા સર્વે ચરિત્ર વિપરીત જ કરી રહ્યો છે. [સાચી વાત તો એ છે કે] મારું દુર્ભાગ્ય જ એને જીવાડી રહ્યું છે, જેણે મને ભગવાનના ચરણકમળોથી અળગી કરી દીધી છે; ॥૩॥

જેહિં કૃત કપટ કનક મૃગ ઝૂઠા। અજહુઁ સો દૈવ મોહિ પર રૂઠા॥
જેહિં બિધિ મોહિ દુખ દુસહ સહાએ। લછિમન કહુઁ કટુ બચન કહાએ॥૪॥

જેણે કપટથી જૂઠું સ્વર્ણમૃગ બનાવ્યું હતું, તે જ દૈવ અત્યારે પણ મારા પર રૂઠેલો છે, જે વિધાતાએ મને દુઃસહ્ય દુઃખ સહન કરાવ્યાં અને લક્ષ્મણને કડવાં વચન કહેવડાવ્યાં; ॥ ૪॥

રઘુપતિ બિરહ સબિષ સર ભારી। તકિ તકિ માર બાર બહુ મારી ॥
ઐસેહુઁ દુખ જો રાખ મમ પ્રાના। સોઈ બિધિ તાહિ જિઆવ ન આના ॥ ૫॥

જેણે શ્રીરઘુનાથજીના વિરહરૂપી ઘણા ઝેરી બાણોથી તાકી-તાકીને મને ઘણીવાર મારી છે અને અત્યારેય મારી રહ્યો છે. આવા દુઃખમાં પણ જે મારા પ્રાણોને રાખી રહ્યો છે, તે જ વિધાતા તેને (રાવણને) જીવાડી રહ્યો છે, બીજો કોઈ નહિ. ॥ ૫॥

બહુ બિધિ કર બિલાપ જાનકી। કરિ કરિ સુરતિ કૃપાનિધાન કી ॥
કહ ત્રિજટા સુનુ રાજકુમારી। ઉર સર લાગત મરઈ સુરારી ॥ ૬॥
પ્રભુ તાતે ઉર હતઈ ન તેહી। એહિ કે હૃદયઁ બસતિ બૈદેહી ॥ ૭॥

કૃપાનિધાન શ્રીરામજીને યાદ કરી-કરીને જાનકીજી અનેક પ્રકારે વિલાપ કરી રહ્યાં છે. ત્રિજટાએ કહ્યું - હે રાજકુમારી! સાંભળો!. દેવતાઓનો શત્રુ રાવણ હૃદયમાં બાણ વાગતાં જ મરી જશે. પરંતુ પ્રભુ તેના હૃદયમાં બાણ એટલા માટે નથી મારતા કે તેના હૃદયમાં જાનકીજી! આપ વસો છો. ॥ ૬-૭॥

છં૦ – એહિ કે હૃદયઁ બસ જાનકી જાનકી ઉર મમ બાસ હૈ।
મમ ઉદર ભુઅન અનેક લાગત બાન સબ કર નાસ હૈ ॥
સુનિ બચન હરષ બિષાદ મન અતિ દેખિ પુનિ ત્રિજટાઁ કહા।
અબ મરિહિ રિપુ એહિ બિધિ સુનહિ સુંદરિ તજહિ સંસય મહા ॥

[તેઓ આ જ વિચારીને રહી જાય છે કે] આના હૃદયમાં જાનકીનો નિવાસ છે, જાનકીના હૃદયમાં મારો નિવાસ છે અને મારા ઉદરમાં અનેક ભુવનો છે. માટે, રાવણના હૃદયમાં બાણ વાગતાં જ સર્વે ભુવનોનો નાશ થઈ જશે. આ વચન સાંભળીને, સીતાજીના મનમાં અત્યંત હર્ષ અને વિષાદ થયેલો જોઈને ત્રિજટાએ પાછું કહ્યું.- હે સુંદરી! મહાન સંશયનો ત્યાગ કરી નાંખો; હવે સાંભળો, શત્રુ આ રીતે મરશે -

દો૦ – કાટત સિર હોઈહિ બિકલ છુટિ જાઈહિ તવ ધ્યાન।
તબ રાવનહિ હૃદય મહુઁ મરિહહિં રામુ સુજાન ॥ ૯૯॥

શીશના વારંવાર કપાવાથી જ્યારે તે વ્યાકુળ થઈ જશે અને એના હૃદયમાંથી તમારું ધ્યાન છૂટી જશે; ત્યારે સુજ્ઞ (અંતર્યામી) શ્રીરામજી રાવણના હૃદયમાં બાણ મારશે. ॥ ૯૯॥

ચૌ૦ – અસ કહિ બહુત ભાઁતિ સમુઝાઈ। પુનિ ત્રિજટા નિજ ભવન સિધાઈ।
રામ સુભાઉ સુમિરિ બૈદેહી। ઉપજી બિરહ બિથા અતિ તેહી ॥ ૧॥

આવું કહીને અને સીતાજીને અનેક પ્રકારે સમજાવીને પછી ત્રિજટા પોતાના ઘેર ચાલી ગઈ. શ્રીરામચન્દ્રજીના સ્વભાવનું સ્મરણ કરીને જાનકીજીને અત્યંત વિરહવ્યથા ઉત્પન્ન થઈ. ॥ ૧॥

નિસિહિ સસિહિ નિંદતિ બહુ ભાઁતી । જુગ સમ ભઈ સિરાતિ ન રાતી ॥
કરતિ બિલાપ મનહિં મન ભારી । રામ બિરહઁ જાનકી દુખારી ॥ ૨॥

તેઓ રાત્રિની અને ચન્દ્રની ઘણા પ્રકારે નિંદા કરી રહ્યાં છે [અને કહી રહ્યાં છે -] રાત યુગ સમાન મોટી થઈ ગઈ, તે વીતતી જ નથી. જાનકીજી શ્રીરામજીના વિરહમાં દુઃખી થઈને મનમાં ને મનમાં ભારે વિલાપ કરી રહ્યાં છે. ॥ ૨॥

જબ અતિ ભયઉ બિરહ ઉર દાહૂ । ફરકેઉ બામ નયન અરુ બાહૂ ॥
સગુન બિચારિ ધરી મન ધીરા । અબ મિલિહહિં કૃપાલ રઘુબીરા ॥ ૩॥

જ્યારે વિરહને લીધે હૃદયમાં દારુણ દાહ થયો, ત્યારે જ એમનું ડાબું નેત્ર અને હાથ ફરકી ઊઠ્યાં. શુકન સમજીને તેમણે મનમાં ધૈર્ય ધારણ કર્યું કે હવે કૃપાળુ શ્રીરઘુવીર અવશ્ય મળશે. ॥ ૩॥

ઈહાઁ અર્ધનિસિ રાવનુ જાગા । નિજ સારથિ સન ખીઝન લાગા ॥
સઠ રનભૂમિ છડ઼ાઇસિ મોહી । ધિગ ધિગ અધમ મંદમતિ તોહી ॥ ૪॥

અહીં અડધી રાત્રે રાવણ [મૂર્છામાંથી] જાગ્યો અને પોતાના સારથિ પર ક્રોધે ભરાઈને કહેવા લાગ્યો - અરે મૂર્ખ! તેં મને રણભૂમિથી છૂટો પાડી દીધો? અરે અધમ! અરે મંદમતિ! તને ધિક્કાર છે, ધિક્કાર છે! ॥ ૪॥

તેહિં પદ ગહિ બહુ બિધિ સમુઝાવા । ભોરુ ભએઁ રથ ચઢ઼િ પુનિ ધાવા ॥
સુનિ આગવનુ દસાનન કેરા । કપિ દલ ખરભર ભયઉ ઘનેરા ॥ ૫॥
જહઁ તહઁ ભૂધર બિટપ ઉપારી । ધાએ કટકટાઈ ભટ ભારી ॥ ૬॥

સારથિએ ચરણ પકડીને રાવણને ઘણી રીતે સમજાવ્યો. સવાર થતાં જ તે રથ પર આરુઢ થઈને પાછો દોડ્યો. રાવણનું આવવું સાંભળીને વાનરોની સેનામાં ભારે ખળભળાટ મચી ગયો. તે ભારે યોદ્ધા જ્યાં-ત્યાંથી પર્વત અને વૃક્ષ ઉખાડીને [ક્રોધથી] દાંત કટકટાવીને દોડ્યા. ॥ ૫-૬॥

છં૦ – ધાએ જો મર્કટ બિકટ ભાલુ કરાલ કર ભૂધર ધરા ।
અતિ કોપ કરહિં પ્રહાર મારત ભજિ ચલે રજનીચરા ॥
બિચલાઈ દલ બલવંત કીસન્હ ઘેરિ પુનિ રાવનુ લિયો ।
ચહુઁ દિસિ ચપેટન્હિ મારિ નખન્હિ બિદારિ તન બ્યાકુલ કિયો ॥

વિકટ અને વિકરાળ વાનર-રીંછ હાથોમાં પર્વત લઈને દોડ્યા. તેઓ અત્યંત ક્રોધ કરીને પ્રહાર કરે છે. તેમના મારવાથી રાક્ષસ ભાગી ગયા. બળવાન વાનરોએ શત્રુની સેનાને વિચલિત કરીને પછી રાવણને ઘેરી લીધો. ચારેયકોરથી થપ્પડો મારીને અને નખોથી શરીર વિદીર્ણ કરીને વાનરોએ તેને વ્યાકુળ કરી દીધો.

દો૦ – દેખિ મહા મર્કટ પ્રબલ રાવન કીન્હ બિચાર ।
અંતરહિત હોઇ નિમિષ મહુઁ કૃત માયા બિસ્તાર ॥ ૧૦૦॥

વાનરોને ઘણા જ પ્રબળ જોઈને રાવણે વિચાર કર્યો અને અંતર્ધાન થઈને પળવારમાં તેણે માયા ફેલાવી. ॥ ૧૦૦॥

છં૦ – જબ કીન્હ તેહિં પાષંડ । ભએ પ્રગટ જંતુ પ્રચંડ ॥
બેતાલ ભૂત પિસાચ । કર ધરેં ધનુ નારાચ ॥ ૧॥

જ્યારે તેણે પાખંડ રચ્યો, ત્યારે ભયંકર જીવ પ્રકટ થઈ ગયા. વેતાળ, ભૂત અને પિશાચ હાથોમાં ધનુષ-બાણ લઈ પ્રગટ થયાં. ॥ ૧॥

જોગિનિ ગહેં કરબાલ । એક હાથ મનુજ કપાલ ॥
કરિ સદ્ય સોનિત પાન । નાચહિં કરહિં બહુ ગાન ॥ ૨॥

યોગિનીઓ એક હાથમાં તલવાર અને બીજા હાથમાં મનુષ્યની ખોપડી લઈને, તાજું લોહી પીને નાચવા અને અનેક પ્રકારનાં ગીત ગાવા લાગી. ॥ ૨॥

ધરુ મારુ બોલહિં ઘોર । રહિ પૂરિ ધુનિ ચહુઁ ઓર ॥
મુખ બાઇ ધાવહિં ખાન । તબ લગે કીસ પરાન ॥ ૩॥

તે 'પકડો, મારો' આદિ ઘોર શબ્દો બોલી રહી છે. ચારેય બાજુ આ ધ્વનિ છવાઈ ગયો. તે મુખ પ્રસરાવીને ખાવા દોડે છે. ત્યારે વાનર નાસવા મંડ્યા. ॥ ૩॥

જહઁ જાહિં મર્કટ ભાગિ । તહઁ બરત દેખહિં આગિ ॥
ભએ બિકલ બાનર ભાલુ । પુનિ લાગ બરષૈ બાલુ ॥ ૪॥

વાનર ભાગીને જ્યાં પણ જાય છે, ત્યાં અગ્નિ બળતો જુએ છે. વાનર-રીંછ વ્યાકુળ થઈ ગયાં. પછી રાવણ ધૂળ વરસાવવા લાગ્યો. ॥ ૪॥

જહઁ તહઁ થકિત કરિ કીસ । ગર્જેઉ બહુરિ દસસીસ ॥
લછિમન કપીસ સમેત । ભએ સકલ બીર અચેત ॥ ૫॥

વાનરોને ચારે બાજુ થકિત (શિથિલ) કરીને રાવણ પછી ગરજ્યો. લક્ષ્મણજી અને સુગ્રીવસહિત સર્વે વીર બેભાન થઈ ગયા. ॥ ૫॥

હા રામ હા રઘુનાથ । કહિ સુભટ મીજહિં હાથ ॥
એહિ બિધિ સકલ બલ તોરિ । તેહિં કીન્હ કપટ બહોરિ ॥ ૬॥

હા રામ! હા રઘુનાથ! પોકારતાં શ્રેષ્ઠ યોદ્ધા પોતાના હાથ મસળે (પસ્તાય) છે. આ પ્રમાણે સર્વેનું બળ તોડીને રાવણે પાછી બીજી માયા રચી. ॥ ૬॥

પ્રગટેસિ બિપુલ હનુમાન । ધાએ ગહે પાષાન ॥
તિન્હ રામુ ઘેરે જાઇ । ચહુઁ દિસિ બરૂથ બનાઇ ॥ ૭॥

તેણે ઘણા જ હનુમાન પ્રગટ કર્યા, જે પથ્થર લઈને દોડ્યા. તેમણે ચારેય બાજુ દળ બનાવીને શ્રીરામચન્દ્રજીને ઘેરી લીધા. ॥ ૭॥

મારહુ ધરહુ જનિ જાઈ । કટકટહિં પૂઁછ ઉઠાઈ ॥
દહઁ દિસિ લઁગૂર બિરાજ । તેહિં મધ્ય કોસલરાજ ॥ ૮॥

તે પૂંછ ઉઠાવીને કટકટાવતાં પોકારવા લાગ્યા, 'મારો, પકડો, જવા ન પામે'. તેમનાં લંગૂર (પૂંછ) દસેય દિશામાં શોભા આપી રહ્યાં છે અને તેમની વચમાં કૌશલરાજ શ્રીરામજી શોભે છે. ॥ ૮॥

છં૦ – તેહિં મધ્ય કોસલરાજ સુંદર સ્યામ તન સોભા લહી ।
જનુ ઈંદ્રધનુષ અનેક કી બર બારિ તુંગ તમાલહી ॥
પ્રભુ દેખિ હરષ બિષાદ ઉર સુર બદત જય જય જય કરી ।
રઘુબીર એકહિં તીર કોપિ નિમેષ મહુઁ માયા હરી ॥ ૧॥

તેમની વચમાં કૌશલરાજનું સુંદર શ્યામ શરીર એવી શોભા પામી રહ્યું છે, જાણે ઊંચા તમાલ વૃક્ષને માટે અનેક ઇન્દ્રધનુષોની શ્રેષ્ઠ વાડ બનાવવામાં આવી હોય. પ્રભુને જોઈને દેવો હર્ષ અને વિષાદયયુક્ત હૃદયે 'જય, જય, જય' એમ બોલવા લાગ્યા. પછી શ્રીરઘુવીરેં ક્રોધ કરીને એક જ બાણથી નિમેષમાત્રમાં રાવણની સમસ્ત માયાને હરી લીધી. ॥ ૧॥

માયા બિગત કપિ ભાલુ હરષે બિટપ ગિરિ ગહિ સબ ફિરે ।
સર નિકર છાડ़े રામ રાવન બાહુ સિર પુનિ મહિ ગિરે ॥
શ્રીરામ રાવન સમર ચરિત અનેક કલ્પ જો ગાવહીં ।
સત સેષ સારદ નિગમ કબિ તેઉ તદપિ પાર ન પાવહીં ॥ ૨॥

માયા દૂર થઈ જવાથી વાનર-રીંછ હરખાયાં અને વૃક્ષ તથા પર્વત લઈ-લઈને સર્વે પાછા (યુદ્ધમાં) વળ્યાં. શ્રીરામજીએ બાણોના સમૂહ છોડ્યા, જેનાથી રાવણના હાથ અને માથાં પાછાં કપાઈ-કપાઈને પૃથ્વી પર પડી ગયાં. શ્રીરામજી અને રાવણના યુદ્ધનું ચરિત્ર જો સેંકડો શેષ, સરસ્વતી, વેદ અને કવિ અનેક કલ્પો સુધી ગાતાં રહે, તોય તેઓ એનો પાર નથી પામી શકતા. ॥ ૨॥

દો૦ – તાકે ગુન ગન કછુ કહે જડ़મતિ તુલસીદાસ ।
જિમિ નિજ બલ અનુરૂપ તે માછી ઉડ़ઈ અકાસ ॥ ૧૦૧ (ક) ॥

તે ચરિત્રના કંઈક ગુણસમૂહ મંદબુદ્ધિ તુલસીદાસે કહ્યા છે, જેમ માખીય પોતાના પુરુષાર્થ અનુસાર આકાશમાં ઊડે છે. ॥ ૧૦૧ (ક)॥

કાટે સિર ભુજ બાર બહુ મરત ન ભટ લંકેસ ।
પ્રભુ ક્રીડ़ત સુર સિદ્ધ મુનિ બ્યાકુલ દેખિ કલેસ ॥ ૧૦૧ (ખ) ॥

શીશ અને ભુજાઓ અનેક વાર કાપવામાં આવ્યાં, તોય રાવણ મરતો નથી. પ્રભુ રમત કરી રહ્યા છે. મુનિ, સિદ્ધ અને દેવો તે ક્લેશને જોઈને વ્યાકુળ છે. ॥ ૧૦૧ (ખ)॥

ચૌ૦ – કાટત બઢ઼હિં સીસ સમુદાઈ । જિમિ પ્રતિ લાભ લોભ અધિકાઈ ॥
મરઇ ન રિપુ શ્રમ ભયઉ બિસેષા । રામ બિભીષન તન તબ દેખા ॥ ૧॥

કાપતાં જ શીશોનો સમૂહ વધી જાય છે, જેમ પ્રત્યેક લાભે લોભ વધે છે. શત્રુ મરતો નથી અને પરિશ્રમ ઘણો થયો. ત્યારે શ્રીરામચન્દ્રજીએ વિભીષણની સામે જોયું. ॥ ૧॥

ઉમા કાલ મર જાકીં ઈછા । સો પ્રભુ જન કર પ્રીતિ પરીછા ॥
સુનુ સરબગ્ય ચરાચર નાયક । પ્રનતપાલ સુર મુનિ સુખદાયક ॥ ૨॥

[શિવજી કહે છે -] હે ઉમા! જેની ઈચ્છામાત્રથી કાળ પણ મરી જાય છે, તે જ પ્રભુ સેવકની પ્રીતિની પરીક્ષા લઈ રહ્યા છે. [વિભીષણજીએ કહ્યું -] હે સર્વજ્ઞ! હે ચરાચરના સ્વામી! હે શરણાગતનું પાલન કરનારા! હે દેવો અને મુનિઓને સુખ આપનારા! સાંભળો - ॥ ૨॥

નાભિકુંડ પિયૂષ બસ યાકેં । નાથ જિઅત રાવનુ બલ તાકેં ॥
સુનત બિભીષન બચન કૃપાલા । હરષિ ગહે કર બાન કરાલા ॥ ૩॥

આના નાભિકુંડમાં અમૃતનો નિવાસ છે. હે નાથ! રાવણ તેના બળે જ જીવે છે. વિભીષણનાં વચન સાંભળતાં જ કૃપાળુ શ્રીરઘુનાથજીએ હર્ષિત થઈને હાથમાં વિકરાળ બાણ લીધાં. ॥ ૩॥

અસુભ હોન લાગે તબ નાના । રોવહિં ખર સૃકાલ બહુ સ્વાના ॥
બોલહિં ખગ જગ આરતિ હેતૂ । પ્રગટ ભએ નભ જહઁ તહઁ કેતૂ ॥ ૪॥

તે સમયે અનેક પ્રકારનાં અપશુકન થવા લાગ્યાં. અનેકો ગધેડાં, શિયાળ અને કૂતરા રોવા લાગ્યાં. જગતના દુઃખ(અશુભ)ને સૂચિત કરવા માટે પક્ષી બોલવા લાગ્યાં. આકાશમાં ચારેબાજુ કેતુ (પૂંછડીયા તારા) પ્રગટ થઈ ગયા. ॥ ૪॥

દસ દિસિ દાહ હોન અતિ લાગા । ભયઉ પરબ બિનુ રબિ ઉપરાગા ॥
મંદોદરિ ઉર કંપતિ ભારી । પ્રતિમા સ્રવહિં નયન મગ બારી ॥ ૫॥

દસેય દિશાઓમાં અત્યંત દાહ થવા લાગ્યો. પર્વ વિનાય (યોગ વગર) સૂર્યગ્રહણ થવા લાગ્યું. મંદોદરીનું હૃદય ઘણું કંપવા લાગ્યું. મૂર્તિઓ નેત્રમાર્ગે જળ વહાવવા લાગી. ॥ ૫॥

છં૦ – પ્રતિમા રુદહિં પબિપાત નભ અતિ બાત બહ ડોલતિ મહી ।
બરષહિં બલાહક રુધિર કચ રજ અસુભ અતિ સક કો કહી ॥
ઉતપાત અમિત બિલોકિ નભ સુર બિકલ બોલહિં જય જએ ।
સુર સભય જાનિ કૃપાલ રઘુપતિ ચાપ સર જોરત ભએ ॥

મૂર્તિઓ રોવા લાગી, આકાશમાંથી વજ્રપાત થવા લાગ્યો, અત્યંત પ્રચંડ વાયુ વહેવા લાગ્યો, પૃથ્વી હલવા લાગી; વાદળ રક્ત, વાળ અને ધૂળની વર્ષા કરવા લાગ્યાં. આ પ્રમાણે એટલા અધિક અમંગળ થવા લાગ્યાં કે તેમને કોણ કહી શકે છે? અપરિમિત ઉત્પાત જોઈને આકાશમાં દેવો વ્યાકુળ

થઈને જય જય પોકારી ઊઠ્યા. દેવોને ભયભીત જાણીને કૃપાળુ શ્રીરઘુનાથજી ધનુષ પર બાણ સંધાન કરવા લાગ્યા.

દો૦ – ખૈંચિ સરાસન શ્રવન લગિ છાડ़े સર એકતીસ ।
રઘુનાયક સાયક ચલે માનહુઁ કાલ ફનીસ ॥ ૧૦૨॥

કાન સુધી ધનુષ ખેંચીને શ્રીરઘુનાથજીએ એકત્રીસ બાણ છોડ્યાં. શ્રીરામચન્દ્રજીનાં તે બાણ એવા ચાલ્યાં જાણે કાળસર્પ હોય. ॥ ૧૦૨॥

ચૌ૦ – સાયક એક નાભિ સર સોષા । અપર લગે ભુજ સિર કરિ રોષા ॥
લૈ સિર બાહુ ચલે નારાચા । સિર ભુજ હીન રુંડ મહિ નાચા ॥ ૧॥

એક બાણે નાભિના અમૃતકુંડને શોષી લીધો. બીજા ત્રીસ બાણ કોપ કરીને તેનાં શીશ અને ભુજાઓમાં વાગ્યાં. બાણ શીશ અને ભુજાઓને લઈને ચાલ્યાં. શીશ અને ભુજાઓથી રહિત રૂંડ (ધડ) પૃથ્વી પર નાચવા લાગ્યું. ॥ ૧॥

ધરનિ ધસઇ ધર ધાવ પ્રચંડા । તબ સર હતિ પ્રભુ કૃત દુઇ ખંડા ॥
ગર્જેઉ મરત ઘોર રવ ભારી । કહાઁ રામુ રન હતૌં પચારી ॥ ૨॥

ધડ પ્રચંડ વેગથી દોડે છે, જેથી ધરતી ધસવા માંડી. ત્યારે પ્રભુએ બાણ મારીને તેના બે ટુકડા કરી નાખ્યા. મરતી વખતે રાવણ ઘણા ઘોર શબ્દથી ગરજીને બોલ્યો - રામ ક્યાં છે? હું લલકારીને તેમને યુદ્ધમાં મારું! ॥ ૨॥

ડોલી ભૂમિ ગિરત દસકંધર । છુભિત સિંધુ સરિ દિગ્ગજ ભૂધર ॥
ધરનિ પરેઉ દ્વૌ ખંડ બઢ़ાઈ । ચાપિ ભાલુ મર્કટ સમુદાઈ ॥ ૩॥

રાવણના પડતાં જ પૃથ્વી ધ્રૂજી ઊઠી. સમુદ્ર, નદીઓ, દિશાઓના હાથી અને પર્વત ક્ષુબ્ધ થઈ ઊઠ્યા. રાવણ ધડના બંને ટુકડાઓને પ્રસરાવીને રીંછ અને વાનરોના સમુદાયને દબાવતો પૃથ્વી પર ઢળી પડ્યો. ॥ ૩॥

મંદોદરિ આગેં ભુજ સીસા । ધરિ સર ચલે જહાઁ જગદીસા ॥
પ્રબિસે સબ નિષંગ મહુઁ જાઈ । દેખિ સુરન્હ દુંદુભીં બજાઈ ॥ ૪॥

રાવણની ભુજાઓ અને શીશોને મંદોદરીની સામે મૂકીને રામબાણ ત્યાં ચાલ્યાં, જ્યાં જગદીશ્વર શ્રીરામજી હતા. સર્વે બાણ જઈને ભાથામાં પ્રવેશી ગયાં. આ જોઈને દેવતાઓએ નગારાં વગાડ્યાં. ॥ ૪॥

તાસુ તેજ સમાન પ્રભુ આનન । હરષે દેખિ સંભુ ચતુરાનન ॥
જય જય ધુનિ પૂરી બ્રહ્માંડા । જય રઘુબીર પ્રબલ ભુજદંડા ॥ ૫॥

રાવણનું તેજ પ્રભુના મુખમાં સમાઈ ગયું. આ જોઈને શિવજી અને બ્રહ્માજી હર્ષિત થયા. બ્રહ્માંડભરમાં જયજયનો ધ્વનિ છવાઈ ગયો – પ્રબળ ભુજદંડોવાળા શ્રીરઘુવીરનો જય હો. ॥ ૫॥

બરષહિં સુમન દેવ મુનિ બૃંદા। જય કૃપાલ જય જયતિ મુકુંદા ॥ ૬॥

દેવો અને મુનિઓના સમૂહ ફૂલ વરસાવે છે અને કહે છે કે કૃપાળુનો જય હો, મુકુંદનો જય હો, જય હો! ॥ ૬॥

છં૦ – જય કૃપા કંદ મુકુંદ દ્વંદ હરન સરન સુખપ્રદ પ્રભો।
ખલ દલ બિદારન પરમ કારન કારુનીક સદા બિભો ॥
સુર સુમન બરષહિં હરષ સંકુલ બાજ દુંદુભિ ગહગહી।
સંગ્રામ અંગન રામ અંગ અનંગ બહુ સોભા લહી ॥ ૧॥

હે કૃપાના કંદ! મોક્ષદાતા મુકુંદ! હે [રાગ-દ્વેષ, હર્ષ-શોક, જન્મ-મૃત્યુ આદિ] દ્વન્દ્વોને હરનારા! હે શરણાગતને સુખ આપનારા પ્રભો! હે દુષ્ટ-દળને વિદીર્ણ કરનારા! હે કારણોનાય પરમ કારણ! હે સદા કરુણા કરનારા! હે સર્વવ્યાપક વિભો! આપનો જય હો. હર્ષે ભરાઈને દેવો ફૂલો વરસાવે છે, ઘમાઘમ નગારાં વાગી રહ્યાં છે. રણભૂમિમાં શ્રીરામચન્દ્રજીનાં સુંદર અંગોએ અનેકો કામદેવોની શોભા પ્રાપ્ત કરી. ॥ ૧॥

સિર જટા મુકુટ પ્રસૂન બિચ બિચ અતિ મનોહર રાજહીં।
જનુ નીલગિરિ પર તડ઼િત પટલ સમેત ઉડુગન ભ્રાજહીં ॥
ભુજદંડ સર કોદંડ ફેરત રુધિર કન તન અતિ બને।
જનુ રાયમુનીં તમાલ પર બૈઠીં બિપુલ સુખ આપને ॥ ૨॥

સિર પર જટાઓનો મુગટ છે, જેની વચ્ચેવચ અત્યંત મનોહર પુષ્પ શોભા આપી રહ્યાં છે, જાણે નીલા પર્વત પર વીજળીના સમૂહસહિત નક્ષત્ર સુશોભિત થઈ રહ્યાં છે. શ્રીરામજી પોતાના ભુજદંડોથી બાણ અને ધનુષ ફેરવી રહ્યા છે. શરીર પર રુધિરના કણ અત્યંત સુંદર લાગે છે, જાણે તમાલના વૃક્ષ પર ઘણી જ લલમુનિયા (રાયમુનિ) ચકલીઓ પોતાના મહાન સુખમાં મગ્ન થઈ નિશ્ચલ બેઠી હોય. ॥ ૨॥

દો૦ – કૃપાદૃષ્ટિ કરિ બૃષ્ટિ પ્રભુ અભય કિએ સુર બૃંદ।
ભાલુ કીસ સબ હરષે જય સુખ ધામ મુકુંદ ॥ ૧૦૩॥

પ્રભુ શ્રીરામચન્દ્રજીએ કૃપાદૃષ્ટિની વર્ષા કરીને દેવસમૂહને નિર્ભય કરી દીધા. વાનર-રીંછ સર્વે હર્ષિત થયાં અને સુખધામ મુકુંદનો જય હો એમ પોકારવા લાગ્યાં. ॥ ૧૦૩॥

ચૌ૦ – પતિ સિર દેખત મંદોદરી। મુરુછિત બિકલ ધરનિ ખસિ પરી ॥
જુબતિ બૃંદ રોવત ઉઠિ ધાઈં। તેહિ ઉઠાઇ રાવન પહિં આઈં ॥ ૧॥

પતિનાં શીશ જોતાં જ મંદોદરી વ્યાકુળ અને મૂર્છિત થઈને ધરતી પર ઢળી પડી. સ્ત્રીઓ રોતાં રોતાં ઊઠીને દોડી અને તેને (મંદોદરીને) ઉઠાડીને રાવણ પાસે આવી. ॥ ૧॥

પતિ ગતિ દેખિ તે કરહિં પુકારા। છૂટે કચ નહિં બપુષ સઁભારા ॥
ઉર તાડ઼ના કરહિં બિધિ નાના। રોવત કરહિં પ્રતાપ બખાના ॥ ૨॥

પતિની દશા જોઈને તેઓ પોકારી પોકારીને રોવા લાગી. તેમના વાળ છૂટી ગયા, દેહની સૂધ ન રહી. તેઓ અનેક પ્રકારે છાતી પીટે છે અને રોતાં રોતાં રાવણના પ્રતાપનાં વખાણ કરે છે. ॥ ૨॥

તવ બલ નાથ ડોલ નિત ધરની। તેજ હીન પાવક સસિ તરની॥
સેષ કમઠ સહિ સકહિં ન ભારા। સો તનુ ભૂમિ પરેઉ ભરિ છારા॥૩॥

[તેઓ કહે છે -] હે નાથ! તમારા બળથી પૃથ્વી સદા ધ્રૂજતી રહેતી હતી. અગ્નિ, ચન્દ્રમા અને સૂર્ય તમારા સામે તેજહીન હતા. શેષ અને કચ્છપ પણ જેનો ભાર સહી ન શકતા હતા, તે જ તમારું શરીર ધૂળમાં ભરાયેલું આજે પૃથ્વી પર પડેલું છે! ॥૩॥

બરુન કુબેર સુરેસ સમીરા। રન સન્મુખ ધરિ કાહુઁ ન ધીરા॥
ભુજબલ જિતેહુ કાલ જમ સાઈં। આજુ પરેહુ અનાથ કી નાઈં॥૪॥

વરુણ, કુબેર, ઈન્દ્ર અને વાયુ - એમાંથી કોઈએ પણ રણમાં તમારા સામે ધૈર્ય ધારણ નથી કર્યું. હે સ્વામી! તમે પોતાના ભુજબળથી કાળ અને યમરાજને પણ જીતી લીધા હતા. એ જ તમે આજે અનાથની જેમ પડ્યા છો. ॥૪॥

જગત બિદિત તુમ્હારિ પ્રભુતાઈ। સુત પરિજન બલ બરનિ ન જાઈ॥
રામ બિમુખ અસ હાલ તુમ્હારા। રહા ન કોઉ કુલ રોવનિહારા॥૫॥

તમારી પ્રભુતા જગતભરમાં પ્રસિદ્ધ છે. તમારા પુત્રો અને કુટુંબીઓના બળનું હાય! વર્ણન જ નથી થઈ શકતું. શ્રીરામચન્દ્રજીના વિમુખ થવાથી જ તમારી આવી દુર્દશા થઈ કે આજે કુળમાં કોઈ રોનારુંય રહ્યું નથી. ॥૫॥

તવ બસ બિધિ પ્રપંચ સબ નાથા। સભય દિસિપ નિત નાવહિં માથા॥
અબ તવ સિર ભુજ જંબુક ખાહીં। રામ બિમુખ યહ અનુચિત નાહીં॥૬॥
કાલ બિબસ પતિ કહા ન માના। અગ જગ નાથુ મનુજ કરિ જાના॥૭॥

હે નાથ! વિધાતાની સમસ્ત સૃષ્ટિ તમારા વશમાં હતી. લોકપાળ સદાય ભયભીત થઈને તમને મસ્તક નમાવતાં હતાં. પરંતુ હાય! હવે તમારાં માથાં અને ભુજાઓને શિયાળ ખાઈ રહ્યાં છે. રામવિમુખને માટે આવું થવું અનુચિત પણ નથી (અર્થાત્ ઉચિત જ છે). હે પતિ! કાળના પૂર્ણ વશમાં હોવાથી તમે [કોઈનું] કહેવું ન માન્યું અને ચરાચરના નાથ પરમાત્માને મનુષ્ય તરીકે જાણ્યા. ॥૬-૭॥

છં૦ – જાન્યો મનુજ કરિ દનુજ કાનન દહન પાવક હરિ સ્વયં।
જેહિ નમત સિવ બ્રહ્માદિ સુર પિય ભજેહુ નહિં કરુનામયં॥
આજન્મ તે પરદ્રોહ રત પાપૌઘમય તવ તનુ અયં।
તુમ્હહૂ દિયો નિજ ધામ રામ નમામિ બ્રહ્મ નિરામયં॥

દૈત્યરૂપી વનને બાળવા માટે અગ્નિસ્વરૂપ સાક્ષાત્ શ્રીહરિને તમે મનુષ્ય કરીને જાણ્યા. શિવ અને બ્રહ્મા આદિ દેવો જેને નમસ્કાર કરે છે, તે કરુણામય ભગવાનને હે પ્રિયતમ! તમે ન ભજ્યા. તમારું આ શરીર જન્મથી જ બીજાનો દ્રોહ કરવામાં તત્પર તથા પાપસમૂહયુક્ત રહ્યું. તેમ છતાંય, જે નિર્વિકાર બ્રહ્મ શ્રીરામજીએ તમને પોતાનું ધામ આપ્યું, એમને હું નમસ્કાર કરું છું.

દો૦ – અહહ નાથ રઘુનાથ સમ કૃપાસિંધુ નહિં આન।
જોગિ બૃંદ દુર્લભ ગતિ તોહિ દીન્હિ ભગવાન॥૧૦૪॥

અહોહો નાથ! શ્રીરઘુનાથજી સમાન કૃપાનો સમુદ્ર બીજો કોઈ નથી, જે ભગવાને તમને એ ગતિ આપી જે યોગી સમાજને પણ દુર્લભ છે. ॥૧૦૪॥

ચૌ૦ – મંદોદરી બચન સુનિ કાના। સુર મુનિ સિદ્ધ સબન્હિ સુખ માના॥
અજ મહેસ નારદ સનકાદી। જે મુનિબર પરમારથબાદી॥૧॥

મંદોદરીનાં વચન કાનેથી સાંભળીને દેવો, મુનિ અને સિદ્ધ સર્વેએ સુખ માન્યું. બ્રહ્મા, મહાદેવ, નારદ અને સનકાદિક તથા અન્ય જે પણ પરમાર્થવાદી (પરમાત્માના તત્ત્વને જાણનારા અને કહેનારા) શ્રેષ્ઠ મુનિ હતા - ॥૧॥

ભરિ લોચન રઘુપતિહિ નિહારી। પ્રેમ મગન સબ ભએ સુખારી॥
રુદન કરત દેખીં સબ નારી। ગયઉ બિભીષનુ મન દુખ ભારી॥૨॥

તે સર્વે શ્રીરઘુનાથજીને નેત્રો ભરીને નિરખીને પ્રેમમગ્ન થઈ ગયા અને અત્યંત સુખી થયા. પોતાના ઘરની સર્વે સ્ત્રીઓને રોતી જોઈને વિભીષણજીના મનમાં ભારે દુઃખ થયું અને તેઓ એમની પાસે ગયા. ॥૨॥

બંધુ દસા બિલોકિ દુખ કીન્હા। તબ પ્રભુ અનુજહિ આયસુ દીન્હા॥
લછિમન તેહિ બહુ બિધિ સમુઝાયો। બહુરિ બિભીષન પ્રભુ પહિં આયો॥૩॥

તેમણે ભાઈની દશા જોઈને દુઃખ કર્યું. ત્યારે પ્રભુ શ્રીરામજીએ નાના ભાઈને આજ્ઞા આપી [કે જઈને વિભીષણને ધૈર્ય બંધાવો]. લક્ષ્મણજીએ તેમને અનેક પ્રકારે સમજાવ્યા ત્યારે વિભીષણ પ્રભુ પાસે પાછા ફર્યા. ॥૩॥

કૃપાદૃષ્ટિ પ્રભુ તાહિ બિલોકા। કરહુ ક્રિયા પરિહરિ સબ સોકા॥
કીન્હિ ક્રિયા પ્રભુ આયસુ માની। બિધિવત દેસ કાલ જિયઁ જાની॥૪॥

પ્રભુએ તેમને કૃપાપૂર્ણ દૃષ્ટિથી જોયા [અને કહ્યું -] સર્વે શોક ત્યાગીને રાવણની અન્ત્યેષ્ટિ ક્રિયા કરો. પ્રભુની આજ્ઞા માનીને અને હૃદયમાં દેશ અને કાળનો વિચાર કરીને વિભીષણજીએ વિધિપૂર્વક સર્વે ક્રિયા કરી. ॥૪॥

દો૦ – મંદોદરી આદિ સબ દેઇ તિલાંજલિ તાહિ।
ભવન ગઈં રઘુપતિ ગુન ગન બરનત મન માહિ॥૧૦૫॥

મંદોદરી આદિ સર્વે સ્ત્રીઓ તેને (રાવણને) તિલાંજલિ આપીને મનમાં શ્રીરઘુનાથજીના ગુણસમૂહોનું વર્ણન કરતાં કરતાં મહેલે ગઈ. ॥૧૦૫॥

ચૌ૦ – આઇ બિભીષન પુનિ સિરુ નાયો। કૃપાસિંધુ તબ અનુજ બોલાયો।
તુમ્હ કપીસ અંગદ નલ નીલા। જામવંત મારુતિ નયસીલા॥૧॥
સબ મિલિ જાહુ બિભીષન સાથા। સારેહુ તિલક કહેઉ રઘુનાથા।
પિતા બચન મૈં નગર ન આવઉઁ। આપુ સરિસ કપિ અનુજ પઠાવઉઁ॥૨॥

સર્વે ક્રિયા-કર્મ કર્યા પછી વિભીષણે આવીને પુનઃ શીશ નમાવ્યું. ત્યારે કૃપાના સમુદ્ર શ્રીરામજીએ નાના ભાઈ લક્ષ્મણજીને બોલાવ્યા. શ્રીરઘુનાથજીએ કહ્યું કે તમે, વાનરરાજ સુગ્રીવ, અંગદ, નલ, નીલ, જામ્બવાન અને મારુતિ સર્વે નીતિનિપુણ લોકો મળીને વિભીષણની સાથે જાઓ અને એમને રાજતિલક કરી દો. પિતાજીનાં વચનોને કારણે હું નગરમાં નથી આવી શકતો. પણ પોતાના જ સમાન વાનર અને નાના ભાઈને મોકલું છું. ॥ ૧-૨॥

તુરત ચલે કપિ સુનિ પ્રભુ બચના । કીન્હી જાઇ તિલક કી રચના ॥
સાદર સિંહાસન બૈઠારી । તિલક સારિ અસ્તુતિ અનુસારી ॥ ૩॥
જોરિ પાનિ સબહીં સિર નાએ । સહિત બિભીષન પ્રભુ પહિં આએ ॥
તબ રઘુબીર બોલિ કપિ લીન્હે । કહિ પ્રિય બચન સુખી સબ કીન્હે ॥ ૪॥

પ્રભુનાં વચન સાંભળીને વાનર તુરત જ ચાલ્યા અને જઈને રાજતિલકની સઘળી વ્યવસ્થા કરી. આદરની સાથે વિભીષણને સિંહાસન પર બેસાડીને રાજતિલક કર્યું અને સ્તુતિ કરી. સર્વેએ હાથ જોડીને એમને શીશ નમાવ્યાં. તત્પશ્ચાત્ વિભીષણજી સહિત સર્વે પ્રભુની પાસે આવ્યા. ત્યારે શ્રીરઘુવીરે વાનરોને બોલાવી લીધા ને પ્રિય વચન કહીને સર્વેને સુખી કર્યા. ॥ ૩-૪॥

છં૦ – કિએ સુખી કહિ બાની સુધા સમ બલ તુમ્હારેં રિપુ હયો ।
પાયો બિભીષન રાજ તિહુઁ પુર જસુ તુમ્હારો નિત નયો ॥
મોહિ સહિત સુભ કીરતિ તુમ્હારી પરમ પ્રીતિ જો ગાઇહેં ।
સંસાર સિંધુ અપાર પાર પ્રયાસ બિનુ નર પાઇહેં ॥

ભગવાને અમૃત સમાન આ વાણી કહીને સર્વેને સુખી કર્યા કે તમારા જ બળથી આ પ્રબળ શત્રુ માર્યો ગયો અને વિભીષણે રાજ્ય મેળવ્યું. આના લીધે તમારો યશ ત્રણેય લોકમાં નિત્ય નવો જ બનેલો રહેશે. જે લોકો મારા સહિત તમારી શુભ કીર્તિને પરમ પ્રેમ સાથે ગાશે તે વિના પરિશ્રમે આ અપાર સંસારસાગરનો પાર પામી જશે.

દો૦ – પ્રભુ કે બચન શ્રવન સુનિ નહિં અઘાહિં કપિ પુંજ ।
બાર બાર સિર નાવહિં ગહહિં સકલ પદ કંજ ॥ ૧૦૬॥

પ્રભુનાં વચન કાનોથી સાંભળીને વાનરસમૂહ તૃપ્ત નથી થતા. તે સર્વે વારંવાર શીશ નમાવે છે અને ચરણકમળોને પકડે છે (પગે પડે છે). ॥ ૧૦૬॥

ચૌ૦ – પુનિ પ્રભુ બોલિ લિયઉ હનુમાના । લંકા જાહુ કહેઉ ભગવાના ॥
સમાચાર જાનકિહિ સુનાવહુ । તાસુ કુસલ લૈ તુમ્હ ચલિ આવહુ ॥ ૧॥

પછી પ્રભુએ હનુમાનજીને બોલાવી લીધા. ભગવાને કહ્યું - તમે લંકામાં જાઓ. જાનકીજીને સર્વે સમાચાર સંભળાવો અને તેમના કુશળ સમાચાર લઈને તમે પાછા આવી જાઓ. ॥ ૧॥

તબ હનુમંત નગર મહુઁ આએ। સુનિ નિસિચરી નિસાચર ધાએ॥
બહુ પ્રકાર તિન્હ પૂજા કીન્હી। જનકસુતા દેખાઇ પુનિ દીન્હી॥ ૨॥

ત્યારે હનુમાનજી નગરમાં આવ્યા. આ સાંભળીને રાક્ષસ-રાક્ષસી [તેમને સત્કારવા માટે] દોડ્યાં. તેમણે અનેક પ્રકારે હનુમાનજીની પૂજા કરી અને પછી શ્રીજાનકીજીને બતાવી દીધાં. ॥ ૨॥

દૂરિહિ તે પ્રનામ કપિ કીન્હા। રઘુપતિ દૂત જાનકીં ચીન્હા॥
કહહુ તાત પ્રભુ કૃપાનિકેતા। કુસલ અનુજ કપિ સેન સમેતા॥ ૩॥

હનુમાનજીએ [સીતાજીને] દૂરથી જ પ્રણામ કર્યાં. જાનકીજીએ ઓળખી લીધા કે આ એ જ શ્રીરઘુનાથજીનો દૂત છે [અને પૂછ્યું -] હે તાત! કહો કૃપાના ધામ મારા પ્રભુ, નાના ભાઈ અને વાનરોની સેનાસહિત કુશળ તો છે ને? ॥ ૩॥

સબ બિધિ કુસલ કોસલાધીસા। માતુ સમર જીત્યો દસસીસા॥
અબિચલ રાજુ બિભીષન પાયો। સુનિ કપિ બચન હરષ ઉર છાયો॥ ૪॥

[હનુમાનજીએ કહ્યું -] હે માતા! કૌશલપતિ શ્રીરામજી સર્વે પ્રકારે સકુશળ છે. તેમણે સંગ્રામમાં દસ માથાંવાળા રાવણને જીતી લીધો છે અને વિભીષણે અચલ રાજ્ય પ્રાપ્ત કર્યું છે. હનુમાનજીનાં વચન સાંભળીને સીતાજીના હૃદયમાં હર્ષ છવાઈ ગયો. ॥ ૪॥

છં૦ – અતિ હરષ મન તન પુલક લોચન સજલ કહ પુનિ પુનિ રમા।
કા દેઉઁ તોહિ ત્રૈલોક મહુઁ કપિ કિમપિ નહિં બાની સમા॥
સુનુ માતુ મૈં પાયો અખિલ જગ રાજુ આજુ ન સંસયં।
રન જીતિ રિપુદલ બંધુ જુત પસ્યામિ રામમનામયં॥

શ્રીજાનકીજીના હૃદયમાં અત્યંત હર્ષ થયો. તેમનું શરીર પુલકિત થઈ ગયું અને નેત્રોમાં [આનંદાશ્રુઓનું] જળ છવાઈ ગયું. તેઓ વારંવાર કહે છે - હે હનુમાન! હું તને શું આપું? આ વાણી (સમાચાર) સમાન ત્રણેય લોકોમાં બીજું કંઈ પણ નથી! [હનુમાનજીએ કહ્યું -] હે માતા! સાંભળો, મેં આજે નિસંદેહ સમસ્ત જગતનું રાજ્ય પામી લીધું, જે હું રણમાં શત્રુસેનાને જીતીને ભાઈસહિત નિર્વિકાર શ્રીરામજીને જોઈ રહ્યો છું.

દો૦ – સુનુ સુત સદગુન સકલ તવ હૃદયઁ બસહુઁ હનુમંત।
સાનુકૂલ કોસલપતિ રહહુઁ સમેત અનંત॥ ૧૦૭॥

[જાનકીજીએ કહ્યું -] હે પુત્ર! સાંભળ, સમસ્ત સદ્‌ગુણ તારા હૃદયમાં વસે અને હે હનુમાન! શેષ (લક્ષ્મણજી) સહિત કોસલપતિ પ્રભુ સદા તારા પર પ્રસન્ન રહે. ॥ ૧૦૭॥

ચૌ૦ – અબ સોઇ જતન કરહુ તુમ્હ તાતા। દેખૌં નયન સ્યામ મૃદુ ગાતા॥
તબ હનુમાન રામ પહિં જાઈ। જનકસુતા કૈ કુસલ સુનાઈ॥ ૧॥

હે તાત! હવે તમે એવો ઉપાય કરો જેથી હું આ નેત્રો દ્વારા પ્રભુના કોમળ શ્યામ શરીરનાં દર્શન કરું. ત્યાર પછી શ્રીરામચન્દ્રજીની પાસે જઈને હનુમાનજીએ જાનકીજીના કુશળ-સમાચાર સંભળાવ્યા. ॥ ૧॥

સુનિ સંદેસુ ભાનુકુલભૂષન । બોલિ લિએ જુબરાજ બિભીષન ॥
મારુતસુત કે સંગ સિધાવહુ । સાદર જનકસુતહિ લૈ આવહુ ॥ ૨॥

સૂર્યકુળભૂષણ શ્રીરામજીએ સંદેશ સાંભળીને યુવરાજ અંગદ અને વિભીષણને બોલાવી લીધા [અને કહ્યું -] પવનપુત્ર હનુમાનની સાથે જાઓ અને જાનકીજીને આદરની સાથે લઈ આવો. ॥ ૨॥

તુરતહિં સકલ ગએ જહઁ સીતા । સેવહિં સબ નિસિચરીં બિનીતા ॥
બેગિ બિભીષન તિન્હહિ સિખાયો । તિન્હ બહુ બિધિ મજ્જન કરવાયો ॥ ૩॥

તે સર્વે તુરત જ ત્યાં ગયા જ્યાં સીતાજી હતાં. સર્વેસર્વ રાક્ષસીઓ નમ્રતાપૂર્વક તેમની સેવા કરી રહી હતી. વિભીષણજીએ શીઘ્ર જ તેમને સમજાવી દીધું. તેમણે અનેક પ્રકારે સીતાજીને સ્નાન કરાવ્યું, ॥ ૩॥

બહુ પ્રકાર ભૂષન પહિરાએ । સિબિકા રુચિર સાજિ પુનિ લ્યાએ ॥
તા પર હરષિ ચઢ઼ી બૈદેહી । સુમિરિ રામ સુખધામ સનેહી ॥ ૪॥

અનેક પ્રકારનાં ઘરેણાં પહેરાવ્યાં અને પાછા તે એક સુંદર પાલખી સજાવીને લઈ આવ્યાં. સીતાજી પ્રસન્ન થઈને સુખના ધામ પ્રિયતમ શ્રીરામજીનું સ્મરણ કરીને તેના પર હર્ષ સાથે આરુઢ થયાં. ॥ ૪॥

બેતપાનિ રચ્છક ચહુ પાસા । ચલે સકલ મન પરમ હુલાસા ॥
દેખન ભાલુ કીસ સબ આએ । રચ્છક કોપિ નિવારન ધાએ ॥ ૫॥

ચારેકોર હાથમાં છડી લઈને રક્ષક ચાલ્યા. સર્વેના મનોમાં પરમ ઉલ્લાસ છે. રીંછ-વાનર સર્વે દર્શન કરવા માટે આગળ આવ્યાં, ત્યારે રક્ષકો ક્રોધ કરીને તેમને રોકવા દોડ્યા. ॥ ૫॥

કહ રઘુબીર કહા મમ માનહુ । સીતહિ સખા પયાદેં આનહુ ॥
દેખહુઁ કપિ જનની કી નાઈં । બિહસિ કહા રઘુનાથ ગોસાઈં ॥ ૬॥

શ્રીરઘુવીરે કહ્યું - હે મિત્ર! મારું કહેવું માનો અને સીતાને પગપાળા લઈ આવો, જેથી વાનર તેને માતાની જેમ જુએ. ગોસાઈં શ્રીરામજીએ હસીને આવું કહ્યું. ॥ ૬॥

સુનિ પ્રભુ બચન ભાલુ કપિ હરષે । નભ તે સુરન્હ સુમન બહુ બરષે ॥
સીતા પ્રથમ અનલ મહુઁ રાખી । પ્રગટ કીન્હિ ચહ અંતર સાખી ॥ ૭॥

પ્રભુનાં વચન સાંભળીને રીંછ-વાનર હર્ષિત થઈ ગયાં. આકાશમાંથી દેવોએ ઘણાં જ ફૂલ વરસાવ્યાં. સીતાજીના અસલ સ્વરૂપને અગાઉ અગ્નિમાં રાખ્યું હતું, હવે અંતરના સાક્ષી ભગવાન એમને પ્રગટ કરવા ઈચ્છે છે. ॥ ૭॥

દો૦ – તેહિ કારન કરુનાનિધિ કહે કછુક દુર્બાદ ।
સુનત જાતુધાનીં સબ લાગીં કરૈ બિષાદ ॥ ૧૦૮॥

આ કારણે કરુણાના ભંડાર શ્રીરામજીએ લીલાથી કંઈક કઠણ વચન કહ્યાં, જેને સાંભળીને સર્વે રાક્ષસીઓ વિષાદ કરવા લાગી.

ચૌ૦ – પ્રભુ કે બચન સીસ ધરિ સીતા । બોલી મન ક્રમ બચન પુનીતા ॥
લછિમન હોહુ ધરમ કે નેગી । પાવક પ્રગટ કરહુ તુમ્હ બેગી ॥ ૧॥

પ્રભુનાં વચનોને માથે ચઢાવીને મન, વચન અને કર્મથી પવિત્ર શ્રીસીતાજી બોલ્યાં - હે લક્ષ્મણ! તમે મારા ધર્મના નેગી (ધર્માચરણમાં સહાયક) બનો અને તુરંત આગ તૈયાર કરો. ॥ ૧॥

સુનિ લછિમન સીતા કૈ બાની । બિરહ બિબેક ધરમ નિતિ સાની ॥
લોચન સજલ જોરિ કર દોઊ । પ્રભુ સન કછુ કહિ સકત ન ઓઊ ॥ ૨॥

શ્રીસીતાજીની વિરહ, વિવેક, ધર્મ અને નીતિમાં તરબોળ વાણી સાંભળીને લક્ષ્મણજીનાં નેત્રોમાં [વિષાદના આંસુઓનું] જળ ભરાઈ આવ્યું. તેઓ બંને હાથ જોડીને ઊભા રહ્યા. તેઓ પ્રભુને કંઈ કહી શકતા નથી. ॥ ૨॥

દેખિ રામ રુખ લછિમન ધાએ । પાવક પ્રગટિ કાઠ બહુ લાએ ॥
પાવક પ્રબલ દેખિ બૈદેહી । હૃદયઁ હરષ નહિં ભય કછુ તેહી ॥ ૩॥

પછી શ્રીરામજીનું વલણ જોઈને લક્ષ્મણજી દોડ્યા અને અગ્નિ તૈયાર કરીને ઘણાં જ લાકડાં લઈ આવ્યા. અગ્નિને ખૂબ વધેલી જોઈને જાનકીજીના હૃદયમાં હર્ષ થયો. તેમને કંઈ પણ ભય ન થયો. ॥ ૩॥

જૌં મન બચ ક્રમ મમ ઉર માહીં । તજિ રઘુબીર આન ગતિ નાહીં ॥
તૌ કૃસાનુ સબ કૈ ગતિ જાના । મો કહુઁ હોઉ શ્રીખંડ સમાના ॥ ૪॥

[સીતાજીએ લીલાથી કહ્યું -] જો મન, વચન અને કર્મથી મારા હૃદયમાં શ્રીરઘુવીર સિવાય બીજી ગતિ (અન્ય કોઈનો આશ્રય) નથી, તો અગ્નિદેવ જે સર્વેના મનની ગતિ જાણે છે, [મારાય મનની ગતિ જાણીને] મારા માટે ચંદન સમાન શીતળ થઈ જાય. ॥ ૪॥

છં૦ – શ્રીખંડ સમ પાવક પ્રબેસ કિયો સુમિરિ પ્રભુ મૈથિલી ।
જય કોસલેસ મહેસ બંદિત ચરન રતિ અતિ નિર્મલી ॥
પ્રતિબિંબ અરુ લૌકિક કલંક પ્રચંડ પાવક મહુઁ જરે ।
પ્રભુ ચરિત કાહુઁ ન લખે નભ સુર સિદ્ધ મુનિ દેખહિં ખરે ॥ ૧॥

પ્રભુ શ્રીરામજીનું સ્મરણ કરીને અને જેમના ચરણ મહાદેવજી દ્વારા વંદિત છે તથા જેમનામાં સીતાજીની અત્યંત વિશુદ્ધ પ્રીતિ છે, તે કૌશલપતિની જય બોલીને જાનકીજીએ (પોતાના માટે) ચંદન સમાન શીતળ થયેલી અગ્નિમાં પ્રવેશ કર્યો. પ્રતિબિંબ બિંબમાં ભળી ગયું અને તેમનું લૌકિક કલંક પ્રચંડ અગ્નિમાં બળી ગયું. પ્રભુનાં આ ચરિત્રોને કોઈએ ન જાણ્યાં. દેવો, સિદ્ધ અને મુનિ સર્વે આકાશમાં ઊભા રહીને જુએ છે. ॥ ૧॥

ધરિ રૂપ પાવક પાનિ ગહિ શ્રી સત્ય શ્રુતિ જગ બિદિત જો ।
જિમિ છીરસાગર ઇંદિરા રામહિ સમર્પી આનિ સો ॥
સો રામ બામ બિભાગ રાજતિ રુચિર અતિ સોભા ભલી ।
નવ નીલ નીરજ નિકટ માનહુઁ કનક પંકજ કી કલી ॥ ૨॥

ત્યારે અગ્નિએ શરીર ધારણ કરીને વેદોમાં અને જગતમાં પ્રસિદ્ધ વાસ્તવિક શ્રી(સીતાજી)નો હાથ પકડીને શ્રીરામજીને તે જ પ્રકારે સમર્પિત કર્યાં જેમ ક્ષીરસાગરે વિષ્ણુભગવાનને લક્ષ્મી સમર્પિત કર્યાં હતાં. તે સીતાજી શ્રીરામચન્દ્રજીના ડાબી બાજુએ બિરાજિત થયાં. તેમની ઉત્તમ શોભા અત્યંત સુંદર છે, જાણે નવા ખીલેલા નીલકમળની પાસે સોનાના કમળની કળી સુશોભિત હોય. ॥ ૨॥

દો૦ – બરષહિં સુમન હરષિ સુર બાજહિં ગગન નિસાન ।
ગાવહિં કિંનર સુરબધૂ નાચહિં ચઢ઼ીં બિમાન ॥ ૧૦૯ (ક) ॥

દેવો હર્ષિત થઈને ફૂલ વરસાવા લાગ્યા. આકાશમાં ડંકા વાગવા લાગ્યા. કિન્નર ગાવા લાગ્યા. વિમાનો પર સવાર અપ્સરાઓ નાચવા લાગી. ॥ ૧૦૯ (ક)॥

જનકસુતા સમેત પ્રભુ સોભા અમિત અપાર ।
દેખિ ભાલુ કપિ હરષે જય રઘુપતિ સુખ સાર ॥ ૧૦૯ (ખ) ॥

શ્રીજાનકીજી સહિત પ્રભુ શ્રીરામચન્દ્રજીની અપરિમિત અને અપાર શોભા જોઈને રીંછ - વાનર હર્ષિત થઈ ગયાં અને સુખના સાર શ્રીરઘુનાથજીની જય બોલવા લાગ્યા. ॥ ૧૦૯ (ખ)॥

ચૌ૦ – તબ રઘુપતિ અનુસાસન પાઈ । માતલિ ચલેઉ ચરન સિરુ નાઈ ॥
આએ દેવ સદા સ્વારથી । બચન કહહિં જનુ પરમારથી ॥ ૧॥

ત્યારે શ્રીરઘુનાથજીની આજ્ઞા પામીને ઈન્દ્રનો સારથિ માતલિ ચરણોમાં શીશ નમાવીને [રથ લઈને] ચાલ્યો ગયો. તત્પશ્ચાત્ સદાયના સ્વાર્થી દેવો આવ્યા. તેઓ એવાં વચન કહી રહ્યા છે જાણે મોટા પરમાર્થી હોય. ॥ ૧॥

દીન બંધુ દયાલ રઘુરાયા । દેવ કીન્હિ દેવન્હ પર દાયા ॥
બિસ્વ દ્રોહ રત યહ ખલ કામી । નિજ અઘ ગયઉ કુમારગગામી ॥ ૨॥

હે દીનબંધુ! હે દયાળુ રઘુરાજ! હે પરમદેવ! આપે દેવતાઓ પર મોટી દયા કરી. વિશ્વદ્રોહમાં તત્પર આ દુષ્ટ, કામી અને કુમાર્ગે ચાલનારો રાવણ પોતાના જ પાપથી નષ્ટ થઈ ગયો. ॥ ૨॥

તુમ્હ સમરૂપ બ્રહ્મ અબિનાસી । સદા એકરસ સહજ ઉદાસી ॥
અકલ અગુન અજ અનઘ અનામય । અજિત અમોઘસક્તિ કરુનામય ॥ ૩॥

આપ સમરૂપ બ્રહ્મ, અવિનાશી, નિત્ય, એકરસ, સ્વભાવથી જ ઉદાસીન (શત્રુ-મિત્ર ભાવરહિત), અખંડ નિર્ગુણ (માયિક ગુણોથી રહિત), અજન્મા, નિષ્પાપ, નિર્વિકાર, અજેય, અમોઘશક્તિ (જેમની શક્તિ ક્યારેય વ્યર્થ નથી થતી) અને દયામય છો. ॥ ૩॥

મીન કમઠ સૂકર નરહરી । બામન પરસુરામ બપુ ધરી ॥
જબ જબ નાથ સુરન્હ દુખુ પાયો । નાના તનુ ધરિ તુમ્હઈં નસાયો ॥ ૪॥

આપે જ મત્સ્ય, કુર્મ, વારાહ, નૃસિંહ, વામન અને પરશુરામનાં શરીર ધારણ કર્યાં. હે નાથ! જ્યારે જ્યારે દેવતાઓ દુઃખ પામ્યા, ત્યારે ત્યારે અનેક શરીર ધારણ કરીને આપે જ તેમનાં દુઃખ નાશ કર્યાં. ॥ ૪॥

યહ ખલ મલિન સદા સુરદ્રોહી। કામ લોભ મદ રત અતિ કોહી॥
અધમ સિરોમનિ તવ પદ પાવા। યહ હમરેં મન બિસમય આવા॥૫॥

આ દુષ્ટ મલિન હૃદય, દેવતાઓનો નિત્ય શત્રુ, કામ, લોભ અને મદ પરાયણ તથા અત્યંત ક્રોધી હતો. એવા અધમ શિરોમણિએ પણ આપનું પરમપદ પામી લીધું! આ વાતનું તો અમારા મનમાં આશ્ચર્ય થયું. ॥૫॥

હમ દેવતા પરમ અધિકારી। સ્વારથ રત પ્રભુ ભગતિ બિસારી॥
ભવ પ્રબાહઁ સંતત હમ પરે। અબ પ્રભુ પાહિ સરન અનુસરે॥૬॥

અમે દેવો શ્રેષ્ઠ અધિકારી થઈને પણ સ્વાર્થપરાયણ થઈ આપની ભક્તિને ભુલાવીને નિરંતર ભવસાગરના પ્રવાહમાં પડ્યા છીએ. હવે હે પ્રભુ! અમે આપની શરણમાં આવી ગયા છીએ, અમારી રક્ષા કરો. ॥૬॥

દો૦ – કરિ બિનતી સુર સિદ્ધ સબ રહે જહઁ તહઁ કર જોરિ।
અતિ સપ્રેમ તન પુલકિ બિધિ અસ્તુતિ કરત બહોરિ॥૧૧૦॥

વિનંતી કરીને દેવો અને સિદ્ધો સર્વે જ્યાં ને ત્યાં હાથ જોડીને ઊભા રહ્યા. ત્યારે અત્યંત પ્રેમથી શરીરે પુલકિત થઈને બ્રહ્માજી સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. ॥૧૧૦॥

છં૦ – જય રામ સદા સુખધામ હરે। રઘુનાયક સાયક ચાપ ધરે॥
ભવ બારન દારન સિંહ પ્રભો। ગુન સાગર નાગર નાથ બિભો॥૧॥

હે નિત્ય સુખધામ અને [દુઃખોને હરનારા] હરિ! હે ધનુષ-બાણ ધારણ કરેલ રઘુનાથજી! આપનો જય હો. હે પ્રભો! આપ ભવરૂપી હાથીને વિદીર્ણ કરવા માટે સિંહ સમાન છો. હે નાથ! હે સર્વવ્યાપક! આપ ગુણોના સમુદ્ર અને પરમ ચતુર છો. ॥૧॥

તન કામ અનેક અનૂપ છબી। ગુન ગાવત સિદ્ધ મુનીંદ્ર કબી॥
જસુ પાવન રાવન નાગ મહા। ખગનાથ જથા કરિ કોપ ગહા॥૨॥

આપના શરીરની અનેકો કામદેવો કરતાંય અધિક અનુપમ શોભા છે. સિદ્ધો, મુનીશ્વરો અને કવિઓ આપના ગુણ ગાતા રહે છે. આપનો યશ પવિત્ર છે. આપે રાવણરૂપી મહાસર્પને ગરુડની જેમ ક્રોધ કરીને પકડી લીધો. ॥૨॥

જન રંજન ભંજન સોક ભયં। ગતક્રોધ સદા પ્રભુ બોધમયં॥
અવતાર ઉદાર અપાર ગુનં। મહિ ભાર બિભંજન ગ્યાનઘનં॥૩॥

હે પ્રભો! આપ સેવકોને આનંદ આપનારા, શોક અને ભયનો નાશ કરનારા, સદાય ક્રોધરહિત અને નિત્યજ્ઞાનસ્વરૂપ છો. આપનો અવતાર શ્રેષ્ઠ, અપાર દિવ્ય ગુણોવાળો, પૃથ્વીનો ભાર ઉતારનારો અને જ્ઞાનનો સમૂહ છે. ॥૩॥

અજ બ્યાપકમેકમનાદિ સદા। કરુનાકર રામ નમામિ મુદા॥
રઘુબંસ બિભૂષન દૂષન હા। કૃત ભૂપ બિભીષન દીન રહા॥૪॥

[અવતાર લેવા છતાંય] આપ નિત્ય, અજન્મા, વ્યાપક, એક (અદ્વિતીય) અને અનાદિ છો. હે કરુણાની ખાણ શ્રીરામજી! હું આપને ઘણા જ હર્ષની સાથે નમસ્કાર કરું છું. હે રઘુકુળના આભૂષણ! હે દૂષણ રાક્ષસને મારનારા તથા સમસ્ત દોષોને હરનારા! વિભીષણ દીન હતો, તેને આપે [લંકાનો] રાજા બનાવી દીધો. ॥ ૪॥

ગુન ગ્યાન નિધાન અમાન અજં। નિત રામ નમામિ બિભું બિરજં ॥
ભુજદંડ પ્રચંડ પ્રતાપ બલં। ખલ બૃંદ નિકંદ મહા કુસલં ॥ ૫॥

હે ગુણ અને જ્ઞાનના ભંડાર! હે માનરહિત! હે અજન્મા, વ્યાપક અને માયિક વિકારોથી રહિત શ્રીરામ! હું આપને નિત્ય નમસ્કાર કરું છું. આપના ભુજદંડોનો પ્રતાપ અને બળ પ્રચંડ છે. દુષ્ટસમૂહનો નાશ કરવામાં આપ પરમ નિપુણ છો. ॥ ૫॥

બિનુ કારન દીન દયાલ હિતં। છબિ ધામ નમામિ રમા સહિતં ॥
ભવ તારન કારન કાજ પરં। મન સંભવ દારુન દોષ હરં ॥ ૬॥

હે કારણ વિનાય દીનો પર દયા તથા એમનું હિત કરનાર અને શોભાના ધામ! હું શ્રીજાનકીજી સહિત આપને નમસ્કાર કરું છું. આપ ભવસાગરને તારનારા છો, કારણરૂપા પ્રકૃતિ અને કાર્યરૂપ જગત બંનેથી પર છો અને મનથી ઉત્પન્ન થનારા કઠિન દોષોને હરનારા છો. ॥ ૬॥

સર ચાપ મનોહર ત્રોન ધરં। જલજારુન લોચન ભૂપબરં ॥
સુખ મંદિર સુંદર શ્રીરમનં। મદ માર મુધા મમતા સમનં ॥ ૭॥

આપ મનોહર બાણ, ધનુષ અને ભાથો ધારણ કરનારા છો. [લાલ] કમળ સમાન રક્તવર્ણનાં આપનાં નેત્રો છે. આપ રાજાઓમાં શ્રેષ્ઠ, સુખના મંદિર, સુંદર, શ્રી(લક્ષ્મીજી)ના વલ્લભ તથા મદ (અહંકાર), કામ અને જૂઠી મમતાને નાશ કરનારા છો. ॥ ૭॥

અનવદ્ય અખંડ ન ગોચર ગો। સબરૂપ સદા સબ હોઈ ન ગો ॥
ઈતિ બેદ બદંતિ ન દંતકથા। રબિ આતપ ભિન્નમભિન્ન જથા ॥ ૮॥

આપ અનિન્દ્ય (નિર્દોષ) અથવા દોષરહિત છો, અખંડ છો, ઇન્દ્રિયોના વિષય નથી. સદા સર્વરૂપ હોવા છતાંય આપ તે સર્વે કદાપિ થયા જ નથી, એવું વેદો કહે છે. આ [કોઈ] દંતકથા નથી. જેમ સૂર્ય અને સૂર્યનો પ્રકાશ જુદા જુદા છે અને જુદાય નથી. તે જ રીતે આપ પણ સંસારથી ભિન્ન તથા અભિન્ન બંનેય છો. ॥ ૮॥

કૃતકૃત્ય બિભો સબ બાનર એ। નિરખંતિ તવાનન સાદર એ ॥
ધિગ જીવન દેવ સરીર હરે। તવ ભક્તિ બિના ભવ ભૂલિ પરે ॥ ૯॥

હે વ્યાપક પ્રભો! આ સર્વે વાનર કૃતાર્થરૂપ છે, જેઓ આદરપૂર્વક આપનું આ મુખ જોઈ રહ્યા છે. [અને] હે હરે! અમારા [અમર] જીવન અને દેવ (દિવ્ય) શરીરને ધિક્કાર છે, કે અમે આપની ભક્તિથી રહિત થઈ સંસારમાં (સાંસારિક વિષયોમાં) ભૂલા પડ્યા છીએ. ॥ ૯॥

અબ દીનદયાલ દયા કરિઐ । મતિ મોરિ બિભેદકરી હરિઐ ॥
જેહિ તે બિપરીત ક્રિયા કરિઐ । દુખ સો સુખ માનિ સુખી ચરિઐ ॥ ૧૦॥

હે દીનદયાળુ! હવે દયા કરો અને મારી તે વિભેદ ઉત્પન્ન કરનારી બુદ્ધિને હરી લો, જેનાથી હું વિપરીત કર્મ કરું છું અને જે દુઃખ છે તેને સુખ માનીને આનંદથી વિચરું છું. ॥ ૧૦॥

ખલ ખંડન મંડન રમ્ય છમા । પદ પંકજ સેવિત સંભુ ઉમા ॥
નૃપ નાયક દે બરદાનમિદં । ચરનાંબુજ પ્રેમુ સદા સુભદં ॥ ૧૧॥

આપ દુષ્ટોનું ખંડન કરનારા અને પૃથ્વીના રમણીય આભૂષણ છો. આપનાં ચરણકમળ શ્રીશિવ-પાર્વતી દ્વારા સેવિત છે. હે રાજાઓના મહારાજા! મને આ વરદાન આપો કે આપનાં ચરણકમળમાં સદાય મારો કલ્યાણદાયક [અનન્ય] પ્રેમ થાય. ॥ ૧૧॥

દો૦ – બિનય કીન્હિ ચતુરાનન પ્રેમ પુલક અતિ ગાત ।
સોભાસિંધુ બિલોકત લોચન નહીં અઘાત ॥ ૧૧૧॥

આ પ્રમાણે બ્રહ્માજીએ અત્યંત પ્રેમ-પુલકિત શરીરે વિનંતી કરી. શોભાના સમુદ્ર શ્રીરામજીનાં દર્શન કરતાં કરતાં તેમનાં નેત્ર તૃપ્ત જ નહોતાં થતાં. ॥ ૧૧૧॥

ચૌ૦ – તેહિ અવસર દસરથ તહઁ આએ । તનય બિલોકિ નયન જલ છાએ ॥
અનુજ સહિત પ્રભુ બંદન કીન્હા । આસિરબાદ પિતાઁ તબ દીન્હા ॥ ૧॥

તે જ સમયે દશરથજી ત્યાં આવ્યા. પુત્ર(શ્રીરામજી)ને જોઈને તેમનાં નેત્રોમાં [પ્રેમાશ્રુઓનું] જળ છવાઈ ગયું. નાના ભાઈ લક્ષ્મણજીસહિત પ્રભુએ તેમની વંદના કરી અને પછી પિતાએ તેમને આશીર્વાદ આપ્યા. ॥ ૧॥

તાત સકલ તવ પુન્ય પ્રભાઊ । જીત્યોં અજય નિસાચર રાઊ ॥
સુનિ સુત બચન પ્રીતિ અતિ બાઢ઼ી । નયન સલિલ રોમાવલિ ઠાઢ઼ી ॥ ૨॥

[શ્રીરામજીએ કહ્યું -] હે તાત! આ સર્વે આપનાં પુણ્યોનો પ્રભાવ છે, જેથી મેં અજેય રાક્ષસરાજને જીતી લીધો. પુત્રનાં વચન સાંભળીને તેમની પ્રીતિ અત્યંત વધી ગઈ. નેત્રોમાં જળ છવાઈ ગયું અને રોમાવલી ઊભી થઈ ગઈ. ॥ ૨॥

રઘુપતિ પ્રથમ પ્રેમ અનુમાના । ચિતઈ પિતહિ દીન્હેઉ દૃઢ઼ ગ્યાના ॥
તાતે ઉમા મોચ્છ નહિં પાયો । દસરથ ભેદ ભગતિ મન લાયો ॥ ૩॥

શ્રીરઘુનાથજીએ અગાઉના (હયાતી કાળના) પ્રેમનો વિચાર કરી, પિતાની સામે જોઈને જ તેમને પોતાના સ્વરૂપનું દૃઢ જ્ઞાન કરાવી દીધું. હે ઉમા! દશરથજીએ ભેદભક્તિમાં પોતાનું મન જોડ્યું હતું, તેથી તેમણે [કૈવલ્ય] મોક્ષ નહોતું પ્રાપ્ત થયું. ॥ ૩॥

સગુનોપાસક મોચ્છ ન લેહીં । તિન્હ કહુઁ રામ ભગતિ નિજ દેહીં ॥
બાર બાર કરિ પ્રભુહિ પ્રનામા । દસરથ હરષિ ગએ સુરધામા ॥ ૪॥

[માયારહિત સચ્ચિદાનંદમય સ્વરૂપભૂત દિવ્યગુણયુક્ત] સગુણ-સ્વરૂપની ઉપાસના કરનારા ભક્ત આ પ્રકારનું મોક્ષ લેતા પણ નથી. તેમને શ્રીરામજી પોતાની ભક્તિ આપે છે. પ્રભુને [ઇષ્ટબુદ્ધિથી] વારંવાર પ્રણામ કરીને દશરથજી હર્ષિત થઈને દેવલોકે ચાલ્યા ગયા. ॥ ૪॥

દો૦ – અનુજ જાનકી સહિત પ્રભુ કુસલ કોસલાધીસ ।
સોભા દેખિ હરષિ મન અસ્તુતિ કર સુર ઈસ ॥ ૧૧૨॥

નાના ભાઈ લક્ષ્મણજી અને જાનકીજીસહિત પરમકુશળ પ્રભુ શ્રીકૌશલાધીશની શોભા જોઈને દેવરાજ ઈન્દ્ર મનમાં હર્ષિત થઈને સ્તુતિ કરવા લાગ્યા - ॥ ૧૧૨॥

છં૦ – જય રામ સોભા ધામ । દાયક પ્રનત બિશ્રામ ॥
ધૃત ત્રોન બર સર ચાપ । ભુજદંડ પ્રબલ પ્રતાપ ॥ ૧॥

શોભાના ધામ, શરણાગતને વિશ્રામ આપનારા, શ્રેષ્ઠ ભાથા, ધનુષ અને બાણ ધારણ કરેલા, પ્રબળ પ્રતાપી ભુજદંડોવાળા શ્રીરામચન્દ્રજીનો જય થાવ. ॥ ૧॥

જય દૂષનારિ ખરારિ । મર્દન નિસાચર ધારિ ॥
યહ દુષ્ટ મારેઉ નાથ । ભએ દેવ સકલ સનાથ ॥ ૨॥

હે ખર અને દૂષણના શત્રુ અને રાક્ષસોની સેનાનું મર્દન કરનારા! આપનો જય થાવ. હે નાથ! આપે આ દુષ્ટને માર્યો, જેનાથી સર્વે દેવતા સનાથ (સુરક્ષિત) થઈ ગયા. ॥ ૨॥

જય હરન ધરની ભાર । મહિમા ઉદાર અપાર ॥
જય રાવનારિ કૃપાલ । કિએ જાતુધાન બિહાલ ॥ ૩॥

હે ભૂમિનો ભાર હરનારા! હે અપાર શ્રેષ્ઠ મહિમાવાળા! આપનો જય હો. હે રાવણના શત્રુ! હે કૃપાળુ! આપનો જય હો. આપે રાક્ષસોને બેહાલ (રમળ-ભમળ) કરી દીધા. ॥ ૩॥

લંકેસ અતિ બલ ગર્બ । કિએ બસ્ય સુર ગંધર્બ ॥
મુનિ સિદ્ધ નર ખગ નાગ । હઠિ પંથ સબ કેં લાગ ॥ ૪॥

લંકાપતિ રાવણને પોતાના બળનું બહુ ઘમંડ હતું. તેણે દેવો અને ગંધર્વો સર્વેને પોતાના વશમાં કરી લીધા હતા અને મુનિ, સિદ્ધ, મનુષ્ય, પક્ષી અને નાગ વગેરે સર્વેની પાછળ (હાથ ધોઈને) હઠપૂર્વક તે પડી ગયો હતો. ॥ ૪॥

પરદ્રોહ રત અતિ દુષ્ટ । પાયો સો ફલુ પાપિષ્ટ ॥
અબ સુનહુ દીન દયાલ । રાજીવ નયન બિસાલ ॥ ૫॥

તે અન્યોથી દ્રોહ કરવામાં તત્પર અને અત્યંત દુષ્ટ હતો. તે પાપીએ તેવું જ ફળ પ્રાપ્ત કર્યું. હવે, હે દીનો પર દયા કરનારા! હે કમળસમાન વિશાળ નેત્રોવાળા! સાંભળો, ॥ ૫॥

મોહિ રહા અતિ અભિમાન । નહિં કોઉ મોહિ સમાન ॥
અબ દેખિ પ્રભુ પદ કંજ । ગત માન પ્રદ દુખ પુંજ ॥ ૬॥

મને અત્યંત અભિમાન હતું કે મારા સમાન કોઈ નથી, પણ હવે પ્રભુ(આપ)નાં ચરણકમળોનાં દર્શન કરવાથી દુઃખસમૂહને આપનારું મારું તે અભિમાન જતું રહ્યું. ॥ ૬॥

કોઉ બ્રહ્મ નિર્ગુન ધ્યાવ । અબ્યક્ત જેહિ શ્રુતિ ગાવ ॥
મોહિ ભાવ કોસલ ભૂપ । શ્રીરામ સગુન સરૂપ ॥ ૭॥

કોઈ એ નિર્ગુણ બ્રહ્મનું ધ્યાન કરે છે, જેને વેદો અવ્યક્ત (નિરાકાર) કહે છે. પરંતુ હે રામજી! મને તો આપનું આ સગુણ કૌશલરાજ સ્વરૂપ જ પ્રિય લાગે છે. ॥ ૭॥

બૈદેહિ અનુજ સમેત । મમ હૃદયઁ કરહુ નિકેત ॥
મોહિ જાનિઐ નિજ દાસ । દે ભક્તિ રમાનિવાસ ॥ ૮॥

શ્રીજાનકીજી અને નાનાભાઈ લક્ષ્મણજી સહિત મારા હૃદયમાં આપનું ધામ બનાવો. હે રમાનિવાસ! મને આપનો દાસ સમજો અને આપની ભક્તિ આપો. ॥ ૮॥

છં૦ – દે ભક્તિ રમાનિવાસ ત્રાસ હરન સરન સુખદાયકં ।
સુખ ધામ રામ નમામિ કામ અનેક છબિ રઘુનાયકં ॥
સુર બૃંદ રંજન દ્વંદ ભંજન મનુજતનુ અતુલિતબલં ।
બ્રહ્માદિ સંકર સેબ્ય રામ નમામિ કરુના કોમલં ॥

હે રમાનિવાસ! હે શરણાગતના ભયને હરનારા અને તેને સર્વે પ્રકારનું સુખ આપનારા! મને આપની ભક્તિ આપો. હે સુખના ધામ! હે અનેક કામદેવોની શોભાવાળા રઘુકુળના સ્વામી શ્રીરામચન્દ્રજી! હું આપને નમસ્કાર કરું છું. હે દેવસમૂહને આનંદ આપનારા, [જન્મ-મૃત્યુ, હર્ષ-વિષાદ, સુખ-દુઃખ આદિ] દ્વન્દ્વોનો નાશ કરનારા, મનુષ્ય શરીરધારી, અતુલનીય બળવાળા, બ્રહ્મા અને શિવ આદિ દ્વારા સેવનીય, કરુણાથી કોમળ શ્રીરામજી! હું આપને નમસ્કાર કરું છું.

દો૦ – અબ કરિ કૃપા બિલોકિ મોહિ આયસુ દેહુ કૃપાલ ।
કાહ કરૌં સુનિ પ્રિય બચન બોલે દીનદયાલ ॥ ૧૧૩॥

હે કૃપાળુ! હવે મારી સામે કૃપા કરીને (કૃપાદૃષ્ટિથી) જોઈને આજ્ઞા આપો કે હું શું [સેવા] કરું? ઈન્દ્રનાં આ પ્રિય વચન સાંભળીને દીનદયાળુ શ્રીરામજી બોલ્યા – ॥ ૧૧૩॥

ચૌ૦ – સુનુ સુરપતિ કપિ ભાલુ હમારે । પરે ભૂમિ નિસિચરન્હિ જે મારે ॥
મમ હિત લાગિ તજે ઈન્હ પ્રાના । સકલ જિઆઉ સુરેસ સુજાના ॥ ૧॥

હે દેવરાજ! સાંભળો, અમારાં વાનર-રીંછ, જેમને નિશાચરોએ મારી નાખ્યાં છે, પૃથ્વી પર પડ્યાં છે. તેમણે મારા હિતને માટે પોતાના પ્રાણ ત્યાગી દીધા. હે સુજ્ઞ દેવરાજ! એ સર્વેને સજીવન કરી દો. ॥ ૧॥

સુનુ ખગેસ પ્રભુ કૈ યહ બાની । અતિ અગાધ જાનહિં મુનિ ગ્યાની ॥
પ્રભુ સક ત્રિભુઅન મારિ જિઆઈ । કેવલ સક્રહિ દીન્હિ બડ઼ાઈ ॥ ૨॥

[કાકભુશુંડિજી કહે છે –] હે ગરુડ! સાંભળો, પ્રભુનાં આ વચન અત્યંત ગૂઢ છે. જ્ઞાની મુનિ જ એને જાણી શકે છે. પ્રભુ શ્રીરામજી ત્રિલોકીને મારીને જીવાડી શકે છે. અહીંયાં તો કેવળ ઈન્દ્રને મોટાઈ આપી છે. ॥ ૨॥

સુધા બરષિ કપિ ભાલુ જિઆએ । હરષિ ઉઠે સબ પ્રભુ પહિં આએ ॥
સુધાબૃષ્ટિ ભૈ દુહુ દલ ઊપર । જિએ ભાલુ કપિ નહિં રજનીચર ॥ ૩॥

ઇન્દ્રએ અમૃત વરસાવીને વાનર-રીંછોને જીવતા કરી દીધાં. સર્વે હર્ષિત થઈને ઊઠ્યાં અને પ્રભુની પાસે આવ્યાં. અમૃતની વર્ષા બંને દળો પર થઈ, પરંતુ રીંછ-વાનર જ જીવિત થયાં, રાક્ષસો નહીં. ॥ ૩॥

રામાકાર ભએ તિન્હ કે મન । મુક્ત ભએ છૂટે ભવ બંધન ॥
સુર અંસિક સબ કપિ અરુ રીછા । જિએ સકલ રઘુપતિ કીં ઈછા ॥ ૪॥

કેમકે રાક્ષસોનાં મન તો મરતી વખતે રામાકાર થઈ ગયા હતાં માટે તે મુક્ત થઈ ગયા, તેમનાં ભવબંધન છૂટી ગયાં. પરંતુ વાનર અને રીંછ તો સર્વે દેવાંશ (ભગવાનની લીલાના પરિકર) હતા. માટે તે સર્વે શ્રીરઘુનાથજીની ઇચ્છાથી જીવિત થઈ ગયા. ॥ ૪॥

રામ સરિસ કો દીન હિતકારી । કીન્હે મુકુત નિસાચર ઝારી ॥
ખલ મલ ધામ કામ રત રાવન । ગતિ પાઈ જો મુનિબર પાવ ન ॥ ૫॥

શ્રીરામચન્દ્રજીના સમાન દીનોનું હિત કરનારો કોણ છે? જેમણે સમસ્ત રાક્ષસોને મુક્ત કરી દીધા! દુષ્ટ, પાપોનું નિવાસસ્થાન અને કામી રાવણ પણ તે જ ગતિ પામ્યો, જેને શ્રેષ્ઠ મુનિ પણ નથી પામતા. ॥ ૫॥

દો૦ – સુમન બરષિ સબ સુર ચલે ચઢ઼િ ચઢ઼િ રુચિર બિમાન ।
દેખિ સુઅવસર પ્રભુ પહિં આયઉ સંભુ સુજાન ॥ ૧૧૪ (ક) ॥

પુષ્પોની વર્ષા કરીને સર્વે દેવો સુંદર વિમાનો પર ચઢી-ચઢીને ચાલ્યા. ત્યારે સુઅવસર જાણીને સુજ્ઞ શિવજી પ્રભુ શ્રીરામચન્દ્રજીની પાસે આવ્યા - ॥ ૧૧૪ (ક)॥

પરમ પ્રીતિ કર જોરિ જુગ નલિન નયન ભરિ બારિ ।
પુલકિત તન ગદગદ ગિરાઁ બિનય કરત ત્રિપુરારિ ॥ ૧૧૪ (ખ) ॥

અને પરમ પ્રેમથી બંને હાથ જોડીને, કમળ સમાન નેત્રોમાં જળ ભરીને, પુલકિત શરીર અને ગદ્ગદ વાણીથી ત્રિપુરારિ શિવજી વિનંતી કરવા લાગ્યા. ॥ ૧૧૪ (ખ)॥

છં૦ – મામભિરક્ષય રઘુકુલ નાયક । ધૃત બર ચાપ રુચિર કર સાયક ॥
મોહ મહા ઘન પટલ પ્રભંજન । સંસય બિપિન અનલ સુર રંજન ॥ ૧॥

હે રઘુકુળના સ્વામી! સુંદર હાથોમાં શ્રેષ્ઠ ધનુષ અને સુંદર બાણ ધારણ કરેલા આપ મારી રક્ષા કરો. આપ મહામોહરૂપી મેઘસમૂહને [ઉડાવવા] માટે પ્રચંડ પવન છો, સંશયરૂપી વનને [ભસ્મ કરવા] માટે અગ્નિ છો અને દેવતાઓને આનંદ આપનારા છો. ॥ ૧॥

અગુન સગુન ગુન મંદિર સુંદર । ભ્રમ તમ પ્રબલ પ્રતાપ દિવાકર ॥
કામ ક્રોધ મદ ગજ પંચાનન । બસહુ નિરંતર જન મન કાનન ॥ ૨॥

આપ નિર્ગુણ, સગુણ, દિવ્ય ગુણોના ધામ અને પરમ સુંદર છો. ભ્રમરૂપી અંધકારનો [નાશ કરવા] માટે પ્રબળ પ્રતાપી સૂર્ય છો. કામ, ક્રોધ અને મદરૂપી હાથીઓના [વધ] માટે સિંહ સમાન આપ આ સેવકના મનરૂપી વનમાં નિરંતર નિવાસ કરો. ॥ ૨॥

બિષય મનોરથ પુંજ કંજ બન । પ્રબલ તુષાર ઉદાર પાર મન ॥
ભવ બારિધિ મંદર પરમં દર । બારય તારય સંસૃતિ દુસ્તર ॥ ૩॥

વિષય કામનાઓના સમૂહરૂપી કમળવનના [નાશ] માટે આપ પ્રબળ ઝાકળ છો, આપ ઉદાર અને મનથી પર છો. ભવસાગરને [મથવા] માટે આપ મંદરાચળ પર્વત છો. આપ અમારા પરમ ભયને દૂર કરો અને અમને દુસ્તર સંસાર સાગરમાંથી પાર ઉતારો. ॥ ૩॥

સ્યામ ગાત રાજીવ બિલોચન । દીન બંધુ પ્રનતારતિ મોચન ॥
અનુજ જાનકી સહિત નિરંતર । બસહુ રામ નૃપ મમ ઉર અંતર ॥ ૪॥
મુનિ રંજન મહિ મંડલ મંડન । તુલસિદાસ પ્રભુ ત્રાસ બિખંડન ॥ ૫॥

હે શ્યામસુંદર-શરીર! હે કમળનયન! હે દીનબંધુ! હે શરણાગતને દુઃખથી છોડાવનાર! હે રાજા રામચન્દ્રજી! આપ નાના ભાઈ લક્ષ્મણ અને જાનકીજીસહિત નિરંતર મારા હૃદયના અંતરમાં નિવાસ કરો. આપ મુનિઓને આનંદ આપનારા, પૃથ્વીમંડળના ભૂષણ, તુલસીદાસના પ્રભુ અને ભયનો નાશ કરનારા છો. ॥ ૪-૫॥

દો૦ – નાથ જબહિં કોસલપુરીં હોઇહિ તિલક તુમ્હાર ।
કૃપાસિંધુ મૈં આઉબ દેખન ચરિત ઉદાર ॥ ૧૧૫॥

હે નાથ! જ્યારે અયોધ્યાપુરીમાં આપનું રાજતિલક થશે, ત્યારે હે કૃપાસાગર! હું આપની ઉદાર લીલા જોવા આવીશ. ॥ ૧૧૫॥

ચૌ૦ – કરિ બિનતી જબ સંભુ સિધાએ । તબ પ્રભુ નિકટ બિભીષનુ આએ ॥
નાઈ ચરન સિરુ કહ મૃદુ બાની । બિનય સુનહુ પ્રભુ સારઁગપાની ॥ ૧॥

શિવજી વિનંતી કરીને ચાલ્યા ગયા, ત્યારે વિભીષણજી પ્રભુની પાસે આવ્યા અને ચરણોમાં માથું નમાવીને કોમળ વાણીથી બોલ્યા - હે શાર્ઙ્ગ ધનુષને ધારણ કરનારા પ્રભો! મારી વિનંતી સાંભળો – ॥ ૧॥

સકુલ સદલ પ્રભુ રાવન માર્યો । પાવન જસ ત્રિભુવન બિસ્તાર્યો ॥
દીન મલીન હીન મતિ જાતી । મો પર કૃપા કીન્હિ બહુ ભાઁતી ॥ ૨॥

આપે કુળ અને સેનાસહિત રાવણનો વધ કર્યો, ત્રિભુવનમાં પોતાનો પવિત્ર યશ ફેલાવ્યો અને મુજ દીન, પાપી, બુદ્ધિહીન અને જાતિહીન પર અનેક પ્રકારે કૃપા કરી. ॥ ૨॥

અબ જન ગૃહ પુનીત પ્રભુ કીજે । મજ્જનુ કરિઅ સમર શ્રમ છીજે ॥
દેખિ કોસ મંદિર સંપદા । દેહુ કૃપાલ કપિન્હ કહુઁ મુદા ॥ ૩॥

હવે હે પ્રભુ! આ દાસના ઘરને પવિત્ર કરો અને ત્યાં આવીને સ્નાન કરો, જેથી યુદ્ધનો થાક દૂર થઈ જાય. હે કૃપાળુ! ખજાના, મહેલ અને સંપત્તિનું નિરીક્ષણ કરી પ્રસન્નતાપૂર્વક વાનરોને આપો. ॥ ૩॥

સબ બિધિ નાથ મોહિ અપનાઇઅ । પુનિ મોહિ સહિત અવધપુર જાઇઅ ॥
સુનત બચન મૃદુ દીનદયાલા । સજલ ભએ દ્વૌ નયન બિસાલા ॥ ૪॥

હે નાથ! મને સર્વ પ્રકારે અપનાવી લો અને પછી હે પ્રભો! મને સાથે લઈને અયોધ્યાપુરીએ પધારો. વિભીષણજીનાં કોમળ વચન સાંભળતાં જ દીનદયાળુ પ્રભુનાં બંને વિશાળ નેત્રોમાં [પ્રેમાશ્રુઓનું] જળ ભરાઈ આવ્યું. ॥ ૪॥

દો૦ – તોર કોસ ગૃહ મોર સબ સત્ય બચન સુનુ ભ્રાત ।
ભરત દસા સુમિરત મોહિ નિમિષ કલ્પ સમ જાત ॥ ૧૧૬ (ક) ॥

[શ્રીરામજીએ કહ્યું -] હે ભાઈ! સાંભળો, તમારો ખજાનો અને ઘર સર્વ મારું જ છે, આ વાત ખરી છે. પરંતુ ભરતની દશા યાદ કરીને મારી એકે-એક પળ કલ્પ સમાન વીતી રહી છે. ॥ ૧૧૬ (ક)॥

તાપસ બેષ ગાત કૃસ જપત નિરંતર મોહિ ।
દેખૌં બેગિ સો જતનુ કરુ સખા નિહોરઉઁ તોહિ ॥ ૧૧૬ (ખ) ॥

તપસ્વીના વેષમાં કૃશ શરીરે નિરંતર મારો નામજપ કરી રહ્યા છે. હે સખા! તેવો ઉપાય કરો જેનાથી હું જલદી થી જલદી તેમને જોઈ શકું. હું તમને અનુરોધ કરું છું, ॥ ૧૧૬ (ખ)॥

બીતેં અવધિ જાઉઁ જૌં જિઅત ન પાવઉઁ બીર ।
સુમિરત અનુજ પ્રીતિ પ્રભુ પુનિ પુનિ પુલક સરીર ॥ ૧૧૬ (ગ) ॥

- કે જો અવધિ વીતી ગયે જાઉં છું તો ભાઈને જીવતો નહીં પામું. નાના ભાઈ ભરતજીની પ્રીતિનું સ્મરણ કરીને પ્રભુનું શરીર વારંવાર પુલકિત થઈ રહ્યું છે. ॥ ૧૧૬ (ગ)॥

કરેહુ કલ્પ ભરિ રાજુ તુમ્હ મોહિ સુમિરેહુ મન માહિં ।
પુનિ મમ ધામ પાઇહહુ જહાઁ સંત સબ જાહિં ॥ ૧૧૬ (ઘ) ॥

[શ્રીરામજીએ ફરી પાછું કહ્યું -] હે વિભીષણ! તમે કલ્પભર રાજ્ય કરજો, મનમાં મારું નિરંતર સ્મરણ કરતાં રહેજો. પછી તમે મારા એ ધામને પામી જશો જ્યાં સર્વે સંત જાય છે. ॥ ૧૧૬ (ઘ)॥

ચૌ૦ – સુનત બિભીષન બચન રામ કે । હરષિ ગહે પદ કૃપાધામ કે ॥
બાનર ભાલુ સકલ હરષાને । ગહિ પ્રભુ પદ ગુન બિમલ બખાને ॥ ૧॥

શ્રીરામચન્દ્રજીનાં વચન સાંભળતાં જ વિભીષણજીએ હર્ષિત થઈને કૃપાના ધામ શ્રીરામજીના ચરણ પકડી લીધાં. સર્વે વાનર-રીંછ હર્ષિત થઈ ગયાં અને પ્રભુના ચરણ પકડીને એમના નિર્મળ ગુણોનાં વખાણ કરવા લાગ્યા. ॥ ૧॥

બહુરિ બિભીષન ભવન સિધાયો । મનિ ગન બસન બિમાન ભરાયો ॥
લૈ પુષ્પક પ્રભુ આગેં રાખા । હઁસિ કરિ કૃપાસિંધુ તબ ભાષા ॥ ૨॥

પછી વિભીષણજી મહેલે ગયા અને તેમણે મણિઓના સમૂહો(રત્નો)થી અને વસ્ત્રોથી વિમાનને ભરી દીધું. પછી તે પુષ્પક વિમાનને લાવીને પ્રભુની સામે મૂક્યું. ત્યારે કૃપાસાગર શ્રીરામજીએ હસીને કહ્યું - ॥ ૨॥

ચઢ઼િ બિમાન સુનુ સખા બિભીષન। ગગન જાઇ બરષહુ પટ ભૂષન॥
નભ પર જાઇ બિભીષન તબહી। બરષિ દિએ મનિ અંબર સબહી॥ ૩॥

હે સખા વિભીષણ! સાંભળો, વિમાન ઉપર ચઢીને, આકાશમાં જઈને વસ્ત્રો અને ઘરેણાંઓને વરસાવી દો. આજ્ઞા સાંભળતાં જ વિભીષણજીએ આકાશમાં જઈને સર્વે મણિઓ અને વસ્ત્રોને વરસાવી દીધાં. ॥ ૩॥

જોઇ જોઇ મન ભાવઇ સોઇ લેહીં। મનિ મુખ મેલિ ડારિ કપિ દેહીં॥
હઁસે રામુ શ્રી અનુજ સમેતા। પરમ કૌતુકી કૃપા નિકેતા॥ ૪॥

જેના મનને જે ઠીક લાગે છે, તે તે જ લઈ લે છે. મણિઓને મુખમાં લઈને વાનર પાછા એને ખાવાની ચીજ ન સમજીને ઓકી દે છે. આ તમાશો જોઈને પરમ વિનોદી અને કૃપાના ધામ શ્રીરામજી સીતાજી અને લક્ષ્મણજીસહિત હસવા લાગ્યા. ॥ ૪॥

દો૦ – મુનિ જેહિ ધ્યાન ન પાવહિં નેતિ નેતિ કહ બેદ।
કૃપાસિંધુ સોઇ કપિન્હ સન કરત અનેક બિનોદ॥ ૧૧૭ (ક)॥

જેમને મુનિઓ ધ્યાનમાંય નથી પામતા, જેમને વેદો નેતિ નેતિ કહે છે, તે જ કૃપાના સમુદ્ર શ્રીરામજી વાનરોની સાથે અનેક પ્રકારના વિનોદ કરી રહ્યા છે. ॥ ૧૧૭ (ક)॥

ઉમા જોગ જપ દાન તપ નાના મખ બ્રત નેમ।
રામ કૃપા નહિં કરહિં તસિ જસિ નિષ્કેવલ પ્રેમ॥ ૧૧૭ (ખ)॥

[શિવજી કહે છે -] હે ઉમા! અનેક પ્રકારના યોગ, જપ, દાન, તપ, યજ્ઞ, વ્રત અને નિયમ કરવા છતાંય શ્રીરામચન્દ્રજી એવી કૃપા નથી કરતા, જેવી અનન્ય પ્રેમ થઈ જવાથી કરે છે. ॥ ૧૧૭ (ખ)॥

ચૌ૦ – ભાલુ કપિન્હ પટ ભૂષન પાએ। પહિરિ પહિરિ રઘુપતિ પહિં આએ॥
નાના જિનસ દેખિ સબ કીસા। પુનિ પુનિ હઁસત કોસલાધીસા॥ ૧॥

રીંછો અને વાનરો કપડાં-ઘરેણાં પામ્યાં અને તેમને પહેરી-પહેરીને તેઓ શ્રીરઘુનાથજી પાસે આવ્યાં. અનેક જાતિઓના સર્વે વાનરોને જોઈને કૌશલપતિ શ્રીરામજી વારંવાર હસી રહ્યા છે. ॥ ૧॥

ચિતઇ સબન્હિ પર કીન્હી દાયા। બોલે મૃદુલ બચન રઘુરાયા॥
તુમ્હરેં બલ મૈં રાવનુ માર્યો। તિલક બિભીષન કહઁ પુનિ સાર્યો॥ ૨॥

શ્રીરઘુનાથજીએ કૃપાદૃષ્ટિથી જોઈને સર્વે પર દયા કરી. પછી કોમળ વચન બોલ્યા - હે ભાઈઓ! તમારા જ બળથી મેં રાવણને માર્યો અને વિભીષણનું રાજતિલક કર્યું. ॥ ૨॥

નિજ નિજ ગૃહ અબ તુમ્હ સબ જાહૂ। સુમિરેહુ મોહિ ડરપહુ જનિ કાહૂ॥
સુનત બચન પ્રેમાકુલ બાનર। જોરિ પાનિ બોલે સબ સાદર॥ ૩॥

હવે તમે સૌ પોતપોતાના ઘેર જાઓ. મારું સ્મરણ કરતાં રહેજો અને કોઈથી ડરશો નહિ. આ વચન સાંભળતાં જ સર્વે વાનર પ્રેમવિહ્વળ થઈને હાથ જોડીને આદરપૂર્વક બોલ્યા - ॥ ૩॥

પ્રભુ જોઈ કહહુ તુમ્હહિ સબ સોહા । હમરેં હોત બચન સુનિ મોહા ॥
દીન જાનિ કપિ કિએ સનાથા । તુમ્હ ત્રૈલોક ઈસ રઘુનાથા ॥ ૪॥

પ્રભો! આપ જે કંઈ પણ કહો તે સર્વે આપને શોભે છે. પરંતુ આપનાં વચન સાંભળીને અમને મોહ થાય છે. હે રઘુનાથજી! આપ ત્રણેય લોકોના ઈશ્વર છો. અમને-વાનરોને દીન જાણીને જ આપે સનાથ (કૃતાર્થ) કર્યા છે. ॥ ૪॥

સુનિ પ્રભુ બચન લાજ હમ મરહીં । મસક કહૂँ ખગપતિ હિત કરહીં ॥
દેખિ રામ રુખ બાનર રીછા । પ્રેમ મગન નહિં ગૃહ કૈ ઈછા ॥ ૫॥

[આપનાં] પ્રભુનાં આવાં વચન સાંભળીને અમે લજ્જાને લીધે મરી રહ્યા છીએ. કદાપિ મચ્છર પણ ગરુડનું હિત કરી શકે છે? શ્રીરામજીનું મન જાણીને રીંછ-વાનર પ્રેમમાં મગ્ન થઈ ગયાં. તેમની ઘેર જવાની ઈચ્છા જ નથી. ॥ ૫॥

દો૦ – પ્રભુ પ્રેરિત કપિ ભાલુ સબ રામ રૂપ ઉર રાખિ ।
હરષ બિષાદ સહિત ચલે બિનય બિબિધ બિધિ ભાષિ ॥ ૧૧૮ (ક) ॥

પરંતુ પ્રભુની પ્રેરણાથી સર્વે વાનર-રીંછ શ્રીરામજીના રૂપને હૃદયમાં રાખીને, અનેક પ્રકારે વિનંતી કરીને હર્ષ અને વિષાદસહિત ઘરે ચાલ્યા. ॥ ૧૧૮ (ક)॥

કપિપતિ નીલ રીછપતિ અંગદ નલ હનુમાન ।
સહિત બિભીષન અપર જે જૂથપ કપિ બલવાન ॥ ૧૧૮ (ખ) ॥

વાનરરાજ સુગ્રીવ, નીલ, ઋક્ષરાજ જામ્બવાન, અંગદ, નલ અને હનુમાન તથા વિભીષણસહિત બીજા જે બળવાન વાનર સેનાપતિ છે, ॥ ૧૧૮ (ખ)॥

કહિ ન સકહિં કછુ પ્રેમ બસ ભરિ ભરિ લોચન બારિ ।
સન્મુખ ચિતવહિં રામ તન નયન નિમેષ નિવારિ ॥ ૧૧૮ (ગ) ॥

તેઓ કંઈ કહી નથી શકતા, પ્રેમવશ નેત્રોમાં જળ ભરી-ભરીને નેત્રોના પલકારા મારવા ત્યજીને (એકીટશે) સન્મુખ થઈને શ્રીરામજીની સામે જોઈ રહ્યા છે. ॥ ૧૧૮ (ગ)॥

ચૌ૦ – અતિસય પ્રીતિ દેખિ રઘુરાઈ । લીન્હે સકલ બિમાન ચઢ઼ાઈ ॥
મન મહુँ બિપ્ર ચરન સિરુ નાયો । ઉત્તર દિસિહિ બિમાન ચલાયો ॥ ૧॥

શ્રીરઘુનાથજીએ એમનો અતિશય પ્રેમ જોઈને સર્વેને વિમાન પર ચઢાવી લીધા. તત્પશ્ચાત્ મનમાં ને મનમાં વિપ્રચરણોમાં શીશ નમાવીને ઉત્તર દિશા તરફ વિમાન ચલાવ્યું. ॥ ૧॥

ચલત બિમાન કોલાહલ હોઈ । જય રઘુબીર કહઇ સબુ કોઈ ॥
સિંહાસન અતિ ઉચ્ચ મનોહર । શ્રી સમેત પ્રભુ બૈઠે તા પર ॥ ૨॥

વિમાન ચાલતાં સમયે મોટો કોલાહલ થઈ રહ્યો છે. સર્વે કોઈ શ્રીરઘુવીરની જય કહી રહ્યા છે. વિમાનમાં એક અત્યંત ઊંચું મનોહર સિંહાસન છે. તેની ઉપર સીતાજીસહિત પ્રભુ શ્રીરામચન્દ્રજી વિરાજમાન થયા. ॥ ૨॥

રાજત રામુ સહિત ભામિની। મેરુ સૃંગ જનુ ઘન દામિની॥
રુચિર બિમાનુ ચલેઉ અતિ આતુર। કીન્હી સુમન બૃષ્ટિ હરષે સુર॥ ૩॥

પત્નીસહિત શ્રીરામજી એવા શોભાયમાન થઈ રહ્યા છે, જાણે મેરુના શિખર પર વીજળીસહિત શ્યામ મેઘરાજા હોય. સુંદર વિમાન ઘણી શીઘ્રતાથી ચાલ્યું. દેવો હર્ષિત થયા અને તેમણે ફૂલોનો વરસાદ વરસાવ્યો. ॥ ૩॥

પરમ સુખદ ચલિ ત્રિબિધ બયારી। સાગર સર સરિ નિર્મલ બારી॥
સગુન હોહિં સુંદર ચહુઁ પાસા। મન પ્રસન્ન નિર્મલ નભ આસા॥ ૪॥

અત્યંત સુખ આપનારો ત્રણેય પ્રકારનો (શીતળ, મંદ, સુગંધિત) વાયુ વહેવા લાગ્યો. સમુદ્ર, તળાવ અને નદીઓનાં જળ નિર્મળ થઈ ગયાં. ચારે બાજુ સુંદર શુકન થવા મંડ્યાં. સર્વેનાં મન પ્રસન્ન છે, આકાશ અને દિશાઓ નિર્મળ છે. ॥ ૪॥

કહ રઘુબીર દેખુ રન સીતા। લછિમન ઇહાઁ હત્યો ઇઁદ્રજીતા॥
હનૂમાન અંગદ કે મારે। રન મહિ પરે નિસાચર ભારે॥ ૫॥
કુંભકરન રાવન દ્વૌ ભાઈ। ઇહાઁ હતે સુર મુનિ દુખદાઈ॥ ૬॥

શ્રીરઘુવીરે કહ્યું - હે સીતે! રણભૂમિ જુઓ, લક્ષ્મણે અહીં ઇન્દ્રને જીતનારા મેઘનાદને માર્યો હતો. હનુમાન અને અંગદના મારેલા આ ભારે-ભારે નિશાચર રણભૂમિમાં પડ્યા છે. દેવો અને મુનિઓને દુઃખ આપનારા કુંભકર્ણ અને રાવણ બંને ભાઈ અહીં માર્યા ગયા. ॥ ૫-૬॥

દો૦ – ઇહાઁ સેતુ બાઁધ્યો અરુ થાપેઉઁ સિવ સુખ ધામ।
સીતા સહિત કૃપાનિધિ સંભુહિ કીન્હ પ્રનામ॥ ૧૧૯ (ક)॥

મેં અહીં પુલ બાંધ્યો (બંધાવ્યો) અને સુખધામ શ્રીશિવજીની સ્થાપના કરી. તત્પશ્ચાત્ કૃપાનિધાન શ્રીરામજીએ સીતાજીસહિત શ્રીરામેશ્વર મહાદેવને પ્રણામ કર્યાં. ॥ ૧૧૯ (ક)॥

જહઁ જહઁ કૃપાસિંધુ બન કીન્હ બાસ બિશ્રામ।
સકલ દેખાએ જાનકિહિ કહે સબન્હિ કે નામ॥ ૧૧૯ (ખ)॥

વનમાં જ્યાં જ્યાં કરુણાસાગર શ્રીરામચન્દ્રજીએ નિવાસ અને વિશ્રામ કર્યો હતો, તે સર્વે સ્થાન પ્રભુએ શ્રીજાનકીજીને દેખાડ્યાં અને સર્વેનાં નામ બતાવ્યાં. ॥ ૧૧૯ (ખ)॥

ચૌ૦ – તુરત બિમાન તહાઁ ચલિ આવા। દંડક બન જહઁ પરમ સુહાવા॥
કુંભજાદિ મુનિનાયક નાના। ગએ રામુ સબ કેં અસ્થાના॥ ૧॥

વિમાન શીઘ્ર ત્યાં પહોંચી ગયું, જ્યાં પરમ સુંદર દંડકવન હતું, જ્યાં અગસ્ત્ય આદિ ઘણા જ મુનિરાજ રહેતા હતા. શ્રીરામજી એ સર્વેનાં સ્થાનોમાં ગયા. ॥ ૧॥

સકલ રિષિન્હ સન પાઇ અસીસા । ચિત્રકૂટ આએ જગદીસા ॥
તહઁ કરિ મુનિન્હ કેર સંતોષા । ચલા બિમાનુ તહાઁ તે ચોખા ॥ ૨॥

સમસ્ત ઋષિઓનો આશીર્વાદ પામીને જગદીશ્વર શ્રીરામજી ચિત્રકૂટ આવ્યા. ત્યાં મુનિઓને સંતુષ્ટ કર્યા. [વળી,] વિમાન ત્યાંથી આગળ ઝડપથી ચાલ્યું. ॥ ૨॥

બહુરિ રામ જાનકિહિ દેખાઈ । જમુના કલિ મલ હરનિ સુહાઈ ॥
પુનિ દેખી સુરસરી પુનીતા । રામ કહા પ્રનામ કરુ સીતા ॥ ૩॥

પછી શ્રીરામજીએ જાનકીજીને કળિયુગનાં પાપોને હરણ કરનારી રળિયામણી યમુનાજીનાં દર્શન કરાવ્યાં. પછી પવિત્ર ગંગાજીનાં દર્શન કર્યાં. શ્રીરામજીએ કહ્યું - હે સીતા! એમને પ્રણામ કરો. ॥ ૩॥

તીરથપતિ પુનિ દેખુ પ્રયાગા । નિરખત જન્મ કોટિ અઘ ભાગા ॥
દેખુ પરમ પાવનિ પુનિ બેની । હરનિ સોક હરિ લોક નિસેની ॥ ૪॥
પુનિ દેખુ અવધપુરી અતિ પાવનિ । ત્રિબિધ તાપ ભવ રોગ નસાવનિ ॥ ૫॥

અને તીર્થરાજ પ્રયાગને જુઓ, જેનાં દર્શનથી જ કરોડો જન્મોનાં પાપ નાસી જાય છે. પછી પરમ પવિત્ર ત્રિવેણીજીનાં દર્શન કરો, જે શોકોને હરનારી અને શ્રીહરિના પરમધામ[પહોંચવા]ને માટે નિસરણી સમાન છે. પછી અત્યંત પવિત્ર અયોધ્યાપુરીનાં દર્શન કરો, જે ત્રણેય પ્રકારના તાપો અને ભવરોગનો નાશ કરનારી છે. ॥ ૪-૫॥

દો○ – સીતા સહિત અવધ કહુઁ કીન્હ કૃપાલ પ્રનામ ।
સજલ નયન તન પુલકિત પુનિ પુનિ હરષિત રામ ॥ ૧૨૦ (ક) ॥

આમ કહીને કૃપાળુ શ્રીરામજીએ સીતાજીસહિત અવધપુરીને પ્રણામ કર્યાં. સજળનેત્ર અને શરીરે પુલકિત થઈને શ્રીરામજી વારંવાર હર્ષિત થઈ રહ્યા છે. ॥ ૧૨૦ (ક)॥

પુનિ પ્રભુ આઇ ત્રિબેનીં હરષિત મજ્જનુ કીન્હ ।
કપિન્હ સહિત બિપ્રન્હ કહુઁ દાન બિબિધ બિધિ દીન્હ ॥ ૧૨૦ (ખ) ॥

પછી ત્રિવેણીએ આવીને પ્રભુએ હર્ષિત થઈને વાનરોસહિત સ્નાન કર્યું અને બ્રાહ્મણોને અનેક પ્રકારનાં દાન આપ્યાં. ॥ ૧૨૦ (ખ)॥

ચૌ○ – પ્રભુ હનુમંતહિ કહા બુઝાઈ । ધરિ બટુ રૂપ અવધપુર જાઈ ॥
ભરતહિ કુસલ હમારિ સુનાએહુ । સમાચાર લૈ તુમ્હ ચલિ આએહુ ॥ ૧॥

તત્પશ્ચાત્ પ્રભુએ હનુમાનજીને સમજાવીને કહ્યું - તમે બ્રહ્મચારીનું રૂપ ધરીને અવધપુરીમાં જાઓ. ભરતને અમારી કુશળતા સંભળાવજો અને એમના સમાચાર લઈને ચાલ્યા આવજો. ॥ ૧॥

તુરત પવનસુત ગવનત ભયઊ । તબ પ્રભુ ભરદ્વાજ પહિં ગયઊ ॥
નાના બિધિ મુનિ પૂજા કીન્હી । અસ્તુતિ કરિ પુનિ આસિષ દીન્હી ॥ ૨॥

પવનપુત્ર હનુમાનજી તુરત જ ચાલી નીકળ્યા. પછી પ્રભુ ભરદ્વાજજી પાસે ગયા. મુનિએ [ઈષ્ટબુદ્ધિથી] એમની અનેક પ્રકારે પૂજા કરી અને સ્તુતિ કરી. વળી, પાછા [લીલાની દૃષ્ટિથી] આશીર્વાદ આપ્યા. ॥ ૨॥

મુનિ પદ બંદિ જુગલ કર જોરી । ચઢ़િ બિમાન પ્રભુ ચલે બહોરી ॥
ઈહાઁ નિષાદ સુના પ્રભુ આએ । નાવ નાવ કહઁ લોગ બોલાએ ॥ ૩॥

બંને હાથ જોડીને તથા મુનિના ચરણોની વંદના કરીને પ્રભુ વિમાન પર આરુઢ થઈને (આગળ) ચાલ્યા. અહીં જ્યારે નિષાદરાજે સાંભળ્યું કે પ્રભુ આવી ગયા, ત્યારે તેણે 'નાવ ક્યાં છે? નાવ ક્યાં છે?' પોકારતાં લોકોને બોલાવ્યા. ॥ ૩॥

સુરસરિ નાઘિ જાન તબ આયો । ઉતરેઉ તટ પ્રભુ આયસુ પાયો ॥
તબ સીતાઁ પૂજી સુરસરી । બહુ પ્રકાર પુનિ ચરનન્હિ પરી ॥ ૪॥

એટલામાં જ વિમાન ગંગાજીને ઓળંગીને [આ પાર] આવી ગયું અને પ્રભુની આજ્ઞા પામીને તે કિનારે ઊતર્યું. ત્યારે સીતાજી અનેક પ્રકારે ગંગાજીની પૂજા કરીને પછી તેમના ચરણે નમ્યાં. ॥ ૪॥

દીન્હિ અસીસ હરષિ મન ગંગા । સુંદરિ તવ અહિવાત અભંગા ॥
સુનત ગુહા ધાયઉ પ્રેમાકુલ । આયઉ નિકટ પરમ સુખ સંકુલ ॥ ૫॥

ગંગાજીએ મનમાં હરખાઈને આશીર્વાદ આપ્યાં - હે સુંદરી! તમારું સૌભાગ્ય અખંડ રહે. ભગવાનના તટ પર ઊતરવાની વાત સાંભળતાં જ નિષાદરાજ ગુહ પ્રેમમાં વિહ્વળ થઈને દોડ્યો. પરમ સુખથી પરિપૂર્ણ થઈને તે પ્રભુની સમીપ આવ્યો. ॥ ૫॥

પ્રભુહિ સહિત બિલોકિ બૈદેહી । પરેઉ અવનિ તન સુધિ નહિં તેહી ॥
પ્રીતિ પરમ બિલોકિ રઘુરાઈ । હરષિ ઉઠાઈ લિયો ઉર લાઈ ॥ ૬॥

અને શ્રીજાનકીજીસહિત પ્રભુને જોઈને તે [આનંદ-સમાધિમાં મગ્ન થઈને] પૃથ્વી પર ઢળી પડ્યો, તેને શરીરની સૂધ-બૂધ ન રહી. શ્રીરઘુનાથજીએ તેનો પરમ પ્રેમ જોઈને તેને ઉઠાવીને હર્ષની સાથે હૃદય સરસો ચાંપી દીધો. ॥ ૬॥

છં૦ – લિયો હૃદયઁ લાઈ કૃપા નિધાન સુજાન રાયઁ રમાપતી ।
બૈઠારિ પરમ સમીપ બૂઝી કુસલ સો કર બીનતી ॥
અબ કુસલ પદ પંકજ બિલોકિ બિરંચિ સંકર સેબ્ય જે ।
સુખ ધામ પૂરનકામ રામ નમામિ રામ નમામિ તે ॥ ૧॥

સુજ્ઞોના રાજા (શિરોમણિ), લક્ષ્મીકાંત, કૃપાનિધાન ભગવાને તેને હૃદયે ચાંપી દીધો અને અત્યંત નજીક બેસાડીને કુશળ પૂછ્યા. તે વિનંતી કરવા લાગ્યો. આપનાં જે ચરણકમળ બ્રહ્માજી અને શંકરજી દ્વારા સેવિત છે, તેમનાં દર્શન કરીને હવે હું સકુશળ છું. હે સુખધામ! હે પૂર્ણકામ શ્રીરામજી! હું આપને નમસ્કાર કરું છું, નમસ્કાર કરું છું. ॥ ૧॥

સબ ભાઁતિ અધમ નિષાદ સો હરિ ભરત જ્યોં ઉર લાઈયો ।
મતિમંદ તુલસીદાસ સો પ્રભુ મોહ બસ બિસરાઈયો ॥
યહ રાવનારિ ચરિત્ર પાવન રામ પદ રતિપ્રદ સદા ।
કામાદિહર બિગ્યાનકર સુર સિદ્ધ મુનિ ગાવહિં મુદા ॥ ૨॥

સર્વે પ્રકારથી નીચ તે નિષાદને ભગવાને ભરતજીની જેમ હૃદયે ચાંપી દીધો. તુલસીદાસજી કહે છે - આ મંદબુદ્ધિએ (મેં) મોહવશ એ પ્રભુને ભુલાવી દીધા. રાવણના શત્રુનું આ પવિત્ર કરનારું ચરિત્ર સદાય શ્રીરામજીના ચરણોમાં પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરનારું છે. એ કામાદિ વિકારોને હરનારું અને [ભગવાનના સ્વરૂપનું] વિશેષ જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરનારું છે. દેવો, સિદ્ધ અને મુનિ આનંદિત થઈને આને ગાય છે. ॥ ૨॥

દો૦ – સમર બિજય રઘુબીર કે ચરિત જે સુનહિં સુજાન ।
બિજય બિબેક બિભૂતિ નિત તિન્હહિ દેહિં ભગવાન ॥ ૧૨૧ (ક) ॥

જે સુજ્ઞ લોકો શ્રીરઘુવીરની સમરવિજયસંબંધી લીલાને સાંભળે છે; તેમને ભગવાન નિત્ય વિજય, વિવેક અને વિભૂતિ (ઐશ્વર્ય) આપે છે. ॥ ૧૨૧ (ક)॥

યહ કલિકાલ મલાયતન મન કરિ દેખુ બિચાર ।
શ્રીરઘુનાથ નામ તજિ નાહિન આન અધાર ॥ ૧૨૧ (ખ) ॥

અરે મન! વિચાર કરીને જો! આ કળિકાળ પાપોનું ઘર છે, એમાં શ્રીરઘુનાથજીના નામ સિવાય [પાપોથી બચવા માટે] બીજો કોઈ આધાર નથી. ॥ ૧૨૧॥

માસપારાયણ, સત્યાવીસમો વિશ્રામ

ઇતિ શ્રીમદ્રામચરિતમાનસે સકલકલિકલુષવિધ્વંસને ષષ્ઠઃ સોપાનઃ સમાપ્તઃ

કળિયુગનાં સમસ્ત પાપોને નાશ કરનાર
શ્રીરામચરિતમાનસનો આ છઠ્ઠો સોપાન સમાપ્ત થયો.

(લંકાકાંડ સમાપ્ત)

ગુરુ-વન્દન
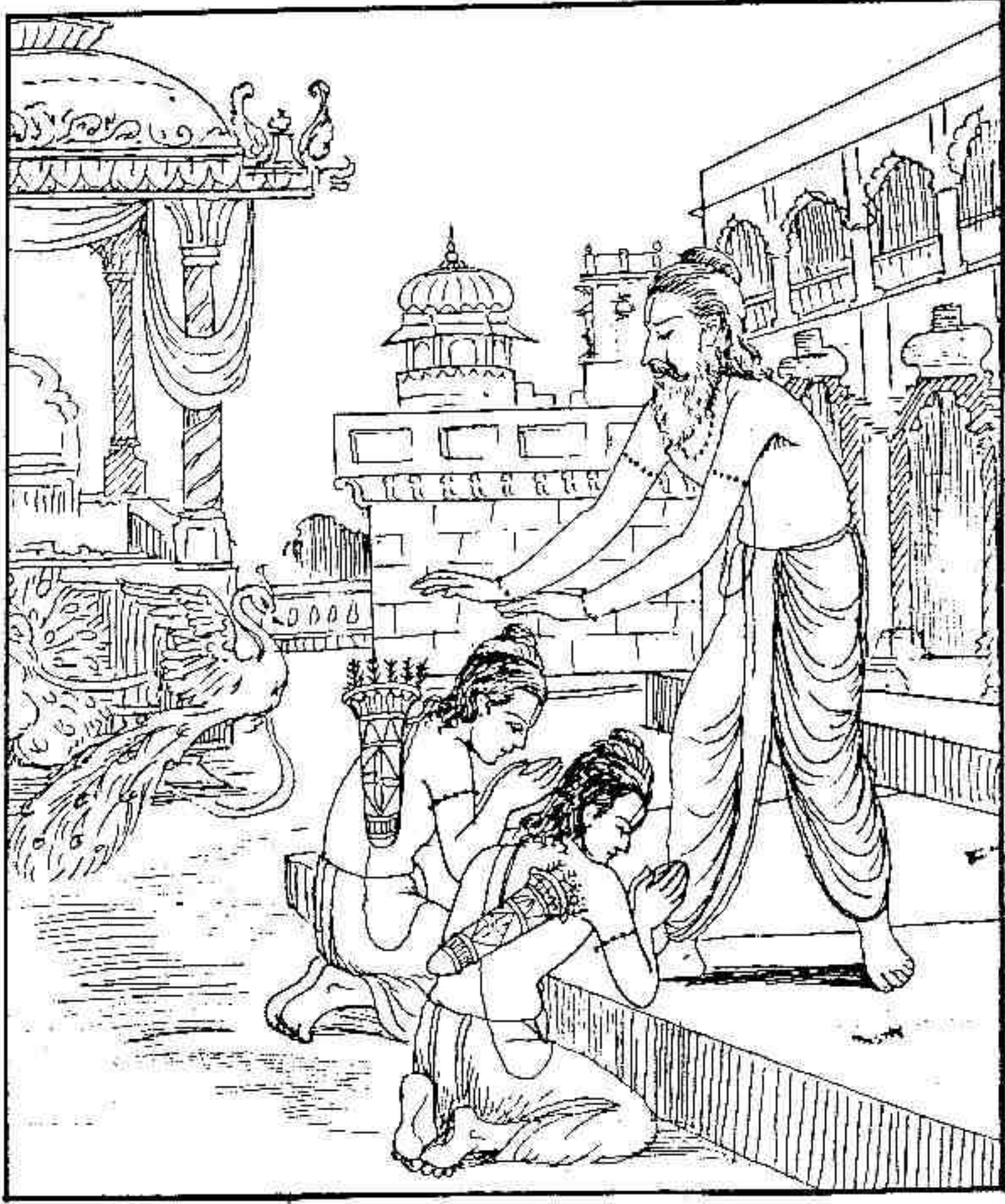
ધાઇ ધરે ગુર ચરન સરોરુહ। અનુજ સહિત અતિ પુલક તનોરુહ॥

શ્રીગણેશાય નમઃ

શ્રીજાનકીવલ્લભો વિજયતે

શ્રીરામચરિતમાનસ

સપ્તમ સોપાન

ઉત્તરકાંડ

શ્લોક

કેકીકણ્ઠાભનીલં સુરવરવિલસદ્વિપ્રપાદાબ્જચિહ્નં
શોભાઢ્યં પીતવસ્ત્રં સરસિજનયનં સર્વદા સુપ્રસન્નમ્ ।
પાણૌ નારાચચાપં કપિનિકરયુતં બન્ધુના સેવ્યમાનં
નૌમીડ્યં જાનકીશં રઘુવરમનિશં પુષ્પકારૂઢરામમ્ ॥ ૧॥

મોરના કંઠની આભા સમાન (હરિતાભ) નીલવર્ણ, દેવતાઓમાં શ્રેષ્ઠ, બ્રાહ્મણશ્રેષ્ઠ(ભૃગુજી)ના ચરમકમળના ચિહ્નથી સુશોભિત, શોભાથી પૂર્ણ, પીતામ્બરધારી, કમળનેત્ર, સદા પરમ પ્રસન્ન, હાથોમાં બાણ અને ધનુષ ધારણ કરેલા, વાનરસમૂહથી યુક્ત, ભાઈ લક્ષ્મણજી દ્વારા સેવિત, સ્તુતિને યોગ્ય, શ્રીજાનકીજીના પતિ, રઘુકુળશ્રેષ્ઠ, પુષ્પક વિમાન પર આરુઢ શ્રીરામચન્દ્રજીને હું નિરંતર નમસ્કાર કરું છું. ॥૧॥

કોસલેન્દ્રપદકઞ્જમઞ્જુલૌ કોમલાવજમહેશવન્દિતૌ ।
જાનકીકરસરોજલાલિતૌ ચિન્તકસ્ય મનભૃઙ્ગસઙ્ગિનૌ ॥ ૨॥

કૌશલપુરીના સ્વામી શ્રીરામચન્દ્રજીનાં સુંદર અને કોમળ બંને ચરણકમળ બ્રહ્માજી અને શિવજી દ્વારા વંદિત છે, શ્રી જાનકીજીના કરકમળો દ્વારા લાડ લડાવેલાં છે અને ચિંતન કરનારાના મનરૂપી ભમરાના નિત્ય સોબતી (સંગી) છે, અર્થાત્ ચિંતન કરનારાનો મનરૂપી ભ્રમર સદાય તે ચરણકમળોમાં વસેલો રહે છે. ॥૨॥

કુન્દઈન્દુદરગૌરસુન્દરં અંબિકાપતિમભીષ્ટસિદ્ધિદમ્ ।
કારુણીકકલકઞ્જલોચનં નૌમિ શઙ્કરમનઙ્ગમોચનમ્ ॥ ૩॥

મોગરાનાં ફૂલ, ચન્દ્રમા અને શંખ સમાન સુંદર ગૌરવર્ણ, જગતજનની શ્રીપાર્વતીજીના પતિ, ઇચ્છિત ફળને આપનારા, [દુઃખીઓ પર સદા] દયા કરનારા, સુંદર કમળ સમાન નેત્રોવાળા, કામદેવથી છોડાવનારા, [કલ્યાણકારી] શ્રીશંકરજીને હું નમસ્કાર કરું છું ॥૩॥

દો૦ – રહા એક દિન અવધિ કર અતિ આરત પુર લોગ ।
જહઁ તહઁ સોચહિં નારિ નર કૃસ તન રામ બિયોગ ॥

[શ્રીરામજીના પાછા આવવાની] અવધિનો એક જ દિવસ બાકી રહ્યો હતો, એટલે નગરના લોકો ઘણા આતુર (અધીર) થઈ રહ્યા છે. રામના વિયોગમાં દૂબળાં થયેલાં સ્ત્રી-પુરુષ આમ-તેમ શોક (વિચાર) કરી રહ્યા છે [કે શું વાત છે, શ્રીરામજી કેમ ન આવ્યા?].

સગુન હોહિં સુંદર સકલ મન પ્રસન્ન સબ કેર ।
પ્રભુ આગવન જનાવ જનુ નગર રમ્ય ચહુઁ ફેર ॥

એટલામાં જ સર્વે સુંદર શુકન થવા લાગ્યાં અને સર્વેનાં મન પ્રસન્ન થઈ ગયાં. નગર પણ ચારેય-કોરથી રમણીય થઈ ગયું, જાણે એ સર્વેસર્વ ચિહ્ન પ્રભુના [શુભ] આગમનને જણાવી રહ્યાં છે.

કૌસલ્યાદિ માતુ સબ મન અનંદ અસ હોઈ ।
આયઉ પ્રભુ શ્રી અનુજજુત કહન ચહત અબ કોઈ ॥

કૌશલ્યા આદિ સર્વે માતાઓના મનમાં એવો આનંદ થઈ રહ્યો છે, જેમ અત્યારે કોઈ કહેવા જ માગે છે કે સીતાજી અને લક્ષ્મણજીસહિત પ્રભુ શ્રીરામચન્દ્રજી આવી ગયા.

ભરત નયન ભુજ દચ્છિન ફરકત બારહિં બાર ।
જાનિ સગુન મન હરષ અતિ લાગે કરન બિચાર ॥

ભરતજીની જમણી આંખ અને ભુજા વારંવાર ફરકી રહી છે. આને શુભ શુકન જાણીને તેમના મનમાં અત્યંત હર્ષ થયો અને તે વિચાર કરવા લાગ્યા -

ચૌ૦ – રહેઉ એક દિન અવધિ અધારા । સમુઝત મન દુખ ભયઉ અપારા ॥
કારન કવન નાથ નહિં આયઉ । જાનિ કુટિલ કિધૌં મોહિ બિસરાયઉ ॥ ૧॥

પ્રાણોને આધારરૂપ અવધિનો એક જ દિવસ શેષ રહી ગયો ! આ વિચારતાં જ ભરતજીના મનમાં અપાર દુઃખ થયું. શું કારણ બન્યું કે નાથ ન આવ્યા? પ્રભુએ કુટિલ જાણીને મને ક્યાંક ભુલાવી તો નથી દીધો? ॥ ૧॥

અહહ ધન્ય લછિમન બડ઼ભાગી । રામ પદારબિંદુ અનુરાગી ॥
કપટી કુટિલ મોહિ પ્રભુ ચીન્હા । તાતે નાથ સંગ નહિ લીન્હા ॥ ૨॥

અહાહા! લક્ષ્મણ ધન્ય અને મહાભાગ્યશાળી છે, જે શ્રીરામચન્દ્રજીના ચરણારવિંદના પ્રેમી છે (અર્થાત્ એનાથી અલગ નથી થયા). મને તો પ્રભુએ કપટી અને કુટિલ તરીકે ઓળખી લીધો, એટલે જ નાથે મને સાથે નથી લીધો! ॥ ૨॥

જૌં કરની સમુઝૈ પ્રભુ મોરી । નહિં નિસ્તાર કલપ સત કોરી ॥
જન અવગુન પ્રભુ માન ન કાઊ । દીન બંધુ અતિ મૃદુલ સુભાઊ ॥ ૩॥

[વાત પણ ઠીક જ છે, કેમકે] જો પ્રભુ મારી કરણી પર ધ્યાન આપે, તો સો કરોડ કલ્પો સુધીય મારો ઉદ્ધાર ન થઈ શકે. [પરંતુ આશા એટલી જ છે કે] પ્રભુ સેવકના અવગુણ ક્યારેય નથી જોતા. તેઓ દીનબંધુ છે અને અત્યંત કોમળ સ્વભાવના છે. ॥૩॥

મોરે જિયઁ ભરોસ દૃઢ઼ સોઈ। મિલિહહિં રામ સગુન સુભ હોઈ॥
બીતેં અવધિ રહહિં જૌં પ્રાના। અધમ કવન જગ મોહિ સમાના॥૪॥

એટલે મારા હૃદયમાં એવો પાકો ભરોસો છે કે શ્રીરામજી અવશ્ય મળશે, [કેમકે] મને શુકન ઘણાં શુભ થઈ રહ્યાં છે. પરંતુ અવધિ વીતી ગયા પછી જો મારા પ્રાણ રહી જાય તો જગતમાં મારા સમાન નીચ કોણ હશે! ॥૪॥

દો૦ – રામ બિરહ સાગર મહઁ ભરત મગન મન હોત।
બિપ્ર રૂપ ધરિ પવનસુત આઇ ગયઉ જનુ પોત॥૧ (ક)॥

શ્રીરામજીના વિરહ-સમુદ્રમાં ભરતજીનું મન ડૂબી રહ્યું હતું, તે જ સમયે પવનપુત્ર હનુમાનજી બ્રાહ્મણનું રૂપ ધરીને એ રીતે આવી ગયા, જાણે [તેમને ડૂબતાં બચાવવા માટે] નૌકા આવી ગઈ હોય. ॥૧ (ક)॥

બૈઠે દેખિ કુસાસન જટા મુકુટ કૃસ ગાત।
રામ રામ રઘુપતિ જપત સ્રવત નયન જલજાત॥૧ (ખ)॥

હનુમાનજીએ દુર્બળ શરીરવાળા ભરતજીને જટાઓનો મુગટ બનાવી, રામ! રામ! રઘુપતિ! જપતાં અને કમળનાં સમાન નેત્રોથી [પ્રેમાશ્રુઓનું] જળ વહાવતાં કુશના આસન પર બેઠેલા જોયા. ॥૧ (ખ)॥

ચૌ૦ – દેખત હનૂમાન અતિ હરષેઉ। પુલક ગાત લોચન જલ બરષેઉ॥
મન મહઁ બહુત ભાઁતિ સુખ માની। બોલેઉ શ્રવન સુધા સમ બાની॥૧॥

તેમને જોતાં જ હનુમાનજી અત્યંત હર્ષિત થયા. તેમનું શરીર પુલકિત થઈ ગયું, નેત્રોમાંથી [પ્રેમાશ્રુઓનું] જળ વરસવા લાગ્યું. મનમાં અનેક પ્રકારે સુખ માનીને તે કાનો માટે અમૃત સમાન વાણી બોલ્યા – ॥૧॥

જાસુ બિરહઁ સોચહુ દિન રાતી। રટહુ નિરંતર ગુન ગન પાઁતી॥
રઘુકુલ તિલક સુજન સુખદાતા। આયઉ કુસલ દેવ મુનિ ત્રાતા॥૨॥

જેમના વિરહમાં આપ દિવસ-રાત શોક કરતાં રહો છો અને જેમના ગુણ-સમૂહોની પંક્તિઓને આપ નિરંતર રટતાં રહો છો, તે જ રઘુકુળના તિલક, સજ્જનોને સુખ આપનારા અને દેવતાઓ તથા મુનિઓના રક્ષક શ્રીરામજી સકુશળ આવી ગયા. ॥૨॥

રિપુ રન જીતિ સુજસ સુર ગાવત। સીતા સહિત અનુજ પ્રભુ આવત ॥
સુનત બચન બિસરે સબ દૂખા। તૃષાવંત જિમિ પાઈ પિયૂષા ॥ ૩॥

શત્રુને રણમાં જીતીને સીતાજી અને લક્ષ્મણજીસહિત પ્રભુ આવી રહ્યા છે; દેવો તેમનો સુંદર યશ ગાઈ રહ્યા છે. તે વચન સાંભળતાં જ [ભરતજીને] સમસ્ત દુઃખ ભુલાઈ ગયાં, જેમ તરસ્યો માણસ અમૃત પામીને તરસના દુઃખને ભૂલી જાય. ॥ ૩॥

કો તુમ્હ તાત કહાઁ તે આએ। મોહિ પરમ પ્રિય બચન સુનાએ ॥
મારુત સુત મૈં કપિ હનુમાના। નામુ મોર સુનુ કૃપાનિધાના ॥ ૪॥

[ભરતજીએ પૂછ્યું -] હે તાત! તમે કોણ છો? ક્યાંથી આવ્યા છો? [જે] તમે મને [આ] પરમ પ્રિય (અત્યંત આનંદ આપનારા) વચન સંભળાવ્યાં. [હનુમાનજીએ કહ્યું –] હે કૃપાનિધાન! સાંભળો, હું પવનનો પુત્ર અને જાતિનો વાનર છું; મારું નામ હનુમાન છે. ॥ ૪॥

દીનબંધુ રઘુપતિ કર કિંકર। સુનત ભરત ભેંટેઉ ઉઠિ સાદર ॥
મિલત પ્રેમ નહિં હૃદયઁ સમાતા। નયન સ્રવત જલ પુલકિત ગાતા ॥ ૫॥

હું દીનોના બંધુ શ્રીરઘુનાથજીનો દાસ છું. આ સાંભળતાં જ ભરતજી ઊઠીને આદરપૂર્વક હનુમાનજીને ગળે મળીને ભેટ્યા. ભેટતા સમયે પ્રેમ હૃદયમાં સમાતો નથી. નેત્રોમાંથી આનંદ અને પ્રેમનાં આંસુઓનું જળ વહેવા લાગ્યું અને શરીર પુલકિત થઈ ગયું. ॥ ૫॥

કપિ તવ દરસ સકલ દુખ બીતે। મિલે આજુ મોહિ રામ પિરીતે ॥
બાર બાર બૂઝી કુસલાતા। તો કહુઁ દેઉઁ કાહ સુનુ ભ્રાતા ॥ ૬॥

[ભરતજીએ કહ્યું -] હે હનુમાન! તમારાં દર્શનથી મારાં સમસ્ત દુઃખ સમાપ્ત થઈ ગયાં. [તમારા રૂપમાં] આજે મને પ્રિય રામજી પોતે મળી ગયા. ભરતજીએ વારંવાર કુશળ પૂછ્યા [અને કહ્યું -] હે ભાઈ! સાંભળો, [આ શુભ સંવાદના બદલામાં] તમને શું આપું? ॥ ૬॥

એહિ સંદેસ સરિસ જગ માહીં। કરિ બિચાર દેખેઉઁ કછુ નાહીં ॥
નાહિન તાત ઉરિન મૈં તોહી। અબ પ્રભુ ચરિત સુનાવહુ મોહી ॥ ૭॥

આ સંદેશ સમાન જગતમાં કંઈ પણ નથી, મેં વિચાર કરીને જોઈ લીધું. હે તાત! હું તમારાથી કોઈ પણ પ્રકારેય ઉઋણ નથી થઈ શકતો. હવે મને પ્રભુનું ચરિત્ર (હાલ) સંભળાવો. ॥ ૭॥

તબ હનુમંત નાઇ પદ માથા। કહે સકલ રઘુપતિ ગુન ગાથા ॥
કહુ કપિ કબહુઁ કૃપાલ ગોસાઈં। સુમિરહિં મોહિ દાસ કી નાઈં ॥ ૮॥

ત્યારે હનુમાનજીએ ભરતજીના ચરણોમાં શીશ નમાવીને શ્રીરઘુનાથજીની સઘળી ગુણગાથા કહી સંભળાવી. [ભરતજીએ પૂછ્યું -] હે હનુમાન! કહો, કૃપાળુ સ્વામી શ્રીરામચન્દ્રજી ક્યારેય મને પોતાના દાસની જેમ યાદ કરે છે ખરા? ॥ ૮॥

છં૦ – નિજ દાસ જ્યોં રઘુબંસભૂષન કબહુઁ મમ સુમિરન કર્યો।
સુનિ ભરત બચન બિનીત અતિ કપિ પુલકિ તન ચરનન્હિ પર્યો॥
રઘુબીર નિજ મુખ જાસુ ગુન ગન કહત અગ જગ નાથ જો।
કાહે ન હોઈ બિનીત પરમ પુનીત સદગુન સિંધુ સો॥

રઘુવંશના ભૂષણ શ્રીરામજી શું ક્યારેક પોતાના દાસની જેમ મારું સ્મરણ કરતાં રહ્યા છે? ભરતજીનાં અત્યંત નમ્ર વચન સાંભળીને હનુમાનજી પુલકિત થઈને એમના ચરણોમાં નમી પડ્યા [અને મનમાં વિચારવા લાગ્યા કે] જે ચરાચરના સ્વામી છે તે શ્રીરઘુવીર પોતાના શ્રીમુખથી જેમના ગુણસમૂહોનું વર્ણન કરે છે, તે ભરતજી આવા વિનમ્ર, પરમ પવિત્ર અને સદ્ગુણોના સમુદ્ર કેમ ન હોય!

દો૦ – રામ પ્રાન પ્રિય નાથ તુમ્હ સત્ય બચન મમ તાત।
પુનિ પુનિ મિલત ભરત સુનિ હરષ ન હૃદયઁ સમાત॥ ૨ (ક)॥

[હનુમાનજીએ કહ્યું -] હે નાથ! આપ શ્રીરામજીને પ્રાણોસમાન પ્રિય છો, હે તાત! મારું વચન સત્ય છે. આ સાંભળીને ભરતજી વારંવાર ભેટે છે, હૃદયમાં હર્ષ સમાતો નથી. ॥ ૨ (ક)॥

સો૦ – ભરત ચરન સિરુ નાઈ તુરિત ગયઉ કપિ રામ પહિં।
કહી કુસલ સબ જાઈ હરષિ ચલેઉ પ્રભુ જાન ચઢ઼િ॥ ૨ (ખ)॥

પછી ભરતજીના ચરણોમાં શીશ નમાવીને હનુમાનજી તરત જ શ્રીરામજીની પાસે [પાછા] ગયા અને જઈને તેમણે સર્વે કુશળ કહ્યા. ત્યારે પ્રભુ હર્ષિત થઈને વિમાન પર આરૂઢ થઈને ચાલ્યા. ॥ ૨ (ખ)॥

ચૌ૦ – હરષિ ભરત કોસલપુર આએ। સમાચાર સબ ગુરહિ સુનાએ॥
પુનિ મંદિર મહઁ બાત જનાઈ। આવત નગર કુસલ રઘુરાઈ॥ ૧॥

અહીં ભરતજી પણ હર્ષિત થઈને અયોધ્યાપુરીમાં આવ્યા અને ગુરુજીને સર્વે સમાચાર સંભળાવ્યા. પછી રાજમહેલમાં ખબર જણાવ્યા કે શ્રીરઘુનાથજી કુશળપૂર્વક નગરમાં આવી રહ્યા છે. ॥ ૧॥

સુનત સકલ જનનીં ઉઠિ ધાઈં। કહિ પ્રભુ કુસલ ભરત સમુઝાઈં॥
સમાચાર પુરબાસિન્હ પાએ। નર અરુ નારિ હરષિ સબ ધાએ॥ ૨॥

ખબર સાંભળતાં જ સર્વે માતાઓ ઊઠીને દોડી. ભરતજીએ પ્રભુના કુશળ કહીને સર્વેને સમજાવ્યાં. નગરનિવાસીઓને આ સમાચાર મળ્યા, તો સ્ત્રી-પુરુષ સર્વે હર્ષિત થઈને દોડ્યાં. ॥ ૨॥

દધિ દુર્બા રોચન ફલ ફૂલા। નવ તુલસી દલ મંગલ મૂલા॥
ભરિ ભરિ હેમ થાર ભામિની। ગાવત ચલિં સિંધુરગામિની॥ ૩॥

[શ્રીરામજીના સ્વાગત માટે] દહીં, ધરો, ગોરોચન, ફળ, ફૂલ અને મંગળના મૂળ નવીન (તાજાં) તુલસીદળ આદિ વસ્તુઓ સોનાના થાળોમાં ભરી-ભરીને સૌભાગ્યવતી સુંદરીઓ ગાતાં ગાતાં ચાલી. ॥ ૩॥

જે જૈસેહિં તૈસેહિં ઉઠિ ધાવહિં। બાલ બૃદ્ધ કહઁ સંગ ન લાવહિં॥
એક એકન્હ કહઁ બૂઝહિં ભાઈ। તુમ્હ દેખે દયાલ રઘુરાઈ॥૪॥

જે જ્યાં જે દશામાં છે તે તેવા જ ઊઠીને દોડે છે. [મોડું થઈ જવાના ભયથી] બાળકો અને વૃદ્ધોને કોઈ સાથે નથી લાવતા. એકબીજાને પૂછે છે - ભાઈ! તમે દયાળુ શ્રીરઘુનાથજીને જોયા છે? ॥૪॥

અવધપુરી પ્રભુ આવત જાની। ભઈ સકલ સોભા કૈ ખાની॥
બહઇ સુહાવન ત્રિબિધ સમીરા। ભઇ સરજૂ અતિ નિર્મલ નીરા॥૫॥

પ્રભુને આવતાં જાણીને અવધપુરી સંપૂર્ણ શોભાઓની ખાણ થઈ ગઈ. ત્રણેય પ્રકારનો સુંદર વાયુ વહેવા લાગ્યો. સરયૂજી અતિ નિર્મળ જળવાળા થઈ ગયાં (અર્થાત્ સરયૂજીનું જળ અત્યંત નિર્મળ થઈ ગયું). ॥૫॥

દો૦ – હરષિત ગુર પરિજન અનુજ ભૂસુર બૃંદ સમેત।
ચલે ભરત મન પ્રેમ અતિ સન્મુખ કૃપાનિકેત॥૩ (ક)॥

ગુરુ વસિષ્ઠજી, કુટુંબી, નાના ભાઈ શત્રુઘ્ન તથા બ્રાહ્મણોના સમૂહની સાથે હર્ષિત થઈને ભરતજી અત્યંત પ્રેમપૂર્ણ મનથી કૃપાધામ શ્રીરામજીના સામૈયા માટે ચાલ્યા. ॥૩ (ક)॥

બહુતક ચઢ઼ીં અટારિન્હ નિરખહિં ગગન બિમાન।
દેખિ મધુર સુર હરષિત કરહિં સુમંગલ ગાન॥૩ (ખ)॥

ઘણી જ સ્ત્રીઓ અટ્ટાલિકાઓ પર ચઢીને આકાશમાં વિમાન જોઈ રહી છે અને હર્ષિત થઈને મીઠા સ્વરે સુંદર મંગળગીતો ગાઈ રહી છે. ॥૩ (ખ)॥

રાકા સસિ રઘુપતિ પુર સિંધુ દેખિ હરષાન।
બઢ઼્યો કોલાહલ કરત જનુ નારિ તરંગ સમાન॥૩ (ગ)॥

શ્રીરઘુનાથજી પૂર્ણિમાના ચન્દ્રમા છે, તથા અવધપુર સમુદ્ર છે. જે એ પૂર્ણચન્દ્રને જોઈને હર્ષિત થઈ રહ્યો છે અને શોરબકોર કરતો આગળ વધી રહ્યો છે. [આમ તેમ દોડતી] સ્ત્રીઓ તેની લહેરો સમાન લાગે છે. ॥૩ (ગ)॥

ચૌ૦ – ઈહાઁ ભાનુકુલ કમલ દિવાકર। કપિન્હ દેખાવત નગર મનોહર॥
સુનુ કપીસ અંગદ લંકેસા। પાવન પુરી રુચિર યહ દેસા॥૧॥

અહીં (વિમાન ઉપરથી) સૂર્યકુળરૂપી કમળને પ્રફુલ્લિત કરનારા સૂર્ય શ્રીરામજી વાનરોને મનોહર નગર બતાવી રહ્યા છે. [તેઓ કહે છે -] હે સુગ્રીવ! હે અંગદ! હે લંકાપતિ વિભીષણ! સાંભળો, આ પુરી પવિત્ર છે અને આ દેશ સુંદર છે. ॥૧॥

જદ્યપિ સબ બૈકુંઠ બખાના। બેદ પુરાન બિદિત જગુ જાના॥
અવધપુરી સમ પ્રિય નહિં સોઊ। યહ પ્રસંગ જાનઇ કોઉ કોઊ॥૨॥

જોકે સર્વેએ વૈકુંઠનો મહિમા ગાયો છે - એ વેદ પુરાણોમાં પ્રસિદ્ધ છે અને જગત જાણે છે, પરંતુ અવધપુરી જેવું મને તે પણ પ્રિય નથી. આ વાત કોઈ કોઈ (વિરલા જ) જાણે છે. ॥ ૨॥

જન્મભૂમિ મમ પુરી સુહાવનિ । ઉત્તર દિસિ બહ સરજૂ પાવનિ ॥
જા મજ્જન તે બિનહિં પ્રયાસા । મમ સમીપ નર પાવહિં બાસા ॥ ૩॥

આ રમણીય પુરી મારી જન્મભૂમિ છે. એની ઉત્તર દિશામાં (જીવોને) પવિત્ર કરનારી સરયૂ નદી વહે છે, જેમાં સ્નાન કરવાથી મનુષ્ય વિનાપરિશ્રમે મારા સમીપે નિવાસ (સામીપ્ય મુક્તિ) પામી જાય છે.

અતિ પ્રિય મોહિ ઇહાઁ કે બાસીં । મમ ધામદા પુરી સુખ રાસી ॥
હરષે સબ કપિ સુનિ પ્રભુ બાની । ધન્ય અવધ જો રામ બખાની ॥ ૪॥

અહીંના નિવાસી મને ઘણા જ પ્રિય છે. આ પુરી સુખનો ભંડાર અને મારા પરમધામને આપનારી છે. પ્રભુની વાણી સાંભળીને સર્વે વાનર હર્ષિત થયા [અને કહેવા લાગ્યા કે] જે અવધની સ્વયં રામજીએ પ્રશંસા કરી છે, તે [અવશ્ય જ] ધન્ય છે. ॥ ૪॥

દો૦ – આવત દેખિ લોગ સબ કૃપાસિંધુ ભગવાન ।
નગર નિકટ પ્રભુ પ્રેરેઉ ઉતરેઉ ભૂમિ બિમાન ॥ ૪ (ક) ॥

કૃપાસાગર ભગવાન શ્રીરામચન્દ્રજીએ સર્વે લોકોને આવતા જોયા, તો પ્રભુએ વિમાનને નગરની સમીપ ઊતરવાની પ્રેરણા કરી. ત્યારે તે પૃથ્વી પર ઊતર્યું. ॥ ૪ (ક)॥

ઉતરિ કહેઉ પ્રભુ પુષ્પકહિ તુમ્હ કુબેર પહિં જાહુ ।
પ્રેરિત રામ ચલેઉ સો હરષુ બિરહુ અતિ તાહુ ॥ ૪ (ખ) ॥

વિમાનથી ઊતરીને પ્રભુએ પુષ્પક વિમાનને કહ્યું કે તમે હવે કુબેરની પાસે જાઓ. શ્રીરામજીની પ્રેરણાથી તે ચાલ્યું; તેને [પોતાના સ્વામીની પાસે જવાનો] હર્ષ છે અને પ્રભુ શ્રીરામચન્દ્રજીથી વિખૂટા પડવાનું અત્યંત દુઃખ પણ છે. ॥ ૪ (ખ)॥

ચૌ૦ – આએ ભરત સંગ સબ લોગા । કૃસ તન શ્રીરઘુબીર બિયોગા ॥
બામદેવ બસિષ્ટ મુનિનાયક । દેખે પ્રભુ મહિ ધરિ ધનુ સાયક ॥ ૧॥

ભરતજીની સાથે સર્વે લોકો આવ્યા. શ્રીરઘુવીરના વિયોગથી સર્વેનાં શરીર દૂબળાં થઈ રહ્યાં છે. પ્રભુએ વામદેવ, વસિષ્ઠ આદિ મુનિશ્રેષ્ઠોને જોયા, તો તેમણે ધનુષ-બાણ પૃથ્વી પર મૂકીને- ॥ ૧॥

ધાઈ ધરે ગુર ચરન સરોરુહ । અનુજ સહિત અતિ પુલક તનોરુહ ॥
ભેંટિ કુસલ બૂઝી મુનિરાયા । હમરેં કુસલ તુમ્હારિહિં દાયા ॥ ૨॥

નાના ભાઈ લક્ષ્મણજીસહિત દોડીને ગુરુજીનાં ચરણકમળ પકડી લીધાં; તેમના રોમેરોમ અત્યંત પુલકિત થઈ રહ્યાં છે. મુનિરાજ વસિષ્ઠજીએ [ઉઠાવીને] તેમને ગળે લગાવીને કુશળ પૂછ્યા. [પ્રભુએ કહ્યું -] આપની દયામાં જ અમારી કુશળતા છે. ॥ ૨॥

સકલ દ્વિજન્હ મિલિ નાયઉ માથા । ધર્મ ધુરંધર રઘુકુલનાથા ॥
ગહે ભરત પુનિ પ્રભુ પદ પંકજ । નમત જિન્હહિ સુર મુનિ સંકર અજ ॥ ૩॥

ધર્મની ધુરા ધારણ કરનારા રઘુકુળના સ્વામી શ્રીરામજીએ સર્વે બ્રાહ્મણોને ભેટીને તેમને શીશ નમાવ્યું. પછી ભરતજીએ પ્રભુનાં ચરણકમળ પકડી લીધાં જેને દેવો, મુનિ, શંકરજી અને બ્રહ્માજી [પણ] નમસ્કાર કરે છે. ॥ ૩॥

પરે ભૂમિ નહિં ઉઠત ઉઠાએ । બર કરિ કૃપાસિંધુ ઉર લાએ ॥
સ્યામલ ગાત રોમ ભએ ઠાઢ઼ે । નવ રાજીવ નયન જલ બાઢ઼ે ॥ ૪॥

ભરતજી પૃથ્વી પર (દંડવત્) પડ્યા છે, ઉઠાડ્યા ઊઠતા નથી. ત્યારે કૃપાસિંધુ શ્રીરામજીએ એમને જબરજસ્તી ઉઠાવીને હૃદયે ચાંપી દીધા. [તેમના] શ્યામ શરીરે રુવાંટા ઊભાં થઈ ગયાં. નવીન કમળસમાન નેત્રોમાં પ્રેમાશ્રુઓના જળનું પૂર આવી ગયું. ॥ ૪॥

છં૦ – રાજીવ લોચન સ્રવત જલ તન લલિત પુલકાવલિ બની ।
અતિ પ્રેમ હૃદયઁ લગાઇ અનુજહિ મિલે પ્રભુ ત્રિભુઅન ધની ॥
પ્રભુ મિલત અનુજહિ સોહ મો પહિં જાતિ નહિં ઉપમા કહી ।
જનુ પ્રેમ અરુ સિંગાર તનુ ધરિ મિલે બર સુષમા લહી ॥ ૧॥

કમળસમાન નેત્રોમાંથી જળ વહી રહ્યું છે. સુંદર શરીરમાં પુલકાવલી [અત્યંત] શોભા આપી રહી છે. ત્રિલોકીના સ્વામી પ્રભુ શ્રીરામજી નાના ભાઈ ભરતજીને અત્યંત પ્રેમથી હૃદય સરસા ચાંપીને ભેટ્યા. ભાઈને ભેટતી વખતે પ્રભુ એવા શોભાયમાન થઈ રહ્યા છે કે તેની ઉપમા મારાથી કહેવાતી નથી, જાણે પ્રેમ અને શૃંગાર શરીર ધારણ કરીને ભેટ્યા અને શ્રેષ્ઠ શોભાને પ્રાપ્ત થયા. ॥ ૧॥

બૂઝત કૃપાનિધિ કુસલ ભરતહિ બચન બેગિ ન આવઈ ।
સુનુ સિવા સો સુખ બચન મન તે ભિન્ન જાન જો પાવઈ ॥
અબ કુસલ કૌસલનાથ આરત જાનિ જન દરસન દિયો ।
બૂડ઼ત બિરહ બારીસ કૃપાનિધાન મોહિ કર ગહિ લિયો ॥ ૨॥

કૃપાનિધાન શ્રીરામજી ભરતજીને કુશળ પૂછે છે; પરંતુ આનંદવશ ભરતજીના મુખમાંથી વચન શીઘ્ર નથી નીકળતાં. [શિવજીએ કહ્યું -] હે પાર્વતી! સાંભળો, તે સુખ (જે ભરતજીને તે સમયે મળી રહ્યું હતું) વચન અને મનથી પર છે; તેને એ જ જાણે છે, જે તેને પામે છે. [ભરતજીએ કહ્યું -] હે કૌશલનાથ! આપે આર્ત (દુઃખી) જાણીને દાસને દર્શન આપ્યાં, આથી હવે કુશળ છે. વિરહસમુદ્રમાં ડૂબી રહેલા મને કૃપાનિધાને હાથ પકડીને ઉગારી લીધો! ॥ ૨॥

દો૦ – પુનિ પ્રભુ હરષિ સત્રુહન ભેંટે હૃદયઁ લગાઇ ।
લછિમન ભરત મિલે તબ પરમ પ્રેમ દોઉ ભાઇ ॥ ૫॥

પછી પ્રભુ હર્ષિત થઈને શત્રુઘ્નજીને હૃદય સરસા ચાંપીને ભેટ્યા. ત્યારે લક્ષ્મણજી અને ભરતજી બંને ભાઈ પરમ પ્રેમથી ભેટ્યા. ॥ ૫॥

ચૌ૦ – ભરતાનુજ લછિમન પુનિ ભેંટે । દુસહ બિરહ સંભવ દુખ મેટે ॥
સીતા ચરન ભરત સિરુ નાવા । અનુજ સમેત પરમ સુખ પાવા ॥ ૧॥

પછી લક્ષ્મણજી શત્રુઘ્નજીને ગળે મળીને ભેટ્યા અને આ પ્રમાણે વિરહથી ઉત્પન્ન દુઃસહ્ય દુઃખનો નાશ કર્યો. પછી ભાઈ શત્રુઘ્નજીસહિત ભરતજીએ સીતાજીના ચરણોમાં શીશ નમાવ્યું અને પરમ સુખ પ્રાપ્ત કર્યું. ॥ ૧॥

પ્રભુ બિલોકિ હરષે પુરબાસી । જનિત બિયોગ બિપતિ સબ નાસી ॥
પ્રેમાતુર સબ લોગ નિહારી । કૌતુક કીન્હ કૃપાલ ખરારી ॥ ૨॥

પ્રભુને જોઈને અયોધ્યાવાસી સર્વે હર્ષિત થયા. વિયોગથી ઉત્પન્ન સર્વે દુઃખ નષ્ટ થઈ ગયાં. સર્વે લોકોને પ્રેમવિહ્વળ [અને ભેટવા માટે અત્યંત આતુર] જોઈને ખરના શત્રુ કૃપાળુ શ્રીરામજીએ એક કૌતુક કર્યું. ॥ ૨॥

અમિત રૂપ પ્રગટે તેહિ કાલા । જથા જોગ મિલે સબહિ કૃપાલા ॥
કૃપાદૃષ્ટિ રઘુબીર બિલોકી । કિએ સકલ નર નારિ બિસોકી ॥ ૩॥

તે જ સમયે કૃપાળુ શ્રીરામજી અસંખ્ય રૂપોમાં પ્રગટ થઈ ગયા અને સર્વેને [એક જ સાથે] યથાયોગ્ય ભેટ્યા. શ્રીરઘુવીરે કૃપાની દૃષ્ટિથી જોઈને સર્વે નર-નારીઓને શોકરહિત કરી દીધાં ॥ ૩॥

છન મહિં સબહિ મિલે ભગવાના । ઉમા મરમ યહ કાહુઁ ન જાના ॥
એહિ બિધિ સબહિ સુખી કરિ રામા । આગેં ચલે સીલ ગુન ધામા ॥ ૪॥
કૌસલ્યાદિ માતુ સબ ધાઈ । નિરખિ બચ્છ જનુ ધેનુ લવાઈ ॥ ૫॥

ભગવાને પળવારમાં સર્વેને મળી લીધું. હે ઉમા! આ રહસ્ય કોઈએ ન જાણ્યું. (સર્વે લોકો એમ જ વિચારે છે કે પ્રભુ સર્વપ્રથમ મને જ મળ્યા.) આ પ્રમાણે શીલ અને ગુણોના ધામ શ્રીરામજી સર્વેને સુખી કરીને આગળ વધ્યા. કૌશલ્યા આદિ માતાઓ એવી દોડી પડી, જાણે તરતની વિયાયેલી ગાયો પોતાનાં વાછરડાંઓને જોઈને દોડી હોય. ॥ ૪-૫॥

છં૦ – જનુ ધેનુ બાલક બચ્છ તજિ ગૃહઁ ચરન બન પરબસ ગઈં ।
દિન અંત પુર રુખ સ્રવત થન હુંકાર કરિ ધાવત ભઈં ॥
અતિ પ્રેમ પ્રભુ સબ માતુ ભેટીં બચન મૃદુ બહુબિધિ કહે ।
ગઈ બિષમ બિપતિ બિયોગભવ તિન્હ હરષ સુખ અગનિત લહે ॥

જાણે તરતની વિયાયેલી ગાયો પોતાનાં વાછરડાંઓ ઘેર મૂકીને પરવશ થઈ વનમાં ચરવા ગઈ હોય અને દિવસનો અંત થયે [વાછરડાંઓને મળવા માટે] હુંકાર કરીને આંચળોમાંથી દૂધ વરસાવતી નગરની સામે દોડી હોય. પ્રભુએ અત્યંત પ્રેમથી સર્વે માતાઓને ભેટીને તેમને

અનેક પ્રકારનાં કોમળ વચન કહ્યાં. વિયોગથી ઉત્પન્ન ભયાનક વિપત્તિ દૂર થઈ ગઈ અને સૌએ [ભગવાનને ભેટીને અને તેમનાં વચન સાંભળીને] અગણિત સુખ અને હર્ષ પ્રાપ્ત કર્યાં.

દો૦ – ભેટેઉ તનય સુમિત્રાઁ રામ ચરન રતિ જાનિ।
રામહિ મિલત કૈકઈ હૃદયઁ બહુત સકુચાનિ ॥ ૬ (ક) ॥

સુમિત્રાજી પોતાના પુત્ર લક્ષ્મણજીની શ્રીરામજીના ચરણોમાં પ્રીતિ જાણીને તેમને ભેટ્યાં. શ્રીરામજીને મળતી વખતે કૈકેયીજી હૃદયમાં ઘણા સંકોચાયાં. ॥ ૬ (ક)॥

લછિમન સબ માતન્હ મિલિ હરષે આસિષ પાઈ।
કૈકઈ કહુઁ પુનિ પુનિ મિલે મન કર છોભુ ન જાઈ ॥ ૬ (ખ) ॥

લક્ષ્મણજી પણ સર્વે માતાઓને ભેટીને અને આશીર્વાદ પામીને હર્ષિત થયા. તે કૈકેયીજીને વારંવાર ભેટ્યા, પરંતુ તેમના મનનો ક્ષોભ (સંકોચ) ટળતો નથી. ॥ ૬ (ખ)॥

ચૌ૦ – સાસુન્હ સબનિ મિલી બૈદેહી। ચરનન્હિ લાગિ હરષુ અતિ તેહી ॥
દેહિં અસીસ બૂઝિ કુસલાતા। હોઈ અચલ તુમ્હાર અહિવાતા ॥ ૧॥

જાનકીજી સર્વે સાસુઓને ભેટ્યાં અને એમના ચરણોમાં પડીને તેમને અત્યંત હર્ષ થયો. સાસુઓ કુશળ પૂછીને આશિષ આપી રહી છે કે તમારું સૌભાગ્ય અચળ (અખંડ) થાવો. ॥ ૧॥

સબ રઘુપતિ મુખ કમલ બિલોકહિં। મંગલ જાનિ નયન જલ રોકહિં ॥
કનક થાર આરતી ઉતારહિં। બાર બાર પ્રભુ ગાત નિહારહિં ॥ ૨॥

સર્વે માતાઓ શ્રીરઘુનાથજીના કમળ જેવા મુખડાને જોઈ રહી છે. [નેત્રોમાંથી પ્રેમનાં આંસુ ઊભરાઈ આવે છે, પરંતુ] મંગળનો સમય જાણીને તેઓ આંસુઓના જળને નેત્રોમાં જ રોકી રાખે છે. સોનાના થાળથી આરતી ઉતારે છે અને વારંવાર પ્રભુનાં શ્રીઅંગોની સામે જુએ છે. ॥ ૨॥

નાના ભાઁતિ નિછાવરિ કરહીં। પરમાનંદ હરષ ઉર ભરહીં ॥
કૌસલ્યા પુનિ પુનિ રઘુબીરહિ। ચિતવતિ કૃપાસિંધુ રનધીરહિ ॥ ૩॥

અનેક પ્રકારના ન્યોછાવર કરે છે અને હૃદયમાં પરમાનંદ તથા હર્ષ ભરી રહી છે. કૌશલ્યાજી વારંવાર કૃપાના સમુદ્ર અને રણધીર શ્રીરઘુવીરને જોઈ રહ્યાં છે. ॥ ૩॥

હૃદયઁ બિચારતિ બારહિં બારા। કવન ભાઁતિ લંકાપતિ મારા ॥
અતિ સુકુમાર જુગલ મેરે બારે। નિસિચર સુભટ મહાબલ ભારે ॥ ૪॥

તેઓ હૃદયમાં વારંવાર વિચારે છે કે આમણે લંકાપતિ રાવણને કેવી રીતે માર્યો? મારા આ બંને બાળકો ઘણા જ સુકુમાર છે અને રાક્ષસ તો મોટા ભારે યોદ્ધા અને મહાબળવાન હતા. ॥ ૪॥

દો૦ – લછિમન અરુ સીતા સહિત પ્રભુહિ બિલોકતિ માતુ।
પરમાનંદ મગન મન પુનિ પુનિ પુલકિત ગાતુ ॥ ૭॥

લક્ષ્મણજી અને સીતાજીસહિત પ્રભુ શ્રીરામચન્દ્રજીને માતા જોઈ રહ્યાં છે. તેમનું મન પરમાનંદમાં મગ્ન છે અને શરીર વારંવાર પુલકિત થઈ રહ્યું છે. ॥૭॥

ચૌ૦ – લંકાપતિ કપીસ નલ નીલા । જામવંત અંગદ સુભસીલા ॥
હનુમદાદિ સબ બાનર બીરા । ધરે મનોહર મનુજ સરીરા ॥ ૧॥

લંકાપતિ વિભીષણ, વાનરરાજ સુગ્રીવ, નલ, નીલ, જામ્બવાન અને અંગદ તથા હનુમાનજી આદિ સર્વે ઉત્તમ સ્વભાવવાળા વીર વાનરોએ મનુષ્યોનાં મનોહર શરીર ધારણ કરી લીધાં ॥ ૧॥

ભરત સનેહ સીલ બ્રત નેમા । સાદર સબ બરનહિં અતિ પ્રેમા ॥
દેખિ નગરબાસિન્હ કૈ રીતી । સકલ સરાહહિં પ્રભુ પદ પ્રીતી ॥ ૨॥

તે સર્વે ભરતજીના પ્રેમ, સુંદર સ્વભાવ, [ત્યાગના] વ્રત અને નિયમોની અત્યંત પ્રેમથી આદરપૂર્વક પ્રશંસા કરી રહ્યા છે. અને નગરનિવાસીઓની [પ્રેમ, શીલ અને વિનયથી પૂર્ણ] રીતિ જોઈને તે સર્વે પ્રભુના ચરણોમાં એમના પ્રેમની પ્રશંસા કરી રહ્યા છે. ॥ ૨॥

પુનિ રઘુપતિ સબ સખા બોલાએ । મુનિ પદ લાગહુ સકલ સિખાએ ॥
ગુર બસિષ્ટ કુલપૂજ્ય હમારે । ઈન્હ કી કૃપાઁ દનુજ રન મારે ॥ ૩॥

પછી શ્રીરઘુનાથજીએ સર્વે સખાઓને બોલાવ્યા અને સર્વેને શિખવાડ્યું કે મુનિના ચરણોમાં પડો (નમો). ગુરુ વશિષ્ઠજી અમારા કુળ આખાયના પૂજ્ય છે. એમની જ કૃપાથી રણમાં રાક્ષસ માર્યા ગયા છે. ॥ ૩॥

એ સબ સખા સુનહુ મુનિ મેરે । ભએ સમર સાગર કહઁ બેરે ॥
મમ હિત લાગિ જન્મ ઈન્હ હારે । ભરતહુ તે મોહિ અધિક પિઆરે ॥ ૪॥
સુનિ પ્રભુ બચન મગન સબ ભએ । નિમિષ નિમિષ ઉપજત સુખ નએ ॥ ૫॥

[પછી શ્રીરામજીએ ગુરુજીને કહ્યું -] હે મુનિ! સાંભળો! આ સર્વે મારા સખા છે. એ સંગ્રામ-રૂપી સમુદ્રમાં મારા માટે બેડા (વહાણ) સમાન થયા. મારા હિતને માટે આ સૌ પોતાનો જન્મસુદ્ધા હારી ગયા(પોતાના પ્રાણસુદ્ધાને હોમી દીધા). એ મને ભરતથી પણ અધિક પ્રિય છે. પ્રભુનાં વચન સાંભળીને સૌ પ્રેમ અને આનંદમાં મગ્ન થઈ ગયા. આ પ્રમાણે પળેપળે તેમને નવાં નવાં સુખ ઉત્પન્ન થઈ રહ્યાં છે. ॥ ૪-૫॥

દો૦ – કૌસલ્યા કે ચરનન્હિ પુનિ તિન્હ નાયઉ માથ ।
આસિષ દીન્હે હરષિ તુમ્હ પ્રિય મમ જિમિ રઘુનાથ ॥ ૮ (ક) ॥

પછી તે લોકોએ કૌશલ્યાજીના ચરણોમાં શીશ નમાવ્યાં. કૌશલ્યાજીએ હર્ષિત થઈને આશિષ આપ્યાં [અને કહ્યું -] તમે સૌ મને રઘુનાથ સમાન પ્રિય છો. ॥ ૮ (ક)॥

સુમન બૃષ્ટિ નભ સંકુલ ભવન ચલે સુખકંદ ।
ચઢ़ી અટારિન્હ દેખહિં નગર નારિ નર બૃંદ ॥ ૮ (ખ) ॥

આનંદકદ શ્રીરામજી પોતાના મહેલે ચાલ્યા, આકાશ ફૂલોની વૃષ્ટિથી છવાઈ ગયું. નગરનાં સ્ત્રી-પુરુષોના સમૂહ અટ્ટાલિકાઓ પર ચઢીને તેમનાં દર્શન કરી રહ્યા છે. ॥ ૮ (ખ)॥

ચૌ૦ – કંચન કલસ બિચિત્ર સઁવારે । સબહિં ધરે સજિ નિજ નિજ દ્વારે ॥
બંદનવાર પતાકા કેતૂ । સબન્હિ બનાએ મંગલ હેતૂ ॥ ૧॥

સોનાના કળશોને ચિત્ર-વિચિત્ર પ્રકારે [મણિ-રત્નાદિથી] અલંકૃત કરીને અને સજાવીને સર્વે લોકોએ પોતપોતાના દરવાજાઓ પર મૂકી દીધા. સૌ લોકોએ મંગળ માટે તોરણદ્વાર, ધજાઓ અને પતાકાઓ લગાવી. ॥ ૧॥

બીથીં સકલ સુગંધ સિંચાઈં । ગજમનિ રચિ બહુ ચૌક પુરાઈં ॥
નાના ભાઁતિ સુમંગલ સાજે । હરષિ નગર નિસાન બહુ બાજે ॥ ૨॥

સર્વે શેરીઓ સુગંધિત દ્રવ્યોથી સિંચાવામાં આવી. ગજમુક્તાઓથી રચીને ઘણા ચોક પુરાવાયા. અનેક પ્રકારનાં સુંદર મંગળ-સાજ સજાવવામાં આવ્યાં અને હર્ષપૂર્વક નગરમાં ઘણા જ ડંકા વાગવા લાગ્યા. ॥ ૨॥

જહઁ તહઁ નારિ નિછાવરિ કરહીં । દેહિં અસીસ હરષ ઉર ભરહીં ॥
કંચન થાર આરતીં નાના । જુબતીં સજેં કરહિં સુભ ગાના ॥ ૩॥

સ્ત્રીઓ ચારેકોર ન્યોછાવર કરી રહી છે, અને હૃદયમાં હર્ષિત થઈને આશીર્વાદ આપે છે. સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીઓ સોનાના થાળોમાં અનેક પ્રકારની આરતી તૈયાર કરીને મંગળગાન કરી રહી છે. ॥ ૩॥

કરહિં આરતી આરતિહર કેં । રઘુકુલ કમલ બિપિન દિનકર કેં ॥
પુર સોભા સંપતિ કલ્યાના । નિગમ સેષ સારદા બખાના ॥ ૪॥
તેઉ યહ ચરિત દેખિ ઠગિ રહહીં । ઉમા તાસુ ગુન નર કિમિ કહહીં ॥ ૫॥

તેઓ આર્તિહર (દુઃખોને હરનારા) અને સૂર્યકુળરૂપી કમળવનને પ્રફુલ્લિત કરનારા સૂર્ય શ્રીરામજીની આરતી કરી રહી છે. નગરની શોભા, સંપત્તિ અને કલ્યાણનું વર્ણન વેદ, શેષજી અને સરસ્વતીજી કરે છે – પરંતુ તે પણ આ ચરિત્ર નિહાળીને ઠગાયેલા જેવા રહી જાય છે(સ્તબ્ધિત થઈ રહે છે). [શિવજી કહે છે –] હે ઉમા! ત્યારે મનુષ્ય ભલા તેમના ગુણોને કેવી રીતે કહી શકે છે! ॥ ૪-૫॥

દો૦ – નારિ કુમુદિનીં અવધ સર રઘુપતિ બિરહ દિનેસ ।
અસ્ત ભએઁ બિગસત ભઈં નિરખિ રામ રાકેસ ॥ ૯ (ક) ॥

સ્ત્રીઓ કુમુદિની છે, અયોધ્યા સરોવર છે અને શ્રીરઘુનાથજીનો વિરહ સૂર્ય છે [આ વિરહ-સૂર્યના તાપથી તેઓ કરમાઈ ગઈ હતી.] હવે વિરહરૂપી સૂર્યના અસ્ત થવાથી શ્રીરામરૂપી પૂર્ણચન્દ્રને નિરખીને તેઓ ખીલી ઊઠી. ॥ ૯ (ક)॥

હોહિં સગુન સુભ બિબિધ બિધિ બાજહિં ગગન નિસાન ।
પુર નર નારિ સનાથ કરિ ભવન ચલે ભગવાન ॥ ૯ (ખ) ॥

અનેક પ્રકારનાં શુભ શુકન થઈ રહ્યાં છે, આકાશમાં નગારાં વાગી રહ્યાં છે. નગરનાં પુરુષો અને સ્ત્રીઓને સનાથ (દર્શન દ્વારા કૃતાર્થ) કરીને ભગવાન શ્રીરામચન્દ્રજી મહેલે ચાલ્યા. ॥ ૯ (ખ)॥

ચૌ૦ – પ્રભુ જાની કૈકઈ લજાની । પ્રથમ તાસુ ગૃહ ગએ ભવાની ॥
તાહિ પ્રબોધિ બહુત સુખ દીન્હા । પુનિ નિજ ભવન ગવન હરિ કીન્હા ॥ ૧॥

[શિવજી કહે છે -] હે ભવાની! પ્રભુએ જાણી લીધું કે માતા કૈકેયી લજ્જા પામી રહ્યાં છે. [માટે] પહેલા તેમના જ મહેલમાં ગયા અને તેમને સમજાવી-બુજાવીને ઘણું જ સુખ આપ્યું. પછી શ્રીહરિએ પોતાના મહેલે પ્રસ્થાન કર્યું. ॥ ૧॥

કૃપાસિંધુ જબ મંદિર ગએ । પુર નર નારિ સુખી સબ ભએ ॥
ગુર બસિષ્ટ દ્વિજ લિએ બુલાઈ । આજુ સુઘરી સુદિન સમુદાઈ ॥ ૨॥

કૃપાના સાગર શ્રીરામજી જ્યારે પોતાના મહેલે ગયા ત્યારે નગરનાં સ્ત્રી-પુરુષો સૌ સુખી થયાં. ગુરુ વશિષ્ઠજીએ બ્રાહ્મણોને બોલાવી લીધા [અને કહ્યું -] આજે શુભ ઘડી, સુંદર દિવસ વગેરે સર્વે શુભ યોગ છે. ॥ ૨॥

સબ દ્વિજ દેહુ હરષિ અનુસાસન । રામચંદ્ર બૈઠહિં સિંઘાસન ॥
મુનિ બસિષ્ટ કે બચન સુહાએ । સુનત સકલ બિપ્રન્હ અતિ ભાએ ॥ ૩॥

આપ સર્વે બ્રાહ્મણ હર્ષિત થઈને આજ્ઞા આપો; જેથી શ્રીરામચન્દ્રજી સિંહાસન પર વિરાજમાન થાય. વશિષ્ઠ મુનિનાં સોહામણાં વચન સાંભળતાં જ સર્વે બ્રાહ્મણોને ઘણાં જ ગમ્યાં. ॥ ૩॥

કહહિં બચન મૃદુ બિપ્ર અનેકા । જગ અભિરામ રામ અભિષેકા ॥
અબ મુનિબર બિલંબ નહિં કીજૈ । મહારાજ કહઁ તિલક કરીજૈ ॥ ૪॥

તે સર્વે અનેક બ્રાહ્મણ કોમળ વચન કહેવા લાગ્યા કે શ્રીરામજીનો રાજ્યાભિષેક સંપૂર્ણ જગતને આનંદ આપનારો છે. હે મુનિશ્રેષ્ઠ! હવે વિલંબ ન કરો અને મહારાજને શીઘ્ર તિલક કરો. ॥ ૪॥

દો૦ – તબ મુનિ કહેઉ સુમંત્ર સન સુનત ચલેઉ હરષાઇ ।
રથ અનેક બહુ બાજિ ગજ તુરત સઁવારે જાઇ ॥ ૧૦ (ક) ॥

ત્યારે મુનિએ સુમંત્રજીને કહ્યું, તે સાંભળતાં જ હર્ષિત થઈને ચાલ્યા. તેમણે તુરત જ જઈને અનેક રથ, ઘોડા અને હાથી સજાવ્યા; ॥ ૧૦ (ક)॥

જહઁ તહઁ ધાવન પઠઇ પુનિ મંગલ દ્રબ્ય મગાઇ ।
હરષ સમેત બસિષ્ટ પદ પુનિ સિરુ નાયઉ આઇ ॥ ૧૦ (ખ) ॥

અને ચારે બાજુ [સૂચના આપનારા] દૂતોને મોકલીને માંગલિક વસ્તુઓ મગાવીને પછી હર્ષની સાથે આવીને વશિષ્ઠજીના ચરણોમાં શીશ નમાવ્યું. ॥ ૧૦ (ખ)॥

નવાહ્ન પારાયણ, આઠમો વિશ્રામ

ચૌ૦ – અવધપુરી અતિ રુચિર બનાઈ। દેવન્હ સુમન બૃષ્ટિ ઝરિ લાઈ॥
રામ કહા સેવકન્હ બુલાઈ। પ્રથમ સખન્હ અન્હવાવહુ જાઈ॥૧॥

અવધપુરી ઘણી જ સુંદર સજાવવામાં આવી. દેવતાઓએ પુષ્પોના વરસાદની ઝડી વરસાવી દીધી. શ્રીરામચન્દ્રજીએ સેવકોને બોલાવીને કહ્યું કે તમે લોકો જઈને પહેલા મારા સખાઓને સ્નાન કરાવો. ॥૧॥

સુનત બચન જહઁ તહઁ જન ધાએ। સુગ્રીવાદિ તુરત અન્હવાએ॥
પુનિ કરુનાનિધિ ભરતુ હઁકારે। નિજ કર રામ જટા નિરુઆરે॥૨॥

ભગવાનનાં વચન સાંભળતાં જ સેવકો આમ-તેમ દોડ્યા અને તુરંત જ તેમણે સુગ્રીવાદિને સ્નાન કરાવ્યું. પછી કરુણાનિધાન શ્રીરામજીએ ભરતજીને બોલાવ્યા અને તેમની જટાઓને પોતાના હાથેથી ઉકેલી. ॥૨॥

અન્હવાએ પ્રભુ તીનિઉ ભાઈ। ભગત બછલ કૃપાલ રઘુરાઈ॥
ભરત ભાગ્ય પ્રભુ કોમલતાઈ। સેષ કોટિ સત સકહિં ન ગાઈ॥૩॥

તત્પશ્ચાત્ ભક્તવત્સલ કૃપાળુ પ્રભુ શ્રીરઘુનાથજીએ ત્રણેય ભાઈઓને સ્નાન કરાવ્યું. ભરતજીનાં ભાગ્ય અને પ્રભુની કોમળતાનું વર્ણન અબજો શેષજી પણ નથી કરી શકતા. ॥૩॥

પુનિ નિજ જટા રામ બિબરાએ। ગુર અનુસાસન માગિ નહાએ॥
કરિ મજ્જન પ્રભુ ભૂષન સાજે। અંગ અનંગ દેખિ સત લાજે॥૪॥

પછી શ્રીરામજીએ પોતાની જટાઓ ખોલી અને ગુરુજીની આજ્ઞા માગીને સ્નાન કર્યું. સ્નાન કરીને પ્રભુએ આભૂષણ ધારણ કર્યાં. એમનાં [સુશોભિત] અંગોને જોઈને સેંકડો (અસંખ્ય) કામદેવ લજાઈ ગયા. ॥૪॥

દો૦ – સાસુન્હ સાદર જાનકિહિ મજ્જન તુરત કરાઇ।
દિબ્ય બસન બર ભૂષન અઁગ અઁગ સજે બનાઇ॥૧૧ (ક)॥

સાસુઓએ જાનકીજીને આદર સાથે તુરત જ સ્નાન કરાવીને એમના અંગે-અંગમાં દિવ્ય વસ્ત્ર અને શ્રેષ્ઠ આભૂષણ સારી રીતે સજાવી દીધાં (પહેરાવી દીધાં) ॥૧૧ (ક)॥

રામ બામ દિસિ સોભતિ રમા રૂપ ગુન ખાનિ।
દેખિ માતુ સબ હરષીં જન્મ સુફલ નિજ જાનિ॥૧૧ (ખ)॥

શ્રીરામની ડાબી બાજુ રૂપ અને ગુણોની ખાણ રમા (શ્રીજાનકીજી) શોભિત થઈ રહ્યાં છે. તેમને જોઈને સર્વે માતાઓ પોતાનો જન્મ સફળ સમજીને હર્ષિત થઈ. ॥૧૧ (ખ)॥

સુનુ ખગેસ તેહિ અવસર બ્રહ્મા સિવ મુનિ બૃંદ।
ચઢ़િ બિમાન આએ સબ સુર દેખન સુખકંદ॥૧૧ (ગ)॥

[કાકભુશુંડિજી કહે છે -] હે પક્ષીરાજ ગરુડજી! સાંભળો! તે વખતે બ્રહ્માજી, શિવજી અને મુનિઓના સમૂહ તથા વિમાનો પર આરુઢ થઈને સર્વે દેવો આનંદકદ ભગવાનનાં દર્શન કરવા માટે આવ્યા. ॥૧૧ (ગ)॥

ચૌ૦ – પ્રભુ બિલોકિ મુનિ મન અનુરાગા । તુરત દિબ્ય સિંઘાસન માગા ॥
રબિ સમ તેજ સો બરનિ ન જાઈ । બૈઠે રામ દ્વિજન્હ સિરુ નાઈ ॥ ૧॥

પ્રભુને જોઈને મુનિ વશિષ્ઠજીના મનમાં પ્રેમ ભરાઈ આવ્યો. તેમણે તુરત જ દિવ્ય સિંહાસન મંગાવ્યું, જેનું તેજ સૂર્ય સમાન હતું. તેનું સૌંદર્ય વર્ણવી શકાતું નથી. બ્રાહ્મણોને શીશ નમાવીને શ્રીરામચન્દ્રજી એની ઉપર બિરાજમાન થયા. ॥ ૧॥

જનકસુતા સમેત રઘુરાઈ । પેખિ પ્રહરષે મુનિ સમુદાઈ ॥
બેદ મંત્ર તબ દ્વિજન્હ ઉચારે । નભ સુર મુનિ જય જયતિ પુકારે ॥ ૨॥

શ્રીજાનકીજીસહિત શ્રીરઘુનાથજીને જોઈને મુનિઓનો સમુદાય અત્યંત હર્ષિત થયો. પછી બ્રાહ્મણોએ વેદમંત્રોનું ઉચ્ચારણ કર્યું. આકાશમાં દેવો અને મુનિઓ 'જય હો, જય હો' એવો પોકાર કરવા લાગ્યા. ॥ ૨॥

પ્રથમ તિલક બસિષ્ટ મુનિ કીન્હા । પુનિ સબ બિપ્રન્હ આયસુ દીન્હા ॥
સુત બિલોકિ હરષીં મહતારી । બાર બાર આરતી ઉતારી ॥ ૩॥

[સૌથી] પહેલા મુનિ વશિષ્ઠજીએ તિલક કર્યું. પછી તેમણે બધા બ્રાહ્મણોને [તિલક કરવાની] આજ્ઞા આપી. પુત્રને રાજસિંહાસન ઉપર જોઈને માતાઓ હર્ષિત થઈ અને તેમણે વારંવાર આરતી ઉતારી. ॥ ૩॥

બિપ્રન્હ દાન બિબિધ બિધિ દીન્હે । જાચક સકલ અજાચક કીન્હે ॥
સિંઘાસન પર ત્રિભુઅન સાઈં । દેખિ સુરન્હ દુંદુભીં બજાઈં ॥ ૪॥

તેમણે બ્રાહ્મણોને અનેક પ્રકારનાં દાન આપ્યાં અને સમસ્ત યાચકોને અયાચક બનાવી દીધા (માલામાલ કરી દીધા). ત્રિભુવનના સ્વામી શ્રીરામચન્દ્રજીને અયોધ્યાના સિંહાસને બિરાજિત થયેલા જોઈને દેવતાઓએ નગારાં વગાડ્યાં. ॥ ૪॥

છં૦ – નભ દુંદુભીં બાજહિં બિપુલ ગંધર્બ કિંનર ગાવહીં ।
નાચહિં અપછરા બૃંદ પરમાનંદ સુર મુનિ પાવહીં ॥
ભરતાદિ અનુજ બિભીષનાંગદ હનુમદાદિ સમેત તે ।
ગહેં છત્ર ચામર બ્યજન ધનુ અસિ ચર્મ સક્તિ બિરાજતે ॥ ૧॥

આકાશમાં ઘણા જ નગારાં વાગી રહ્યાં છે. ગંધર્વ અને કિન્નર ગાઈ રહ્યા છે. અપ્સરાઓનાં ટોળેટોળાં નાચી રહ્યાં છે. દેવો અને મુનિઓ પરમાનંદ પ્રાપ્ત કરી રહ્યા છે. ભાઈઓ ભરત, લક્ષ્મણ અને શત્રુઘ્નજી, તથા વિભીષણ, અંગદ, હનુમાન અને સુગ્રીવ સહિત ક્રમાનુસાર છત્ર, ચામર, પંખો, ધનુષ, તલવાર, ઢાલ અને શક્તિ ધારણ કરીને સુશોભિત થયા છે. ॥ ૧॥

શ્રી સહિત દિનકર બંસ ભૂષન કામ બહુ છબિ સોહઈ ।
નવ અંબુધર બર ગાત અંબર પીત સુર મન મોહઈ ॥
મુકુટાંગદાદિ બિચિત્ર ભૂષન અંગ અંગન્હિ પ્રતિ સજે ।
અંભોજ નયન બિસાલ ઉર ભુજ ધન્ય નર નિરખંતિ જે ॥ ૨॥

શ્રીસીતાજીસહિત સૂર્યવંશના વિભૂષણ શ્રીરામજીના શરીરમાં અનેક કામદેવોની આભા શોભા આપી રહી છે. નવીન જળયુક્ત મેઘો સમાન સુંદર શ્યામ શરીર ઉપર પીતામ્બર દેવતાઓના મનને પણ મોહિત કરી રહ્યું છે. મુગટ, બાજુબંધ આદિ વિચિત્ર આભૂષણ અંગેઅંગમાં સજાવેલાં છે. કમળ સમાન વિશાળ નેત્ર છે, પહોળી છાતી છે અને લાંબી ભુજાઓ છે, જેઓ તેમનાં દર્શન કરે છે તે મનુષ્યો ધન્ય છે. ॥ ૨॥

દો૦ – વહ સોભા સમાજ સુખ કહત ન બનઈ ખગેસ।
બરનહિં સારદ સેષ શ્રુતિ સો રસ જાન મહેસ ॥ ૧૨ (ક) ॥

હે પક્ષીરાજ ગરુડજી! તે શોભા, તે સમાજ અને તે સુખ મારાથી કહી શકાતું નથી. સરસ્વતીજી, શેષજી અને વેદ નિરંતર તેનું વર્ણન કરે છે, અને એનો રસ (આનંદ) મહાદેવજી જ જાણે છે. ॥ ૧૨ (ક)॥

ભિન્ન ભિન્ન અસ્તુતિ કરિ ગએ સુર નિજ નિજ ધામ।
બંદી બેષ બેદ તબ આએ જહઁ શ્રીરામ ॥ ૧૨ (ખ) ॥

સર્વે દેવતા જુદી જુદી સ્તુતિ કરીને પોતપોતાના લોકમાં ચાલ્યા ગયા. ત્યારે ભાટોનાં રૂપ ધારણ કરીને ચારેય વેદ ત્યાં આવ્યા જ્યાં શ્રીરામજી હતા. ॥ ૧૨ (ખ)॥

પ્રભુ સર્બગ્ય કીન્હ અતિ આદર કૃપાનિધાન।
લખેઉ ન કાહૂઁ મરમ કછુ લગે કરન ગુન ગાન ॥ ૧૨ (ગ) ॥

કૃપાનિધાન સર્વજ્ઞ પ્રભુએ [તેમને ઓળખીને] તેમનો ઘણો જ આદર કર્યો. આનો ભેદ કોઈએ કંઈ પણ ન જાણ્યો. વેદ ગુણગાન કરવા લાગ્યા. ॥ ૧૨ (ગ)॥

છં૦ – જય સગુન નિર્ગુન રૂપ રૂપ અનૂપ ભૂપ સિરોમને।
દસકંધરાદિ પ્રચંડ નિસિચર પ્રબલ ખલ ભુજબલ હને ॥
અવતાર નર સંસાર ભાર બિભંજિ દારુન દુખ દહે।
જય પ્રનતપાલ દયાલ પ્રભુ સંજુક્ત સક્તિ નમામહે ॥ ૧॥

હે સગુણ અને નિર્ગુણરૂપ! હે અનુપમ રૂપ-લાવણ્યશીલ! હે રાજાઓના શિરોમણિ! આપનો જય હો. આપે રાવણ આદિ પ્રચંડ, પ્રબળ અને દુષ્ટ નિશાચરોને પોતાની ભુજાઓના બળે મારી નાખ્યા. આપે મનુષ્ય-અવતાર લઈને સંસારના ભારને નષ્ટ કરીને અત્યંત કઠોર દુઃખોને ભસ્મ કરી નાખ્યાં. હે દયાળુ! હે શરણાગતની રક્ષા કરનારા પ્રભો! આપનો જય હો. શક્તિ (સીતાજી) સહિત શક્તિમાન આપને, અમે નમસ્કાર કરીએ છીએ. ॥ ૧॥

તવ બિષમ માયા બસ સુરાસુર નાગ નર અગ જગ હરે।
ભવ પંથ ભ્રમત અમિત દિવસ નિસિ કાલ કર્મ ગુનનિ ભરે ॥
જે નાથ કરિ કરુના બિલોકે ત્રિબિધિ દુખ તે નિર્બહે।
ભવ ખેદ છેદન દચ્છ હમ કહુઁ રચ્છ રામ નમામહે ॥ ૨॥

હે હરે! આપની દુસ્તર માયાને વશીભૂત થવાને કારણે દેવતા, રાક્ષસ, નાગ, મનુષ્ય અને ચર, અચર સર્વે કાળ, કર્મ અને ગુણોથી ભરેલા (તેમને વશીભૂત થયેલા) દિવસ-રાત અનંત ભવના માર્ગમાં ભટકી રહ્યા છે. હે નાથ! એમનામાંથી જેમને આપે કૃપા કરીને (કૃપાદૃષ્ટિથી) જોઈ લીધા, તે [માયા-જનિત] ત્રણેય પ્રકારનાં દુઃખોથી છુટકારો પામી ગયા. હે જન્મ-મરણના શ્રમને કાપવામાં કુશળ શ્રીરામજી! અમારી રક્ષા કરો. અમે આપને નમસ્કાર કરીએ છીએ. ॥ ૨॥

જે ગ્યાન માન બિમત્ત તવ ભવ હરનિ ભક્તિ ન આદરી।
તે પાઈ સુર દુર્લભ પદાદપિ પરત હમ દેખત હરી॥
બિસ્વાસ કરિ સબ આસ પરિહરિ દાસ તવ જે હોઈ રહે।
જપિ નામ તવ બિનુ શ્રમ તરહિં ભવ નાથ સો સમરામહે॥ ૩॥

જેમણે મિથ્યા જ્ઞાનના અભિમાનમાં વિશેષરૂપે ચકચૂર થઈને જન્મ-મૃત્યુ[ના ભય]ને હરનારી આપની ભક્તિનો આદર નથી કર્યો, હે હરિ! તેમને દેવ-દુર્લભ (દેવતાઓનેય ઘણી મુશ્કેલીથી પ્રાપ્ત થનારા બ્રહ્મા આદિના) પદને પામ્યા છતાંય તે પદથી નીચે પડતા જોઈએ છીએ. [પરંતુ] જે સર્વે આશાઓને છોડીને આપ પર વિશ્વાસ મૂકીને આપના દાસ બની રહે છે તે કેવળ આપનું નામ જ જપીને પરિશ્રમ વિનાય ભવસાગરને તરી જાય છે. હે નાથ! એવા આપનું અમો સ્મરણ કરીએ છીએ. ॥ ૩॥

જે ચરન સિવ અજ પૂજ્ય રજ સુભ પરસિ મુનિપતિની તરી।
નખ નિર્ગતા મુનિ બંદિતા ત્રૈલોક પાવનિ સુરસરી॥
ધ્વજ કુલિસ અંકુસ કંજ જુત બન ફિરત કંટક કિન લહે।
પદ કંજ દ્વંદ મુકુંદ રામ રમેસ નિત્ય ભજામહે॥ ૪॥

જે ચરણ શિવજી અને બ્રહ્માજી દ્વારા પૂજ્ય છે. તથા જે ચરણોની કલ્યાણમયી રજનો સ્પર્શ પામીને [શિલા બનેલાં] ગૌતમઋષિનાં પત્ની અહલ્યા તરી ગયાં, જેમના ચરણોના નખથી મુનિઓ દ્વારા વંદિત ત્રૈલોક્યને પવિત્ર કરનારાં દેવનદી ગંગાજી નીકળ્યાં અને ધ્વજા, વજ્ર, અંકુશ અને કમળ - આ ચિહ્નોથી યુક્ત જે ચરણોમાં વનમાં ફરતી વખતે કાંટા ભોંકાવાથી આંટણ (નિશાન) પડી ગયા છે; હે મુકુંદ(મુક્તિદાતા કે પ્રેમદાતા)! હે રામ! હે રમાપતિ! અમે આપના એ જ બંને ચરણકમળોને નિત્ય ભજતા રહીએ છીએ. ॥ ૪॥

અબ્યક્તમૂલમનાદિ તરુ ત્વચ ચારિ નિગમાગમ ભને।
ષટ કંધ સાખા પંચ બીસ અનેક પર્ન સુમન ઘને॥
ફલ જુગલ બિધિ કટુ મધુર બેલિ અકેલિ જેહિ આશ્રિત રહે।
પલ્લવત ફૂલત નવલ નિત સંસાર બિટપ નમામહે॥ ૫॥

વેદ-શાસ્ત્રોએ કહ્યું છે કે જેનું મૂળ અવ્યક્ત (પ્રકૃતિ) છે; જે [પ્રવાહરૂપે] અનાદિ છે; જેને ચાર ત્વચાઓ, છ થડ, પચ્ચીસ શાખાઓ અને અનેક પાંદડાં અને ઘણાં જ ફૂલો છે;

જેમાં કડવાં અને મીઠાં બંને પ્રકારનાં ફળ લાગે છે; જેની પર એક જ વેલ છે, જે એના જ આશ્રયે રહે છે; જેમાં નિત્ય નવાં (તાજાં) પાંદડાં અને ફૂલ ફૂટતાં (આવતાં) રહે છે; એવા સંસારવૃક્ષસ્વરૂપ (વિશ્વરૂપે પ્રકટ) આપને અમે નમસ્કાર કરીએ છીએ. ॥ ૫॥

જે બ્રહ્મ અજમદ્વૈતમનુભવગમ્ય મન પર ધ્યાવહીં ।
તે કહહુઁ જાનહુઁ નાથ હમ તવ સગુન જસ નિત ગાવહીં ॥
કરુનાયતન પ્રભુ સદગુનાકર દેવ યહ બર માગહીં ।
મન બચન કર્મ બિકાર તજિ તવ ચરન હમ અનુરાગહીં ॥ ૬॥

બ્રહ્મ અજન્મા છે, અદ્વૈત છે, કેવળ અનુભવથી જ ઓળખી શકાય છે અને મનથી પર છે - જેઓ [આ પ્રમાણે કહીને તે] બ્રહ્મનું ધ્યાન કરે છે, તે આવું કહ્યા કરે અને જાણ્યા કરે, પરંતુ હે નાથ! અમે તો નિત્ય આપનો સગુણ યશ જ ગાઈએ છીએ. હે કરુણાના ધામ પ્રભો! હે સદ્‌ગુણોની ખાણ! હે દેવ! અમે આ વર માગીએ છીએ કે મન, વચન અને કર્મથી વિકારોનો ત્યાગ કરીને આપના ચરણોમાં જ પ્રેમ કરીએ. ॥ ૬॥

દો૦ – સબ કે દેખત બેદન્હ બિનતી કીન્હિ ઉદાર ।
અંતર્ધાન ભએ પુનિ ગએ બ્રહ્મ આગાર ॥ ૧૩ (ક) ॥

વેદોએ સૌના દેખતાં જ આ શ્રેષ્ઠ વિનંતી કરી. પછી તે અંતર્ધાન થઈ ગયા અને બ્રહ્મલોકમાં ચાલ્યા ગયા. ॥ ૧૩ (ક)॥

બૈનતેય સુનુ સંભુ તબ આએ જહઁ રઘુબીર ।
બિનય કરત ગદગદ ગિરા પૂરિત પુલક સરીર ॥ ૧૩ (ખ) ॥

[કાકભુશુંડિજી કહે છે -] હે ગરુડજી! સાંભળો, પછી શિવજી ત્યાં આવ્યા જ્યાં શ્રીરઘુવીર હતા અને ગદ્‌ગદ વાણીથી સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. તેમનું શરીર પુલકાવલીથી પૂર્ણ (રોમાંચિત) થઈ ગયું - ॥ ૧૩ (ખ)॥

છં૦ – જય રામ રમારમનં સમનં । ભવતાપ ભયાકુલ પાહિ જનં ॥
અવધેસ સુરેસ રમેસ બિભો । સરનાગત માગત પાહિ પ્રભો ॥ ૧॥

હે રામ! હે રમારમણ (લક્ષ્મીકાંત)! હે જન્મમરણના સંતાપનો નાશ કરનારા! આપનો જય હો; આવાગમનના ભયથી વ્યાકુળ આ સેવકની રક્ષા કરો. હે અવધપતિ! હે દેવતાઓના સ્વામી! હે રમાપતિ! હે વિભો! હું શરણાગત, એટલું જ માગું છું કે હે પ્રભો! મારી રક્ષા કરો. ॥ ૧॥

દસસીસ બિનાસન બીસ ભુજા । કૃત દૂરિ મહા મહિ ભૂરિ રુજા ॥
રજનીચર બૃંદ પતંગ રહે । સર પાવક તેજ પ્રચંડ દહે ॥ ૨॥

હે દસ માથાં અને વીસ ભુજાઓવાળા રાવણનો વિનાશ કરીને પૃથ્વીના સર્વે મહાન રોગો(કષ્ટો)ને દૂર કરનારા શ્રીરામજી! રાક્ષસસમૂહરૂપી જે પતંગિયાં હતાં, તે સર્વે આપના બાણરૂપી અગ્નિના પ્રચંડ તેજથી ભસ્મ થઈ ગયાં. ॥ ૨॥

મહિ મંડલ મંડન ચારુતરં। ધૃત સાયક ચાપ નિષંગ બરં॥
મદ મોહ મહા મમતા રજની। તમ પુંજ દિવાકર તેજ અની॥૩॥

આપ પૃથ્વીમંડળના અત્યંત સુંદર આભૂષણ છો; આપ શ્રેષ્ઠ બાણ, ધનુષ અને ભાથો ધારણ કરેલા છો. મહાન મદ, મોહ અને મમતારૂપી રાત્રિના અંધકારસમૂહને નાશ કરવા માટે આપ સૂર્યના તેજોમય કિરણસમૂહ છો. ॥૩॥

મનજાત કિરાત નિપાત કિએ। મૃગ લોગ કુભોગ સરેન હિએ॥
હતિ નાથ અનાથનિ પાહિ હરે। બિષયા બન પાવઁર ભૂલિ પરે॥૪॥

કામદેવરૂપી ભીલે મનુષ્યરૂપી હરણોના હૃદયમાં કુભોગરૂપી બાણ મારીને તેમને પાડી દીધાં છે. હે નાથ! હે [પાપ-તાપનું હરણ કરનારા] હરે! તેને મારીને વિષયરૂપી વનમાં ભૂલા પડેલા આ પામર અનાથ જીવોની રક્ષા કરો. ॥૪॥

બહુ રોગ બિયોગન્હિ લોગ હએ। ભવદંઘ્રિ નિરાદર કે ફલ એ॥
ભવ સિંધુ અગાધ પરે નર તે। પદ પંકજ પ્રેમ ન જે કરતે॥૫॥

લોકો ઘણા જ રોગો અને વિયોગો(દુઃખો)થી માર ખાધેલા છે. તે સર્વ આપના ચરણોના નિરાદરનું ફળ છે. જે મનુષ્ય આપના ચરણકમળોમાં પ્રેમ નથી કરતા, તે અગાધ ભવસાગરમાં પડ્યા છે. ॥૫॥

અતિ દીન મલીન દુખી નિતહીં। જિન્હ કેં પદ પંકજ પ્રીતિ નહીં॥
અવલંબ ભવંત કથા જિન્હ કેં। પ્રિય સંત અનંત સદા તિન્હ કેં॥૬॥

જેને આપના ચરણકમળોમાં પ્રીતિ નથી તે નિત્ય અત્યંત દીન, મલિન (ઉદાસ) અને દુઃખી રહે છે. અને જેને આપની લીલા કથાનો આધાર છે, તેમને સંત અને ભગવાન સદાય પ્રિય લાગવા માંડે છે. ॥૬॥

નહિં રાગ ન લોભ ન માન મદા। તિન્હ કેં સમ બૈભવ વા બિપદા॥
એહિ તે તવ સેવક હોત મુદા। મુનિ ત્યાગત જોગ ભરોસ સદા॥૭॥

તેમને ન રાગ (આસક્તિ) છે, ન લોભ; માન નથી અને મદ પણ નથી. તેમને સંપત્તિ (સુખ) અને વિપત્તિ (દુઃખ) સમાન છે. આથી જ મુનિલોકો યોગ(સાધન)નો ભરોસો સદાને માટે ત્યજી દે છે અને પ્રસન્નતાની સાથે આપના સેવક બની જાય છે. ॥૭॥

કરિ પ્રેમ નિરંતર નેમ લિએઁ। પદ પંકજ સેવત સુદ્ધ હિએઁ॥
સમ માનિ નિરાદર આદરહી। સબ સંત સુખી બિચરંતિ મહી॥૮॥

તેઓ પ્રેમપૂર્વક નિયમ લઈને નિરંતર શુદ્ધ હૃદયથી આપના ચરણકમળોની સેવા કરતાં રહે છે અને નિરાદર અને આદરને સમાન જાણીને તે સર્વ સંત સુખી થઈને પૃથ્વી પર વિચરે છે. ॥૮॥

મુનિ માનસ પંકજ ભૃંગ ભજે। રઘુબીર મહા રનધીર અજે ॥
તવ નામ જપામિ નમામિ હરી। ભવ રોગ મહાગદ માન અરી ॥૯॥

હે મુનિઓના મનરૂપી કમળના ભ્રમર! હે મહારણધીર! હે અજેય શ્રીરઘુવીર! હું આપને ભજું છું (આપની શરણ ગ્રહણ કરું છું). હે હરિ! આપનું નામ જપું છું અને આપને નમસ્કાર કરું છું. આપ જન્મ-મરણરૂપી રોગનું મહાન ઔષધ અને અભિમાનના શત્રુ છો. ॥૯॥

ગુન સીલ કૃપા પરમાયતનં। પ્રનમામિ નિરંતર શ્રીરમનં ॥
રઘુનંદ નિકંદય દ્વંદ્વઘનં। મહિપાલ બિલોકય દીનજનં ॥૧૦॥

આપ ગુણ, શીલ અને કૃપાના પરમ સ્થાન છો. આપ લક્ષ્મીપતિ છો, હું આપને નિરંતર પ્રણામ કરું છું. હે રઘુનંદન! [આપ જન્મ-મરણ, સુખ-દુઃખ, રાગ-દ્વેષાદિ] દ્વન્દ્વ સમૂહોનો નાશ કરો. હે પૃથ્વીનું પાલન [પોષણ] કરનારા રાજન્! આ દીન જન સામે પણ દૃષ્ટિ કરો. ॥૧૦॥

દો૦ – બાર બાર બર માગઉઁ હરષિ દેહુ શ્રીરંગ।
પદ સરોજ અનપાયની ભગતિ સદા સતસંગ ॥૧૪ (ક)॥

હું આપથી વારંવાર એ જ વરદાન માગું છું કે મને આપના ચરણકમળોની અચળ ભક્તિ અને આપના ભક્તોનો સત્સંગ સદાય પ્રાપ્ત થાય. હે લક્ષ્મીપતિ! હર્ષિત થઈને મને આ જ આપો. ॥૧૪ (ક)॥

બરનિ ઉમાપતિ રામ ગુન હરષિ ગએ કૈલાસ।
તબ પ્રભુ કપિન્હ દિવાએ સબ બિધિ સુખપ્રદ બાસ ॥૧૪ (ખ)॥

શ્રીરામચન્દ્રજીના ગુણોનું વર્ણન કરીને ઉમાપતિ મહાદેવજી હરખાઈને કૈલાસમાં ચાલ્યા ગયા. પછી પ્રભુએ વાનરોને સર્વ પ્રકારે સુખ આપનારા ઉતારા અપાવ્યા ॥૧૪ (ખ)॥

ચૌ૦ – સુનુ ખગપતિ યહ કથા પાવની। ત્રિબિધ તાપ ભવ ભય દાવની ॥
મહારાજ કર સુભ અભિષેકા। સુનત લહહિં ન બિરતિ બિબેકા ॥૧॥

હે ગરુડજી! સાંભળો, આ કથા [સર્વેને] પવિત્ર કરનારી છે, [દૈહિક, દૈવિક, ભૌતિક] ત્રણેય પ્રકારના તાપોનો અને જન્મ-મૃત્યુના ભયનો નાશ કરનારી છે. મહારાજ શ્રીરામચન્દ્રજીના કલ્યાણમય રાજ્યાભિષેકનું ચરિત્ર [નિષ્કામભાવથી] સાંભળીને મનુષ્ય વૈરાગ્ય અને જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે. ॥૧॥

જે સકામ નર સુનહિં જે ગાવહિં। સુખ સંપતિ નાના બિધિ પાવહિં ॥
સુર દુર્લભ સુખ કરિ જગ માહીં। અંતકાલ રઘુપતિ પુર જાહીં ॥૨॥

અને જે મનુષ્ય સકામભાવથી સાંભળે અને જે ગાય છે, તે અનેક પ્રકારનાં સુખ અને સંપત્તિ પામે છે. તેઓ જગતમાં દેવદુર્લભ સુખોને ભોગવીને અંતકાળે શ્રીરઘુનાથજીના પરમધામમાં જાય છે. ॥૨॥

સુનહિં બિમુક્ત બિરત અરુ બિષઈ। લહહિં ભગતિ ગતિ સંપતિ નઈ ॥
ખગપતિ રામ કથા મૈં બરની। સ્વમતિ બિલાસ ત્રાસ દુખ હરની ॥૩॥

અને જે જીવનમુક્ત, વિરક્ત અને વિષયી સાંભળે છે, તે [ક્રમશઃ] ભક્તિ, મુક્તિ અને નવીન સંપત્તિ (નિત્ય નવા ભોગ) પામે છે. હે પક્ષીરાજ ગરુડજી! મેં પોતાની બુદ્ધિની પહોંચ પ્રમાણે રામકથાનું વર્ણન કર્યું છે, જે [જન્મ-મરણના] ભય અને દુઃખને હરનારી છે. ॥ ૩॥

બિરતિ બિબેક ભગતિ દૃઢ઼ કરની । મોહ નદી કહઁ સુંદર તરની ॥
નિત નવ મંગલ કૌસલપુરી । હરષિત રહહિં લોગ સબ કુરી ॥ ૪॥

એ વૈરાગ્ય, વિવેક અને ભક્તિને દઢ કરનારી છે તથા મોહરૂપી નદીને [પાર કરવાને] માટે સુંદર નૌકા છે. અવધપુરીમાં નિત-નવા મંગળોત્સવ થાય છે. સર્વે વર્ગોના લોકો પ્રસન્નતાપૂર્વક રહે છે. ॥ ૪॥

નિત નઈ પ્રીતિ રામ પદ પંકજ । સબ કેં જિન્હહિ નમત સિવ મુનિ અજ ॥
મંગન બહુ પ્રકાર પહિરાએ । દ્વિજન્હ દાન નાના બિધિ પાએ ॥ ૫॥

શ્રીરામજીના ચરણકમળોમાં - જેને શ્રીશિવજી, મુનિગણ અને બ્રહ્માજી પણ નમસ્કાર કરે છે - સર્વેની નિત્ય નવીન પ્રીતિ છે. ભિક્ષુકોને અનેક પ્રકારનાં વસ્ત્રાભૂષણ પહેરાવવામાં આવ્યાં અને બ્રાહ્મણો અનેક પ્રકારનાં દાન પામ્યાં. ॥ ૫॥

દો૦ – બ્રહ્માનંદ મગન કપિ સબ કેં પ્રભુ પદ પ્રીતિ ।
જાત ન જાને દિવસ તિન્હ ગએ માસ ષટ બીતિ ॥ ૧૫॥

વાનરો બધા બ્રહ્માનંદમાં મગ્ન છે. પ્રભુના ચરણોમાં સર્વેનો પ્રેમ છે. તેમણે દિવસ જતાં જાણ્યા જ નહીં અને [વાતો-વાતોમાં] છ મહિના વીતી ગયા. ॥ ૧૫॥

ચૌ૦ – બિસરે ગૃહ સપનેહુઁ સુધિ નાહીં । જિમિ પરદ્રોહ સંત મન માહીં ॥
તબ રઘુપતિ સબ સખા બોલાએ । આઈ સબન્હિ સાદર સિરુ નાએ ॥ ૧॥

તે લોકોને પોતાનાં ઘર ભુલાઈ ગયાં. [જાગ્રતની વાત તો શું] તેમને સ્વપ્નમાંય ઘરની યાદ આવતી નથી, જેમ સંતોના મનમાં બીજાઓનો દ્રોહ કરવાની વાત ક્યારેય નથી આવતી. પછી શ્રી રઘુનાથજીએ સર્વે સખાઓને બોલાવ્યા. સર્વેએ આવીને આદરસહિત શીશ નમાવ્યું. ॥ ૧॥

પરમ પ્રીતિ સમીપ બૈઠારે । ભગત સુખદ મૃદુ બચન ઉચારે ॥
તુમ્હ અતિ કીન્હિ મોરિ સેવકાઈ । મુખ પર કેહિ બિધિ કરૌં બડ઼ાઈ ॥ ૨॥

ઘણા જ પ્રેમથી શ્રીરામજીએ તેમને પોતાની પાસે બેસાડ્યા અને ભક્તોને સુખ આપનારાં કોમળ વચન કહ્યાં - તમે લોકોએ મારી ઘણી સેવા કરી છે. મોં ઉપર કઈ રીતે તમારાં વખાણ કરું? ॥ ૨॥

તાતે મોહિ તુમ્હ અતિ પ્રિય લાગે । મમ હિત લાગિ ભવન સુખ ત્યાગે ॥
અનુજ રાજ સંપતિ બૈદેહી । દેહ ગેહ પરિવાર સનેહી ॥ ૩॥

મારા હિતને માટે તમે લોકોએ ઘરોને તથા સર્વે પ્રકારનાં સુખોને ત્યજી દીધાં. એથી જ તમે મને અત્યંત પ્રિય લાગી રહ્યા છો. નાના ભાઈ, રાજ્ય, સંપત્તિ, જાનકી પોતાનું શરીર, ઘર, કુટુંબ અને મિત્ર - ॥ ૩॥

સબ મમ પ્રિય નહિં તુમ્હહિ સમાના। મૃષા ન કહઉઁ મોર યહ બાના॥
સબ કેં પ્રિય સેવક યહ નીતી। મોરેં અધિક દાસ પર પ્રીતી॥૪॥

એ સર્વે મને પ્રિય છે, પરંતુ તમારા સમાન નહીં. હું ખોટું નથી કહેતો, આ મારો સ્વભાવ છે. સેવક સર્વેને પ્રિય લાગે છે, આ નીતિ (નિયમ) છે. [પરંતુ] મારો તો દાસ પર [સ્વાભાવિક જ] વિશેષ પ્રેમ છે. ॥૪॥

દો૦ – અબ ગૃહ જાહુ સખા સબ ભજેહુ મોહિ દૃઢ઼ નેમ।
સદા સર્બગત સર્બહિત જાનિ કરેહુ અતિ પ્રેમ॥૧૬॥

હે સખાગણ! હવે સર્વે લોકો ઘેર જાઓ. ત્યાં દૃઢ નિયમથી મને ભજતાં રહેજો. મને સદા સર્વવ્યાપક અને સર્વેનું હિત કરનાર જાણીને અત્યંત પ્રેમ કરજો. ॥૧૬॥

ચૌ૦ – સુનિ પ્રભુ બચન મગન સબ ભએ। કો હમ કહાઁ બિસરિ તન ગએ॥
એકટક રહે જોરિ કર આગે। સકહિં ન કછુ કહિ અતિ અનુરાગે॥૧॥

પ્રભુનાં વચન સાંભળીને સર્વેસર્વ પ્રેમમગ્ન થઈ ગયા. અમે કોણ છીએ અને ક્યાં છીએ? આ દેહની સૂધ-બૂધ જ ભૂલી ગયા. તેઓ પ્રભુની સામે હાથ જોડીને એકીટસે જોતા જ રહી ગયા. અત્યંત પ્રેમને કારણે કશું કહી નથી શકતા. ॥૧॥

પરમ પ્રેમ તિન્હ કર પ્રભુ દેખા। કહા બિબિધિ બિધિ ગ્યાન બિસેષા॥
પ્રભુ સન્મુખ કછુ કહન ન પારહિં। પુનિ પુનિ ચરન સરોજ નિહારહિં॥૨॥

પ્રભુએ તેમનો અત્યંત પ્રેમ જોયો, [પછી] એમને અનેક પ્રકારે વિશેષ જ્ઞાનનો ઉપદેશ આપ્યો. પ્રભુની સન્મુખ તે કશું કહી નથી શકતા. વારંવાર પ્રભુનાં ચરણકમળોને જુએ છે. ॥૨॥

તબ પ્રભુ ભૂષન બસન મગાએ। નાના રંગ અનૂપ સુહાએ॥
સુગ્રીવહિ પ્રથમહિં પહિરાએ। બસન ભરત નિજ હાથ બનાએ॥૩॥

પછી પ્રભુએ અનેક રંગોના અનુપમ અને સુંદર ઘરેણાં-કપડાં મંગાવ્યાં. સૌથી પહેલા ભરતજીએ પોતાના હાથેથી સરખાં કરીને સુગ્રીવને વસ્ત્રાભૂષણ પહેરાવ્યાં. ॥૩॥

પ્રભુ પ્રેરિત લછિમન પહિરાએ। લંકાપતિ રઘુપતિ મન ભાએ॥
અંગદ બૈઠ રહા નહિં ડોલા। પ્રીતિ દેખિ પ્રભુ તાહિ ન બોલા॥૪॥

પછી પ્રભુની પ્રેરણાથી લક્ષ્મણજીએ વિભીષણજીને ઘરેણાં-કપડાં પહેરાવ્યાં, જે શ્રીરઘુનાથજીના મનને ઘણા જ ગમ્યાં. અગંદ બેઠા જ રહ્યા, તેઓ પોતાના સ્થાનેથી હલ્યાય નહીં. તેમનો ઉત્કટ પ્રેમ જોઈને પ્રભુએ એમને બોલાવ્યા નહીં. ॥૪॥

દો૦ – જામવંત નીલાદિ સબ પહિરાએ રઘુનાથ।
હિયઁ ધરિ રામ રૂપ સબ ચલે નાઈ પદ માથ॥૧૭(ક)॥

જામ્બવાન્ અને નીલ આદિ સર્વેને શ્રીરઘુનાથજીએ સ્વયં ભૂષણ-વસ્ત્ર પહેરાવ્યાં. તે સૌ પોતાના હૃદયોમાં શ્રીરામચન્દ્રજીના રૂપને ધારણ કરીને તેમના ચરણોમાં શીશ નમાવીને ચાલ્યા. ॥ ૧૭ (ક)॥

તબ અંગદ ઉઠિ નાઈ સિરુ સજલ નયન કર જોરિ ।
અતિ બિનીત બોલેઉ બચન મનહુઁ પ્રેમ રસ બોરિ ॥ ૧૭ (ખ) ॥

પછી અંગદ ઊઠીને શીશ નમાવી, નેત્રોમાં જળ ભરીને અને હાથ જોડીને અત્યંત વિનમ્ર તથા જાણે પ્રેમરસમાં તરબોળ મધુર વચન બોલ્યા. ॥ ૧૭ (ખ)॥

ચૌ૦ – સુનુ સર્બગ્ય કૃપા સુખ સિંધો । દીન દયાકર આરત બંધો ॥
મરતી બેર નાથ મોહિ બાલી । ગયઉ તુમ્હારેહિ કોંછેં ઘાલી ॥ ૧ ॥

હે સર્વજ્ઞ! હે કૃપા અને સુખના સમુદ્ર! હે દીનો પર દયા કરનારા! હે આર્તોના બંધુ! સાંભળો, હે નાથ! મૃત્યુ વેળાએ મારા પિતા વાલિ મને આપના જ ખોળામાં મૂકીને ગયા હતા. ॥ ૧॥

અસરન સરન બિરદુ સંભારી । મોહિ જનિ તજહુ ભગત હિતકારી ॥
મોરેં તુમ્હ પ્રભુ ગુર પિતુ માતા । જાઉઁ કહાઁ તજિ પદ જલજાતા ॥ ૨ ॥

માટે, હે ભક્તોના હિતકારી! પોતાનું અશરણ-શરણ બિરુદ (પ્રણ) યાદ કરીને મને ત્યજો નહિ. મારા તો સ્વામી, ગુરુ, પિતા અને માતા, સર્વે કંઈ આપ જ છો. આપનાં ચરણકમળોને છોડીને હું ક્યાં જઉં? ॥ ૨॥

તુમ્હહિ બિચારિ કહહુ નરનાહા । પ્રભુ તજિ ભવન કાજ મમ કાહા ॥
બાલક ગ્યાન બુદ્ધિ બલ હીના । રાખહુ સરન નાથ જન દીના ॥ ૩ ॥

હે મહારાજ! આપ જ વિચારીને કહો, પ્રભુ(આપ)ને ત્યજીને ઘરમાં મારું શું કામ છે? હે નાથ! જ્ઞાન, બુદ્ધિ અને બળમાં હીન આ બાળક તથા દીન સેવકને શરણોમાં રાખો. ॥ ૩॥

નીચિ ટહલ ગૃહ કૈ સબ કરિહઉઁ । પદ પંકજ બિલોકિ ભવ તરિહઉઁ ॥
અસ કહિ ચરન પરેઉ પ્રભુ પાહી । અબ જનિ નાથ કહહુ ગૃહ જાહી ॥ ૪ ॥

હું ઘરની સર્વે નાની - મોટી કંઈ પણ સેવા કરીશ અને આપનાં ચરણકમળોને જોઈ-જોઈને ભવસાગરને તરી જઈશ. આવું કહીને તે શ્રીરામજીના ચરણોમાં નમી પડ્યા [અને બોલ્યા-] હે પ્રભો! મારી રક્ષા કરો. હે નાથ! હવે એવું ન કહો કે તું ઘેર જા. ॥ ૪॥

દો૦ – અંગદ બચન બિનીત સુનિ રઘુપતિ કરુના સીંવ ।
પ્રભુ ઉઠાઈ ઉર લાયઉ સજલ નયન રાજીવ ॥ ૧૮ (ક) ॥

અંગદનાં વિનમ્ર વચન સાંભળીને કરુણાની સીમા પ્રભુ શ્રીરઘુનાથજીએ તેને ઉઠાવીને હૃદય સરસો ચાંપી દીધો. પ્રભુનાં નેત્રકમળોમાં [પ્રેમાશ્રુઓનું] જળ ભરાઈ આવ્યું. ॥ ૧૮ (ક)॥

નિજ ઉર માલ બસન મનિ બાલિતનય પહિરાઇ ।
બિદા કીન્હિ ભગવાન તબ બહુ પ્રકાર સમુઝાઇ ॥ ૧૮ (ખ) ॥

પછી ભગવાને પોતાના હૃદયની માળા, વસ્ત્ર અને મણિ (રત્નોનાં આભૂષણ) વાલિપુત્ર અંગદને પહેરાવીને અને અનેક પ્રકારે સમજાવીને તેમને વિદાય આપી. ॥ ૧૮ (ખ)॥

ચૌ૦ – ભરત અનુજ સૌમિત્રિ સમેતા । પઠવન ચલે ભગત કૃત ચેતા ॥
અંગદ હૃદયઁ પ્રેમ નહિં થોરા । ફિરિ ફિરિ ચિતવ રામ કીં ઓરા ॥ ૧॥

ભક્તની કરણીને યાદ કરીને ભરતજી નાના ભાઈ શત્રુઘ્નજી અને લક્ષ્મણજીસહિત તેમને વળાવવા ચાલ્યા. અંગદના હૃદયમાં પ્રેમ ઓછો નથી(અર્થાત્ ઘણો અધિક પ્રેમ છે). તેઓ વળી વળીને શ્રીરામજીની સામે જુએ છે; ॥ ૧॥

બાર બાર કર દંડ પ્રનામા । મન અસ રહન કહહિં મોહિ રામા ॥
રામ બિલોકનિ બોલનિ ચલની । સુમિરિ સુમિરિ સોચત હઁસિ મિલની ॥ ૨॥

અને વારંવાર દંડવત્ પ્રણામ કરે છે. મનમાં એવું થાય છે કે શ્રીરામજી મને રોકાવાનું કહી દે. તેઓ શ્રીરામજીના જોવાની, બોલવાની, ચાલવાની તેમજ હસીને ભેટવાની રીતને યાદ કરી-કરીને વિચારે છે(દુઃખી થાય છે). ॥ ૨॥

પ્રભુ રુખ દેખિ બિનય બહુ ભાષી । ચલેઉ હૃદયઁ પદ પંકજ રાખી ॥
અતિ આદર સબ કપિ પહુઁચાએ । ભાઈન્હ સહિત ભરત પુનિ આએ ॥ ૩॥

પરંતુ પ્રભુની ઇચ્છા જાણીને, બહુ જ વિનમ્ર વચન કહીને તથા હૃદયમાં ચરણકમળોને રાખીને તેઓ ચાલ્યા. અત્યંત આદરની સાથે સર્વે વાનરોને વળાવીને ભાઈઓ સહિત ભરતજી પાછા આવ્યા. ॥ ૩॥

તબ સુગ્રીવ ચરન ગહિ નાના । ભાઁતિ બિનય કીન્હે હનુમાના ॥
દિન દસ કરિ રઘુપતિ પદ સેવા । પુનિ તવ ચરન દેખિહઉઁ દેવા ॥ ૪॥

ત્યારે હનુમાનજીએ સુગ્રીવના ચરણ પકડીને અનેક પ્રકારે વિનંતી કરી અને કહ્યું - હે દેવ! દસ (કેટલાક) દિવસ શ્રીરઘુનાથજીની ચરણસેવા કરીને પછી આવીને હું આપના ચરણોનાં દર્શન કરીશ. ॥ ૪॥

પુન્ય પુંજ તુમ્હ પવનકુમારા । સેવહુ જાઇ કૃપા આગારા ॥
અસ કહિ કપિ સબ ચલે તુરંતા । અંગદ કહઇ સુનહુ હનુમંતા ॥ ૫॥

[સુગ્રીવે કહ્યું -] હે પવનકુમાર! તમે પુણ્યના ભંડાર છો[જે ભગવાને તમને પોતાની સેવામાં રાખી લીધા]. જઈને કૃપાધામ શ્રીરામજીની સેવા કરો. સર્વે વાનર આવું કહીને તુરત જ ચાલી નીકળ્યા. અંગદે કહ્યું - હે હનુમાન! સાંભળો - ॥ ૫॥

દો૦ – કહેહુ દંડવત પ્રભુ સૈં તુમ્હહિ કહઉઁ કર જોરિ ।
બાર બાર રઘુનાયકહિ સુરતિ કરાએહુ મોરિ ॥ ૧૯ (ક) ॥

હું તમને હાથ જોડીને કહું છું, પ્રભુને મારા દંડવત કહેજો. અને શ્રીરઘુનાથજીને વારંવાર મારી યાદ અપાવતા રહેજો. ॥ ૧૯ (ક)॥

અસ કહિ ચલેઉ બાલિસુત ફિરિ આયઉ હનુમંત।
તાસુ પ્રીતિ પ્રભુ સન કહી મગન ભએ ભગવંત ॥ ૧૯ (ખ) ॥

આવું કહીને વાલિપુત્ર અંગદ ચાલ્યા, પછી હનુમાનજી પાછા વળ્યા અને આવીને એમના પ્રેમનું વર્ણન પ્રભુને કર્યું. તે સાંભળીને ભગવાન પ્રેમમગ્ન થઈ ગયા. ॥ ૧૯ (ખ)॥

કુલિસહુ ચાહિ કઠોર અતિ કોમલ કુસુમહુ ચાહિ।
ચિત્ત ખગેસ રામ કર સમુઝિ પરઈ કહુ કાહિ ॥ ૧૯ (ગ) ॥

[કાકભુશુંડિજી કહે છે -] હે ગરુડજી! શ્રીરામજીનું ચિત્ત વજ્રથીય અત્યંત કઠોર અને ફૂલથીય અત્યંત કોમળ છે. તો કહો, તે કોની સમજણમાં આવી શકે છે? ॥ ૧૯ (ગ)॥

ચૌ૦ – પુનિ કૃપાલ લિયો બોલિ નિષાદા। દીન્હે ભૂષન બસન પ્રસાદા ॥
જાહુ ભવન મમ સુમિરન કરેહૂ। મન ક્રમ બચન ધર્મ અનુસરેહૂ ॥ ૧॥

પછી કૃપાળુ શ્રીરામજીએ નિષાદરાજને બોલાવી લીધા અને તેને ભૂષણ, વસ્ત્ર પ્રસાદમાં આપ્યાં. [વળી કહ્યું -] હવે, તમે પણ ઘેર જાઓ, ત્યાં મારું સ્મરણ કરતાં રહેજો અને મન, વચન તથા કર્મથી ધર્માનુસાર ચાલજો. ॥ ૧॥

તુમ્હ મમ સખા ભરત સમ ભ્રાતા। સદા રહેહુ પુર આવત જાતા ॥
બચન સુનત ઉપજા સુખ ભારી। પરેઉ ચરન ભરિ લોચન બારી ॥ ૨॥

તમે મારા મિત્ર છો અને ભરત સમાન ભાઈ છો. અયોધ્યામાં સદા આવતા-જતા રહેજો. આ વચન સાંભળતાં જ તેને મોટું ભારે સુખ ઊપજ્યું. નેત્રોમાં [આનંદ અને પ્રેમનાં આંસુઓનું] જળ ભરીને તે ચરણોમાં નમી પડ્યો. ॥ ૨॥

ચરન નલિન ઉર ધરિ ગૃહ આવા। પ્રભુ સુભાઉ પરિજનન્હિ સુનાવા ॥
રઘુપતિ ચરિત દેખિ પુરબાસી। પુનિ પુનિ કહહિં ધન્ય સુખરાસી ॥ ૩॥

પછી ભગવાનના ચરણકમળોને હૃદયમાં રાખીને તે ઘેર આવ્યો અને આવીને પોતાના કુટુંબીઓને પ્રભુનો સ્વભાવ સંભળાવ્યો. શ્રીરઘુનાથજીનું આ ચરિત્ર જોઈને અવધપુરવાસી વારંવાર કહે છે કે સુખના ભંડાર શ્રીરામચન્દ્રજી ધન્ય છે. ॥ ૩॥

રામ રાજ બૈઠેં ત્રૈલોકા। હરષિત ભએ ગએ સબ સોકા ॥
બયરુ ન કર કાહૂ સન કોઈ। રામ પ્રતાપ બિષમતા ખોઈ ॥ ૪॥

શ્રીરામચન્દ્રજીના રાજ્ય ઉપર પ્રતિષ્ઠિત થવાથી ત્રણેય લોક હર્ષિત થઈ ગયા, તેમના સમસ્ત શોક ટળી ગયા. કોઈ કોઈની સાથે વેર નથી કરતું. શ્રીરામચન્દ્રજીના પ્રતાપે બધાયની વિષમતા (આંતરિક ભેદભાવ) ટળી ગઈ. ॥ ૪॥

દો૦ – બરનાશ્રમ નિજ નિજ ધરમ નિરત બેદ પથ લોગ।
ચલહિં સદા પાવહિં સુખહિ નહિં ભય સોક ન રોગ ॥ ૨૦॥

સર્વે લોકો પોતપોતાના વર્ણ અને આશ્રમને અનુકૂળ ધર્મમાં તત્પર થઈને સદાય વેદ-માર્ગે ચાલે છે અને સુખ પામે છે. તેમને ન કોઈ વાતનો ભય છે, ન શોક છે અને કોઈ રોગ પણ પજવતો નથી. ॥ ૨૦॥

ચૌ૦ – દૈહિક દૈવિક ભૌતિક તાપા। રામ રાજ નહિં કાહુહિ બ્યાપા॥
સબ નર કરહિં પરસ્પર પ્રીતી। ચલહિં સ્વધર્મ નિરત શ્રુતિ નીતી॥ ૧॥

'રામ-રાજ્ય'માં દૈહિક, દૈવિક અને ભૌતિક તાપ કોઈનેય વ્યાપતો નથી. સર્વે મનુષ્ય પરસ્પર પ્રેમ કરે છે અને વેદોમાં બતાવેલી નીતિ(મર્યાદા)માં તત્પર રહીને પોતપોતાના ધર્મોનું પાલન કરે છે. ॥ ૧॥

ચારિઉ ચરન ધર્મ જગ માહીં। પૂરિ રહા સપનેહુઁ અઘ નાહીં॥
રામ ભગતિ રત નર અરુ નારી। સકલ પરમ ગતિ કે અધિકારી॥ ૨॥

ધર્મ પોતાના ચારેય ચરણ(સત્ય, શૌચ, દયા અને દાન)થી જગતમાં પરિપૂર્ણ થઈ રહ્યો છે; સ્વપ્નમાંય ક્યાંય પાપ નથી. પુરુષ અને સ્ત્રી સર્વે રામભક્તિપરાયણ છે અને સર્વે પરમગતિ(મોક્ષ)ના અધિકારી છે. ॥ ૨॥

અલ્પમૃત્યુ નહિં કવનિઉ પીરા। સબ સુંદર સબ બિરુજ સરીરા॥
નહિં દરિદ્ર કોઉ દુખી ન દીના। નહિં કોઉ અબુધ ન લચ્છન હીના॥ ૩॥

નાની અવસ્થામાં મૃત્યુ થતું નથી, નથી કોઈને કોઈ પીડા થતી. સર્વેનાં શરીર સુંદર અને નીરોગી છે. ન કોઈ દરિદ્ર છે, ન દુ:ખી છે અને દીન પણ નથી. ન કોઈ મૂર્ખ છે અને કોઈ શુભલક્ષણોથી હીન પણ નથી. ॥ ૩॥

સબ નિર્દંભ ધર્મરત પુની। નર અરુ નારિ ચતુર સબ ગુની॥
સબ ગુનગ્ય પંડિત સબ ગ્યાની। સબ કૃતગ્ય નહિં કપટ સયાની॥ ૪॥

સર્વે દંભરહિત છે, ધર્મપરાયણ છે અને પુણ્યાત્માઓ છે. પુરુષ અને સ્ત્રી સર્વે ચતુર અને ગુણવાન છે. બધાય ગુણોના આદર કરનારા અને પંડિત છે, તથા બધાય જ્ઞાની છે. બધાય કૃતજ્ઞ (બીજાએ કરેલા ઉપકારને માનનારા) છે. કપટ-ચતુરાઈ (ધૂર્તતા) કોઈનામાં નથી. ॥ ૪॥

દો૦ – રામ રાજ નભગેસ સુનુ સચરાચર જગ માહિં।
કાલ કર્મ સુભાવ ગુન કૃત દુખ કાહુહિ નાહિં॥ ૨૧॥

[કાકભુશુંડિજી કહે છે-] હે પક્ષીરાજ ગરુડજી! સાંભળો, શ્રીરામના રાજ્યમાં જડ, ચેતન સમસ્ત જગતમાં કાળ, કર્મ, સ્વભાવ અને ગુણોથી ઉત્પન્ન થયેલાં દુ:ખ કોઈનેય નથી થતાં (અર્થાત્ એમના બંધનમાં કોઈ નથી). ॥ ૨૧॥

ચૌ૦ – ભૂમિ સપ્ત સાગર મેખલા। એક ભૂપ રઘુપતિ કોસલા॥
ભુઅન અનેક રોમ પ્રતિ જાસૂ। યહ પ્રભુતા કછુ બહુત ન તાસૂ॥ ૧॥

અયોધ્યામાં શ્રીરઘુનાથજી સાત સમુદ્રોની મેખલાવાળી પૃથ્વીના એકછત્ર રાજા છે. જેના એક-એક રોમમાં અનેકો બ્રહ્માંડ છે, તેમને માટે સાત દ્વીપોની આ પ્રભુતા કંઈ વધુ નથી ॥ ૧॥

સો મહિમા સમુઝત પ્રભુ કેરી। યહ બરનત હીનતા ઘનેરી॥
સોઉ મહિમા ખગેસ જિન્હ જાની। ફિરિ એહિં ચરિત તિન્હહું રતિ માની॥ ૨॥

બલકે પ્રભુના તે મહિમાને સમજી લીધા પછી તો આ કહેવામાં [કે તેઓ સાત સમુદ્રોથી ઘેરાયેલી સપ્તદ્વીપમયી પૃથ્વીના એકછત્ર સમ્રાટ છે] તેમની મોટી હીનતા થાય છે. પરંતુ હે ગરુડજી! જેમણે તે મહિમાને જાણી લીધો છે, તેઓ પણ પાછા આ લીલામાં મોટો પ્રેમ માને છે. ॥ ૨॥

સોઉ જાને કર ફલ યહ લીલા। કહહિં મહા મુનિબર દમસીલા॥
રામ રાજ કર સુખ સંપદા। બરનિ ન સકઈ ફનીસ સારદા॥ ૩॥

કેમકે તે મહિમાને પણ જાણવાનું ફળ આ લીલા (આ લીલાનો અનુભવ) જ છે, ઇન્દ્રિયોનું દમન કરનારા શ્રેષ્ઠ મહામુનિ આવું કહે છે. રામરાજ્યની સુખસંપત્તિનું વર્ણન શેષજી અને સરસ્વતીજી પણ નથી કરી શકતાં. ॥ ૩॥

સબ ઉદાર સબ પર ઉપકારી। બિપ્ર ચરન સેવક નર નારી॥
એકનારિ બ્રત રત સબ ઝારી। તે મન બચ ક્રમ પતિ હિતકારી॥ ૪॥

બધાંય નર-નારી ઉદાર છે, બધાં પરોપકારી છે અને બધાંય બ્રાહ્મણોના ચરણોના સેવક છે. બધાય પુરુષમાત્ર એકપત્નીવ્રતી છે. આ જ રીતે સ્ત્રીઓ પણ મન, વચન અને કર્મથી પતિનું હિત કરનારી છે. ॥ ૪॥

દો૦ – દંડ જતિન્હ કર ભેદ જહઁ નર્તક નૃત્ય સમાજ।
જીતહુ મનહિ સુનિઅ અસ રામચંદ્ર કેં રાજ॥ ૨૨॥

શ્રીરામચન્દ્રજીના રાજ્યમાં દંડ કેવળ સંન્યાસીઓના હાથોમાં છે, અને ભેદ નાચનારાઓના નૃત્યસમાજમાં છે અને 'જીતો' શબ્દ કેવળ મનને જીતવા માટે જ સંભળાઈ જાય છે (અર્થાત્ રાજનીતિમાં શત્રુઓને જીતવા તથા ચોર-ડાકૂઓ આદિને દમન કરવા માટે સામ, દાન, દંડ અને ભેદ - આ ચાર ઉપાય કરવામાં આવે છે. રામરાજ્યમાં કોઈ શત્રુ છે જ નહીં, માટે 'જીતો' શબ્દ કેવળ મનને જીતવા માટે કહેવામાં આવે છે. કોઈ અપરાધ કરતું જ નથી, માટે દંડ કોઈને થતો નથી. દંડ શબ્દ માત્ર સંન્યાસીઓના હાથમાં રહેનારા દંડને માટે જ રહી ગયો છે. તથા સર્વે અનુકૂળ હોવાના કારણે ભેદનીતિની આવશ્યક્તા જ નથી રહી; 'ભેદ' શબ્દ કેવળ સુર-તાલના ભેદ માટે જ કામમાં આવે છે). ॥ ૨૨॥

ચૌ૦ – ફૂલહિં ફરહિં સદા તરુ કાનન। રહહિં એક સઁગ ગજ પંચાનન॥
ખગ મૃગ સહજ બયરુ બિસરાઈ। સબન્હિ પરસ્પર પ્રીતિ બઢ઼ાઈ॥ ૧॥

વનોમાં વૃક્ષ સદાય ફૂલે અને ફાલે છે. હાથી અને સિંહ [વેર ભૂલીને] એક સાથે રહે છે. પક્ષી અને પશુ સર્વેએ સ્વાભાવિક વેર ભુલાવીને પરસ્પર પ્રેમ વધાર્યો છે. ॥ ૧॥

કૂજહિં ખગ મૃગ નાના બૃંદા। અભય ચરહિં બન કરહિં અનંદા॥
સીતલ સુરભિ પવન બહ મંદા। ગુંજત અલિ લૈ ચલિ મકરંદા॥૨॥

પક્ષીઓ કુંજે છે, ભાતભાતનાં પશુઓના સમૂહ વનમાં નિર્ભય વિચરે અને આનંદ કરે છે. શીતળ, મંદ, સુગંધિત પવન વહેતો રહે છે. ભમરા પુષ્પોનો રસ પીને ગુંજારવ કરતાં જાય છે. ॥૨॥

લતા બિટપ માગેં મધુ ચવહીં। મનભાવતો ધેનુ પય સ્રવહીં॥
સસિ સંપન્ન સદા રહ ધરની। ત્રેતાँ ભઈ કૃતજુગ કૈ કરની॥૩॥

વેલો અને વૃક્ષ માગવાથી જ મધુ (મકરંદ) ટપકાવી દે છે. ગાયો મનમાગ્યું દૂધ આપે છે. ધરતી સદા પાક(ખેતી)થી ભરાયેલી રહે છે. ત્રેતામાં સત્યયુગની કરણી (સ્થિતિ) થઈ ગઈ. ॥૩॥

પ્રગટીં ગિરિન્હ બિબિધિ મનિ ખાની। જગદાતમા ભૂપ જગ જાની॥
સરિતા સકલ બહહિં બર બારી। સીતલ અમલ સ્વાદ સુખકારી॥૪॥

સમસ્ત જગતના આત્મા ભગવાનને જગતના રાજા જાણીને પર્વતોએ અનેક મણિઓની ખાણો પ્રગટ કરી દીધી. સર્વે નદીઓ શ્રેષ્ઠ શીતળ, નિર્મળ અને સુખપ્રદ સ્વાદિષ્ટ જળ વહેવડાવા લાગી. ॥૪॥

સાગર નિજ મરજાદાँ રહહીં। ડારહિં રત્ન તટન્હિ નર લહહીં॥
સરસિજ સંકુલ સકલ તડ઼ાગા। અતિ પ્રસન્ન દસ દિસા બિભાગા॥૫॥

સમુદ્રો પોતાની મર્યાદામાં રહે છે; તેઓ લહેરો દ્વારા કિનારા પર રત્નો મૂકી દે છે, જેને મનુષ્યો પામી જાય છે. સર્વે સરોવરો કમળોથી પરિપૂર્ણ છે. દસે દિશાઓના વિભાગ (અર્થાત્ સર્વે પ્રદેશો) અત્યંત પ્રસન્ન છે. ॥૫॥

દો૦ – બિધુ મહિ પૂર મયૂખન્હિ રબિ તપ જેતનેહિ કાજ।
માગેં બારિદ દેહિં જલ રામચંદ્ર કેં રાજ॥૨૩॥

શ્રીરામચન્દ્રજીના રાજ્યમાં ચન્દ્રમા પોતાનાં [અમૃતમય] કિરણોથી પૃથ્વીને પૂર્ણ કરી દે છે. સૂર્ય એટલો જ તપે છે જેટલાની જરૂરત હોય છે અને મેઘ માગવાથી [જ્યારે જ્યાં જેટલું જોઈએ એટલું જ] જળ આપે છે. ॥૨૩॥

ચૌ૦ – કોટિન્હ બાજિમેધ પ્રભુ કીન્હે। દાન અનેક દ્વિજન્હ કહઁ દીન્હે॥
શ્રુતિ પથ પાલક ધર્મ ધુરંધર। ગુનાતીત અરુ ભોગ પુરંદર॥૧॥

પ્રભુ શ્રીરામજીએ કરોડો અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યા અને બ્રાહ્મણોને અનેક દાન આપ્યાં. શ્રી રામચન્દ્રજી વેદમાર્ગને પાળનારા, ધર્મની ધુરાને ધારણ કરનારા, [પ્રકૃતિજન્ય સત્ત્વ, રજ અને તમ] ત્રણેય ગુણોથી અતીત અને ભોગો(ઐશ્વર્ય)માં ઈન્દ્ર સમાન છે. ॥૧॥

પતિ અનુકૂલ સદા રહ સીતા। સોભા ખાનિ સુસીલ બિનીતા॥
જાનતિ કૃપાસિંધુ પ્રભુતાઈ। સેવતિ ચરન કમલ મન લાઈ॥૨॥

શોભાની ખાણ, સુશીલ અને વિનમ્ર સીતાજી સદાય પતિને અનુકૂળ રહે છે. તેઓ કૃપાસાગર શ્રીરામજીના મહિમાને જાણે છે અને મન દઈને તેમના ચરણકમળોની સેવા કરે છે. ॥ ૨॥

જદ્યપિ ગૃહઁ સેવક સેવકિની । બિપુલ સદા સેવા બિધિ ગુની ॥
નિજ કર ગૃહ પરિચરજા કરઈ । રામચંદ્ર આયસુ અનુસરઈ ॥ ૩॥

જોકે ઘરમાં ઘણાં જ દાસ - દાસીઓ છે અને તે સઘળાં સેવાની વિધિઓમાં કુશળ છે, તો પણ [સ્વામીની સેવાનું મહત્ત્વ જાણનારાં] શ્રીસીતાજી ઘરની બધી સેવા સ્વહસ્તે જ કરે છે અને શ્રીરામચન્દ્રજીની આજ્ઞાનું અનુસરણ કરે છે. ॥ ૩॥

જેહિ બિધિ કૃપાસિંધુ સુખ માનઈ । સોઈ કર શ્રી સેવા બિધિ જાનઈ ॥
કૌસલ્યાદિ સાસુ ગૃહ માહીં । સેવઈ સબન્હિ માન મદ નાહીં ॥ ૪॥
ઉમા રમા બ્રહ્માદિ બંદિતા । જગદંબા સંતતમનિંદિતા ॥ ૫॥

કૃપાસાગર શ્રીરામચન્દ્રજી જે રીતે સુખ માને, શ્રીજી એ જ કરે છે; કારણ કે તેઓ સેવાની વિધિઓને જાણનારાં છે. ઘરમાં કૌસલ્યા આદિ સર્વે સાસુજીઓની સીતાજી સેવા કરે છે, તેમને કોઈ વાતનું અભિમાન અને મદ નથી. ઉમા, રમા અને બ્રહ્માણી આદિ શક્તિઓ તેમજ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ આદિ દેવતાઓ દ્વારા સીતાજી વંદિત છે, અને જગતજનની છે તેમજ સદા અનિંદિત (સર્વગુણ સંપન્ન) છે. ॥ ૪-૫॥

દો૦ – જાસુ કૃપા કટાચ્છુ સુર ચાહત ચિતવ ન સોઈ ।
રામ પદારબિંદ રતિ કરતિ સુભાવહિ ખોઈ ॥ ૨૪॥

દેવો જેમનો કૃપાકટાક્ષ ઈચ્છે છે, પરંતુ તેમની સામે તેઓ જોતાં પણ નથી, તે જ લક્ષ્મીજી (જાનકીજી) પોતાના [મહામહિમ] સ્વભાવને ત્યજીને શ્રીરામચન્દ્રજીના ચરણારવિંદમાં પ્રીતિ કરે છે. ॥ ૨૪॥

ચૌ૦ – સેવહિં સાનકૂલ સબ ભાઈ । રામ ચરન રતિ અતિ અધિકાઈ ॥
પ્રભુ મુખ કમલ બિલોકત રહહીં । કબહુઁ કૃપાલ હમહિ કછુ કહહીં ॥ ૧॥

બધા ભાઈ અનુકૂળ રહીને તેમની સેવા કરે છે. શ્રીરામજીના ચરણોમાં તેમની અત્યંત અધિક પ્રીતિ છે. તેઓ સદાય પ્રભુનું મુખારવિંદ જ જોતાં રહે છે કે કૃપાળુ શ્રીરામજી ક્યારેક અમને કંઈ સેવા કરવાનું કહે. ॥ ૧॥

રામ કરહિં ભ્રાતન્હ પર પ્રીતી । નાના ભાઁતિ સિખાવહિં નીતી ॥
હરષિત રહહિં નગર કે લોગા । કરહિં સકલ સુર દુર્લભ ભોગા ॥ ૨॥

શ્રીરામચન્દ્રજી પણ ભાઈઓ પર પ્રેમ રાખે છે અને એમને અનેક પ્રકારની નીતિઓ શિખવાડે છે. નગરના લોકો હરખાયેલા રહે છે અને સર્વે પ્રકારનાં દેવદુર્લભ ભોગ ભોગવે છે. ॥ ૨॥

અહનિસિ બિધિહિ મનાવત રહહીં । શ્રીરઘુબીર ચરન રતિ ચહહીં ॥
દુઈ સુત સુંદર સીતાઁ જાએ । લવ કુસ બેદ પુરાનન્હ ગાએ ॥ ૩॥

તેઓ દિવસ-રાત બ્રહ્માજીને પ્રાર્થના કરતા રહે છે અને (તેમના થકી) શ્રીરઘુવીરના ચરણોમાં પ્રીતિ ઇચ્છે છે. સીતાજીને લવ અને કુશ એમ બે પુત્ર ઉત્પન્ન થયા, જેમનું વેદ-પુરાણોએ વર્ણન કર્યું છે. ॥ ૩॥

દોઉ બિજઈ બિનઈ ગુન મંદિર । હરિ પ્રતિબિંબ મનહુઁ અતિ સુંદર ॥
દુઈ દુઈ સુત સબ ભ્રાતન્હ કેરે । ભએ રૂપ ગુન સીલ ઘનેરે ॥ ૪॥

તે બંનેય વિજયી (વિખ્યાત યોદ્ધા), નમ્ર અને ગુણોના ધામ છે અને અત્યંત સુંદર છે, જાણે શ્રીહરિના પ્રતિબિંબ જ હોય. બબે-બબે પુત્ર સર્વે ભાઈઓને થયા, જે ઘણા જ સુંદર, ગુણવાન અને સુશીલ હતા. ॥ ૪॥

દો૦ – ગ્યાન ગિરા ગોતીત અજ માયા મન ગુન પાર ।
સોઈ સચ્ચિદાનંદ ઘન કર નર ચરિત ઉદાર ॥ ૨૫॥

જે [બૌદ્ધિક] જ્ઞાન, વાણી અને ઇન્દ્રિયોથી પર અને અજન્મા છે તથા માયા, મન અને ગુણોથી પર છે, એ જ સચ્ચિદાનંદઘન ભગવાન શ્રેષ્ઠ નર-લીલા કરે છે. ॥ ૨૫॥

ચૌ૦ – પ્રાતકાલ સરઉ કરિ મજ્જન । બૈઠહિં સભાઁ સંગ દ્વિજ સજ્જન ॥
બેદ પુરાન બસિષ્ટ બખાનહિં । સુનહિં રામ જદ્યપિ સબ જાનહિં ॥ ૧॥

પ્રાતઃકાળે સરયૂજીમાં સ્નાન કરીને બ્રાહ્મણો અને સજ્જનોની સાથે સભામાં બેસે છે. વશિષ્ઠજી વેદ અને પુરાણોની કથાઓનું વર્ણન કરે છે અને શ્રીરામજી સાંભળે છે, જોકે તેઓ સર્વે જાણે જ છે. ॥ ૧॥

અનુજન્હ સંજુત ભોજન કરહીં । દેખિ સકલ જનનીં સુખ ભરહીં ॥
ભરત સત્રુહન દોનઉ ભાઈ । સહિત પવનસુત ઉપબન જાઈ ॥ ૨॥

તેઓ ભાઈઓને સાથે લઈને ભોજન કરે છે. તેમને જોઈને સર્વે માતાઓ આનંદથી ઊભરાઈ જાય છે. ભરતજી અને શત્રુઘ્નજી બંને ભાઈ હનુમાનજીસહિત ઉપવનોમાં જઈને; ॥ ૨॥

બૂઝહિં બૈઠિ રામ ગુન ગાહા । કહ હનુમાન સુમતિ અવગાહા ॥
સુનત બિમલ ગુન અતિ સુખ પાવહિં । બહુરિ બહુરિ કરિ બિનય કહાવહિં ॥ ૩॥

ત્યાં બેસીને શ્રીરામજીના ગુણોની કથાઓ પૂછે છે અને હનુમાનજી પોતાની સુંદર બુદ્ધિથી તે ગુણોમાં ડૂબકી લગાવી (ધ્યાન ધરી) તેમનું વર્ણન કરે છે. શ્રીરામચન્દ્રજીના નિર્મળ ગુણોને સાંભળીને બંને ભાઈ અત્યંત સુખ પામે છે અને વિનય કરીને વારંવાર કહેવડાવે છે. ॥ ૩॥

સબ કેં ગૃહ ગૃહ હોહિં પુરાના । રામ ચરિત પાવન બિધિ નાના ॥
નર અરુ નારિ રામ ગુન ગાનહિં । કરહિં દિવસ નિસિ જાત ન જાનહિં ॥ ૪॥

બધાને ત્યાં ઘેર ઘેર પુરાણો અને અનેક પ્રકારનાં પવિત્ર રામચરિત્રોની કથા થાય છે. પુરુષ અને સ્ત્રી સર્વે શ્રીરામચન્દ્રજીના ગુણગાન કરે છે અને આ આનંદમાં દિવસ-રાતનું વીતવું પણ નથી જાણી શકતાં. ॥ ૪॥

દો૦ – અવધપુરી બાસિન્હ કર સુખ સંપદા સમાજ ।
સહસ સેષ નહિં કહિ સકહિં જહઁ નૃપ રામ બિરાજ ॥ ૨૬॥

જ્યાં ભગવાન શ્રીરામચન્દ્રજી સ્વયં રાજા થઈને વિરાજમાન છે, તે અવધપુરીના નિવાસીઓનાં સુખ-સંપત્તિના સમુદાયનું વર્ણન હજારો શેષજી પણ નથી કરી શકતા. ॥ ૨૬॥

ચૌ૦ – નારદાદિ સનકાદિ મુનીસા । દરસન લાગિ કોસલાધીસા ॥
દિન પ્રતિ સકલ અજોધ્યા આવહિં । દેખિ નગરુ બિરાગુ બિસરાવહિં ॥ ૧॥

નારદ આદિ અને સનક આદિ મુનીશ્વર સર્વે કૌશલરાજ શ્રીરામજીનાં દર્શનને માટે દિન-પ્રતિદિન અયોધ્યા આવે છે અને તે [દિવ્ય] નગરને જોઈને વૈરાગ્ય ભુલાવી દે છે. ॥ ૧॥

જાતરૂપ મનિ રચિત અટારીં । નાના રંગ રુચિર ગચ ઢારીં ॥
પુર ચહુઁ પાસ કોટ અતિ સુંદર । રચે કઁગૂરા રંગ રંગ બર ॥ ૨॥

[દિવ્ય] સ્વર્ણ અને રત્નોથી બનેલી અટ્ટાલિકાઓ છે. તેમાં [મણિ-રત્નોની] અનેક રંગોની સુંદર ઢાળેલી ફરસો છે. નગરના ચારેય કોર અત્યંત સુંદર કોટ બનેલો છે, જેની ઉપર સુંદર રંગ-બેરંગી બુરજ (કાંગરા) બનેલા છે. ॥ ૨॥

નવ ગ્રહ નિકર અનીક બનાઈ । જનુ ઘેરી અમરાવતિ આઈ ॥
મહિ બહુ રંગ રચિત ગચ કાઁચા । જો બિલોકિ મુનિબર મન નાચા ॥ ૩॥

જાણે નવગ્રહોએ મોટી ભારે સેના બનાવીને અમરાવતીને આવીને ઘેરી લીધી હોય. પૃથ્વી (સડકો) પર અનેક રંગના (દિવ્ય) કાચ(રત્ન)ની પાકી ફરસ ઢાળવામાં આવી છે, જેને જોઈને શ્રેષ્ઠ મુનિઓનાય મન નાચી ઊઠે છે. ॥ ૩॥

ધવલ ધામ ઊપર નભ ચુંબત । કલસ મનહુઁ રબિ સસિ દુતિ નિંદત ॥
બહુ મનિ રચિત ઝરોખા ભ્રાજહિં । ગૃહ ગૃહ પ્રતિ મનિ દીપ બિરાજહિં ॥ ૪॥

ઉજ્જ્વળ મહેલ ઉપર આકાશને ચૂમી રહ્યા છે. મહેલો પર કળશ [પોતાના દિવ્ય પ્રકાશથી] જાણે સૂર્ય, ચન્દ્રમાના પ્રકાશની પણ નિંદા (તિરસ્કાર) કરે છે. [મહેલોમાં] ઘણા જ મણિઓમાંથી રચેલા ઝરોખા શોભાયમાન છે અને ઘેરેઘેર મણિઓના દીપક શોભા પામી રહ્યા છે. ॥ ૪॥

છં૦ – મનિ દીપ રાજહિં ભવન ભ્રાજહિં દેહરીં બિદ્રુમ રચી ।
મનિ ખંભ ભીતિ બિરંચિ બિરચી કનક મનિ મરકત ખચી ॥
સુંદર મનોહર મંદિરાયત અજિર રુચિર ફટિક રચે ।
પ્રતિ દ્વાર દ્વાર કપાટ પુરટ બનાઇ બહુ બજ્રન્હિ ખચે ॥ ૧॥

ઘરોમાં મણિઓના દીપક શોભા આપી રહ્યા છે. પરવાળાના બનેલા ઊમરા ચમકી રહ્યા છે. મણિઓના થાંભલા છે. મરકતમણિઓ(પન્ના)થી જડેલી સોનાની દીવાલો એવી સુંદર છે જાણે બ્રહ્માએ ખાસ પ્રકારે બનાવી હોય. મહેલ સુંદર, મનોહર અને વિશાળ છે. તેમાં સુંદર સ્ફટિકનાં આંગણાં બનેલાં છે. પ્રત્યેક દ્વાર ઉપર ઘણા જ ખરાદેલા હીરાજડિત સોનાનાં કમાડ છે.

દો૦ – ચારુ ચિત્રસાલા ગૃહ ગૃહ પ્રતિ લિખે બનાઈ ।
રામ ચરિત જે નિરખ મુનિ તે મન લેહિં ચોરાઈ ॥ ૨૭॥

ઘર-ઘરમાં સુંદર ચિત્રશાળાઓ છે, જેમાં શ્રીરામજીનાં ચરિત્ર ઘણી જ સુંદરતા સાથે સજાવીને અંકિત કરેલાં છે. જેને મુનિઓ જુએ છે, તો તે એમનાય ચિત્તને ચોરી લે છે. ॥ ૨૭॥

ચૌ૦ – સુમન બાટિકા સબહિં લગાઈં । બિબિધ ભાઁતિ કરિ જતન બનાઈં ॥
લતા લલિત બહુ જાતિ સુહાઈં । ફૂલહિં સદા બસંત કિ નાઈં ॥ ૧॥

બધા લોકોએ ભિન્નભિન્ન પ્રકારે પુષ્પોની વાડીઓ યત્ન કરીને બનાવી રાખી છે, જેમાં અનેક જાતની સુંદર અને લલિત લતાઓ સદાય વસંતની જેમ ફૂલતી રહે છે. ॥ ૧॥

ગુંજત મધુકર મુખર મનોહર । મારુત ત્રિબિધિ સદા બહ સુંદર ॥
નાના ખગ બાલકન્હિ જિઆએ । બોલત મધુર ઉડ़ાત સુહાએ ॥ ૨॥

ભમરા મનોહર સ્વરમાં ગુંજારવ કરે છે. સદાય ત્રણેય પ્રકારનો સુંદર વાયુ વહેતો રહે છે. બાળકોએ ઘણા જ પક્ષી પાળી રાખ્યાં છે, જે મધુર બોલી બોલે છે અને ઊડવામાં સુંદર લાગે છે. ॥ ૨॥

મોર હંસ સારસ પારાવત । ભવનનિ પર સોભા અતિ પાવત ॥
જહઁ તહઁ દેખહિં નિજ પરિછાહીં । બહુ બિધિ કૂજહિં નૃત્ય કરાહીં ॥ ૩॥

મોર, હંસ, સારસ અને કબૂતર ઘરોની ઉપર ઘણી જ શોભા પામે છે. તે પક્ષી [મણિઓની દીવાલો અને છતમાં] ચારેકોર પોતાનો પડછાયો જોઈને [ત્યાં બીજું પક્ષી સમજીને] અનેક પ્રકારે મધુર વાણી બોલે છે અને નૃત્ય કરે છે. ॥ ૩॥

સુક સારિકા પઢ़ાવહિં બાલક । કહહુ રામ રઘુપતિ જનપાલક ॥
રાજ દુઆર સકલ બિધિ ચારૂ । બીથીં ચૌહટ રુચિર બજારૂ ॥ ૪॥

બાળકો તોતા-મેનાને ભણાવે છે કે કહો - 'રામ', 'રઘુપતિ', 'જનપાલક.' રાજદ્વારો સર્વ પ્રકારે સુંદર છે. શેરીઓ, ચૌરાહા (ચાર રસ્તા) અને બજાર સર્વે સુંદર છે. ॥ ૪॥

છં૦ – બાજાર રુચિર ન બનઈ બરનત બસ્તુ બિનુ ગથ પાઈએ ।
જહઁ ભૂપ રમાનિવાસ તહઁ કી સંપદા કિમિ ગાઈએ ॥
બૈઠે બજાજ સરાફ બનિક અનેક મનહુઁ કુબેર તે ।
સબ સુખી સબ સચ્ચરિત સુંદર નારિ નર સિસુ જરઠ જે ॥

સુંદર બજાર છે, જેનું વર્ણન કરી નથી શકાતું. ત્યાં વસ્તુઓ વિનામૂલ્યે જ મળે છે. જ્યાં સ્વયં લક્ષ્મીપતિ રાજા હોય, ત્યાંની સંપત્તિનું વર્ણન કેવી રીતે કરી શકાય? અનેક બજાજ (કપડાંના વહેપારી), સરાફ (સોના-ચાંદીના વહેપારી) આદિ વહેપારી બેઠેલા એવા શોભી રહ્યા છે જાણે કુબેર હોય. સ્ત્રી, પુરુષ, બાળકો અને વૃદ્ધો જે પણ છે, તે બધા સુખી, સદાચારી અને સુંદર છે.

દો૦ – ઉત્તર દિસિ સરજૂ બહ નિર્મલ જલ ગંભીર ।
બાઁધે ઘાટ મનોહર સ્વલ્પ પંક નહિં તીર ॥ ૨૮॥

નગરની ઉત્તર દિશામાં સરયૂજી વહી રહ્યાં છે, જેમનું જળ નિર્મળ અને ઊંડું છે. મનોહર ઘાટ બાંધેલા છે, કિનારા પર જરાય કાદવ નથી. ॥ ૨૮॥

ચૌ૦ – દૂરિ ફરાક રુચિર સો ઘાટા । જહઁ જલ પિઅહિં બાજિ ગજ ઠાટા ॥
પનિઘટ પરમ મનોહર નાના । તહાઁ ન પુરુષ કરહિં અસ્નાના ॥ ૧॥

થોડેક દૂર ત્યાં એક સુંદર ઘાટ છે, જ્યાં ઘોડા અને હાથીઓનાં ટોળેટોળાં જળ પીધા કરે છે. પાણી ભરવા માટે ઘણા જ [મહિલા] ઘાટ છે, જે ઘણા જ મનોહર છે. ત્યાં પુરુષ સ્નાન નથી કરતા. ॥ ૧॥

રાજઘાટ સબ બિધિ સુંદર બર । મજ્જહિં તહાઁ બરન ચારિઉ નર ॥
તીર તીર દેવન્હ કે મંદિર । ચહુઁ દિસિ તિન્હ કે ઉપબન સુંદર ॥ ૨॥

રાજઘાટ સર્વે પ્રકારે સુંદર અને શ્રેષ્ઠ છે, જ્યાં ચારેય વર્ણના પુરુષ સ્નાન કરે છે. સરયૂજીના કિનારે-કિનારે દેવોનાં મંદિર છે, જેની ચારેય કોર સુંદર ઉપવન (બગીચા) છે. ॥ ૨॥

કહુઁ કહુઁ સરિતા તીર ઉદાસી । બસહિં ગ્યાન રત મુનિ સંન્યાસી ॥
તીર તીર તુલસિકા સુહાઈ । બૃંદ બૃંદ બહુ મુનિન્હ લગાઈ ॥ ૩॥

નદીના કિનારે ક્યાંક-ક્યાંક વિરક્ત અને જ્ઞાનપરાયણ મુનિ અને સંન્યાસી નિવાસ કરે છે. સરયૂજીના કિનારે-કિનારે સુંદર તુલસીજીનાં ઝુંડના ઝુંડ, ઘણાં જ વૃક્ષો મુનિઓએ વાવી રાખ્યાં છે. ॥ ૩॥

પુર સોભા કછુ બરનિ ન જાઈ । બાહેર નગર પરમ રુચિરાઈ ॥
દેખત પુરી અખિલ અઘ ભાગા । બન ઉપબન બાપિકા તડ઼ાગા ॥ ૪॥

નગરની શોભા તો કંઈ કહી શકાતી નથી. નગરની બહાર પણ પરમ સુંદરતા છે. શ્રીઅયોધ્યાપુરીનાં દર્શન કરતાં જ સમસ્ત પાપ નાસી જાય છે. [ત્યાં] વન, ઉપવન, વાવડીઓ અને તળાવ સુશોભિત છે. ॥ ૪॥

છં૦ – બાપીં તડ઼ાગ અનૂપ કૂપ મનોહરાયત સોહહીં ।
સોપાન સુંદર નીર નિર્મલ દેખિ સુર મુનિ મોહહીં ॥
બહુ રંગ કંજ અનેક ખગ કૂજહિં મધુપ ગુંજારહીં ।
આરામ રમ્ય પિકાદિ ખગ રવ જનુ પથિક હંકારહીં ॥

વાવડીઓ, તળાવ અને કૂવા મનોહર અને વિશાળ છે જે અનુપમ શોભા આપી રહ્યાં છે. વાવડી અને તળાવની સુંદર [રત્નોની] નિસરણીઓ અને નિર્મળ જળ જોઈને દેવો અને મુનિઓ સુદ્ધાં મોહિત થઈ જાય છે. [તળાવોમાં] અનેક રંગનાં કમળ ખીલી રહ્યાં છે, અનેક પક્ષી કૂંજી રહ્યાં છે અને ભમરા ગુંજન કરી રહ્યા છે. [પરમ] રમણીય બગીચા કોયલ આદિ પક્ષીઓની [સુંદર-મધુર] વાણીથી જાણે વટેમાર્ગુઓને બોલાવી રહ્યા છે. ॥ ૫॥

દો૦ – રમાનાથ જહઁ રાજા સો પુર બરનિ કિ જાઈ।
અનિમાદિક સુખ સંપદા રહીં અવધ સબ છાઈ ॥ ૨૯॥

સ્વયં લક્ષ્મીપતિ ભગવાન જ્યાં રાજા હોય, તે નગરનું ક્યાંય વર્ણન કરી શકાય છે? અણિમા આદિ આઠે સિદ્ધિઓ અને સમસ્ત સુખ-સંપત્તિઓ અયોધ્યામાં છવાઈ રહી છે. ॥ ૨૯॥

ચૌ૦ – જહઁ તહઁ નર રઘુપતિ ગુન ગાવહિં। બૈઠિ પરસપર ઇહઇ સિખાવહિં ॥
ભજહુ પ્રનત પ્રતિપાલક રામહિ। સોભા સીલ રૂપ ગુન ધામહિ ॥ ૧॥

લોકો ચારેબાજુ શ્રીરઘુનાથજીના ગુણ ગાય છે અને બેસીને એક-બીજાને આ જ શિખામણ આપે છે કે શરણાગતનું પાલન કરનારા શ્રીરામજીને ભજો. શોભા, શીલ, રૂપ અને ગુણોના ધામ શ્રીરઘુનાથજીને ભજો. ॥ ૧॥

જલજ બિલોચન સ્યામલ ગાતહિ। પલક નયન ઇવ સેવક ત્રાતહિ ॥
ધૃત સર રુચિર ચાપ તૂનીરહિ। સંત કંજ બન રબિ રનધીરહિ ॥ ૨॥

કમળનયન અને શ્યામ શરીરવાળાને ભજો. પલક જે રીતે નેત્રોની રક્ષા કરે છે તે જ રીતે પોતાના સેવકોની રક્ષા કરનારાને ભજો. સુંદર, બાણ, ધનુષ અને ભાથો ધારણ કરનારાને ભજો. સંતરૂપી કમળવનને [ખિલવવા] માટે સૂર્યરૂપ રણધીર શ્રીરામજીને ભજો. ॥ ૨॥

કાલ કરાલ બ્યાલ ખગરાજહિ। નમત રામ અકામ મમતા જહિ ॥
લોભ મોહ મૃગજૂથ કિરાતહિ। મનસિજ કરિ હરિ જન સુખદાતહિ ॥ ૩॥

કાળરૂપી ભયાનક સર્પને ભક્ષણ કરનારા શ્રીરામરૂપ ગરુડજીને ભજો. નિષ્કામભાવથી પ્રણામ કરતાં જ મમતાનો નાશ કરી નાખનારા શ્રીરામજીને ભજો. લોભ-મોહરૂપી હરણાંના સમૂહને નાશ કરનારા શ્રીરામરૂપ કિરાતને ભજો. કામદેવરૂપી હાથીને માટે સિંહરૂપ તથા સેવકોને સુખ આપનારા શ્રીરામજીને ભજો. ॥ ૩॥

સંસય સોક નિબિડ઼ તમ ભાનુહિ। દનુજ ગહન ઘન દહન કૃસાનુહિ ॥
જનકસુતા સમેત રઘુબીરહિ। કસ ન ભજહુ ભંજન ભવ ભીરહિ ॥ ૪॥

સંશય અને શોકરૂપી ગાઢ અંધકારનો નાશ કરનારા શ્રીરામરૂપ સૂર્યને ભજો. રાક્ષસરૂપી ગાઢ વનને બાળનારા શ્રીરામરૂપ અગ્નિને ભજો. જન્મ-મૃત્યુના ભયનો નાશ કરનારા શ્રીજાનકીજી સહિત શ્રીરઘુવીરને કેમ નથી ભજતા? ॥ ૪॥

બહુ બાસના મસક હિમ રાસિહિ । સદા એકરસ અજ અબિનાસિહિ ॥
મુનિ રંજન ભંજન મહિ ભારહિ । તુલસિદાસ કે પ્રભુહિ ઉદારહિ ॥ ૫॥

ઘણા જ વાસનાઓરૂપી મચ્છરોનો નાશ કરનારા શ્રીરામરૂપ હિમરાશિને ભજો. નિત્ય એકરસ, અજન્મા અને અવિનાશી શ્રીરઘુનાથજીને ભજો. મુનિઓને આનંદ આપનારા, પૃથ્વીનો ભાર ઉતારનારા અને તુલસીદાસના ઉદાર (દયાળુ) સ્વામી શ્રીરામજીને ભજો. ॥ ૫॥

દો૦ – એહિ બિધિ નગર નારિ નર કરહિં રામ ગુન ગાન ।
સાનુકૂલ સબ પર રહહિં સંતત કૃપાનિધાન ॥ ૩૦॥

આ રીતે નગરનાં સ્ત્રી-પુરુષ શ્રીરામજીના ગુણગાન કરે છે અને કૃપાનિધાન શ્રીરામજી સદા સૌ પર અત્યંત પ્રસન્ન રહે છે. ॥ ૩૦॥

ચૌ૦ – જબ તે રામ પ્રતાપ ખગેસા । ઉદિત ભયઉ અતિ પ્રબલ દિનેસા ॥
પૂરિ પ્રકાસ રહેઉ તિહુઁ લોકા । બહુતેન્હ સુખ બહુતન મન સોકા ॥ ૧॥

[કાકભુશુંડિજી કહે છે -] હે પક્ષીરાજ ગરુડજી! જ્યારથી રામપ્રતાપરૂપી અત્યંત પ્રચંડ સૂર્ય ઉદિત થયો, ત્યારથી ત્રણેય લોકોમાં પૂર્ણ પ્રકાશ છવાઈ ગયો છે. એનાથી ઘણાને સુખ અને ઘણાના મનમાં શોક થયો. ॥ ૧॥

જિન્હહિ સોક તે કહઉઁ બખાની । પ્રથમ અબિદ્યા નિસા નસાની ॥
અઘ ઉલૂક જહઁ તહાઁ લુકાને । કામ ક્રોધ કૈરવ સકુચાને ॥ ૨॥

જેમને જેમને શોક થયો, તેમને હું વખાણીને કહું છું [સર્વત્ર પ્રકાશ છવાઈ જવાથી] પહેલા તો અવિદ્યારૂપી રાત્રિ નષ્ટ થઈ ગઈ. પાપરૂપી ઘુવડો જ્યાં-ત્યાં છુપાઈ ગયાં અને કામ-ક્રોધરૂપી કુમુદ બીડાઈ ગયાં. ॥ ૨॥

બિબિધ કર્મ ગુન કાલ સુભાઊ । એ ચકોર સુખ લહહિં ન કાઊ ॥
મત્સર માન મોહ મદ ચોરા । ઈન્હ કર હુનર ન કવનિહુઁ ઓરા ॥ ૩॥

જાતજાતના [બંધનકારક] કર્મ, ગુણ, કાળ અને સ્વભાવ એ ચકોર છે, જે [રામપ્રતાપરૂપી સૂર્યના પ્રકાશમાં] ક્યારેય સુખ નથી પામતા. મત્સર (ઈર્ષા), માન, મોહ અને મદરૂપી જે ચોર છે, તેમનો હુન્નર પણ કોઈ સામે ચાલી નથી શકતો (તેમનું કંઈ ચાલતું નથી). ॥ ૩॥

ધરમ તડ઼ાગ ગ્યાન બિગ્યાના । એ પંકજ બિકસે બિધિ નાના ॥
સુખ સંતોષ બિરાગ બિબેકા । બિગત સોક એ કોક અનેકા ॥ ૪॥

ધર્મરૂપી તળાવોમાં જ્ઞાન, વિજ્ઞાન - એ અનેક પ્રકારનાં કમળ ખીલી ઊઠ્યાં. સુખ, સંતોષ, વૈરાગ્ય અને વિવેક - એ અનેક ચકવા શોકરહિત થઈ ગયા. ॥ ૪॥

દો૦ – યહ પ્રતાપ રબિ જાકેં ઉર જબ કરઈ પ્રકાસ ।
પછિલે બાઢ઼હિં પ્રથમ જે કહે તે પાવહિં નાસ ॥ ૩૧॥

આ શ્રીરામપ્રતાપરૂપી સૂર્ય જેના હૃદયમાં જ્યારે પ્રકાશ કરે છે, ત્યારે જેમનું વર્ણન પછીથી કરાયું છે; તે (ધર્મ, જ્ઞાન, વિજ્ઞાન, સુખ, સંતોષ, વૈરાગ્ય અને વિવેક) વધી જાય છે અને જેમનું

વર્ણન અગાઉ કરવામાં આવ્યું છે, તે (અવિદ્યા, પાપ, કામ, ક્રોધ, કર્મ, કાળ, ગુણ, સ્વભાવ આદિ) નાશને પ્રાપ્ત થાય (નષ્ટ થઈ જાય) છે. ॥ ૩૧॥

ચૌ૦ – ભ્રાતન્હ સહિત રામુ એક બારા। સંગ પરમ પ્રિય પવનકુમારા॥
સુંદર ઉપબન દેખન ગએ। સબ તરુ કુસુમિત પલ્લવ નએ॥ ૧॥

એક વાર ભાઈઓસહિત શ્રીરામચન્દ્રજી પરમપ્રિય હનુમાનજીને સાથે લઈને સુંદર ઉપવન જોવા ગયા. ત્યાંનાં સઘળાં વૃક્ષ ફાલેલાં અને નવાં પાંદડાંઓથી યુક્ત હતાં. ॥ ૧॥

જાનિ સમય સનકાદિક આએ। તેજ પુંજ ગુન સીલ સુહાએ॥
બ્રહ્માનંદ સદા લયલીના। દેખત બાલક બહુકાલીના॥ ૨॥

સુઅવસર જાણીને સનકાદિક મુનિ આવ્યા, જે તેજના પુંજ, સુંદર ગુણ અને શીલથી યુક્ત તથા સદાય બ્રહ્માનંદમાં લવલીન રહે છે. જોવામાં તો તે બાળક લાગે છે, પણ છે ઘણા વયોવૃદ્ધ. ॥ ૨॥

રૂપ ધરેં જનુ ચારિઉ બેદા। સમદરસી મુનિ બિગત બિભેદા॥
આસા બસન બ્યસન યહ તિન્હહીં। રઘુપતિ ચરિત હોઇ તહઁ સુનહીં॥ ૩॥

જાણે ચારેય વેદોએ જ બાળરૂપ ધારણ કરેલાં હોય. તે મુનિ સમદર્શી અને ભેદરહિત છે. દિશાઓ જ એમનાં વસ્ત્ર છે. તેમને એક જ વ્યસન છે કે જ્યાં શ્રીરઘુનાથજીની ચરિત્ર-કથા હોય છે ત્યાં જઈને તેઓ અવશ્ય સાંભળે છે. ॥ ૩॥

તહાઁ રહે સનકાદિ ભવાની। જહઁ ઘટસંભવ મુનિબર ગ્યાની॥
રામ કથા મુનિબર બહુ બરની। ગ્યાન જોનિ પાવક જિમિ અરની॥ ૪॥

[શિવજી કહે છે -] હે ભવાની! સનકાદિ મુનિ ત્યાં ગયા હતા કે જ્યાં જ્ઞાની મુનિશ્રેષ્ઠ શ્રી અગસ્ત્યજી રહેતા હતા. (તેઓ ત્યાં કથા સાંભળીને અત્યારે અહીંયાં જ દર્શન માટે આવ્યા.) શ્રેષ્ઠ મુનિએ શ્રીરામજીની ઘણી જ કથાઓ વર્ણવી હતી; જે જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરવા માટે એ જ પ્રમાણે સમર્થ છે, જેમ અરણિના લાકડાથી અગ્નિ ઉત્પન્ન થાય છે. ॥ ૪॥

દો૦ – દેખિ રામ મુનિ આવત હરષિ દંડવત કીન્હ।
સ્વાગત પૂઁછિ પીત પટ પ્રભુ બૈઠન કહઁ દીન્હ॥ ૩૨॥

સનકાદિ મુનિઓને આવતાં જોઈને શ્રીરામચન્દ્રજીએ હરખાઈને દંડવત્ કર્યાં અને સ્વાગત (કુશળ) પૂછીને પ્રભુએ [એમને] બેસવા માટે પોતાનું પીતામ્બર બિછાવી દીધું. ॥ ૩૨॥

ચૌ૦ – કીન્હ દંડવત તીનિઉઁ ભાઈ। સહિત પવનસુત સુખ અધિકાઈ॥
મુનિ રઘુપતિ છબિ અતુલ બિલોકી। ભએ મગન મન સકે ન રોકી॥ ૧॥

પછી હનુમાનજીસહિત ત્રણેય ભાઈઓએ દંડવત્ કર્યાં, સર્વેને ઘણું સુખ થયું. મુનિ શ્રીરઘુનાથજીની અતુલનીય શોભા જોઈને તેમાં મગ્ન થઈ ગયા. તે મનને રોકી ન શક્યા. ॥ ૧॥

સ્યામલ ગાત સરોરુહ લોચન। સુંદરતા મંદિર ભવ મોચન॥
એકટક રહે નિમેષ ન લાવહિં। પ્રભુ કર જોરેં સીસ નવાવહિં॥ ૨॥

તે જન્મ-મૃત્યુ[ના ચક્ર]થી છોડાવનારા, શ્યામ શરીર, કમળનયન, સુંદરતાના ધામ શ્રીરામજીને એકીટશે જોતા જ રહી ગયા, પલકારો મારતા નથી. અને પ્રભુ હાથ જોડી શીશ નમાવી રહ્યા છે. ॥ ૨॥

તિન્હ કૈ દસા દેખિ રઘુબીરા। સ્રવત નયન જલ પુલક સરીરા॥
કર ગહિ પ્રભુ મુનિબર બૈઠારે। પરમ મનોહર બચન ઉચારે॥ ૩॥

તેમની [પ્રેમવિહ્વળ] દશા જોઈને [તેમની જ જેમ] શ્રીરઘુનાથજીનાં નેત્રોમાંથી પણ પ્રેમાશ્રુઓનું જળ વહેવા લાગ્યું અને શરીર પુલકિત થઈ ગયું. તત્પશ્ચાત્ પ્રભુએ હાથ પકડીને શ્રેષ્ઠ મુનિઓને બેસાડ્યા અને પરમ મનોહર વચન કહ્યાં - ॥ ૩॥

આજુ ધન્ય મૈં સુનહુ મુનીસા। તુમ્હરેં દરસ જાહિં અઘ ખીસા॥
બડ઼ે ભાગ પાઇબ સતસંગા। બિનહિં પ્રયાસ હોહિં ભવ ભંગા॥ ૪॥

હે મુનીશ્વરો! સાંભળો, આજે હું ધન્ય છું. આપનાં દર્શનોથી જ [સઘળાં] પાપ નષ્ટ થઈ જાય છે. મોટા ભાગ્યથી જ સત્સંગની પ્રાપ્તિ થાય છે, જેથી પરિશ્રમ વિના જન્મ-મૃત્યુનું ચક્ર નષ્ટ થઈ જાય છે. ॥ ૪॥

દો૦ – સંત સંગ અપબર્ગ કર કામી ભવ કર પંથ।
કહહિં સંત કબિ કોબિદ શ્રુતિ પુરાન સદગ્રંથ॥ ૩૩॥

સંતનો સંગ મોક્ષ(ભવ બંધનથી છૂટવા)નો અને કામીનો સંગ જન્મ-મૃત્યુના બંધનમાં પડવાનો માર્ગ છે. સંત, કવિ અને પંડિત તથા વેદ, પુરાણ [આદિ] સર્વે સદ્ગ્રંથ આવું કહે છે. ॥ ૩૩॥

ચૌ૦ – સુનિ પ્રભુ બચન હરષિ મુનિ ચારી। પુલકિત તન અસ્તુતિ અનુસારી॥
જય ભગવંત અનંત અનામય। અનઘ અનેક એક કરુનામય॥ ૧॥

પ્રભુનાં વચન સાંભળીને ચારેય મુનિ હર્ષિત થઈને, પુલકિત શરીરે સ્તુતિ કરવા લાગ્યા - હે ભગવન્! આપનો જય હો. આપ અંતરહિત, વિકારરહિત, પાપરહિત, અનેક (સર્વરૂપોમાં પ્રકટ), એક (અદ્વિતીય) અને કરુણામય છો. ॥ ૧॥

જય નિર્ગુન જય જય ગુન સાગર। સુખ મંદિર સુંદર અતિ નાગર॥
જય ઇંદિરા રમન જય ભૂધર। અનુપમ અજ અનાદિ સોભાકર॥ ૨॥

હે નિર્ગુણ આપનો જય હો. હે ગુણોના સમુદ્ર! આપનો જય હો, જય હો. આપ સુખના ધામ, [અત્યંત] સુંદર અને અતિ ચતુર છો. હે લક્ષ્મીપતિ! આપનો જય હો. હે પૃથ્વીને ધારણ કરનારા! આપનો જય હો. આપ ઉપમારહિત, અજન્મા, અનાદિ અને શોભાની ખાણ છો. ॥ ૨॥

ગ્યાન નિધાન અમાન માનપ્રદ। પાવન સુજસ પુરાન બેદ બદ॥
તગ્ય કૃતગ્ય અગ્યતા ભંજન। નામ અનેક અનામ નિરંજન॥ ૩॥

આપ જ્ઞાનના ભંડાર [સ્વયં] માનરહિત અને [બીજાઓને] માન આપનારા છો. વેદ અને પુરાણ આપનો પાવન સુંદર યશ ગાય છે. આપ તત્ત્વને જાણનારા, કરેલી સેવાને સ્વીકારનારા (માનનારા) અને અજ્ઞાનનો નાશ કરનારા છો. હે નિરંજન (માયારહિત)! આપના અનેક (અનંત) નામ છે અને કોઈ નામ નથી (અર્થાત્ આપ બધાંય નામોથી પર છો). ॥ ૩॥

સર્બ સર્બગત સર્બ ઉરાલય। બસસિ સદા હમ કહુઁ પરિપાલય॥
દ્વંદ બિપતિ ભવ ફંદ બિભંજય। હૃદિ બસિ રામ કામ મદ ગંજય॥૪॥

આપ સર્વરૂપ છો, સર્વમાં વ્યાપ્ત છો અને સર્વેના હૃદયરૂપી ઘરમાં સદા નિવાસ કરો છો. [માટે] આપ અમારું પાલન-પોષણ કરો. [રાગ-દ્વેષ, અનુકૂળતા-પ્રતિકૂળતા, જન્મ-મૃત્યુ આદિ] દ્વન્દ્વ, વિપત્તિ અને જન્મ-મૃત્યુની જાળને કાપી નાખો. હે રામજી! આપ અમારા હૃદયમાં વસીને કામ અને મદનો નાશ કરી નાખો. ॥૪॥

દો૦ – પરમાનંદ કૃપાયતન મન પરિપૂરન કામ।
પ્રેમ ભગતિ અનપાયની દેહુ હમહિ શ્રીરામ॥૩૪॥

આપ પરમાનંદસ્વરૂપ, કૃપાના ધામ અને મનની કામનાઓને પરિપૂર્ણ કરનારા છો. હે શ્રીરામજી! અમને આપની અવિચળ પ્રેમા-ભક્તિ (પ્રેમલક્ષણાભક્તિ) આપો. ॥૩૪॥

ચૌ૦ – દેહુ ભગતિ રઘુપતિ અતિ પાવનિ। ત્રિબિધિ તાપ ભવ દાપ નસાવનિ॥
પ્રનત કામ સુરધેનુ કલપતરુ। હોઈ પ્રસન્ન દીજૈ પ્રભુ યહ બરુ॥૧॥

હે રઘુનાથજી! આપ અમને આપની અત્યંત પવિત્ર કરનારી અને ત્રણેય પ્રકારના તાપો અને જન્મમરણના ક્લેશોને નાશ કરનારી ભક્તિ આપો. હે શરણાગતોની કામના પૂર્ણ કરવા માટે કામધેનુ અને કલ્પવૃક્ષરૂપ પ્રભો! પ્રસન્ન થઈને અમને આ જ વર આપો. ॥૧॥

ભવ બારિધિ કુંભજ રઘુનાયક। સેવત સુલભ સકલ સુખ દાયક॥
મન સંભવ દારુન દુખ દારય। દીનબંધુ સમતા બિસ્તારય॥૨॥

હે રઘુનાથજી! આપ જન્મ-મૃત્યુરૂપ સમુદ્રને શોષવા માટે અગસ્ત્ય મુનિ સમાન છો. આપ સેવા કરવામાં સુલભ છો તથા સર્વે સુખોને આપનારા છો. હે દીનબંધુ! મનમાં ઉત્પન્ન દારૂણ દુઃખોને નાશ કરો અને [અમારામાં] સમદૃષ્ટિનો વિસ્તાર કરો. ॥૨॥

આસ ત્રાસ ઈરિષાદિ નિવારક। બિનય બિબેક બિરતિ બિસ્તારક॥
ભૂપ મૌલિ મનિ મંડન ધરની। દેહિ ભગતિ સંસૃતિ સરિ તરની॥૩॥

આપ [વિષયોની] આશા, ભય અને ઈર્ષા આદિનું નિવારણ કરનારા તથા વિનય, વિવેક અને વૈરાગ્યનો વિસ્તાર કરનારા છો. હે રાજાઓના શિરોમણિ અને પૃથ્વીના ભૂષણ શ્રીરામજી! સંસૃતિ (જન્મ-મૃત્યુના પ્રવાહ) રૂપી નદીને માટે નૌકારૂપી પોતાની (આપની) ભક્તિ પ્રદાન કરો. ॥૩॥

મુનિ મન માનસ હંસ નિરંતર। ચરન કમલ બંદિત અજ સંકર॥
રઘુકુલ કેતુ સેતુ શ્રુતિ રચ્છક। કાલ કરમ સુભાઉ ગુન ભચ્છક॥૪॥
તારન તરન હરન સબ દૂષન। તુલસિદાસ પ્રભુ ત્રિભુવન ભૂષન॥૫॥

હે મુનિઓના મનરૂપી માનસરોવરમાં નિરંતર નિવાસ કરનારા હંસ! આપના ચરણકમળ બ્રહ્માજી અને શિવજી દ્વારા વંદિત છે. આપ રઘુકુળના કેતુ, વેદમર્યાદાના રક્ષક અને કાળ, કર્મ, સ્વભાવ તથા ગુણ[રૂપ બંધનો]ના ભક્ષક (નાશક) છો. આપ તરણ-તારણ (સ્વયં તરેલા અને બીજાઓને તારનારા) તથા સર્વે દોષોને હરનારા છો. ત્રણેય લોકોના વિભૂષણ આપ જ તુલસીદાસના સ્વામી છો. ॥૪-૫॥

દો૦ – બાર બાર અસ્તુતિ કરિ પ્રેમ સહિત સિરુ નાઈ ।
બ્રહ્મ ભવન સનકાદિ ગે અતિ અભીષ્ટ બર પાઈ ॥ ૩૫॥

પ્રેમસહિત વારંવાર સ્તુતિ કરીને અને શીશ નમાવીને તથા પોતાનો અત્યંત મનવાંછિત વર પામીને સનકાદિક મુનિ બ્રહ્મલોકે ગયા. ॥ ૩૫॥

ચૌ૦ – સનકાદિક બિધિ લોક સિધાએ । ભ્રાતન્હ રામ ચરન સિર નાએ ॥
પૂછત પ્રભુહિ સકલ સકુચાહીં । ચિતવહિં સબ મારુતસુત પાહીં ॥ ૧॥

સનકાદિ મુનિ બ્રહ્મલોકમાં ચાલ્યા ગયા. પછી ભાઈઓએ શ્રીરામજીના ચરણોમાં શીશ નમાવ્યાં. સર્વે ભાઈઓ પ્રભુને પૂછવામાં સંકોચાય છે. [તેથી] સર્વે હનુમાનજીની સામે જોઈ રહ્યા છે. ॥ ૧॥

સુની ચહહિં પ્રભુ મુખ કૈ બાની । જો સુનિ હોઈ સકલ ભ્રમ હાની ॥
અંતરજામી પ્રભુ સભ જાના । બૂઝત કહહુ કાહ હનુમાના ॥ ૨॥

તેઓ પ્રભુના શ્રીમુખની વાણી સાંભળવા ઇચ્છે છે, જેને સાંભળીને સર્વ ભ્રમોનો નાશ થઈ જાય છે. અંતર્યામી પ્રભુ બધું જાણી ગયા અને પૂછવા લાગ્યા - કહો હનુમાન! શું વાત છે? ॥ ૨॥

જોરિ પાનિ કહ તબ હનુમંતા । સુનહુ દીનદયાલ ભગવંતા ॥
નાથ ભરત કછુ પૂઁછન ચહહીં । પ્રસ્ન કરત મન સકુચત અહહીં ॥ ૩॥

ત્યારે હનુમાનજી હાથ જોડીને બોલ્યા - હે દીનદયાળુ ભગવાન! સાંભળો. હે નાથ! ભરતજી કંઈક પૂછવા ઇચ્છે છે, પણ પ્રશ્ન કરતાં મનમાં સંકોચાઈ રહ્યા છે. ॥ ૩॥

તુમ્હ જાનહુ કપિ મોર સુભાઊ । ભરતહિ મોહિ કછુ અંતર કાઊ ॥
સુનિ પ્રભુ બચન ભરત ગહે ચરના । સુનહુ નાથ પ્રનતારતિ હરના ॥ ૪॥

[ભગવાને કહ્યું -] હનુમાન! તમે તો મારો સ્વભાવ જાણો જ છો. ભરતના અને મારા વચમાં કદીય કોઈ અંતર (ભેદ) છે? પ્રભુનાં વચન સાંભળીને ભરતજીએ એમના ચરણ પકડી લીધા [અને કહ્યું -] હે નાથ! હે શરણાગતના દુઃખોને હરનારા! સાંભળો ॥ ૪॥

દો૦ – નાથ ન મોહિ સંદેહ કછુ સપનેહુઁ સોક ન મોહ ।
કેવલ કૃપા તુમ્હારિહિ કૃપાનંદ સંદોહ ॥ ૩૬॥

હે નાથ! મને સ્વપ્નમાંય શોક કે મોહ નથી, અને કોઈ સંદેહ પણ નથી. હે કૃપા અને આનંદના સમૂહ! આ કેવળ આપની જ કૃપાનું ફળ છે. ॥ ૩૬॥

ચૌ૦ – કરઉઁ કૃપાનિધિ એક ઢિઠાઈ । મૈં સેવક તુમ્હ જન સુખદાઈ ॥
સંતન્હ કૈ મહિમા રઘુરાઈ । બહુ બિધિ બેદ પુરાનન્હ ગાઈ ॥ ૧॥

તો પણ હે કૃપાનિધાન! હું આપની સાથે એક ધૃષ્ટતા કરું છું. હું સેવક છું અને આપ સેવકને સુખ આપનારા છો [એટલે મારી ધૃષ્ટતાને ક્ષમા કરો અને મારા પ્રશ્નનો ઉત્તર આપીને સુખ આપો]. હે રઘુનાથજી! વેદ-પુરાણોએ સંતોનો મહિમા અનેક પ્રકારે ગાયો છે. ॥ ૧॥

શ્રીમુખ તુમ્હ પુનિ કીન્હિ બડ઼ાઈ । તિન્હ પર પ્રભુહિ પ્રીતિ અધિકાઈ ॥
સુના ચહઉઁ પ્રભુ તિન્હ કર લચ્છન । કૃપાસિંધુ ગુન ગ્યાન બિચચ્છન ॥ ૨॥

આપે પણ આપના શ્રીમુખથી એમની પ્રશંસા કરી છે અને તેમના પર પ્રભુ(આપ)નો પ્રેમ પણ અધિક છે. હે પ્રભો! હું એમનાં લક્ષણ સાંભળવા માગું છું. આપ કૃપાના સાગર છો અને ગુણ તથા જ્ઞાનમાં અત્યંત નિપુણ છો. ॥ ૨॥

સંત અસંત ભેદ બિલગાઈ। પ્રનતપાલ મોહિ કહહુ બુઝાઈ॥
સંતન્હ કે લચ્છન સુનુ ભ્રાતા। અગનિત શ્રુતિ પુરાન બિખ્યાતા॥ ૩॥

હે શરણાગતનું પાલન કરનાર પ્રભુ! સંત અને અસંતના ભેદ જુદા જુદા કરીને મને સમજાવીને કહો. [શ્રીરામજીએ કહ્યું -] હે ભાઈ! સાંભળો. સંતોનાં લક્ષણ (ગુણ) અસંખ્ય છે, જે વેદ અને પુરાણોમાં પ્રસિદ્ધ છે. ॥ ૩॥

સંત અસંતન્હિ કૈ અસિ કરની। જિમિ કુઠાર ચંદન આચરની॥
કાટઈ પરસુ મલય સુનુ ભાઈ। નિજ ગુન દેઈ સુગંધ બસાઈ॥ ૪॥

સંત અને અસંતની કરણી એવી છે જેમ કુહાડી અને ચંદનનું આચરણ હોય છે. હે ભાઈ! સાંભળો, કુહાડી ચંદનને કાપે છે [કારણ તેનું કાર્ય વૃક્ષોને કાપવાનું છે]; પરંતુ ચંદન [પોતાના સ્વભાવવશે] પોતાના ગુણ આપીને તેને [કાપનાર કુહાડીને] સુગંધથી સુવાસિત કરી દે છે. ॥ ૪॥

દો○ – તાતે સુર સીસન્હ ચઢ઼ત જગ બલ્લભ શ્રીખંડ।
અનલ દાહિ પીટત ઘનહિં પરસુ બદન યહ દંડ॥ ૩૭॥

આ જ ગુણને કારણે ચંદન દેવોના મસ્તકો પર ચઢે છે અને જગતને પ્રિય બની રહ્યું છે અને કુહાડીના મુખને એ દંડ મળે છે કે તેને અગ્નિમાં તપાવીને પછી ઘણથી કૂટવામાં આવે છે. ॥ ૩૭॥

ચૌ○ – બિષય અલંપટ સીલ ગુનાકર। પર દુખ દુખ સુખ સુખ દેખે પર॥
સમ અભૂતરિપુ બિમદ બિરાગી। લોભામરષ હરષ ભય ત્યાગી॥ ૧॥

સંત વિષયોમાં લંપટ (લિપ્ત) નથી હોતા, શીલ અને સદ્‌ગુણોની ખાણ હોય છે. તેમને પારકું દુઃખ જોઈને દુઃખ અને સુખ જોઈને સુખ થાય છે. તે [સર્વમાં, સર્વત્ર, સર્વ સમયે] સમતા રાખે છે, તેમના મનમાં કોઈ એમનો શત્રુ નથી. તેઓ મદથી રહિત અને વૈરાગ્યવાન્ હોય છે તથા લોભ, ક્રોધ, હર્ષ અને ભયનો ત્યાગ કરીને રહે છે. ॥ ૧॥

કોમલચિત દીનન્હ પર દાયા। મન બચ ક્રમ મમ ભગતિ અમાયા॥
સબહિ માનપ્રદ આપુ અમાની। ભરત પ્રાન સમ મમ તે પ્રાની॥ ૨॥

તેમનું ચિત્ત ઘણું કોમળ હોય છે. તેઓ દીનો પર દયા કરે છે તથા મન, વચન અને કર્મથી મારી નિષ્કપટ (વિશુદ્ધ) ભક્તિ કરે છે. સર્વેને સન્માન આપે છે, પણ સ્વયં માનરહિત હોય છે. હે ભરત! તે પ્રાણી (સંતજન) મારા પ્રાણોની સમાન છે. ॥ ૨॥

બિગત કામ મમ નામ પરાયન। સાંતિ બિરતિ બિનતી મુદિતાયન॥
સીતલતા સરલતા મયત્રી। દ્વિજ પદ પ્રીતિ ધર્મ જનયત્રી॥ ૩॥

તેમને કોઈ કામના હોતી નથી. તેઓ મારા નામમાં લીન હોય છે. શાંતિ, વૈરાગ્ય, વિનય અને પ્રસન્નતાના ધામ હોય છે. તેમનામાં શીતળતા, સરળતા, સર્વે પ્રતિ મિત્રભાવ અને બ્રાહ્મણના ચરણોમાં પ્રીતિ હોય છે, જે ધર્મને ઉત્પન્ન કરનારી છે. ॥ ૩॥

એ સબ લચ્છન બસહિં જાસુ ઉર । જાનેહુ તાત સંત સંતત ફુર ॥
સમ દમ નિયમ નીતિ નહિં ડોલહિં । પરુષ બચન કબહૂઁ નહિં બોલહિં ॥ ૪॥

હે તાત! આ સર્વે લક્ષણ જેના હૃદયમાં વસતાં હોય, એને સદાય સાચા સંત જાણવા. જે શમ (મનના નિગ્રહ), દમ (ઇન્દ્રિયોના નિગ્રહ), નિયમ અને નીતિમાં ક્યારેય વિચલિત થતા નથી. અને મુખથી કદીય કઠોર વચન બોલતા નથી; ॥ ૪॥

દો૦ – નિંદા અસ્તુતિ ઉભય સમ મમતા મમ પદ કંજ ।
તે સજ્જન મમ પ્રાનપ્રિય ગુન મંદિર સુખ પુંજ ॥ ૩૮॥

જેમને નિંદા અને સ્તુતિ (પ્રશંસા) બંને સમાન છે અને મારા ચરણકમળોમાં જેમની મમતા છે, તે ગુણોના ધામ અને સુખના ભંડાર સંતજન મને પ્રાણોની જેમ પ્રિય છે. ॥ ૩૮॥

ચૌ૦ – સુનહુ અસંતન્હ કેર સુભાઊ । ભૂલેહુઁ સંગતિ કરિઅ ન કાઊ ॥
તિન્હ કર સંગ સદા દુખદાઈ । જિમિ કપિલહિ ઘાલઇ હરહાઈ ॥ ૧॥

હવે, સર્વે અસંતોનો સ્વભાવ સાંભળો; કદીય ભૂલથીય તેમની સંગતિ ન કરવી જોઈએ. તેમનો સંગ સદા દુઃખ આપનારો હોય છે. જેમ હરાઈ ગાય (દુષ્ટ ગાય) પોતાની સોબતથી કપીલા ગાય(સીધી અને દૂઝણી)ને નષ્ટ કરી નાખે છે. ॥ ૧॥

ખલન્હ હૃદયઁ અતિ તાપ બિસેષી । જરહિં સદા પર સંપતિ દેખી ॥
જહઁ કહુઁ નિંદા સુનહિં પરાઈ । હરષહિં મનહુઁ પરી નિધિ પાઈ ॥ ૨॥

દુષ્ટોના હૃદયમાં બહુ અધિક સંતાપ રહે છે. તે પારકી સંપત્તિ (સુખ) જોઈને સદા બળતા રહે છે. તેઓ જ્યાં ક્યાંય બીજાની નિંદા સાંભળવા પામે છે, ત્યાં એવા હરખાય છે, જાણે માર્ગમાં પડેલો ખજાનો પામી લીધો હોય. ॥ ૨॥

કામ ક્રોધ મદ લોભ પરાયન । નિર્દય કપટી કુટિલ મલાયન ॥
બયરુ અકારન સબ કાહૂ સોં । જો કર હિત અનહિત તાહૂ સોં ॥ ૩॥

તેઓ કામ, ક્રોધ, મદ અને લોભમાં લીન તથા નિર્દયી, કપટી, કુટિલ અને પાપોનાં ધામ હોય છે. તે કારણવિના સર્વ કોઈથી વેર કર્યા કરે છે. જે ભલાઈ કરે છે તેની સાથે પણ [તેઓ] બુરાઈ કરે છે. ॥ ૩॥

ઝૂઠઇ લેના ઝૂઠઇ દેના । ઝૂઠઇ ભોજન ઝૂઠ ચબેના ॥
બોલહિં મધુર બચન જિમિ મોરા । ખાઇ મહા અહિ હૃદય કઠોરા ॥ ૪॥

એમનું લેણુંય જૂઠું અને દેણુંય જૂઠું જ હોય છે. જૂઠું ભોજન હોય છે અને જૂઠું (ચાવણું) હોય છે (અર્થાત્ તેઓ લેણ-દેણના વ્યવહારમાં જૂઠનો આશ્રય લઈને બીજાઓનો હક છીનવી લે છે અથવા ખોટી ડંફાસો હાંક્યા કરે છે કે અમે લાખો રૂપિયા લઈ લીધા, કરોડોનું દાન કરી દીધું. આ જ પ્રમાણે, ખાય છે ચણાની રોટલી અને કહે છે કે આજે ખૂબ માલ ખાઈને આવ્યા. ચાવણું ચાવીને રહી જાય છે અને કહે છે કે અમે બદામ, કિસમિસ ખાધાં વગેરે. અર્થ એટલો જ કે દરેક વાતમાં ખોટું જ બોલ્યા કરે છે). જેમ મોર(ઘણું મીઠું બોલે છે, પરંતુ તે)નું હૃદય એવું કઠોર હોય

છે કે તે મહા ઝેરી સર્પને પણ ખાઈ જાય છે. તેવી જ રીતે તેઓ પણ ઉપરથી મીઠાં વચન બોલે છે [પરંતુ હૃદયના ઘણા જ નિર્દયી હોય છે]. ॥ ૪॥

દો૦ – પર દ્રોહી પર દાર રત પર ધન પર અપબાદ।
તે નર પાઁવર પાપમય દેહ ધરેં મનુજાદ ॥ ૩૯॥

તે બીજાઓનો દ્રોહ કરે છે અને પારકી સ્ત્રી, પારકા ધન તથા પારકી નિંદામાં આસક્ત રહે છે. તેઓ પામર અને પાપમય મનુષ્ય નર-શરીર ધારણ કરેલા રાક્ષસો જ છે. ॥ ૩૯॥

ચૌ૦ – લોભઈ ઓઢ઼ન લોભઇ ડાસન। સિસ્નોદર પર જમપુર ત્રાસ ન ॥
કાહૂ કી જૌં સુનહિં બડ઼ાઈ। સ્વાસ લેહિં જનુ જૂડ઼ી આઈ ॥ ૧॥

લોભ જ એમનું ઓઢવાનું અને લોભ જ પાથરણું હોય છે (અર્થાત્ તેઓ સદાય લોભથી ઘેરાયેલા રહે છે). તેઓ પશુઓ સમાન આહાર અને મૈથુનમાં જ તલ્લીન હોય છે. તેમને યમપુરીનો ભય લાગતો નથી. જો (તેઓ) કોઈની પ્રશંસા સાંભળી જાય છે તો એવા [દુઃખભર્યા] શ્વાસ લે છે જાણે તેમને ટાઢિયો તાવ આવી ગયો હોય ॥ ૧॥

જબ કાહૂ કૈ દેખહિં બિપતી। સુખી ભએ માનહુઁ જગ નૃપતી ॥
સ્વારથ રત પરિવાર બિરોધી। લંપટ કામ લોભ અતિ ક્રોધી ॥ ૨॥

અને જ્યારે કોઈની વિપત્તિ જુએ છે ત્યારે એવા સુખી થાય છે જાણે જગતભરના રાજા થઈ ગયા હોય. તે સ્વાર્થપરાયણ, કુટુંબીજનોના વિરોધી, કામ અને લોભને કારણે લંપટ અને અત્યંત ક્રોધી હોય છે. ॥ ૨॥

માતુ પિતા ગુર બિપ્ર ન માનહિં। આપુ ગએ અરુ ઘાલહિં આનહિં ॥
કરહિં મોહ બસ દ્રોહ પરાવા। સંત સંગ હરિ કથા ન ભાવા ॥ ૩॥

તેઓ માતા, પિતા, ગુરુ અને બ્રાહ્મણ કોઈને માનતા નથી. પોતે તો નષ્ટ થયેલા જ રહે છે, [સાથે જ પોતાના સંગથી] બીજાને પણ નષ્ટ કરે છે. મોહવશ બીજાઓનો દ્રોહ કરે છે. તેમને ન તો સંતોનો સંગ સારો લાગે છે, ન તો ભગવાનની કથા જ ગમે છે. ॥ ૩॥

અવગુન સિંધુ મંદમતિ કામી। બેદ બિદૂષક પરધન સ્વામી ॥
બિપ્ર દ્રોહ પર દ્રોહ બિસેષા। દંભ કપટ જિયઁ ધરેં સુબેષા ॥ ૪॥

તેઓ અવગુણોના સાગર, મંદબુદ્ધિ કામી (રાગયુક્ત), વેદોના નિંદક અને બળીજબરી પારકા ધનના સ્વામી (લૂંટનારા) હોય છે. તેઓ બ્રાહ્મણોનો દ્રોહ તો કરે જ છે; અને શ્રેષ્ઠ લોકોનો, દેવો-ઈશ્વરનો દ્રોહ વિશેષપણે કરે છે. તેમના હૃદયમાં દંભ અને કપટ ભરાયેલાં રહે છે, પરંતુ તેઓ [ઉપરથી] સુંદર વેષ ધારણ કરીને રહે છે. ॥ ૪॥

દો૦ – ઐસે અધમ મનુજ ખલ કૃતજુગ ત્રેતાઁ નાહિં।
દ્વાપર કછુક બૃંદ બહુ હોઇહહિં કલિજુગ માહિં ॥ ૪૦॥

આવા નીચ અને દુષ્ટ મનુષ્ય સતયુગ અને ત્રેતામાં નથી થતા. દ્વાપરમાં થોડાક થશે અને કળિયુગમાં એમનાં ટોળેટોળાં થશે. ॥ ૪૦॥

ચૌ૦ – પર હિત સરિસ ધર્મ નહિં ભાઈ। પર પીડ઼ા સમ નહિં અધમાઈ ॥
નિર્નય સકલ પુરાન બેદ કર। કહેઉઁ તાત જાનહિં કોબિદ નર ॥ ૧॥

હે ભાઈ! બીજાની ભલાઈ સમાન કોઈ ધર્મ નથી અને બીજાને દુઃખ પહોંચાડવા સમાન કોઈ નીચતા (પાપ) નથી. હે તાત! સમસ્ત પુરાણો અને વેદોનો આ નિર્ણય (નિશ્ચિત સિદ્ધાંત) મેં તમને કહ્યો છે, આ વાતને વિદ્વાનો જાણે છે. ॥ ૧॥

નર સરીર ધરિ જે પર પીરા। કરહિં તે સહહિં મહા ભવ ભીરા ॥
કરહિં મોહ બસ નર અઘ નાના। સ્વારથ રત પરલોક નસાના ॥ ૨॥

મનુષ્ય શરીર ધારણ કરીને જે લોકો બીજાને દુઃખ પહોંચાડે છે, તેમને જન્મ-મૃત્યુના મહાન સંકટ સહેવાં પડે છે. મનુષ્ય મોહવશ સ્વાર્થપરાયણ થઈને અનેક પાપ કરે છે, તેથી જ તેનું પરલોક બગડેલું જ રહે છે. ॥ ૨॥

કાલરૂપ તિન્હ કહઁ મૈં ભ્રાતા। સુભ અરુ અસુભ કર્મ ફલ દાતા ॥
અસ બિચારિ જે પરમ સયાને। ભજહિં મોહિ સંસૃત દુખ જાને ॥ ૩॥

હે ભાઈ! હું એમના માટે કાળરૂપ (ભયંકર) છું અને એમનાં સારાં અને નરસાં કર્મોનાં [યથાયોગ્ય] ફળ આપનારો છું! આવો વિચાર કરીને જે લોકો પરમ ચતુર છે, તેઓ સંસાર[ના પ્રવાહ]ને દુઃખરૂપ જાણીને મને જ ભજે છે. ॥ ૩॥

ત્યાગહિં કર્મ સુભાસુભ દાયક। ભજહિં મોહિ સુર નર મુનિ નાયક ॥
સંત અસંતન્હ કે ગુન ભાષે। તે ન પરહિં ભવ જિન્હ લખિ રાખે ॥ ૪॥

એટલે જ તે શુભ અને અશુભ ફળ આપનારાં કર્મોને ત્યાગીને દેવો, મનુષ્યો અને મુનિઓના નાયક મને ભજે છે. [આ પ્રમાણે] મેં સંતો અને અસંતોના ગુણ કહ્યા. જે લોકોએ આ ગુણોને સમજી રાખ્યા છે, તે જન્મ-મરણના ચક્કરમાં પડતા નથી. ॥ ૪॥

દો૦ – સુનહુ તાત માયા કૃત ગુન અરુ દોષ અનેક।
ગુન યહ ઉભય ન દેખિઅહિં દેખિઅ સો અબિબેક ॥ ૪૧॥

હે તાત! સાંભળો, માયાથી રચાયેલા જ અનેક (સર્વ) ગુણ અને દોષ છે (તેમની કોઈ વાસ્તવિક સત્તા નથી). ગુણ (વિવેક) એમાં જ છે કે બંનેય ન જોવા, એમને જોવાય અવિવેક જ છે. ॥ ૪૧॥

ચૌ૦ – શ્રીમુખ બચન સુનત સબ ભાઈ। હરષે પ્રેમ ન હૃદયઁ સમાઈ ॥
કરહિં બિનય અતિ બારહિં બારા। હનૂમાન હિયઁ હરષ અપારા ॥ ૧॥

ભગવાનના શ્રીમુખથી આ વચન સાંભળીને સર્વે ભાઈ હરખાઈ ગયા. પ્રેમ એમના હૃદયમાં સમાતો નથી. તેઓ વારંવાર ઘણી વિનંતી કરે છે. વિશેષરૂપે હનુમાનજીના હૃદયમાં અપાર હર્ષ છે. ॥ ૧॥

પુનિ રઘુપતિ નિજ મંદિર ગએ। એહિ બિધિ ચરિત કરત નિત નએ ॥
બાર બાર નારદ મુનિ આવહિં। ચરિત પુનીત રામ કે ગાવહિં ॥ ૨॥

તત્પશ્ચાત્ શ્રીરામચન્દ્રજી પોતાના મહેલે પધાર્યા. આ પ્રમાણે તેઓ નિત્ય નવી લીલા કરે છે. નારદ મુનિ અયોધ્યામાં વારંવાર આવે છે અને આવીને શ્રીરામજીનાં પવિત્ર ચરિત્ર ગાય છે. ॥ ૨॥

નિત નવ ચરિત દેખિ મુનિ જાહીં। બ્રહ્મલોક સબ કથા કહાહીં॥
સુનિ બિરંચિ અતિસય સુખ માનહિં। પુનિ પુનિ તાત કરહુ ગુન ગાનહિં॥૩॥

મુનિ અહીંથી નિત્ય નવાં નવાં ચરિત્ર જોઈને જાય છે અને બ્રહ્મલોકમાં જઈને સર્વે કથા કહે છે. બ્રહ્માજી સાંભળીને અત્યંત સુખ માને છે [અને કહે છે-] હે તાત! વારંવાર શ્રીરામજીના ગુણોનું ગાન કરો. ॥૩॥

સનકાદિક નારદહિ સરાહહિં। જદ્યપિ બ્રહ્મ નિરત મુનિ આહહિં॥
સુનિ ગુન ગાન સમાધિ બિસારી। સાદર સુનહિં પરમ અધિકારી॥૪॥

સનકાદિક મુનિ નારદજીનાં વખાણ કરે છે. જોકે તેઓ (સનકાદિક) મુનિ બ્રહ્મનિષ્ઠ છે, પરંતુ શ્રીરામજીના ગુણગાન સાંભળીને તેઓ પણ પોતાની બ્રહ્મસમાધિને ભૂલી જાય છે અને આદરપૂર્વક એને સાંભળે છે. તેઓ [રામકથા સાંભળવાના] શ્રેષ્ઠ અધિકારી છે. ॥૪॥

દો૦ – જીવનમુક્ત બ્રહ્મપર ચરિત સુનહિં તજિ ધ્યાન।
જે હરિ કથાઁ ન કરહિં રતિ તિન્હ કે હિય પાષાન॥૪૨॥

સનકાદિક મુનિ જેવા જીવનમુક્ત અને બ્રહ્મનિષ્ઠ પુરુષ પણ ધ્યાન (બ્રહ્મસમાધિ) ત્યજીને શ્રીરામજીનાં ચરિત્ર સાંભળે છે. આ જાણીનેય જે શ્રીહરિની કથાને પ્રેમ નથી કરતા, તેમનાં હૃદય [ખરેખર જ] પથ્થર છે. ॥૪૨॥

ચૌ૦ – એક બાર રઘુનાથ બોલાએ। ગુર દ્વિજ પુરબાસી સબ આએ॥
બૈઠે ગુર મુનિ અરુ દ્વિજ સજ્જન। બોલે બચન ભગત ભવ ભંજન॥૧॥

એક વાર શ્રીરઘુનાથજીના તેડાવેલા ગુરુ વશિષ્ઠજી, બ્રાહ્મણો અને અન્ય સર્વે નગરનિવાસી સભામાં આવ્યા. જ્યારે ગુરુ, મુનિ, બ્રાહ્મણ તથા અન્ય સર્વે સજ્જન યથાયોગ્ય બેસી ગયા, ત્યારે ભક્તોના જન્મ-મરણને નાશ કરનાર શ્રીરામજી વચન બોલ્યા - ॥૧॥

સુનહુ સકલ પુરજન મમ બાની। કહઉઁ ન કછુ મમતા ઉર આની॥
નહિં અનીતિ નહિં કછુ પ્રભુતાઈ। સુનહુ કરહુ જો તુમ્હહિ સોહાઈ॥૨॥

હે સમસ્ત નગરનિવાસીઓ! મારી વાત સાંભળો. આ વાત હું હૃદયમાં કંઈક મમતા લાવીને નથી કહેતો. નથી કોઈ અનીતિની વાત કહેતો અને એમાં કંઈ પ્રભુતાય નથી. માટે [સંકોચ અને ભય છોડીને, ધ્યાન દઈને] મારી વાતોને સાંભળી લો અને [પછી] જો તમને ઠીક લાગે, તો તે પ્રમાણે કરો! ॥૨॥

સોઈ સેવક પ્રિયતમ મમ સોઈ। મમ અનુસાસન માનૈ જોઈ॥
જૌં અનીતિ કછુ ભાષૌં ભાઈ। તૌ મોહિ બરજહુ ભય બિસરાઈ॥૩॥

તે જ મારો સેવક છે અને એ જ પ્રિયતમ છે, જે મારી આજ્ઞા માને. હે ભાઈ! જો હું કંઈક અનીતિની વાત કહું તો ભય ભુલાવીને (બેધડક) મને રોકી દેજો. ॥૩॥

બડ઼ે ભાગ માનુષ તનુ પાવા। સુર દુર્લભ સબ ગ્રંથન્હિ ગાવા॥
સાધન ધામ મોચ્છ કર દ્વારા। પાઇ ન જેહિં પરલોક સઁવારા॥૪॥

મોટા ભાગ્યથી આ મનુષ્ય શરીર મળ્યું છે. સર્વે ગ્રંથોએ આ જ કહ્યું છે કે આ શરીર દેવતાઓનેય દુર્લભ છે. એ ધર્મ, અર્થ, કામ ત્રણેય સાધનનું ધામ અને મોક્ષનું દ્વાર છે. એને પામીનેય જે પરલોક ન બનાવી લે (મેળવી લે); ॥ ૪॥

દો૦ – સો પરત્ર દુખ પાવઇ સિર ધુનિ ધુનિ પછિતાઇ।
કાલહિ કર્મહિ ઈસ્વરહિ મિથ્યા દોસ લગાઇ ॥ ૪૩॥

તે પરલોકમાં દુઃખ પામે છે. માથું કૂટી-કૂટીને પસ્તાય છે તથા [પોતાનો દોષ ન સમજીને] કાળ ઉપર, કર્મ ઉપર અને ઈશ્વર ઉપર મિથ્યા દોષ લગાડે છે. ॥ ૪૩॥

ચૌ૦ – એહિ તન કર ફલ બિષય ન ભાઈ। સ્વર્ગઉ સ્વલ્પ અંત દુખદાઈ ॥
નર તનુ પાઇ બિષયઁ મન દેહીં। પલટિ સુધા તે સઠ બિષ લેહીં ॥ ૧॥

હે ભાઈ! આ શરીર પ્રાપ્ત થવાનું ફળ વિષયભોગ નથી. [આ જગતના ભોગોની તો વાત જ શું] સ્વર્ગના ભોગ પણ ઘણા ઓછા છે અને અંતમાં દુઃખ આપનારા છે. માટે જે લોકો મનુષ્ય શરીર પામીને વિષયોમાં મન પરોવી દે છે, તે મૂર્ખ અમૃતને બદલીને વિષ લઈ લે છે. ॥ ૧॥

તાહિ કબહુઁ ભલ કહઇ ન કોઈ। ગુંજા ગ્રહઇ પરસ મનિ ખોઈ ॥
આકર ચારિ લચ્છ ચૌરાસી। જોનિ ભ્રમત યહ જિવ અબિનાસી ॥ ૨॥

જે પારસમણિને ખોઈને બદલામાં ચણોઠી લઈ લે છે, તેને કદીય કોઈ ભલો (બુદ્ધિમાન) નથી કહેતા. આ અવિનાશી જીવ [અંડજ, સ્વેદજ, જરાયુજ અને ઉદ્ભિજ્જ] ચાર ખાણો અને ચોર્યાસી લાખ યોનિઓમાં આંટા મારતો રહે છે. ॥ ૨॥

ફિરત સદા માયા કર પ્રેરા। કાલ કર્મ સુભાવ ગુન ઘેરા ॥
કબહુઁક કરિ કરુના નર દેહી। દેત ઈસ બિનુ હેતુ સનેહી ॥ ૩॥

માયાની પ્રેરણાથી કાળ, કર્મ, સ્વભાવ અને ગુણથી ઘેરાયેલો (એને વશમાં થયેલો) એ સદા ભટકતો રહે છે. કારણ વિના જ સ્નેહ કરનારા ઈશ્વર ક્યારેક દયા કરીનેય એને મનુષ્યનું શરીર આપે છે; ॥ ૩॥

નર તનુ ભવ બારિધિ કહુઁ બેરો। સન્મુખ મરુત અનુગ્રહ મેરો ॥
કરનધાર સદગુર દૃઢ઼ નાવા। દુર્લભ સાજ સુલભ કરિ પાવા ॥ ૪॥

આ મનુષ્યનું શરીર ભવસાગર[ને તારવા]ને માટે બેડો (વહાણ) છે. મારી કૃપા જ અનુકૂળ વાયુ છે. સદ્ગુરુ આ મજબૂત વહાણના કર્ણધાર (સુકાની) છે. આ પ્રમાણે દુર્લભ સાધન સુલભ થઈને (ભગવત્કૃપાએ સરળતાથી જ) તેને પ્રાપ્ત થઈ ગયાં છે, ॥ ૪॥

દો૦ – જો ન તરૈ ભવ સાગર નર સમાજ અસ પાઇ।
સો કૃત નિંદક મંદમતિ આત્માહન ગતિ જાઇ ॥ ૪૪॥

જે મનુષ્ય આવાં સાધન પામીને પણ ભવસાગરને ન તરે, તે કૃતઘ્ન અને મંદબુદ્ધિ છે અને આત્મહત્યા કરનારાની ગતિને પ્રાપ્ત થાય છે. ॥ ૪૪॥

ચૌ૦ – જૌં પરલોક ઇહાઁ સુખ ચહહૂ। સુનિ મમ બચન હૃદયઁ દૃઢ઼ ગહહૂ॥
સુલભ સુખદ મારગ યહ ભાઈ। ભગતિ મોરિ પુરાન શ્રુતિ ગાઈ॥૧॥

જો પરલોકમાં અને અહીં - બંને જગ્યાએ સુખ ઇચ્છો છો, તો મારાં વચન સાંભળીને તેમને હૃદયમાં દૃઢતાથી પકડી રાખો. હે ભાઈ! આ મારી ભક્તિનો માર્ગ સુલભ અને સુખદાયક છે, પુરાણો અને વેદોએ એને ગાયો છે. ॥૧॥

ગ્યાન અગમ પ્રત્યૂહ અનેકા। સાધન કઠિન ન મન કહુઁ ટેકા॥
કરત કષ્ટ બહુ પાવઈ કોઊ। ભક્તિ હીન મોહિ પ્રિય નહિં સોઊ॥૨॥

જ્ઞાન અગમ (દુર્ગમ) છે, [અને] તેની પ્રાપ્તિમાં અનેક વિઘ્ન છે. તેનું સાધન કઠિન છે અને તેમાં મનને માટે કોઈ આધાર નથી. ઘણાં કષ્ટ સહીને પણ કોઈ તેને મેળવી લે છે તો તે પણ ભક્તિરહિત હોવાથી મને પ્રિય થતો નથી. ॥૨॥

ભક્તિ સુતંત્ર સકલ સુખ ખાની। બિનુ સતસંગ ન પાવહિં પ્રાની॥
પુન્ય પુંજ બિનુ મિલહિં ન સંતા। સંતસંગતિ સંસૃતિ કર અંતા॥૩॥

ભક્તિ સ્વતંત્ર છે અને સર્વ સુખોની ખાણ છે. પરંતુ સત્સંગ (સંતોના સંગ) વિના પ્રાણી એને પામી શકતા નથી. અને પુણ્યસમૂહ વિના સંત મળતા નથી. સત્સંગતિ જ સંસૃતિ(જન્મ-મરણના ચક્ર)નો અંત કરે છે. ॥૩॥

પુન્ય એક જગ મહુઁ નહિં દૂજા। મન ક્રમ બચન બિપ્ર પદ પૂજા॥
સાનુકૂલ તેહિ પર મુનિ દેવા। જો તજિ કપટુ કરઈ દ્વિજ સેવા॥૪॥

જગતમાં પુણ્ય એક જ છે, [તેના જેવું] બીજું નથી. તે છે - મન, કર્મ અને વચનથી બ્રાહ્મણોના ચરણોની પૂજા કરવી. જે કપટનો ત્યાગ કરીને બ્રાહ્મણોની સેવા કરે છે, તેના પર મુનિઓ અને દેવો પ્રસન્ન રહે છે. ॥૪॥

દો૦ – ઔરઉ એક ગુપુત મત સબહિ કહઉઁ કર જોરિ।
સંકર ભજન બિના નર ભગતિ ન પાવઇ મોરિ॥૪૫॥

બીજો પણ એક ગુપ્ત મત છે, હું સર્વેને હાથ જોડીને તે કહું છું કે શંકરજીના ભજન વિના મનુષ્ય મારી ભક્તિને નથી પામતો. ॥૪૫॥

ચૌ૦ – કહહુ ભગતિ પથ કવન પ્રયાસા। જોગ ન મખ જપ તપ ઉપવાસા॥
સરલ સુભાવ ન મન કુટિલાઈ। જથા લાભ સંતોષ સદાઈ॥૧॥

કહો તો, ભક્તિમાર્ગમાં કયો પરિશ્રમ છે? તેમાં ન યોગની આવશ્યકતા છે, ન યજ્ઞ, જપ, તપ અને ઉપવાસની! [અહીં એટલું જ આવશ્યક છે કે] સરળ સ્વભાવ હોય, મનમાં કુટિલતા ન હોય અને જે કંઈ મળે એમાં જ સદાય સંતોષ રાખે. ॥૧॥

મોર દાસ કહાઇ નર આસા। કરઇ તૌ કહહુ કહા બિસ્વાસા॥
બહુત કહઉઁ કા કથા બઢ઼ાઈ। એહિ આચરન બસ્ય મૈં ભાઈ॥૨॥

મારો દાસ કહેવડાવીને જો કોઈ મનુષ્યોથી આશા રાખે છે, તો તમે જ કહો, તેનો શું વિશ્વાસ છે? (અર્થાત્ તેની મારા પરની આસ્થા ઘણી જ નિર્બળ છે). વાત બહુ વધારીને શું કહું? હે ભાઈઓ! હું તો આ જ આચરણને વશમાં છું. ॥ ૨॥

બૈર ન બિગ્રહ આસ ન ત્રાસા । સુખમય તાહિ સદા સબ આસા ॥
અનારંભ અનિકેત અમાની । અનઘ અરોષ દચ્છ બિગ્યાની ॥ ૩॥

ન કોઈથી વેર કરે, ન લડાઈ-ઝઘડા કરે, ન આશા રાખે, ન ભય જ રાખે; તેને માટે સર્વે દિશાઓ સદા સુખમય છે. જે કોઈ પણ આરંભ (ફળની ઈચ્છાથી કર્મ) નથી કરતો, જેનું કોઈ પોતાનું ઘર નથી (જેની ઘરમાં મમતા નથી), જે માનહીન, પાપહીન અને ક્રોધહીન છે, જે [ભક્તિ કરવામાં] નિપુણ અને વિજ્ઞાની છે, ॥ ૩॥

પ્રીતિ સદા સજ્જન સંસર્ગા । તૃન સમ બિષય સ્વર્ગ અપબર્ગા ॥
ભગતિ પચ્છ હઠ નહિં સઠતાઈ । દુષ્ટ તર્ક સબ દૂરિ બહાઈ ॥ ૪॥

સંતજનોના સંસર્ગમાં જેને સદાય પ્રેમ છે, જેના મનમાં સર્વે વિષય એટલા સુધી કે સ્વર્ગ અને મુક્તિસુદ્ધાં [ભક્તિની સામે] તૃણ સમાન છે; જે ભક્તિના પક્ષમાં હઠ કરે છે, પણ [બીજાના મતને ખંડન કરવાની] મૂર્ખતા નથી કરતો તથા જેણે સર્વે કુતર્કોને દૂર વહાવી દીધા છે, ॥ ૪॥

દો૦ – મમ ગુન ગ્રામ નામ રત ગત મમતા મદ મોહ ।
તા કર સુખ સોઈ જાનઈ પરાનંદ સંદોહ ॥ ૪૬॥

જે મારા ગુણસમૂહો અને મારા નામમાં તલ્લીન છે, તથા મમતા, મદ અને મોહથી રહિત છે, તેનું સુખ એ જ જાણે છે જે [પરમાત્મારૂપ] પરમાનંદરાશિને પ્રાપ્ત છે. ॥ ૪૬॥

ચૌ૦ – સુનત સુધાસમ બચન રામ કે । ગહે સબનિ પદ કૃપાધામ કે ॥
જનનિ જનક ગુર બંધુ હમારે । કૃપા નિધાન પ્રાન તે પ્યારે ॥ ૧॥

શ્રીરામચન્દ્રજીનાં અમૃત સમાન વચન સાંભળીને સૌએ કૃપાધામના ચરણ પકડી લીધા [અને કહ્યું -] હે કૃપાનિધાન! આપ અમારાં માતા, પિતા, ગુરુ, ભાઈ સર્વે કંઈ છો અને પ્રાણોથીય અધિક પ્રિય છો. ॥ ૧॥

તનુ ધનુ ધામ રામ હિતકારી । સબ બિધિ તુમ્હ પ્રનતારતિ હારી ॥
અસિ સિખ તુમ્હ બિનુ દેઇ ન કોઊ । માતુ પિતા સ્વારથ રત ઓઊ ॥ ૨॥

અને હે શરણાગતના દુઃખ હરનાર રામજી! આપ જ અમારાં શરીર, ધન, ઘર-દ્વાર અને સર્વે પ્રકારે હિત કરનારા છો. આવો ઉપદેશ આપ સિવાય બીજું કોઈ આપી શકતું નથી. માતા-પિતા [હિતૈષી છે અને બોધ] પણ આપે છે પરંતુ તેઓ પણ સ્વાર્થપરાયણ છે [માટે આવી પરમ હિતકારી શિખામણ આપતા નથી.] ॥ ૨॥

હેતુ રહિત જગ જુગ ઉપકારી । તુમ્હ તુમ્હાર સેવક અસુરારી ॥
સ્વારથ મીત સકલ જગ માહીં । સપનેહુઁ પ્રભુ પરમારથ નાહીં ॥ ૩॥

હે અસુરોના શત્રુ! જગતમાં હેતુ વિના (નિઃસ્વાર્થ) ઉપકાર કરનારા તો બે જ છે - એક આપ, બીજા આપના સેવક. જગતમાં [બાકી] બધા સ્વાર્થના મિત્ર છે. હે પ્રભો! તેમને સ્વપ્નમાંય પરમાર્થનો ભાવ નથી. ॥ ૩॥

સબ કે બચન પ્રેમ રસ સાને। સુનિ રઘુનાથ હૃદયઁ હરષાને ॥
નિજ નિજ ગૃહ ગએ આયસુ પાઈ। બરનત પ્રભુ બતકહી સુહાઈ ॥ ૪॥

સર્વેનાં પ્રેમરસમાં તરબોળ વચન સાંભળીને શ્રીરઘુનાથજી હૃદયમાં હરખાયા. પછી આજ્ઞા પામીને સર્વે પ્રભુની સુંદર વાતચીતનું વર્ણન કરતાં પોતપોતાના ઘેર ગયા. ॥ ૪॥

દો૦ – ઉમા અવધબાસી નર નારિ કૃતારથ રૂપ।
બ્રહ્મ સચ્ચિદાનંદ ઘન રઘુનાયક જહઁ ભૂપ ॥ ૪૭॥

[શિવજી કહે છે -] હે ઉમા! અયોધ્યામાં રહેનારા પુરુષ અને સ્ત્રી સર્વે કૃતાર્થસ્વરૂપ-છે; જ્યાં સ્વયં સચ્ચિદાનંદઘન બ્રહ્મ શ્રીરઘુનાથજી રાજા છે. ॥ ૪૭॥

ચૌ૦ – એક બાર બસિષ્ટ મુનિ આએ। જહાઁ રામ સુખધામ સુહાએ ॥
અતિ આદર રઘુનાયક કીન્હા। પદ પખારિ પાદોદક લીન્હા ॥ ૧॥

એક વાર મુનિ વસિષ્ઠજી ત્યાં આવ્યા જ્યાં સુંદર સુખના ધામ શ્રીરામજી હતા. શ્રીરઘુનાથજીએ તેમનો ઘણો જ આદર-સત્કાર કર્યો અને તેમના ચરણ ધોઈને ચરણામૃત લીધું. ॥ ૧॥

રામ સુનહુ મુનિ કહ કર જોરી। કૃપાસિંધુ બિનતી કછુ મોરી ॥
દેખિ દેખિ આચરન તુમ્હારા। હોત મોહ મમ હૃદયઁ અપારા ॥ ૨॥

મુનિએ હાથ જોડીને કહ્યું - હે કૃપાસાગર શ્રીરામજી! મારી કંઈક વિનંતી સાંભળો. આપનાં આચરણો(મનુષ્યોચિત ચરિત્રો)ને જોઈ-જોઈને મારા હૃદયમાં અપાર મોહ (ભ્રમ) થાય છે. ॥ ૨॥

મહિમા અમિતિ બેદ નહિં જાના। મૈં કેહિ ભાઁતિ કહઉઁ ભગવાના ॥
ઉપરોહિત્ય કર્મ અતિ મંદા। બેદ પુરાન સુમૃતિ કર નિંદા ॥ ૩॥

હે ભગવન! આપના મહિમાની સીમા નથી; તેને વેદ પણ નથી જાણતા. વળી, હું કઈ રીતે કહી શકું છું? ગોરપદાનું કર્મ ઘણું જ નીચ છે. વેદ, પુરાણ અને સ્મૃતિ સર્વે એની નિંદા કરે છે. ॥ ૩॥

જબ ન લેઉઁ મૈં તબ બિધિ મોહી। કહા લાભ આગેં સુત તોહી ॥
પરમાતમા બ્રહ્મ નર રૂપા। હોઇહિ રઘુકુલ ભૂષન ભૂપા ॥ ૪॥

જ્યારે હું તેને (સૂર્યવંશના ગોરપદાનું કાર્ય) કરતો ન હતો, ત્યારે બ્રહ્માજીએ મને કહ્યું હતું - હે પુત્ર! આનાથી તને આગળ ચાલીને (ભવિષ્યમાં) ઘણો જ લાભ થશે. સ્વયં બ્રહ્મ પરમાત્મા મનુષ્યરૂપ ધારણ કરીને રઘુકુળના ભૂષણ રાજા થશે. ॥ ૪॥

દો૦ – તબ મૈં હૃદયઁ બિચારા જોગ જગ્ય બ્રત દાન।
જા કહુઁ કરિઅ સો પૈહઉઁ ધર્મ ન એહિ સમ આન ॥ ૪૮॥

ત્યારે મેં હૃદયમાં વિચાર કર્યો કે જેને માટે યોગ, યજ્ઞ, વ્રત અને દાન કરવામાં આવે છે તેને હું આ જ ગોરપદાનું કર્મ કરીને પામી જઈશ; પછી તો આના જેવો બીજો કોઈ ધર્મ જ નથી. ॥ ૪૮॥

ચૌ૦ – જપ તપ નિયમ જોગ નિજ ધર્મા । શ્રુતિ સંભવ નાના સુભ કર્મા ॥
ગ્યાન દયા દમ તીરથ મજ્જન । જહઁ લગિ ધર્મ કહત શ્રુતિ સજ્જન ॥ ૧॥

જપ, તપ, નિયમ, યોગ, પોતપોતાના [વર્ણાશ્રમના] ધર્મ, શ્રુતિઓથી ઉત્પન્ન (વેદવિહિત) ઘણાં જ શુભ કર્મ, જ્ઞાન, દયા, દમ (ઇન્દ્રિયનિગ્રહ) તીર્થસ્નાન આદિ જ્યાં સુધી વેદો અને સંતજનોએ ધર્મ કહ્યા છે [તેને કરવાના] - ॥ ૧॥

આગમ નિગમ પુરાન અનેકા । પઢ઼ે સુને કર ફલ પ્રભુ એકા ॥
તવ પદ પંકજ પ્રીતિ નિરંતર । સબ સાધન કર યહ ફલ સુંદર ॥ ૨॥

[તથા] હે પ્રભો! અનેક તંત્ર, વેદ અને પુરાણોના પઠન અને શ્રવણનું સર્વોત્તમ ફળ એક જ છે અને સર્વે સાધનોનું પણ આ જ એક સુંદર ફળ છે કે આપના ચરણકમળોમાં સદા-સર્વદા પ્રેમ થાય. ॥ ૨॥

છૂટઇ મલ કિ મલહિ કે ધોએઁ । ઘૃત કિ પાવ કોઇ બારિ બિલોએઁ ॥
પ્રેમ ભગતિ જલ બિનુ રઘુરાઈ । અભિઅંતર મલ કબહુઁ ન જાઈ ॥ ૩॥

મેલને ધોવાથી શું મેલ છૂટે છે? જળને મથવાથી શું કોઈ ઘી પામી શકે છે? [તે જ પ્રમાણે] હે રઘુનાથજી! પ્રેમ-ભક્તિરૂપી (નિર્મળ) જળ વિના અંતઃકરણનો મેલ ક્યારેય નથી જતો. ॥ ૩॥

સોઇ સર્બગ્ય તગ્ય સોઇ પંડિત । સોઇ ગુન ગૃહ બિગ્યાન અખંડિત ॥
દચ્છ સકલ લચ્છન જુત સોઈ । જાકેં પદ સરોજ રતિ હોઈ ॥ ૪॥

એ જ સર્વજ્ઞ છે, એ જ તત્ત્વજ્ઞ અને પંડિત છે, એ જ ગુણોનું ઘર અને અખંડ વિજ્ઞાની છે; એ જ નિપુણ અને સર્વે સુલક્ષણોથી યુક્ત છે, જેનો આપના ચરણકમળોમાં પ્રેમ છે. ॥ ૪॥

દો૦ – નાથ એક બર માગઉઁ રામ કૃપા કરિ દેહુ ।
જન્મ જન્મ પ્રભુ પદ કમલ કબહુઁ ઘટૈ જનિ નેહુ ॥ ૪૯॥

હે નાથ! હે શ્રીરામજી! હું આપની પાસે એક વર માગું છું, કૃપા કરીને આપો. પ્રભુના (આપના) ચરણકમળોમાં મારો પ્રેમ જન્મ-જન્માંતરેય ક્યારેય ન ઘટે (ઓછો ન થાય). ॥ ૪૯॥

ચૌ૦ – અસ કહિ મુનિ બસિષ્ટ ગૃહ આએ । કૃપાસિંધુ કે મન અતિ ભાએ ॥
હનૂમાન ભરતાદિક ભ્રાતા । સંગ લિએ સેવક સુખદાતા ॥ ૧॥

આવું કહીને મુનિ વસિષ્ઠજી ઘેર આવ્યા. તેઓ કૃપાસાગર શ્રીરામજીના મનને ઘણા જ ગમ્યા. તત્પશ્ચાત્ સેવકોને સુખ આપનારા શ્રીરામજીએ હનુમાનજી તથા ભરતજી આદિ ભાઈઓને સાથે લીધા. ॥ ૧॥

પુનિ કૃપાલ પુર બાહેર ગએ । ગજ રથ તુરગ મગાવત ભએ ॥
દેખિ કૃપા કરિ સકલ સરાહે । દિએ ઉચિત જિન્હ જિન્હ તેઇ ચાહે ॥ ૨॥

અને પછી કૃપાળુ શ્રીરામજી નગરની બહાર ગયા અને ત્યાં તેમણે હાથી, રથ અને ઘોડા મગાવ્યા. તેમને જોઈને, કૃપા કરીને પ્રભુએ સર્વેની પ્રશંસા કરી અને જેમણે જેમણે જે જે વસ્તુની ઇચ્છા કરી તેમને તેમને ઉચિત જાણીને આપી દીધી. ॥ ૨॥

હરન સકલ શ્રમ પ્રભુ શ્રમ પાઈ। ગએ જહાઁ સીતલ અવઁરાઈ ॥
ભરત દીન્હ નિજ બસન ડસાઈ। બૈઠે પ્રભુ સેવહિં સબ ભાઈ ॥ ૩॥

સંસારના સર્વે શ્રમોને હરનારા પ્રભુએ [હાથી, ઘોડા આદિ વહેંચવામાં] શ્રમનો અનુભવ કર્યો અને [શ્રમ દૂર કરવા] જ્યાં શીતળ આંબાવાડિયું હતું ત્યાં ગયા. ત્યાં ભરતજીએ પોતાનું ઉપરણું બિછાવી દીધું. પ્રભુ તેની ઉપર બેસી ગયા. અને સર્વે ભાઈઓ તેમની સેવા કરવા લાગ્યા. ॥ ૩॥

મારુતસુત તબ મારુત કરઈ। પુલક બપુષ લોચન જલ ભરઈ ॥
હનૂમાન સમ નહિં બડ઼ભાગી। નહિં કોઉ રામ ચરન અનુરાગી ॥ ૪॥
ગિરિજા જાસુ પ્રીતિ સેવકાઈ। બાર બાર પ્રભુ નિજ મુખ ગાઈ ॥ ૫॥

તે સમયે પવનપુત્ર હનુમાનજી પવન નાખવા લાગ્યા. તેમનું શરીર પુલકિત થઈ ગયું અને નેત્રોમાં (પ્રેમાશ્રુઓનું) જળ ભરાઈ આવ્યું. [શિવજી કહેવા લાગ્યા -] હે ગિરિજે! હનુમાનજીના જેવો ન તો કોઈ મહાભાગ્યશાળી છે અને ન કોઈ શ્રીરામજીના ચરણોનો પ્રેમી પણ છે, જેમના પ્રેમ અને સેવાની સ્વયં પ્રભુએ પોતાના શ્રીમુખથી વારંવાર પ્રશંસા કરી છે; ॥ ૪-૫॥

દો૦ – તેહિં અવસર મુનિ નારદ આએ કરતલ બીન।
ગાવન લગે રામ કલ કીરતિ સદા નબીન ॥ ૫૦॥

તે જ અવસરે નારદમુનિ હાથમાં વીણા લઈને આવ્યા. તેઓ શ્રીરામજીની સુંદર અને નિત્ય નવીન રહેનારી કીર્તિ ગાવા લાગ્યા. ॥ ૫૦॥

ચૌ૦ – મામવલોકય પંકજ લોચન। કૃપા બિલોકનિ સોચ બિમોચન ॥
નીલ તામરસ સ્યામ કામ અરિ। હૃદય કંજ મકરંદ મધુપ હરિ ॥ ૧॥

હે કમળનયન! હે શોકથી છોડાવનાર પ્રભુ શ્રીરામજી! મારા પર પણ કૃપાદૃષ્ટિ કરો. હે હરિ! આપ નીલકમળ સમાન શ્યામવર્ણ અને કામદેવના શત્રુ મહાદેવજીના હૃદયકમળના મકરંદ(પ્રેમ-રસ)નું પાન કરનારા ભ્રમર છો. ॥ ૧॥

જાતુધાન બરૂથ બલ ભંજન। મુનિ સજ્જન રંજન અઘ ગંજન ॥
ભૂસુર સસિ નવ બૃંદ બલાહક। અસરન સરન દીન જન ગાહક ॥ ૨॥

આપ રાક્ષસોની સેનાના બળને તોડનારા છો. મુનિઓ અને સંતજનોને આનંદ આપનારા અને પાપોનો નાશ કરનારા છો. બ્રાહ્મણરૂપી ખેતીને માટે આપ નવા મેઘસમૂહ છો અને શરણહીનોને શરણ આપનારા તથા દીનજનોને પોતાના આશ્રયમાં ગ્રહણ કરનારા છો. ॥ ૨॥

ભુજ બલ બિપુલ ભાર મહિ ખંડિત। ખર દૂષન બિરાધ બધ પંડિત ॥
રાવનારિ સુખરૂપ ભૂપબર। જય દસરથ કુલ કુમુદ સુધાકર ॥ ૩॥

પોતાના બાહુબળથી પૃથ્વીના ઘણા ભારે બોજાને નષ્ટ કરનારા, ખર-દૂષણ અને વિરાધનો વધ કરવામાં કુશળ, રાવણના શત્રુ, આનંદસ્વરૂપ, રાજાઓમાં શ્રેષ્ઠ અને દશરથના કુળરૂપી કુમુદિનીના ચન્દ્રમા શ્રીરામજી! આપનો જય હો. ॥ ૩॥

સુજસ પુરાન બિદિત નિગમાગમ । ગાવત સુર મુનિ સંત સમાગમ ॥
કારુનીક બ્યલીક મદ ખંડન । સબ બિધિ કુસલ કોસલા મંડન ॥ ૪॥
કલિ મલ મથન નામ મમતાહન । તુલસિદાસ પ્રભુ પાહિ પ્રનત જન ॥ ૫॥

આપનો સુંદર યશ પુરાણો, વેદોમાં અને તંત્રાદિ શાસ્ત્રોમાં પ્રકટ છે. દેવો, મુનિ અને સંતોનો સમુદાય એને ગાય છે. આપ કરુણા કરનારા કષ્ટોને હરનારા, અને મદનો નાશ કરનારા, સર્વે પ્રકારે કુશળ શ્રીઅયોધ્યાજીના ભૂષણ જ છો. આપનું નામ કળિયુગનાં પાપોને મથી નાખનારું અને મમતાને મારી નાખનારું છે. હે તુલસીદાસના પ્રભુ! શરણાગતની રક્ષા કરો. ॥ ૪-૫॥

દો૦ – પ્રેમ સહિત મુનિ નારદ બરનિ રામ ગુન ગ્રામ ।
સોભાસિંધુ હૃદયઁ ધરિ ગએ જહાઁ બિધિ ધામ ॥ ૫૧॥

શ્રીરામચન્દ્રજીના ગુણસમૂહોનું પ્રેમપૂર્વક વર્ણન કરીને મુનિ નારદજી શોભાના સમુદ્ર પ્રભુને હૃદયમાં ધરીને જ્યાં બ્રહ્મલોક છે ત્યાં ચાલ્યા ગયા. ॥ ૫૧॥

ચૌ૦ – ગિરિજા સુનહુ બિસદ યહ કથા । મૈં સબ કહી મોરિ મતિ જથા ॥
રામ ચરિત સત કોટિ અપારા । શ્રુતિ સારદા ન બરનૈ પારા ॥ ૧॥

[શિવજી કહે છે -] હે ગિરિજે! સાંભળો, મેં આ ઉજ્જવળ કથા, જેવી મારી બુદ્ધિ હતી, તેવી આખી કહી દીધી. શ્રીરામજીનાં ચરિત્ર સો કરોડ [અથવા] અપાર છે. શ્રુતિ અને શારદા પણ તેમનું વર્ણન કરી શકતાં નથી.

રામ અનંત અનંત ગુનાની । જન્મ કર્મ અનંત નામાની ॥
જલ સીકર મહિ રજ ગનિ જાહીં । રઘુપતિ ચરિત ન બરનિ સિરાહીં ॥ ૨॥

ભગવાન શ્રીરામ અનંત છે; તેમના ગુણ અનંત છે; જન્મ, કર્મ અને નામ પણ અનંત છે. જળનાં ટીપાં અને પૃથ્વીના રજકણ ભલે ગણી શકાતાં હોય, પણ શ્રીરઘુનાથજીનાં ચરિત્ર વર્ણન કરવાથીય ચૂકતે નથી થતાં. ॥ ૨॥

બિમલ કથા હરિ પદ દાયની । ભગતિ હોઈ સુનિ અનપાયની ॥
ઉમા કહિઉઁ સબ કથા સુહાઈ । જો ભુસુંડિ ખગપતિહિ સુનાઈ ॥ ૩॥

આ પવિત્ર કથા ભગવાનના પરમપદને આપનારી છે. એને સાંભળવાથી અવિચળ ભક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. હે ઉમા! મેં એ જ સમસ્ત સુંદર કથા કહી જે કાકભુશુંડિજીએ ગરુડજીને સંભળાવી હતી. ॥ ૩॥

કછુક રામ ગુન કહેઉઁ બખાની । અબ કા કહૌં સો કહહુ ભવાની ॥
સુનિ સુભ કથા ઉમા હરષાની । બોલી અતિ બિનીત મૃદુ બાની ॥ ૪॥
ધન્ય ધન્ય મૈં ધન્ય પુરારી । સુનેઉઁ રામ ગુન ભવ ભય હારી ॥ ૫॥

મેં શ્રીરામજીના કંઈક થોડાક જ ગુણ વખાણીને કહ્યા છે. હે ભવાની! તો કહો, હવે બીજું શું કહું? શ્રીરામજીની મંગળકારી કથા સાંભળીને પાર્વતીજી હરખાયાં અને અત્યંત વિનમ્ર તથા કોમળ વાણી બોલ્યાં, હે ત્રિપુરારી! હું ધન્ય છું, ધન્ય-ધન્ય છું, જે મેં જન્મ-મૃત્યુના ભયને હરનારા શ્રીરામજીના ગુણ સાંભળ્યા. ॥ ૪-૫॥

દો૦ – તુમ્હરી કૃપાઁ કૃપાયતન અબ કૃતકૃત્ય ન મોહ ।
જાનેઉઁ રામ પ્રતાપ પ્રભુ ચિદાનંદ સંદોહ ॥ ૫૨ (ક) ॥

હે કૃપાધામ! હવે આપની કૃપાથી હું કૃતકૃત્ય થઈ ગઈ. હવે મને મોહ રહ્યો નથી. હે પ્રભુ! હું સચ્ચિદાનંદઘન પ્રભુ શ્રીરામજીના પ્રતાપને જાણી ગઈ. ॥ ૫૨ (ક)॥

નાથ તવાનન સસિ સ્રવત કથા સુધા રઘુબીર ।
શ્રવન પુટન્હિ મન પાન કરિ નહિં અઘાત મતિધીર ॥ ૫૨ (ખ) ॥

હે નાથ! આપનો મુખરૂપી ચન્દ્રમા શ્રીરઘુવીરની કથારૂપી અમૃત વરસાવે છે. હે મતિધીર! મારું મન કર્ણપટોથી તેને પીને તૃપ્ત થતું નથી. ॥ ૫૨ (ખ)॥

ચૌ૦ – રામ ચરિત જે સુનત અઘાહીં । રસ બિસેષ જાના તિન્હ નાહીં ॥
જીવનમુક્ત મહામુનિ જેઊ । હરિ ગુન સુનહિં નિરંતર તેઊ ॥ ૧॥

શ્રીરામજીનાં ચરિત્ર સાંભળતાં સાંભળતાં જે તૃપ્ત થઈ જાય છે (ધરાઈ જાય છે), તેમણે તો તેનો વિશેષ રસ જાણ્યો જ નથી. જે જીવન્મુક્ત મહામુનિ છે, તે પણ ભગવાનના ગુણ નિરંતર સાંભળતા જ રહે છે. ॥ ૧॥

ભવ સાગર ચહ પાર જો પાવા । રામ કથા તા કહઁ દૃઢ઼ નાવા ॥
બિષઈન્હ કહઁ પુનિ હરિ ગુન ગ્રામા । શ્રવન સુખદ અરુ મન અભિરામા ॥ ૨॥

જે સંસારરૂપી સાગરને પાર પામવા ઇચ્છે છે, એને માટે તો શ્રીરામજીની કથા દૃઢ નૌકા સમાન છે. શ્રીહરિના ગુણસમૂહ તો વિષયી લોકો માટે પણ કાનોને સુખ આપનાર અને મનને આનંદ આપનાર છે. ॥ ૨॥

શ્રવનવંત અસ કો જગ માહીં । જાહિ ન રઘુપતિ ચરિત સોહાહીં ॥
તે જડ઼ જીવ નિજાત્મક ઘાતી । જિન્હહિ ન રઘુપતિ કથા સોહાતી ॥ ૩॥

જગતમાં કાનવાળો એવો કોણ છે જેને શ્રીરઘુનાથજીનાં ચરિત્ર ન ગમતાં હોય! જેમને શ્રીરઘુનાથજીની કથા નથી ગમતી, તે મૂર્ખ જીવ તો પોતાના આત્માની હત્યા કરનારા છે. ॥ ૩॥

હરિચરિત્ર માનસ તુમ્હ ગાવા । સુનિ મૈં નાથ અમિતિ સુખ પાવા ॥
તુમ્હ જો કહી યહ કથા સુહાઈ । કાગભસુંડિ ગરુડ઼ પ્રતિ ગાઈ ॥ ૪॥

હે નાથ! આપે શ્રીરામચરિત્રમાનસનું ગાન કર્યું, તે સાંભળીને હું અપાર સુખ પામી. આપે જે કહ્યું કે આ સુંદર કથા કાકભુશુંડિજીએ ગરુડજીને કહી હતી - ॥ ૪॥

દો૦ – બિરતિ ગ્યાન બિગ્યાન દૃઢ઼ રામ ચરન અતિ નેહ ।
બાયસ તન રઘુપતિ ભગતિ મોહિ પરમ સંદેહ ॥ ૫૩॥

તો કાગડાનું શરીર પામીનેય કાકભુશુંડિ વૈરાગ્ય, જ્ઞાન, અને વિજ્ઞાનમાં દૃઢ છે, તેમનો શ્રીરામજીના ચરણોમાં અત્યંત પ્રેમ છે અને તેમને શ્રીરઘુનાથજીની ભક્તિ પણ પ્રાપ્ત છે, આ વાતનો મને પરમ સંશય થઈ રહ્યો છે. ॥ ૫૩॥

ચૌ૦ – નર સહસ્ર મહઁ સુનહુ પુરારી। કોઉ એક હોઈ ધર્મ બ્રતધારી ॥
ધર્મસીલ કોટિક મહઁ કોઈ। બિષય બિમુખ બિરાગ રત હોઈ ॥ ૧॥

હે ત્રિપુરારિ! સાંભળો, હજારો મનુષ્યોમાં કોઈ એક ધર્મના વ્રતને ધારણ કરનારો હોય છે અને કરોડો ધર્માત્માઓમાં કોઈ એક વિષયથી વિમુખ (વિષયનો ત્યાગી) અને વૈરાગ્યપરાયણ હોય છે. ॥ ૧॥

કોટિ બિરક્ત મધ્ય શ્રુતિ કહઈ। સમ્યક ગ્યાન સકૃત કોઉ લહઈ ॥
ગ્યાનવંત કોટિક મહઁ કોઊ। જીવનમુક્ત સકૃત જગ સોઊ ॥ ૨॥

શ્રુતિ કહે છે કે કરોડો વિરક્તોમાં કોઈ એક જ સમ્યક (યથાર્થ) જ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરે છે. અને કરોડો જ્ઞાનીઓમાંથી કોઈ એક જ જીવન્મુક્ત થાય છે. જગતમાં કોઈક વિરલો જ આવો (જીવન્મુક્ત) હશે. ॥ ૨॥

તિન્હ સહસ્ર મહુઁ સબ સુખ ખાની। દુર્લભ બ્રહ્મ લીન બિગ્યાની ॥
ધર્મસીલ બિરક્ત અરુ ગ્યાની। જીવનમુક્ત બ્રહ્મપર પ્રાની ॥ ૩॥

હજારો જીવન્મુક્તોમાંય સર્વે સુખોની ખાણ, બ્રહ્મમાં લીન વિજ્ઞાનવાન્ પુરુષ અત્યંત દુર્લભ છે. ધર્માત્મા, વૈરાગ્યવાન્ જ્ઞાની, જીવન્મુક્ત અને બ્રહ્મલીન - ॥ ૩॥

સબ તે સો દુર્લભ સુરરાયા। રામ ભગતિ રત ગત મદ માયા ॥
સો હરિભગતિ કાગ કિમિ પાઈ। બિસ્વનાથ મોહિ કહહુ બુઝાઈ ॥ ૪॥

તે સર્વમાંય હે દેવાધિદેવ મહાદેવજી! તે પ્રાણી અત્યંત દુર્લભ છે જે મદ અને માયાથી રહિત થઈને શ્રીરામજીની ભક્તિમાં તલ્લીન હોય. હે વિશ્વનાથ! આવી દુર્લભ હરિભક્તિને કાગ કેવી રીતે પામી ગયો, તે મને સમજાવીને કહો. ॥ ૪॥

દો૦ – રામ પરાયન ગ્યાન રત ગુનાગાર મતિ ધીર।
નાથ કહહુ કેહિ કારન પાયઉ કાક સરીર ॥ ૫૪॥

હે નાથ! કહો, [આવા] શ્રીરામપરાયણ, જ્ઞાનનિરત, ગુણધામ અને ધીરબુદ્ધિ ભુશુંડિજીએ કાગનું શરીર કયા કારણે પ્રાપ્ત કર્યું. ॥ ૫૪॥

ચૌ૦ – યહ પ્રભુ ચરિત પવિત્ર સુહાવા। કહહુ કૃપાલ કાગ કહઁ પાવા ॥
તુમ્હ કેહિ ભાઁતિ સુના મદનારી। કહહુ મોહિ અતિ કૌતુક ભારી ॥ ૧॥

હે કૃપાળુ! બતાવો, તે કાગે પ્રભુનું આ પવિત્ર અને સુંદર ચરિત્ર ક્યાંથી પામ્યું? અને હે કામદેવના શત્રુ! એ પણ બતાવો, આપે એને કઈ રીતે સાંભળ્યું? મને ઘણું ભારે કુતૂહલ થઈ રહ્યું છે. ॥ ૧॥

ગરુડ઼ મહાગ્યાની ગુન રાસી। હરિ સેવક અતિ નિકટ નિવાસી ॥
તેહિં કેહિ હેતુ કાગ સન જાઈ। સુની કથા મુનિ નિકર બિહાઈ ॥ ૨॥

ગરુડજી તો મહાન જ્ઞાની, સદ્ગુણોના ભંડાર, શ્રીહરિના સેવક અને એમના અત્યંત નિકટ રહેનારા (તેમના વાહન જ) છે. તેમણે મુનિઓના સમૂહને ત્યજીને કાગની પાસે જઈને હરિકથા કયા કારણે સાંભળી? ॥ ૨॥

કહહુ કવન બિધિ ભા સંબાદા। દોઉ હરિભગત કાગ ઉરગાદા॥
ગૌરિ ગિરા સુનિ સરલ સુહાઈ। બોલે સિવ સાદર સુખ પાઈ॥૩॥

અને કહો, કાકભુશુંડિ અને ગરુડ – આ બંને હરિભક્તોની વાતચીત કઈ રીતે થઈ? પાર્વતીજીની સરળ, સુંદર વાણી સાંભળીને શિવજી સુખ પામીને આદર સાથે બોલ્યા – ॥૩॥

ધન્ય સતી પાવન મતિ તોરી। રઘુપતિ ચરન પ્રીતિ નહિં થોરી॥
સુનહુ પરમ પુનીત ઇતિહાસા। જો સુનિ સકલ લોક ભ્રમ નાસા॥૪॥
ઉપજઈ રામ ચરન બિસ્વાસા। ભવ નિધિ તર નર બિનહિં પ્રયાસા॥૫॥

હે સતી! તમે ધન્ય છો; તમારી બુદ્ધિ અત્યંત પવિત્ર છે. શ્રીરઘુનાથજીના ચરણોમાં તમારો પ્રેમ ઓછો નથી (અત્યાધિક પ્રેમ છે). હવે તે પરમ પવિત્ર ઇતિહાસ સાંભળો, જેને સાંભળવાથી સમસ્ત લોકના ભ્રમનો નાશ થઈ જાય છે. તથા શ્રીરામજીના ચરણોમાં વિશ્વાસ ઉત્પન્ન થાય છે અને મનુષ્ય પરિશ્રમ વિના સંસારરૂપી સમુદ્રને તરી જાય છે. ॥૪-૫॥

દો૦ – ઐસિઅ પ્રસ્ન બિહંગપતિ કીન્હિ કાગ સન જાઈ।
સો સબ સાદર કહિહઉઁ સુનહુ ઉમા મન લાઈ॥૫૫॥

પક્ષીરાજ ગરુડજીએ પણ કાકભુશુંડિજી પાસે જઈને આવા જ પ્રશ્ન કર્યા હતા. હે ઉમા! હું તે સર્વે આદરસહિત કહીશ, તમે મન લગાવીને સાંભળો. ॥૫૫॥

ચૌ૦ – મૈં જિમિ કથા સુની ભવ મોચનિ। સો પ્રસંગ સુનુ સુમુખિ સુલોચનિ॥
પ્રથમ દચ્છ ગૃહ તવ અવતારા। સતી નામ તબ રહા તુમ્હારા॥૧॥

મેં જે રીતે ભવ(જન્મ-મૃત્યુ)માંથી છોડાવનારી તે કથા સાંભળી, હે સુમુખી! હે સુલોચની! તે પ્રસંગ સાંભળો. પહેલાં તમારો અવતાર દક્ષને ઘેર થયો હતો, ત્યારે તમારું નામ સતી હતું. ॥૧॥

દચ્છ જગ્ય તવ ભા અપમાના। તુમ્હ અતિ ક્રોધ તજે તબ પ્રાના॥
મમ અનુચરન્હ કીન્હ મખ ભંગા। જાનહુ તુમ્હ સો સકલ પ્રસંગા॥૨॥

દક્ષના યજ્ઞમાં તમારું અપમાન થયું. ત્યારે તમે અત્યંત ક્રોધ કરીને પ્રાણ ત્યાગી દીધા હતા; અને પછી મારા સેવકોએ યજ્ઞનો વિધ્વંસ કરી નાખ્યો હતો. તે આખોય પ્રસંગ તમે જાણો જ છો. ॥૨॥

તબ અતિ સોચ ભયઉ મન મોરેં। દુખી ભયઉઁ બિયોગ પ્રિય તોરેં॥
સુંદર બન ગિરિ સરિત તડ઼ાગા। કૌતુક દેખત ફિરઉઁ બેરાગા॥૩॥

ત્યારે મારા મનમાં ઘણો શોક થયો અને હે પ્રિયે! હું તમારા વિયોગમાં દુઃખી થઈ ગયો. હું વિરક્તભાવે સુંદર વન, પર્વત, નદી અને સરોવરોનું કૌતુક (દૃશ્ય) જોતાં ફરતો હતો. ॥૩॥

ગિરિ સુમેર ઉત્તર દિસિ દૂરી। નીલ સૈલ એક સુંદર ભૂરી॥
તાસુ કનકમય સિખર સુહાએ। ચારિ ચારુ મોરે મન ભાએ॥૪॥

સુમેરુ પર્વતની ઉત્તર દિશામાં, ઘણે દૂર એક ઘણો જ સુંદર નીલ પર્વત છે. તેનાં ચાર સુંદર સ્વર્ણમય શિખર છે, તેઓ મારા મનને ઘણા જ ગમ્યાં. ॥૪॥

તિન્હ પર એક એક બિટપ બિસાલા। બટ પીપર પાકરી રસાલા॥
સૈલોપરિ સર સુંદર સોહા। મનિ સોપાન દેખિ મન મોહા॥૫॥

તે શિખરો ઉપર એક-એક વડ, પીપળો, પ્લક્ષ(પાકર), અને આંબાનું એક-એક વિશાળ વૃક્ષ છે. પર્વતની ઉપર એક સુંદર તળાવ શોભિત છે; જેના મણિઓનાં પગથિયાં જોઈને મન મોહિત થઈ જાય છે. ॥ ૫॥

દો૦ – સીતલ અમલ મધુર જલ જલજ બિપુલ બહુરંગ ।
કૂજત કલ રવ હંસ ગન ગુંજત મંજુલ ભૃંગ ॥ ૫૬॥

તેનું જળ શીતળ, નિર્મળ અને મીઠું છે; તેમાં રંગબેરંગી ઘણાં જ કમળ ખીલેલાં છે, હંસસમૂહ મધુર સ્વરમાં બોલી રહ્યો છે અને ભમરા સુંદર ગુંજન કરી રહ્યા છે. ॥ ૫૬॥

ચૌ૦ – તેહિં ગિરિ રુચિર બસઈ ખગ સોઈ । તાસુ નાસ કલ્પાંત ન હોઈ ॥
માયા કૃત ગુન દોષ અનેકા । મોહ મનોજ આદિ અબિબેકા ॥ ૧॥

તે સુંદર પર્વત ઉપર એ જ પક્ષી (કાકભુશુંડિ) વસે છે. તેનો નાશ કલ્પના અંતેય નથી થતો. માયારચિત અનેક ગુણ-દોષ, મોહ, કામ આદિ અવિવેક, ॥ ૧॥

રહે બ્યાપિ સમસ્ત જગ માહીં । તેહિ ગિરિ નિકટ કબહુઁ નહિં જાહીં ॥
તહઁ બસિ હરિહિ ભજઈ જિમિ કાગા । સો સુનુ ઉમા સહિત અનુરાગા ॥ ૨॥

જે આખા જગતમાં છવાઈ રહ્યા છે, તે પર્વતની પાસેય ક્યારેય ફરકતાં નથી. ત્યાં વસીને જે પ્રમાણે તે કાગ હરિને ભજે છે, હે ઉમા! પ્રેમસહિત તે સાંભળો. ॥ ૨॥

પીપર તરુ તર ધ્યાન સો ધરઈ । જાપ જગ્ય પાકરિ તર કરઈ ॥
આઁબ છાઁહ કર માનસ પૂજા । તજિ હરિ ભજનુ કાજુ નહિં દૂજા ॥ ૩॥

તે પીપળાના વૃક્ષ નીચે ધ્યાન ધરે છે. પાકરના નીચે જપયજ્ઞ કરે છે. આંબાના છાંયડામાં માનસિક પૂજા કરે છે. શ્રીહરિના ભજન સિવાય તેને બીજું કોઈ કાર્ય નથી. ॥ ૩॥

બર તર કહ હરિ કથા પ્રસંગા । આવહિં સુનહિં અનેક બિહંગા ॥
રામ ચરિત બિચિત્ર બિધિ નાના । પ્રેમ સહિત કર સાદર ગાના ॥ ૪॥

વડના નીચે તે શ્રીહરિની કથાઓના પ્રસંગ કહે છે. ત્યાં અનેક પક્ષી આવે છે અને કથા સાંભળે છે. તે વિચિત્ર રામચરિત્રનું અનેક પ્રકારે પ્રેમસહિત અને આદરપૂર્વક ગાન કરે છે. ॥ ૪॥

સુનહિં સકલ મતિ બિમલ મરાલા । બસહિં નિરંતર જે તેહિં તાલા ॥
જબ મૈં જાઇ સો કૌતુક દેખા । ઉર ઉપજા આનંદ બિસેષા ॥ ૫॥

સર્વે નિર્મળ બુદ્ધિવાળા હંસ, જે સદાય તે સરોવર પર વસે છે, તેને સાંભળે છે. જ્યારે મેં ત્યાં જઈને આ કૌતુક (દૃશ્ય) જોયું, ત્યારે મારા હૃદયમાં વિશેષ આનંદ ઉત્પન્ન થયો. ॥ ૫॥

દો૦ – તબ કછુ કાલ મરાલ તનુ ધરિ તહઁ કીન્હ નિવાસ ।
સાદર સુનિ રઘુપતિ ગુન પુનિ આયઉઁ કૈલાસ ॥ ૫૭॥

ત્યારે મેં હંસનું શરીર ધારણ કરીને કેટલાક સમય સુધી ત્યાં નિવાસ કર્યો અને શ્રીરઘુનાથજીના ગુણોને આદરસહિત સાંભળીને પછી કૈલાસ પાછો ફર્યો. ॥ ૫૭॥

ચૌ૦ – ગિરિજા કહેઉઁ સો સબ ઇતિહાસા । મૈં જેહિ સમય ગયઉઁ ખગ પાસા ॥
અબ સો કથા સુનહુ જેહિ હેતૂ । ગયઉ કાગ પહિં ખગ કુલ કેતૂ ॥ ૧॥

હે ગિરિજે! મેં તે સર્વ ઈતિહાસ કહ્યો કે જે સમયે હું કાકભુશુંડિની પાસે ગયો હતો. હવે, તે કથા સાંભળો જે કારણે પક્ષીકુળના ધ્વજ ગરુડજી તે કાગની પાસે ગયા હતા. ॥ ૧॥

જબ રઘુનાથ કીન્હિ રન ક્રીડ઼ા। સમુઝત ચરિત હોતિ મોહિ બ્રીડ઼ા ॥
ઇંદ્રજીત કર આપુ બઁધાયો। તબ નારદ મુનિ ગરુડ઼ પઠાયો ॥ ૨॥

જ્યારે શ્રીરઘુનાથજીએ એવી રણલીલા કરી કે જે લીલાનું સ્મરણ કરવાથી મને લજ્જા થાય છે, મેઘનાદના હાથે પોતાને બંધાવી લીધા ત્યારે નારદમુનિએ ગરુડને મોકલ્યા. ॥ ૨॥

બંધન કાટિ ગયો ઉરગાદા। ઉપજા હૃદયઁ પ્રચંડ બિષાદા ॥
પ્રભુ બંધન સમુઝત બહુ ભાઁતી। કરત બિચાર ઉરગ આરાતી ॥ ૩॥

સર્પોના ભક્ષક ગરુડજી બંધન કાપીને ગયા, ત્યારે એમના હૃદયમાં ઘણો ભારે વિષાદ ઉત્પન્ન થયો. પ્રભુના બંધનને સ્મરણ કરીને સર્પોના શત્રુ ગરુડજી ઘણી રીતે વિચાર કરવા લાગ્યા – ॥ ૩॥

બ્યાપક બ્રહ્મ બિરજ બાગીસા। માયા મોહ પાર પરમીસા ॥
સો અવતાર સુનેઉઁ જગ માહીં। દેખેઉઁ સો પ્રભાવ કછુ નાહીં ॥ ૪॥

જે વ્યાપક, વિકારરહિત, વાણીના પતિ અને માયા-મોહથી પર બ્રહ્મ પરમેશ્વર છે, મેં સાંભળ્યું હતું કે જગતમાં તેમનો જ અવતાર છે. પણ મેં તેનો (અવતારનો) પ્રભાવ કંઈ પણ ન જાણ્યો. ॥ ૪॥

દો૦ – ભવ બંધન તે છૂટહિં નર જપિ જા કર નામ।
ખર્બ નિસાચર બાઁધેઉ નાગપાસ સોઇ રામ ॥ ૫૮॥

જેમનું નામ જપીને મનુષ્ય સંસારના બંધનથી છૂટી જાય છે તે જ રામને એક તુચ્છ રાક્ષસે નાગપાશથી બાંધી દીધા! ॥ ૫૮॥

ચૌ૦ – નાના ભાઁતિ મનહિ સમુઝાવા। પ્રગટ ન ગ્યાન હૃદયઁ ભ્રમ છાવા ॥
ખેદ ખિન્ન મન તર્ક બઢ઼ાઈ। ભયઉ મોહબસ તુમ્હરિહિં નાઈ ॥ ૧॥

ગરુડજીએ અનેક પ્રકારે પોતાના મનને સમજાવ્યું. પણ તેમને જ્ઞાન ન થયું, હૃદયમાં ભ્રમ વધુ ને વધુ છવાઈ ગયો. [સંદેહજનિત] દુઃખથી દુઃખી થઈને, મનમાં કુતર્ક વધારીને તે તમારા જેમ જ મોહવશ થઈ ગયા. ॥ ૧॥

બ્યાકુલ ગયઉ દેવરિષિ પાહીં। કહેસિ જો સંસય નિજ મન માહીં ॥
સુનિ નારદહિ લાગિ અતિ દાયા। સુનુ ખગ પ્રબલ રામ કૈ માયા ॥ ૨॥

વ્યાકુળ થઈને તે દેવર્ષિ નારદજીની પાસે ગયા અને મનમાં જે સંશય હતો, તે તેમને કહ્યો. તે સાંભળીને નારદજીને અત્યંત દયા આવી. [તેમણે કહ્યું –] હે ગરુડ! સાંભળો! શ્રીરામજીની માયા ઘણી જ બળવાન છે. ॥ ૨॥

જો ગ્યાનિન્હ કર ચિત અપહરઈ। બરિઆઈં બિમોહ મન કરઈ ॥
જેહિં બહુ બાર નચાવા મોહી। સોઇ બ્યાપી બિહંગપતિ તોહી ॥ ૩॥

જે જ્ઞાનીઓના ચિત્તને પણ સારી રીતે હરી લે છે અને તેમના મનમાં જબરજસ્તીથી ભારે મોહ ઉત્પન્ન કરી દે છે, તથા જેમણે મનેય ઘણી વાર નચાવ્યો છે; હે પક્ષીરાજ! તે માયા આપનેય વ્યાપી ગઈ છે. ॥ ૩॥

મહામોહ ઉપજા ઉર તોરેં। મિટિહિ ન બેગિ કહેં ખગ મોરેં ॥
ચતુરાનન પહિં જાહુ ખગેસા। સોઈ કરેહુ જેહિ હોઈ નિદેસા ॥ ૪॥

હે ગરુડ! આપના હૃદયમાં મોટો ભારે મોહ ઉત્પન્ન થઈ ગયો છે. એ મારા સમજાવવાથી તુરત જ નહીં મટે. માટે હે પક્ષીરાજ! આપ બ્રહ્માજીની પાસે જાઓ અને ત્યાં જે કાર્ય માટે આદેશ મળે તે જ કરજો. ॥ ૪॥

દો૦ – અસ કહિ ચલે દેવરિષિ કરત રામ ગુન ગાન।
હરિ માયા બલ બરનત પુનિ પુનિ પરમ સુજાન ॥ ૫૯॥

આવું કહીને પરમ સુજ્ઞ દેવર્ષિ નારદજી શ્રીરામજીના ગુણગાન કરતાં કરતાં અને વારંવાર શ્રીહરિની માયાનું બળ વર્ણવતાં ચાલ્યા. ॥ ૫૯॥

ચૌ૦ – તબ ખગપતિ બિરંચિ પહિં ગયઊ। નિજ સંદેહ સુનાવત ભયઊ ॥
સુનિ બિરંચિ રામહિ સિરુ નાવા। સમુઝિ પ્રતાપ પ્રેમ અતિ છાવા ॥ ૧॥

ત્યારે પક્ષીરાજ ગરુડ બ્રહ્માજીની પાસે ગયા અને પોતાનો સંશય તેમને કહી સંભળાવ્યો. તેને સાંભળીને બ્રહ્માજીએ શ્રીરામચન્દ્રજીને શીશ નમાવ્યું અને એમના પ્રતાપને સમજીને તેમને અત્યંત પ્રેમ છવાઈ ગયો (ઊભરાયો). ॥ ૧॥

મન મહુઁ કરઈ બિચાર બિધાતા। માયા બસ કબિ કોબિદ ગ્યાતા ॥
હરિ માયા કર અમિતિ પ્રભાવા। બિપુલ બાર જેહિં મોહિ નચાવા ॥ ૨॥

બ્રહ્માજી મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યા કે કવિ, કોવિદ અને જ્ઞાની સર્વે માયાને વશ છે. ભગવાનની માયાનો પ્રભાવ અસીમ છે, જેણે મનેય અનેક વાર નચાવ્યો છે. ॥ ૨॥

અગ જગમય જગ મમ ઉપરાજા। નહિં આચરજ મોહ ખગરાજા ॥
તબ બોલે બિધિ ગિરા સુહાઈ। જાન મહેસ રામ પ્રભુતાઈ ॥ ૩॥

આ આખુંય ચરાચર જગત તો મારું રચેલું છે. જ્યારે હું જ માયાવશ નાચવા લાગું છું, ત્યારે પક્ષીરાજ ગરુડને મોહ થવો એ કંઈ આશ્ચર્ય [ની વાત] નથી જ. તત્પશ્ચાત્ બ્રહ્માજી સુંદર વાણી બોલ્યા – શ્રીરામજીના મહિમાને મહાદેવજી જાણે છે. ॥ ૩॥

બૈનતેય સંકર પહિં જાહૂ। તાત અનત પૂછહુ જનિ કાહૂ ॥
તહઁ હોઈહિ તવ સંસય હાની। ચલેઉ બિહંગ સુનત બિધિ બાની ॥ ૪॥

હે ગરુડ! તમે શંકરજીની પાસે જાઓ. હે તાત! અન્ય ક્યાંય કોઈને ન પૂછતા. તમારા સંશયનો નાશ ત્યાં જ થશે. બ્રહ્માજીનાં વચન સાંભળતાં જ ગરુડ ચાલી નીકળ્યા. ॥ ૪॥

દો૦ – પરમાતુર બિહંગપતિ આયઉ તબ મો પાસ।
જાત રહેઉઁ કુબેર ગૃહ રહિહુ ઉમા કૈલાસ ॥ ૬૦ ॥

ત્યારે ઘણી આતુરતાથી પક્ષીરાજ ગરુડ મારી પાસે આવ્યા. હે ઉમા! તે સમયે હું કુબેરના ઘેર જઈ રહ્યો હતો અને તમે કૈલાસ પર હતાં. ॥ ૬૦॥

તેહિં મમ પદ સાદર સિરુ નાવા। પુનિ આપન સંદેહ સુનાવા ॥
સુનિ તા કરિ બિનતી મૃદુ બાની। પ્રેમ સહિત મૈં કહેઉઁ ભવાની ॥ ૧॥

ગરુડે આદરપૂર્વક મારા ચરણોમાં શીશ નમાવ્યું અને પછી મને પોતાનો સંશય સંભળાવ્યો. હે ભવાની! તેમની વિનંતી અને કોમળ વાણી સાંભળીને મેં પ્રેમસહિત એમને કહ્યું – ॥ ૧॥

મિલેહુ ગરુડ़ મારગ મહઁ મોહી। કવન ભાઁતિ સમુઝાવૌં તોહી ॥
તબહિં હોઈ સબ સંસય ભંગા। જબ બહુ કાલ કરિઅ સતસંગા ॥ ૨॥

હે ગરુડ! તમે મને માર્ગમાં મળ્યા છો. માર્ગમાં ચાલતાં ચાલતાં હું તમને કઈ રીતે સમજાવું? સર્વે સંશયોનો તો ત્યારે જ નાશ થાય જ્યારે દીર્ઘકાળ સુધી સત્સંગ કરવામાં આવે. ॥ ૨॥

સુનિઅ તહાઁ હરિકથા સુહાઈ। નાના ભાઁતિ મુનિન્હ જો ગાઈ ॥
જેહિ મહુઁ આદિ મધ્ય અવસાના। પ્રભુ પ્રતિપાદ્ય રામ ભગવાના ॥ ૩॥

અને ત્યાં (સત્સંગમાં) સુંદર હરિકથા સાંભળવામાં આવે, જેને મુનિઓએ અનેક પ્રકારે ગાઈ છે અને જેના આદિ, મધ્ય અને અંતમાં ભગવાન શ્રીરામચન્દ્રજી જ પ્રતિપાદ્ય પ્રભુ છે. ॥ ૩॥

નિત હરિ કથા હોત જહઁ ભાઈ। પઠવઉઁ તહાઁ સુનહુ તુમ્હ જાઈ ॥
જાઇહિ સુનત સકલ સંદેહા। રામ ચરન હોઇહિ અતિ નેહા ॥ ૪॥

હે ભાઈ! જ્યાં પ્રતિદિન હરિકથા થાય છે, હું તમને ત્યાં જ મોકલું છું, તમે જઈને તેને સાંભળો. તેને સાંભળતાં જ તમારો સર્વ સંશય દૂર થઈ જશે અને તમને શ્રીરામજીના ચરણોમાં અત્યંત પ્રેમ થશે. ॥ ૪॥

દો૦ – બિનુ સતસંગ ન હરિ કથા તેહિ બિનુ મોહ ન ભાગ।
મોહ ગએઁ બિનુ રામ પદ હોઈ ન દૃઢ़ અનુરાગ ॥ ૬૧॥

સત્સંગ વિના હરિની કથા સાંભળવા નથી મળતી, તેના વિના મોહ નથી ટળતો અને મોહ ટળ્યા વિના શ્રીરામચન્દ્રજીના ચરણોમાં દૃઢ પ્રેમ નથી થતો. ॥ ૬૧॥

ચૌ૦ – મિલહિં ન રઘુપતિ બિનુ અનુરાગા। કિએઁ જોગ તપ ગ્યાન બિરાગા ॥
ઉત્તર દિસિ સુંદર ગિરિ નીલા। તહઁ રહ કાકભુસુંડિ સુસીલા ॥ ૧॥

વિના પ્રેમે માત્ર યોગ, તપ, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય આદિ કરવાથી શ્રીરઘુનાથજી મળતા નથી. [માટે, તમે સત્સંગને માટે ત્યાં જાઓ જ્યાં] ઉત્તર દિશામાં એક સુંદર નીલ પર્વત છે. ત્યાં પરમ સુશીલ કાકભુશુંડિજી રહે છે. ॥ ૧॥

રામ ભગતિ પથ પરમ પ્રબીના। ગ્યાની ગુન ગૃહ બહુ કાલીના ॥
રામ કથા સો કહઇ નિરંતર। સાદર સુનહિં બિબિધ બિહંગબર ॥ ૨॥

તે રામભક્તિના માર્ગમાં પરમ પ્રવીણ છે, જ્ઞાની છે, ગુણોના ધામ છે અને ઘણા સમયના છે. તેઓ નિરંતર શ્રીરામચન્દ્રજીની કથા કહેતા રહે છે, જેને જાતજાતનાં શ્રેષ્ઠ પક્ષી આદરસહિત સાંભળે છે. ॥ ૨॥

જાઇ સુનહુ તહઁ હરિ ગુન ભૂરી। હોઇહિ મોહ જનિત દુખ દૂરી ॥
મૈં જબ તેહિ સબ કહા બુઝાઈ। ચલેઉ હરષિ મમ પદ સિરુ નાઈ ॥ ૩॥

ત્યાં જઈને શ્રીહરિના ગુણસમૂહોને સાંભળો. તે સાંભળવાથી મોહથી ઉત્પન્ન થયેલ તમારું દુઃખ દૂર થઈ જશે. મેં તેને જ્યારે સર્વે સમજાવીને કહ્યું, ત્યારે તે મારા ચરણોમાં શીંશ નમાવીને હરખાઈને ચાલી નીકળ્યા. ॥ ૩॥

તાતે ઉમા ન મૈં સમુઝાવા । રઘુપતિ કૃપાઁ મરમુ મૈં પાવા ॥
હોઇહિ કીન્હ કબહુઁ અભિમાના । સો ખોવૈ ચહ કૃપાનિધાના ॥ ૪॥

હે ઉમા! મેં એને એટલા માટે ન સમજાવ્યો કે હું શ્રીરઘુનાથજીની કૃપાથી તેનો મર્મ પામી ગયો હતો. તેણે ક્યારેક અભિમાન કર્યું હશે કે જેને કૃપાનિધાન શ્રીરામજી નષ્ટ કરવા ઇચ્છે છે. ॥ ૪॥

કછુ તેહિ તે પુનિ મૈં નહિં રાખા । સમુઝઇ ખગ ખગહી કૈ ભાષા ॥
પ્રભુ માયા બલવંત ભવાની । જાહિ ન મોહ કવન અસ ગ્યાની ॥ ૫॥

વળી, કંઈક આ કારણે પણ મેં તેને પોતાની પાસે ન રાખ્યો કે પક્ષી પક્ષીની જ વાણી સમજે છે. હે ભવાની! પ્રભુની માયા [ઘણી જ] બળવાન છે, એવો કોણ જ્ઞાની છે, જેને તે મોહી ન લે? ॥ ૫॥

દો૦ – ગ્યાની ભગત સિરોમનિ ત્રિભુવનપતિ કર જાન ।
તાહિ મોહ માયા નર પાવઁર કરહિં ગુમાન ॥ ૬૨ (ક) ॥

જે જ્ઞાનીઓમાં અને ભક્તોમાં શિરોમણિ છે અને ત્રિભુવનપતિ ભગવાનના વાહન છે, તે ગરુડને પણ માયાએ મોહી લીધા. તો પછી નીચ (તુચ્છ) મનુષ્ય મુર્ખતાવશ ઘમંડ કર્યા કરે છે. ॥ ૬૨ (ક) ॥

માસપારાયણ, અઠ્ઠાવીસમો વિશ્રામ

સિવ બિરંચિ કહુઁ મોહઇ કો હૈ બપુરા આન ।
અસ જિયઁ જાનિ ભજહિં મુનિ માયા પતિ ભગવાન ॥ ૬૨ (ખ) ॥

આ માયા જ્યારે શિવજી અને બ્રહ્માજીને પણ મોહી લે છે, ત્યારે બીજા બિચારા શું ચીજ છે? મનમાં આવું જાણીને જ મુનિજનો તે માયાના સ્વામી ભગવાનનું ભજન કરે છે. ॥ ૬૨ (ખ) ॥

ચૌ૦ – ગયઉ ગરુડ઼ જહઁ બસઇ ભુસુંડા । મતિ અકુંઠ હરિ ભગતિ અખંડા ॥
દેખિ સૈલ પ્રસન્ન મન ભયઊ । માયા મોહ સોચ સબ ગયઊ ॥ ૧॥

ગરુડજી ત્યાં ગયા કે જ્યાં નિર્બાધ બુદ્ધિ અને પૂર્ણ ભક્તિસંપન્ન કાકભુશુંડિ વસતા હતા. તે પર્વતને જોઈને તેમનું મન પ્રસન્ન થઈ ગયું અને [એનાં દર્શનથી જ] સર્વ માયા, મોહ તથા શોક જતાં રહ્યાં. ॥ ૧॥

કરિ તડ઼ાગ મજ્જન જલપાના । બટ તર ગયઉ હૃદયઁ હરષાના ॥
બૃદ્ધ બૃદ્ધ બિહંગ તહઁ આએ । સુનૈ રામ કે ચરિત સુહાએ ॥ ૨॥

સરોવરમાં સ્નાન અને જળપાન કરીને તેઓ પ્રસન્નચિત્તે વટવૃક્ષની નીચે ગયા. ત્યાં શ્રીરામજીનાં સુંદર ચરિત્ર સાંભળવા માટે ઘરડાં-ઘરડાં પક્ષી આવેલાં હતાં. ॥ ૨॥

કથા અરંભ કરૈ સોઇ ચાહા । તેહી સમય ગયઉ ખગનાહા ॥
આવત દેખિ સકલ ખગરાજા । હરષેઉ બાયસ સહિત સમાજા ॥ ૩॥

ભુશુંડિજી કથા આરંભ કરવા જ ઇચ્છતા હતા કે તે જ સમયે પક્ષીરાજ ગરુડજી ત્યાં જઈ પહોંચ્યા. પક્ષીઓના રાજા ગરુડજીને આવતા જોઈને કાકભુશુંડિજીસહિત આખોય પક્ષીસમાજ હરખાઈ ગયો. ॥ ૩॥

અતિ આદર ખગપતિ કર કીન્હા। સ્વાગત પૂછિ સુઆસન દીન્હા॥
કરિ પૂજા સમેત અનુરાગા। મધુર બચન તબ બોલેઉ કાગા॥૪॥

તેમણે પક્ષીરાજ ગરુડજીનો બહુ જ આદર-સત્કાર કર્યો અને સ્વાગત (કુશળ) પૂછીને બેસવા માટે સુંદર આસન આપ્યું. પછી પ્રેમસહિત પૂજા કરીને કાકભુશુંડિજી મધુર વચન બોલ્યા – ॥૪॥

દો૦ – નાથ કૃતારથ ભયઉઁ મૈં તવ દરસન ખગરાજ।
આયસુ દેહુ સો કરૌં અબ પ્રભુ આયહુ કેહિ કાજ॥૬૩(ક)॥

હે નાથ! હે પક્ષીરાજ! આપનાં દર્શનથી હું કૃતાર્થ થઈ ગયો. આપ જે આજ્ઞા આપશો, હું હવે તે જ પ્રમાણે કરીશ. હે પ્રભો! આપ કયા કાર્ય માટે પધાર્યા છો? ॥૬૩(ક)॥

સદા કૃતારથ રૂપ તુમ્હ કહ મૃદુ બચન ખગેસ।
જેહિ કૈ અસ્તુતિ સાદર નિજ મુખ કીન્હિ મહેસ॥૬૩(ખ)॥

પક્ષીરાજ ગરુડજીએ કોમળ વચન કહ્યાં – આપ તો સદાય કૃતાર્થરૂપ છો, જેમની પ્રશંસા સ્વયં મહાદેવજીએ આદરપૂર્વક પોતાના શ્રીમુખેથી કરી છે. ॥૬૩(ખ)॥

ચૌ૦ – સુનહુ તાત જેહિ કારન આયઉઁ। સો સબ ભયઉ દરસ તવ પાયઉઁ॥
દેખિ પરમ પાવન તવ આશ્રમ। ગયઉ મોહ સંસય નાના ભ્રમ॥૧॥

હે તાત! સાંભળો, હું જે કારણે આવ્યો હતો, તે સર્વે કાર્ય તો અહીં આવતાં જ પૂર્ણ થઈ ગયું. પછી આપનાં દર્શન પણ પ્રાપ્ત થઈ ગયાં. આપનો પરમ પવિત્ર આશ્રમ જોઈને જ મારો મોહ, સંદેહ અને અનેક પ્રકારના ભ્રમ સર્વે જતા રહ્યા. ॥૧॥

અબ શ્રીરામ કથા અતિ પાવનિ। સદા સુખદ દુખ પુંજ નસાવનિ॥
સાદર તાત સુનાવહુ મોહી। બાર બાર બિનવઉઁ પ્રભુ તોહી॥૨॥

હવે હે તાત! આપ મને શ્રીરામજીની અત્યંત પવિત્ર કરનારી, સદા સુખ આપનારી અને દુઃખસમૂહનો નાશ કરનારી કથા આદરસહિત સંભળાવો. હે પ્રભો! હું વારંવાર આપને આ જ વિનંતી કરું છું. ॥૨॥

સુનત ગરુડ઼ કૈ ગિરા બિનીતા। સરલ સુપ્રેમ સુખદ સુપુનીતા॥
ભયઉ તાસુ મન પરમ ઉછાહા। લાગ કહૈ રઘુપતિ ગુન ગાહા॥૩॥

ગરુડજીની વિનમ્ર, સરળ, સુંદર પ્રેમયુક્ત, સુખપ્રદ અને અત્યંત પવિત્ર વાણી સાંભળતાં જ ભુશુંડિજીના મનમાં પરમ ઉત્સાહ થયો અને તેઓ શ્રીરઘુનાથજીના ગુણોની કથા કહેવા લાગ્યા. ॥૩॥

પ્રથમહિં અતિ અનુરાગ ભવાની। રામચરિત સર કહેસિ બખાની॥
પુનિ નારદ કર મોહ અપારા। કહેસિ બહુરિ રાવન અવતારા॥૪॥
પ્રભુ અવતાર કથા પુનિ ગાઈ। તબ સિસુ ચરિત કહેસિ મન લાઈ॥૫॥

હે ભવાની! પહેલા તો તેમણે ઘણા જ પ્રેમથી રામચરિતમાનસ સરોવરનું રૂપક સમજાવીને કહ્યું. પછી નારદજીનો અપાર મોહ અને પછી રાવણનો અવતાર કહ્યો. પછી પ્રભુના અવતારની કથા વર્ણવી. તત્પશ્ચાત મન લગાવીને શ્રીરામજીની બાળલીલાઓ કહી. ॥૪-૫॥

દો૦ – બાલચરિત કહિ બિબિધ બિધિ મન મહઁ પરમ ઉછાહ ।
રિષિ આગવન કહેસિ પુનિ શ્રીરઘુબીર બિબાહ ॥ ૬૪॥

મનમાં પરમ ઉત્સાહ ભરીને અનેક પ્રકારની બાળલીલાઓ કહીને, પછી ઋષિ વિશ્વામિત્રજીનું અયોધ્યા આગમન અને શ્રીરઘુવીરજીના વિવાહનું વર્ણન કર્યું. ॥ ૬૪॥

ચૌ૦ – બહુરિ રામ અભિષેક પ્રસંગા । પુનિ નૃપ બચન રાજ રસ ભંગા ॥
પુરબાસિન્હ કર બિરહ બિષાદા । કહેસિ રામ લછિમન સંબાદા ॥ ૧॥

પછી શ્રીરામજીના રાજ્યાભિષેકનો પ્રસંગ; વળી, રાજા દશરથજીના વચનથી રાજરસ-(રાજ્યાભિષેકના આનંદ)માં ભંગ પડવો, પછી નગરનિવાસીઓનો વિરહ, વિષાદ અને શ્રીરામ-લક્ષ્મણનો સંવાદ કહ્યો. ॥ ૧॥

બિપિન ગવન કેવટ અનુરાગા । સુરસરિ ઉતરિ નિવાસ પ્રયાગા ॥
બાલમીક પ્રભુ મિલન બખાના । ચિત્રકૂટ જિમિ બસે ભગવાના ॥ ૨॥

શ્રીરામનું વનગમન, કેવટનો પ્રેમ, ગંગાજી પાર ઊતરીને પ્રયાગમાં નિવાસ, વાલ્મીકિજી અને પ્રભુ શ્રીરામજીનું મિલન અને જેવી રીતે ભગવાન ચિત્રકૂટમાં વસ્યા, તે સર્વે કહ્યું. ॥ ૨॥

સચિવાગવન નગર નૃપ મરના । ભરતાગવન પ્રેમ બહુ બરના ॥
કરિ નૃપ ક્રિયા સંગ પુરબાસી । ભરત ગએ જહઁ પ્રભુ સુખ રાસી ॥ ૩॥

પછી મંત્રી સુમંત્રજીનું નગરમાં પાછા ફરવું, રાજા દશરથજીનું મરણ, ભરતજીનું [મોસાળમાંથી] અયોધ્યા આગમન અને એમના પ્રેમનું ઘણું વર્ણન કર્યું. રાજાની અંત્યેષ્ટિ ક્રિયા કરીને નગર-નિવાસીઓને સાથે લઈને ભરતજી ત્યાં ગયા કે જ્યાં સુખના ભંડાર પ્રભુ શ્રીરામચન્દ્રજી હતા. ॥ ૩॥

પુનિ રઘુપતિ બહુ બિધિ સમુઝાએ । લૈ પાદુકા અવધપુર આએ ॥
ભરત રહનિ સુરપતિ સુત કરની । પ્રભુ અરુ અત્રિ ભેંટ પુનિ બરની ॥ ૪॥

પછી શ્રીરઘુનાથજીએ એમને ઘણી રીતે સમજાવ્યા, જેથી તેઓ ખડાઉ (પાદુકા) લઈને અયોધ્યાપુરી પાછા ફર્યા, આ સઘળી કથા કહી. ભરતજીની નંદિગ્રામમાં રહેવાની રીત, ઇન્દ્રપુત્ર જયંતની નીચ હરકત અને પછી પ્રભુ શ્રીરામચન્દ્રજી અને અત્રિજીના મેળાપનું વર્ણન કર્યું. ॥ ૪॥

દો૦ – કહિ બિરાધ બધ જેહિ બિધિ દેહ તજી સરભંગ ।
બરનિ સુતીછન પ્રીતિ પુનિ પ્રભુ અગસ્તિ સતસંગ ॥ ૬૫॥

જે રીતે વિરાધનો વધ થયો અને શરભંગજીએ શરીરનો ત્યાગ કર્યો, તે પ્રસંગ કહીને, પછી સુતીક્ષ્ણજીના પ્રેમનું વર્ણન કરીને પ્રભુ અને અગસ્ત્યજીનો સત્સંગ-વૃત્તાંત કહ્યો. ॥ ૬૫॥

ચૌ૦ – કહિ દંડક બન પાવનતાઈ । ગીધ મઈત્રી પુનિ તેહિં ગાઈ ॥
પુનિ પ્રભુ પંચબટીં કૃત બાસા । ભંજી સકલ મુનિન્હ કી ત્રાસા ॥ ૧॥

દંડકવનને પવિત્ર કરવું કહીને પછી ભુશુંડિજીએ ગૃધરાજની સાથે મિત્રતાનું વર્ણન કર્યું. પછી જે રીતે પ્રભુએ પંચવટીમાં નિવાસ કર્યો અને સર્વે મુનિઓના ભયનો નાશ કર્યો, ॥ ૧॥

પુનિ લછિમન ઉપદેસ અનૂપા। સૂપનખા જિમિ કીન્હિ કુરૂપા॥
ખર દૂષન બધ બહુરિ બખાના। જિમિ સબ મરમુ દસાનન જાના॥ ૨॥

અને પછી લક્ષ્મણજીને જે અનુપમ ઉપદેશ આપ્યો અને શૂર્પણખાને કુરૂપ કરી, તે સર્વ વર્ણન કર્યું. પછી ખર-દૂષણ વધ અને જે રીતે રાવણે સર્વ રહસ્ય જાણ્યું તે વખાણીને (વધારીને) કહ્યું; ॥ ૨॥

દસકંધર મારીચ બતકહી। જેહિ બિધિ ભઈ સો સબ તેહિં કહી॥
પુનિ માયા સીતા કર હરના। શ્રીરઘુબીર બિરહ કછુ બરના॥ ૩॥

તથા જે રીતે રાવણ અને મારીચની વાતચીત થઈ, તે સઘળી તેમણે કહી. પછી માયાસીતાનું હરણ અને શ્રીરઘુવીરના વિરહનું કંઈક વર્ણન કર્યું. ॥ ૩॥

પુનિ પ્રભુ ગીધ ક્રિયા જિમિ કીન્હી। બધિ કબંધ સબરિહિ ગતિ દીન્હી॥
બહુરિ બિરહ બરનત રઘુબીરા। જેહિ બિધિ ગએ સરોબર તીરા॥ ૪॥

પછી પ્રભુએ ગીધ જટાયુની જે રીતે ક્રિયા કરી, કબંધનો વધ કરીને શબરીને પરમગતિ આપી અને પછી જે રીતે વિરહ-વર્ણન કરતાં કરતાં શ્રીરઘુવીરજી પંપાસરના તીરે ગયા, તે સઘળું કહ્યું; ॥ ૪॥

દો૦ – પ્રભુ નારદ સંબાદ કહિ મારુતિ મિલન પ્રસંગ।
પુનિ સુગ્રીવ મિતાઈ બાલિ પ્રાન કર ભંગ॥ ૬૬ (ક)॥

પ્રભુ અને નારદજીનો સંવાદ અને મારુતિના મેળાપનો પ્રસંગ કહીને પછી સુગ્રીવ સાથે મિત્રતા અને વાલિના પ્રાણનાશનું વર્ણન કર્યું. ॥ ૬૬ (ક)॥

કપિહિ તિલક કરિ પ્રભુ કૃત સૈલ પ્રબરષન બાસ।
બરનન બર્ષા સરદ અરુ રામ રોષ કપિ ત્રાસ॥ ૬૬ (ખ)॥

સુગ્રીવને રાજતિલક કરીને પ્રભુએ પ્રવર્ષણ પર્વત ઉપર નિવાસ કર્યો, તે તથા વર્ષા અને શરદનું વર્ણન, શ્રીરામજીનો સુગ્રીવ પર રોષ અને સુગ્રીવનો ભય આદિ પ્રસંગ કહ્યા. ॥ ૬૬ (ખ)॥

ચૌ૦ – જેહિ બિધિ કપિપતિ કીસ પઠાએ। સીતા ખોજ સકલ દિસિ ધાએ॥
બિબર પ્રબેસ કીન્હ જેહિ ભાઁતી। કપિન્હ બહોરિ મિલા સંપાતી॥ ૧॥

જે રીતે વાનરરાજ સુગ્રીવે વાનરોને મોકલ્યા અને તેઓ સીતાજીની ભાળ કાઢવા જે રીતે સર્વ દિશાઓમાં ગયા, જે રીતે તેમણે ગુફામાં પ્રવેશ કર્યો અને પછી વાનરોને જે પ્રમાણે સમ્પાતી મળ્યો તે કથા કહી. ॥ ૧॥

સુનિ સબ કથા સમીરકુમારા। નાઘત ભયઉ પયોધિ અપારા॥
લંકાઁ કપિ પ્રબેસ જિમિ કીન્હા। પુનિ સીતહિ ધીરજુ જિમિ દીન્હા॥ ૨॥

સમ્પાતી દ્વારા સઘળી કથા સાંભળીને પવનપુત્ર હનુમાનજી જે રીતે અપાર સમુદ્રને ઓળંગી ગયા, પછી હનુમાનજીએ જેવી રીતે લંકામાં પ્રવેશ કર્યો અને પછી સીતાજીને જેવી રીતે ધીરજ બંધાવી, તે સર્વ કહ્યું. ॥ ૨॥

બન ઉજારિ રાવનહિ પ્રબોધી । પુર દહિ નાઘેઉ બહુરિ પયોધી ॥
આએ કપિ સબ જહઁ રઘુરાઈ । બૈદેહી કી કુસલ સુનાઈ ॥ ૩॥

અશોકવનને ઉજાડીને, રાવણને સમજાવીને, લંકાપુરીને બાળીને પછી જેવી રીતે તેમણે સમુદ્રને ઓળંગ્યો અને જે રીતે વાનર જ્યાં શ્રીરઘુનાથજી હતા ત્યાં આવ્યા તથા આવીને શ્રીજાનકીજીના કુશળ સંભળાવ્યા; ॥ ૩॥

સેન સમેતિ જથા રઘુબીરા । ઉતરે જાઇ બારિનિધિ તીરા ॥
મિલા બિભીષન જેહિ બિધિ આઈ । સાગર નિગ્રહ કથા સુનાઈ ॥ ૪॥

પછી જે રીતે સેનાસહિત શ્રીરઘુવીર જઈને સમુદ્રતટે ઊતર્યા અને જે પ્રમાણે વિભીષણજી આવીને તેમને મળ્યા, તે સઘળી અને સમુદ્રને બાંધવાની (સેતુનિર્માણની) કથા સંભળાવી. ॥ ૪॥

દો૦ – સેતુ બાઁધિ કપિ સેન જિમિ ઉતરી સાગર પાર ।
ગયઉ બસીઠી બીરબર જેહિ બિધિ બાલિકુમાર ॥ ૬૭ (ક) ॥

પુલ બાંધીને જે રીતે વાનરોની સેના સમુદ્રને પાર ઊતરી અને જે રીતે વીરશ્રેષ્ઠ વાલિપુત્ર અંગદ દૂત બનીને ગયા, તે સર્વે કહ્યું. ॥ ૬૭ (ક) ॥

નિસિચર કીસ લરાઈ બરનિસિ બિબિધ પ્રકાર ।
કુંભકરન ઘનનાદ કર બલ પૌરુષ સંઘાર ॥ ૬૭ (ખ) ॥

પછી રાક્ષસો અને વાનરોનાં યુદ્ધનું અનેક પ્રકારે વર્ણન કર્યું. પછી કુંભકર્ણ અને મેઘનાદનાં બળ, પુરુષાર્થ અને સંહારની કથા કહી. ॥ ૬૭ (ખ) ॥

ચૌ૦ – નિસિચર નિકર મરન બિધિ નાના । રઘુપતિ રાવન સમર બખાના ॥
રાવન બધ મંદોદરિ સોકા । રાજ બિભીષન દેવ અસોકા ॥ ૧॥

અનેક પ્રકારના રાક્ષસસમૂહોનાં મરણ તથા શ્રીરઘુનાથજી અને રાવણના અનેક પ્રકારનાં યુદ્ધોનું વર્ણન કર્યું. રાવણવધ, મંદોદરીનો શોક, વિભીષણનો રાજ્યાભિષેક અને દેવતાઓનું શોકરહિત થવાનું કહીને; ॥ ૧॥

સીતા રઘુપતિ મિલન બહોરી । સુરન્હ કીન્હિ અસ્તુતિ કર જોરી ॥
પુનિ પુષ્પક ચઢ઼િ કપિન્હ સમેતા । અવધ ચલે પ્રભુ કૃપા નિકેતા ॥ ૨॥

પછી સીતાજી અને શ્રીરઘુનાથજીનો મેળાપ કહ્યો. જે રીતે દેવોએ હાથ જોડીને સ્તુતિ કરી અને પછી જેવી રીતે વાનરોસહિત પુષ્પકવિમાન પર આરુઢ થઈને કૃપાધામ પ્રભુ અવધપુરીએ ચાલ્યા, તે કહ્યું. ॥ ૨॥

જેહિ બિધિ રામ નગર નિજ આએ । બાયસ બિસદ ચરિત સબ ગાએ ॥
કહેસિ બહોરિ રામ અભિષેકા । પુર બરનત નૃપનીતિ અનેકા ॥ ૩॥

જે રીતે શ્રીરામચન્દ્રજી પોતાના નગર(અયોધ્યા)માં આવ્યા, તે સર્વે ઉજ્જ્વળ ચરિત્ર કાકભુશુંડિજીએ વિસ્તારપૂર્વક વર્ણવ્યાં. પછી તેમણે શ્રીરામજીનો રાજ્યાભિષેક કહ્યો. [શિવજી કહે છે –] અયોધ્યાપુરીનું અને અનેક પ્રકારની રાજનીતિનું વર્ણન કરતાં – ॥ ૩॥

કથા સમસ્ત ભુસુંડ બખાની । જો મૈં તુમ્હ સન કહી ભવાની ॥
સુનિ સબ રામ કથા ખગનાહા । કહત બચન મન પરમ ઉછાહા ॥ ૪॥

ભુશુંડિજીએ તે સર્વે કથા કહી, જે હે ભવાની! મેં તમને કહી. સઘળી રામકથા સાંભળીને પક્ષીરાજ ગરુડજી મનમાં બહુ જ ઉત્સાહિત (આનંદિત) થઈને વચન કહેવા લાગ્યા – ॥ ૪॥

સો૦ – ગયઉ મોર સંદેહ સુનેઉઁ સકલ રઘુપતિ ચરિત ।
ભયઉ રામ પદ નેહ તવ પ્રસાદ બાયસ તિલક ॥ ૬૮ (ક) ॥

શ્રીરઘુનાથજીનાં સર્વે ચરિત્રો મેં સાંભળ્યાં, જેથી મારો સંશય ટળી ગયો. હે કાગશિરોમણિ! આપના અનુગ્રહથી શ્રીરામજીના ચરણોમાં મને પ્રેમ થઈ ગયો. ॥ ૬૮ (ક) ॥

મોહિ ભયઉ અતિ મોહ પ્રભુ બંધન રન મહુઁ નિરખિ ।
ચિદાનંદ સંદોહ રામ બિકલ કારન કવન ॥ ૬૮ (ખ) ॥

યુદ્ધમાં પ્રભુનું નાગપાશથી બંધન જોઈને મને અત્યંત મોહ થઈ ગયો હતો કે શ્રીરામજી તો સચ્ચિદાનંદઘન છે; તે કયા કારણે વ્યાકુળ છે. ॥ ૬૮ (ખ) ॥

ચૌ૦ – દેખિ ચરિત અતિ નર અનુસારી । ભયઉ હૃદયઁ મમ સંસય ભારી ॥
સોઈ ભ્રમ અબ હિત કરિ મૈં માના । કીન્હ અનુગ્રહ કૃપાનિધાના ॥ ૧॥

બિલકુલ લૌકિક મનુષ્યો જેવું ચરિત્ર જોઈને મારા હૃદયમાં ભારે સંદેહ થઈ ગયો. હું હવે તે ભ્રમને પોતાના માટે હિત (માનીને) સમજું છું. કૃપાનિધાને મારા પર આ મોટો અનુગ્રહ કર્યો. ॥ ૧॥

જો અતિ આતપ બ્યાકુલ હોઈ । તરુ છાયા સુખ જાનઇ સોઈ ॥
જૌં નહિં હોત મોહ અતિ મોહી । મિલતેઉઁ તાત કવન બિધિ તોહી ॥ ૨॥

જે તડકાથી અત્યંત વ્યાકુળ થાય છે, તે જ વૃક્ષની છાયાનું સુખ જાણે છે. હે તાત! જો મને અત્યંત મોહ ન થાત તો હું આપને કઈ રીતે મળત? ॥ ૨॥

સુનતેઉઁ કિમિ હરિ કથા સુહાઈ । અતિ બિચિત્ર બહુ બિધિ તુમ્હ ગાઈ ॥
નિગમાગમ પુરાન મત એહા । કહહિં સિદ્ધ મુનિ નહિં સંદેહા ॥ ૩॥

અને કેવી રીતે અત્યંત વિચિત્ર આ સુંદર હરિકથા સાંભળત? જે આપે અનેક પ્રકારે ગાઈ છે. વેદ, શાસ્ત્ર અને પુરાણોનો આ જ મત છે; સિદ્ધ અને મુનિ પણ આ જ કહે છે, એમાં સંદેહ નથી કે – ॥ ૩॥

સંત બિસુદ્ધ મિલહિં પરિ તેહી । ચિતવહિં રામ કૃપા કરિ જેહી ॥
રામ કૃપાઁ તવ દરસન ભયઊ । તવ પ્રસાદ સબ સંસય ગયઊ ॥ ૪॥

શુદ્ધ (સાચા) સંત એને અવશ્ય મળે છે જ, જેને શ્રીરામજી કૃપા કરીને જુએ છે. શ્રીરામજીની કૃપાથી મને આપનાં દર્શન થયાં અને આપની કૃપાથી મારો સંદેહ ટળી ગયો. ॥ ૪॥

દો૦ – સુનિ બિહંગપતિ બાની સહિત બિનય અનુરાગ ।
પુલક ગાત લોચન સજલ મન હરષેઉ અતિ કાગ ॥ ૬૯ (ક) ॥

પક્ષીરાજ ગરુડજીની વિનમ્ર અને પ્રેમયુક્ત વાણી સાંભળીને કાકભુશુંડિજીનું શરીર પુલકિત થઈ ગયું, તેમનાં નેત્રોમાં જળ ભરાઈ આવ્યું અને તેઓ મનમાં અત્યંત હર્ષિત થયા. ॥ ૬૯ (ક) ॥

શ્રોતા સુમતિ સુસીલ સુચિ કથા રસિક હરિ દાસ ।
પાઈ ઉમા અતિ ગોપ્યમપિ સજ્જન કરહિં પ્રકાસ ॥ ૬૯ (ખ) ॥

હે ઉમા! સુંદર બુદ્ધિવાળા, સુશીલ, પવિત્ર કથાના પ્રેમી અને હરિના સેવક શ્રોતાને પામીને સજ્જન અત્યંત ગોપનીય રહસ્યને પણ પ્રગટ કરી દે છે. ॥ ૬૯ (ખ) ॥

ચૌ૦ – બોલેઉ કાકભસુંડ બહોરી । નભગ નાથ પર પ્રીતિ ન થોરી ॥
સબ બિધિ નાથ પૂજ્ય તુમ્હ મેરે । કૃપાપાત્ર રઘુનાયક કેરે ॥ ૧॥

કાકભુશુંડિજીએ પછી કહ્યું – પક્ષીરાજ પર તેમનો પ્રેમ ઓછો ન હતો (અર્થાત્ બહુ જ હતો) – હે નાથ! આપ સર્વે પ્રકારે મારા પૂજ્ય છો અને શ્રીરઘુનાથજીના કૃપાપાત્ર છો. ॥ ૧॥

તુમ્હહિ ન સંસય મોહ ન માયા । મો પર નાથ કીન્હિ તુમ્હ દાયા ॥
પઠઈ મોહ મિસ ખગપતિ તોહી । રઘુપતિ દીન્હિ બડ઼ાઈ મોહી ॥ ૨॥

આપને ન સંશય છે અને ન મોહ કે માયાય છે. હે નાથ! આપે તો મારા પર દયા કરી છે. હે પક્ષીરાજ! મોહના બહાને શ્રીરઘુનાથજીએ આપને અહીં મોકલીને મને મોટાઈ આપી છે. ॥ ૨॥

તુમ્હ નિજ મોહ કહી ખગ સાઈં । સો નહિં કછુ આચરજ ગોસાઈં ॥
નારદ ભવ બિરંચિ સનકાદી । જે મુનિનાયક આતમબાદી ॥ ૩॥

હે પક્ષીઓના સ્વામી! આપે આપનો મોહ કહ્યો, તેમાં હે ગોસાઈં! આ કંઈ આશ્ચર્ય નથી. નારદજી, શિવજી, બ્રહ્માજી અને સનકાદિ જે આત્મતત્ત્વના મર્મજ્ઞ અને એનો ઉપદેશ કરનારા શ્રેષ્ઠ મુનિ છે, ॥ ૩॥

મોહ ન અંધ કીન્હ કેહિ કેહી । કો જગ કામ નચાવ ન જેહી ॥
તૃસ્નાઁ કેહિ ન કીન્હ બૌરાહા । કેહિ કર હૃદય ક્રોધ નહિં દાહા ॥ ૪॥

એમનામાંથી કોને-કોને મોહે આંધળા (વિવેકશૂન્ય) નથી કર્યા? જગતમાં એવો કોણ છે જેને કામે ન નચાવ્યો હોય? તૃષ્ણાએ કોને મદોન્મત નથી બનાવ્યો? ક્રોધે કોનું હૃદય નથી બાળ્યું? ॥ ૪॥

દો૦ – ગ્યાની તાપસ સૂર કબિ કોબિદ ગુન આગાર ।
કેહિ કૈ લોભ બિડંબના કીન્હિ ન એહિં સંસાર ॥ ૭૦ (ક) ॥

આ સંસારમાં એવો કયો જ્ઞાની, તપસ્વી, શૂરવીર, કવિ, વિદ્વાન અને ગુણોનું ધામ છે, જેની લોભે વિડંબના (દુર્દશા) ન કરી હોય? ॥ ૭૦ (ક) ॥

શ્રી મદ બક્ર ન કીન્હ કેહિ પ્રભુતા બધિર ન કાહિ ।
મૃગલોચનિ કે નૈન સર કો અસ લાગ ન જાહિ ॥ ૭૦ (ખ) ॥

લક્ષ્મીના મદે કોને વક્ર અને પ્રભુતાએ કોને બહેરા નથી કરી નાખ્યા? એવો કોણ છે, જેને મૃગનયનીનાં નેત્રબાણ વાગ્યાં ન હોય? ॥ ૭૦ (ખ) ॥

ચૌ૦ – ગુન કૃત સન્યપાત નહિં કેહી। કોઉ ન માન મદ તજેઉ નિબેહી॥
જોબન જ્વર કેહિ નહિં બલકાવા। મમતા કેહિ કર જસ ન નસાવા॥૧॥

[રજ, તમ આદિ] ગુણોએ કરેલો સન્નિપાત કોને નથી થયો? એવો કોઈ નથી, જેને માન અને મદે સ્પર્શ કર્યો ન હોય. યૌવનના તાપે કોને ભાન ભુલાવ્યું નથી? મમતાએ કોના યશનો નાશ નથી કર્યો? ॥૧॥

મચ્છર કાહિ કલંક ન લાવા। કાહિ ન સોક સમીર ડોલાવા॥
ચિંતા સાઁપિનિ કો નહિં ખાયા। કો જગ જાહિ ન બ્યાપી માયા॥૨॥

મત્સરે (ઈર્ષાએ) કોને કલંક નથી લગાડ્યું? શોકરૂપી પવને કોને ડગાવી નથી દીધો? ચિંતારૂપી નાગણે કોને ભરખી નથી લીધો? જગતમાં એવો કોણ છે, જેને માયા ન વ્યાપી હોય? ॥૨॥

કીટ મનોરથ દારુ સરીરા। જેહિ ન લાગ ઘુન કો અસ ધીરા॥
સુત બિત લોક ઈષના તીની। કેહિ કૈ મતિ ઇન્હ કૃત ન મલીની॥૩॥

મનોરથ કીડો છે, શરીર લાકડી છે, એવો ધૈર્યવાન કોણ છે, જેના શરીરમાં આ કીડો ન પડ્યો હોય? પુત્રૈષણા, વિત્તૈષણા અને લૌકૈષણા – આ ત્રણેય પ્રબળ ઈચ્છાઓએ કોની બુદ્ધિને મલિન નથી કરી નાખી? ॥૩॥

યહ સબ માયા કર પરિવારા। પ્રબલ અમિતિ કો બરનૈ પારા॥
સિવ ચતુરાનન જાહિ ડેરાહીં। અપર જીવ કેહિ લેખે માહીં॥૪॥

આ સર્વે માયાનો મોટો બળવાન પરિવાર છે. એ અપાર છે, એનું વર્ણન કોણ કરી શકે છે? શિવજી અને બ્રહ્માજી પણ જેનાથી ડરે છે, તો બીજા જીવ તો કઈ ગણતરીમાં છે? ॥૪॥

દો૦ – બ્યાપિ રહેઉ સંસાર મહુઁ માયા કટક પ્રચંડ।
સેનાપતિ કામાદિ ભટ દંભ કપટ પાષંડ॥૭૧ (ક)॥

માયાની પ્રચંડ સેના સંસારભરમાં છવાયેલી છે. કામાદિ (કામ, ક્રોધ અને લોભ) તેના સેનાપતિ છે અને દંભ, કપટ અને પાખંડ યોદ્ધા છે. ॥૭૧ (ક)॥

સો દાસી રઘુબીર કૈ સમુઝેં મિથ્યા સોપિ।
છૂટ ન રામ કૃપા બિનુ નાથ કહઉઁ પદ રોપિ॥૭૧ (ખ)॥

તે માયા શ્રીરઘુવીરની દાસી છે. જોકે સમજી લેવાથી તે મિથ્યા જ છે, પરંતુ તે શ્રીરામજીની કૃપા વિના છૂટતી નથી. હે નાથ! આ હું પ્રતિજ્ઞા કરીને કહું છું. ॥૭૧ (ખ)॥

ચૌ૦ – જો માયા સબ જગહિ નચાવા। જાસુ ચરિત લખિ કાહુઁ ન પાવા॥
સોઈ પ્રભુ ભ્રૂ બિલાસ ખગરાજા। નાચ નટી ઇવ સહિત સમાજા॥૧॥

જે માયા આખાય જગતને નચાવે છે અને જેનું ચરિત્ર (કરણી) કોઈ સમજી નથી શક્યું, હે ખગરાજ ગરુડજી! તે જ માયા પ્રભુ શ્રીરામચન્દ્રજીના ભ્રૂકુટીના ઇશારે પોતાના સમાજસહિત નટીની જેમ નાચે છે. ॥૧॥

સોઇ સચ્ચિદાનંદ ઘન રામા । અજ બિગ્યાન રૂપ બલ ધામા ॥
બ્યાપક બ્યાપ્ય અખંડ અનંતા । અખિલ અમોઘસક્તિ ભગવંતા ॥ ૨॥

શ્રીરામજી એ જ સચ્ચિદાનંદઘન છે જે અજન્મા, વિજ્ઞાનસ્વરૂપ, રૂપ અને બળના ધામ, સર્વવ્યાપક અને વ્યાપ્ય (સર્વરૂપ), અખંડ, અનંત, સંપૂર્ણ, અમોઘશક્તિ (જેની શક્તિ ક્યારેય વ્યર્થ નથી જતી) અને છ ઐશ્વર્યોથી યુક્ત ભગવાન છે. ॥ ૨॥

અગુન અદભ્ર ગિરા ગોતીતા । સબદરસી અનવદ્ય અજીતા ॥
નિર્મમ નિરાકાર નિરમોહા । નિત્ય નિરંજન સુખ સંદોહા ॥ ૩॥

તે નિર્ગુણ (માયાના ગુણોથી રહિત), મહાન, વાણી અને ઇન્દ્રિયોથી પર, સર્વે કંઈ નિહાળનારા, નિર્દોષ, અજેય, મમતારહિત, નિરાકાર (માયિક આકારથી રહિત), મોહરહિત, નિત્ય, માયારહિત, સુખના ભંડાર; ॥ ૩॥

પ્રકૃતિ પાર પ્રભુ સબ ઉર બાસી । બ્રહ્મ નિરીહ બિરજ અબિનાસી ॥
ઇહાઁ મોહ કર કારન નાહીં । રબિ સન્મુખ તમ કબહુઁ કિ જાહીં ॥ ૪॥

પ્રકૃતિથી પર, પ્રભુ (સર્વસમર્થ), સદા સર્વેના હૃદયમાં વસનારા, ઇચ્છારહિત, વિકારરહિત, અવિનાશી બ્રહ્મ છે. અહીં (શ્રીરામજી વિશે) મોહનું કારણ જ નથી. શું અંધકારનો સમૂહ કદી સૂર્યની સામે જઈ શકે છે? ॥ ૪॥

દો૦ – ભગત હેતુ ભગવાન પ્રભુ રામ ધરેઉ તનુ ભૂપ ।
કિએ ચરિત પાવન પરમ પ્રાકૃત નર અનુરૂપ ॥ ૭૨ (ક) ॥

ભગવાન પ્રભુ શ્રીરામચન્દ્રજીએ ભક્તોને માટે રાજાનું શરીર ધારણ કર્યું અને સાધારણ મનુષ્યો જેવાં અનેક પરમ પાવન ચરિત્ર કર્યાં ॥ ૭૨ (ક) ॥

જથા અનેક બેષ ધરિ નૃત્ય કરઇ નટ કોઇ ।
સોઇ સોઇ ભાવ દેખાવઇ આપુન હોઇ ન સોઇ ॥ ૭૨ (ખ) ॥

જેમ કોઈ નટ અનેક વેષ ધારણ કરીને નૃત્ય કરે છે, અને જેવો વેષ હોય છે, તેને અનુકૂળ જ ભાવ દેખાડે છે; પરંતુ સ્વયં તેમનામાંથી કોઈ થઈ નથી શકતો. ॥ ૭૨ (ખ) ॥

ચૌ૦ – અસિ રઘુપતિ લીલા ઉરગારી । દનુજ બિમોહનિ જન સુખકારી ॥
જે મતિ મલિન બિષય બસ કામી । પ્રભુ પર મોહ ધરહિં ઇમિ સ્વામી ॥ ૧॥

હે ગરુડજી! આવી જ શ્રીરઘુનાથજીની આ લીલા છે, જે રાક્ષસોને વિશેષ મોહિત કરનારી અને ભક્તોને સુખ આપનારી છે. હે સ્વામી! જે મનુષ્ય મલિનબુદ્ધિ, વિષયોને વશ અને કામી છે, તે જ પ્રભુ પર આ પ્રકારના મોહનો આરોપ મૂકે છે. ॥ ૧॥

નયન દોષ જા કહઁ જબ હોઈ । પીત બરન સસિ કહુઁ કહ સોઈ ॥
જબ જેહિ દિસિ ભ્રમ હોઇ ખગેસા । સો કહ પચ્છિમ ઉયઉ દિનેસા ॥ ૨॥

જ્યારે કોઈને [કમળો આદિ] નેત્રદોષો થાય છે, ત્યારે તે ચન્દ્રમાને પીળા રંગનો કહે છે. હે પક્ષીરાજ! જ્યારે કોઈને દિશાભ્રમ થાય છે, ત્યારે તે કહે છે કે સૂર્ય પશ્ચિમમાં ઉદય થયો છે. ॥ ૨॥

નૌકારૂઢ઼ ચલત જગ દેખા। અચલ મોહ બસ આપુહિ લેખા॥
બાલક ભ્રમહિં ન ભ્રમહિં ગૃહાદી। કહહિં પરસ્પર મિથ્યાબાદી॥ ૩॥

નૌકા પર ચઢેલો મનુષ્ય જગતને ચાલતું જુએ છે અને મોહવશ પોતાને અચળ સમજે છે. બાળક ફૂંદરડી ફરે છે, ઘર આદિ નથી ફરતાં. પણ તે પરસ્પર એકબીજાને ખોટાં કહે છે. ॥ ૩॥

હરિ બિષઈક અસ મોહ બિહંગા। સપનેહુઁ નહિં અગ્યાન પ્રસંગા॥
માયાબસ મતિમંદ અભાગી। હૃદયઁ જમનિકા બહુબિધિ લાગી॥ ૪॥
તે સઠ હઠ બસ સંસય કરહીં। નિજ અગ્યાન રામ પર ધરહીં॥ ૫॥

હે ગરુડજી! શ્રીહરિના વિષયમાં મોહની કલ્પના પણ આવી જ છે, ભગવાનમાં તો સ્વપ્નેય અજ્ઞાનનો પ્રસંગ (અવસર) નથી. પરંતુ જે માયાને વશ, મંદબુદ્ધિ અને ભાગ્યહીન છે અને જેમના હૃદય પર અનેક પ્રકારના પરદા પડ્યા છે, તે મૂર્ખ હઠને વશ થઈને સંદેહ કરે છે અને પોતાનું અજ્ઞાન શ્રીરામજી પર આરોપિત કરે છે. ॥ ૪-૫॥

દો૦ – કામ ક્રોધ મદ લોભ રત ગૃહાસક્ત દુખરૂપ।
તે કિમિ જાનહિં રઘુપતિહિ મૂઢ઼ પરે તમ કૂપ॥ ૭૩ (ક)॥

જે કામ, ક્રોધ, મદ અને લોભમાં રત છે અને જે દુઃખરૂપ ઘરમાં આસક્ત છે, તે શ્રીરઘુનાથજીને કેવી રીતે જાણી શકે છે? તે મૂર્ખ તો અંધકારરૂપ કૂવામાં પડેલો છે. ॥ ૭૩ (ક) ॥

નિર્ગુન રૂપ સુલભ અતિ સગુન જાન નહિં કોઇ।
સુગમ અગમ નાના ચરિત સુનિ મુનિ મન ભ્રમ હોઇ॥ ૭૩ (ખ)॥

નિર્ગુણ રૂપ અત્યંત સુલભ (સહેજ જ સમજણમાં આવી જનાર) છે, પરંતુ [ગુણાતીત દિવ્ય] સગુણ રૂપને કોઈ જાણતું નથી. માટે તે સગુણ ભગવાનના અનેક પ્રકારનાં સુગમ અને અગમ ચરિત્રોને સાંભળીને મુનિઓનાય મનને ભ્રમ થઈ જાય છે. ॥ ૭૩ (ખ) ॥

ચૌ૦ – સુનુ ખગેસ રઘુપતિ પ્રભુતાઈ। કહઉઁ જથામતિ કથા સુહાઈ॥
જેહિ બિધિ મોહ ભયઉ પ્રભુ મોહી। સોઉ સબ કથા સુનાવઉઁ તોહી॥ ૧॥

હે પક્ષીરાજ ગરુડજી! શ્રીરઘુનાથજીની પ્રભુતા સાંભળો. હું પોતાની બુદ્ધિ અનુસાર તે સોહામણી કથા કહું છું. હે પ્રભો! મને જે રીતે મોહ થયો, તે સઘળી કથા હું આપને સંભળાવું છું. ॥ ૧॥

રામ કૃપા ભાજન તુમ્હ તાતા। હરિ ગુન પ્રીતિ મોહિ સુખદાતા॥
તાતે નહિં કછુ તુમ્હહિ દુરાવઉઁ। પરમ રહસ્ય મનોહર ગાવઉઁ॥ ૨॥

હે તાત! આપ શ્રીરામજીના કૃપાપાત્ર છો. શ્રીહરિના ગુણોમાં આપની પ્રીતિ છે, માટે આપ મને સુખ આપનારા છો. એટલે જ હું આપથી કંઈ પણ છુપાવતો નથી અને અત્યંત રહસ્યપૂર્ણ અને મનોહર ચરિત્રો આપને ગાઈને સંભળાવું છું. ॥ ૨॥

સુનહુ રામ કર સહજ સુભાઊ। જન અભિમાન ન રાખહિં કાઊ॥
સંસૃત મૂલ સૂલપ્રદ નાના। સકલ સોક દાયક અભિમાના॥ ૩॥

શ્રીરામચન્દ્રજીનો સહજ સ્વભાવ સાંભળો. તેઓ ભક્તમાં અભિમાન ક્યારેય નથી રહેવા દેતા. કેમકે અભિમાન જન્મ-મરણરૂપ સંસારનું મૂળ છે અને અનેક પ્રકારના કલેશો તથા સમસ્ત શોકોને આપનારું છે. ॥ ૩॥

તાતે કરહિં કૃપાનિધિ દૂરી। સેવક પર મમતા અતિ ભૂરી॥
જિમિ સિસુ તન બ્રન હોઇ ગોસાઈં। માતુ ચિરાવ કઠિન કી નાઈં॥ ૪॥

એટલે જ કૃપાનિધિ તેને દૂર કરી નાખે છે, કેમ કે સેવકની ઉપર તેમની બહુ જ અધિક મમતા છે. હે ગોસાઇં! જેમ બાળકના શરીરે ફોલ્લો થઈ જાય છે, તો માતા કઠોર હૃદયની થઈને તેને ચિરાવી નાખે છે. ॥ ૪॥

દો૦ – જદપિ પ્રથમ દુખ પાવઇ રોવઇ બાલ અધીર।
બ્યાધિ નાસ હિત જનની ગનતિ ન સો સિસુ પીર॥ ૭૪ (ક)॥

જોકે બાળક પહેલા (ફોલ્લો ચિરાવતા સમયે) દુઃખ પામે છે અને અધીર થઈને રોવે છે, તો પણ રોગના નાશ માટે માતા બાળકની પીડાને સહેજ પણ ગણકારતી નથી (તેની પીડા પ્રત્યે બેપરવા રહીને ફોલ્લાને ચિરાવી જ નાખે છે). ॥ ૭૪ (ક) ॥

તિમિ રઘુપતિ નિજ દાસ કર હરહિં માન હિત લાગિ।
તુલસિદાસ ઐસે પ્રભુહિ કસ ન ભજહુ ભ્રમ ત્યાગિ॥ ૭૪ (ખ)॥

તે જ પ્રમાણે શ્રીરઘુનાથજી પોતાના દાસનું અભિમાન તેના હિતને માટે હરી લે છે. તુલસીદાસજી કહે છે કે ભ્રમનો ત્યાગ કરીને આવા પ્રભુને કેમ નથી ભજતા? ॥ ૭૪ (ખ) ॥

ચૌ૦ – રામ કૃપા આપનિ જડ઼તાઈ। કહઉઁ ખગેસ સુનહુ મન લાઈ॥
જબ જબ રામ મનુજ તનુ ધરહીં। ભક્ત હેતુ લીલા બહુ કરહીં॥ ૧॥

હે પક્ષીરાજ ગરુડજી! શ્રીરામજીની કૃપા અને પોતાની જડતા(મૂર્ખતા)ની વાત કહું છું, ધ્યાન દઈને સાંભળો. જ્યારે-જ્યારે શ્રીરામચન્દ્રજી મનુષ્યશરીર ધારણ કરે છે અને ભક્તોને માટે ઘણી જ લીલાઓ કરે છે, ॥ ૧॥

તબ તબ અવધપુરી મૈં જાઉઁ। બાલચરિત બિલોકિ હરષાઉઁ॥
જન્મ મહોત્સવ દેખઉઁ જાઈ। બરષ પાઁચ તહઁ રહઉઁ લોભાઈ॥ ૨॥

ત્યારે ત્યારે હું અયોધ્યાપુરી જઉં છું અને એમની બાળલીલા જોઈને હર્ષિત થઉં છું. ત્યાં જઈને હું જન્મમહોત્સવ જોઉં છું; અને [ભગવાનની શીશુલીલામાં] લોભાઈને પાંચ વર્ષ સુધી ત્યાં જ રહું છું. ॥ ૨॥

ઈષ્ટદેવ મમ બાલક રામા। સોભા બપુષ કોટિ સત કામા॥
નિજ પ્રભુ બદન નિહારિ નિહારી। લોચન સુફલ કરઉઁ ઉરગારી॥ ૩॥
લઘુ બાયસ બપુ ધરિ હરિ સંગા। દેખઉઁ બાલચરિત બહુ રંગા॥ ૪॥

બાળરૂપ શ્રીરામચન્દ્રજી મારા ઇષ્ટદેવ છે, જેમના શરીરમાં અબજો કામદેવોની શોભા છે. હે ગરુડજી! પોતાના પ્રભુનું મુખ જોઈ-જોઈને હું નેત્રોને સફળ કરું છું. નાનકડા કાગડાનો

દેહ ધારણ કરીને અને ભગવાનની સાથે સાથે ફરીને હું તેમનાં જાતજાતનાં બાળચરિત્રોને જોયા કરું છું. ॥ ૩-૪॥

દો૦ – લરિકાઈં જહઁ જહઁ ફિરહિં તહઁ તહઁ સંગ ઉડ઼ાઉઁ ।
જૂઠનિ પરઇ અજિર મહઁ સો ઉઠાઇ કરિ ખાઉઁ ॥ ૭૫ (ક) ॥

બાળપણમાં તેઓ જ્યાં જ્યાં ફરે છે, ત્યાં ત્યાં હું સાથે સાથે ઊડું છું અને આંગણામાં તેમનો જે એંઠવાડ પડે છે તે જ ઉઠાવીને ખાઉં છું. ॥ ૭૫ (ક) ॥

એક બાર અતિસય સબ ચરિત કિએ રઘુબીર ।
સુમિરત પ્રભુ લીલા સોઇ પુલકિત ભયઉ સરીર ॥ ૭૫ (ખ) ॥

એક વખત શ્રીરઘુવીરે બધાં ચરિત્રો બહુ અધિકતાથી કર્યાં. પ્રભુની એ લીલાનું સ્મરણ કરતાં જ કાકભુશુંડિજીનું શરીર [પ્રેમાનંદવશ] પુલકિત થઈ ગયું. ॥ ૭૫ (ખ)॥

ચૌ૦ – કહઇ ભસુંડ સુનહુ ખગનાયક । રામ ચરિત સેવક સુખદાયક ॥
નૃપ મંદિર સુંદર સબ ભાઁતી । ખચિત કનક મનિ નાના જાતી ॥ ૧॥

ભુશુંડિજી કહેવા લાગ્યા – હે પક્ષીરાજ! સાંભળો, શ્રીરામજીનાં ચરિત્ર સેવકોને સુખ આપનારાં છે. [અયોધ્યાના] રાજમહેલ સર્વ પ્રકારે સુંદર છે. સોનાના મહેલમાં અનેક પ્રકારનાં રત્ન જડેલાં છે. ॥ ૧॥

બરનિ ન જાઇ રુચિર અઁગનાઈ । જહઁ ખેલહિં નિત ચારિઉ ભાઈ ॥
બાલબિનોદ કરત રઘુરાઈ । બિચરત અજિર જનનિ સુખદાઈ ॥ ૨॥

સુંદર આંગણાનું વર્ણન કરી શકાતું નથી, જ્યાં ચારેય ભાઈ નિત્ય રમે છે. માતાને સુખ આપનારા, બાળવિનોદ કરતાં શ્રીરઘુનાથજી આંગણામાં વિચરી રહ્યા છે. ॥ ૨॥

મરકત મૃદુલ કલેવર સ્યામા । અંગ અંગ પ્રતિ છબિ બહુ કામા ॥
નવ રાજીવ અરુન મૃદુ ચરના । પદજ રુચિર નખ સસિ દુતિ હરના ॥ ૩॥

મરકત મણિ સમાન હરિતાભ શ્યામ અને કોમળ શરીર છે. અંગે-અંગમાં ઘણા જ કામદેવોની આભા છવાયેલી છે. નવીન [લાલ] કમળ સમાન લાલ-લાલ કોમળ ચરણ છે. સુંદર આંગળીઓ છે અને નખ પોતાની જ્યોતિથી ચન્દ્રમાની કાંતિને હરનારા છે. ॥ ૩॥

લલિત અંક કુલિસાદિક ચારી । નૂપુર ચારુ મધુર રવકારી ॥
ચારુ પુરટ મનિ રચિત બનાઈ । કટિ કિંકિનિ કલ મુખર સુહાઈ ॥ ૪॥

[તળિયામાં] વજ્રાદિ(વજ્ર, અંકુશ, ધ્વજા અને કમળ)નાં ચાર સુંદર ચિહ્નો છે, ચરણોમાં મધુર શબ્દ કરનારા સુંદર નૂપુર છે. મણિ-રત્નોથી જડેલા સોનાના સુંદર કંદોરાનો અવાજ સોહામણો લાગી રહ્યો છે. ॥ ૪॥

દો૦ – રેખા ત્રય સુંદર ઉદર નાભી રુચિર ગઁભીર ।
ઉર આયાત ભ્રાજત બિબિધિ બાલ બિભૂષન ચીર ॥ ૭૬॥

પેટ પર ત્રણ રેખાઓ (ત્રિવલય) છે, નાભિ સુંદર અને ઊંડી છે. વિશાળ વક્ષ:સ્થળ પર અનેક પ્રકારનાં બાળઆભૂષણો અને વસ્ત્રો સુશોભિત છે. ॥ ૭૬॥

ચૌ૦ – અરુન પાનિ નખ કરજ મનોહર। બાહુ બિસાલ બિભૂષન સુંદર॥
કંધ બાલ કેહરિ દર ગ્રીવા। ચારુ ચિબુક આનન છબિ સીંવા॥૧॥

લાલ લાલ હથેળીઓ, નખ અને આંગળીઓ મનને હરનારી છે અને વિશાળ ભુજાઓ પર સુંદર આભૂષણ છે. બાળસિંહના જેવા ખભા અને શંખસમાન (ત્રણ રેખાઓથી યુક્ત) ગળું છે, સુંદર હડપચી છે અને મુખ તો શોભાની સીમા જ છે. ॥૧॥

કલબલ બચન અધર અરુનારે। દુઈ દુઈ દસન બિસદ બર બારે॥
લલિત કપોલ મનોહર નાસા। સકલ સુખદ સસિ કર સમ હાસા॥૨॥

કલરવ (કાલાંઘેલાં-તોતડાં) વચન છે, લાલ લાલ હોઠ છે. ઉજ્જવળ, સુંદર અને નાની નાની [ઉપર અને નીચે] બબે-બબે દંતૂડિયો (દંતાવલી) છે. સુંદર ગાલ, મનોહર નાસિકા અને સર્વે સુખોને આપનારા સમસ્ત કળાઓથી પૂર્ણ ચન્દ્રમાની [અથવા સુખ આપનારા સમસ્ત કળાઓથી પૂર્ણ ચન્દ્રમાની] કિરણો સમાન મધુર મલકાટ છે. ॥૨॥

નીલ કંજ લોચન ભવ મોચન। ભ્રાજત ભાલ તિલક ગોરોચન॥
બિકટ ભૃકુટિ સમ શ્રવન સુહાએ। કુંચિત કચ મેચક છબિ છાએ॥૩॥

નીલ કમળની સમાન નેત્રો જન્મમૃત્યુ[ના બંધન]થી છોડાવનારાં છે. લલાટ પર ગોરોચનનું તિલક સુશોભિત છે. ભ્રમરો વાંકી છે, કાન સમ અને સુંદર છે, કાળા અને વાંકડિયા વાળની શોભા છવાઈ રહી છે. ॥૩॥

પીત ઝીનિ ઝગુલી તન સોહી। કિલકનિ ચિતવનિ ભાવતિ મોહી॥
રૂપ રાસિ નૃપ અજિર બિહારી। નાચહિં નિજ પ્રતિબિંબ નિહારી॥૪॥

પીળું અને બારીક ઝભલું શરીર પર શોભાયમાન છે. તેમનો કિલકિલાટ અને ચિતવન મને ઘણા જ પ્રિય લાગે છે. રાજા દશરથજીના આંગણામાં વિહાર કરનારા રૂપરૂપના અંબાર શ્રીરામચન્દ્રજી પોતાનો પડછાયો જોઈને નાચે છે, ॥૪॥

મોહિ સન કરહિં બિબિધિ બિધિ ક્રીડ઼ા। બરનત મોહિ હોતિ અતિ બ્રીડ઼ા॥
કિલકત મોહિ ધરન જબ ધાવહિં। ચલઉઁ ભાગિ તબ પૂપ દેખાવહિં॥૫॥

અને મારી સાથે ઘણા પ્રકારના ખેલ કરે છે, જે ચરિત્રોનું વર્ણન કરતાં મને લજ્જા આવે છે. કિલકિલાટ કરતાં તેઓ જ્યારે મને પકડવા દોડતાં અને હું નાસી જતો ત્યારે તેઓ મને માલપૂઓ દેખાડતા હતા. ॥૫॥

દો૦ – આવત નિકટ હઁસહિં પ્રભુ ભાજત રુદન કરાહિં।
જાઉઁ સમીપ ગહન પદ ફિરિ ફિરિ ચિતઇ પરાહિં॥૭૭(ક)॥

મારા સમીપ આવવાથી પ્રભુ હસે છે અને નાસી જવાથી રૂએ છે; અને જ્યારે હું એમના ચરણ સ્પર્શ કરવા માટે નજીક જઉં છું ત્યારે તેઓ પાછા વળી-વળીને મારી સામે જોતાં જોતાં નાસી જાય છે. ॥૭૭(ક)॥

પ્રાકૃત સિસુ ઈવ લીલા દેખિ ભયઉ મોહિ મોહ।
કવન ચરિત્ર કરત પ્રભુ ચિદાનંદ સંદોહ ॥ ૭૭ (ખ) ॥

સાધારણ બાળકો જેવી લીલા જોઈને મને મોહ થયો કે સચ્ચિદાનંદઘન પ્રભુ આ કયાં મહત્ત્વનાં ચરિત્ર કરી રહ્યાં છે. ॥ ૭૭ (ખ) ॥

ચૌ૦ – એતના મન આનત ખગરાયા। રઘુપતિ પ્રેરિત બ્યાપી માયા ॥
સો માયા ન દુખદ મોહિ કાહીં। આન જીવ ઈવ સંસૃત નાહીં ॥ ૧॥

હે પક્ષીરાજ! મનમાં આટલો [સંશય] લાવતાં જ શ્રીરઘુનાથજી દ્વારા પ્રેરિત માયા મારા પર છવાઈ ગઈ. પરંતુ તે માયા ન તો મને દુઃખ આપનારી થઈ અને ન બીજા જીવોની માફક સંસારમાં નાખનાર થઈ. ॥ ૧॥

નાથ ઈહાઁ કછુ કારન આના। સુનહુ સો સાવધાન હરિજાના ॥
ગ્યાન અખંડ એક સીતાબર। માયા બસ્ય જીવ સચરાચર ॥ ૨॥

હે નાથ! અહીં કંઈ બીજું જ કારણ છે. હે ભગવાનના વાહન ગરુડજી! તેને સાવધાન થઈને સાંભળો. એક સીતાપતિ શ્રીરામજી જ અખંડ જ્ઞાનસ્વરૂપ છે અને જડ-ચેતન સર્વે જીવ માયાને વશ છે. ॥ ૨॥

જૌં સબ કેં રહ ગ્યાન એકરસ। ઈસ્વર જીવહિ ભેદ કહહુ કસ ॥
માયા બસ્ય જીવ અભિમાની। ઈસ બસ્ય માયા ગુન ખાની ॥ ૩॥

જો સર્વે જીવોને એકરસ (અખંડ) જ્ઞાન રહે, તો કહો, પછી ઈશ્વર અને જીવમાં ભેદ જ કેવો? અભિમાની જીવ માયાને વશ છે અને તે [સત્ત્વ, રજ, તમ-આ] ત્રણેય ગુણોની ખાણ માયા ઈશ્વરના વશમાં છે. ॥ ૩॥

પરબસ જીવ સ્વબસ ભગવંતા। જીવ અનેક એક શ્રીકંતા ॥
મુધા ભેદ જદ્યપિ કૃત માયા। બિનુ હરિ જાઈ ન કોટિ ઉપાયા ॥ ૪॥

જીવ પરતંત્ર છે, ભગવાન સ્વતંત્ર છે; જીવ અનેક છે, શ્રીપતિ ભગવાન એક છે. જોકે માયાએ કરેલો આ ભેદ અસત છે તો પણ તે ભગવાનના ભજન વિના કરોડો ઉપાય કરવા છતાંય નથી ટળી શકતો. ॥ ૪॥

દો૦ – રામચંદ્ર કે ભજન બિનુ જો ચહ પદ નિર્બાન।
ગ્યાનવંત અપિ સો નર પસુ બિનુ પૂઁછ બિષાન ॥ ૭૮ (ક) ॥

શ્રીરામચન્દ્રજીના ભજન વિના જે મોક્ષપદ ઈચ્છે છે, તે મનુષ્ય જ્ઞાનવાન હોવા છતાંય પૂંછ અને શિંગડાં વગરનો પશુ છે. ॥ ૭૮ (ક) ॥

રાકાપતિ ષોડસ ઉઅહિં તારાગન સમુદાઈ।
સકલ ગિરિન્હ દવ લાઈઅ બિનુ રબિ રાતિ ન જાઈ ॥ ૭૮ (ખ) ॥

સર્વે તારાસમૂહોની સાથે સોળે કળાઓથી પૂર્ણ ચન્દ્રમા ઉદય થાય અને જેટલા પર્વત છે તે સર્વેમાં દાવાગ્નિ લગાડવામાં આવે તો પણ સૂર્યના ઉદય થયા વિના રાત્રિ ટળી શકતી નથી. ॥ ૭૮ (ખ) ॥

ચૌ૦ – ઐસેહિં હરિ બિનુ ભજન ખગેસા। મિટઇ ન જીવન્હ કેર કલેસા॥
હરિ સેવકહિ ન બ્યાપ અબિદ્યા। પ્રભુ પ્રેરિત બ્યાપઇ તેહિ બિદ્યા॥ ૧॥

હે પક્ષીરાજ! આ જ પ્રમાણે શ્રીહરિના ભજન વિના જીવોનો ક્લેશ મટતો નથી. શ્રીહરિના સેવકને અવિદ્યા-માયા વ્યાપતી નથી. પ્રભુની પ્રેરણાથી તેને વિદ્યા-માયા જ વ્યાપે છે. ॥ ૧॥

તાતે નાસ ન હોઈ દાસ કર। ભેદ ભગતિ બાઢ઼ઇ બિહંગબર॥
ભ્રમ તેં ચકિત રામ મોહિ દેખા। બિહઁસે સો સુનુ ચરિત બિસેષા॥ ૨॥

હે પક્ષીશ્રેષ્ઠ! એનાથી જ દાસનો નાશ થતો નથી અને ભેદ-ભક્તિ વધે છે. શ્રીરામજીએ મને જ્યારે ભ્રમથી ચકિત જોયો, ત્યારે તે હસ્યા. તે વિશેષચરિત્ર સાંભળો. ॥ ૨॥

તેહિ કૌતુક કર મરમુ ન કાહૂઁ। જાના અનુજ ન માતુ પિતાહૂઁ॥
જાનુ પાનિ ધાએ મોહિ ધરના। સ્યામલ ગાત અરુન કર ચરના॥ ૩॥

તે ખેલનો મર્મ કોઈએ ન જાણ્યો, ન નાના ભાઈઓએ અને ન તો માતાપિતાએ જ. તે શ્યામશરીર અને લાલ-લાલ હથેળી અને ચરણતળવાળા બાળરૂપ શ્રીરામજી ઘૂંટણ અને હાથોના બળે મને પકડવા દોડ્યા. ॥ ૩॥

તબ મૈં ભાગિ ચલેઉઁ ઉરગારી। રામ ગહન કહઁ ભુજા પસારી॥
જિમિ જિમિ દૂરિ ઉડ઼ાઉઁ અકાસા। તહઁ ભુજ હરિ દેખઉઁ નિજ પાસા॥ ૪॥

હે સર્પોના શત્રુ ગરુડજી! ત્યારે હું નાસી નીકળ્યો. શ્રીરામજીએ મને પકડવા માટે ભુજાઓ પ્રસારી. હું જેમ જેમ આકાશમાં દૂર ઊડતો, તેમ તેમ જ ત્યાં શ્રીહરિની ભુજાઓને પોતાની પાસે જ જોતો હતો. ॥ ૪॥

દો૦ – બ્રહ્મલોક લગિ ગયઉઁ મૈં ચિતયઉઁ પાછ ઉડ઼ાત।
જુગ અંગુલ કર બીચ સબ રામ ભુજહિ મોહિ તાત॥ ૭૯ (ક)॥

હું બ્રહ્મલોક સુધી ગયો અને જ્યારે ઊડતાં ઊડતાં મેં પાછળ જોયું, તો હે તાત! શ્રીરામજીની ભુજા અને મારી વચ્ચે માત્ર બે જ આંગળનું અંતર હતું. ॥ ૭૯ (ક) ॥

સપ્તાબરન ભેદ કરિ જહાઁ લગેં ગતિ મોરિ।
ગયઉઁ તહાઁ પ્રભુ ભુજ નિરખિ બ્યાકુલ ભયઉઁ બહોરિ॥ ૭૯ (ખ)॥

સાતેય આવરણને ભેદીને જ્યાં સુધી મારી ગતિ હતી ત્યાં સુધી હું ગયો. પણ ત્યાંય પ્રભુની ભુજાને [પોતાની પાછળ] જોઈને હું વ્યાકુળ થઈ ગયો. ॥ ૭૯ (ખ) ॥

ચૌ૦ – મૂદેઉઁ નયન ત્રસિત જબ ભયઉઁ। પુનિ ચિતવત કોસલપુર ગયઉઁ॥
મોહિ બિલોકિ રામ મુસુકાહીં। બિહઁસત તુરત ગયઉઁ મુખ માહીં॥ ૧॥

જ્યારે હું ભયભીત થઈ ગયો, ત્યારે મેં આંખો મીંચી દીધી. પછી આંખો ખોલીને જોતાં જ અવધપુરીમાં પહોંચી ગયો. મને જોઈને શ્રીરામજી મલકાવા લાગ્યા. એમના હસતાં જ હું તુરત જ એમના મુખમાં પેસી ગયો. ॥ ૧॥

ઉદર માઝ સુનુ અંડજ રાયા। દેખેઉઁ બહુ બ્રહ્માંડ નિકાયા॥
અતિ બિચિત્ર તહઁ લોક અનેકા। રચના અધિક એક તે એકા॥૨॥

હે પક્ષીરાજ! સાંભળો, મેં એમના પેટમાં ઘણા જ બ્રહ્માંડસમૂહ જોયા. ત્યાં (એ બ્રહ્માંડોમાં) અનેક વિચિત્ર લોક હતા, જેમની રચના એકએકથી ચઢિયાતી હતી. ॥૨॥

કોટિન્હ ચતુરાનન ગૌરીસા। અગનિત ઉડગન રબિ રજનીસા॥
અગનિત લોકપાલ જમ કાલા। અગનિત ભૂધર ભૂમિ બિસાલા॥૩॥

કરોડો બ્રહ્માજી અને શિવજી, અગણિત તારાસમૂહ, સૂર્ય અને ચન્દ્રમા, અગણિત લોકપાળ, યમ અને કાળ, અગણિત વિશાળ પર્વત અને ભૂમિ, ॥૩॥

સાગર સરિ સર બિપિન અપારા। નાના ભાઁતિ સૃષ્ટિ બિસ્તારા॥
સુર મુનિ સિદ્ધ નાગ નર કિંનર। ચારિ પ્રકાર જીવ સચરાચર॥૪॥

અસંખ્ય સમુદ્ર, નદી, તળાવ અને વન તથા બીજીય અનેક પ્રકારની સૃષ્ટિનો વિસ્તાર જોયો. દેવો, મુનિ, સિદ્ધ, નાગ, મનુષ્ય, કિન્નર તથા ચારેય પ્રકારના જડ અને ચેતન જીવ જોયા. ॥૪॥

દો૦ – જો નહિં દેખા નહિં સુના જો મનહૂઁ ન સમાઈ।
સો સબ અદ્ભુત દેખેઉઁ બરનિ કવનિ બિધિ જાઈ॥૮૦ (ક)॥

જે ક્યારેય ન જોયું હતું, ન સાંભળ્યું અને જે મનમાં પણ નહોતું સમાઈ શકતું (અર્થાત્ જેની કલ્પના પણ નહોતી કરી શકાતી); તે જ સર્વે અદ્ભુત સૃષ્ટિ મેં જોઈ. તો તેનું વર્ણન કઈ રીતે કરી શકાય! ॥૮૦ (ક)॥

એક એક બ્રહ્માંડ મહુઁ રહઉઁ બરષ સત એક।
એહિ બિધિ દેખત ફિરઉઁ મૈં અંડ કટાહ અનેક॥૮૦ (ખ)॥

હું એક એક બ્રહ્માંડમાં એક-એકસો વર્ષ સુધી રહેતો. આ રીતે હું અનેક બ્રહ્માંડ જોતા ફર્યો. ॥૮૦ (ખ)॥

ચૌ૦ – લોક લોક પ્રતિ ભિન્ન બિધાતા। ભિન્ન બિષ્નુ સિવ મનુ દિસિત્રાતા॥
નર ગંધર્બ ભૂત બેતાલા। કિંનર નિસિચર પસુ ખગ બ્યાલા॥૧॥

પ્રત્યેક લોકમાં જુદા જુદા બ્રહ્મા, જુદા જુદા વિષ્ણુ, શિવ, મનુ, દિક્પાળ, મનુષ્ય, ગંધર્વ, ભૂત, વેતાળ, કિન્નર, રાક્ષસ, પશુ, પક્ષી સર્પ – ॥૧॥

દેવ દનુજ ગન નાના જાતી। સકલ જીવ તહઁ આનહિ ભાઁતી॥
મહિ સરિ સાગર સર ગિરિ નાના। સબ પ્રપંચ તહઁ આનઈ આના॥૨॥

તથા અનેક જાતિના દેવો અને દૈત્યસમૂહ હતા. ત્યાં સર્વે જીવ બીજા જ પ્રકારના હતા. અનેક પૃથ્વી, નદી, સમુદ્ર, તળાવ, પર્વત તથા સર્વે સૃષ્ટિ ત્યાં જુદા ને જુદા પ્રકારની હતી. ॥૨॥

અંડકોસ પ્રતિ પ્રતિ નિજ રૂપા। દેખેઉઁ જિનસ અનેક અનૂપા॥
અવધપુરી પ્રતિ ભુવન નિનારી। સરજૂ ભિન્ન ભિન્ન નર નારી॥૩॥

પ્રત્યેક બ્રહ્માંડમાં મેં પોતાનું રૂપ જોયું તથા અનેકો અનુપમ વસ્તુઓ જોઈ. પ્રત્યેક ભુવનમાં ન્યારી જ અવધપુરી, ન્યારા જ સરયૂજી અને ભિન્નભિન્ન પ્રકારનાં નર-નારી પણ હતાં. ॥ ૩॥

દસરથ કૌસલ્યા સુનુ તાતા। બિબિધ રૂપ ભરતાદિક ભ્રાતા ॥
પ્રતિ બ્રહ્માંડ રામ અવતારા। દેખઉઁ બાલબિનોદ અપારા ॥ ૪॥

હે તાત! સાંભળો, દશરથજી, કૌસલ્યાજી અને ભરતજી આદિ ભાઈ પણ જુદાં જુદાં રૂપોમાં હતાં. હું પ્રત્યેક બ્રહ્માંડમાં રામાવતાર અને એમની અપાર બાળલીલાઓ જોતો ફરતો હતો. ॥ ૪॥

દો૦ – ભિન્ન ભિન્ન મૈં દીખ સબુ અતિ બિચિત્ર હરિજાન।
અગનિત ભુવન ફિરેઉઁ પ્રભુ રામ ન દેખેઉઁ આન ॥ ૮૧ (ક) ॥

હે હરિવાહન! મેં સર્વે કંઈક ભિન્ન-ભિન્ન અને અત્યંત વિચિત્ર જોયું. હું અગણિત બ્રહ્માંડોમાં ફર્યો, પણ પ્રભુ શ્રીરામચન્દ્રજીને મેં જુદી રીતના (અન્ય પ્રકારના) ન જોયા. ॥ ૮૧ (ક) ॥

સોઈ સિસુપન સોઈ સોભા સોઈ કૃપાલ રઘુબીર।
ભુવન ભુવન દેખત ફિરઉઁ પ્રેરિત મોહ સમીર ॥ ૮૧ (ખ) ॥

સર્વત્ર એ જ બાળપણ, એ જ શોભા અને એ જ કૃપાળુ શ્રીરઘુવીર! આ પ્રમાણે મોહરૂપી પવનની પ્રેરણાથી હું ભુવન-ભુવનમાં જોતાં ફરતો હતો. ॥ ૮૧ (ખ) ॥

ચૌ૦ – ભ્રમત મોહિ બ્રહ્માંડ અનેકા। બીતે મનહુઁ કલ્પ સત એકા ॥
ફિરત ફિરત નિજ આશ્રમ આયઉઁ। તહઁ પુનિ રહિ કછુ કાલ ગવાઁયઉઁ ॥ ૧॥

અનેક બ્રહ્માંડોમાં ભટકતા જાણે મને એકસો કલ્પ વીતી ગયા. ફરતાં ફરતાં હું પોતાના આશ્રમમાં આવ્યો અને થોડોક સમય ત્યાં રહીને ગાળ્યો. ॥ ૧॥

નિજ પ્રભુ જન્મ અવધ સુનિ પાયઉઁ। નિર્ભર પ્રેમ હરષિ ઉઠિ ધાયઉઁ ॥
દેખઉઁ જન્મ મહોત્સવ જાઈ। જેહિ બિધિ પ્રથમ કહા મૈં ગાઈ ॥ ૨॥

પછી જ્યારે પોતાના પ્રભુનો અવધપુરીમાં જન્મ (અવતાર) સાંભળવામાં આવ્યો, ત્યારે પ્રેમથી પરિપૂર્ણ થઈને હું હર્ષપૂર્વક ઊઠીને દોડ્યો. જઈને મેં જન્મમહોત્સવ જોયો, જે રીતે હું અગાઉ વર્ણન કરી ચૂક્યો છું. ॥ ૨॥

રામ ઉદર દેખેઉઁ જગ નાના। દેખત બનઈ ન જાઈ બખાના ॥
તહઁ પુનિ દેખેઉઁ રામ સુજાના। માયા પતિ કૃપાલ ભગવાના ॥ ૩॥

શ્રીરામચન્દ્રજીના પેટમાં મેં ઘણાં જ જગત જોયાં, જે જોતજોતાંમાં જ બનતાં હતાં, વર્ણન નથી કરી શકાતાં. ત્યાં વળી, મેં સુજ્ઞ માયાના સ્વામી કૃપાળુ ભગવાન શ્રીરામને જોયા. ॥ ૩॥

કરઉઁ બિચાર બહોરિ બહોરી। મોહ કલિલ બ્યાપિત મતિ મોરી ॥
ઉભય ઘરી મહઁ મૈં સબ દેખા। ભયઉઁ ભ્રમિત મન મોહ બિસેષા ॥ ૪॥

હું વારંવાર વિચાર કરતો હતો. મારી બુદ્ધિ મોહરૂપી કીચડમાં વ્યાપ્ત હતી. આ સર્વે મેં બે જ ઘડીમાં નિહાળ્યું. મનમાં વિશેષ મોહ થવાથી હું થાકી ગયો. ॥ ૪॥

દો૦ – દેખિ કૃપાલ બિકલ મોહિ બિહઁસે તબ રઘુબીર ।
બિહઁસતહીં મુખ બાહેર આયઉઁ સુનુ મતિધીર ॥ ૮૨ (ક) ॥

મને વ્યાકુળ જોઈને કૃપાળુ શ્રીરઘુવીર હસી પડ્યા. હે ધીરબુદ્ધિ ગરુડજી! સાંભળો, તેમના હસતાવેંત જ હું મુખમાંથી બહાર આવી ગયો. ॥ ૮૨ (ક) ॥

સોઇ લરિકાઈ મો સન કરન લગે પુનિ રામ ।
કોટિ ભાઁતિ સમુઝાવઉઁ મનુ ન લહઇ બિશ્રામ ॥ ૮૨ (ખ) ॥

શ્રીરામચન્દ્રજી મારી સાથે પાછા એ જ બાળપણું કરવા લાગ્યા. હું કરોડો પ્રકારે મનને સમજાવતો હતો, પણ તે શાંતિ પામતું ન હતું. ॥ ૮૨ (ખ) ॥

ચૌ૦ – દેખિ ચરિત યહ સો પ્રભુતાઈ । સમુઝત દેહ દસા બિસરાઈ ॥
ધરનિ પરેઉઁ મુખ આવ ન બાતા । ત્રાહિ ત્રાહિ આરત જન ત્રાતા ॥ ૧ ॥

આ [બાળ] ચરિત્ર જોઈને અને [ઉદરની અંદર જોયેલી] તે પ્રભુતાનું સ્મરણ કરીને હું શરીરનું ભાન ભૂલી ગયો અને 'હે આર્તજનોના રક્ષક! રક્ષા કરો, રક્ષા કરો' પોકારતાં [હું] પૃથ્વી પર ઢળી પડ્યો. મુખમાંથી વાત નીકળતી ન હતી. ॥ ૧ ॥

પ્રેમાકુલ પ્રભુ મોહિ બિલોકી । નિજ માયા પ્રભુતા તબ રોકી ॥
કર સરોજ પ્રભુ મમ સિર ધરેઊ । દીનદયાલ સકલ દુખ હરેઊ ॥ ૨ ॥

તત્પશ્ચાત્ પ્રભુએ મને પ્રેમવિહ્વળ જોઈને પોતાની માયાની પ્રભુતાને રોકી લીધી. પ્રભુએ પોતાનો કર-કમળ મારા માથે મૂક્યો. દીનદયાળુએ મારું સંપૂર્ણ દુઃખ હરી લીધું. ॥ ૨ ॥

કીન્હ રામ મોહિ બિગત બિમોહા । સેવક સુખદ કૃપા સંદોહા ॥
પ્રભુતા પ્રથમ બિચારિ બિચારી । મન મહઁ હોઇ હરષ અતિ ભારી ॥ ૩ ॥

સેવકોને સુખ આપનારા, કૃપાના સમૂહ શ્રીરામજીએ મને મોહથી સર્વથા રહિત કરી દીધો. તેમની અગાઉની પ્રભુતાનો વિચાર કરી કરીને (યાદ કરી-કરીને) મારા મનમાં ઘણો ભારે હર્ષ થયો. ॥ ૩ ॥

ભગત બછલતા પ્રભુ કૈ દેખી । ઉપજી મમ ઉર પ્રીતિ બિસેષી ॥
સજલ નયન પુલકિત કર જોરી । કીન્હિઉઁ બહુ બિધિ બિનય બહોરી ॥ ૪ ॥

પ્રભુની ભક્તવત્સલતા જોઈને મારા હૃદયમાં ઘણો જ પ્રેમ ઉત્પન્ન થયો. પછી મેં [આનંદથી] નેત્રોમાં જળ ભરીને પુલકિત થઈ અને હાથ જોડીને અનેક પ્રકારે વિનંતી કરી. ॥ ૪ ॥

દો૦ – સુનિ સપ્રેમ મમ બાની દેખિ દીન નિજ દાસ ।
બચન સુખદ ગંભીર મૃદુ બોલે રમાનિવાસ ॥ ૮૩ (ક) ॥

મારી પ્રેમયુક્ત વાણી સાંભળીને અને પોતાના દાસને દીન જાણીને રમાનિવાસ શ્રીરામજી સુખદાયક, ગંભીર અને કોમળ વચન બોલ્યા – ॥ ૮૩ (ક) ॥

કાકભસુંડિ માગુ બર અતિ પ્રસન્ન મોહિ જાનિ।
અનિમાદિક સિધિ અપર રિધિ મોચ્છ સકલ સુખ ખાનિ ॥ ૮૩ (ખ) ॥

હે કાકભુશુંડિ! તું મને અત્યંત પ્રસન્ન જાણીને વર માગ. અણિમા આદિ અષ્ટ સિદ્ધિઓ, અન્ય રિદ્ધિઓ તથા સંપૂર્ણ સુખોની ખાણ મોક્ષ - ॥ ૮૩ (ખ)॥

ચૌ૦ – ગ્યાન બિબેક બિરતિ બિગ્યાના। મુનિ દુર્લભ ગુન જે જગ નાના ॥
આજુ દેઉઁ સબ સંસય નાહીં। માગુ જો તોહિ ભાવ મન માહીં ॥ ૧॥

જ્ઞાન, વિવેક, વૈરાગ્ય, વિજ્ઞાન (તત્ત્વજ્ઞાન) અને તે અનેક ગુણ જે જગતમાં મુનિઓને માટે પણ દુર્લભ છે, તે સર્વે હું આજે તને આપીશ, એમાં સંશય નથી. જે તારા મનને ગમે, તે માગી લે. ॥ ૧॥

સુનિ પ્રભુ બચન અધિક અનુરાગેઉઁ। મન અનુમાન કરન તબ લાગેઉઁ ॥
પ્રભુ કહ દેન સકલ સુખ સહી। ભગતિ આપની દેન ન કહી ॥ ૨॥

પ્રભુનાં વચન સાંભળીને હું ઘણા જ પ્રેમથી પરિપૂર્ણ થઈ ગયો. ત્યારે મનમાં અનુમાન કરવા લાગ્યો કે પ્રભુએ સર્વે સુખોને આપવાની વાત કહી, એ તો સાચી છે, પણ પોતાની ભક્તિ આપવાની વાત કરી જ નથી. ॥ ૨॥

ભગતિ હીન ગુન સબ સુખ ઐસે। લવન બિના બહુ બિંજન જૈસે ॥
ભજન હીન સુખ કવને કાજા। અસ બિચારિ બોલેઉઁ ખગરાજા ॥ ૩॥

ભક્તિથી રહિત સર્વે ગુણ અને સર્વે સુખ એવા જ [મોળા] છે જેમ મીઠા વિના અનેક પ્રકારના ભોજનના પદાર્થ. ભજનથી રહિત સુખ શું કામનું? હે પક્ષીરાજ! આવું વિચારીને હું બોલ્યો – ॥ ૩॥

જૌં પ્રભુ હોઈ પ્રસન્ન બર દેહૂ। મો પર કરહુ કૃપા અરુ નેહૂ ॥
મન ભાવત બર માગઉઁ સ્વામી। તુમ્હ ઉદાર ઉર અંતરજામી ॥ ૪॥

હે પ્રભો! જો આપ પ્રસન્ન થઈને મને વર આપો છો અને મારા પર કૃપા અને સ્નેહ રાખો છો, તો હે સ્વામી! હું મારો મનગમતો વર માગું છું. આપ ઉદાર છો અને હૃદયના ભીતરનું જાણનારા છો; ॥ ૪॥

દો૦ – અબિરલ ભગતિ બિસુદ્ધ તવ શ્રુતિ પુરાન જો ગાવ।
જેહિ ખોજત જોગીસ મુનિ પ્રભુ પ્રસાદ કોઉ પાવ ॥ ૮૪ (ક) ॥

આપની જે અવિરલ (પ્રગાઢ) અને વિશુદ્ધ (અનન્ય નિષ્કામ) ભક્તિને શ્રુતિ અને પુરાણ ગાય છે, જેને યોગેશ્વર મુનિઓ શોધે છે અને પ્રભુની કૃપાથી કોઈક વિરલા જ જેને પામે છે – ॥ ૮૪ (ક) ॥

ભગત કલ્પતરુ પ્રનત હિત કૃપા સિંધુ સુખ ધામ।
સોઈ નિજ ભગતિ મોહિ પ્રભુ દેહુ દયા કરિ રામ ॥ ૮૪ (ખ) ॥

હે ભક્તોના [મનવાંછિત ફળ આપનારા] કલ્પવૃક્ષ! હે શરણાગતના હિતકારી! હે કૃપાસાગર! હે સુખધામ શ્રીરામજી! દયા કરીને મને આપની એ જ ભક્તિ આપો. ॥ ૮૪ (ખ) ॥

ચૌ૦ – એવમસ્તુ કહિ રઘુકુલનાયક। બોલે બચન પરમ સુખદાયક॥
સુનુ બાયસ તૈં સહજ સયાના। કાહે ન માગસિ અસ બરદાના॥ ૧॥

'એવમસ્તુ' કહીને રઘુવંશના સ્વામી પરમ સુખ આપનારાં વચન બોલ્યા – હે કાક! સાંભળ, તું સ્વભાવથી જ બુદ્ધિમાન છે, આવું વરદાન કેમ ન માગત? ॥ ૧॥

સબ સુખ ખાનિ ભગતિ તૈં માગી। નહિં જગ કોઉ તોહિ સમ બડ઼ભાગી॥
જો મુનિ કોટિ જતન નહિં લહહીં। જે જપ જોગ અનલ તન દહહીં॥ ૨॥

તેં સર્વે સુખોની ખાણ ભક્તિને માગી લીધી, જગતમાં તારા જેવો મહાભાગ્યશાળી કોઈ નથી. મુનિઓ જે જપ અને યોગાગ્નિથી શરીર બાળતાં રહે છે, કરોડો યત્ન કરીને પણ જેને (જે ભક્તિને) પામતા નથી; ॥ ૨॥

રીઝેઉઁ દેખિ તોરિ ચતુરાઈ। માગેહુ ભગતિ મોહિ અતિ ભાઈ॥
સુનુ બિહંગ પ્રસાદ અબ મોરેં। સબ સુભ ગુન બસિહહિં ઉર તોરેં॥ ૩॥

એ જ ભક્તિ તેં માગી. તારું કૌશલ્ય જોઈને હું પ્રસન્ન થઈ ગયો. આ માગણી મને ઘણી જ ગમી. હે પક્ષી! સાંભળ, મારી કૃપાથી હવે સમસ્ત શુભ ગુણ તારા હૃદયમાં વસશે. ॥ ૩॥

ભગતિ ગ્યાન બિગ્યાન બિરાગા। જોગ ચરિત્ર રહસ્ય બિભાગા॥
જાનબ તૈં સબહી કર ભેદા। મમ પ્રસાદ નહિં સાધન ખેદા॥ ૪॥

ભક્તિ, જ્ઞાન, વિજ્ઞાન, વૈરાગ્ય, યોગ, મારી લીલાઓ અને એમનાં રહસ્ય તથા વિભાગ – આ સર્વેના ભેદ તું મારી કૃપાથી જ જાણી જશે. તને સાધનોનું કષ્ટ નહીં પડે. ॥ ૪॥

દો૦ – માયા સંભવ ભ્રમ સબ અબ ન બ્યાપિહહિં તોહિ।
જાનેસુ બ્રહ્મ અનાદિ અજ અગુન ગુનાકર મોહિ॥ ૮૫ (ક)॥

માયાથી ઉત્પન્ન સર્વે ભ્રમ હવે તને નહીં વ્યાપે. મને અનાદિ, અજન્મા, અગુણ (પ્રકૃતિના ગુણોથી રહિત) અને [ગુણાતીત દિવ્ય] ગુણોની ખાણ બ્રહ્મ જાણજે. ॥ ૮૫ ક) ॥

મોહિ ભગત પ્રિય સંતત અસ બિચારિ સુનુ કાગ।
કાયઁ બચન મન મમ પદ કરેસુ અચલ અનુરાગ॥ ૮૫ (ખ)॥

હે કાક! સાંભળ, મને ભક્ત નિરંતર પ્રિય છે, આવો વિચાર કરીને શરીર, વચન અને મનથી મારા ચરણોમાં અચળ પ્રેમ રાખજે. ॥ ૮૫ (ખ) ॥

ચૌ૦ – અબ સુનુ પરમ બિમલ મમ બાની। સત્ય સુગમ નિગમાદિ બખાની॥
નિજ સિદ્ધાંત સુનાવઉઁ તોહી। સુનુ મન ધરુ સબ તજિ ભજુ મોહી॥ ૧॥

હવે મારી સત્ય, સુગમ, વેદાદિ દ્વારા વર્ણિત પરમ નિર્મળ વાણી સાંભળ. હું તને આ 'નિજ સિદ્ધાંત' સંભળાવું છું. સાંભળીને મનમાં ધારણ કર અને સર્વે તજીને મારું ભજન કર. ॥ ૧॥

મમ માયા સંભવ સંસારા। જીવ ચરાચર બિબિધિ પ્રકારા॥
સબ મમ પ્રિય સબ મમ ઉપજાએ। સબ તે અધિક મનુજ મોહિ ભાએ॥ ૨॥

આ સમસ્ત સંસાર મારી માયાથી ઉત્પન્ન છે. [એમાં] અનેકો પ્રકારના ચરાચર જીવો છે. તે સર્વે મને પ્રિય છે; કારણકે સર્વે મારા ઉત્પન્ન કરેલા છે. [પરંતુ] મનુષ્ય મને સર્વેથી અધિક સારા લાગે છે. ॥ ૨॥

તિન્હ મહઁ દ્વિજ દ્વિજ મહઁ શ્રુતિધારી। તિન્હ મહુઁ નિગમ ધરમ અનુસારી॥
તિન્હ મહઁ પ્રિય બિરક્ત પુનિ ગ્યાની। ગ્યાનિહુ તે અતિ પ્રિય બિગ્યાની॥ ૩॥

તે મનુષ્યોમાંય દ્વિજ, દ્વિજોમાંય વેદોને [કંઠમાં] ધારણ કરનારા, તેમાંય વેદોક્ત ધર્માનુસાર ચાલનારા, તેમાંય વિરક્ત (વૈરાગ્યવાન) મને પ્રિય છે. વૈરાગ્યવાનોમાં વળી જ્ઞાની અને જ્ઞાનીઓ કરતાંય અત્યંત પ્રિય વિજ્ઞાની છે; ॥ ૩॥

તિન્હ તે પુનિ મોહિ પ્રિય નિજ દાસા। જેહિ ગતિ મોરિ ન દૂસરિ આસા॥
પુનિ પુનિ સત્ય કહઉઁ તોહિ પાહીં। મોહિ સેવક સમ પ્રિય કોઉ નાહીં॥ ૪॥

વિજ્ઞાનીઓથી ય પ્રિય મને પોતાના દાસ છે, જેને મારી જ ગતિ (આશ્રય) છે, કોઈ બીજી આશા નથી. હું તને વારંવાર સત્ય ('નિજ સિદ્ધાંત') કહું છું કે મને પોતાના સેવક સમાન પ્રિય કોઈ પણ નથી. ॥ ૪॥

ભગતિ હીન બિરંચિ કિન હોઈ। સબ જીવહુ સમ પ્રિય મોહિ સોઈ॥
ભગતિવંત અતિ નીચઉ પ્રાની। મોહિ પ્રાનપ્રિય અસિ મમ બાની॥ ૫॥

ભક્તિહીન બ્રહ્મા જ કેમ ન હોય, તે મને સર્વ જીવો સમાન જ પ્રિય છે. પરંતુ ભક્તિમાન અત્યંત નીચ પ્રાણી પણ મને પ્રાણોસમાન પ્રિય છે, આ મારી ટેવ છે. ॥ ૫॥

દો૦ – સુચિ સુસીલ સેવક સુમતિ પ્રિય કહુ કાહિ ન લાગ।
શ્રુતિ પુરાન કહ નીતિ અસિ સાવધાન સુનુ કાગ॥ ૮૬॥

પવિત્ર, સુશીલ અને સુંદર બુદ્ધિવાળા સેવક, બતાવ કોને પ્રિય લાગતા નથી? વેદ અને પુરાણ આવી જ નીતિ કહે છે. હે કાગ! સાવધાન થઈને સાંભળ. ॥ ૮૬॥

ચૌ૦ – એક પિતા કે બિપુલ કુમારા। હોહિં પૃથક ગુન સીલ અચારા॥
કોઉ પંડિત કોઉ તાપસ ગ્યાતા। કોઉ ધનવંત સૂર કોઉ દાતા॥ ૧॥

એક પિતાના ઘણા જ પુત્ર પૃથક-પૃથક ગુણ, સ્વભાવ અને આચરણવાળા હોય છે. કોઈ પંડિત હોય છે, કોઈ તપસ્વી, કોઈ જ્ઞાની, કોઈ ધની, કોઈ શૂરવીર, કોઈ દાની; ॥ ૧॥

કોઉ સર્બગ્ય ધર્મરત કોઈ। સબ પર પિતહિ પ્રીતિ સમ હોઈ॥
કોઉ પિતુ ભગત બચન મન કર્મા। સપનેહુઁ જાન ન દૂસર ધર્મા॥ ૨॥

કોઈ સર્વજ્ઞ અને કોઈ ધર્મપરાયણ હોય છે. પિતાનો પ્રેમ આ બધા પર સમાન હોય છે. પરંતુ એમનામાંથી જો કોઈ મન, વચન અને કર્મથી પિતાનો જ ભક્ત હોય છે, સ્વપ્નમાંય બીજો ધર્મ નથી જાણતો, ॥ ૨॥

સો સુત પ્રિય પિતુ પ્રાન સમાના। જદ્યપિ સો સબ ભાઁતિ અયાના॥
એહિ બિધિ જીવ ચરાચર જેતે। ત્રિજગ દેવ નર અસુર સમેતે॥૩॥

તે પુત્ર પિતાને પ્રાણસમાન પ્રિય હોય છે. જોકે (ભલે) તે સર્વ પ્રકારે અજ્ઞાની (મૂર્ખ) જ હોય. આ પ્રમાણે તિર્યંચ (પશુ-પક્ષી), દેવ, મનુષ્ય અને અસુરોસહિત જેટલા પણ ચેતન અને જડ જીવો છે – ॥૩॥

અખિલ બિસ્વ યહ મોર ઉપાયા। સબ પર મોહિ બરાબરિ દાયા॥
તિન્હ મહઁ જો પરિહરિ મદ માયા। ભજૈ મોહિ મન બચ અરુ કાયા॥૪॥

[તેમનાથી ભરાયેલું] આ સમ્પૂર્ણ વિશ્વ મારું જ ઉત્પન્ન કરેલુ છે. માટે સર્વે પર મારી સમાન દયા છે. પરંતુ એમનામાંથી જે મદ અને માયાને ત્યજીને મન, વચન અને શરીરથી મને જ ભજે છે – ॥૪॥

દો૦ – પુરુષ નપુંસક નારિ વા જીવ ચરાચર કોઈ।
સર્બ ભાવ ભજ કપટ તજિ મોહિ પરમ પ્રિય સોઈ॥૮૭ (ક)॥

તે પુરુષ હોય, નપુંસક હોય, સ્ત્રી હોય અથવા ચર-અચર કોઈ પણ જીવ હોય; કપટ ત્યજીને જે કોઈ પણ સર્વભાવે મને ભજે છે, તે જ મને પરમ પ્રિય છે. ॥૮૭ (ક)॥

સો૦ – સત્ય કહઉઁ ખગ તોહિ સુચિ સેવક મમ પ્રાનપ્રિય।
અસ બિચારિ ભજુ મોહિ પરિહરિ આસ ભરોસ સબ॥૮૭ (ખ)॥

હે પક્ષી! હું તને સત્ય કહું છું, પવિત્ર (અનન્ય અને નિષ્કામ) સેવક મને પ્રાણોની જેમ પ્રિય છે. આવો વિચાર કરીને સર્વે આશા-ભરોસા છોડીને મને જ ભજ. ॥૮૭ (ખ)॥

ચૌ૦ – કબહૂઁ કાલ ન બ્યાપિહિ તોહી। સુમિરેસુ ભજેસુ નિરંતર મોહી॥
પ્રભુ બચનામૃત સુનિ ન અઘાઊઁ। તનુ પુલકિત મન અતિ હરષાઊઁ॥૧॥

તને કાળ ક્યારેય નહીં વ્યાપે. નિરંતર મારું સ્મરણ અને ભજન કરતો રહેજે. પ્રભુનાં વચનામૃત સાંભળીને હું ધરાતો ન હતો. મારું શરીર પુલકિત હતું અને મનમાં હું અત્યંત હરખાઈ રહ્યો હતો. ॥૧॥

સો સુખ જાનઇ મન અરુ કાના। નહિં રસના પહિં જાઇ બખાના॥
પ્રભુ સોભા સુખ જાનહિં નયના। કહિ કિમિ સકહિં તિન્હહિ નહિં બયના॥૨॥

તે સુખ મન અને કાન જ જાણે છે. જીભથી તેનાં વખાણ કરી શકાતાં નથી. પ્રભુની શોભાનું તે સુખ નેત્રો જ જાણે છે, પણ તે કહી કેવી રીતે શકે? તેમને વાણી તો છે જ નહીં. ॥૨॥

બહુ બિધિ મોહિ પ્રબોધિ સુખ દેઈ। લગે કરન સિસુ કૌતુક તેઈ॥
સજલ નયન કછુ મુખ કરિ રૂખા। ચિતઇ માતુ લાગી અતિ ભૂખા॥૩॥

મને અનેક પ્રકારે સારી રીતે સમજાવીને અને સુખ આપીને પ્રભુ એ જ બાળકોના ખેલ કરવા લાગ્યા. નેત્રોમાં જળ ભરીને અને મુખને કંઈક રૂક્ષ [જેવું] કરીને તેમણે માતાની સામે જોયું – [અને મુખાકૃતિ તથા ચિતવન દ્વારા માતાને સમજાવી દીધું કે] ઘણી ભૂખ લાગી છે. ॥૩॥

દેખિ માતુ આતુર ઉઠિ ધાઈ। કહિ મૃદુ બચન લિએ ઉર લાઈ॥
ગોદ રાખિ કરાવ પય પાના। રઘુપતિ ચરિત લલિત કર ગાના॥૪॥

આ જોઈને માતા તરત ઊઠીને દોડી અને કોમળ વચન કહીને તેમણે શ્રીરામજીને છાતીએ લગાડી દીધા. માતા ખોળામાં લઈને એમને દૂધ પિવડાવવા લાગી અને શ્રીરઘુનાથજીની લલિત લીલાઓ ગાવા લાગી. ॥૪॥

સો૦– જેહિ સુખ લાગિ પુરારિ અસુભ બેષ કૃત સિવ સુખદ।
અવધપુરી નર નારિ તેહિ સુખ મહુઁ સંતત મગન॥૮૮ (ક)॥

જે સુખને માટે [સર્વેને] સુખ આપનારા કલ્યાણરૂપ ત્રિપુરારી શિવજીએ અશુભ વેષ ધારણ કર્યો, તે સુખમાં અવધપુરીનાં નર-નારી નિરંતર નિમગ્ન રહે છે. ॥૮૮ (ક)॥

સોઈ સુખ લવલેસ જિન્હ બારક સપનેહુઁ લહેઉ।
તે નહિં ગનહિં ખગેસ બ્રહ્મસુખહિ સજ્જન સુમતિ॥૮૮ (ખ)॥

તે સુખનો લવલેશમાત્ર જેમણે એક વાર સ્વપ્નમાંય પ્રાપ્ત કરી લીધો, હે પક્ષીરાજ! તે સુંદર બુદ્ધિવાળા સજ્જન પુરુષ તેની સામે બ્રહ્મસુખને પણ કંઈ ગણતા નથી. ॥૮૮ (ખ)॥

ચૌ૦– મૈં પુનિ અવધ રહેઉઁ કછુ કાલા। દેખેઉઁ બાલબિનોદ રસાલા॥
રામ પ્રસાદ ભગતિ બર પાયઉઁ। પ્રભુ પદ બંદિ નિજાશ્રમ આયઉઁ॥૧॥

હું બીજા થોડાક સમય સુધી અવધપુરીમાં રહ્યો અને મેં શ્રીરામજીની રસિક બાળલીલાઓ જોઈ. શ્રીરામજીની કૃપાથી હું ભક્તિનું વરદાન પામ્યો. તત્પશ્ચાત્ પ્રભુના ચરણોની વંદના કરીને હું પોતાના આશ્રમે પાછો ફર્યો. ॥૧॥

તબ તે મોહિ ન બ્યાપી માયા। જબ તે રઘુનાયક અપનાયા॥
યહ સબ ગુપ્ત ચરિત મૈં ગાવા। હરિ માયાઁ જિમિ મોહિ નચાવા॥૨॥

આ પ્રમાણે જ્યારે શ્રીરઘુનાથજીએ મને અપનાવ્યો, ત્યારથી માયા મને ક્યારેય નથી વ્યાપી. શ્રીહરિની માયાએ મને જેમ નચાવ્યો, તે સર્વે ગુપ્ત ચરિત્ર મેં કહ્યાં – ॥૨॥

નિજ અનુભવ અબ કહઉઁ ખગેસા। બિનુ હરિ ભજન ન જાહિં કલેસા॥
રામ કૃપા બિનુ સુનુ ખગરાઈ। જાનિ ન જાઇ રામ પ્રભુતાઈ॥૩॥

હે પક્ષીરાજ ગરુડ! હવે હું તમને મારો પોતાનો અનુભવ કહું છું. [તે આ છે કે] ભગવાનના ભજન વિના કલેશ દૂર થતા નથી. હે પક્ષીરાજ! સાંભળો, શ્રીરામજીની કૃપા વિના શ્રીરામજીની પ્રભુતા નથી જાણી શકાતી; ॥૩॥

જાનેં બિનુ ન હોઇ પરતીતી। બિનુ પરતીતિ હોઇ નહિં પ્રીતી॥
પ્રીતિ બિના નહિં ભગતિ દિઢ઼ાઈ। જિમિ ખગપતિ જલ કૈ ચિકનાઈ॥૪॥

પ્રભુતા જાણ્યા વિના તેના પર વિશ્વાસ નથી જામતો. વિશ્વાસના વિના પ્રીતિ નથી થતી અને પ્રીતિ વિના ભક્તિ એવી રીતે જ દૃઢ નથી થતી જેમ હે પક્ષીરાજ! જળની ચિકાશ દૃઢ રહેતી નથી. ॥૪॥

સો૦ – બિનુ ગુર હોઈ કિ ગ્યાન ગ્યાન કિ હોઈ બિરાગ બિનુ।
ગાવહિં બેદ પુરાન સુખ કિ લહિઅ હરિ ભગતિ બિનુ ॥ ૮૯ (ક) ॥

ગુરુ વિના શું જ્ઞાન થઈ શકે છે? અથવા વૈરાગ્ય વિના ક્યાંય જ્ઞાન થઈ શકે છે? આ જ રીતે વેદ અને પુરાણ કહે છે કે શ્રીહરિની ભક્તિ વિના શું સુખ મળી શકે છે? ॥ ૮૯ (ક) ॥

કોઉ બિશ્રામ કિ પાવ તાત સહજ સંતોષ બિનુ।
ચલૈ કિ જલ બિનુ નાવ કોટિ જતન પચિ પચિ મરિઅ ॥ ૮૯ (ખ) ॥

હે તાત! સ્વાભાવિક સંતોષ વિના શું કોઈ શાંતિ પામી શકે છે? [ભલે] કરોડો ઉપાય કરીને હઠે ભરાઈ-ભરાઈને મરો; [તો પણ] શું ક્યારેય જળ વિના નાવ ચાલી શકે છે? ॥ ૮૯ (ખ) ॥

ચૌ૦ – બિનુ સંતોષ ન કામ નસાહીં। કામ અછત સુખ સપનેહુઁ નાહીં ॥
રામ ભજન બિનુ મિટહિં કિ કામા। થલ બિહીન તરુ કબહુઁ કિ જામા ॥ ૧॥

સંતોષ વિના કામનાનો નાશ થતો નથી અને કામનાઓની હયાતીમાં સ્વપ્નેય સુખ મળી શકતું નથી અને શ્રીરામના ભજન વિના કામનાઓ ક્યાંય મટી શકે છે? ધરતી વિના ક્યાંય ઝાડ ઊગી શકે છે? ॥ ૧॥

બિનુ બિગ્યાન કિ સમતા આવઇ। કોઉ અવકાસ કિ નભ બિનુ પાવઇ ॥
શ્રદ્ધા બિના ધર્મ નહિં હોઈ। બિનુ મહિ ગંધ કિ પાવઇ કોઈ ॥ ૨॥

વિજ્ઞાન(તત્ત્વજ્ઞાન)ના વિના શું સમભાવ આવી શકે છે? આકાશ વિના શું કોઈ (અવકાશ) રિક્તસ્થાન પામી શકે છે? શ્રદ્ધા વિના ધર્મ નથી થતો (ધર્મનું આચરણ થતું નથી). શું પૃથ્વીતત્ત્વ વિના કોઈ ગંધ પામી શકે છે? ॥ ૨॥

બિનુ તપ તેજ કિ કર બિસ્તારા। જલ બિનુ રસ કિ હોઈ સંસારા ॥
સીલ કિ મિલ બિનુ બુધ સેવકાઈ। જિમિ બિનુ તેજ ન રૂપ ગોસાઁઈ ॥ ૩॥

તપ વિના શું તેજ પ્રસરી શકે છે? જળતત્ત્વ વિના સંસારમાં શું રસ હોઈ શકે છે? પંડિતજનોની સેવા વિના શું શીલ (સદાચાર) પ્રાપ્ત થઈ શકે છે? હે ગોસાઈં! તેજ (અગ્નિતત્ત્વ) વિના રૂપ નથી મળતું. ॥ ૩॥

નિજ સુખ બિનુ મન હોઈ કિ થીરા। પરસ કિ હોઈ બિહીન સમીરા ॥
કવનિઉ સિદ્ધિ કિ બિનુ બિસ્વાસા। બિનુ હરિ ભજન ન ભવ ભય નાસા ॥ ૪॥

નિજ-સુખ (આત્માનંદ) વિના શું મન સ્થિર થઈ શકે છે? વાયુ તત્ત્વના વિના શું સ્પર્શ થઈ શકે છે? શું વિશ્વાસના વિના કોઈ પણ સિદ્ધિ થઈ શકે છે? આ પ્રમાણે શ્રીહરિના ભજન વિના જન્મ-મૃત્યુના ભયનો નાશ થતો નથી. ॥ ૪॥

દો૦ – બિનુ બિસ્વાસ ભગતિ નહિં તેહિ બિનુ દ્રવહિં ન રામુ।
રામ કૃપા બિનુ સપનેહુઁ જીવ ન લહ બિશ્રામુ ॥ ૯૦ (ક) ॥

વિના વિશ્વાસે ભક્તિ નથી થતી, ભક્તિ વિના શ્રીરામજી પલળતા (દ્રયાર્દ્ર થતા) નથી અને શ્રીરામજીની કૃપા વિના જીવ સ્વપ્નમાંય શાંતિ પામતો નથી. ॥ ૯૦ (ક) ॥

સો૦ – અસ બિચારિ મતિધીર તજિ કુતર્ક સંસય સકલ ।
ભજહુ રામ રઘુબીર કરુનાકર સુંદર સુખદ ॥ ૯૦ (ખ) ॥

હે ધીરબુદ્ધિ! આવો વિચાર કરીને સંપૂર્ણ તર્કો અને સંદેહોને ત્યજીને કરુણાની ખાણ સુંદર અને સુખ આપનાર શ્રીરઘુવીરનું ભજન કરો. ॥ ૯૦ (ખ)॥

ચૌ૦ – નિજ મતિ સરિસ નાથ મૈં ગાઈ । પ્રભુ પ્રતાપ મહિમા ખગરાઈ ॥
કહેઉઁ ન કછુ કરિ જુગુતિ બિસેષી । યહ સબ મૈં નિજ નયનન્હિ દેખી ॥ ૧॥

હે પક્ષીરાજ! હે નાથ! મેં પોતાની બુદ્ધિ અનુસાર પ્રભુના પ્રતાપ અને મહિમાનું ગાન કર્યું. મેં આમાં કોઈ વાત યુક્તિથી વધારીને નથી કહી. આ સર્વે પોતાની આંખે નિહાળીને કહ્યું છે. ॥ ૧॥

મહિમા નામ રૂપ ગુન ગાથા । સકલ અમિત અનંત રઘુનાથા ॥
નિજ નિજ મતિ મુનિ હરિ ગુન ગાવહિં । નિગમ સેષ સિવ પાર ન પાવહિં ॥ ૨॥

શ્રીરઘુનાથજીનો મહિમા, નામ, રૂપ અને ગુણોની કથા સર્વે અપાર અને અનંત છે તથા શ્રીરઘુનાથજી સ્વયં પણ અનંત છે. મુનિગણ પોતપોતાની બુદ્ધિ પ્રમાણે શ્રીહરિના ગુણ ગાય છે. વેદ, શેષ અને શિવજી પણ તેમનો પાર નથી પામતા. ॥ ૨॥

તુમ્હહિ આદિ ખગ મસક પ્રજંતા । નભ ઉડ઼ાહિં નહિં પાવહિં અંતા ॥
તિમિ રઘુપતિ મહિમા અવગાહા । તાત કબહુઁ કોઉ પાવ કિ થાહા ॥ ૩॥

આપથી માંડીને મચ્છર સુધીના સર્વે નાના-મોટા પક્ષી આકાશમાં ઊડે છે, પરંતુ આકાશનો અંત કોઈ નથી પામતા. આ જ પ્રમાણે હે તાત! શ્રીરઘુનાથજીના મહિમામાં ગોથું મારે, પણ શું કોઈ તેનો તાગ પામી શકે છે? ॥ ૩॥

રામુ કામ સત કોટિ સુભગ તન । દુર્ગા કોટિ અમિત અરિ મર્દન ॥
સક્ર કોટિ સત સરિસ બિલાસા । નભ સત કોટિ અમિત અવકાસા ॥ ૪॥

શ્રીરામજીનો અબજો કામદેવો સમાન સુંદર દેહ છે. તેઓ અનંત કોટિ દુર્ગાઓ સમાન શત્રુનાશક છે. અબજો ઈન્દ્રોની જેમ એમનો વિલાસ (ઐશ્વર્ય) છે. અબજો આકાશોની જેમ તેમનામાં અનંત અવકાશ (સ્થાન) છે. ॥ ૪॥

દો૦ – મરુત કોટિ સત બિપુલ બલ રબિ સત કોટિ પ્રકાસ ।
સસિ સત કોટિ સુસીતલ સમન સકલ ભવ ત્રાસ ॥ ૯૧ (ક) ॥

અબજો પવનની સમાન મહાન બળ એમનામાં છે અને અબજો સૂર્યો જેવો પ્રકાશ છે. અબજો ચન્દ્રમાઓ જેવા તેઓ શીતળ અને સમસ્ત ભયોને નાશ કરનારા છે. ॥ ૯૧ (ક) ॥

કાલ કોટિ સત સરિસ અતિ દુસ્તર દુર્ગ દુરંત ।
ધૂમકેતુ સત કોટિ સમ દુરાધરષ ભગવંત ॥ ૯૧ (ખ) ॥

અબજો કાળોની જેમ તેઓ અત્યંત દુસ્તર, દુર્ગમ અને દુરંત છે. તે ભગવાન અબજો અગ્નિ જેવા અત્યંત પ્રબળ છે. ॥ ૯૧ (ખ) ॥

ચૌ૦ – પ્રભુ અગાધ સત કોટિ પતાલા। સમન કોટિ સત સરિસ કરાલા॥
તીરથ અમિત કોટિ સમ પાવન। નામ અખિલ અઘ પૂગ નસાવન॥ ૧॥

અબજો પાતાળ જેવા પ્રભુ અગાધ છે. અબજો યમરાજની પેઠે ભયાનક છે. અનંતકોટિ તીર્થો સમાન તે પવિત્ર કરનારા છે. તેમનું નામ સંપૂર્ણ પાપસમૂહોનો નાશ કરનારું છે. ॥ ૧॥

હિમગિરિ કોટિ અચલ રઘુબીરા। સિંધુ કોટિ સત સમ ગંભીરા॥
કામધેનુ સત કોટિ સમાના। સકલ કામ દાયક ભગવાના॥ ૨॥

શ્રીરઘુવીર કરોડો હિમાલય સમાન અચળ (સ્થિર) છે અને અબજો સમુદ્રો સમાન ગંભીર છે. ભગવાન અબજો કામધેનુઓની જેવા સર્વે કામનાઓ(ઈચ્છિત પદાર્થો)ને આપનારા છે. ॥ ૨॥

સારદ કોટિ અમિત ચતુરાઈ। બિધિ સત કોટિ સૃષ્ટિ નિપુનાઈ॥
બિષ્નુ કોટિ સમ પાલન કર્તા। રુદ્ર કોટિ સત સમ સંહર્તા॥ ૩॥

અનંત કોટિ સરસ્વતીઓ સમાન ચતુરતા તેમનામાં છે. અબજો બ્રહ્માઓ સમાન સૃષ્ટિરચનાની નિપુણતા છે. તેઓ કરોડો વિષ્ણુઓ સમાન પાલન કરનારા અને અબજો રુદ્રો સમાન સંહાર કરનારા છે. ॥ ૩॥

ધનદ કોટિ સત સમ ધનવાના। માયા કોટિ પ્રપંચ નિધાના॥
ભાર ધરન સત કોટિ અહીસા। નિરવધિ નિરુપમ પ્રભુ જગદીસા॥ ૪॥

તેઓ અબજો કુબેરો સમાન ધનવાન અને કરોડો માયાની સમાન સૃષ્ટિના ભંડાર છે. ભાર ઉપાડવામાં તેઓ અબજો શેષોની સમાન છે. [અધિક શું?] જગદીશ્વર પ્રભુ શ્રીરામજી [સર્વે વાતોમાં] સીમારહિત અને ઉપમારહિત છે. ॥ ૪॥

છં૦ – નિરુપમ ન ઉપમા આન રામ સમાન રામુ નિગમ કહૈ।
જિમિ કોટિ સત ખદ્યોત સમ રબિ કહત અતિ લઘુતા લહૈ॥
એહિ ભાઁતિ નિજ નિજ મતિ બિલાસ મુનીસ હરિહિ બખાનહીં।
પ્રભુ ભાવ ગાહક અતિ કૃપાલ સપ્રેમ સુનિ સુખ માનહીં॥

શ્રીરામજી ઉપમારહિત છે, તેમની કોઈ બીજી ઉપમા છે જ નહીં. શ્રીરામની સમાન શ્રીરામ જ છે, એવું વેદો કહે છે. જેમ અબજો આગિયાઓને સમાન કહેવાથી સૂર્ય [પ્રશંસાને નહિ બલકે] અત્યંત લઘુતાને જ પ્રાપ્ત થાય છે (સૂર્યની નિંદા જ થાય છે). એ જ પ્રમાણે પોતપોતાની બુદ્ધિના વિકાસ અનુસાર મુનીશ્વર શ્રીહરિનું વર્ણન કરે છે. પરંતુ પ્રભુ ભક્તોના ભાવમાત્રને ગ્રહણ કરનારા અને અત્યંત કૃપાળુ છે. તેઓ એ વર્ણનને પ્રેમસહિત સાંભળીને સુખ માને છે.

દો૦ – રામુ અમિત ગુન સાગર થાહ કિ પાવઈ કોઈ।
સંતન્હ સન જસ કિછુ સુનેઉઁ તુમ્હહિ સુનાયઉઁ સોઈ॥ ૯૨ (ક)॥

શ્રીરામજી અપાર ગુણોના સાગર છે, શું કોઈ એમનો તાગ પામી શકે છે? સંતો દ્વારા મેં જે કંઈ સાંભળ્યું હતું તે આપને સંભળાવ્યું. ॥ ૯૨ (ક)॥

સો૦ – ભાવ બસ્ય ભગવાન સુખ નિધાન કરુના ભવન ।
તજિ મમતા મદ માન ભજિઅ સદા સીતા રવન ॥ ૯૨ (ખ) ॥

સુખના ભંડાર, કરુણાધામ ભગવાન ભાવ(પ્રેમ)ને વશ છે. [માટે] મમતા, મદ અને માનને ત્યજીને સદા શ્રીજાનકીનાથનું જ ભજન કરવું જોઈએ. ॥ ૯૨ (ખ) ॥

ચૌ૦ – સુનિ ભુસુંડિ કે બચન સુહાએ । હરષિત ખગપતિ પંખ ફુલાએ ॥
નયન નીર મન અતિ હરષાના । શ્રીરઘુપતિ પ્રતાપ ઉર આના ॥ ૧॥

ભુશુંડિજીનાં સુંદર વચન સાંભળીને પક્ષીરાજે હર્ષિત થઈને પોતાના પંખ ફુલાવી દીધા. તેમનાં નેત્રોમાં [પ્રેમાનંદનાં આંસુઓનું] જળ ભરાઈ આવ્યું અને મન અત્યંત હરખાઈ ગયું. તેમણે શ્રીરઘુનાથજીનો પ્રતાપ હૃદયમાં ધારણ કર્યો. ॥ ૧॥

પાછિલ મોહ સમુઝિ પછિતાના । બ્રહ્મ અનાદિ મનુજ કરિ માના ॥
પુનિ પુનિ કાગ ચરન સિરુ નાવા । જાનિ રામ સમ પ્રેમ બઢ઼ાવા ॥ ૨॥

તેઓ પોતાના પાછલા મોહને સમજીને (યાદ કરીને) પસ્તાવા લાગ્યા કે મેં અનાદિ બ્રહ્મને મનુષ્ય કરીને જાણ્યા. ગરુડજીએ વારંવાર કાકભુશુંડિજીના ચરણોમાં શીશ નમાવ્યું અને તેમણે શ્રીરામજીના સમાન જાણીને પ્રેમ વધાર્યો. ॥ ૨॥

ગુર બિનુ ભવ નિધિ તરઇ ન કોઈ । જૌં બિરંચિ સંકર સમ હોઈ ॥
સંસય સર્પ ગ્રસેઉ મોહિ તાતા । દુખદ લહરિ કુતર્ક બહુ બ્રાતા ॥ ૩॥

ગુરુના વિના કોઈ ભવસાગર તરી નથી શકતો, ભલે તે બ્રહ્માજી અને શંકરજીની સમાન જ કેમ ન હોય. [ગરુડજીએ કહ્યું –] હે તાત! મને સંશયરૂપી સર્પે ડસી લીધો હતો અને [સર્પના કરડવાથી જેમ વિષ ચઢ્યે તરંગો આવે છે તેવી જ રીતે] ઘણી જ કુતર્કરૂપી દુઃખ આપનાર તરંગો આવી રહી હતી. ॥ ૩॥

તવ સરૂપ ગારુડ઼િ રઘુનાયક । મોહિ જિઆયઉ જન સુખદાયક ॥
તવ પ્રસાદ મમ મોહ નસાના । રામ રહસ્ય અનૂપમ જાના ॥ ૪॥

(હે ભુશુંડિજી) આપના સ્વરૂપરૂપી ગારુડી (સર્પનું વિષ ઉતારનારા) દ્વારા ભક્તોને સુખ આપનારા શ્રીરઘુનાથજીએ મને જીવાડી દીધો. આપની કૃપાથી મારો મોહ નાશ પામી ગયો અને મેં શ્રીરામજીના અનુપમ રહસ્યને જાણ્યું. ॥ ૪॥

દો૦ – તાહિ પ્રસંસિ બિબિધિ બિધિ સીસ નાઇ કર જોરિ ।
બચન બિનીત સપ્રેમ મૃદુ બોલેઉ ગરુડ઼ બહોરિ ॥ ૯૩ (ક) ॥

તેમની (ભુશુંડિજીની) અનેક પ્રકારે પ્રશંસા કરીને, માથું નમાવીને અને હાથ જોડીને પછી ગરુડજી પ્રેમપૂર્વક વિનમ્ર અને કોમળ વચન બોલ્યા – ॥ ૯૩ (ક) ॥

પ્રભુ અપને અબિબેક તે બૂઝઉઁ સ્વામી તોહિ ।
કૃપાસિંધુ સાદર કહહુ જાનિ દાસ નિજ મોહિ ॥ ૯૩ (ખ) ॥

હે પ્રભો! હે સ્વામી! હું પોતાના અવિવેકને કારણે આપને પૂછું છું. હે કૃપાના સાગર! મને આપનો 'નિજ દાસ' જાણીને આદરપૂર્વક (વિચારપૂર્વક) મારા પ્રશ્નનો ઉત્તર કહો. ॥ ૯૩ (ખ) ॥

ચૌ૦ – તુમ્હ સર્બગ્ય તગ્ય તમ પારા। સુમતિ સુસીલ સરલ આચારા॥
ગ્યાન બિરતિ બિગ્યાન નિવાસા। રઘુનાયક કે તુમ્હ પ્રિય દાસા॥૧॥

આપ સર્વે કંઈ જાણનારા છો, તત્ત્વના જ્ઞાતા છો, અંધકાર(માયા)થી પર, ઉત્તમ બુદ્ધિથી યુક્ત, સુશીલ, સરળ આચરણવાળા, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને વિજ્ઞાનના ધામ અને શ્રીરઘુનાથજીના પ્રિય દાસ છો. ॥૧॥

કારન કવન દેહ યહ પાઈ। તાત સકલ મોહિ કહહુ બુઝાઈ॥
રામ ચરિત સર સુંદર સ્વામી। પાયહુ કહાઁ કહહુ નભગામી॥૨॥

આપ આ કાગ શરીર કયા કારણે પામ્યા? હે તાત! સર્વે સમજાવીને મને કહો. હે સ્વામી! હે આકાશગામી! આ સુંદર રામચરિત્રરૂપી સરોવર (રામચરિતમાનસ) આપ ક્યાં પામ્યા, તે કહો. ॥૨॥

નાથ સુના મૈં અસ સિવ પાહીં। મહા પ્રલયહુઁ નાસ તવ નાહીં॥
મુધા બચન નહિં ઈસ્વર કહઈ। સોઉ મોરેં મન સંસય અહઈ॥૩॥

હે નાથ! મેં શિવજી દ્વારા એવું સાંભળ્યું છે કે મહાપ્રલયમાં પણ આપનો નાશ નથી થતો અને ઈશ્વર (શિવજી) ક્યારેય મિથ્યા વચન કહેતા નથી. તે પણ મારા મનમાં સંદેહ છે. ॥૩॥

અગ જગ જીવ નાગ નર દેવા। નાથ સકલ જગુ કાલ કલેવા॥
અંડ કટાહ અમિત લય કારી। કાલુ સદા દુરતિક્રમ ભારી॥૪॥

[કેમકે] હે નાથ! નાગ, મનુષ્ય, દેવો આદિ ચર-અચર જીવ તથા આ આખુંય જગત કાળનો કોળિયો છે. અસંખ્ય બ્રહ્માંડોનો નાશ કરનાર કાળ સદાય ઘણો જ અનિવાર્ય છે. ॥૪॥

સો૦ – તુમ્હહિ ન બ્યાપત કાલ અતિ કરાલ કારન કવન।
મોહિ સો કહહુ કૃપાલ ગ્યાન પ્રભાવ કિ જોગ બલ॥૯૪ (ક)॥

[આવો તે] અત્યંત ભયંકર કાળ આપને નથી વ્યાપતો (આપ પર પ્રભાવ નથી બતાવતો) એનું શું કારણ છે? હે કૃપાળુ! મને કહો, આ જ્ઞાનનો પ્રભાવ છે કે યોગનું બળ છે? ॥૯૪ (ક)॥

દો૦ – પ્રભુ તવ આશ્રમ આએઁ મોર મોહ ભ્રમ ભાગ।
કારન કવન સો નાથ સબ કહહુ સહિત અનુરાગ॥૯૪ (ખ)॥

હે પ્રભો! આપના આશ્રમમાં આવતાં જ મારો મોહ અને ભ્રમ નાસી ગયો. આનું શું કારણ છે? હે નાથ! આ સર્વે પ્રેમસહિત કહો. ॥૯૪ (ખ)॥

ચૌ૦ – ગરુડ઼ ગિરા સુનિ હરષેઉ કાગા। બોલેઉ ઉમા પરમ અનુરાગા॥
ધન્ય ધન્ય તવ મતિ ઉરગારી। પ્રસ્ન તુમ્હારિ મોહિ અતિ પ્યારી॥૧॥

હે ઉમા! ગરુડજીની વાણી સાંભળીને કાકભુશુંડિજી હરખાયા અને પરમપ્રેમથી બોલ્યા – હે સર્પોના શત્રુ! આપની બુદ્ધિ ધન્ય છે! ધન્ય છે! આપના પ્રશ્ન મને બહુ જ પ્રિય લાગ્યા. ॥૧॥

સુનિ તવ પ્રસ્ન સપ્રેમ સુહાઈ। બહુત જનમ કૈ સુધિ મોહિ આઈ॥
સબ નિજ કથા કહઉઁ મૈં ગાઈ। તાત સુનહુ સાદર મન લાઈ॥૨॥

આપના પ્રેમયુક્ત સુંદર પ્રશ્ન સાંભળીને મને પોતાના અનેક જન્મોનું સ્મરણ થઈ ગયું. હું મારી સર્વે કથા વિસ્તારથી કહું છું. હે તાત! આદરસહિત મન દઈને (ધ્યાનપૂર્વક) સાંભળો. ॥૨॥

જપ તપ મખ સમ દમ બ્રત દાના । બિરતિ બિબેક જોગ બિગ્યાના ॥
સબ કર ફલ રઘુપતિ પદ પ્રેમા । તેહિ બિનુ કોઉ ન પાવઇ છેમા ॥ ૩॥

અનેક જપ, તપ, યજ્ઞ, શમ (મનને રોકવું), દમ (ઇન્દ્રિયોને રોકવી), વ્રત, દાન, વૈરાગ્ય, વિવેક, યોગ, વિજ્ઞાન આદિ સર્વેનું ફળ શ્રીરઘુનાથજીના ચરણોમાં પ્રેમ થવો છે. એના વિના કોઈ કલ્યાણ નથી પામી શકતા. ॥ ૩॥

એહિં તન રામ ભગતિ મૈં પાઈ । તાતે મોહિ મમતા અધિકાઈ ॥
જેહિ તેં કછુ નિજ સ્વારથ હોઈ । તેહિ પર મમતા કર સબ કોઈ ॥ ૪॥

મેં આ શરીરથી શ્રીરામજીની ભક્તિ પ્રાપ્ત કરી છે. એથી જ એની પર મારી મમતા અધિક છે. જેમાં પોતાનો કંઈક સ્વાર્થ હોય છે તેના પર સર્વે કોઈ પ્રેમ કરે છે. ॥ ૪॥

સો૦ – પન્નગારિ અસિ નીતિ શ્રુતિ સંમત સજ્જન કહહિં ।
અતિ નીચહુ સન પ્રીતિ કરિઅ જાનિ નિજ પરમ હિત ॥ ૯૫ (ક) ॥

હે ગરુડજી! વેદોમાં માનેલી આવી નીતિ છે અને સજ્જન પણ કહે છે કે પોતાનું પરમ હિત જાણીને અત્યંત નીચથીય પ્રેમ કરવો જોઈએ. ॥ ૯૫ (ક) ॥

પાટ કીટ તેં હોઈ તેહિ તે પાટંબર રુચિર ।
કૃમિ પાલઇ સબુ કોઇ પરમ અપાવન પ્રાન સમ ॥ ૯૫ (ખ) ॥

રેશમ કીડાથી થાય છે, તેનાથી સુંદર રેશમી વસ્ત્ર બને છે. એથી જ તે પરમ અપવિત્ર કીડાને પણ સર્વે કોઈ પ્રાણોસમાન પાળે છે. ॥ ૯૫ (ખ) ॥

ચૌ૦ – સ્વારથ સાઁચ જીવ કહુઁ એહા । મન ક્રમ બચન રામ પદ નેહા ॥
સોઇ પાવન સોઇ સુભગ સરીરા । જો તનુ પાઇ ભજિઅ રઘુબીરા ॥ ૧॥

જીવના માટે સાચો સ્વાર્થ એ જ છે કે મન, વચન અને કર્મથી શ્રીરામજીના ચરણોમાં પ્રેમ હોય. તે જ શરીર પવિત્ર અને સુંદર છે કે જે શરીરને પામીને શ્રીરઘુવીરનું ભજન કરવામાં આવે. ॥ ૧॥

રામ બિમુખ લહિ બિધિ સમ દેહી । કબિ કોબિદ ન પ્રસંસહિં તેહી ॥
રામ ભગતિ એહિં તન ઉર જામી । તાતે મોહિ પરમ પ્રિય સ્વામી ॥ ૨॥

જે શ્રીરામજીથી વિમુખ છે તે જો બ્રહ્માજી સમાન શરીર પામી જાય તો પણ કવિ અને પંડિત તેની પ્રશંસા નથી કરતા. આ જ શરીરથી મારા હૃદયમાં રામભક્તિ ઉત્પન્ન થઈ. એટલે જ હે સ્વામી! એ મને પરમ પ્રિય છે. ॥ ૨॥

તજઉઁ ન તન નિજ ઇચ્છા મરના । તન બિનુ બેદ ભજન નહિં બરના ॥
પ્રથમ મોહઁ મોહિ બહુત બિગોવા । રામ બિમુખ સુખ કબહુઁ ન સોવા ॥ ૩॥

મારું મરણ પોતાની ઇચ્છાએથી છે, પરંતુ તેમ છતાંય હું આ શરીર નથી છોડતો, કેમકે વેદોએ વર્ણન કર્યું છે કે શરીર વિના ભજન નથી થતું. પહેલા તો મોહે મારી ઘણી દુર્દશા કરી. શ્રીરામજીથી વિમુખ થઈને હું કદીય સુખથી ઊંઘી શક્યો નથી. ॥ ૩॥

નાના જનમ કર્મ પુનિ નાના। કિએ જોગ જપ તપ મખ દાના॥
કવન જોનિ જનમેઉઁ જહઁ નાહીં। મૈં ખગેસ ભ્રમિ ભ્રમિ જગ માહીં॥૪॥

અનેક જન્મોમાં મેં અનેક પ્રકારના યોગ, જપ, તપ, યજ્ઞ અને દાન આદિ કર્મ કર્યાં. હે ગરુડજી! જગતમાં એવી કઈ યોનિ છે, જેમાં મેં [વારંવાર] ભમી-ભટકીને જન્મ ન લીધો હોય? ॥૪॥

દેખેઉઁ કરિ સબ કરમ ગોસાઈં। સુખી ન ભયઉઁ અબહિં કી નાઈં॥
સુધિ મોહિ નાથ જન્મ બહુ કેરી। સિવ પ્રસાદ મતિ મોહઁ ન ઘેરી॥૫॥

હે ગોસાઈં! મેં સર્વે કર્મ કરીને જોઈ લીધાં, પણ અત્યારની (આ જન્મની) જેમ હું કદીય સુખી ન થયો. હે નાથ! મને અનેક જન્મોનું સ્મરણ છે. [કેમ કે] શ્રીશિવજીની કૃપાથી મારી બુદ્ધિને મોહે નથી ઘેરી. ॥૫॥

દો૦ – પ્રથમ જન્મ કે ચરિત અબ કહઉઁ સુનહુ બિહગેસ।
સુનિ પ્રભુ પદ રતિ ઉપજઇ જાતેં મિટહિં કલેસ॥૯૬ (ક)॥

હે પક્ષીરાજ! સાંભળો, હવે હું મારા પ્રથમ જન્મના ચરિત્રને કહું છું, જેને સાંભળીને પ્રભુના ચરણોમાં પ્રીતિ ઉત્પન્ન થાય છે, જેનાથી સર્વે ક્લેશ મટી જાય છે. ॥૯૬ (ક)॥

પૂરુબ કલ્પ એક પ્રભુ જુગ કલિજુગ મલ મૂલ।
નર અરુ નારિ અધર્મ રત સકલ નિગમ પ્રતિકૂલ॥૯૬ (ખ)॥

હે પ્રભો! પૂર્વના એક કલ્પમાં પાપોનો મૂળ યુગ કળિયુગ હતો, જેમાં પુરુષ અને સ્ત્રી સર્વે અધર્મપરાયણ અને વેદના વિરોધી હતાં. ॥૯૬ (ખ)॥

ચૌ૦ – તેહિં કલિજુગ કોસલપુર જાઈ। જન્મત ભયઉઁ સૂદ્ર તનુ પાઈ॥
સિવ સેવક મન ક્રમ અરુ બાની। આન દેવ નિંદક અભિમાની॥૧॥

તે કળિયુગમાં હું અયોધ્યાપુરીમાં જઈને શૂદ્રનું શરીર પામી જન્મ્યો. હું મન, વચન અને કર્મથી શિવજીનો સેવક અને અન્ય દેવોની નિંદા કરનારો અભિમાની હતો. ॥૧॥

ધન મદ મત્ત પરમ બાચાલા। ઉગ્રબુદ્ધિ ઉર દંભ બિસાલા॥
જદપિ રહેઉઁ રઘુપતિ રજધાની। તદપિ ન કછુ મહિમા તબ જાની॥૨॥

હું ધનના મદે મદોન્મત, ઘણો જ બકબકીયો અને ઉગ્ર બુદ્ધિવાળો હતો, મારા હૃદયમાં મોટો ભારે દંભ હતો. જોકે હું શ્રીરઘુનાથજીની રાજધાનીમાં રહેતો હતો, તો પણ મેં તે સમયે એનો મહિમા કંઈ પણ ન જાણ્યો. ॥૨॥

અબ જાના મૈં અવધ પ્રભાવા। નિગમાગમ પુરાન અસ ગાવા॥
કવનેહુઁ જન્મ અવધ બસ જોઈ। રામ પરાયન સો પરિ હોઈ॥૩॥

હવે મેં અવધનો પ્રભાવ જાણ્યો છે. વેદ, શાસ્ત્ર અને પુરાણોએ એવું ગાયું છે કે કોઈ પણ જન્મમાં જે કોઈ પણ અયોધ્યામાં વસી જાય છે, તે અવશ્ય જ શ્રીરામજીપરાયણ થઈ જશે. ॥૩॥

અવધ પ્રભાવ જાન તબ પ્રાની। જબ ઉર બસહિં રામુ ધનુપાની॥
સો કલિકાલ કઠિન ઉરગારી। પાપ પરાયન સબ નર નારી॥૪॥

અવધનો પ્રભાવ જીવ ત્યારે જ જાણે છે, જ્યારે હાથમાં ધનુષ ધારણ કરનારા શ્રીરામજી એના હૃદયમાં નિવાસ કરે છે. હે ગરુડજી! તે કલિકાળ ઘણો કઠિન હતો. તેમાં સર્વે નર-નારી પાપપરાયણ હતાં. ॥ ૪॥

દો૦ – કલિમલ ગ્રસે ધર્મ સબ લુપ્ત ભએ સદગ્રંથ ।
દંભિન્હ નિજ મતિ કલ્પિ કરિ પ્રગટ કિએ બહુ પંથ ॥ ૯૭ (ક) ॥

કળિયુગનાં પાપોએ સર્વે ધર્મોને ગ્રસી લીધા, સદ્ગ્રંથ લુપ્ત થઈ ગયા. દંભીઓએ પોતાની બુદ્ધિથી કલ્પના કરી-કરીને ઘણા જ પંથ પ્રકટ કરી દીધા. ॥ ૯૭ (ક) ॥

ભએ લોગ સબ મોહબસ લોભ ગ્રસે સુભ કર્મ ।
સુનુ હરિજાન ગ્યાન નિધિ કહઉઁ કછુક કલિધર્મ ॥ ૯૭ (ખ) ॥

સર્વે લોક મોહને વશ થઈ ગયા, શુભકર્મોએ લોભને હજમ કરી લીધો. હે જ્ઞાનના ભંડાર! હે શ્રીહરિના વાહન! સાંભળો, હવે હું કળિના કેટલાક ધર્મ (લક્ષણ) કહું છું. ॥ ૯૭ (ખ) ॥

ચૌ૦ – બરન ધર્મ નહિં આશ્રમ ચારી । શ્રુતિ બિરોધ રત સબ નર નારી ॥
દ્વિજ શ્રુતિ બેચક ભૂપ પ્રજાસન । કોઉ નહિં માન નિગમ અનુસાસન ॥ ૧॥

કળિયુગમાં ન વર્ણધર્મ રહે છે, ન ચારેય આશ્રમ રહે છે. સર્વે પુરુષ-સ્ત્રી વેદના વિરોધમાં લાગ્યાં રહે છે. બ્રાહ્મણ વેદોને વેચનારા અને રાજા પ્રજાને ખાઈ જનાર થાય છે. વેદની આજ્ઞા કોઈ માનતું નથી. ॥ ૧॥

મારગ સોઇ જા કહુઁ જોઇ ભાવા । પંડિત સોઇ જો ગાલ બજાવા ॥
મિથ્યારંભ દંભ રત જોઈ । તા કહુઁ સંત કહઇ સબ કોઈ ॥ ૨॥

જેને જે ગમી જાય, તે જ માર્ગ છે. જે ડંફાસ મારે છે, તે જ પંડિત છે. જેમની ક્રિયાઓનું મૂળ મિથ્યા છે અને જે દંભમાં રત છે, તેને જ સર્વ કોઈ સંત કહે છે. ॥ ૨॥

સોઇ સયાન જો પરધન હારી । જો કર દંભ સો બડ઼ આચારી ॥
જો કહ ઝૂઁઠ મસખરી જાના । કલિજુગ સોઇ ગુનવંત બખાના ॥ ૩॥

જે [જે કોઈ રીતે] બીજાનું ધન હરણ કરી લે, તે જ બુદ્ધિમાન છે. જે દંભ કરે છે તે જ મોટો આચારવાન છે. જે જૂઠું બોલે છે અને તેને ઠઠ્ઠા-મશ્કરી જાણે છે, કળિયુગમાં તે જ ગુણવાન કહેવાય છે. ॥ ૩॥

નિરાચાર જો શ્રુતિ પથ ત્યાગી । કલિજુગ સોઇ ગ્યાની સો બિરાગી ॥
જાકેં નખ અરુ જટા બિસાલા । સોઇ તાપસ પ્રસિદ્ધ કલિકાલા ॥ ૪॥

જે આચારહીન છે અને વેદમાર્ગને જેણે ત્યજી દીધો છે, કળિયુગમાં એ જ જ્ઞાની અને એ જ વૈરાગ્યવાન છે. જેના મોટામોટા નખ અને લાંબીલાંબી જટાઓ છે, તે જ કળિયુગમાં પ્રસિદ્ધ તપસ્વી છે. ॥ ૪॥

દો૦ – અસુભ બેષ ભૂષન ધરેં ભચ્છાભચ્છ જે ખાહિં ।
તેઇ જોગી તેઇ સિદ્ધ નર પૂજ્ય તે કલિજુગ માહિં ॥ ૯૮ (ક) ॥

જે અમંગળ વેષ અને અમંગળ ભૂષણ ધારણ કરે છે અને ભક્ષ્ય-અભક્ષ્ય (ખાવા યોગ્ય અને ન ખાવા યોગ્ય) સર્વે કંઈ ખાઈ લે છે, તે જ યોગી છે, તે જ સિદ્ધ છે અને તે જ મનુષ્ય કળિયુગમાં પૂજ્ય છે. ॥ ૯૮ (ક) ॥

સો૦ – જે અપકારી ચાર તિન્હ કર ગૌરવ માન્ય તેઈ ।
મન ક્રમ બચન લબાર તેઈ બકતા કલિકાલ મહુઁ ॥ ૯૮ (ખ) ॥

જેમનું આચરણ બીજાઓનો અપકાર (અહિત) કરનારું છે, એમનું જ મોટું ગૌરવ થાય છે અને તે જ સન્માનને યોગ્ય હોય છે. જે મન, વચન અને કર્મથી લબાડ (જૂઠું બકનારા) છે, તે જ કળિયુગમાં વક્તા માનવામાં આવે છે. ॥ ૯૮ (ખ) ॥

ચૌ૦ – નારિ બિબસ નર સકલ ગોસાઈં । નાચહિં નટ મર્કટ કી નાઈં ॥
સૂદ્ર દ્વિજન્હ ઉપદેસહિં ગ્યાના । મેલિ જનેઊ લેહિં કુદાના ॥ ૧ ॥

હે ગોસાઈં! સર્વે મનુષ્ય સ્ત્રીઓના વિશેષ વશમાં છે અને જાદુગર(મદારી)ના વાંદરાની જેમ [એના નચાવ્યાં] નાચે છે. બ્રાહ્મણોને શૂદ્ર જ્ઞાનોપદેશ કરે છે અને ગળામાં જનોઈ નાખીને કુત્સિત દાન લે છે. ॥ ૧ ॥

સબ નર કામ લોભ રત ક્રોધી । દેવ બિપ્ર શ્રુતિ સંત બિરોધી ॥
ગુન મંદિર સુંદર પતિ ત્યાગી । ભજહિં નારિ પર પુરુષ અભાગી ॥ ૨ ॥

સર્વે પુરુષ કામ અને લોભમાં તત્પર અને ક્રોધી હોય છે. દેવો, બ્રાહ્મણ, વેદ અને સંતના વિરોધી હોય છે. અભાગણી સ્ત્રીઓ ગુણોના ધામ સુંદર પતિને ત્યજીને પરપુરુષનું સેવન કરે છે. ॥ ૨ ॥

સૌભાગિનીં બિભૂષન હીના । બિધવન્હ કે સિંગાર નબીના ॥
ગુર સિષ બધિર અંધ કા લેખા । એક ન સુનઇ એક નહિં દેખા ॥ ૩ ॥

સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીઓ તો આભૂષણરહિત હોય છે, પણ વિધવાઓના નિત્ય નવા શણગાર હોય છે. શિષ્ય અને ગુરુમાં બહેરા અને આંધળા જેવો હિસાબ હોય છે. એક (શિષ્ય) ગુરુના ઉપદેશને સાંભળતા નથી, એક (ગુરુ) દેખતા નથી (તેને જ્ઞાનદૃષ્ટિ પ્રાપ્ત નથી). ॥ ૩ ॥

હરઇ સિષ્ય ધન સોક ન હરઈ । સો ગુર ઘોર નરક મહુઁ પરઈ ॥
માતુ પિતા બાલકન્હિ બોલાવહિં । ઉદર ભરૈ સોઇ ધર્મ સિખાવહિં ॥ ૪ ॥

જે ગુરુ શિષ્યનું ધન હરણ કરે છે, પણ શોકને હરણ નથી કરતા, તે ઘોર નરકમાં પડે છે. માતાપિતા બાળકોને બોલાવીને એ જ ધર્મ શિખવાડે છે, જેનાથી પેટ ભરાય. ॥ ૪ ॥

દો૦ – બ્રહ્મ ગ્યાન બિનુ નારિ નર કહહિં ન દૂસરિ બાત ।
કૌડ઼ી લાગિ લોભ બસ કરહિં બિપ્ર ગુર ઘાત ॥ ૯૯ (ક) ॥

સ્ત્રી-પુરુષ બ્રહ્મજ્ઞાનના સિવાય બીજી વાત કરતા નથી, પરંતુ તેઓ લોભવશ કોડીઓ (ઘણા ઓછા લાભ) માટે બ્રાહ્મણ અને ગુરુની હત્યા કરી નાખે છે. ॥ ૯૯ (ક) ॥

બાદહિં સૂદ્ર દ્વિજન્હ સન હમ તુમ્હ તે કછુ ઘાટિ ।
જાનઇ બ્રહ્મ સો બિપ્રબર આઁખિ દેખાવહિં ડાટિ ॥ ૯૯ (ખ) ॥

શૂદ્ર બ્રાહ્મણો સાથે વિવાદ કરે છે [અને કહે છે] કે અમે શું તમારાથી કંઈ કમ છીએ? જે બ્રહ્મને જાણે છે તે જ શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણ છે. [આવું કહીને] તેઓ એમને ધમકાવીને આંખો દેખાડે છે. ॥ ૯૯ (ખ) ॥

ચૌ૦ – પર ત્રિય લંપટ કપટ સયાને। મોહ દ્રોહ મમતા લપટાને ॥
તેઈ અભેદબાદી ગ્યાની નર। દેખા મૈં ચરિત્ર કલિજુગ કર ॥ ૧॥

જે પારકી સ્ત્રીમાં આસક્ત, કપટ કરવામાં ચતુર અને મોહ, દ્રોહ અને મમતામાં લપેટાયેલા છે, તે જ મનુષ્ય અભેદવાદી (બ્રહ્મ અને જીવને એક બતાડનારા) જ્ઞાની છે. મેં તે કળિયુગનું આ ચરિત્ર જોયું. ॥ ૧॥

આપુ ગએ અરુ તિન્હહૂ ઘાલહિં। જે કહુઁ સત મારગ પ્રતિપાલહિં ॥
કલ્પ કલ્પ ભરિ એક એક નરકા। પરહિં જે દૂષહિં શ્રુતિ કરિ તરકા ॥ ૨॥

તે સ્વયં તો નષ્ટ થયેલા જ રહે છે; જે ક્યાંક કોઈ સન્માર્ગનું પ્રતિપાલન કરે છે, તેમને પણ તેઓ નષ્ટ કરી નાખે છે. જે તર્ક કરીને વેદની નિંદા કરે છે, તે લોકો કલ્પોકલ્પ સુધી એક-એક નરકમાં પડ્યા રહે છે. ॥ ૨॥

જે બરનાધમ તેલિ કુમ્હારા। સ્વપચ કિરાત કોલ કલવારા ॥
નારિ મુઈ ગૃહ સંપતિ નાસી। મૂડ઼ મુડ઼ાઈ હોહિં સંન્યાસી ॥ ૩॥

ઘાંચી, કુંભાર, ચાંડાલ, ભીલ, કોલ અને કલાલ આદિ જે વર્ણમાં નીચ છે, તેઓ સ્ત્રીના મર્યે અથવા ઘરની સંપત્તિ નષ્ટ થઈ ગયે માથું મુંડાવીને સંન્યાસી થઈ જાય છે. ॥ ૩॥

તે બિપ્રન્હ સન આપુ પુજાવહિં। ઉભય લોક નિજ હાથ નસાવહિં ॥
બિપ્ર નિરચ્છર લોલુપ કામી। નિરાચાર સઠ બૃષલી સ્વામી ॥ ૪॥

તે પોતાને બ્રાહ્મણો દ્વારા પુજાવડાવે છે અને પોતાના જ હાથે બંને લોક નષ્ટ કરે છે. બ્રાહ્મણ અભણ, લોભી, કામી, આચારહીન, મૂર્ખ અને નીચ જાતિની વ્યભિચારિણી સ્ત્રીઓના સ્વામી હોય છે. ॥ ૪॥

સૂદ્ર કરહિં જપ તપ બ્રત નાના। બૈઠિ બરાસન કહહિં પુરાના ॥
સબ નર કલ્પિત કરહિં અચારા। જાઈ ન બરનિ અનીતિ અપારા ॥ ૫॥

શૂદ્ર અનેક પ્રકારના જપ, તપ અને વ્રત કરે છે તથા ઊંચા આસને (વ્યાસગાદીએ) બેસીને પુરાણ કહે છે. સર્વે મનુષ્ય મનમાન્યું આચરણ કરે છે. અપાર અનીતિનું વર્ણન કરી શકાતું નથી. ॥ ૫॥

દો૦ – ભએ બરન સંકર કલિ ભિન્નસેતુ સબ લોગ।
કરહિં પાપ પાવહિં દુખ ભય રુજ સોક બિયોગ ॥ ૧૦૦ (ક) ॥

કળિયુગમાં સર્વે લોકો વર્ણસંકર અને મર્યાદાથી ચ્યુત થઈ ગયા. તેઓ પાપ કરે છે અને [એના ફળસ્વરૂપે] દુ:ખ, ભય, રોગ, શોક અને [પ્રિય વસ્તુનો] વિયોગ પામે છે. ॥ ૧૦૦ (ક) ॥

શ્રુતિ સંમત હરિ ભક્તિ પથ સંજુત બિરતિ બિબેક।
તેહિં ન ચલહિં નર મોહ બસ કલ્પહિં પંથ અનેક ॥ ૧૦૦ (ખ) ॥

વેદ સંમત તથા વૈરાગ્ય અને જ્ઞાનથી યુક્ત જે હરિભક્તિનો માર્ગ છે, મોહવશ મનુષ્ય તેની ઉપર નથી ચાલતા અને અનેક નવા નવા પંથોની કલ્પના કરે છે. ॥ ૧૦૦ (ખ) ॥

છં૦ – બહુ દામ સઁવારહિં ધામ જતી । બિષયા હરિ લીન્હિ ન રહિ બિરતી ॥
તપસી ધનવંત દરિદ્ર ગૃહી । કલિ કૌતુક તાત ન જાત કહી ॥ ૧॥

સંન્યાસી ઘણું ધન વાપરીને ઘર સજાવે છે. તેમનામાં વૈરાગ્ય નથી રહ્યો, વિષયોએ તેમને હરી લીધા છે. તપસ્વી ધનવાન થઈ ગયા અને ગૃહસ્થ દરિદ્ર. હે તાત! કળિયુગની લીલા કંઈ કહી શકાતી નથી. ॥ ૧॥

કુલવંતિ નિકારહિં નારિ સતી । ગૃહ આનહિં ચેરિ નિબેરિ ગતી ॥
સુત માનહિં માતુ પિતા તબ લૌં । અબલાનન દીખ નહીં જબ લૌં ॥ ૨॥

કુળવંતી અને સતી સ્ત્રીને પુરુષ ઘરમાંથી કાઢી મૂકે છે અને સારી ચાલવાળીને ત્યજીને ઘરમાં દાસીને લાવીને રાખે છે. પુત્ર પોતાનાં માતાપિતાનું ત્યાં સુધી જ માને છે કે જ્યાં સુધી સ્ત્રીનું મુખ નથી દેખાઈ દેતું. ॥ ૨॥

સસુરારિ પિઆરિ લગી જબ તેં । રિપુરૂપ કુટુંબ ભએ તબ તેં ॥
નૃપ પાપ પરાયન ધર્મ નહીં । કરિ દંડ બિડંબ પ્રજા નિતહીં ॥ ૩॥

જ્યારથી સાસરું પ્રિય લાગવા માંડ્યું, ત્યારથી કુટુંબી શત્રુરૂપ થઈ ગયા. રાજા લોકો પાપપરાયણ થઈ ગયા, તેમનામાં ધર્મ ન રહ્યો. તે પ્રજાને નિત્ય જ [વિના અપરાધે] દંડ આપીને તેની વિડંબના (દુર્દશા) કર્યા કરે છે. ॥ ૩॥

ધનવંત કુલીન મલીન અપી । દ્વિજ ચિન્હ જનેઉ ઉઘાર તપી ॥
નહિં માન પુરાન ન બેદહિ જો । હરિ સેવક સંત સહી કલિ સો ॥ ૪॥

ધની લોકો મલિન (નીચ જાતિના) હોવા છતાંય કુલીન (ખાનદાની) માનવામાં આવે છે. દ્વિજનું ચિહ્ન (પ્રતીક) જનોઈમાત્ર રહી ગયું અને નાગા શરીરે રહેવું તપસ્વીઓનું. જે વેદો અને પુરાણોને નથી માનતા, કળિયુગમાં તે જ હરિભક્ત અને સાચા સંત કહેવડાવે છે. ॥ ૪॥

કબિ બૃંદ ઉદાર દુની ન સુની । ગુન દૂષક બ્રાત ન કોપિ ગુની ॥
કલિ બારહિં બાર દુકાલ પરૈ । બિનુ અન્ન દુખી સબ લોગ મરૈ ॥ ૫॥

કવિઓનાં તો ટોળાં થઈ ગયાં, પણ દુનિયામાં ઉદાર (કવિઓના આશ્રયદાતા) સંભળાઈ નથી પડતા. ગુણમાં દોષ લગાડનારા બહુ છે, પણ ગુણી (ગુણવાન) કોઈ પણ નથી. કળિયુગમાં વારંવાર દુકાળ પડે છે. અન્ન વિના બધા લોકો દુઃખી થઈને (ટળવળીને) મરે છે. ॥ ૫॥

દો૦ – સુનુ ખગેસ કલિ કપટ હઠ દંભ દ્વેષ પાષંડ ।
માન મોહ મારાદિ મદ બ્યાપિ રહે બ્રહ્મંડ ॥ ૧૦૧ (ક) ॥

હે પક્ષીરાજ ગરુડજી! સાંભળો, કળિયુગમાં કપટ, હઠ (દુરાગ્રહ), દંભ, દ્વેષ પાખંડ, માન, મોહ અને કામ આદિ (અર્થાત્ કામ, ક્રોધ અને લોભ) અને મદ બ્રહ્માંડભરમાં વ્યાપ્ત થઈ ગયા (છવાઈ ગયા). ॥ ૧૦૧ (ક) ॥

તામસ ધર્મ કરહિં નર જપ તપ બ્રત મખ દાન ।
દેવ ન બરષહિં ધરનીં બએ ન જામહિં ધાન ॥ ૧૦૧ (ખ) ॥

મનુષ્ય જપ, તપ, યજ્ઞ, વ્રત અને દાન આદિ ધર્મ તામસી ભાવથી કરવા લાગ્યા, દેવ (ઇન્દ્ર) પૃથ્વી પર જળ નથી વરસાવતા અને વાવેલું અન્ન ઊગતું નથી. ॥ ૧૦૧ (ખ) ॥

છં૦ – અબલા કચ ભૂષન ભૂરિ છુધા । ધનહીન દુખી મમતા બહુધા ॥
સુખ ચાહહિં મૂઢ઼ ન ધર્મ રતા । મતિ થોરિ કઠોરિ ન કોમલતા ॥ ૧ ॥

સ્ત્રીઓના વાળ જ ભૂષણ છે (એમના શરીર પર કોઈ આભૂષણ ન રહ્યું) અને એમને ભૂખ બહુ લાગે છે (અર્થાત્ તેઓ સદા અતૃપ્ત જ રહે છે). તેઓ ધનહીન અને અનેક પ્રકારની મમતા થવાને કારણે દુઃખી રહે છે. તે મૂર્ખ સુખ ઇચ્છે છે, પણ ધર્મમાં એમનો પ્રેમ નથી. બુદ્ધિ થોડી છે અને કઠોર છે; તેમનામાં કોમળતા નથી. ॥ ૧ ॥

નર પીડ઼િત રોગ ન ભોગ કહીં । અભિમાન બિરોધ અકારનહીં ॥
લઘુ જીવન સંબતુ પંચ દસા । કલપાંત ન નાસ ગુમાનુ અસા ॥ ૨ ॥

મનુષ્ય રોગોથી પીડિત છે, ભોગ (સુખ) ક્યાંય નથી, કારણ વિનાય અભિમાન અને વિરોધ કરે છે. દસ-પાંચ વર્ષનું નાનકડું જીવન છે, પરંતુ ઘમંડ એવો છે કે જાણે કલ્પાંત (પ્રલય) થવા છતાંય તેમનો નાશ નહીં થાય. ॥ ૨ ॥

કલિકાલ બિહાલ કિએ મનુજા । નહિં માનત ક્વૌ અનુજા તનુજા ॥
નહિં તોષ બિચાર ન સીતલતા । સબ જાતિ કુજાતિ ભએ મગતા ॥ ૩ ॥

કળિકાળે મનુષ્યને બેહાલ (અસ્ત-વ્યસ્ત) કરી નાખ્યા. કોઈ બહેન-બેટીનોય વિચાર નથી કરતું. [લોકોમાં] ન સંતોષ છે, ન વિવેક છે અને શીતળતાય નથી. જાતિ, કુજાતિ સર્વે લોક ભીખ માગનારા થઈ ગયા. ॥ ૩ ॥

ઇરિષા પરુષાચ્છર લોલુપતા । ભરિ પૂરિ હરી સમતા બિગતા ॥
સબ લોગ બિયોગ બિસોક હએ । બરનાશ્રમ ધર્મ અચાર ગએ ॥ ૪ ॥

ઈર્ષ્યા, કડવાં વચન અને લાલચ ભરપૂર થઈ રહ્યાં છે, સમતા ચાલી ગઈ. સર્વે જણા વિયોગ અને વિશેષ શોકથી પીડિત થઈ રહ્યા છે. વર્ણાશ્રમ-ધર્મનાં આચરણ નષ્ટ થઈ ગયાં. ॥ ૪ ॥

દમ દાન દયા નહિં જાનપની । જડ઼તા પરબંચનતાતિ ઘની ॥
તનુ પોષક નારિ નરા સગરે । પરનિંદક જે જગ મો બગરે ॥ ૫ ॥

ઇન્દ્રિયોનું દમન, દાન, દયા અને સમજદારી કોઈનામાં રહી નથી. મૂર્ખતા અને બીજાઓને ઠગવું – આ બહુ અધિક વધી ગયું. સ્ત્રી-પુરુષ સૌ શરીરનાં પાલન-પોષણમાં જ વ્યસ્ત રહે છે. જે પારકી નિંદા કરનારા છે, જગતમાં તે જ ફેલાયેલા છે. ॥ ૫ ॥

દો૦ – સુનુ બ્યાલારિ કાલ કલિ મલ અવગુન આગાર ।
ગુનઉ બહુત કલિજુગ કર બિનુ પ્રયાસ નિસ્તાર ॥ ૧૦૨ (ક) ॥

હે સર્પોના શત્રુ ગરુડજી! સાંભળો, કળિકાળ પાપ અને અવગુણોનું ઘર છે. પરંતુ કળિયુગમાં એક ગુણ પણ મોટો છે કે તેમાં પરિશ્રમ વિનાય ભવબંધનમાંથી છૂટકારો મળી જાય છે. ॥ ૧૦૨ (ક) ॥

કૃતજુગ ત્રેતાઁ દ્વાપર પૂજા મખ અરુ જોગ।
જો ગતિ હોઈ સો કલિ હરિ નામ તે પાવહિં લોગ ॥ ૧૦૨ (ખ) ॥

સતયુગ, ત્રેતા અને દ્વાપરમાં જે ગતિ ક્રમશઃ યોગ, યજ્ઞ અને પૂજાથી પ્રાપ્ત થાય છે, તે જ ગતિ કળિયુગમાં લોકો કેવળ ભગવાનના નામથી પામી જાય છે. ॥ ૧૦૨ (ખ) ॥

ચૌ૦ – કૃતજુગ સબ જોગી બિગ્યાની। કરિ હરિ ધ્યાન તરહિં ભવ પ્રાની ॥
ત્રેતાઁ બિબિધ જગ્ય નર કરહીં। પ્રભુહિ સમર્પિ કર્મ ભવ તરહીં ॥ ૧॥

સત્યયુગમાં સૌ યોગી અને વિજ્ઞાની હોય છે. હરિનું ધ્યાન કરીને પ્રાણી ભવસાગરમાંથી તરી જાય છે. ત્રેતામાં મનુષ્ય અનેક પ્રકારના યજ્ઞ કરે છે અને સર્વે કર્મોને પ્રભુને સમર્પણ કરીને ભવસાગર પાર થઈ જાય છે. ॥ ૧॥

દ્વાપર કરિ રઘુપતિ પદ પૂજા। નર ભવ તરહિં ઉપાય ન દૂજા ॥
કલિજુગ કેવલ હરિ ગુન ગાહા। ગાવત નર પાવહિં ભવ થાહા ॥ ૨॥

દ્વાપરમાં શ્રીરઘુનાથજીના ચરણોની પૂજા કરીને મનુષ્ય સંસારને તરી જાય છે, બીજો કોઈ ઉપાય નથી અને કળિયુગમાં તો કેવળ શ્રીહરિની ગુણગાથાઓનું ગાન કરવાથી જ મનુષ્ય ભવસાગરનો તાગ પામી જાય છે. ॥ ૨॥

કલિજુગ જોગ ન જગ્ય ન ગ્યાના। એક અધાર રામ ગુન ગાના ॥
સબ ભરોસ તજિ જો ભજ રામહિ। પ્રેમ સમેત ગાવ ગુન ગ્રામહિ ॥ ૩॥

કળિયુગમાં ન તો યોગ અને યજ્ઞ છે અને જ્ઞાનેય નથી. શ્રીરામજીના ગુણગાન જ એકમાત્ર આધાર છે. માટે બધા ભરોસા ત્યજીને જે શ્રીરામજીને ભજે છે અને પ્રેમસહિત તેમના ગુણસમૂહોને ગાય છે, ॥ ૩॥

સોઈ ભવ તર કછુ સંસય નાહીં। નામ પ્રતાપ પ્રગટ કલિ માહીં ॥
કલિ કર એક પુનીત પ્રતાપા। માનસ પુન્ય હોહિં નહિં પાપા ॥ ૪॥

તે જ ભવસાગરને તરી જાય છે, એમાં કંઈ પણ સંદેહ નથી. નામનો પ્રતાપ કળિયુગમાં પ્રત્યક્ષ છે. કળિયુગનો એક પવિત્ર પ્રતાપ (મહિમા) છે કે માનસિક પુણ્યની તો ગણના થાય છે, પણ [માનસિક] પાપની ગણના થતી નથી. ॥ ૪॥

દો૦ – કલિજુગ સમ જુગ આન નહિં જૌં નર કર બિસ્વાસ।
ગાઈ રામ ગુન ગન બિમલ ભવ તર બિનહિં પ્રયાસ ॥ ૧૦૩ (ક) ॥

જો મનુષ્ય વિશ્વાસ રાખે, તો કળિયુગના જેવો બીજો યુગ નથી. [કેમકે] આ યુગમાં શ્રીરામજીના નિર્મળ ગુણસમૂહોને ગાઈ-ગાઈને મનુષ્ય વિના પરિશ્રમેય સંસાર[રૂપી સાગર]ને તરી જાય છે. ॥ ૧૦૩ (ક) ॥

પ્રગટ ચારિ પદ ધર્મ કે કલિ મહુઁ એક પ્રધાન।
જેન કેન બિધિ દીન્હેં દાન કરઈ કલ્યાન ॥ ૧૦૩ (ખ) ॥

ધર્મના ચાર ચરણ (સત્ય, દયા, તપ અને દાન) પ્રસિદ્ધ છે, જેમનામાં કળિનો એક [દાનરૂપી] ચરણ જ પ્રધાન છે. જે કોઈ પ્રકારેય દાન દેવાથી, દાન કલ્યાણ જ કરે છે. ॥ ૧૦૩ (ખ) ॥

ચૌ૦ – નિત જુગ ધર્મ હોહિં સબ કેરે। હૃદયઁ રામ માયા કે પ્રેરે ॥
સુદ્ધ સત્વ સમતા બિગ્યાના। કૃત પ્રભાવ પ્રસન્ન મન જાના ॥ ૧॥

શ્રીરામજીની માયાથી પ્રેરિત થઈને સૌના હૃદયોમાં સર્વે યુગના ધર્મ નિત્ય થતા રહે છે. શુદ્ધ સત્ત્વગુણ, સમતા, વિજ્ઞાન અને મનનું પ્રસન્ન થવું – એને સત્યયુગનો પ્રભાવ જાણો. ॥ ૧॥

સત્વ બહુત રજ કછુ રતિ કર્મા। સબ બિધિ સુખ ત્રેતા કર ધર્મા ॥
બહુ રજ સ્વલ્પ સત્વ કછુ તામસ। દ્વાપર ધર્મ હરષ ભય માનસ ॥ ૨॥

સત્ત્વગુણ અધિક હોય, કંઈક રજોગુણ હોય, કર્મોમાં પ્રીતિ હોય, સર્વે પ્રકારે સુખ હોય – આ ત્રેતાના ધર્મ છે. રજોગુણ બહુ હોય, સત્ત્વગુણ બહુ જ થોડા હોય, કંઈક તમોગુણ હોય, મનમાં હર્ષ અને ભય હોય – આ દ્વાપરનો ધર્મ છે; ॥ ૨॥

તામસ બહુત રજોગુન થોરા। કલિ પ્રભાવ બિરોધ ચહુઁ ઓરા ॥
બુધ જુગ ધર્મ જાનિ મન માહીં। તજિ અધર્મ રતિ ધર્મ કરાહીં ॥ ૩॥

તમોગુણ બહુ હોય, રજોગુણ ઓછા હોય, ચારેયકોર વેર-વિરોધ હોય – આ કળિયુગનો પ્રભાવ છે. પંડિત લોકો યુગોના ધર્મોને મનમાં જાણી (ઓળખીને), અધર્મ ત્યજીને ધર્મમાં પ્રીતિ કરે છે. ॥ ૩॥

કાલ ધર્મ નહિં બ્યાપહિં તાહી। રઘુપતિ ચરન પ્રીતિ અતિ જાહી ॥
નટ કૃત બિકટ કપટ ખગરાયા। નટ સેવકહિ ન બ્યાપઇ માયા ॥ ૪॥

જેમને શ્રીરઘુનાથજીના ચરણોમાં અત્યંત પ્રેમ છે, તેમને કાળધર્મ (યુગધર્મ) નથી વ્યાપતા. હે પક્ષીરાજ! નટ(બાજીગર)નું કરેલું કપટ-ચરિત્ર (ઇન્દ્રજાળ) જોનારાઓ માટે ઘણું વિકટ (દુર્ગમ) હોય છે, પણ નટના સેવક(જંબૂરા)ને તેની માયા વ્યાપતી નથી. ॥ ૪॥

દો૦ – હરિ માયા કૃત દોષ ગુન બિનુ હરિ ભજન ન જાહિં।
ભજિઅ રામ તજિ કામ સબ અસ બિચારિ મન માહિં ॥ ૧૦૪ (ક) ॥

શ્રીહરિની માયા દ્વારા રચાયેલા દોષ અને ગુણ શ્રીહરિના ભજન વિના જતા નથી. મનમાં આવું વિચારીને, સર્વે કામનાઓને છોડીને (નિષ્કામભાવથી) શ્રીરામજીનું ભજન કરવું જોઈએ. ॥ ૧૦૪ (ક) ॥

તેહિં કલિકાલ બરષ બહુ બસેઉઁ અવધ બિહગેસ।
પરેઉ દુકાલ બિપતિ બસ તબ મૈં ગયઉઁ બિદેસ ॥ ૧૦૪ (ખ) ॥

હે પક્ષીરાજ! એ કળિકાળમાં હું ઘણા વર્ષો સુધી અયોધ્યામાં રહ્યો. એક વાર ત્યાં દુકાળ પડ્યો, ત્યારે હું વિપત્તિને લીધે વિદેશ (અન્ય સ્થાને) ચાલ્યો ગયો. ॥ ૧૦૪ (ખ) ॥

ચૌ૦ – ગયઉઁ ઉજેની સુનુ ઉરગારી। દીન મલીન દરિદ્ર દુખારી ॥
ગએઁ કાલ કછુ સંપતિ પાઈ। તહઁ પુનિ કરઉઁ સંભુ સેવકાઈ ॥ ૧॥

હે સર્પોના શત્રુ ગરુડજી! સાંભળો, હું દીન, મલિન (ઉદાસ), દરિદ્ર અને દુઃખી થઈને ઉજ્જેન ગયો. કેટલોક કાળ વીત્યા પછી થોડીક સંપત્તિ પામીને પાછો હું ત્યાં ભગવાન શંકરની આરાધના કરવા લાગ્યો. ॥ ૧॥

બિપ્ર એક બૈદિક સિવ પૂજા। કરઈ સદા તેહિ કાજુ ન દૂજા ॥
પરમ સાધુ પરમારથ બિંદક। સંભુ ઉપાસક નહિં હરિ નિંદક ॥ ૨॥

એક બ્રાહ્મણ વેદવિધિથી સદાય શિવજીની પૂજા કરતા. તેમને બીજું કોઈ કામ ન હતું. તેઓ પરમ સાધુ અને પરમાર્થના જ્ઞાતા હતા, તેઓ શંભુના ઉપાસક હતા, પણ શ્રીહરિની નિંદા કરનારા ન હતા. ॥ ૨॥

તેહિ સેવઉઁ મૈં કપટ સમેતા। દ્વિજ દયાલ અતિ નીતિ નિકેતા ॥
બાહિજ નમ્ર દેખિ મોહિ સાઈં। બિપ્ર પઢ़ાવ પુત્ર કી નાઈં ॥ ૩॥

હું કપટપૂર્વક એમની સેવા કરતો. બ્રાહ્મણ ઘણા જ દયાળુ અને નીતિના ધામ હતા. હે સ્વામી! બહારથી નમ્ર જોઈને બ્રાહ્મણ મને પુત્રની જેવો ગણીને ભણાવતા હતા. ॥ ૩॥

સંભુ મંત્ર મોહિ દ્વિજબર દીન્હા। સુભ ઉપદેસ બિબિધ બિધિ કીન્હા ॥
જપઉઁ મંત્ર સિવ મંદિર જાઈ। હૃદયઁ દંભ અહમિતિ અધિકાઈ ॥ ૪॥

તે બ્રાહ્મણશ્રેષ્ઠે મને શિવજીનો મંત્ર આપ્યો અને અનેકો પ્રકારના શુભ ઉપદેશ કર્યા. હું શિવજીના મંદિરમાં જઈને મંત્ર જપતો હતો. મારા હૃદયમાં દંભ અને અહંકાર વધી ગયો. ॥ ૪॥

દો૦ – મૈં ખલ મલ સંકુલ મતિ નીચ જાતિ બસ મોહ।
હરિજન દ્વિજ દેખેં જરઉઁ કરઉઁ બિષ્નુ કર દ્રોહ ॥ ૧૦૫ (ક) ॥

હું દુષ્ટ, નીચ જાતિ અને પાપમયી મલિન બુદ્ધિવાળો મોહવશ શ્રીહરિના ભક્તો અને દ્વિજોને જોતાં જ બળી ઊઠતો અને વિષ્ણુભગવાનનો દ્રોહ કરતો હતો. ॥ ૧૦૫ (ક) ॥

સો૦ – ગુર નિત મોહિ પ્રબોધ દુખિત દેખિ આચરન મમ।
મોહિ ઉપજઇ અતિ ક્રોધ દંભિહિ નીતિ કિ ભાવઈ ॥ ૧૦૫ (ખ) ॥

ગુરુજી મારા આચરણને જોઈને દુભાતા હતા. તેઓ મને નિત્ય સારી રીતેય સમજાવતા, પણ [હું કંઈ પણ ન સમજતો, ઊલટો] મને અત્યંત ક્રોધ ઉત્પન્ન થતો. દંભીને કદીય નીતિ (સારી) ઠીક લાગે છે? ॥ ૧૦૫ (ખ) ॥

ચૌ૦ – એક બાર ગુર લીન્હ બોલાઈ। મોહિ નીતિ બહુ ભાઁતિ સિખાઈ ॥
સિવ સેવા કર ફલ સુત સોઈ। અબિરલ ભગતિ રામ પદ હોઈ ॥ ૧॥

એકવાર ગુરુજીએ મને બોલાવ્યો અને અનેક પ્રકારે [પરમાર્થ] નીતિનું શિક્ષણ આપ્યું કે હે પુત્ર! શિવજીની સેવાનું ફળ આ જ છે કે શ્રીરામજીના ચરણોમાં પ્રગાઢ ભક્તિ થાય. ॥ ૧॥

રામહિ ભજહિં તાત સિવ ધાતા। નર પાવઁર કૈ કેતિક બાતા॥
જાસુ ચરન અજ સિવ અનુરાગી। તાસુ દ્રોહઁ સુખ ચહસિ અભાગી॥ ૨॥

હે તાત! શિવજી અને બ્રહ્માજી પણ શ્રીરામજીને ભજે છે [તો] નીચ મનુષ્યની તો વાત જ શું છે? બ્રહ્માજી અને શિવજી જેમના ચરણોના પ્રેમી છે, અરે અભાગિયા! તેમનો દ્રોહ કરીને તું સુખ ઈચ્છે છે? ॥ ૨॥

હર કહુઁ હરિ સેવક ગુર કહેઊ। સુનિ ખગનાથ હૃદય મમ દહેઊ॥
અધમ જાતિ મૈં બિદ્યા પાએઁ। ભયઉઁ જથા અહિ દૂધ પિઆએઁ॥ ૩॥

ગુરુજીએ શિવજીને હરિના સેવક કહ્યા. આ સાંભળીને હે પક્ષીરાજ! મારું હૃદય તપી ઊઠ્યું. નીચ જાતિનો હું વિદ્યા પામીને એવો થઈ ગયો, જેમ દૂધ પિવડાવવાથી સર્પ અધિક ઝેરી થઈ જાય છે. ॥ ૩॥

માની કુટિલ કુભાગ્ય કુજાતી। ગુર કર દ્રોહ કરઉઁ દિનુ રાતી॥
અતિ દયાલ ગુર સ્વલ્પ ન ક્રોધા। પુનિપુનિ મોહિ સિખાવ સુબોધા॥ ૪॥

અભિમાની, કુટિલ, દુર્ભાગી અને કુજાતિ હું દિવસ-રાત ગુરુજીનો દ્રોહ કરતો. ગુરુજી અત્યંત દયાળુ હોવાને લીધે તેમને થોડોક પણ ક્રોધ આવતો ન હતો. [મારા દ્રોહ કરવા છતાંય] તેઓ વારંવાર મને ઉત્તમ જ્ઞાનનું જ શિક્ષણ આપતા હતા. ॥ ૪॥

જેહિ તે નીચ બડ઼ાઈ પાવા। સો પ્રથમહિં હતિ તાહિ નસાવા॥
ધૂમ અનલ સંભવ સુનુ ભાઈ। તેહિ બુઝાવ ઘન પદવી પાઈ॥ ૫॥

નીચ મનુષ્ય જેનાથી મોટાઈ પામે છે, તે એને જ સૌથી પહેલા મારીને તેનો નાશ કરે છે. હે ભાઈ! સાંભળો, આગથી ઉત્પન્ન થયેલો ધુમાડો મેઘની પદવી પામીને એ જ અગ્નિને હોલવી નાખે છે. ॥ ૫॥

રજ મગ પરી નિરાદર રહઈ। સબ કર પદ પ્રહાર નિત સહઈ॥
મરુત ઉડ઼ાવ પ્રથમ તેહિ ભરઈ। પુનિ નૃપ નયન કિરીટન્હ પરઈ॥ ૬॥

ધૂળ રસ્તામાં નિરાદરથી પડી રહે છે અને સદાય સૌની [માર્ગે ચાલનારાઓની] લાતોનો માર સહે છે. પણ જ્યારે પવન તેને ઉડાડે [ઊંચે ઉઠાવે] છે, ત્યારે તે સૌથી પહેલા એને જ [પવનને] ભરી દે છે અને પછી રાજાઓનાં નેત્રો અને કિરીટો (મુગટો) પર પડે છે. ॥ ૬॥

સુનુ ખગપતિ અસ સમુઝિ પ્રસંગા। બુધ નહિં કરહિં અધમ કર સંગા॥
કબિ કોબિદ ગાવહિં અસિ નીતી। ખલ સન કલહ ન ભલ નહિં પ્રીતી॥ ૭॥

હે પક્ષીરાજ ગરુડજી! સાંભળો, આવી વાત સમજીને બુદ્ધિમાન લોકો અધમ(નીચ)નો સંગ નથી કરતા. કવિ અને પંડિત આવી નીતિ કહે છે કે દુષ્ટ સાથે ન તો કલહ ઠીક છે અને ન તો પ્રેમ કરવોય ઠીક છે. ॥ ૭॥

ઉદાસીન નિત રહિઅ ગોસાઈં। ખલ પરિહરિઅ સ્વાન કી નાઈં॥
મૈં ખલ હૃદયઁ કપટ કુટિલાઈ। ગુર હિત કહઇ ન મોહિ સોહાઈ॥ ૮॥

હે ગોસાઈં! એનાથી તો સદાય ઉદાસીન જ રહેવું જોઈએ. દુષ્ટને કૂતરાની જેમ દૂરથી જ ત્યાગી દેવો જોઈએ. હું દુષ્ટ હતો, હૃદયમાં કપટ અને કુટિલતા ભરેલી હતી. [માટે જ] ગુરુજી હિતની વાત કહેતા હતા, પણ તે મને ગમતી ન હતી. ॥ ૮॥

દો૦ – એક બાર હર મંદિર જપત રહેઉઁ સિવ નામ।
ગુર આયઉ અભિમાન તેં ઉઠિ નહિં કીન્હ પ્રનામ ॥ ૧૦૬ (ક) ॥

એક દિવસ હું શિવજીના મંદિરમાં શિવનામ જપી રહ્યો હતો. તે સમયે ગુરુજી ત્યાં આવ્યા, પરંતુ અભિમાનને લીધે મેં ઊઠીને તેમને પ્રણામ ન કર્યાં. ॥ ૧૦૬ (ક) ॥

સો દયાલ નહિં કહેઉ કછુ ઉર ન રોષ લવલેસ।
અતિ અઘ ગુર અપમાનતા સહિ નહિં સકે મહેસ ॥ ૧૦૬ (ખ) ॥

ગુરુજી દયાળુ હતા, [મારો દોષ જોઈને પણ] એમણે કંઈ કહ્યું નહિ; તેમના હૃદયમાં લેશમાત્રય ક્રોધ ન થયો. પણ ગુરુનું અપમાન બહુ મોટું પાપ છે; માટે મહાદેવજી તેને સહી ન શક્યા. ॥ ૧૦૬ (ખ) ॥

ચૌ૦ – મંદિર માઝ ભઈ નભબાની। રે હતભાગ્ય અગ્ય અભિમાની ॥
જદ્યપિ તવ ગુર કેં નહિં ક્રોધા। અતિ કૃપાલ ચિત સમ્યક બોધા ॥ ૧॥

મંદિરમાં આકાશવાણી થઈ કે અરે હતભાગી! મૂર્ખ! અભિમાની! જોકે તારા ગુરુને ક્રોધ નથી, તે અત્યંત કૃપાળુ ચિત્તના છે અને તેમને [પૂર્ણ તથા] યથાર્થ જ્ઞાન છે, ॥ ૧॥

તદપિ સાપ સઠ દૈહઉઁ તોહી। નીતિ બિરોધ સોહાઈ ન મોહી ॥
જૌં નહિં દંડ કરૌં ખલ તોરા। ભ્રષ્ટ હોઈ શ્રુતિમારગ મોરા ॥ ૨॥

તો પણ હે મૂર્ખ! તને હું શાપ આપીશ; [કારણકે] નીતિનો વિરોધ મને ઠીક નથી લાગતો. અરે દુષ્ટ! જો હું તને દંડ ન આપું તો મારો વેદમાર્ગ પણ ભ્રષ્ટ થઈ જાય. ॥ ૨॥

જે સઠ ગુર સન ઇરિષા કરહીં। રૌરવ નરક કોટિ જુગ પરહીં ॥
ત્રિજગ જોનિ પુનિ ધરહિં સરીરા। અયુત જન્મ ભરિ પાવહિં પીરા ॥ ૩॥

જે મૂર્ખ ગુરુની ઈર્ષ્યા કરે છે, તે કરોડો યુગો સુધી રૌરવ નરકમાં પડ્યા રહે છે. પછી (ત્યાંથી નીકળીને) તે તિર્યંચ (પશુ, પક્ષી આદિ) યોનિઓમાં શરીર ધારણ કરે છે અને દસ હજાર જન્મો સુધી દુ:ખ પામતા રહે છે. ॥ ૩॥

બૈઠિ રહેસિ અજગર ઇવ પાપી। સર્પ હોહિ ખલ મલ મતિ બ્યાપી ॥
મહા બિટપ કોટર મહુઁ જાઈ। રહુ અધમાધમ અધગતિ પાઈ ॥ ૪॥

અરે પાપી! તું ગુરુની સામે અજગરની જેમ બેસી રહ્યો! અરે દુષ્ટ! તારી બુદ્ધિ પાપથી ઢંકાઈ ગઈ છે, [માટે] તું સર્પ થઈ જા. અરે અધમથીય અધમ! આ અધોગતિ(સર્પની નીચ યોનિ)ને પામીને કોઈ મોટા ભારે ઝાડના પોલાણમાં જઈને રહે. ॥ ૪॥

દો૦ – હાહાકાર કીન્હ ગુર દારુન સુનિ સિવ સાપ।
કંપિત મોહિ બિલોકિ અતિ ઉર ઉપજા પરિતાપ ॥ ૧૦૭ (ક) ॥

શિવજીનો ભયાનક શાપ સાંભળીને ગુરુજીએ હાહાકાર કર્યો. મને ધ્રૂજતો જોઈને એમના હૃદયમાં ઘણો સંતાપ ઉત્પન્ન થયો. ॥ ૧૦૭ (ક) ॥

કરિ દંડવત સપ્રેમ દ્વિજ સિવ સન્મુખ કર જોરિ।
બિનય કરત ગદગદ સ્વર સમુઝિ ઘોર ગતિ મોરિ॥૧૦૭(ખ)॥

પ્રેમસહિત દંડવત કરીને તે બ્રાહ્મણ શ્રીશિવજીની સામે હાથ જોડીને મારી ભયંકર ગતિનો વિચાર કરીને ગદ્ગદ વાણીથી વિનંતી (સ્તુતિ) કરવા લાગ્યા – ॥ ૧૦૭ (ખ) ॥

છં૦ – નમામીશમીશાન નિર્વાણરૂપં। વિભું વ્યાપકં બ્રહ્મ વેદસ્વરૂપં॥
નિજં નિર્ગુણં નિર્વિકલ્પં નિરીહં। ચિદાકાશમાકાશવાસં ભજેઽહં॥૧॥

હે મોક્ષસ્વરૂપ, વિભુ, વ્યાપક, બ્રહ્મ અને વેદસ્વરૂપ, ઈશાન દિશાના ઈશ્વર તથા સર્વેના સ્વામી શ્રીશિવજી! હું આપને નમસ્કાર કરું છું. નિજસ્વરૂપમાં સ્થિત (અર્થાત્ માયારહિત), [માયિક] ગુણોથી રહિત, ભેદરહિત, ઈચ્છારહિત, ચેતન આકાશરૂપ અને આકાશને જ વસ્ત્રરૂપે ધારણ કરનારા દિગમ્બર [અથવા આકાશને પણ આચ્છાદિત કરનારા] આપને હું ભજું છું. ॥૧॥

નિરાકારમોંકારમૂલં તુરીયં। ગિરા ગ્યાન ગોતીતમીશં ગિરીશં॥
કરાલં મહાકાલ કાલં કૃપાલં। ગુણાગાર સંસારપારં નતોઽહં॥૨॥

નિરાકાર, ૐકારના મૂળ, તુરીય (ત્રણેય ગુણોથી અતીત), વાણી, જ્ઞાન અને ઇન્દ્રિયોથી પર, કૈલાસપતિ, વિકરાળ, મહાકાળનાય કાળ, કૃપાળુ, ગુણોના ધામ, સંસારથી પર (આપ) પરમેશ્વરને હું નમસ્કાર કરું છું. ॥૨॥

તુષારાદ્રિ સંકાશ ગૌરં ગભીરં। મનોભૂત કોટિ પ્રભા શ્રી શરીરં॥
સ્ફુરન્મૌલિ કલ્લોલિની ચારુ ગંગા। લસદ્ભાલબાલેન્દુ કંઠે ભુજંગા॥૩॥

જે હિમાલય સમાન ગૌરવર્ણ તથા ગંભીર છે, જેમના શરીરમાં કરોડો કામદેવોની જ્યોતિ અને શોભા છે, જેમના મસ્તક પર સુંદર નદી ગંગાજી વિરાજમાન છે, જેમના લલાટ પર દ્વિતીયાનો ચન્દ્રમા અને ગળામાં સર્પ સુશોભિત છે; ॥૩॥

ચલત્કુંડલં ભ્રૂ સુનેત્રં વિશાલં। પ્રસન્નાનનં નીલકંઠં દયાલં॥
મૃગાધીશચર્મામ્બરં મુણ્ડમાલં। પ્રિયં શંકરં સર્વનાથં ભજામિ॥૪॥

જેમના કાનોમાં કુંડળ ઝૂલી રહ્યાં છે, સુંદર ભ્રુકુટી અને વિશાળ નેત્રો છે; જે પ્રસન્નમુખ, નીલકંઠ અને દયાળુ છે; સિંહચર્મનું વસ્ત્ર ધારણ કરેલા અને મુંડમાળા પહેરેલી છે; તે સર્વેના પ્રિય અને સૌના નાથ [કલ્યાણ કરનારા] શ્રીશંકરજીને હું ભજું છું. ॥૪॥

પ્રચંડં પ્રકૃષ્ટં પ્રગલ્ભં પરેશં। અખંડં અજં ભાનુકોટિપ્રકાશં॥
ત્રયઃ શૂલ નિર્મૂલનં શૂલપાણિં। ભજેઽહં ભવાનીપતિં ભાવગમ્યં॥૫॥

પ્રચંડ (રૂદ્રરૂપ), શ્રેષ્ઠ, તેજસ્વી (નિર્ભય), પરમેશ્વર, અખંડ, અજન્મા, કરોડો સૂર્યો સમાન પ્રકાશવાળા, ત્રણેય પ્રકારનાં શૂળો(દુઃખો)ને નિર્મૂળ કરનારા, હાથમાં ત્રિશૂળ ધારણ કરેલા, ભાવ (પ્રેમ) દ્વારા પ્રાપ્ત થનારા ભવાનીના પતિ શ્રીશંકરજીને હું ભજું છું. ॥૫॥

કલાતીત કલ્યાણ કલ્પાન્તકારી। સદા સજ્જનાન્દદાતા પુરારી॥
ચિદાનંદ સંદોહ મોહાપહારી। પ્રસીદ પ્રસીદ પ્રભો મન્મથારી॥૬॥

કળાઓથી પર, કલ્યાણસ્વરૂપ, કલ્પનો અંત (પ્રલય) કરનારા, સજ્જનોને સદા આનંદ આપનારા, ત્રિપુરના શત્રુ સચ્ચિદાનંદઘન, મોહને હરનારા, મનને મથી નાખનારા કામદેવના શત્રુ હે પ્રભો! પ્રસન્ન થાઓ, પ્રસન્ન થાઓ. ॥ ૬॥

ન યાવદ્ ઉમાનાથ પાદારવિન્દં । ભજંતીહ લોકે પરે વા નરાણાં ॥
ન તાવત્સુખં શાન્તિ સન્તાપનાશં । પ્રસીદ પ્રભો સર્વભૂતાધિવાસં ॥ ૭॥

હે ઉમાનાથ! જ્યાં સુધી આપના ચરણકમળોને મનુષ્ય નથી ભજતાં, ત્યાં સુધી તેમને ન તો આ લોકમાં અને ન તો પરલોકમાં સુખ-શાંતિ મળે છે અને ન તો તેમના તાપોનો નાશ થાય છે. માટે હે સમસ્ત જીવોની અંદર (હૃદયમાં) નિવાસ કરનારા પ્રભો! પ્રસન્ન થાઓ. ॥ ૭॥

ન જાનામિ યોગં જપં નૈવ પૂજાં । નતોઽહં સદા સર્વદા શંભુ તુભ્યં ॥
જરા જન્મ દુઃખૌઘ તાતપ્યમાનં । પ્રભો પાહિ આપન્નમામીશ શંભો ॥ ૮॥

હું ન તો યોગ જાણું છું, ન જપ અને ન પૂજા જ. હે સર્વસ્વ આપનાર શંભો! હું તો આપને સદાય નમસ્કાર કરું છું. હે પ્રભો! વૃદ્ધાવસ્થા તથા જન્મ[મૃત્યુ]ના દુઃખસમૂહોમાં બળી રહેલા મારા જેવા દુઃખી-શરણાગતોની દુઃખોથી રક્ષા કરો. હે ઈશ્વર! હે શંભો! હું આપને નમસ્કાર કરું છું. ॥ ૮॥

શ્લોક—રુદ્રાષ્ટકમિદં પ્રોક્તં વિપ્રેણ હરતોષયે ॥
યે પઠન્તિ નરા ભક્ત્યા તેષાં શમ્ભુઃ પ્રસીદતિ ॥ ૯॥

ભગવાન રુદ્રની સ્તુતિનું આ અષ્ટક શંકરજીની તુષ્ટિ (પ્રસન્નતા) માટે એ બ્રાહ્મણ દ્વારા કહેવાયું. જે મનુષ્ય આનું ભક્તિપૂર્વક પઠન કરે છે, તેની ઉપર ભગવાન શંભુ પ્રસન્ન થાય છે. ॥ ૯॥

દો૦ – સુનિ બિનતી સર્બગ્ય સિવ દેખિ બિપ્ર અનુરાગુ ।
પુનિ મંદિર નભબાની ભઇ દ્વિજબર બર માગુ ॥ ૧૦૮ (ક) ॥

સર્વજ્ઞ શિવજીએ વિનંતી સાંભળી અને બ્રાહ્મણનો પ્રેમ જોયો. પછી મંદિરમાં આકાશવાણી થઈ કે હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ! વર માગો. ॥ ૧૦૮ (ક) ॥

જૌં પ્રસન્ન પ્રભુ મો પર નાથ દીન પર નેહુ ।
નિજ પદ ભગતિ દેઇ પ્રભુ પુનિ દૂસર બર દેહુ ॥ ૧૦૮ (ખ) ॥

[બ્રાહ્મણે કહ્યું –] હે પ્રભો! જો આપ મારા પર પ્રસન્ન હોવ અને હે નાથ! જો આ દીન પર આપનો સ્નેહ હોય તો પહેલા આપના ચરણોની ભક્તિ આપીને બીજો વર આપો, ॥ ૧૦૮ (ખ) ॥

તવ માયા બસ જીવ જડ઼ સંતત ફિરઇ ભુલાન ।
તેહિ પર ક્રોધ ન કરિઅ પ્રભુ કૃપાસિંધુ ભગવાન ॥ ૧૦૮ (ગ) ॥

હે પ્રભો! આ અજ્ઞાની જીવ આપની માયાને વશ થઈને નિરંતર ભૂલી ભટકે છે. હે કૃપાના સાગર ભગવાન! તેના પર ક્રોધ ન કરો. ॥ ૧૦૮ (ગ) ॥

સંકર દીનદયાલ અબ એહિ પર હોહુ કૃપાલ ।
સાપ અનુગ્રહ હોઇ જેહિં નાથ થોરેહીં કાલ ॥ ૧૦૮ (ઘ) ॥

હે દીનો પર દયા કરનારા (કલ્યાણકારી) શંકર! હવે આની પર કૃપાળુ થાવ (કૃપા કરો), જેથી હે નાથ! ટૂંક સમયમાં જ આના પર શાપ પછી અનુગ્રહ (શાપથી મુક્તિ) થઈ જાય. ॥ ૧૦૮ (ઘ) ॥

ચૌ૦ – એહિ કર હોઈ પરમ કલ્યાના । સોઈ કરહુ અબ કૃપાનિધાના ॥
બિપ્ર ગિરા સુનિ પરહિત સાની । એવમસ્તુ ઇતિ ભઇ નભ બાની ॥ ૧॥

હે કૃપાનિધાન! હવે તે જ કરો, જેનાથી આનું પરમ કલ્યાણ થાય. બીજાના હિતની તરબોળ થયેલ બ્રાહ્મણની વાણી સાંભળીને, પછી આકાશવાણી થઈ - 'એવમસ્તુ' (આવું જ થાય). ॥ ૧॥

જદપિ કીન્હ એહિં દારુન પાપા । મૈં પુનિ દીન્હિ કોપ કરિ સાપા ॥
તદપિ તુમ્હારિ સાધુતા દેખી । કરિહઉઁ એહિ પર કૃપા બિસેષી ॥ ૨॥

જોકે તેણે ભયાનક પાપ કર્યું છે અને મેં પણ એને ક્રોધ કરીને શાપ આપ્યો છે, તો પણ તમારી સાધુતા જોઈને હું એની પર વિશેષ કૃપા કરીશ. ॥ ૨॥

છમાસીલ જે પર ઉપકારી । તે દ્વિજ મોહિ પ્રિય જથા ખરારી ॥
મોર શ્રાપ દ્વિજ બ્યર્થ ન જાઇહિ । જન્મ સહસ અવસ્ય યહ પાઇહિ ॥ ૩॥

હે દ્વિજ! જે ક્ષમાશીલ અને પરોપકારી હોય છે, તે મને એવા જ પ્રિય છે જેમ ખરારિ શ્રીરામચન્દ્રજી. હે દ્વિજ! મારો શાપ વ્યર્થ નહીં જાય. આ એક હજાર જન્મ અવશ્ય પામશે. ॥ ૩॥

જનમત મરત દુસહ દુખ હોઈ । એહિ સ્વલ્પઉ નહિં બ્યાપિહિ સોઈ ॥
કવનેઉઁ જન્મ મિટિહિ નહિં ગ્યાના । સુનહિ સૂદ્ર મમ બચન પ્રવાના ॥ ૪॥

પરંતુ જન્મવા અને મરવામાં જે દુઃસહ્ય દુઃખ થાય છે, આને તે દુઃખ જરાય નહીં વ્યાપે અને કોઈ પણ જન્મમાં એનું જ્ઞાન નષ્ટ નહીં થાય. હે શૂદ્ર! મારાં પ્રામાણિક વચન સાંભળ. ॥ ૪॥

રઘુપતિ પુરીં જન્મ તવ ભયઊ । પુનિ તૈં મમ સેવાઁ મન દયઊ ॥
પુરી પ્રભાવ અનુગ્રહ મોરેં । રામ ભગતિ ઉપજિહિ ઉર તોરેં ॥ ૫॥

[પ્રથમ તો] તારો જન્મ શ્રીરઘુનાથજીની પુરીમાં થયો. પછી તેં મારી સેવામાં મન લગાવ્યું. પુરીના પ્રભાવ અને મારી કૃપાથી તારા હૃદયમાં રામભક્તિ ઉત્પન્ન થશે. ॥ ૫॥

સુનુ મમ બચન સત્ય અબ ભાઈ । હરિતોષન બ્રત દ્વિજ સેવકાઈ ॥
અબ જનિ કરહિ બિપ્ર અપમાના । જાનેસુ સંત અનંત સમાના ॥ ૬॥

હે ભાઈ! હવે મારાં સત્ય વચન સાંભળ. દ્વિજોની સેવા જ ભગવાનને પ્રસન્ન કરનારું વ્રત છે. હવે ક્યારેય બ્રાહ્મણનું અપમાન ન કરીશ. સંતોને અનંત શ્રીભગવાનના જેવા જ જાણજે. ॥ ૬॥

ઇંદ્ર કુલિસ મમ સૂલ બિસાલા । કાલદંડ હરિ ચક્ર કરાલા ॥
જો ઇન્હ કર મારા નહિં મરઈ । બિપ્ર દ્રોહ પાવક સો જરઈ ॥ ૭॥

ઇન્દ્રના વજ્ર, મારા વિશાળ ત્રિશૂળ, કાળના દંડ અને શ્રીહરિના વિકરાળ ચક્રના માર્યા પણ જે નથી મરતા, તે પણ વિપ્રદ્રોહરૂપી અગ્નિથી ભસ્મ થઈ જાય છે. ॥ ૭॥

અસ બિબેક રાખેહુ મન માહીં। તુમ્હ કહઁ જગ દુર્લભ કછુ નાહીં ॥
ઔરઉ એક આસિષા મોરી। અપ્રતિહત ગતિ હોઇહિ તોરી ॥ ૮॥

આવો વિવેક મનમાં રાખજે. પછી તારા માટે જગતમાં કંઈ પણ દુર્લભ નહીં હોય. મારો એક બીજો પણ આશીર્વાદ છે કે તારી સર્વત્ર અબાધ ગતિ થશે (અર્થાત્ તું જ્યાં જવા ઇચ્છશે, ત્યાં કોઈ રોક-ટોક વિના જઈ શકશે) ॥ ૮॥

દો૦ – સુનિ સિવ બચન હરષિ ગુર એવમસ્તુ ઇતિ ભાષિ।
મોહિ પ્રબોધિ ગયઉ ગૃહ સંભુ ચરન ઉર રાખિ ॥ ૧૦૯ (ક) ॥

[આકાશવાણી દ્વારા] શિવજીનાં વચન સાંભળીને ગુરુજી હરખાઈને 'એવું જ થાવ' - આમ કહીને મને ઘણો સમજાવીને અને શિવજીના ચરણોને હૃદયમાં રાખીને પોતાના ઘેર ગયા. ॥ ૧૦૯ (ક) ॥

પ્રેરિત કાલ બિંધિ ગિરિ જાઇ ભયઉઁ મૈં બ્યાલ।
પુનિ પ્રયાસ બિનુ સો તનુ તજેઉઁ ગએઁ કછુ કાલ ॥ ૧૦૯ (ખ) ॥

કાળની પ્રેરણાથી હું વિંધ્યાચળમાં જઈને સર્પ થયો. પછી કેટલોક કાળ વીત્યા પછી મેં પરિશ્રમ- (કષ્ટ) વિના જ તે શરીર ત્યાગી દીધું. ॥ ૧૦૯ (ખ) ॥

જોઇ તનુ ધરઉઁ તજઉઁ પુનિ અનાયાસ હરિજાન।
જિમિ નૂતન પટ પહિરઇ નર પરિહરઇ પુરાન ॥ ૧૦૯ (ગ) ॥

હે હરિવાહન! હું જે પણ શરીર ધારણ કરતો, તેને વિનાપરિશ્રમે જ તેવી રીતે જ સુખપૂર્વક ત્યાગી દેતો હતો, જેમ મનુષ્ય જૂનું વસ્ત્ર ત્યાગી દે છે અને નવું પહેરી લે છે. ॥ ૧૦૯ (ગ) ॥

સિવઁ રાખી શ્રુતિ નીતિ અરુ મૈં નહિં પાવા ક્લેસ।
એહિ બિધિ ધરેઉઁ બિબિધિ તનુ ગ્યાન ન ગયઉ ખગેસ ॥ ૧૦૯ (ઘ) ॥

શિવજીએ વેદમર્યાદાની રક્ષા કરી અને હું ક્લેશ પણ ન પામ્યો. આ પ્રમાણે હે પક્ષીરાજ! મેં અનેક શરીર ધારણ કર્યાં, પણ મારું જ્ઞાન ન ગયું. ॥ ૧૦૯ (ઘ) ॥

ચૌ૦ – ત્રિજગ દેવ નર જોઇ તનુ ધરઉઁ। તહઁ તહઁ રામ ભજન અનુસરઊઁ ॥
એક સૂલ મોહિ બિસર ન કાઊ। ગુર કર કોમલ સીલ સુભાઊ ॥ ૧॥

તિર્યંચ યોનિ (પશુ-પક્ષી), દેવો કે મનુષ્યનું જે પણ શરીર ધારણ કરતો, ત્યાં ત્યાં (તે-તે શરીરમાં) હું શ્રીરામજીનું ભજન ચાલુ રાખતો. [આ પ્રમાણે હું સુખી થઈ ગયો] પરંતુ એક શૂળ (દુઃખ) મને વળગેલું રહ્યું. ગુરુજીનો કોમળ, સુશીલ સ્વભાવ હું ક્યારેય ન ભૂલતો (અર્થાત્ મેં આવા કોમળસ્વભાવ દયાળુ ગુરુનું અપમાન કર્યું, આ દુઃખ મને કાયમ બની રહ્યું). ॥ ૧॥

ચરમ દેહ દ્વિજ કૈ મૈં પાઈ। સુર દુર્લભ પુરાન શ્રુતિ ગાઈ ॥
ખેલઉઁ તહૂઁ બાલકન્હ મીલા। કરઉઁ સકલ રઘુનાયક લીલા ॥ ૨॥

હું અંતિમ શરીર બ્રાહ્મણનું પામ્યો, જેને પુરાણ અને વેદો દેવતાઓને પણ દુર્લભ બતાવે છે. હું ત્યાં (બ્રાહ્મણ-શરીરમાં) પણ બાળકોમાં ભળીને રમતો તો શ્રીરઘુનાથજીની જ સર્વે લીલાઓ કર્યા કરતો. ॥ ૨॥

प्रौढ ભએઁ મોહિ પિતા પઢ़ાવા । સમઝઉँ સુનઉँ ગુનઉँ નહિં ભાવા ॥
મન તે સકલ બાસના ભાગી । કેવલ રામ ચરન લય લાગી ॥ ૩॥

સમજણો થયા પછી પિતાજી મને ભણાવવા લાગ્યા. હું સમજતો, સાંભળતો અને વિચારતો, પણ મને ભણવું ગમતું નહોતું. મારા મનની સઘળી વાસનાઓ નાસી ગઈ. કેવળ શ્રીરામજીના ચરણોમાં લગની લાગી ગઈ. ॥ ૩॥

કહુ ખગેસ અસ કવન અભાગી । ખરી સેવ સુરધેનુહિ ત્યાગી ॥
પ્રેમ મગન મોહિ કછુ ન સોહાઈ । હારેઉ પિતા પઢ़ાઈ પઢ़ાઈ ॥ ૪॥

હે ગરુડજી! કહો, એવો કોણ અભાગિયો હશે જે કામધેનુને ત્યજીને ગધેડીની સેવા કરશે? પ્રેમમાં મગ્ન રહેવાને કારણે મને કંઈ પણ નહોતું ગમતું. પિતાજી ભણાવી-ભણાવીને હારી ગયા. ॥ ૪॥

ભએ કાલબસ જબ પિતુ માતા । મૈં બન ગયઉँ ભજન જનત્રાતા ॥
જહँ જહँ બિપિન મુનીસ્વર પાવઉँ । આશ્રમ જાઇ જાઇ સિરુ નાવઉँ ॥ ૫॥

જ્યારે પિતા-માતા કાળવશ થઈ ગયાં (મરી ગયાં), ત્યારે હું ભક્તોની રક્ષા કરનારા શ્રીરામજીનું ભજન કરવા માટે વનમાં ચાલ્યો ગયો. વનમાં જ્યાં જ્યાં મુનીશ્વરોના આશ્રમ (પામતો) મળતા, ત્યાં ત્યાં જઈ-જઈને તેમને શીશ નમાવતો. ॥ ૫॥

બૂઝઉँ તિન્હહિ રામ ગુન ગાહા । કહહિં સુનઉँ હરષિત ખગનાહા ॥
સુનત ફિરઉँ હરિ ગુન અનુબાદા । અબ્યાહત ગતિ સંભુ પ્રસાદા ॥ ૬॥

હે ગરુડજી! તેમને હું શ્રીરામજીના ગુણોની કથાઓ પૂછતો. તેઓ કહેતા અને હું હર્ષિત થઈને સાંભળતો. આ પ્રમાણે હું સદા-સર્વદા શ્રીહરિના ગુણાનુવાદ સાંભળતો અને ફરતો રહેતો. શિવજીની કૃપાથી મારી સર્વત્ર અબાધિત ગતિ હતી (અર્થાત્ હું જ્યાં ઈચ્છતો ત્યાં જઈ શકતો હતો). ॥ ૬॥

છૂટી ત્રિબિધિ ઈષના ગાઢ़ી । એક લાલસા ઉર અતિ બાઢ़ી ॥
રામ ચરન બારિજ જબ દેખૌં । તબ નિજ જન્મ સફલ કરિ લેખૌં ॥ ૭॥

મારી ત્રણેય પ્રકારની (પુત્રની, ધનની અને માનની) બાહ્ય પ્રબળ વાસનાઓ છૂટી ગઈ અને હૃદયમાં આ એક જ લાલસા અત્યંત વધી ગઈ કે જ્યારે શ્રીરામજીનાં ચરણકમળોનાં દર્શન કરું ત્યારે જ પોતાનો જન્મ સફળ થયો સમજું. ॥ ૭॥

જેહિ પૂँછઉँ સોઇ મુનિ અસ કહઈ । ઈસ્વર સર્બ ભૂતમય અહઈ ॥
નિર્ગુન મત નહિં મોહિ સોહાઈ । સગુન બ્રહ્મ રતિ ઉર અધિકાઈ ॥ ૮॥

જેમને હું પૂછતો, તે જ મુનિ એવું કહેતા કે ઈશ્વર સર્વભૂતમય છે. આ નિર્ગુણ મત મને નહોતો ગમતો. હૃદયમાં સગુણ બ્રહ્મ પર પ્રીતિ વધી રહી હતી. ॥ ૮॥

દો૦ – ગુર કે બચન સુરતિ કરિ રામ ચરન મનુ લાગ ।
રઘુપતિ જસ ગાવત ફિરઉँ છન છન નવ અનુરાગ ॥ ૧૧૦ (ક) ॥

ગુરુજીનાં વચનોનું સ્મરણ કરીને મારું મન શ્રીરામજીના ચરણોમાં લાગી ગયું. હું ક્ષણે-ક્ષણે નવો નવો પ્રેમ પ્રાપ્ત કરતાં કરતાં શ્રીરઘુનાથજીનો યશ ગાતો ફરતો હતો. ॥ ૧૧૦ (ક) ॥

મેરુ સિખર બટ છાયાઁ મુનિ લોમસ આસીન।
દેખિ ચરન સિરુ નાયઉઁ બચન કહેઉઁ અતિ દીન ॥ ૧૧૦ (ખ) ॥

સુમેરુ પર્વતના શિખર પર વડની છાયામાં લોમશ મુનિ બેઠા હતા. તેમને જોઈને મેં એમના ચરણોમાં માથું નમાવ્યું અને અત્યંત દીન વચન કહ્યાં. ॥ ૧૧૦ (ખ) ॥

સુનિ મમ બચન બિનીત મૃદુ મુનિ કૃપાલ ખગરાજ।
મોહિ સાદર પૂઁછત ભએ દ્વિજ આયહુ કેહિ કાજ ॥ ૧૧૦ (ગ) ॥

હે પક્ષીરાજ! મારાં અત્યંત નમ્ર અને કોમળ વચન સાંભળીને કૃપાળુ મુનિ મને આદર સાથે પૂછવા લાગ્યા – હે બ્રાહ્મણ! આપ કયા કાર્યથી અહીં આવ્યા છો? ॥ ૧૧૦ (ગ) ॥

તબ મૈં કહા કૃપાનિધિ તુમ્હ સર્બગ્ય સુજાન।
સગુન બ્રહ્મ અવરાધન મોહિ કહહુ ભગવાન ॥ ૧૧૦ (ઘ) ॥

ત્યારે મેં કહ્યું – હે કૃપાનિધિ! આપ સર્વજ્ઞ છો અને સુજ્ઞ છો. હે ભગવંત! મને સગુણ બ્રહ્મની આરાધના [ની પ્રક્રિયા] કહો. ॥ ૧૧૦ (ઘ) ॥

ચૌ૦ – તબ મુનીસ રઘુપતિ ગુન ગાથા। કહે કછુક સાદર ખગનાથા ॥
બ્રહ્મગ્યાન રત મુનિ બિગ્યાની। મોહિ પરમ અધિકારી જાની ॥ ૧ ॥

પછી હે પક્ષીરાજ! મુનીશ્વરે શ્રીરઘુનાથજીના ગુણોની કેટલીક કથાઓ આદરસહિત કહી. પછી તે બ્રહ્મજ્ઞાનપરાયણ વિજ્ઞાનવાન્ મુનિ મને પરમ અધિકારી જાણીને – ॥ ૧ ॥

લાગે કરન બ્રહ્મ ઉપદેસા। અજ અદ્વૈત અગુન હૃદયેસા ॥
અકલ અનીહ અનામ અરૂપા। અનુભવ ગમ્ય અખંડ અનૂપા ॥ ૨ ॥

બ્રહ્મનો ઉપદેશ કરવા લાગ્યા કે તે અજન્મા છે, અદ્વૈત છે, નિર્ગુણ છે અને હૃદયના સ્વામી (અંતર્યામી) છે. તેઓ અકળ, ઈચ્છારહિત, નામરહિત, રૂપરહિત, અનુભવથી જાણવાયોગ્ય, અખંડ અને ઉપમારહિત છે; ॥ ૨ ॥

મન ગોતીત અમલ અબિનાસી। નિર્બિકાર નિરવધિ સુખ રાસી ॥
સો તૈં તાહિ તોહિ નહિં ભેદા। બારિ બીચિ ઇવ ગાવહિં બેદા ॥ ૩ ॥

તેઓ મન અને ઈન્દ્રિયોથી પર, નિર્મળ, વિનાશરહિત, નિર્વિકાર, સીમારહિત અને સુખના ભંડાર છે. વેદો એવું ગાય છે કે તે જ તું છે(તત્ત્વમસિ), જળ અને જળની તરંગની જેમ એનામાં અને તારામાં કોઈ ભેદ નથી. ॥ ૩ ॥

બિબિધિ ભાઁતિ મોહિ મુનિ સમુઝાવા। નિર્ગુન મત મમ હૃદયઁ ન આવા ॥
પુનિ મૈં કહેઉઁ નાઇ પદ સીસા। સગુન ઉપાસન કહહુ મુનીસા ॥ ૪ ॥

મુનિએ મને અનેક પ્રકારે સમજાવ્યો, પણ નિર્ગુણ મત મારા હૃદયમાં ન બેઠો. મેં પાછા મુનિના ચરણોમાં માથું નમાવીને કહ્યું – હે મુનીશ્વર! મને સગુણ બ્રહ્મની ઉપાસના કહો. ॥ ૪ ॥

રામ ભગતિ જલ મમ મન મીના। કિમિ બિલગાઇ મુનીસ પ્રબીના॥
સોઇ ઉપદેસ કહહુ કરિ દાયા। નિજ નયનન્હિ દેખૌં રઘુરાયા॥૫॥

મારું મન રામભક્તિરૂપ જળમાં માછલી થઈ રહ્યું છે [એમાં જ રમી રહ્યું છે]. હે ચતુર મુનીશ્વર! આવી દશામાં તે એનાથી જુદું કેવી રીતે થઈ શકે છે? આપ દયા કરીને મને એ જ ઉપદેશ કહો જેથી હું શ્રીરઘુનાથજીને પોતાની આંખોથી નિહાળી શકું. ॥૫॥

ભરિ લોચન બિલોકિ અવધેસા। તબ સુનિહઉઁ નિર્ગુન ઉપદેસા॥
મુનિ પુનિ કહિ હરિકથા અનૂપા। ખંડિ સગુન મત અગુન નિરૂપા॥૬॥

[પહેલા] નેત્રો ભરીને શ્રીઅયોધ્યાનાથને જોઈને, પછી નિર્ગુણનો ઉપદેશ સાંભળીશ. મુનિએ અનુપમ હરિકથા કહીને, પાછા સગુણ મતનું ખંડન કરીને નિર્ગુણનું નિરૂપણ કર્યું. ॥૬॥

તબ મૈં નિર્ગુન મત કર દૂરી। સગુન નિરૂપઉઁ કરિ હઠ ભૂરી॥
ઉત્તર પ્રતિઉત્તર મૈં કીન્હા। મુનિ તન ભએ ક્રોધ કે ચીન્હા॥૭॥

ત્યારે હું નિર્ગુણ મતને હઠાવીને (કાપીને) ઘણો હઠ કરીને સગુણનું નિરૂપણ કરવા લાગ્યો. મેં ઉત્તર-પ્રત્યુત્તર કર્યા, તેથી મુનિના શરીરમાં ક્રોધનાં ચિહ્ન ઉત્પન્ન થઈ ગયાં. ॥૭॥

સુનુ પ્રભુ બહુત અવગ્યા કિએઁ। ઉપજ ક્રોધ ગ્યાનિન્હ કે હિએઁ॥
અતિ સંઘરષન જૌં કર કોઈ। અનલ પ્રગટ ચંદન તે હોઈ॥૮॥

હે પ્રભો! સાંભળો, ઘણું અપમાન કરવાથી જ્ઞાનીના પણ હૃદયમાં ક્રોધ ઉત્પન્ન થઈ જાય છે. જો કોઈ ચંદનની લાકડીને ઘણું જ ઘસે તો તેમાંથીય અગ્નિ પ્રગટ થઈ જશે. ॥૮॥

દો૦ – બારંબાર સકોપ મુનિ કરઇ નિરૂપન ગ્યાન।
મૈં અપનેં મન બૈઠ તબ કરઉઁ બિબિધિ અનુમાન॥૧૧૧ (ક)॥

મુનિ વારંવાર ક્રોધસહિત જ્ઞાનનું નિરૂપણ કરવા લાગ્યા. ત્યારે હું બેઠોબેઠો પોતાના મનમાં અનેક પ્રકારનાં અનુમાન કરવા લાગ્યો. ॥૧૧૧ (ક)॥

ક્રોધ કિ દ્વૈતબુદ્ધિ બિનુ દ્વૈત કિ બિનુ અગ્યાન।
માયાબસ પરિછિન્ન જડ઼ જીવ કિ ઈસ સમાન॥૧૧૧ (ખ)॥

દ્વૈતબુદ્ધિ વિના ક્રોધ કેવો? અને વિના અજ્ઞાને શું દ્વૈતબુદ્ધિ થઈ શકે છે? માયાને વશ રહેનારો પરિચ્છિન્ન જડ જીવ શું ઈશ્વર સમાન થઈ શકે છે? ॥૧૧૧ (ખ)॥

ચૌ૦ – કબહુઁ કિ દુખ સબ કર હિત તાકેં। તેહિ કિ દરિદ્ર પરસ મનિ જાકેં॥
પરદ્રોહી કી હોહિં નિસંકા। કામી પુનિ કિ રહહિં અકલંકા॥૧॥

સર્વેનું હિત ઇચ્છવાથી શું ક્યારેય દુ:ખ આવી શકે છે? જેમની પાસે પારસમણિ છે, તેની પાસે શું દરિદ્રતા રહી શકે છે? બીજાઓનો દ્રોહ કરનારા શું કદી નિર્ભય થઈ શકે છે અને કામી શું કલંકરહિત (બેદાગ) રહી શકે છે? ॥૧॥

બંસ કિ રહ દ્વિજ અનહિત કીન્હે । કર્મ કિ હોહિં સ્વરૂપહિ ચીન્હેં ॥
કાહૂ સુમતિ કિ ખલ સઁગ જામી । સુભ ગતિ પાવ કિ પરત્રિય ગામી ॥ ૨॥

બ્રાહ્મણનું નરસું કરવાથી શું વંશ રહી શકે છે? સ્વરૂપ ઓળખાયાથી (આત્મજ્ઞાન થવાથી) શું [આસક્તિપૂર્વક] કર્મ થઈ શકે છે? દુષ્ટોની સંગતથી શું કોઈને સુબુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઈ છે? પરસ્ત્રીગામી શું ઉત્તમ ગતિ પામી શકે છે? ॥ ૨॥

ભવ કિ પરહિં પરમાત્મા બિંદક । સુખી કિ હોહિં કબહુઁ હરિ નિંદક ॥
રાજુ કિ રહઇ નીતિ બિનુ જાનેં । અઘ કિ રહહિં હરિચરિત બખાનેં ॥ ૩॥

પરમાત્માને જાણનારા કદી જન્મ-મરણ [ના ચક્કરમાં] પડી શકે છે? ભગવાનની નિંદા કરનારા કદી સુખી થઈ શકે છે? નીતિ જાણ્યાવિના શું રાજ્ય રહી શકે છે? શ્રીહરિનાં ચરિત્ર વર્ણન કરવાથી શું પાપ રહી શકે છે? ॥ ૩॥

પાવન જસ કિ પુન્ય બિનુ હોઈ । બિનુ અઘ અજસ કિ પાવઇ કોઈ ॥
લાભુ કિ કિછુ હરિ ભગતિ સમાના । જેહિ ગાવહિં શ્રુતિ સંત પુરાના ॥ ૪॥

પુણ્ય વિના શું પવિત્ર યશ [પ્રાપ્ત] થઈ શકે છે? વિના પાપે શું કોઈ અપયશ પામી શકે છે? જેનો મહિમા વેદ, સંત અને પુરાણ ગાય છે તે હરિભક્તિ સમાન શું કોઈ અન્ય લાભ પણ છે? ॥ ૪॥

હાનિ કિ જગ એહિ સમ કિછુ ભાઈ । ભજિઅ ન રામહિ નર તનુ પાઈ ॥
અઘ કિ પિસુનતા સમ કછુ આના । ધર્મ કિ દયા સરિસ હરિજાના ॥ ૫॥

હે ભાઈ! જગતમાં શું આની સમાન બીજી પણ કોઈ હાનિ છે કે મનુષ્યનું શરીર પામીને પણ શ્રીરામજીનું ભજન ન કરવામાં આવે? ચાડિયાપણા સમાન શું કોઈ બીજું પાપ છે? અને હે ગરુડજી! દયા સમાન શું કોઈ અન્ય ધર્મ છે? ॥ ૫॥

એહિ બિધિ અમિતિ જુગુતિ મન ગુનઉઁ । મુનિ ઉપદેસ ન સાદર સુનઉઁ ॥
પુનિ પુનિ સગુન પચ્છ મૈં રોપા । તબ મુનિ બોલેઉ બચન સકોપા ॥ ૬॥

આ પ્રમાણે હું અગણિત યુક્તિઓ મનમાં વિચારતો હતો અને આદરની સાથે મુનિનો ઉપદેશ સાંભળતો નહોતો. જ્યારે મેં વારંવાર સગુણનો પક્ષ સ્થાપિત કર્યો, ત્યારે મુનિ ક્રોધયુક્ત વચન બોલ્યા – ॥ ૬॥

મૂઢ઼ પરમ સિખ દેઉઁ ન માનસિ । ઉત્તર પ્રતિઉત્તર બહુ આનસિ ॥
સત્ય બચન બિસ્વાસ ન કરહી । બાયસ ઇવ સબહી તે ડરહી ॥ ૭॥

અરે મૂઢ! હું તને સર્વોત્તમ શિક્ષણ આપું છું, તો પણ તેને તું નથી માનતો અને અનેક પ્રકારે ઉત્તર-પ્રત્યુત્તર (દલીલો) કરે રાખે છે. મારાં સત્ય વચનો પર વિશ્વાસ નથી કરતો! કાગડાની જેમ બધાથી બીવે છે. ॥ ૭॥

સઠ સ્વપચ્છ તવ હૃદયઁ બિસાલા । સપદિ હોહિ પચ્છી ચંડાલા ॥
લીન્હ શ્રાપ મૈં સીસ ચઢ઼ાઈ । નહિં કછુ ભય ન દીનતા આઈ ॥ ૮॥

અરે મૂર્ખ! તારા હૃદયમાં પોતાના પક્ષનો મોટો ભારે હઠ છે, માટે તું શીઘ્ર ચાંડાલ પક્ષી (કાગડો) થઈ જા. મેં આનંદ સાથે મુનિના શાપને માથે ચઢાવી લીધો. તેનાથી મને ન કંઈ ભય થયો અને ન દીનતા જ આવી. ॥ ૮॥

દો૦ – તુરત ભયઉઁ મૈં કાગ તબ પુનિ મુનિ પદ સિરુ નાઇ।
સુમિરિ રામ રઘુબંસ મનિ હરષિત ચલેઉઁ ઉડ઼ાઇ ॥ ૧૧૨ (ક) ॥

ત્યારે હું તરત જ કાગડો થઈ ગયો. પછી મુનિના ચરણોમાં શીશ નમાવીને અને રઘુકુળશિરોમણિ શ્રીરામજીનું સ્મરણ કરીને હું હરખાઈને ઊડી નીકળ્યો. ॥ ૧૧૨ (ક) ॥

ઉમા જે રામ ચરન રત બિગત કામ મદ ક્રોધ।
નિજ પ્રભુમય દેખહિં જગત કેહિ સન કરહિં બિરોધ ॥ ૧૧૨ (ખ) ॥

[શિવજી કહે છે –] હે ઉમા! જે શ્રીરામજીના ચરણોના પ્રેમી છે અને કામ, અભિમાન તથા ક્રોધથી રહિત છે, તે જગતને પોતાના પ્રભુથી ભરાયેલું જુએ છે, પછી તે કોનાથી વેર કરે? ॥ ૧૧૨ (ખ) ॥

ચૌ૦ – સુનુ ખગેસ નહિં કછુ રિષિ દૂષન। ઉર પ્રેરક રઘુબંસ બિભૂષન ॥
કૃપાસિંધુ મુનિ મતિ કરિ ભોરી। લીન્હી પ્રેમ પરિચ્છા મોરી ॥ ૧॥

[કાકભુશુંડિજીએ કહ્યું –] હે પક્ષીરાજ ગરુડજી! સાંભળો, આમાં ઋષિનો કંઈ પણ દોષ ન હતો. રઘુવંશના વિભૂષણ શ્રીરામજી જ સર્વેના હૃદયમાં પ્રેરણા કરનારા છે. કૃપાસાગર પ્રભુએ મુનિની બુદ્ધિને ભોળી કરીને (ભુલામણીમાં નાખી) મારા પ્રેમની પરીક્ષા લીધી. ॥ ૧॥

મન બચ ક્રમ મોહિ નિજ જન જાના। મુનિ મતિ પુનિ ફેરી ભગવાના ॥
રિષિ મમ મહત સીલતા દેખી। રામ ચરન બિસ્વાસ બિસેષી ॥ ૨॥

મન, વચન અને કર્મથી જ્યારે પ્રભુએ મને પોતાનો દાસ જાણી લીધો, ત્યારે ભગવાને મુનિની બુદ્ધિ પાછી ફેરવી નાખી. ઋષિએ મારો મહાન પુરુષો જેવો સ્વભાવ (ધૈર્ય, અક્રોધ, વિનય આદિ) અને શ્રીરામજીના ચરણોમાં વિશેષ વિશ્વાસ જોયો; ॥ ૨॥

અતિ બિસમય પુનિ પુનિ પછિતાઈ। સાદર મુનિ મોહિ લીન્હ બોલાઈ ॥
મમ પરિતોષ બિબિધિ બિધિ કીન્હા। હરષિત રામમંત્ર તબ દીન્હા ॥ ૩॥

ત્યારે મુનિએ ઘણા વિસ્મય સાથે વારંવાર પસ્તાઈને મને આદરપૂર્વક તેડાવ્યો. તેમણે અનેક પ્રકારે મારો સંતોષ કર્યો અને ત્યારે હરખાઈને મને રામમંત્ર આપ્યો. ॥ ૩॥

બાલકરૂપ રામ કર ધ્યાના। કહેઉ મોહિ મુનિ કૃપાનિધાના ॥
સુંદર સુખદ મોહિ અતિ ભાવા। સો પ્રથમહિં મૈં તુમ્હહિ સુનાવા ॥ ૪॥

કૃપાનિધાન મુનિએ મને બાળરૂપ શ્રીરામજીનું ધ્યાન (ધ્યાનવિધિ) બતાવ્યું. સુંદર અને સુખ આપનાર આ ધ્યાન મને ઘણું જ ઠીક લાગ્યું. તે ધ્યાન હું તમને અગાઉ સંભળાવી ચૂક્યો છું. ॥ ૪॥

મુનિ મોહિ કછુક કાલ તહઁ રાખા। રામચરિતમાનસ તબ ભાષા ॥
સાદર મોહિ યહ કથા સુનાઈ। પુનિ બોલે મુનિ ગિરા સુહાઈ ॥ ૫॥

મુનિએ કેટલાક સમય સુધી મને ત્યાં (પોતાની પાસે) રાખ્યો. પછી તેમણે રામચરિતમાનસનું વર્ણન કર્યું. આદરપૂર્વક મને આ કથા સંભળાવીને પછી મુનિએ મને સુંદર વાણી કહી – ॥ ૫॥

રામચરિત સર ગુપ્ત સુહાવા । સંભુ પ્રસાદ તાત મૈં પાવા ॥
તોહિ નિજ ભગત રામ કર જાની । તાતે મૈં સબ કહેઉઁ બખાની ॥ ૬॥

હે તાત! આ સુંદર અને ગુપ્ત રામચરિત્રરૂપી સરોવર (રામચરિતમાનસ) મેં શિવજીની કૃપાથી મેળવ્યું હતું. તમને શ્રીરામજીના 'નિજભક્ત' જાણ્યા, એટલે મેં તમને સર્વ ચરિત્ર વિસ્તારથી કહ્યું. ॥ ૬॥

રામ ભગતિ જિન્હ કેં ઉર નાહીં । કબહુઁ ન તાત કહિઅ તિન્હ પાહીં ॥
મુનિ મોહિ બિબિધિ ભાઁતિ સમુઝાવા । મૈં સપ્રેમ મુનિ પદ સિરુ નાવા ॥ ૭॥

હે તાત! જેમના હૃદયમાં શ્રીરામજીની ભક્તિ નથી, તેમના સામે આને કદીય ન કહેવું જોઈએ. મુનિએ મને અનેક પ્રકારે સમજાવ્યો. ત્યારે મેં પ્રેમની સાથે મુનિના ચરણોમાં શીશ નમાવ્યું. ॥ ૭॥

નિજ કર કમલ પરસિ મમ સીસા । હરષિત આસિષ દીન્હ મુનીસા ॥
રામ ભગતિ અબિરલ ઉર તોરેં । બસિહિ સદા પ્રસાદ અબ મોરેં ॥ ૮॥

મુનીશ્વરે પોતાના કર-કમળોથી મારા મસ્તકે સ્પર્શ કરીને હર્ષિત થઈને આશીર્વાદ આપ્યા કે હવે મારી કૃપાથી તારા હૃદયમાં સદાય પ્રગાઢ રામભક્તિ વસશે. ॥ ૮॥

દો૦ – સદા રામ પ્રિય હોહુ તુમ્હ સુભ ગુન ભવન અમાન ।
કામરૂપ ઈચ્છામરન ગ્યાન બિરાગ નિધાન ॥ ૧૧૩ (ક) ॥

તમે સદાય શ્રીરામજીના પ્રિય થાવ અને કલ્યાણરૂપ ગુણોના ધામ, માનરહિત ઈચ્છાનુસાર રૂપ ધારણ કરવામાં સમર્થ, ઈચ્છામૃત્યુ (જેમની શરીર છોડવાની ઈચ્છા કરવાથી જ મૃત્યુ થાય, ઈચ્છા વિના મૃત્યુ ન થાય), અને જ્ઞાન અને વૈરાગ્યના ભંડાર થાવ. ॥ ૧૧૩ (ક) ॥

જેહિં આશ્રમ તુમ્હ બસબ પુનિ સુમિરત શ્રીભગવંત ।
બ્યાપિહિ તહઁ ન અબિદ્યા જોજન એક પ્રજંત ॥ ૧૧૩ (ખ) ॥

આટલું જ નહિ, શ્રીભગવાનનું સ્મરણ કરતાં તમે જે આશ્રમમાં નિવાસ કરશો ત્યાં એક યોજન (ચાર ગાઉ) સુધી અવિદ્યા (માયા-મોહ) નહીં વ્યાપે. ॥ ૧૧૩ ખ) ॥

ચૌ૦ – કાલ કર્મ ગુન દોષ સુભાઊ । કછુ દુખ તુમ્હહિ ન બ્યાપિહિ કાઊ ॥
રામ રહસ્ય લલિત બિધિ નાના । ગુપ્ત પ્રગટ ઈતિહાસ પુરાના ॥ ૧॥

કાળ, કર્મ, ગુણ, દોષ અને સ્વભાવથી ઉત્પન્ન કંઈ પણ દુઃખ તમને ક્યારેય નહીં વ્યાપે. અનેક પ્રકારનાં સુંદર શ્રીરામજીનાં રહસ્ય (ગુપ્ત મર્મનાં ચરિત્ર અને ગુણ), જે ઈતિહાસ અને પુરાણોમાં ગુપ્ત અને પ્રકટ છે (વર્ણિત અને લક્ષિત છે) – ॥ ૧॥

બિનુ શ્રમ તુમ્હ જાનબ સબ સોઊ । નિત નવ નેહ રામ પદ હોઊ ॥
જો ઈચ્છા કરિહહુ મન માહીં । હરિ પ્રસાદ કછુ દુર્લભ નાહીં ॥ ૨॥

તમે તે સર્વેને પણ પરિશ્રમ વિના જ જાણી જશો. શ્રીરામજીના ચરણોમાં તમારો નિત્ય નવો પ્રેમ થાય. પોતાના મનમાં તમે જે કંઈ ઇચ્છા કરશો, શ્રીહરિની કૃપાથી તેની પૂર્તિ કંઈ પણ દુર્લભ નહીં હોય. ॥ ૨॥

સુનિ મુનિ આસિષ સુનુ મતિધીરા । બ્રહ્મગિરા ભઈ ગગન ગઁભીરા ॥
એવમસ્તુ તવ બચ મુનિ ગ્યાની । યહ મમ ભગત કર્મ મન બાની ॥ ૩॥

હે ધીરબુદ્ધિ ગરુડજી! સાંભળો, મુનિનો આશીર્વાદ સાંભળીને આકાશમાં ગંભીર બ્રહ્મવાણી થઈ કે હે જ્ઞાની મુનિ! તમારાં વચન એવાં જ (સત્ય) થાવ. આ કર્મ, મન અને વચનથી મારો ભક્ત છે. ॥ ૩॥

સુનિ નભગિરા હરષ મોહિ ભયઊ । પ્રેમ મગન સબ સંસય ગયઊ ॥
કરિ બિનતી મુનિ આયસુ પાઈ । પદ સરોજ પુનિ પુનિ સિરુ નાઈ ॥ ૪॥

આકાશવાણી સાંભળીને મને ઘણો જ હર્ષ થયો. હું પ્રેમમાં મગ્ન થઈ ગયો અને મારા સર્વે સંશય જતા રહ્યા. તત્પશ્ચાત્ મુનિને વિનંતી કરીને, આજ્ઞા પામીને અને તેમના ચરણકમળોમાં વારંવાર શીશ નમાવીને – ॥ ૪॥

હરષ સહિત એહિં આશ્રમ આયઉઁ । પ્રભુ પ્રસાદ દુર્લભ બર પાયઉઁ ॥
ઇહાઁ બસત મોહિ સુનુ ખગ ઈસા । બીતે કલપ સાત અરુ બીસા ॥ ૫॥

હું હર્ષસહિત આ આશ્રમમાં આવ્યો. પ્રભુ શ્રીરામજીની કૃપાથી મેં દુર્લભ વર પામી લીધો. હે પક્ષીરાજ! સાંભળો, મને અહીં નિવાસ કરતાં સત્યાવીસ કલ્પ વીતી ગયા. ॥ ૫॥

કરઉઁ સદા રઘુપતિ ગુન ગાના । સાદર સુનહિં બિહંગ સુજાના ॥
જબ જબ અવધપુરીં રઘુબીરા । ધરહિં ભગત હિત મનુજ સરીરા ॥ ૬॥

હું સદા અહીં શ્રીરઘુનાથજીના ગુણોનું ગાન કર્યા કરું છું અને ચતુર પક્ષી તેને આદરપૂર્વક સાંભળે છે. અયોધ્યાપુરીમાં જ્યારે જ્યારે શ્રીરઘુવીર ભક્તોના [હિત] માટે મનુષ્યશરીર ધારણ કરે છે, ॥ ૬॥

તબ તબ જાઇ રામ પુર રહઊઁ । સિસુલીલા બિલોકિ સુખ લહઊઁ ॥
પુનિ ઉર રાખિ રામ સિસુરૂપા । નિજ આશ્રમ આવઉઁ ખગભૂપા ॥ ૭॥

ત્યારે ત્યારે હું જઈને શ્રીરામજીની નગરીમાં રહું છું અને પ્રભુની બાળલીલા જોઈને સુખ પ્રાપ્ત કરું છું. પછી હે પક્ષીરાજ! શ્રીરામજીના બાળરૂપને હૃદયમાં રાખીને હું પોતાના આશ્રમમાં આવી જઉં છું. ॥ ૭॥

કથા સકલ મૈં તુમ્હહિ સુનાઈ । કાગ દેહ જેહિં કારન પાઈ ॥
કહિઉઁ તાત સબ પ્રસ્ન તુમ્હારી । રામ ભગતિ મહિમા અતિ ભારી ॥ ૮॥

જે કારણે મેં કાગદેહ મેળવ્યો, તે સમસ્ત કથા આપને સંભળાવી દીધી. હે તાત! મેં આપના સર્વે પ્રશ્નોના ઉત્તર કહ્યા. અહા! રામભક્તિનો મોટો ભારે મહિમા છે. ॥ ૮॥

દો૦ – તાતે યહ તન મોહિ પ્રિય ભયઉ રામ પદ નેહ ।
નિજ પ્રભુ દરસન પાયઉઁ ગએ સકલ સંદેહ ॥ ૧૧૪ (ક) ॥

મને પોતાનું આ કાકશરીર એટલા માટે પ્રિય છે કે તેમાં મને શ્રીરામજીના ચરણોનો પ્રેમ પ્રાપ્ત થયો. આ જ શરીરેથી હું પોતાના પ્રભુનાં દર્શન પામ્યો અને મારા સર્વે સંશય ટળી ગયાં (દૂર થયાં). ॥ ૧૧૪ (ક) ॥

માસપારાયણ, ઓગણત્રીસમો વિશ્રામ

ભગતિ પચ્છ હઠ કરિ રહેઉઁ દીન્હિ મહારિષિ સાપ ।
મુનિ દુર્લભ બર પાયઉઁ દેખહુ ભજન પ્રતાપ ॥ ૧૧૪ (ખ) ॥

હું હઠ કરીને ભક્તિપક્ષ પર ચોંટ્યો રહ્યો, જેનાથી મહર્ષિ લોમશે મને શાપ આપ્યો; પરંતુ તેનું ફળ એ થયું કે મુનિઓને પણ દુર્લભ વરદાન હું પામ્યો. ભજનનો પ્રતાપ તો જુઓ! ॥ ૧૧૪ (ખ) ॥

ચૌ૦ – જે અસિ ભગતિ જાનિ પરિહરહીં । કેવલ ગ્યાન હેતુ શ્રમ કરહીં ॥
તે જડ઼ કામધેનુ ગૃહઁ ત્યાગી । ખોજત આકુ ફિરહિં પય લાગી ॥ ૧॥

જે ભક્તિનો આવો મહિમા જાણીને પણ તેને છોડી દે છે અને કેવળ જ્ઞાનને માટે શ્રમ (સાધન) કરે છે, તે મૂર્ખ ઘેર ઊભેલી કામધેનુને ત્યજીને દૂધ માટે આકડાના ઝાડને શોધતો ફરે છે. ॥ ૧॥

સુનુ ખગેસ હરિ ભગતિ બિહાઈ । જે સુખ ચાહહિં આન ઉપાઈ ॥
તે સઠ મહાસિંધુ બિનુ તરની । પૈરિ પાર ચાહહિં જડ઼ કરની ॥ ૨॥

હે પક્ષીરાજ! સાંભળો, જે લોકો શ્રીહરિની ભક્તિને છોડી બીજા ઉપાયોથી સુખ ઇચ્છે છે, તે મૂર્ખ અને જડ કરણીવાળા (અભાગિયા) વહાણ વિના જ તરીને મહાસમુદ્રને પાર પામવા માગે છે. ॥ ૨॥

સુનિ ભસુંડિ કે બચન ભવાની । બોલેઉ ગરુડ઼ હરષિ મૃદુ બાની ॥
તવ પ્રસાદ પ્રભુ મમ ઉર માહીં । સંસય સોક મોહ ભ્રમ નાહીં ॥ ૩॥

[શિવજી કહે છે –] હે ભવાની! ભુશુંડિનાં વચન સાંભળીને ગરુડજી હર્ષિત થઈને કોમળ વાણીથી બોલ્યા – હે પ્રભો! આપના પ્રસાદથી મારા હૃદયમાં હવે સંદેહ, શોક, મોહ અને ભ્રમ થોડોક પણ ન રહ્યો. ॥ ૩॥

સુનેઉઁ પુનીત રામ ગુન ગ્રામા । તુમ્હરી કૃપાઁ લહેઉઁ બિશ્રામા ॥
એક બાત પ્રભુ પૂઁછઉઁ તોહી । કહહુ બુઝાઈ કૃપાનિધિ મોહી ॥ ૪॥

મેં આપની કૃપાથી શ્રીરામચન્દ્રજીના પવિત્ર ગુણસમૂહોને સાંભળ્યા અને શાંતિ પ્રાપ્ત કરી. હે પ્રભો! હવે હું આપને એક વાત બીજી પૂછું છું. હે કૃપાસાગર! મને સમજાવીને કહો. ॥ ૪॥

કહહિં સંત મુનિ બેદ પુરાના । નહિં કછુ દુર્લભ ગ્યાન સમાના ॥
સોઈ મુનિ તુમ્હ સન કહેઉ ગોસાઈં । નહિં આદરેહુ ભગતિ કી નાઈં ॥ ૫॥

સંત, મુનિ, વેદ અને પુરાણ એ કહે છે કે જ્ઞાન સમાન દુર્લભ કંઈ પણ નથી. હે ગોસાઈં! એ જ જ્ઞાન મુનિએ આપને કહ્યું, પરંતુ આપે ભક્તિ સમાન એનો આદર નથી કર્યો. ॥ ૫॥

ગ્યાનહિ ભગતિહિ અંતર કેતા। સકલ કહહુ પ્રભુ કૃપા નિકેતા॥
સુનિ ઉરગારિ બચન સુખ માના। સાદર બોલેઉ કાગ સુજાના॥૬॥

હે કૃપાના ધામ! હે પ્રભો! જ્ઞાન અને ભક્તિમાં શું અંતર છે? આ સઘળું મને કહો. ગરુડજીનાં વચન સાંભળીને સુજ્ઞ કાકભુશુંડિજીએ સુખ માન્યું અને આદરની સાથે કહ્યું – ॥૬॥

ભગતિહિ ગ્યાનહિ નહિં કછુ ભેદા। ઉભય હરહિં ભવ સંભવ ખેદા॥
નાથ મુનીસ કહહિં કછુ અંતર। સાવધાન સોઉ સુનુ બિહંગબર॥૭॥

ભક્તિ અને જ્ઞાનમાં કંઈ પણ ભેદ નથી. બન્નેય સંસારથી ઉત્પન્ન કલેશોને હરી લે છે. હે નાથ! મુનીશ્વર એમનામાં કંઈક અંતર બતાવે છે. હે પક્ષીશ્રેષ્ઠ! તેને સાવધાન થઈને સાંભળો. ॥૭॥

ગ્યાન બિરાગ જોગ બિગ્યાના। એ સબ પુરુષ સુનહુ હરિજાના॥
પુરુષ પ્રતાપ પ્રબલ સબ ભાઁતી। અબલા અબલ સહજ જડ઼ જાતી॥૮॥

હે હરિવાહન! સાંભળો, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, યોગ, વિજ્ઞાન – આ સર્વે પુરુષ છે; પુરુષનો પ્રતાપ સર્વ પ્રકારે પ્રબળ થાય છે. અબળા (માયા) સ્વાભાવિકપણે જ નિર્બળ અને જાતિ(જન્મ)થી જ જડ (મૂર્ખ) હોય છે. ॥૮॥

દો૦ – પુરુષ ત્યાગિ સક નારિહિ જો બિરક્ત મતિ ધીર।
ન તુ કામી બિષયાબસ બિમુખ જો પદ રઘુબીર॥૧૧૫ (ક)॥

પરંતુ જે વૈરાગ્યવાન અને ધીરબુદ્ધિ પુરુષો છે તે જ સ્ત્રીને ત્યાગી શકે છે, ન કે તે કામી પુરુષો, જે વિષયના વશમાં છે (એમના ગુલામ છે) અને શ્રીરઘુવીરના ચરણોથી વિમુખ છે. ॥૧૧૫ (ક)॥

સો૦ – સોઉ મુનિ ગ્યાનનિધાન મૃગનયની બિધુ મુખ નિરખિ।
બિબસ હોઈ હરિજાન નારિ બિષ્નુ માયા પ્રગટ॥૧૧૫ (ખ)॥

એ જ વૈરાગ્યવાન ધીરબુદ્ધિ જ્ઞાનના ભંડાર મુનિ પણ મૃગનયનીના ચન્દ્રમુખને જોઈને વિવશ (તેના આધીન) થઈ જાય છે. હે ગરુડજી! ભગવાન વિષ્ણુની સાક્ષાત માયા જ સ્ત્રીરૂપે પ્રગટ છે. ॥૧૧૫ (ખ)॥

ચૌ૦ – ઈહાઁ ન પચ્છપાત કછુ રાખઉઁ। બેદ પુરાન સંત મત ભાષઉઁ॥
મોહ ન નારિ નારિ કેં રૂપા। પન્નગારિ યહ રીતિ અનૂપા॥૧॥

અહીં હું કોઈ પક્ષપાત નથી રાખતો. વેદ, પુરાણ અને સંતોના મત (સિદ્ધાંત) જ કહું છું. હે ગરુડજી! આ અનુપમ (વિલક્ષણ) રીતિ છે કે એક સ્ત્રીના રૂપ પર બીજી સ્ત્રી મોહિત નથી થતી. ॥૧॥

માયા ભગતિ સુનહુ તુમ્હ દોઊ। નારિ બર્ગ જાનઇ સબ કોઊ॥
પુનિ રઘુબીરહિ ભગતિ પિઆરી। માયા ખલુ નર્તકી બિચારી॥૨॥

આપ સાંભળો, માયા અને ભક્તિ – આ બંનેય સ્ત્રીવર્ગની છે, આ સૌ કોઈ જાણે છે. વળી, શ્રીરઘુવીરને ભક્તિ પ્રિય છે. માયા બિચારી તો નિશ્ચયે જ નાચનારી નટી જ છે. ॥૨॥

ભગતિહિ સાનુકૂલ રઘુરાયા । તાતે તેહિ ડરપતિ અતિ માયા ॥
રામ ભગતિ નિરુપમ નિરુપાધી । બસઇ જાસુ ઉર સદા અબાધી ॥ ૩॥

શ્રીરઘુનાથજી ભક્તિને વિશેષ અનુકૂળ રહે છે. એથી જ માયા તેનાથી અત્યંત બીતી રહે છે. જેના હૃદયમાં ઉપમારહિત અને ઉપાધિરહિત (વિશુદ્ધ) રામભક્તિ સદા કોઈ બાધા (રોક-ટોક) વિના વસે છે; ॥ ૩॥

તેહિ બિલોકિ માયા સકુચાઈ । કરિ ન સકઇ કછુ નિજ પ્રભુતાઈ ॥
અસ બિચારિ જે મુનિ બિગ્યાની । જાચહિં ભગતિ સકલ સુખ ખાની ॥ ૪॥

તેને જોઈને માયા સંકોચાઈ જાય છે. તેના પર તે પોતાની પ્રભુતા થોડીક પણ નથી ચલાવી શકતી. આવો વિચાર કરીને જ જે વિજ્ઞાની મુનિ છે, તે પણ સર્વે સુખોની ખાણ ભક્તિની જ યાચના કરે છે. ॥ ૪॥

દો૦ – યહ રહસ્ય રઘુનાથ કર બેગિ ન જાનઈ કોઈ ।
જો જાનઈ રઘુપતિ કૃપાઁ સપનેહુઁ મોહ ન હોઈ ॥ ૧૧૬ (ક) ॥

શ્રીરઘુનાથજીનું આ રહસ્ય (ગુપ્ત મર્મ) જલદી કોઈ પણ નથી જાણી શકતું. શ્રીરઘુનાથજીની કૃપાથી જે આને જાણી જાય છે, તેને સ્વપ્નમાંય મોહ નથી થતો. ॥ ૧૧૬ (ક) ॥

ઔરઉ ગ્યાન ભગતિ કર ભેદ સુનહુ સુપ્રબીન ।
જો સુનિ હોઈ રામ પદ પ્રીતિ સદા અબિછીન ॥ ૧૧૬ (ખ) ॥

હે સુચતુર ગરુડજી! જ્ઞાન અને ભક્તિનો બીજો પણ ભેદ સાંભળો, જેના સાંભળવાથી શ્રીરામજીના ચરણોમાં સદા અક્ષીણ પ્રેમ થઈ જાય છે. ॥ ૧૧૬ (ખ) ॥

ચૌ૦ – સુનહુ તાત યહ અકથ કહાની । સમુઝત બનઈ ન જાઈ બખાની ॥
ઈસ્વર અંસ જીવ અબિનાસી । ચેતન અમલ સહજ સુખ રાસી ॥ ૧॥

હે તાત! આ અકથનીય કહાણી સાંભળો. આ સમજતાં જ બને છે, કહી નથી શકાતી. જીવ ઈશ્વરનો અંશ છે. [એટલા માટે] તે અવિનાશી, ચેતન, નિર્મળ અને સ્વભાવથી જ સુખનો ભંડાર છે. ॥ ૧॥

સો માયાબસ ભયઉ ગોસાઈં । બઁધ્યો કીર મરકટ કી નાઈં ॥
જડ઼ ચેતનહિ ગ્રંથિ પરિ ગઈ । જદપિ મૃષા છૂટત કઠિનઈ ॥ ૨॥

હે ગોસાઈં! તે માયાને વશીભૂત થઈને પોપટ અને વાનરાની જેમ પોતાની મેળે જ બંધાઈ ગયો. આ પ્રમાણે જડ અને ચેતનમાં ગ્રંથિ (ગાંઠ) પડી ગઈ. જોકે તે ગ્રંથિ મિથ્યા જ છે, તો પણ તેનાથી છૂટવામાં કઠિનતા છે. ॥ ૨॥

તબ તે જીવ ભયઉ સંસારી । છૂટ ન ગ્રંથિ ન હોઈ સુખારી ॥
શ્રુતિ પુરાન બહુ કહેઉ ઉપાઈ । છૂટ ન અધિક અધિક અરુઝાઈ ॥ ૩॥

ત્યારથી જીવ સંસારી થઈ ગયો એટલે કે જન્મમરણના બંધનમાં પડી ગયો. હવે ન તો ગાંઠ છૂટે છે અને ન તે સુખી થાય છે. વેદો અને પુરાણોએ ઘણા જ ઉપાય બતાવ્યા છે, પણ તે (ગ્રંથિ) છૂટતી નથી બલકે અધિકાધિક ગૂંચવાતી જ જાય છે. ॥ ૩॥

જીવ હૃદયઁ તમ મોહ બિસેષી। ગ્રંથિ છૂટ કિમિ પરઈ ન દેખી॥
અસ સંજોગ ઈસ જબ કરઈ। તબહુઁ કદાચિત સો નિરુઅરઈ॥૪॥

જીવના હૃદયમાં અજ્ઞાનરૂપી અંધકાર વિશેષરૂપે છવાઈ રહ્યો છે, એથી ગાંઠ દેખાતી જ નથી, તે છૂટે કેવી રીતે? જ્યારે કદીક ઈશ્વર એવો સંયોગ (જેવો આગળ કહેવાયો છે) ઉપસ્થિત કરી દે છે ત્યારે પણ કદાચિત જ તે (ગ્રંથિ) છૂટી શકે છે. ॥૪॥

સાત્ત્વિક શ્રદ્ધા ધેનુ સુહાઈ। જૌં હરિ કૃપાઁ હૃદયઁ બસ આઈ॥
જપ તપ બ્રત જમ નિયમ અપારા। જે શ્રુતિ કહ સુભ ધર્મ અચારા॥૫॥

શ્રીહરિની કૃપાથી જો સાત્ત્વિકી શ્રદ્ધારૂપી સુંદર ગાય હૃદયરૂપી ઘરમાં આવીને વસી જાય; અસંખ્ય જપ, તપ, વ્રત, યમ અને નિયમાદિ શુભ ધર્મ અને આચાર (આચરણ), જે શ્રુતિઓએ કહ્યાં છે; ॥૫॥

તેઇ તૃન હરિત ચરૈ જબ ગાઈ। ભાવ બચ્છ સિસુ પાઇ પેન્હાઈ॥
નોઇ નિબૃત્તિ પાત્ર બિસ્વાસા। નિર્મલ મન અહીર નિજ દાસા॥૬॥

તે જ [ધર્માચારરૂપી] લીલા તૃણો(ઘાસ)ને જ્યારે તે ગાય ચરે અને આસ્તિક ભાવરૂપી નાના વાછરડાને પામીને તે પારસો મૂકે. નિવૃત્તિ (સાંસારિક વિષયોથી અને પ્રપંચથી હટીને) નેતરું (ગાયને દોહતા સમયે પાછલા પગ બાંધવાની દોરડી) છે, વિશ્વાસ [દૂધ દોહવાનું] વાસણ છે, નિર્મળ (નિષ્પાપ) મન જે સ્વયં પોતાનો દાસ છે (પોતાના વશમાં છે), દોહનારો આહીર છે. ॥૬॥

પરમ ધર્મમય પય દુહિ ભાઈ। અવટૈ અનલ અકામ બનાઈ॥
તોષ મરુત તબ છમાઁ જુડ઼ાવૈ। ધૃતિ સમ જાવનુ દેઇ જમાવૈ॥૭॥

હે ભાઈ! આ પ્રમાણે (ધર્માચારમાં પ્રવૃત્ત સાત્ત્વિકી શ્રદ્ધારૂપી ગાયથી ભાવ, નિવૃત્તિ અને વશમાં કરેલા નિર્મળ મનની સહાયથી) પરમ ધર્મમય દૂધ દોહીને એને નિષ્કામ ભાવરૂપી અગ્નિ પર સારી રીતે ઉકાળે. પછી ક્ષમા અને સંતોષરૂપી હવાથી તેને ઠંડું કરે અને ધૈર્ય તથા શમ(મનને નિગ્રહ)રૂપી મેળવણ નાખીને એને જમાવે. ॥૭॥

મુદિતાઁ મથૈ બિચાર મથાની। દમ અધાર રજુ સત્ય સુબાની॥
તબ મથિ કાઢ઼િ લેઇ નવનીતા। બિમલ બિરાગ સુભગ સુપુનીતા॥૮॥

ત્યારે મુદિતા(પ્રસન્નતા)રૂપી ગોળામાં તત્ત્વવિચારરૂપી રવૈયાથી દમ(ઇન્દ્રિય-દમન)ના આધારે (દમરૂપી સ્તંભ આદિના આધારે) સત્ય અને સુંદર વાણીરૂપી દોરડી લગાડીને એને મથે અને મથીને પછી એમાંથી નિર્મળ, સુંદર અને અત્યંત પવિત્ર વૈરાગ્યરૂપી માખણ કાઢી લે. ॥૮॥

દો૦ – જોગ અગિનિ કરિ પ્રગટ તબ કર્મ સુભાસુભ લાઇ।
બુદ્ધિ સિરાવૈ ગ્યાન ઘૃત મમતા મલ જરિ જાઇ॥૧૧૭(ક)॥

ત્યારે યોગરૂપી અગ્નિ પ્રગટ કરીને તેમાં સમસ્ત શુભાશુભ કર્મરૂપી ઇંધણ લગાડી દે (સર્વે કર્મોને યોગરૂપી અગ્નિમાં ભસ્મ કરી નાખે). જ્યારે [વૈરાગ્યરૂપી માખણનો] મમતારૂપી મેલ બળી જાય, ત્યારે [બચેલા] જ્ઞાનરૂપી ઘીને [નિશ્ચયાત્મિકા] બુદ્ધિથી ઠંડું કરે. ॥૧૧૭(ક)॥

તબ બિગ્યાનરૂપિની બુદ્ધિ બિસદ ઘૃત પાઈ।
ચિત્ત દિઆ ભરિ ધરૈ દૃઢ઼ સમતા દિઅટિ બનાઈ ॥ ૧૧૭ (ખ)॥

ત્યારે વિજ્ઞાનરૂપિણી બુદ્ધિ તે [જ્ઞાનરૂપી] નિર્મળ ઘીને પામીને તેનાથી ચિત્તરૂપી દીવાને ભરી, સમતાની દીવેટ બનાવીને, તેના પર તેને દૃઢતાપૂર્વક (જમાવીને) રાખે. ॥ ૧૧૭ (ખ) ॥

તીનિ અવસ્થા તીનિ ગુન તેહિ કપાસ તેં કાઢ઼િ।
તૂલ તુરીય સઁવારિ પુનિ બાતી કરૈ સુગાઢ઼િ ॥ ૧૧૭ (ગ)॥

[જાગ્રત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ] ત્રણેય અવસ્થાઓ અને [સત્ત્વ, રજ અને તમ] ત્રણેય ગુણરૂપી કપાસમાંથી તુરીયાવસ્થારૂપી રૂને કાઢીને અને પછી એને સમારીને સુંદર કડક દીવેટ બનાવે. ॥ ૧૧૭ (ગ) ॥

સો૦ – એહિ બિધિ લેસૈ દીપ તેજ રાસિ બિગ્યાનમય।
જાતહિં જાસુ સમીપ જરહિં મદાદિક સલભ સબ ॥ ૧૧૭ (ઘ)॥

આ પ્રમાણે તેજનો ભંડાર વિજ્ઞાનમય દીપકને પેટાવે, જેના સમીપ જતાં જ મદ આદિ સર્વે પતંગિયાં બળી જાય. ॥ ૧૧૭ (ઘ) ॥

ચૌ૦ – સોહમસ્મિ ઇતિ બૃત્તિ અખંડા। દીપ સિખા સોઇ પરમ પ્રચંડા ॥
આતમ અનુભવ સુખ સુપ્રકાસા। તબ ભવ મૂલ ભેદ ભ્રમ નાસા ॥ ૧॥

'સોઽહમસ્મિ' (તે બ્રહ્મ હું છું) આ જે અખંડ (તૈલધારાવત્ કદીય ન તૂટનારી) વૃત્તિ છે તે જ [એ જ્ઞાનદીપકની] પરમ પ્રચંડ દીપશિખા (જ્યોત) છે. [આ પ્રમાણે] જ્યારે આત્માનુભવના સુખનો સુંદર પ્રકાશ પ્રસરે છે, ત્યારે સંસારના મૂળ ભેદરૂપી ભ્રમનો નાશ થઈ જાય છે, ॥ ૧॥

પ્રબલ અબિદ્યા કર પરિવારા। મોહ આદિ તમ મિટઇ અપારા ॥
તબ સોઇ બુદ્ધિ પાઇ ઉઁજિઆરા। ઉર ગૃહઁ બૈઠિ ગ્રંથિ નિરુઆરા ॥ ૨॥

અને મહાન બળવતી અવિદ્યાના પરિવાર મોહ આદિનો અપાર અંધકાર મટી જાય છે. ત્યારે તે જ (વિજ્ઞાનરૂપિણી) બુદ્ધિ [આત્માનુભવરૂપ] પ્રકાશને પામીને હૃદયરૂપી ઘરમાં બેસીને તે જડ-ચેતનની ગાંઠને ખોલે છે. ॥ ૨॥

છોરન ગ્રંથિ પાવ જૌં સોઈ। તબ યહ જીવ કૃતારથ હોઈ ॥
છોરત ગ્રંથિ જાનિ ખગરાયા। બિઘ્ન અનેક કરઇ તબ માયા ॥ ૩॥

જો (વિજ્ઞાનરૂપિણી બુદ્ધિ) તે ગાંઠને ખોલી શકે, ત્યારે આ જીવ કૃતાર્થ થાય. પરંતુ હે પક્ષીરાજ ગરુડજી! ગાંઠ ખોલતાં જાણીને માયા પાછી અનેક વિઘ્ન કરે છે. ॥ ૩॥

રિદ્ધિ સિદ્ધિ પ્રેરઇ બહુ ભાઈ। બુદ્ધિહિ લોભ દિખાવહિં આઈ ॥
કલ બલ છલ કરિ જાહિં સમીપા। અંચલ બાત બુઝાવહિં દીપા ॥ ૪॥

હે ભાઈ! તે ઘણી જ રિદ્ધિ-સિદ્ધિઓને મોકલે છે, જે આવીને બુદ્ધિને લોભ દેખાડે છે અને તે રિદ્ધિ-સિદ્ધિઓ કળ(કળા), બળ અને છળ કરીને સમીપ જઈ પાલવના વાયુથી તે જ્ઞાનરૂપી દીપકને બુઝાવી દે છે. ॥ ૪॥

હોઇ બુદ્ધિ જૌં પરમ સયાની। તિન્હ તન ચિતવ ન અનહિત જાની ॥
જૌં તેહિ બિઘ્ન બુદ્ધિ નહિં બાધી। તૌ બહોરિ સુર કરહિં ઉપાધી ॥ ૫॥

જો બુદ્ધિ ઘણી જ ચતુર થઈ, તો તે એને (રિદ્ધિ-સિદ્ધિઓને) અહિતકારી (હાનિકારક) સમજીને તેમની સામે જોતી પણ નથી. આ પ્રમાણે જો માયાનાં વિઘ્નોથી બુદ્ધિને અડચણ ન થઈ, તો પછી દેવો ઉપાધિ (વિઘ્ન) કરે છે. ॥ ૫॥

ઇન્દ્રી દ્વાર ઝરોખા નાના। તહઁ તહઁ સુર બૈઠે કરિ થાના ॥
આવત દેખહિં બિષય બયારી। તે હઠિ દેહિં કપાટ ઉઘારી ॥ ૬॥

ઇન્દ્રિયોનાં દ્વાર હૃદયરૂપી ઘરના અનેક ઝરૂખા છે. ત્યાં ત્યાં (પ્રત્યેક ઝરૂખે) દેવ થાણું કરીને (અડ્ડો જમાવીને) બેઠા છે. જેવા જ તે વિષયરૂપી વાયુને આવતા જુએ છે કે તુરત જ હઠપૂર્વક કમાડ ખોલી નાખે છે. ॥ ૬॥

જબ સો પ્રભંજન ઉર ગૃહઁ જાઈ। તબહિં દીપ બિગ્યાન બુઝાઈ ॥
ગ્રંથિ ન છૂટિ મિટા સો પ્રકાસા। બુદ્ધિ બિકલ ભઇ બિષય બતાસા ॥ ૭॥

જેવો જ તે ઉગ્ર વાયુ હૃદયરૂપી ઘરમાં જાય છે, તેવો જ તે વિજ્ઞાનરૂપી દીપક બુઝાઈ જાય છે. ગાંઠ પણ ન છૂટી અને તે (આત્માનુભવરૂપ) પ્રકાશ પણ નષ્ટ થઈ ગયો. વિષયરૂપી વાયુથી બુદ્ધિ વ્યાકુળ થઈ ગઈ (બધું કર્યું-કારવ્યું ચોપટ થઈ ગયું). ॥ ૭॥

ઇંદ્રિન્હ સુરન્હ ન ગ્યાન સોહાઈ। બિષય ભોગ પર પ્રીતિ સદાઈ ॥
બિષય સમીર બુદ્ધિ કૃત ભોરી। તેહિ બિધિ દીપ કો બાર બહોરી ॥ ૮॥

ઇન્દ્રિયો અને તેમના દેવતાઓને જ્ઞાન [સ્વાભાવિકરૂપે જ] નથી ગમતું; કારણકે એમની વિષય-ભોગોમાં સદાય પ્રીતિ રહે છે અને બુદ્ધિને પણ વિષયરૂપી હવાએ બહાવરી બનાવી દીધી. તો પછી (ફરીથી) તે જ્ઞાનદીપકને એ જ રીતે કોણ પ્રગટાવે? ॥ ૮॥

દો૦ – તબ ફિરિ જીવ બિબિધિ બિધિ પાવઇ સંસૃતિ કલેસ।
હરિ માયા અતિ દુસ્તર તરિ ન જાઇ બિહગેસ ॥ ૧૧૮ (ક) ॥

[આ પ્રમાણે જ્ઞાનદીપ હોલવાઈ જાય] ત્યાર પછી જીવ અનેક પ્રકારે સંસૃતિ(જન્મ-મરણાદિ)ના ક્લેશ પામે છે. હે પક્ષીરાજ! હરિની માયા અત્યંત દુસ્તર છે, તે સહજમાં જ (સરળતાથી) તરી નથી શકાતી. ॥ ૧૧૮ (ક) ॥

કહત કઠિન સમુઝત કઠિન સાધત કઠિન બિબેક।
હોઇ ઘુનાચ્છર ન્યાય જૌં પુનિ પ્રત્યૂહ અનેક ॥ ૧૧૮ (ખ) ॥

જ્ઞાન કહેવા(સમજાવવા)માં કઠિન, સમજવામાં કઠિન અને સાધવામાં પણ કઠિન છે. જો ઘુણાક્ષરન્યાયથી (સંયોગવશ) કદાચિત આ જ્ઞાન થઈ પણ જાય, તો પછી [તેને બચાવી રાખવામાં] અનેક વિઘ્ન છે. ॥ ૧૧૮ (ખ) ॥

ચૌ૦ – ગ્યાન પંથ કૃપાન કૈ ધારા। પરત ખગેસ હોઇ નહિં બારા ॥
જો નિર્બિઘ્ન પંથ નિર્બહઈ। સો કૈવલ્ય પરમ પદ લહઈ ॥ ૧॥

જ્ઞાનનો માર્ગ કૃપાણ(બેધારી તલવાર)ની સમાન છે. હે પક્ષીરાજ! આ માર્ગમાંથી પડતાં વાર નથી લાગતી. જે આ માર્ગને નિર્વિઘ્ન નભાવી લઈ જાય છે, એ જ કૈવલ્ય(મોક્ષ)રૂપ પરમપદને પ્રાપ્ત કરે છે. ॥૧॥

અતિ દુર્લભ કૈવલ્ય પરમ પદ। સંત પુરાન નિગમ આગમ બદ ॥
રામ ભજત સોઇ મુકુતિ ગોસાઈં। અનઇચ્છિત આવઇ બરિઆઈં ॥૨॥

સંત, પુરાણ, વેદ અને [તંત્ર આદિ] શાસ્ત્ર [સૌ] આ જ કહે છે કે કૈવલ્યરૂપ પરમપદ અત્યંત દુર્લભ છે; પરંતુ હે ગોસાઈં! તે જ [અત્યંત દુર્લભ] મુક્તિ પણ શ્રીરામજીને ભજવાથી ઇચ્છા કર્યા વિના જબરજસ્તીથી આવી જાય છે. ॥૨॥

જિમિ થલ બિનુ જલ રહિ ન સકાઈ। કોટિ ભાઁતિ કોઉ કરૈ ઉપાઈ ॥
તથા મોચ્છ સુખ સુનુ ખગરાઈ। રહિ ન સકઇ હરિ ભગતિ બિહાઈ ॥૩॥

જેમ સ્થળના વિના જળ નથી રહી શકતું, ભલે કોઈ કરોડ પ્રકારના ઉપાય કેમ ન કરે. તેમ જ હે પક્ષીરાજ! સાંભળો, મોક્ષસુખ પણ શ્રીહરિની ભક્તિને ત્યજીને નથી રહી શકતું. ॥૩॥

અસ બિચારિ હરિ ભગત સયાને। મુક્તિ નિરાદર ભગતિ લુભાને ॥
ભગતિ કરત બિનુ જતન પ્રયાસા। સંસૃતિ મૂલ અબિદ્યા નાસા ॥૪॥

આવો વિચાર કરીને બુદ્ધિમાન હરિભક્ત ભક્તિ પર લોભાયમાન રહીને મુક્તિનો તિરસ્કાર કરી નાખે છે. ભક્તિ કરવાથી સંસૃતિ(જન્મ-મૃત્યુરૂપ સંસાર)ની જડ અવિદ્યા પ્રયત્ન અને પરિશ્રમ વિના જ (સ્વયં પોતે) તેવી જ રીતે નષ્ટ થઈ જાય છે, ॥૪॥

ભોજન કરિઅ તૃપિતિ હિત લાગી। જિમિ સો અસન પચવૈ જઠરાગી ॥
અસિ હરિ ભગતિ સુગમ સુખદાઈ। કો અસ મૂઢ઼ ન જાહિ સોહાઈ ॥૫॥

જેમ ભોજન કરવામાં આવે છે તો તૃપ્તિને માટે અને તે ભોજનને જઠરાગ્નિ સ્વયં પોતે (આપણી ચેષ્ટા વિના) પચાવી નાખે છે, આવી સુગમ અને પરમ સુખ આપનારી હરિભક્તિ જેને ન ગમે, એવો મૂઢ કોણ હશે? ॥૫॥

દો૦ – સેવક સેબ્ય ભાવ બિનુ ભવ ન તરિઅ ઉરગારિ।
ભજહુ રામ પદ પંકજ અસ સિદ્ધાંત બિચારિ ॥૧૧૯ (ક)॥

હે સર્પોના શત્રુ ગરુડજી! હું સેવક છું અને ભગવાન મારા સેવ્ય (સ્વામી) છે, આ ભાવ વિના સંસારરૂપી સમુદ્રમાં તરવું નથી બની શકતું. આવો સિદ્ધાંત વિચારીને શ્રીરામચન્દ્રજીના ચરણકમળોનું ભજન કરો. ॥૧૧૯ (ક)॥

જો ચેતન કહઁ જડ઼ કરઇ જડ઼હિ કરઇ ચૈતન્ય।
અસ સમર્થ રઘુનાયકહિ ભજહિં જીવ તે ધન્ય ॥૧૧૯ (ખ)॥

જે ચેતનને જડ કરી નાખે છે અને જડને ચેતન કરી નાખે છે, એવા સમર્થ શ્રીરઘુનાથજીને જે જીવ ભજે છે, તે ધન્ય છે. ॥૧૧૯ (ખ)॥

ચૌ૦ – કહેઉઁ ગ્યાન સિદ્ધાંત બુઝાઈ । સુનહુ ભગતિ મનિ કૈ પ્રભુતાઈ ॥
રામ ભગતિ ચિંતામનિ સુંદર । બસઈ ગરુડ़ જાકે ઉર અંતર ॥ ૧॥

મેં જ્ઞાનનો સિદ્ધાંત સમજાવીને કહ્યો. હવે ભક્તિરૂપી મણિની પ્રભુતા (મહિમા) સાંભળો. શ્રીરામજીની ભક્તિ સુંદર ચિંતામણિ છે. હે ગરુડજી! આ જેના હૃદયમાં (અંદર) વસે છે, ॥ ૧॥

પરમ પ્રકાસ રૂપ દિન રાતી । નહિં કછુ ચહિઅ દિઆ ઘૃત બાતી ॥
મોહ દરિદ્ર નિકટ નહિં આવા । લોભ બાત નહિં તાહિ બુઝાવા ॥ ૨॥

તે દિવસ-રાત [સ્વયં પોતે જ] પરમ પ્રકાશરૂપ રહે છે. તેને દીપક, ઘી અને દીવેટ કંઈ પણ જોઈતું નથી [આ પ્રમાણે મણિનો એક તો સ્વાભાવિક પ્રકાશ રહે છે]. વળી, મોહરૂપી દરિદ્રતા નજીક આવતી નથી [કેમકે મણિ સ્વયં ધનરૂપ છે]; અને [ત્રીજું] લોભરૂપી વાયુ એ મણિમય દીપકને બુઝાવી નથી શકતો [કેમકે મણિ સ્વયં પ્રકાશરૂપ છે, તે કોઈ બીજાની સહાયથી પ્રકાશ નથી કરતો]. ॥ ૨॥

પ્રબલ અબિદ્યા તમ મિટિ જાઈ । હારહિં સકલ સલભ સમુદાઈ ॥
ખલ કામાદિ નિકટ નહિં જાહીં । બસઈ ભગતિ જાકે ઉર માહીં ॥ ૩॥

[તેના પ્રકાશથી] અવિદ્યાનો પ્રબળ અંધકાર મટી જાય છે. મદાદિ પતંગિયાઓનો સમસ્ત સમૂહ હારી જાય છે. જેના હૃદયમાં ભક્તિ વસે છે; કામ, ક્રોધ અને લોભ આદિ દુષ્ટ તો એની પાસેય જતા નથી. ॥ ૩॥

ગરલ સુધાસમ અરિ હિત હોઈ । તેહિ મનિ બિનુ સુખ પાવ ન કોઈ ॥
બ્યાપહિં માનસ રોગ ન ભારી । જિન્હ કે બસ સબ જીવ દુખારી ॥ ૪॥

તેને માટે વિષ અમૃતની સમાન અને શત્રુ મિત્ર થઈ જાય છે. તે મણિના વિના કોઈ સુખ નથી પામતું. મોટા મોટા માનસરોગ, જેમને વશ થઈને સર્વે જીવો દુઃખી થઈ રહ્યા છે, તે એને વ્યાપતા નથી. ॥ ૪॥

રામ ભગતિ મનિ ઉર બસ જાકેં । દુખ લવલેસ ન સપનેહુઁ તાકેં ॥
ચતુર સિરોમનિ તેઈ જગ માહીં । જે મનિ લાગિ સુજતન કરાહીં ॥ ૫॥

શ્રીરામ-ભક્તિરૂપી મણિ જેના હૃદયમાં વસે છે, તેને સ્વપ્નમાંય લેશમાત્ર દુઃખ નથી થતું. જગતમાં એ જ મનુષ્ય ચતુરોના શિરોમણિ છે જે તે ભક્તિરૂપી મણિને માટે સારી રીતે યત્ન કરે છે. ॥ ૫॥

સો મનિ જદપિ પ્રગટ જગ અહઈ । રામ કૃપા બિનુ નહિં કોઉ લહઈ ॥
સુગમ ઉપાય પાઈબે કેરે । નર હતભાગ્ય દેહિં ભટભેરે ॥ ૬॥

જોકે તે મણિ જગતમાં પ્રકટ (પ્રત્યક્ષ) છે, પણ શ્રીરામજીની કૃપા વિના તેને કોઈ પામી શકતું નથી. તેને પામવાના ઉપાય પણ સુગમ જ છે, પણ અભાગિયા માણસો તેને ઠુકરાવી દે છે. ॥ ૬॥

પાવન પર્બત બેદ પુરાના । રામ કથા રુચિરાકર નાના ॥
મર્મી સજ્જન સુમતિ કુદારી । ગ્યાન બિરાગ નયન ઉરગારી ॥ ૭॥

વેદ-પુરાણ પવિત્ર પર્વત છે. શ્રીરામજીની અનેક પ્રકારની કથાઓ તે પર્વતોની સુંદર ખાણો છે. સંત પુરુષ [તેમની આ ખાણોના રહસ્યને જાણનારા] મર્મી છે અને સુંદર બુદ્ધિ [ખોદનારી] કોદાળી છે. હે ગરુડજી! જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય – આ બે એમનાં નેત્રો છે. ॥ ૭॥

ભાવ સહિત ખોજઇ જો પ્રાની । પાવ ભગતિ મનિ સબ સુખ ખાની ॥
મોરેં મન પ્રભુ અસ બિસ્વાસા । રામ તે અધિક રામ કર દાસા ॥ ૮॥

જે પ્રાણી તેને પ્રેમની સાથે શોધે છે, તે સર્વ સુખોની ખાણ આ ભક્તિરૂપી મણિને પામી જાય છે. હે પ્રભો! મારા મનમાં તો આવો વિશ્વાસ છે કે શ્રીરામજીના દાસ શ્રીરામજી કરતાંય ચઢિયાતા છે. ॥ ૮॥

રામ સિંધુ ઘન સજ્જન ધીરા । ચંદન તરુ હરિ સંત સમીરા ॥
સબ કર ફલ હરિ ભગતિ સુહાઈ । સો બિનુ સંત ન કાહૂઁ પાઈ ॥ ૯॥
અસ બિચારિ જોઇ કર સતસંગા । રામ ભગતિ તેહિ સુલભ બિહંગા ॥ ૧૦॥

શ્રીરામચન્દ્રજી સમુદ્ર છે તો ધીર સંતપુરુષ મેઘ છે. શ્રીહરિ ચંદનના વૃક્ષ છે તો સંત પવન છે. સર્વે સાધનોનું ફળ સુંદર હરિભક્તિ જ છે. તેને સંત વિના કોઈ પામ્યા નથી. આવો વિચાર કરીને જે પણ સંતોનો સંગ કરે છે, હે ગરુડજી! તેને માટે શ્રીરામજીની ભક્તિ સુલભ થઈ જાય છે. ॥ ૯-૧૦॥

દો૦ – બ્રહ્મ પયોનિધિ મંદર ગ્યાન સંત સુર આહિં ।
કથા સુધા મથિ કાઢ઼હિં ભગતિ મધુરતા જાહિં ॥ ૧૨૦ (ક) ॥

બ્રહ્મ (વેદ) સમુદ્ર છે, જ્ઞાન મંદરાચળ છે અને સંત દેવતા છે, જે એ સમુદ્રને મથીને કથારૂપી અમૃત કાઢે છે, જેમાં ભક્તિરૂપી મધુરતા વસી રહે છે. ॥ ૧૨૦ (ક) ॥

બિરતિ ચર્મ અસિ ગ્યાન મદ લોભ મોહ રિપુ મારિ ।
જય પાઇઅ સો હરિ ભગતિ દેખુ ખગેસ બિચારિ ॥ ૧૨૦ (ખ) ॥

વૈરાગ્યરૂપી ઢાલથી પોતાને બચાવતાં અને જ્ઞાનરૂપી તલવારથી મદ, લોભ અને મોહરૂપી વેરીઓને મારીને જે વિજય પ્રાપ્ત કરે છે, તે હરિભક્તિ જ છે; હે પક્ષીરાજ! આનો વિચાર કરી જુઓ. ॥ ૧૨૦ (ખ) ॥

ચૌ૦ – પુનિ સપ્રેમ બોલેઉ ખગરાઊ । જૌં કૃપાલ મોહિ ઊપર ભાઊ ॥
નાથ મોહિ નિજ સેવક જાની । સપ્ત પ્રસ્ન મમ કહહુ બખાની ॥ ૧॥

પક્ષીરાજ ગરુડજી પાછા પ્રેમસહિત બોલ્યા – હે કૃપાળુ! જો મારા પર આપનો પ્રેમ છે તો હે નાથ! મને પોતાનો સેવક જાણીને મારા સાત પ્રશ્નોના ઉત્તર વખાણીને કહો. ॥ ૧॥

પ્રથમહિં કહહુ નાથ મતિધીરા । સબ તે દુર્લભ કવન સરીરા ॥
બડ઼ દુખ કવન કવન સુખ ભારી । સોઉ સંછેપહિં કહહુ બિચારી ॥ ૨॥

હે નાથ! હે ધીરબુદ્ધિ! પહેલા તો એ કહો સૌથી દુર્લભ કયું શરીર છે? પછી સૌથી મોટું દુઃખ કયું છે અને સૌથી મોટું સુખ કયું છે? આ પણ વિચાર કરી સંક્ષેપમાં જ કહો. ॥ ૨॥

સંત અસંત મરમ તુમ્હ જાનહુ। તિન્હ કર સહજ સુભાવ બખાનહુ॥
કવન પુન્ય શ્રુતિ બિદિત બિસાલા। કહહુ કવન અઘ પરમ કરાલા॥૩॥

સંત અને અસંતનો મર્મ (ભેદ) આપ જાણો છો, તેમના સહજ સ્વભાવનું વર્ણન કરો. પછી કહો કે શ્રુતિઓમાં પ્રસિદ્ધ સૌથી મહાન પુણ્ય કયું છે અને સૌથી મહાન ભયંકર પાપ કયું છે? ॥૩॥

માનસ રોગ કહહુ સમુઝાઈ। તુમ્હ સર્બગ્ય કૃપા અધિકાઈ॥
તાત સુનહુ સાદર અતિ પ્રીતી। મૈં સંછેપ કહઉઁ યહ નીતી॥૪॥

પછી માનસ-રોગોને સમજાવીને કહો. આપ સર્વજ્ઞ છો અને મારા પર આપની કૃપા પણ ઘણી છે. [કાકભુશુંડિજીએ કહ્યું –] હે તાત! અત્યંત આદર અને પ્રેમની સાથે સાંભળો. હું આ નીતિ સંક્ષેપમાં કહું છું. ॥૪॥

નર તન સમ નહિં કવનિઉ દેહી। જીવ ચરાચર જાચત તેહી॥
નરક સ્વર્ગ અપબર્ગ નિસેની। ગ્યાન બિરાગ ભગતિ સુભ દેની॥૫॥

મનુષ્ય-શરીર સમાન કોઈ શરીર નથી. ચર-અચર સર્વે જીવ તેની યાચના કરે છે. આ મનુષ્ય શરીર નરક, સ્વર્ગ અને મોક્ષની નિસરણી છે તથા કલ્યાણકારી જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ભક્તિને આપનારું છે. ॥૫॥

સો તનુ ધરિ હરિ ભજહિં ન જે નર। હોહિં બિષય રત મંદ મંદ તર॥
કાઁચ કિરિચ બદલેં તે લેહીં। કર તે ડારિ પરસ મનિ દેહીં॥૬॥

આવા મનુષ્ય-શરીરને ધારણ કરીને પણ જે લોકો શ્રીહરિનું ભજન નથી કરતા અને નીચમાં પણ નીચ વિષયોમાં અનુરક્ત રહે છે, તે પારસમણિને હાથમાંથી ફેંકી દે છે અને બદલામાં કાચના ટુકડા લઈ લે છે. ॥૬॥

નહિં દરિદ્ર સમ દુખ જગ માહીં। સંત મિલન સમ સુખ જગ નાહીં॥
પર ઉપકાર બચન મન કાયા। સંત સહજ સુભાઉ ખગરાયા॥૭॥

જગતમાં દરિદ્રતા સમાન દુઃખ નથી તથા સંતોના મિલન સમાન જગતમાં સુખ નથી. અને હે પક્ષીરાજ! મન, વચન અને શરીરથી પરોપકાર કરવો, આ સંતોનો સહજ સ્વભાવ છે. ॥૭॥

સંત સહહિં દુખ પર હિત લાગી। પર દુખ હેતુ અસંત અભાગી॥
ભૂર્જ તરૂ સમ સંત કૃપાલા। પર હિત નિતિ સહ બિપતિ બિસાલા॥૮॥

સંત બીજાઓની ભલાઈને માટે દુઃખ સહે છે પરંતુ અભાગિયા અસંત બીજાઓને દુઃખ પહોંચાડવાને માટે દુઃખ સહે છે (બીજાના દુઃખનું કારણ બને છે). કૃપાળુ સંત ભોજના વૃક્ષ સમાન બીજાના હિતને માટે ભારે વિપત્તિ સહે છે (પોતાની ખાલ સુદ્ધાં ખેંચાવી લે છે) ॥૮॥

સન ઈવ ખલ પર બંધન કરઈ। ખાલ કઢ઼ાઈ બિપતિ સહિ મરઈ॥
ખલ બિનુ સ્વારથ પર અપકારી। અહિ મૂષક ઈવ સુનુ ઉરગારી॥૯॥

પરંતુ દુષ્ટ લોકો શણની જેમ બીજાઓને બાંધે છે અને [એમને બાંધવા માટે] પોતાની ખાલ ખેંચાવીને વિપત્તિ સહીને મરી જાય છે. હે સર્પોના શત્રુ ગરુડજી! સાંભળો, દુષ્ટો કોઈ સ્વાર્થ વિના સર્પ અને ઉંદરડા સમાન અકારણ જ બીજાઓનો અપકાર કરે છે. ॥૯॥

પર સંપદા બિનાસિ નસાહીં । જિમિ સસિ હતિ હિમ ઉપલ બિલાહીં ॥
દુષ્ટ ઉદય જગ આરતિ હેતૂ । જથા પ્રસિદ્ધ અધમ ગ્રહ કેતૂ ॥૧૦॥

તે પારકી સંપત્તિનો નાશ કરીને સ્વયં નષ્ટ થઈ જાય છે, જેમ ખેતીનો નાશ કરીને કરા નષ્ટ થઈ જાય છે. દુષ્ટોનો અભ્યુદય (ઉન્નતિ) જગતના દુઃખને માટે જ હોય છે જેમ અધમ ગ્રહ કેતુ [નો ઉદય અન્યના નાશ માટે] પ્રસિદ્ધ છે. ॥૧૦॥

સંત ઉદય સંતત સુખકારી । બિસ્વ સુખદ જિમિ ઇંદુ તમારી ॥
પરમ ધર્મ શ્રુતિ બિદિત અહિંસા । પર નિંદા સમ અઘ ન ગરીસા ॥૧૧॥

અને સંતોનો અભ્યુદય સદાય સુખકારી હોય છે, જેમ ચન્દ્રમા અને સૂર્યનો ઉદય વિશ્વભર માટે સુખદાયક છે. વેદોમાં અહિંસાને પરમધર્મ માન્યો છે અને પર નિંદા જેવું ભારે પાપ નથી. ॥૧૧॥

હર ગુર નિંદક દાદુર હોઈ । જન્મ સહસ્ર પાવ તન સોઈ ॥
દ્વિજ નિંદક બહુ નરક ભોગ કરિ । જગ જનમઈ બાયસ સરીર ધરિ ॥૧૨॥

શંકરજી અને ગુરુની નિંદા કરનારો મનુષ્ય [બીજા જન્મમાં] દેડકું થાય છે અને હજાર જન્મ સુધી તે જ દેડકાનું જ શરીર પામે છે. બ્રાહ્મણોની નિંદા કરનારો વ્યક્તિ ઘણા જ નરક ભોગવીને પછી જગતમાં કાગડાનું શરીર ધારણ કરીને જન્મ લે છે. ॥૧૨॥

સુર શ્રુતિ નિંદક જે અભિમાની । રૌરવ નરક પરહિં તે પ્રાની ॥
હોહિં ઉલૂક સંત નિંદા રત । મોહ નિસા પ્રિય ગ્યાન ભાનુ ગત ॥૧૩॥

જે અભિમાની જીવ દેવો અને વેદોની નિંદા કરે છે, તે રૌરવ નરકમાં પડે છે. સંતોની નિંદામાં પડેલા લોકો ઘુવડ થાય છે, જેને મોહરૂપી રાત્રિ પ્રિય હોય છે અને જ્ઞાનરૂપી સૂર્ય જેમના માટે વીતી ગયેલ (અસ્ત થઈ ગયેલ) રહે છે. ॥૧૩॥

સબ કૈ નિંદા જે જડ઼ કરહીં । તે ચમગાદુર હોઇ અવતરહીં ॥
સુનહુ તાત અબ માનસ રોગા । જિન્હ તે દુખ પાવહિં સબ લોગા ॥૧૪॥

જે મૂર્ખ મનુષ્ય સર્વેની નિંદા કરે છે, તે ચામાચીડિયું થઈને જન્મ લે છે. હે તાત! હવે માનસ-રોગ સાંભળો, જેનાથી બધા લોકો દુઃખ પામ્યા કરે છે. ॥૧૪॥

મોહ સકલ બ્યાધિન્હ કર મૂલા । તિન્હ તે પુનિ ઉપજહિં બહુ સૂલા ॥
કામ બાત કફ લોભ અપારા । ક્રોધ પિત્ત નિત છાતી જારા ॥૧૫॥

બધા રોગોનું (વ્યાધિઓનું) મૂળ મોહ (અજ્ઞાન) છે. તે વ્યાધિઓથી વળી, બીજાં અનેક શૂળ (દુઃખ) ઉત્પન્ન થાય છે. કામ વાત (વાયુ) છે, લોભ અપાર (વધેલો) કફ છે અને ક્રોધ પિત્ત છે જે સદાય છાતી બાળતો રહે છે; ॥૧૫॥

પ્રીતિ કરહિં જૌં તીનિઉ ભાઈ। ઉપજઇ સન્યપાત દુખદાઈ॥
બિષય મનોરથ દુર્ગમ નાના। તે સબ સૂલ નામ કો જાના॥૧૬॥

જો ક્યારેક આ ત્રણેય ભાઈ (વાત, પિત્ત અને કફ) પ્રીતિ કરી લે (મળી જાય), તો દુઃખદાયક સન્નિપાત રોગ ઉત્પન્ન થાય છે. કઠિનતાથી પ્રાપ્ત (પૂર્ણ) થનારા જે વિષયોના મનોરથ છે, તે જ સર્વે શૂળ (કષ્ટદાયક રોગ) છે, એમનાં નામ કોણ જાણે છે? (અર્થાત્ તે અપાર છે). ॥૧૬॥

મમતા દાદુ કંડુ ઇરષાઈ। હરષ બિષાદ ગરહ બહુતાઈ॥
પર સુખ દેખિ જરનિ સોઇ છઈ। કુષ્ટ દુષ્ટતા મન કુટિલઈ॥૧૭॥

મમતા દાદર છે, ઈર્ષા (ડાહ) ખૂજલી છે, હર્ષ-વિષાદ ગળાના રોગોની અધિકતા છે (ગલગંડ, કંઠમાળા કે ઘેઘા આદિ રોગ છે); પારકાં સુખોને જોઈને જે જલન (ઈર્ષ્યા) થાય છે, તે જ ક્ષય-રોગ છે. દુષ્ટતા અને મનની કુટિલતા જ કોઢ છે. ॥૧૭॥

અહંકાર અતિ દુખદ ડમરુઆ। દંભ કપટ મદ માન નેહરુઆ॥
તૃસ્ના ઉદરબૃદ્ધિ અતિ ભારી। ત્રિબિધિ ઈષના તરુન તિજારી॥૧૮॥
જુગ બિધિ જ્વર મત્સર અબિબેકા। કહઁ લગિ કહૌં કુરોગ અનેકા॥૧૯॥

અહંકાર અત્યંત દુઃખ આપનારું ડમરૂ (ગાંઠનો) રોગ છે. દંભ, કપટ, મદ અને માન નાડીનો રોગ છે. તૃષ્ણા ઘણો ભારે ઉદરવૃદ્ધિ (જલોદર) રોગ છે. ત્રણેય પ્રકાર(પુત્ર, ધન અને માન)ની પ્રબળ ઈચ્છાઓ પ્રબળ ત્રિજારી (ત્રણ દિવસે આવતો તાવ) છે. મત્સર અને અવિવેક બે પ્રકારના જ્વર છે. આ પ્રકારના અનેક નરસા રોગો છે, જેમને ક્યાં સુધી કહું? ॥૧૮-૧૯॥

દો૦ – એક બ્યાધિ બસ નર મરહિં એ અસાધિ બહુ બ્યાધિ।
પીડ઼હિ સંતત જીવ કહુઁ સો કિમિ લહૈ સમાધિ॥૧૨૧ (ક)॥

એક જ રોગને વશ થઈને મનુષ્ય મરી જાય છે, પછી આ તો ઘણા જ અસાધ્ય રોગ છે. એ જીવોને નિરંતર કષ્ટ આપતાં રહે છે. આવી દશામાં તે સમાધિ (શાંતિ) ને કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરે? ॥૧૨૧ (ક)॥

નેમ ધર્મ આચાર તપ ગ્યાન જગ્ય જપ દાન।
ભેષજ પુનિ કોટિન્હ નહિં રોગ જાહિં હરિજાન॥૧૨૧ (ખ)॥

નિયમ, ધર્મ, આચાર (ઉત્તમ આચરણ), તપ, જ્ઞાન, યજ્ઞ, જપ, દાન તથા બીજા પણ કરોડો ઔષધો છે, પરંતુ હે ગરુડજી! તેનાથી આ રોગો જતા નથી. ॥૧૨૧ (ખ)॥

ચૌ૦ – એહિ બિધિ સકલ જીવ જગ રોગી। સોક હરષ ભય પ્રીતિ બિયોગી॥
માનસ રોગ કછુક મૈં ગાએ। હહિં સબ કેં લખિ બિરલેન્હ પાએ॥૧॥

આ રીતે જગતમાં સમસ્ત જીવ રોગી છે, જે શોક, હર્ષ, ભય, પ્રીતિ આદિ દ્વન્દ્વોને લીધે વિયોગી-દુઃખી થઈ રહ્યા છે. મેં આ થોડાક જ માનસરોગો કહ્યા છે. આ છે તો સૌને, પરંતુ આને જાણી શક્યા છે કોઈક વિરલા જ. ॥૧॥

જાને તે છીજહિં કછુ પાપી। નાસ ન પાવહિં જન પરિતાપી॥
બિષય કુપથ્ય પાઇ અંકુરે। મુનિહુ હૃદયઁ કા નર બાપુરે॥૨॥

પ્રાણીઓને બાળનારા આ પાપી (રોગ) જાણી લેવાથી કંઈક ક્ષીણ અવશ્ય થઈ જાય છે, પરંતુ નાશને પામતા નથી. વિષયરૂપી કુપથ્યને પામી એ મુનિઓના હૃદયમાંય અંકુરિત થઈ જાય છે, તો બિચારા સાધારણ મનુષ્ય તો શું ચીજ છે? ॥ ૨॥

રામ કૃપાઁ નાસહિં સબ રોગા। જૌં એહિ ભાઁતિ બનૈ સંજોગા॥
સદગુર બૈદ બચન બિસ્વાસા। સંજમ યહ ન બિષય કૈ આસા॥ ૩॥

જો શ્રીરામજીની કૃપાથી એ પ્રકારનો સંયોગ બની જાય તો આ સર્વે રોગ નષ્ટ થઈ જાય. સદ્‌ગુરુરૂપી વૈદ્યના વચનમાં વિશ્વાસ થાય, વિષયોની આશા ન રાખે; આ જ સંયમ (ચરી) છે. ॥ ૩॥

રઘુપતિ ભગતિ સજીવન મૂરી। અનૂપાન શ્રદ્ધા મતિ પૂરી॥
એહિ બિધિ ભલેહિં સો રોગ નસાહીં। નાહિં ત જતન કોટિ નહિં જાહીં॥ ૪॥

શ્રીરઘુનાથજીની ભક્તિ સંજીવની જડી છે. શ્રદ્ધાથી પૂર્ણ બુદ્ધિ જ અનુપાન (દવાની સાથે લેવામાં આવનાર મધ આદિ) છે. આ પ્રકારનો સંયોગ થાય તો તે રોગ ભલે જ નષ્ટ થઈ જાય, નહીં તો કરોડો પ્રયત્નોથી પણ નથી જતા. ॥ ૪॥

જાનિઅ તબ મન બિરુજ ગોસાઁઈ। જબ ઉર બલ બિરાગ અધિકાઈ॥
સુમતિ છુધા બાઢ઼ઇ નિત નઈ। બિષય આસ દુર્બલતા ગઈ॥ ૫॥

હે ગોસાઈં! મનને નીરોગી થયું ત્યારે જ જાણવું જોઈએ, જ્યારે હૃદયમાં વૈરાગ્યનું બળ વધી જાય, ઉત્તમ બુદ્ધિરૂપી ભૂખ નિત્ય નવી વધતી રહે અને વિષયોની આશારૂપી દુર્બળતા મટી જાય. ॥ ૫॥

બિમલ ગ્યાન જલ જબ સો નહાઈ। તબ રહ રામ ભગતિ ઉર છાઈ॥
સિવ અજ સુક સનકાદિક નારદ। જે મુનિ બ્રહ્મ બિચાર બિસારદ॥ ૬॥

[આ પ્રમાણે સર્વ રોગોથી છૂટીને] જ્યારે મનુષ્ય નિર્મળ જ્ઞાનરૂપી જળમાં સ્નાન કરી લે છે, ત્યારે તેના હૃદયમાં રામભક્તિ છવાઈ રહે છે. શિવજી, બ્રહ્માજી, શુકદેવજી, સનકાદિક અને નારદ આદિ બ્રહ્મ વિચારમાં પરમ નિપુણ જે મુનિ છે; ॥ ૬॥

સબ કર મત ખગનાયક એહા। કરિઅ રામ પદ પંકજ નેહા॥
શ્રુતિ પુરાન સબ ગ્રંથ કહાહીં। રઘુપતિ ભગતિ બિના સુખ નાહીં॥ ૭॥

હે પક્ષીરાજ! તે સર્વેનો મત આ જ છે કે શ્રીરામજીના ચરણકમળોમાં પ્રેમ કરવો જોઈએ, શ્રુતિ પુરાણ અને સર્વે ગ્રંથ કહે છે કે શ્રીરઘુનાથજીની ભક્તિ વિના સુખ નથી. ॥ ૭॥

કમઠ પીઠ જામહિં બરુ બારા। બંધ્યા સુત બરુ કાહુહિ મારા॥
ફૂલહિં નભ બરુ બહુબિધિ ફૂલા। જીવ ન લહ સુખ હરિ પ્રતિકૂલા॥ ૮॥

કાચબાની પીઠ પર ભલે જ વાળ ઊગી આવે, વાંઝણીનો પુત્ર ભલે જ કોઈને મારી નાખે, આકાશમાં ભલેને અનેક પ્રકારનાં ફૂલ ખીલી ઊઠે; પરંતુ શ્રીહરિથી વિમુખ થઈને જીવો સુખ પ્રાપ્ત નથી કરી શકતા. ॥ ૮॥

તૃષા જાઈ બરુ મૃગજલ પાના । બરુ જામહિં સસ સીસ બિષાના ॥
અંધકારુ બરુ રબિહિ નસાવૈ । રામ બિમુખ ન જીવ સુખ પાવૈ ॥૯॥
હિમ તે અનલ પ્રગટ બરુ હોઈ । બિમુખ રામ સુખ પાવ ન કોઈ ॥૧૦॥

મૃગતૃષ્ણાના જળને પીવાથી ભલેને તરસ છીપાઈ જાય, સસલાના માથા પર ભલેને શિંગડાં ઊગી જાય, અંધકાર ભલેને સૂર્યનો નાશ કરી નાખે; પરંતુ શ્રીરામથી વિમુખ થઈને જીવ સુખ નથી પામી શકતો. બરફથી ભલેને અગ્નિ પ્રગટ થઈ જાય (આ સર્વે અસંભવ વાતો સંભવ ભલે થઈ જાય), પરંતુ શ્રીરામથી વિમુખ થઈને કોઈ પણ સુખ નથી પામી શકતા. ॥૯-૧૦॥

દો૦ – બારિ મથેં ઘૃત હોઇ બરુ સિકતા તે બરુ તેલ ।
બિનુ હરિ ભજન ન ભવ તરિઅ યહ સિદ્ધાંત અપેલ ॥૧૨૨ (ક)॥

જળને મથવાથી ભલેને ઘી ઉત્પન્ન થઈ જાય અને રેતી[ને પેરવા]થી ભલેને તેલ નીકળી આવે; પરંતુ શ્રીહરિના ભજન વિના સંસારરૂપી સમુદ્રને તરી શકાતો નથી, આ સિદ્ધાંત અચળ છે. ॥૧૨૨ (ક)॥

મસકહિ કરઇ બિરંચિ પ્રભુ અજહિ મસક તે હીન ।
અસ બિચારિ તજિ સંસય રામહિ ભજહિં પ્રબીન ॥૧૨૨ (ખ)॥

પ્રભુ મચ્છરને બ્રહ્મા કરી શકે છે અને બ્રહ્માને મચ્છરથી પણ તુચ્છ બનાવી શકે છે. આવું વિચારીને ચતુર પુરુષ સર્વે સંશય ત્યાગીને શ્રીરામજીને જ ભજે છે. ॥૧૨૨ (ખ)॥

શ્લોક–વિનિશ્ચતં વદામિ તે ન અન્યથા વચાંસિ મે ।
હરિં નરા ભજન્તિ યેઽતિદુસ્તરં તરન્તિ તે ॥૧૨૨ (ગ)॥

હું આપને સારી રીતે નિશ્ચિત કરેલો સિદ્ધાંત કહું છું – મારા વચન અન્યથા (મિથ્યા) નથી કે જે મનુષ્ય શ્રીહરિનું ભજન કરે છે, તે અત્યંત દુસ્તર સંસાર-સાગરને [સહજમાં જ] પાર કરી જાય છે. ॥૧૨૨ (ગ)॥

ચૌ૦ – કહેઉઁ નાથ હરિ ચરિત અનૂપા । બ્યાસ સમાસ સ્વમતિ અનુરૂપા ॥
શ્રુતિ સિદ્ધાંત ઇહઇ ઉરગારી । રામ ભજિઅ સબ કાજ બિસારી ॥૧॥

હે નાથ! મેં શ્રીહરિનાં અનુપમ ચરિત્ર પોતાની બુદ્ધિ પ્રમાણે ક્યાંક વિસ્તારથી અને ક્યાંક સંક્ષેપમાં કહ્યા. હે સર્પોના શત્રુ ગરુડજી! શ્રુતિઓનો આ સિદ્ધાંત છે કે સર્વે કાર્ય ભુલાવીને (ત્યજીને) શ્રીરામજીનું ભજન કરવું જોઈએ. ॥૧॥

પ્રભુ રઘુપતિ તજિ સેઇઅ કાહી । મોહિ સે સઠ પર મમતા જાહી ॥
તુમ્હ બિગ્યાનરૂપ નહિં મોહા । નાથ કીન્હિ મો પર અતિ છોહા ॥૨॥

પ્રભુ શ્રીરઘુનાથજીને ત્યજીને બીજા કોનું સેવન (ભજન) કરાય, જેમનું મારા જેવા મૂર્ખ પર પણ મમત્વ (સ્નેહ) છે? હે નાથ! આપ વિજ્ઞાનરૂપ છો, આપને મોહ નથી. આપે તો મારા પર મોટી કૃપા કરી છે, ॥૨॥

પૂઁછિહુ રામ કથા અતિ પાવનિ। સુક સનકાદિ સંભુ મન ભાવનિ॥
સત સંગતિ દુર્લભ સંસારા। નિમિષ દંડ ભરિ એકઉ બારા॥ ૩॥

જે આપે મને શુકદેવજી, સનકાદિ અને શિવજીના મનને પ્રિય લાગનારી અતિ પવિત્ર રામકથા પૂછી. સંસારમાં ઘડીવારનો અથવા પળવારનો એક વખતનોય સત્સંગ દુર્લભ છે. ॥ ૩॥

દેખુ ગરુડ़ નિજ હૃદયઁ બિચારી। મૈં રઘુબીર ભજન અધિકારી॥
સકુનાધમ સબ ભાઁતિ અપાવન। પ્રભુ મોહિ કીન્હ બિદિત જગ પાવન॥ ૪॥

હે ગરુડજી! આપના હૃદયમાં વિચાર કરી જુઓ, શું હું પણ શ્રીરામજીના ભજનનો અધિકારી છું? પક્ષીઓમાં સર્વેથી નીચ અને સર્વે પ્રકારે અપવિત્ર છું. પરંતુ આવું હોવા છતાંય પ્રભુએ મને સમસ્ત જગતને પવિત્ર કરનારારૂપે પ્રસિદ્ધ કરી દીધો [અથવા પ્રભુએ મને જગતપ્રસિદ્ધ પાવન કરી દીધો] ॥ ૪॥

દો૦– આજુ ધન્ય મૈં ધન્ય અતિ જદ્યપિ સબ બિધિ હીન।
નિજ જન જાનિ રામ મોહિ સંત સમાગમ દીન॥ ૧૨૩ (ક)॥

જોકે હું સર્વે પ્રકારે હીન (નીચ) છું, તો પણ આજે હું ધન્ય છું, અત્યંત ધન્ય છું; જે શ્રીરામજીએ મને પોતાનો 'નિજ જન' જાણીને સંત-સમાગમ આપ્યો. ॥ ૧૨૩ (ક)॥

નાથ જથામતિ ભાષેઉઁ રાખેઉઁ નહિં કછુ ગોઇ।
ચરિત સિંધુ રઘુનાયક થાહ કિ પાવઇ કોઇ॥ ૧૨૩ (ખ)॥

હે નાથ! મેં પોતાની બુદ્ધિ અનુસાર કહ્યું, કંઈ પણ છૂપું નથી રાખ્યું. [તો પણ] શ્રીરઘુવીરનાં ચરિત્ર સમુદ્ર સમાન છે; શું કોઈ તેમને પાર પામી શકે છે? ॥ ૧૨૩ (ખ)॥

ચૌ૦– સુમિરિ રામ કે ગુન ગન નાના। પુનિ પુનિ હરષ ભુસુંડિ સુજાના॥
મહિમા નિગમ નેતિ કરિ ગાઈ। અતુલિત બલ પ્રતાપ પ્રભુતાઈ॥ ૧॥

શ્રીરામચન્દ્રજીના ઘણા જ ગુણસમૂહોનું સ્મરણ કરી-કરીને સુજ્ઞ ભુશુંડિજી વારંવાર હર્ષિત થઈ રહ્યા છે. જેમનો મહિમા વેદોએ'નેતિ નેતિ' કહીને ગાયો છે, જેમનાં બળ, પ્રતાપ અને પ્રભુત્વ (સામર્થ્ય) અતુલનીય છે; ॥ ૧॥

સિવ અજ પૂજ્ય ચરન રઘુરાઈ। મો પર કૃપા પરમ મૃદુલાઈ॥
અસ સુભાઉ કહુઁ સુનઉઁ ન દેખઉઁ। કેહિ ખગેસ રઘુપતિ સમ લેખઉઁ॥ ૨॥

જે રઘુનાથજીના ચરણ શિવજી અને બ્રહ્માજીના દ્વારા પૂજ્ય છે, તેમની મારા પર કૃપા થવી એ તેમની પરમ કોમળતા છે. કોઈનો આવો સ્વભાવ ક્યાંય ન સાંભળું છું, ન જોઉં છું. માટે હે પક્ષીરાજ ગરુડજી! હું શ્રીરઘુનાથજીની સમાન કોને ગણું (સમજું)? ॥ ૨॥

સાધક સિદ્ધ બિમુક્ત ઉદાસી। કબિ કોબિદ કૃતગ્ય સંન્યાસી॥
જોગી સૂર સુતાપસ ગ્યાની। ધર્મ નિરત પંડિત બિગ્યાની॥ ૩॥

સાધક, સિદ્ધ, જીવન્મુક્ત, ઉદાસીન (વિરક્ત), કવિ, વિદ્વાન, કર્મ [રહસ્ય]ના જ્ઞાતા, સંન્યાસી, યોગી, શૂરવીર, મોટા તપસ્વી, જ્ઞાની, ધર્મપરાયણ, પંડિત અને વિજ્ઞાની – ॥ ૩॥

તરહિં ન બિનુ સેએँ મમ સ્વામી । રામ નમામિ નમામિ નમામી ॥
સરન ગએँ મો સે અઘ રાસી । હોહિં સુદ્ધ નમામિ અબિનાસી ॥ ૪॥

આ કોઈ પણ મારા સ્વામી શ્રીરામજીનું સેવન (ભજન) કર્યા વિના તરી નથી શકતા. હું તે જ શ્રીરામજીને વારંવાર નમસ્કાર કરું છું. જેમને શરણે જવાથી મારા જેવા પાપભંડાર પણ શુદ્ધ (પાપરહિત) થઈ જાય છે, તે અવિનાશી શ્રીરામજીને હું નમસ્કાર કરું છું. ॥ ૪॥

દો૦ – જાસુ નામ ભવ ભેષજ હરન ઘોર ત્રય સૂલ ।
સો કૃપાલ મોહિ તો પર સદા રહઉ અનુકૂલ ॥ ૧૨૪ (ક) ॥

જેમનું નામ જન્મ-મરણરૂપી રોગનું [અચૂક] ઔષધ અને ત્રણેય ભયંકર પીડાઓ(આધિદૈવિક, આધિભૌતિક અને આધ્યાત્મિક દુઃખો)ને હરનારું છે, તે કૃપાળુ શ્રીરામજી મારા ઉપર અને આપ ઉપર સદાય પ્રસન્ન રહો. ॥ ૧૨૪ (ક) ॥

સુનિ ભુસુંડિ કે બચન સુભ દેખિ રામ પદ નેહ ।
બોલેઉ પ્રેમ સહિત ગિરા ગરુડ઼ બિગત સંદેહ ॥ ૧૨૪ (ખ) ॥

ભુશુંડિજીનાં મંગળમય વચન સાંભળીને અને શ્રીરામજીના ચરણોમાં એમનો અતિશય પ્રેમ જોઈને સંશયમાંથી સારી રીતે છૂટેલા ગરુડજી પ્રેમસહિત વચન બોલ્યા. ॥ ૧૨૪ (ખ) ॥

ચૌ૦ – મૈં કૃતકૃત્ય ભયઉँ તવ બાની । સુનિ રઘુબીર ભગતિ રસ સાની ॥
રામ ચરન નૂતન રતિ ભઈ । માયા જનિત બિપતિ સબ ગઈ ॥ ૧॥

શ્રીરઘુવીરના ભક્તિરસમાં તરબોળ થયેલી આપની વાણી સાંભળીને હું કૃતકૃત્ય થઈ ગયો. શ્રીરામજીના ચરણોમાં મારી નવીન પ્રીતિ થઈ ગઈ અને માયાથી ઉત્પન્ન બધી વિપત્તિ ચાલી ગઈ. ॥ ૧॥

મોહ જલધિ બોહિત તુમ્હ ભએ । મો કહँ નાથ બિબિધ સુખ દએ ॥
મો પહિં હોઇ ન પ્રતિ ઉપકારા । બંદઉँ તવ પદ બારહિં બારા ॥ ૨॥

મોહરૂપી સમુદ્રમાં ડૂબતો હું, મારા માટે આપ વહાણ થયા. હે નાથ! આપે મને અનેક પ્રકારનાં સુખ આપ્યાં (પરમ સુખી કરી દીધો). મારાથી આનો પ્રત્યુપકાર (ઉપકારના બદલામાં ઉપકાર) નથી થઈ શકતો. હું તો આપના ચરણોની વારંવાર વંદના જ કરું છું. ॥ ૨॥

પૂરન કામ રામ અનુરાગી । તુમ્હ સમ તાત ન કોઉ બડ઼ભાગી ॥
સંત બિટપ સરિતા ગિરિ ધરની । પર હિત હેતુ સબન્હ કૈ કરની ॥ ૩॥

આપ પૂર્ણકામ છો અને શ્રીરામજીના પ્રેમી છો. હે તાત! આપના સમાન કોઈ ધનભાગી નથી. સંત, વૃક્ષ, નદી, પર્વત અને પૃથ્વી – આ સર્વેની ક્રિયા પારકા હિતને માટે જ હોય છે. ॥ ૩॥

સંત હૃદય નવનીત સમાના । કહા કબિન્હ પરિ કહૈ ન જાના ॥
નિજ પરિતાપ દ્રવઇ નવનીતા । પર દુખ દ્રવહિં સંત સુપુનીતા ॥ ૪॥

સંતોનાં હૃદય માખણ સમાન હોય છે, આવું કવિઓએ કહ્યું છે; પરંતુ તેમણે [અસલ વાત] કહેવી નથી જાણી; કેમકે માખણ તો પોતાને તાપ મળવાથી પીગળે છે અને પરમ પવિત્ર સંત બીજાના દુઃખથી પીગળી જાય છે. ॥ ૪॥

જીવન જન્મ સુફલ મમ ભયઊ। તવ પ્રસાદ સંસય સબ ગયઊ॥
જાનેહુ સદા મોહિ નિજ કિંકર। પુનિ પુનિ ઉમા કહઇ બિહંગબર॥૫॥

મારું જીવન અને જન્મ સફળ થઈ ગયાં. આપની કૃપાથી સર્વે સંશય ટળી ગયો. સદાય મને આપનો દાસ જ જાણજો. [શિવજી કહે છે –] હે ઉમા! પક્ષીશ્રેષ્ઠ ગરુડજી વારંવાર આવું કહી રહ્યા છે. ॥૫॥

દો૦ – તાસુ ચરન સિરુ નાઇ કરિ પ્રેમ સહિત મતિધીર।
ગયઉ ગરુડ઼ બૈકુંઠ તબ હૃદયઁ રાખિ રઘુબીર॥૧૨૫ (ક)॥

તે (ભુશુંડિજી)ના ચરણોમાં પ્રેમસહિત શીશ નમાવીને અને હૃદયમાં શ્રીરઘુવીરને ધારણ કરીને ધીરબુદ્ધિ ગરુડજી પછી વૈકુંઠે ચાલ્યા ગયા. ॥૧૨૫ (ક)॥

ગિરિજા સંત સમાગમ સમ ન લાભ કછુ આન।
બિનુ હરિ કૃપા ન હોઈ સો ગાવહિં બેદ પુરાન॥૧૨૫ (ખ)॥

હે ગિરિજે! સંત-સમાગમ જેવો બીજો કોઈ લાભ નથી. પરંતુ તે (સંત-સમાગમ) શ્રીહરિની કૃપા વિના નથી થઈ શકતો, આવું વેદ અને પુરાણ ગાય છે. ॥૧૨૫ (ખ)॥

ચૌ૦ – કહેઉઁ પરમ પુનીત ઇતિહાસા। સુનત શ્રવન છૂટહિં ભવ પાસા॥
પ્રનત કલ્પતરુ કરુના પુંજા। ઉપજઇ પ્રીતિ રામ પદ કંજા॥૧॥

મેં આ પરમ પવિત્ર ઇતિહાસ કહ્યો, જેને કાનેથી સાંભળતાં જ ભવપાશ (સંસારના બંધન) છૂટી જાય છે અને શરણાગતોને [તેમની ઇચ્છાનુસાર ફળ આપનારા] કલ્પવૃક્ષ તથા દયાના સમૂહ શ્રીરામજીના ચરણકમળોમાં પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય છે. ॥૧॥

મન ક્રમ બચન જનિત અઘ જાઈ। સુનહિં જે કથા શ્રવન મન લાઈ॥
તીર્થાટન સાધન સમુદાઈ। જોગ બિરાગ ગ્યાન નિપુનાઈ॥૨॥

જેઓ કાન અને મન લગાવીને આ કથાને સાંભળે છે; તેમનાં મન, વચન અને કર્મ(શરીર)થી ઉત્પન્ન સર્વે પાપ નષ્ટ થઈ જાય છે. તીર્થયાત્રા આદિ ઘણાં જ સાધન, યોગ, વૈરાગ્ય અને જ્ઞાનમાં નિપુણતા, – ॥૨॥

નાના કર્મ ધર્મ બ્રત દાના। સંજમ દમ જપ તપ મખ નાના॥
ભૂત દયા દ્વિજ ગુર સેવકાઈ। બિદ્યા બિનય બિબેક બડ઼ાઈ॥૩॥

અનેકો પ્રકારનાં કર્મ, ધર્મ, વ્રત અને દાન; અનેકો સંયમ, દમ, જપ, તપ અને યજ્ઞ; પ્રાણીઓ પર દયા, બ્રાહ્મણ અને ગુરુની સેવા, વિદ્યા, વિનય અને વિવેકની મોટાઈ [આદિ] – ॥૩॥

જહઁ લગિ સાધન બેદ બખાની। સબ કર ફલ હરિ ભગતિ ભવાની॥
સો રઘુનાથ ભગતિ શ્રુતિ ગાઈ। રામ કૃપાઁ કાહૂઁ એક પાઈ॥૪॥

જ્યાં સુધી વેદોએ સાધન બતાવ્યાં છે, હે ભવાની! તે બધાનું ફળ શ્રીહરિની ભક્તિ જ છે. પરંતુ શ્રુતિઓમાં ગાયેલી તે શ્રીરઘુનાથજીની ભક્તિ શ્રીરામજીની કૃપાથી કોઈ એક (વિરલો) જ પામ્યો છે. ॥૪॥

દો૦ – મુનિ દુર્લભ હરિ ભગતિ નર પાવહિં બિનહિં પ્રયાસ।
જે યહ કથા નિરંતર સુનહિં માનિ બિસ્વાસ॥૧૨૬॥

પરંતુ જે મનુષ્ય વિશ્વાસ રાખીને આ કથા નિરંતર સાંભળે છે, તે વિનાપરિશ્રમે જ એ મુનિદુર્લભ હરિભક્તિને પ્રાપ્ત કરી લે છે. ॥૧૨૬॥

ચૌ૦ – સોઈ સર્બગ્ય ગુની સોઈ ગ્યાતા। સોઈ મહિ મંડિત પંડિત દાતા॥
ધર્મ પરાયન સોઈ કુલ ત્રાતા। રામ ચરન જા કર મન રાતા॥૧॥

જેનું મન શ્રીરામજીના ચરણોમાં અનુરક્ત છે, તે જ સર્વજ્ઞ (સર્વે કંઈ જાણનાર) છે, એ જ ગુણી છે, એ જ જ્ઞાની છે. એ જ પૃથ્વીનું ભૂષણ, પંડિત અને દાની છે. એ જ ધર્મ પરાયણ છે અને એ જ કુળનો રક્ષક છે. ॥૧॥

નીતિ નિપુન સોઈ પરમ સયાના। શ્રુતિ સિદ્ધાંત નીક તેહિં જાના॥
સોઈ કબિ કોબિદ સોઈ રનધીરા। જો છલ છાડ઼િ ભજઈ રઘુબીરા॥૨॥

જે છળ છોડીને શ્રીરઘુવીરનું ભજન કરે છે, એ જ નીતિમાં નિપુણ છે, એ જ પરમ બુદ્ધિમાન છે. એણે જ વેદોના સિદ્ધાંતોને સારી રીતે જાણ્યા છે. એ જ કવિ, એ જ વિદ્વાન તથા એ જ રણધીર છે. ॥૨॥

ધન્ય દેસ સો જહઁ સુરસરી। ધન્ય નારિ પતિબ્રત અનુસરી॥
ધન્ય સો ભૂપુ નીતિ જો કરઈ। ધન્ય સો દ્વિજ નિજ ધર્મ ન ટરઈ॥૩॥

તે દેશ ધન્ય છે જ્યાં શ્રીગંગાજી છે, તે સ્ત્રી ધન્ય છે જે પાતિવ્રતધર્મનું પાલન કરે છે. તે રાજા ધન્ય છે જે ન્યાય કરે છે અને તે બ્રાહ્મણ ધન્ય છે જે પોતાના ધર્મમાં ડગતો નથી. ॥૩॥

સો ધન ધન્ય પ્રથમ ગતિ જાકી। ધન્ય પુન્ય રત મતિ સોઈ પાકી॥
ધન્ય ઘરી સોઈ જબ સતસંગા। ધન્ય જન્મ દ્વિજ ભગતિ અભંગા॥૪॥

તે ધન ધન્ય છે જેની પ્રથમ ગતિ થાય છે (જે દાન દેવામાં વપરાય છે). તે બુદ્ધિ ધન્ય અને પરિપક્વ છે જે પુણ્યમાં લાગેલી છે. એ જ ઘડી ધન્ય છે જ્યારે સત્સંગ થાય અને એ જ જન્મ ધન્ય છે જેમાં બ્રાહ્મણની અખંડ ભક્તિ થાય. ॥૪॥

[ધનની ત્રણ ગતિઓ હોય છે – દાન, ભોગ અને નાશ. દાન ઉત્તમ છે, ભોગ મધ્યમ છે અને નાશ નીચ ગતિ છે. જે પુરુષ ન આપે છે, ન તો ભોગવે છે, તેના ધનની ત્રીજી ગતિ થાય છે.]

દો૦ – સો કુલ ધન્ય ઉમા સુનુ જગત પૂજ્ય સુપુનીત।
શ્રીરઘુબીર પરાયન જેહિં નર ઉપજ બિનીત॥૧૨૭॥

હે ઉમા! સાંભળો. તે કુળ ધન્ય છે, સમસ્ત સંસાર માટે પૂજ્ય છે અને પરમ પવિત્ર છે, જેમાં શ્રીરઘુવીરપરાયણ (અનન્ય રામભક્ત) વિનમ્ર પુરુષ ઉત્પન્ન થાય. ॥૧૨૭॥

ચૌ૦ – મતિ અનુરૂપ કથા મૈં ભાષી। જદ્યપિ પ્રથમ ગુપ્ત કરિ રાખી॥
તવ મન પ્રીતિ દેખિ અધિકાઈ। તબ મૈં રઘુપતિ કથા સુનાઈ॥૧॥

મેં પોતાની બુદ્ધિ પ્રમાણે આ કથા કહી, જોકે પહેલા આને છુપાવીને રાખી હતી. જ્યારે તમારા મનમાં પ્રેમની અધિકતા જોઈ ત્યારે મેં શ્રીરઘુનાથજીની આ કથા તમને સંભળાવી. ॥૧॥

યહ ન કહિઅ સઠહી હઠસીલહિ। જો મન લાઇ ન સુન હરિ લીલહિ ॥
કહિઅ ન લોભિહિ ક્રોધિહિ કામિહિ। જો ન ભજઇ સચરાચર સ્વામિહિ ॥ ૨॥

આ કથા એમને ન કહેવી જોઈએ જે શઠ (ધૂર્ત) હોય, દુરાગ્રહી સ્વભાવના હોય અને શ્રીહરિની લીલાને મન દઈને ન સાંભળતા હોય. લોભી, ક્રોધી અને કામીને, જે ચરાચરના સ્વામી શ્રીરામજીને નથી ભજતા; તેમને આ કથા ન કહેવી જોઈએ. ॥ ૨॥

દ્વિજ દ્રોહિહિ ન સુનાઇઅ કબહૂઁ। સુરપતિ સરિસ હોઇ નૃપ જબહૂઁ ॥
રામ કથા કે તેઇ અધિકારી। જિન્હ કેં સત સંગતિ અતિ પ્યારી ॥ ૩॥

બ્રાહ્મણોના દ્રોહીને, જો તે દેવરાજ(ઈન્દ્ર)ના જેવો ઐશ્વર્યવાન્ રાજા હોય તો પણ આ કથા કદીય ન સંભળાવવી જોઈએ. શ્રીરામની કથાના અધિકારી એ જ છે જેમને સત્સંગતિ અત્યંત પ્રિય છે. ॥ ૩॥

ગુર પદ પ્રીતિ નીતિ રત જેઈ। દ્વિજ સેવક અધિકારી તેઈ ॥
તા કહઁ યહ બિસેષ સુખદાઈ। જાહિ પ્રાનપ્રિય શ્રીરઘુરાઈ ॥ ૪॥

જેમની ગુરુના ચરણોમાં પ્રીતિ છે, જે નીતિપરાયણ છે અને બ્રાહ્મણોના સેવક છે, એ જ આના અધિકારી છે અને એને તો આ કથા ઘણી જ સુખ આપનારી છે, જેને શ્રીરઘુનાથજી પ્રાણ સમાન પ્રિય છે. ॥ ૪॥

દો૦ – રામ ચરન રતિ જો ચહ અથવા પદ નિર્બાન।
ભાવ સહિત સો યહ કથા કરઉ શ્રવન પુટ પાન ॥ ૧૨૮॥

જે શ્રીરામજીના ચરણોમાં પ્રેમ ઈચ્છતો હોય કે મોક્ષપદ ઈચ્છતો હોય, તે આ કથારૂપી અમૃતને પ્રેમપૂર્વક કાનરૂપી પડિયાથી પીવે. ॥ ૧૨૮॥

ચૌ૦ – રામ કથા ગિરિજા મૈં બરની। કલિ મલ સમનિ મનોમલ હરની ॥
સંસૃતિ રોગ સજીવન મૂરી। રામ કથા ગાવહિં શ્રુતિ સૂરી ॥ ૧॥

હે ગિરિજે! મેં કળિયુગનાં પાપોને નાશ કરનારી અને મનના મેલને દૂર કરનારી રામકથાનું વર્ણન કર્યું. આ રામકથા સંસૃતિ(જન્મ-મરણ)રૂપી રોગના [નાશને] માટે સંજીવની જડી છે, વેદો અને વિદ્વાન પુરુષો આવું કહે છે. ॥ ૧॥

એહિ મહઁ રુચિર સપ્ત સોપાના। રઘુપતિ ભગતિ કેર પંથાના ॥
અતિ હરિ કૃપા જાહિ પર હોઈ। પાઉઁ દેઇ એહિં મારગ સોઈ ॥ ૨॥

એમાં સાત સુંદર નિસરણીઓ છે, જે શ્રીરઘુનાથજીની ભક્તિને પ્રાપ્ત કરવાના માર્ગ છે. જેના પર શ્રીહરિની અત્યંત કૃપા હોય છે, એ જ આ માર્ગે પગ મૂકે છે. ॥ ૨॥

મન કામના સિદ્ધિ નર પાવા। જે યહ કથા કપટ તજિ ગાવા ॥
કહહિં સુનહિં અનુમોદન કરહીં। તે ગોપદ ઈવ ભવનિધિ તરહીં ॥ ૩॥

જે કપટ છોડીને આ કથા ગાય છે, તે મનુષ્ય પોતાની મનોકામનાની સિદ્ધિ પામી લે છે. જે આને કહે-સાંભળે અને અનુમોદન (પ્રશંસા) કરે છે, તે સંસારરૂપી સમુદ્રને ગાયની ખરીથી પડેલા ખાડાઓની જેમ પાર કરી જાય છે. ॥ ૩॥

સુનિ સબ કથા હૃદય અતિ ભાઈ। ગિરિજા બોલી ગિરા સુહાઈ ॥
નાથ કૃપાઁ મમ ગત સંદેહા। રામ ચરન ઉપજેઉ નવ નેહા ॥૪॥

[યાજ્ઞવલ્ક્યજી કહે છે –] સર્વે કથા સાંભળીને શ્રીપાર્વતીજીના હૃદયને બહુ જ પ્રિય લાગી અને તેઓ સુંદર વાણી બોલ્યાં – સ્વામીની કૃપાથી મારો સંશય ટળી ગયો અને શ્રીરામજીના ચરણોમાં નવીન પ્રેમ ઉત્પન્ન થઈ ગયો. ॥૪॥

દો૦ – મૈં કૃતકૃત્ય ભઈઉઁ અબ તવ પ્રસાદ બિસ્વેસ।
ઉપજી રામ ભગતિ દૃઢ઼ બીતે સકલ કલેસ ॥૧૨૯॥

હે વિશ્વનાથ! આપની કૃપાથી હવે હું કૃતાર્થ થઈ ગઈ. મારામાં દૃઢ રામભક્તિ ઉત્પન્ન થઈ ગઈ અને મારા સંપૂર્ણ ક્લેશ વીતી ગયા (નષ્ટ થઈ ગયા). ॥૧૨૯॥

ચૌ૦ – યહ સુભ સંભુ ઉમા સંબાદા। સુખ સંપાદન સમન બિષાદા ॥
ભવ ભંજન ગંજન સંદેહા। જન રંજન સજ્જન પ્રિય એહા ॥૧॥

શંભુ-ઉમાનો આ કલ્યાણકારી સંવાદ સુખ ઉત્પન્ન કરનારો અને શોકનો નાશ કરનારો છે. જન્મ-મરણનો અંત કરનારો, સંદેહોને નાશ કરનારો, ભક્તોને આનંદ આપનારો અને સંત પુરુષોને પ્રિય છે. ॥૧॥

રામ ઉપાસક જે જગ માહીં। એહિ સમ પ્રિય તિન્હ કેં કછુ નાહીં ॥
રઘુપતિ કૃપાઁ જથામતિ ગાવા। મૈં યહ પાવન ચરિત સુહાવા ॥૨॥

જગતમાં જે (જેટલા પણ) રામોપાસક છે, તેમને તો આ રામકથાની સમાન કંઈ પણ પ્રિય નથી. શ્રીરઘુનાથજીની કૃપાથી મેં આ સુંદર અને પવિત્ર કરનારું ચરિત્ર પોતાની બુદ્ધિ અનુસાર ગાયું છે. ॥૨॥

એહિં કલિકાલ ન સાધન દૂજા। જોગ જગ્ય જપ તપ બ્રત પૂજા ॥
રામહિ સુમિરિઅ ગાઇઅ રામહિ। સંતત સુનિઅ રામ ગુન ગ્રામહિ ॥૩॥

[તુલસીદાસજી કહે છે –] આ કળિકાળમાં યોગ, યજ્ઞ, જપ, તપ, વ્રત અને પૂજન આદિ કોઈ બીજું સાધન નથી. બસ, શ્રીરામજીનું જ સ્મરણ કરવું, શ્રીરામજીના જ ગુણ ગાવા અને નિરંતર શ્રીરામજીના જ ગુણસમૂહોને સાંભળવા જોઈએ. ॥૩॥

જાસુ પતિત પાવન બડ઼ બાના। ગાવહિં કબિ શ્રુતિ સંત પુરાના ॥
તાહિ ભજહિ મન તજિ કુટિલાઈ। રામ ભજેં ગતિ કેહિં નહિં પાઈ ॥૪॥

પતિતોને પવિત્ર કરવા જેમનું મહાન (પ્રસિદ્ધ) બાનુ (પ્રણ) છે – એવા કવિ, વેદ, સંત અને પુરાણ ગાય છે – રે મન! કુટિલતાનો ત્યાગ કરીને એમને જ ભજ. શ્રીરામને ભજવાથી કોણે પરમ ગતિ નથી મેળવી? ॥૪॥

છં૦ – પાઈ ન કેહિં ગતિ પતિત પાવન રામ ભજિ સુનુ સઠ મના।
ગનિકા અજામિલ બ્યાધ ગીધ ગજાદિ ખલ તારે ઘના ॥
આભીર જમન કિરાત ખસ સ્વપચાદિ અતિ અઘરૂપ જે।
કહિ નામ બારક તેપિ પાવન હોહિં રામ નમામિ તે ॥૧॥

અરે મૂર્ખ મન! સાંભળ, પતિતોને પણ પાવન કરનારા શ્રીરામને ભજીને કોણે પરમગતિ નથી પામી? ગણિકા, અજામિલ, વ્યાધ, ગીધ, ગજ આદિ ઘણા - જ દુષ્ટોને તેમણે તારી દીધા. આહીર, યવન, કિરાત, ખસ, શ્વપચ (ચંડાળ) આદિ જે અત્યંત પાપરૂપ જ છે, તે પણ કેવળ એકવાર જેમનું નામ લઈને પવિત્ર થઈ જાય છે, તે શ્રીરામજીને હું નમસ્કાર કરું છું. ॥ ૧॥

રઘુબંસ ભૂષન ચરિત યહ નર કહહિં સુનહિં જે ગાવહીં ।
કલિ મલ મનોમલ ધોઈ બિનુ શ્રમ રામ ધામ સિધાવહીં ॥
સત પંચ ચૌપાઈં મનોહર જાનિ જો નર ઉર ધરૈ ।
દારુન અબિદ્યા પંચ જનિત બિકાર શ્રી રઘુબર હરૈ ॥ ૨॥

જે મનુષ્ય રઘુવંશના ભૂષણ શ્રીરામજીનું આ ચરિત્ર કહે છે, સાંભળે છે અને ગાય છે, તે કળિયુગનાં પાપ અને મનના મેલને ધોઈને પરિશ્રમ વિનાય શ્રીરામજીના પરમધામમાં ચાલ્યા જાય છે. રામાયણ શત = ૧૦૦ + ૫ ડાબી બાજુ [અંકાનાં વામતો ગતિઃ] અર્થાત્ ૫૧૦૦ મનોહર ચૌપાઈઓને જાણીને હૃદયમાં ધારણ કરી લે છે, તેના પાંચ પ્રકારની અવિદ્યાઓથી ઉત્પન્ન વિકારોને પણ શ્રીરામજી હરી લે છે. ॥ ૨॥

સુંદર સુજાન કૃપા નિધાન અનાથ પર કર પ્રીતિ જો ।
સો એક રામ અકામ હિત નિર્બાનપ્રદ સમ આન કો ॥
જાકી કૃપા લવલેસ તે મતિમંદ તુલસીદાસહૂઁ ।
પાયો પરમ બિશ્રામુ રામ સમાન પ્રભુ નાહીં કહૂઁ ॥ ૩॥

[પરમ] સુંદર, સુજ્ઞ અને કૃપાનિધાન તથા જે અનાથો પર પ્રેમ કરે છે, એવા એક શ્રીરામચન્દ્રજી જ છે. એમના સમાન નિષ્કામ (નિઃસ્વાર્થ) હિત કરનારા (સુહૃદ) અને મોક્ષ આપનારા બીજા કોણ છે? જેમની લેશમાત્ર કૃપાથી મંદબુદ્ધિ તુલસીદાસે પણ પરમ શાંતિ પ્રાપ્ત કરી લીધી, તે શ્રીરામજીના જેવા પ્રભુ ક્યાંય પણ નથી. ॥ ૩॥

દો૦ – મો સમ દીન ન દીન હિત તુમ્હ સમાન રઘુબીર ।
અસ બિચારિ રઘુબંસ મનિ હરહુ બિષમ ભવ ભીર ॥ ૧૩૦ (ક) ॥

હે શ્રીરઘુવીર! મારા સમાન કોઈ દીન નથી અને આપના સમાન કોઈ દીનોનું હિત કરનારો નથી. આવો વિચાર કરીને હે રઘુવંશમણિ! મારા જન્મ-મરણના ભયાનક દુઃખોનું હરણ કરી લો. ॥ ૧૩૦ (ક) ॥

કામિહિ નારિ પિઆરિ જિમિ લોભિહિ પ્રિય જિમિ દામ ।
તિમિ રઘુનાથ નિરંતર પ્રિય લાગહુ મોહિ રામ ॥ ૧૩૦ (ખ) ॥

જેમ કામીને સ્ત્રી પ્રિય લાગે છે અને લોભીને જેમ ધન પ્રિય લાગે છે, તેવી જ રીતે હે રઘુનાથજી! હે રામજી! આપ નિરંતર મને પ્રિય લાગો. ॥ ૧૩૦ (ખ) ॥

શ્લોક – યત્પૂર્વં પ્રભુણા કૃતં સુકવિના શ્રીશમ્ભુના દુર્ગમં ।
શ્રીમદ્રામપદાબ્જભક્તિમનિશં પ્રાપ્ત્યૈ તુ રામાયણમ્ ॥
મત્વા તદ્રઘુનાથનામનિરતં સ્વાન્તસ્તમઃશાન્તયે ।
ભાષાબદ્ધમિદં ચકાર તુલસીદાસસ્તથા માનસમ્ ॥ ૧॥

શ્રેષ્ઠ કવિ ભગવાન શ્રીશંકરજીએ પ્રથમ જે દુર્ગમ માનસ-રામાયણની શ્રીરામજીના ચરણકમળોમાં નિત્ય-નિરંતર [અનન્ય] ભક્તિ પ્રાપ્ત કરવા માટે રચના કરી હતી, તે માનસ-રામાયણને શ્રીરઘુનાથજીના નામમાં નિરત માનીને પોતાના અંતકરણના અંધકારને મટાડવા માટે તુલસીદાસે આ માનસના રૂપમાં ભાષાબદ્ધ કરી. ॥ ૧॥

પુણ્યં પાપહરં સદા શિવકરં વિજ્ઞાનભક્તિપ્રદં ।
માયામોહમલાપહં સુવિમલં પ્રેમામ્બુપૂરં શુભમ્ ॥
શ્રીમદ્રામચરિત્રમાનસમિદં ભક્ત્યાવગાહન્તિ યે ।
તે સંસારપતઙ્ગઘોરકિરણૈર્દહ્યન્તિ નો માનવાઃ ॥ ૨॥

આ રામચરિતમાનસ પુણ્યરૂપ, પાપોનું હરણ કરનાર, સદા કલ્યાણકારી, વિજ્ઞાન અને ભક્તિને આપનાર, માયા, મોહ અને મેલનો નાશ કરનાર, પરમ નિર્મળ પ્રેમરૂપી જળથી પરિપૂર્ણ તથા મંગળમય છે. જે મનુષ્ય ભક્તિપૂર્વક આ માનસસરોવરમાં ડૂબકી મારે છે, તે સંસારરૂપી સૂર્યનાં અતિ પ્રચંડ કિરણોથી બળતા નથી. ॥ ૨॥

માસપારાયણ, ત્રીસમો વિશ્રામ

નવાહ્નપારાયણ, નવમો વિશ્રામ

ઈતિ શ્રીમદ્રામચરિતમાનસે સકલકલિકલુષવિધ્વંસને સપ્તમઃ સોપાનઃ સમાપ્તઃ ।

કળિયુગનાં સમસ્ત પાપોને નાશ કરનાર શ્રીરામચરિતમાનસનો
આ સાતમો સોપાન સમાપ્ત થયો.

(ઉત્તરકાણ્ડ સમાપ્ત)

શ્રીરામાયણજીની આરતી

આરતિ શ્રીરામાયનજી કી ।
કીરતિ કલિત લલિત સિય પી કી ॥
ગાવત બ્રહ્માદિક મુનિ નારદ ।
બાલમીક બિગ્યાન બિસારદ ॥
સુક સનકાદિ સેષ અરુ સારદ ।
બરનિ પવનસુત કીરતિ નીકી ॥
ગાવત બેદ પુરાન અષ્ટદસ ।
છઓ સાસ્ત્ર સબ ગ્રંથન કો રસ ॥
મુનિ જન ધન સંતન કો સરબસ ।
સાર અંસ સંમત સબહી કી ॥
ગાવત સંતત સંભુ ભવાની ।
અરુ ઘટસંભવ મુનિ બિગ્યાની ॥
બ્યાસ આદિ કબિબર્જ બખાની ।
કાગભુસુંડિ ગરુડ કે હી કી ॥
કલિમલ હરનિ બિષય રસ ફીકી ।
સુભગ સિંગાર મુક્તિ જુબતી કી ॥
દલન રોગ ભવ મૂરિ અમી કી ।
તાત માત સબ બિધિ તુલસી કી ॥